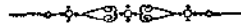

अध्यात्मतत्त्वालोकः ।

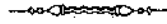
शास्त्रविशारद-जैनाचार्यश्रीविजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नमः ।

न्यायविशारद-न्यायतीर्थमुनिश्रीन्यायविजय-
विरचितः

अध्यात्मतत्त्वालोकः ।

स्वोपज्ञ गूर्जरभाषानुवाद-विवरणपरिष्कृतः ।

श्रीयुत मोतीचंद झवेरचंद म्हेता फर्स्टे आसिस्टन्ट मास्तर
हाईस्कूल-भावनगर-कृत—

‘ अंग्रेजी ’भाषानुवाद-विवरणविकासितश्च ।

वीरसंघत् २४४६]

[सं. १९७६]

प्रतिसंख्या १०००

વડોદરા-શિયાપુરામાં, લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિં. પ્રેસમાં, વિઠ્ઠલભાઈ આશારામ
ઠક્કરે, તા. ૧૫-૩-૨૦ ના રોજ પ્રકાશકને માટે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

ADHYĀTMA-TATTVĀLOKA.

The **Spiritual Light.**

WITH

Gujarati Translation and Explanatory Notes

BY

Nyāya Tirtha Nyāya Vishārada
MUNI NYĀYAVIJAYA.

Translated into English with General Notes

BY

Motichand Jhaverchand Mehta,
First assistant Master, Alfred High School, Bhavnagar.

With an Introduction by

Motichand Jhaverchand Mehta.

Assisted by

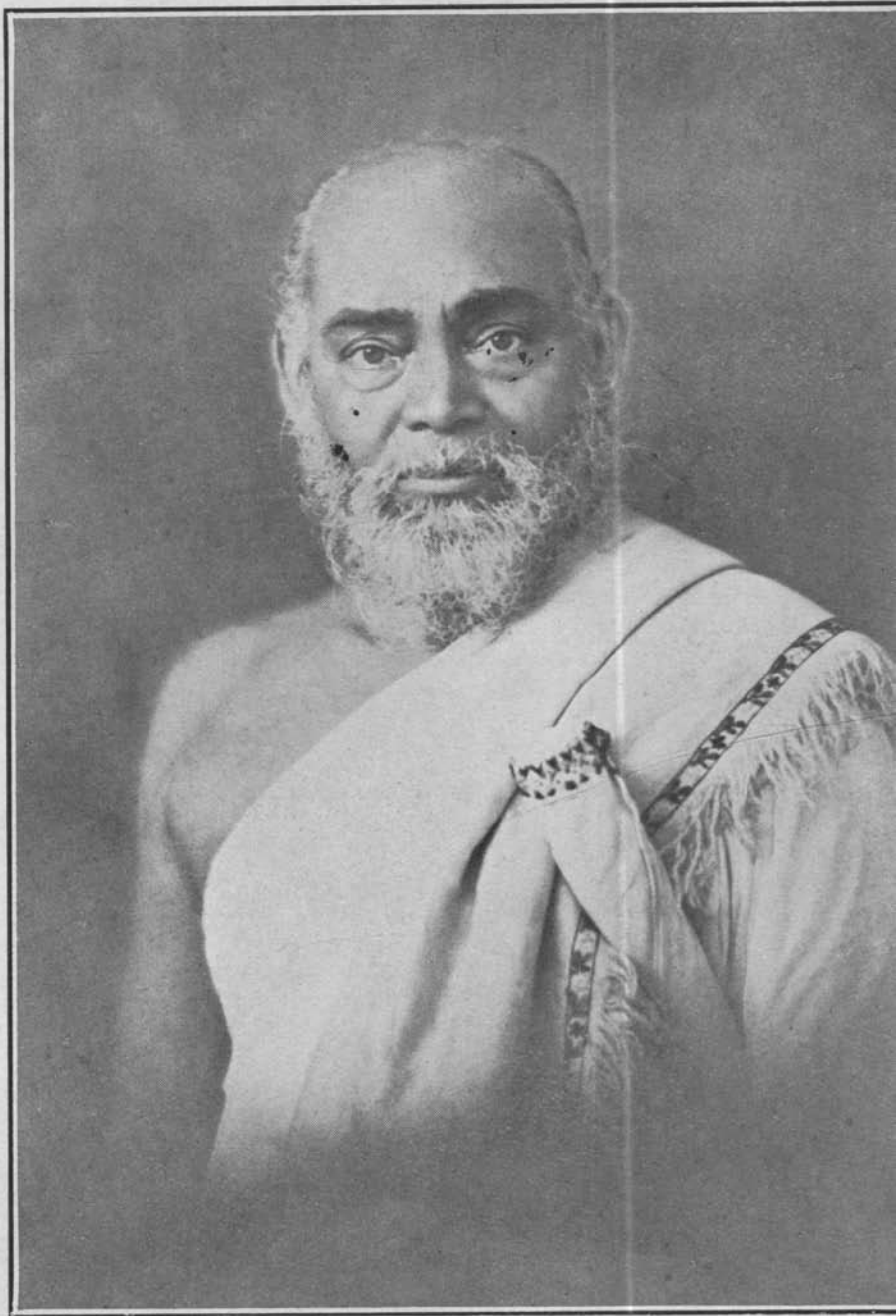
Professor, H. B. Bhide. M. A. L. L. B.

Samaldas College, Bhavnagar.

A. D. 1920.

PUBLISHED BY
Abhayachandra Bhagavandas Gandhi, Bhavnagar,

Printed at:—
The Luhana Mitra Steam P. Press by V. A. Thakkar
for the publisher on 15-3-1920.

शास्त्रविशारद—जैनाचार्य श्रीविजयधर्मसूरि,
ए. एम. ए. एस. बी.

Shāstra Vishārada Jaināchārya Shri Vijaya Dharma Suri!

इष्ट-दर्शनम् ।

ये गीयन्ते सकलसमयज्ञत्व-सत्संयमाभ्या-
मेतद्देशः परजनपदः कोविदप्रगण्यैः ।

सत्याध्यानं प्रथयितुमहोरात्रमुद्यम्यते यै-
रेते जैनान्बरदिनकृता धर्मसूरीश्वरास्ते ॥

—ग्रन्थकर्ता ।

Shāstra Vishārada Jaināchārya

SHRI VIJAYADHARMA SURI

A. M. A. S. B.,

Who is well-known for his strenuous efforts
in awakening interest among Western
Scholars for Jain philosophy and
religion, in enlightening
various parts of India and
in inspiring the spirit of
peace and universal
brotherhood,

This work
is most humbly
and worshipfully

DEDICATED

Cut of holy reverence and pure devotion
by

His humble disciple

Muni Nyayāvijaya.

सार्वभौम-सिद्धान्तः ।

श्रीमहावीर-प्रवचनम् ।

- “ पुरिसा ! सच्चमेव समभिजाणाहि ।
सच्चस्स आणाए से उवट्ठिए मेहावी मारं तरइ ” ।
(आचारांगसूत्रम् ।)
- “ पभू दोसे निराकिच्चा न विरुञ्जेज्ज केणइ ।
मणसा वयसा चेव कायसा चेव अंतसो ” ॥
(सूत्रकृतांगसूत्रम् ।)
- “ पगडं सच्चंसि धित्ति कुव्वह ।
एत्थोवरए मेहावी सव्वं पावकम्मं शोसइ ” ॥
(आचारांगसूत्रम् ।)
- “ अप्पणा सच्चमेसेज्जा मित्ति भूएसु कप्पए ” ।
(उत्तराध्ययनसूत्रम् ।)
- “ आसंवरो य सेयंवरो य बुद्धो य अहव अन्नो वा ।
समभावभावियप्पा लहइ मोक्खं न संदेहो ” ॥
(महावीरभक्त-जैनाचार्यः ।)

કૃતજ્ઞતા ।

ચિન્થં સ્ત્વિદમુઽઽવલં નરવંરયૈરત્ર જેગીઘ્યતે

^૧ઠસ્વાન્તો મમતામિસન્ધિરજસત્ માષેઽહમુચૈસ્તરામ્ ।

લઘ્વસ્તત્ર પદં સકોઽપિ પુરુષો પ્રન્થેઽત્ર સાહાયકં

દ્વાતા યઃ ^૨સ્વત ઉત્તમેન મનસા ^૩જૈનેતરોઽપિ સ્વતઃ ॥ ૧ ॥

સત્ સ્વં નામકમાપ્રહાર્થિતમપિ પ્રન્થેઽત્ર નૈવાપ્યયત્

^૪ઠાત્માઽઽત્મસ્તુતિવાન્છયા વિતરિતા શુભં સદા પ્રાયશઃ ।

કો વિચાદ્ ન તથાપિ નામકમિદંલ્લોકદ્વયાચક્ષરૈ-

રસ્ય પ્રૌઢધિયો મુમુક્ષુમનસઃ શાન્તાકૃતેઃ શ્રોમતઃ ॥ ૨ ॥

—“આ વિશ્વ જે સજ્જનોથી ઉજ્જવળ ગવાય છે, તેઓની અંદર, અપક્ષપાતથી કહેવું જોઈએ કે, તે પુરૂષે પણ સ્થાન મેળવ્યું છે, કે જેઓ જૈનેતર હોઈ કરીને પણ આ આખા પુસ્તકના આર્થિક-સહાયક બન્યા છે. છતાં તેઓએ પોતાનું નામ, આગ્રહથી અમે માંગ્યું છતાં પુસ્તકમાં જોડવા દીધું નથી; અને ધણા ભાગે તેઓ શુભદાન આપવામાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. તથાપિ આ જે શ્લોકોની આઠ લાક્ષણિકા પ્રથમ પ્રથમ અક્ષરો મેળવતાં તે-પ્રૌઢધિશાળી, મુમુક્ષુચિત્ત, શાન્તાકૃતિ, શ્રીમાનનું નામ અનન્ય રહી શકશે નહિ.”

—પ્રકાશક.

प्रस्तावः ।

इदं हि सर्वेषां विदितम्— सर्वेऽपि प्राणभाजः सुखायैव स्तृहयन्ति चेष्टन्ते च । किं पुनरत्र कारणम्—प्रयतमाना अपि तदर्थं तद् नाप्नुवन्ति ? । महान् खल्वयं प्रश्नो महतो विचारानपेक्षते । यदि च कश्चिद् एवं वदेत्— “दृश्यन्त एव पृथिवी-पीठे तथाविधाः श्रीमन्तो विद्वांसो यशस्विनो वा सुखिनः,” न तर्हि तदोया मतिर-भ्रान्ता । शोक-परितापेन समप्रसंसारवर्तिनां शरीरिणां व्याप्तत्वात् । न चोपशोक-तापसम्पृक्ताः सुखकणा भवन्ति सुखम् । वस्तुत एन्द्रियकविषयाभुवज्जनित आह्लादः परितापमयत्वात् संकेशानिबन्धनत्वाच्च सुखमेव नार्हति भवितुम् । तस्मात् श्रीमत्त्वादिभिः सम्भाव्यमानाः सुखिनो न सन्ति सुखिनः, इति प्रतिपत्तव्यम् ।

कस्यापि वस्तुनः संसाधनं तत्—तत्कारणस्वरूपपरिचयं तदनुकूलप्रयत्नं च किना न भवतीति सुप्रसिद्धम् । एवं च सुखस्यापि लाभः, तत्—तत्कारणस्वरूपपरि-चय—तदनुकूलप्रयत्नत एव सम्पत्तुमर्हतीति सुप्रतिष्ठितम् । अथ परिभाषनीयम्—संसारप्रपञ्चवर्तिनो देहिनः सुख-तत्कारणज्ञान-तदनुकूलप्रयत्नशालिनः सन्ति न वा ? । विचारमार्गप्रहितेन चेतसा शक्यतेऽवधारयितुम्— जगदिदं वास्तवसुख-तत्कारणपरि-ज्ञानात् पराङ्मुखं तदनुकूलप्रयत्नाच्च दूरीभूतम् । इदमेव च कारणं यद् न लभन्ते सुखसम्पदं तदर्थिनस्तदुद्योगभाजोऽपि ।

ये च “मुखं किंस्वरूपम्, का च तत्सम्पादनपद्धतिः” इति यथावत् समवगच्छन्ति, ते किना तत्र यथात्मशक्ति प्रयत्नं कर्तुं न शक्नुवन्त्यवस्थानुम् । अतः प्रथमतः सुख-तत्साधनपरिज्ञानमेव प्रथमसाध्यतया दृष्टिसमक्षमुपातिष्ठते ।

एतत्परिज्ञानायैव हेतवे अयं ग्रन्थ उपनिबद्धः । न च तारिक्कसुखस्योपदर्श-नम्, अतारिक्कसुखस्य, तत्प्रयोजकविषयाणां तत्सम्बन्धिनां राग-द्वेष-मोहानां तत्संसर्गवतश्च व्यवहारप्रपञ्चस्य वैगुण्यपरिदर्शनेन विना शक्यते कर्तुम् । अतोऽना-दिसम्बन्धवतां सुखपरिपन्थिनां नैर्गुण्यप्रदर्शनमत्र ग्रन्थे महता विस्तरेण कर्तुमुचि-तममसि । नहि अस्मद्ग्राह्यसंघट्टानां सुखस्य प्रतिबन्धकानां दुष्टत्वभावनमन्तरेण शक्यते तत्सम्बन्धो व्यपनेतुम् । एवं च, “आत्मनः स्वरूपावस्थानं सुखम्” तत्साधनं

च “ आत्मसाक्षात्कारकव्यापारलक्षणो योगः ” इत्येवं मुख-तत्साधने अस्य ग्रन्थस्य मुख्यतया प्रतिपाद्यविषयौ वेदितव्यौ ।

सहसा “सर्वे संशयस्यन्तु” इत्येवमर्थकं तात्पर्यं नाशङ्कनीयमनेन ग्रन्थेन । ये हि वशीकृतोन्द्रियप्राप्ताः प्रौढपौष्ट्या मनस्विनो भवन्ति, त एवार्हन्त समधिरोढुं संन्यास-मार्गम्; तदन्वये तु संसारवासे (गृहवासे) वसन्तोऽपि शक्नुवन्त्येव यथायोगं कल्याणमार्गमभ्यसितुम् । एवं चेदमेवैदम्पर्यमनेन ग्रन्थेन विदाकुर्वन्तु- कस्याञ्चिदपि दशायां (गृहवासदशायामपि- व्यवहारकर्मकरणेऽपि) न युज्यते अध्यात्ममार्गो विस्मृतुम् । कस्यामप्यवस्थायां सर्वोऽपि स्वयोग्यतामनतिक्रम्य आत्माभिमुखव्यापारेऽवश्यं यतेत, इत्येवमर्थकमुपदेशरहस्यमयं ग्रन्थः प्रकटीकरोति ।

अनेनातिसङ्क्षिप्तेन श्लोकात्मकेन ग्रन्थेन यथेष्टरीत्या वाचकानां बोधपूर्तिमस-म्भावितवान् गुर्जरभाषा-विवरणमपि निर्माय ग्रन्थेन सह संयोजयामि स्म ।

अस्य ग्रन्थस्य ‘ अंग्रेजी ’ भाषायामनुवाद-विवरणाभ्यां समलङ्काराय ‘ भाव-नगर ’ वास्तव्यैः स्वप्रान्तसुप्रतिष्ठितगौरवविद्वद्भिस्तैर्मवप्रपञ्चनिर्विण्णचेतोभिर्मुमुक्षु-मनोभिर्विद्वद्भिरः “ श्रीयुत मोतीचंद झवेरचंद म्हेता फर्स्ट आसिस्टन्ट मास्तर हाइस्कूल भावनगर-महाशयैः ” प्रचुरसमयभोगेन प्रतिकूलसंयोगान् सहित्वाऽपि निसर्गस्निग्धहृदयपूर्वकं यत् प्रयस्यते स्म, तत्र उद्गारान् प्रकटीकर्तुं प्रमादे नुभवनिर्लीनस्य मम मनसः क इव सम्भवेद् अवकाशः, अन्यत्र कुशलाशार्वादात्॥

तदेवमेष लघीयान् यतनः पवित्राऽऽश्रयजनितत्वेन सफलीकृतवानपि परप्रबो-धकतया सफलीस्तात्, इति -

आशास्ते—

ग्रन्थकर्ता ।

Preface.

Nyāyatīrtha Nyāyavishārada Munimahārāja Nyāyavijayajī is the author of this valuable sanskrit work 'Adhyātmatattvāloka.' The work being full of spiritual thoughts, is useful to men of diverse religions. Its style is lofty, smooth, natural and forcible. He expressed his desire that I should undertake to translate it into English and add explanatory notes for the benefit of the Jains and the non-Jains. The circumstances had been such as would hardly have permitted the task, but in spite of them, I yielded to the suggestion of the Munimahārāja. Fate had already dealt a crushing blow to me in my declining age by taking away my only son; the wound was hardly healed—I am afraid it is beyond cure—when a fresh blow was struck in the removal of my grandson. The careers of these have been very briefly sketched out further on. Without dilating on personal worries, I may say, it was such circumstances as these that at first made me hesitate to take up the work; but at last I consented to do it, as I thought it would provide me solace in my sorrows—as it actually did—and as a Jain, it was a duty incumbent on me to contribute my humble share to the work of propagating true knowledge of Jainism in the world. There are many misconceptions about Jainism among the non-Jains. To remove them is the chief object with which notes, &c, are published. In preparing them, I have had to draw on many Jain standard works and English editions of some of them.

There are many difficulties in compiling such a work. In the first place, the subject-matter is too abstruse to be easily comprehended by the ordinary man. One has to wade through a sea as it were before one can get to its end. The

II

Metaphysical theories and the Logical conceptions involved therein, and the peculiar doctrine of Karma are all special to Jain philosophy. Sages have written volumes to explain them. Moreover they are based on personal experience and self-realisation by these old authors, which is wanting in my case. Therefore to translate their experience in mere words by one who lacks it is a task well-nigh impossible. However, relying on the correctness of the theory of the Jains and having sought the aid of the ancients and the moderns I set myself to do the work and I shall feel amply repaid if thereby one ray of truth about Jainism illuminates the mental vision of the reader.

I owe my sincere thanks to some friends who have helped me in different ways in preparing my notes and translation. My special thanks are due to Mr. Tribhovandas Kalidas Trivedi, Dewan, Bhavnagar State and to Mr. A. J. Sunawalla, B. A., LL. B., for useful discussions, criticisms and valuable suggestions; to Mr. Framji Kharsedji Coachbuilder for the life-sketch of my grandson, Prataprai Lallubhai and for practical suggestions and to Prof. H. B. Bhide, M. A. LL. B., who has very kindly and keenly gone over all the notes and English translations; and I should add here, but for his generous and arduous co-operation and help, I should not have been able to place this work confidently before the public.

I should be wanting in duty if I omitted here to thank the Hon'ble Mr. Lallubhai Samaldas Mehta, C. I. E., who very kindly drew my attention to several inaccuracies of spelling in the early part of the text. I should also thank Messrs. M. G. Kapadia, B. A., LL. B., Solicitor and P. K. Kapadia, B. A., LL. B., for having gone through the notes on the chapter on Drishti and Introduction respectively and to Mr. V. K. Patel, M. A., for his help to me in translating some portion of the work.

III

It is gratifying to note, a non-Jain gentleman who solely bears all the expenditure of the publication of this work, prefers to remain *incognito*, and the best and grateful thanks of ourselves, the reading public and the Jain community are specially due to him.

I acknowledge my indebtedness to the authors of different works such as Key of Knowledge, Epitome of Jainism and Jain-Dristiye Yoga which I consulted and from which I derived useful help as to ideas and the renderings of technical phrases. I also referred to Yogashāstra, Yogadrishtisamuchchaya, Jñānārṇava, Jainism, Outlines of Jainism, Study of Jainism, Nyāyāvatāra, Nayakarnikā, Practical Path, notes on Jainism, Arya, &c., and my thanks are due to their authors. I am also grateful to the several Jain and other institutions for having placed their works freely at my disposal.

I crave the indulgence of readers for spelling-mistakes, as the proofs could not be available for correction more than once.

My work lays no claim to originality and comprehensive treatment of all aspects of Jainism. All the ideas have been given expression to by the venerable sages of bygone times, in the clearer and more convincing terms. Mine is the task of a carrier; the beautiful things are there, and I only bring them near to the reader. The flaws and imperfections which may have crept in are solely due to my defective workmanship and I earnestly pray that the reader may

against Jainism,

M. J.

**A short biographical sketch* of Mr. Lallubhai
Motichand Mehta, B. A. LL. B.**

**(By Prof. T. P. Trivedi, M. A. LL. B.
D. J. Sind College.)**

“ Not to no end he lived, though short his day
Not fruitless all those weary weeks of pain,
Early matured for heaven, he pass'd away
Nor death he dreaded, when to die was gain. ”

—*Thomas Hill*—

“ The highest object of life we take to be to form a manly character, and to work out the best development possible of body and spirit—of mind, conscience, heart and soul. This is the end; all else must be regarded as the means. Accordingly that is not the most successful life in which a

* It is one of the saddest ironies of fate for me that at a time when I should have expected to enjoy the pleasurable company of my dear friend Lallubhai, and to derive the benefit from his cheerful conversation and sage counsel, I am called upon to discharge the sorrowful duty of writing down a biographical sketch of his short but noteworthy career. In preparing this slight sketch of a grievously short but highly illustrious career, I have derived considerable information from the members of the family of the deceased, and much valuable assistance from the opinions regarding Lallubhai's character given by men of high respectability and position in life. I am particularly obliged to the Hon. Mr. Lallubhai Samaldas Mehta, C. I. E, and to Mr. Gulabrai G. Desai, B. A. LL. B. the leading pleader of the Bhavnagar Bar, for the keen interest which they have taken in this sketch while it was getting ready, and for their valuable suggestions and advice.

man gets the most pleasure, the most money, the most power or place, honour or fame, but that in which a man gets the most manhood, and performs the greatest amount of useful work and of human duty."

Mr. Lallubhai M. Mehta was born in Bhavnagar on the 19th October, 1880. He belonged to a highly respectable and ancient Jain family which has made Bhavnagar its home ever since its migration to this place from Palitana, more than a hundred years ago. Mr. Motichand, the father of Lallubhai, possesses all the qualities which go to make a successful pleader, and had he only chosen to accept Law as his profession after passing his Law Examination in 1894, he would have, by this time, made his name as one of the foremost pleaders of the Bhavnagar Bar; but circumstances willed it otherwise, and he decided to spend his life in the less boisterous and lucrative but more unassuming and sacred profession of a school master.

From his very childhood Lallubhai gave promise of a distinguished after-career, and his germinal qualities found a congenial field for rapid development under the fostering and guiding care of the father, who spared no efforts on behalf of his beloved son. The child rapidly picked up his lessons in elementary education nor was the religious education of the boy neglected and the precocious young student at a very early age, imbibed all the religious ideas and practices of the family. After an uninterrupted and brilliant career first at the Local Gujarati School and subsequently at the Alfred High School, Bhavnagar, Lallubhai passed his Matriculation Examination in 1897. The Previous and Intermediate Examinations were passed from the Samaldas College in 1898 and 1899 respectively, and Lallubhai succeeded in securing a college scholarship on account of his high rank at the Previous Examination. By his successful career, obliging

manners, good behaviour towards his fellow-pupils and obedience and respect towards superiors, he won the love and good-will of all he came in contact with. The professors of the College under whom he studied had a very high opinion of his attainments and general capacity as a student.

But the brilliant academic career of Lallubhai was unfortunately greatly interfered with owing to his serious illness when he was a student in the B. A. class. In spite of every possible care and expert medical advice, the illness persisted in its course and all idea of study had to be abandoned for some time. Mr. Motichand, on account of his sweet and obliging nature and winning manners, has been able to build up a very vast and enviable circle of intimate friends from amongst persons, belonging to the official and professional classes. Some of these belonged to the highest social status and on account of their sympathy for the family they sent pressing invitations to Lallubhai for a change of air. In response to the wishes of the sympathisers, Lallubhai stayed for some time as a member of the family with Mr. Manishanker G. Bhatt, B. A.; LL. B. then Dewan of Mangrol, with Mr. Panachand J. Mehta, B. A. (Deputy, Assistant Political Agent) at Rajkot, the late Mr. Muljibhai K. Mehta, L. C. E. (Assistant Engineer, B. G. J. P. Railway) at Jetalsar, with Mr. Kalidas K. Sheth (then Judge) at Jetpur. When Lallubhai went to Bombay in 1904 for his B. A. Examination, the Hon. Mr. Lallubhai Samaldas noticing his ill health pressinglly detained him for more than a month for the improvement of his health and kindly made all arrangements for medical aid. The enlightened company of these gentlemen had a very elevating effect on the formation of his character. Needless to say, that all these gentlemen did their very best on behalf of the patient and studiously attended to all his wants with more than paternal solicitude. The good effect of their kind efforts was gradually obvious, for Lallubhai considerably

improved in health, resumed his studies and successfully passed the B. A. Examination in 1905.

Lallubhai had natural aptitude for legal study as he had inherited all the qualities of a sound lawyer. After passing his B. A. Lallubhai naturally thought of prosecuting his studies for the LL. B. Examination. His Highness, Maharaja Sir Bhavsinhjee, K. C. S. I., was graciously pleased to confer upon him a scholarship of Rs. 20 per month as a special case. Lallubhai joined the Government Law Class in January 1906. He found the study of Law highly congenial to his temperament and successfully passed the final LL. B. Examination in 1907 at the very first attempt.

Immediately after passing his Law Examination Lallubhai was placed by his father under Mr. L. A. Shah, M. A; LL. B. (now the Hon. Mr. Justice Shah) with the view of gaining some insight into the actual working of the Bombay Law-Courts. At the request of his father he was also allowed by Mr. G. R. Lowndes, Bar-at-Law (now the Hon. Sir. Lowndes, the official member of the Supreme Council) to attend to some of his cases. While he was merrily passing his time in the enlightened company of these legal luminaries and of other learned members of the Bombay Bar, attending the High Court and strengthening and consolidating his legal knowledge, His Highness the Maharaja Saheb of Bhavnagar was pleased to appoint him in May 1908 to the post of an attache to the Chief Judge. While yet a probationer in the Judicial Service, Lallubhai was temporarily entrusted with the onerous duties of the City Magistrate and he succeeded in securing the good wishes of the people and high opinion of his superior officers. Lallubhai afterwards served in the capacity of a Judge at Lilia, Umarala and Botad. He studied and grasped the facts of all the cases with great penetration and deep insight. The higher Judicial Officers of the State have, one and all, borne testimony to his high qualities as a fearless, independent and upright judge.

Lallubhai was easily accessible to the people and he took part in various local activities started for their moral, intellectual and social progress. He performed the opening ceremony of the English School at Umarala in 1912. Subsequently when the school was handed over by its founders to the state authorities for management, Mr. Kaushikram V. Mehta, B. A. the Director of State Education, Bhavnagar, referred in very appreciative terms to the help and guidance which the school had received from Lallubhai. Even to this day the school is closed on the anniversary of his sad death in the memory of the departed promoter of the institution. When in 1912 the province was in the throes of a severe famine, Lallubhai personally attended to many of the famine relief measures in his own local area. In short he rendered himself very popular owing to his generous and obliging nature, untiring energy and devotion to duty.

Now we come to the last and most unfortunate phase of his short but glorious career. In the month of August 1912 Lallubhai was once more attacked by a serious illness and though all that was humanly possible to secure a cure, was done, the life could not be spared. All the friends and sympathisers of the deceased and of his father tried their hardest in securing medical advice and rendered valuable services out of sheer love for the family and the personal interest they took in Lallubhai's speedy recovery. Sheth Ratanjee Virji, on coming to know that Dr. Burjorjee (the retired Chief Medical Officer, Bhavnagar) recommended the patient for a change of air, very generously placed his fully furnished bungalow at the disposal of the family. The Officers of the State as well as the leading citizens visited the family from time to time studiously anxious to know how the patient was faring. Even Their Highnesses the Maharaja Sahab and the Maharani Sahab of Bhavnagar were gracious enough to call upon the family several times and they generously placed expert medical advice at the disposal of the patient. His Highness the Maharaja

Sahab was also kind enough to send for the services of Major W. M. Houston, M. B., D. P. H., Agency Surgeon, Kathiawar and to order a medical officer of the State to accompany the patient to Bombay. No words can adequately express the most sincere gratefulness of the family for all that His Highness who is so well known for his kindness and generosity, was pleased to do on behalf of the patient. But in spite of all these efforts the illness went on increasing and Lallubhai had to be removed to Bombay, where he was at the pressing request of Mr. Motichand G. Kapadia, B. A., LL. B., Solicitor, lodged and nursed in his own house. Sheth Narottamdas Bhanjee, Mehta Chatrabhuj Bhaichandbhai, the Hon. Mr. Lallubhai Samaldas, C. I. E, and the Hon. Mr. Justice L. A. Shah and others had the kindness to call upon the patient from time to time and to inquire about his health. The highest medical authorities were consulted and their advice was availed of. Finally a surgical operation was performed by Colonel A. Street, M. B., I. M. S., Senior Surgeon, but all this unfortunately proved of no avail. The cruel hand of Death ultimately triumphed and Lallubhai succumbed to his mortal illness on 4th December 1912.

The funeral ceremony of the deceased was attended by a host of friends and sympathisers. Condolence letters and telegrams from highly eminent personages poured in very large numbers. The Mahajan of Umarala, the leading citizens of Botad, Sihor and Bhavnagar, all the officials of the State as well as Mr. Ranchhodas V. Patwari (Dewan of Gondal), Sheth Jamanadas Bhagubhai of Ahmedabad and others were good enough to personally call upon the family and to express their sorrow for the sad bereavement.

Lallubhai's marriage had taken place in 1894. He died leaving behind him his aged parents, widow, son and daughter to mourn his loss. But it is an additional instance of the cruel irony of fate that the only son of the deceased who

was the chief source of main consolation to the family after his sad death, suddenly passed away, leaving the whole family engulfed in sorrow and lamentation. This boy was of a highly precocious nature and intensely religious in his temperament from his young age. May his soul rest in peace.

Thus was abruptly terminated in its very prime a distinguished career which was giving distinct promise of its future greatness. Lallubhai can not be said to be a great man in the sense in which the term is ordinarily used nor was he a very rich man; nor was it his lot to serve in the capacity of a very high officer of the State owing to the premature and sudden termination of his career; he led an extra-ordinarily simple life. But it is these simple lives that really count in this world. One notable characteristic which Lallubhai possessed in a remarkable degree, was his organizing capacity. He was invariably entrusted with some organisation work on the occasions of the various College Social Gatherings. When studying for his B.A. Examination in the Bhavnagar Jain Boarding, the junior students looked him for help and guidance in all cases of difficulty; in fact he did the informal work of the Superintendent of the Boarding while prosecuting his studies. He was equally enthusiastic in the management of the Lalbag Boarding House when he was studying there for the L.L.B. Examination. He also took an active part in all communal activities. When the 6th Jain Shvetamber Conference was held in Bhavnagar, he purposely came some days earlier from Bombay and did a good deal of active work in organizing and training the corps of Volunteers in conjunction with Sheth Narottamdas Bhanjee, a highly energetic citizen of Bhavnagar.

In spite of such varied activities, Lallubhai was very unassuming and unostentatious in his demeanour. When he passed the L.L.B. Examination, it was with great difficulty and after a weary waiting of no less than six months that he

could be persuaded to accept an address from the Jain Dharma Prasarak Sabha. The presentation of this address was presided over by Mr. Tribhovandas K. Trivedi then acting Dewan. Sheth Mansukhbhai Bhagubhai, Sheth Chimanlal Lalbhai the Nagarsheth of Ahmedabad and other Jain luminaries graced the occasion with their valuable presence. Effective and highly eulogistic speeches referring to Lallubhai's qualities of head and heart were made by Messrs. Kunvarjee Anandjee, Muljibhai and many others. Lallubhai gave a fitting reply in his characteristic humble manner, stating that such addresses were best given not at the beginning of a man's career but at the end of his career; that he looked upon the address as enormously increasing his responsibility in life and that in the present case his responsibility would be all the greater, as the address was delivered within the sacred precincts of the Jain temple before the inspiring presence of Gods.

Lallubhai used to hold very strong and enlightened views on some of the Social usages of the present age. He used to condemn the custom of early marriages, saying that it shattered the youth and spoiled the manhood of Society. He was a very staunch advocate of foreign travel and used to deplore the backward state of the female education. But while ardently longing for the welfare of his countrymen, he never allowed himself to indulge in any excesses of either opinion or actions, but was always moderate in his views and he strongly deprecated mischievous clamours. He was for adopting the line of least resistance and for carrying as far as possible, the representatives of the orthodox party with him in matters of social reforms; moreover he disliked the idea of all reforms being introduced according to the Western views of social reforms. He had a proper regard for some of social and religious institutions of his caste and country and so, he always had an eye to the unsullied maintenance of the good parts thereof. He was in short for reconstructing society on the ancient basis of social and moral culture as also on the

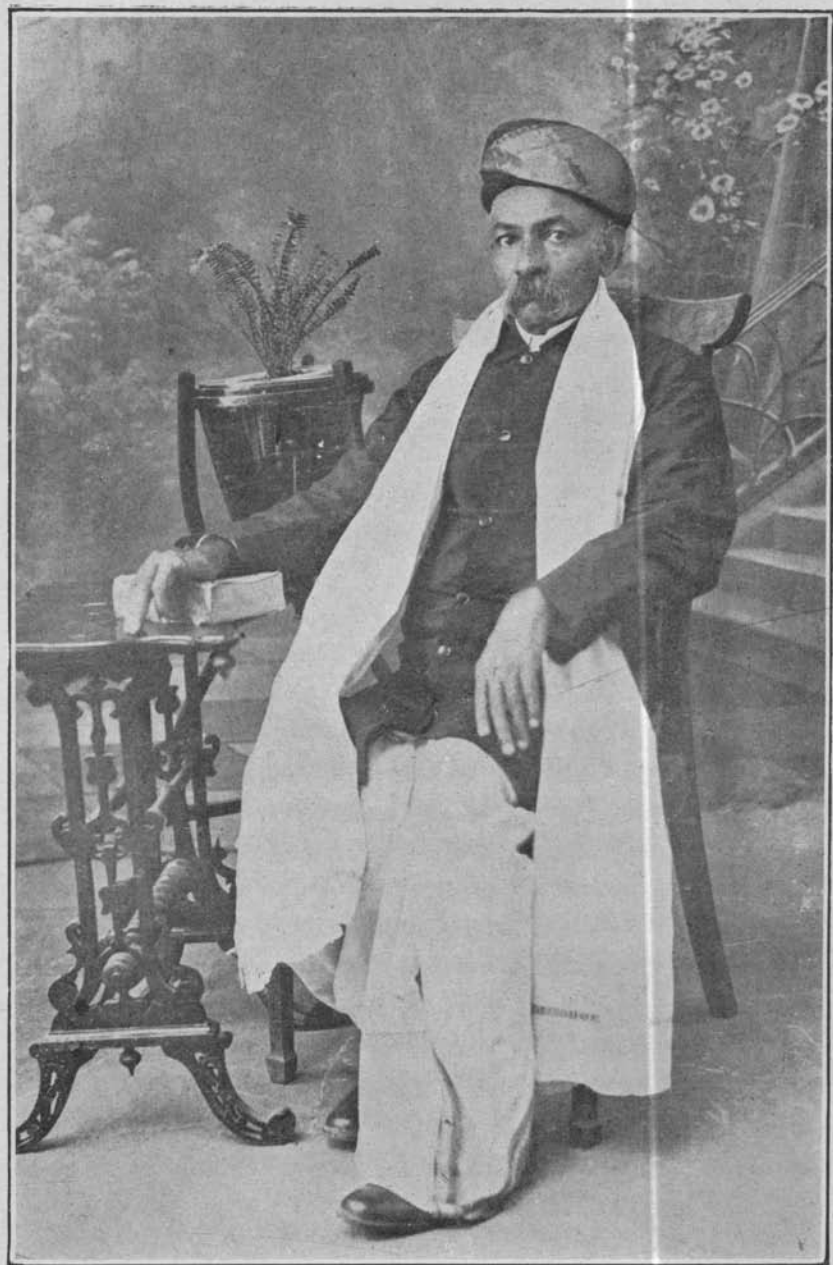
firm foundation of plain living and high thinking. His opinions, therefore, obtained a careful and favourable hearing from the elders, and had he lived longer he would have succeeded in promoting the cause of social and religious reforms in a very satisfactory manner.

Lallubhai was also of a very jovial disposition and sweet manners. He treated with uniform kindness and courtesy the members of the Bar appearing before him. With all this he was intensely practical in his ways and actions, and it was always a pleasure to learn his advice on all matters of difficulty. His superior officers all liked him for his sound legal acumen and able penetration into the facts of all the cases which came before him for hearing.

In fact it may be said without any exaggeration that the deceased possessed in a very high degree all the following qualities of an eminent judge mentioned by Chapman and Shirley :—

“ A judge—a man so learn'd,
 So full of equity, so noble, so notable;
 In the process of his life so innocent;
 In the manage of his office so incorrupt;
 In the passages of state so wise; in
 Affection of his country so religious;
 In all his services to the king so
 Fortunate and exploring, as envy
 Itself can not accuse, or malice vitiate.”

Had Providence spared him, Lallubhai would have gradually risen to a very high position in the Bhavnagar State but all our expectations have been cruelly frustrated and the only service we can now render to the deceased is to pray that his kind and benign soul may rest in everlasting Peace.

Motichand Jhaverchand Mehta.

Lalubhai Motichand Mehta, B.A., LL.B.
(1880—1912.)

Pratapray Lalubhai Mehta,
(1901—1914.)

(By The Hon. Mr. Lalubhai Samaldas Mehta,
C. I. E.)

It is a singular testimony to the excellent qualities both of the head and heart of the late Mr. Lallubhai Motichand Mehta that Mr. Motilal M. Shah, the translator of a well-known work on Vairagya, should have thought it fit to connect that young man's name with his work. As a school friend of Mr. Motichand I was interested in the growth and educational progress of his son, and it was a pleasure to see the son proving superior even to the father. When his friends chaffed the father on this, he felt more proud of the boy in accordance with the proverb, 'पुत्रादिच्छेत् पराजयं'. Owing chiefly to hard work, Mr. Lallubhai's health broke down and the nervous strain led to constant attacks of head-ache. It was during one of such severe attacks accompanied by fever that I was able to see the generous, altruistic nature of Mr. Lallubhai. A few students appearing for the B.A. were staying with me, and one of them was unfortunately unable to read much owing to some trouble with his eyes. Just at the examination time Lallubhai had one of his usual attacks and he was ordered by the doctors to give up the idea of appearing for his examination. The disappointment was very great and yet Lallubhai instead of feeling morose and sullen, helped his colleague by reading to him the books of his optional subject which was different from Lallubhai's. An ordinary person would have taken the loss of one year-and Lallubhai could then ill afford to lose one year-so much to heart that he would hardly have been able to do any work at the time, but to do *regular* work of an unselfish nature in a subject unknown to him and abstruse required a noble heroic soul, and I then saw for the first time that Lallubhai's soul was such a one.

I have a very vivid recollection of one of my last interviews with the departed young man. Under strong medical advice in Bhavnagar, he had to be brought to Bombay, although he was in a very weak condition and it was half feared that he might succumb on his way to Bombay. I saw him soon after his arrival, and though he was very much exhausted, he received me with a smile on his face. He took the proposal of having an operation performed on him, in the spirit not of resignation only, but of cheerful submission to the will of the Almighty. I saw him soon after he was out of the effects of the chloroform, and I shall never forget the calm and cheerful face of the patient as he replied to my inquiries after his health, which showed that he had made his peace with his God and was prepared to face the future in a spirit of a willing submission to the Highest Will. We all hoped for the best at the time but fates willed it otherwise and while the family were to lose one of their illustrious and his friends a genial, courteous companion, the State was to lose by his death the services of the young, capable, intelligent officer, who it was expected would be able to rise to the highest rung of the ladder in his department by his loyal services to the State and the people. The disconsolate father tried to keep himself up as he owed a duty to his grandson who was a brilliant boy. That comfort was also denied to Mr. Motichand, whose only solace now lies in his genuine deep Faith in the Teachings of his Religion.*

* Previously printed in "Light of the Soul."

Prataprai Lalloobhai Mehta.

' So young, so wise they say,
never live long.

He claimed no title from descent of blood,
But that which made him noble made him good,
Warmed with more particles of Heavenly flame
He winged his upward flight, and soared to fame;
The rest remained below, a tribe without a name.

Born of a good respectable family, though young, and scarcely thirteen years of age at his death, Mr. Prataprai was a congenial comrade to his school friends, an intelligent companion and help to his elders and superiors, and a willing and favourite helpful hand to those who were younger than himself and inferior to him in rank. Full of promise of a bright future career, he showed wonderful intellectual depth and surprising retentiveness of memory. It is reported of him that he could reproduce a *shloka* only once spoken out to him, several months after the recital. Once a friend—a great personage—gave him a difficult book to read while he—the friend—was busy elsewhere. On the friend turning again his attention to him and asking him how he liked the book, he reproduced the summary of the subject matter treated therein. He had a deep spiritual intuition and was fond of religious literature and could remember and recite chapters and verses of most difficult readings. He was equally interested in, and was fond of Science. Astronomy was his favourite study. He beat his class friends easily in all subjects and carried off best prizes. A soul, so noble, so spiritual and of a scientific bent of mind carried but a fragile and weak physical body. Our young hero had congenital disease of the heart, which not only interfered with his study, but which brought about his early

death. His late Highness Sir Bhavsinhji, K. C. S. I., Maharaja Sahib of Bhavnagar, with whom Mr. Motichand, grand-father of the hero, had come in contact in early years and remained a life-long acquaintance, took a keen interest in the welfare of our friend and his lamented father Mr. Lalloobhai, B. A., LL. B., and a respected State official who died of in the prime of youth.

His Highness's solicitude in the welfare of the family of Mr. Motichand was so genuine that Mr. Prataprai was placed, by his orders, under the care of a civil surgeon for treatment. The doctor, while he saw the visible and sure signs of a body that was doomed to an early and premature death, was struck with the serenity and the balanced calm of the soul within. With the true religious instinct of a Jain, a believer in the infinite potentiality and immortality of the soul, and with a firm and unshakable belief that the soul has a body, not the body a soul, the body being only a transient and transitory clayey vesture for the expression of the emotions of the soul, he quietly bore the untimely death of his dear father and showed resigned and calm attitude as of elderly saint at his own shuffling off of this mortal coil.

He faithfully inherited the characteristics of toleration, forgiveness, nobility of heart, spiritual patience and religious devotion from his parents—the qualities which are personified in the life and action of his widow-mother *Muniben* who leads now a strictly religious life.

Such should be a short account of a spirit that had only a short span of early life, but a large and a higher mission to unfold to parents, friends and acquaintances.

‘ Give me that man that is not passion’s slave,
‘ And I will wear him in my heart’s core. ’

F. K

Introduction.

Antiquity of Jainism.

A few years ago, erroneous notions were held about the origin and history of the Jain Religion. Some said that Jainism was an offshoot of Buddhism or of Brahmanism. Lord Mahāvira was looked upon as the first founder of this religion and his doctrines were held to propagate atheism. Recent studies and discoveries however have clearly proved that all these were wrong conclusions based upon an imperfect acquaintance with Jain literature and philosophy. Brahmanism and Buddhism first attracted the notice of European scholars who, engrossed in studying these religions, utterly lost sight of Jainism, and therefore confounded it with Buddhism. Colour was lent to this wrong view by the accidental similarity between some of the incidents in the lives of Buddha and Lord Mahāvira and between a few points of their teachings and confusion was worse confounded. Fortunately however these misconceptions are now being gradually removed and Jainism is being acknowledged as a religion that can very well stand comparison with Buddhism and Brahmanism. Jainism has its message to teach the world—a mission which has been steadily kept in view by the Jain saints and propagated by an almost uninterrupted suc-

cession of Jain teachers from the earliest times to the present day. Jainism is a religion distinct from Buddhism and Brahmanism. It studies the relation of man to the Universe, in a way peculiar to itself and the solution it arrives at is quite different from those of its two rivals. In the sphere of logic it has developed the mode of reasoning called *Syādvāda* which stands in a class by itself. In the sphere of metaphysics it gives an ultimate analysis of the Universe which is its own and has no counterpart in the other systems. In the sphere of practical religion it lays down the rules of conduct with a minuteness and comprehensiveness which are unsurpassable. Thus looking at it from whatever point of view we like, we have to admit that Jainism has a very valuable contribution to make to the uplift of humanity which is the one object of all religions.

That Jainism was not an offshoot of Buddhism is now acknowledged by all. This can be proved by adducing historical and therefore reliable evidence. It is stated in the Buddhist works that of the six heresies that Buddha encountered, that of *Jnātaputra* was one and this refers to *Mahāvira* who is so designated in *Kalpasutra*, *Uttarādhyana* and other works. *Jnātaka* was a subdivision of the *Kshatriya* caste to which *Mahāvira* belonged. Jainism is referred to in the Buddhist works like *Mahāvagga* and *Māhāparinirvāna Sutra*. In one work, a meeting of these two great teachers is described. Certain doctrines, peculiar to Jainism, like its *Karmavada* are also referred to by the Buddhist works as already in vogue in the days of Buddha. On the other hand it is interesting to note that in some Jain works (for instance the *Darshana-Sāra* written by *Deva-Nandi Āchārya*) Buddha is said to have been originally a disciple of *Pihitāshrava* the sixth saint in succession from *Pārshvanātha*, i. e., a Jain. Whatever the historical value of the tradition may be it is sufficient to note that as a result of such references in Buddhist works we must look upon Jainism as existing.

from times prior to Buddhism. Therefore it was not an offshoot of Buddhism, but a religion propounded independently of Buddhism.

Jainism is even more ancient than Buddhism. We have already seen that certain Jain tenets had been already in the times of Buddha. The Mahābhārata refers to the Jain doctrine in several places. Comparatively speaking the references to Buddhism are much rarer. The reason of this is obvious. Jainism had been prevalent from remoter times than Buddhism which therefore naturally was less often mentioned in the Mahābhārata. In the Ādiparva, Uttanka is said to have seen a Kshapanaka on his return journey to the preceptor, and Kshapanaka means a Jain saint. In the Shāntiparva Chapter 239 the Sapta Bhāgi Naya is referred to. In the Rāmāyana the word *जैन* occurs in I. 14-22 where the commentator takes it to mean a Digambara Jain. These references are enough to show that Jainism has been current in India even from times anterior to Buddhism. Some historical proof can be brought forward in support of this statement. Some Mathurā inscriptions bear testimony to the fact that even then Rishabha was looked upon as the 23rd predecessor of Mahāvira in the Tirthankarahood. The inscriptions are inscribed about 600 years after Mahāvira. Had Mahāvira been the founder of Jainism we should have expected that the Jains of Mathura dedicated their inscriptions to Mahāvira and not to Rishabha. The underlying idea however is that Jainism prevailed in India from the times of Rishabha at least, i. e., long before Mahāvira. Secondly, Pārshvanātha is now admitted to have been a historical personage. He flourished in the times of Brahmādatta who is so often referred to in the Buddha Jātaka stories. Brahmādatta was removed from Buddha by a long time. Therefore Pārshvanātha who was contemporary of Brahmādatta must also have flourished before Buddha. This then clearly means that Jainism is of greater antiquity than Buddhism. Modern

scholars now have fixed about 800 B. C. as the date of Pārshvanātha.

The Hindu scriptures and Purānas also point to the same conclusion. According to the Bhāgavata Purāna the origin of Jainism is attributed to Rishabhadeva who flourished just in the beginning of the present period of Manu, i. e., many crores of years ago. (See V. 6-9.)

Still older is the reference to the Jain Tirthankaras in the Vedas.

(1) नैर्दं तद्वर्धमानं स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पुष्या विश्व-
देवाः स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्तिनः । (यजुर्वेदे वैश्वदेवऋचौ).

(2) दधातु दीर्घायुस्त्वायवलाय वचसे सुप्रजारत्वाय रक्ष रक्षारिष्टनेमि
स्वाहा (बृहदारण्यके);

(3) ऋषभ एव भगवान्ब्रह्मा तेन भगवता ब्रह्मणा स्वयमेवाचोर्णानि
ब्रह्माणि तपसा च प्राप्तः परं पदम् । (आरण्यके)

(4) वाजस्य नु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः । स नेमि-
राजा परियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्धमानो अस्मै स्वाहा ॥ (यजुर्वेदसंहिता, अध्याय
९, श्रुति, २५).

(5) अर्हन्विभर्षिं सायकानिधन्व अर्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् । अर्हन्भिर्दं
दयसे विश्वमव्युवं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति । (तैत्तिरीयारण्यकं, प्र. ४, अ.
५, सं. १७). अर्हन्विभर्षिं सायकानि धन्वेत्याहु स्तौत्येवैनमेतत् । (ब्र. ६ अ. ४).

(6) कन्याकौपीनोत्तरासङ्गादीनां त्यागिनो यथाजातरूपधरा निर्ग्रन्था निष्प-
रिग्रहाः ॥ (संवत्संश्रुते).

[तत्त्वनिर्णयप्रासाद pp. 506-23.]

This clearly shows that so early as 5000 B. C. which is generally considered to be the latest limit of the Vedic period,

the twenty-four Tirthankaras were worshipped in India. This ought to convince everyone that Jainism dates from very remote antiquity and that it has prevailed in India at least side by side with Hinduism long before Gautama Buddha began to teach his doctrines.

Jainism is not Atheism.

Another misconception which is sometimes entertained about Jainism is that it is an atheistic creed; but a little reflection will show the error in this belief. It is untrue to say that the Jainas do not believe in God. The Jainas have like the Hindus a pantheon of deities of various degrees. They have got their Indra, and other minor deities. It is true that they do not believe in a God as the creator and the ruler of the Universé. According to them Karma is the one force which generates this huge machinery of the world. According to them Parameshvara is the Soul who has attained to perfect knowledge after destroying the whole kârmic dross. There is no one else who is so designated. He is called Shankara, Purushottama, Buddha &c. The minor deities above referred to are however far inferior to such Soul. They are only a class of superhuman beings and enjoying the fruit of their merit but they like human beings are reborn after the stock of their merit is exhausted and have to endeavour to attain Perfection, by such means as Japa and Tapas. This doctrine however should not lead one to charge Jainism with Atheism. Disbelief in a personal creator is no mark of atheism, otherwise Krishna, the reciter of Bhagvadgita, will also have to be reckoned an atheist because he says न कर्तृत्वं न कर्मणि लोकस्य सृजति प्रभुः । and no one is prepared to do this. Nor can the belief in the Vedas be looked upon as the only sign of theism. Christianity, Mahomedanism and even Prārthnāsamājā which is an offshoot of Hinduism do not take the Vedas as the only authority in matters of religion and not one of these creeds can be called atheistic. Again looking to the meaning which

Panini, the grammarian assigns to the word नास्तिक, Jainism can never be classed as a नास्तिक doctrine. Panini says—

अस्ति नास्ति द्विर्द्वं मतिः । ४ । ४ । ६० । अस्ति परलोक इत्येवं मतियस्य स आस्तिकः । नास्तीति मतियस्य स नास्तिकः ।

Thus, according to him, they who do not believe in another life are atheists. The Jains do believe in the theory of rebirth and transmigration of souls and thus the charge of being atheists cannot be laid at the door of Jainism. Taking all these facts into consideration we clearly see that Jainism does not deserve to be branded as atheistic.

In the west a differentiation is made between Philosophy and Religion, the former having reference only to thinking and the latter to belief. A Philosopher need not be a religious man and *vice versa*. Philosophy whether idealistic or realistic does not claim to lay down rules for conduct of individuals who approve of it. In short, no necessary relation seems to exist between Philosophy and Conduct. This is not so in the East. There is always a clear correspondence between the two. To the Eastern mind it is inconceivable that the course of daily life of an individual should run without the least reference to the doctrines he may hold pertaining to God and the Universe. Here Religion and Philosophy are so blended together as to be quite inseparable. For instance, Jainism lays down that a Jain should adopt a particular line of conduct and that only when he sticks to it to the end, the highest truth which it teaches will be apprehended. Similar are precepts laid down in Buddhism and Brahmanism. A particular kind of life alone fits a man for the attainment of the fruit which his religion promises him. It will be thus seen that in the East therefore all the religions have got two aspects. On the one hand they hold forth some ideal and exhort men to try to achieve it; and on the other they point out a particular way

leading to the desired goal. These are the two chief motives which are at the basis of every Eastern religion. Now different views can be taken of the ideals to be placed before men and they in their turn would give rise to different systems of social and moral laws. It is to these differences that we can trace the origin of the different Religions of India. The various philosophical doctrines in the Upanishads, Jainism, Buddhism, Christianity and Mahomedanism are all different views propagated about the ideal to be realised by men. These different views have produced varying codes of morals. Jainism provides such a one. Since a man began to reflect, his mind is restlessly exercised over the relation subsisting between God, Universe and man, whether there is any creator of the vast panorama of Universe, whether man is anything more than a minute part of it, whether he should look to something beyond what is called death, whether his life and work are limited to the span of life which is but an infinitesimal portion of Time. Such and other kindred problems have been agitating human mind since the dawn of civilization and will probably continue to do so without termination. Various religions and systems of philosophy are so many attempts to tackle these problems. None has proved universally satisfactory : but every one of them has afforded solace to parts of mankind; we know almost every one passes through a critical stage at some period of his life when such doubts assail his mind and he knows no rest until and unless he catches hold of something which will restore the tranquillity of his mind. The different religions are suitable means and guides with which men are provided in such cases of necessity. By resorting to that one which befits his temperament he may try to cross the ocean of doubt and attain peace and happiness. Jainism is not exclusive. It allows the seeker to try all other religions; when he sees their futility, he will turn to Jainism which is the beacon light showing the right path to the earnest seeker; if it is approached in right spirit it will not fail to lead him to Perfection.

VIII

We may now proceed to show in what way Jainism successfully and matchlessly fulfils its mission. First we consider the idea of Parmātman in this religion.

Idea of God according to Jainism.

Jainism has no room for an extra-mundane God. We have already shown that it cannot on that account be charged with being atheistic. In fact Jainism sails in the same boat as the Sāṅkhya Philosophy and the Philosophy of the Bhāṭṭa Mimāṃsakas that do not acknowledge the existence of a Creative Deity. According to Jain Philosophy the law of cause and effect rules the Universe without exception; hence there is no room for a separate being to dispense laws which govern it. The evolution of the world on the causal principle will be described later on. For the present it is sufficient to note that Jainism 'does not make us depend on any Almighty Ruler for being in beatitude here or hereafter'. The condition we are in—whether good or bad—is the result of our past actions; to make it better or mar it also depends on our Karmas. It is not due to the favour or disfavour of any being human or superhuman or subhuman. We carve out a path for ourselves here and in the next lives for emancipation of our soul by our own will and action. It is in this sense that Jainism dispenses with the necessity of a God. But it has another and noble idea of Godhood. Before we proceed to explain it we may find it worth noting that the West has but comparatively recently come to comprehend the true meaning of the principle of Evolution and the Principle of Cause and Effect. These have been embodied in Jainism, however, for ages. Spencer stops short of the Unknown but Mahāvira, 2,500 years ago, proceeded further on the path of Evolution and reached its farthest limit. A mere acknowledgment of this principle is insufficient; it ought to be translated into practice, and upon this Jainism insists. As will be seen further on the Āchāra is so regulated as to meet the necessities of the evolution of Jiva in all respects.

What is then the idea of God in Jainism ? He is not the maker of the body. He is not the dispenser of happiness and misery. He is not the regulator of the world. To the Jain 'God' connotes something different altogether. The true idea of God signifies the supreme status of the liberated soul. The Jiva who attains to Perfect Knowledge, Perfect Power and Perfect Bliss is God. All Mukta Souls are Gods. It is within the power of everybody to become God himself. Such a conception of Godhood alone stands the test of reason and satisfies the needs of intellect and emotion. The ordinary conceptions of a deity as the moulding or pervading spirit of the huge world-organisation are exposed to many irrefutable objections. They imply imperfection in the Deity. They attribute ignorance to the Author and put a limit to his otherwise infinite power. They fail to satisfactorily set at rest the 'why' which has been perpetually presenting itself before every thinking mind. Worst of all it is impossible to acquit such a God of the charge of being unjust. If God needs a world either within Himself or beside Himself why should He need it ? Is there something which He does not possess ? Again if at all He wants it why should it not be a prototype of Himself ? He is said to be perfect while the world clearly is not so. Why should there be inequality among His created beings if He is just and impartial. These and many other such questions which appear insoluble on the commonly understood conception of God vanish at once if we recognise the Jain theory. The evolution principle dispenses with the necessity of a maker of the Universe. If man alone makes or mars his own fortune—if he is his own creature—no other being can be accused of injustice, partiality and cruelty. Inequality and the consequent misery in the world cannot be laid at the door of any outside God. Jiva is God or Satan within himself according to his Karma.

Jainism defines God thus—"परिशीलितकलकर्म ईश्वरः" । Complete liberation from the fetters Karma constitutes Mukti which

is the same thing as Godhood. A Mukta Ātman is like the Sun who shines in all his glory when the clouds that hide him momentarily are dispersed by the wind. The dispersing of the clouds does not add to the lustre of the Sun, but simply reveals his real nature. Clouds are but an intervening obstacle to the proper view of the Sun. Similarly the real Ātman is enshrouded in the veil of Karma when it is called Jīva or Bahir-ātman. When with our persistent endeavour we tear it asunder, we have before us, or rather we realise within ourselves our real nature. What we have to achieve is the annihilation of our karmas. So long as karma dogs our footsteps we are to be born or reborn; destroy it and we are free.

“ दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाङ्कुरः ” ॥

This is the idea of Godhood and Mukti. Jainism discards the creating God but admits gods, i. e., Mukta Souls; and they are innumerable. Then, is Jainism monistic or pluralistic? The Jainism would reply, it is neither the one nor the other exclusively or it is both from different view-points. From one point of view it is monistic like the Advaita Vedānta. All the Parmātmans may constitute one category of the Absolute in that the essence or the quality of them, all, is identical. Jñāna, Divine Light, is their essence. Take any number of sovereigns for instance, and the quality of gold in all of them is the same. So from the point of view of Knowledge, Bliss and Power all Mukta Souls are one, but as the sovereigns in our illustration retain their individuality in spite of the fact that essentially all are identical, similarly the Mukta Souls still remain distinct; they do not merge into one another. This is where Jainism parts company with Advaita Philosophy. For, according to the latter, a Mukta Ātman becomes part and parcel of Brahman. The Absolute is not however a single unit by itself reducing the Universe to phantasm as with the

Advaitin but it is the summation of units. It is the infinite compound of finite parts. To a mathematical mind this idea is familiar enough. Applying these observations to the question of the unity or multiplicity of souls we may say that both Dvaitism and Advaitism are right from their respective stand-points, but they only express partial truth. It is the incomprehensible and presents the same dilemma to the theorist as the 'number' to the mathematician. The Absolute is neither the one nor the many just as the abstract number is neither one nor many, but only a sum. Similarly the Absolute when conceived as Existence is one, but many when thought of in reference to the forms through which it manifests itself. A recent work on Jainism puts the case fairly when it says:—

Here someone might choose to urge an objection against this theory by observing that if Ātman can become Parmātman, then it means that the Jains believe not in one God but in many. In answer to this it must be born in mind that the Jains are the followers not of *Ekanta* but of *Anekanta*. Their belief is not that God is absolutely one or many. According to Jain principles, from one point of view, God is one, but from another he is not only many but is infinite with reference to his Swabhāva or Swarupa (Omniscience and Perfect status). He is one but as regards the Ātmans in which that perfect status has been manifested, He is infinite. In reality Jainism does not worship any particular individuality but that Perfect, Pure and Good status in which Ātman exists as the All-knowing, All-scient, All-powerful, All-happy and Vitarāga. In Jainism prominence is given not to the individuality, but to the status in which Ātman becomes Parmātman, and that status, whatever be the number of souls individually, is identically one and the same. (An Insight into Jainism, quoted in Key of Knowledge).

We have thus attempted to explain what Godhood or Mukti consists in. If it depends entirely on individual efforts

are we to discard altogether the worship of God? Idol worship has been current in India for centuries together. Shall we now conclude that it serves no purpose? Here will then be a powerful weapon forged by ourselves for the use of those who declaim against idol worship. But no. The inference as to the uselessness of idol-worship and God-worship is unwarranted. We have shown that the Jains believe in God as well as Gods looked at from different points of view, but we have not even hinted, much less implied, that they ought not to be worshipped. Our salvation depends upon our karmas. Why the Gods should then be worshipped is that the worship helps us in achieving our salvation.

In fact God-worship is admitted to be necessary by all religions. No such unanimity exists as to idol-worship. Here we shall bear in mind one point special to Jainism. All the other religions preach that God does confer favour on His devotees. The path of salvation is made easier by God's Grace. It is with this end in view chiefly that they worship God. What is peculiar to Jainism is that it dispenses with the necessity of such grace; it does not assign such an activity to God. He remains a passive looker-on, while the individual is wearing out the web of his Karma. Worship pacifies the soul which is the essential factor in working salvation. It ennobles the mind, teaches high ideals, and brings us spiritually in contact with those higher souls who have attained Perfection. In bringing all these about no activity on the part of God is necessary. A person sitting near hearth has the heat transferred to himself without the fire doing anything specially for him. Similarly a person who devoutly worships God acquires to a certain extent His qualities; whether they have a lasting effect or no is a question which is without importance at present. The point is, for the time being at least, the worshipper feels he is standing before a Higher Presence, and that he has elevated himself to a higher plane. The

principle is the same as underlies the institution of Hero-worship. The reason why the English adore Alfred, the French, Napoleon, the Americans, Washington and the Musalmans, Mahomed—the instances can be multiplied to any extent—is the same. All these personages are in a sense the national Gods of the respective nations. Alfred is no longer in this mortal world of ours. He can do nothing directly for England. But his memory and worship arouse in an Englishman sentiments which are most valuable in his mental and spiritual development. They teach him the lesson of selflessness and sacrifice for his nation. Similarly in the cases of other Heroes. The worshippers of Mahāvira and other Tirthankaras adore them because they embody in themselves the perfect realisation of the Jain ideal and because their worship spiritualises Soul by constantly bringing that high and noble ideal before the mind of the worshipper.

Idol-Worship.

As we have seen above there is a complete unanimity among all religions on the question of God-worship. Even the latest sects are at one on the point. But a similar unanimity is not to be seen as regards idol-worship. Idol-worship is recognised only in India. All ancient religions of non-Indian origin with one voice preach against the worship of images. During recent times some new sects have, under the western teaching, discarded image-worship. We believe this is all due to their not properly comprehending the principle which underlies the method of idol-worship.

The first objection raised against idols is that they cannot be traced to ancient times. It is usually supposed that idol-worship was introduced by the Buddhists of the Mahāyāna school who were in the habit of erecting statues of Buddha for the purpose of worship, and that the other religions set up in imitation of the Buddhists, images of deities

and saints peculiar to themselves. It is therefore concluded that the religions in their primitive and pure form did not preach idol-worship and that therefore it has no importance of its own. In confirmation with this it may be observed that the majority of mankind goes without idol-worship. It is therefore urged that it needs not be persisted in, only in India.

The objection here is mainly as to the historicity of image-worship, and it can be met by producing evidence of historical worth. Fortunately we have got such a piece of evidence which should go a great length in removing misconception on this score. Before we adduce the proof we may note one thing about such objections based on the ground of want of historical proof. Such objections are negative in character, and therefore we have to take great care before taking them to be valid, in seeing that absolutely no evidence to the contrary is ever likely to be forthcoming. Even the slightest probability of the existence of such evidence tends to deprive the objection of much of its force. As new material becomes available there is likelihood of our coming across new proofs for old problems in the light of which we have to modify our views regarding them. In other words opinions on such debatable questions can have no finality until the whole material is at our disposal and is thrashed out and dissected under rational criticism. We may mention one instance illustrating how views once considered to be unalterably true, undergo radical modifications because of new discoveries. It was once held by most of the learned antiquarians that the Indian traditional accounts of Vikramāditya of Ujjain were all pure fables and that there was no historical personage of that name. But recent researches have led the archaeologists and scholars to give up that theory and to accept the personality of Vikrama as historical ("The theory or rather the mythology about the non-existence of Vikrama circulated by early journalists in their imperfect knowledge is fit to be given up." "It

has been given up, for, Fleet and others do admit that there was a Vikrama, but they say he was a foreigner." (K. P. Jayaswal in I. A. XLVII., p. 112.) We may here incidentally remark that Jain works have supplied important data in enabling the scholars to elucidate the thorny question of Vikramāditya.) We might add scores of examples of this nature. The point we want to lay emphasis on is that objections whose character is negative should not be made too much of or hastily taken to be conclusive in deciding the question at issue. A negative objection has its uses, but that depends upon the nature of the evidence available. If the sources of the evidence are exhausted, the negative objection may be valid. If however they are not, the objection remains half supported and consequently inconclusive.

Now as to the actual historical proof. It is now generally accepted by scholars that the Mathura Brahmi inscriptions date from the first century B. C. They contain references to the worship of the images of twenty-four Tirthankaras. Going further back we come to the most important Jain inscription of Khāravela, King of Kalinga. In the Hathigumpha inscription he is celebrating his achievements year by year and here is a portion of the history of his twelfth year of rule.

नन्दराजनीतानि अंग जिनस...नग (गहरत) न पतिहारे हि अङ्ग मगधे
व्रसद्विजेयाति (line 12th of the inscription.) The following is the translation as given by Mr. Jayaswal (J. B. O. R. S. III., p. 465) :—

‘ He brings home...of the first Jina...which had been carried away by King Nanda...(and) the home *ratnas* as recaptures (and) the precious things of Anga and Magadha ’

The meaning of this is that Nanda, the King of Magadh, had formerly invaded Kalinga and carried away the images of the Jain Tirthankaras from that country to Pātali-

putra. Khāravela, during the twelfth year of his reign conquered Magadha and recaptured those images along with other precious things. Now the Nand named herein is identified by Jayaswal with Mahānandin who is mentioned by the Purānas as belonging to the Shaishunāga dynasty and is assigned the date somewhere about 449 B. C.. The conclusion we arrive at therefore is that so early as the middle of the fifth century B. C. the images of the Tirthankaras were worshipped. The images in Kalinga were thought by Nanda to be valuable to be included in his plunder and their recapture was looked upon as a memorable achievement of his as to find a place in the record of his reign, and thus be made known to posterity. Such was the importance attached to images during the fifth century B. C.; Therefore the conclusion is inevitable that image-worship must have been in vogue many centuries before the fifth. It must have been an ancient institution even then. Generally many centuries elapse before an institution gathers respectability about it, and this must have naturally happened in the case of idol-worship. With this evidence before us it cannot now be impeached. We can no longer maintain that idol-worship was the innovation of the Buddhists.

Brāhmin works also afford evidence of the remote antiquity of idol-worship. Scholars are well acquainted with the quotation from the grammarian Patanjali सौर्वेहिरण्याधिभिरर्चाः प्रकल्पिताः । शिवः स्कन्दो विशाख इति ।

Here the Maurya Kings are distinctly said to, have given currency to the worship of Shiva and Skanda. Chānākya, the famous minister of Chandragupta, expressly lays down that idols form an important source of revenue to the kings. This he would not have said unless idol-worship had been thoroughly established in his times. Still earlier evidence is that furnished by the dramatist Bhāsa who flourished

before Chānakya. In one of his plays entitled प्रतिमानाटक we meet with the following :—

अस्मिन्वृक्षान्तराविष्कृतदेवकुले सुहूर्तं विश्रमिष्ये ।...कस्य नु खलु दैव-
तस्य स्थानं भविष्यति नेह कश्चिप्रहरणध्वजो वा बहिःशिहं दृश्यते ।...अहो भाव-
गतिराकृतीनां देवतांहिष्टानामपि ।...किन्तु खलु ऋतुदैवतोयं स्तोमः ।...कामं देवत-
मित्येव युक्तं नमयितुं शिरः । (प्रतिमानाटक, pp. 44-45.).

Here there is the clearest reference to temples and idol-worship. The episode is in connection with the story of Rāma. Therefore, according to the dramatist, the idol-worship was as ancient as time of Rāma. We may not take this to be true, but this is at least certain that in Bhāsa's time the institution of idol-worship was looked upon as coming from hoary antiquity.

Thus taking into consideration the Brahmana and the Jain account, we cannot but conclude that the idol-worship has been current in India from very ancient times. The objection that it is a comparatively recent institution no longer holds good.

Another objection briefly stated amounts to this that the worship of images tends to conceal the real nature of God from man or in other words to lead man away from the true God. It is considered that God is without form, name or imperfection of any kind; and as the image possesses all these, it is thought it is impossible for it to be truly representative of God. What happens in such a case, it is said, is that the worshipper invests the image he worships with only human ideals and turns the real God into an anthropomorphic God. Again it is said that idol worship brings into being a number of gods and that thus the oneness and the peerless perfection of the true God is often lost sight of. Not only this. What is more serious is that many sections are given rise to according to the various images worshipped. These often quarrel with one another as if the truth were the monopoly of any

particular sect and forest is lost sight of for the trees. And it becomes difficult for ordinary mind to find out where the truth lies. It is no wonder then the perplexed man expresses his doubts and difficulties somewhat in the way as in the following verse :--

“ तर्कोऽप्रतिष्ठः स्मृतयश्च भिन्ना
नैको मुनिर्विश्वे वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ” ॥

Such objections are more apparent than real. They show the lack of apprehension of the fundamental principles of idol worship. First as regards the objection of God, formless, nameless and perfect, being transformed into a human God, we do not deny these qualities to God, but in point of fact these are mere abstract conceptions. Human mind as it is constituted cannot think in the abstract. However much we might talk of God being nameless, it is impossible to translate this ideal conception into a fact. The moment we utter mentally or orally the word God the proposition is negatived and a name assigned to Him. Going to the church is a kind of image worship as also are the worshipping of saints and tokens, visiting holy places, the chanting of hymns—whether from the sacred works or from other sources. Just as the Bible is an outward means for leading us to the Inner spirit, so an idol is an outward symbol which is intended to awaken in us the notion of God and of our duty towards Him. The image is not identified with God, but it inspires us with sentiments which, if brought into practice, would elevate us to the height of God. There is nothing irrational in thus securing the aid of images for our spiritual development.

As to God being made anthropomorphic, all the religions are equally exposed to this charge. We shall adduce only one illustration. We say God is just, a notion acceptable to

all sects. But we must note the idea of being just is itself the product of human brain or in other words anthropomorphic. Because we as human beings idealise justice, and we attribute that abstract quality to God. Similar is the case of other ideal qualities. Whatever is ideally good according to our notions is supposed to be in God. In other words God is the meeting place of human ideals. Now imagine a tiger thinking of having a God. His God will be fashioned after his likings and dislikings. His God will be rolling in abundance of flesh with a wild realm of forest of his own. The God of the mouseworld would have to be stronger than the cat. This is sufficient to show that in a sense no religion or sect can escape the charge of being anthropomorphic. At the same time however we must bear in mind that the importance of image-worship is not thereby at all minimised. If the worship of an idol does indeed bring about the true development of the human soul-and this many Indian saints and sages have realised and verified-we should think twice before condemning the method as utterly useless. Even if there be no long antiquity at its back-as a fact it is there as already shown-the one fact that it materially aids the man in his spiritual advancement, should alone be enough to command our respect for idol worship. In this age of Utilitarianism, if idols have proved their utility they ought to find a place among the means of human progress generally recognised.

The objection that sectarianism due to idol worship breeds quarrels among the votaries of different sects is also based upon insufficient grounds. There indeed have been quarrels and persecutions-Medieval Europe had witnessed the blood-curdling acts perpetrated in the secret by the Inquisitional tribunals. But it is not proper to hold the sects alone responsible for them. Something is due to time and circumstances. Most of it is due to ignorance of the true principles of religion. So our attempt should be not to do away with the religion altogether, but to modify it, to improve it so that

it may be brought into consonance with the true spiritual ideals of humanity. The best way is to enlighten men as to the fundamental principles underlying all religions.

Lastly it is sometimes urged against idol worship that it engenders the spirit of bargaining with the God and that it is thus degrading to institute a kind of barter between two beings; one of them always occupies the position of inferiority and the other of superiority. Such a relation between man and God tends to make man powerless because he is always face to face with a Being who is much too powerful for him and whose plans remain always beyond his scrutiny.

Whatever force there may be in this objection as regards other religions, it fails to be applicable to Jainism.

The characteristic of a true Jaina is most aptly expressed by Ratna Shekhara in the opening lines of his *Sambodha Sattari*, which reads as follows:—

“ No matter, whether he is a *Shvetāmbara* or *Digambara*, a Buddha or a follower of any other creed, one who has realised in-himself the self-sameness of the soul, *i. e.*, one who looks on all creatures alike his own self, is sure to attain Salvation. ”

Jainism is a universal-religion its object being to help, as it does, all beings to Salvation and to open its arms to all, high or low, by revealing to them the real truth. The Highest Good is found in *Moksha* or *Nirvāna*—the Absolute Release of the Soul from the fetters of births and deaths.

The same is the case with the variations in the images selected as the object of concentration. True worship being ‘idealatry’ and not ‘idolatry,’ as repeatedly pointed out before, anything which has the tendency to bring us nearer to the ideal in view is a fit object of holy concentration. The images of those Great Ones who have attained to

everlasting bliss, and Whose lives, therefore, constitute beacons lights for our guidance in the turbulent sea of Sansāra, thus, are the fittest of worship. Those who regard the Jains as idolators have no idea of the sense in which they worship their twenty-four Gods, nor of the object of devotion. The images of the blessed ones possess three great and priceless virtues which are not to be found in any non-Jaina image of God, and these are—

- (1) They at once inspire the mind with the fire of selfless Vairāgya (renunciation), and exclude the idea of begging and bargaining with God.
- (2) They constitute the true ideal and point to the certainty of its attainment, thus removing and destroying doubt each time that the worshipper's eye falls on them; and
- (3) They teach us the correct posture for concentration, meditation and Self-contemplation.

Jain Theory of Logic and Knowledge.

Every religion has a philosophy and metaphysics of its own, Jainism is no exception to it. Various writers and thinkers have defined Philosophy from different view-points. According to the Jains however, Philosophy consists in the voluntary and consistent striving, intellectual and moral, manifest in the removal of kārmic impediments on the way to Right Knowledge, Right Perception and Right Conduct. The aim and object of Philosophy is to enable man to realise spiritual happiness. Jain philosophy is therefore immensely practical. Philosophy must enquire, first, what are the fundamental factors that go to constitute the world, secondly, in what way the man, for whose benefit Philosophy exists, cognises them, and lastly, how man after knowing them should mould his life so that he may thereby reach the goal. We shall take the

second of these first and see the Jain epistemology which has been very elaborately expounded by Jain philosophers of ancient times.

Divisions of Knowledge

That knowledge which embraces concisely or in details the predicaments as they are in themselves, is termed Right Knowledge. Right Knowledge, Right Conduct and Right Vision all go together. Right Vision is the basis of Right Knowledge; it is also impossible without Right Conduct. They are so very intimately interconnected that if a man really possesses one, he may attain the other two.

Knowledge in general is of five different forms: (1) Mati, (2) Shruta, (3) Avadhi, (4) Manahparyāya and (5) Kevala. Mati-Jñāna is that which the Jiva cognises through the operation of the sense-organs. Shruta is the knowledge obtained from the hearing and reading of the Scriptural texts. Avadhi is the knowledge of an incident as having occurred in the past. Manahparyāya is the knowledge of what is passing in other's mind. And Kevala-Jñāna is the purest knowledge, perfect, infinite and absolute which precedes the attainment of Nirvāna. It transcends all reality and is purely intuitive. It is possible in the case of an Omniscient Being alone. It is possessed by one whose cardinal characteristic is Pure Intuition or Transcendental perception. It is सकल the real or full अपरोक्ष or प्रत्यक्ष ज्ञान Avadhi and Manahparyāya are विकल प्रत्यक्ष ज्ञान these though independent of senses and mind are limited or partial. The rest is परोक्ष or अप्रत्यक्ष or mediate knowledge. Its source is senses. The sense knowledge is in many cases unreliable. Such mediate knowledge is said by choliasts to be of eight kinds: (1) Senseperception (प्रत्यक्ष), (2) Inference (अनुमान), (3) Analogy (उपमान), (4) Verbal Testimony (शब्द), (5) Implication (अर्थापत्ति) (6) Non-existence (अभाव), (7) Tradition (ऐतिह्य) and (8) Probability (सम्भव). Through these eight

sources of information accuracy of mediate knowledge is generally determined.

From Sense-perception to thought there are, according to Jain Philosophers, five stages: (1) व्यञ्जनावग्रह (Aquisitional Stage). Here the outer world rouses in us a kind of stimulus through the channels of sensation. (2) अर्थवग्रह (cognition). Here a notion is formed about the outer object which is however indefinite (3) ईहा (Comparative Stage). Mind not satisfied with vague notion goes out in search of the real character of the extra-mental object. (4) अत्राय (Recognition). There the object is more definitely recognised as distinct from others; and (5) धारणा, (concept) is that stage when the object is the uppermost in mind with special reference to the intensity and duration of its knowledge.

परोक्ष ज्ञान is again subdivided, for the sake of convenience, into five classes: (1) Smriti (स्मृति) is the memory which reveals in the form of recollection what had been seen, heard or experienced before by our senses. Of course this would depend upon the intensity of that former experience whether the recollection is vague, correct or wrong. (2) Pratyabhi-jñāna (प्रत्यभिज्ञान) is recognition arising from the perception of resemblance between what had been seen before and what is seen now. Here of course the aid of स्मृति is necessary. (3) Tarka (तर्क).

Tarka is thus defined “व्याप्तिग्रहणं तर्कः” It means ‘knowledge of the invariable relationship’. The stock instance is that of the relation between the fire and smoke. यत्र यत्र धूमः, तत्र तत्र बह्निः । ‘ Wherever there is smoke there is fire there ’. In other words Tarka means the knowledge of a Universal rule applicable to a particular class of instances and invariably holding good in their case.

4 Anumāna comes next. Its definition is साधन-त्साध्य-वृत्तिः

ज्ञानम् । (प्रमाणपरिभाषा) ' knowledge of the existence or non-existence of an object from the knowledge of the existence or the non-existence of the middle term, for instance, the knowledge of the existence of fire arises on perceiving the existence of smoke. In the absence of the existence of the latter there is the knowledge of the non-existence of fire. Anumāna is a step higher than Tarka. Tarka forms the basis of Anumāna. The validity of Anumāna will depend on the validity of Tarka.

Anumāna is of two kinds : Svārtha and Parārtha.

The knowledge arising from inference may be only for the sake of the person who infers or for the sake of communicating it to others. In the former case it is Svārthānumāna, and in the latter case Parārthānumāna. The Anumāna may, again, be either by ' homogeneity ' (साधर्म्येण) or by ' heterogeneity ' (वैधर्म्येण). This may be illustrated by a reference to the usual illustration (1) This hill is full of fire because it is full of smoke. (2) This hill has no smoke because it has no fire. In other words the character of the Anumāna may either be positive or negative.

Later Jain logicians like Yashovijayaḥ Gani enumerate an exhaustive list of the various subdivisions of the Svārtha, Parārtha, Homogeneous and Heterogeneous Anumāna but it is unnecessary to enter here on the exposition of the topic.

Syllogism assumes different forms in the writings of different writers. It is said that the best syllogism should consist of ten parts.

The form consisting of fewer parts upto five is mediocre while that consisting of parts less than five is worst.

5 Āgama is the last kind of Paroksha knowledge. Its definition is शब्द . ' Word ' here is meant to include signs, symbols and the like.

This is a very important means of acquiring knowledge especially when it is the word of the Teacher (Tirthankara). Even in ordinary matters every one has to depend so much on शब्दज्ञान. Vyavahāra will be impossible without it. As regards the question of spiritual advancement, word-knowledge is the only and the most reliable means because the Teacher (Tirthankara) is without the least taint of egoism or desire.

Shabda is said to be produced by Pudgala (शब्दः पुद्गलजः). This definition refutes the views of the Mimāṃsakas and Yogikas. According to the former it is eternal, but according to our definition it being a production is not eternal. According to the latter it is a Guna, but according to us it is a Dravya produced by Pudgala.

Shabda is of two kinds: Laukika (worldly) and Shāstriya (Scriptural). The former is the testimony of reliable and authoritative persons; the latter, the testimony of the High Souls who have realised the truth and therefore whose words are clothed with even greater authority.

Saptabhangi.

So far we have examined the proposed means of acquiring true knowledge. We now naturally come to the all-important question of what that knowledge consists in.

We have seen knowledge to be of two kinds: (1) Kevala knowledge and (2) non-kevala knowledge. The first kind has two effects. Its immediate consequence is the removal of ignorance, while its indirect consequence is supreme happiness and equanimity. The Keval Jñāna is attained by Kevalis only. Men in the common-run possess only ordinary knowledge. It enables its possessor to discriminate between what is right and what is wrong. With its aid men select the former and reject the latter, because the ~~former is~~ desirable and the latter is undesirable.

That, knowledge is the all-important factor in human life, goes without saying. As we have seen, Jainism inculcates, that, perfection consists in the attainment of Right Conduct (Samyak, Charitra), Right Perception (Samyak Darshana) and Right Knowledge (Samyak Jñāna). Right conduct will follow Right faith and Right knowledge. Only when Samyak Jñāna is attained one can have Samyak Darshana and Samyak Chāritra. Darshana and Chāritra are proportionate to the quantity and quality of the knowledge we possess. If the latter is perverted the former two are equally so; if the latter is imperfect, they are not to be expected to be perfect. This relation between Samyak Jñāna on the one hand and Samyak Darshana and Samyak Chāritra on the other is clear.

Knowledge can be of three kinds: (1) It may be perverted or wrong. (2) It may be partly right and partly wrong. (3) And lastly it may be completely right. Whether in any particular case it is of one kind or the other depends upon the way and the means by and through which it is acquired. It is the distinctive feature and glory of Jainism that it insists upon and provides the means for the acquirement of perfect knowledge. Now, when can perfect knowledge be said to be attained? Let us take an ordinary instance—that of, say, golden ring. One person who has not seen and known gold at all but is acquainted with brass, may think it to be a brass ring. This is his knowledge which does not correspond to the real fact. His knowledge is therefore wrong or perverted. Then take another man who knows gold and the ornaments made of it; but who believes that the golden ring will exist permanently in the same form. The knowledge of this man is right so far as he recognises the ring to be made of gold, but it is not right in so far as he believes in its permanence, because it is not as a fact permanent. Lastly let us suppose there is a person who understands the true nature of the gold ring—the material it is made of, its purity,

quality, duration, &c. The knowledge of this one can be termed right knowledge. It will thus be seen the right knowledge involves a complete understanding of the circumstances which have brought into being the object of which knowledge is to be gained. That knowledge which falls short of this, cannot be called right knowledge. This will be made clear by the instance usually cited. A man stands in various relations with other men. He is father to one, brother to another, son to the third, a superior officer to the office clerks, but a subordinate to the higher officials and so on. If we are to have right knowledge of the man we must know all these various relations. The man is neither father alone, nor brother alone, but a sub-stratum wherein all these relationships reside. From one view-point he is a father, from another a brother and so on. Every object in fact can be viewed from various stand-points, in some cases some view-points are more important, in others, others. In the illustration taken, we considered in how many relations the man stood to other human beings. Take another instance of a *ghata*. We can say about it that it is permanent from one view-point and not so from another. Considered as earth, the original Dravya out of which it is manufactured, it is everlasting, because Dravya is such; but considered as the product of the Dravya it is liable to destruction. Every object is subject to three conditions, Creation, Destruction and Permanence (उत्पत्ति, विनाश and ध्रुव्य). *Ghata* itself undergoes all these three states. But if we look it as only earth irrespective of the form it assumes it remains earth all-through, i. e., it remains permanent. Thus we see that a *ghata* possesses two apparently contradictory qualities, liability to destruction and freedom from destruction; but that contradiction disappears if we bear in mind that the *ghata* is considered from two different standpoints and hence arises the apparent contradiction. Again if the *ghata* is of the black colour, it means it is of no other colour. When we say a black *ghata* exists, we also mean a red *ghata* does not exist

with the same substance. Therefore existence can be affirmed of the *ghata* when we have the black colour in view. But non-existence can be asserted of it when any other colour is in view. Thus existence and non-existence can be predicated of the *ghata* from two different points of view, though these are mutually exclusive qualities. As with the colour, so with the place, the manufacturer, the instrument and the implements with which it is made, &c. We can form many pairs of such contradictory qualities that can be predicated of the *ghata* only when we consider it from different points of view and the apparent contradiction can thus be removed.

This is sufficient to explain the fact that an insignificant object like *ghata* requires, if it is to be fully understood, consideration from so many standpoints. The difficulty is manifestly greater when the object of thought is Universe, Mukti and the like. But the main fact remains that complete knowledge is that which views the object under consideration from all possible standpoints. It is a principle which cannot be too much emphasised. The whole of Jaina logic is centred round it. This principle is therein called *Syādvāda* or *Anekāntavāda*. It distinguishes Jainism from all other religions and philosophies.

Every religion tries to teach the man to go beyond the phenomenon. Jainism does the same thing. But Jainism differs from all other religions on one vital point. All other religions cognise the real but from a restricted view-point. Therein cognition refers to a limited part of the cognised. Thus for instance when the Chārvākas say that everything is liable to destruction, they utter only half truth. From the phenomenal point of view, nothing indeed is permanent but from the non-phenomenal point of view it is not so. This latter aspect the Chārvākas fail to take into account and hence their theory is onesided and therefore mistaken. These remarks apply to other religions and philosophies also. Nothing in itself is

real, ideal or transcendental. Everything is all there from varying standpoints. The chief drawback in the other systems is that their outlook is circumscribed; they reveal but partial or isolated truth. The apprehension of real truth presupposes a deeper and sounder organ of knowledge and subtle speculation, a deeper insight, a true penetration into the very heart of a thing. This being attained everything seems to be, though apparently divergent and often conflicting, yet, bound with one tie—an expression of one underlying principle contributing to the substantiveness of all thought and being. And this is exactly what Saptabhangi rules attempt to achieve.

Shabda knowledge is of two kinds:—(1) One based on Pramāna, and (2) the other based on Naya. When the knowledge is had in its entirety it is Pramāna Jñāna (कार्त्स्न्यतस्तत्त्वार्थाधिगमः प्रमाणात्मकः), while practical knowledge is Naya knowledge (देशतस्तत्त्वार्थाधिगमो नयात्मकः). Both again are of positive and negative characters each, and in both of these there are seven modes of expression and hence they are called प्रमाणसप्तभङ्गी and नयसप्तभङ्गी respectively. सप्तभङ्ग is a collection of seven Bhangas (modes). We shall first consider the प्रमाणसप्तभङ्ग.

The first mode of expression is स्यादस्त्येव घटः. Here स्यात् has the sense of कथञ्चित् (may be, from one point of view). A thing may exist in respect of four elements—Dravya, Kāla, Kshetra and Bhāva. We have shown above how everything may be said to exist from a certain point of view. From another point of view we can say स्यान्नस्त्येव घटः which is the second mode of expression. The third mode is स्यादस्त्येव नास्त्येव च घटः। The fourth mode is स्यादवक्तव्य एव घटः। Fifthly we can say स्यादस्त्येव चावक्तव्य एव च घटः। Sixthly, स्यान्नस्त्येव चावक्तव्य एव च घटः। And lastly we may say स्यादस्त्येव नास्त्येव चावक्तव्य एव च घटः। These are the seven ways in which we can express our ideas about an object. When we express it in one way

only, it is a partial truth that we utter. The apprehension of unity or universality presupposes the divergent elements through which it manifests itself.

Thus briefly describing *Pramāṇa Saptabhaṅgi* or *Syādvāda* we may proceed to consider *Nayasaptabhaṅgi* or *Nayavāda*.

Nayavāda.

We have so far dealt with the *Syādvāda*. We saw how many ways there are in which we can state our conclusion in respect of things. These are the seven modes in one of which we express what we know of a thing. This is then the subjective aspect of knowledge. The modes of expression mainly pertain to the knowledge an individual has of a particular object. Knowledge has also an objective aspect because it is with reference to something known. In other words we must also take into consideration the contents of knowledge; what is that which is comprehended when the individual says he has got knowledge of an object. True knowledge requires a correct statement of the facts to be comprehended. Generally speaking facts are not always understood in their fulness. In some cases all the aspects are not clearly brought before view and in others our language makes it impossible for us to describe things in all their aspects at one and the same time. For such various reasons we are often liable to fall into the pitfalls of errors. It is to avoid this that the *Nayavāda* is taught by the Jain Āgamas. *Nayavāda* is the analytical process of ontological enquiry, while *Syādvāda* is the synthetical treatment of things in their versatility of aspects, for which reason this latter is called the *Anekāntavāda* also. Thus *Nayavāda* and *Syādvāda* are supplementary to each other and between themselves exhaustively deal with the contents of knowledge and the modes of expressing them. It is these two which form as it were the very ground work on which the whole superstructure of the Jain metaphysics is safely and securely built up.

Naya is the analytical process of ontological investigation helping us to dive deep into the net work of interrelated parts of the thing known through the ordinary means of knowledge and select as well one or the other attribute, from the innumerable attributes, the aggregate of which makes up the being and expression of the said known thing with a view of interpreting and understanding the selected attribute for a correct and complete conception of the ontology of the same. Such an analysis is the natural consequence of the many-sidedness or Anekāntavāda which is the most predominant feature of Jainism. As we have already explained, knowledge, to be perfect, requires to be many-sided, which fact is consequently so often emphasised by Jainism. Any philosophy which fails to conform to this remains necessarily onesided and therefore, reveals, at most, half truths. Onesidedness makes men liable to err. It is this many-sidedness which has made the position of Jainism impregnable such as is not to be found in the case of other religions. Every other religion has to face certain problems in theology and metaphysics which it finds impossible to solve and which therefore, it takes for granted as fundamental assumptions. They are fundamental in the sense that they are final assumptions beyond which that particular religion cannot go. For instance, the Chārvākas refuse to proceed beyond what is within the grasp of physical senses. They try to remain purely materialistic to the end. They are right in a sense, as we shall show further on; but if theirs is the only standpoint that must be taken as correct, it is proved incapable of tackling the psychical problems which have now-a-days been shown to be beyond anything that matter alone can explain. In other words the Chārvāka view-point is correct so far as it goes. It shows us only a smaller part, the larger and the more important one being put aside. What Jainism inculcates is that this sort of insufficiency of the various theological and philosophical doctrines is due only to their failure to take cognisance

of all the standpoints. Onesided teaching gives us half truths, the main source of errors. Jainism avoids this pitfall and insists upon having a thorough knowledge based on and inclusive of all possible view-points.

This manysidedness ought not to be confounded with indefiniteness—a charge sometime levelled against Jainism. Jain doctrines are as clear and definite as anything; there is no ambiguity about them. With ruthless logic it does pull down other philosophies, but at the same time it has to offer something better in their place. It is not merely destructive in criticism but also constructive in substitution. It condemns onesidedness and errors in others and offers broadest view-point and truth with the aid of its *Anekāntavāda*. Not only does it point out the element of truth in all other religions, but also rectifies their errors. "Truth, Reality, Being, *Ātman*—all can be viewed from more than one point of view. Other religions have only a glimpse or a partial view of them which if being taken to be the full view they mistake shadow for substance. But Jainism has the grasp of the substance as well of changing states. To be, to stand in relation to, to be active, to act upon other things, to obey law, to be a cause, to be a permanent subject of states, to be the same to-day as yesterday, to be identical in spite of its varying actions—these are the Jain conceptions of reality. Mere becoming is as an abstraction as mere being. In short, being and becoming are complements of the full notion of a reality."

Naya is the standpoint of the viewer. Consequently the *Nayas* will naturally be innumerable which is true. But for practical purposes and from a scientific point of view *Nayas* can be so classified as to include all varieties. The oldest classification is that in the *Anuyogadwārasūtra* where *Naya* is divided into seven classes. They are *Naigama*, *Samgraha*, *Vyavahāra*, *Rijusūtra*, *Shabda*, *Samabhirudha* and *Evumbhuta*. *Naigama* is the non-distinguished. An object possess two kinds

of qualities, general and particular. When no such distinction is made and the object is viewed from a purely general point of view, it is the Naigama Naya. It is the perception neither of the generic nor the particular. The word is usually derived as न एकं गच्छति इति नैमगः, *i.e.*, not refering either to the generic or the specific. For example, when you utter the word 'Bamboo' you indicate several and present them in their true aspects. Here we cannot do better than quote Mr. V. R. Ghandhi, the Jain apostle at the Chicago Religious Conference.

"To be is to be in relation. So when we know a thing we know the relations—some, if not all—in which it stands to us and to other things. To that extent we know the thing as it is. There are other present relations which we do not know and there are other possible relations which we do not know and there are other possible relations also which we may not know under our present state of development. This residum of relationship is the noumenon.....noumenon and phenomenon are not two separate existences, but only two modes of our looking upon the full contents of a thing, a part of which is known and a part unknown to us now. The fallacy in the popular mind in reference to these terms is that of confounding a logical distinction with an actual separation. In the Buddhist view, nothing is permanent. Transitoriness is the only reality. As Prof. Oldenberg says—'The speculation of the Brāhmans apprehended being in all being, and that of the Buddhists becoming in all apparent being. The Jainas on the contrary consider being and becoming as two different and complimentary ways of our viewing the same thing". Reality in the Jain view is a permanent subject of qualities, some of which are general in so far as they apply to all trees and particular in so far as they are specifically applicable to 'Bamboo' alone. Then thus no differentiation is made between समान्य and विशेष but both are grouped together in the Naigama point of view. 'The Nyāya and the Vaisheshika Schools of the East and the Realists of the West

are said to survey objects from this standpoint. Next is the Samgraha Naya, or the collective viewpoint. Here are taken into consideration only the generic properties and the particular ones are ignored. For example, when you say 'Man' what is thereby understood is, not only the human kind but also the whole range of animal world. 'Man' is made to imply the generic property of being animate which is an attribute of man as well as of other animate beings. It is said that the Sāṅkhya and the Advaita schools of the East and the pure materialists of the West explain the phenomenon of the Universe from this point of view. The third Naya is Vyavahāra, i.e., the practical. It is just the reverse of its predecessors. This is the method of considering only the specific or particular attributes. For instance, if one is asked to bring the vegetable (वनस्पति) one cannot do so without the specification of particularity. It must be a mango, a nimba or some such particular variety. Another and perhaps a better illustration is given by the author of the Naya Karnikā. He says 'no wound, bruise or a scratch can possibly be healed by the application of the general quality of poulticeness or ointmentness. The (specific) healing properties alone are in specific poultices or ointments.' In other words Vyavahāra Naya lays an undue emphasis on particular attributes losing sight of the general ones. The Chārvākas of the East and the Positivists and the Pragmatists of the West are said to take their stand on this method of viewing objects. Fourth is the Rijusutra Naya. It is the attitude of looking at the thing without any reference to its past or future. It goes straight to the thing as it is at present. Those, looking at things in this way, say that neither the past nor the future serve any practical purpose and it is vain to ponder over it. A man may have been my son in former birth, but he is now born a prince, and is of no practical use to me now. An actor cannot perform the actual functions of the king.

There are four ways (निक्षेपः) of knowing a thing. We may know it with reference to its name (नामनिक्षेपः) or form

(स्थापना) or present substantive state (द्रव्यनिक्षेप) or its actual nature (भावनिक्षेप).

The Rijusutra Naya takes cognisance of भावनिक्षेप alone and ignores the remaining three. This stand-point is the characteristic of the Buddhists of the East and the subjective Idealists of the West.

Next comes the Shabda Naya. 'It treats synonymous words as all having the same sense. For instance, *Kumbha*, *Kalasha*, *Ghata*, &c., are all taken to be expressive of one and the same object namely jar.' Similarly *Jiva*, *Ātman*, *Soul*, *Prāṇin* are synonymous terms though differing from one another in their etymological meanings. This terminological identity is the basis of the tenets inculcated by certain conventionalists or the grammarian school in the East and Empiricists in the West.

Sixth is the Samabhirudha Naya which is the converse of the preceding. Herein greater importance is attached to the etymological meanings. For instance, *Shakra* and *Purandara* practically mean the same deity. Those however who take their stand on this Naya would not admit this. They would look to their derivative senses and assign different meanings to them thus *Purandara* is the destroyer of cities and *Shakra* is the powerful one, and so on.

Last comes *Evambhuta Naya*. 'It consists in applying to things such names only as their actual condition justifies.' For instance, a man cannot be called *Shakra* unless he is shining, which attribute is implied by the word. One is called a worshipper only at the time of worshipping.

The last four Nayas cognise only *Bhāva Nishhepa*, while the first three, all four.

According to *Umāswatī* the last three Nayas come under

the class *Shabda*. Therefore, in his opinion *Nayas* are only five and not seven. Later *Āchāryas* however adhere to the older classification into seven *Nayas*.

These seven *Nayas* again can be classified under two heads *Dravyārthika Naya* and *Paryāyārthika Naya*. The first four are grouped under the first and the last three under the second heading.

The former is called *Dravyārthika* because the subject matter of the process of analytical enquiry is the substratum or the noumenon of a thing; while in the latter case it is the phenomenon. 'A *Paryāya* is but a mode or state of being.' Whatever has origin and end and destruction in time has *Paryāya*. *Paryāya* is a changing modification. The last three *Nayas* refer only to this outward aspect of a thing and ignore the inhering substrata.

Corresponding to these *Nayas* there are fallacies of *Nayas* (*Nayābhāsas*). They are thus enumerated: (1) *Nai-gamābbhāsa*, when in estimating a soul we make a distinction between its 'existence' and its 'consciousness'; (2) *Samgrahābbhāsa*, when we lose sight of specific properties; (3) *Vyavahārābbhāsa*, when we make a wrong distinction between substance and qualities; (4) *Rijusutrābbhāsa*, when reality of things is denied; (5) *Shabdābbhāsa*, when we make a distinction which is purely verbal and not real; (6) *Samabhirudhābbhāsa*, when we use synonymous words for signifying altogether different things; and lastly (7) *Evambhutābbhāsa*, when a thing is discarded simply because it does not at the moment possess the properties implied by the name; for instance, *Rāma* is not a man (thinking animal) because he is not at present thinking. These fallacies are to be avoided and the *Nayas* are to be strictly adhered to if we are to realise Truth within us.

Every religion attempts to explain the unknowable, the

super-physical and the super-sensuous; it has its metaphysical counterpart. In one way, it is the main object which it is intended to achieve. Jainism is no exception to this. Before we are asked to lead a virtuous life we must be taught what virtue means; in other words, we must know in what relation man stands to himself, fellow beings and the Universe. Thereby alone he can understand the principles which he should follow in his life. Such is the close connection between the underlying metaphysical principles of morality and the actual life that a man practically ought to lead. It therefore follows that the more rational these principles are, the greater the likelihood of their being translated into action by human beings. Tested by this course of justice we shall find that Jain metaphysical doctrines will stand the severest test of logic as perhaps few others can. Theory is always found to control practice; and therefore, the clearer and the more definite the conception of the meaning of life becomes, the more of order and harmony is introduced in human life and conduct. 'This is why the first step towards moral reformation is to arouse reflection in man and the claims of morality cannot be properly satisfied and its demands fulfilled until and unless the rigours of these claims are properly, brought clearly into view.'

The Tattavārthādhigama Sutra gives the following classification :—जीवाजीवाश्रवबन्धसंवरनिर्जराभोगस्तत्त्वम्. (प्रथमोऽध्यायः, ४)
 Cogitative substance or soul, noncogitative substance or non-soul, Channels through which Karmapudgalas enter, bondage, stopping the inflow of Karmas, dissipation or eradication of the acquired Karma pudgals, absolute freedom are (seven) predicaments. To these are added virtue and vice which are included in Ashrava. शुभः पुण्यस्य, अशुभः पापस्य (6th chapter 3-4). These are the nine categories. We have explained in the body of the notes, what Jiva and Ajiva are, and therein we have seen how Jiva is enmeshed by Kārmic forces from

Anādi time. Our task will be somewhat facilitated by looking more into the details of this theory of Karma, which is so very characteristic of Jainism. The evolution of Karma phenomenology and its working in the moral world will be described later on when we come to treat of the Jain Ethics. Here it is sufficient to enquire into its classification which sheds an amount of light on the Jain Metaphysics.

‘Karma in its metaphysical sense means ‘motion or action-current’ and also the materialised effects or vestiges in so far as they affect the fate of the actor.’ According to Jain philosophers Karmas are of two sorts: (1) Ghāti or injurious and (2) Aghāti or non-injurious.

The ideal is to be freed from both the kinds of Karma. Ghāti Karmas are those which positively hinder the unfoldment of the physical tripartite possibilities. Aghāti Karmas are those which determine merely the outward physical environments. The first are of four kinds: Darshanāvaraniya, Jñānāvaraniya, Mohaniya and Antarāya. There are nine subdivisions of the Darshanāvaraniya Karmas and five of Jñānāvaraniya. The Mohaniya or Chāritra Mohaniya; the former has three and the latter twenty-five sub-divisions. The Antarāya Karma is subdivided into five classes. Thus in all there are forty-seven subdivisions of the Injurious Action currents.

The classification of Aghāti Karma is somewhat complicated. The notion itself is ingenious and illustrates the subtlety of Jain Philosophy. It determines the outward conditions in which Soul is to work out its way; and the conditions are included in Karma according to Jainism. For, as we have seen, Karma means not only deeds but also the circumstances in which they are done and they are the energies of movement and from of the Jiva’s own making which materialise into the Karma matter which clings round the Soul as potential energy of the system. And it is the kinetic release

of this locked up or potential energy in the form of the Kārmana body that can account for all the possibilities of diversities and changes in the phenomena of nature.' Physical environment is the resultant of the permutation and combination which is going on every moment in the atomic world. This gives rise to organic and inorganic matter. Human body comprises both. The modern Science of Biology has shown how human body has gradually evolved out of the primitive protoplasm. The Jiva encaged in the body is there according to the inexorable law of Karma which works out in innumerable way; therefore the Kārmic energy of every Jiva is different from that of the rest. There are, in addition, other differences in human bodies. No two human bodies, even of twin brothers or sisters, are alike either in character, behaviour or configuration (Rati, Gati and Murti). These individual differences—this individuation—the Jain philosophy says, are brought about by the Aghāti Karma of the Jiva. Now we come to the classification of the Aghāti Karma. The main divisions are four : Āyu, Nāma, Gotra and Vedaniya. The Āyu Karma has four sub-divisions. They are one hundred and three in number. According to some the number is ninety three. The difference of ten relates to sub-divisions which is of no great significance. Substantially the classification remains the same. The Gotra Karma divides itself into two distinct sets of action currents, while the last, the Vedaniya Karma, also has got two subdivisions. Thus we have in all one hundred and eleven or one hundred and one sorts of Aghāti Karmas. The total numbering of the subdivisions of the Ghāti and Aghāti together is therefore one hundred and fifty-eight or one hundred and forty-eight according as we adopt one method or the other. Each kind of Karma has its pre destined limits within which it must take effect and thereby be purged off. The totality of Karma amalgamated by a soul impresses on it a transcendental colour, a kind of complexion which cannot be perceived by our eyes and this is called.

Leshyā. There are six Leshyas : Black, Blue, Grey, Yellow, Red and White. They have also a moral bearing; for the Leshyā indicates the moral character of the individual who owns it. The first three belong to the bad characters and the last three to the good ones.

The next two Tattvas are *Punya* and *Pāpa*. They have a very close bearing on the *Chāritra* of man. Conduct is either *Punya* or *Pāpa*. *Punya* is of two kinds : *Bhāva* and *Dravya*. *Bhāva* *Punya* is the disposition of the doer by which he acts in conformity with the Sacred Law; while the *Dravya* *Punya* is the actual obedience to the law in practice. They may be termed Subjective and Objective merit respectively. This is one ingredient of *Punya*. A disposition by itself is not sufficient; it may be a blind impulse. What gives its true worth to disposition is the knowledge at its back. A man can be called truly meritorious when he acts knowing what merit is. Thirdly, other ingredient is necessary. In many cases we often see that in man, love of the good and the knowledge thereof, are by themselves powerless. There are many instances of men succumbing to evil, only because they have no sufficient courage or strength of will to withstand it. Therefore the necessary will-power—called *Virya*—is an equally essential and fundamental factor of *Punya*. Thus *Punya* is as it were composed of these three component elements which are indissolubly blended together. Jainism teaches that it is by practising the good with love and intelligence that one becomes virtuous. This is identical with Aristotle's saying 'Virtue is habit.' One act of virtue does not make one virtuous; it is the constant and intelligent repetition of virtuous acts which renders one so.

There are nine ways of accumulating *Punya*; by offering food, water, clothing, shelter, bedding, respect, appreciation, personal attendance and salutation. But here it must be borne in mind that any or all of these above acts of *Dāna* for an

outward show only, without inward sincerity, will not bring merit to the door. Otherwise there is no difference between hypo-crisy and sincerity, dishonesty and honesty. What is really required is the intensity and the sincerity of feeling and emotion which alone will bring in its wake, spiritual advancement. Unless one is actuated by such an ideal, deeply rooted in the innermost reasons of his head and heart, one ought not to expect to bring about one's own elevation—much less of society. Punya is not born of external social ceremonialism; it is born of the internal moral habit seated in the will and the heart; and therein lies the merit, the true worth of the services enumerated above.

Punya discharges a two-fold function. In the first place it clarifies the vision and draws out the higher instincts of the performer in their dynamic operations. Secondly, it also brings into play such strong action currents that place him, in the present life and in future, in those favourable environments that afford longer opportunities for the enjoyment of peace and prosperity so far as the worldly life is concerned and for the utilising of the higher instincts on the stepping stones to rise to a higher state of being and happiness. This is how the seeds of Punya sown in one life bear fruits both in the psychical and physical worlds, according to the law of Karma, Karma-causality for enjoyment in a subsequent life.

Pāpa is the reverse of Punya; it is a moral disease or a weakness. As in the case of Punya the element of will is predominant so it is in Pāpa. Pāpa consists in *voluntarily* becoming the receptacle of evil Kashāyas. There are two other elements that go to make up Pāpa. They are 'Subreption' (*Mithyātva*) and 'Perversity' (*Dusshitatva*). Pāpa is of 18 kinds: Hinsā, Asatya, Stealing, Unchastity, Greed, Anger, Pride, Hypocrisy, Covetousness, Passion, Hatred, Quarrelsomeness, False accusation, Tale-telling, Joy, Grief and False Knowledge. This last again has four varieties. Just as Punya brings to the Jiva better opportunities for further

development, Pāpa places the Jiva in such circumstances as are calculated to prevent the further spiritual advance; in other words, Pāpa generates the Ghāti Karmas principally and the Aghāti incidentally. The Jain philosophers say that there are 82 ways in which the Jiva has to pay the penalty for having committed sins.

Next we come to Āsrava. It means the influx of matter into Soul. Soul itself is pure and untainted. But from Anādi time, it is brought into a very intimate connection with Karma. The powers that 'galvanise' the Soul to draw in matter from without are (1) Subreption, (2) Attachment, (3) Kashāya, (4) Negligence and (5) Functional activity of Speech, Mind and Body. Whether we regard our passions and emotions as the states of our consciousness or as so many kinds of rhythms of Soul, or in any other way, it is certain that a simple substance like soul can never by itself be the basis of so many different kinds of states or rhythms, some of which are indisputably antagonistic to one another. For instance, hatred and love cannot both be the natural functions of Soul. It is therefore clear that Karma, the only other substance, which enters into interaction with the Soul, is alone responsible for the abnormal types of passions and emotions. It is Karma which brings on the Āsrava. This is the objective Āsrava, and is always in proportion to the strength and intensity of the subjective influx. Karma matter flows into Soul when the latter is as it were tuned to receive it. The chief causes of Āsrava are thus enumerated—(1) False Faith, (2) Lack of Control, (3) Negligence, (4) Passion and (5) Yoga or the general channels of inflow. There are again subdivisions of these which are elaborately given in Jain works on Karma.

Bandha.

With the inflow of matter, there is a kind of fusion of

Soul and matter and there results the formation of a compound personality and thereby the innate qualities of Soul are to that extent obscured. This is called Bandha or Bondage. Thus union of spirit and matter is not to the advantage of the former. Spirit at first was untainted; but now are superimposed upon it the qualities of matter. It becomes subject to constant birth and rebirth. It attracts more matter and is thus further engulfed in the Transmigratory Cycle. It suffers pain or enjoys pleasure according as the Kārmic matter is of one kind or the other. In this way the spirit leaves all its former freedom and remains a captive of the Karmas until fortunately they are destroyed by anti-Kārmic forces.

Like Asrava, Bandha is of two sorts: Bhāva and Dravya. 'The psychical condition which keeps the soul in a particular disposition so as to combine with Karma into a selfsameness as it were with the soul is called Bhāva Bandha or Subjective Bondage; and the actual Karma matter which flowing into the Soul stands in relation of Identity (Tādāt-maya Sambandha) as it were with the Soul is called Dravya Bandha or Objective Bondage.' Bandha is divided into four kinds:—(1) *Prakriti Bandha*.—Prakriti means Karma Prakritis which as we have seen above are 153 in number; (2) *Sthiti Bandha*.—This is the Bondage produced for the duration of the particular karma. It may fall off when the Karma fully works out its consequences; but for the time being Soul is in Bondage to it; (3) *Anubhāga Bandha*.—Anubhāga means intensity. Then Anubhāga Bandha means that bondage which adheres to soul so intensely that it cannot be easily removed; (4) Lastly we have the *Pradesha Bandha*. Pradesha is a region or a part. Karma is matter and as such it is made up of particles or *anus*. When the bondage is spoken of with reference to these particles it is the Pradesha Bandha—a bondage wherein so much region or so many parts are occupied by the Karmic matter.

Samvara.

The next category is Samvara. It is the reverse of Āsrava. 'As a large tank, when its supply of water has been stopped, gradually dries up by the consumption of water and by evaporation, so the Karma of a monk which he acquired in millions of births is annihilated by austerities if there is no influx of Karma.' The true nature of the Soul is hidden behind the veil of the Karmas, Jñānāvaraniya, Darśnāvarniya, &c. The veil has to be rent asunder and this is done by performing virtuous (punya's) deeds. Thus from Samvara commences the practical side of the Jain metaphysics. It is therefore considered as a principle of the utmost importance and it contains matter that it is more often quoted than anything else. Samvara is of two kinds: Subjective and Objective. The former means the subject's, *i.e.* Soul's, control over passions, emotions, &c., and the latter means shutting off of the inflow, or keeping away, of the Karma particles.

The Jain scriptures say that there are fifty-seven ways by means of which Jiva can gradually effect the cessation of the influx and the disruption of the Kārmic matter. (1) First come five Samitis: Tryā, Bhāshā, Eshanā, Ādananikshepa and Utsarga. (2) Then there are three Guptis: (a) Manogupti (b) Vachanagupti, and (c) Kāyagupti. (3) Thirdly we have the ten-fold duties of Yatis: Forbearance, Humility, Straight-forwardness, Desirelessness, Austerity, Restraint, Truthfulness, Purity, Poverty and Chastity. (4) There are next twelve Bhāvanās which have been dealt with in detail in the notes. (5) Then come Parishahas, *i.e.*, hardships, which are classified into twenty-two kinds. (6) Lastly there is the Chāritra, *i.e.*, conduct, which has five subdivisions.

By following these, the Jiva will be on his way to Salvation, *i.e.*, complete freedom from the Karmic Forces.

Nirjarā.

Samvara will stop the inflow of fresh matter; but the matter which has been accumulated during hundreds of births must be destroyed before the Jiva is able to effect his release, and this is brought about by Nirjarā. Just as fire consumes the combustible articles, so, the Jain scriptures say, Tapās annihilates Karma. It is of two kinds: Bhāya (external) and Āntara (Internal). The Bhāya Tapa is practised in the six following ways: (1) Fastings complete, (2) Gradual decrease in meals, (3) Various dietetic restrictions, (4) Abstaining from using spices and such palatable articles, (5) Bodily hardship and (6) Avoidance of temptation by control. The Āntara Tapa is also of six kinds: (1) Confession and penance, (2) Reverence duly paid, (3) Rendering service to the ascetics or the poor, (4) Study of the sacred scriptures, (5) Meditation and (6) lastly, Absolute indifference to the body and its needs.

Moksha.

When Nirjarā is completely effected, there finally comes Moksha or Beatitude. Nirjarā first destroys the Ghāti Karmas when Kevala Jñāna (clarity of vision and Omniscience) is attained. Because of Samvara, there are no fresh Karmas pouring in. Nirjarā in its gradual working ultimately leads to the destruction of the Aghāti Karmas when the state of 'bliss never-ending and beatitude everlasting' is attained. This is Moksha. The Soul that is Mukta soars up high and high until it reaches the Siddhashilā in the topmost part of the Loka region, where it resides permanently. We have already seen what Mukti is. It is freedom from the snares of Karma (कर्मपाशविनिमुक्तिः). The Mukta Jivas retain their individuality even in the Mukta state, though at the same time their characteristics are identical. Moksha is not something which the Soul gets hold of from outside. It is the realisation by the Jiva of his own real and true nature. Every

Jiva is constitutionally free and potentially divine. His union with Karma has the effect of limiting the inherent freedom and obscuring the innate divine nature. When the connection between the two is completely severed, the Jiva appears in all his real refulgence, power, bliss and knowledge, and this is Moksha. When darkness is dispelled by means of light, we do not take away one thing and put another in its place; we simply remove the obstructing agent and we see the true thing. When a parrot imprisoned in a cage is set at liberty, we do not take away the cage and give something else in its stead; we have only to remove that which was in the way of freedom and the parrot is free. So Moksha is merely the unfoldment of what Soul potentially possessed already; it does not mean possession of something new.

There are fifteen kinds of Siddhas : Jiva, Ajiva, Tirtha, Atirtha, Grihashthalinga, Anyalinga, Svalinga, Pullinga, Strilinga, Artificial Napumsakalinga, Buddhabodhita, Pratyekabuddha, Svayambuddha, Eka and Aneka.

With Moksha, the categories end. Their study is essential to the knowledge of Jainism. We may again invoke the authority of the Sutra quoted above: 'He who is acquainted with these nine principles and lays hold of them by faith is perfect in knowledge. He who is ignorant of them cannot be perfect in Knowledge. The words and doctrines of all the Jain Lords (Tirthankaras) are here and nowhere else to be found; therefore he whose mind is instructed in these nine categories possesses true and stable knowledge.'

Jain Ethics.

We may now consider the ethical theory of the Jains. It is based upon their theory of Karma; in fact it is the logical consequence of that theory. The ideal is Moksha, *i. e.* freedom from all Karmas. For their destruction the Jiva is to endeavour through hundreds of births and the Jain scriptures

lay down for Jiva's guidance, rules and regulations by following which the Jiva may attain the desired end. These rules constitute the Jain ethics. Before we proceed to their consideration, we may note one fact of great importance. In Jainism there is hardly any scope for the discussion of that complicated question regarding Freedom of Will and Determinism. On purely logical grounds, we find determinism unable to hold its own. For, in the first place, if every individual action is predetermined and no choice is left to the individual, the conflict between merit and demerit, virtue and vice, reward and punishment ought not to arise at all. If a man commits sin and if it is predetermined, *i. e.*, if he himself is not responsible thereto why should he be punished for what he is forced to do? We have already seen that both Pāpa and Punya are there because of the voluntariness on the part of the doer. If the actions are involuntary, they are neither sinful nor meritorious, and therefore they deserve neither punishment nor reward. If in a railway accident, the engine is driven over a man and he is killed, we do not impute sinfulness to the engine because we are fully aware that there was not present in the accident the element of 'Willing' on the part of the engine; it killed the man automatically, mechanically or if at all, through some extraneous force, and therefore no responsibility rests with the engine. If determinism were true, man's position would be just like that of the engine of our illustration. Whatever he does would be done automatically—in spite of himself as it were—and therefore he cannot be held responsible either for good or evil consequence of his action. This is the logical situation arising out of Determinism which we all agree is not sound. Secondly, Determinism leads to inaction which is the worst foe of mankind. Thirdly, Determinism works against what we value most in man, namely character. What is character? It may be defined as that mental disposition which is formed in man by his persistently endeavouring to realise some good ideal.

Ideals may be different; what is chiefly required is the persistent, habitual endeavour capable of permanently and ineradicably moulding the mind. Now if everything is predetermined, there is no longer a necessity for the formation of character. Predetermination dispenses with the ideal and consequently of persistent endeavour which is the chief factor in the building up of character. Under these circumstances the best policy for a man to follow in his life would be that of drift, without caring and being responsible for the evil consequences arising out of it. It is therefore clear that the Jiva must be supposed to have some freedom of will. There is some predetermination as well, no doubt, as Lord Mahāvira has said, ' They have no knowledge and do not understand that things depend partly on Fate and partly on human exertion.' It is the peculiar position of the Jain Karma Theory that it gives no scope for necessitarianism. What is called fate from the conventional point of view is really speaking the outcome of past Karmanas which themselves are performed by the Jiva with his own free will. We call it fate because the Karmanas of which the present good or evil is the result are invisible to us in our present life. The relation between the Jiva and Karma is Anādi and it rests entirely with the Jiva himself to make efforts to be free from that bondage. On this fundamental assumption of absolute freedom of will the writers of Jain Ethics proceeded to lay down rules of conduct, both for Yatis and householders. Generally we may say that the importance and utility of an ethical system depends on and is proportionate to the degree of significance attached to the principle of the Freedom of Will. The harder the limits imposed on the freedom of will the less useful and elastic the system is bound to be. The Jain system of ethics on the other hand shows the most ample scope for it, and therefore it has the soundest basis on which the magnificent superstructure of an ethical code can be erected. The rules that are presented for the Yatis and the householders are touched upon in the notes to the text.

Dravya

The Jain Siddhānta tries to solve the 'riddle of the Universe' in its own way. It lays down six heads under which all the objects in the Universe can be included. In the first place, it is plain even to the most unphilosophical mind that objects are of two classes; those that are endowed with consciousness and those that are not endowed with consciousness (Chetana and Achetana or Jada). These are the first two classes and the interplay of these two is the chief cause of the manifestation of this world. Then these objects live and move in space and in time whose existence therefore must be presupposed and which consequently constitute two more classes. Lastly, we see that nothing in this world is absolutely at rest or in motion and it is not possible to assume that rest or motion is the inherent quality of any of the above-mentioned object, otherwise we would have witnessed the phenomenon of perpetual motion or perpetual rest. Therefore we are driven to the conclusion that there must be two other objects, one imparting motion and the other counter-acting and stopping it. These are called respectively Dharma and Adharma. These words have a technical meaning assigned to them in the Jain scriptures. One is the medium of motion, and the other, that of rest. This is the primary and fundamental classification of objects according to Jainism. Of these Jiva and Ajiva are the most important as their interaction gives rise to the world and the other objects are helpful to them so far as the evolution of the world is concerned.

As to the conscious objects, (Jiva) even the western scientists have now come to see the inadequacy of materialism, and they are compelled to admit the existence of two distinct categories in the world—Force and Matter,—which might correspond to the Jain view. Matter cannot account for Jiva; the former is unconscious and the latter conscious. As to the nature of Jiva, it is constitutionally free and potentially

divine. It is a simple object endowed with the quality of thinking and willing. It is indivisible in itself and at the same time preserving a distinct entity of its own. From Anādi time, however, Jiva is in bondage to Karma, but it can effect its release from it by pursuing the right path. It possesses the potentiality of having infinite power, infinite bliss and infinite knowledge, unlimited by Time and Space. It also possesses such powers as clairvoyance, telepathy &c. of which ordinary men are almost ignorant, but which are now being recognised by the systematic efforts of the Psychical Research Society. It is to the credit of Jainism that the Jain Saints had, very long ago, made a thorough study of the subject and discovered the truth which is at present only being dimly comprehended. The Karma-matter is subtle as well as gross. The subtlety of Karma-pulgala is attested by modern science. Says Sir Oliver Lodge, "If an electron is represented by a sphere, an inch in diameter, the diameter of an atom of matter on the same scale is a mile and a half." The Jaina Siddhānta, without the aid of the present day microscopes, has proved the same thing when it said that an infinity of Paramanus may exist at a point of space. Time and Space, Dharma and Adharma need not detain us long as they are objects subsidiary to the first two and it is plain that the assumption of their existence is explicitly or implicitly made as the starting point in every other religion and philosophy.

Yoga.

The ideal of Yoga is the possession and realization of Spiritual Reality. It is to possess divine qualities, through reflection of divine Reality or Right Knowledge. It means the possession of the qualities like Omniscience, Omnipotence and Omnipresence. This is brought about by the tearing off of the veil of Karma and the pursuing of the path of Right Knowledge, Right Faith and Right Conduct—designated as the three

Ratnas (jewels) in the Jain Philosophy. Every being possesses in himself the potentiality of attaining to this status: All beings are thus potentially divine and all are equal and without distinction, so far as this divine character is concerned but it must be remembered at the same time that all are not identical; their individuality is not merged as in the Vedantic oneness. This is the goal and we have already seen what are the essentials of the method. In the system of an integral Yoga the principle must be that all life is a part of the Yoga. There are two kinds of knowledge—that which seeks to understand the apparent phenomenon of existence externally by an approach from outside through intellect and this is the lower (ordinary or practical) knowledge; secondly the knowledge which seeks to know the truth of existence from within, in its source and reality by spiritual realisation. Ordinarily a sharp distinction is drawn between the two; but really they are two ideas of one's seeking. The ordinary knowledge ultimately brings us to perceive the infinite spirit, the divine intelligence and will in the material universe, all physical sciences lead to the same and here Yoga steps in. It begins by using the knowledge of the external for the possession of the Divine, for Yoga is the conscious and perfect seeking of the realisation of the Divine towards which all the rest was an ignorant and imperfect moving and seeking. At first therefore Yoga separates itself from the action and method of lower knowledge; for, which the lower knowledge approaches God indirectly from outside and never enters His secret dwelling place. Yoga calls us within and approaches him directly. Therefore the methods of Yoga are different from the methods of the lower knowledge. The method of Yoga must always be a turning of the eye inward and this is done by two movements, each necessary to the other, and by each of which the other becomes complete—purification and concentration. The object of purification is to make the whole mental being a clear mirror in which the divine Reality can be reflected. At present the mental being reflects only the confusions created

by the mental and physical view of the world; it is incapable of reflecting the Divine. By purification the dross is removed and we get the clear visions. Then concentration is necessary first to turn the whole will and the mind from the discursive deviation natural to them and to fix them on the Eternal and the Real behind all appearances and secondly to break down the veil of Karma which is erected between ourselves and the truth. The ultimate realisation of truth is the result of intense, habitual, purified reflecting of the reality and an entire concentration on it.

There are as many ways of arriving at perfect contemplation or concentration as there are different paths of Yoga. Indeed so great is the importance attached to it as a supreme means of arriving at the highest consciousness, that, certain disciplinarians of Yoga think as if theirs are the only ways of realising Samādhi. The Hatha Yoga, Rāja Yoga, Ichchā Yoga, Jñāna Yoga, Shāstra Yoga, &c., are the various means, however, leading to the same ideal. By Yamas, Niyamas, Āsanas and Prāṇāyāmas, the body is liberated from itself and purified from many of its disorders and irregularities and becomes a perfected instrument in tune as it were with the Infinite. After the purification of the body, there remains the inner purification necessary to produce psychical and spiritual effects. This is done by Dhyāna Yoga in conjunction with other Yogas. Both by the careful reading of and pondering on the truths explained by the scriptural texts and simultaneously by pursuing Dhyāna and Dharma, Jiva is raised to the highest level of the psychical plain where then he enters Samādhi and attains Perfect Knowledge, Perfect Bliss and Perfect Power. This is the *summum bonum* of an integral Yoga.

CONTENTS.

CHAPTER I.

Spiritual conscience—Delusion—Desires—Attachment—Mutability—Religious duty—Bodily attachment—Disattachment from lower impulses—Fructification of Karmas—Equanimity—Self control. pp. 1-205.

CHAPTER II.

Initial duties—Guru Sevā—Characteristic marks of true God—Object of worship—Righteous conduct—Austerities—Their utility—Desire for Moksha—Summary—Samyaktva. pp. 207-315.

CHAPTER III.

Spiritual goal—Svarga and Moksha, distinguished—Eight aids to Yoga—Ahimsā—Truthfulness—Non-stealing—Celibacy—Non-acceptance or non-possession of property—Yamas—Yoga—Drishti—Gunasthāna—Mitrā—Tārā—Balā—Diprā—Sthirā—Kāntā—Prabhā—Parā—Recapitulation. pp. 317-535.

CHAPTER IV.

Self-knowledge—Soul-culture—Samsāra and Moksha conception—Anger—Māna—Duplicity—Greed—Counter reflections for the conquest of passions—Moralisation. pp. 537-625.

CHAPTER V.

Requisites for meditation—Subjugation of senses—Mind-purification—Tranquility—Twelve reflections—Result—Correlation of Samatā and Dhyāna—Conclusion. pp. 625-690.

CHAPTER VI.

Jñānayoga—Kriyāyoga—Their interdependence—Characteristics of a Jñānayogi—Posture, Place, Time for Yogapractice—Cultivation of high emotions by reflections—Various kinds h —Ājñā—Vipāka—Samsthāna—Dharma—Dhyāna—Shukla-Dhyana—Their fruits. pp. 391-741.

CHAPTER VII.

Patanjali—Yoga—Samprajñāta—Asamprajñāta—Other processes—Adhyātma—Bhāvnā—Dhyāna—Samatā—Vrittikshaya—Ichhāyoga—Shāstrayoga—Sāmarthyayoga—Pratibhājñāna—Dharma-sanyāsa—Yoga-sanyāsa—Worship of Perfected Souls. pp. 743-807.

CHAPTER VIII.

Final goal—Means for its attainment—Diversified natures and inequality of powers form no drawback to Moksha—Renunciation essential—Warning against charms of Materialism—Exhortation for Self-exaltation—Author's final word. pp. 807-824.

INDEX TO NOTES.

Adhyātma	...	...	...	...	I
Spiritual knowledge, Preeminence of—	...	9, 13, 16,	36		
Siddhis	...	...	...	...	39
Ātman	...	...	...	...	42
Karma	...	...	...	...	45
Moksha	...	...	...	...	49
Rebirth	...	...	...	...	50
Moha, source of all vices—	...	...	...	...	93
Desires, Subdual of—	...	...	...	...	93
Law of Karma	...	...	...	...	102
True aspect of love	...	...	...	...	109
Rāga, Undesirability of—	...	...	...	...	112
Worldly relations, Futility of—	...	...	...	...	118
World-drama, Fleeting nature of—	...	...	...	...	122
Inner-self, full of bliss, illustration of a deer,	...	...	...	...	124
Study of Tattvas, Utility of—	...	...	...	...	129
Aweinspiring aspect of death	...	...	...	...	131
Dharma, true support	...	...	...	...	135
Body, Obloquy of—	...	...	...	...	146
Moksha and bodily pleasures, contrasted	...	...	...	...	148
Body, Different uses of, by the ignorant and the wise	...	...	...	...	152
Different results of the same action with different motives.	...	...	...	...	153
Freedom from Rāga and Dwesha essential for spiritual awakening	...	...	...	...	155
Spiritual awakening continued	...	...	...	...	158
Disattachment from worldly pleasures	...	...	...	...	159
Good deeds, also cause of bondage	...	...	...	...	161
Self-examination	...	...	...	...	162
Eradication of wicked thoughts...	...	...	...	...	171
Righteous conduct	...	...	...	...	173

Ārta Dhyāna, condemned	...	...	178
Spiritual preparedness	...	...	180
Worldly prospects, illusive	...	...	182
Human life; superiority of—	...	...	183
Vigilance for shaking off Karmas	...	...	186
Human life, Vanity of—	...	...	187
Elimination of Karmic energies...	...	...	189
Passions, Evil consequences of—	...	...	192
Senses, uncontrollable, advisability of curbing	...	...	197
Preliminaries of Yoga	...	...	207
Filial duty	...	...	211
Duty towards spiritual teachers...	...	...	211
True God	...	...	231
Nature of Godhood	...	...	246
Object of worship	...	...	258
Tapas	...	...	279
Desire for Moksha	...	...	296
Samyaktva	...	...	300, 311
Yoga	...	...	317
Swarga and Mōksha, distinguished	...	...	320
Ahimsā	...	...	326
Truthfulness	...	...	357
Non-stealing	...	...	367
Story of Nāgadatta	...	...	368
Celibacy	...	...	373
Story of Sudarshana...	...	...	376
Excessive passion, Condemnation of—	...	...	386
Non-possession of property	...	...	396
Limitation of property, necessary	...	...	400
Yamas further considered	...	...	407
Yoga-Drishti	...	...	413
Gunasthāna	...	...	432
Āsana	...	...	450
Prāṇāyāma	...	...	487
Dhārnā	...	...	517

Dhyāna ...	...	...	...	522
Samyama ...	...	...	...	527
Victory over passions ...	...	...	...	537
Ātman-Yogabhūmi, story of two painters ...	...	...	...	534
Householder's duties (Jaina) ...	...	...	...	543
Samsāra and Moksha distinguished ...	...	...	...	555
Anger, illustrations of a Jain ascetic and Dwaipāyana ...	...	...	...	558
Kashāyas, Various degrees of—...	...	...	...	560
Forbearance, Illustrations of— ...	...	...	...	564
Story of a Brāhmaṇa and Chāndālā ...	...	...	...	566
Anger, Subdual of— ...	...	...	...	575
Māna, Bāhubali ...	...	...	...	578
Māna, Evil consequences of; illustrations ...	...	...	...	580
Māna, story of Saṇatkumāra ...	...	...	...	581
Desires, boundless; fruits of denial ...	...	...	...	583
Māyā, Evil consequences of— ...	...	...	...	589
Māyā, not desirable ...	...	...	...	591
Māyā, Himsā in disguise ...	...	...	...	594
True and false ideal of worship ...	...	...	...	596
Māyā, story of Mahābala ...	...	...	...	598
Māyā, story of two ascetics ...	...	...	...	691
Lobha, Evil results of; illustrations ...	...	...	...	605
Lobha, desirability of its conquest ...	...	...	...	607
Lobha, root cause of wicked acts ...	...	...	...	609
Kashāyas ...	...	...	...	619
Kashāyas, Subdual; of; favourable to Yoga-practice ...	...	...	...	620
Story of Rudradeva ...	...	...	...	...
Mind-purification ...	...	...	...	625
Samatā ...	...	...	...	629
Subjugation of senses ...	...	...	...	632
Nine Tattvas, Samitis, Guptis, Bhāvanās Parishahas,				
Charitras ...	...	...	...	654
Anitya Bhāvanā, Story of a mendicant ...	...	...	...	667
Asharāna Bhāvanā, Story of Shrenika ...	...	...	...	668
Samsāra Bhāvanā ...	...	...	...	670

Ekatva Bhāvanā, Story of Namiraj	... 672
Anyatwa Bhāvanā, Story of Bharata	... 673
Ashuchitwa Bhāvanā, Story of Sanatkumāra	... 674
Āsrava Bhāvanā, Illustration of Pundarika	... 675
Samvara Bhāvanā, Illustration of Kunderika	... 677
Loka Bhāvanā	... 678
Dharma Bhāvanā	... 679
Bodhidurlabha Bhāvanā	... 682
Dhyāna Siddhi	... 690
Jñānayoga, Kriyāyoga, their interdependence	... 695
Dhāranās	... 718
Various kinds of Yoga	... 743
Adhyātma, Bhāvanā, Dhyāna, Samatā, Vrittikshaya, Ichhāyoga, Shāstrayoga, Sāmarthyayoga, Mantrayoga, Layayoga, Hathayoga, Rājayoga, Jñānayoga, Kriyā- yoga, Bhaktiyoga	... 748
Last word	... 750

વિષયસૂચી.

પ્રથમ—પ્રકરણ.

(પ્રકીર્ણક ઉપદેશ)

વિષય.	શ્લોક.
મંગલાચરણ.	૧
અધ્યાત્મની ઉત્કૃષ્ટતા.	૨-૧૩
તત્ત્વબદ્ધાન.	૧૪
(આત્મસિદ્ધિ અને નવ તત્ત્વે)	
આત્મા અને કર્મ સંબન્ધી દૂંક મીમાંસા.	૧૫
અધ્યાત્મનું લક્ષણ.	૧૬
(અધ્યાત્મની સરળ શ્રેણીનું દિગ્દર્શન.)	
ઉપદેશપ્રારંભ—મનુષ્યજન્મની વિશિષ્ટતા.	૧૭-૧૮
(સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ વર્તન એ બંનેનો સહયોગજ કલ્યાણસાધક છે, તેનું પ્રતિપાદન.)	
મોહ કલેશનું મૂળ છે. *	૧૯-૨૨
તૃષ્ણા.	૨૩-૩૦
મમત્વભાવનિરાસ.	૩૧-૩૩
સ્નેહ.	૩૪-૩૯
ભ્રાતૃત્વક દષ્ટિ.	૪૦-૫૦
મૃત્યુની ભયંકરતા.	૫૧-૫૬
કર્મ.	૫૭-૬૩
શરીર મર્યાદાનું શમન.	૬૪-૭૨
વિવેકવિકાસ.	૭૩-૭૬
પ્રજ્ઞાની જીગૃહ્સા.	૭૭-૭૯

(૨)

કર્મવિપાક તરફ મોહ શો ?	૮૦-૮૩
ચરિત્રશુદ્ધિ.	૮૪
(સાત વ્યસનોની દુષ્ટતા.)	
શુભગ્રાહકતા.	૮૫-૮૭
નીતિધર્મ.	૮૮
ધૈર્ય.	૮૯-૯૪
આત્મસ્વરૂપ તરફ અભિમુખતા.	૯૫-૯૮
શા માટે વિષયાસક્તિ ?	૯૯-૧૦૦
કર્મવૈચિત્ર્ય.	૧૦૧-૧૦૩
કામની નિરંકુશતા અને તેનું દમન.	૧૦૪-૧૧૩
શાન્તિમાર્ગ તરફ પ્રોત્સાહન.	૧૧૪-૧૧૬
પ્રકરણની પૂર્ણોહ્તિ.	૧૧૭

દ્વિતીય—પ્રકરણ.

(પૂર્વસેવા)

વિષય.	શ્લોક.
વિષયપ્રસ્તાવ.	૧
વિષયનિર્દેશ.	૨
ગુરુવર્ગ અને તેની પ્રતિપત્તિ.	૩-૪
માતા-પિતાની સેવા.	૫
સદ્ગુરુ મહારાજની ભક્તિ.	૬-૯
ગુરુનું લક્ષણ અને ગૌરવ.	૧૦-૧૧
ભગવદુપાસના.	૧૨
મૂઠ્ઠા અવસ્થામાં દેવપૂજન.	૧૩-૧૪
દેવનું લક્ષણ.	૧૫
દેવના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન.	૧૬
દેવ વીતરાગજ હોવો જોઈએ.	૧૭
(જગત્કર્તૃત્વસમ્બન્ધી મીમાંસા.)	
પરમાત્માનું આરાધ્યત્વ.	૧૮
ધર્મચરિત્રમાં પ્રમાદ રાખનારાઓને ઉપદેશ.	૧૯-૨૦

સદાચાર.	૨૧-૨૫
તપ.	૨૬-૩૭
મુક્તિ તરફ અદ્વેષ.	૩૮-૪૩
મુક્ત્યદ્વેષની પ્રથમ અગત્ય.	૪૪
(પાંચ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાન.)	
સમ્યગ્દષ્ટિનો ઉદય.	૪૫
(સમ્યક્વતુ' સ્વરૂપ.)	
સમ્યક્વ પ્રાપ્ત થતાં કેટલું સંસારબંધન બાકી રહે ?	૪૬
ઉપસંહાર.	૪૭

તૃતીય—પ્રકરણ.

(યોગનાં અંગો અને દષ્ટિઓ)

વિષય.	સ્રોત.
યોગતું સાધ્યમિન્દુ.	૧
સ્વર્ગ અને મોક્ષતું પાર્થક્ય.	૨
સંસારી અને મુક્ત આત્મા વચ્ચે તફાવત.	૩
યોગનાં આઠ અંગોનો પ્રસ્તાવ.	૪
આઠ અંગોનો નામ-નિર્દેશ.	૫
યમ-નિયમના ભેદો.	૬
અહિંસા.	૭-૧૭
સત્ય.	૧૮-૨૮
અચ્યૈર્થ.	૨૯-૩૪
બ્રહ્મચર્ય.	૩૫-૫૭
અપરિગ્રહ.	૫૮-૬૮
અહિંસાદિતું મહાવ્રતત્વ.	૬૯
યમ-નિયમને યોગાંગ માનવાનો હેતુ.	૭૦
હિંસાદિના ભેદ-પ્રભેદો.	૭૧-૭૨
હિંસાદિની ભીષણતા અને અહિંસા આદિ પાંચ મહાવ્રતોના	
પ્રકર્ષનું પરિણામ.	૭૩-૭૬
યોગની આઠ દષ્ટિઓ અને પ્રથમ મિત્રાદષ્ટિ.	૭૭

મિત્રાદષ્ટિનું વિવરણ.	૭૮-૮૫
મિત્રાદષ્ટિવાળાનું ગુણુસ્થાન. (ચૈદ ગુણુસ્થાનો)	૮૬
બીજી તારાદષ્ટિ.	૮૭-૯૩
ત્રીજી બલાદષ્ટિ અને ત્રીજી યોગાંગ આસન.	૯૪-૯૮
ચોથું યોગાંગ પ્રાણાયામ અને ચોથી દીપ્રાદષ્ટિ.	૯૯-૧૧૩
(૧૦૬ મા શ્લોકમાં અવેશસંવેષ પદ, ૧૧૦ મા શ્લોકમાં 'વાદ'નો વિચાર અને ૧૧૧મા શ્લોકમાં ન્યાયપરિભાષા.)	
છેલ્લી ચાર સમ્યદષ્ટિઓનો પ્રસ્તાવ અને પાંચમી સ્થિરાદષ્ટિ.	૧૧૪
સ્થિરાદષ્ટિનું મહત્વ.	૧૧૫-૧૧૬
સ્થિરાદષ્ટિનો સંગી પ્રત્યાહાર.	૧૧૭
વેશસંવેષપદ.	૧૧૮
(સમ્યક્વતું વિવરણ, શ્રાવકનાં બાર વ્રતો અને દિનચર્યા.)	
છટી કાન્તાદષ્ટિ અને છઠું યોગાંગ ધારણા.	૧૧૯
કાન્તાદષ્ટિનું સૌંદર્ય.	૧૨૦-૧૨૩
સાતમી પ્રભા દષ્ટિ અને સાતમું યોગાંગ ધ્યાન.	૧૨૪
સુખ-દુઃખનાં લક્ષણ.	૧૨૫
ધ્યાનની અને પ્રસંગતઃ સમાધિની સમજાવટી.	૧૨૬
સાતમી દષ્ટિમાં અસંગૃહિતિ.	૧૨૭
આઠમા યોગાંગ-સમાધિથી યુક્ત આઠમી પરાદષ્ટિ.	૧૨૮
આઠમી દષ્ટિમાં આત્મોન્નતિનો અતિપ્રકર્ષ.	૧૨૯
ઉપસંહાર.	૧૩૦-૧૩૧

અનુર્થ—પ્રકરણ.

(કપાયજય)

વિષય.	શ્લોક.
આત્માને જાણવાની અગત્ય.	૧
(પરલોકની સાબિતી.)	
આબ્યન્તર ખેતી.	૨
જડ અને ચેતન.	૩-૫
સંસાર અને મોક્ષ.	૬

કોષ.	૭-૩૧
(નવમા શ્લોકમાં કોષાદિ કપાયના આશીય દૃષ્ટિએ ભેદ-પ્રભેદ.)	
માન.	૪૨-૪૫
માયા.	૪૬-૬૨
ભોક્ષ.	૬૩-૭૫
કપાયોને જીતવાના ઉપાયો.	૭૬-૭૭
ઉપસંહાર.	૭૮

પંચમ—પ્રકરણ.

(ધ્યાનસામગ્રી)

વિષય.	શ્લોક.
વિષયપ્રસ્તાવ અને કપાયો રોકવાની સાધનપ્રણાલી.	૧.
ઇન્દ્રિયજય.	૨-૪
મનઃશુદ્ધિ.	૫-૧૨
(૧૨ માં શ્લોકમાં લેશ્યાનું સ્વરૂપ.)	
સમતા.	૧૩-૨૦
સમતાને અનુકૂળ સામગ્રી.	૨૧
માર ભાવનાઓ.	૨૨-૩૫
ભાવનાઓનું પરિણામ-સમતા.	૩૬
(વૈરાગ્યના પ્રકારો.)	
સમતા અને ધ્યાનનો સમ્બન્ધ.	૩૭-૩૮
ઉપસંહાર.	૩૯

ષષ્ઠ—પ્રકરણ.

(ધ્યાનસિદ્ધિ)

વિષય.	શ્લોક.
જ્ઞાનયોગ અને ક્રિયાયોગ.	૧-૧૦
(પ્રથમ શ્લોકમાં ક્રિયાયોગનું વિવરણ.)	
ધ્યાનને ઉપયોગી સમજી લેવી.	૧૧-૧૫

ધ્યાનને ઉપયોગી ઉપરકાર—મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાઓ.	૧૬-૨૬
ધ્યાન.	૨૧
આત્મધ્યાન.	૨૨-૨૩
અપાંચધ્યાન.	૨૪-૨૯
વિપાકધ્યાન.	૩૦-૩૩
સંસ્થાનધ્યાન.	૩૪-૩૫

(૩૫ માં શ્લોકના વિવરણમાં પિંડસ્થ આદિ ચાર ધ્યાનોનું
સ્વરૂપ.)

ધર્મધ્યાનનું પારલૌકિક ફળ.	૩૬
શુક્લધ્યાન અને કેવલ્ય.	૩૭

(શુક્લધ્યાન અને ઉપશમત્રેણી-ક્ષપકત્રેણીનું નિરૂપણ.)

સપ્તમ—પ્રકરણ.

(યોગત્રેણી)

વિષય.	શ્લોક.
પાતંજલયોગની આલોચના.	૧-૩
યોગપદ્ધતિની પાંચ ત્રેણીઓ.	૪
ધ્યનયોગ.	૫
શાસ્ત્રયોગ.	૬
સામય્યયોગ.	૭-૧૨

(૮-૯ માં શ્લોકોનાં વિવરણમાં મનિસ્થાનાદિ પાંચ યોગોનું
નિરૂપણ અને ક્ષયોપશમની વ્યાખ્યા.)

મોક્ષ.	૧૩-૧૬

(મોક્ષનું સાધનતત્વ: સર્વ કર્મોનો ક્ષય હોય શકે છે. કેવળ-
જ્ઞાનની સાધિતી. મુક્તિ અને તેના સાધનના સંબંધ-
માં વિચાર.)

મુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા કેવા છે ?	૧૭
ધર્મશોપાસનાની ઉત્કૃષ્ટતા.	૧૮-૧૯

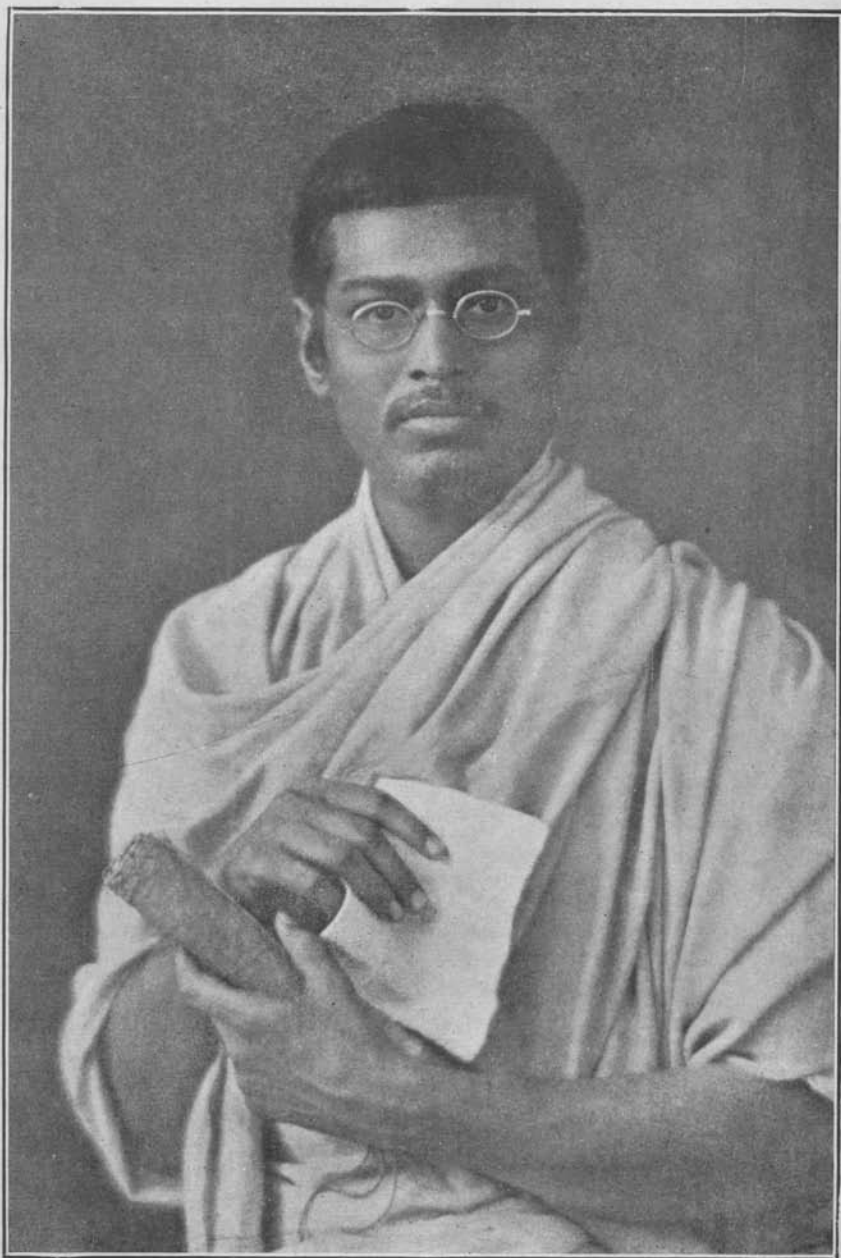
(સ્વાદ્વાદદિષ્ટિએ ધર્મરત્નું સ્વરૂપ, સ્વાદ્વાદ, સપ્તભંગી, નય,
પાંચ કારણોનો સમવાય અને જૈનદર્શનની ઉદારતા.)

(૭)

અષ્ટમ—પ્રકરણ.

(અન્તિમશિક્ષા.)

વિષય.	શ્લોક.
કષ્ટમિન્દુ	૧
કષ્ટમિન્દુની સાધના.	૨-૩
દરેક યથાશક્તિ ઉત્તતિ મેળવવાને લાયક છે.	૪-૯
નવયુગના મોહકરૂપ તરફ મુગ્ધ નહિ થઇ જવાની સાવચેતી.	૧૦-૧૩
ઉપસંહાર	૧૪
અન્યના સમ્યન્ધમાં અંતકારનો ઉદ્ગાર.	૧૫

न्यायतीर्थ—न्यायविशारद मुनिन्यायविजयजी.
Nyāya Vishārada Nyāya Tirtha **Muni Nyāyavijayaji.**

अध्यात्मतत्त्वा लोकः ।

(मूलग्रन्थः ।)

अध्यात्मपीयूषमनक्षगम्यं पीत्वा कणेहत्य विषं निजधनुः ।
अनादिकर्मप्रचयात्मकं ये त्रिधा प्रवन्दे परमात्मनस्तान् ॥१॥

हंतं हहा ! शास्त्रविशारदत्वमनर्थहेतुश्च वचःपटुत्वम् ।
विज्ञानवेत्तृत्वमपार्थक्यं च नाऽऽस्वादितांऽध्यात्मसुधारसश्चेत् ॥२॥

ज्ञानस्य भक्तेस्तपसः क्रियायाः प्रयोजनं खल्विदमेकमेव ।
चेतःसमाधौ सति कर्मलेपविशोधनादात्मगुणप्रकाशः ॥३॥

ध्यानं च मौनं च तपः क्रिया च नाध्यात्ममार्गाभिमुखीभवेच्चेत् ।
न तर्हि कल्याणनिबन्धनं स्याद् युक्ता हि लक्ष्याभिमुखी प्रवृत्तिः ॥४॥

द्वीपं पयोधौ फलितं मरौ च दीपं निशायां शिखिनं हिमे च ।
कलौ कगले लभते दुरात्मध्यात्मतत्त्वं बहुभागधेयः ॥ ५ ॥

जरा जराया मरणं च मृत्याः सर्वापदानांमपि राजयक्ष्मा ।
जन्मदुःखीजाग्रिरनन्तविद्यानिदानमध्यात्ममहोदयश्रीः ॥ ६ ॥

तेऽपि प्रचण्डा मदनस्य वाणाश्छिद्राकुलं येः क्रियते तपोऽपि ।
अध्यात्मवर्माऽपिहिते तु चित्ते निःसंशयं कुण्ठिततां भजन्ते ॥७॥

अध्यात्मधाराधरसन्निपाते मनोमरौ पुण्यति योगबीजम् ।
पुण्याङ्कुरा निर्भरमुल्लसन्ति सर्वत्र शान्तिः प्रसरीसरीति ॥८॥

अध्यात्मभानौ प्रसरत्प्रतापे मनोनगर्घ्या परिभासमाने ।
कुतस्तमः ?, शुष्यति भोगपङ्कः, कषायचौरैः प्रपलाय्यते च ॥९॥

आनन्दपूर्णा च सुधां समाधिं वितन्वतेऽध्यात्मसुधाकराय ।
स्पृहा यदीये हृदि नाविरासीत् पशुर्नरूपेण स मोघजन्मा ॥१०॥

योऽध्यात्मशस्त्रं वहते प्रतीक्षं भवेद् भयं तस्य कुतस्त्रिलोक्याम् ? ।
तिरस्कृतो वा नितरां स्तुतो वा नाध्यात्मविद् रुष्यति मोदते च ॥११॥

विधाय पापान्यतिभीषणानि येऽनन्तदुःखातिथयो बभूवुः ।
पतावृशानप्युददीधरद् यत् किं वर्प्यतेऽध्यात्मरसायनं तत् ? ॥१२॥

आत्मस्वरूपस्थितचित्तवृत्तेर्भवप्रपञ्चेषु तदस्थदृष्टेः ।
अध्यात्मराजेश्वरसुप्रसादे का न्यूनता सिद्धिषु लब्धिषु स्यात् ? ॥१३॥

आत्माऽस्ति कर्माऽस्ति परो भवोऽस्ति मोक्षोऽस्ति तत्साधकहेतुरस्ति
इत्येवमन्तःकरणे विधेया दृढप्रतीतिः सुविचारणाभिः ॥ १४ ॥

अर्वावृशां नैव परोक्षभावाः प्रत्यक्षधीनोचरतां लभन्ते ।
अतीन्द्रियज्ञानिकृतोपदेशैः सन्तो यथार्थं प्रतियन्ति किन्तु ॥१५॥

शुद्धाऽऽत्मतत्त्वं प्रविधाय लक्ष्यममूढदृष्ट्या क्रियते यदेव ।
अध्यात्ममेतत् प्रवदन्ति तज्ज्ञा नचाऽन्यदस्मादपवर्गबीजम् ॥१६॥

अध्यात्मभूमीभूत ऊर्ध्वभागे दाढ्येन यद्यस्ति व आरुरुक्षा ।
महाशयास्तर्ह्युपदिश्यमानं निबोधतेर्दं हृदयेन तावत् ॥ १७ ॥

महीयसा पुण्यसमुच्चयेन सम्पद्यते मर्त्यभवो विशिष्टः ।
सार्धक्यमेतं च नयन्ति सन्तः सज्ज्ञान-सम्यक्वरिते प्रपद्य ॥१८॥

प्राप्तान्यनन्तानि वपुंध्यनेन जीवेन मोहेन वशीकृतेन ।
मोहस्य सत्त्वे खलु देहलाभो देहे च लब्धे पुनरुग्रदुःखम् ॥१९॥

जन्मक्षणे वार्धक्यसंगमे च पञ्चत्वकाले नियतं हि दुःखम् ।
रोगादिजातानि पुनः क्रियन्ति दुःखानि मेयानि भवान्बुराशौ ? २०॥

देहान्तरानागमनाय तस्माद् निघ्नन्ति मोहं मुनयः प्रयत्नैः ।
मोहो हि संसारमहालयस्य स्तम्भः, समस्ताऽसुखवृक्षबीजम् ॥२१॥

सर्वेऽपि दोषाः प्रभवन्ति मोहाद् मोहस्य नाशे नहि तत्प्रचारः ।
इत्येवमध्यात्मवचोरहस्यं विवेकिनश्चेतसि धारयन्ति ॥ २२ ॥

संसारभोगा विविधा अनेन जीवेन भुक्ता बहुशो महान्तः ।
तथाप्यतृप्तो जडबुद्धिरेष तृप्त्यै नृभोगेषु विचेष्टते ही ! ॥ २३ ॥

रिक्तीकृतेऽप्यम्बुनिधौ निपीय तृषा न यस्योपशमं प्रयाता ।
तृणाग्रभागस्थितवारिविन्दुपानेन तृप्तिं किमसौ लभेत ? ॥ २४ ॥

नवा नवेच्छा सततं जनानां प्रादुर्भवन्ती सकलप्रतीता ।
कर्तव्यकार्यैर्विषमातिरत्र नास्त्येव तृष्णाऽस्खलितप्रचारात् ॥२५॥

कार्यान्तरं न ह्यवशिष्यते मे कार्यं विधायेदमिति स्वचित्ते ।
कुर्वन् सुमेधा अपि तत्समाप्तौ कार्यान्तरं कर्तुमनाः पुनः स्यात् ॥२६॥

पारं स्वयम्भूरमणाम्बुराशेः सम्प्राप्नुवानाः* प्रबलौजसोऽपि ।
अपारतृष्णाम्बुधिलंघनाय कर्तुं प्रयासं न परिक्षमन्ते ॥ २७ ॥

अखण्डभूमण्डलशासकत्वं न दुर्लभं दुर्लभमेतदेव ।
तृष्णानिरासोपगतावकाशं सन्तोषरत्नं परमप्रभावम् ॥ २८ ॥

न तत् सुखं विभ्रति भूभुजोऽपि न तत् सुखं स्वर्गसदो न चेन्द्राः ।
यस्मिन् सुखे तुष्टमनःप्रभूते विवेकिनो निर्गमयन्ति कालम् ॥२९॥

कामोद्भवं शर्म यदस्ति लोके दिव्यं महच्छर्म पुनर्यदस्ति ।
तृष्णाक्षयोद्भूतसुखश्रियस्तद् न षोडशीं नाम कलां लभेत ॥३०॥

इहास्ति को नाम तथाविधो नः कुर्मो वयं यत्र ममत्वभावम् ? ।
सर्वेऽपि कर्माशयबन्धभाजः कस्योपकारं खलु कः करोतु ? ॥३१॥

सर्वे च तृष्णानलतापतप्ताः शक्नोति कः कस्य शमार्पणाय ? ।
सम्बन्धमप्यातनुमश्च केन ? न कापि सम्बन्धफलोपलम्भः ॥३२॥

सर्वे पराधीनतयैव सन्ति कः कं स्वतन्त्रं प्रविधानुमीष्टे ? ।
स्वयं दरिद्रो हि परं विधानुमाख्यं कथङ्कारमलम्भविष्णुः ॥३३॥

स्नेहस्य निष्पादन आदितस्तु श्राम्यत्यविच्छेदकृते च पश्चात् ।
एवं दशायां परिभज्यमाने स्नेहे भृशं ताम्यति मानवोऽयम् ॥३४॥

यत्प्रेम्णि चित्तं रमते त्वदीयमन्यत्र चित्तं रमते तदीयम् ।
कथं वृथा मुह्यसि तन् पणत्र ? नष्टेकपक्षः प्रमदाय रागः ॥३५॥

अनन्यसाधारणभावतः कस्त्वद्वाचरं प्रेम दधाति लोके ? ।
एवं न चेत् क्वापि न तर्हि धीमनः स्नेहो विधानुं भवतास्ति युक्तः ॥३६॥

यत्प्रेमजन्यं परितापमेषि तत्तापहानाभिमुखः स चेद् न ।
तत् तादृशं प्रेम विषस्य कुण्डं मत्वा परित्यज्य कुरुष्व तौषम् ॥३७॥

स्नेहो न हि स्थायितया कश्चित् स्यात् स्याद् यत्र तत्रापि भवेत् सुतीव्रमा
एकस्य मृत्यावितरस्य दुःखं दुःखास्पदं प्रेम ततोऽस्त्यवश्यम् ॥३८॥

सर्वो जनः स्वार्थनिमग्नचेताः स्वार्थश्च सम्बन्धविधानदक्षः ।
प्रेमप्रदीपस्य स एव तैलं स्वार्थे समाप्ते खलु कः किमीयः ? ॥३९॥

पितेति मातेति सहोदरेति मित्रेति कर्मस्फुरणोपजातम् ।
अवास्तवं खल्वपि मन्दमेधाः सम्बन्धमात्मीयतया प्रवेति ॥४०॥

यस्यास्ति दित्तं प्रचुरं तदीया भवन्ति सर्वे मृदुलस्वभावम् ।
दारिद्र्य आसेतु सहोदरोऽपि प्रेमी वयस्योऽपि पराङ्मुखः स्यात् ॥४१॥

न कोऽपि कस्यापि समस्ति लोके वृथैव मोहाद् व्यथते जनोऽयम् ।
अध्यात्मदृष्ट्या परिचिन्तयेच्चेद् निःसारमेतद् निखिलं प्रतीयात् ॥४२॥

महालयाऽऽराममुलं चनादि यद् बाह्यदृष्ट्या परिवृश्यमानम् ।
भवेद् विमोहाय, तदेव वस्तु वैराग्यलक्ष्म्ये पुनरात्मदृष्ट्या ॥४३॥

दुःखं विना किञ्चन दृश्यते न सुखस्य लेशोऽपि भवप्रपञ्चे ।
तथाप्यहो ! वैषयिकं प्रसंगं सुखस्वरूपं प्रविदन्ति मूढाः ॥ ४४ ॥

मरीचिकां वारितया विलोक्य मृगो यथा धावति भूरितृष्णः ।
भोगान् सुखत्वेन तथा विदित्वा तान् प्रत्यहो ! धावति देहधारी ॥४५॥

कस्तूरिकासौरभलब्धचेता मृगो यथा धावति तन्निमित्तम् ।
न वेत्ति तु स्वोदरवर्तिनीं तां मूर्खस्तथा सौख्यकृते सुखात्मा ॥४६॥

वपुः क्षणध्वंसि विनश्वरी श्रीर्मृत्युः पुनः सन्निहितः सदैव ।
तस्मात् प्रमादं परिहाय धर्मे बद्धोद्यमः स्यात् सततं सुमेधाः ॥४७॥

प्रभातकाले दिनमध्यकाले सायं च काले खलु वैसदृश्यम् ।
पदार्थसार्थं परिदृश्यते तत् क्वार्थे वयं विश्वसिमां विचार्यम् ! ॥४८॥

नारी किमीया तनयः किमीयो मित्रं किमीयं पितरौ किमीयौ ? ।
गन्तव्यमेकाकिन एव हीतः पुण्यं च पापं च परं सह स्यात् ॥४९॥

सम्बन्ध औपाधिक एष सर्वः संसारवासे वसतां जनानाम् ।
स्वभावसिद्धं परमार्थरूपं ज्ञानादिसम्बन्धमुपेक्षसे किम् ? ॥५०॥

गिरेर्गुहायां जलधेक्ष मध्ये पातालभूमौ त्रिदशालये वा ।
क्वाप्येतु मृत्यास्तु भवेन्न गुप्तः स भूर्भुवःस्वस्वितयं हि शास्ति ॥५१॥

प्रचण्डदोर्दण्डवलव्यपास्तजगद्वला दुःसहतेजउग्राः ।
प्रशासति स्म क्षितिमण्डलं ये तेऽपि प्रयाताः खलु रिक्तहस्ताः ॥५२॥

जेगीर्यते स्मेन्दुमयूखशुभ्रं यशां यदीयं पृथिवीतलेऽस्मिन् ।
महाभुजास्तेऽपि हता यमेन व्यादाय वषट्त्रं सहसा प्रसुप्ताः ॥५३॥

महालयोऽयं धनकोश एष इमाः सुमुख्यः परिवार एषः ।
ध्यायन्निति त्वं भवसि प्रकुलो दृशास्तु सम्मीलितयोनं किञ्चित् ॥५४॥

अनेन देहेन करिष्यसे यत् पुण्यं तदन्यत्र भवे सहायः ।
गमिष्यतस्ते भविता, न तु स्वात् परिच्छेदादेकतमोऽपि कश्चित् ॥५५॥

चित्रालतेकाक्षकनालिकेरञ्चिन्तामणिः कामगवी सुरदुः ।
प्राप्तं किमप्यन्यदलौकिकं वा किं तेन सिद्धिर्भरणे पुरःस्थे ? ॥५६॥

अस्ति त्रिलोक्यामपि कःशरण्यो जीवस्य नानाविधदुःखभाजः ? ।
धर्मः शरण्योऽपि न सेव्यते चेद् दुःखप्रहाणं लभतां कुतस्त्यम् ? ॥५७॥

संसारदाघानलदाहतस आत्मैष धर्मोपवनं श्रयेच्चेत् ।
क्व तर्हि दुःखानुभवावकाशः ? कीदृक् तमो भास्वति भासमाने ? ॥५८॥

मातेव पुष्पाति पितेव पाति भ्रातेव च स्निह्यति मित्रवच्च ।
प्रीणाति धर्मः परिषेवितस्तद् अनादरः साम्प्रतमस्य नैव ॥५९॥

सौस्थ्यं धनित्वं प्रतिभां यशश्च लब्ध्वा सुखस्यानुभवं करोषि ।
यस्य प्रभावेण तमेव धर्ममुपेक्षमाणो नहि लज्जसे किम् ? ॥६०॥

इच्छन्ति धर्मस्य फलं तु सर्वे कुर्वन्ति नामुं पुनरादरेण ।
नेच्छन्ति पापस्य फलं तु केऽपि कुर्वन्ति पापं तु महादरेण ॥६१॥

इष्यन्ते आम्रस्य फलानि चेत् तत् तद्रक्षणादि प्रविधेयमेव ।
एवं च लक्ष्म्यादिफलाय कार्यां कुर्वन्त्यबोधा न हि धर्मरक्षाम् ॥६२॥

सुखस्य मूलं खलु धर्म एवच्छिन्ने च मूले क्व फलोपलम्भः ? ।
आरूढशाखाविनिकृन्तनं तद् यद् धर्ममुन्मुच्य सुखानुषङ्गः ॥६३॥

करोषि यत् त्वं वपुषः सदैव पोषाय चालङ्कारणाय चेहाम् ।
प्रतिग्रहः किं तु फलस्य देहाद् वितर्कितश्चेतसि वर्त्तते ते ? ॥६४॥

भुक्तानि भोज्यानि सुरोचकानि पीतानि पेयानि रसाद्भुतानि ।
यदा बहिस्तात् क्षिपते शरीरं तदा विरूपत्वममीषु कीदृक् ? ॥६५॥

रसायनं सेवनुं सर्वदापि मुक्तां पुनः पौष्टिकभोजनानि ।
तथापि नो नङ्क्ष्यति देहकुम्भे भस्मावशेषीभवनस्वभावः ॥६६॥

तैलेन सम्मर्दनतो यथावत् स्नानात् जलेनोत्तमगन्धिना च ।
सुराघटादप्यतिनिन्द्य एष कायोऽशुचिः किं भविता पयिप्रः ? ॥६७॥

रोगैः प्रपूर्णं भविनां शरीरमन्तःस्थितेष्वेषु जनो मदान्धः ।
यदा बहिस्ते प्रकटीभवन्ति दीनाननः पश्यति दुःखमेष ॥६८॥

अवाद् विपत्तिं सकृदेव योऽत्र भूयः कदाप्याग्रियते स नैव ।
चित्रं पुनः सेव्यत एव देहो योऽनादिकालाद् ददस्ति दुःखम् ॥६९॥

तस्मात् परित्यज्य शरीरमोहं चित्तस्य शुद्धयै सततं यतस्व ।
न देहशुद्धौ पुरुषार्थसिद्धिश्चित्ते तु शुद्धे पुरुषार्थसिद्धिः ॥७०॥

अग्यत्र मोक्षाद् नहि वास्तवं शं मोक्षश्च देहश्च मिथो विरुद्धौ ।
मुमुक्षवस्तेन न देहमोहं कुर्वन्ति, कुर्वन्ति बुभुक्षवस्तु ॥ ७१ ॥

येनैव देहेन विवेकहीनाः संसारबीजं परिपोषयन्ति ।
तेनैव देहेन विवेकभाजः संसारबीजं परिशोषयन्ति ॥ ७२ ॥

मिष्टान्नभोगं कुरुतः समानं द्वौ पूरुषावेकतरस्तु तत्र ।
बध्नाति कर्माणि, निहन्ति चान्यो मोहे विवेके च विजृम्भमाणे ॥७३॥

चेद् धावतो जीववधो न जातो जातः पुनः पश्यत एव यातः ।
तथापि हिंसाफलमादिमे स्याद् मूढे, द्वितीये न धृतोपयोगे ॥७४॥

शरीरमेवाऽऽत्मतया विदन्तो विदन्ति नैतत् खलु—“कोऽहमस्मि” ।
इदं जगत् विस्मृतवत् स्वमेव स्वस्मिन् भ्रमः स्फूर्जति कीदृशोऽयम् ?
॥ ७५ ॥

रागं च रोषं च परत्र कृत्वा कथं वृथा हारयसे भवं भोः ! ।
माध्यस्थ्यमेवाऽऽश्रय चेत् सुखेच्छा माध्यस्थ्यजं शर्म परानपेक्षम्
॥ ७६ ॥

परोन्नतौ किं परिखिद्यसे त्वं परक्षतौ किं वहसे प्रमोदम् ? ।
स्पृशन्ति नान्यं तव दुर्विकल्पास्तवामेव बध्नन्ति तु कर्मपाशैः ॥७७॥

परोन्नतौ चेत् तव दुष्प्रयत्नैः क्षतिर्भवेत् कस्तव तत्र लाभः ? ।
न स्यात् क्षतिस्तद्विपि को नु लाभस्तत्तापहेतून् त्यज दुर्विकल्पान् ॥७८॥

जागर्ति पुण्यं प्रबलं यदीयं प्रवर्धमानेऽभ्युदये तदीये ।
कोऽस्त्यन्यथाकर्तुमलं सुरोऽपि नेष्यीं ततः क्वापि करोतु धोमान्
॥ ७९ ॥

अभ्युन्नतिश्चावनतिश्च यत् स्यात् पुण्यस्य पापस्य च कार्यमेतत् ।
क्षीणे च पुण्येऽभ्युदयो व्यपैति तन्नश्वरे शर्मणि को विमोहः? ॥८०॥

संवेद्यते यत् सुखमद्वितीयं कदापि माध्यस्थ्यलवोपलम्भे ।
प्रशस्तकर्मौघजसौख्यराशिरप्यस्य नैवाऽर्हति तुल्यभावम् ॥८१॥

ऐश्वर्यमालोक्य भुवां विचित्रं चित्रीयसे मुद्यसि वा कथं त्वम्? ।
न किञ्चिदेतत् सुरसम्पदोऽग्रे विपाक एवाऽस्ति च कर्मणोऽसौ ॥८२॥

इन्द्राः सुरा भूमिभुजः प्रधाना महाप्रतापा अधिकारिणश्च ।
सर्वेऽपि कर्मप्रभवा भवन्ति कस्तन् सतां कर्मफले विमोहः? ॥८३॥

सदा निरीक्षेत निजं चरित्रं यच्छुद्धिमाप्नोति विहीयते वा ।
हानिं च वृद्धिं च धनस्य पश्यन् जडश्चरित्रे न दृशं करोति ॥८४॥

करोषि दृष्टिं न गुणे परस्य दोषान् ग्रहीतुं तु सदाऽसि सज्जः ।
युक्तं न ते शूकरवत् पुरीषे परस्य दोषे रमणं विधातुम् ॥८५॥

दोषानुबद्धः सकलोऽपि लोको निर्दूषणस्त्वस्ति स वीतरागः ।
न किं पुनः पश्यसि दद्व्यमानमहो ! स्वयोरेव पदोऽर्घ्यस्तान् ॥८६॥

वृथाऽन्यचिन्तां कथमातनोषि? वृथाऽन्यकार्यं किमुपस्थितः स्याः? ।
किं धूमपुञ्जं यतसे ग्रहीतुं विस्तारयन् चेतसि दुर्विकल्पान् ॥८७॥

विभेषि दुःखादयदि साधुबुद्धे ! दुःखानुश्रुलां त्यज दुष्प्रवृत्तिम् ।
नेष्टो वियोगः सुखसम्पदश्चेत् चरित्रमापादय तर्हि शुद्धिम् ॥ ८८ ॥

सुखं च दुःखं च शरीरिपृष्ठे लग्ने सदा कर्मविविचित्रतातः ।
मत्तो न तु स्यात् सुखसम्प्रयोगं न व्याकुलः स्याच्च विपत्प्रयोगे ॥८९॥

निशाविरामे दिनमभ्युदेति दिने समाप्ते च निशोपयाति ।
तथैव विश्वे सुख-दुःखचक्रं ज्ञात्वा सुधीः स्याद् न कदाप्यधीरः ९०॥

उदेति रक्तोऽस्तमुपैति रक्तः सहस्रभानुर्विदितो यथैषः ।
तथा महान्तोऽपि महोदयत्वे विपत्प्रसंगे पुनरेकरूपाः ॥९१॥

स्वर्णं यथा शुध्यति वद्वितापाद् विपत्प्रसंगेऽपि तथा महात्मा ।
विपत्प्रसंगः खलु सत्त्वहेम्नः परीक्षणे स्यात् कषपट्टिकेव ॥९२॥

प्राप्ता विपत्तिर्नियमेन भोग्या दुर्ध्यानतो नैव निवार्यते सा ।
एवं च शान्त्या विपदं सहेतु दुर्ध्यानतः प्रत्युत कर्मबन्धः ॥९३॥

किं भोः ! प्रयासादपि वाञ्छितार्थाऽसिद्धेर्भृशं ताम्यसि रोदिषित्वम् ?
किं साम्प्रतं स्याद् रुदितेन ? पूर्वं पापप्रवृत्तौ न विचारितं किम् ? ॥९४॥

अध्यात्मविद्यारमणैकलीनाः स्वरूपलाभाय सदा यतन्ते ।
स्वरूपलाभे सति नास्ति किञ्चित् प्राप्तव्यमित्यात्ममुखः सदा स्यात् ॥
॥९५॥

अयं जनो मानृमुखः शिशुत्वे तारुण्यकाले तरुणीमुखश्च ।
जराऽऽगमे पुत्रमुखः पुनः स्याद् मूर्खः कदाप्यात्ममुखस्तु न स्यात् ॥९६॥

आदौ भवेच्छूकरवत् पुरीषे ततः पुनर्मेन्मथगर्दभः स्यात् ।
जरद्भवः स्यात् जरसः प्रहारे पुमान् पुनर्नैव पुमान् कदापि ॥९७॥

लाभार्थमाध्यात्मिकजीवनस्य देवा अपीच्छन्ति नृजन्म लब्धुम् ।
तदेव किं त्वं मलिनीकरोषि प्रमादपङ्के हृदि चेत् किञ्चित् ॥९८॥

जीर्णा जरा किं मरणं गतं किं रोगा हताः किं युवता स्थिरा किम् ।
किं सम्पदो वर्जितविप्रयोगा यन्निर्विशङ्को विषयानुषङ्गः ? ॥९९॥

पटुनिद्रयत्वे दृढमानसत्वे सुस्थे च देहे पुरुषार्थसिद्धौ ।
यतस्व, वार्धक्य उपागते तु किञ्चित् कर्तुं प्रभविष्यसि त्वम् १००

कर्मोद्भवं नाटकमेतदस्ति क्षणाद् विलीनं शरदभवत् स्यात् ।
स्फुटेष्यहो ! पुद्गलवैसदृश्ये मोहं कथं नोज्झसि बालबुद्धे ! ॥१०१॥

उपस्थिते कर्मणि दुर्धिपाके राज्यादि सर्वं विलयं प्रयाति ।
श्रुत्क्षामकुक्षिप्रतिपूरणार्थं गृहे गृहे भिक्षितुमप्युपेयात् ॥१०२॥

कर्मस्थितिर्यावदपेयुषी न भवेदवश्यं सुखदुःखसत्त्वम् ।
दुःखप्रहाणेन सुखं प्रपित्सोरकर्मकीभावमृते न पन्थाः ॥१०३॥

दुःखान्यपाराण्यनुभूय यत्र शरीरभाजो जनिमाप्नुवन्ति ।
त्रिलोक्य तत् स्थानकमेव भूयो दृश्यन्ति, हा ! दारुण एष कामः ॥१०४॥

भवेन्मतिश्रेद् विषयानुषङ्गाऽतिरेकतः शाम्यति कामवेगः ।
तदेतदज्ञानविजृम्भितं ते बह्विधृतेनेष हि वर्धते सः ॥ १०५ ॥

प्रतिष्ठिता यत्र शरीरशक्तिरधिष्ठितो यत्र धियो विकासः ।
व्यवस्थिता यत्र सूरूप-कान्तिर्वीर्यं प्रतिघ्नन्ति जडास्तदेव ॥१०६॥

वैराग्यपीयूषरसेन धौतमप्याशु चेतो मलिनं क्षणात् स्यात् ।
विकारहेतौ निकटं प्रयाते, कामो बलीयांश्चपलं च चेतः ॥१०७॥

किं तत्र, सिंहोपरि चाऽऽस्य देशादतन्प्रतिज्ञापरिपूरणं यत् ।
*विकारहेतौ सति विक्रियन्ते न ये, त एव प्रभवो यथार्थाः ॥१०८॥

अपि त्रिलोकेऽस्खलितप्रतापं किं वर्णयामो मदनं पिशाचम् ।
महात्मनोऽपि स्फुरितप्रबोधान् योऽग्रे स्त्रियाः साञ्जलिकानकार्षीत्
॥१०९॥

मनो ब्रह्मीयः प्रविधाय सत्त्वप्रतिष्ठवृत्तिर्विकसद्विवेकः ।
अध्यात्मचिन्तां विदधद् भवेच्चेत् किमस्य कुर्याद् मदनः शिखण्डी?
॥११०॥

यथा मनःसारथिरिन्द्रियाश्वान् प्रयुङ्क्त एवं विषयेषु यान्ति ।
निपातयन्त्याशु च तत्र जीवमतोऽधिकः कः परतन्त्रभावः ? ॥१११॥

स एव धीरो बलवान् स एव स एव विद्वान् स पुनर्मुनीन्द्रः ।
येनेन्द्रियाणामुपरि स्वसत्ता विस्तारिता मानसनिर्जयेन ॥११२॥

जितेन्द्रियं शान्तमनःप्रतिष्ठितं कषायमुक्तं ममताविर्वर्जितम् ।
उदासितारं समुपास्महे मुनिं स एव सारं लभते स्म जीवनात् ॥११३॥

सुखं वाञ्छन् सर्वस्त्रिजगति तदर्थं प्रयतते
तथापि क्लेशैवान् सततमनुबोधोति विविधान् ।

तदेवं संसारं विषयविषदुःखैकगहनं
विदित्वा निःसंगीभवति रमते चाऽऽत्मनि बुधः ॥११४॥

पूर्णानन्दस्वभावः परमविभुरयं शुद्धचैतन्यरूपः
सर्वोद्भासिप्रकाशोऽहह तदपि जडैः कर्मभिः सम्प्रविश्य ।
म्लानिं नीतो नितान्तं तदथ विमलतां नेतुमेनं यतध्वं
प्रागुक्तं चात्र भूयः स्मरत दृढतया कर्मभूमिः स मोहः ॥११५॥

कृत्वा स्वस्थं हृदयकमलं मुक्तबाह्यप्रसङ्गं
शान्त्यारामे समुपविशतो-द्धर्तुमात्मानमेतम् ।
मन्त्रं हंहो ! कुरुत सुधियोऽनादितः पाशवद्धं
कः स्यात् स्वात्मोपरि हतदयो मूढधीशेखरोऽपि ? ॥११६॥

इत्येवं गृहिणोऽपि चेतसि सदा सद्भावनाऽऽलम्बनाद्
अध्यात्मं रचयन्ति संविदधतः संसारकार्याण्यपि ।
पतेनैव पथा च तेऽपि विषमाद् मुच्यन्त एतद्भवाद्
इत्येवं परिदर्शितः परिमितोऽध्यात्मोपदेशो मृदुः ॥११७॥

इति “ प्रकीर्णक उपदेशः ” प्रथमं प्रकरणम् ।

द्वितीय-प्रकरणम् ।

पूर्वसेवा ।

न दुष्करो योगपथाधिरोहः किं दुष्करं तर्हि जगत्त्रयेऽपि ? ।
योगस्य भूमावधिरोहणार्थमादावुपायः परिदर्श्यतेऽयम् ॥ १ ॥

पूजा गुरुणामथ देवताया आचारशुद्धिस्तपसि प्रवृत्तिः ।
निःश्रेयसे द्वेषमिर्वाजितत्वमेषैव शास्त्रेऽकथि ' पूर्वसेवा ' ॥ २ ॥

पिता च माता च कलागुरुश्च ज्ञातेयवृद्धाः पुनरेतदीयाः ।
धर्मोपदेशप्रवणा महान्तः सतां मतः श्रीगुरुवर्गे एषः ॥ ३ ॥

कर्त्तव्य एतस्य सदा प्रणामश्चित्तेऽप्यमुष्मिन् बहुमान एव ।
पुरोऽस्य सम्यग् विनयप्रवृत्तिर्नावर्णवादस्य निबोधनं च ॥ ४ ॥

आराध्यभावः प्रथमोऽस्ति पित्रोर्विमानयन्तौ लघुधीर्बुधोऽपि ।
आराधयेद् धर्मगुरुक्रमौ किं नाषद्धमूलस्तरुरेधते हि ॥ ५ ॥

पुण्यैर्महद्भिर्गुरुदेवसेवा सम्प्राप्यते, तत्र नहि प्रमादः ।
कर्तुं क्षमो बुद्धिमतां कदापि कल्याणगङ्गाप्रभवोऽयमध्वा ॥ ६ ॥

अनादरं ये गुरुदेवतानां कुर्वन्ति, पात्रं खलु ते कृपायाः ।
अमी वराका निजकर्मदोषाहता यतः श्रेयसि प्रस्खलन्ति ॥ ७ ॥

चलन्निधौ दास्यमुपैति यस्य तस्यावमानः परिषङ्गते चेत् ।
न सङ्गते तर्हि कथं गुरुणामप्यप्रिया भावुककारणं वाक् ? ॥ ८ ॥

प्रेम्णा बलाद् वा वनितावचांसि सत्कारमार्गेऽस्खलितं नयन्ति ।
वाचं हितां तत्रभवद्गुरुणां न मन्वते, कीदृश एष मोहः ? ॥ ९ ॥

अपक्षेपाताः शुचितत्त्वबोधा महाव्रतेषु स्थिरतां दधानाः ।
असंज्ञिनः शान्तिसुधोपभोगा धर्मोपदेशा गुरवोऽवसेयाः ॥१०॥

तथाविधाः श्रीगुरवो भवाब्धौ स्वयं तरीतुं न परं यतन्ते ।
उद्धर्तुमन्यान्पि देहभाजः परोपकाराय सतां हि यत्नः ॥११॥

नृदेवयोगीन्द्रनतः स देव आत्मश्रियं संप्रतिपत्तुमिच्छोः ।
स्याद् बल्लभो बल्लभवस्तुतोऽपि योगोऽस्ति दूरे न दशेदृशी चेत्
॥ १२ ॥

यथार्थदेवत्वविनिश्चयस्याभावे प्रशस्ताशयतो गृहस्थैः ।
सर्वेऽपि देवाः परिपूजनीया नत्वाग्रहः साम्प्रतमज्ञतायाम् ॥१३॥

शास्त्रेष्वपीदंविषये च चारिसंजीवनीचारनयो बभाषे ।
विशेषदृष्टौ च परत्र साम्याद् देवो यथार्थः परिषेवितव्यः ॥१४॥

न रागरोषादिकदोषलेशो यत्रास्ति बुद्धिः सकलप्रकाशा ।
शुद्धस्वरूपः परमेश्वरोऽसौ सतां मतो 'देव'पदाभिधेयः ॥१५॥

रागेण रोषेण वयं प्रपूर्णास्तित्थैव देवोऽपि हि सम्भवेच्चेत् ।
कस्तत्र चास्मासु च तर्हि भेदो विवेक्तुमर्हन्ति बुधा यथावत् ॥१६॥

तस्मात् स देवः खलु वीतरागः प्रियोऽप्रियोवानहि तस्य कश्चित् ।
रागादिसत्ताऽऽवरणानि नाम तद्वांश्च सर्वज्ञतया कुतः स्यात्? ॥१७॥

वयं सरागाः प्रभुरस्तरागः किञ्चिज्ज्ञतास्मासु स सर्ववेदी ।
शरीरिणः स्मः स पुनर्विदेहोऽस्माकं समाराध्यतमः स तस्मात् ॥१८॥

वयस्यगोष्ठीं विविधां विधातुं मिलेत् कथञ्चित् समयः सदापि ।
अल्पोऽवकाशोऽपि न शक्यलाभो देवस्य पूजाकरणाय हन्त! ॥१९॥

आत्मोन्नतिं वास्तविकीं यदीयं समीहतेऽन्तःकरणं स मर्त्यः ।
उपासनार्थं परमेश्वरस्य कथञ्चिदाप्नोत्यवकाशमेव ॥ २० ॥

लोकापवादाद् भयशीलता च सुदक्षिणत्वं च कृतज्ञता च ।
सर्वत्र निन्दापरिवर्जनं च सतां स्तवः प्रस्तुतयोग्यवाचनम् ॥२१॥

कृतप्रतिज्ञापरिपालनं चासत्सङ्गयत्यागविधानवत्त्वम् ।
नालस्यवश्यं पुनराग्रहश्च सुयोग्यकार्येषु विवेकबुद्ध्या ॥ २२ ॥

अदैन्यमापद्यपि, नम्रता च सम्पत्प्रकर्षे, महतां च मार्गे ।
समारुरुक्षाऽऽर्जवमार्दवे च सन्तोषवृत्तिः सुविचारता च ॥२३॥

लोकाऽविरुद्धाचरणानुवृत्तिः सर्वत्र चौचित्यविधायकत्वम् ।
पथप्रकारः स्वयमूहनीयः सद्भिः सदाचार उदारबुद्ध्या ॥ २४ ॥
चतुर्भिः कलापकम् ।

स्वजीवनं कीदृशमुच्चनीति सम्पादयेद् योगपथारुरुक्षुः ।
तदेतदेतेन विचारकाणां मनोभुवां स्पष्टमुपागतं स्यात् ॥ २५ ॥

बहुप्रकारं तप आमनन्ति युक्तं यथाशक्ति तपो विधातुम् ।
देहस्य शुद्धिर्हृदयोज्ज्वलत्वं विधीयमानेऽत्र विवेकपूर्वम् ॥२६॥

किञ्चिद् व्यथायामपि सम्भवन्त्यामनादरस्तत्र न संविधेयः ।
अभ्यासतोऽग्रे सुकरं तपःस्यात् कष्टाद् विना कर्म न हन्यतेऽपि ॥२७॥

न रोचते भोजनमन्वहं च कस्मै?, परं तेन क इष्यतेऽर्थः ? ।
अर्थं भवः स्याद् यदि सौख्यपूर्णस्तदा क्षमः स्याद् विषयैकसङ्गः ॥२८॥

न वास्तवो भोजनमात्मधर्मो देहस्य सङ्गेन विधीयते तु ।
तस्मादनाहारपदोपलब्ध्यै युक्तं तपोप्यभ्यासितुं सुधीनाम् ॥२९॥

न यत्र दुध्यानमुपस्थितं स्याद् योगा न हानिं पुनराप्नुवन्ति ।
क्षीणानि न स्युः पुनरिन्द्रियाणि कुर्यात् तपस्तत् सुविचारयुक्तम् ॥३०॥

धनस्य हेतोरथवा नियोगे स्वस्वामिनः संसहते बुभुक्षाम् ।
उद्देश आत्मोन्नतिसम्पदस्तु तपो यथाशक्त्यपि नैव चित्रम् ॥३१॥

वदन्ति सन्तः, प्रतिपद्यते च दावाग्निकल्पो भव एष भीमः ।
विचित्ररूपास्ति च कर्मसृष्टिस्तद् भोगकीटीभवितुं न युक्तम् ॥३२॥

नानाविधस्वादुरसप्रपूर्णभोज्योपभोगे प्रविधीयमाने ।
प्रपद्यते यद्यपवर्गलक्ष्मीर्भवे तदा को वत पर्यटनं स्यात् ? ॥ ३३ ॥

अन्तःशरीरं प्रचरन्ति कर्मप्रत्यर्थिनो गुञ्जदन्तशौर्याः ।
अन्नं प्रवेश्यं यदि पोषणीया नान्नं प्रवेश्यं यदि शोषणीयाः ॥३४॥

सम्पादितश्चेत् तपआदरेण कष्टस्य सम्यक् सहनस्वभावः ।
बहुप्रसङ्गे फलवान् तदा स्याद् रौद्रो न च स्याद् मरणक्षणोऽपि ॥३५॥

भुक्तिः सकृद् वा रसवर्जिता वे-षदूनकुक्षिर्मितवस्तुभिर्वा ।
दिव्याशनानामपि साम्यतो वा प्रकीर्तिता सापि तपःस्वरूपा ॥३६॥

गाढार्थस्य मन्दीकरणं तपोऽस्ति प्राप्तं रहस्यं तपसोऽत्र सर्वम् ।
धन्या रमन्तेऽत्र विवेकदीपप्रोद्भासितात्मोन्नतिहेतुमार्गाः ॥३७॥

समग्रकर्मक्षयतोऽपवर्गो भवाभिनन्दा इमकं द्विषन्ति ।
अज्ञानसाम्राज्यमिहास्ति हेतुरहो ! महादारुण एष मोहः ॥३८॥

संसारभोगे सुखमद्वितीयं ये मन्वते तुप्तविवेकनेत्राः ।
निःश्रेयसं ते समधिक्षिपन्त आश्चर्यपात्रं न सतां भवन्ति ॥३९॥

सुस्वादुभुक्तिर्मैधुरं च पानं मनोज्ञवस्त्राभरणादिधानम् ।
इतस्ततः पर्यटनं यथेष्टं वयस्यगोष्ठी सुमुखीमुखं च ॥ ४० ॥

इत्यादिकं शर्म बहुप्रकारकं संसारवासे प्रकटप्रतीतिकम् ।
सुक्तो ष्व नामेति विषय मोदकान् प्रसारयन्त्यज्ञगणे कुबुद्धयः ४१॥
युग्मम् ।

संसारभोगेषु सुखं यदेव प्रतीतिमारोहति दुःखमेतत् ।
कर्मोद्भवत्वात् क्षणभङ्गवत्त्वाद् दुःखान्वितत्वादमहत्त्वतश्च ॥४२॥

समस्तकर्मक्षयतोऽखिलार्थप्रकाशयुक्तं सुखमद्वितीयम् ।

यस्मिन् त्रिलोकीसुखमस्ति बिन्दुर्मुक्तौ क इच्छेन्नहि ? को भवेद्
द्विद ? ॥४३॥

एवं च मुक्तावनुकूलवृत्तिरबाधुपायोऽभिहितेषु मुख्यः ।

यस्मिन् स्थितेऽन्येऽपि भवन्त्युपाया यत्रास्थिते व्यर्थ उपायराशिः
॥ ४४ ॥

इत्येव योगप्रथमाधिकारिप्रवर्त्तनं किञ्चिदिदं न्यगादि ।

यथावदस्मिन् पथि सञ्चरन्तः सम्यग्दृशो ग्रन्थभिदा भवन्ति ॥४५॥

अर्धे परावर्त्तननामकालेऽवशिष्ट उत्कृष्टतया भवन्ति ।

सम्यग्दृशो मोक्षपदस्य लाभेऽप्ययं विलम्बोऽर्थत एव भूयान् ॥४६॥

विमलः परिणाम आत्मनः

किल सम्यक्त्वमुदीरितं बुधैः ।

अपवर्गपुरप्रवेशनं

न हि मुद्रामनवापुषामिमाम् ॥ ४७ ॥

तृतीय-प्रकरणम् ।

अष्टाङ्गयोगः ।

यत्राऽस्ति दुःखाननुविद्धमेवानन्तं सुखं शाश्वतमेष मोक्षः ।

समग्रकर्मक्षयलक्षणोऽसौ न ह्यस्ति मुक्तिः सति कर्मलेशे ॥ १ ॥

स्वर्गापवर्गौ भवतो विभिन्नौ स्वर्गाद् यतः स्यात् पतनं, न मोक्षात् ।

स्वर्गे सुखश्रीः पुनरिन्द्रियोत्था ज्ञेया परब्रह्ममयी तु मोक्षे ॥ २ ॥

सकर्मकाकर्मकतो द्विधाऽऽत्माऽऽदिमस्तु संसारितया प्रसिद्धः ।

अकर्मको निर्वृत-मुक्त-सिद्ध-ब्रह्मादिशब्दैरभिधीयते च ॥ ३ ॥

मोक्षाऽऽप्तये योगविदः पुराणा योगस्य पन्थानमदीवृशन्नः ।

अष्टाङ्गभेदः स पुनः प्रसिद्धः प्रदर्श्यते किञ्चन तत्स्वरूपम् ॥ ४ ॥

यमनियमाऽऽसनप्राणायामाः प्रत्याहृतिश्च धारणया ।

सार्धं ध्यानसमाधी इत्यष्टाङ्गानि योगस्य ॥ ५ ॥

तत्राहिंसासत्याऽस्तेयब्रह्मापरिग्रहाश्च यमाः ।

शौचं तोषश्च तपः स्वाध्यायः प्रभुविचिन्तनं नियमाः ॥ ६ ॥

एकान्ततोऽभिन्नतया शरीर-शरीरिणौ सम्भवतो न युक्तौ ।

परो भवः कस्य हि जाघटीतु नाशे शरीरस्य शरीरिनाशात् ? ॥ ७ ॥

नाप्येषमेकान्तपृथक्त्वमङ्गाङ्गिनोर्विचाराध्वनि सञ्चरिष्णु ।

एवं हि हिंसा नहि सम्भवित्री हते शरीरेऽपि शरीरभाजः ॥ ८ ॥

मेधाविनस्तत् प्रतियन्ति देहाद् विभिन्नमप्यङ्गभृतं कथञ्चित् ।

संयोगतोऽभिन्नमतोऽङ्गनाशे या स्याद् व्यथा तां प्रवदन्ति हिंसाम् ॥ ९ ॥

आक्रीडकादा च सुराधिराजात् सर्वत्र जीवेषु सुखासुखस्य ।

प्रियाप्रियत्वं परिचिन्त्य धीमान् न क्वापि हिंसाऽऽचरणं

विदध्यात् ॥ १० ॥

शरीरिणां बल्लभवल्लभं च प्राणाः स्वकीया इदमर्थमेव ।
साम्राज्यमप्याशु जनास्त्यजन्ति तत् किविधं दानमलं वधाय ? ॥११॥

अन्यस्य चेतःकमलस्य खेदहिमोदकेन ग्लपनेऽपि धीराः ।
हिंसावकाशं समुदीरयन्ति कथीकृतौ किं पुनरङ्गभाजाम् ? ॥ १२ ॥

प्रचण्डरोगाभिहतः पशुर्वा नरोऽथवा मारयितुं न युक्तः ।
केनोदितं प्राप्स्यति शं स मृत्वा नेतोऽपि च प्राप्स्यति दुःखमुग्रम् ? १३ ॥

व्यापादनं हिंसकवृत्तिभाजामपि क्षमं नेत्यवधारणीयम् ।
लोके श्व-माज्जर-मयूर-गृध्रादयोऽङ्गिनः केन भवन्ति हिंसाः ? ॥१४॥

भयङ्करैर्वृश्चिक-दन्दशूकादिभिः परिक्लेशमधिश्चितोऽपि ।
न मारयेन्नापि च ताडयेत् तान्न ह्यत्र कश्चित् फलसिद्धिलेशः ॥१५॥

न पापहेतुः सुकृताय पापोच्छेदाय वा प्राणिवधः कदापि ।
किं जायते जीवितनाशहेतुर्हालाहलं जीवितसम्पदायै ? ॥१६॥

धर्मस्त्वहिंसाप्रभवः, कथं तद् हिंसात आविर्भविता कदापि ? ।
न ह्यम्बुतः सः प्रभवन्ति पाथोरुहाणि वन्देर्जननं लभन्ते ॥ १७ ॥

इदं परं तेज इयं परा श्रीरिदं परं भाग्यमिदं महत्त्वम् ।
अशेषविश्वेश्वरनम्रमौलिनमस्कृतं सत्यमहाव्रतं यत् ॥ १८ ॥

मृषोद्यते यत् फलमाकलय्य फलस्य खल्वस्य मृशऽऽगसश्च ।
अस्त्यन्तरं कीदृग्वेक्षणीयं युक्ता हि कार्येषु तुलासमा धीः ॥१९॥

धनार्जनं न्यायपथेन सम्यगुद्योगतोऽशक्यतया क आह ? ।
आरम्भतो धीरतया तु सद्वा आपद्यमानाः प्रतिकूलयोगाः ॥२०॥

शाम्यन्ति सर्वाण्यपि दूषणानि यथार्थवादे प्रविजृम्भमाणे ।
मृगेश्वरे क्रीडति वारणानां सम्भावनीयो हि कुतः प्रचारः ? ॥२१॥

प्रयातु लक्ष्मीः स्वजना अरातीभवन्त्वकीर्तिः प्रसरीसरीतु ।
अथैव वा मृत्युरुपस्थितोऽस्तु वदेदसरयं न तथापि धीरः ॥२२॥

यतः परिक्लेशमुपैति जन्तुर्भावेत सत्यामपि तां गिरं न ।
पृष्ठोऽपि जल्पेन कदापि मर्मावित् कर्कशं वैरनिबन्धनं च ॥२३॥

पुनरिति ते स्वीयपदारविन्दैः पृथ्वीतलं सुन्दरभागधेयाः ।
मनोवचोभूयनचेष्टितानि स्पृशन्ति नासत्यविषं यकेषाम् ॥२४॥

प्लुष्टोऽप्यहो ! प्रज्वलिताग्निना द्रुः सान्द्रीभवेद्, दुर्वचसान् लोकः ।
वाक् सूनृता यं तनुते प्रमोदं न चन्दनं तं न च रत्नमाला ॥२५॥

विनश्वरी श्रीश्चपलाश्च भोगाः स्वार्थैकबद्धाः स्वजनाः समग्राः ।
अतो मृषावाद उपासनीयः किमर्थमेषा सुधियां मनीषा ॥ २६ ॥

अप्रत्ययं यद् वितनोति लोके दुर्वासनानां ददते निवासम् ।
दोषान् प्रसूते प्रबलान् क्रमेण तद् धर्मशीलो न वदत्यसत्यम् ॥२७॥

व्रतानि शेषाणि वदन्त्यहिंसासरोवरे पालिसमानि धीराः ।
सत्यस्य भङ्गे सति पालिभङ्गादनर्गलं तत् खलु विप्लवेत ॥२८॥

स्वमन्यदीयं हरताऽधमेन दत्तः स्वधर्मोपवने प्रदाहः ।
हृतं धनं स्वास्थ्यसुखं न सूते तस्मात् परिभ्रष्टमितस्ततोऽपि ॥२९॥

दरिद्रता-दुर्भगता-शरीरच्छेदादिकं स्तेयफलं विलोक्य ।
तत्र प्रवृत्तिव्यसनं समुज्जेत्, युक्तो ग्रहीतुं न तृणोऽप्यपृष्टवा ॥३०॥

अद्यापि नो बृष्टमिदं श्रुतं वा यत् स्तेयमालम्बितवान् मनुष्यः ।
प्रभूतमानन्दमपेतशङ्कमभुक्त कोटीश्वरतां प्रपद्य ॥ ३१ ॥

यश्चौर्यपापद्रुमधिष्ठितोऽस्ति स्वास्थ्यं परं हारितवान्, न, किन्तु ।
धृतिं च धैर्यं च मतिं च सम्यग्जन्मान्तरं चापि स हीनभाग्यः ॥३२॥

यो मार्यतेऽसौ क्षणमेक एव प्राप्नोति दुःखं ब्रविणे हते तु ।
सपुत्रपौत्रोऽप्युपयाति यावज्जीवं विचिन्त्येति जहातु चौर्यम् ॥३३॥

स्तेयप्रवृत्तिः खलु नीचकार्यमस्तेयवृत्तिः पुरुषार्थमार्गः ।
विशुद्धहस्तस्य च साधुवादः शाम्यन्त्यनर्थाश्च परत्र नाकम् ॥३४॥

यस्मिन् प्रदीपे शलभन्ति दोषा यस्मिन् सुधांशौ परितापशान्तिः।
यस्मिन् समुद्रे गुणरत्नभूतिस्तद् ब्रह्म को न स्पृहयेत् सचेताः॥३५॥

यस्मिन् दिनेशे परितप्यमान उपद्रवध्वान्त उपैति नाशम् ।
इष्टार्थसम्पादनकल्पवृक्षेऽस्मिन् ब्रह्मचर्यं सुधियो यतेरन् ॥३६॥

सिंहासने चोपविशन् सुरेन्द्रः प्रवन्दते यान् शुचिभक्तिनम्रः ।
ते ब्रह्मचर्यव्रतवद्धचित्ता मनस्विना मर्त्यभुवां जयन्ति ॥ ३७ ॥

फलन्ति मन्त्रा वहते च कीर्तिरध्यासते सन्निधिमप्यमर्त्याः ।
यस्मिन् सति प्रस्फुरितप्रभावे तद् ब्रह्मचर्यं सुविचारलभ्यम् ॥३८॥

अस्थनां प्रभूतं बलमर्पयन्तं रक्तप्रवाहं प्रविकासयन्तम् ।
मुखे प्रतापारुणतां दधानं न कः सुधीर्ब्रह्मयमं सुरक्षेत् ! ॥३९॥

न तं शरत्पर्वहिमांशुरोचिः प्रह्लादमुत्पादयितुं क्षमेत् ।
न तं रसं दिव्यफलानि चापि ह्लादं रसं ब्रह्म यमातनोति ॥४०॥

यत् प्राणभूतं मुनिधर्मलक्ष्म्या हेतुः परब्रह्मणि यच्च, यस्मात् ।
निर्याति मेधा तदिनीव शैलात् तत् पालयन् ब्रह्म न पूज्यते
कैः ? ॥ ४१ ॥

इह प्रतिष्ठा च परत्र च स्वयंस्माददो ब्रह्म विहाय, मार्गम् ।
आपातमात्रे रमणीयमन्ते किम्पाकवद् दारुणमाश्रयेन्न ॥ ४२ ॥

देहे तपस्येष न तापहेतुर्हेतुर्न वा भक्तिरिव श्रमस्य ।
स्थभावसिद्धो मनसः पवित्रीभावे स्थितो ब्रह्मयमश्नकास्ति ॥४३॥

परिक्षमन्ते गृहमेधिनस्तु न सर्वथाब्रह्ममहाव्रताय ।
तद् देशतो ब्रह्मणि ते यतेरन् स्वदारतुष्टाः परदारवर्जाः ॥४४॥

स्त्रियं स्वसारं जननीं सुतां वा स्वां कामदृष्ट्वा समवेक्षमाणे ।
क्रोधोपतापप्रभवं विचिन्त्य परस्य नार्यी न दृशौ क्षिपेत् ॥४५॥

नहि स्वदारा अपि सेवितव्या आसक्तिः, किं पुनरन्यनार्यैः।
नोत्सह्यते क्षेप्तुमितस्ततः स्वं ही ! यत्यते पातयितुं तु रेतः॥४६॥

शुक्रं शरीरस्य समस्ति राजा हते पुना राज्ञि पुरस्य हानिः ।
रक्षेत् ततः कामशरेभ्य एनं ब्रह्मोच्चसन्नाहधरं विधाय ॥ ४७ ॥

कः प्रत्ययस्तत्र परं पुमांसं या सेवते स्त्री चपलाऽपलज्जा ।
विषस्य पानं दहने च पातो वरं परस्त्री न तु सेवनीया ॥ ४८ ॥

सर्वस्वनाशः प्रबलं च वैरं बन्धो वपुष्पातनसंशयार्तिः ।
परत्र घोरस्थलसङ्गमश्चाऽन्यस्त्रीप्रसङ्गस्य फलान्यमूनि ॥ ४९ ॥

शिरीषपुष्पाधिकमार्दवाङ्गीं समुच्छलत्सुन्दरकान्तिपूराम् ।
समुच्छ्वसत्पङ्कजगन्धि-पर्वशरत्सुधाधाममनोहराऽऽस्याम् ॥ ५० ॥

एवंविधां प्रौढकलाकलापामपि त्यजेद् योषितमन्यदीयाम् ।
साधारणस्त्रीमपि कालकूटवल्लीं परिज्ञाय विवेकशाली ॥ ५१ ॥
युग्मम् ।

मनःप्रवृत्तिर्वचसः प्रवृत्तिर्देहप्रवृत्तिश्च मिथो विभिन्नाः ।
यासां न साधारणयोषितस्ता निषेविताः स्युः सुखसम्पदायै ॥ ५२ ॥

वेश्यानुषक्तः पुरुषः किलाऽस्तत्सङ्गप्रसङ्गाभिरतो विवेकात् ।
तथाविधं ब्रूयति येन देवान् न मन्यते नापि गुरुंश्च बन्धून् ॥ ५३ ॥

प्रण्वेच्छया कुष्ठिनमप्यमर्त्योपमं परिस्निग्धवृशेक्षते या ।
स्नेहोज्झितां तां सृजतीमसत्यस्नेहं न गच्छेद् गणिकां कदापि ॥ ५४ ॥

रूपं यदेव प्रविलोक्य माद्यन्नाभ्यन्तरं तस्य यदि स्वरूपम् ।
विचिन्तयेत् तत्त्ववृशा, न तर्हि भवेत् स्मरान्दोलितचित्तवृत्तिः ॥ ५५ ॥

पराङ्मनासङ्गमपातकामौ सर्वे गुणा आहुतिमाप्नुवन्ति ।
अतः परं किञ्चन नास्ति मौर्ख्यमतः परं नाप्यधमं चरित्रम् ॥ ५६ ॥

पुंसः प्रतीदं प्रतिपाद्यते स्म यद् ब्रह्मचर्यं वनिताजनोऽपि ।
तात्पर्यतस्तत् क्षमते ब्रवीतुं निजस्थितिं चेतसि लक्षयित्वा ॥ ५७ ॥

परिग्रहाद् मूर्च्छति, मूर्च्छनाच्च कर्मप्रबन्धा इति सम्प्रवीक्ष्य ।
परिग्रहं सर्वमपि त्यजन्ति प्रव्यादिरूपं मुनयोऽपसङ्गाः ॥ ५८ ॥

गृहस्थभावो मुनिता च भिन्ने परिग्रही तन्न मुनिर्गृहीव ।
परिग्रहाऽऽसक्तमुनेर्मुनित्वे भवेन्न कस्माद् गृहिणां मुनित्वम् ? ॥५९॥

निन्धो गृही स्यादपरिग्रहत्वे निन्धो मुनिः स्यात् सपरिग्रहत्वे ।
ग्रव्योपभोगे मदनप्रसक्तेरपि प्रचारस्य न दुर्वचत्वम् ॥ ६० ॥

ग्रव्यग्रहे लाभदृशापि मूलक्षतिं विनाऽन्यन्न वदन्ति सन्तः ।
संसारदुर्वातनिरोधहेतुः सुनिश्चितं साध्वपरिग्रहत्वम् ॥ ६१ ॥

गृहस्थवर्गस्त्वपरिग्रहत्वमध्यासितुं न प्रभविष्णुरस्ति ।
अतः स कुर्वीत परिग्रहस्य प्रमाणमाशाप्रसराचरोधि ॥ ६२ ॥

परिग्रहस्याऽस्वलितप्रचारे तृष्णा प्रचारं लभते नितान्तम् ।
ततो जनः पोत इवाम्बुराशौ भवे निमज्जेदिति चिन्तनीयम् ॥ ६३ ॥

परिग्रहस्यातिवशीभवन्तं मुष्णन्ति चौरा विषयाभिधानाः ।
दहत्यनङ्गो दहनः कषायव्याधा निरुन्धन्ति पुनः समन्तात् ॥ ६४ ॥

पापस्य बलीमसुखस्य खानिं दोषावलीमातरमाहुराशाम् ।
आशोर्मयस्तत्र चरन्ति वेगाद् न यत्र भासः शशिनो रवेश्च ॥ ६५ ॥

आक्रान्तविश्वत्रितयोऽपि लोभपयोनिधित्वैः प्रसरन् निरुद्धः ।
यमोऽशतोऽप्येष समाश्रितो यैरेवंविधाः स्युर्गृहिणोऽपि धन्याः ६६ ॥

आरम्भभारा भववृक्षमूलं परिग्रहः कारणमस्त्यमीषाम् ।
तस्मादवश्यं नियतप्रमाणं परिग्रहं संविदधीत गेही ॥ ६७ ॥

एतान्हिंसादियमान् स्वशक्तेरहन्ति सम्पालयितुं समग्राः ।
धर्मोऽस्त्ययं सार्वजनीन एव स्वाभाविकी जीवननीतिरेषा ॥ ६८ ॥

उक्ता अहिंसादियमा अमी दिक्कालाद्यवच्छिन्नतया विमुक्ताः ।
महाव्रतं सन्ति च सार्वभौमा वितर्कबाधे प्रतिपक्षचिन्ता ॥ ६९ ॥

वितर्कबाधे प्रतिपक्षचिन्तनाद् योगस्य सौकर्यमवेक्ष्य योगिनः ।
यमेषु योगस्य बभाषिरेऽङ्गतां विघ्नापनेता प्रथमं हि युज्यते ॥ ७० ॥

हिंसादयः सन्ति वितर्कसञ्ज्ञकाः प्रत्येकमेते खलु सप्तविंशतिः ।
कृतानुमोदास्पदकारिता हि ते क्रोधाच्च लोभाच्च तथैव मोहतः॥७१॥

नवेति भेदा मृदु-मध्य-तीव्रैर्भेदैस्त्रिभिः सन्ति यथोक्तसंख्याः ।
प्रत्येकमेते मृदुमध्यतीव्रास्त्रिधा पुनः स्युर्मृदुमध्यतीव्रैः ॥ ७२ ॥
युग्मम् ।

अनन्तमज्ञानमनन्तदुःखं फले अमीषां नितरां विभाव्ये ।
अतः प्रकर्षं समुपेयुषां यत् फलं यमानामभिधीयते तत् ॥ ७३ ॥

दयाव्रतस्थैर्यवतः पुरस्ताद् निसर्गवैरा अपि देहभाजः ।
मिथः प्रशाम्यन्ति तदेवमाद्ये व्रते फलं योगबुधा अवोचन ॥७४॥

सत्यव्रते प्राप्तवति प्रतिष्ठां फलं प्रसिध्यत्यकृतेऽपि यत्ने ।
स्यादस्य वाचा च फलं परस्याऽनुद्यच्छतोऽपीति फलं द्वितीये॥७५॥

अस्तेयनामव्रतनिश्चलत्वे भवन्ति रत्नानि न दुर्लभानि ।
प्रतिष्ठिते ब्रह्मणि वीर्यलाभोऽपरिग्रहे जन्मकथन्त्वबोधः ॥७६॥

योगदृष्टिः ।

अष्टौ च योगस्य वदन्ति वृष्टीरष्टाभिरः सह ताः क्रमेण ।
सुश्रद्धया सङ्गत एव बोधो वृष्टिर्वभाषे प्रथमाऽत्र मित्रा ॥ ७७ ॥

मन्दं च मित्रावृशि दर्शनं स्यात् तृणानलोद्द्योत इहोपमानम् ।
न देवकार्यादिषु खेदवृत्ती रोषप्रसङ्गोऽपि च नापरत्र ॥ ७८ ॥

श्रीवीतरागे कुशलं मनोऽस्मै नमश्च पञ्चाङ्गतया प्रणामः ।
संशुद्धमेतत् किल योगबीजं गृह्णाति वृष्टाविह वर्त्तमानः ॥७९॥

न केवलं तत् खलु वीतरागे मुनिप्रवेक्षेष्वापि शुद्धरूपम् ।
विशुद्धाशयतश्च सेवाऽऽहारप्रदानादिवहुप्रकारैः ॥ ८० ॥

उद्भिन्नता चात्र भवाम्बुराशेः सामान्यतोऽभिग्रहपालनं च ।
श्रीधर्मशास्त्रेषु समादरञ्च भद्रा च बीजश्रवणे प्रमृता ॥ ८१ ॥

एवं च वृष्टाग्निह वर्तमानः कृपापरो दुःखिषु, निर्गुणेषु ।
अद्वेषकश्चोचितसम्प्रवृत्तिर्योगप्रवीणैः कथयाम्बभूवे ॥ ८२ ॥

दुर्बोधघर्मे विपुलोऽम्बुवाहो दुर्वर्तनप्रौ निशितः कुठारः ।
सत्सङ्गतिर्या मुनिभिर्न्यगादि तत्प्राप्तिरत्र प्रगतेर्निदानम् ॥ ८३ ॥

अन्त्ये परावर्त्त इमां च दृष्टिं कल्याणरूपां लभते सुभागः ।
हेतुः परो भावमलाल्पताऽत्र घने मले सत्सु न सत्त्वबुद्धिः ॥ ८४ ॥

यथाप्रवृत्तौ करणेऽन्त्य ईदृग् आसत्तिमद्ग्रन्थिभिदः स्वरूपम् ।
अपूर्वतां तेन यथाप्रवृत्तेरासन्नभावेन बुधा अवोचन् ॥ ८५ ॥

चतुर्देशोक्तानि जिनागमे गुण-स्थानानि, तत्र प्रथमं निगद्यते ।
समागतस्य प्रथममिमां वृशं शास्त्रे तु सामान्यत एव वर्णितम् ॥ ८६ ॥

यमप्रधाना प्रथमा दृगुक्ता तारा द्वितीया नियमप्रधाना ।
शौचस्य सद्भावनया च तत्र घृणा स्वदेहेऽन्यशरीर्यसङ्गः ॥ ८७ ॥

सुसत्त्वसिद्धिः सुमनस्कभाव एकाग्रभावो जय इन्द्रियाणाम् ।
आत्मस्वरूपेक्षणयोग्यता च फलान्यमूनि प्रतिपादितानि ॥ ८८ ॥
युग्मम् ।

सन्तोषतोऽनुत्तमसौख्यलाभः स्वाध्यायतो दर्शनमिष्टदेव ।
*तपेन कायेन्द्रिययोश्च सिद्धिः प्रोक्ता समाधिः प्रणिधानतश्च ॥ ८९ ॥

अस्यां च तारावृशि गोमयान्नि-कणोपमं दर्शनमूचिषांसः ।
नोद्भिन्नभावोऽत्र हितप्रवृत्तौ तत्त्वावबोधस्य पुनः समीहा ॥ ९० ॥

प्रीतिस्थविच्छिन्नतयाऽत्र योग-कथासु भक्तिर्महती च सत्सु ।
अयं न तीव्रं भवतस्तथाऽनाभोगेऽपि नात्यर्थमयोग्यकर्म ॥ ९१ ॥

प्रासः स्वकीये विकले च कृत्येऽधिकेऽधिकस्थे च विबोद्धुमिच्छा ।
दुःखप्रहाणाय सतां प्रयत्नं नानाविधं वीक्ष्य कथन्त्वबुद्धिः ॥ ९२ ॥

नास्माकमुच्चैःप्रतिभाप्रकाशो ग्रन्थाः पुनः सन्ति सुधिस्तरेण ।
दिष्टाः प्रमाणं तदिहेत्यमुष्यां दृष्टौ सदा तिष्ठति मन्यमानः ॥ ९३ ॥

यत्राऽऽसनं नाम सुख-स्थिरं स्याद् दृष्टिर्बला सा विदिता तृतीया ।
दृढं च काष्ठाग्निकणप्रकाशसमं भवेद् दर्शनमत्र दृष्टौ ॥ ९४ ॥

महांश्च तत्त्वश्रवणाभिलाषः क्षेपो न योगस्य पथि प्रयाणे ।
असाधुतृष्णा-त्वरयोरभावात् स्थिरं सुखं चाऽऽसनमाविरस्ति ॥ ९५ ॥

अतोऽन्तरायाः शममाप्नुवन्ति ह्रन्द्वाभिघातो न च सम्भविष्णुः ।
अपायदूरीभवनेन कृत्यं भवेत् समस्तं प्रणिधानपूर्वम् ॥ ९६ ॥

यूनः सकान्तस्य विदग्धबुद्धेयों दिव्यगेयश्रवणेऽभिलाषः ।
तत्कोटिमारोहति तत्त्वविद्यासुधासमास्वाद् इहाभिलाषः ॥ ९७ ॥

असत्यमुष्मिन् श्रुतमन्यपार्थमिवोषरायां भुवि बीजवापः ।
सति त्वमुष्मिन्नसति श्रुतेऽपि निःसंशयं कर्मपरिक्षयः स्यात् ॥ ९८ ॥

तूर्याऽन्विता प्राणयमेन योगोत्थानेन मुक्ता दृगवादि दीप्रा ।
अस्यां च तत्त्वश्रवणप्रवृत्तिर्न सूक्ष्मबोधः पुनरत्र भाति ॥ ९९ ॥

यः श्वास-प्रश्वासगतिप्ररोधः स योगिभिः प्राणयमो बभाषे ।
स रेचकः पूरक-कुम्भकौ च श्वासो बहिर्वृत्तिरिहाऽऽदिमः स्यात्
॥ १०० ॥

प्रपूरणं यत् पुनरस्य पूरकः स्थिरत्वसम्पादनमेव कुम्भकः ।
नैकस्वभावाः खलु योगसाधका गच्छन्ति केचित् तत् ईदृशा पथा
॥ १०१ ॥ (युग्मम्)

स्याद् भावतः प्राणयमस्तु बाह्यभावस्य रेकाद् अथ पूरणेन ।
अन्तःस्वभावस्य, यथार्थतत्त्वधीकुम्भताद्, उत्तममेतदङ्गम् ॥ १०२ ॥

स्त्रीतोऽपि मित्रादपि पुत्रतोऽपि धर्मः प्रियः स्यादिह प्राणतोपि ।
धर्माय प्राणानपि* विक्षिपेत् प्राणान्तकष्टेऽपि न तु त्यजेत् तम् ॥१०३॥

एवं भवक्षारपयोनिरासात् तत्त्वश्रुतिस्वादुजलेन पुण्यम् ।
बीजं प्ररोहप्रवणं करोति सम्यङ्मतिः सद्गुरुभूरिभक्तिः ॥१०४॥

मिथ्यात्वमस्मिंश्च दृशां चतुष्केऽवतिष्ठते ग्रन्थविदारणेन ।
ग्रन्थेर्विभेदो भवति स्थिरायां तद् दक्षचतुष्केऽत्र न सूक्ष्मबोधः ॥१०५॥

अवेद्यसंवेद्यपदाभिधेयं मिथ्यात्वदोषाशयमूचिवांसः ।
तस्य प्रभावेण कृतावकाशा कृत्येष्वकृत्येष्वशिवेकबुद्धिः ॥१०६॥

अवेक्षमाणा अपि जन्म-मृत्यु-जराऽऽमयोपद्रवदुःखपूर्णम् ।
संसारमल्पेतरमोहदोषात् समुद्रिजन्ते नहि देहभाजः ॥ १०७ ॥

अवेद्यसंवेद्यपदं चतुष्के दृशाममूषामपि वर्तमानम् ।
सत्सङ्गतस्तस्य विनिर्जयेन स्वतोऽपयात्येव कुतर्कराहुः ॥१०८॥

शमाम्बुवाहे प्रतिकूलवातं सङ्कोधपक्षे च हिमोपपातम् ।
श्रद्धानशलयं स्मयकारणं च प्रचक्षते योगविदः कुतर्कम् ॥१०९॥

षाडस्य मार्गाः प्रतिवादमार्गा नानाविधाः सन्ति सतां सभासु ।
तत्त्वान्तमाप्नोति न खल्वमीभिर्दृष्टान्त आस्ते तिलपीलकोऽत्र ॥११०॥

एकेऽभियुक्ता अमुकं पदार्थं यथाऽनुमानैः परिकल्पयन्ति ।
अन्येऽभिरूपा अमुमेव भावमन्यस्वरूपं प्रतिपादयन्ति ॥१११॥

अतीन्द्रियार्था यदि हेतुवादैर्विनिश्चयाध्वानमधिश्चयेयुः ।
पतावतः कालत एव तेषु सुनिश्चयः प्राज्ञवरैः कृतः स्यात् ॥११२॥

तस्मात् कुतर्कग्रह उज्जितव्यो नानेन कोऽप्यस्ति फलोपलम्भः ।
मध्यस्थभावे च कृतावकाशे सम्यग्दृशां सम्भविता विकासः ॥११३॥

सम्यग्दृशः सन्ति चतस्रः पताः स्थिरा च कान्ता च प्रभा परा च ।
प्रत्याहृतिस्तत्र भवेत् स्थिरायां स्याद् दर्शनं भ्रान्तिविवर्जितं च
॥ ११४ ॥

प्रत्याहृतेर्ग्रन्थिविभेदनेन स्फुरद्विवेकोज्ज्वलमानसानाम् ।
संसारचेष्टा प्रतिभाति बालधूलीगृहकोडनसन्निभैव ॥ ११५ ॥

तत्त्वं परं ज्योतिरिह ज्ञरूपं वैकल्पिकः सर्वं उपप्लवोऽन्यः ।
पवं च भोगो भवभोगिभोगाऽऽभोगस्वरूपः प्रतिभासतेऽत्र ॥ ११६ ॥

रत्नप्रभाया उपमोदिताऽत्र सूक्ष्मावबोधस्य समन्वयोऽपि ।
प्रत्याहृतिः सा पुनराचक्षे समाहृतिर्याऽर्थत इन्द्रियाणाम् ॥ ११७ ॥

अवेद्यसंवेद्यपदाद् विरुद्धं स्याद् वेद्यसंवेद्यपदं स्थिरायाम् ।
एतत् पुनर्ग्रन्थिविदारणोत्थं रुचिप्रकारं मुनयो वदन्ति ॥ ११८ ॥

ततश्च कान्तादृशि संप्रवेशस्ताराप्रभाभं ध्रुवदर्शनं च ।
चित्तस्य देशे स्थिरबन्धनं यत् तां धारणामत्र वदन्ति सन्तः ॥ ११९ ॥

स्थिरस्वभावादिह नान्यमुच्च मीमांसनाया अपि संविकासः ।
सम्यक्स्थितः स्यादथ धारणायां लोकप्रियो धर्मसुलीनचेताः ॥ १२० ॥

मायाजलं तत्त्वत ईक्षमाणोऽनुद्विग्न एत्याशु यथाऽस्य मध्यात् ।
भोगान् स्वरूपेण तथैव मायाऽम्बुवद् विदन् भुङ्क्त उपैति मोक्षम्
॥ १२१ ॥

न धर्मशक्तिं प्रबलाममुष्यां भोगस्य शक्तिः क्षमते विहन्तुम् ।
दीपापहो गन्धवहो ज्वलन्तं दवानलं नेतुमलं शमं किम् ? ॥ १२२ ॥

मीमांसना दीपिकया समाना मोहान्धकारक्षपणेऽत्र भाति ।
तत्त्वप्रकाशप्रसरेण तेनाऽसमंजसस्याऽपि कुतः प्रचारः ? ॥ १२३ ॥

दृष्टिः प्रभाऽर्कधुतितुल्यबोधा ध्यानैकसारा रहिता रुजा च ।
प्रवर्तते ध्यानसमुद्भवं शं शमप्रधानं स्ववशं गरिष्ठम् ॥ १२४ ॥

सर्वं भवेद् अन्यवशं हि दुःखं सर्वं भवेद् आत्मवशं च सौख्यम् ।
सुखासुखं वस्तुत एतदुक्तं गुणोऽत्र तत्त्वप्रतिपत्तिरूपः ॥ १२५ ॥

या धारणाया विषये च प्रत्ययैकतानताऽन्तःकरणस्य तन्मतम् ।
ध्यानं, समाधिः पुनरेतदेव हि स्वरूपमात्रप्रतिभासनं मतः ॥ १२६ ॥

असङ्गवृत्त्याख्यकसत्प्रवृत्तिष्वं प्रभायां लभते मुनीन्द्रः ।

प्रशान्तवाहित्वमपीदमेवेदमेव नामान्तरतोऽन्य आहुः ॥ १२७ ॥

वृष्टिः परा नाम समाधिनिष्ठाऽष्टमी तदासङ्गविवर्जिता च ।

सात्मीकृताऽस्यां भवति प्रवृत्तिर्बाधः पुनश्चन्द्रिकया समानः ॥ १२८ ॥

अस्यां निराचारपदो मुनीश्वरः श्रीधर्मसंन्यासबलेन केवलम् ।

लब्धोत्तमं योगमयोगमन्ततः प्राप्यापधर्मं लभतेऽस्तकर्मकः ॥ १२९ ॥

तृणगोमयकाष्ठहव्यभुक्-

कणदीपप्रभयोपमीयते ।

अथ रत्न-भ-भानु-चन्द्रमः-

प्रभया बोध इह क्रमात् पुनः ॥ १३० ॥

खेदादिदोषा इह निर्गतास्तथाऽ

द्वेषादिका अष्ट गुणाः श्रिताः क्रमात् ।

इत्येवमङ्गाष्टकमष्टकं दृशां

सैक्षेपतोऽदृश्यत योगिसम्मतम् ॥ १३१ ॥

चतुर्थ-प्रकरणम् ।

कषायजयः ।

आत्मस्वरूपं प्रथमं प्रविद्युर्योगश्रियां प्रोत्सहमानचित्ताः ।
स एष योगस्य यदस्ति भूमिराकाशचित्रोपममन्यथा स्यात् ॥१॥
आत्मक्षेत्रे योगतः कृष्यमाणे सम्यग्रूपैः सन्ततं प्रौढयत्नैः ।
सम्पद्यन्तेऽनन्तविज्ञानवीर्याऽऽनन्दा नास्ते संशयस्याऽत्र लेशः ॥२॥

इदं पदार्थद्वितये समस्तमन्तर्भवन्न व्यतिरिच्यतेऽतः ।
जडस्तथा चेतन इत्यमू द्वौ, जडेन चैतन्यमुपावृत्तं नः ॥ ३ ॥
प्रसिद्धमेतच्च जडस्य योगात् क्लेशान् विचित्रान् सहते सदाऽऽत्मा ।
विवेकबोधे प्रतिभाति देहाद् दुःखातिथिः स्यात् कुत एष आत्मा ?
॥ ४ ॥

संक्लेशानामेकमेवास्ति मूलमात्माज्ञानं तच्च धीरा वदन्ति ।
आत्माज्ञानोद्भूतदुःखं प्रणश्येद् आत्मज्ञानाद्, अन्यथा नो तपोभिः
॥ ५ ॥

संसार आत्मैव जितः कषायेन्द्रियैः स एवेतरथा च मोक्षः ।
क्रोधादयस्तत्र कषायसञ्ज्ञाश्चत्वार उक्ता भववृक्षमेघाः ॥ ६ ॥
यो वैरहेतुः परितापकारणं शमार्गला दुर्गतिवर्त्तनी पुनः ।
उत्पद्यमानः प्रथमं स्वमाश्रयं दहेद् दहेद् बन्धिरिवापरं न वा ॥७॥
क्रोधस्य तस्य प्रशमे क्षमाक्षमा क्षमाऽऽत्मसाम्राज्यपरिस्पृहावताम् ।
या संयमाऽऽरामविशालसारणिः क्लिष्टाद्यभूमीधरभेदनाशनिः ॥८॥
युग्मम् ।

क्रोधः प्रसिद्धो मृदुमध्यतीव्राद्यनेकभेदैः सकलानुभूतौ ।
यादृक्स्वरूपः स उदेति तादृग्रसानुविद्धं वितनोति कर्म ॥९॥
योगस्य पन्थाः परमस्तितिक्षा सा क्रोधदावानलमेघवृष्टिः ।
यस्तामृतेऽभीप्सति योगलक्ष्मीं हलाहलाद् वाञ्छति जीवितं सः ॥१०॥

निशम्य दुर्भाषितमन्यदीयं नातन्वते रोषमुदारचित्ताः ।
सम्पादनीयः सहनस्वभावः शास्त्रं शठाग्रे नहि कर्तुमर्हम् ॥११॥

क्रोधं च कस्माद् विदधीत योगी? दुर्भाषितैः स्यान्न हि कोपि रोगः।
न वा यशःश्रीर्लभते विलोपं द्रव्यस्य हानेरपि नास्ति वार्ता ॥१२॥

रोषेण वैरं लभतेऽवकाशं वैरात् पुनः सत्त्वगुणप्रहाणिः ।
एवं स्वलेत् सञ्चरमाण आत्मोन्नत्यध्वना रोषसमाश्रयेण ॥१३॥

हृष्यज्जनं प्रेरयतेऽस्मदीयं प्राचीनकर्मैत्यथ चिन्तनीयम् ।
पराश्रये हृष्यति वा प्रकोपः प्रयोजके कर्मणि वा विधेयः? ॥१४॥

कृतापराधे यदि नाम कोपो न कर्म किं तर्हि कृतापराधम् ? ।
एतत् प्रभासेत विचार्यमाणं सर्वेऽपराधाः खलु कर्मराजः ॥१५॥

त्रैलोक्यचूडामणयोऽपि देवाधिदेवतास्ताडन-तर्जनादि ।
वितेनुषः क्षान्तिभरैरपश्यन् क्षमा तदेवं न हि किं क्षमा नः? ॥१६॥

प्रकम्पमानौष्ठक-रक्तनेत्र-प्रस्वेदसंक्लिन्नमुखारविन्दम् ।
क्रुध्यन्तमालोक्य विचारशीलैर्ज्वरीव मान्यः करुणाऽऽस्पदं सः ॥१७॥

ज्वरातुरे कुर्वति दुर्वचांसि यथा न कोपः क्रियते दयातः ।
तथा दयादृष्टित एव वृश्यः क्रोधज्वराद् दुर्वचनानि कुर्वन् ॥१८॥

वनस्पतित्वे च पिपीलिकात्वे समागतोऽनेकश एष आत्मा ।
तदाऽभिमानो गलितोऽस्य कुत्र न सङ्घते सम्प्रति दुर्वचो यत्? ॥१९॥

आक्रोशशान्तिर्मधुरैर्वचोभिराक्रोशतोऽसौ पुनरेति वृद्धिम् ।
प्रदीपनस्य प्रशमाय वारि क्षिपन्ति नोत्तेजकमिन्धनादि ॥२०॥

दूरीकृताः सम्पद उज्झिता स्त्री नीतः समग्रः स्वजनोऽप्युपेक्षाम् ।
अथ प्रकोपाचरणं किमर्थं तथाप्यसौ चेद् हतभागतेयम् ॥ २१ ॥

कोऽस्त्यस्मदीयो भुवनत्रयेऽपि कर्तुं कुधं यत्र किलाधिकारः ? ।
संसर्ग एषोऽस्ति च कर्मकल्प्यो न्याय्यं प्रकोपाचरणं न तस्मात् ॥२२॥

स्थातव्यमत्रास्ति कियद्दिनं यत् कोपाग्निना प्रज्वलनं क्षमं स्यात् ?
यद्यैहिकार्थे क्षम एव कोपः पारत्रिकार्थे प्रशमो न तर्हि ? ॥२३॥

यमान् कुरुध्वं नियमान् कुरुध्वं क्रियां कुरुध्वं च तपः कुरुध्वम् ।
न चेत् समस्ति प्रशमावगाहः काऽऽशा तदैभ्यः फलमुच्चमाप्नुम ?
॥ २४ ॥

मनश्च वाचा च वपुश्च यस्याऽवगाहते क्षान्तिसुधासमुद्रे ।
धन्यः कृतार्थः सुकृती महात्मा कलावपि प्रेक्ष्यमुखाम्बुजोऽसौ ॥२५॥

क्रोधान्धलीभूय यदेव कार्यं करोति सद्यो विपरीतरूपम् ।
तदेव कोपोपरमे प्रपायै दुःखाय च स्याद्, धिगहो ! अविद्या ॥२६॥

आक्रोशने वा परिताडने वा योगप्रवाहे स्थितवानृषिस्तु ।
ध्यायेद्—‘ न मे किञ्चन नाशमेति सच्चित्स्वरूपं मम निश्चलं यत् ’
॥२७॥

उच्चस्वरूपः प्रकटो यदा स्याद् देहाऽऽत्मनोर्भिन्नतया प्रकाशः ।
छिन्ने च भिन्ने च तदा शरीरे नाऽत्मा भवेत् स्वात्मरतो विकारी
॥२८॥

क्रिया सुसाधा च तपः सुसाधं ज्ञानं सुसाधं नियमाः सुसाधाः ।
दुःसाध एकः स च कोपरोधः स साधितः साधितमप्यशेषम् ॥२९॥

रोषो विधातुं न हि यत्र तत्र युक्तो गृहस्थैरपि वेदितव्यम् ।
सर्वत्र सर्वेष्वपि घोषयामः— क्रोधस्य मन्दीकरणन्तु युक्तम् ॥ ३० ॥

अनेकशास्त्राणि विलोकितानि रहस्यमध्यात्मगिरां च लब्धम् ।
तथापि लब्धा यदि नो तितिक्षा ज्ञेयस्तदाऽसौ हृदयेन मूर्खः ॥३१॥

यावन्न मानादिकदूषणानां रुद्धः प्रचारो नहि तावदेषः ।
शक्यः समापादयितुं निरोधं मानादिदोषा अपि तेन हेयाः ॥३२॥

विवेकनेत्रं हरताऽस्मदीयं मानेन तीव्रो विहितोऽपराधः ।
न त्यज्यते तच्छूयणं तथापि सम्मूढता कीदृगतः परं स्यात् ? ॥३३॥

सम्भ्यत्षडुग्धं यदि रक्षणीयं तद् दर्पसर्पेण न सङ्गतं स्यात् ।
विधासुधादीधितिशीतभासो मानाभ्रविक्षेपणतः स्फुरन्ति ॥३५॥

मानः पदार्थे क्व विधातुमर्ह इत्येव सम्यग् हृदि चिन्तनीयम् ।
प्रत्यक्षमालोक्यत एव विश्वे कुतोऽपि कोऽप्यस्त्यधिको हि मर्त्यः ॥३५॥

अनन्यसाधारणबुद्धिमत्त्वमनन्यसाधारणशक्तिमत्त्वम् ।
अनन्यसाधारणभाषकत्वं क्वाऽस्मासु कुर्याम यतोऽभिमानम् ॥३६॥

न श्रीः प्रसन्ना प्रविकासिषुग्भ्यां न भारती दत्तवती वरं च ।
अलौकिकं कर्म कृतं न किञ्चित् तथाप्यहो ! दर्पसमुद्धतत्वम् ॥३७॥

न धीरिमा वा न गभीरिमा वा न सासहित्वं न परोपकारः ।
महान् गुणो वा नहि कोऽपि तावक् तथापि गर्वः किमतः प्रहास्यम् ?
॥ ३८ ॥

रूपेण शक्रप्रतिमोऽपि मर्त्यः कालान्तरे म्लानिमुपैति रोगैः ।
राज्ञोऽपि रङ्गीभवनं स्फुटं च कस्तर्हि मानाचरणे मतोऽर्थः ? ॥३९॥

सामान्यवर्गः खलु लक्ष्मणमसौ च कोटीशमसौ च भूपम् ।
असौ च सम्राजमसौ च देवमसौ च देवेन्द्रमसौ मुनीन्द्रम् ॥ ४० ॥

असौ च सर्वज्ञतया विभान्तमसौ च विश्वत्रितयेशितारम् ।
सम्यक्तया यद्यवलोकयेत कुतस्तदोन्मादकताऽवकाशः ? ॥ ४१ ॥
युग्मम् ।

यत्पादपद्मे मधुपन्ति सर्वे सुरेश्वरास्ते जगदीशितारः ।
दर्पोष्मलेशादपि सम्प्रमुक्ताः किं नः क्षमस्तर्ह्यभिमानलेशः ? ॥४२॥

निमील्य नेत्रे हृदयं निवेश्य प्रशान्ततायां परिचिन्तनायाम् ।
स्वयं त्रपाया* अभिमानचेष्टा संजायतेऽप्रानुभवः प्रमाणम् ॥४३॥

महाव्रताम्भोरुहरात्रिणा च तपःसुधादीधितिराहुणा च ।
न यो जनः सञ्चरतेऽभिमानाध्वना स धन्यः सुरगेयकीर्तिः ॥४४॥

भक्षस्वरूपं परिचिन्त्य तस्माद् निवार्यतां मानभुजङ्गमोऽयम् ।
नैवाऽमृतं तत्सहचारितायां भवेत् परं मोहविषोपभोगः ॥ ४५ ॥

माया मता योगलताहुताशो ज्ञानार्गला दुर्भगतानिदानम् ।
आत्मार्थिना सन्न्यवहारलक्ष्मीस्पृहावता वा परिहीयतां सा ॥ ४६ ॥

पदे पदे दम्भमुपासते ये लक्षाधिपास्ते भुवि वीक्षिताः किम् ? ।
न न्यायतः किं व्यवहारवृत्तिर्यत् स्वाय दम्भाचरणं क्षमं स्यात् ?
॥ ४७ ॥

न्यायप्रतिष्ठः पुरुषो भवेच्चेद् व्यापारतोऽसौ नियमात् सुखी स्यात् ।
न्यायस्य मार्गेण वरं बुभुक्षा नाऽन्यायमार्गेण परं प्रभुत्वम् ॥ ४८ ॥

कौशल्यमाविभ्रति सात्त्विकं ये न्यायप्रतिष्ठा विकसद्विवेकाः ।
पापास्पदं ते प्रविदन्ति मायां विनैव तां स्वार्थमुपार्जयन्ति ॥ ४९ ॥

अनेकशः पश्यति सर्वलोकः कृतेऽपि दम्भाचरणे प्रकृष्टे ।
अर्थो न सिद्धिं लभते, तदेवमर्थस्य सिद्धौ स कुतो निमित्तम् ? ॥ ५० ॥

इयं च माया जननी तदीया यः सर्वदोषेषु पुरःसरोऽस्ति ।
आख्या मृषावाद इतीदमीया न सज्जनः सेवति तेन मायाम् ॥ ५१ ॥

अप्रत्ययानां प्रसवस्य भूमीमपारसन्तापसमर्पयित्रीम् ।
शल्यं महच्चेतसि कः सुमेधा मायामुपासीत विवर्जनीयाम् ? ॥ ५२ ॥

कुर्वन्ति ये दुःखि मनः परस्य प्रतारणातो बहुभिः प्रकारैः ।
पुष्पन्ति हिंसाविषवलरीं ते दूरे दयाऽऽरामत ईदृशः स्युः ॥ ५३ ॥

पिपीलिकादीन् लघुदेहभाजो रक्षन्ति यत्नैर्मनुजान् पुनर्ये ।
प्रपातयन्त्यापदि वञ्चयित्वा दयालवस्ते न हि, किन्तु पापाः ॥ ५४ ॥

अस्त्येकतो वञ्चनतत्परत्वं देवस्तुतौ गर्जनमन्यतश्च ।
पतादृशा नो किमपि व्रणन्ते कृतेन सम्यक् तिलकेन भाले ॥ ५५ ॥

प्रवञ्चकत्वे सति सन्निपातेऽनुष्ठानदुग्धं विकृतिं प्रयाति ।
उत्सन्न्य मायां विशदीकृतायां मनोभुवां बीजकमङ्कुराय ॥ ५६ ॥

संसारसिन्धोः परिलङ्घनार्थमध्यात्मपोते बहुभागलभ्ये ।
चेद् छिद्रलेशोऽपि हि दम्भनामा न तर्हि तत्पारगतिस्ततः स्यात् ॥५७॥

घने हुताशः कलहः सुहृत्त्वे रोगः शरीरे कमले हिमं च ।
यथा तथा दम्भ उपप्लवोऽयं धर्मेऽवसेयः सुविचारवद्भिः ॥५८॥

प्रयोजनं किं नु मुनिव्रतानां दम्भो यदेभिः परिषेवितव्यः ? ।
दम्भावकाशो नहि सत्प्रवृत्तावसत्प्रवृत्तौ पुनरुच्यते किम् ? ॥५९॥

एकान्ततो नानुमतिर्मुनीनां न वा निषेधोऽस्त्यपवादतस्तत् ।
क्वापि प्रसङ्गे नहि दम्भवृत्तिर्युक्ता विधातुं भयमस्ति कस्मात् ? ॥६०॥

अहो ! समालम्ब्य वक्प्रवृत्तिं प्रवञ्चकैर्वञ्च्यत एष लोकः ।
परन्त्वमीभिः प्रविचारणीयं प्रवञ्चितः स्याद् निजचेतनोऽपि ॥६१॥

निःशल्यभावव्रतपालनस्योपदेशधारां ददिरे मुनीन्द्राः ।
एवं हि योगैकपदीप्रवेशः, किं भूरिणा, शास्त्ररहस्यमत्र ॥६२॥

लुण्ठाक एकः खलु मोक्षमार्गे सम्प्रस्थितानां सुमहाशयानाम् ।
स लोभनाम्ना जगति प्रसिद्धो मोहस्य राज्ञः प्रथमः प्रधानः ॥६३॥

संसारमूलं किल लोभ एको मोक्षस्य मूलं तदभाव एकः ।
एतद्धि संसार-विमुक्तिमार्गेदिग्दर्शनं योगबुधा अकार्षुः ॥६४॥

सुदुर्जयानां प्रथमोऽस्ति लोभस्तस्मिन् जिते किं न जितं त्रिलोक्याम् ?
लोभस्य घाते हत एव मोहः क्रोधादिनाशेऽप्यवशिष्यतेऽसौ ॥६५॥

लोभोऽस्ति चिन्तालतिकासु कन्दो रक्षो गुणानां कवलीकृतौ च ।
महांश्च विघ्नः पुरुषार्थसिद्धौ जयत्यमुं सत्त्वसमुद्रचेताः ॥ ६६ ॥

चेत् सात्त्विकस्ते पुरुषाभिमानो लोकाग्रणीत्वे यदि चायियात्ता ।
स्फारं परिस्फारय तर्हि लोभ-वप्रे प्रभङ्गुः पुरुषार्थमुच्चैः ॥६७॥

ये स्वेच्छया पूरयितुं क्षमन्ते न शक्तोऽपि स्वककुक्षिरन्ध्रम् ।
आन्दोलितान्तःकरणा नृपञ्ची-प्रेप्सासमीरेण भवन्ति तेऽपि ॥६८॥

लोभादितः किं न करोति कष्टं लोभाऽऽहतः किं न करोति कर्म ?
करोत्यनर्थं पितृ-बान्धवानामप्याशु लोभच्छुरिकाहताक्षः ॥६९॥

संक्लेश्य ये निष्कण्ठं प्रजातो धनं गृहीत्वा पुपुषुः स्वकोशम् ।
भयङ्करं भूरि विधाय युद्धं प्रादर्शि यैश्च प्रलयावभासः ॥७०॥

लोभादितास्तेऽपि हि मृत्युकाले न किञ्चिदादातुमलंबभूवुः ।
एकाकिनो रङ्गमुखाः प्रयातास्तस्मात् किमर्थं विदधीत लोभम् ?
॥७१॥ युग्मम् ।

केनापि सार्धं न गता धरेयं लोभेन ताम्यन्ति वृथैव मन्दाः ।
विवेकमाधाय विचार्यते चेत् सन्तोष एव प्रतिभाति सौख्यम् ७२।

न कर्तुमुद्योगमियं न वात्तां परन्तु लोभोत्थविकल्पधूमैः ।
मनः सदा श्यामतया वृथैव कार्यं गृहस्थैरपि हन्त ! कस्मात् ॥७३॥

कृते प्रयासे प्रचुरेऽपि यत्र संसिद्धिमाप्नोति समीहितोऽर्थः ।
सङ्क्लिश्यते तेन, परं विचार्य यदस्मदीयं न हि तत् परेषाम्*॥७४॥

बहुप्रयत्नैरपि नार्थसिद्धिः कस्याप्ययत्नादपि कार्यसिद्धिः ।
एतद्भुवं कर्मबलं विचार्याऽनिष्टप्रसङ्गेऽपि न खेदवान् स्यात् ७५॥

क्रोधस्थो रोधे प्रशमो बलीयान् मानाय शक्नोति पुनर्मृदुत्वम् ।
मायां ग्रहन्तुं प्रभुताऽऽर्जवस्य लोभस्य शत्रुः परितोष एकः ॥७६॥

क्रोधादिकाऽऽविर्भवनप्रसङ्गाः प्रागेव सञ्चिन्त्य विमोचनीयाः ।
प्रसङ्गसम्प्राप्तकषायतायामुक्तानुपायांस्त्वरया भजेत् ॥ ७७ ॥

सञ्जयेत यथा यथाऽबलतया क्रोधादिभिर्दुषणैः

सञ्जयेत तथा तथा शुभमतिस्त्यक्त्वा प्रमादस्थितिम् ।

यः क्रोधादिविकारकारण उपप्राप्ते च नाऽऽक्षिप्यते

प्राप्तुं योगधराधरस्य शिखरं नासौ विलम्बक्षमः ॥ ७८ ॥

पञ्चम-प्रकरणम् ।

ध्यानसामग्री ।

कषायरोधाय जितेन्द्रियत्वं जितेन्द्रियत्वाय मनोविशुद्धिः ।
मनोविशुद्धयै समता पुनः साऽममत्वतस्तत् खलु भावनाभिः ॥१॥

भीमाद् भवाम्भोनिधितो भयं चेत् तदेन्द्रियाणां विजये यतेत ।
सरित्सहस्राऽपरिपूर्यसिन्धु-मध्योपमोऽक्षप्रकरोऽस्त्यतुप्तः ॥ २ ॥

देहान्तदुःखं गजमीनभृङ्गपतङ्गसारङ्गकुलं प्रयाति ।
सुस्पष्टमेकैकहृषीकदोषात् का तर्हि सर्वाक्षरतस्य वार्ता ? ॥ ३ ॥

अतुच्छमूच्छार्पणशक्तिभाजां यदीन्द्रियाणां विजयो न जातः ।
भूमण्डलान्दोलनशक्तिभाजोऽप्योजस्विनः षण्ढतया वदामि ॥४॥

अन्तर्बलोद्भावनहेतुरेकः स इन्द्रियाणां विनियन्त्रितत्वम् ।
एतत्कृतेऽन्तःकरणस्य शोध आवश्यकं यत्नमतीव कुर्यात् ॥५॥

आम्यन् मनोरक्ष इहापशङ्कं भवावटे प्रक्षिपति त्रिलोकीम् ।
अराजको निःशरणो जनोऽयं त्राता ततः कोऽत्र गवेषणीयः ? ॥६॥

गार्हस्थ्यमुन्मुच्य महानुभावान् मुक्तिश्रिया आचरतस्तपांसि ।
वात्येव चेतश्चपलस्वभावमन्यत्र कुत्रापि परिक्षिपेद् द्राक् ॥ ७ ॥

मनोविशोधेन विनैव योगधराधरारोहणमीहते यः ।
प्रहस्यते पङ्गुरिव क्रमाभ्यां देशाटनं कर्तुमनाः स मूढः ॥ ८ ॥

रुद्धानि कर्माणि मनोनिरोधे मनःप्रचारे प्रसरन्ति तानि ।
असंयमः संयम एतदीयो भवस्य मोक्षस्य समस्ति मूलम् ॥९॥

जगत्प्रयीविभ्रमणप्रधीणो मनःप्लवङ्गो विनियन्त्रणीयः ।
केनापि यत्नेन विचारवद्भिर्निःश्रेयसं चेत् प्रतिपत्तुमिच्छा ॥१०॥

सर्वः प्रपञ्चः प्रतिपादितोऽयं मनोविशोधाय स वेदितव्यः ।
कर्मक्षयप्रत्यलमेकमुक्तं ध्यानं तदन्तःपरिशुद्धिमूलम् ॥११॥

प्रदीपिका योगपथप्रकाशे योगाङ्कुरप्रोद्भवकाश्यपी च ।
मनोविशुद्धिः प्रथमं विधेया प्रयासवैयर्थ्यममूं विना तु ॥१२॥

मनोविशुद्ध्यै समताऽवलम्ब्या निमज्जतां साम्यसरोवरे यत् ।
रागादिकम्लानिपरिक्षयः स्याद् अमन्द आनन्द उपेयते च ॥१३॥

आकृष्य चेतः समता क्षणं चेद् निषेव्यते तर्हि तदुद्भवं यत् ।
अन्तः सुखं संप्रसरीसरीति कः पारयेत् तद् वदितुं यथावत् ? ॥१४॥

साम्याञ्जनं पूरितमस्ति यस्याऽन्तर्लोचने मोहतमः प्रणांशात् ।
स्वस्मिन् स्वरूपं परमेश्वरस्य पश्यत्यसौ निष्ठितसाध्यबिन्दुः ॥१५॥

दूरे दिवः शर्म शिवं दवीयो यच्छं मनःसन्निहितं समत्वात् ।
शक्यं समास्वादयितुं स्फुटं तद्, इहैव मोक्षः समतारतस्य ॥१६॥

सुधाघनो वर्षति साम्यरूपो मनोभुवां यस्य मुनीश्वरस्य ।
संसारदावानलतीव्रतापोऽनुमूतिमास्कन्दति किं तदीयाम् ? ॥१७॥

अन्यैः पदार्थैः सकलैर्विभिन्नमात्मा यदाऽऽत्मानमवैति सम्यक् ।
तदा समत्वं लभते प्रसूतिमशक्यलाभं विबुधेश्वराणाम् ॥ १८ ॥

संरक्षिते मोहमृगेश्वरेण भयङ्करे दोषसमूहसत्रे ।
समत्वरूपज्वलनार्चिषा ये दाहं ददुस्ते परिनिष्ठितार्थाः ॥१९॥

क्लूरा अपि प्राणभृतः परस्परं यद्दर्शनाच्छान्तिमवाप्नुवन्ति यत् ।
नान्यस्य कस्यापि समर्थताऽस्त्यसौ समत्वमेकं खलु तत्र जृम्भते
॥ २० ॥

अनित्यभावादिकभावनाः स्मृता महर्षिभिर्द्वादश, तास्वविश्रमम् ।
विभाव्यमानासु ममत्वलक्षणाऽन्धकारनाशे समताप्रभा स्फुरेत् ॥२१॥

यदिन्द्रियायैरनुभूयते शं यदेतदङ्गं विषयाः समग्राः ।
यद् दृश्यते चर्मपुंशा तदेतद् अनित्यमेवास्ति समग्रमत्र ॥२२॥

महीपतिश्चक्रधरः सुरेश्वरो योगीश्वरो वा भुवनत्रयेश्वरः ।
सर्वेऽपि मृत्योर्हपयान्ति गोचरं तदत्र कः स्याच्छरणं शरीरिणः ?
॥ २३ ॥

भग्नोदधिर्जन्मजरावसान-पयःप्रपूर्णः स्मरवाडवश्च ।
मोहात्मकाऽऽवर्त्त-विपत्तिमत्स्यः कुतः सुखं सम्भवतीदृशीह ? ॥ २४ ॥

एकाकिनः प्राणभृतो गतागतं कुर्वन्ति संसारवने भयङ्करे ।
अन्यार्थमुत्पाद्य धनं भवान्तरं प्रयात एकः परिपीड्यतेऽसुमान्
॥ २५ ॥

विलक्षणः सर्वबहिःप्रपञ्चतः सच्चिन्महानन्दमयोऽस्ति चेतनः ।
इदं शरीरं स्फुटमन्यदात्मनः कस्तर्ह्यनन्यो भुवनेऽभ्युपेयते ? ॥ २६ ॥

द्वारैः स्रवद्भिर्नवभिः सदैवाऽशुचीन् घृणायाः पदमस्ति कायः ।
तथाप्यहो ! तत्र यदस्ति शौचसंकल्पनं मोहविलास एषः ॥ २७ ॥

मनोवचोभूषनकर्म योगाः स आस्रवः कर्मण आस्रवेण ।
शुभाशुभं कर्म शुभाशुभाद्धि योगान्निबध्नन्ति शरीरभाजः ॥ २८ ॥

यथाम्बु गृह्णाति हि यानपात्रं छिद्रैस्तथा चेतन एष कर्म ।
योगाऽऽत्मरन्ध्रैरशुभैः शुभैर्वा निर्यात्यमुष्मिन् सति नो भवाब्धेः
॥ २९ ॥

निरोधनं यत् पुनरास्रवाणां तं संवरं योगिन ऊचिवांसः ।
विभावनादास्रव-संवरस्य भवादुदासीनतया मनः स्यात् ॥ ३० ॥

स्यात् कर्मणां निर्जरणं च निर्जरा द्विधा सकामेतरभेदतः पुनः ।
पाकः फलानामिष कर्मणामपि स्वतोऽप्युपायादपि सम्प्रजायते
॥ ३१ ॥

यथाऽस्ति जीवैश्च जडैश्च पूर्णो लोकोऽयमेवं परिचिन्तनं यत् ।
सा भावना लोकविचाररूपा मनोवशीकारफलप्रधाना ॥ ३२ ॥

जगत् समुद्भूतमनल्पदुःखपङ्कादहो ! कीदृश एष धर्मः ।
प्रादक्षिं लोकोत्तरपूरुषैर्यत्सेवात् आप्नोति महोदयत्वम् ॥ ३३ ॥

शास्त्रे क्षमा भार्दवमार्जवं च शौचं च सत्यं तपसंयमौ च ।
स्यांगस्तथाऽकिञ्चनता तथैव ब्रह्मेति धर्मा दशधा वभाषे ॥३४॥

सङ्कलिष्टकर्मस्वबलीभवत्सु विशिष्टमेतन्नरजन्म लब्धम् ।
तत्राप्यहो ! तत्त्वविनिश्चयात्म-श्रीबोधिरत्नं बहुदुर्लभत्वम् ॥३५॥

यतादृशीभिः खलु भायनाभिः सुवासितान्तःकरणो महात्मा ।
ममत्वलुण्टाकविलुण्ट्यमानां साम्यश्रियं रक्षितुमीश्वरः स्यात् ॥३६॥

ध्यानं समालम्ब्य समत्वमाश्रयेत् साम्यं विना तत्र कृते विडम्बना ।
आत्मप्रबोधेन च कर्मसंक्षयो ध्यानेन साध्यः स च, तत् परं
हितम् ॥ ३७ ॥

ध्यानं समत्वेन विना भवेन्न साम्यं विना ध्यानमपि स्फुरेन्न ।
परस्परपेक्षणतस्ततस्तद् द्वयं भवेत् सुस्थिरताविशिष्टम् ॥३८॥

अतिदारुणपापभारिणोऽ

प्यमुना ध्वस्तसमस्तकर्मकाः ।

परमात्मदशां प्रपेदिरे

परमध्यात्ममिदं विदुर्बुधाः ॥ ३९ ॥

षष्ठ-प्रकरणम् ।

ध्यानसिद्धिः ।

स्यात् ज्ञानयोगोऽथ च कर्मयोग आवश्यकोऽऽचार इह त्रितीयः ।
शारीरिकस्पर्शानन्दनकर्मरूपः स कर्मयोगः शुभमातनोति ॥ १ ॥

शुद्धं तपः स्वात्मरतिस्वरूपं तं ज्ञानयोगं मुनयो वदन्ति ।
स उन्मनीभावत इन्द्रियार्थाद् निःश्रेयसश्रीप्रतिपादकः स्यात् ॥ २ ॥

क्रियोच्चकोटीमुपजग्मुषां याऽनावश्यक्यी सा व्यवहारवृत्तौ ।
गुणावहाऽस्तीति परम्परातोऽपवर्गसम्पादकताऽक्षताऽस्याम् ॥ ३ ॥

अभ्यस्यतोऽपेक्षत एव सम्यक् क्रिया मनःशुद्धिकृतेऽस्खलन्ती ।
योगं समारूढवतो मुनेस्तु शमप्रवाहः परमात्मभूमौ ॥ ४ ॥

नैवाऽप्रमत्तर्षिमहोदयानामावश्यक्योऽऽचारविधेयताऽस्ति ।
य आत्मतृप्तो यक आत्ममग्नो य आत्मतुष्टो न हि तस्य कर्म ॥ ५ ॥

मनः स्थिरीभूतमपि प्रयायाद् रजोबलाच्चञ्चलभावमाशु ।
प्रत्याहृतेर्निग्रहमातनोति ज्ञानी पुनस्तस्य गतप्रमादः ॥ ६ ॥

विलोलचित्तस्थिरतार्थमेव बद्धप्रयत्नः सततं मुनिः स्यात् ।
कुर्यादतो हेतुत एव शास्त्रोदितानि क्रियां प्रत्यहमुच्चभावात् ॥ ७ ॥

सम्यक्तयाऽभ्यस्य च कर्मयोगमनन्यसामर्थ्यं समुपाश्रितो यः ।
सदाऽप्युदासीनतया स्थितस्य न तस्य भोगैर्भवति प्रलेपः ॥ ८ ॥

नाऽऽप्य प्रियं हृष्यति नोद्विजेच्च प्राप्याऽप्रियं ब्रह्मविदुत्तमर्षिः ।
यः स्यात् समेक्षी विषमेऽपि जीवन्मुक्तं स्थिरं ब्रह्म तमीरयन्ति ॥ ९ ॥

नहीन्द्रियार्थेषु यदाऽनुरज्येत् समस्तसङ्कल्पविमुक्तचेताः ।
योगे समारूढतया तदानीमसौ महात्मा परिवेदितव्यः ॥ १० ॥

भयोऽञ्जितः सुस्थिरनासिकाग्रदृष्टिः प्रसन्नाननपुण्डरीकः ।
म्लिष्टौष्ठयुग्मो रदनै रदांश्चाऽस्पृशन् सुसंस्थान इतप्रमादः ॥११॥

स्पृहाविमुक्तो निजमूषनेऽपि प्रभूतसंवेगसरोनिमग्नः ।
अमात्रकारुण्यपदं भवश्रीपराङ्मुखो हर्षयितेक्षमाणान् ॥ १२ ॥

पर्वविधो निष्ठितकर्मयोगः श्रीज्ञानयोगेन समाहितात्मा ।
ध्याने प्रवेशं कुरुतेऽतिघोरकर्माटवीज्वालनदावबन्धौ ॥ १३ ॥

नारी-पशु-क्लीब-कुशीलवर्जितं स्थानं विविक्तं किमपि व्यपेक्षते ।
नानाऽऽसन्नानामपि यत् स्थिरं सुखं स्वस्याऽवभासेत तदेव
साधयेत् ॥ १४ ॥

ध्यानाय कालोऽपि न कोऽपि निश्चितो यस्मिन् समाधिः समयः
स शस्यते ।
ध्यायेन्निषण्णः शयितः स्थितोऽथवाऽवस्था जिता ध्यानविधा-
तिनी न या ॥ १५ ॥

ध्यानस्य सिद्धयै बृढभावनानामावश्यकत्वं मुनयो वदन्ति ।
मैत्री प्रमोदं करुणामुपेक्षां युञ्जीत, तद् ध्यानमुपस्करोति ॥१६॥

सर्वेऽपि जीवाः सुखिनो भवन्तु मा कोऽपि पापाचरणानि कार्षीत् ।
विमुच्यतां विश्वमशेषमेतद्, पवं मतिं नाम वदन्ति मैत्रीम् ॥१७॥

देदीप्यमाना गुणगौरवेण महाशया ये भुवनत्रयेऽपि ।
गुणेषु तेषां खलु पक्षपातो यस्तं प्रमोदं परिकीर्त्तयन्ति ॥१८॥

शोकाग्निना ये परिदह्यमानाः क्षुधा तृषाऽऽर्ताः सरुजो विभीताः ।
तत्र प्रतीकारपरा मतिर्या कारुण्यभावः परिकीर्त्तिता सा ॥१९॥

क्रूराशया दारुणपापसक्ताः साधुद्विषः स्वस्य च शंसितारः ।
ये शिष्यमाणा विकृतिं भजन्ते माध्यस्थ्यमीदृक्षु भवत्युपेक्षा ॥२०॥

ध्यानं पुनः स्याद् भुवमासुहृताद् एकाग्रसम्प्रत्ययलक्षणं तत् ।
आक्लामपार्यं च विषाकमेवं संस्थानमालोचयतीह योगी ॥२१॥

आश्रित्य लोकोत्तरपुरुषाणामाज्ञामबाधां परिचिन्तनं यत् ।
वस्तुस्वरूपस्य यथार्थतात आज्ञाभिर्धं ध्यानमिदं वदन्ति ॥२२॥

वभाषिरे सर्वविदोऽतिसूक्ष्मं तत्त्वं न तत् तार्किकतर्कजालैः ।
विहन्यते तत् प्रतिपत्तियोग्यं नह्यन्यथा सर्वविदो वदन्ति ॥२३॥

अध्यात्ममार्गाऽऽश्रयणं विनाऽयमात्मा भवेऽभ्राम्यदनन्तकालम् ।
रागादिदोषैकवशीभवन्तो निर्यान्ति नापायमहाऽटवीतः ॥२४॥

मोहान्धकारप्रविलुप्तचेतसा नाऽकारि किं किं कलुषं मया हहा ॥
श्वश्रेषु तिर्यक्षु नरेषु चोलवणं दुःखं न किं किं प्रतिपद्यते स्म च ॥२५॥

गम्भीरसंसारमहाऽऽपदाजले कालो गतोऽयं बुद्धतो ममाऽखिलः ।
कस्याऽपराधोऽत्र मया विचार्यते प्रमाद एतस्य ममाऽपचेतसः ॥२६॥

प्राप्याऽपि बोधिं परमां मनोवचःशरीरदुश्चेष्टिततो मयैव हि ।
स्वमस्तके ज्वालित आशुशुक्षणिः कोऽत्रापराधी परिभाव्यतेऽपरः ?
॥ २७ ॥

स्वाधीनतायामपि मुक्तिवर्मनो भ्रान्त्या स्वयं पातित एष चेतनः ।
भिक्षां यथाऽटेदुपलब्धराज्यको मोक्षे स्वतन्त्रेऽपि तथा भवन्नमः
॥ २८ ॥

एवं हि रागादिकदूषणेभ्यो जाता अपायाः परिचिन्तनीयाः ।
यस्मिन्नुपाया अपि तत्प्रणाशे ध्यानं द्वितीयं तदपायनाम् ॥२९॥

उदीरितः कर्मफलं विपाकः शुभाशुभत्वेन स च द्विभेदः ।
द्रव्यादियोगात् स च चित्ररूपोऽनुभूतिमास्कन्दति देहभाजाम् ॥३०॥

प्रव्यैर्वध-माल्य-सुभोजनाद्यैः शुभाऽशुभः शस्त्रविषानलाद्यैः ।
क्षेत्रे निवासेन महालयादौ शुभः श्मशानप्रभृतौ तदन्यः ॥३१॥

काले वसन्तप्रभृतावशीतानुष्णे शुभोऽन्यत्र विपर्ययश्च ।
मनःप्रसादप्रभृतौ च भावे शुभोऽशुभो रौद्रविकारभावे ॥ ३२ ॥

सुदेव-मर्त्यादिभवे शुभोऽसन्मनुष्यतिर्यङ्मरकादिकेऽन्यः ।
ब्रह्मादियोगादिति विप्ररूपं विचिन्तयेत् कर्मफलं तृतीये ॥३३॥

आत्मप्रतिष्ठं स्थितमस्त्यनन्तानन्तं नभः सर्वत एव तत्र ।
लोकोऽस्ति मध्यस्थित ऊर्ध्व-मध्याऽधोभागतो यो दधते त्रिलो-
कीम् ॥ ३४ ॥

स्वरूपमेतस्य विचिन्तनीयं ध्याने चतुर्थे बहुसूक्ष्मरीत्या ।
स्याद्दीप्तशे वृत्तवतां च धर्मेध्याने स्वयंवेद्यमतीन्द्रियं शम् ॥३५॥

ध्यानादमुष्माश्च नृजन्मपूर्तौ महद्द्विकं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ।
पुनर्नृजन्म प्रतिपद्य चारु योगस्य मार्गे पथिकीभवन्ति ॥ ३६ ॥

ध्यानं शुक्लं ततस्ते परममुपगताः क्लिष्टकर्माणि हत्वा
लोकालोकावभासं निरतिशयमरं ज्ञानमासादयन्ति ।
धर्मं व्याख्यान्ति मोहान्धतमसहतये पर्षदि प्रस्फुरन्त्या-
मायुष्पूर्तौ ततः स्युः परमपद्भुषः सच्चिदानन्दरूपाः ॥३७॥

सप्तम-प्रकरणम् ।

योगश्रेणी ।

मानसवृत्तिनिरोधं सम्प्रज्ञातेतरप्रकारतया ।

योगं वदन्ति तज्ज्ञा ध्यानविशेषोऽत्र च प्रथमः ॥ १ ॥

वृत्तिक्षयस्वरूपोऽसम्प्रज्ञातोऽस्ति, वृत्तयो मनसः ।

क्षीणा भवन्ति सर्वाः केवलबोधस्तदोदेति ॥ २ ॥

देहस्य वृत्तयः खलु यदा निरुद्धा भवन्ति तत्कालः ।

योगोऽसम्प्रज्ञाताद् न भिद्यते निर्वृतिद्वारम् ॥ ३ ॥

अध्यात्मं भावना ध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः ।

इत्येवमप्यनुचाना ऊचाना योगपद्धतिम् ॥ ४ ॥

इच्छा च शास्त्रं च समर्थता चेत्येषोऽपि योगो मत आदिमोऽत्र ।

प्रमादतो ज्ञानवतोऽप्यनुष्ठाऽभिलाषिणोऽसुन्दरधर्मयोगः ॥ ५ ॥

श्रद्धान-बोद्धौ दधतः प्रकृष्टौ हतप्रमादस्य यथाऽऽत्मशक्तिः ।

यो धर्मयोगो वचनानुसारी स शास्त्रयोगः परिवेदितव्यः ॥ ६ ॥

शास्त्रादुपायान् विदुषो महर्षेः शास्त्राऽप्रसाध्यानुभवाधिरोहः ।

उत्कृष्टसामर्थ्यतया भवेद् यः सामर्थ्ययोगं तमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

न सिद्धिसम्पादनहेतुभेदाः सर्वेऽपि शास्त्राच्छक्नीयबोधाः ।

सर्वज्ञता तच्छ्रुतितोऽन्यथा स्यात् तत्प्रातिभज्ञानगतः स योगः ॥ ८ ॥

तत् प्रातिभं केवलबोधमानोः प्राग्वृत्तिकं स्यादरुणोदयाभम् ।

‘ऋतम्भरा’ ‘तारक’ एवमादिनामानि तस्मिन्नवदन् परेऽपि ॥ ९ ॥

संन्यासरूपः स्मृत एष योगो धर्मस्तथा योग इति द्विधाऽसौ ।

तत्राऽऽदिमः स्यात् क्षपकावलिस्थे शैलेऽवस्थावति च द्वितीयः

॥ १० ॥

असावयोगोऽपि मनोवचोऽङ्गव्यापाररोधात् सकलप्रकारैः ।
अवादि मुक्त्या सह योजनेन योगो भवाम्भोनिधिरोध एव ॥ ११ ॥

अमुं च योगं समुपाजगन्वान् प्राप्नोति मोक्षं क्षणमात्र एव ।
सर्वज्ञभावावसरेऽवशिष्टकर्माणि हन्ति क्षणतो यदेषः ॥ १२ ॥

अनेन योगेन विकर्मकीसन् मुक्तो भवेत् तत्क्षणमस्तदेहः ।
मुक्तिश्च केत्येव गभीरप्रश्ने जैनेन्द्रमार्गेण समाधिरेव ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वं यथाऽलाबुफलं समेति लेपेऽपयाते सलिलाशयस्थम् ।
ऊर्ध्वं तथा गच्छति सर्वकर्मलेपप्रणाशात् परिशुद्ध आत्मा ॥ १४ ॥

अयं स्वभावोऽप्युपगन्तुमर्हो यदूर्ध्वमात्मैति विकर्मकत्वे ।
ऊर्ध्वं प्रगच्छन्नवतिष्ठतेऽसौ क्षणेन लोकाग्रपदे परात्मा ॥ १५ ॥

ततोऽथ आयाति न गौरवस्याऽभावाद् नचाग्रेऽप्यनुपग्रहत्वात् ।
नचास्ति तिर्यग्गतिसम्प्रयोक्ता लोकाग्र एव स्थितिरस्य युक्ता ॥ १६ ॥

महेश्वरास्ते परमेश्वरास्ते स्वयम्भुवस्ते पुरुषोत्तमास्ते ।
पितामहास्ते परमेष्ठिनस्ते तथागतास्ते सुगताः शिवास्ते ॥ १७ ॥

स ईश्वरो हे बहुभासुषेयाः ! स्ताद् वो मनोवारिरुहस्य हंसः ।
अयं हि पन्था अवधारणीयश्चैतन्यशक्तिप्रगतावनन्यः ॥ १८ ॥

आलम्बनं भवति यादृशमोद्गमात्माऽऽ-

पत्तिर्निजात्मनि भवेदिति को न वेत्ति ? ।

आलम्बनं सकललोकपतिः परात्मा

संश्रीयते यदि तदा किमपेक्षणीयम् ? ॥ १९ ॥

अष्टम-प्रकरणम् ।

अन्तिमशिक्षा ।

अनन्तशक्तिं दधदेष चेतनः प्रवेदितुं तं यतते महोदयः ।
प्रकाशितेऽस्मिन् सकलं प्रकाशतेऽप्रकाशितेऽस्मिन् सकलं तमो-
मयम् ॥ १ ॥

मोहप्रणाशेन च तत्प्रकाशनं मोहप्रणाशोऽपि च तत्स्वचिन्तनात् ।
चिन्त्यं च नैर्गुण्यमिदं भवोदधेर्जगत् किमेतत् किमिदं सुखा-
सुखम् ? ॥ २ ॥

वस्तुस्वरूपस्य विचिन्तनातो विवेकभासः प्रकटीभवन्ति ।
भक्षप्रपञ्चाद् विनिवृत्य सुस्थीभूयाऽन्तरीक्षाकरणेन चिन्ता ॥३॥

एकस्वभावा न हि सर्वलोका विचित्रकर्मानुसृतेर्भ्रमन्तः ।
आयुष्क-धी-शक्तिविचित्रतायामर्हन्ति सर्वेऽपि न मार्गमेकम् ॥४॥

समग्रसामग्र्यनुकूलताया न सम्भवः सर्वशरीरभाजाम् ।
न तेन सर्वेऽपि भवन्ति योग्याः साम्येन योगस्य पथेऽधिरोढुम् ॥५॥

कुर्याद् यथाशक्ति तथापि नूनं कर्तव्यमात्माभ्युदयानुपाति ।
शनैः शनैः सञ्चरणेऽपि मार्गे स्थानं चिरेणाऽप्युपलभ्यते हि ॥ ६ ॥

तत्त्वावबोधप्रविकासहेतोर्यस्य स्वभावो न विचारणायाः ।
यातानुयातस्य पृथग्जनस्य न तस्य वैराग्यमुदेति साधु ॥७॥

न साधुवैराग्यविवर्जितत्वेऽपवर्गमार्गे भवति प्रवेशः ।
एवं च मानुष्यमनर्थकं स्याद् विचारमभ्यस्यतु तेन सम्यक् ॥८॥

हिसादिकं पापमिति प्रसिद्धं तत्र प्रवर्त्तत न चेत् कदापि ।
ईशस्य कुर्याद् भजनं च तर्हि संसाधितं निश्चितमात्मकार्यम् ॥९॥

नधीमविज्ञानचमत्कृतानां न मोक्षशास्त्रेषु घृणा विधेया ।
चित्रप्रयोगा बहवो भवन्तु न युज्यन्तेऽध्यात्मपथस्तु हातुम् ॥१०॥

जडेऽप्यनन्ता सममानि शक्तिरेवं च सम्यग्बिहितप्रयोगैः ।
आश्चर्यहेतुर्घटना भवेच्चेत् किं तर्हि युक्ता जडमोहलीला ? ॥ ११ ॥

सीमा न खल्वस्ति चमत्कृतीनां भूमण्डले चेत् कुशलः प्रयोक्ता ।
परं च ताभिर्नहि कर्मसृष्टिर्व्याह्रियते शुष्यति नापि मोक्षः ॥१२॥

अवश्यमाविष्कृतयो भवन्तु महोपयोगा हि जनस्य सन्ति ।
स्मृतेर्बहिः स्याद् न तु साध्यविन्दुरात्माभिमुखं खलु सारमन्ते ॥१३॥

इति सुबोधसुवासितमाशयं
कुरुत काङ्क्षत चात्मसमुन्नतिम् ।
सति बलीयसि तत्र मनोरथे
प्रयतनं सुलभीभविता स्वतः ॥ १४ ॥

तदेवं सहक्षिप्तं गदितमिदमध्यात्मविषये
मया स्वल्पज्ञेनाऽपि परिदृढसंस्कारविधये ।
समालोकिष्यन्ते किल सहृदयाः सादरवृशा
प्रबुद्धेऽस्मात् कस्मिंश्चन मम कृतार्थत्वमधिकम् ॥

अध्यात्मतत्त्वालोकः ।

(सविवरणः)

अहम् ।

अध्यात्मतत्त्वालोकः ।

Spiritual Light.

CHAPTER I.

(Shlokas 1—117).

Contents—Spiritual Conscience; Delusion; Desires; Attachment
Mutability; Religious duty; Bodily attachment;
Disattachment from lower impulses; Fructification
of Karmas; Equanimity; Self-control.

ग्रन्थारम्भे परमात्मनमस्कारः—

अध्यात्मपीयूषमनक्षगम्यं पीत्वा कणेहत्य विषं निजघ्नुः ।
अनादिकर्मप्रचयात्मकं ये त्रिधा प्रवन्दे परमात्मनस्तान् ॥१॥

(1)

My three-fold salutation to the Higher Souls
who drank deep of the spiritual nectar and overcame
the poison of Karma accumulating from time im-
memorial,

Adhyatma Tattva is the highest Science. It is the Science of the Self. It comprises the knowledge of the Self in its relation with the Universe. The Self in its sublime purity is the ultimate noumenon, infinite Consciousness and absolute Bliss. Spiritual knowledge or the study of Self has thus three-fold aspect, and it is Adhyatma alone that leads to its realization. Adhyatma literally means 'Pertaining to Atman.' It therefore means knowledge of the Soul and the relation in which it stands to other Dravyas. The problem is not so simple as it outwardly appears. 'What is Atman? How and why is Atman subjected to misery and happiness etc? What is Karma? What is its operation on Atman? These and alike questions form the subject-matter of Adhyatma. The science is very wide indeed; but, for a brief exposition it may be summarised as under.

Release from the worldly bondage is the ideal aimed at by Jainism. It consists in the attainment of Right Belief, Right Knowledge and Right Conduct, called the three Jewels by the Jain philosophers. Those who do not believe in Moksha will not attain them. Hence it is that so great an emphasis is laid on the firmness of belief which successively leads to right knowledge and right conduct. Spiritual knowledge is beyond the power of physical senses, hence a firm unshakable belief in the words of the Teacher is the condition precedent to the attainment of right knowledge. Now Moksha consists in the shaking off, by Soul, of the fetters of Karma which envelop him in

ignorance and drag and plunge him into the vortex of misery in this world. Moksha is certainly within the reach of every one if only he pursues the right path. The main question therefore is to find out that path. The problem will be easily and rationally solved if we inquire into the nature of the bondage itself. The most natural solution will be that if we destroy the root-causes that enslave Soul, the state of true freedom will be attained. In other words the problem is one of analysing the world-phenomenon. If we adopt this form of reasoning the first thing that strikes one is the fact of the world being constituted of two main substances, Jiva, and Ajiva. Even the modern materialists cannot get over the two-fold distinction of matter and force which corresponds very closely to our distinction of Jiva and Ajiva. Anyhow this dualistic nature of the world cannot be rationally explained away on any theory. Where does Jiva come from and how is he related to Ajiva? If we are to be rational we shall see that the relation between the two is Anadi. So the venerable Saint Yasovijayji strongly recommends the students of Adhyatma and the aspirants after salvation the close study of Dravyas (Six Substances) and Tattvas (Nine Principles) elucidated by competent Teachers and practised by advanced souls. They should observe strictly the great vows closely keeping in view the high sentiments of Universal friendship, sympathy, delight and indifference. The relation between Jiva and Ajiva from eternity is practically admitted by all. Jivas may be either mundane or libera-

ted. Soul is a living substance and pure consciousness, is all-knowing and blissful and is endowed with untiring, inexhaustible and unending powers. It is formless and is possessed of Ananta Chatushtaya namely infinite perception, infinite knowledge, infinite bliss and infinite power. All these attributes however are for the time being dimmed and enshrouded by Karmic forces with which Jiva is connected. Karma is not merely a mental abstraction but is a Pudgala and its very nature is to drag the Jiva on the downward path. Once Jiva is thus subjected to Karma, it has endlessly to be born and reborn in this world. Rebirth is, otherwise stated, as the necessary consequence of the subjection of Jiva to Karma. This is also reasonable. So long as Karma clings to him, there is no escape for Jiva. The Karmic forces must work out their inevitable consequences, if not in one birth in a succession of births. As explained elsewhere, the principle of transmigration of Soul alone rationally accounts for the glaring and otherwise inexplicable inequality of status etc. found in the world. The misery is then due to the Karma of the individuals. If we want to be free from it we must annihilate its root-cause Karma. Karma may be and are variously named by other philosophers as Matter, Maya, Prakriti and Ignorance. But the relation in which it stands to Atman, is the same—namely that of delimiting the Spirit or Atman or Jiva. The knowledge of the Dravyas and the Tattvas is the first requisite for the aspirant after Moksha. It clearly brings before his mind the tremendous

SPIRITUAL LIGHT.

impediments like attraction and repulsion which stand in the way of the unfoldment of powers locked up in his inner nature. Thus the revered saint Chidanandji strongly recommends the removal of their impediments in his Parmatma Chhatrishī (Verses 18 to 32). When the fettered Soul having conquered the deterrant Karmic energies resorts to the practice of meditation, he clearly sees love and hatred as attributes of matter and knowledge as the attribute of divine Self. He then ceases to identify himself with his body, senses, mind etc., and believes himself as established in the pure Self i. e. in the perfect status. So the revered Saint Anandghanji fervently recommends the meditation of Pure Self (Anandghanji Padya Ratnavali Verse 81). Such status is worthy of respect and veneration by whatever name it is signified and distinguished (Verses 66 and 67). The real happiness derived from the dawn of the spiritual life i. e. a rare glimpse of the Highest Majesty, the Self, is incomparably superior to the happiness of Indra and paramount kings shining with most resplendent diamonds and glittering crowns and immersed in worldly aspirations and attachments (Verses 33 to 36. Hridaya Pradip). So the advanced Soul being blessed with the draught of the spiritual nectar is enabled to disillusion his mind and to see clearly and completely the panorama of the world drama. (Anandghanji Verse 28). This is exactly what Moksha means, we thus see why Jainism lays stress on the knowledge of and firm belief in Atman, Karma, Rebirth and Moksha.

Such a knowledge beginning with firm belief ultimately leads to the realization of the goal-Moksha.

One more point in connection with this subject deserves to be noted. Some evolutionists believe that there is a gradual and continuous unfolding of the nature and the powers of Atman i. e. a gradual evolution from the mineral stage to that of godhood. But this is not a correct view because of two reasons; in the first place there can be no evolution from the mineral stage and secondly the theory of continuous evolution ignores the consequences of evil Karma which necessarily leads to involution, in other words good actions lead the Jiva on the onward path while the opposite Karmas bring about the contrary result.

પ્રશ્નવત્તન—

“જેઓએ, ઇન્દ્રિયોથી મેળવી શકાય નહિ, એવા અધ્યાત્મરૂપ અમૃતનું પૂર્ણતવા પાન કરીને અનાદિ કાલના કર્મસમૂહ રૂપ વિષને સમૂહ હણી નાંખ્યું છે, એવા પરમાત્માઓને ત્રણ પ્રકારે—મન, વચન અને શરીરથી વંદું છું.”—૧

વ્યાખ્યા—

આ પુસ્તકમાં અધ્યાત્મના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એ સૂચવવાને માટે આ પ્રથમ માંગલિક શ્લોકમાં ‘અધ્યાત્મ’ શબ્દ પહેલો મુકવામાં આવ્યો છે. વાર્તમાનિક સ્થિતિ ઉપર નજર કરતાં જોવાય છે કે—‘અધ્યાત્મ’ શબ્દ સાંભળી ફેટલાકા ભડકી ઉઠે છે; પરંતુ આ ભડકવું કેવું છે ? ખરેખર પાણીમાં દાહ થવા જેવું છે, કારણ કે જે વસ્તુ શાંતિને આપનાર છે—વાસ્તવિક આરામ ઉપજાવનાર છે, તે અધ્યાત્મથી ડરવાનું કે ભડકવાનું હોયજ શાનું ? પણ નહિ, હું ભૂલું છું,

SPIRITUAL LIGHT.

અધ્યાત્મથી કેટલાકાનું ભડકવું પણ સહેતુક અથવા બુદ્ધિપૂર્વક છે. વાત એમ છે કે અધ્યાત્મના અર્થનું પાલન નહિ કરનારા અને ‘અધ્યાત્મ’ ‘અધ્યાત્મ’ એમ પોપટની પેઠે રટનારાઓએ અધ્યાત્મની ધ્વનિને એવા રૂપમાં ફેલાવી દીધેલી છે કે જેથી ‘અધ્યાત્મ’ શબ્દ-હું ન બૂલતો હોઉં તો-અપમાનિત જેવો લાસતો લેવાય છે; અને એનુંજ એ પરિણામ છે કે-કેટલાક કલ્યાણબિલાષી સજ્જનો પણ એકવાર તો ‘અધ્યાત્મ’ની ધ્વનિ સાંભળતાં ભડકી જાય છે; પરંતુ આપણને અધ્યાત્મનું માત્ર નામથી કામ નથી, અધ્યાત્મના આડંબરની જરૂર નથી, કિન્તુ અધ્યાત્મના યથાર્થ માર્ગની જરૂર છે. અધ્યાત્મના યથાર્થ માર્ગ ઉપર કાઢીને અરથિ કે વેમનસ્ય હોયજ નહિ. અધ્યાત્મની ધ્વનિ સાંભળતાં ભડકનારા સજ્જનો પણ અધ્યાત્મનો કોળ દેખીનેજ ભડકે છે; તેવાં આડંબરનાં વાતાવરણો વધી મયેલાં હોવાથી ઘણે સ્થળે હોંઘ હોવાની કલ્પના ઉભી થાય છે, અને એથી યથાર્થ વસ્તુતત્ત્વને અંધારામાં રહેવું પડે છે. અસ્તુ, ગમે તેમ હો, પણ અધ્યાત્મ વસ્તુ ઉંચા પ્રકારની અને દરેક પ્રાણીને સ્વાભાવિક-રીત્યા પૂર્ણ અમલ્યની છે, એમાં કાઢીનો મતભેદ હોયજ નહિ.

જેમએ છીએ કે ‘અધ્યાત્મ’ નો અર્થ નહિ સમજનારા અધ્યાત્મના વિષય ઉપર કંટાળો લાવે છે, અને કેટલાકો અધ્યાત્મને કાંઈ ગહન વસ્તુ કે દુનિયા પારની ચીજ સમજી તે તરફ વિમુગ્ધ રહે છે. પણ આ સ્થિતિ સમજ વગરની છે. સમજી રાખવું જોઈએ કે અધ્યાત્મ એ જીવનનાં સર્વ અંગોમાં આત્મા તરીકે મુખ્ય આવેલાં છે. આત્મા વગર શરીર જેમ મડદું ગણાય છે, તેમ અધ્યાત્મ વગર ગમે તેવું સાંજો-પાંચ જીવન પણ મૃતવત્ છે. આ ઉપરથી અધ્યાત્મની આવશ્યકતા ક્યાં સુધી છે, એ વિચારક સમજી શકે તેમ છે.

‘અધ્યાત્મ’ નો અર્થ-આગળ સોજમા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ‘આત્મિક બળ’ ‘આત્મસ્વરૂપનો વિકાસ’ અથવા ‘આત્મોન્નતિનો અભ્યાસ’ થાય છે. અધ્યાત્મ એ છે કે-‘આત્માના અસલી સ્વરૂપને પ્રકાશમાં લાવવા ઉદ્ધમ કરવો’ આત્મા સ્વરૂપે પૂર્ણ શ્રદ્ધ છે. સર્વનો આત્મા પરમાત્મા છે. છીડી અને વનસ્પતિનો આત્મા પણ પ્રભુ છે; એમ છતાં પણ કર્મનાં આવરણોની વિચિત્રતાને લીધે જગતના પ્રાણિઓ જુદી જુદી વિચિત્રતા ધરાવે છે. એ કર્મનાં આવરણો જ્યાં સુધી હોય નહિ, ત્યાં સુધી

આત્મા પરતન્ત્ર છે, માયાવાળો છે, અવિદ્યાવાળો છે, સંસારબ્રમણસીધ છે અને દુઃખી છે. એ પરતન્ત્રતા કે એ અવિદ્યા યા દુઃખને દૂર કરવાનું ત્યારેજ બની શકે કે જ્યારે કર્મનાં આવરણોને હટાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે, જે રહે તે કર્મનાં આવરણો પાતળાં પડે અને ક્ષીણ થવા માંડે, એ માર્ગને ‘ અધ્યાત્મ ’ કહેવામાં આવે છે. જેમ જેમ એ માર્ગ ઉપર પ્રગત થવામાં આવે, તેમ તેમ કર્મનાં આવરણોનો હોસ થતો જાય છે. એ માર્ગનો અભ્યાસ જ્યારે પરાકાષ્ટા ઉપર પહોંચે છે, ત્યારે સર્વ કર્મનાં આવરણો ક્ષીણ થાય છે અને આત્મા પરમાત્મારૂપે પ્રકાશે છે.

અધ્યાત્મનો અર્થ ઉપર્યુક્તારીત્યા સમન્વ્યા ક્રીએ કે આત્મોન્નતિનાં સાધનો મેળવવાં એને અધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે. અધ્યાત્મ કહેા કે મુક્તિનો માર્ગ કહેા, એકજ વાત છે. ‘ અધિ ’ અને ‘ આત્મા ’ એ એ શબ્દોના સમાસ (compound) થી અધ્યાત્મ શબ્દ બન્યો છે, શબ્દબ્યુત્પત્તિનુસાર—આત્મામાં રહેવું, રમવું, અથવા રમવાનો ઉદ્દેશ કરવો, એ અધ્યાત્મ છે. અધ્યાત્મનું ‘ બીજું ’ નામ ‘ યોગ ’ છે, કેમકે ‘ યોગ ’ શબ્દ ‘ યુજ્ ’ ધાતુથી બનેલો છે, અને ‘ યુજ્ ’ ધાતુનો અર્થ ‘ જોડવું ’ થાય છે; અતઃ મુક્તિનાં સાધનોને જોડી આપે તે ‘ યોગ ’ કહેવાય છે, અધ્યાત્મનો પણ એજ અર્થ છે કે—મુક્તિના રસ્તે ચાલવું.

‘ યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ’ એ મહાત્મા પતંજલિનો યોગના સંબંધમાં પ્રથમ સૂત્રપાત છે. ચિત્તવૃત્તિઓ ઉપર દબાણ રાખવું, અન્યત્ર—જ્યાં ત્યાં ભટકતી ચિત્તની વૃત્તિઓને આત્માના સ્વરૂપમાં જોડી રાખવી, એને ‘ યોગ ’ બીજા શબ્દમાં ‘ અધ્યાત્મ ’ કહેવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ, પરન્તુ એવી હદ ઉપર આવવાના જે સાધનભૂત વ્યાપારો છે, તે પણ યોગનાં, બીજા શબ્દમાં અધ્યાત્મનાં કારણ હોવાથી યોગ યા અધ્યાત્મ કહેવાય છે.

ન્યારથી મનુષ્ય સાચું બોલનાં કે નીતિ પાળનાં શીખે, ત્યારથી તેને અધ્યાત્મની શરૂઆત થાય છે. અધ્યાત્મનો સરળ અને સારો ભાવાર્થ એજ છે કે—સાચું બોલવું, નીતિ રાખવી, પરાપકાર કરવો, હિંસા પાલન કરવી, અભયર્થ (સ્વસ્તીસંતોષ યા સર્વથા મૈથુનનો ત્યાગ) ધારણ કરવું, ક્ષમા રાખવી, સરળતા પકડવી, મદુ સ્વભાવમાં રહેવું, લુપ્તતા વળવી,

SPIRITUAL LIGHT.

પ્રતિમા પાળવી, ગંભીર રહેવું, ગુણગ્રાહી બનવું,—વગેરે ગુણો મેળવવા આગળ વધવું. દમેશાં પ્રત્યથવાનો આધાર ગુણો ઉપર રહેલો છે. ગમે તેવો સાધુવેષ પહેરવામાં આવે, પરંતુ એટલા માત્રથી કૃતાર્થતા સમજવાની હોયજ નહિ. ગૃહસ્થો યદિ ગૃહસ્થધર્મનો અમલ કરે, તો તેઓ તેટલે અંશે અધ્યાત્મની લાઇન ઉપર અચાપર છે, તો પછી જેઓ પંચમહાવ્રતોથી સાધુજીવન ચલાવે છે, તેઓ તો સુતરાં અધ્યાત્મી કહેવાય, એમાં નવાઇ નથી. અધ્યાત્મની દૂરની હદ બહુ ગહન છે; એ તરફ દષ્ટિ કરતાં કેટલાક મહાપુરુષો પણ હતોત્સાહ થઇ જાય છે અને અધ્યાત્મના માર્ગની પ્રાપ્તિને અતિક્ષિપ્ત સમજવા લાગે છે; પરંતુ એ સીધી વાત છે કે ઉંચી શ્રેણી એકદમ પ્રાપ્ત થતી નથી. ક્રમશઃ ઉદ્યોગ જારી રાખવાથી આગળ વધાય છે અને છેવટે ઉચ્ચ ક્ષેત્રોએ પહોંચી જવાય છે. ઉત્તમ ગુણોનો સંચય કરતા રહેવાથી અધ્યાત્મમાં આગળ વધવાની જગ્યા સ્વતઃ મળતી જાય છે, અને એવી આત્મશક્તિ સ્વતઃ જાગૃત થાય છે કે જેનાથી અધ્યાત્મનાં દુર્ગમ ક્ષેત્રોમાં પહોંચી વળવાનું સામર્થ્ય પ્રકટ થાય છે.

ઉપક્રમ:—

દત્તં હ્રદા ! શાસ્ત્રવિશારદત્વમનર્થહેતુશ્ચ વચઃપદુત્તમ્ ।
વિજ્ઞાનવેત્તત્ત્વમપાર્થકં ચ નાઽઽસ્વાદિતોઽધ્યાત્મસુધારસથેત્ ॥૨॥

(2)

Proficiency in scriptures is of no avail, eloquence proves harmful, physical sciences come to naught, if the spiritual ambrosia be not tasted.

Notes:—As long as one has not attained the knowledge of the distinction between the Ego and the Non Ego ie; the awakening of the inner life has not begun, his knowledge of the Shastras, eloquence, lectures, sermons &c are of no use. On the contrary they impede his real progress and blind him to dis-

criminate between the eternal and the transitory. There are men, without any trace of inner life, who have attracted and drowned their audience with lofty thoughts embodied in the Shastras.

ઉપક્રમ:—

“ જો અધ્યાત્મરૂપ અમૃતના રસનું આસ્વાદન કરવામાં ન આવ્યું હોય; તો સખેદ કહેવું જોઈએ કે શાસ્ત્રોત્તે ગમે તેટલો અભ્યાસ પણ વસ્તુ-તત્ત્વપર પ્રકાશ પાડી શકતો નથી, અર્થાત્ ગમે તેવી વિદ્યતા પણ અધ્યાત્મના પ્રકાશ વગર આંધળીજ છે, અને વચનપટ્ટતા અનર્થનું કારણ બને છે તથા વિજ્ઞાન (Science) વિદ્યાના પ્રયોગોની કુશલતા નિર્થક નીવડે છે. ”—૨

વ્યાખ્યા:—

વેદો, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ, દર્શનશાસ્ત્રો, અને પુરાણો વગેરે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો, તથા અંગ, ઉપાંગ વગેરે જૈનધર્મશાસ્ત્રો, તેમજ અન્યધર્મશાસ્ત્રો ભણી જવામાં આવે, અરે! દુનિયાનાં તમામ ધર્મશાસ્ત્રોમાં પારદર્શિતા મેળવવામાં આવે, પણ જો પોતાનાં કર્તવ્યો સમજવામાં ન આવે, પોતાનું ખરૂં ધ્યેય ધ્યાનમાં લેવામાં ન આવે, પોતાની દૃષ્ટિ આત્મસ્વરૂપને અભિમુખ કરવામાં ન આવે, તો તે ગમે તેટલી વિદ્યતા-ગમે તેટલી શાસ્ત્રપારદર્શિતા પણ ફેાકટ છે. જે માણસનું જ્ઞાન અન્તર્દૃષ્ટિને જાગૃત કરતું નથી, તે માણસનું જ્ઞાન તેને બોળત રૂપ છે. ચન્દનને ભાર ઉઠાવનાર ગધેરાને ચન્દન જેમ ફક્ત ભારજ રૂપ છે, તેમ આત્મસ્વરૂપના પરિચય વગરનું જ્ઞાન તે જ્ઞાનવાળાને ફક્ત ભારજ રૂપ છે. જ્ઞાન પ્રમાણે અનુભવ ન હોય, જ્ઞાન પ્રમાણે સહવર્તન ન હોય, તો તે જ્ઞાનથી ભલે તે મનુષ્ય દુનિયામાં પૂજાય, પણ વસ્તુસ્થિતિએ તે જ્ઞાન તેને અનર્થરૂપ બને છે, સંસાર-અરણ્યમાં ભટકાવનાર થાય છે. ઘણા પંડિતો એવા જોવાય છે કે જેઓનું વર્તન ‘ પાથીમાંના રિંગણા ’ જેવું હોય છે. આવા પંડિતોના વિચારો કે ઉપદેશો ફેનોઆફમાંથી નિકળતા શબ્દો જેવા છે. જેમ ફેનોઆફની રેકડો સુંદર ગાયન યા મનોહર ઉપદેશ સંભળાવી ભોંકેને રંજિત કરે છે, પણ પોતાને તેની કંઈ અસર થતી નથી, તેનું

SPIRITUAL LIGHT.

ધારણુ તેની જડતા છે; તેજ પ્રમાણે જેઓનું જ્ઞાન કર્તવ્યવ્યુત છે, તેવાઓનો ઉપદેશ બીજાઓને અસર કરનાર થવા છતાં પોતાના આત્મામાં અસર ઉત્પન્ન કરતો નથી, તેનું કારણ પણ બીજું શું કહી શકાય—એજ કહી શકાય કે તેઓ પણ પેલી રેકર્ડોના સહોદર છે.

‘ **પરોપદેશે પાણિડત્યમ્** ’ જેનું કરનારા ઉપદેશકોએ (orators) બીજાઓને ઉપદેશ આપવાની સાથેજ તે ઉપદેશ પોતે પણ ધારણુ કરવાનો છે. બીજાઓ ઉપર પ્રકાશ નાંખનાર, જે પોતે અંધારામાંથી બહાર ન નિકળે, તો એ **મશાલચીના** ભાષ્યબંધ થવા જેવી હજી કત છે. બીજાઓને સમજાવવા હજારો લોકો તૈયાર થાય છે અને હજારો વક્તાઓ બીજાઓ ઉપર પોતાના ઉપદેશની સચોટ જાપ પણ પાડે છે, પરંતુ પોતાને—પોતાના આત્માને સમજાવવો, એજ ખરી બહાદુરી છે. પ્લેટફોર્મ ઉપર સિંહની જેમ ગાજતા લીડરો, સમાજસુધારકો દેશાભિમાદે પૂર જોડાથી ભાષણો આપે છે, પણ તેમાંના કેટલાકોની પ્રવૃત્તિ એવી જોવાય છે કે ભાષણ પૂરું થયું કે તરતજ તેઓ સીધા હોટલમાં જઈ અભક્ષ્યનું લક્ષણ કે અપેયનું પાન (જે પોતાના ઉપદેશથી વિરુદ્ધ છે) કરવા લાગી જાય છે. અફસોસ !! ખરેખર—

“ મારે કહેવું છે કાંઈ, મારે કરવું છે કાંઈ,
એમ કરી ભવજી તરવા છે ભાઈ ! ”

વ્યાખ્યાન કરનારાઓમાંના કેટલાકે મહાત્માઓ એવું સુલલિત વ્યાખ્યાન આપે છે કે જે સાંભળી આખી સભા એક વખત વૈરાગ્ય રસમાં તરબોળ થઈ જાય છે, અને તેવા વ્યાખ્યાનવાચકરૂપિ મહારાજની આંખોમાંથી ન્યારે વૈરાગ્યનો દેખાવ આપનારાં અશ્રુઓ નિકળવા માંડે છે, ત્યારે સભામાં બેઠેલાઓની પણ આંખો આંસુઓ રેડવા માંડે છે. આવી રીતે વિવિધરસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનોથી સભાને આકર્ષણ કરનારાઓની પણ અંદરખાને જે જુદીજ પ્રવૃત્તિ હોય—ખરાબ વર્તન હોય, તો તેવાઓનું કલ્યાણ શું કદાપિ થઈ શકે ?

આ આત્મા શાસ્ત્રોતો પાંડિત તો અનન્તવાર બન્યો હશે ! પ્રયત્ન વિદ્વત્તાના પ્રતાપથી અનન્તવાર સર્વજ્ઞ તરીકે કહેવાણો હશે ? અને વ્યાખ્યાનવાચકરૂપિ જેવાં સદસ્ય ડાહ્યલો ગળા ઉપર લટકાવી મ્હોટી મ્હોટી સભા-

એમાં વ્યાખ્યાનોના મેઘનાદથી દેશને અનન્તશઃ ગળવી મૂક્યો હશે, પણ ત્રિચારવું જોઈએ કે એથી પોતાનું વલ્લુ શું ? આદર્શ આરિત્ર સિવાય બધું નકામું છે. આદર્શ પુરૂષ થયા વિના તમામ કાર્યો માત્ર આડંબરરૂપ અને ફોતરાને ખાંડવા તથા પાણી વલોવવા બરાબર છે. આદર્શ પુરૂષ થયા માટે આત્માની તરફ અવલોકના કરવાની પ્રથમ અગત્યતા છે. સન્ધ્યા, વન્દન, પૂજન, તપ, જપ વગેરે બધું કરવામાં જો આત્માને ભૂલી જવામાં આવે—મૂળ સાધ્યગિનું ભૂલી જવામાં આવે તો, એ બરેબર જનૈયાઓને જમાડવામાં વરને વિસરી જવા બરાબર છે. દરેક ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોનો ઉદ્દેશ, આત્માને વિકાસમાં મૂકવો, એ છે. આત્મસ્વરૂપની વ્યગ્રતિ, બીજા શબ્દોમાં આત્મદષ્ટિનો પ્રકાશ, એજ ધાર્મિક આસારોનું રહસ્ય છે. એ ઉદ્દેશ કે એ રહસ્યને વિસરી જવામાં આવે અને તે વગરના સુકાજ અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવૃત્ત રહેવાય, તો તે ડહાપણની બહારની વાત છે. બુદ્ધિમાનોને માટે એ જરૂરની વાત છે કે તેઓએ સાધ્ય અને સાધનનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. સાધ્યને નિશાન કરી સાધનોને સાધનો તરીકે અમલમાં મૂકવાં જોઈએ. સાધ્યને ભૂલી જવાય અને સાધનોને સાધ્ય સમજી લેવામાં આવે, તો એ એવી હાડીકત અને છે કે જે એક દાખલાથી જોઈ શકાશે; જેમકે—એક મનુષ્ય ઉત્તર દિશાના ડોહ ગામ તરફ જવા નિકળ્યો, વચમાં જે રસ્તા આવ્યા, ઉત્તર દિશાનો રસ્તો પડતો મૂકી તે દક્ષિણ દિશાના રસ્તે ચાલવા માંડ્યો. એ મનુષ્ય મનમાં એમ સમજે છે કે ગામ પહોંચવાને માટે રસ્તા ઉપર એસી નહિ રહેતાં હાલ્યા કરવું જોઈએ, અર્થાત્ ગામ પહોંચવાનું સાધન, રસ્તા ઉપર હાલવું, એ છે. આવી સમજણ હોવા છતાં અને બરાબર હાલવા છતાં પણ શું તે પોતાના ઇષ્ટ ગામને પહોંચી શકશે ? કદાપિ નહિ. કેમ ? રસ્તા ઉપર હાલતો તો બરાબર જાય છે !, લલે ઉલટી દિશાના, પણ રસ્તા ઉપરજ હાલ્યો જાય છે, છતાં તે કેમ પોતાના પ્રાપ્તવ્ય ગામને પહોંચી ન શકે ? પરન્તુ વાચક ! ન પહોંચી શકે. લલે તે ખેતરમાં નહિ પણ રસ્તા ઉપરજ હાલ્યો જાય છે અને એ રીતે ગામને પહોંચવાનું સાધન—જે રસ્તા ઉપર ચાલવું, તેનો તે અમલ કરે છે, પણ એ હાલવું, એ સાધ્યની સમ્મુખ નથી—સાધ્યથી ઉલટું છે,—સાધ્યથી ઉલટી દિશામાં છે, એ માટે તે પોતાના પ્રાપ્તવ્ય સ્થળને મેળવી શકે નહિ. એજ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં પણ, ધાર્મિક આચાર—વ્યવહાર, કે જે વડે આપણું પ્રાપ્તસ્થાન આત્મવિકાસ છે, તે જો સક્ષ્યસ્થાનથી

SPIRITUAL LIGHT.

ઉલટા વહેતા હોય—આપણો સાધનમાર્ગ આપણા લક્ષ્યબિન્દુથી ઉલટી દિશામાં રહેતો હોય, તો તેવા ઉલટા—લક્ષ્યચ્યુત—સાધ્યસ્પર્શથી રહિત માર્ગ પર લાખ્ખો, કરોડો, અખજો અને અસંખ્ય વર્ષો સુધી ચાલવામાં આવે, તો પણ શું આત્મોન્નતિરૂપ લક્ષ્યબિન્દુને પહોંચી શકાય ખરું ?

સાત્યન્સ વિદ્યામાં ગમે તેટલી ઉન્નતિ મેળવવામાં આવે, પણ તે ઉન્નતિ આત્મજ્ઞાન વગર શી મહત્ત્વની ? આત્મામાં અનન્ત શક્તિઓ છે. આત્માનો વિકાસ જેમ જેમ થતો જાય છે, તેમ તેમ તેની શક્તિઓ પ્રકાશમાં આવતી જાય છે. અધ્યાત્મના માર્ગે આત્માની શક્તિઓ ખીલવી શકાય છે. આવરણો દૂર થવાથી જે આત્માની શક્તિઓ પ્રકાશમાં આવે છે, તે વર્ણનમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. આત્માની શક્તિ (Power) સ્હામે વિજ્ઞાનવિદ્યાના ચમત્કારો કંઈ હિસાબમાં નથી. જડવાદ વિનાશી છે, જ્યારે આત્મવાદ તેથી ઉલટો છે. જડ પદાર્થોના આવિષ્કારો અને અન્ય જડવાદથી મજેલી ઉન્નતિ એ બધું વિનશ્વર છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ અને તેથી થતો મહાન્ અપૂર્વ આનંદ, એ જેમને તેમ બરાબર સદા સ્થાયી રહે છે.

ज्ञानस्य भक्तेस्तपसः क्रियायाः प्रयोजनं खल्विदमेकमेव ।

चेतःसमाधौ सति कर्मलेपविशोधनादात्मगुणप्रकाशः ॥ ૩ ॥

(૩)

Indeed the sole object of knowledge, devotion, austerity and religious practices is the illumination of the soul, and to remove the impure coating of Actions (Karmas), by means of deep concentration of mind and thus to manifest (to bring to light) the nature of the soul.

Notes—The preliminary requisite in the path of the realization of the Higher Self is the discrimination between the ordinary life and the real soul-life. Self Culture embraces the knowledge of the ego and

the non-ego. When one practises or tries to practise universal love with a clear distinction of the reality, his knowledge, devotion and austerity will bear proper fruit and he will be able to remove the impure coating of Karma by practising concentration &c. Without soul-culture he will be able to achieve nothing however tremendous and elaborate his working may be.

“ જ્ઞાન, ભક્તિ, તપશ્ચર્યા અને ક્રિયાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એકજ છે, અને તે એ છે કે—ચિત્તની સમાધિ વડે કર્મનો લેપ દૂર કરીને આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોને પ્રકાશમાં લાવવા. ”—૩

વ્યાખ્યા:—

જ્ઞાન લાલુવાથી અને ભક્તિ, તપ તથા ક્રિયા કરવાથી જો ચિત્ત-શુદ્ધિ થતી હોય, અગર ચિત્તનો મળ કંઈ પણ ઓછો થવા લાગતો હોય, તોજ તે જ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે સફળ છે.

ખૂબ યાદ રાખવું જોઈએ કે સર્વ દુઃખોનું કારણ માત્ર અજ્ઞાનતા છે. અજ્ઞાનતા એટલે જ્ઞાનનો અભાવ. કઈ વસ્તુના જ્ઞાનનો અભાવ દુઃખોનું કારણ છે? એ વિચારવાનું છે. ગમે તેટલાં શસ્ત્રો વાંચી નાંખ્યાં હોય અને ગમે તેટલો દુનિયાનો અનુભવ લેવામાં આવ્યો હોય, પણ એટલેથી દુઃખોનો અન્ત આવતો નથી અને યથાર્થ આનન્દ મેળવાતો નથી. એક વસ્તુ સિવાય બાકી તમામ વસ્તુઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ અજ્ઞાનતા હઠી શકે નહિ અને એથી થતા ઉપદ્રવો મટે નહિ; એ એક વસ્તુ બીજી કોઈ નહિ, પણ આત્માજ છે; અને એ વિષેની અજ્ઞાનતાજ સર્વ દુઃખોને જન્મ આપનારી છે. એ માટે શાસ્ત્રકારોની છેલ્લી ઉદ્દેશોપણ એજ છે કે—‘ આત્માના અજ્ઞાનથી થતાં દુઃખોનો નાશ આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય કદાપિ અર્થ શકશે નહિ, ’ આ વાત તદ્દન બ્યાબ્બી છે, કારણ કે જન્મ અન્વકારને હણવા તેના વિરોધી પ્રકાશની જરૂર છે, તેમ અન્વકારરૂપ આત્મવિષયક અજ્ઞાનને હણવા તેના વિરોધી આત્મજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશની જરૂર છે.

જ્યાં સુધી આત્મા કપાયો, ઈન્દ્રિયો અને મનને વશીભૂત છે, ત્યાં

મુખી તે આત્માજ પોતે સંસાર છે, અને જ્યારે કપાયોના ક્ષયદારા ધન્દ્રિયો તથા મનને છતી નિર્મોહ દશામાં પ્રાપ્ત થઈ પૂર્ણ વિકાસમાં આવે છે, ત્યારે તેજ આત્મા મોક્ષ કહેવાય છે. સંસાર અને મોક્ષ બીજું કંઈ નથી, કિન્તુ આત્મા એજ સંસાર અને આત્મા એજ મોક્ષ કહી શકાય છે.

આત્મસ્વરૂપના પૂર્ણ પ્રકાશરૂપ મોક્ષને માટે પ્રથમતઃ કપાયો દૂર કરવા જોઈએ છે. કપાયો પેદા કોઈને નિગ્રહ ક્ષમાથી થાય છે. માનનો પરાજય મૃદુસ્વભાવ રાખવાથી થાય છે, માયા (કપટ) નો સંહાર સરળ બનવાથી થાય છે અને લોભનું નિકન્દન સન્તોષ પકડવાથી થાય છે. આ કપાયોનો વિજય કરવા માટે ધન્દ્રિયોને સ્વાધીન બનાવવી જોઈએ. ધન્દ્રિયો ઉપર સત્તા મેળવવા મનને શુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા છે. મનની ક્રિયારૂપલતાને રોકવાનું સાધન, વૈરાગ્ય અવસ્થા અને સક્રિયાઓનો અભ્યાસ છે.* મનનો નિરોધ કરવામાં રાગ-દ્વેષ ઉપર અંકુશ મૂકવો ખાસ અગત્યનો છે. રાગ-દ્વેષ રૂપ મળતે દૂર કરવાનું કામ સમતારૂપ જળનું છે. સમતા શુભનો પ્રાદુર્ભાવ મમતાને અટકાવ્યા વગર કદાપિ થતો નથી. મમતાને દૂર કરવા—

“ અનિરયં સંસારે ભવતિ સકલં યસ્યયનગમ્ ” ॥

—“ સંસારમાં જે કાંઈ આંખથી દેખાય છે, તે બધું અનિરય છે ” એવી અનિરયભાવના અને તે સિવાય બીજી અશરણ વગેરે ભાવનાઓ ભાવવી જોઈએ. આ ભાવનાઓનો વેગ જેમ જેમ પ્રબળ થતો જાય છે, તેમ તેમ મમત્વરૂપ અન્ધકાર તે પ્રમાણમાં ક્ષીણ થતો જાય છે, અને તે પ્રમાણમાં સમતાની જળહળતી જ્યોતિ અદાર આવે છે. ધ્યાનનો મુખ્ય પાયો આ સમતા છે. આ સમતાની પરાકાષ્ઠાના પરિણામે કાંઈ પણ એક વસ્તુ ઉપર એકાગ્રતા સિદ્ધ થઈ શકે છે. ધ્યાનની શ્રેણીમાં આવ્યા પછી

* “ ચञ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ ! પ્રમાથિ બલબદ્ વૃદ્ધ્મ ।

તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ” ॥

“ અસંશયં મહાબાહો ! મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન ચ કૌતેય ! વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ” ॥

—ભગવદ્ગીતા,

પણુ સિદ્ધિ-વશ્વિઓ પ્રાપ્ત થતાં જો ફરી મોહમાં ફસાવાનું થાય, તે અધઃપાત થવામાં વાર લાગે નહિ; એ માટે ધ્યાની પુરૂષને પણુ સમ્પૂર્ણ મોહનો ક્ષય જ્યાં સુધી ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રતિક્ષણુ સાવચેત રહેવાનું હોય છે. ધ્યાનની ઉચ્ચ અવસ્થાને ‘સમાધિ’ કહે છે; એ રસ્તે કર્મ સમૂહનો ક્ષય થાય છે અને એથી કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. કેવલજ્ઞાન વાળો જ્યાં સુધી શરીરધારી હોય છે, ત્યાં સુધી તે ‘જીવન-મુક્ત’ કહેવાય છે, અને શરીરનો સમ્બન્ધ છૂટયેથી પરબ્રહ્મસ્વરૂપી બને છે. માટેજ આ શ્લોકમાં કથન કરવામાં આવ્યું કે આત્મગુણોનો પ્રકાશ કરવાનું સાધન, ચિત્તની સમાધિદ્વારા કર્મરૂપ લેપનું દૂર કરવો, એ છે. આ શ્લોકમાં ‘સમાધિ’ શબ્દથી સીધો અર્થ એજ સમજવાનો છે કે-જ્યારે ચિત્ત ઉપર કપાયો અને વિષયોનાં આક્રમણો થતાં અટકી જાય, ત્યારે તેવી ચિત્તની સ્થિતિને ચિત્તની સમાધિ કહેવામાં આવે છે. આવી સમાધિને લક્ષ્યમાં રાખીનેજ દરેક ક્રિયા, તપ, જપ કે ભક્તિ કરવાની છે.

|| ધ્યાનં ચ મૌનં ચ તપઃ ક્રિયા ચ નાધ્યાત્મમાર્ગાભિમુખીભવેચ્છત્ ||
|| ન તર્હિ કલ્યાણનિબન્ધનં સ્યાદ્ યુક્તા હિ લક્ષ્યાભિમુખી પ્રવૃત્તિઃ ||૪||

(4)

Meditation, silence, penances and sacred ceremonies if not practised with a view to self realization, will not be productive of good result. Those efforts are commendable, that are directed towards (the attainment of) the goal.

Notes—When a man clearly understands the phenomenal nature of things and the permanent centre of consciousness, the awakening of inner life takes place. He then recognises the unceasing panorama of vanishing forces and forms. Thus inwardly strengthened if he practises meditation &c, he would be

SPIRITUAL LIGHT.

successful in the attainment of the object in view, otherwise, all his practices would be of no avail.

“ધ્યાન, મૈન, તપ અને અનુશાન, એ બધું અધ્યાત્મના માર્ગની સમુખ હોવું જોઈએ. એમ જો ન હોય, તો તે કલ્યાણનાં સાધક થઈ શકે નહિ. હમેશાં દરેક પ્રવૃત્તિમાં લક્ષ્ય આધવાની જરૂર છે. લક્ષ્યને સ્થિર કરી તદનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે, તોજ તે પ્રવૃત્તિ સફળ થઈ શકે છે.”—૪

વ્યાખ્યા:—

સાધ્યને લક્ષ્યમાં નહિ લીધેલા ધનુર્ધરની બાણ ફેંકવાની ચેષ્ટા જેમ નિષ્ફળ જાય છે, તેમ સાધ્યને સ્થિર કર્યા વગર કરાવી તમામ ક્રિયાઓ નિર્થક જાય છે. આત્મસ્વરૂપનો પૂર્ણ પ્રકાશ થવો, એ ખરું સાધ્ય દરેક ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ—પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુ પર સ્થાપિત કરવું જોઈએ. એ સાધ્યને સિદ્ધ કરી આપનાર માર્ગની શોધ કરવી જોઈએ. માર્ગની શોધને માટે દુરાગ્રહનો ત્યાગ કરી શાસ્ત્રોનો ગર્ભ તપાસવો જોઈએ. પરમ જિજ્ઞાસુ—શુદ્ધિએ અને આત્મકલ્યાણની તીવ્ર ઉત્કંઠાથી અવલોકાતાં શાસ્ત્રો-માંથી આત્મોન્નતિનો નિષ્કલંક માર્ગ મેળવી શકાય છે.

જે મનુષ્ય પોતાના લક્ષ્યપર સ્થિર છે, તેને પોતાના પ્રયત્નમાં હાનિ ઉઠાવવી પડતી નથી. ધારેલા લક્ષ્યને ચૂકી જનાર મનુષ્યને પડત્યાં વાર લાગતી નથી. પેલો નટ કે જે વાંસ પર ચઢીને દોરડા ઉપર નાચ કરી રહ્યો છે અને જેને જેવા માટે હજારો માણસો એકઠા થયા છે, આવી સ્થિતિમાં—હજારો માણસોના શોર ખડોર વચ્ચે તે નટ દોર પરથી નીચે જે પડતો નથી, તેમજ માથે પાણીનાં ભરેલાં બેડાં ઉઠાવીને ચાલતી સ્ત્રીઓ એક બીજાની સાથે વાતો કરતી જાય છે, હાસ્યવિનોદ કરતી જાય છે, તાલિઓ દેતી જાય છે, એમ છતાં પણ તેણીઓના માથા ઉપરથી બેડાં જે પડતાં નથી, તે બંનેનું કારણ માત્ર એકજ છે, અને તે એજ છે કે—દોર પર નાચતા પેલા નટનું લક્ષ્ય ફક્ત પોતાના હાથમાં રાખેલા વાંસ ઉપર અને પેલી બેડાંવાળી સ્ત્રીઓનું લક્ષ્ય ફક્ત પોતાનાં માથાં ઉપર રહેલાં બેડાં ઉપરજ રહેલું છે. પેલો નટ કે પેલી સ્ત્રીઓ પોતાના નિશાનને જૂલો જાય—પોતાના લક્ષ્યબિન્દુને ચૂકી જાય—પોતાની દૃષ્ટિને વાંસ કે પાણીનાં બેડાં ઉપરથી લગારમાત્ર જો ચલાયમાન કરે, તો તત્કાળ પેલો નટ દોર પરથી

નીચે મટે અને સ્ત્રીઓનાં મોડાં તેણીઓના માથેથી પડી જાય, એ દેખીતું છે. આ પ્રમાણે દરેક જગ્યાએ પોતાના લક્ષ્યબિન્દુને સ્થિર રાખવાની આવશ્યકતા છે. આત્મકલ્યાણને માટે પણ જે કાંઈ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ મૂલ ઉદ્દેશ બરાબર સમજવો જોઈએ. “ અમુક ક્રિયા હું શા માટે કરું છું ? ” એ દરેક અન્તર્દૃષ્ટિથી વિચારવાનું છે. હમેશાં બાહ્ય સાધનો આબ્યન્તર સાધનોને પુષ્ટિ આપનારાં હોવાં જોઈએ; એટલે બાહ્ય સાધનોનો ઉદ્દેશ આબ્યન્તર સાધનોની પુષ્ટિ કરવાનો હોય છે. બીજા શબ્દોમાં, બાહ્ય સાધનો આબ્યન્તર સાધનોને વિકસિત કરવાને માટે સેવવામાં આવે છે. આમ હોવા છતાં પણ જે બાહ્ય સાધનોમાં એવી રીતે મચી રહેવામાં આવે કે જેથી ઉદ્દેશ્યનો લગારે સ્પર્શ ન થાય, તો ખૂબ યાદ રાખવું જોઈએ કે એથી સફલતા મેળવી શકાશે નહિ. મનની સ્વચ્છતા અને સદ્વર્તનની પુષ્ટિ માટે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે. આમ હોવા છતાં પણ જે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતાં મનની સ્વચ્છતા અને સદ્વર્તનની પુષ્ટિનો ઉદ્દેશ ભૂલી જવામાં આવે, તો સમગ્ર રાખવું જોઈએ કે આખી જિન્દગી સુધી એવી લક્ષ્યચ્યુત ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ તેનું પરિણામ ‘ શન્ય ’ સિવાય બીજું કશું આવતું નથી.

આપણે જોઈએ છીએ કે લગવાનું પૂજા-સેવા અને ધર્મક્રિયાઓ કરનારાઓમાંના કેટલાકો એવા હોય છે કે જેઓનું વર્તન આપણને ત્યાં-સુધી ખેદ ઉપજાવે છે કે એવાઓને ‘ ધર્માન્ધ ’ કે ‘ ધર્મહમ્ ’ માનવાને આપણું મન તૈયાર થાય છે, આનું કારણ શું ? આનું કારણ એજ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ એઓ એવા મલિનચિત્તવાળા રહ્યા કરે છે કે હડહડતું અસત્ય બોલતાં કે ખોટા ખોટા હિસાબો કરી બોળા જીવેને ગળે છુરી ફેરવતાં પણ એઓ આંચકો ખાતા નથી. જ્યાં આવી મલિનચિત્તિઓ કે આવી પાપવાસનાઓ હોય, ત્યાં આપણને તેવાઓની ધાર્મિક ક્રિયાઓનું પરિણામ સાફ જણાય ખરું ? આપણને જે કે આશ્ચર્ય થઈ જાય છે કે પ્રતિદિન સેવા-પૂજા અને ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ ઠગવાની, થાપણ ઝાળવવાની, ગરીબ માણસોનાં ઘર ઉખાડી નાંખવાની અને એવી બીજી અનેક લયકર પાપવૃત્તિઓ મનુષ્યોનાં હૃદયોમાં કેમ રહેતી હશે ? પણ એ ખુલ્લી વાત છે કે આત્મ-ત્રેય તરફ દૃષ્ટિ ગયા વગર-ઉદ્દેશ યા લક્ષ્યબિન્દુને સ્થિર કર્યા વગર જે

SPIRITUAL LIGHT.

ગતાનુગતિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તેનું પરિણામ ખીણું શું આવે ? તેવી ક્રિયાઓથી આત્મમળ કેવી રીતે દૂર થઇ શકે ? તેવી ક્રિયાઓ ભલે ધર્મની દૃષ્ટિએ કરાતી કહેવાતી હોય, પરંતુ એથી જિન્દગી સુધરવાનું પરિણામ આવતું નહિ દેખાવાથી તેવી લક્ષ્યચ્યુત ક્રિયાઓને માત્ર નહિ આપતાં માર્ગાનુસારિણી ક્રિયાઓને વિચારક મનુષ્ય માન આપે છે.

**द्वीपं पयोधौ फलिनं मरौ च दीपं निशायां शिखिनं हिमे च ।
कलौ कराले लभते दुरापमध्यात्मतत्त्वं बहुभागधेयः ॥ ५ ॥**

(5)

In this very formidable Kaliyuga it is a rare and fortunate being alone that attains the unattainable spiritual knowledge which is like an island in ocean, a fruitbearing tree in a desert, a lamp during night or a hearth in winter.

“ સમુદ્રની મુસાફરીમાં દ્વીપ, મરૂ દેશના સપાટ મેદાનમાં વૃક્ષ, ઘેર અંધારી રાત્રિમાં દીપક અને સખ ટાઢની ઋતુમાં અગ્નિની જેમ આ વિકરાલ કાલમાં દુર્લભ એવા અધ્યાત્મતત્ત્વને મહાન્ ભાગ્યશાળી મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ”—૫

વ્યાખ્યા.

વર્તમાનકાળને હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારો ‘કલિયુગ’ કહે છે, જ્યારે જૈનશાસ્ત્રકારો પંચમ અર (ભાષામાં પાંચમો આરો) કહે છે. એ બંને ધર્મશાસ્ત્રકારોનો કહેવાનો ભાવ એકજ છે કે જેમ પ્રાચીનકાળમાં દિવ્ય-જ્ઞાની, બ્રહ્મજ્ઞાની મહાપુરુષો વિહરતા હતા—દૃષ્ટિગોચર થતા હતા અને આધ્યાત્મિક અદ્ભુત શક્તિઓ પ્રાદુર્ભૂત થતી હતી, તેમ વર્તમાનકાલમાં તેવા દિવ્ય મહર્ષિઓ અને તેથી આધ્યાત્મિક અલૌકિક શક્તિઓનો સદ્ભાવ રહેલો નહિ જોવાતો હોવાથી વર્તમાનકાળ, પડતો કાળ છે અને તે માટે તેને ‘કલિયુગ’ અથવા ‘પંચમ અર’ કહેવામાં આવે છે.

પંચમ અરના સંબન્ધમાં લગાર જૈન પ્રક્રિયા જોઇ જવી પડશે—

જૈનશાસ્ત્રમાં કાળના બે મોટા વિભાગો પાડ્યા છે. તેનાં નામ 'ઉત્સર્પિણી' અને 'અવસર્પિણી' છે. આ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં સંખ્યા ન થઈ શકે એટલાં વર્ષો પસાર થઈ જાય છે. ઉત્સર્પિણી કાલ રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, શરીર, બલ, આયુષ્ય વગેરે સમ્પત્તિઓમાં ક્રમશઃ યદ્યતો હોય છે, જ્યારે અવસર્પિણી કાળ તે સમ્પત્તિઓમાં પડતો હોય છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના છ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તે પ્રત્યેક વિભાગને 'અર' (ભાષામાં 'અરો') કહેવામાં આવે છે. ઉત્સર્પિણીના છ અરો પૂરા થાય કે અવસર્પિણીના અર શરૂ થવા માંડે છે. વર્તમાનમાં ભારતવર્ષ આદિ ક્ષેત્રોમાં અવસર્પિણીનો પંચમ અર ચાલે છે. અવસર્પિણીના છ અરો પૈકી પ્રથમ અર અતિસમ્પન્ન હોય છે, બીજો સમ્પન્ન, ત્રીજો સમ્પન્ન અને હીન, ચોથો હીન અને સંપન્ન, પાંચમો હીન અને છઠ્ઠો અતિહીન હોય છે. આ અવસર્પિણીના છ અરોથી ઉત્સર્પિણીના છ અરો વિપરીત હોય છે. જેમકે—ઉત્સર્પિણીનો પહેલો અર અતિહીન, બીજો હીન, ત્રીજો હીન અને સંપન્ન, ચોથો સમ્પન્ન અને હીન, પાંચમો સમ્પન્ન અને છઠ્ઠો અતિસમ્પન્ન હોય છે.

આ બંને અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા-ચોથા અરોમાં 'તીર્થ'કરો' ઉત્પન્ન થાય છે. 'તીર્થ'કરો' કાણુ છે ! એ જૈનદષ્ટિએ અહીં જોઈ જવું જોઈએ—

જેઓનો, અનેક જન્મોથી આત્મસ્વરૂપને વિકસિત કરવાનો અભ્યાસ થતે થતે, જે ભવમાં (જન્મમાં) કર્મેણો ક્ષય થવાથી ચૈતન્યસ્વરૂપનો પૂર્ણ પ્રકાશ થયો છે, તેઓ તે ભવમાં પરમાત્મા થયા કહેવાય છે. આ પરમાત્માઓના બે વિભાગો પડે છે—તીર્થ'કરો અને સામાન્યકેવલજ્ઞાનિઓ. તીર્થ'કરો જન્મથી વિશિષ્ટજ્ઞાનવાન અને અલૌકિકસૌભાગ્યશાલી હોય છે. એઓના સમ્પન્નમાં અનેક વિશેષતાઓ કહેવામાં આવી છે. રાજ્ય નહિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ આગળ ઉપર રાજ્ય મળવાનું હોવાથી રાજકુમાર જેમ રાજ્ય કહેવાય છે, એમ તીર્થ'કરો બાહ્યઅવસ્થાથી કેવલજ્ઞાનધારી નહિ હોવા છતાં અને અત્યેવ તેઓમાં વાસ્તવિક તીર્થ'કરત્વ નહિ હોવા છતાં પણ તેજ જિન્દગીમાં તીર્થ'કર થનાર હોવાથી તીર્થ'કર કહેવાય છે. એઓને જ્યારે કર્મસમૂહનો ક્ષય થવાથી કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે તેઓ તીર્થ'ની સ્થાપના કરે છે. 'તીર્થ' શબ્દનો અર્થ—

SPIRITUAL LIGHT.

સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા, એ ચતુર્વિધ સંઘ છે, તીર્થંકરના ઉપદેશના આધારે તેઓના મુખ્ય શિષ્યો—જેઓ ‘ગણધર’ કહેવાય છે—શાસ્ત્રોની રચના કરે છે, જે બાર વિભાગોમાં વિભક્ત હોય છે; એ પ્રત્યેક વિભાગને ‘અંગ’ કહેવામાં આવે છે, અતઃ એ બાર વિભાગો ‘દ્વાદશાંગી’ કહેવાય છે. ‘તીર્થ’ શબ્દથી આ દ્વાદશાંગી પણ લેવાય છે, આવી રીતે તીર્થના સ્થાપનાર યા પ્રયોજક હોવાથી તીર્થંકર કહેવાય છે.

દરેક અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી કાલમાં (ત્રીન્ન—ચોથા અરમાં) ચોવીસ ચોવીસ તીર્થંકરો થાય છે. કોઈ પણ તીર્થંકર નવીન ધર્મ સ્થાપતા નથી, કિન્તુ પૂર્વે થઈ ગયેલા તીર્થંકરોથી પ્રકાશમાં આવેલા સનાતન પવિત્ર ધર્મને પુનઃ પ્રકાશમાં મૂકે છે. ધર્મના મુખ્ય પ્રકાશક તરીકેની દૃષ્ટિએ અને અતુલ લોકોત્તર પુણ્યસામ્રાજ્યને અંગે આ તીર્થંકર દેવને ઇન્દ્ર માનવામાં આવ્યા છે.

ઉપર બતાવેલી વિશેષતાઓ વગરના કેવલજ્ઞાનધારી વીતરાગ પરમાત્માઓ સામાન્યકેવલી કહેવાય છે. એઓ પ્રાયઃ તીર્થંકરોના ચરણાશ્રિત થઈને કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે. જમે તેનો આત્મા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તીર્થંકરના આત્મા જેવોજ અને છે. એ બંનેમાં અનન્તજ્ઞાનઆદિ આત્મિક પ્રકાશ તદ્દન સરખો હોય છે, માત્ર બાહ્ય અવસ્થા—વ્યવહારસ્થિતિમાં ફરક રહે છે. જે તીર્થંકરે અને સામાન્ય કેવલજ્ઞાનિઓ આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મોક્ષપદને પામે છે, તેઓ ફરીને સંસારમાં આવતા નથી; એથી એ સમજવાનું છે કે—સંસારમાં જે જે આત્માઓ તીર્થંકર બને છે, તે એક પરમાત્માના અવતાર રૂપે નથી, કિન્તુ સર્વ તીર્થંકરો જુદા જુદાજ આત્માઓ છે. મુક્ત થયા પછી સંસારમાં અવતાર લેવાનું જૈનસિદ્ધાન્તને સમ્મત નથી. અસ્તુ.

કરાલ કલિકાલને અવતારતાં પ્રસંગતઃ ખ્રીષ્ઠ હકીકતો પણ જ્ઞેવાણી. હવે આપણે પ્રસ્તુતમાં જોવું જોઈએ કે—જેમ મહાસાગરની મુસાફરીમાં ઘણા દિવસો નહિ, પણ ઘણા મહીનાઓ પસાર થઈ ગયા છતાં પણ કોઈ દ્વીપ ન મળે, તો મુસાફરોને કેટલી મુંઝવણ થાય છે; મારવાડના સપાટ મેદાનમાં મનુષ્ય ચાલ્યો જાય છે, તે વખતે વૈશાખ મહીનાનો પ્રખર તાપ પડી રહ્યો છે, એવી અવસ્થામાં ગરમીથી તંગ થયેલા, તૃષાથી વિ-

બહુ બનેલા અને ચાલવાના પરિશ્રમથી મુંઝાયલા તે માણસને રસ્તામાં કોઈ વૃક્ષ પહોંચે ન મળે, તો તેને કેટલો બધો ગભરાટ થાય છે; જંગલમાં આવી ચઢેલા માણસને ઘેર અધારી રાત્રિ કેવી પિશ્ચાયની જેવી લાગે છે, તેવી સ્થિતિમાં તેને લગારે પ્રકાશ જોવામાં ન આવે, તો તે વખતે તેમું હૃદય કેટલું ભડકી ઉઠે છે; ઠંડી ઋતુમાં, વળી હિમ પડ્યો હોવાથી વચ્ચરહિત દરિદ્ર માણસને એવી સખ ટાઢ ચડી ગઈ હોય કે જેને માટે અગ્નિનો તાપ લેવાની જરૂર રહેતી હોય, તો એવી સ્થિતિમાં તેને એવા રણવગડામાં કદાચ અગ્નિનો યોગ ન મળે, તો તેની શી દશા થાય? વાચક ! આથી વધુ ભયંકર સ્થિતિ અધ્યાત્મરહિત જિન્દગી-વાળાઓને માટે સમજવી જોઈએ.

ઉપરની હકીકત ઉપર નજર કરતાં જણાઈ આવે છે કે જેમ સમુદ્રની મુસાફરીએ નિકળેલાઓ દીપની રાહ જોઈ રહ્યા છે, મરદેશના સપાટ મેદાનમાં ચાલનાર મનુષ્ય વૃક્ષની શોધ કરી રહ્યો છે, જંગલમાં આવી ચઢેલો માણસ, ઘેર અધકારનો ફેલાવ થતે પ્રકાશ દેખવા તરફ નજર કરી રહ્યો છે અને પેલો શરદીથી ઠંડી ગયેલો, અગ્નિ મેળવવા તરફ તાક મારી રહ્યો છે, તેજ પ્રમાણે જગતના પ્રાણીઓને પણ અધ્યાત્મની તેટલીજ આવશ્યકતા (જેટલી પેલાઓને દીપ, વૃક્ષ, દીપક અને અગ્નિની છે,) હોવાથી દરેક પ્રાણીએ અધ્યાત્મની શોધ કરવાની છે. ટાઢે મરતો માણસ અગ્નિને માટે જેટલો આતુર રહે છે, તેટલીજ આતુરતા અધ્યાત્મને માટે જાગૃત થવી જોઈએ.

કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવા માટે પહેલાં તે વસ્તુની ઇચ્છાનો અંકુરો ડુટે છે, સાર પછીજ તે વસ્તુ મેળવવા પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. જેમ જેમ ઇચ્છા પ્રવળ થતી જાય છે, તેમ તેમ ઉદ્ધમ કરવા તરફ વધુ વીર્યસ્ફેરણ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં પણ આધ્યાત્મિક જિન્દગી પ્રાપ્ત કરવાને પહેલાં અભિલાષા ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, સારેજ તેને માટે પ્રયત્ન કરી શકાશે. ઉપરવુક્ત દીપ, વૃક્ષ, દીપક અને અગ્નિને મેળવવાને આતુર થયેલા માણસો સદ્ભાગ્યે તે પોતાના ઇચ્છને મેળવી શકે, પણ અધ્યાત્મમાર્ગ મેળવવો એ સુકર નથી. અરે ! આત્મોન્નતિના રસ્તે ચાલવાને ઉમેદવાર થવું, એ પણ ક્યાં સુલભ છે ? વાડી, લાડી, ગાડીનો રંગ જોઈને જેઓની આંખો ચમ્કર પાડ

SPIRITUAL LIGHT.

જતી હોય, જગતનાં લીલાં પીળાં જોઈને જેઓનાં હૃદયો ઉદ્ધાનત થઈ જતાં હોય, સંસારના શણગારો દેખી જેઓની ધ્વનિયો દ્રવીભૂત થઈ જતી હોય, દુનિયાનો ઠાઠમાઠ જોઈને જેઓનું મન ઝાલ્યું ન રહેતું હોય અને વિષયરસરૂપ અભિમાં જેઓનો આત્મા પતંગિયો બની જતો હોય, એવા અવિવેકિયો અથવા વિવેક ઉપર સ્થિર નહિ રહેનારાઓને, યોજામાં પૂરા આ કલિકાલમાં આધ્યાત્મિક જીવન ઉપર પ્રેમ પ્રકટ થવો, એ સુલભ નથી.

વર્તમાન જમાનામાં નવા નવા વિજ્ઞાનના આવિષ્કારો નિકળતા જોઈ શણગાઓના હૃદયમાં એવી અસર ઉત્પન્ન થયેલી જોવાય છે કે જેથી તેઓ અધ્યાત્મમાર્ગને તુચ્છ ગણવા લાગે છે, પ્રાચીનવિદ્યાથી અંજાઈ ગયેલા શણગાઓ એવા જોવામાં આવે છે કે તેઓ કેવલ પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણના પક્ષપાતી બની ગયા છે, અને એનુંજ એ પરિણામ જોવામાં આવે છે કે તેઓ આત્મોન્નતિને કંઈ ચીજ સમજતા નથી.

એ દેખીતું છે કે નાસ્તિકના વિચારો ભોળાહૃદયવાળા માણસોમાં જેટલી ઝડપથી છાપ બેસાડે છે, તેટલી ઝડપથી આસ્તિકના વિચારો બેસાડી શકતા નથી. આનું કારણ અવલ તો જીવેલી અનાદિકાલની મોહવાસના છે, અને એ સિવાય બીજું પ્રધાન કારણ વિચારશક્તિનો અભાવ છે.

વર્તમાનમાં પોતાની સ્વતન્ત્ર કલ્પનાઓ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખવાનું પ્રાયઃ વધુ પસંદ કરવામાં આવે છે અને એથીજ પ્રાચીન મહર્ષિઓના જ્ઞાનપૂર્ણ ઉપદેશોનો આધાર ન લેવાને લીધે શણી વખતે માન્યતાઓ બાંધવામાં મોટી મોટી ગેરસમજૂતીઓ ઉભી થાય છે; અને પાછળથી પોતાને અનુકૂળ ઉત્તેજકો મળવાથી પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં દુરાગ્રહ બંધાઈ જાય છે, છેવટે હૃદય આસ્તિક્યથી એવું પતિત થાય છે કે જીવન અવ્યવસ્થિત બની જાય છે.

આ વિષમકાળમાં, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, અધ્યાત્મની વિશ્દ્ધમાં વિચાર ધરાવનારો વર્ગ અધિક ફેલાયલો હોવાથી, વિજ્ઞાન-રસાયનના પ્રયોગો દ્વારા જડપદાર્થોના ચમત્કારો વધતા જવાથી અને ફેશનની છટા ઉપર લોકોનાં ચિત્ત અધિકાધિક ખેંચાતાં જતાં હોવાથી, અધ્યાત્મમાર્ગ સુલભ

અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક.

કહેવાયજ ક્યાંથી ? સુલભ નહિ, દુર્લભ નહિ, પરંતુ અતિદુર્લભ કહીએ, તો તે મારી દષ્ટિ પ્રમાણે અત્યુક્તિ નથી.

આજકાલ જોઈએ છીએ કે “ મત મતાન્તરો વધતા જાય છે, સમ્પ્રદાયોમાં પાર્ટિઓ પડતી જાય છે, સમાજોમાં પરસ્પર વૈમનસ્ય વધતું જાય છે, લિન્ન લિન્ન ધર્મવાળા વર્ગોમાં દ્વેષાનલ પ્રબલિત થતો જાય છે, પોતાની મહત્તા કે પોતાનું ગૌરવ જાળવવા માટે બીજાઓને હલકા પાડવાની કુદ્દિએ લાખો રૂપયા બરબાદ કરવામાં આવે છે. ” આવી વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં કેટલાક દુર્બળહૃદયવાળાઓની ધર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠતી જાય છે અને તેઓ આત્મોન્નતિના માર્ગથી બહિષ્કૃત થાય છે.

સંન્યાસિઓ, સાધુઓ કે મહાત્માઓના આપસમાં થતા ઝઘડાઓ પણ ભોળા લોકોને ધર્મબ્રષ્ટ થવામાં કારણ બને છે. એકન્દર દ્વેષ, દુરાગ્રહ, મમતા, યશોભિલાષ, ક્રોધ અને દંભનાં વાતાવરણોનો બહુ પ્રચાર થયેલો હોવાથી ઘણા અવિચારકોના હૃદયમાંથી ધર્મભાવના ઊડી જાય છે.

આ ઉપરથી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે આત્મોન્નતિના માર્ગની દુર્લભતા સમજી શકાય છે; પરંતુ જે વિચારક છે, તેને માટે કંઈ દુર્લભ નથી. સૂક્ષ્મદષ્ટિથી અવલોકન કરનાર અને વસ્તુતત્ત્વને સમજી શકનાર મનુષ્યો ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકતા નથી. દુનિયામાં ગમે તેટલા બખેડાઓ ઉભા થાય, ગમે તેવી મોહની જાળ પથરાય અને ગમે તેવાં રાગ-દ્વેષનાં વાતાવરણો ફેલાય, પરંતુ એથી સમજી માણસોને આત્મોન્નતિના રસ્તે ચાલવામાં અટકાયત આવેજ શાની ? સત્ય વસ્તુ હમેશાં નિશ્ચલ છે, ત્રણે કાળમાં અચાલ્ય છે. તે સત્યનું જેઓને જ્ઞાન થયું છે, તેઓ, સત્યના વિરોધિઓના હુમલાઓની વચ્ચે થઈને પણ અસ્ખલિત ચાલ્યા જાય છે. જેઓના હૃદયમાં સત્ય તત્ત્વનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ જામી ગયો છે, તેઓને સત્યથી પતિત કરવા માટે જગતનાં કુતૂહલો, દુનિયાના નાટ્યરંગો કે વિજ્ઞાનની ક્લાઓ સમર્થ થઈ શકતી નથી, અરે ! ઇન્દ્રની ઇન્દ્રજાળ પણ તેવા સત્યાગ્રહિઓ આગળ ફેગટ જાય છે.

આ માટે દરેક મનુષ્યે એ સમજી રાખવાનું છે કે આત્મોન્નતિના રસ્તે નહિ આવી શકવાનો દોષ, કાળ ઉપર કે દેશ-ક્ષેત્ર ઉપર મૂકવો ન જોઈએ. પોતાનું તપાસવું જોઈએ કે— મારા મનની દબતા ક્યાં સુધી છે ?

SPIRITUAL LIGHT.

પોતે દૃઢ હોય તો કેઈ તેનો વાળ વાંકો કરી શકનાર નથી, અને પોતાનુંજ ઠેકાણું ન હોય, તો બીજાઓ તેને ટાપલીઓ મારી બળ, એ શું બનવા જોગ નથી ?

હમેશાં, જીવનને સુધારનાર પવિત્રઉપદેશવાળાં પુસ્તકો વાંચવાનો નિયમ રાખવામાં આવે, મનનપૂર્વક પ્રાચીન મહર્ષિઓનાં વાક્યો વિચારવામાં આવે, તો લાંબે વખતે તેનું એ પરિણામ આવે છે કે શુદ્ધિ પરિપક્વ થાય છે અને તેમાંથી અનુભવજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે; આવી સ્થિતિમાં મૂકાયા પછી ઉચ્છૃંખલ થવાનો ભય ટળી જવાથી જિન્દગી વ્યવસ્થિત અને પ્રતિદિન પવિત્ર થતી જાય છે; પરંતુ એમાં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે હમેશાં સારા મિત્રોની સંગતિ કરવાની જરૂર છે. દુરાત્માઓની સંગતિ કરવાથી સંગૃહીત કરેલા ગુણો પલવારમાં લોપ થવા માંડે છે. ઘણે ભાગે એમ જોવાય છે કે-સજ્જનો કરતાં દુર્જનો પોતાના પ્રયત્નમાં વધુ અને જલ્દી ફતેહમંદ નીવડે છે. દુર્જનોનો એ સ્વભાવ હોય છે કે તેઓ પોતાનાં દુર્વ્યસનોમાં પોતાના સ્નેહિઓને પણ સાથે લે છે. પોતાની કુટેવો અને ખરાબ ચાલમાં પોતાના મિત્રોને પણ ઝંપલાવવા, એ દુરાત્માઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. ત્યારેજ કહેવામાં આવ્યું છે કે-“ **स्वयं तदा दुरात्मानो नाशयन्ति परानपि** ” । આવા અધમ મનુષ્યોની સોજતથી ડાહ્યો માણસ પણ ગાંડો, પાંડિત માણસ પણ ભૂર્ખ અને આયરદાર માણસ પણ કલંકિત થાય છે. એ માટે મુખ્યત્વે સત્સંગતિ ઉપર વધુ લક્ષ્ય આપવાનું છે. ઉત્તમ ગુણો મેળવવાનું પ્રથમ સાધન સત્સંગતિ સિવાય બીજું કશું નથી.* સત્સંગતિ, ધર્મશાસ્ત્રોનું વાંચન અને તત્ત્વમનન, એ ત્રિપુટીનો અહર્નિશ સમાગમ રાખવામાં આવે, તો ગમે તેવા વિષમકાળમાં પણ મનુષ્ય પોતાની જિન્દગીને પવિત્ર બનાવી શકે છે, એ નિઃસંદેહ વાત છે.

जरा जराया मरणं च मृत्योः सर्वापदानामपि राजयक्ष्मा ।

जन्मद्रुवीजाभिरनन्तत्रिद्यानिदानाध्यात्ममहोदयश्रीः ॥ ६ ॥

(6)

The resplendent spiritual light is the vanquisher

* “ સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસાચ ? ”- ભર્તૃહરિ.

of the old age, annihilator of death consumer of all diseases, conflagration to the seed of the tree of birth and death, and the instrument of limitless knowledge.

Notes—If a man attains spiritual wealth by the awakening of the inner life i. e. by subjugating his carnal desires and passions, he has nothing to fear from the mundane bonds of this phenomenal world and he thus rises above the sufferings resulting from the inordinate revelling in and enjoying of the perishable things around us and thus conquers old age, disease and death (the great master of mundane things).

“ સહુ જાણે છે કે જરા, મરણ અને રોગે દરેક પ્રાણીને રહેલાં છે. પરંતુ એથી ક્યારે ગતરાવાતું કામ નથી. તે જરાતા માથે પણ જરા છે, તે મૃત્યુને માથે પણ મરણ છે અને સર્વ વિપત્તિઓને લાણ પડે તેવો ક્ષયરોગ પણ છે. તે દ્રાણ ? મહોદય મેળવી આનંદારી અધ્યાત્મ-સક્તી. આધ્યાત્મિક જિન્દગી જરૂરને પણ વરસી જતાવી છે, અર્થાત્ જરાથી થતું આક્રમણ બટકાવે છે. આધ્યાત્મિક વર્તન મૃત્યુને પણ મર-ણરૂપ છે, અર્થાત્ મૃત્યુને પણ મારી નાંખે છે—મૃત્યુને પાસે આવવા દેતું નથી. આધ્યાત્મિક માર્ગ, સમગ્ર વિપત્તિઓને પણ એવો ક્ષયરોગરૂપ થઇ પડે છે કે તે વડે સર્વ વિપત્તિઓ ક્ષીણ થઇ જાય છે. જન્મરૂપ વૃક્ષના ખીજને બાળી નાંખવામાં અગ્નિ સમાન અને અનન્ત વિદ્યા (સર્વજ્ઞતા) મેળવવાનો માર્ગ, એકમાત્ર તે અધ્યાત્મ છે. ”—૬

વ્યાખ્યા.

સંસારમાં જન્મ, જરા, મરણ તથા આધિ, વ્યાધિ, શોક, સન્તાપ વગેરે અનંત દુઃખો આપણને અનુભવસિદ્ધ છે. તે દુઃખોથી બહાર નિકળી જવું, એજ પુરૂષનો પુરૂષાર્થ છે, પુરૂષાર્થ કયાં સિવાય કંઈ કામ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. દુનિયાનાં સર્વ કાર્યો પુરૂષાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે. પુરૂ-ષાર્થ વગર એક સળી પણ ઉઠાવી શકાતી નથી. એક આંગળી ઉંચી કરવામાં પણ પુરૂષાર્થની અપેક્ષા રહેલી છે. જ્યારે આમ હકીકત છે, તો

પણી સંસારના દુઃખસાગરને ઓળંગી જવાનું અતિદુષ્કર કા્ય પુરુષાર્થ ક્યાં વગર બની શકે ખરું ? લમણે હાથ મૂકી ભાગ્ય ઉપર બેસી રહેવું, એ અજ્ઞાનતાનું પરિણામ છે. ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે—ઉઘમ વગર ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેનારાઓ પોતાનું પુરુષત્વ ખોઈ નાંખે છે. ભાગ્ય પણ ઉઘમનો આધાર રાખે છે. ઉઘમ વિનાનું ભાગ્ય પાંગળું છે. ભાગ્યની ગતિ ઉઘમથી થાય છે. ભાગ્યને જય આપનાર ઉઘમ છે. અતએવ ઉઘમને ભાગ્યનો આપ ગણવામાં આવે છે. ‘ભાગ્ય છે કે નહિ’ એ વાત પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યેથી જાણી શકાય છે. થોડાક ઉઘમ કર્યો અને કામ સિદ્ધ થયું નહિ, એતાવતા ‘ભાગ્ય નથી’ એમ કાંઈએ માનવાનું નથી. સમ્પૂર્ણ પુરુષાર્થ ફારવવો જોઈએ, એમ છતાં જો કામ સિદ્ધ ન થાય, તો પોતાના ઉઘમનું અવલોકન કરવું જોઈએ કે—“મારા ઉઘમમાં કાંઈ ખામી તો રહી ગઈ નથી ?” આવી રીતે શુદ્ધ વિચારદષ્ટિથી પુરુષાર્થ કરનારાઓ પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરવા ફતેહમંદ થઈ શકે છે. એ માટેજ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“યત્ને ક્રુતે ચદિ ન સિધ્યતિ કોડત્ર દોષઃ ?” ।

અર્થાત—પ્રયત્નો કર્યો છતે પણ કામ ન સધાય તો ‘અત્ર કો દોષઃ ?’—આમાં શે દોષ અર્થાત શું ખામી રહી ગઈ છે ? એ ‘ગવેષણીયમ્’—શોધવું જોઈએ.

મેદકનો થાળ પાસે પડ્યો હોય, પણ હાથ હલાવવાનો ઉઘમ કરવામાં ન આવે, તો કાંઈનું પેટ ભરાતું નથી, એ જાણીતી વાત છે. કાડી, મકાડીમાંથી નિકળી આપણે જે મનુષ્ય અવતારને પ્રાપ્ત થયા છીએ, તે પુરુષાર્થ ક્યાંનુંજ પરિણામ છે. જે બાળક એક વખતે સલેટ ઉપર એકડો ધુટે છે, તેજ, એક સમયે ઉમરમાં વધેલો હોવાની સાથે જ્ઞાનમાં વધેલો દેખાય છે—એમ. એ ની ડિગ્રી અથવા ‘ન્યાયતીર્થ’ આદિ પદવીઓને પ્રાપ્ત થયેલો જેવાય છે, એ કાનો પ્રતાપ છે ? કહેવું જોઈશે કે પુરુષાર્થનો. પરમાત્મા મહાવીર, મહાત્મા યુદ્ધ, શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર, શ્રીરામચન્દ્ર વગેરે જે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે અને જેઓની પ્રતિપતાકા

* ‘ગવેષણીયમ્’ એ ઉપરથી અબ્બાહાર લેવાનો છે.

હજી પણ દેશોદેશમાં ફરકી રહી છે, તેઓ એક વખતે ખરેખર આપણા જેવાજ હતા, છતાં સમસ્ત દુનિયામાં આવા પૂજ્ય તરીકે મનાયા, તે પુરુષાર્થ સિવાય બીજા કોઈનો પ્રભાવ હોઈ શકે ખરો ?

ઉપરની હકીકતથી પુરુષાર્થ કેટલો મહત્ત્વનો છે ? કેટલો અગત્યનો છે ? તે દરેકે સમજવાની જરૂર છે. કોઈએ સુસ્ત થવું ન જોઈએ. ઉઘમની પ્રબલતાથી ભાગ્ય ઉપર પણ આક્રમણ કરી શકાય છે. પુરુષાર્થરૂપ શસ્ત્રથી કર્મનાં આવરણો પણ ભેદી શકાય છે. પુરુષાર્થી મનુષ્ય ભાગ્યનું અવલોકન ક્યાં વગરજ ઉઘમમાં આગળ વધે છે. મનની દૃઢતા, એ મનનો પુરુષાર્થ અને શરીરનું શૌર્ય અથવા સહિષ્ણુતા, એ શરીરનો પુરુષાર્થ છે. એ બંને પુરુષાર્થોનો અમલ કરનારા કેટલો વિજય મેળવે છે, એને માટે હેમચન્દ્રાચાર્ય, હીરવિજયસૂરિ, શંકરાચાર્ય વગેરેનાં જ્ઞાતંત ઉદાહરણો મજબૂત સાક્ષી છે.

આપણે પુરુષાર્થની આવશ્યકતા જોઈ. પરંતુ તે પુરુષાર્થ અસ્થાન ઉપર કરવામાં આવે, તો તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી. કસાઈ, શિકારી વગેરે પણ પશુવધ કરવામાં પુરુષાર્થ ફેરવે છે, પણ તેવો પુરુષાર્થ શા કામનો ? તેવા પાપમય પુરુષાર્થથી આત્માની પૂરી અધોગતિ થાય છે. સમાજના હિતમાટે-સમગ્ર જગત્તા કલ્યાણાર્થે તથા પોતાના જીવનને ઉન્નત બનાવવા વાસ્તે ઉઘમ કરવાની જરૂરીયાત છે. તેજ પુરુષાર્થ કરવાનાં ક્ષેત્રો છે. બાકી તો ઘરનો કે કુટુંબનો આગેવાન મનુષ્ય પણ પોતાના ઘરને પાળવા કે કુટુંબને પોષવા પુરુષાર્થ કરે છે, લક્ષ્મીનો લોભી, લક્ષ્યાધિપતિ કે કાટીશ્વર થવા મથે છે, એવા સ્વાર્થપૂર્ણ પુરુષાર્થો કરવામાં કંઈ મહત્તા નથી. પોતાનું પેટ ભરવામાં તો દરેક ઉઘમશીલ હોય છે. પરંતુ એમાં પરમાર્થદષ્ટિએ શું વળ્યું ?

ઉંચી દષ્ટિ કરી વિચાર કરનારાઓ સારી પેઠે સમજે છે કે ખરો પુરુષાર્થ એજ કહી શકાય કે જે પુરુષાર્થથી જગત્તનું કલ્યાણ થવાની સાથે પોતાનો આત્મા ઉન્નત બને. આવો પવિત્ર પુરુષાર્થ કરવાથી એવાં પવિત્ર પુણ્યો સંચિત થાય છે કે જેને પરિણામે સુખ-સમૃદ્ધિ મળવાની સાથે આત્મોન્નતિની સામગ્રી તરીકે સદ્સુદ્ધિ, વિચારશક્તિ, મહોત્સાહ, દૃઢતા, ઉદારતા, સન્તુષ્ટતા વગેરે ઉંચા ગુણોનો ખમ્મનો પ્રાપ્ત થાય છે, અને એવાં સાધનો મળ્યેથી આત્મોન્નતિનાં ક્ષેત્રોમાં વધુ આગળ વધી

SPIRITUAL LIGHT.

શકાય છે, છેવટે આત્માની એ શક્તિનો વિકાસ થાય છે કે જેને લીધે પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓ ઉપર પૂરી સત્તા જમાવી શકાય છે; આવી સ્થિતિમાં આવ્યા પછી કર્મનાં આવરણો હીલાં પડી જાય છે અને આત્માનો ચૈતન્યપ્રદીપ જળહળતો પ્રકાશવા લાગે છે. આ પ્રકારની અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી—પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે—જરાનું આક્રમણ રહેતું નથી, મરણનો ઉપદ્રવ ટળી જાય છે અને આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, શોક, સન્તાપ વગેરે તમામ દુઃખનોત્તો પ્રલય થઈ જાય છે. આવી ઉંચી હદમાં આવ્યા પછી લગારે અવિદ્યાનું વાદળ રહેતું નથી અને એથીજ જન્મરૂપી વૃક્ષ દગ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે પૂર્ણ કૃતાર્થ બનેલો આત્મા પરબ્રહ્મસ્વરૂપી થાય છે. પરબ્રહ્મસ્વરૂપી થવું—સમ્પૂર્ણ પ્રકાશમાન આત્મા બનવું, એજ ક્રમશઃ વધતી ઉન્નતિનું ચરમ ફલ છે. એને માટે અધ્યાત્મના માર્ગમાં અહર્નિશ પ્રયત્નશીલ રહેવું, એજ આ શ્લોકનું રહસ્યભૂત તાત્પર્ય છે.

**तेऽपि प्रचण्डा मदनस्य बाणाश्छिद्राकुलं यैः क्रियते तपोऽपि ।
अध्यात्मवर्माऽपिहिते तु चित्ते निःसंशयं कुण्ठिततां भजन्ते ॥७॥**

(7)

Before the neverfailing shafts of cupid, even austerities are rendered vulnerable but surely they take no effect on mind armoured with spiritual light.

“ તે કામદેવનાં પ્રચંડ બાણો—જે તપની અંદર પણ સેંકડો છિદ્રો કરી મૂકે છે—અધ્યાત્મરૂપ બખ્તરથી ઢંકાયેલા ચિત્તને કંઈ ઇજા કરી શકતા નથી; ઉલટાં—તે બખ્તરનો પ્રત્યાઘાત લાગવાથી—તે કામનાં બાણો છુટકાં પડી જાય છે. ”—૭

વ્યાખ્યા.

આપણે એ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે સંસારના સપાટ મેદાનમાં કામનું શાસન કેવું અરખલિત ચાલે છે. આ કામનું પ્રાપ્ત્ય ત્યાં સુધી છે કે એનાથી કેટલાક મુનિઓ પણ લડથડિયું ખાઈ ગયા છે. ધૈર તપ-શ્રયા કરનારા તાપસેને પણ આ કામરાજાએ ધર્મહિન કરી નાંખ્યા છે. આવા શરવીર કામની રહામે થવાને માટે અધ્યાત્મરૂપ બખ્તર ધારણ

અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક:

કરવાની જરૂર છે. એ અખતરને ધારણ કરવાથી કામનાં ગમે તેટલાં પ્રયત્ન બાણો પણ આઘાત કરી શકતાં નથી.

જે મનુષ્યના મનોમંદિરમાં વૈરાગ્યરસનો પ્રવાહ વહા કરતો હોય, જેના હૃદયપ્રદેશમાં ઉંચી ઉંચી લાવનાઓનો વજ્રલેપની જેમ લેપ લાગેલો હોય, જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયો ઉપર સમ્પૂર્ણ સત્તા મેળવેલી હોય, જેના અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ મેરુપર્વતની જેમ નિષ્પ્રકંપ બનેલી હોય, જેનો આત્મા, મહાસાગરની જેમ પૂર્ણ ગંભીરતા ઉપર પહોંચ્યો હોય, જેની દૃષ્ટિ આત્મસ્વરૂપના લક્ષ્ય ઉપર સ્થિર રહ્યા કરતી હોય, જેના વિચારો દુનિયાના તમામ જન્તુઓ તરફ કરણાથી પૂર્ણ હોય અને જેનું ચૈતન્ય ત્યાં સુધી વિકાસમાં આવ્યું હોય કે વિષયરૂપ અગ્નિનો સચોટ થતે પણ જેના શરીરનો એક શેમ પણ વિકૃત ન થાય, એવા મહર્ષિને, તપસ્વિઓ ઉપર પણ વિજય મેળવનાર કામદેવ કિંચિત્ માત્ર પણ ઈર્ષ્ય કરવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી; તેવા મહર્ષિઓના ચૈતન્ય-તેજથી ઉલટા તે (કામદેવ) ભસ્મીભૂત થાય છે.

અધ્યાત્મધારાધરસન્નિપાતે મનોમયૌ શુષ્યતિ યોગવીજમ્ ।

પુષ્પાદ્ભુજા નિર્ઘરમુલ્લસંમિતિ સર્વથા શાન્તિઃ પ્રસસીસરીતિ ॥૮॥

અધ્યાત્મભાનૌ પ્રસસ્તપ્તાપે મનોમગધી પરિભાસમાનિ ।

કુતસ્તમઃ ?, શુષ્યતિ ભોગપદ્મઃ, કષાયચૈરૈઃ પ્રપલાયયતે ચ ॥૯॥

આનન્દપૂર્ણા ચ સુખાં સમાર્ધિ વ્રિતન્વતેઽધ્યાત્મસુધાકરાય ।

સ્પૃહા યદીયે હૃદિ નાવિરાસીત્ પશુર્નૃરુપેણ સ મોઘર્જન્મા ॥૧૦॥

(૮)

With the pouring down of the shower of spiritual knowledge, the Seed of Yoga takes root in the barren mind, sprouts of merit, shoot forth in abundance and everywhere quietude reigns.

SPIRITUAL LIGHT.

(9)

When Spiritual Light shines resplendent in the city of mind, how can there be any room for the darkness of ignorance ? The mire of desires dries up and the thieves of moral uncleanness flee away.

(10)

The person with no yearning after the spiritual moonlight productive of blissful and nectarlike concentration lives to no purpose, like a beast though endowed with the form of men.

“ મનરૂપ મરુમુખિ ઉપર અધ્યાત્મરૂપ મેઘ વરસવા માંડે, તો એનું પરિણામ એ આવે છે કે-યોગનું બીજ પુષ્ટ થાય છે, પુણ્યના અંકુરાઓ અધિકાધિક ઉલ્લસિત થવા પામે છે અને સર્વત્ર ઘણીજ શાંતિ પ્રસરે છે. ”—૯

“ મનરૂપ ભરીમાં પ્રખર પ્રતાપને ફેલાવતા અધ્યાત્મરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી અન્ધકાર (અજ્ઞાનરૂપ) નો અવકાશ ક્યાંથી રહે ? એ સિવાય તે સૂર્યના પ્રતાપથી વિષયભોગરૂપ કાદવ સુકાઈ જાય છે અને ક્રોધ, માન, માયા તથા લોભ, એ કપાયરૂપ ચોરો ત્યાંથી પલાયન કરી જાય છે. ”—૧૦

“ આનન્દપૂર્ણ સમાધિરૂપ સુધા (અમૃત) ને ફેલાવનાર, અધ્યાત્મરૂપ ચન્દ્રની સ્પૃહા જેના હૃદયમાં પ્રકટ થઈ નથી, તે ફોગટ જન્મવાળો મનુષ્ય, મનુષ્યની આકૃતિરૂપે એક પ્રકારનો પશુ છે. ”—૧૦

વ્યાખ્યા—

એ નવું કહેવાનું રહેતું નથી કે— આધ્યાત્મિક લાઇન ઉપર આનવાનો આધાર આત્મજ્ઞાન ઉપર રહેલો છે. ’

અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક.

“ આત્મા પૃથ્વી નથી, આત્મા જળ નથી, આત્મા અગ્નિ નથી, આત્મા વાયુ નથી, આત્મા આકાશ નથી અને આત્મા રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ તથા શબ્દ નથી. આ તમામ પદાર્થોથી આત્મા નિરાળી વસ્તુ છે. આત્મા એ તમામ પદાર્થોનો માત્ર સાક્ષી છે.” આ પ્રકારે સ્વતંત્ર ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને સમજાયાથીજ આત્મા કર્મબંધનોથી મુક્ત થઈ શકે છે. આવી પ્રતીતિ, કે—“ હું ધોળો છું, હું કાળો છું, હું જડો છું, હું પાતળો છું, હું કુરૂપ છું, હું રૂપવાન છું, હું લંગડો છું.”—મનુષ્યોમાં અનુભવાતી આપણે જોઈએ છીએ; પરંતુ આ યથાર્થ નથી. શરીરના ધર્મો જુદા છે અને આત્માના ધર્મો જુદા છે. શરીરના ધર્મો આત્મામાં માનીએ, તો એના જેવી એકે મૂર્ખતા કહી શકાય નહિ. જો કે શરીરના સંબંધને લીધે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ—ઉપચારથી શરીરના ધર્મોને ‘હું’ શબ્દ સાથે લગાવી, ઉપર કહી ગયા તેવા પ્રયોગો વિવેકી મનુષ્યો પણ કરે છે, પરંતુ કહેવાનો આશય એ છે કે—તેવા પ્રયોગો વ્યવહારની ખાતર કરવા છતાં પણ યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ ભૂલવી જોઈએ નહિ. વસ્તુસ્થિતિએ પોતાના હૃદયમાં એ સમજી રાખવું જોઈએ કે—“ તું જ્ઞાતાત્મા નથી, તું વૈશ્ય નથી, તું ક્ષત્રિય નથી, તું શૂદ્ર નથી; તું ધોળો, લાલ, પીળો કે કાળો નથી; તું જડો, પાતળો, કાણો, આંધળો, લૂલો કે ડુંકો નથી; તું વ્યાપારી, ગુમાસ્તા, કમીશ, બેરિસ્ટર, ન્યાયાધીશ, દીવાન, કલેક્ટર, કમીશનર, ગવર્નર, કે શહેનશાહ નથી; તું શરીરમાં બેઠો નથી, તું જમીન ઉપર રહ્યો નથી, તું પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક નથી; તું ઉચ્ચ ગોત્ર કે નીચ ગોત્રવાળો નથી; મા, આપ, ખેડૂન, સ્ત્રી પુત્ર કે મિત્ર તારાં નથી; તું જન્મતો નથી, તું મરતો નથી; તને પાણી ભિંજી શકતું નથી, તને અગ્નિ બાળી શકતો નથી,” આ પ્રકારે નિરીક્ષણ કરવાથી વિવેકનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે કે—ઉપર કહી ગયા તેમ—‘ આત્મા ખરેખર સમસ્ત જગત્થી અત્યંત વિલક્ષણ, નિર્લેપ સંવિદ્વાન-દમય, અચ્છેદી, અભેદી, અક્રોધી, અમાતી, અમાયી, અલોભી, અરૂપી, નિરંજન, નિરાકાર, પૂર્ણપ્રકાશ, પૂર્ણાનંદ, અને પૂર્ણજ્ઞ છે.’ આવા પ્રકારનો સજ્જડ બોધ અને વિશ્વાસ થયા વગર આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ પગલાં ભરી શકાતાં નથી. કહ્યું છે કે—

“ દેહાભિમાનપાદેન ચિરં વદ્ધોઽસિ પુત્રક ! ।
 વોધોઽહંજ્ઞાનસ્વદ્ગેન તાન્નિષ્કૃત્ય સુખી મય ॥ ”

“ મુક્તાભિમાની મુક્તો હિ વદ્ધો વદ્ધાભિમાન્યપિ ।
કિંવદન્તીહ સત્યેયં યા મતિઃ સા ગતિર્ભવેત્ ” ॥

(અષ્ટાવકગીતા.)

—“ દેહાભિમાનરૂપ ફાંસીમાં હે વત્સ ! તું સદા અધાયલો છે. માટે ‘ અહં બોધઃ ’ (હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું) એવા જ્ઞાનરૂપ તત્ત્વવારવડે તે ફાંસીને તોડી નાંખ, અને એમ કરીને તું સુખી થા. ”

“ જે મનુષ્યને જેવો અભિમાન હોય છે, તેવી સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાને મુક્ત તરીકે દૃઢતાથી માનનાર મનુષ્ય મુક્તઅવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે, અને પોતાને બદ્ધ (અધાયલો) માનનાર અધાયલોજ રહે છે. અતએવ ‘ યા મતિઃ સા ગતિઃ ’—‘ જેવી મતિ, તેવી ગતિ ’ એ કિંવદન્તી યથાર્થ દરે છે. ”

योऽध्यात्मशस्त्रं वहते प्रतीक्षणं भवेद् भयं तस्य कुतस्त्रिलोक्याम् ?
तिरस्कृतो वा नितरां स्तुतो वा नाध्यात्मविद् रुष्यति मोदते च ॥११॥

(11)

Fearless treads, in three worlds, the man who wields the weapon of Spiritual Light. He who is conversant with spirit is neither pleased nor pained whether extremely eulogised or censured.

“ જે મહાભાગ અધ્યાત્મરૂપ સુતીક્ષ્ણ શસ્ત્રને ધારણ કરે છે, તેને ત્રણે જગતમાં કોનાથી લાય હોય ? અધ્યાત્મના માર્ગ પર પ્રગત થયેલા મહાત્માને ભારે તિરસ્કાર અથવા ખૂબ સત્કાર થાય, તેા પણ તે રૂષ કે મોદ થતો નથી. ”—૧૧

વ્યાખ્યા.

આધ્યાત્મિક બલમાં આગળ વધેલાઓને લોકોના માન-અપમાનની પરવા રહેતી નથી. તેઓને પોતાના શરીરની શુશ્રૂષા કરવાનો મોહ હોતો

અધ્યાત્મતત્ત્વલોક.

નથી. પરાપકારને માટે-લોકસેવાને માટે પોતાના શરીરનો થતો ધસારો તેઓ ખ્યાલમાં લેતા નથી. જેઓનું ચારિત્ર (વર્તન) આદર્શભૂત હોય છે, જેઓનો આત્મા સ્વાત્રયી બનેલો છે, તેઓજ આધ્યાત્મિક બલમાં ઉત્તમ થઈ શકે છે. લોકપૂજની આકાંક્ષા, માન-પ્રતિષ્ઠાનો લોભ જ્યાં ભરેલો હોય અને એને અંગે, સત્કારની પ્રાપ્તિ ઉપર મુદ્દતા અને અપમાન ઉપર સહિષ્ણુતા ન રાખી શકાતી હોય, તો કહેવું જોઈશે કે તેવી સ્થિતિવાળાઓ-ભલે ગૃહસ્થ યા સાધુના વેશમાં હોય-આધ્યાત્મિક માર્ગ ઉપર ગતિશીલ નથી.

અધ્યાત્મમાર્ગના મુસાફરોને ખાવા-પીવા ઉપર લુબ્ધતા હોતી નથી. શરીરની અપેક્ષા ધર્મસાધન પૂરતીજ તેઓને હોય છે. મોટો ગવર્નર યા સમ્રાટ પૂજન કરી જાય, તો એથી પણ જેઓનું હૃદય ઉછળવા પામે નહિ, અથવા સમગ્ર સમાજ તરફથી નિંદાપાત્ર થવાય, તો તેથી પણ જેઓના હૃદયપ્રદેશમાં ગભરાટ ઉદ્ભવે નહિ, એવી સ્થિતિવાળાજ મનુષ્યો ખરી રીતે આત્મબલ મેળવી શક્યા છે. સત્કાર અને તિરસ્કાર ઉપર તો આખો સંસાર રાગ-દ્વેષ ધરાવે છે, એવીજ સ્થિતિવાળો મનુષ્ય જો અધ્યાત્મી કહેવાતો હોય તો તે યથાર્થ નથી. જ્યાં ગરમ દૂધ વગર ન ચાલતું હોય, ઠરી ગયેલા દૂધ ઉપર મિનજ ખસી જતો હોય, લીલાં શાક વગર રોટલી ગળે ઉતરતી ન હોય, રસકસ અને માલ મસાલા ઉપર જીવ લલચાતો રહેતો હોય અને બોજનની અનુકૂલતા તથા પ્રતિકૂલતા ઉપર ભારે લક્ષ્ય અપાતું હોય, તો એવી સ્થિતિવાળાઓએ સમજી રાખવું જોઈએ કે “આપણે આત્મબલથી ઘણા વેગળા છીએ.” જ્યાં બોજનથી પરાધીનતા હોય, ત્યાં અધ્યાત્મબલ કેવું ? જ્યાં યશોવાદને માટે મત્તી રહેવાતું હોય, ત્યાં આત્મવિકાસ કેવો ? જ્યાં બધાઓથી સાર્વિકિકટ લેવાને માટે દહીં અને દૂધમાં પગ રાખવા જેવું બનતું હોય, ત્યાં હૃદયની પવિત્રતા કેવી ? જ્યાં મન, વચન અને શરીરની ક્રિયાઓમાં ભિન્નતા રહેતી હોય, ત્યાં કલ્યાણસિદ્ધિ કેવી ? જ્યાં એકાન્ત અવસ્થાની પ્રવૃત્તિ તથા જનસમુદાય વચ્ચેની પ્રવૃત્તિમાં મોટો ફરક રહેતો હોય, ત્યાં આત્મોન્નતિ કેવી ? જ્યાં પોતાની મહત્તાને જાળવવા અથવા મહત્તા વધારવાની ખાતર અસત્યવાદનો પ્રવાહ વહા કરતો હોય, ત્યાં ધર્મ કેવો ? જનવર્જને શિઝવવા બગલાની પેઠે પગલાં ભરાતાં હોય, માંદાની જેમ ધીરે ધીરે શબ્દો બોલાતા હોય અને રોફ મારવામાં, આડંબર દેખાડવામાં તથા

નખરાં કરવામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરાતો હોય, તો ત્યાં આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કેવી ?

આ બધી બાબતોથી, આધ્યાત્મિક માર્ગને ખીલવવાના ઉમેદવારે સારી પેઠે વાકેફ થવું જોઈએ, અને એ કાંટાઓમાં પોતાનો પગ પેસતો અટકાવવો જોઈએ. જગત્ની માયા ખરેખર ઘોર અંધારી રાત્રિ છે, તેમાં પેસવાથી જ્ઞાનચક્ષુ નિરતેજ થઈ જાય છે અને આત્મા ઉપર અંધકાર છવાઈ જાય છે. જગત્ની માયા એવી મોહિની છે કે તેના કટાક્ષે રહામે વેરાગ્ય-ભાવના અને કર્તવ્યચિન્તુ, એ બધું ભૂલાઈ જવાય છે. હજારોને સમજાવનારા અને ડહાપણ ધરાવનારાઓ પણ પોતાના રસ્તા ઉપર ભરાતા કાંટાઓને દૂર કરવા સમર્થ થતા નથી, એનું કારણ એજ છે કે એઓ, જગત્ની માયાના મોહકરૂપમાં લપટાણા છે. માયામહાદેવીની સુંદરતા નિરખતાં, યોગિઓનો યોગ, જ્ઞાનિયોનું જ્ઞાન, તપસ્વિઓનો તપ, ધ્યાનિઓનું ધ્યાન, ક્રિયાવન્તોની ક્રિયા અને ભક્તોની ભક્તિ, પલાયન થઈ ગયેલી સાંભળીએ અને જોઈએ છીએ. માયામહાદેવીનો આ ઓછો ચમત્કાર નથી. સમગ્ર વિશ્વમાં તેણીએ પોતાનું શરીર વ્યાપક બનાવ્યું છે. બહુરૂપિણી નહિ, પણ અનન્તરૂપિણી થઈને તે જગતને લૂંટી રહી છે. એણીનાજ પ્રકાપથી દુનિયાં ત્રાહિ ત્રાહિના પોકારો કરી રહી છે. એણીએજ પીવરાવેલી મોહરૂપ મદિરાથી જગત્ બેહોશ બની રહ્યું છે. એણીના આવા વિકરાલ ઉપદ્રવોથી બચવાને માટે અધ્યાત્મના મંદિરમાં આવ્યા સિવાય એકે ઉપાય નથી. અધ્યાત્મમંદિરમાં રહેનારાઓ ઉપર તેણીનું શૈર્ષ ચાલતું નથી; પરંતુ અધ્યાત્મમંદિરથી બહાર એક ડગલું ભરવામાં આવે, તો તેણીનો લાગ બરાબર ફાવી જાય છે. અધ્યાત્મમંદિરની અંદર આવી ગયેલાઓને બહાર બોલાવવા માટે તે મહાદેવી-બહાર ઉભી ઉભી-અનેક પ્રપંચો, વિવિધ કલાઓ ફેરવ્યા કરે છે, પરંતુ એમાં જો કોઈ એણીના ચમત્કારોથી ભોળવાઈ જાય-મુંઝાઈ જાય અને એણી તરફ લલચાઈને અધ્યાત્મ-મંદિરથી બહાર નિકળી તેણીની પાસે આવે, તો તેના બાર વાગી જતાં વાર લાગતી નથી.

આ ઉપરથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે વિશ્વમોહિની માયાના નવા નવા રંગો તરફ ખેંચાતા ચિત્તને અટકાવવાની ધણી જરૂર છે, એ જરૂરીયાતને પૂર્ણ કરવાના અભ્યાસિઓ જેમ જેમ તે સંબંધી

અધ્યાત્મતત્વાલોક.

અભ્યાસમાં આગળ વધે છે અને તેઓનો તે અભ્યાસ જ્યારે સુદૃઢ થાય છે, ત્યારે તેઓનું હૃદય, માયાની જ્વાલામાં પતંગિયાની જેમ ઝંપલાવું નથી.

આવી સ્થિતિ ઉપર પ્રાપ્ત થવું, એ દરેકનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. એમાં જ સર્વ દુઃખોનો સંહાર અને આત્માનો પૂર્ણ વિકાસ તથા સર્વ ઉન્નતિઓ સમાયલી છે.

વિધાય પાપાન્યતિભીષણાનિ યેઽનન્તદુઃસ્વાતિથયો વશૂઃ ।

एतादृशानप्युददीधरद् यत् किं वर्ण्यतेऽध्यात्मरसायनं तत् ? ॥१२॥

(12)

Words fail to describe the elixir of spiritual knowledge which emancipated even those wretched beings who, by the perpetration of monstrous sins, brought on themselves endless miseries.

Notes—A man in his innumerable existences is dominated by lower impulses. He weighs and balances things according to the dictates of his lower nature. He thus perpetrates gross acts. If he once reflects over the hollowness of this worldly life in its various phases he will be able to cognize it and by the practice of such reflections, he will be in a position to control the apparent irresistible force of Karma and will begin to realize his inner nature by abstraction and analysis. Thus by the awakening of the new spiritual life, he begins to discriminate between the eternal and the transitory and eventually reaches the blessed height by lofty ideals and thoughts.

“ જેઓ અતિભયંકર પાપો કરીને અનન્ત દુઃખોના મહેમાન બન્યા

SPIRITUAL LIGHT.

હતા, એટલે ઘોર દુર્ગતિમાં જવાને સમુખ થયા હતા, તેવા લોકોનો પણ જેણે ઉદ્ધાર કર્યો છે, તે અધ્યાત્મરૂપ રસાયનને શું વર્ણવીએ ? ”—૧૨

વ્યાખ્યા.

બ્રાહ્મીને પાપ કરવાની વાસનાઓ અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે; પરંતુ પાપકર્મોથી બીડ થતું—પાપના પ્રસંગોથી અલગ રહેતું, એમાંજ જિન્દગીની સફલતા છે. જે વખતે મનુષ્ય સંસારની સ્થિતિનું અવલોકન કરે છે, ત્યારે તેને સહવિચારોનો ઉદય અવશ્ય થાય છે; પણ તે સહવિચારો સંસારના ઝેરીલા સંયોગોના દુમલા રહામે લાંબો વખત ટકી શકતા નથી, અને એથીજ મનુષ્ય આત્મોન્નતિના ક્ષેત્રમાં વિચરણ કરી શકતો નથી. વખતને બરાબર નિયમબદ્ધ બનાવવામાં આવે અને આત્મકલ્યાણને માટે થોડા પણ વખતનો નિયમસર ભોગ આપવામાં આવે, તો મનુષ્ય પોતાની જિન્દગીને કલ્યાણસમ્પન્ન બનાવી શકે, એમાં સંદેહ નહિ.

પરંતુ જિન્દગીને કલ્યાણમયી બનાવવા માટે ઉપર જોઈ ગયા તેમ, સહવિચારો—ભાવનાઓને સ્થિર રાખવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. ભાવનાઓ શું કામ નથી કરતી? દરેક કાર્યની સિદ્ધિ ભાવના ઉપર ટકેલી છે. સ્વર્ગ, નરક અને મોક્ષ એ બધાનો આધાર ભાવના સિવાય બીજા કશા પર નથી. વર્તન સાફ રાખવા માટે પહેલાં વિચારોને સારા બનાવવા જોઈએ છે. જેમ જેમ વિચારોની ઉચ્ચતા વધતી જાય છે, તેમ તેમ વર્તન પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું થતું જાય છે, અને તદનુસાર આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી શકાય છે. માટેજ શાસ્ત્રકારો કહે છે કે—

“ મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ” ।

—“બન્ધ યા મોક્ષનું કારણ મનજ છે.” ઘોર કર્મો કરીને દુર્ગતિએ જવાને લાયક બનેલાઓ પણ શુભ ભાવનાઓના પ્રભાવે આત્માને દુર્ગતિએ જતો અટકાવી શક્યા છે. જેઓનો આત્મા ભીપણ પાપો કરી નરક જવા તૈયાર થયો હતો, તેવાઓ પણ પાછળની જિન્દગીમાં મનની દુર્વાસનાઓ દૂર કરીને એકાગ્ર ભાવનામાં આરૂઢ થવાથી કર્મોને ક્ષય કરી શક્યા હતા—મોક્ષ પદને પહોંચી વળ્યા હતા.

ચક્રવર્તી ભરત, જે ભારતવર્ષીઓને કથાશ્રવણથી સુપરિચિત છે, તે, સામ્રાજ્ય ભોગવવા છતાં—કષ્ટાનુક્રાનને સહન નહિ કરવા છતાં કેવલજ્ઞાનને

મેળવી શક્યો, એનું કારણ શું ?, સદ્ભાવના સિવાય ખીલું કશું નહિ. પોતાના અલંકારો તથા વસ્ત્રો ઉતારી નાંખવાથી જ્યારે શરીરનું વૈશ્ય તેના દેખવામાં-સમજવામાં આવ્યું, ત્યારે તેના મનોમંદિરમાં વૈરાગ્યનું સંક્રમણ થયું અને તત્ત્વવિચારોની શ્રેણિમાં તે આશ્વ થયો; તેની ભાવના-શ્રેણી જ્યારે પરાકાષ્ઠા ઉપર પહોંચી કે તરત તેનાં કર્મનાં આવરણો ખસ્યાં અને તેને કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થયું. જુઓ “ ભાવના ભવનાશિની ” ખરી કે નહિ ?

ધનિદ્રોષીપી ઉન્મત્ત થોડાઓને કાજમાં રાખવા માટે ભાવનારૂપ લગામને પકડી રાખવાની જરૂર છે. મનરૂપી વાંદરાને ભટકતો અટકાવવા માટે ભાવનારૂપ લોહની સાંકળ સાથે તેને બાંધવાની આવશ્યકતા છે. કપાયરૂપ દાવાનળને ઠંડો પાડવા માટે ભાવનારૂપ મેધને મુસલધારાથી વરસાવવાની જરૂરીયાત છે. ધર્મનું મૂલ, વૈરાગ્યનો પાયો, શાંતિનો બગીચો, અને આનન્દનો મહેલ કાઠ હોય, તો તે ભાવના છે. હાથમાં માળા ફેરવાતી હોય, પણ મન ટેડવાડે ફરતું હોય, તો તેથી શું ફાયદો ? શેઠ સામાયિકમાં બેઠા અને પેટીની કુચિઓ તેમના ડગલામાં રહી ગઇ, એટલામાં તેમનો છોકરો ‘ બાપા ’ ‘ બાપા ’ કરતો આવ્યો અને શેઠની પાસે કુચિઓ માંગી. શેઠે આંગળીની એછાથી ડગલામાંથી કુચિઓ લેવાનું તેને જણાવ્યું; પરંતુ તે ઇશ્વરાથી છોકરો સમજી શક્યો નહિ; ફરીને એ ત્રણ વાર તેવા ઇશ્વરાથી છોકરાને સમજાવવામાં આવ્યો, તોપણ છોકરો જ્યારે ન સમજી શક્યો, ત્યારે શેઠ બોલ્યા કે—“ અરે ! હું સામાયિકમાં છું, મારાથી બોલાય નહિ પણ કુચિઓ આ ડગલામાં છે ” કહો ! કેવી દૃઢ ભાવના ! કેવી ધર્મમાં સ્થિરતા !

કાઠ પણ કાર્યમાં ફતેહમંદ થવાને માટે મનને દૃઢ બનાવવાની, ખીજ શબ્દમાં ભાવનાને મજબૂત કરવાની ઘણી જરૂર છે. ભાવનાઓના બલથી અશક્યમાં અશક્ય જણાતાં કાર્યો પણ શક્ય થઇ જાય છે, “ કાર્ય સાધયામિ વા દેહં પાતયામિ વા ”—‘ કાં તો કામ સાધીને ઉઠું છું, કાં તો શરીરનો ત્યાગ કરું છું ’ આવી દૃઢ ભાવના યા નિશ્ચલતા ધારણ કરવામાં આવે, તો કયું કામ અસાધ્ય રહી શકે ? હજાર વિધ્નો અપ્રજાતાં છતાં પણ ભાવનાની દૃઢતાને આંચ ન લાગે અને વિધ્નોના પહોડો ભેદીને આગળ વધવામાં આવે, તો દુનિયાનાં સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્યોમાં સિદ્ધહસ્ત થવાય,

SPIRITUAL LIGHT.

એમાં તો નવાઈ હોયજ શી ?, પરંતુ એથી પરમાત્મા-ય
શકાય છે-એટલાજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“ અંગીકૃતં સુકૃતિનઃ પરિપાલયાં ” ।

આત્મસ્વરૂપસ્થિતચિત્તવૃત્તેર્ભવપ્રપञ્ચેષુ તત્સ્થદૃષ્ટેઃ ।

અધ્યાત્મરાજેશ્વરસુપ્રસાદે કાન્યૂનતા સિદ્ધિષુ લઘિષુ સ્યાત્ ॥૧૧॥

(13)

With the propitiation of the supreme Lord of spiritual knowledge, what Siddhis and Labdhis are not within the reach of one whose mind is concentrated on the real nature of soul and who maintains equanimity as regards the world-drama ?

Siddhis.

One who successfully practises the path of Yoga becomes blessed with eight extraordinary powers called Siddhis. These powers are acquired more or less in proportion to the mode and the practice of yoga or stage of perfection.

Eight powers.

- I Anima—The power of becoming extremely minute i.e. as small as an atom,
- II Mahima—The power of becoming extremely great to the extent of comprehending the universe in one's self.
- III Laghima—The power of becoming extremely light.
- IV Garima—The power of acquiring extraordinary increase of specific gravity.

V Prapñi—The power of obtaining things everywhere.

VI Prakamya—The power of obtaining more than one's expectations by force of irresistible will.

VII Vasitwam—Power of subduing all things. It yields all which one may desire. It includes the power of taming creatures and bringing them under control and also bringing men and women under subjection.

VIII Ishitwam—Masterfulness, universal rulership. It means also attainment of divine power in full.

These powers are not the last and highest goal of the Yogis. If they practise Yoga with this view, they still continue in Samsar, i.e. worldly affairs if otherwise they attain release from births and deaths i.e. Moksha.

“જેની ચિત્તવૃત્તિઓ આત્મસ્વરૂપમાં રમાણ કરી રહી છે અને જેની દૃષ્ટિ સંસારના પ્રપંચો તરફ મધ્યસ્થભાવવાળી છે, એવા મહાત્માવાને, અધ્યાત્મરૂપ રાજરાજેશ્વર પ્રસન્ન થયેલો હોવાથી સિદ્ધિઓ અને લાભિયોની શી કમી હોય ?”—૧૩

વ્યાખ્યા.

સિદ્ધિ—લાભિયોના સમ્પન્નમાં અહીં વિવરણ આપવાની જરૂર જણાતી નથી, છતાં એ શબ્દોમાં પ્રસંગોપાત્ત જણાવી દેવું જોઈએ કે—યોગશાસ્ત્રકારો અણુત્વ, મહત્વ વગેરે અનેક સિદ્ધિઓ યોગનાં ફળો તરીકે વર્ણવે છે.

અણુત્વ સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે પોતાના શરીરને આણું (ન્હાનું) બનાવી શકાય. ત્યાં સુધી ન્હાનું બનાવી શકાય કે ન્હાના છિદ્રમાં પેસી શકાય. કમલતન્તુના છિદ્રમાં પેસીને ચક્રવર્તીના ભોજો ભોગવી શકાય.

SPIRITUAL LIGHT.

મહત્વ સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે શરીરને મેરુથી પણ મ્હેલું બનાવી શકાય. **લઘુત્વ** સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે શરીરને પવનથી પણ હલકું રચી શકાય. **ગુરુત્વ** સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે શરીરને વજનથી પણ અત્યંત ભારે બનાવી શકાય. **પ્રાપ્તિ** સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે જમીન ઉપર રહીને આંગળી વડે મેરુ પર્વતના અગ્રભાગનો પણ સ્પર્શ કરી શકાય. **પ્રાકાશ્ય** સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે પાણીમાં પેસીને એવી રીતે ગમન કરી શકાય કે જેમ આપણે જમીન ઉપર ચાલીએ છીએ. એવીજ રીતે પાણીમાં જેમ આપણે ડૂબકી મારીએ છીએ અને પાછું મોટું બહાર કાઢીએ છીએ, તેમ જમીનમાં પણ આ સિદ્ધિના બલથી કરી શકાય છે. **ઈશિત્ય** સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે ત્રૈલોક્ય-પ્રભુતા બતાવી શકાય—ઈન્દ્ર અને તીર્થંકરની સમૃદ્ધિનો દેખાવ આપી શકાય. **વશિત્ય** સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે સર્વને વશ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રકટ થાય. **અપ્રતિહતિત્ય** સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે પહાડની અન્દરથી આઘાત વગર નિકળી શકાય. **અન્તર્ધાન** સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે અદૃશ્ય થવાનું બલ પ્રકટ થાય. **કામરૂપિત્ય** સિદ્ધિ એ છે કે જે વડે અનેક રૂપાન્તરોમાં પોતાને મૂકી શકાય.

આ અગ્યાર સિદ્ધિઓ જેમ, આવી રીતે સિદ્ધિઓના બીજા અનેક પ્રકારો સમજી શકાય છે. **લબ્ધિ** શબ્દનો અર્થ પણ પ્રકારાન્તરથી શક્તિઓજ થાય છે. દૂર દૂરના પદાર્થો જાણવાની શક્તિ, બીજાના વિચારો જાણવાની શક્તિ, અને છેવટે સર્વ પદાર્થોમાં અપ્રતિહતતાની બળવાની શક્તિ, એ વગેરે ઘણી બાબતો લબ્ધિઓમાં સમાવેશ લે છે.

અધ્યાત્મમમિષ્ટુત્ય અધ્યાત્મજ્ઞાનોપયોગિ તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાહ—

**આત્માઽસ્તિ કર્માઽસ્તિ પરો ભવોઽસ્તિ મોક્ષોઽસ્તિ તત્સાધકહેતુરસ્તિ ।
ઇત્યેવમન્તઃકરણે વિધેયા દ્વદ્વપ્રતીતિઃ સુવિચારણાભિઃ ॥ ૧૪ ॥**

(14)

After careful and thorough investigation of objects visible and invisible, (our) mind should be firm in the conviction of soul, actions (Karmas), next world, salvation and means leading to its attainment.

man.

According to Jain Philosophy there are two main categories in the Universe; Jiva and Ajiva, Consciousness and Matter. Jiva is otherwise called Atman. The category of Jiva includes two states, (1) Mundane consciousness, e.g. like that of a normally walking man and (2) Pure consciousness or jnanaswarupa which is attained when all the bonds of karma drop off. The category of Ajiva includes five substances. (1) Space (Akash), (2) Time (kala), (3) Matter (Pudgala), (4) Motion (Dharma), (5) Stationariness (Adharma). None of these has the qualification of soul.

Jiva and Karma have been in the existence from time without beginning. Every system of philosophy proceeds on certain fundamental assumptions, which are taken as being in no way amenable to further analysis. Jainism propounds that Jiva and Karma are joined together from Anādi time. How to dissolve this conjunction of soul and matter or Karma is the principal problem which the Jain philosophy sets itself to solve and solve successfully.

What is Jiva ? As it is, it is consciousness encased in a glass-house prepared by karma. The ideal aimed at is to break this glass-house open and to set Jiva at liberty. Jiva is conscious i. e. wills, thinks and acts. Jainism believes in the existence of innumerable Jivas. All the Jivas resemble in one respect, namely in having consciousness but they differ as regards their knowledge.

SPIRITUAL LIGHT.

This difference is due to the difference in strength of the karmic forces which bind them and the consequent difference in environments in which they are placed. The difference in knowledge, further gives rise to difference in ideas, thoughts, actions etc, that is, in short in the externals of Jivas. To state the same in other words, the external activity of Jivas is limited by their respective Karmas.

Thus limitedness of Jivas is not however permanent, though the conjointness of Jiva and Karma is without beginning. It is not without end; Their separation is possible. Every Jiva has a latent capacity, for instance, for knowledge. It is manifested with the annihilation of karma; for the time-being it is obscured from karmic forces, when the shackles of karma are shaken off, Jiva remains pure knowledge, pure perception. It is the Parmatman. There are various stages of Jiva between the primary stage and the liberated stage. Jiva, in the primary stage is without any appreciable development, enclosed by the grossest matter. It is called Nigoda.

The number of Nigoda-Jivas inhabiting the whole Universe is limitless. Evolution commences from this stage. Jivas, then, gradually come to possess senses from one to five. One-sensed Jivas are called sthāvāra and the others Trasa. Tattavārth-adhigama thus puts it i. e.

पृथिव्यप्तेजोवायुर्वनस्पतयः स्थावराः । इन्द्रियादयस्त्रसः ।

Jivas that come under these two heads are called

Samsary Jivas, because they are revolving in this cycle of births and deaths and are not free from it. The last stage is the Siddha Stage. Generally speaking preparatory to this stage are three preceding stages and Jivas in them are respectively called the Acharya—the head of the saints, he has among others thirty-six qualities (2) Upādhyāya—a teaching saint he has twenty-five qualities. (3) Sādhu—a saint or an ascetic simply, he has twenty-eight qualities. The five together are called Panch Parameshthis and every Jain has to render daily obeisance to them by bowing down before them with folded hands.

The following are the distinguishing characteristics of Jiva;

चैतन्यस्वरूपः परिणामी कर्ता साक्षाद्भोक्ता देहपरिमाणः
प्रतिक्षेत्रं भिन्नः पौद्गलिकादृष्टवान् ।

The first characteristic is consciousness. It includes the power of perception and knowledge which is termed Upayoga also. The characteristic of the soul being consciousness distinguishes the Jain view from the Chārvakas and the attribution of the power of perception and knowledge (Upayoga) differentiates it from the Naiyāyika doctrine. The second distinguishing mark is its liability to metempsychosis (Parinama). The Third mark is its being the doer of all actions (Kartā). The fourth is its being the enjoyer of the fruits of actions. These three marks distinguish the Jain tenet from the Sākhya. The next mark is its being coextensive with body. This marks off the

SPIRITUAL LIGHT.

Jain view from the Naiyāyika and the Adwaita, the sixth sign is its being separately located in bodies. Here the Jain view differs from the Adwaita view. The seventh characteristic differentiates the Jain standpoint from those of the Naiyāyikās and the Vedāntins.

Also it is formless and is characterized by upward motion. It is pure consciousness from the essential (Nischaya) point of view.

The characteristic of its having upward motion marks off Jainism from all other religions. So long as Jiva and Karma are united, its upward motion remains in abeyance. When the coating of Karma drops down, the Jiva becomes free and its natural upward tendency asserts itself like flame and terminates at the top of Lokākāsha.

Karma.

According to Jain Philosophy the word Karma has two connotations. In one sense it is one of those entities of which no beginning can be traced (Anādi). As such it coexists with soul which is also Anādi. We can not affirm that Karma is either anterior or posterior to soul. It can not be anterior because soul will be then posterior that is Sādi (having a beginning) which is opposed to the fundamental doctrines of Jain Philosophy. Neither can it be posterior because then soul will be supposed to have remained free from the meshes of Karma for some time at least; no adequate reason can be given as to

how soul came to be enmeshed by Karma. For such reasons Karma and Soul are supposed to be joined together from Anādi time.

This Anadi Karma is a kind of force which compels Soul to bear the consequences of its action. It is the subtle thought-form of Soul; it is the ideal activity, energy, the will force-of Soul. This energy is manifold and consequently Karmic forces are equally so.

But every force requires some material to hold it. No force is seen independent of matter. Hence according to its manifestation the Karmic force is said to be of different kinds of Prakriti i. e. subtle matter....Hence Karma is sometimes defined as subtle, unseen, real physical matter.

The resultant of Karmic forces is also designated Karma; this is the second connotation. This Karma is the activity of the body, or mind or any or all of the senses. This Karma is the consequence of past Karma and may be the cause of some Karma in future. That I am writing a book is Karma; it is brought about by my past Karma; and in its turn it may lead to some other Karma which I shall have to do.

Bearing in mind this two-fold aspect of Karma we may now define Karma.

Karma is the finest matter formed of thought-forms which a living being attracts to itself by

SPIRITUAL LIGHT.

reason of certain impelling forces in the individual soul. It is the crystallisation of thought into physical act. It is a force which determines the individual differences of character, incongruities, inequalities and accidents of human life. The Law of Karma teaches that the individual soul is the builder of his present and future life. It accounts for organic or inorganic changes. It counts for births and deaths and various grades of Samsar.

It is a foreign matter and obscures the innate nature of the Soul i. e. Knowledge, wisdom, love, compassion, and strength of the Soul. Desire generates the Karmic energy. If they remain unsatisfied at the time of death they form the very germ of future life. Karma is not entirely separate from the individual who generates it, so far as past lives are concerned there was not any time when the soul was without Karma. To reduce this subtle combination of Soul and Karma, mental and moral disciplines are imperatively prescribed by scriptural texts. The obscuring Karma being removed, the natural qualities of the Soul shine in full effulgence. The philosophy of Karma may be studied from different standpoints, such as its nature, quality, action, experience of pleasure and pain, intensity, duration, the process of generation, manifestation, stopping the inflow of Karma from the beginning and then annihilating the Karmas in deposit.

Karma may be classified under eight heads.

I Jnānāvaraniya. Knowledge obscuring.

- II Darshanāvaraniya. Faith obscuring.
- III Vedaniya. Resulting in pain or pleasure.
- IV Mohaniya. Delusion.
- V Nāmakarma which supplies various factors of objective personality to a living being.
- VI Āyukarma which determines the duration of existence in a particular material body.
- VII Gotrakarma which determines the family high or low i. e. social status.
- VIII Antarāyakarma whereby the right action though desired is not done.

The total extinction of the above Karmic disabilities is highly essential for final bliss. So the knowledge and practice of Samvara (stopping the inflow) and Nirjarā i. e. annihilation of Karmas are essentially required.

Meditation chiefly assists in destroying the Karmic forces. When all Karmic forces are annihilated the soul attains Kaivalya (Isolation) i. e. when the destructive forces (Ghātiya Karmas, obscuring perception, knowledge, delusion, doing of right actions) are eliminated. After Kaivalya the rest non-destructive Karmas (Aghātiya Karmas, Vedaniya, Nāma, Gotra, Āyu) still persist. When they are destroyed the soul attains perfect liberation and shines in its natural (swābhāvik) effulgence.

SPIRITUAL LIGHT.

Moksha.

Moksha is derived from मुच् to free, and means freedom or liberation. It is in fact freedom from the bondage of Karma, good as well as bad. The Samsāri Jiva is united with Karma; the dissolution of this union and setting free the Jiva constitute Moksha. It is not the result of Punya but simply the negation of Karma. Punya and Pāpa Karmas like a screen obscure the real nature of Soul; when this screen is torn asunder, Jiva shines in all his glory and fulness, the Soul is then emancipated from the shores of Karma. Moksha is therefore thus defined—
जीवस्य कृत्स्नकर्मक्षयेण यत्स्वरूपावस्थानं तन्मोक्षः ।

It is Swarūpāwasthāna i. e. attaining to its own nature. It will thus be clear that by Moksha is not meant something extraneous to be obtained by Jiva, but Jiva is only to shake himself free from the Karmic fetters. It is the realisation by Jiva of his natural state.

Moksha is the annihilation by Karma. Now Karmas are of two sorts. Ghātiya and Aghātiya by the destruction of Ghātiya Karmas the Jiva obtains what is called the Bhāva Moksha i. e. subjective liberation. A Jiva in this state retains the Aghātiya Karmas; but he is called Jiwan-Mukta, and is endowed with Infinite knowledge, Infinite perception, Infinite happiness, and Infinite power. The Atman is said to have attained the Arhat status, when the other four karmas are also destroyed; four more qualities are manifested in the Atman.

The Atman then realises Nirvāna. This is the Dravya Moksha, or objective liberation. In the Bhāva Moksha Atman attains Moksha from his own point of View and the Atman is still subject to certain Karmas like Āyu Nāma etc.

As these still cling to the Atman who is otherwise free, Atman is said to be subjectively free but not objectively; when however even the last four are destroyed he is objectively free. There are no other Karmas fettering the freedom of Atman who is therefore said to have attained Moksha which is absolutely independent of Karmas i. e. Dravya Moksha.

Rebirth.

The theory of transmigration of Jiva is the peculiar product of India; at least no non-Indian religion lays so much stress upon it or tries to systematically develop it. There may be stray passages in the Quran or the Bible hinting at the possibility of rebirth of Jivas; but it is the fact that most of those who look upon them as revelations refuse to subscribe to this doctrine. Fortunately for mankind recent psychical researches have brought to light an amount of evidence in its favour and a few world famous scientists who were once sceptical about it have now come to believe in its truth.

The theory of rebirth proceeds on the fundamental assumption of the eternity of soul. There is no arguing with those who decline to believe that spirit

SPIRITUAL LIGHT.

survives the destruction of physical frame. But once we believe soul to be indestructible, we are forced to frame some theory as to what becomes of the Soul after the so called Death. In answering this question we have to take account of Karmas performed before 'Death'; for if the soul survives, what does it survive for except to reap as it has sown?

Several theories may be propounded for answering this riddle. There is a theory of chance. It is however quite unsatisfactory; for if in this world everything comes about by chance alone there is no hope for us.

we are left helpless in shaping our conduct, as we may not know what is to happen even next month. As it is, however, we find the universe governed by rigid laws, it is natural to expect that there ought to be some laws governing the actions of Jivas.

May it be that Soul of its own accord resolved to be born and to die? This position also is unsatisfactory because then we shall have to find Jiva's antecedents which could have led to such a resolve on the part of the Soul. Again if Soul could have made such a resolve why did it choose to be born under conditions which made it unhappy in this world? It is impossible that one should prefer unhappiness to happiness.

Lastly shall we suppose that it is God Who is shaping the destiny of Soul? But this supposition

involves many difficulties, what interest could God have had in creating this universe, if He is Perfect Bliss and Knowledge ? Moreover looking to the inequality and misery that reign in this world, are we to attribute them to God ? In that case He will be unjust and cruel. But nobody would like his God to be made anything but just and merciful. Therefore this theory also has to be discarded.

The question propounded above is most satisfactorily answered by the Karmic theory associated with rebirth theory. Jiva is born and reborn because of his Karmas. Matter drags Jiva into life as we ordinarily understand. In life Jiva is again entwined by so many other Karmas. All these Karmas do not bear fruit in one life; many remain unfructified. The Law of Conservation of Energy requires that for the fructification of such Karmas Jiva should assume such bodies as would facilitate it. We see in the Universe that nothing is without effect. Jiva accumulates so many forms round itself and if they do not work out their end in one life it is but reasonable that they should make Jiva to be reborn for exhausting themselves.

The theory of rebirth also accounts for the inequalities and accidents of human life. On that theory alone we can explain why one is born poor and the other rolling in wealth. Every being reaps as he has sown in past births. Misery in this world is nothing but the atonement of past sins.

The theory of rebirth is sometimes wrongly

SPIRITUAL LIGHT.

looked upon as culminating in Fatalism. What is generally termed Fate is nothing but the accumulative effect of one's own past actions. In fact it lies within us to mould our destiny. If we perform good actions now here, in the next birth we shall have no occasion to blame our fate. Thus really speaking the theory of rebirth need not cause any misgivings but ought to be an incentive to the performance of good deeds.

According to the nature of Karma, Jiva transmigrates from one life to another. Unlike as in some systems of theology, Jainism believes that a Jiva born in a higher stage may again pass on to a lower stage if the Jiva's Karmas are such. The stages are four, Deva, Mānusha, Tiryanca and Nāraki. The highest and the last stage is Parmatman stage from which there is no returning.

અધ્યાત્મનું મહત્ત્વ બતાવ્યું, હવે અધ્યાત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે તત્ત્વશ્રદ્ધાન રાખવાનું બતાવે છે—

“આત્મા છે, કર્મ (શુભ, અશુભ યા પુણ્ય-પાપ) છે, પરલોક છે, મોક્ષ છે, મોક્ષ મેળવવાનું સાધન છે, આ પ્રકારે અન્તઃકરણમાં સદ્વિચારપૂર્વક દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. ”—૧૪

व्याख्या.

સર્વદર્શનવાળાઓ આત્માને સ્વીકારે છે. જે આત્માને નથી માનતો, તે તેનો પ્રમાદ છે. બીજા પદાર્થો જેમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેમ આત્મા જે કે પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી, તો પણ સ્વાતંત્ર્યવપ્રમાણથી તે બરાબર જાણી શકાય છે. “હું સુખી છું, હું દુઃખી છું” એવી લાગણી જડ શરીરને હોઈ શકે. શરીરને મેઝકિયાનાં વામાં આવે, તો મઝડું કહેવાતા શરીરમાં પણ, જાનને પ્રકાશ હોવાથી, જાન અને ?,

મડદું કહેવાતા શરીરને સજીવન આત્મા કાં ન કહી શકાય ? અને અતએવ તેનો અભિદાહ કેમ થઈ શકે ? પરન્તુ વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી. જ્ઞાન, સુખ, ઇચ્છા વગેરે ગુણો મૃતક શરીરમાં નહિ રહેવાથી એ સાબિત થાય છે કે તે ગુણોનો આધાર શરીર નથી, પણ બીજો છે, અને એનું નામ આત્મા છે. શરીર, પૃથ્વી જલ તેજ અને વાયુ એ ભૂતોથી બનેલું ભૌતિક છે, અને જેમ ઘટ પટ વગેરે જડપદાર્થોમાં જ્ઞાન, સુખ આદિ ધર્મોની સત્તા નથી, તેમ જડ શરીરમાં પણ જ્ઞાન, સુખ આદિ ધર્મોની સત્તા હોઈ શકે નહિ.

શરીરમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો છે. પરન્તુ તે ઇન્દ્રિયોને સાધન બનાવનાર આત્મા, તે ઇન્દ્રિયોથી જુદો છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયોદ્વારા આત્મા રૂપ, રસ આદિનું જ્ઞાન કરે છે. ચક્ષુથી રૂપ જુએ છે, શ્રવણથી રસગ્રહણ કરે છે, તાક્ષી અન્ધ લે છે, કાનથી શબ્દ સાંભળે છે અને ત્વચા (ચામડી) થી સંસ્પર્શ કરે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ ચપ્પુથી કંલમ બનાવાય છે, પણ ચપ્પુ અને બનાવનાર એ બે જુદા છે, દાતરડાથી કપાય છે, પણ દાતરડું અને કાપનાર એ બે જુદા છે, દીવાથી જોવાય છે, પણ દીવો અને જોનાર એ જુદા છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયોથી રૂપ, રસ વગેરે ગ્રહણ કરાય છે, પણ ઇન્દ્રિયો અને વિષયોને ગ્રહણ કરનાર એ જુદા છે. સાધકને સાધનની અપેક્ષા છે. પણ એથી સાધક અને સાધન એ બે એક હોઈ શકે નહિ. ઇન્દ્રિયો આત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં સાધનભૂત છે, પણ એથી સાધનભૂત ઇન્દ્રિયો અને સાધક આત્મા એ એક હોઈ શકે નહિ. એ સિવાય એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયો એક નથી, કિન્તુ પાંચ છે; એથી ઇન્દ્રિયોને આત્મા માનવા જતાં પાંચ આત્માઓ એક શરીરમાં થઈ પડે છે. આ હકીકત ઇચ્છવા જોગ નથી.

બીજી રીતે જોઈએ તો, જે મનુષ્યની ચક્ષુ ચાલી ગઈ હોય છે, તેને પણ ચક્ષુની હયાતીમાં પૂર્વે દેખેલા પદાર્થો યાદ આવે છે—સ્મૃતિમાં ઉપસ્થિત થાય છે; આ હકીકત આત્માને ઇન્દ્રિયોથી જુદો નહિ માનવામાં બની શકે નહિ, કારણ કે ચક્ષુથી દેખાયલી વસ્તુઓનું સ્મરણ ચક્ષુના અભાવે ન ચક્ષુથી થઈ શકે તેમ છે, ન બીજી ઇન્દ્રિયોથી થઈ શકે તેમ છે; બીજી ઇન્દ્રિયોથી સ્મરણ નહિ થવામાં કારણ એ છે કે એક મનુષ્યે દેખેલી વસ્તુને જેમ બીજો મનુષ્ય સ્મરણ કરી શકતો નથી, તેવી રીતે ચક્ષુથી દેખાયલા

SPIRITUAL LIGHT.

પદાર્થોનું ખીજ ઇન્દ્રિયોથી સ્મરણ થઈ શકે નહિ. એકને થયેલો અનુભવ ખીજને સ્મરણ કરનાર અનેજ નહિ, એ તદ્દન સુગમ હકીકત છે; ત્યારે ચક્ષુથી દેખામલી વસ્તુઓને ચક્ષુના સાધ્યા ગયા પછી સ્મરણ કરનાર જે શક્તિ છે, તે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે. આત્માએ ચક્ષુદ્વારા જે વસ્તુઓ પૂર્વે પ્રત્યક્ષ કરી હતી, તે વસ્તુઓને ચક્ષુની ગેરહાજરીમાં પણ પૂર્વ અનુભવથી સ્થાપિત થયેલા સંસ્કારનું સ્મરણ થવાથી આત્મા સ્મરણ કરી શકે છે, આવી રીતે અનુભવ અને સ્મરણના એક ખીજના ધનિષ્ઠ સંબંધને લીધે પણ સ્વતન્ત્ર ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા સિદ્ધ થાય છે.

“હું અમુક વસ્તુને જોઈ પછી અડ્યો” આવો અનુભવ દરેક મનુષ્યથી જાણીતો છે. આ અનુભવ ઉપર વિચારદૃષ્ટિ ફેંકવાથી યોગ્યપી રીતે જણાઈ આવે છે કે—તે વસ્તુને જોનાર અને અડનાર જુદા નથી, કિન્તુ એકજ છે. એ એક કોણ ? તે, ચક્ષુ હોઈ શકે નહિ, કેમકે તેનું કામ સ્પર્શ કરવાનું નથી; તેમજ તે, સ્પર્શન ઇન્દ્રિય (ત્વચા) પણ કહી શકાય નહિ, કારણ કે તેનાથી જોવાનું બનતું નથી. આ હકીકત ઉપરથી એ નિઃશંક સિદ્ધ થાય છે કે એક વસ્તુને જોનાર અને સ્પર્શ કરનાર જે એક છે, તે ઇન્દ્રિયોથી જુદો આત્મા છે.

આત્મામાં કાળો, ઘોળો, લીલો વગેરે વર્ણ નથી, એથી ખીજ વસ્તુઓની જેમ તે પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી. પ્રત્યક્ષ નહિ થવાથી ‘તે વસ્તુ નથી’ એમ માની શકાય નહિ. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સિવાય ખીજ પ્રમાણ—અનુમાનઆદિથી પણ વસ્તુસત્તા સ્વીકારાય છે. પરમાણુઓ ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાતા નથી—પરમાણુ હોવાની ખાતરી માટે કોઈપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી, છતાં અનુમાનપ્રમાણથી દરેક વિદ્વાન તેનો સ્વીકાર કરે છે. સ્કૂલ કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે સૂક્ષ્મ—અતિસૂક્ષ્મ અણુઓ હોવાની સાબિતી અનુમાન પ્રમાણ ઉપર ટકેલી છે. આત્માના સંબંધમાં પણ સમજણનું જોઈએ કે—જગતની અંદર કોઈ સુખી તો કોઈ દુઃખી, કોઈ વિદ્વાન તો કોઈ મૂર્ખ, કોઈ રાજા તો કોઈ રંક, કોઈ શેઠ તો કોઈ નોકર, આવી રીતની અનન્ત વિચિત્રતાઓ અનુભવાય છે. આ વિકલ્પજ્ઞતાઓ કારણ વગર સંભવે નહિ, એ અનુભવમાં ઉતરી શકે તેમ છે. હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં જુદિમાન મનુષ્યને પણ કદાચિત્ દૃષ્ટિ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી, ત્યારે ખીજ મનુષ્યને વગર પ્રયાસે મોઢામાં લાડવો આવી પડે છે. આવી અનેકાનેક ઘટનાઓ

આપણી નજર આગળ દેખાતી રહે છે. એકજ સ્ત્રીની કુક્ષિમાંથી એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલ જોડલામાંનો-એક મહાન્ વિદ્વાન નીવડે છે, જ્યારે બીજો જિન્દગીભર મૂર્ખજ રહી જાય છે. તો આ બધી વિચિત્રતાઓનું કારણ શું ? આ ઘટનાઓ અનિયમિત હોય, એમ બતી શકે નહિ; કોઈ નિયામક-પ્રયોજક અવશ્ય હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓ કર્મની સત્તા સાબિત કરે છે; અને કર્મની સત્તાના આધારે આત્મા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે; કારણ કે આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર કર્મસમૂહ આત્માની સાથે અનાદિકાળથી સંયુક્ત છે, અને એને લઈને આત્માનું સંસારમાં પરિભ્રમણ છે. કર્મ અને આત્માની ખાતરી થયેથી પરલોકની ખાતરી માટે કંઈ બાકી રહેતું નથી. જેવાં શુભ યા અશુભ કાર્યો પ્રાણી કરે છે, તેવા પરલોક (પુનર્જન્મ) તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી શુભ યા અશુભ ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેવા પ્રકારની વાસના આત્મામાં સ્થપાય છે. આ વાસના શું છે ! એક પ્રકારનો વિચિત્ર પરમાણુઓનો જથ્થો. એનેજ બીજા શબ્દમાં ‘કર્મ’ કહેવામાં આવે છે. એટલે ‘કર્મ’ એક પ્રકારના પરમાણુઓના સમૂહરૂપ છે, આવી રીતનાં નવાં નવાં કર્મો આત્માની સાથે જોડાતાં રહે છે અને જૂનાં જૂનાં કર્મો આત્માથી ખસતાં જાય છે. કર્મબન્ધનો આધાર મનોવૃત્તિ ઉપર રહેલો છે. સારા યા ખરાબ અધ્યવસાયથી બંધાતાં સારાં યા ખરાબ કર્મો પરલોક સુધી, અરે ! અનેકાનેક જન્મો સુધી પણ આત્માની સાથે ફલ બતાવ્યા વગર સત્તામાં સંયુક્ત રહે છે, અને ફલવિપાકના ઉદય વખતે સારાં યા માઠાં ફળનો અનુભવ આત્માને કરાવે છે. ફલવિપાક ભોગવવાની જ્યાં સુધી અવધિ હોય, ત્યાં સુધી આત્મા તે ફળ અનુભવે છે, ત્યાર પછી તે કર્મ આત્માથી ખસી જાય છે.

ઉપર્યુક્ત યુક્તિ-પ્રમાણોદ્ધારા આત્માની અને તેનીજ સાથે કર્મ અને પુનર્જન્મની સિદ્ધિ જોઈ.

“ જગત્ શી વસ્તુ છે ? ” એનો વિચાર કરતાં તે માત્ર બેજ તત્ત્વરૂપ માલૂમ પડે છે. તે બે તત્ત્વો-જડ અને ચેતન છે. આ બે તત્ત્વો સિવાય સંસારમાં ત્રીજું તત્ત્વ નથી. અખંડ બ્રહ્માંડના સમગ્ર પદાર્થોનો આ બે તત્ત્વોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમાં ચેતન્ય નથી, લાગણી નથી, તે જડ છે. તેથી વિપરીત-ચેતન્યસ્વરૂપવાળો આત્મા છે. આત્મા,

SPIRITUAL LIGHT.

જીવ, ચેતન એ અથા એક અર્થને કહેનારા પર્યાય શબ્દો છે. જ્ઞાનશક્તિ એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

જૈનદષ્ટિએ લગાર અવલોકન કરીએ તો જૈનશાસ્ત્રકારોએ ૧૪ અને ચેતન અથવા જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વોને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની ખાતર એનાજ પેટા ભાગનાં બીજાં તત્ત્વો જુદાં પાડી સમજાવ્યાં છે. એકન્દર નવ તત્ત્વો ઉપર જૈનદર્શનનો વિકાસ છે. તે નવ તત્ત્વો—જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ છે.

આ નવ તત્ત્વો લગાર દૂકમાં જોઈએ—

જીવ.

સંસારમાં જીવો અનન્તાનન્ત છે; તથાપિ સામાન્યતઃ જીવોના બે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે—સંસારી જીવો અને મુક્ત જીવો. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવો સંસારી કહેવાય છે. ‘સંસાર’ શબ્દ ‘સમ્’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘સુ’ ધાતુથી બનેલો છે. ‘સુ’ ધાતુનો અર્થ ‘બ્રમણ’ થાય છે. ‘સમ્’ ઉપસર્ગ તેજ અર્થને પુષ્ટિ આપનાર છે. ચોરાસી લાખ જીવોનાં જીવોમાં પરિભ્રમણ કરવું, તે સંસાર અને પરિભ્રમણ કરનારા સંસારી કહેવાય છે. બીજી રીતે સંસાર શબ્દનો અર્થ ચોરાસી લાખ જીવોના પણ થઈ શકે છે. આત્માની કર્મબદ્ધ અવસ્થાનું નામ પણ સંસાર છે. શરીરનું નામ પણ સંસાર છે. એ રીતે સંસારને વળગેલા જીવો સંસારી કહેવાય છે. આ ઉપરથી કર્મબદ્ધ અવસ્થા એ સંસારી-જીવોનું લક્ષણ સહજ સમજી શકાય છે.

સંસારીજીવોના અનેક રીતે ભેદો પડે છે; પરંતુ મુખ્ય બે ભેદો છે—સ્થાવર અને ત્રસ. પૃથ્વીકાય, જળકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાંચનો સ્થાવરમાં સમાવેશ છે. ‘સ્થાવર’ એ એકેન્દ્રિયજીવોનું પારિભાષિક નામ છે. એ પાંચ સ્થાવરો એક સ્પર્શન (ચામડી) ઇન્દ્રિયવાળા હોવાથી એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. એ પાંચે એકેન્દ્રિયોના બે ભેદો છે—સૂક્ષ્મ અને બાદર. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય, સૂક્ષ્મ જલકાય, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાય, સૂક્ષ્મ વાયુકાય અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય જીવો આખા લોકમાં વ્યાપીને રહેલા છે.^૧ એ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણી ચક્ષુથી જોઈ

૧ તમામ પોલાણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભર્યું છે, એમ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકોનું

શકતા નથી. 'આદર પૃથ્વીકાય, આદર જલકાય, આદર તેજસ્કાય, આદર વાયુકાય અને આદર વનસ્પતિકાય પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ધર્મણું, છેદન આદિ પ્રહાર જેને ન લાગ્યો હોય, એવી માટી-પથ્થર વગેરે પૃથ્વી, જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે, તે જીવો આદર પૃથ્વીકાય જાણેલા. જે જળને અગ્નિ વગેરેથી આઘાત ન થયો હોય, તે જળ-કુવા, તલાવ વગેરેનાં-જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે, તે આદર જલકાય જીવો સમજવા. એ પ્રમાણે દીપક, અગ્નિ, વિજળી વગેરે જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે, તે આદર તેજસ્કાય જીવો છે. અનુભવાતો વાયુ, જે જીવોનાં શરીરોનું પિંડ છે, તે આદર વાયુકાય છે; અને વૃક્ષ, શાખા, પ્રશાખા, પત્ર, ફૂલ, ફલ, કાંદા વગેરે આદર વનસ્પતિકાય છે.

પૂર્વોક્ત સચેતન પૃથ્વી, સચેતન જલ વગેરે અચેતન પણ થઇ શકે છે. સચેતન પૃથ્વીને છેદન-ખેદન વગેરે આઘાત લાગવાથી તેમાંના જીવો તેમાંથી ચ્યુત થાય છે, અને એ પૃથ્વી અચેતન થાય છે. એવી રીતે પાણી ગરમ કરવાથી અથવા તેમાં સાકર વગેરે પદાર્થોનું મિશ્રણ કરવાથી તે પાણી અચેતન થાય છે. વનસ્પતિના સંબંધમાં પણ એવીજ રીતે અચેતન થવાનું સમજવું.

એ ઇન્દ્રિયો-ત્વયા અને જીભ જેઓને હોય, તે દ્વીન્દ્રિય કહેવાય છે. કૃમિ, પોરા, જળો, અજસિયાં વગેરેનો દ્વીન્દ્રિયમાં સમાવેશ છે. જૂ, માંકડ, મ'કાડા, ઘીમેલ વગેરે ત્વયા, જીભ અને નાક એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવાળા હોવાથી ત્રીન્દ્રિય કહેવાય છે. ત્વયા, જીભ, નાક અને આંખ એ ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા માંખી, ડાંસ, તીડ, વિંછી, ભમરા વગેરે ચતુરિન્દ્રિય કહેવાય છે. ત્વયા, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળા પંચેન્દ્રિય કહેવાય છે. પંચેન્દ્રિયના ચાર ભેદ છે-મનુષ્યો, પશુ-પક્ષિ-મચ્છ વગેરે તિર્થંચો, સ્વર્ગમાં રહેતા દેવતાઓ અને નારકો.

પણ માનવું છે. વૈજ્ઞાનિકોએ એ પણ શોધ કરી છે કે-સહુથી નાનું પ્રાણી ચેકસસ નામનું છે. આ જન્તુઓ એક સોયના અગ્રભાગ પર એક લાખ બેસતાં પણ ગરદી નહિ થતાં ખુશાલીથી બેસી શકે છે.

૧ 'આદર' એટલે સ્થૂલ 'આદર' એ જૈનશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે.

SPIRITUAL LIGHT.

આ દીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોનો 'ત્રસ'માં સમાવેશ થાય છે. એઓ હાલવા-ચાલવાની ક્રિયા કરનાર હોવાથી 'ત્રસ' કહેવાય છે.

એ રીતે સ્થાવર અને ત્રસમાં સમસ્ત સંસારી જીવો સમાઈ જાય છે, હવે રહ્યા મુક્ત જીવો. તેઓ મોક્ષના વિચાર પ્રસંગે વર્ણવાશે.

અજીવ.

ચૈતન્યરહિત જડ પદાર્થો 'અજીવ' શબ્દથી જાણીતા છે. અજીવના જૈનશાસ્ત્રોમાં પાંચ ભેદો પાડ્યા છે—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાલ.

આ સ્થળે 'ધર્મ' અને 'અધર્મ' એ બે પદાર્થો પુણ્ય-પાપ રૂપ સમજવાના નથી; કિન્તુ એ નામના બે પદાર્થો આખા લોકમાં આકાશની પેઠે વ્યાપક અને અરૂપી છે. આ બે પદાર્થો અન્યદર્શનોના વિદ્વાનોને નવા જેવા લાગે, એ સ્વાભાવિક છે, પણ જૈનશાસ્ત્રોમાં એ વિષે વિસ્તૃત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જેમ આકાશને અવકાશ દેનાર તરીકે સર્વ વિદ્વાનો માને છે, તેમ આ બે પદાર્થો પણ ઉપયોગી બતાવવામાં આવ્યા છે.

ધર્મ.

ગમન કરતા પ્રાણિઓ અને ગતિ કરતી જડ વસ્તુઓને સહાયતા કરનાર 'ધર્મ' પદાર્થ છે. પાણીમાં ફરતા માછલાઓને મદદ કરનાર જેમ પાણી છે, તેમ જડ અને જીવોની ગતિ થવામાં પણ નિમિત્તકારણ માનવું એ ન્યાયસંગત છે, અને એ નિમિત્તકારણ 'ધર્મ' છે. અવકાશ મેળવવામાં આકાશને સહાયજૂત માનવામાં આવે છે, તેવી રીતે ગતિ કરવામાં પણ સહાયજૂત તરીકે 'ધર્મ' નામક પદાર્થ માનવામાં આવે છે.

અધર્મ.

'અધર્મ' પદાર્થનો ઉપયોગ-સ્થિતિ કરતા જડ અને જીવોને સહાયક થવું, એ છે. ગતિ કરવામાં સહાય જેમ, 'ધર્મ' છે, તેમ સ્થિતિ થવામાં

પણ સહાયભૂત કોઈ પદાર્થ હોવો જોઈએ, એમ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે, અને તે 'અધર્મ' નામક પદાર્થ છે, વૃક્ષની છાયા જેમ સ્થિતિ કરવામાં નિમિત્ત બને છે, તેમ જડ અને જીવોની સ્થિતિમાં 'અધર્મ' પદાર્થ નિમિત્ત છે.

હાલનું-ચાલનું અને સ્થિત થવું, એમાં સ્વતન્ત્ર કર્તા તો જીવ અને જડ પદાર્થો પોતેજ છે. પોતાનાજ વ્યાપારથી તેઓ હાલે ચાલે છે અને સ્થિત થાય છે; પરંતુ એમાં મદદગાર તરીકે કોઈ અન્ય શક્તિની અપેક્ષા અવશ્ય હોતી જોઈએ, એમ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકોનું પણ માનવું છે, જ્યારે જૈનશાસ્ત્રકારો એ સંબન્ધમાં ધર્મ અને અધર્મ એવા બે પદાર્થો માને છે.

આકાશ.

આકાશ પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. દિશાનો સમાવેશ આકાશમાં થાય છે. લોકસમ્બન્ધી આકાશને લોકાકાશ અને અલોકસમ્બન્ધી આકાશને અલોકાકાશ કહેવામાં આવે છે. આ લોક અને અલોકનો વિભાગ પડવામાં ખાસ કારણ કોઈ હોય, તો ઉપર જતાવેલ ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થો છે. ઉચે, નીચે અને આબુબાબુએ જ્યાં સુધી ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થો સ્થિત છે, ત્યાં સુધીની હદને 'લોક' સંજ્ઞા આપી છે. અને લોકની બહારનો પ્રદેશ 'અલોક' કહેવાય છે. આ બે પદાર્થો (ધર્મ અને અધર્મ) ને લક્ષિતજ લોકમાં જડ અને જીવોની ક્રિયા થઈ રહી છે. અલોકમાં આ બે પદાર્થો નહિ હોવાથી ત્યાં એક પણ પરમાણુ અથવા એક પણ જીવ નથી. લોકમાંથી કોઈ પણ પરમાણુ કે કોઈ પણ જીવ અલોકમાં જઈ શકતો નથી, એનું કારણ અલોકમાં ધર્મ અને અધર્મના અભાવ સિવાય બીજું કશું નથી. ત્યારે અલોકમાં શું છે ? કંઈ નથી. એ કેવલ આકાશરૂપ છે. જે આકાશમાંના કોઈ પણ પ્રદેશમાં પરમાણુ, જીવ કે કોઈ પણ બીજી ચીજ નથી, એવો શુદ્ધ માત્ર આકાશ એ અલોક છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થોદ્વારા લોક અને અલોકની સિદ્ધિ થવામાં એક પ્રમાણ સમજી શકાય તેવું છે. તે એ છે કે-સર્વ કર્મોના ક્ષય થવાથી આત્મા ઉચે ગતિ કરે છે, એમ જૈન શાસ્ત્રમેળો સિદ્ધાન્ત છે. એ વિષે તુંબડીનું ઉદાહરણ અપાય છે. જેમ

SPIRITUAL LIGHT.

[શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા]

પાણીમાં રહેલી માટીના લેપવાળી ટુંબડી, તેના ઉપરને સઘળો મેલ નિકળી જવાથી એકદમ પાણી ઉપર આવી જાય છે, તે પ્રમાણે આત્મા ઉપરનો કર્મરૂપ સઘળો મેલ દૂર થવાથી સ્વતઃ-સ્વભાવતઃ આત્મા ઊર્ધ્વ-ગતિ કરે છે-ઉપર જાય છે; પરંતુ તેની ઊર્ધ્વગતિ ક્યાં સુધી થતી રહે-તે ક્યાં જઈને અટકે, એ ખાસ વિચારતું સ્થાન છે. એ વિચારનો નિવેડો ધર્મ અને અધર્મ પદાર્થદ્વારા લોક અને અલોકનો વિભાગ માન્યા સિવાય કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. ગતિ થવામાં સહાયક ધર્મ પદાર્થ ઉંચે જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધીના લોકના અગ્રભાગે કર્મરહિત થયેલ આત્માની ગતિ અટકી જાય છે, અને ત્યાંજ તે અવસ્થિત થાય છે. ત્યાંથી આગળ-અલોકમાં 'ધર્મ' પદાર્થના અભાવે તેની ગતિ થઈ શકતી નથી. જો ધર્મ-અધર્મ પદાર્થો ન હોય અને એથી કરીને લોક-અલોકનો થતો વિભાગ ન હોય, તો કર્મરહિત બનેલ આત્મા ઉંચે જતો ક્યાં અટકશે ?-ક્યાં અવસ્થિત થશે ?, એ જિની થતી ગુંચવણ મટે તેવી નથી.

પુદ્ગલ.

પરમાણુથી લઈ ઘટ, પટ આદિ સ્થૂલ-અતિસ્થૂલ તમામ રૂપી પદાર્થો 'પુદ્ગલ' કહેવાય છે. 'પૂર્' અને 'ગલ્' એ બે ધાતુઓના સંયોગથી 'પુદ્ગલ' શબ્દ બન્યો છે. 'પૂર્' નો અર્થ- 'પૂરણ થવું' અર્થાત્ 'મળવું' અને 'ગલ્' નો અર્થ 'ગળવું' અર્થાત્ 'ખરી પડવું'-'જુદું પડવું' એવો થાય છે. આ હકીકત ઘટ, પટ આદિ પદાર્થોમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, કેમકે પરમાણુવાળા નહાના મોટા દરેક પદાર્થમાં પરમાણુઓનો વધારો-ઘટાડો થયા કરે છે. આપણું શરીરજ આ વાતનું આદર્શ પ્રમાણ છે. એકલા પરમાણુને પણ, ખીન્ન પદાર્થ સાથે મળવાનું કે તેનાથી જુદું પડવાનું હોવાથી 'પુદ્ગલ' સંજ્ઞા અર્થયુક્ત થઈ શકે છે.

કાલ.

કાલ દરેકના જાણવામાં છે. નવી વસ્તુ પુરાણી થાય છે, પુરાણી વસ્તુ જીર્ણ થાય છે, યાલ તરણ થાય છે, તરણ વૃદ્ધ થાય છે, ભવિષ્યમાં થનારી વસ્તુ વર્તમાન થાય છે અને વર્તમાન વસ્તુ ભૂતકાલના પ્રવાહમાં પ્રવાહિત થાય છે, આ બધી કાલની ગતિ છે.

પ્રદેશ.

ઉપર બતાવેલા ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર જડ પદાર્થો અને આત્મા એ અનેકપ્રદેશવાળા છે. ‘પ્રદેશ’ એટલે સૂક્ષ્મતમ અંશ, અર્થાત્ જ્યાં સૂક્ષ્મતાની અવધિ પૂર્ણ થાય છે, એવો ચરમ સૂક્ષ્મ અંશ. ઘટ, પટ આદિ પદાર્થોના સૂક્ષ્મતમ અંશો પરમાણુ છે, એ તો સહુ કોઈ સમજે છે, અને એ પરમાણુઓ જ્યાં સુધી સાથે લાગેલા હોય- અવયવી સાથે સમ્યક્ હોય, ત્યાં સુધી તેનો ‘પ્રદેશ’ નામથી વ્યવહાર થાય છે, અને અવયવીથી છૂટા પડી-એક એક જુદા થઈ ગયા પછી તે ‘પરમાણુ’ નામથી વ્યવહાર થાય છે; પરંતુ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્મા એ ચાર અરૂપી પદાર્થોના પ્રદેશો તો વિવક્ષણ્ય પ્રકારના છે. એ પ્રદેશો પરસ્પર ઘનીભૂત-તદ્દન એકીભૂત છે. ઘડાના પ્રદેશો-સૂક્ષ્મતમ અંશો ઘડાથી જુદા પડે છે, તેમ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને આત્માના પ્રદેશો એક ખીજથી જુદા પડી શકેજ નહિ.

અસ્તિકાય.

આત્મા, ધર્મ, અધર્મ-એ ત્રણના ‘અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. આકાશ અનન્તપ્રદેશવાળું છે. લોકસંખ્યાન્ધી આકાશ અસંખ્યાતપ્રદેશવાળું છે અને અલોકસંખ્યાન્ધી આકાશ અનન્તપ્રદેશવાળું છે. પુદ્ગલના સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનન્ત પ્રદેશો હોય છે. આવી રીતે પ્રદેશયુક્ત હોવાથી એ પાંચ ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય છે. ‘અસ્તિકાય’ નો અર્થ-‘અસ્તિ’ એટલે પ્રદેશ અને ‘કાય’ એટલે સમૂહ, અર્થાત્ પ્રદેશસમૂહથી યુક્ત-એવો થાય છે. એ પાંચ, ‘અસ્તિકાય’ શબ્દ જેનીને- ‘ધર્માસ્તિકાય’ ‘અધર્માસ્તિકાય’ ‘આકાશસ્તિકાય’ ‘પુદ્ગલસ્તિકાય’ ‘આત્માસ્તિકાય’-એ પ્રમાણે અધિકતર ભાસવામાં આવે છે.

કાલને પ્રદેશ નહિ હોવાથી તે અસ્તિકાય કહેવાય નહિ. ગયો સમય નષ્ટ થયો, ભવિષ્ય સમય વર્તમાનમાં અસત્ છે, સારે ચાલુ સમય એટલે વર્તમાન ક્ષણ એજ સહભૂતકાલ છે. મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, મહીના, વર્ષ

૧ જેની સંખ્યા ન થઈ શકે તે અસંખ્યાત. આવો સામાન્ય અર્થ સમજવા ઉપરાંત જૈનશાસ્ત્રોમાં બતાવેલ વિશેષ અર્થ સમજવાની જરૂર છે.

SPIRITUAL LIGHT.

એ બધા જે કાલના વિભાગો પડ્યા છે, તે અસદ્ભૂત ક્ષણોને ભુદ્ધિમાં એકત્રિત કરી પાડવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે એક ક્ષણમાત્ર કાળમાં પ્રદેશની કલ્પના હોઈ શકે નહિ.

પુણ્ય-પાપ.

શુભ કર્મો, ‘પુણ્ય’ અને અશુભ કર્મો, ‘પાપ’ કહેવાય છે, સમ્પત્તિ, આરોગ્ય, રૂપ, કીર્તિ, પુત્ર, સ્ત્રી, દીર્ઘ આયુષ્ય વગેરે સુખનો સાધનો જે કર્મોથી પ્રાપ્ત થાય છે, તે શુભ કર્મોને ‘પુણ્ય’ કહેવામાં આવે છે, અને એથી વિપરીત-દુઃખની સામગ્રી જોડી આપનાર-કર્મ ‘પાપ’ કહેવાય છે.

આશ્રવ.

આત્માની સાથે કર્મનો સમ્બન્ધ થવાનાં કારણોને ‘આશ્રવ’ કહે છે. જે વ્યાપારોથી-જે પ્રવૃત્તિઓથી કર્મનું આગમન થાય-આત્માની સાથે કર્મનો સમ્બન્ધ થાય, તે વ્યાપારો-તે પ્રવૃત્તિઓ ‘આશ્રવ’ કહેવાય છે. “આશ્રયતે કર્મ અનેન, इत्याश्रवः” । અર્થાત્ જેનાથી કર્મ આવે, તે આશ્રવ છે. આશ્રવને ‘આસ્રવ’ પણ કહે છે. તેનો અર્થ પણ- “आस्रवते कर्म अनेन” એ વ્યુત્પત્ત્યનુસાર પૂર્વોક્ત પ્રમાણેજ થાય છે. મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો શુભ હોય, તો શુભ કર્મ અને અશુભ હોય તો અશુભકર્મ બંધાય છે; આ માટે સુખ્યતયા મન, વચન અને શરીરના વ્યાપારો એજ આશ્રવ છે. મનનો વ્યાપાર-દુષ્ટચિંતન કે દુષ્ટશ્રદ્ધા અથવા સાઈ ચિંતન કે સાચી શ્રદ્ધા છે. વચનનો વ્યાપાર-દુષ્ટ ભાષણ અથવા સાઈ ભાષણ છે. શરીરનો વ્યાપાર-હિંસા, ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે દુરાચરણ અથવા જીવદયા, પરોપકાર ઇશ્વરપૂજન વગેરે સદાચરણ છે. જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે-હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ પાંચ અને તત્ત્વો (જીવ, કર્મ, પરલોક, મોક્ષ વગેરે) ઉપર અશ્રદ્ધા તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કપાય એ પાપના હેતુઓ છે. એથી વિપરીત-જીવદયા, સત્ય, અચૈર્થ્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ અને યથાર્થ તત્ત્વશ્રદ્ધાન તથા ક્ષમા, મૃદુતા, સરલતા, સન્તોષ એ ચાર પુણ્યનાં હેતુઓ છે. આ પુણ્યના કે પાપના હેતુઓમાં મનનો સારો યા ખરાબ

અધ્યાત્મતત્ત્વલોક.

વ્યાપાર મુખ્યત્વેન ભાગ લગવે છે, અને વચનવ્યાપારો તથા શારીરિક ક્રિયાઓ મનોયોગને પુષ્ટિ આપનાર તરીકે કર્મબન્ધનના હેતુ છે.

સંવર.

મનોયોગ, વચનયોગ અને શરીરયોગરૂપ આશ્રયથી બંધાતા કર્મને અટકાવનાર આત્માનો નિર્મલ પરિણામ ‘સંવર’ કહેવાય છે. સંવર શબ્દ સમ ઉપસર્ગપૂર્વક વૃ ધાતુથી બનેલો છે. તે ધાતુનો અર્થ ‘રોકવું’ થાય છે. કર્મને અટકાવવું અથવા કર્મને અટકાવનાર શુભ અધ્યવસાય, એ બંને ‘સંવર’ શબ્દના અર્થ થઈ શકે છે. સર્વ કર્મોનો સંવર થવો, અર્થાત્ સર્વ કર્મો બંધાતાં અટકી જાય, એવી સ્થિતિ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી આવે છે; પરંતુ આત્માની જેમ જેમ ઉન્નત અવસ્થા થતી જાય છે, તેમ તેમ કર્મશઃ કર્મબન્ધનમાં ઘટાડો થતો જાય છે.

બન્ધ.

કર્મોનો આત્માની સાથે દ્વંધ અને પાણીની જેમ સંબન્ધ થવો, એનું નામ ‘બન્ધ’ છે. કર્મ ક્યાંક લેવાં જવાં પડતાં નથી, કિન્તુ આખા લોકમાં તેવા પ્રકારનાં દ્રવ્યો ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલાં છે, જેને ‘કર્મ-વર્ગણા’ એવું નામ જૈનશાસ્ત્રકારો આપે છે. આ દ્રવ્યો રાગ-દ્વેષના પરિણામરૂપ ચિકાશને લીધે આત્માની સાથે વળગે છે.

‘શુદ્ધ આત્માને રાગ-દ્વેષની ચિકાશ લાગવી કેમ જોઇએ?’ એવો પ્રશ્ન ઉભો થતો જોવાય છે; પરંતુ આના સમાધાનમાં સૂક્ષ્મદષ્ટિએ વિચારવાની જરૂર છે. આત્માને રાગ-દ્વેષની ચિકાશ અમુક વખતે લાગી, એમ તો કહી શકાય નહિ, કેમકે તેમ કહેવામાં, જે વખતે આત્માને રાગ-દ્વેષની ચિકાશ લાગી, તે પહેલાં આત્મા શુદ્ધસ્વરૂપવાળો ઠરે છે, અને શુદ્ધસ્વરૂપવાળા આત્માને રાગ-દ્વેષનો પરિણામનું થવાનું કંઈ કારણ નથી, એ ન્યાયસિદ્ધ વાત છે. યદિ શુદ્ધસ્વરૂપી આત્માને રાગ-દ્વેષના પરિણામનો પ્રારંભ થયો માનવામાં આવે, તો મુક્તિદશાને પામેલા આત્માઓ-શુદ્ધ આત્માઓને પણ રાગ-દ્વેષનો પરિણામ ઉત્પન્ન થવાનું કાં નહિ બને? ભૂતકાલમાં પહેલાં આત્મા શુદ્ધ હતો અને પાછળથી એને રાગ-દ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, એમ માનવા જતાં લવિષ્યકાલમાં મુક્ત અવસ્થાની શુદ્ધ સ્થિતિએ પહોંચ્યા

SPIRITUAL LIGHT.

પછી પણ રાગ-દ્વેષનો પ્રાદુર્ભાવ થવાની આપત્તિ શી રીતે હટાવી શકારો ? માટે એ સિદ્ધ વાત છે કે-આત્માને રાગ-દ્વેષનો પરિણામ અમુક વખતથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી, કિન્તુ અનાદિકાલનો છે. જેમ અનાદિકાલથી માટીથી સંબંધ રાખતા સુવર્ણનો ચાકચિક્ષ સ્વભાવ ઢંકાયલો રહે છે, તેમ આત્માનું સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ, અનાદિકાલનાં કર્મરૂપ આવરણોના સમ્બંધને ક્ષીણ આચ્છાદિત રહ્યા કરે છે.

‘ આત્મા પહેલો અને પછી કર્મનો સમ્બંધ ’ એમ માનવું નથી બની શકતું, એ ઉપર જોયું. ‘ કર્મ પહેલું અને આત્મા પછી ’ એ વાત તો બોલાયજ કેમ ? એ ખુલ્લું છે, કેમકે એમ કહેવામાં આત્મા ઉત્પન્ન થનારો અને વિનાશી ઠરે છે. એ સિવાય આત્માના અભાવે કર્મ વસ્તુજ બની શકે નહિ. આ રીતે બંને પક્ષો જ્યારે ધટી શકતા નથી, ત્યારે “ આત્મા અને કર્મ ” એ બંને સાથે-અનાદિસંયુક્ત છે ” એ ત્રીજો પક્ષ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે.

જૈનશાસ્ત્રમાં કર્મના મુખ્ય આઠ પ્રકારો બતાવ્યા છે-જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય. એ હવે તરું કહેવાનું રહેતું નથી કે-“ આત્મા અસલ સ્વરૂપે અનન્તજ્ઞાનરૂપ-સચ્ચિદાનન્દ છે, પરન્તુ પૂર્વોક્ત કર્મોના આવરણવશાત્ તેનું મૂલ સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે.”

જ્ઞાનાવરણ કર્મ, આત્માની જ્ઞાનશક્તિને દબાવનાર છે. જેમ જેમ આ કર્મ વધારે મજબૂત થાય છે, તેમ તેમ તે જ્ઞાનશક્તિને વધારે આચ્છાદિત કરે છે. બુદ્ધિનો અધિકાધિક વિકાસ થવાનું પ્રધાન કારણ, આ કર્મનું શિથિલ થતું જવું, એ છે. આ કર્મનો સમ્પૂર્ણ ક્ષય થયે કેવલજ્ઞાન (સકલ લોક-અલોકના સમગ્ર પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન) પ્રકટ થાય છે.

દર્શનાવરણ કર્મ, દર્શનશક્તિને દબાવનાર છે. જ્ઞાન અને દર્શનમાં વધુ અન્તર નથી. સામાન્ય આકારના જ્ઞાનને ‘ દર્શન ’ નામ આપ્યું છે. જેવી રીતે કાષ્ઠ મનુષ્યને દૂરથી જોતાં સામાન્ય રીતે જે મનુષ્યત્વમાત્રનું જ્ઞાન થાય છે, તે દર્શન છે; અને પછી વિશેષ પ્રકારે જે બોધ થવો, એ જ્ઞાન છે. નિદ્રા આવવી, આંધળાપણું, બહેરાપણું વગેરે આ કર્મનાં ફળ છે,

વેદનીય કર્મનું કાર્ય સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરાવવાનું છે. સુખનો અનુભવ કરાવનારને સાતવેદનીય કર્મ અને દુઃખનો અનુભવ કરાવનારને અસાતવેદનીય કર્મ કહે છે.

મોહનીય કર્મ, મોહ ઉપજાવનાર છે. સ્ત્રી ઉપર મોહ, પુત્ર ઉપર મોહ, મિત્ર ઉપર મોહ, સારી સારી ચીજો ઉપર મોહ, એ બધું મોહનીય કર્મનું પરિણામ છે. મોહમાં અન્ધ બનેલાઓને કર્તવ્ય કે અકર્તવ્યનું જ્ઞાન રહેતું નથી. દારૂ પીધેલ મનુષ્ય, જેમ વસ્તુને વસ્તુસ્થિતિએ સમજી શકતો નથી, તેમ મોહની ગાદ અવસ્થામાં મૂકાયલો પ્રાણી તત્ત્વને તત્ત્વ-દૃષ્ટિએ નહિ સમજતાં વિપરીત બુદ્ધિમાં ગોથાં માર્યાં કરે છે. મોહની લીલાનાં ઉદાહરણો સર્વત્ર દૃશ્યમાન છે. આંદે કર્મોમાં આ કર્મ આત્મ-સ્વરૂપની ખરાબી કરવામાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લઈને છે. આ કર્મના બે ભેદો છે-તત્ત્વદૃષ્ટિને અટકાવનારું ‘દર્શનમોહનીય’ અને ચારિત્રને અટકાવનારું ‘ચારિત્રમોહનીય’.

આયુષ્યકર્મના ચાર ભેદો છે-દેવતાનું આયુષ્ય, મનુષ્યનું આયુષ્ય, તિર્યચનું આયુષ્ય અને નારકનું આયુષ્ય. જેમ, પગમાં બેડી જ્યાં સુધી હોય, ત્યાં સુધી મનુષ્ય છૂટી શકતો નથી, તેમ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નારક એ ચારે ગતિઓના જીવો, જ્યાં સુધી આયુષ્ય કર્મ પૂરું ન થાય, ત્યાં સુધી લાંબી છૂટી શકતા નથી.

નામકર્મના અનેક ભેદ-પ્રભેદો છે; પરંતુ ટૂંકમાં સાંઈ યા ખરાબ શરીર, સાંઈ યા ખરાબ રૂપ, યશ યા અપયશ, સૌભાગ્ય યા દૌર્ભાગ્ય, સુસ્વર યા દુઃસ્વર વગેરે અનેક બાબતો આ કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ ચિતારો સારાં યા ખરાબ ચિત્રો બનાવે છે, તેમ આ કર્મ પ્રાણીને વિચિત્ર રૂપાન્તરોમાં લાવી મૂકે છે.

ગોત્રકર્મના બે ભેદો છે-ઉચ્ચગોત્ર અને નીચગોત્ર. ઉચ્ચ ગોત્રમાં જન્મ થવો કે નીચા ગોત્રમાં જન્મ થવો, એ આ કર્મનો પ્રભાવ છે. સાતિબંધનને તરછોડનારા દેશીમાં પણ ઉચ્ચ-નીચનો વ્યવહાર બરાબર હોય છે અને એ આ કર્મનું પરિણામ છે.

અન્તરાયકર્મનું કામ વિષ્ણુ નાંખવાનું છે. ધનાઢ્ય હોય, ધર્મનો

SPIRITUAL LIGHT.

જાણકાર હોય, છતાં દાન ન આપી શકે, એ આ કર્મનું ફળ છે. વૈરાગ્ય કે સાંગવૃત્તિ નહિ રહેતે પણ ધનનો ભોગ ન કરી શકાય, એ આ કર્મનો પ્રભાવ છે. હજાર પ્રકારના બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસો કરવા છતાં વ્યાપારમાં ફતેહમાંદ ન થવાય, નુકસાન વેઠાય, એ આ કર્મનું કામ છે. શરીર પુષ્ટ હોવા છતાં ઉદ્ધમ કરવા સ્ફુરાયમાન ન થવાય, એ આ કર્મનું પરિણામ છે.

*કર્મ સાંબંધી ટૂંકે લટકીકત કહેવાઈ ગઈ. જેવા પ્રકારના અધ્યવસાયો હોય છે, કર્મ તેવા પ્રકારનું ચિકિત્સું બધાય છે, અને ફળ પણ તેવુંજ ચિકિત્સું ભોગવતું પડે છે. કર્મના બન્ધન સમયે કર્મની રિયતિ અર્થાત્ કર્મવિપાક કેટલા વખત સુધી ભોગવવો જોઈએ-એ કાલનો નિયમ પણ બધાઈ જાય છે. કર્મ બધાયા પછી તરતજ ઉદયમાં આવે, એમ સમજવાનું નથી. જેમ બીજા વાળ્યા પછી તરત પાક થતો નથી, તેમ કર્મ બધાયા પછી અમુક કાલ પસાર થયા બાદ તે ઉદયમાં આવે છે. ઉદયમાં આવ્યા પછી કર્મ ક્યાં સુધી-કેટલો વખત ભોગવતું જોઈએ, એનો નિયમ નથી, કારણ કે કર્મ-બન્ધન સમયે કર્મ ભોગવવાનો જે કાળનિયમ બધાયલો હોય છે, તેમાંથી પણ સહલાવનાઓના પ્રમાણમાં થટાડો થઈ શકે છે.

કર્મનું બધાતું એક રીતનું હોતું નથી. કાંઈ કર્મ અતિગાઢ બધાય છે, જ્યારે કાંઈ કર્મ ગાઢ, કાંઈ શિથિલ અને કાંઈ અતિશિથિલ, એ

* આ આઠ કર્મોમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર કર્મો અશુભ છે, અતએવ તે **પાપકર્મ** છે. કારણ કે જ્ઞાનાવરણકર્મ જ્ઞાનશક્તિને દબાવનાર છે. દર્શનાવરણકર્મ દર્શન-શક્તિને આચ્છાદન કરનાર છે. મોહનીયકર્મ મોહને ઉપજાવનાર છે; એટલે આ કર્મ તત્ત્વશ્રદ્ધાનમાં બાધા નાંખનાર છે તથા સંયમમાં અટકાયત કરનાર છે અને અન્તરાયકર્મ ઇષ્ટપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાંખનાર છે. આ ચાર કર્મો સિવાય, શુભ અને અશુભ એ બે પ્રકારના નામકર્મની અંદરની અશુભ પ્રકૃતિઓ, આયુષ્ય કર્મોમાંના તિર્યચઆયુષ્ય તથા નરક આયુષ્ય, એ બે ભેદો, ગોત્રકર્મોમાંની નીચગોત્ર પ્રકૃતિ અને વેદનીય કર્મોમાંના અસાત વેદનીય પ્રકાર-એટલા કર્મના ભેદો અશુભ હોવાથી **પાપકર્મ** છે. વેદનીય કર્મોનો સાતવેદનીય ભેદ, શુભનામની પ્રકૃતિઓ, ઉચું ગોત્ર તથા દેવ આયુષ્ય અને મનુષ્ય આયુષ્ય એટલાં કર્મો પુણ્ય કર્મ છે.

રીતે બંધાય છે. જે કર્મ અતિગાઢ બંધાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘નિકાચિત’ કહે છે. આ કર્મ પ્રાયઃ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. બાકીનાં કર્મો શુભ લાવનારોના પ્રબળ વેગથી ભોગવ્યા વગર પણ છૂટી શકે છે.

નિર્જરા.

બંધાયલાં કર્મો ભોગવ્યા બાદ જે ખરી પડે છે, એનું નામ ‘નિર્જરા’ છે. આ નિર્જરા બે રીતે થાય છે—એક નિર્જરા તો ‘મારાં કર્મોનાં ક્ષય થાયો’ એવી બુદ્ધિપૂર્વક કરાતાં તપશ્ચર્યા વગેરે અનુક્રાનોથી થાય છે, અને બીજી નિર્જરા, કર્મોનાં સ્થિતિકાલ પૂરો થયેથી કર્મનું સ્વતઃ જે ખરી પડવું થાય છે, તે છે. પહેલી નિર્જરાને ‘સકામ નિર્જરા’ કહે છે, બીજી બીજી નિર્જરાનું નામ ‘અકામ નિર્જરા’ છે. વૃક્ષનાં ફળો જેમ સમય ઉપર સ્વતઃ પાકે છે અને ઉપાયથી પણ તેને શીઘ્ર પકાવવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે કર્મ, અવધિ પૂર્ણ થયે સ્વતઃ પાકી જઈ ખરી પડે છે અને તપશ્ચર્યા વગેરે તીવ્ર ઉપાયોથી પણ તેને પકાવી ક્ષીણ કરવામાં આવે છે.

મોક્ષ.

નવમું તત્ત્વ મોક્ષ છે. મોક્ષનું લક્ષણ—“કૃત્ત્વકર્મક્ષયો મોક્ષઃ” અથવા “પરમાનન્દો મુક્તિઃ” એ સૂત્રોથી ‘સમસ્ત કર્મોનાં ક્ષય’ અથવા ‘સર્વ કર્મોનાં ક્ષયથી પ્રાદુર્ભૂત થતો પરમ આનન્દ’ એ પ્રકારે બાંધવામાં આવ્યું છે. મોક્ષનું સાધન—સમ્યગ્જ્ઞાન (Right knowledge) સમ્યગ્ દર્શન (Right belief) અને સમ્યક્ ચારિત્ર (Right conduct) એ* ત્રિપુટી છે. એ ત્રિવેણીનો સમાગમ કર્યેથીજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષય વિસ્તૃત છે, માટે અહીં તેનું વિવેચન નહિ આપતાં આગળ મુક્તિના વિષયનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એ વિષય ઉપર વિશેષ અવલોકન કરીશું.

* “સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” ।

—તત્ત્વથ સૂત્ર, ઉમાસ્વાતિ.

“ચતુર્વર્ગેડપ્રણીમોક્ષો યોગસ્તસ્ય ચ કારણમ્ ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રકૃત્વં રત્નત્રયં ચ સઃ” ॥

—યોગશાસ્ત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય.

अतीन्द्रियपदार्थानामपि सर्वज्ञोपदेशावलम्बनेन विश्वसनीयत्वमाह—

अर्वागृह्णां नैव परोक्षभावाः प्रत्यक्षधीगोचरतां लभन्ते ।

अतीन्द्रियज्ञानिकृतोपदेशैः सन्तो यथार्थं प्रतियन्ति किन्तु ॥१५॥

(15)

Super-sensual objects are ever beyond the power of perception of men with physical eyes but they are realized in their true nature by the righteous that are illumined by those that are endowed with superphysical knowledge.

Notes—In this shloka a reference is made to Pratyaksha Pramān. It is of two kinds according to the Jain Logic (1) The Sāmvyavahâric Pratyaksha is acquired with the aid of senses and mind. It is known also as Matijnāna. (2) The Pāramārthika Pratyaksha is purely intuitional knowledge i. e. acquired without the aid of senses and mind, and is of two kinds, limited and unlimited by time and space. Elevated Souls by the force of the teachings of the omniscient are able to know things beyond the powers of senses and mind, while ordinary people can not do so as their powers of perception are limited. From their inability to see things beyond the powers of senses and mind, they can not validly and legitimately infer their nonexistence. The nonperception of the bird flying in the highest regions of the sky, does not justify one to conclude its nonexistence. One is not justified to infer the nonexistence of some stars because he does not see them even in full moonlight

and also the nonexistence of his ancestors because he does not see them in his own lifetime. So, from above, men with limited perception are not justified to impeach the validity of inference with regard to the existence of what is beyond the power of their senses and mind such as Soul, Karma, Rebirth, Emancipation, Merit Demerit &c.

અતીન્દ્રિય પદાર્થો પર વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ—

“ પરોક્ષ પદાર્થો, આવરણયુક્તદષ્ટિવાળા લોકોના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં આવી શકતા નથી; આમ છતાં પણ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનધારી (સર્વજ્ઞ) પુરુષોએ કરેલા ઉપદેશોને આધારે સત્પુરુષો અતીન્દ્રિય પદાર્થો ઉપર વિચારપૂર્વક દૃઢ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ”—૧૫

વ્યાખ્યા:—

વાંચનાર દૃઢતાથી સમજી શક્યા છે કે—આત્મા, પુણ્ય, પાપ અને પરલોક બરાબર વિદ્યમાન છે. આસ્તિકોનું આસ્તિકપણું પુણ્ય, પાપ આદિ પરોક્ષતત્ત્વોની માન્યતા ઉપર આધાર રાખે છે. કેવલપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનો માર્ગ મેળવી શકાતો નથી અને આત્મજીવન બહુ ખરાબીમાં મૂકાય છે. કેવલ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવાદીને પણ ધૂમના દર્શનથી અગ્નિ હોવાનું અનુમાન સ્વીકારવું પડે છે. નહિ દેખવા માત્રથી વસ્તુનો અભાવ માનવો, એ ન્યાયસંગત કહી શકાય નહિ. ઘણી વસ્તુઓ હૈયાત છતાં દષ્ટિગોચરમાં આવતી નથી, એથી એનો અભાવ સિદ્ધ થઇ શકે નહિ. આકાશમાં ઉડેલું પક્ષી એટલે ઉંચે ગયું કે તે નગરથી દેખી શકાતું નથી, એથી કરી તેનો અભાવ સિદ્ધ થાય નહિ. આપણા પૂર્વજો આપણાથી દેખાતા નથી, એથી, એઓ નહોતા, એમ કહેવાને કોઇ હિમ્મત કરી શકે નહિ. દૂધમાં ભળી ગયેલું પાણી જોઇ શકાતું નથી, એથી એનો અભાવ માની શકાય નહિ. સૂર્યના અગ્નિવાળામાં તારાઓ દેખાતા નથી, એથી એઓનું નાસ્તિત્વ કહી શકાય નહિ. આવાં અનેક દષ્ટાન્તો ઉપર દષ્ટિ કરવાથી કોઇ પણ બુદ્ધિમાનને એવો નિશ્ચલ વિશ્વાસ થઇ શકે તેમ છે કે—

SPIRITUAL LIGHT.

સંસારમાં જેમ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થો છે, તેમ ઇન્દ્રિયાતીત (અતીન્દ્રિય) પદાર્થો પણ અવશ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

પોતાનુંજ અનુભવેલું માનવું અને બીજાના અનુભવેલ વિષયો માનવાજ નહિ, એ વાત બ્યાજળી નથી. લંડન, પેરિસ અને ન્યુયોર્ક જેવાં શહેરો જેણે દેખ્યાં નથી, એવો મનુષ્ય, તે શહેરોના વૈભવનો અનુભવ કરી આવેલા કેાઈ સત્યવક્તા મનુષ્યથી વર્ણવાતા તે શહેરોના વૈભવને માનવા તૈયાર ન થાય અને તેને પોતાથી અપ્રત્યક્ષ હોવાના કારણે અસત્ય ઠરાવવા તૈયાર થાય, તો એ જેમ ગેરબ્યાજળી છે, તેમ, આપણા-સાધારણ મનુષ્યો કરતાં અનુભવજ્ઞાનમાં આગળ વધેલા મહાપુરુષોના સિદ્ધાન્તોને 'નથી દેખાતા' એટલાજ માત્ર હેતુથી તરછોડી નાંખવા, એ પણ અત્યન્ત અયુક્ત છે.

ઉપરની હકીકતથી એ સાર નિકળે છે કે પુણ્ય-પાપની પ્રત્યક્ષ કળાતી લીલાઓને હૃદયમાં ઉતારી, સંસારરૂપ મહાવિષધરથી સાવચેત થઈ આત્મા ઉપર લાગેલ મળને દૂર કરવા-ચૈતન્યને પૂર્ણ વિકાસમાં મૂકવા કલ્યાણસંપન્ન માર્ગે આત્માને જોડવો જોઈએ. ધીરે ધીરે, પણ માર્ગ ઉપર-ખરા માર્ગ ઉપર ગતિ કરતો પ્રાણી સીદ્ધાંતો નથી અને ક્રમશઃ આગળ વધતો જાય છે, છેવટે સાધ્યને પહોંચી વળે છે.

એ ખુલ્લી વાત છે કે અધ્યાત્મના વિષયમાં આત્માનું સ્વરૂપ જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. જુદી જુદી દૃષ્ટિએ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી તે સંબન્ધી શંકાઓ ટળી જાય છે, અને આત્માની સાચી ઓળખાણ થવાથી તેના ઉપર અધ્યાત્મનો પાયો માંડી શકાય છે. પરંતુ આ વિષય અતિવિસ્તૃત છે, છતાં તે સમ્યન્ધી એકાદ બાબત ઉપર ટૂંકે અવલોકન કરી લઈએ—

પ્રથમતઃ કેટલાક દર્શનકારો * આત્માને શરીરમાત્રમાં સ્થિત નહિ માનતાં વ્યાપક માને છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક શરીરનો પ્રત્યેક આત્મા આખા જગતને વ્યાપ્ત કરી રહેલો છે, એમ એઓનો અભિપ્રાય છે. એ સિવાય એમ પણ એઓનું માનવું છે કે-જ્ઞાન, એ આત્માનું અસલ સ્વરૂપ નથી,

* નૈયાયિકા, વૈશેષિકા અને સાંખ્યો.

કિન્તુ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનના સંબંધથી આગનુક-ઉત્પન્ન થનારો તે આત્માનો અવાસ્તવિક ધર્મ છે.

આ બંને સિદ્ધાન્તોમાં જૈનશાસ્ત્રકારો જુદા પડે છે. પહેલી બાબતના સમ્બંધમાં એઓ, પ્રત્યેક શરીરના જુદા જુદા આત્માને માત્ર તે શરીરમાંજ વ્યાપી રહેલા માને છે. તેઓનો અભિપ્રાય એવો છે કે-જ્ઞાન, ઇચ્છા વગેરે ગુણો શરીરમાંજ અનુભવાતા હોવાથી, તે ગુણોનો માલિક આત્મા પણ શરીરમાંજ હોવો ઘટે છે.

બીજી બાબતના સમ્બંધમાં, જ્ઞાન એ આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે—આત્માનું અસલ સ્વરૂપ છે—આત્મા જ્ઞાનમય છે, એમ જૈનદર્શનની માન્યતા છે; અતએવ શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનનો સમ્બંધ દૂટયા પછીની સુક્ત અવસ્થામાં પણ આત્માને અનન્તજ્ઞાનપ્રકાશમય જૈનદર્શનમાં માનવામાં આવ્યો છે,^૧ જ્યારે કેટલાક અન્ય દર્શનકારો જ્ઞાનને આત્માનો

* જે વસ્તુના ગુણો જ્યાં દેખાતા હોય, તે વસ્તુ ત્યાંજ હોવી જોઈએ. ઘટનું રૂપ જ્યાં દેખાતું હોય, ત્યાંજ ઘટ હોવાનું ધરી શકે છે. જે ભૂમિભાગ ઉપર ઘટનું રૂપ દેખાતું હોય, તે ભૂમિભાગ સિવાય બીજી જગ્યાએ તે રૂપવાળો ઘટ હોવો કેમ બની શકે? આજ વાતને હેમચન્દ્રાચાર્ય—

“યત્રેવ યો દૃષ્ટગુણઃ સ તત્ર કુમ્માદિવદ્ નિષ્પ્રતિપક્ષમેતત્” ।

—એ સમ્બોધી કથે છે. આ ન્યાય પ્રમાણે, આત્માના લાગણી, ઇચ્છા વગેરે ગુણો શરીરમાંજ અનુભવાતા હોવાથી તે ગુણોનો સ્વામી આત્મા પણ શરીરમાંજ-શરીરથી બહાર નહિ-રહેલો સિદ્ધ થાય છે.

૧ જ્ઞાનની જેમ સુખ પણ આત્માનો અસલ ધર્મ છે. જેમ વાદળામાં સપડાયેલો સૂર્યનો જળહળતો પ્રકાશ પણ વાદળામાંથી ઝાંખો નિકળે છે અને તેજ ઝાંખો પ્રકાશ, અનેક છિદ્રવાળો પડદો લગાવેલા ઘરમાં વધુ ઝાંખો પડે છે; એમ છતાં ‘સૂર્ય’ જળહળતા પ્રકાશવાળો નથી’ એમ કહી શકાય નહિ; એવી રીતે આત્માનો, જ્ઞાનપ્રકાશ અથવા વાસ્તવિક આનન્દ પણ શરીર-ઇન્દ્રિય-મનના બંધનથી કે કર્મસમૂહના આવરણથી પૂર્ણરૂપે ન અનુભવાય-ઝાંખો અનુભવાય-વિકારયુક્ત અનુભવાય, તો તે બરાબર બનવા જોગ છે, પરંતુ એથી એમ ન કહી શકાય કે જ્ઞાન અને આનન્દ એ આત્માનું અસલ સ્વરૂપ નથી.

SPIRITUAL LIGHT.

અસલ ધર્મ નહિ માનતા હોવાથી મુક્ત અવસ્થામાં પણ આત્માને જ્ઞાનપ્રકાશમય માની શકતા નથી.

આત્માના સમ્બન્ધમાં અન્યદર્શનકારોથી જુદી રીતના જૈનસિદ્ધાન્તો—

**“ ચૈતન્યસ્વરૂપઃ પરિણામી કર્તા સાક્ષાદ્ ભોક્તા દેહપરિમાણઃ
પ્રતિક્ષેત્રં ભિન્નઃ પૌદ્ગલિકાદૃષ્ટવાંશ્ચાયમ્ ”**

—આ સૂત્રથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ સૂત્રમાં આત્માને પહેલું વિશેષણ ‘ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો’ આપવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ જ્ઞાન એ આત્માનું અસત્ત્વ સ્વરૂપ છે. એથી—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે—નૈયાયિક વગેરે જુદા પડે છે. ‘પરિણામી’ (નવી નવી યોનિઓમાં—જુદી જુદી ગતિઓમાં બ્રમણ કરવાને લીધે પરિણામસ્વભાવવાળો) ‘કર્તા’ અને ‘સાક્ષાદ્ભોક્તા’ એ ત્રણ વિશેષણોથી, આત્માને કમલ-પત્રની જેમ નિર્લેપ-સર્વથા પરિણામરહિત-ક્રિયારહિત માનનાર સાંખ્યો જુદા પડે છે. નૈયાયિક વગેરે પણ આત્માને પરિણામી માનતા નથી. ‘માત્ર શરીરમાંજ વ્યાપ્ત’ એ અર્થવાળા ‘દેહપરિમાણુ’ વિશેષણથી, આત્માને અધે વ્યાપક માનનારા વૈશેષિક-નૈયાયિક-સાંખ્યો જુદા પડે છે. ‘શરીરે શરીરે આત્મા જુદો’ એ અર્થવાળા ‘પ્રતિક્ષેત્ર ભિન્ન’ એ વિશેષણથી સર્વ શરીરોમાં એકજ આત્મા માનનારા અદ્વૈતવાદિઓ—બ્રહ્મવાદિઓ જુદા પડે છે. અને છેલ્લા વિશેષણથી, પૌદ્ગલિક દ્રવ્યરૂપ અદૃષ્ટવાળો આત્મા બતાવતાં કર્મને અર્થાત્ ધર્મ-અધર્મને આત્માનો વિશેષ ગુણ માનનારા નૈયાયિક-વૈશેષિકો અને કર્મને તેવા પ્રકારના પરમાણુસમૂહરૂપ નહિ માનનારા વેદાન્તી વગેરે વાદિઓ જુદા પડે છે.

“ સત્યં બ્રહ્મ મિથ્યા જગત્ ” એ સૂત્રની ઉદ્દ્યોષણ કરનારાઓ-માંના કેટલાકો, તેનો ગમે તે અર્થ કરતા હોય, પણ ખરો અર્થ તો એ સમજાય છે કે—“ જગત્ના દેખાતા તમામ પદાર્થો વિનાશી છે, અતએવ તેને મિથ્યારૂપ સમજવા જોઈએ. માત્ર શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માજ આરાધન કરવા યોગ્ય છે ” આ ઉપદેશમાં ધણું મહત્ત્વ સમાયલું છે.

૧ વાદિ દેવસૂરિકૃત ‘પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર’ નામક ન્યાયસૂત્રના સાતમા પરિચ્છેદનું ૫૬ મું સૂત્ર. આ મૂલસૂત્રગ્રન્થ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયની એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ફાળલ થયેલો છે.

અનાદિ મોહવાસનાનો શ્રીપણ સન્તાપ શમાવવાને આવા ઉપદેશો આપવા પ્રાચીન મહાત્માઓ અગત્યના સમજતા હતા. ‘ જગત્તા પદાર્થો શશલાના શિંગડાની જેમ સર્વથા અસત છે ’ એવો અર્થ ઉક્ત સૂત્રથી નિકાળવામાં થયેલી નડતરો ઉભી થાય છે. એ કરતાં ઉપર્યુક્ત ભાવાર્થજ યથાર્થ અને સર્વની અનુભવદષ્ટિમાં ઉતરી શકે તેવો છે. દેખાતા બાહ્ય પદાર્થોની અસારતાનું વર્ણન કરતાં જૈન મહાત્માઓ પણ તેને ‘ મિથ્યા ’ કહી દે છે. એથી ‘ દુનિયામાં વસ્તુતઃ કાંઈ વસ્તુજ નથી ’ એમ માનવાનું શા ઉપર હોઈ શકે ? સંસારનો સધજો પ્રપંચ અસાર-વિનાશી અનિત્ય છે, એ બરાબર છે, એમાં કાંઈના એ મત નથી. અને એજ મતવચને બતાવવા જગત્તે ‘ મિથ્યા ’ વિશેષણ આપેલું છે; પરંતુ એથી સર્વાનુભવ સિદ્ધ જગત્તે અત્યન્ત અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.

હવે કર્મની વિશેષતા તરફ લગાર જોઈ જઈએ—

સંસારમાં ખીળ જીવે કરતાં મનુષ્યો તરફ આપણી નજર જલદી પડે છે. મનુષ્યજાતિની સ્થિતિનો આપણને હમેશાં પરિચય હોવાથી તેની તરફ મનન કરતાં કેટલીક આધ્યાત્મિક બાબતોમાં વિશેષ સ્પષ્ટ ખુલાસો થઈ શકે છે.

જગત્માં મનુષ્યો એ પ્રકારના છે—એક પવિત્ર જીવન ગાળનારા અને ખીળ મલિનજીવન ગાળનારા. આ બંને પ્રકારના મનુષ્યોને પણ એ વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે—સુખસમ્પન્ન અને દરિદ્ર. એકન્દર મનુષ્યોના ચાર વિભાગો થયા—૧ પવિત્ર જીવન ગાળનારા* દ્રવ્યાદિકથી સુખી, ૨ પવિત્ર જીવન ગાળનારા દ્રવ્યાદિકથી દુઃખી, ૩ મલિન + જિન્દગી ગાળનારા દ્રવ્યાદિકથી સુખી અને મલિન જિન્દગી ગાળનારા દ્રવ્યાદિકથી દુઃખી. આ ચારે પ્રકારના મનુષ્યો દુનિયાની સપાટી ઉપર આપણી નજરે બરાબર દેખાઈ રહ્યા છે. આવી વિચિત્ર સ્થિતિ હોવામાં પુણ્ય-પાપની વિચિત્રતા કારણ છે, એ તો આખો સંસાર જાણે છે; પરંતુ તે વિચિત્રતા સમજવાનું ક્ષેત્ર બહુ ઉંડું છે. છતાં એટલું તો અવશ્ય સમજી શકાય છે કે—એ ચાર પ્રકારના મનુષ્યોને લઈને પુણ્ય-પાપના પણ ચાર પ્રકારો હોવા જોઈએ.

આ સમ્પન્નમાં જૈનશાસ્ત્રકારો પુણ્ય-પાપના ચાર પ્રકારો આવી રીતે બતાવે છે—

* ધર્મસાધન કરનારા. + પાપ કરનારા.

SPIRITUAL LIGHT.

૧ પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય, ૨ પુણ્યાનુબન્ધી પાપ, ૩ પાપાનુબન્ધી પુણ્ય
૪ પાપાનુબન્ધી પાપ.

પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય.

જન્માન્તરના જે પુણ્યથી સુખ ભોગવતાં ધર્મ તરફ લાલસા રહ્યા કરે અને પુણ્યનાં કાર્યો તરફ પ્રવૃત્તિ થતી રહે, એવા પુણ્યને 'પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય' કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પુણ્ય આ જિન્દગીમાં સુખ આપવાની સાથે જીવનની પવિત્રતા થવામાં પણ એવું સાધનભૂત થઈ પડે છે કે આગળ જન્માન્તરને માટે પુણ્યને ઉત્પન્ન કરાવી આપે છે. પુણ્યનું અનુબન્ધી એટલે સાધન જે પુણ્ય, તે પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્યનો અર્થ છે. અર્થાત્ જન્માન્તરને માટે પુણ્યસંપાદન કરી આપનાર જે પુણ્ય, તે પુણ્યાનુબન્ધી પુણ્ય છે.

પુણ્યાનુબન્ધી પાપ.

જન્માન્તરના જે પાપથી દુઃખ ભોગવતાં જીવન મલિન ન થતાં ધર્મ સાધનનો વ્યવસાય ચરાચર રહ્યા કરે, એવા પાપને 'પુણ્યાનુબન્ધી પાપ' કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પાપ આ જિન્દગીમાં ગરીબાઈ વગેરે દુઃખો આપવા છતાં જીવનને પાપી બનાવવામાં સાધનભૂત ન થતાં જન્માન્તરને માટે પુણ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ બને છે. પુણ્યનું અનુબન્ધી એટલે પુણ્ય-સાધનમાં અટકાયત નહિ કરનાર જે પાપ, તે પુણ્યાનુબન્ધી પાપનો અર્થ છે. અર્થાત્ જન્માન્તરને માટે પુણ્ય સાધવામાં હરકત નહિ કરનાર જે પાપ, તે પુણ્યાનુબન્ધી પાપ છે.

પાપાનુબન્ધી પુણ્ય.

જન્માન્તરના જે પુણ્યથી સુખ ભોગવતાં પાપની વાસનાઓ વધતી રહે અને અધર્મનાં કાર્યો થતાં રહે, એવા પુણ્યને 'પાપાનુબન્ધી પુણ્ય' કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પુણ્ય આ જિન્દગીમાં સુખ આપવાની સાથે જીવનને મલિન બનાવનાર હોવાથી જન્માન્તરને માટે પાપને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. પાપનું અનુબન્ધી એટલે પાપની સામગ્રી જોડી આપનાર જે પુણ્ય, તે પાપાનુબન્ધી પુણ્યનો અર્થ છે. અર્થાત્ જન્માન્તરને માટે પાપ પેદા કરી આપનાર પુણ્ય, પાપાનુબન્ધી પુણ્ય છે.

પાપાનુબન્ધી પાપ.

જન્માન્તરસંચિત જે પાપથી ગરીબાઇ વગેરે દુઃખો ભોગવવાની સાથે પાપ કરવાની બુદ્ધિ ઘટે નહિ, અધર્મનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ બની રહે, એવા પાપને ' પાપાનુબન્ધી પાપ ' કહેવામાં આવે છે, કેમકે આ પાપ આ જિન્દગીમાં દુઃખ આપવાની સાથે જીવનને મંત્રિન પણ એવું બનાવે છે કે આગળ જન્માન્તરને માટે પાપ નિપજાવનાર થાય છે. પાપનું અનુબન્ધી એટલે કારણ જે પાપ, તે પાપાનુબન્ધી પાપનો અર્થ છે. અર્થાત્ જન્માન્તરને માટે પાપના પોટલા ઉપડાવનાર જે પાપ, તે પાપાનુબન્ધી પાપ છે.

સંસારમાં જે રાગઓ-જે ગુહરથો સુખી છે અને ધર્મયુક્ત જીવન ગાળે છે, તેઓ પુણ્યાનુબન્ધીપુણ્યવાળા સમજવા. જેઓ દારિદ્ર્યના દુઃખથી સન્તપ્ત છે, છતાં ધર્મયુક્ત જિન્દગી ગાળે છે, તેઓ પુણ્યાનુબન્ધીપાપવાળા જાણવા. જેઓ સંસારનો આનન્દ લૂટી રહ્યા છે અને પાપમય જીવન ગાળે છે, તેઓ પાપાનુબન્ધીપુણ્યવાળા છે, અને જેઓ દરિદ્ર-દુઃખી હોવા છતાં પાપના ધંધાઓમાં મશગૂલ રહે છે, તેઓને પાપાનુબન્ધીપાપવાળા માનવા.

ભૂતકાલ, પ્રાણિવંશ વગેરે પ્રચંડ પાપના ધંધાઓથી ધનવાન થઇ બંગલા બંધાવી એશઆરામ ભોગવતા કેટલાક મનુષ્યોને જોઇ કેટલાક ટૂંકી નજરના માણસો કહે છે કે-“ જુઓ ભાઈ ! ધર્મનિ થેર ધાડ છે, પાપ કરનારાઓ કેવી મોજ મારે છે, હવે ક્યાં રહું ધર્મ કર્મ ” પરંતુ આ કથન કેવું અજ્ઞાનપૂર્ણ છે, એ ઉપરની કર્મસમ્યન્ધી હકીકત સમજનારાઓ સારી પેઠે જાણી શક્યા છે. આ જિન્દગીમાં ભલે ગમે તેટલું પાપ કરાય અને તેની સાથે પૂર્વના પુણ્યથી ભલે ગમે તેટલું સુખ ભોગવાય, પરંતુ પરલોકમાં પાપાબાધનું રાજ્ય નથી કે તે બધું નિષ્ફળજી હવામાં ઉડી જાય. પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય અજબ છે. તેનાં બારીક તત્ત્વો અગમ્ય છે. મોહના અધારમાં ગમે તેટલાં ગોથાં મારવામાં આવે, ગમે તેવી કષ્ટનાઓ બાંધી નિર્ભય રહેવામાં આવે, પણ ખૂબ યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રકૃતિના શાસનમાંથી કાઈ ગુનેહગાર છૂટ્યો નથી, છૂટો નથી અને છૂટશે નહિ.

અધ્યાત્મ લક્ષયતિ—

શુદ્ધાઽઽત્મતત્ત્વં પ્રવિધાય લક્ષ્યમમૂઢદૃષ્ટ્યા ક્રિયતે યદેવ ।
અધ્યાત્મમેતત્ પ્રવદન્તિ તજ્ઞા નચાઽન્યદસ્માદપર્વર્ગવીજમ્* ॥૧૬॥

(16)

The enlightened define Adhyātma as everything that is done clearly keeping in view (realising) the unsullied nature of Soul. Nothing besides leads to salvation.

Notes—The word ‘ Adhyātma ’ is explained in the first Shloka. Only practices, directed with close attention to the realization of the unsullied nature of the soul are potent for spiritual emancipation. Generally people under the influence of Karma resort to such methods for securing their object of desire as would eventually launch them into disappointments

-
- * “ ગતમોહાધિકારાણામાત્માનમધિકૃત્ય યા ।
પ્રવર્તતે ક્રિયા શુદ્ધા તદધ્યાત્મં જગુર્જિનાઃ ” ॥
“ અપુનર્બન્ધકાદ્ યાવદ્ ગુણસ્થાને ચતુર્દશમ્ ।
ક્રમશુદ્ધિમતી તાવત્ ક્રિયાઽધ્યાત્મમયી મતા ” ॥
“ આહારોપધિપૂજાર્દિગૌરવપ્રતિષન્વતઃ ।
મન્નાભિનન્દી યાં કુર્યાત્ ક્રિયા સાઽધ્યાત્મવૈરિણી ” ॥
“ અધ્યાત્માઽભ્યાસકાલેઽપિ ક્રિયા કાલ્યેવમસ્તિ હિ ।
શુભૌપ્રસંજાનુગતં જ્ઞાનમપ્યસ્તિ કિઞ્ચન ” ॥
“ અતો જ્ઞાનક્રિયારૂપમધ્યાત્મં વ્યવતિષ્ઠતે ।
એતન્ પ્રવર્ધમાનં સ્યાદ્ નિર્દમ્ભાચારશાલિનામ્ ” ॥

—“ મોહના અધિકારમાંથી મુક્ત થયેલાઓની શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને ઉદ્દેશીને જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્તે છે, તેને જિનદેવો અધ્યાત્મ કહે છે. ”

and defeats. They only pay importance to such means and things as would ultimately prove pernicious as they are dominated by lower impulses and carnal desires from a very long time. Hence they suffer miseries though in the midst of favourable surroundings, but if they try to shut their inner life from the attacks of external objects, surely they would begin to experience the dawn of inner light and would eventually experience Wisdom and Bliss.

“ + અપુનર્જન્મક અવસ્થાથી આધ્યાત્મિક વર્તનનો પ્રારંભ થાય છે અને તેની પૂર્ણતા ચૈદ્રમા ગુણસ્થાનમાં થાય છે. ”

“ આહાર, ઉપધિ, પૂન, માનપ્રતિષ્ઠા વગેરે સંસારસમ્યન્ધી આનન્દમાં લટકે અનેલાઓથી ધર્મના દેખાવવાળી જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે અધ્યાત્મની વૈરિણી છે. ”

“ અધ્યાત્મના પ્રાથમિક અભ્યાસકાલમાં પલ્લુ શુભ ક્રિયા અને શુભ જ્ઞાન અમુક અંશે અવશ્ય પ્રકટ થયેલું હોય છે. ”

“ એ માટે એજ સ્થિતિ પક્ષ છે કે-અધ્યાત્મ, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભયસ્વરૂપ છે; અને એ અધ્યાત્મના માર્ગમાં કપટરહિત આચાર પાળનારાઓજ આગળ વધી શકે છે. ”

—યોગીન્દ્ર યશોવિજયજી અધ્યાત્મસાર.

+ જ્યારથી મિથ્યાત્વનો ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિઅન્ધ થતો અટકી જાય, ત્યારથી તે અવસ્થાનું નામ ‘અપુનર્જન્મક’ છે, અથવા તેની અવસ્થાવાળો પ્રાણી ‘અપુનર્જન્મક’ કહેવાય છે. અધ્યાત્મની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે. આ સ્થિતિ ઉપર આવેલા પ્રાણીમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, નિન્દા વગેરે દોષગુણ ધણી નરમ પડેલી હોય છે. આત્મશ્રેયની ઇચ્છા તેને પ્રત્યક્ષ હોય છે. સંસારના પ્રપંચો ઉપર તેને ઉદ્વેગ હોય છે. સત્પુરુષોનો પક્ષપાત અને દેવ-ગુરુનું બહુમાન કરવા તરફ તે અભિરુચિવાળો હોય છે. તે અનીતિએ ચાલતો નથી. આવી અવસ્થામાં પસાર થયા પછીજ અન્ધિજેદદારા સોમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કરાય છે.

SPIRITUAL LIGHT.

અધ્યાત્મનું લક્ષણ—

“ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને બરાબર લક્ષ્ય ઉપર રાખી મોહરહિત-તત્ત્વ દૃષ્ટિથી જે કાંઈ કરાય છે, તેને અધ્યાત્મજ્ઞાની પુરૂષો અધ્યાત્મ કહે છે. મોક્ષનું સાધન, આ અધ્યાત્મ સિવાય બીજું કશું નથી. ”—૧૬

વ્યાખ્યા.

આ શ્લોકમાં અધ્યાત્મનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. અધ્યાત્મનો સરલ અર્થ અથવા તેની વ્યાખ્યા પ્રથમ શ્લોક ઉપરના વિવેચનમાં બોધ ગયા છીએ.

આપણને પ્રલક્ષ જણાય છે કે સંસારની ગહન ગતિ છે. સુખી જીવોના કરતાં દુઃખી જીવોનું ક્ષેત્ર મોટું છે. આધિ, વ્યાધિ, શોક, સન્તાપથી લોક પરિપૂર્ણ છે. સુખનાં સાધનો હજાર પ્રકારનાં રહેતે પણ દુઃખની સત્તા શાન્ત પડતી નથી, તેનું કારણ ફક્ત એકજ છે, અને તે એજ છે કે સંસારની દુર્વાસનાઓથી આપણે ઘેરાઈ ગયા છીએ. વાસનાઓનું દબાણ જોટલાં પ્રમાણમાં વધુ હોય છે, દુઃખ પણ તેટલાં પ્રમાણમાં વધુ અનુભવવું પડે છે. વાસના કહો, અવિદ્યા કહો, માયા કહો, એ બધું એકજ છે; એજ સંસાર છે; એજ સંસારનો સંતાપ છે; અને એનેજ લીધે સુવનિતા, સત્યુત્ત, લક્ષ્મી અને આરોગ્ય વગેરેની સારી રીતની સગવડ મળવા છતાં પણ દુઃખો સંયોગ ખસી શકતો નથી. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે-દુઃખથી સુખને જીતવું-કેવળ સુખમોગી થવું, એ ક્યાં સુધી દુઃસાધ્ય અર્થાત્ કઠિન કાર્ય છે.

સુખ-દુઃખનો તમામ આધાર મનોવૃત્તિઓ ઉપર છે. મહાન્ ધનાઢ્ય મનુષ્ય પણ લોભના ચક્કરમાં ફસાવાથી ભારે દુઃખી રહ્યા કરે છે, જ્યારે નિર્ધન મનુષ્ય પણ સન્તોષવૃત્તિના પ્રભાવે મન ઉપર ઉદ્વેગ નહિ રાખતો હોવાથી સુખી રહે છે. આ વિષે મહાત્મા ભર્તૃહરિનું વાક્ય યથાર્થ બાન કરાવે છે કે—

“ મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોડ્યર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ ” ? ।

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે મનોવૃત્તિઓનો વિલક્ષણ પ્રવાહજ સુખ-દુઃખના પ્રવાહનું મૂળ છે. એકજ વસ્તુ એકને સુખકારી હોય છે,

જ્યારે બીજાને તે દુઃખ ઉપગમવાનું થાય છે. જે પદાર્થ એક વખતે જેને રોચક લાગ્યો હોય, તેજ પદાર્થ બીજી વખતે તેનેજ અરોચક થઈ પડે છે. આ બધું શું છે ? મનોવૃત્તિઓની વિચિત્રતાજ. એનાજ ઉપર સુખ-દુઃખનો આધાર રહેલો છે, અને એ ઉપરથી એ વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકાય છે કે બાહ્ય પદાર્થો સુખ-દુઃખના સાધક નથી.

રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ મનની વૃત્તિઓનાં પરિણામો છે. એ ત્રણ ઉપર આપું સંસારચક્ર ફરે છે. એ ત્રિદોષ * ને દૂર કરવા આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે અધ્યાત્મમાર્ગનાં સેવનની જરૂર છે. તે ત્રિદોષને શમાવવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સિવાય કોઈ અન્ય વૈદ્યક ગ્રન્થ નથી. પરંતુ એ વાતનો પોતાની જાતને અનુભવ થવો કે-‘હું એક પ્રકારે રોગી છું’ એ બહુ કઠિન છે. જ્યાં સંસારના મુખ-તરંગો મન ઉપર અક્રાંતા હોય, વિવેચક રૂપ વિજ્ઞાનીના ચમકારા હૃદયને આંજી નાંખતા હોય અને તૃણારૂપ પાણીના ધોધમાં આત્મા એલાન બની રહ્યો હોય, ત્યાં પોતાનો ગુપ્ત રોગ સમજવો, એ બનવું ભારે કઠિન છે. આવી સ્થિતિના અનભિમુખ હોવો એકદમ અધઃસ્થિત છે. તે સ્થિતિથી આગળ વધેલા હોવો, જેઓ પોતાને ત્રિદોષાક્રાંત સમજે છે-જેઓ પોતાને ત્રિદોષજન્ય ઉગ્ર તાપમાં સપડાયલા માને છે અને તે રોગના પ્રતીકારની શોધમાં ઉત્સુક છે, તેવાઓને અધ્યાત્મમાર્ગની ભૂમિકા દુર્લભ રહેતી નથી.

અધ્યાત્મના વિષયમાં અવગાહન કરનારને સંસારનાં મુખ્ય એ તત્ત્વો-જે જડ અને ચેતન છે, તે બરાબર સમજવાનાં હોય છે. જડનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર ચેતનનું સ્વરૂપ સમજાય નહિ, અને ચેતનનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર જડનું સ્વરૂપ સમજી શકાય નહિ; આ માટે એ બંને તત્ત્વો અધ્યાત્મમાર્ગમાં પ્રગટ થવાના ઉમેદવારોએ સમજવાનાં છે.

‘આત્મા શી વસ્તુ છે ?’ ‘આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ કેમ થાય છે ?’ ‘આત્મા પોતેજ સુખ-દુઃખના અનુભવનું કારણ છે કે કોઈ અન્યના સંસર્ગથી આત્માને સુખ-દુઃખ અનુભવાય છે ?’ ‘કર્મોના સંસર્ગ આત્માને કેમ થઈ શકે ?’ ‘તે સંસર્ગ અનાદિ છે કે આદિમાનુ

* રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષોને ‘ત્રિદોષ’ સંજ્ઞા આપી છે.

છે ? ' અનાદિ હોય, તો તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થઈ શકે ? ' ' કર્મનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ? ' ' કર્મના બેદાનુબેદા કેવી રીતે છે ? ' ' કર્મનો બંધ, ઉદય અને સત્તા કેવી રીતે નિયમબદ્ધ છે ? ' આ બધી બાબતો અધ્યાત્મના બગીચામાં વિહરવાના અભિલાષીઓએ જાણવાની છે. આ સિવાય, અધ્યાત્મના વિષયમાં સંસારની અસારતાનું અવલોકન કરવાની બહુ જરૂરીઆત રહે છે. જુદી જુદી ભાવનાઓ દ્વારા મોહ-મમતા ઉપર દબાણ કરવા તરફજ અધ્યાત્મ વિધાનું લક્ષ્ય છે.

દુરાગ્રહનો ત્યાગ, તત્ત્વશ્રવણની ઉત્કંઠા, સતોનો સમાગમ, સાધુ પુરુષોની પ્રતિપત્તિ, તત્ત્વશ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, મિથ્યાદષ્ટિનો વિનાશ, સમ્યગ્દષ્ટિનો પ્રકાશ, ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એ ચાર કષાયોનો સંહાર, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, મમતાનો પરિત્યાગ, સમતાનો પ્રાદુર્ભાવ, મનોવૃત્તિઓનો નિગ્રહ, ચિત્તની નિશ્ચલતા, ધ્યાનનો પ્રવાહ, સમાધિનો આવિર્ભાવ, મોહાદિ કર્મોનો ક્ષય અને છેવટે કેવલજ્ઞાનનો ઉદય તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ, એ રીતે અધ્યાત્મની પ્રગતિનો ક્રમ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલો છે.

એ વાત જાણીતી થઈ ગઈ છે કે-અનન્તજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા કર્મોના સંસર્ગને લીધે શરીરરૂપ અધારી ડાટડીમાં સપડાયેલો છે. તથા કર્મના સંસર્ગનું મૂળ અજ્ઞાનતા છે, અને કર્મનો સંસર્ગ આત્માને અનાદિ છે, એમ પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ. વળી એ પણ જણાઈ ગયું છે કે આત્માનાં સુખ-દુઃખ વગેરે પરિણામો કર્મોનાં આવરણો ઉપર અવલંબિત છે, આ માટે એ સમજી રાખવું જોઈએ કે કર્મના સંયોગનો પ્રવાહ અનાદિ, છતાં તેનો સમૂલ ક્ષય કરવો, એજ પરમ પુરુષાર્થ છે.

જ્યાં સુધી આત્મા મૂઢદષ્ટિવાળો રહે છે, ત્યાં સુધી તે ' બહિરાત્મા ' કહેવાય છે, જ્યારે આત્માને તત્ત્વદષ્ટિનો વિકાસ થાય છે, ત્યારે તે ' અન્તરાત્મા ' કહેવાય છે, અને જ્યારે આત્મા ઉપરથી સર્વ આવરણો નિકળી જાય છે અને તે સમ્પૂર્ણજ્ઞાનવાળો બને છે, ત્યારે તે ' પરમાત્મા ' થયો કહેવાય છે. બીજી રીતે, શરીર એ ' બહિરાત્મા ' શરીરમાં રહેલો ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવ એ ' અન્તરાત્મા ' અને એજ જીવ અવિદ્યાથી મુક્ત-પદ્મશુદ્ધ-સમ્પ્રિદાન-રૂપ બનેલો ' પરમાત્મા ' કહેવાય છે.

પ્રકીર્ણક ઉપદેશઃ ।

અધ્યાત્મવિષયોપદેશશ્રવણાર્થં વાચકાન્ સમ્બોધયતિ—

અધ્યાત્મભૂમીભૂતઞ્ચર્ધ્વભાગે દાર્ઢ્યેન યદ્યસ્તિ વ આરુરુક્ષા ।
મહાશયાસ્તર્ણુપદિશ્યમાનં નિબોધતેદં હૃદયેન તાવત્ ॥ ૧૭ ॥

(17)

O, Noble-minded ones ! grasp thoroughly the religious doctrines which are being propounded here if you ardently desire to reach the highest summit of Spiritual Knowledge.

વાચકોને સંબોધન—

“ મહાશયો ! અધ્યાત્મરૂપ પર્વતના શિખર ઉપર આરોહણ કરવાની જો તમારી પ્રવળ ઇચ્છા હોય, તો પ્રથમ સાવધાન થઈને આ ઉપદેશને શ્રવણ કરો ! ”—૧૭

મનુષ્યજન્મનો દૌર્લભ્યં તત્સાર્થકીકરણોપાયં ચાહ—

મહીયસા પુણ્યસમુચ્ચયેન સમ્પદ્યતે મત્સ્યભવો વિશિષ્ટઃ ।
સાર્થક્યયેનં ચ નયન્તિ સન્તઃ સજ્ઞાન-સમ્યક્ચરિતે પ્રપદ્ય ॥ ૧૮ ॥

(18)

The excellent human birth is the result of great accumulation of meritorious deeds. The wise turn their life to advantage by their righteous conduct and true Spiritual (right) Knowledge.

મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા અને તેને સાર્થક કરવાનો ઉપાય—

“ મહાત્મા પુણ્યસંપત્તિના ઉદયથી વિશિષ્ટ મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થાય છે,

એ મનુષ્યજન્મને સજ્જનો સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર વડે સફલ કરે છે.”—૧૮

વ્યાખ્યા—

સંસારમાં મનુષ્યનો દરજ્જો સદુત્તી ઉંચો ગણાય છે. ધર્મશાસ્ત્રકારો માનવદેહને બહુ દુર્લભ બતાવે છે. આત્માની સમગ્ર શક્તિઓનો વિકાસ—આત્માનો પૂર્ણ પ્રકાશ મેળવવાનું કાંઈ ખુબ સ્થાન હોય, તો આ મનુષ્ય દેહજ છે. મુક્તિપુરીમાં પહોંચવાની ટિકિટ આ મનુષ્ય જિન્દગીમાં જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શાસ્ત્રકારો ત્યાં સુધી કહે છે કે આ મનુષ્યજીવન ખરેખર મુક્તિરૂપ મહેલમાં પહોંચવાને છેલ્લું પગથિયું છે. આવો મહત્વનો સર્વશ્રેષ્ઠ માનવદેહ પ્રાપ્ત કરવાને ભાગ્યશાલી અનેલાઓને પોતાનું કર્તવ્ય સમજવું બહુ અગત્યનું છે. પશુઓ કરતાં મનુષ્યોમાં મ્હોટામાં મ્હોટી વિશેષતા જોઈએ, તો તે એજ છે કે મનુષ્યોમાં બુદ્ધિ—વિચારશક્તિ રહેલી છે કે જે પશુઓમાં નથી. આવી વિશેષતા રહેતે છતે પણ પોતાના કર્તવ્યોનો—મનુષ્યને અંગે રહેલી ફર્જનો વિચાર કરવામાં ન આવે, તો ખરેખર એ સ્થિતિ પશુવૃત્તિની જેમ દયાપાત્ર છે. સંસારના તુચ્છ વિષયોમાં જેટલો આનન્દ મનુષ્યને ભાસે છે, તેટલો આનન્દ, વિષ્ણુમાં રમતો ક્રીડો પણ ભોગવે છે; એથી મનુષ્યજન્મની સાર્થકતા શી થઈ ? એ વિચારવા જેવું છે. મનુષ્યજન્મની સાર્થકતા એ વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખે છે. તે એ વસ્તુઓ—બુદ્ધિ અને કર્તવ્યપાલન છે. બુદ્ધિથી કર્તવ્યોની શોધ કરવામાં આવે છે, કેમકે બુદ્ધિના અજવાળા વગર કર્તવ્યો પર પ્રકાશ પડતો નથી અને કર્તવ્યો સમજ્યા વગર કર્તવ્યપાલન બની શકતું નથી.

એક સમય એ હતો કે, ભારતવર્ષમાં ષડ્દર્શનોનો પ્રચાર તત્તીના પ્રવાહની જેમ વહેતો હતો. એક બીજાનાં તત્ત્વજ્ઞાનો પરસ્પર વિરૂદ્ધ રીતે તત્ત્વચર્ચા ફેલાવતાં હતાં. એ જમાનાની અસર હજી હુમ્મ થઈ નથી. એક એક સમપ્રદાયમાંથી અનેક ફાંટાઓ નિકળેલા જોઈએ છીએ. એક બીજાના વિરૂદ્ધ ઉપદેશો હજી પણ હિન્દુસ્તાનમાં કાલાહલ મચાવી રહ્યા છે. આજ કારણ છે કે જે ભારતવર્ષ એક વખતે સમૃદ્ધ અને મહાન સુખી દેશ હતો, તે અત્યારે અધોગતિમાં મૂકાયો છે. ધર્મના ઝગડાઓએ ભારત-

વર્ષની પાચમાલી કરવામાં કંઈ બાકી રાખી નથી. સમ્રાટયો વધતા ગયા, દુરામહની જાળ ફેલાતી ગઈ, દ્રેપદાવાનલ લાલકતો ગયો, કાટાકાટીનું તોફાન ચાલવા માંડ્યું, અને એથી સમાજોની એવી છિન્ન-ભિન્નતા થતી ગઈ કે જેના પરિણામે અત્યારે ભારતવર્ષ શૌચનીય સ્થિતિ પર આવી ગયો છે. જે ધર્મ સંસારમાં શાંતિ ફેલાવનારો છે, જે ધર્મ જુદા જુદા સમાજોને સાંધનારો છે અને જે ધર્મ સંસારના તમામ મનુષ્યોને ઐક્યમાં જોડનારો છે તેજ ધર્મને નામે જગડાઓ થાય, લાડીયો ઉડે અને એક બીજા કપાઈ મરે, એ કેવી વાત ? જે ધર્મ પરસ્પર મિત્ર થઈને રહેવાનો ઉપદેશ આપે છે અને જે ધર્મ પરોપકાર અને અહિંસા પાળવાનું ફરમાવે છે, એજ ધર્મને હથિયાર બનાવી પરસ્પર લડી મરવું, લાખો-કરોડો રૂપીયા ખર્ચાદ કરવા અને તન-મનને દ્રેપદાવાનલમાં હોમી દેવું, એ કેવું ડહાપણ ?

હારે શું મનુષ્યજીવનની સાર્થકતા ધર્મયુદ્ધ કરવામાં સમાયલી છે ? મનુષ્યજનની સફલતા એક બીજા સમાજની નિન્દા કરવામાં રહેલી છે ? માનવ દેહની ચરિતાર્થતા એક બીજા ધર્મવાળાઓને હલકા પાડવામાં મનાયલી છે ? નહિ, નહિ, આવી રીતની ધર્મને નામે થતા ઉન્મત્ત ભાવના કોઈ પણ દેશને માટે ઇચ્છવા જોગ નથી. ઉન્મત્ત ભાવનાને બદલે સહૃદયતાને સ્થાન આપવું જોઈએ. દુનિયામાં ભલે સેંકડો સમ્રાટયો વા લાખો-કરોડો ફિરકાઓ ચાલ્યા કરે, એથી સહૃદય મનુષ્યને ક્યાંઈ પણ સંકુચિત થવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. દરેક તત્ત્વ કે દરેક ધર્મશાસ્ત્રનું નિરીક્ષણ કરવું; એજ બુદ્ધિમાનોનો ધર્મ છે. મધ્યસ્થ દષ્ટિએ અને જીતાસુ બુદ્ધિએ કોઈ પણ પુસ્તક વાંચવામાં સહૃદયને ફાયદોજ રહેલો છે.

યાદ રાખવું જોઈએ કે સર્વના સર્વ વિષયોમાં સમાન વિચારો કદાપિ થયા નથી અને થતા નથી. એ ઉપરથી કહેવાની મતલબ એ કે મતભેદની જગ્યાએ પણ શાંતિપૂર્વક-પ્રેમપૂર્વક વિચાર કરવો અને બુદ્ધિની આપ-લે કરવી, એજ સહૃદયતાનું લક્ષણ છે. પોતાનો સિદ્ધાન્ત સહુએ માનવોજ જોઈએ, એવી રજીશરી ફાઈ કરી લાગ્યો નથી. દરેક મનુષ્ય કે દરેક સમાજ પોતાના વિચારો-સિદ્ધાંતો રજૂ કરવાને હકદાર છે, પણ તે વિચારો કે સિદ્ધાંતોને નહિ માનવાવાળાઓ ઉપર વૈમનસ્ય

SPIRITUAL LIGHT.

કરવું, એ ખરેખરી રીતે સહૃદયતાથી ભાગવા બરાબર છે, એટલુંજ નહિ પણ એ ભયંકર ગુન્હો છે. અસ્તુ.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે મનુષ્યજિન્દગીની સાર્થકતા એ તત્ત્વો ઉપર આધાર રાખે છે. તે એ તત્ત્વો-સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર છે. આત્મતત્ત્વની ઓળખાણ કરવી, એ સમ્યક્જ્ઞાન છે. ખીજા શબ્દોમાં, આત્મા અને કર્મનું વિવેકજ્ઞાન, એજ સમ્યક્જ્ઞાન છે. સંસારની કલેશ જાળ જ્યારે આત્માની અજ્ઞાનતા ઉપર આધાર રાખે છે, તો પછી તે અજ્ઞાનતાને દૂર કરવાનું સાધન, આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન સિવાય ખીજું હોય શકે ખરું ? યથા બુદ્ધિ, યથાશક્તિ આત્મસ્વરૂપનો પરિચય કરવો, એ પ્રથમ કલ્યાણકારિ સાધન છે.

જાણવાનું ફળ પાપકર્મોથી હટવું, એ છે; એનુંજ નામ સમ્યક્ચારિત્ર છે. જાણ્યા પછી ક્રિયામાં મૂકવાની જરૂર છે. ક્રિયાવગરનું જ્ઞાન ફલસાધક થઈ શકતું નથી, એ વાત દરેક સમગ્ર શકે છે. પાણીમાં તરવાની ક્રિયા જાણવા છતાં પણ તે ક્રિયા કરવામાં ન આવે, તો પાણીમાં તરી શકતું નથી; એ માટે જ્ઞાનના જેટલીજ ક્રિયાની જરૂરીયાત છે, અતએવ શાસ્ત્રકારોનો એ ઉદ્દેશ્ય છે કે-“ **સમ્યક્જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ** ” જે મનુષ્ય ફક્ત જ્ઞાનનોજ પક્ષપાતી છે, તે શુષ્કજ્ઞાની છે, અને જે, ફક્ત ક્રિયાનોજ આધાર લઈને બેઠો છે, તે ક્રિયામૂઢ છે. ક્રિયાને જ્ઞાનની જરૂર છે અને જ્ઞાનને ક્રિયાની જરૂર છે. જ્ઞાન વગરની ક્રિયાવાળો માણસ, અધ છે અને ક્રિયા વગરના જ્ઞાનવાળો, પાંગળો છે. પાંગળો માણસ જેમ ઘરમાં આગ લાગેલી જુએ છે, પણ ત્યાંથી નિકળી શકતો નથી, તેમ આંધળો માણસ પણ ચાલવાને સમર્થ હોવા છતાં, દેખી શકતો નહિ હોવાથી આગ લાગેલા ઘરમાંથી નિકળી શકતો નથી. આગ લાગેલા ઘરમાં સપડાયલા આ બંને જે એક ખીજની મદદ ન લે, તો અગ્નિથી બચવા પામે નહિ, એ માટે એ બંનેને એક ખીજની સહાયતાની પૂરી જરૂર છે. આંધળાના ખલા ઉપર પાંગળો બેસે અને પાંગળાના કહેવા પ્રમાણે આંધળો ચાલે, તો તેઓ બંને આગ લાગેલા ઘરમાંથી નિકળી શકે છે. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં જોઈએ તો જ્ઞાન એ દેખતું છતાં **પાંગળું** છે અને ક્રિયા ગતિ કરનારી છતાં **આંધળી** છે. આવી સ્થિતિમાં જ્ઞાન જે ક્રિયાનું અવલંબન લે અને ક્રિયા, જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે, તો

તે બંને ઉત્તમ થઇ શકે છે, અન્યથા તે બંનેનું પરિણામ અધઃપાત થવા સિવાય બીજું આવેજ નહિ. ઘણી વખતે જોવામાં આવે છે કે- જ્ઞાનવાળો ક્રિયાવાળાને નિન્દે છે અને ક્રિયાવાળો જ્ઞાનવાળાને નિન્દે છે; પણ આ તદ્દન ગેરવ્યાજબી હકીકત છે. જ્ઞાનવાળાએ ક્રિયાવાળાના ક્રિયાગુણને ગ્રહણ કરવા તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ અને ક્રિયાવાળાએ જ્ઞાનવાળાનો જ્ઞાન ગુણ પ્રાપ્ત કરવા લક્ષ્યાત્મક જોઈએ; આમ થવાથી એઓ બંનેનું જીવન નિર્મળ થઇ શકે છે. જ્ઞાનવાળાએ ક્રિયાવાળાની નિન્દા કરતી વખતે ધ્યાન આપવું જોઈએ કે-“ તારે પોતાને શું કિયાતી જરૂર નથી ? ” તેમજ ક્રિયાવાળાએ જ્ઞાનવાળાને તરછોડતી વખતે સમજવું જોઈએ કે- “ તારે પોતાને શું જ્ઞાનની જરૂર નથી ? ” આવી રીતે ગુણગ્રહણ કરવાનું વ્યસન પાડવામાં આવે, તો કહેવું જોઈએ કે ગુણોની ખામી જલદી પૂરી થઇ જાય અને ધર્મિકજીવન સાંજોપાંજ સિદ્ધ થઇ શકે, એમાં લગાશે સન્દેહનો અવકાશ નથી.

ઉપરની હકીકતથી એ સમજી શક્યા છીએ કે જ્ઞાન અને ક્રિયા, એ બંનેનું સાહચર્ય કેટલું જરૂરનું છે. “ જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ ” એ સૂત્રથી પણ જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ, અર્થાત્ ઉત્તમ ચારિત્ર બતાવવામાં આવ્યું છે. ઉત્તમ ચારિત્રથીજ જ્ઞાનની સફલતા છે. ચારિત્રની નિર્મલતા વગર જ્ઞાન, અજ્ઞાન છે. એ પૈડાંઓથી ચાલનારા રથને જેમ બંને પૈડાંઓની જરૂર છે, અને બંને પૈડાં હોય તોજ તે ચાલી શકે છે, તેમ જીવનરૂપ શક્ટને માટે જ્ઞાન અને ક્રિયા, એ બંને પૈડાંઓની જરૂર છે, અને એ બંને પૈડાં હોય, તો જ તે પ્રગતિશીલ થઇ શકે છે.

અમુક ગામના રસ્તાને જાણવા છતાં પણ તે રસ્તે ચાલવામાં ન આવે, તો તે ગામે પહોંચાતું નથી, એ સહુ જાણે છે. એવીજ રીતે મોક્ષનો માર્ગ જાણવા છતાં તે માર્ગે ચાલવામાં ન આવે, તો મોક્ષને પહોંચી વળાય નહિ, એ દેખીતું છે. જ્ઞાનીને પણ સમય ઉપર કરવા યોગ્ય ક્રિયા કરવાની જરૂર રહે છે. જેમ પ્રકાશરૂપ દીપક તેલ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપપ્રકાશવાળા જ્ઞાનીને અવસરયોગ્ય અનુષ્ઠાનો કરવાની અપેક્ષા બરાબર રહે છે. જેમ મુખમાં કાગિઆ નાંખ્યા વગર પેટ ભરાતું નથી, તેમ જાણ ક્રિયાઓ-અનુષ્ઠાનોના આચરણ વગર આત્મોત્તિના માર્ગમાં વધી શકાતું નથી.

SPIRITUAL LIGHT.

જેઓ સંધ્યા, વન્દન, પૂજન વગેરે શરીરથી થતી ધાર્મિક ક્રિયાઓને નિરૂપયોગી સમજી પાલન કરતા નથી, તેઓએ તે ક્રિયાઓને નિરૂપયોગી નહિ બતાવતાં, તે ક્રિયાઓ નહિ કરવાનું કારણ પોતાની સુસ્તી કે પોતાનો પ્રમાદ બતાવવો જોઈએ. પોતાનો પ્રમાદ ઢાંકવાની ખાતર ધાર્મિક ક્રિયાઓને નિરૂપયોગી ઠરાવવી, એ ગેરવ્યાજબી છે. જો અસવર્ગ યથાર્થ રીતે ક્રિયામાર્ગને સાધતો ન હોય, તો તેવા વર્ગને ક્રિયાનો માર્ગ ખરાબર સમજાવી તે માર્ગમાં સ્થિર કરવા જોઈએ, પરંતુ એઓને ક્રિયાની નિરૂપયોગિતા બતાવીને ક્રિયાથી બ્રષ્ટ કરવા, એ તો વધારે પડતું ખરાબ છે. જે બિચારાઓ સંસારતાં કાર્યોથી નિવૃત્ત થઈને ધાર્મિક (ભલે અશુદ્ધ) ક્રિયામાં પ્રવર્તે છે અને એટલું આલંબન રાખે છે, તેવાઓને એટલા આલંબનથી પણ પતિત કરવા, એ કોઈ રીતે ઇચ્છવાજોગ નથી, અશુદ્ધ ક્રિયાઓમાં પણ વચન અને શરીર તો નિયમબદ્ધ હોવાથી તેનાથી થતું પાપ યોગ્ય રીતે અટકી જાય છે; તો એટલા લાભથી પણ તેઓને વચિત કરવા માટે જેઓનો ઉપદેશ ક્રિયાને અનુપયોગી ઠરાવવાનો છે, તેઓએ ખરેખર પોતાની એ બ્રાન્તિથી સાવચેત થવું જોઈએ છે. અશુદ્ધ ક્રિયા જો ઇચ્છવા જોગ નથી, તો તે અશુદ્ધ ક્રિયાને શુદ્ધ રૂપમાં મૂકવાનો ઉપદેશ ન કરતાં તેને મૂલથી ઉઠાવી દેવી, એ પણ ઇચ્છવાજોગ નથી.

જેમ સાંસારિક ખરાબ ક્રિયાઓથી મન ઉપર ખરાબ અસર થાય છે, તેમ ધાર્મિક ક્રિયાઓથી મન ઉપર સારી અસર-ગમે તેટલા પ્રમાણમાં-થવી જોઈએ, એ ન્યાયસિદ્ધ અને અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે. પોતાના આચારો પાળવા, પોતાનાં દિનકૃત્યો ન ચૂકવાં અને પોતાની ક્રિયાઓ આદરવી, એ મનુષ્યત્વને અંગે ખાસ ફર્જ છે. આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે આચારો અને અનુષ્ઠાનો બહુ અગત્યનાં છે. વસિષ્ઠ સ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ત્રીજા શ્લોકનું ચરણ છે કે—“ આચારહીનં ન પુનન્તિ વેદાઃ ” અર્થાત્ “ આચારરહિતને વેદો પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી, બીજા શબ્દોમાં વેદોનો બાજુકાર પણ યદિ ક્રિયાહીન હોય, તો તે અપવિત્ર છે ” આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે-ક્રિયામાર્ગની કેટલી આવશ્યકતા છે ? ઉચ્ચ કોટી ઉપર આવેલાઓને બેઠાં બેઠાં શુભ ભાવનાઓ કરતાં-શુભ ભાવનાઓમાં આગળ વધતાં-ઉચ્ચ

પ્રકારની શુભ ભાવનાઓમાં તીવ્ર એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરતાં કર્મોનાં આવરણો ક્ષીણ થઇ જાય છે અને કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે, એ વાત તદ્દન યથાર્થ છે; પરંતુ એથી ક્રિયામાર્ગની નિરર્થકતા સિદ્ધ થતી નથી, કેમકે ક્રિયામાર્ગ એવી ઉચ્ચ કોટિ ઉપર પ્રાપ્ત થવાનું સાધન છે. જેઓને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભાવના કરતાં કરતાં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ ગયું હોય છે, તેઓને તેવી ઉચ્ચકોટીની લાયકાત ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઇ, તે વિચાર્યું ?; હકીકત એમ છે કે—એ જિન્દગીમાં કે ભૂતકાલિક જિન્દગીમાં એઓએ ક્રિયામાર્ગને ખૂબ સિદ્ધ કર્યો હતો, અને એથીજ એવી યોગ્યતા તેઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા કે જેથી તેઓના આત્મા ઉપરનાં આવરણો શિથિલ થઇ ગયાં હતાં, અને એનુંજ એ પરિણામ આવ્યું કે શુભ ભાવનાઓમાં આગળ વધવાનું તેઓને સુગમતા ભરેલું થઇ પડ્યું, કે જેથી તેઓ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા. ભુઓ ! કેટલી યધી ક્રિયામાર્ગની અગત્ય ?.

કેટલાકો કહે છે કે—“ આજ ક્રિયાઓમાં થતી શરીરની મહેનત ઉપર જે ધર્મ કે પુણ્ય મનાતું હોય, તે, મજૂર લોકો એથી પણ વધુ સમ્પત મહેનત કરતા હોવાથી તેઓને વિશેષ ધર્મ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ ? ” પરંતુ એમ કહેનારાઓએ “ યાદૃશી ભાવના તાદૃશી સિદ્ધિ: ” એ સત્રાનુસાર ‘ ભાવના પ્રમાણે સિદ્ધિ થાય છે ’ એ વાતને ધ્યાન ઉપર મૂકવી જોઇએ. પૈસા મેળવવા મહેનત કરનાર મજૂરની મહેનતનું કૃપા પૈસા મળ્યામાંજ સમાપ્ત થાય છે, જ્યારે ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાએ આજ ક્રિયાઓ કરનારને કંઈ નહિ, કંઈ નહિ તો, તેવી પવિત્ર ઇચ્છા અને તેને અમલમાં મૂક્યા પૂરતું તો પુણ્ય અવશ્ય પ્રાપ્ત થવું જોઇએ; અને ક્રિયા કરવાના વખતમાં સંસારની માયાનું તોફાન અટકવા જેટલી પાપ-નિવૃત્તિ અવશ્ય થવી જોઇએ.

હૃદયબળને જગાડવા અને ભાવનાઓને સ્થિર કરવા માટે આજ ક્રિયાઓની આવશ્યકતા છે. પ્રમાદને દૂર કરવા અને ગુણોમાં વધવા માટે ક્રિયાઓ ઉપયોગી છે. આચારો અને ક્રિયાઓ ઉપર ચારિત્રને આદર્શ બનાવવાનું રહ્યું છે. આદર્શભૂત ચારિત્રના ઉમેદવારે, ક્રિયાઓનો ચારિત્ર સૌથી ધનિષ્ઠ સંબંધ સમજીને ક્રિયામાર્ગ ઉપર બરાબર આરંભ રહેવું જોઇએ. ભરેજ સમ્યક્જ્ઞાનને સમ્યક્ ચારિત્રનું સાહચર્ય થવાથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં

इतेहभंद थयाशे.

मोहः शरीरद्वारा क्लेशमूलम्—

प्राप्तान्यनन्तानि वपुष्यनेन जीवेन मोहन वशीकृतेन ।

मोहस्य सत्त्वे खलु देहलाभो देहे च लब्धे पुनरुग्रदुःखम् ॥१९॥

जन्मक्षणे वार्धकसंगमे च पञ्चत्वकाले नियतं हि दुःखम् ।

रोगादिजातानि पुनः कियन्ति दुःखानि मेयानि भवाम्बुराशौ? ॥२०॥

देहान्तरानागमनाय तस्माद् निघ्नन्ति मोहं मुनयः प्रयत्नैः ।

मोहो हि संसारमहालयस्य स्तम्भः, समस्ताऽसुखदृष्टबीजम् ॥२१॥

(19)

The phenomenal Soul being overpowered, ignorance takes innumerable births; infatuation leads to the attainment of bodies from which proceed unbearable miseries.

(20)

Troubles attendant upon birth, old age, and death are inevitable, but who can recount the perils arising from disease in this ocean of worldly life ?

(21)

Consequently to avoid the recurrence of birth the sages destroy illusory attachment with great efforts because it (only) is the root of all sufferings and the main prop of this gigantic world-building.

મોહ શરીરદ્વારા ક્લેશનું મૂળ છે—

“ મોહને વશીભૂત થયેલા આ જીવે કેટલાં શરીરો ધારણ કર્યાં ? એ કહી શકાય તેમ નથી. અર્થાત્ આ જીવ અનન્ત શરીરોને ધારણ કરી ચુક્યો છે. આમ થવામાં કારણ, મોહાધીનતા સિવાય બીજું કશું નથી. મોહની સત્તાથીજ શરીરમાં સપડાવું પડે છે અને શરીરના બન્ધનથીજ ઉગ્ર દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. ”—૧૯

“ જન્મસમયે, વૃદ્ધાવસ્થામાં અને મરણ વખતે અવશ્ય દુઃખ અનુભવાય છે. એ સિવાય આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, શોક, સન્તાપ વગેરે કેટલાં દુઃખો ગણવાં જોઈએ ? ખરેખર સંસારરૂપ મહાસાગરમાં દુઃખની અવધિ નથી. ”—૨૦

“ સંસાર અપરિમિતદુઃખવાળો છે, એ માટે દુઃખના કારણભૂત શરીરની પુનઃ પ્રાપ્તિ ન થાય, એ ઉદ્દેશથી મહાત્માઓ વિવિધ પ્રયત્નો વડે મોહને હણે છે; કારણ કે સંસારરૂપ મહેલનો કોઈ પણ સ્તંભ હોય, તો તે મોહ છે અને સમગ્ર દુઃખરૂપ વૃક્ષનું બીજ કોઈ હોય, તો તે પણ એ મોહજ છે. ”—૨૧

બ્યાબ્યા.

શરીર એ પ્રકારનાં છે—એક, બાહ્ય-દષ્ટિગોચર થતું સ્થૂલ શરીર અને બીજું આબ્યન્તર અદૃશ્ય શરીર. આ બંને શરીરો સંસારમાં રહેતા તમામ પ્રાણિઓને હોય છે. આ શરીરોનો પ્રવાહ અનાદિ કાલથી ચાલ્યો આવે છે. બાહ્ય (સ્થૂલ) શરીરનું કારણ આબ્યન્તર શરીર છે, જેને ‘ લિંગ ’ શરીર પણ કહે છે. આ શરીર એક ક્ષણ પણ સંસારી જીવથી અલગ થતું નથી. જે વખતે પ્રાણી મરણ પામે છે, તે વખતે તેને એક દેહથી ધૂરીને બીજા દેહમાં પહોંચતાં, આંખ માંચીને ઉઘાડીએ તેટલા વખતથી પણ ઘણોજ ઓછો જે વખત લાગે છે, તેટલા અતિસૂક્ષ્મ ક્ષણમાં આત્માને સ્થૂલ શરીરનો સંબન્ધ હોતો નથી, જ્યારે તે વખતે પણ સૂક્ષ્મ શરીર તો સાથેજ લાગેલું હોય છે.

જેનું શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં આપણને માલૂમ પડે

SPIRITUAL LIGHT.

છે કે—શરીરના પાંચ પ્રકારો બતાવ્યા છે. તે પાંચોનાં નામ—ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ છે. ઔદારિક શરીર, મનુષ્યો-પશુઓ-પક્ષિઓ વગેરેને મળેલું આપણે જોઈએ છીએ. વૈક્રિય શરીર સ્વર્ગમાં રહેતા દેવતાઓ તથા નરકમાં રહેતા નારકાને હોય છે. આ શરીર એવી શક્તિ ધરાવનાર હોય છે કે એને મોટું, નાનું, ઠીંગણું, ઘોળું, કાળું વગેરે અનેક વિચિત્ર રૂપાન્તરોમાં મૂકી શકાય છે. તથાવિધ પુણ્યસાધી મનુષ્યોને પણ આવું (વૈક્રિય) શરીર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આહારક શરીર યોગીશ્વરોને હોય છે. આ શરીરનો પ્રભાવ અદ્ભુત છે. જ્યારે યોગીશ્વરોને અતિગૂઢ-અતીન્દ્રિય વિષયોમાં સર્વજ્ઞ દેવથી ખુલાસો કરવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે તેઓથી વિચિત્ર પ્રકારના દિવ્ય પરમાણુપુંજનું પૂતળું (જે ‘આહારક શરીર’ કહેવાય છે) બનાવવામાં આવે છે અને તે શરીરદ્વારા તેઓ સર્વજ્ઞ દેવ પાસે પહોંચી પોતાની જિજ્ઞાસાનો ખુલાસો કરે છે. તૈજસ શરીરનું કામ આહારને પચાવવાનું છે. આ તૈજસ શરીર બીજું કાંઈ નહિ, પણ તે આપણા પેટની અંદર રહેલો જઠરાનલ છે. કાર્મણુ શરીર કર્મ દ્રવ્યોના સમૂહરૂપ છે. તે આત્માની સાથે અતિગાઢ સંબંધ છે.

ઉત્તમ શરીર પ્રાપ્ત થવું, એ પુણ્યનું પરિણામ છે અને ખરાબ શરીર મળવું, એ પાપનું પરિણામ છે; પણ એ સમજી રાખવું જોઈએ કે—પુણ્ય અને પાપ અથવા સાફ યા ખરાબ શરીર, એ બંને બંધનરૂપ છે. ભલે પછી પુણ્યને અથવા ઉત્તમ શરીરને સોનાની બેડી કહો, અને પાપને અથવા ખરાબ શરીરને લોહાની બેડી કહો; પરંતુ એ સોનાની બેડી કે લોહાની બેડીથી થતું બંધાઈ જવાનું ફળ તો બિલકુલ સરખું છે. આજ માટે મુમુક્ષુઓ શરીરથી રહિત થવાના ઉમેદવાર હોય છે, અને એજ માટે તેઓનો પ્રયાસ ચાલે છે. મોહ, એ સંસારરૂપ વૃક્ષનું બીજ હોવાથી શરીરનાં કારણો મોહ ઉપર આધાર રાખે છે. મોહનો સંપૂર્ણ ક્ષય થવાથી તમામ કર્મજનન અત્યન્ત ઢીલી પડી જાય છે, ત્યાંસુધી કે તે કર્મજનન, પ્રકાશિત થતા આત્માના કેવલ્યજ્ઞાનને લગારે અટકાવી શકતી નથી. જે જિન્દગીમાં મોહનો સમૂહ નાશ થાય છે, તે જિન્દગી શરીરને માટે છેલ્લી ગણાય છે. તે જિન્દગીની સમાપ્તિ સાથેજ શરીરનો સંબંધ સમાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે—શરીરની પ્રાપ્તિનો આધાર મોહ ઉપર રહેલો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

દુઃખોનું કારણ શરીર છે, એ વાત ઉઘાડી છે. માથું દુઃખનું, આંખો આવવી, દાંતોમાં પીડા થવી, ગળામાં દુઃખાવો ઉપજવો, છાતીમાં દર્દ થવું, પેટમાં શળ આવવું, બદ, ભગંદર, પ્રમેહ થવા, દમ ચઢવો અને એ ઉપરાંત ક્ષયરોગ, તાવ, કાલેરા, મરકી, તેમોનિયા ઇન્ફલ્યુએન્સા વગેરે રોગોનાં અપાર દુઃખો ફક્ત શરીર ઉપર આધાર રાખે છે. શરીર ગમે તેવું સુંદર અને મજબૂત હોય, પણ તે રોગોનું ધર છે, એમાં શક નથી. વળ જેવા મજબૂત શરીરવાળાઓ, કે જેઓની હાક મેલની પ્રતિધ્વનિની જેમ ગાજતી હતી, તેવાઓ પણ વ્યાધિઓથી બચવા પામ્યા નહોતા. તેઓનાં પહાડ જેવાં શરીરો પણ રોગના દુઃખાઓથી છિન્ન-ભિન્ન થઇ જતાં હતાં.

ગર્ભાવસ્થા, જન્મ, જરા અને મરણ એ ધાર ઉપરથી શરીરને અંગે રહેલા છે. શાસ્ત્રકારો ગર્ભાવસ્થામાં જે દુઃખ હોવાનું બતાવે છે, તે દુઃખ, શરીરની તમામ રોમરાજી ઉપર ગરમ ગરમ તપાવેલી સોય ભોંકી દેવાથી થતા દુઃખથી પણ ક્યાંઈ અધિક છે. અને એથી પણ ક્યાંઈ અધિક દુઃખ, જન્મ સમયે હોવાનું બતાવ્યું છે. જન્મના દુઃખથી મરણ અવસ્થાનું દુઃખ અનન્ત ગણ્યું છે.

બ્યારે આમ હપીકત છે, તો પછી કોણ સહાય, સંસારને દુઃખપૂર્ણ ન માની શકે ? કોણ હોય મનુષ્ય સંસારને સુખપૂર્ણ સમજી શકે ? આજ હેતુથી પ્રાચીન મહર્ષિઓ સંસારને અસાર કહેતા આવ્યા છે. પરંતુ સંસારને અસાર સમજીને સુંદર મુંઢ બેસી રહેવાનું નથી. સંસારને અસાર સમજનારાઓએ પોતાના જીવનને સુસ્તી અને પ્રમાદમાં ફેંકવાનું નથી. યાદ રાખવું બોધ્યે કે—સંસારમાં આનન્દ માનનારાઓને જેટલો પુરુષાર્થ ફેરવવાનો છે, તેથી ક્યાંઈ અધિક પુરુષાર્થ, સંસારને અસાર સમજનારાઓએ ફેરવવાનો છે. હૃદયબલની ખીલવણી અને શારીરિકવીર્ય સ્ફુરણમાં સંસારને અસાર સમજનારાઓ જેટલા આગળ વધે છે, તેટલા આગળ નધવાને, સંસારને સારપૂર્ણ સમજનારાઓ અશક્ત છે. આતું કંઈ કારણ ? હા, એજ કે સંસારનાં વિષયસુખો તરફ તૃણપરહિત શ્રયેલાઓને કોઈ પ્રકારનો અંગત તુચ્છ સ્વાર્થ રહેતો નહિ હોવાથી વિશ્વની સેવા કરવામાં જેટલો આત્મભોગ તેઓ આપી શકે છે, તેટલો આત્મભોગ સંસારમાં રમનારાઓ આપી શકે નહિ. જેઓને પોતાના શરીરની

દરકાર નથી, જેઓને રસાસ્વાદ, એક-આરામની લાલસા નથી અને જેઓનાં હૃદય વિશ્વના કલ્યાણની ઉદાર ભાવનાઓથી ઉછળી રહ્યાં છે, તેમ નિઃસ્પૃહી મહાત્માઓ અરેખર સંસારને અસાર સમજનારાઓની ધંક્તિમાંના કહેવાય છે; અને એઓ પોતાના આત્માને ઉન્નત બનાવવાની સાથે સાથે જગતના આત્માઓને ઉન્નત બનાવવાને પ્રયત્નશીલ હોય છે. અતાવો ! આવો ઉચ્ચ કોટીનો પુરુષાર્થ સંસારમાં રમણ કરનારાઓથી થઈ શકે ખરો ? બાયડી-છોકરાંની ચિન્તા, ઘરઆરતું ધોંસરું, પૈસા ટકાની ફિકર વગેરે અનેક આફતોની વચ્ચે પસાર થવું, એજ કેટલું મુશ્કેલી ભરેલું છે ? આવી મુશ્કેલીઓમાંથી કોઈ બહાર કાઢી જગતની રિથિતિનું અવલોકન કરવું, એજ જ્યારે કહિતતાવાળું છે, તો પછી જગતની સેવાને માટે બહાર પડવું, એની તો વાતજ શી કરવી ?

આ શ્લોકોમાં મોહની બીધણુતા અને શરીરની દુઃખપૂર્ણતા બતાવ્યા ઉપરથી એજ સાર ખેંચવાનું સૂચવાય છે કે મોહની ચેષ્ટાઓ અને શરીરને ધંપાળી રાખવાનો વ્યવસાય, પોતાના અને પારકાઓ ઉપર સમભાવ રાખવામાં અને સમાન દૃષ્ટિથી સર્વની સેવા કરવામાં અટકાયત કરનાર છે; એ માટે જગતની સેવાનું મહત્ત્વ પુણ્ય મેળવવા ઇચ્છનારે તેવો મોહ કે તેવી વિષયલુબ્ધતાને ઓછી કરવા પ્રયત્નશીલ થવું.

સર્વે દોષા મોહમૂલા કલ્માહ—

**સર્વેઽપિ દોષાઃ પ્રભવન્તિ મોહાદ્ મોહસ્ય નાશે નહિ તત્પ્રચારઃ ।
 ક્ષેત્રેવમધ્યાત્મવચોરહસ્યં વિવેકિન્નચેતસિ ધમ્યન્તિ ॥ ૨૨ ॥**

(22)

Delusion is the source of all vices; the former being destroyed, the latter cease to develop; so the wise (always) bear in their minds this—the secret of spiritual knowledge.

Notes—The word, Moha, has various significa-

tions as ignorance, delusion, insensibility, attachment, illusion, desire, false hope and forgetfulness etc. It is the source of passions and emotions. Its predominance obstructs the right path of conduct by interfering with the process of belief, reasoning and discrimination. People under its strong influence and power do acts which keep them away long from the unfoldment of their true spiritual nature—and thus they are doomed to inevitable births and deaths in this world (Sansār) and also to consequent miseries and troubles. The building of aërial castles without their substance and the consequent appearance of multiplying forms owes their origin to delusion (Moha). The objects of our long cherished hopes and desires like charming pills with a coating of sweets but full of deadly poison within, appear under the influence of delusion as true and substantial, but they vanish like flashes of lightning; so the aspirant after salvation (Moksha) should direct all his efforts towards the acquisition of right knowledge. It is possible only by the elimination of attachment and repulsion, the root-causes of the transmigratory condition of the Soul. The real unfoldment of the spiritual nature then begins to dawn. When Moha is entirely destroyed the true and perfect knowledge hitherto veiled under the Karmic dirt becomes manifest in effulgence—the true object and aim of all religions and morality.

સર્વ દોષાનું મૂળ મોહ—

“ દરેક પ્રકારના દોષો મોહથી જન્મ પામે છે. મોહનો નાશ થયેથી કાષ્ટ-દોષનો પ્રચાર રહેતો નથી. અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું રહસ્ય બીજું કંઈ વધુ

SPIRITUAL LIGHT.

ન હુંઠતાં આટલુંજ યાદ રાખવું ખસ છે. વિવેકી મનુષ્યોના હૃદયભય-
નમાં આ રહસ્યને હમેશાં સ્થાન મળેલું હોય છે.”—૨૨

મોહસ્ય પરિણામમાહ—

સંસારભોગા વિવિધા અનેન જીવેન મુક્તા બહુશો મહાન્તઃ ।
તથાપ્યતૃપ્તો જઢબુદ્ધિરેષ તૃપ્તયૈ નૃભોગેષુ પિચેદ્દતે હી ! ॥ ૨૩ ॥

(23)

The phenomenal Soul has enjoyed many times various kinds of worldly pleasures; still one is surprised to find this unsatiated fool, feverishly hankering after worldly enjoyments.

Cf:—The more he drinks, the more he wants to drink, till at last he dies of drinking it.

Arabic Proverb.

મોહનું પરિણામ—

“ આ પ્રાણીએ અનેક પ્રકારના મોટા મોટા સાંસારિક ભોગો અનેકવાર ભોગવ્યા છે, તો પણ તે મૂઠ્યુદ્ધિને તૃપ્તિનો અન્ત આવ્યો નથી, અને હવે મનુષ્યગિન્દગીતા ભોગોમાંથી તૃપ્ત થવાને કાંકાં મારી રહ્યો છે. કેવી ખેંદની વાત ? ”—૨૩

સ્વર્ગીયભોગેભ્યોઽતૃપ્તસ્ય મનુષ્યભોગેભ્યસ્તૃપ્તિપૂરણેચ્છા કીદશી ?—

રિક્તીકૃતેઽપ્યમ્બુનિધૌ નિપીય તૃષા ન યસ્યોપશમં પ્રયાતા ।
તૃણાગ્રભાગસ્થિતવારિબિન્દુપાનેન તૃપ્તિં કિમસૌ લભેત ? ॥ ૨૪ ॥

(24)

When his thirst has not been quenched, even though he has drunk and exhausted the whole ocean,

can he ever be satisfied with a drop of water standing on the top of a blade of grass ?

તૃપ્તિ થઈ શકે ખરી ?—

“ આખો સમુદ્ર પાન કરીને ખાલી કર્યા છતાં પણ જેની તૃષ્ણા શાન્ત ન થઈ શકી, તે મનુષ્ય તૃણના અગ્રભાગ ઉપર રહેલ જળખિન્દુ પીવાથી શું તૃપ્ત થઈ શકે ખરો ? ”—૨૪

અર્થાત્ જેમ સમુદ્ર પી જવા છતાં તૃષ્ણાની પૂર્ણ શાન્તિને નહિ પ્રાપ્ત થયેલ માણસ, તૃણના અગ્રભાગ ઉપર રહેલ જળખિન્દુથી તૃપ્તિ પૂર્ણ કરી શકતો નથી, તેમ વિષયભોગો અનન્તશઃ ભોગવ્યા છતાં પણ જ્યારે આ પ્રાણી તૃપ્ત ન થયો, તો મનુષ્યના આ તુચ્છ ભોગોથી શું તે તૃપ્ત થઈ શકશે ?

મોહરૂપાં તૃષ્ણાં નિવેદયતિ—

નવા નવેચ્છા સતતં જનાનાં પ્રાદુર્ભવન્તી સકલપ્રતીતા ।
કર્તવ્યકાર્યૌઘસમાક્ષિરત્ર નાસ્ત્યેવ તૃષ્ણાઽસ્ત્વલિતપ્રચારાત્ ॥૨૫॥

(25)

It is a matter of general experience that fresh desires always spring up in the hearts of men; on account of the ceaseless flow of desires there is positively no break into human activities.

The author now describes the potent influence of desires and feelings. With the growth of human experience the feeling aspect of consciousness becomes more and more complex. For a healthy mental growth, emotions must be kept under proper control otherwise they rapidly advance and involve Jiva in a

SPIRITUAL LIGHT.

maze of efforts for objects apparently blissful. Due self-restraint trains the mind to observe equanimity amidst the fleeting pleasures and pains of this world. It is again a matter of daily experience that self-restraint brings a longer term of life; moreover the tranquillity and happiness derived from selfless activity are incomparably superior to those from selfish motives. It is therefore desirable that one should exert himself diligently for the conquest of his restless mind. It is well said " Govern yourself before you govern others, " or "Govern your mind, lest it governs you. "

મોહરૂપ તૃષ્ણા કેવી છે ?—

“ સહુ કોઈને અનુભવસિદ્ધ છે કે મનુષ્યોને હમેશાં નવી નવી ઇચ્છાઓ જાગૃત થાય છે. આ કોનો પ્રભાવ ?, તૃષ્ણાનો. તૃષ્ણાનો પ્રચાર નહિ રોકાતો હોવાથી આ જગતમાં કર્તવ્ય તરીકે મનાયલાં કાર્યોને અંત આવતો નથી. ”—૨૫

બ્યાખ્યા.

મનુષ્યોને એક પછી એક તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થતી રહે છે. ધનવાન થવાની તૃષ્ણા કેટલેક અંશે પૂર્ણ થયા પછી સુંદર મકાન બંધાવીને તેમાં રહેવાની ઇચ્છા પ્રકટ થાય છે. તેની પૂર્ણતા થયા પછી પ્રજામાં આગેવાન થવાની અભિલાષા પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. મહોદા શ્રીમન્તને રાજા, રાયબહાદુર, સી આઇ ઇ, જે પી, વગેરે ગિરદો મેળવવા તરફ લાલસા રહ્યા કરે છે. જીવગરનો સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરવા, અને કુરૂપ સ્ત્રી વાળો સુંદર સ્ત્રી મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. પુત્રરહિત પુત્રપ્રાપ્તિની ચિન્તામાં સપડાયલો રહ્યો છે. કુપુત્રવાળો ‘ સત્યુત્ર હોત તો કેવું સારું ? ’ એ ચિન્તામાં પોતાના મનનો ભોગ આપતો રહે છે. કુકુંજરહિત માણસ પોતાને બહોળા કુકુંજમાં રહેલો જોવા ઇચ્છે છે.

આવી રીતે સંસારના મનુષ્યોને તૃષ્ણાપ્રવાહમાં વહેતા આપણે જોઈએ

અધ્યાત્મતત્વાલોક.

છીએ. ઉમેદો કાઢતી પૂર્ણ થઈ નથી. હૃદયભવનમાં એક ને એક ઉમેદો સ્થાન મળેલું જ રહે છે.

તૃષ્ણાનદીનું પૂર જ્યારે જોરથી વહેવા માંડે છે, ત્યારે આત્મા બિંદુકુલ બેભાન થઈ જાય છે, ત્યાં સુધી કે, પોતાના માતા-પિતા અને ભાઈ-બેન વગેરે કુટુંબ પ્રત્યેની ફર્જ પણ ભૂલી જાય છે. તૃષ્ણાનું જ્યારે આવું ભયંકર પરિણામ છે, તો પછી તૃષ્ણાવાળો બીજા માણસનું ભલું કરવા તો ક્યાંથી જ નવરો થાય ? તૃષ્ણાના ધોધમાં બેહોશ બની રહેલાઓ પોતાનું પેટ ભરે કે પારકાનું ભલું કરવા જાય ! જ્યાં પોતાનું જ પેટ પૂરે ન ભરાતું હોય, ત્યાં પરાપકારનો મન્ત્ર જપવાની શી પ્રત્યાશા ? આ માટે શાસ્ત્રકારો ઉપદેશ કરે છે કે-જેઓએ પરાપકારના ક્ષેત્રમાં વિહરવું હોય, તેઓએ ખસૂસ કરીને મોહરૂપ તૃષ્ણાને દેશવટો આપી દેવો જોઈએ.

તૃષ્ણા પિશાચણીનો મન્ત્ર * એજ છે કે-‘હું’ અને ‘મારું.’ આ મન્ત્રને જપનારાઓ-‘હું’ મ્હોટો, હું’ ડાહ્યો, ’ અને ‘મારી સ્ત્રી, મારો છોકરો, મારું મકાન’ એવા પ્રકારની મોહબળમાં ફસ્યા રહે છે, જેથી જનસેવા તરફ તેઓનો ભૂલેચૂકે પણ દષ્ટિપાત થતો નથી. તૃષ્ણાનું ઉચ્ચાટન થાય, એવો મન્ત્ર, સન્તોષદેવનો છે. મન્ત્ર એ છે કે-‘હું’ નહિ’ અને ‘મારું’ નહિ. ’ આ મન્ત્રના ઉપાસકો ‘હું’ આવો ને હું’ એવો’ એવા ફાકાઓ મારતા નથી, અને ‘આ મારું’ ને તે મારું’ એવી આભિમાનિક કલ્પનાઓ તેઓના હૃદયમાં સ્થાન મેળવતી નથી. એથીજ એઓનો આત્મા પોતાના ઉદારભાવનાં કિરણો સર્વત્ર પ્રસારી શકે છે, અને પોતાની સમુજ્જવલ જીવનપ્રભાથી જગતને આલોકિત કરે છે.

पूर्वोक्तमेवाऽर्थं स्पष्टयति—

कार्यान्तरं न ह्यवशिष्यते मे कार्यं विधायेदमिति स्वचित्ते ।

कुर्वन् सुमेधा अपि तत्समाप्तौ कार्यान्तरं कर्तुमनाः पुनः स्यात् ॥ ૨૬ ॥

* “ અહં મમેતિ મન્ત્રોઽયં મોહસ્ય જગદાન્ધવક્રન્ ।

અયમેવ હિ નઽપૂર્વઃ પ્રતિમન્ત્રોપિ મોહજિત્ ” ॥

—યોગીન્દ્ર યશોવિજયજી, યાનુસાર.

Even a wise man saying to himself, " after finishing this work, nothing is left for me to do " would after its completion again make up his mind to undertake some other piece of work.

પૂર્વોક્ત અર્થેનું સ્પષ્ટીકરણ—

“ આ કામ પૂરું થયા પછી મારે કાંઈ કામ કરવાનું બાકી રહેતું નથી, આમ મનમાં ચિંતવતો બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પણ ચાલુ કામ પૂરું થયા પછી ફરી બીજી ઉપાધિને હાથમાં લેવા તૈયાર થાય છે. ”

મતલબ કે-પ્રજ્ઞાઓનો અન્ત આવવો-સંસારની ઉપાધિઓનો છોડો પામવો-મનોરથો સમાપ્ત થવા, એ બહુ દુષ્કર છે; અને એવી સ્થિતિ ઉપર આવ્યા સિવાય આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં વધી શકાતું નથી.—૨૬

તૃષ્ણાં દુર્લભામાહ—

પારં સ્વયમ્ભૂરમણામ્બુરાણોઃ સમ્પ્રાપ્તુવાનાઃ પ્રબલૌજસોઽપિ ।
અપારતૃષ્ણામ્બુધિલંબનાય કર્તુ પ્રયાસં ન પરિક્ષમન્તે ॥ ૨૭ ॥

Even persons of indomitable energy who can cross over the great ocean called Swayambhuramana, are not able even to try to cross the unfathomable ocean of desires.

તૃષ્ણાનું દુર્લભ્યત્વ—

“ સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રનો પાર પામવાની શક્તિ ધરાવનારા પ્રબલ શરવીરો પણ અપાર તૃષ્ણારૂપ મહાસાગરને ઓળંગી જવાનો પ્રયાસ કરવામાં સમર્થ થતા નથી. ”—૨૭

તુષ્ણાયા ડુર્નિરોધત્વેન તત્પ્રતિપક્ષ-સન્તોષસ્ય દૌર્લભ્યં ગ્રાહ—

અસ્વખંડભૂમખંડલશાસકત્વં ન દુર્લભં દુર્લભમેતદેવ ।

તુષ્ણાનિરાસોપગતાવકાશં સન્તોષરત્નં પરમપ્રભાવમ્ ॥ ૨૮ ॥

(28)

The sovereignty of the whole world is not unattainable; but the only thing difficult of attainment is the jewel-like and supremely lustrous contentment which finds scope only after the cessation of all desires.

Cf.—Expel avarice from your heart, so shall you loose the chains off your neck.

—*Javidan-e-Khirad.*

A mind content, both crown and kingdom is.

—*Green.*

સન્તોષયુગં દૌર્લભ્ય—

“ અખંડ ભૂમંડલમાં શાસન ચલાવવાનું સૌભાગ્ય દુર્લભ નથી, પરંતુ તૃષ્ણાનો અટકાવ કરવાથી મેળવાતું અને અચિન્ત્યપ્રભાવવાળું એવું સન્તોષરત્ન રત્ન જે પ્રાપ્ત થવું, એજ દુર્લભ છે. ”—૨૮

સર્વાણિ સુખાણિ અનુસન્તોષસુખમ્—

ન તત્ સુખં વિભ્રતિ ભૂમુજોઽપિ ન તત્ સુખં સ્વર્ગસદો ન ચેન્દ્રાઃ
યસ્મિન્ સુખે તુષ્ટમનઃપ્રભૂતે વિવેકિનો નિર્ગમયન્તિ કાલમ્ ॥૨૯॥

(29)

The happiness having contentment for its origin in which the wise pass their time, is beyond the reach of even kings, gods and Indras.

SPIRITUAL LIGHT.

Cf— My mind to me a kingdom is;
Such perfect joy therein I find,
As far exceeds all earthly bliss
That world affords, or grows by kind;
Though much I want; what most men have,
Yet doth my mind forbid me crave.

... ..
No wealth is like a quiet mind

—Ancient Song.

તમામ સુખો સન્તોષના સુખની નીચે છે—

“ તે સુખનો સ્વાદ રાખ્યોને મળતો નથી, તે સુખનો અનુભવ દેવતાઓને થતો નથી અને તે સુખનો સાક્ષાત્કાર ઇન્દ્રોને પણ હોતો નથી, કે સન્નુષ્ટ હૃદયમાંથી પ્રકટ થયેલ જે સુખમાં વિવેકી લોકો કાળ વ્યતીત કરે છે.”—૨૯

પૂર્વોક્તમેવાર્થી સ્પષ્ટીકરોતિ—

કામોદ્ભવં શર્મં યદસ્તિ લોકે દિવ્યં મહાચ્છર્મં પુનર્યદસ્તિ ।
તૃષ્ણાક્ષયોદ્ભૂતસુખશ્રિયસ્તદ્ ન ષોડશીં નામ કલાં લભેત ॥૩૦॥

(30)

The happiness arising from worldly passions in this world and also the heavenly happiness are decidedly much inferior (not even one sixteenth of) to that derived from the total cessation of desires.

પૂર્વોક્ત અર્થનું સમર્થન—

“ લોકમાં કામક્રીડાથી ઉત્પન્ન થતું જે સુખ છે, અને સ્વર્ગમાં જે મહાન આનન્દ છે, તે, તૃષ્ણાના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતી સુખ-સમ્પત્તિના સોળમા ભાગને પણ પહોંચી શકતી નથી.”—૩૦

ममत्वभावं निरासितुमुपदिशति—

इहास्ति को नाम तथाविधो नः कुर्मो वयं यत्र ममत्वभावम् ? ।
सर्वेऽपि कर्माशयबन्धभाजः कस्योपकारं खलु कः करोतु ? ॥३१॥

(31)

There is no body in this world with whom we can identify ourselves and ever continue our friendship; when all are under the potent influence of Karmas who can extend and who can receive obligation ?

Notes:—*The law of Karma rules the whole universe. It accounts for the differences in capabilities, opportunities, experiences in this Samsara. It works only where desire lies at the bottom. The Jain philosophers most emphatically assert the inexorableness of the law of Karma. These differentiations are not mere appearances but they are real and must be due to some cause working behind. They are according to the Jain principles as Time, External environments, Necessity, Action and Exertion (काल, स्वभाव, नियति, कर्म, उद्यम). These five are the determining causes of the diversity of names and forms in and through which the self-existent universe is revealed to us. Of these, Time is an aggregate of one dimension and from its nature flows on uniformly revealing itself in relation of sequence and seasons. Swabhāva is the natural and external environment of an organism. It consists of soil, air, water, heat and light. A

* The above is the briefest summary of what is fully explained in an Epitome of Jainism by Nāhar.

SPIRITUAL LIGHT.

living organism is a seat of chemical anabolic and catabolic, constructive and disintegrative, and both these transformations come under Swabhāva. The third is Niyati which with the Jains signifies Necessity and not as in the case with some other religions, the Decree of God; because in the latter sense it takes away from us all the moral responsibility which lies only in our option of doing a thing and not in compulsion. Next is Karma or Deed revealing itself in the taking of the one concomitantly with the leaving of the other; it implies a change of relations or relative positions which is nothing but motive itself in one form or another. The cause of Karma is the substance itself and this explains the origin of the common adage 'As you sow, so you reap.'

Udyama in the simplest form is the desire to realise a particular end. If we ask what was the original cause of an organism coming into existence we must reply 'Itself'. Who was the creator? 'Itself.' The highest philosophy brings us no other reply; beings and worlds are, because it was their pleasure to be. The working of these five causes can be illustrated by the development of seed into tree. The influence of the first two is potent. As to the third the seed will not grow unless there be a kind of necessity which is as if it were propelling it on its onward march. Again Udyama is also necessary. The seed if not planted by somebody and properly looked after by some agency will not thrive and the subsequent transformations will be impossible. Lastly the effect of Karma is also equally clear. Lamarck, Darwin,

Spencer and Haeckel may attempt to explain everything on the assumptions of Heredity, Adaption and Evolution, but Biology has failed so far to assign any adequate reason for subsequent differentiations and variations in an organism. There is no alternative other than having recourse to the Law of Karma to explain the causes of differences and variations. It is Karma alone that accounts for diverse forms though they arise apparently from the same origin. The co-operation of these five instrumental causes works out perpetual changes and differences which ever take place in this universe. So the author means to say that when the law of Karma reigns supreme, dependence on other relations as kinship, friendliness patronage, etc., is completely futile and impotent. When these mundane relations are themselves fleeting, dependent, powerless, how can they help you in the achievement of your goal. ?

મમત્વભાવનો નિરાસ—

“ આ જગતમાં કોણુ તેવો મનુષ્ય અમારો છે, કે જેના ઉપર મમત્વભાવ રાખીને અમે આનન્દ માની શકીએ ? ઉપકારની દૃષ્ટિએ મમત્વભાવ રાખવાનું સમુચિત મનાવું હોય, તો સમજવું જોઈએ કે— દરેક જીવો કર્મ વાસનાથી જ્યારે બંધાયેલા છે, તો કોણુ કોનો ઉપકાર કરી શકે તેમ છે ? ”—૩૧

વ્યાખ્યા.

ઉપકારીનો ઉપકાર જૂઠવો, એ મહાપાપ છે. એકજ કાડીની મદદ આપનારના પણુ તેટલે અંશે કૃતજ્ઞ થવુંજ જોઈએ. આ ગુણુ જેનામાં નથી, તેમાં ધર્મની યોગ્યતા નથી. હકીકત આમ હોવા છતાં, પ્રસ્તુત શ્લોકમાં એમ જે કહેવામાં આવ્યું કે—“ કોણુ કોને ઉપકૃત કરે છે ? ” તેમાં બહુ ગંભીર સ્વરૂપ રહેલું છે. બહુજ જિની હૃદની દૃષ્ટિએ એ વાત

SPIRITUAL LIGHT.

કહેવામાં આવી છે. અધ્યાત્મનાં ગંભીર તત્ત્વો અને કર્મના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો સમજનાર આ આત્મતને સારી પેઠે સમજી શકે છે.

સારાંશ એ સમજવાનો છે કે જેનાથી આપણને સુખ યા દુઃખની સામગ્રી મળે છે, તે મનુષ્ય સ્વતંત્રતા આપણને સુખ-દુઃખનો દાતા નથી, કિન્તુ તેને આપણા ઉપકાર યા અપકાર કરવા તરફ પ્રેરનાર આપણું શુભ-અશુભ કર્મો છે. રાગ યા ધનાઢ્યને ત્યાં પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણી જે એશઆરામ ભોગવે છે, તે વિષે તે રાગ યા તે ગૃહસ્થ એવો જે અભિમાન કરતો હોય, કે-‘ મારાજ કારણથી આ પુત્ર સમૃદ્ધિ ભોગવે છે ’ તો એ અભિમાન અનુચિત છે; કારણ કે તે પ્રાણીએ પૂર્વે એવાંજ કર્મો-શુભ કર્મો બાંધ્યાં છે, કે જેના પ્રતાપે તે પ્રાણી એ રાગ કે એ ગૃહસ્થનાં ઘરમાં જન્મ મેળવી શક્યો અને એ રાગ કે ગૃહસ્થનો પૂર્ણ પ્રેમ સમ્પાદન કરી શક્યો.

આ પ્રકારની કર્મની સત્તા સમજવામાં આવે, તો અભિમાન કે જે સંસારનું મૂળ છે, તે ટકી શકે નહિ. ખેશક પૂર્વકૃત કર્મ, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ પ્રમાણે ઉદયપ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ બાહ્ય સામગ્રીના સહકારથી વિપાકાભિમુખ થાય છે; અને એથીજ ઉપકૃત મનારે ઉપકારીના કૃતજ થવું જોઈએ છે.

પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે સંસારની વાસનાઓથી જેમ જેમ બહાર નિકળાય છે અને દિવ્ય માર્ગમાં જેમ જેમ આગળ વધાય છે, તેમ તેમ સાંસારિક પદ્ધતિઓનો સમ્બન્ધ છૂટતો જાય છે, અને એ દશામાં એવું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રકાશે છે કે, તેવા જ્ઞાનીની બુદ્ધિ, નીચી હૃદયર રહેલા જગજગન્તુઓની બુદ્ધિ-માન્યતાઓથી ઘણી જુદી પડે છે; અને તેને એ વાતનું બહુજ સ્પષ્ટ પ્રતિભાન થાય છે કે “ આ બધું ચરાચર વિશ્વ કર્મના ચક્ર ઉપર ગતિ કરી રહ્યું છે. ”

કોઈ પણ મનુષ્યને જ્યારે આવું સ્પષ્ટ પ્રતિભાન થાય, ત્યારે તે, દુઃશ્મન થનારની સ્થાને રુદ્ધ નહિ થતાં “ દુઃશ્મન થનારને પ્રેરણા કરનાર માઈ પોતાનુંજ કર્મ છે ”-એમ સમજીને સમભાવ ધારણ કરે છે. અને તેવીજ રીતે, અનુકુળતા સમ્પાદન કરી આપનાર તરફ પણ હૃદયના વેગમાં નહિ ખેંચાતાં, પોતાનાંજ પૂર્વકૃત શુભ કર્મનું તે પરિણામ સમજીને ખુશી થતા હૃદયને અટકાવે છે.

ઉપર કહી મ્યા તેમ, કર્મનાં તરવો સમજનારો નુકસાન કરનાર તરફ રુદ્ધ ન થાય, તો અનુકૂળતા મેળવી આપનાર તરફ તેણે તુષ્ટ પણ ન થવું જોઈએ. એ સમાન ન્યાય છે; આપણને જ્યારે લાભ મળે છે, ત્યારે આપણા હૃદયમાં મોહરૂપ હર્ષ ઉછળવા માંડે છે, આ મોહમય હર્ષની સાથે-ધ્યાન આપો કે-પેલા ઉપકારનો કશો સમ્બન્ધ હોતો નથી. તો આવો હર્ષ કે આવી ખુદી કરના સિદ્ધાન્તો સમજનારના હૃદયમાં ઉદ્ભવે નહિ.

આવી મધ્યસ્થવૃત્તિ તરફ ધ્યાન ખેંચવાને માટેજ આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે-“ સર્વ સંસારઘ્રસ્ત જન્તુઓ જ્યારે કર્મ-બન્ધનોથી બદ્ધ છે, તો પછી કાણ કેને ઉપકૃત કરી શકે તેમ છે ? દેખીતું છે કે ખુદ પોતેજ બદ્ધ હોય, તો તે બીજાને બન્ધનથી છૂટા કરી શકે નહિ. ”

पूर्वोक्तामेव वार्ता स्फुटीकरोति—

सर्वे च तृष्णानलतापतप्ताः शक्नोति कः कस्य शमार्पणाय ?
सम्बन्धमप्यातनुमश्च केन ? न कापि सम्बन्धकलोपलम्भः ॥३२॥

(32)

All being heated by the fire of desires, none is capable of making others happy; there being no possibility of reciprocal relation, with whom can we bring out friendly association ?

पूर्वोક્તિ વાતનું સ્ફુટીકરણ—

“ સર્વ પ્રાણીઓ તૃષ્ણારૂપ અગ્નિના તાપથી બળી રહ્યા છે, તો પછી કાણ કેને શાન્તિ આપવા સમર્થ થઈ શકે તેમ છે ? વળી સંસારમાં કેની સાથે સમ્બન્ધ (માયા-મમતારૂપ) કરવો યોગ્ય છે, કેમકે સમ્બન્ધનું ફળ જે લેવું-દેવું, તે ક્યાંય પણ દેખાતું નથી. ”—૩૨

બ્યાખ્યા.

સાંસારિક સંબંધબળ ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં માણસ પડે છે કે સર્વ સ્વજનો કે પરજનો, પોતાના મતલબની તૃષ્ણાના પ્રવાહમાં તણાતા બળે છે. આવી સ્થિતિમાં ડોઝ, ડોઝને તૃષ્ણાના પ્રવાહમાંથી બહાર કાઢવા શક્તિમાન થઈ શકે તેમ છે કે ? જેની સાથે સમ્બંધ કરીએ છીએ, તેની સાથે સંસારના ખાડામાં વધારે ઉંડા ઉતરવાનું જોવામાં આવે છે. તેજ સંબંધ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મંચલા જોગ કહી શકાય છે, કે જે સમ્બંધના પરિણામે સંતાપ, વાસના અને બંધનોનો હાથ થવા માટે અને આત્મા નિભાય તથા સ્વતંત્ર થવાની લાઈન ઉપર આવે. આવા સંબંધથી કલટા સંબંધો, જે સંસારની બળ ઉપર પથરાયલા જોઈએ છીએ, તે નિષ્ફળ તથા વિપરીત ફળને ઉપજાવનારા છે. થાંભલાને બે હાથથી પકડીને ઉભો રહેલ માણસ જેમ પોકાર કરીને કહે કે-“ મને ડોઝ આ થાંભલાથી છોડાવો ! ” તેવીજ રીતનો પોકાર સંસારસમ્બંધની બળમાં ફસેલાઓ કરી રહ્યા છે કે-“ અમને ડોઝ બંધનોથી મુક્ત કરો. ” પરંતુ આ બંને પ્રકારના પોકારો અજ્ઞાનતા ઉપર રચાયલા સમજી શકાય છે, અને એ અજ્ઞાનતા બંન્ને સુધી હડે નહિ, ત્યાં સુધી ડોઝ આત્મા સ્વાધીન થવા માટે શક્ત નથી, એ ખુલી વાત છે.

આ બંને પ્રકારના પોકાર કરનારાઓને બંધનમુક્ત થવા માટે ફક્ત જ્ઞાનદષ્ટિનીજ આવશ્યકતા છે. જ્ઞાનદષ્ટિનો વિકાસ થયેથી પેલો થાંભલો પકડી ઉંભલો ઝટ પોતાના હાથને થાંભલાથી હટાવી લેશે, અને સંસારગ્રસ્ત પ્રાણિઓને જ્ઞાનદષ્ટિનો વિકાસ થયેથી તેઓ પોતાના હૃદય-પ્રદેશમાંથી મમત્વભાવનાની સૃષ્ટિને ઉખાડી નાંખી, પોતાના આત્માને સ્વાધીન સમજવા સાથે અદ્વૈત આત્મભાવમાં પ્રગતિશીલ થશે.

“ સાંસારિક વાસનાની સૃષ્ટિમાં ડોઝનો સમ્બંધ ડોઝને વાસ્તવિક હક પ્રદ નથી. ” એમ જે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઉચું અને ગંભીર સત્ય છે, એ વાત એ દષ્ટિએ મનન કરનારાઓ સારી પેઠે સમજી શકે તેમ છે. જગતના મેદાનમાં વિચરવા છતાં પણ તટસ્થ ભાવને હૃદયમાં જે સ્થાન આપેલું હોય, દુનિયાના બાહ્ય વ્યવહારોને અનુસરવા છતાં આંતરિક દષ્ટિ જે મધ્યસ્થભાવથી સંસ્કારિત બનાવેલી હોય અને તે દષ્ટિએ તે વ્યવહારોને માયાબળ તથા માયાબળ

સમજવામાં આવ્યા હોય, તો તેવાઓને તે બાહ્ય સમ્બન્ધો આત્મોન્નતિના માર્ગમાં પ્રતિબંધ કરનાર થઈ શકતા નથી.

પુનઃ પ્રસ્તુતમેવ દઢીકરોતિ—

સર્વે પરાધીનતયૈવ સન્તિ કઃ કં સ્વતન્ત્રં પ્રવિધાતુર્માષ્ટે ? ।

સ્વયં દરિદ્રો હિ પરં વિધાતુમાઢ્યં કથંક્કારમલમ્ભવિષ્ણુઃ ? ॥૩૩॥

(૩૩)

None being master of himself, who can then liberate others ? How can one, himself poverty-stricken make others rich ?

પ્રસ્તુતનુજ દઢીકરણ—

“ દરેક જનુઓ પરાધીન છે, તો કોણ કેને સ્વતન્ત્ર બનાવવા સમર્થ થઈ શકે તેમ છે ? કેમકે સ્વયં દરિદ્ર મનુષ્ય બીજાને પૈસાદાર બનાવવા કેમ સમર્થ થઈ શકે ? ”—૩૩

અથ સ્નેહસ્ય સન્તાપકરણમાહ—

સ્નેહસ્ય નિષ્પાદન આદિતસ્તુ શ્રામ્યત્યવિચ્છેદકૃતે ચ પશ્ચાત્ ।

एवं दशायां परिभज्यमाने स्नेहे भृशं ताम्यति मानवोऽप्यम् ॥૩૪॥

(૩૪)

A man first endeavours to bring about friendly (cordial) relations and afterwards to maintain them in tact; if, in the meantime, they are broken off, his distress knows no bounds.

સ્નેહ સન્તાપનક છે—

“ આ મનુષ્ય પ્રથમ તો કોઈ વ્યક્તિની સાથે પ્રેમ બાંધવા મથે છે, અને પ્રેમ બંધાયા પછી તે પ્રેમને સ્થિર રાખવાની મહેનત લે છે;

SPIRITUAL LIGHT.

આ દશામાં સ્થામા મનુષ્ય તરફથી જો તે પ્રેમ દૂરી જાય, તો તેને અત્યંત સન્તાપ અનુભવેલો પડે છે. "—૩૪

एकपक्षीयप्रेमकरणं प्रातिषेधति—

यत्प्रेम्णि चित्तं रमते त्वदीयमन्यत्र चित्तं रमते तदीयम् ।

कथं वृथा मुह्यसि तत् परत्र ? नह्येकपक्षः प्रमदाय रागः ॥ ३५ ॥

(35)

The person to whom you are warmly and lovingly attached has ardent feelings of love else where. Why are you deluded into false love for others ? One-sided love can not give happiness.

Notes—The true aspect of love or affection consists in its extension to the whole universe. Naturally it starts from oneself and family and then to his immediate society and thus further on. This is no doubt a desirable and laudable phase of love. But on the contrary when it is confined only to his family or some one else and proceeds no further, it becomes a subject of regret and contempt. The author here rightly disparages the one-sided attachment of men in this world—a theatre of inconstancy and fluctuations. Even judging it from the phenomenal standpoint it is not desirable as it proves to be a source of many evils and sins. He has in view the expansion of the mind for the good of the whole society by the cultivation of benevolent feelings as an important duty in life. He says, these affections may be in the beginning warm, comforting and hopeful, but they eventually turn out cool and

distressing. When these temporal relations as, of Kinship and friendship etc., are not permanent but liable to be easily broken, he properly advises men to disattach themselves from their sordid pursuits and to utilize some spark of light and purity still remaining in their natural conscience. Selfishness governs all these relations, temporary and vanishing in their nature though seemingly permanent and alluring to those who are stupified with illusion as to the relation of the Soul with the body. Their vision being clouded they do not see the right path for their progress. The best key of knowing this right path is to unfold the light of the Soul. It could be achieved by cognizing the unsubstantial and delusive nature of the worldly attachment. Thus freedom from attachment and repulsion viewed from the higher standpoint is the true path to liberation. The condemnation of love, we often meet with in religious works, is not to be taken as absolute, but is meant to evoke the sense of the renunciation.

એકપક્ષવાળો પ્રેમ ન રાખવો બોધએ—

“ હે મહાભાગ ! જેના ઉપરના પ્રેમમાં તારે મન રમણુ કરી રહ્યું છે, તેનું હૃદય તો બીજામાં જ (તારામાં નહિ) રમ્યા કરે છે, તો પછી ફોગટ શું કામ તેના ઉપરના મોહમાં થેવો બની રહે છે ? સમગ્ર રાખવું બોધએ કે—દુનિયામાં એક પક્ષનો રાગ સુખને માટે હોતોજ નથી. ”—૩૫

સ્નેહસ્થાકર્તવ્યત્વમાહ—

અનન્યસાધારણભાવતઃ કસ્ત્વદ્વોચરં પ્રેમ દધાતિ લોકે ? ।

एवं न चेत् क्वापि न तर्हि बीभ्यन् ! स्नेहो विधातुं भवताऽस्तियुक्तः॥ ૩૬

SPIRITUAL LIGHT.

(36)

Oh, wise one ! Can you say, if there is a single person who cherishes self-less love for you in this world ? If not, it is but meet that you disattach yourself from everything.

સ્નેહનું અકર્તવ્યત્વ—

“ હે બુદ્ધિમન્ ! અતાવ કે તારા ઉપર અનન્યભાવથી પ્રેમ ધરાવનાર સંસારમાં કોણુ છે ? અગર કોઈ નથી, તો પછી તુજ સ્નેહમાં અધાઈ જવું, એ તારે માટે કોઈ રીતે યુક્ત નથી. ”—૩૬

પ્રસ્તુતમેવાડહ—

यत्प्रेमजन्यं परितापमेषि तत्तापहानाभिमुखः स चेद् न ।
तत् तादृशं प्रेम विषयं कुण्डं मत्वा परित्यज्य कुरुष्व तोषम् ॥૩૭॥

(37)

When you feel burning anxiety for the sake of his love and when he does not care to relieve you of the torment, you should look upon this kind of attachment as a reservoir of poison; free yourself from it and be contented.

Of—Be peace thy aim, that peace of heart and mind,

Which conscious rectitude alone can give.

Always be righteous—*Smriti*.

પ્રસ્તુતજ વાત કહે છે—

“ હે મહાભાગ ! જે વ્યક્તિ ઉપરના પ્રેમને લઈને તને અહર્નિશ સન્તાપ થયા કરે છે, તે સન્તાપને દૂર કરવાનું જે તેના શક્તિમાં ન

હોય, તો તેના પ્રેમને વિષનો કુંડ સમજીને તેના ત્યાગ કરી દે અને સન્તાપ ધારણ કર. ”—૩૭

પૂર્વોક્તમેવ પોષયતિ—

સ્નેહો નહિં સ્થાયિતયા કચિત્ સ્યાત્ સ્પાદ્યત્ર તત્રાપિ ભવેત્ સુતીવ્રમ્ ।
 એકસ્ય મૃત્યાવિતરસ્ય દુઃસ્વં દુઃસ્વાસ્પદં પ્રેમ તતોઽસ્ત્યવશ્યમ્ ॥૩૮॥

(૩૮)

Surely, there is no stability of love anywhere; but even admitting it to be permanent somewhere, the death of one causes unbearable pain to the other. Consequently love is necessarily an abode of miseries.

Notes—Raga (attachment) nourishes the family of pain and misery. Practically it is based on selfishness. It is vanishing and deceptive. The loss of the object of attachment is inevitable and so it is a source of unbearable pain. From attachment arise various passions, as, lust, greed and pride, etc. They forge and tighten the bondage of Karmas. They are not natural to the Soul. They serve to prolong transmigration and therefore one should avoid attachment as much as lies in his power. In this practical life actions done with good intention and virtuous motives bear good fruits but they are comparatively very inferior to those done with self-lessness.

પૂર્વોક્ત અર્થની પુષ્ટિ—

“ અવ્યવ તો એજ વાત છે કે સંસારમાં કાઈના પ્રેમ સ્થિર રહેતો નથી; કદાચ કાઈ સ્થળે તે સ્થિર રહેલો દેખાય, તો પણ તે પ્રેમિઓમાંના એકના મરણ પછી બીજાને અત્યંત સન્તાપમાં ઉતરવું પડે છે, આ માટે એ નિશ્ચય છે કે-પ્રેમ હમેશાં દુઃખનું ઘર છે. ”—૩૮

SPIRITUAL LIGHT.

● આખ્યા.

આજકાલ જોઈએ છીએ કે પ્રેમનો શંખ સર્વત્ર ફૂંકાઈ રહ્યો છે. બધે ટેકાણે પ્રેમના મન્ત્રો જપાઈ રહ્યા છે. જ્યાં જાઓ, ત્યાં—“ પ્રેમ એ આનન્દનું મંદિર છે, પ્રેમ એ સ્વર્ગનું વિમાન છે અને પ્રેમ એ મુક્તિનો દરવાજો છે ” આવી રીતની ઉદ્દોષણશ્રુતિઓ શ્રવણગોચર થાય છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રેમની વિરૂદ્ધમાં જ્યારે આવા શ્લોકો બહાર પડે, તો કેટલાકોનાં મુખકમલોમાંથી ‘ છી છી ’ ના પોકારો થવા લાગે, એ બનવા જોગ છે. પરંતુ આટલું સાહસ કરવાનું શા ઉપર ! તત્ત્વનો ગર્ભ તપાસ્યા વગર જજમેન્ટ આપનારાઓએ લગાર ધીરજ પકડી રાખવી જોઈએ છે.

પ્રેમના તત્ત્વ ઉપર દષ્ટિપાત કરતાં સહુ કોઈને જણાઈ આવે છે કે—એક પ્રેમ એવો હોય છે કે જે અમુક પ્રદેશને લગતો અને સંકીર્ણ હોય છે, જ્યારે બીજો પ્રેમ તેથી ઉલટો—સર્વ પ્રદેશને લગતો અને ઉદાર હોય છે. પ્રેમના આ બંને પ્રકારોમાં પ્રથમ પ્રકારનો પ્રેમ ઇચ્છવા જોગ છે, એમ કોઈ બતાવી આપશે ? પોતાની જાત અને પોતાના સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર વગેરે કુટુંબવર્ગ ઉપરજ—એટલાજ સાંકડા પ્રદેશમાં—એટલાજ ખૂણામાં પ્રેમની લાગણી ધરાવનાર, એ ખૂણામાંથી પોતાનું માથું બહાર કાઢી શકશે ? એ ખૂણા સિવાય બીજા પ્રદેશો તરફ દષ્ટિપાત કરી શકશે ? અરે ! તેવાઓની ધારણા તો એવીજ હોય છે કે—‘ મારું પૂરું થવું જોઈએ, બધે બીજાઓ ખાડમાં પડે ’. આવા હૃદયવાળાઓ ‘ વસુધૈવ કુટુંબકમ ’ એ મન્ત્રથી સહસ્ર કોશ વેગળા હોય છે. એવાઓને ફક્ત પોતાનેજ અંગે થતી હાનિમાં દુઃખ અનુભવવું પડે છે, પરંતુ બીજાને થતા નુકસાન તરફ તેઓ ખ્યાલ રાખતા નથી. આવી સ્થિતિના લોકો એટલા નિર્બલ હૃદયવાળા હોય છે કે—પોતાનું એક વાસણ ફૂટી જતાં પણ એઓના હૃદય ઉપર બારે આઘાત પહોંચે છે.

કહો ! આવો એકદેશીય તુચ્છ પ્રેમ નિંદવાજોગ નથી શું ? આ શ્લોકોમાં પ્રેમને જે ત્યાજ્ય બતાવવામાં આવ્યો છે, તે એકદેશીય પ્રેમ છે. મિત્રના પ્રેમમાં ફસાયલાઓને મિત્રનો વિયોગ અથવા મૃત્યુ થતાં જે દુઃખ સહવું પડે છે, અને તેથી જે અધિક દુઃખ પ્રેમની ગાંઠ ફૂટી જતી વખતે ખમવું પડે છે, તેવા પ્રેમ એકદેશીય છે, અતએવ તે સંકીર્ણ

અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક.

અથવા તુચ્છ છે. એવા સંકીર્ણપ્રેમવાળાઓ પોતાના મનોલા પ્રેમી તરફ જે રિનંદ્ય લાગણી ધરાવતા રહે છે, તે રિનંદ્ય લાગણી સમસ્ત પ્રાણિઓ તરફ તેઓને હોતી નથી; આજ માટે એવા હલકા પ્રેમના ક્ષેત્રમાં નહિ ભટકતાં, જગત્ જેવડા મોટા પ્રેમના મેદાનમાં વિહરવું જોઈએ. સર્વ પ્રાણિવર્ગ ઉપર જ્યારે સમાન ભાવ—સરખી લાગણી ઉદ્ભવે, ત્યારે જ વિશ્વસેવાનું વ્રત પાળી શકાય છે.

પ્રેમની મર્યાદા જ્યારે અમુકજ હદમાં બંધાયેલી હોય છે, ત્યારે તે પ્રેમ ખરેખર બન્ધનરૂપ થઈ પડે છે, અને તેનું પરિણામ એ પણ આવે છે કે—ખાવું ભાવે નહિ, સુવું ફાવે નહિ અને હૃદયમાં દાહ થયા કરે. આવો સન્તાપપૂર્ણ, પ્રેમ સર્વથા હાનિકર્તા છે. એવા પ્રેમને ઉખાડી નાંખ્યા સિવાય કલ્યાણનો રસ્તો છે જ નહિ. આવો પ્રેમ ખરેખર પ્રાણીને હડહડતા કુતરા જેવો બનાવે છે અને દુઃખના અંગારા ઉપર પડે છે. જિન્દગીને દિવ્ય બનાવવાના ઉમેદવારે આવા તુચ્છ પ્રેમથી પોતાના હૃદયને કાળું નહિ બનાવતાં વિશ્વવ્યાપક પ્રેમથી પોતાના આત્માને નહવરાવવો જોઈએ. સર્વ મનુષ્યો—સર્વ પ્રાણિઓ ઉપર એક સરખી પ્રેમની લાગણી ધરાવવામાંજ આત્માની ઉન્નતિ સમાયલી છે. હૃદયને બ્રહ્માંડ જેવડું વિશાલ બનાવવાને માટે બ્રહ્માંડ જેવડો પ્રેમસમુદ્ર નિર્માણ કરવો જોઈએ.

એકદેશીય પ્રેમમાં જેટલી તમોવૃત્તિઓ ભરેલી હોય છે, તેટલીજ સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ. સાર્વજનિક પ્રેમમાં સમાયલી હોય છે. પરમાત્મા મહાવીર અને દેવલરાતને પ્રાપ્ત થયેલા રામચન્દ્રજી વગેરે જે મહાપુરુષો થઈ ગયા, તેઓના હૃદયમાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જન્તુથી લઈ ઇન્દ્ર પર્વન્તના તમામ પ્રાણી વર્ગ ઉપર એકજ સરખો પ્રેમપ્રવાહ વહી રહ્યો હોતો, અને એવાજ સાત્ત્વિક પ્રેમના પ્રતાપે તેઓ પોતાને ઉન્નત બનાવી શક્યા. આત્માને પરમાત્મા બનાવવાનું સાધન સંસારમાં એકજ છે, આનન્દનું મંદિર યા સ્વર્ગનું વિમાન બ્રહ્માંડમાં એકજ છે, અને તે એજ કે સર્વ સમાન પ્રેમભાવ.

એકદેશીય પ્રેમ, એ જાળ છે, એમાં ફસાયેલો જન્તુ એહદ કષ્ટ ઉઠાવે છે; પરન્તુ સાર્વજનિક પ્રેમની જાળમાં બધાઓએ બંધાઈ જવાની જરૂર છે. આવી સ્થિતિમાં મૂકાયા સિવાય કોઈ પણ દેશની પૂર્ણ ઉન્નતિ

થઈ શકતી નથી. નીતીકારે દૂધ અને પાણીની જેમ બધાઓને પ્રેમી બનવાનું શિખવે છે. જેમકે-કોઈ એક ગૃહસ્થે તપેલીમાં દૂધ અને પાણી બંને ભેગું કર્યું. દૂધમાં પાણી આવ્યું, ત્યારે પાણી પણ દૂધની જેમ ધોળું થઈ ગયું-દૂધ અને પાણી બંને એકાકાર થઈ ગયાં. આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે-દૂધને જ્યારે પાણીની સંગત થઈ, ત્યારે દૂધે પોતાના સોબતી-પોતાના મિત્ર જળની સાથે ભેદભાવ નહિ રાખતાં, પોતાનો શ્વેત વર્ણ તેને આપી દીધો, જળને પોતાના જેવું બનાવી દીધું. પ્રેમનું આ પ્રથમ કર્તવ્ય દૂધે કરી બતાવ્યું. ત્યાર પછી તે દૂધની તપેલી જ્યારે ચૂલા ઉપર મૂકી, ત્યારે દૂધની સાથે મળેલું પાણી ધીરે ધીરે બળવા માંડ્યું. શા માટે ? એજ કારણ કે દૂધને જ્યારે બળવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે જલને પોતાની ફરજ પાળવાની જરૂર પડી કે-‘મારા ઉપકારી દૂધને જ્યારે વિપત્તિનો પ્રસંગ આવ્યો, તો મારે રહેતે તેને વિપત્તિ ભોગવવા નહિ દેતાં, તેની વિપત્તિ મારેજ ખમી લેવી જોઈએ.’ આ પ્રમાણે પોતાનું કર્તવ્ય પાળતું જળ જ્યારે બળી ગયું, ત્યારે, દૂધને પોતાના મિત્ર (જલ) નો વિરહ સહન નહિ થવાથી તે પણ તપેલીના કાંઠા સુધી આવીને અગ્નિમાં પડવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યું, અર્થાત્ દૂધનો ઉભરો આવ્યો. જ્યારે આ સ્થિતિ ઉપર વાત આવી, ત્યારે દૂધના માલિકે દૂધમાં ચાંગળું ભરીને પાણી નાંખ્યું. પાણી નાંખતાની સાથેજ દૂધનો ઉભરો બંધ પડ્યો. કારણ શું ? એજ કે દૂધને પોતાના મિત્ર (જળ)નો સમાગમ થવાથી શાંતિ વળી.

પ્રેમનું આ આદર્શ ઉદાહરણ છે. સમગ્ર વિશ્વમાં આવા આદર્શ પ્રેમની જરૂરીયાત છે.

દેશ, વેધ, વ્યવહાર અને પંથ વગેરેમાં ભલે ભિન્નતા રહે, પરંતુ તે ભિન્નતાને વિરહતાનું રૂપ ન આપતું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં તે ભિન્નતા વિરોધનું કારણ ન થવું જોઈએ. જે અંશે મતભેદ હોય, તે અંશને દબાવી રાખીને બીજા બધી બાબતોમાં સર્વની સાથે ભાતુભાવ રાખવો જોઈએ. દુનિયામાં ભિન્નતા કદાપિ મટવાની નથી-સંસારમાંથી ભિન્નતા કદી ખસવાની નથી. નૈસર્ગિક ભિન્નતા જગતના પદાર્થોમાં સદા સમ્બદ્ધ છે. દૂર ક્યાં જોઈએ, આપણા બે હાથજ ભિન્ન છે. શરીરનાં તમામ અવયવો એક બીજાંથી ભિન્ન છે. આમ ભિન્નતા હોવા છતાં,

જોવાની મળ એ છે કે તે બે ભિન્ન ભિન્ન હાથો, તે ભિન્ન ભિન્ન અવયવો ભેગા રહીને જીવાત્માનું કેવું સરસ કામ બનવે છે ? જુદા જુદા પરમાણુઓના ભેગા થવાથી—તેઓના પરસ્પર મળવાથી બનેલો ઘડો મનુષ્યોનું કામ કેવું સાધી આપે છે ? આ બધું શું બતાવી આપે છે ? એજ કે ભિન્નતા બલે રહે, પણ એક બીજાથી મળતાપણું કેમ ઓડવું જોઈએ ? જેમ, બે હાથ ભિન્ન હોવા છતાં પણ એક થઈને એક બીજાનું કામ બનવે છે, તેમ ગમે તેટલે અંશે ભિન્નતા હોવા છતાં પણ મનુષ્યોનો ધર્મ છે કે—તેઓએ પરસ્પર એક થઈને એક બીજાને મદદગાર બનવું જોઈએ. પેલા બે હાથ પરસ્પર ભિન્ન હોવા છતાં પણ યદિ એક બીજાથી વિરૂદ્ધ થઈ જાય, તો તમે જાણો છો કે તે બંનેની શી દશા થાય ? એજ કે, એક બીજાને સાફસુફ નહિ કરવાથી, એ બંનેના ઉપર ઈંચ ઈંચ જેટલો મેલ ચઢી જાય; અને એથી એઓને સડી જવાનો વખત આવે. જુઓ ! વિરૂદ્ધતાનું આ પ્રત્યક્ષ પરિણામ.

આ ઉપરથી એ સાર ખેંચી લેવાનો છે કે બધાઓએ એવી રીતે એકમેક થઈ જવું જોઈએ કે—એક બીજાની ઉન્નતિ કે એક બીજાના સુખમાં પોતાની ઉન્નતિ કે પોતાનું સુખ સમજવું જોઈએ. એકતા કેટલું કામ કરે છે, એ આપણા ધ્યાન બહાર નથી. આપણી પાનાની રમત જ આપણને બતાવી આપે છે કે—એકતાનો કેટલો પ્રભાવ છે. પાનાં રમનારાઓ સારી પેઢે સમજે છે કે—“ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, એમ દશ દાણા સુધીનાં પતાં ને સર કરી જનાર ‘ગોલો’ છે અને ગોલા ઉપર રાણી, તથા રાણી ઉપર બાદશાહનો હુકમ ચાલે છે. પરંતુ બાદશાહની મહોર છાપને પણ ફેરવી નાખનાર—બાદશાહ ઉપર પણ વિજય મેળવનાર કોણ છે, એ તમે જાણો છો ? હા, પેલું સંતાડી રાખેલું પાનું. કયું ? એ ‘એકકો’ જોઈ લ્યો ! એકતાનો પ્રભાવ. આ એકકો સમગ્ર દેશમાં જો હોય, તો કોઈ દુઃખી રહી શકે ખરો ! ગમે તે દેશ ગમે તેવો સમૃદ્ધિવાળો બની જાય, પણ તે દેશમાં જો એકકો ન હોય, તો તે, સમુદ્ર ભરાય એટલી લક્ષ્મીથી પણ સુખી થઈ શકે નહિ. કોઈ પણ દેશની ઉન્નતિ થવા માટે ત્રણ કારણોની જરૂર રહે છે. તે ત્રણ કારણો છે—સત્ય, સંપ અને બ્રહ્મચર્ય. આ ત્રિપુટીમાં મધ્ય સિંહાસન સંપ (એકતા) નું છે. અને એ ત્રણનો પરસ્પર અત્યંત નિકટ સમ્બંધ છે; કારણ કે સત્યવાદી

SPIRITUAL LIGHT.

પ્રજ્ઞામાં જ એકતા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, અને સત્યવાદનો ગુણ અલ્પચર્યને સાથે લઈને જ રહે છે.

પ્રસ્તુતમાં નિર્વિકાર સ્નિગ્ધ લાગણી, એ જ દિવ્ય પ્રેમ છે. આ પ્રેમમાં, લપટાઈ જવાય, એવી ચિકાશ હોતી નથી. આ પ્રેમ દુર્વાસનાઓનો ક્ષય કરીને પછી સ્વતઃ શાન્ત થઈ જાય છે. એના શાંત થઈ જવા પછી તરત કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. આવા પ્રકારનો પ્રેમ યથાર્થ સેવાધર્મને જન્મ આપનાર છે. પ્રેમ અને સેવાના સિદ્ધાન્તનું સુંદર રહસ્ય તો એ જ છે કે તેથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલે છે. પોતાના સ્વાર્થને બદલે જ્યારે સમાજનું હિત વિચારવામાં આવે, ત્યારે જ મનુષ્ય, મનુષ્ય બની શકે છે. એ સત્ય છે કે આપણે દરેકને સુખી ન કરી શકીએ. પરંતુ એટલું તો આપણાથી બની શકે કે—આપણા દોષથી કોઈ દુઃખી થાય નહિ. યાદ રાખવું જોઈએ કે જનસમૂહના સુખની દરકાર કર્યા સિવાય કોઈ પોતાની બંતે પૂર્ણ સુખી થઈ શકતો નથી.

નિઃદગીમાં એવા ઘણા પ્રસંગો આવે છે કે દ્રવ્યની મોટી બક્ષીશ આપવા કરતાં પણ આપણા પ્રેતસાહક સ્વાગતથી, માયાળુ વર્તનથી અથવા દિલસોજી ભરેલી દૃષ્ટિથી આપણે ખીજના હૃદયનું દુઃખ ઘણું ઓછું કરી શકીએ. દુર્બળમાં દુર્બળ મનુષ્યે પણ યાદ રાખવું કે જો તેની ઇચ્છા હોય, તો તે પોતાની પાસે સ્વર્ગસદૃશ આનંદ ખડો કરી શકે તેમ છે. કેવી રીતે ? માયાળુ શબ્દો, સ્નેહભરી દૃષ્ટિ અને સહાનુભૂતિ લાગણી ન દુખાય, તેવી સાવચેતી, આ અમૂલ્ય બાબતો વગર પૈસે તેને મેળવી શકાય તેવી છે, અને એમાંથી ખરો આનંદ અનુભવી શકાય છે. દરેક વ્યક્તિએ એ સમજી રાખવાનું છે કે—આપણું કર્તવ્ય દુઃખીને સુખી કરવાનું અને ભૂલા પડી ગયેલાઓને રસ્તે લાવવાનું છે. આ કામ ખરેખર આપણા પોતા પ્રત્યેની જ સેવા છે, કારણ કે આપણે મોટા સમાજના છૂટક છૂટક સભાસદો છીએ. ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ શારીરિક મહેનતથી સેવાનો લાભ ઉઠાવી શકે છે. જે, મનુષ્યો પ્રત્યે સાચો છે, તે જ ઇશ્વર પ્રત્યે સાચો છે. ખીજને જે અન્યાય આપવામાં આવે છે, તે અન્યાય આપણને જ મળે છે, જે પોતાના હક્કની ચિન્તામાં સમાજની સ્થિતિનો વિચાર કરતો નથી, તેના જેવો ખીજને કોઈ કંગાલ કે ગુલામ નથી.

અથ સ્વકીયત્વમોહમ્ભ્રાન્તિ નિરસ્યતિ—

सर्वो जनः स्वार्थनिग्रहेताः स्वार्थश्च सम्बन्धविधानेदक्षः ।
प्रेमप्रदीपस्य स एव तैलं स्वार्थे समाप्ते खलु कः किमीयः ? ॥ ३९ ॥

(39)

Self-interest governs all minds; it is a potent factor in bringing about friendly relations; it alone feeds love as oil, the light. When once the interest ceases the bond of union surely breaks-

વસ્તુતઃ પોતાનો કોણ ?

“ સર્વ મનુષ્યો પોતાના સ્વાર્થમાં મગ્ન છે. દુનિયામાં સમ્યક્-વ્યવહાર કોઈ હોય, તો આ સ્વાર્થજ છે. આ સ્વાર્થજ પ્રેમરૂપ પ્રદીપનું તેલ છે, સ્વાર્થ પૂરો થયા પછી કોઈ, કોઈનો રહેતો નથી.”—૩૯

उक्तमेव दृढयति—

।पतेति मातेति सहोदरेति मित्रेति कर्मस्फुरणोपजातम् ।
अवास्तवं खल्वपि मन्दमेधाः सम्बन्धमात्मीयतया प्रवेत्ति ॥ ४० ॥

(40)

The relation of father, mother, brother, sister and friend arises from the working of Karma; but the dull-witted ones attribute such relationships, though unreal, to soul.

Notes:—The Family relations are illusive, temporary and deceptive. The pure nature of the soul is quite independent of them. Consequently they should be attended with scrupulous care and caution as not to allow them to interfere with spiritual

SPIRITUAL LIGHT.

welfare. Of course they ought to be fed, taken care of and respected within proper limits as not to conflict with the high ideal of spiritual elevation.

પૂવેક્તિ અર્થનું સમર્થન—

“ આ પિતા, આ માતા, આ ભાઈ, આ મિત્ર વગેરે સમ્યન્ધનળ કર્મનાં આવરણોના સ્પુરણુથી ઉપજેલી છે. આ સમ્યન્ધનળ અવાસ્તવિક-કાલ્પનિક-ભૂમી છે; છતાં અલ્પચુદ્ધિવાળાઓ આ સમ્યન્ધનળને ખાસ આત્માની સમજે છે.”—૪૦

● વ્યાખ્યા.

સંસારમાં વસ્તુતઃ કોઈ સગો કે કોઈ સંબન્ધી નથી. માતા, પિતા, બહેન, ભાઈ, પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે જે સંબન્ધોનો સંબન્ધ છે, તે પૂર્વકૃત કર્મને અનુસાર રચાયેલો છે. સંસારરૂપ અરણ્યમાં ભ્રમણ કરતા પ્રાણીએ અનન્ત જન્મ-મરણો કર્યાં છે, અને એને લીધે આ જીવના માતા-પિતાઓ કેટલા થયા, એ ગણી શકાય તેમ નથી. અનન્ત માતા-પિતાઓ આ જીવે કર્યાં છે. આ જિન્દગીમાં આ જીવ જેને માતા માની રહ્યો છે, તે, પૂર્વ જન્મો પછી કોઈ જન્મમાં આ જીવની સ્ત્રી નહિ થઈ હશે ? આ જીવ અત્યારે જેને પિતા કહી રહ્યો છે, તે પણ કોઈ જન્મમાં આ જીવની સ્ત્રી યા પુત્ર નહિ થયો હશે ? જ્યારે આવી સ્થિતિ છે, તો પછી આ બધો સાંસારિક સંબન્ધ શું વાસ્તવિક કહી શકાય ? આ સંબન્ધને હૃદયથી શું સાચો માની શકાય ? કદાપિ નહિ, જે વસ્તુ કાલ્પનિક છે, તેને સહૃદય પારમાર્થિક માની શકે કેમ ?

વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં જ્યાં સુધી રહ્યા છીએ, ત્યાં સુધી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ ઉચિત વર્તન રાખવાની દરેકને જરૂર છે. આપણે જેના જેટલે અંશે ઉપકૃત થઈએ, તે તરફ તેટલે અંશે આપણે કૃતજ્ઞ થવાની જરૂર છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ હૃદયથી વિસરવી ન જોઈએ. સાંસારિક સંબન્ધને અંગે રહેલી પોતાની ફૂર્જે બરાબર પાલન કરવી, પરંતુ એ સમ્યન્ધમાં એવો વ્યામોહ ન રાખવો જોઈએ કે પોતાનાં આત્મોન્નતિનાં કાર્યોમાં ખસેલ પડે. પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલું કમળ પાણીથી જેમ અલગ

અધ્યાત્મભાવભાષ્યોક.

રહે છે, તેમ સાંસારિક સમ્બન્ધો વચ્ચે રહીને ઉચિત વ્યવહાર સાચવવા છતાં પણ હૃદયથી તે સમ્બન્ધોથી અલગ રહેવું, એજ ખરું હજીપણુ છે.

અધ્યાત્મભાવની ઉચ્ચ દશા તે એજ કહી શકાય છે કે એક સ્ત્રીને માતા નહિ માનતાં દુનિયાની તમામ મ્હોટી સ્ત્રીઓને માતા અને ન્હાની બાઈઓને યથાયોગ્ય બહેન યા પુત્રી માનવી જોઈએ; તેમજ એક પુરુષને પિતા નહિ માનતાં દુનિયામાં રહેતા તમામ વડેરાઓને પિતા અને તે સિવાયનાઓને યથાયોગ્ય બન્ધુ યા પુત્ર તરીકે લેખવા જોઈએ. આવી સ્થિતિ ઉપર આવ્યા સિવાય સમ્પૂર્ણતયા પરમાર્થવૃત્તિવાળું જીવન મળી શકતું નથી.

સર્વસ્ય સ્વાર્થનિષ્ઠત્વમાભેદયતિ—

यस्यास्ति चित्तं प्रचुरं तदोया भवन्ति सर्वे मृदुलस्वभावम् ।
दारिद्र्य आसेतु सहोदरोऽपि प्रेमी वयस्योऽपि पराङ्मुखः स्यात्॥४१॥

(41)

All persons become servile dependents, importunately soliciting favours of him who is the possessor of immense wealth. But when he is reduced to poverty, even his own brother or even an intimate friend is loth to look at him.

સર્વ સ્વાર્થપરાયણુ છે—

“જેની પાસે પુષ્કલ દ્રવ્ય હોય છે, તેનાજ બધાઓ નમ્રતાપૂર્વક સમ્બન્ધી થાય છે; પરન્તુ તેજ શ્રીમાન્ માણસ જ્યારે દારિદ્ર્યમાં સપડાય છે, ત્યારે તેના સગો ભાઈ અને પ્રેમ ધરાવનાર મિત્ર પણ તેની રહામે જોવા પૂરતો પણ સમ્બન્ધ રાખતો નથી.”—૪૧

ફલિતાર્થમાહ—

न कोऽपि कस्यापि समस्ति लोके दृथैव मोहाद् व्यथते जनोऽयम् ।
अध्यात्मदृष्ट्या परिचिन्तयेच्चेद्, निःसारमेतद् निखिलं प्रतीयात्॥४२॥

In the whole phenomenal world, nobody stands in permanent relationship with another. In vain does this world trouble itself painfully out of illusory attachment. If one judges from the standpoint of spiritual wisdom, he would be convinced of the unsubstantiality of all objects.

ફલિતાર્થ—

“વિશ્વમાં ખરી રીતે કાંઈ, કાંઈનો નથી. વ્યર્થ આ પ્રાણી મોહમાં મુગ્ધાય છે. અધ્યાત્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો ખરેખર આ બધું નિઃસાર જણાય તેમ છે.”—૪૨

દાષ્ટિભેદમાહ—

મહાલયાઽઽરામસુલોચનાદિ યદ્ બાહ્યદૃષ્ટ્યા પરિદેશ્યમાનમ્ ।
ભવેદ્ વિમોહાય, તદેવ વસ્તુ વૈરાગ્યલક્ષ્યૈ પુનરાત્મદૃષ્ટ્યા ॥૪૩॥

Palatial buildings, gardens (pleasure grounds) beautiful-eyed ladies, etc., if viewed from the phenomenal standpoint, fetter the mind; but the same things viewed from the noumenal standpoint, bring on the glory of disattachment.

દાષ્ટિભેદ—

“ મહેલ, બગીચો, સુંદરી વગેરે જે રમણીય પદાર્થો, બાહ્યદૃષ્ટિથી જોતાં મોહને ઉપજાવે છે, તેજ પદાર્થો, જે અન્તદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે, તો ખરેખર વૈરાગ્યને ઉપજાવનારા બને છે.”—૪૩

दृष्टिविपर्यासमाह—

दुःखं विना किञ्चन दृश्यते न सुखस्य लेशोऽपि भवप्रपञ्चे ।
तथाप्यहो ! वैषयिकं प्रसंगं सुखस्वरूपं प्रविदन्ति मूढाः ॥४४॥

(44)

In this-world-drama, nothing but misery is to be seen, not an iota of happiness; yet the wonder of it, is, that the deluded persons look upon amorous pleasures as constituting happiness.

This world-drama presents a scene of recurring dances and deceptive glances like the flashes of lightning. If one cares to place the charming and fascinating scenes from boyhood to youth, from youth to old age and from old age to death, he would be surely convinced of the vanity, mutability and unreliableness of this world (Samsār). Prosperity, adversity, riches, poverty, hopes, disappointments, profit, loss, elevation, degradation, etc., come by turns to mankind like the rotation of day and night. The generality of mankind is carried away by the stream of desires, avarice, sensuality, passion, etc. They are, therefore, subject to troubles and restlessness. Actions proceeding from selfish motives and desires and worldly pursuits being on disappointment and pain in the end. Some persons do acquire glory, fame, valour and are able to fill their houses with wealth on account of the good deeds, they have done in the past, but these fame, riches, etc., are also vanishing. They also tend to draw them into arrogant and vicious habits, which also tend to entangle them into

SPIRITUAL LIGHT.

the meshes of Karma. Even good actions, done, with the desire of fruits, however high, noble and sympathising they may be, they are sure, even then, to forge golden fetters for them. Rare are the persons whose actions proceed from selfish motives and tendencies. They are capable of holding equanimity in all circumstances of life, whether, untoward or favourable. With all these considerations before their minds, the wise view things from the noumenal standpoint and break this attractive and ornamental chain of worldliness and bring on the glory of disattachment. The author, therefore, rightly advises those, who are immersed in the ocean of worldliness, to work by honest means, unswervingly righteous patience and selfless devotion.

Cf—V. 44.

Experience tells me that my past enjoyments have brought no real felicity, and sensation assures me that those I have felt are stronger than those which are yet to come. Yet experience and sensation in vain persuade; hope, more powerful than either, dresses out the distant prospect in fancied beauty; some happiness in long perspective, still beckons me to pursue; and, like a losing gamester, every new disappointment increases my ardour to continue the game.—*Gems of Prose.*

દષ્ટિના વિપર્યય—

“ સંસારના પ્રપંચમાં દુઃખ સિવાય સુખનો કંઈ લેશ પણ જણાતો નથી, એમ છતાં પણ મૂઠદણિવાળાઓ વિપય-પ્રસંગને સુખરૂપ સમજે છે. ”—૪૪

દષ્ટિવિપર્યાસં દષ્ટાન્તેન કથયતિ—

મરીચિકાં વારિતયા વિલોક્ય મૃગો યથા ધાવતિ ભૂરિતૃષ્ણઃ ।
ભોગાન્ સુખત્વેન તથા વિદિત્વા તાન્ પ્રત્યહો ! ધાવતિ દેહધારી ॥૪૫॥

(45)

As a very thirsty deer runs after mirage, deluded by the illusion of water; so this creature, taking worldly pleasures to be real happiness, strives for them.

કેવો દષ્ટિવિપર્યાસ ?—

“ જેવી રીતે તૃપાથી પીડાયેલો મૃગ દૂરથી ઝાંઝવાને પાણી સમજી પાણી પીવાની લાલચે તે તરફ દોડે છે, (પરંતુ ત્યાં પાણી નહિ મળવાથી તે બીચારો મહાદુઃખી થાય છે,) તેવી રીતે પ્રાણી, ભોજોની અંદર વસ્તુતઃ દુઃખજ રહેલું હોવા છતાં પણ અહા ! તે ભોજોને સુખરૂપ સમજી તે તરફ દોડે છે. ”—૪૫

પ્રકૃત પયોદાહરણાન્તરં દર્શયતિ—

વસ્તૂરિકાસૌરભલુન્ધચેતા મૃગો યથા ધાવતિ તન્નિમિત્તમ્ ।
ન વેત્તિ તુ સ્વોદરવર્તિનીં તાં મૂર્ક્ષસ્તથા સૌખ્યકૃતે સુસ્વાત્મા ॥૪૬॥

(46)

Just as a deer, being strongly attracted by the fragrance of musk, wanders here and there for its acquisition and does not know it to be in his own naul; in the same way a stupid person makes ineffectual exertions for happiness, but does not know that his innerself is full of bliss.

Notes:—This illustration is meant to show that

SPIRITUAL LIGHT.

true and permanent happiness lies hidden in the inner--self and searching inquiry for it, is outside. The divine condition, full of infinite bliss, infinite powers, infinite perception and infinite knowledge, in all Souls exists from eternity, so Jiva is said to be potentially divine and constitutionally free even when it is incarcerated in the bonds of Karma. This phenomenal soul is Parmatman who, being under the veil of Karmas assumes a variety of forms in this world. It being ignorant of its true and real nature wanders here and there in the bewildered mental state, in the pursuit of true happiness of the Perfect Status, his bewilderingly misguided faith in what is nonself leads him astray from the right path. Being under the overwhelming influence of false-hood (Mithyatva) and also the veil of Karmas, being not dropped, his vision being muddy, he does not clearly see what lies hidden within his inner-self and so makes ineffectual exertions to get it from outside. In the same way the deer tries to find out musk from outside though it is in its own naal.

So it is well described in the following lines;

“ If solid happiness we prize,
Within our breast this jewel lies;
And they are fools who roam;
The world has nothing to bestow. ”

Cf—Our remedies oft in ourselves do lie,
Which we ascribe to Heaven.—*Shakespeare.*

પ્રસ્તુતમાં બીજું ઉદાહરણ—

“ કસ્તૂરીની સુગન્ધથી કસ્તૂરી ઉપર લુબ્ધ થયું છે ચિત્ત જેનું, એવો મૃગ, કસ્તૂરીને મેળવવા જ્યાં ત્યાં બ્રમણ કરે છે, પરંતુ તે કસ્તૂરીને પોતાના પેટમાંજ રહેલી જાણતો નથી, કે જ્યાંથી તેને સુગન્ધ આવી રહી છે; આવી રીતે મુદદષ્ટિવાળો માણસ પણ સુખને મેળવવા જ્યાં ત્યાં આડાં અવળાં ફાંફાં મારે છે, પરંતુ પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં રહેલા પૂર્ણ આનન્દને નિહાળતો નથી. ”—૪૬

उक्तं दृष्टिशोधनम्, अथ धर्मोद्यमे प्रेरयति—

वयुः क्षणध्वंसि विनश्वरी श्रीमृत्युः पुनः सन्निहितः सदैव ।

तस्मात् प्रमादं परिहाय धर्मे बद्धोद्यमः स्यात् सततं सुमेधाः ॥૪૭॥

(47)

Body is ephemeral; wealth is fickle, death is ever threatening; therefore, wise persons should abandon sluggishness and should gird up their loins for the performance of religious duty.

હવે ધર્મના ઉદ્યમ તરફ પ્રેરે છે—

“ શરીર ક્ષણવિનાશી છે, લક્ષ્મી ચંચલ છે અને મૃત્યુ, (શરીરના પડછાયાની જેમ) હમેશાં પાસેજ રહ્યું છે, માટે પ્રમાદનો પરિત્યાગ કરી શુદ્ધિમાને ધર્મની અંદર હમેશાં ઉદ્યમશીલ રહેવું જોઈએ. ”—૪૭

धर्म एव सारम्, इत्युपदर्शनार्थं संसारस्थितिमाह—

प्रभातकाले दिनमध्यकाले सायं च काले खलु वैसदृश्यम् ।

पदार्थसार्थे परिदृश्यते तत् क्वार्थे वयं विश्वसिमो विचार्यम् ! ॥૪૮॥

SPIRITUAL LIGHT.

(48)

In the morning, at noon and in the evening all objects undergo changes. What then should be the object of our trust ?

સંસારની સ્થિતિ—

“ પ્રાતઃકાળે, મધ્યાન્હકાળે અને સાયંકાળે પદાર્થોની અંદર જે પરિવર્તન થાય છે, તે આપણા જાણવામાં છે; તો પછી વિચાર કરો કે આપણે કય વસ્તુમાં વિશ્વાસી બની રહેવું જોઈએ ? ”—૪૮

ધર્મે સ્થિરતાયૈ વૈરાગ્યં યોજયતિ—

નારી કિમીયા તનયઃ કિમીયો મિત્રં કિમીયં પિતરૌ કિમીયૌ ? ।
ગન્તવ્યમેકાકિન૯વ હીતૈઃ પુણ્યં ચ પાપં ચ પરં સહ સ્યાત્ ॥૪૯॥

(49)

Whose is the wife, whose is the son, whose is the friend and whose are the parents ? Oh, mind ! You singly have to go accompanied by (only) merit and demerit.

ધર્મમાં સ્થિર થવા માટે વૈરાગ્યનું યોગ્ય—

“ સ્ત્રી કોની ?, પુત્ર કોનો ?, મિત્ર કોનો ?, માબાપ કોનાં ?, પરમાર્થદષ્ટિએ કોઈ કોઈનું નથી. અહીંથી આ પ્રાણીને એકલું જ જવાનું છે; માત્ર પુણ્ય અને પાપ એ બેજ સાથે આવવાનાં છે. ”—૪૯

વ્યાખ્યા.

“ પિતેતિ માતેતિ સહોદરેતિ ” એ શ્લોકથી આપણે એ જાણી ગયા છીએ કે—પિતા, માતા, લાઇ વગેરે સંબન્ધિઓ, જેઓને આપણે

૧ દિ; સ્ત: ।

સગા-સ્તેહી માનીએ છીએ, કર્મરૂપ કારીગરથી રચાયલા છે. અર્થાત્ એ બધે પિતૃત્વ, માતૃત્વ વગેરે સંબન્ધ કર્મનીજ કૃતિથી ઉભો થયેલો અવાસ્તવિક છે; પરન્તુ આ શ્લોકમાં એ શ્લોકથી બુદ્ધિજ કહેવામાં આવ્યું છે. આ શ્લોકને એ વાતની સાથે લેવા દેવા કંઈજ નથી કે પિતૃત્વ, માતૃત્વ વગેરે સમ્યન્ધ પારમાર્થિક છે યા કાર્પનિક ? આ શ્લોક એજ કહેવા માંગે છે, કે જેઓને તમે પિતા, માતા, મા, પુત્ર કે મિત્ર માનો છો, તેઓ ભલે તમને પ્રેમનો દેખાવ આપતા હોય, પણ અવસર ઉપર તે કાંઈ ભાવ પૂછવાના નથી. આ વાત ઉપર હાલના જમાનામાં કાને વિશ્વાસ ખેસે તેમ નથી ? સહુ કાંઈને પ્રાપ્તિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ થઈ ચુક્યું હોયું જોઈએ કે પ્લેગ જેવા ભયંકર રોગોની સીઝનમાં સગો આપ પોતાના છોકરાનો સગો થતો નથી. નજરે જોયું છે કે પ્લેગના ભોગે પડેલા પુત્રે જ્યારે તેના આપની પાસે પીવાને પાણી માંગ્યું, ત્યારે તેનો આપ તે છોકરાની પાસે પાણી આપવા જઈ શક્યો નહિ. છોકરો ખરાડા પાડતો રહ્યો અને આપ ત્યાંથી સટકી ગયો. આવા અનેક પ્રસંગો ધણીઓને અનુભવમાં આવ્યા હશે ? છોકરો પૈસો રળીને ઘરમાં લાવતો હોય, તો તે ઘરમાં બધાને વહાલો લાગે, નહિ તો સગો આપજ એને કાન પકડી એમ કહેવા તૈયાર થાય કે ‘ બેટાજી ! રળીને કંઈક લાવશો, તો ઘરમાં રોટલો મળશે. એકને એક સાત ખોડનો પુત્ર સખ્ત ખીમારી ભોગવી રહ્યો હોય અને કાંઈ યોગીન્દ્રનાં કહેવા પ્રમાણે તેના સગા-સંબન્ધીઓમાંથી કાંઈ પણ તેની ખીમારી બહારવા તૈયાર થવાથી તે સાજો થઈ શકતો હોય, તો વાંચનાર ! તમે માની શકો છો ખરા કે તે પ્યારામાં પ્યારા છોકરાને છવાડવાની ખાતર તેની સગી મા કે તેની પ્રિયતમા કામિની, યા કાંઈ પણ સગો પોતાને મૃત્યુના મુખમાં ઝંપલાવવા તૈયાર થાય ?.

આવી રીતે બધાઓ મતલબના ચાર છે, એ ચોક્કસ વાત છે. વ્યાવહારિક સ્થિતિએ પણ નિઃસ્વાર્થ સજ્જડ સંબન્ધ રખાતો ક્યાં જોવામાં આવે છે. જે બે મિત્રો કે જેઓની મિત્રતા કે પ્રીતિ ઉપર આપણને ત્યાં સુધી વિશ્વાસ ખેસી જતો હોય કે આ બન્નેનાં શરીરો ભલે ભિન્ન હોય પણ એઓનો હૃદયાત્મા એકજ છે ? આવી સ્થિતિના તે પ્રેમિઓ પણ કાલાન્તરે એવા પરિવર્તન ઉપર આવેલા આપણે જોયા છે અને જોઈએ છીએ કે તેઓ એક ખીજના દુશ્મન બની ગયેલા હોય છે.

SPIRITUAL LIGHT.

દાંપત્ય પ્રેમ પણ ત્યાં સુધીજ ટકી રહેલો જોવાય છે કે જ્યાં સુધી પ્રિયતમાનું મન જાળવવામાં આવે છે. સ્ત્રીનો સ્વાર્થ જ્યારે જાળવાતો નથી, ત્યારે સ્ત્રીનું હૃદય બરાબર માલૂમ પડી આવે છે કે તે અકારણુ સ્નેહવાળું હતું કે મતલબનું ચાર હતું ? એવી રીતે સ્ત્રી પ્રત્યે પુરુષનું હૃદય સમજી લેવું. બહુ બાપ જ્યારે ઉમર લાવક થયેલા પોતાના પુત્રોને તિબેરીની કુચીયો ન સોંપે, ત્યારે તે પુત્રોનું હૃદય, તે બહુ ઉપર કેવા ભાવવાળું થાય છે, તે આપણાથી અજાણ્યું નથી.

વધુ શું કહેવું ? ડગલે ને પગલે પિતા, માતા, પુત્ર, સ્ત્રી અને મિત્રની સાથે વૈમનસ્થતા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતા ક્રોનાથી અજાણ્યા છે ? આ ઉપરથી એ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે કે આપણે કઈ વ્યક્તિને—“**આ મારોજ છે**” એમ સંજ્ઞા હૃદયથી માની શકીએ ? જ્યારે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં આમ સ્થિતિ છે, તો પછી એજ માર્ગની ઉપાસના શ્રેયસ્કર જણાય છે કે જેને માટે મહાત્મા ભર્તૃહરિને એ ઉદ્ગાર નિકળેલો છે કે—“**વૈરાગ્યમેવાભયમ્**”

આ ઉપરથી માતા-પિતા* કે વડીલોની ભક્તિથી વંચિત રહેવાની, અથવા સ્વજન ના પરજન પ્રત્યે સમુચિત કર્તવ્ય નહિ પાળવાની ભયંકર ભૂલમાં કાઢાએ ફસાવું નહિ. કઈ દૃષ્ટિએ ઉપરની હકીકત અવલોકવામાં આવી છે, એ ખાસ વિચારવાની પ્રથમ અગત્ય છે. નિશ્ચયદૃષ્ટિ અને વ્યવહારદૃષ્ટિ એ બંનેને સાથે રાખીને કાંઈ પણ વિચારક્ષેત્રમાં ઉતરવું, અને એ બંને દૃષ્ટિઓથી તોલ કરીને વિષયનું પૃથક્કરણ કરવું, એજ બુદ્ધિનું કર્તવ્ય છે અને સારેજ સિદ્ધાન્તોને વ્યવસ્થિત બનાવી શકાય છે ? એવું જીવનશકટને સરળ અને સુંદર માર્ગ ઉપર લઈ જઈ શકાય છે.

પ્રસ્તુતમેવ સમર્થયતિ—

सम्बन्ध औपाधिक एष सर्वः संसारदासे वसतां जनानाम् ।

स्वभावसिद्धं परमार्थरूपं ज्ञानादिसम्बन्धमुपेक्षसे किम् ? ॥ ૫૦ ॥

(50)

The whole (phenomenal) relationship is

* માતા-પિતાની ભક્તિના સમ્બન્ધમાં જુઓ. ખીજા પ્રકરણના પાંચમા શ્લોકની વ્યાખ્યા.

superimposed on all human beings; Why do you, then, disregard the real and natural relationship based upon knowledge ?

Notes:—One drowned in the mire of worldliness and under the potent influence of false belief does not understand the truth underlying the true principles. (Tattvas.) They take these passions, love, hatred, attachment, lust, anger, etc; as part and parcel of the soul, while really they belong to the body. These are the conditions and changes, caused by the force of Karmas, which are very powerful and tenacious. They serve to prepare new bodies. Influenced by ignorance they identify their created bodies with the uncreate Atman. So the author advises them to apply them-selves to the study of principles, (Tattvas) whereby they may be able to distinguish the Soul from the body.

આસતી હકીકતની પુષ્ટિ—

“ હે સર્જન ! સંસારમાં વસતા મનુષ્યોનો જે આ બધો બાહ્ય સમ્બન્ધ દેખાય છે, તે ઉપાધિથી થયેલો છે; તે સમ્બન્ધમાં આસક્ત થઈને સ્વભાવસિદ્ધ (અભેદસ્વરૂપ) અને પારમાર્થિક એવા જ્ઞાનાદિ ગુણોના સમ્બન્ધને કેમ ઉવેચે છે ? ”—૫૦

ધર્મસ્થૈર્યાર્થે વૈરાગ્યપ્રકટીકરણાય મૃત્યોર્ભયંકરત્વં દર્શયતિ—

ગિરેર્ગુહાયાં જલધેશ્ચ મધ્યે પાતાલભૂમૌ ત્રિદશાલયે વા ।

ક્વાપ્યેતુ મૃત્યોસ્તુ ભવેન્ન ગુપ્તઃ સ ભૂર્ભુવઃસ્વસ્થિતયં હિ જ્ઞાસ્તા ॥૬૧॥

પચન્દદોર્દિન્દ્રબલવ્યપાસ્તજગદ્ગલા દુઃસહતેજઃપ્રાઃ ।

પ્રજ્ઞાસતિ સ્મ ક્ષિન્નિમ્ખંડલં યે તેઽપિ પ્રયાતાઃ સ્વલ્પ રિક્તહસ્તાઃ ॥૬૨॥

SPIRITUAL LIGHT.

जेगीयते स्मेन्दुमयूखशुभ्रं यशो यदीयं पृथिवीतलेऽस्मिन् ।
महाभुजास्तेऽपि हता यमेन व्यादाय वक्त्रं सहसा प्रसृताः ॥५३॥

(51)

Whenever one may go either to the caverns, in mountains, or to the interior of the ocean, or to the nether-worlds or to the abode of gods, he will not remain concealed from the God of Death; because he controls and rules three worlds. (lower, middle, higher).

(52)

The sovereign kings who dissipated the forces of the whole world by the might of their terrible staff-like arms and who were endowed with awe-inspiring lustre, once ably ruled the terrestrial globe. Even they (rulers) left this world indeed with empty hands.

(53)

Even the paramount kings whose glory bright like the rays of the moon was loudly trumpeted on this earth were struck by the God of Death, and to be prostrate on the grounds with their distorted faces.

Notes—Death is here portrayed as a fierce, terrible, undaunted and tyrannical monster, ever revelling in slaughter, committed irrespective of rank, position, wealth and beauty etc; in order to present lucidly before the mind, the frailty of mundane existence and the certainty of death and to draw out

from the innerself, the sublimity of thought based on dignified detachment from terrene, transitory, delusive affections, hopes and fears. The sorrow for the dead is the only sorrow from which one can not easily disassociate himself. It is bitterly cherished and brooded over in solitude. When softened into the serene reflection as to view effects into their causes, the burst of grief becomes changed into soothing peace. A clear vision of the world-panorama stands before one's mind and the invaluable treasure, stored up in the 'self-knowledge' is opened to him, so it is said, " Death falls heavy upon him who is too much known to others and too little to himself. " Thus rigid adherence to religious duties is the only path for spiritual elevation as will be seen in the verses treating of Dharma.

V. 51-53.

The boast of heraldry, the pomp of power,
And all that beauty, all that wealth ever gave;
Await alike the inevitable hour:—

The paths of glory lead but to the grave.

Can storied urn or animated bust,

Back to its mansion call the fleeting breath ?

Can honour's voice provoke the silent dust,

Or flattery soothe the dull cold ear of death ?

—Gray.

The glories of our blood and state,

Are shadows, not substantial things;

There is no armour against fate;

Death lays his icy hand on kings:

—J. Shirley.

SPIRITUAL LIGHT.

And, like the baseless fabric of this vision,
The cloud-capt towers, the gorgeous palaces,
The solemn temples, the great globe itself,
Yea, all which it inherit, shall dissolve,
and, like this unsubstantial pageant-faded,
Leave not a rack behind, We are such stuff,
As dreams are made on, and our little life
is rounded with a sleep.

—Shakespeare.

મૃત્યુનું લયંકરત્વ—

“યદિ પહાડની અગોચર ગુફામાં ચાલ્યા જવાય, સમુદ્રની અંદર-મધ્ય ભાગમાં પેસી જવાય, પાતાળની અંદર સંતાઈ જવાય, અથવા સ્વર્ગમાં ઉડી જવાય, તો પણ કાલરાજ્યથી ટાળી ગુપ્ત રહી શકતું નથી. કારણ કે પાતાળ, મૃત્યુલોક અને સ્વર્ગ એ ત્રણે ઉપર મૃત્યુરાજનું શાસન ચાલે છે ”—૫૧

“પ્રત્યંક જીવદંડના બળથી પરારત કયું છે જગત્તું બળ જેઓએ, એવા દુઃસહ તેજ વડે લયંકરમૂર્તિવાળા જે મહારાજાઓ આ પૃથ્વીતલને શાસન કરતા હતા, તેઓ પણ આખરે ખાલીજ હાથે અહીંથી વિદાય થઇ ગયા. ”—૫૨

“જેઓનો ચન્દ્રના કિરણ જેવો ઉજ્જવલ યશ આ જીમંડલમાં ખૂબ ગવાતો હતો, તે મહાભુજાવાળા ચક્રવર્તિઓ પણ યમનો પ્રહાર થતાં મોહું ફાડી જમીનપર લાંબા પડી ગયા. ”—૫૩

પ્રસ્તુતમેવોપદિશતિ—

મહાલયોડયં ધનકોશણ્ણ ઇમાઃ સુસુત્ત્વઃ પરિવાર ણ્ણઃ ।

ધ્યાયન્નિતિ ત્વં ભવસિ પ્રફુલ્લો દશોસ્તુ સમ્મીલિતયોર્નં કિન્નિત્ત્ ॥૫૪॥

અનેન દેહેન કરિષ્યસે યત્ પુણ્યં તદન્યત્ર ભવે સહાયઃ ।

ગમિષ્યતસ્તે ભવિતા, ન તુ સ્વાત્પરિચ્છદાદેકતમોઽપિ કન્નિત્ત્ ॥૫૫॥

ચિત્રા લતૈકાશકનાલિકેરચિન્તામણિઃ કામગવી સુરદુઃ ।
પ્રાપ્તં કિમપ્યન્યદલૌકિકં વા કિં તેન સિદ્ધિર્મરણે પુરઃસ્યે ॥૫૬॥

(54)

You become elated with the thought of the palace, the treasure, the beauties and the retinue; but once the eyes are closed, they are no more.

(55)

Whatever good deeds you perform here, will alone accompany you to the next world; but none of your belongings will be of avail to you when departing. (to the next world.)

(56)

With death confronting you, of what avail is the attainment of the variegated creeper, one eyed cocoanut fruit, philosopher's stone, celestial cow divine tree, or other supernatural powers ?

આલતીજ હડીકત ઉપર—

“ આ મારો મહેલ છે, આ મારો ખજાનો છે, આ મારી ચન્દ્ર મુખી રમણીઓ છે, અને આ બધો મારો પરિવાર છે, એ પ્રકારે મનમાં ચિંતવતો હું પ્રાણિત થાય છે, પરંતુ યાદ રાખ કે— આંખો મિચાઈ ગયા પછી આ કાંઈ નથી. ”—૫૪

“ હું ભવ્ય ! આ શરીરથી જે કાંઈ સુકૃત કરીશ, તે, પરલોકમાં તું જ્યારે જઈશ, ત્યારે ત્યાં તને સહાયક થશે, પરંતુ આ કુટુંબપરિવારમાંથી કાંઈ પણ તને પરલોકમાં સહાયક થવાનું નથી. ”—૫૫

“ જ્યારે મૃત્યુ માથે ગર્જના કરી રહ્યું છે, તો પછી ચિત્રા-ક્ષેત્ર, એકાક્ષ (એક આંખનું) નાળિયેર, ચિન્તામણિ, કામધેનુ અને

SPIRITUAL LIGHT.

દશપદ્મ અથવા બીજી કાંઈ અલૌકિક વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેથી શું સિદ્ધિ થવાની ખરી ? ”—૫૬

નાસ્તિ સંસારે શરણં તર્હિ કિં કર્તવ્યમ્ ?—

અસ્તિ ત્રિલોક્યામપિ કઃશરણ્યો જીવસ્ય નાનાવિધદુઃસ્વભાજઃ ? ।
ધર્મઃ શરણ્યોઽપિ ન સેવ્યતે ચેદ્ દુઃસ્વપ્રહાણં લભતાં કુતસ્ત્યમ્ ? ॥૫૭॥

(57)

There is no helpful resort in these three worlds to an embodied Soul exposed to various miseries. If religion, the sole refuge, be not resorted to, what else can relieve him of the distress ?

Notes—Dharma (Religion) is said to support a soul from falling down into lower grades of life and to elevate it to the higher regions. How does it do so ? According to the law of Gravitation, heavy things go down but by the performance of righteous religious acts one roots out his Karmic dirt and becomes light and finally attains Moksha (Land of Bliss). The most essential duty of every human being is to direct all efforts towards the unfoldment of unsullied Soul and therefore the practice of the virtuous deeds, selfcontrol, subjugation of senses, rigidly pure life, satvic food and drink etc; is necessary. It is a matter of daily experience that there is no certainty or security of life even for a moment. We as mundane beings in the daily routine of life are dragged into evil thoughts and passions for our material rise and prosperity by the inexorable force

of Karma. So reflections as to the fleeting nature of the worldly objects, with all their magnificence and power, and as to the incapacity of relations and friends to support us against the inevitable attacks of Death etc; should be our constant guide and companion to warn us to adopt a righteous life without further delay. Thus we overcome the formidable enemy Karma, working strenuously with its train-bearers, lust, greed, egoism, hypocrisy, self-eulogy etc. So if one loses an opportunity to treasure up spiritual knowledge, to store virtue, and to weaken the force of these enemies, he shall have to repent when his body becomes unnerved. Dharma alone follows a man in death. Dharma in its essence is the inward spirit i. e. spiritual purity. The means, instruments, fruits and results are outward actions, so mere mental and physical acquiescence does not tend to any good. The best course is to “live” the doctrine, but not simply to believe in it. He who does so is truly religious. So the author rightly calls it a source of happiness, health etc; and advises its adoption without delay. It could be successfully followed by freeing one's self from baneful desires for the worldly affairs and then applying himself to the contemplation of the Higher Self.

સંસારમાં કેાઇ શરણુ નથી તો શુ કરવું ?—

“ નાના પ્રકારનાં દુઃખોને અનુભવતા પ્રાણીને ત્રણે લોકમાં કેાઇ શરણુ નથી. ધર્મને શરણુ માનીએ તો તે વ્યાજખી છે, પરંતુ એમ માનવા છતાં જો ધર્મની આરાધના કરવામાં ન આવે, તો દુઃખને નજીક રવાનું કરાંચી બની શકે ? ”—૫૭

SPIRITUAL LIGHT.

एवं च धर्मस्यैव कर्त्तव्यत्वेन प्राप्ततया तस्य प्रभावं प्राह—

संसारदावानलदाहतम् आत्मैष धर्मोपवनं श्रयेच्चेत् ।

क्व तर्हि दुःखानुभवावकाशः ? कीदृक् तमो भास्वति भासमाने ? ॥५८॥

(58)

There is no scope for miseries, when the embodied soul scorched by the conflagration of the worldly existence, resorts to the pleasure-garden of religion. Of what significance is darkness when the sun shines. ?

Cf Is not religion, rightly understood,
A pledge of peace, the bond of brotherhood,
A shield against whatever would destroy
Fraternal concord and domestic joy ?

—*Edmund Peel.*

धर्मं तु भट्टव—

“ संसारश्च दावानलनी ज्वालायां अगतो आ प्राप्नोति धर्मं
श्च अग्नीयात्रां विश्राम ले, तो तेने दुःख अनुभववानो वधत क्यांथी
आवे ? कारणु के सूर्य तणे छते अन्धकारने रહેवानु केवुं ? ”—५८

धर्मस्यैव गौरवमाह—

मातेव पुष्पाति पितेव पाति भ्रातेव च स्निह्यति मित्रवच्च ।

प्रीणाति धर्मः परिषेवितस्तद् अनादरः साम्प्रतमस्य नैव ॥५९॥

(59)

Religious duty, if discharged properly, rears the embodied soul like a mother, protects him like a brother, advises him like a friend; consequently it does not deserve to be disregarded.

ધર્મનું ગૌરવ—

“ધર્મની સેવા કરવાથી તે ધર્મ, માતાની જેમ પોપણુ કરે છે, પિતાની જેમ રક્ષણુ કરે છે, ભાઈની જેમ સ્નેહ ધરાવે છે અને મિત્રની જેમ પ્રીતિ રાખે છે; એ માટે ધર્મનો અનાદર કરવો વ્યાજબી નથી.”—૫૯

ન ધર્મકૃતગ્નોભાવ્યમ્—

સૌસ્થ્યં ધનિત્વં પ્રતિભાં યશઃ સ્વસ્વાનુભવં કરોષિ ।
યસ્ય પ્રભાવેણ તમેવ ધર્મમુપેક્ષમાણો નહિ લજ્જસે કિમ્ ? ॥૬૦॥

(60)

Are you not ashamed of your indifference to religion, which brings on happiness, health, wealth, intelligence and glory ?

ઝર્વવાહુર્વિરૌમ્યેષ ન ચ કશ્ચિચ્છુણોતિ મે ।

ધર્માદર્પશ્ચ કામશ્ચ સ ધર્મઃ કિં ન સેવ્યતે ? ॥

—મહાભારત.

ધર્મના કૃતધ્ન થવું ન જોઈએ—

“હે ભવ્ય ! જેના પ્રભાવે કરી તું આરોગ્ય, વૈભવ, યુદ્ધિ અને યશ પ્રાપ્ત કરીને સુખ ભોગવે છે, તેજ ધર્મનો અનાદર કરતો છતો તું શું શરમાતો નથી ?”—૬૦

ધર્મપરાસ્મુક્તાનામજ્ઞાનતાં વર્ણયતિ—

ઇચ્છન્તિ ધર્મસ્ય ફલં તુ સર્વે કુર્વન્તિ નામું પુનરાદરેણ ।
નેચ્છન્તિ પાપસ્ય ફલં તુ કેઽપિ કુર્વન્તિ પાપં તુ મહાદરેણ ॥૬૧॥

ઇષ્યન્ત આમ્રસ્ય ફલાનિ ચેત્ તત્ તદ્રક્ષણાદિ પ્રવિધેયમેવ ।
एवं च लक्ष्म्यादिफलाय कार्या कुर्वन्त्यबोधा न हि धर्मरक्षाया॥६२॥

सुखस्य मूलं खलु धर्म एवच्छिन्ने च मूले क्व फलोपलम्भः ? ।
आरुढशाखाविनिकृन्तनं तद् यद् धर्ममुन्मुच्य सुखानुषङ्गः ॥६३॥

(61)

All desire to reap the fruit of merit; but none is diligent to accumulate it. All are willing to repudiate sin; but they are ever ready to commit it.

(62)

If you want mangoes, you must rear the mango tree. In the same way, if you desire the attainment of wealth, etc., you must not swerve from religion, which the ignorant do.

(63)

Religion is the root of happiness. If the root be cut off you can not reap the fruits. To be engrossed in pleasures without caring for religion, is in itself equivalent to lop off the branch, on which you are sitting.

ધર્મરહિત મનુષ્યોની અજ્ઞાનતા—

“ દુનિયામાં સર્વ મનુષ્યો ધર્મનાં ફળો (પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર, વૈભવ, આરોગ્ય વગેરે) ચાહે છે, પણ તે ધર્મનો આદર-ધર્મનું પાલન કરતા નથી. અને પાપનાં ફળો (દારિદ્ર્ય, રોગ, શોક, સન્તાપ વગેરે) ને કાઢ પણ ચાહતું નથી; છતાં ધણા આદરથી પાપની પ્રવૃત્તિઓ કરાતી દેખાય છે. ”—૬૧

“ આંખનાં ફળ (કેરી) ને ચાહીએ, તો તે આંખનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ, એ સહુ સમજી શકે તેમ છે; એ પ્રમાણે લક્ષ્મી વગેરે

ફળો મેળવવા ધર્મનું રક્ષણ કરવું, ન્યાય અને અગત્યનું હોવા છતાં પણ મોહાન્ધ મનુષ્યો ધર્મની રક્ષા કરતા નથી. ”—૬૨

“સુખનું મૂળ ધર્મ છે; તે મૂળને ઉખાડી નાંખવામાં આવે તો સુખની પ્રત્યાશા કેવી? ધર્મનો ત્યાગ કરી વિષયાનન્દમાં મશગૂલ રહેવું, એ ખરેખર શાખા ઉપર બેસી તેજ (આધારભૂત) શાખાને કાપવા બરાબર છે. ”—૬૩

વ્યાખ્યા—

વૈશેષિકદર્શનમાં ધર્મનું લક્ષણ—“યતોઽમ્યુદયનિઃશ્રેયસાસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ” એ સૂત્રથી સમજાવ્યું છે કે—“જેનાથી અમ્યુદય અર્થાત્ લક્ષ્મી, આરોગ્ય, સત્પુત્ર, સુવનિતા, કીર્તિ વગેરે સાંસારિક વૈભવ પ્રાપ્ત થાય અને જેનાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય, તે ધર્મ છે.” મતલબ કે, ધર્મ એ ઐહૈલૌકિક અને પારલૌકિક અથવા વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એ બંને પ્રકારની ઉન્નતિ મેળવવાનું સાધન છે. પરંતુ ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જ્યાં સુધી સમજવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી ધર્મની આરાધના થઈ શકતી નથી.

દુનિયામાં જોઈએ છીએ કે દરેક મનુષ્ય સુખને ચાહે છે. કાંઈ પણ જન્તુ દુઃખને ઇચ્છતો નથી. દુનિયાની સપાટી ઉપર જોડલા પ્રાણીઓ વિચરે છે, તે બધાઓનો વ્યાપાર ફક્ત એક સુખ મેળવવાને માટે છે. આમ છતાં પણ સુખ મેળવવાનું નથી—દુઃખ મટવું નથી, એનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે જ્યાં સુધી બરાબર કારણ મેળવવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી કાર્ય થાય નહિ. સુખને માટે પણ સુખનું કારણ શોધવું જોઈએ. સુખનું કારણ શોધ્યા વગર—સુખનું સાધન સિદ્ધ કર્યા વગર કદાપિ સુખ મળી શકે નહિ. સુખનું અસાધારણ કારણ ફક્ત એક ધર્મ છે. ધર્મસમ્પન્ન થવાથીજ સુખસમ્પન્ન થવાય છે. પરંતુ અહીં એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે—‘સંસારમાં અનેક ધર્મો ફેલાયલા છે, જે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે, એમાં કયો ધર્મ સત્ય અને સુખના સાધન તરીકે સમજવો જોઈએ?’ આ પ્રશ્ન નવો ઉદ્ભવેલો નથી, ઘણા કાળથી આ પ્રશ્નની ભાવના ચાલી આવે છે. એક કવિએ પણ કહ્યું છે કે—

SPIRITUAL LIGHT.

“ वृणां विरोधोऽपि च दर्शनानां तथैव तेषां शतशश्च भेदाः ।

नानापથે सर्वजनः प्रवृत्तः को लोकमाराधयितुं समर्थः ? ” ॥

“ હએ + દર્શનો એક બીજથી વિરૂદ્ધ સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે પ્રત્યેક દર્શનના પશુ સેંકડો ફાંટાઓ નિકળેલા છે. સર્વ મનુષ્યો જુદે જુદે માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે; આવી દશામાં સમગ્ર લોકોને સમજાવવાને—એક માર્ગ ઉપર લાવવાને કોણુ સમર્થ થઈ શકે તેમ છે ? ”

હવે આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં તટસ્થ લાવથી વિચાર કરીએ તો ધર્મનું તત્ત્વ કોઈ વાડામાં ફંધાણું નથી, કોઈ ફાંટામાં ફસાણું નથી, કોઈ સમ્પ્રદાયમાં સંતાણું નથી, કે કોઈ સમાજમાં ભરાઈ રહ્યું નથી. ધર્મનું તત્ત્વ હમેશાં ખુલ્લું, નિરાપાધ અને સર્વત્ર વ્યાપક છે. ‘ ધર્મ ’ શબ્દજ આપણને બતાવી આપે છે કે—

“ દુર્ગતિપ્રવત્તજ્ઞાનુધારણાદ્ ધર્મે ઉચ્ચતે ।

યત્તે ચૈતાન્ શુભસ્થાને તસ્માદ્ ધર્મ ઇતિ સ્મૃતઃ ” ॥

“ દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણુ કરે અને શુભસ્થાનમાં સ્થિત કરે, તે ધર્મ છે. ”

ધર્મનું ઉપર્યુક્ત લક્ષણ જોતાં સમજી શકાય છે કે—ધર્મ કેવી વિશાળ અને પવિત્ર વસ્તુ છે. જ્યાં દુરાગ્રહ અથવા પક્ષમૂઢતા છે, ત્યાં ધર્મ નથી. ધર્મનું ક્ષેત્ર ઉદાર અને ઉજ્જવલ છે. ‘ સાચું ’ તે માર્ગ ’ એવી ઉદાર લાવના ઉપરજ ધર્મનો આધાર રહ્યો છે. જેના હૃદયમાં યથાર્થ ધર્મલાવનાએ નિવાસ કર્યો છે, તે એમ સમજે છે કે— “ તત્ત્વજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર કોઈના ધરનું નથી—એનો કોઈએ ઠેકા લીધો નથી. સહુ કોઈ મનન—નિદિધ્યાસન દ્વારા કોઈ પશુ સમાજના કહેવાતા તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રને પોતાનું કરી શકે છે. કુલધર્મનાજ તત્ત્વજ્ઞાનને માન

+ “ बौद्धं नैयायिकं सांख्यं जैनं वैशेषिकं तथा ।

जैमिनीयं च नामानि दर्शनानाममून्यहो ! ”

—જૈનાચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ, પરદર્શનસમુચ્ચય.

‘ બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક, અને જૈમિનીય, એ છ દર્શન છે. ’

આપણું, એ ઉદાર (Liberal) હૃદયવાળાઓનું કામ નથી ” યથાર્થ-ધર્મભાવનાવાળો મનુષ્ય એ સારી પેઠે સમજે છે કે—“ કોઈ પણ તત્ત્વ-જ્ઞાનનું પુસ્તક એવી શોધક બુદ્ધિથી અને તુલનાત્મકદષ્ટિએ અવલોકવું જોઈએ કે-તે તત્ત્વોની સાથે અન્ય દર્શનાભિમત તત્ત્વો પરસ્પર કયાં સુધી સંગત થાય છે. ” ધર્મપ્રાપ્ત મનુષ્યની દષ્ટિ એવી પ્રકાશવાળી હોય છે કે, તેનાથી એક બીજા મહાધર્મોના વિરૂદ્ધ દેખાતા વિચારોમાં ગુપ્ત રહેલું સામ્ય જોઈ શકાય છે. આવી ધર્મભાવના સમગ્ર સમાજમાં પ્રચલિત થાય, તો વિરોધ ભાવનાને અંગે સામાજિક^૧ ક્ષેત્રમાં જે છિન્નભિન્નતા મતી રહી છે, તે અટકી જાય, એ દેખીતી વાત છે. આપણે જોઈએ છીએ કે-ખીજના વિચારોને પોતાના વિચારોથી વિરૂદ્ધ જોઈને કેટલાકો નહિ, પણ ઘણાઓ એકદમ ઉશ્કેરાઈ જાય છે, પણ આ શું બતાવી આપે છે ? યથાર્થ ધર્મભાવનાનો અભાવ. કોઈના સિદ્ધાન્તને સહમત થવાનું ન બની શકે, તો તે સિદ્ધાન્ત ઉપર તેની રહામે પ્રતિપાદક શૈલીથી વાદ-પ્રતિવાદ નહિ કરતાં ઉન્મત્તતાથી રહામે અફળાવું, એ સભ્યતાની દુનિયામાંથી ભાગવા બરાબર છે. અનાદિ-અનન્ત સંસારમાં સર્વના સર્વ વિષયોમાં સમાન વિચારો કદાપિ થયા નથી અને થવાના નથી; છતાં શુદ્ધ વિચારદષ્ટિથી પોતાની માન્યતામાં દૂષણ હોવાની તપાસ કરવી અને દૂષણ જણાતાંની સાથે તે માન્યતાનો ત્યાગ કરી, ખીજના નિર્દોષ સિદ્ધાન્તને સ્વીકારવો, એ ઉચ્ચ ક્રાંતીનો ગુણ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારેજ ધર્મ સિદ્ધ થયો સમજવો જોઈએ.*

બુદ્ધ બુદ્ધ ધર્મના પંથોમાં ક્રિયામાર્ગની જે ભિન્નતા જોવાય છે, તે અસહ્ય નથી. પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે વિરોધ અનુભવાય છે, તેજ ખરેખર ખેદ ઉપજાવનાર છે. પણ એ ઉડો કુવો છે, એ અત્યન્ત ગુચ્છવણુવાળા ગાંઠ છે; પોતાના હૃદયમાં સહૃદય મનુષ્ય ભલે તે ગાંઠને તોડી નાંખે, પણ સર્વસમાજની સમક્ષ તે ગાંઠ ટુટવી, એ તો અશક્ય જણાય છે. ત્યારેજ અખો ભગત કહી ગયો છે કે—

“ ષડ્ દર્શનના બહુલા મતા ખોળ્યા તેણે ખાધા ધકા,
અખો કહે અધારો કુવો, ઝગડો ચુકાવી કાઢ ન મુઓ. ”

* “ સ્વાગમો રાગમાત્રેણ દ્વેષમાત્રાત્ પરાગમઃ ।

ન સ્વીકાર્યો ન વા હ્રેયઃ કિન્તુ મધ્યસ્થયા દશા ” ॥

(યશોવિજયજી, અષ્ટક.)

આપણે અહીં જુદા જુદા ધર્મની ફિલસુફી ઉપર વિચાર નહિ કરતાં, ધર્મનું તત્ત્વ જે સર્વસાધારણમાન્ય-સાર્વજનિક (universal) છે, તે ઉપર દૃષ્ટિપાત કરવાનો છે. વસ્તુતઃ ધર્મ, એ આત્માની સ્વાતુ-ભવગમ્ય વસ્તુ છે. કિલ્લ કર્મના સંસ્કારો દૂર થવાથી રાગ-દ્વેષની વૃત્તિઓ નરમ પડવાની સાથે જે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે, તેજ અસલ ધર્મ છે. આ ધર્મને સિદ્ધ કરવા માટે જે ઉપાયો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે, એ ધર્મની દૃશ્ય મૂર્તિઓ છે. દાનપુણ્ય આદિ ક્રિયાઓ ધર્મશ-બનોતોજ પરિવાર હોવાથી ધર્મ કહેવાય છે. ધર્મની વ્યાખ્યા નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

“ પञ्चैतानિ પવિત્રાણિ સર્વેષાં ધર્મચારિણામ્ ।
અહિંસા સત્યમસ્તેયં ત્યાગો મૈથુનવર્જનમ્ ” ॥
(હરિભદ્રસૂત્ર, અષ્ટક.)

“ સર્વ ધર્મવાળાઓને અહિંસા, સત્ય, ચોરીનો ત્યાગ, સન્તોષ અને બ્રહ્મચર્ય, એ પાંચ પવિત્ર છે, અર્થાત્ તે પાંચ બાબતો સર્વમાન્ય છે ”

* ધર્મની ઉપર્યુક્ત વ્યાખ્યામાં ધર્મસમ્બન્ધી તમામ મુદ્દાની બાબતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ ધર્મજી જીવનનો મુખ્ય પ્રાણ છે. એજ જીવન છે. ધર્મનું મહત્ત્વ બતાવતાં એક કવિ કહે છે કે—

“ ડોઠીએ નહાં ભરી બહે ખેસે, પણ ધર્મવિના ધન શોભે નહિ,
સોળે સણગાર સને જે સુદરી, નાકવિના નારી શોભે નહિ. ”

ધર્મસ્ય સિદ્ધિર્દેહમોહનિરાસમવલમ્બતે, इति देहमोहं निराकर्तुमाह—

કરોષિ યત્ ત્વં વપુષઃ સદૈવ પોષાય ચાલક્ષ્મરણાય ચેહામ્ ।

પ્રતિગ્રહઃ કિં નુ ફલસ્ય દેહાદ્ ચિત્કિંતશ્ચેતસિ વર્તતે તે ? ॥૬૪॥

* “ કથમુત્પદ્યતે ધર્મઃ ? કથં ધર્મા વિવર્ધતે ? ।

કથં ચ સ્થાપ્યતે ધર્મઃ ? કથં ધર્મો વિનશ્યતિ ? ” ॥

“ સત્યનોત્પદ્યતે ધર્મો દયાદાનેન વર્ધતે ।

ક્ષમાયાં સ્થાપ્યતે ધર્મઃ ક્રોધાદ્ ધર્મો વિનશ્યતિ ” ॥

—મહાભારત

What ? do you think, you will get in return for the care you ever bestow in, nourishing and embellishing your body ?

ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે દેહ ઉપરનો મોહ છઠ્ઠાવવો—

“ હે મહાભાગ ? શરીરના પોષણ માટે, શરીરને શણગારવા માટે તું જે હમેશાં ઉદ્યમ કર્યા કરે છે, તો આ ઉદ્યમનો અલ્લો તે શરીરની પાસેથી કંઈ લેવો ધાર્યો છે કે શું ? ”—૬૪

શરીરમોહમેવ નિરસિતુમાહ—

શુક્તાનિ મોહ્યાનિ સુરોચકાનિ પીતાનિ પેયાનિ રસાદ્શુતાનિ ।
યદા બહિસ્તાત્ ક્ષિપતે શરીરં તદા વિરુપત્વમમીષુ કીટક ? ॥૬૫॥

રસાયનં સેવતું સર્વદાપિ શુદ્ધતાં પુનઃ પૌષ્ટિકભોજનાનિ ।
તથાપિ નો નદ્દક્ષ્યતિ દેહકુમ્ભે મસ્માવશેષીભવનસ્વભાવઃ ॥૬૬॥

તૈલેન સમ્પર્દનતો યથાવત્ સ્નાનાત્ જલેનોત્તમગન્ધિના ચ ।
સુરાઘટાદપ્યતિનિઙ્ચ એષ કાયોઽશુચિઃ કિં ભવિતા પવિત્રઃ ? ॥૬૭॥

રોગૈઃ પ્રપૂર્ણં ભવિનાં શરીરમન્તઃસ્થિતેષ્વેષુ જનો મદાન્ધઃ ।
યદા બહિસ્તે પ્રકટીભવન્તિ દીનાનનઃ પશ્યતિ દુઃસ્વમેવ ॥૬૮॥

અદાદ્ વિપત્તિં સક્રુદેવ યોઽત્ર ભૂયઃ કદાપ્યાદ્રિયતે સ નૈવ ।
ચિત્રં પુનઃ સેવ્યત એવ દેહો યોઽનાદિકાલાદ્ દદદસ્તિ દુઃસ્વમ્ ॥૬૯॥

તસ્માત્ પરિત્યજ્ય શરીરમોહં ચિત્તસ્ય શુદ્ધયૈ સતતં યતસ્વ ।
ન દેહશુદ્ધૌ પુરુષાર્થસિદ્ધિશ્ચિત્તે તુ શુદ્ધે પુરુષાર્થસિદ્ધિઃ ॥ ૭૦ ॥

૧ ‘સેવ’ ધાતોઃ પરસ્મેપદિન્ને સુલભાઃ શિષ્ટપ્રયોગાઃ ।

SPIRITUAL LIGHT.

(65)

Think about the foul transformation the objects undergo, when they are thrown out of the body—the very objects once enjoyed as palatable dishes and extra-ordinarily flavoured drinks,

(66)

Even you may resort to medicinal compounds serving as elixir vitæ and tonics; yet the physical (jarlike) frame can never be made to acquire immunity from destruction.

(67)

The corporeal body is inherently more reprehensible even than the bottle of wine. Can it be ever purified by the daily toilet with scented oils and fragrant water baths ?

(68)

The physical body of creatures is the repository of all diseases. As long as they are hidden inside, one remains blind with lustful passions. When once they become manifest the wretched person of dejected look sees nothing else but misery everywhere.

(69)

He, who brings on calamity for once, surely never becomes the object of (trust and) respect. How wonderful it is that this body the constant source of evils from times immemorial is repeatedly taken care of ?

Consequently disattach yourself from body, apply yourself unceasingly to the purification of mind. The achievement of the spritual bliss does not lie in the purification of the body but in that of the mind.

Notes:—V. V. 64-70

The phenomenal souls, being ignorant of the pure nature of the Higher-Self, try to derive happiness in his surroundings, etc., so the disparagement of the body is here pictured to warn those who aspire after true bliss and still take unnecessary precautions and care in the nourishment and decorations of the body, which, truly speaking, does not belong to them. This body is described full of the filth, disease, pain and other substances, conductive to sins. Nourishing the body with delicacy as involved in fragrant baths, in the application of various scented oils and cosmetics to it, in its decorations, in feeding it with dainty food and relishing flavouroy drinks, does not tend to spiri-
tual welfare, of course this depreciation of the body, may, on the first sight appear curious to those, who identify their bodies with their souls, but if they stoop to reflect a little on this subject, they would clearly understand the true nature of the body, of running fast into decay and dissolution, in spite of the best care and attention bestowed on it. So the author means to convey the idea whereby human beings may avoid over-indulgence in many things for the sake of the wellbeing of their bodies. Though these bodies are impermanent still, they help in evolving within

SPIRITUAL LIGHT.

them, the powers of existence and permanence
(Dharma Sadhanam)

Consequently utmost care and solicitude to strengthen and to cherish the body, studious attention to beauty, order and gracefulness of this fleeting frame, should be avoided, but it is also necessary to feed and nourish it with modesty and in proper bounds as would help to draw out the inner powers veiled in by the Karmic dirt.

Live not to eat but eat to live.

—Old Maxim.

પ્રસ્તુત વાત સમજાવે છે—

“ જે સુંદર-રોચક ભોજનો કરવામાં આવે છે અને જે અદ્ભુત રસવાળાં પાનકા (પીવાની ચીજો) પીવામાં આવે છે, તે બધાંને જ્યારે શરીર બહાર કાઢે છે, ત્યારે તે કેવાં મલિન હોય છે ? ”—૬૫

“ યદિ હમેશાં રસાયનનું સેવન કરો અને પૌષ્ટિક પદાર્થો ખાઓ, તો પણ આ શરીરરૂપ ઘડાનો ભસ્મીભૂત થવાનો જે સ્વભાવ છે, તે મટવાનો નથીજ. ”—૬૬

“ પ્રતિદિન આ શરીરને ઉત્તમ તેલથી સારી રીતે મર્દન કરવામાં આવે અને સુગન્ધ પાણી વડે તેને નહવરાવવામાં આવે, તો પણ મદિરાના ઘડાથી પણ વધારે નિન્દનીય એવું આ અશુભિ શરીર શું પવિત્ર થનાર છે ? ”—૬૭

“ પ્રાણીઓનાં શરીરો રોગોથી ભરેલાં છે. તે રોગો શરીરની અંદર રહ્યા હોય ત્યાં સુધીજ માણસ ઉન્મત્ત રહે છે, અને જ્યારે તે રોગો શરીરમાંથી બહાર આવે છે, ત્યારે ગરીબડા મોઢાવાળો પ્રાણી દુઃખનેજ જીએ છે—દુઃખ સિવાય સુખનું બિન્દુ પણ તેનાથી જોવાતું નથી. ”—૬૮

“ એકજ વાર જેણે આપણને દુઃખ આપ્યું હોય તો તેનાથી

આપણે હમેશાં અળગા રહીએ છીએ; તો પછી જે, આપણને અનાદિ કાળથી દુઃખ આપતું આવ્યું છે, તે શરીરની લાલના ઉપર મોહાન્ધ રહેવું, એ કેવું આશ્ચર્ય ?” —૬૯

“ માટે હે સજ્જન ! શરીર ઉપરનો મોહ છોડી ચિત્તને શુદ્ધ બનાવવા માટે પ્રયત્ન કર. શરીરને શુદ્ધ કરવામાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ સમાયલી નથી, કિન્તુ ચિત્તની શુદ્ધિ કરવામાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ સમાયલી છે. ” —૭૦

દેહમોહવિષય પૃષ્ઠા ૫૫૬—

अन्यत्र मोक्षाद् नहि वास्तवं शं मोक्षश्च देहश्च मिथो विरुद्धौ ।
मुमुक्षवस्तेन न देहमोहं कुर्वन्ति, कुर्वन्ति बुभुक्षवस्तु ॥ ७१ ॥

(71)

Truly there is no real happiness in any other place except in the final emancipation of the Soul from recurring births. Final emancipation and physical body are mutually opposite; (as poles asunder) those who desire liberation cease to care for worldly pleasures (body) and not those who are attached to worldly pleasures (body).

Notes—Bodily comforts are pleasant and ravishing in appearance; but they really end in pain. They are fleeting and temporary. The enjoyment of sensual pleasures leads to the forging of the new Karmic bonds; so, as long as you are in the Samsār, i. e., you take delight in worldly things, you are doomed to perpetual births and deaths, i. e., the condition of earthly pleasures and pains. They therefore do not constitute real happiness. While Moksh

SPIRITUAL LIGHT.

is a condition or a state in which the Perfect Soul remains ever liberated and freed. Even animals desire freedom which implies happiness and so it is quite natural and logical that wise persons with spiritual illumination and advancement would wish for freedom in its increasing growth and intensity from the bodily imprisonment. When freedom reaches its full growth, the happiness also reaches the height of perfection from which there is no fall or return to worldly existence. Hence there is no real happiness in any other place, except in the final emancipation of the Soul.

આહુ વાતની પુષ્ટિ—

“ મોક્ષ સિવાય બીજે ક્યાંઈ વાસ્તવિક સુખ નથી; અને મોક્ષ તથા શરીર, એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; એ માટે મુમુક્ષુ લોકો શરીર ઉપર મૂઢતા રાખતા નથી, કિન્તુ ભોગલુબ્ધ મનુષ્યો, તે ઉપરના મોહમાં અન્ધ બન્યા રહે છે. ”—૭૧

બ્યાખ્યા.

શરીર કેવા દુર્ગન્ધી પદાર્થોથી ભરેલું છે, એ આપણને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. શરીરને પડતાં સડતાં વાર લાગતી નથી, એ વાત આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ. આવી સ્થિતિમાં શરીરને પંપાળી રાખવામાં આવે, શરીરને પ્રમાદી—સુસ્ત બનાવવામાં આવે, વિષયભોગમાંજ શરીરનો ઉપયોગ લેવામાં આવે, મોજમજા ઉડાવવામાંજ શરીરનો ભોગ આપવામાં આવે, અથવા પાપકર્મોમાં શરીરને જોડવામાં આવે, તો તે દુનિયાનો કાષ્ટ પણ સુવિચારક મનુષ્ય સાઈ લેખશે ખરો ? દુનિયાના પ્રાણિઓ અનાદિ-કાલથી વિષયરસમાં લપટાયા છે. એ સ્થિતિથી હઠાવીને જીવોને પુણ્ય માર્ગે દોરવાની ખાતર શરીરની યથાર્થ સ્થિતિ-કે તે ખરાબ ચીજોનું પૂતળું છે—બતાવવી, એ સહુ કોઈ વિદ્વત્સભાજ અત્યાવશ્યક સમજી શકે તેમ છે; અને તેજ અભિપ્રાયથી પ્રસ્તુત શ્લોકોમાં તે વિષયનો પરિચય

અધ્યાત્મતત્ત્વલોક.

કરાવવામાં આવ્યો છે. શરીરની નિર્ગુણતા સમજ્યાથી તેના ઉપરથી લોકોનો મોહ ઉતરે અને તેથી પાપકર્મો કરતાં અટકી જઈને તેઓ પુણ્ય-કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરે, એજ રહસ્ય આ શ્લોકોથી સહજ્યોએ ખેંચવાનું છે. “શરીર સર્વથા નકામું છે, એમ સમજીને તેને છરીથી કે તલવારથી કાપી નાંખવું” એવો મૂર્ખતાભરેલો અર્થ કાંઈએ સ્વપ્નમાં પણ સમજવાનો નથી. શરીરને ગમે તેવી ફૂરતાથી કાપી નાંખવામાં આવે, તો પણ યાદ રહે કે એથી કરીને શરીરનો સમ્પન્ન છૂટી શકવાનો નથી. એક શરીરનો સમ્પન્ન છૂટશે કે તરતજ બીજું શરીર જોડાશે. આવી રીતે અનન્ત શરીરોનો હારડો આપણા ઉપર લટકતો આવ્યો છે. એ હારડો જ્યાં સુધી રહેશે, ત્યાં સુધી રોગ, શોક, સન્તાપ મટવાના નથી, એ ઉપર જોઈ આવ્યા છીએ. આથી એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે યથાર્થ સુખ, શરીરના અભાવમાં-આત્માની અશરીરી દશામાંજ રહેલું છે; અને એજ દશાનું નામ મોક્ષ છે. આ દશાને મેળવવા માટેજ શરીર ઉપરની ઘેલછા ઉતારીને શરીરને પરોપકાર, હિંસરોપાસના, સત્ય, દયા વગેરે કલ્યાણકારી કાર્યોમાં ઉઘડત કરવું જોઈએ. આવા પુણ્યકાર્યોમાં જોયો પોતાના શરીરનો ભોગ આપે છે, તેઓ, એ અસાર શરીરમાંથી પણ એવો સરસ સાર ખેંચે છે કે જેનાથી યોગનો ઉંચો માર્ગ મેળવી શકાય છે અને છેવટે સર્વ અવિદ્યાથી છૂટીને પરમાત્મા થવાય છે. સત્યુપદેશનું શરીર સત્યુપદેશને મુક્તિના બારણા આગળ મૂકીને પછી ચાલ્યું જાય છે, ત્યાર પછી આત્મા એકલો મુક્તિની અંદર પ્રવેશ કરે છે. આ ઉપરથી શરીર ઉંચાં કાર્યો કરવા માટે કેટલું મહત્ત્વનું સિદ્ધ થાય છે, એ ખુલ્લું જણાઈ આવે છે. આજ માટે કહી શકાય છે કે—

“શરીરમાયં જલુ ધર્મસાધનમ્”

અર્થાત્ ‘ધર્મનું’ પ્રથમ સાધન શરીર છે’ પરન્તુ તેજ શરીરને જો ઉઘટે માર્ગે દોગવામાં આવે, તો તેને માટે આવો પણ ઉદ્દગાર નિકળી શકે છે કે—

“શરીરમાયં જલુ પાપસાધનમ્”

અર્થાત્ ‘શરીર પાપનું’ પ્રથમ સાધન છે. દૂકમાં શરીરથી પુણ્ય અને પાપ, ધર્મ અને અધર્મ, સંસાર અને મોક્ષ એ બધું સધાય છે.

SPIRITUAL LIGHT.

પુણ્ય, ધર્મ અથવા મોક્ષ તરફ જેઓનું વલણ છે, તેઓને માટે શરીર મહાન્ ઉપકાર કરનારી ચીજ છે. એથી વિપરીત ખરાબ વર્તન તરફ જેઓનું વલણ છે, તેઓને તેજ શરીર અધોગતિમાં પટકનાર થાય છે. આ ઉપરથી એજ રહસ્ય એથી લેવાનું છે કે, શરીરની ધર્મસાધન પૂરતી રીતસર અપેક્ષા રાખવી વ્યાજબી છે, પણ તે ઉપરાંત મોહદષ્ટિથી શરીરના ગુલામ બનવું, એ કલ્યાણાભિલાષીઓને યુક્ત નથી. ‘ સાધનને સાધન તરીકે માનવાનું છે. ’ એ વાત આપણે ભૂલી ગયા નથી. શરીર મુક્તિમાર્ગનું સાધન છે, એ નક્કી વાત છે, એજ માટે તેને મુક્તિના માર્ગને અનુકૂળ બનાવવું જોઈએ. તેનાથી એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવો ન જોઈએ કે જે મુક્તિના માર્ગમાં બાધા નાખનાર—નડતર કરનાર થાય. આ પ્રમાણે જો વર્તવામાં આવે, તો એ શરીર આદર્શ શરીર બને, એમાં લગારે શક નથી. આજ હકીકતને સમજાવવા માટે શરીરને ‘ અશુચિ ’ ‘ ક્ષણવિનાશી ’ ‘ હાડકાનો માળો ’ વગેરે વાસ્તવિક દૂષણોથી નિન્દવામાં આવે છે. આવી રીતે તેને નિન્દવાનો ઉદ્દેશ, ઉપર કહ્યું તેમ શરીર ઉપર મૂર્છા થતી અટકે અને શરીરને પરાપકારના રસ્તે જોડવાનું પ્રતિભાન થાય તથા આલસ્ય, પ્રમાદ વગેરે દૂષણો દૂર કરીને તે શરીરથી જ્ઞાન, ધ્યાન, સમાધિ, આત્મસાક્ષાત્કાર વગેરે દિવ્યમાર્ગમાં વિચરી શકાય, એજ છે, બાકી આદર્શ શરીરને તો કાષ્ઠ નિન્દતુંજ નથી. પરંતુ એ વાત ન ભૂલવી જોઈએ કે—‘ છેવટનું સાધ્ય બિન્દુ તપાસતાં શરીર હેયજ છે. કેમકે શરીર રહેતે મુક્તિમાં પ્રવેશ નહિ અને મુક્તિમાં પ્રવેશ વખતે શરીર નહિ.

असाराद् देहात् सारमुद्धरेद् इत्येवमर्थकमाह—

येनैव देहेन विवेकहीनाः संसारबीजं परिपोषयन्ति ।

तेनैव देहेन विवेकभाजः संसारबीजं परिशोषयन्ति ॥ ७२ ॥

(72)

The same body which men bereft of wisdom (discriminating powers) utilise for watering the seed

of births and deaths, serves for the wise as an instrument for destroying it.

Notes—There is a great difference between the the ignorant and the wise. One, bereft of wisdom, uses his body in the enjoyment of sensual pleasures, in the gratification of his cherished desires, in making tremendous efforts for the attainment of wealth, power, authority, influence, etc; and thus enters into the fresh bondage of Karmas and becomes subject to births in the four grades of life, i. e., he prolongs his transmigration. While the wise, with a clear notion of his body being distinct from the Soul, uses his powers in abstinence, renunciation, and asceticism. He highly values the possession of true knowledge whereby he distinguishes the noumenal from the phenomenal. Thus, with the help of true knowledge he extirpates Moha and its train-bearers, attachment, aversion, lust, greed, anger, pride, etc; He practises austerities and strictly observes vows. He remains equipoised in prosperity and adversity. Being so far illumined, he meditates upon the spiritual nature of Self and destroys the seed of Samsār.

અસાર દેહમાંથી સાર ખેંચવો—

“જે શરીરવડે વિવેકરહિત લોકો સંસારના બીજને પુષ્ટ કરે છે, તેજ શરીરવડે વિવેકી લોકો સંસારના બીજને સુકાવી નાંખે છે.”—૭૨

મોહ-વિવેકપરિણામમાહ—

“મિષ્ટાન્નભોગં કુરુતઃ સમાનં દ્વૌ પૂરુષાવેકતરસ્તુ તત્ર ।

વદ્નાતિ કર્માણિ, નિહન્તિ ચાન્યો-મોહે વિવેકે ચ વિજૃમ્ભમાણો ॥૭૩॥

चेद् धावतो जीववधो न जातो जातः पुनः पश्यत एव यातः ।
तथापि हिंसाफलमादिमे स्याद् मूढे, द्वितीये न धृतोपयोगे ॥७४॥

(73)

While two persons are enjoying the same sweet dish, one of them as the result of ignorance accumulates energies (Karmas) while the other with his wisdom destroys them.

(74)

Suppose that no insect is killed while one is running with his eyes shut (blind with infatuation) and that some insect is killed by another walking with his eyes open (with discriminating powers).

However, the former incurs sin (if his regard for life be not real,) while the latter incurs none. (if real.)

Notes:—In verses 73 and 74 the difference between the results of one kind of action with different motives is clearly indicated. The wise, guided by non-attachment does things, which do not entangle him in the meshes of Karma but on the contrary, enable him to remove his karmic dirt. While the ignorant, blinded by sensual pleasures and enjoyments, goaded on by desires and passions do acts which engender Karmic energies, tending to prolong the period of transmigratory cycle.

So the wise man taking his dish, free from sensual desires and pleasures, is helped in the purification

of his Soul. In the same way he, who is prepared to work with his eyes open to the noble and elevating precepts of scriptures, is enabled to remove the Karmic dross. While reverse is the result in the case of one under the influence of (Kashāyas) passions and ignorance.

Cf જયં ચરે જયં ચિદ્રે જયમાસે જયં સપ ।

જયં મુંજંતો માસંતો પાવકમ્મં ન વંચઈ ॥

—દશબૈકાલિકસૂત્રમ્.

મોહ અને વિવેકનું પરિણામ—

“ એ માણસો સાથે ભોજન કરવા બેસા છે. બંને જણાઓ મિષ્ટાન્ન ખાઈ રહ્યા છે. તે વખતે તેમાંનો એક મનુષ્ય અશુભ કર્મોને બાંધે છે, જ્યારે બીજો માણસ કર્મોનો ક્ષય કરે છે. આ કર્મબંધન અને કર્મક્ષયનું કારણ અનુક્રમે મોહ અને વિવેક છે. જે મનુષ્ય તૃષ્ણામાં અન્ધ બનીને ખાઈ રહ્યો છે, તે અશુભ કર્મોને બાંધે છે અને જે તૃષ્ણારહિત ખાઈ રહ્યો છે, તથા ખાવું, તે પેટને ભાડું દેવા પૂરતું છે, એમ ચિન્તવી રહ્યો છે, તે તત્ત્વવિચારક મનુષ્ય કર્મોનો ક્ષય કરે છે. ”—૭૪.

“ બીજી રીતે જોઈએ તો—એ માણસો ચાલ્યા જાય છે; એમાં એક જીવદયા ઉપર લક્ષ્ય નહિ રાખતો દોડતો ચાલ્યો જાય છે, જ્યારે બીજો જમીન પર જીવદયા તરફ નજર કરતો ધીરે ધીરે ચાલે છે. આ બંનેમાં દોડનાર મનુષ્યના પગથી, માની લ્યો કે જીવની હિંસા ન થઈ અને પેલા દયાદષ્ટિપૂર્વક ધીરે ધીરે ચાલનારના પગથી કાંઈ જીવની હિંસા થઈ ગઈ, આમ હોવા છતાં પણ તત્ત્વદષ્ટિએ એજ ઇન્સાફ આપી શકાય છે કે—દોડનાર માણસને (તેનાથી જીવ નહિ મરવા છતાં પણ) હિંસાનું પાતક લાગી ચુક્યું અને પેલા ખ્યાલ રાખી ચાલનારને (એનાથી જીવ મરી જવા છતાં પણ) હિંસાનું પાતક લાગ્યું નહિ; આમ હોવામાં કારણ એ છે કે—દોડનાર માણસને જીવદયા તરફ ખ્યાલ નહોતો, જ્યારે બીજા માણસને જીવદયા તરફ પૂરો ઉપયોગ હતો. ”—૭૪.

અવિવેકઃ કોદુગ્ બલીયાન્ ?

શરીરમેવાઽઽત્મતયા વિદન્તો વિદન્તિ નૈતત્ સ્વલ્લુ—“કોઽહમસ્મિ” ।
ઇદં જગત્ વિસ્મૃતવત્ સ્વમેવ સ્વસ્મિન્ ભ્રમઃ સ્ફૂર્જતિ કીદૃશોઽયમ્ ॥૭૫॥

(75)

Those (with the idea of super-imposition of their -self) who identify their bodies with souls do not realise their true nature. Thus then this world forgets its own self. Oh, of what sort this bewildering delusion of one's own self is ! !

Cf.—Self-knowledge is wrapped in ignorance whereby all creatures are stupefied.

Bhagavada Gita.

પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદમદિરામુન્મત્તભૂતં જગત્ ॥

—મર્ત્વહરિ ।

અવિવેકેનું પ્રાપ્ત્ય—

“ શરીરનેજ આત્મા સમજનારા લોકો ખરેખર એ નથી સમજતા કે—“ હું કોણ છું ? ” આ જગત્ અર્થાત્ જગતના જીવો પોતાનેજ ભૂલી ગયા છે. અહા ! પોતાનેજ ભૂલી જવું, એ કેટલો બધો ભ્રમ ? ”

—૭૫

વિવેકજાગરણાબોધદિશતિ—

રાગં ચ રોષં ચ પરત્ર કૃત્વા કથં વૃથા હારયસે ભવં મોઃ ! ।

માધ્યસ્થ્યમેવાઽઽશ્રય ચેત્ સુખેચ્છા માધ્યસ્થ્યજં શર્મ પરાનપેક્ષમ્ ॥૭૬॥

(76)

Why do you lose your life to no purpose by

cherishing feelings of love for and hatred against others ? If you long for happiness, cultivate indifference (to the outward world) which alone is the source of unmixed pleasure.

Notes:—Pure joy is only attainable when one attains Moksha. Liberation from births and deaths can be secured by the acquisition of Spiritual Knowledge and by no other means. Spiritual Knowledge signifies the attainment of right belief, right knowledge and right conduct. So, if one has not advanced so far, in spite of his asceticism, deep study of scriptures, observance of outward rites and ceremonies, as to understand and realise unsullied nature of the Soul, he is open to the temptations of immense wealth, exalted positions and other worldly enjoyments and thus while enjoying them he enters into fresh bondage of Karma tending to prolong his transmigratory cycle. It is therefore imperatively necessary to be free from the least tinge of love and hatred, for an aspirant after freedom from births and deaths. Renunciation though partial within the limited sphere of the house-holder's life though done with the desire of fruit, consequently in any case one should try to kill his desires as much as lies within his power and control.

વિવેકભગવતિને અનુકૂલ ઉપદેશ—

“ હે સજ્જન ! બીજના ઉપર રાગ અને રોષ કરીને શા માટે આ માનવ જીવને ફોગટ હારી જાય છે ? જો સુખની ઇચ્છા હોય તો મધ્યસ્થતાવનું અવલંબન કર. માધ્યસ્થવૃત્તિથી જ સુખ પ્રગટે છે, તે સુખ મેળવવામાં બીજની અપેક્ષા રહેતી નથી. ”—૭૬

विवेकहन्त्रीमीर्ष्यामप चै शिक्षयति—

परोन्नतौ किं परिखिद्यसे त्वं परक्षतौ किं बहसे प्रमोदम् ? ।

स्पृशन्ति नान्यं तव दुर्विकल्पास्त्वामेव बध्नन्ति तु कर्मपाशैः ॥७७॥

परोन्नतौ चेत् तव दुष्प्रयत्नैः क्षतिर्भवेत् कस्तव तत्र लाभः ? ।

न स्यात् क्षतिस्तर्ह्यपि को नु लाभस्तत्तापहेतून् त्यज दुर्विकल्पान् ॥७८॥

जागर्ति पुण्यं प्रबलं यदीयं प्रवर्धमानेऽभ्युदये तदीये ।

कोऽस्त्यन्यथाकर्तुमलं सुरोऽपि नेष्यी ततः क्वापि करोतु धीमान् ॥७९॥

(77)

Why do you envy the rise of others ? Why do you rejoice at their fall ? Your evil thoughts do not affect any one else but on the contrary they entrap you in the meshes of Karma.

(78)

What advantage do you derive, if your wicked efforts nullify the success of others ? You gain nothing if you fail in your endeavours, therefore you should discard your evil thoughts—the source of afflictions.

(79)

When one's merits fructify in full force, even God, much more a human being, is powerless to reverse the tide of his increasing prosperity ; therefore a reasonable man should not cherish ill feelings towards others.

Notes:—In these three previous verses the author vividly brings before our mind, the importance of harbouring and entertaining evil feelings and the futility of working maliciously against others. He says, in this phenomenal world (Samsār) everything as subject to the laws of Karma, i. e., to the consequences of our own actions in the present and the past lives. No one, even the Highest Power, can nullify the laws of Karma. So feelings of jealousy, hatred and malice at the rise and prosperity of others are not only useless but on the contrary they impel us to enter into fresh bondage of Karma. Consequently the destroying of the Karmic dirt is essential for our Spiritual rise whereby true and matchless happiness could be achieved. It is therefore necessary to direct our efforts towards the real goal.

ઈર્ષ્યા વિવેકનો ઘાત કરનારી છે—

“ બીજની થતી ઉન્નતિને દેખી તું શા માટે ખેદ કરે છે ? અને બીજની થતી હાનિને દેખી તું શા માટે ખુશી થાય છે ? તું તારા હૃદયમાં ગમે તેવા વિકલ્પો—ખોટા વિચારો ઉભા કરે, પણ એ દુષ્ટ ભાવનાઓ બીજને અસર કરવાની નથી, અર્થાત્ તારા દુષ્ટ ચિન્તનથી બીજની થતી ઉન્નતિમાં અટકાવ થનાર નથી, કિન્તુ તે દુર્વિકલ્પો ઉલટા તનેજ કર્મરૂપ ફાંસામાં બાંધી લેનાર છે. ”—૭૭

“ હે મહાભાગ ! તું જે દુષ્ટ વિચારો અથવા દુષ્ટ પ્રયત્નો બીજની ઉન્નતિમાં હાનિ પહોંચાડવા કરે છે, તે તારા દુષ્ટ વિચારો કે દુષ્ટ પ્રયત્નો ખિલકુલ નિરર્થક છે. એનાથી તને કંઈ ફાયદો થનાર નથી, એ તારે ખૂબ સમજી રાખવું; કારણ કે તારા દુષ્ટ વિચારો કે દુષ્ટ પ્રયત્નોથી બીજની ઉન્નતિને ધક્કા પહોંચે યા ન પહોંચે, એ બંને રીતોથી તને કંઈ વળવાનું નથી. એ માટે સન્તાપકરક દુર્વિકલ્પોને ત્યજ દે. ”—૭૮

SPIRITUAL LIGHT.

“ જેનું બલવાન ભાગ્ય ઝળકી રહ્યું છે, તેની ચઢતી ઉદયકળાને તોડી પાડવા મનુષ્ય તો શું, દેવતા પણ સમર્થ થતો નથી, માટે બુદ્ધિ-માને કાંઈ ઉપર ધ્યાનભાવ રાખવો નહિ. ”—૭૯

વિવેકવિકાસાયૈવ શિક્ષયતિ—

અભ્યુક્તિશ્રાવનતિથ્થ યત્ સ્યાત્ પુણ્યસ્ય પાપસ્ય ચ કાર્યમેતત્ ।
ક્ષીણે ચ પુણ્યેઽભ્યુદયોવ્યપૈતિ તન્નશ્વરે કર્મણિ કો વિમોહઃ ? ॥૮૦॥

(80)

Rise and fall result from merit and demerit; when the stock of merit is exhausted, the star of prosperity sets. Then, why are you fascinated by momentary happiness ?

Notes:—Prosperity and adversity depend upon the working of Karma, the powerful ruler of the phenomenal world. When the store of good deeds is exhausted, the ill star of decline begins. So the happiness, thus acquired, is fleeting and unreliable, consequently the author rightly recommends dis-attachment from worldly pleasures and close application to the study of Self with a view to bring on the unshakeable balance of mind.

વિવેકનું શિક્ષણ—

“ સંસારમાં જે ઉન્નતિ અને અવનતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ખરેખર પુણ્ય અને પાપનું પરિણામ છે. અને જે વખતે પુણ્યનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે ઉન્નતિ (અભ્યુદય) પલાયન કરી જાય છે; ત્યારે આમ હકીકત છે, તો પછી નાશવંત સુખમાં મોહ શો કરવો ? ”—૮૦

વિવેકફલં માધ્યસ્થ્યં પ્રશંસતિ—

સંવેદ્યતે યત્ સુખમદ્વિતીયં કદાપિ માધ્યસ્થ્યલક્ષોપલમ્ભે ।
પ્રશસ્તકર્મૌઘજસૌખ્યરાશિરપ્યસ્ય નૈવાઽર્હતિ તુલ્યભાવમ્ ॥૮૧॥

(81)

Even all sorts of happiness, accumulated in mass, generated by meritorious deeds, do not equal the matchless bliss which a man enjoys at times from the achievement of the fraction of indifference to love and hatred.

વિવેકના ફળરૂપ મધ્યસ્થભાવ—

“ જ્યારે કોઈ વખતે (આપણા જેવાઓને પણ) માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિની વાનફીનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે તે વખતનું જે અદ્વિતીય સુખ અનુભવાય છે, તે સુખની બરાબરી પ્રશસ્ત કર્મસમૂહથી ઉત્પન્ન થનાર સુખરાશિ પણ કરી શકે નહિ ? ”—૮૧

મુદ્ધાન્મનો નિરોધનોયમિત્યાહ—

ऐश्वर्यमालोक्य भुवां विचित्रं चित्रीयसे मुह्यसि वा कथं त्वम् ? ।
न किञ्चिदेतत् सुरसम्पदोऽग्रे विपाक एवाऽस्ति च कर्मणोऽसौ ॥८२॥

(82)

(Oh, human being.) Why are you wonder-struck and stupefied at seeing the varied prosperity in this world ? It stands very low in comparison with that of Gods. It is surely the result of Karmas (actions of beings in former lives.)

શા માટે મોહિત બનવું ?—

“ હે ભવ્ય ! પૃથ્વી ઉપર વિવિધ ઐશ્વર્ય—સામાન્યને જોઈ શા

માટે તું આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થાય છે ? શા માટે મોહિત બને છે ? દેવ-
તાઓની વિભૂતિની આગળ આ મનુષ્યક્ષેત્રનું ઐશ્વર્ય કશું હિસાબમાં
નથી. એ સિવાય વસ્તુદષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો ગમે તેવું સામાન્ય
બને ગમે તેવી પ્રભુતા પણ કર્મનો એક વિપાકજ છે ”—૮૨

पुण्यं हि कर्मैव, अतस्तज्जन्ये फले को मोहः ? इत्याह—

इन्द्राः सुरा भूमिभुजः प्रधाना महाप्रतापा अधिकारिणश्च ।
सर्वेऽपि कर्मप्रभवा भवन्ति कस्तत् सतां कर्मफले विमोहः ? ॥८३॥

(83)

Indras, gods, kings, ministers and illustrious officers — all are the creatures of Karma. Then, why should a wise man blindly attach himself to the fruits of Karma ?

the author here means to convey the true idea of the so-called greatness and grandeur of men as well as gods headed by Indra. The glory and the magnificence of these beings are mere shadows and dreams liable to decay and dissolution. They are also subject to the law of Karma. It is useless to aspire for fruits of Karma. Good deeds done with some worldly desire of enjoyment are like golden chains which tie us to the bondage of Karma, the chief cause of this transmigratory wheel. Again, the enviable glorious rise with all its grandeur and power may hurl one down into the abyss of miseries and perdition of hell, while enjoying it quite reckless of the noble and elevated ideals as dictated in scriptures consequently disattachment from worldly and sordid.

pursuits is imperative on those who aspire after true happiness.

પુણ્ય-કર્મજન્ય કળમાં શો મોહ કરવો ?

“ સંસારમાં ઇન્દ્રો, દેવતાઓ, મહારાજાઓ અને મહાન્ પ્રતાપી અધિકારીઓ જે થવાય છે, તે ખરેખર કર્મના પ્રભાવથી થવાય છે. (દરેક પ્રકારનું ઐશ્વર્ય કર્મનું પૂતળું છે) તો પછી મુગ જનોને કર્મના કળ ઉપર મોહ શાનો હોય ? ”—૮૩

अथ तत्त्वदृष्ट्यै निजचरित्रनिरीक्षणस्याऽऽवश्यकत्वमाह—

सदा निरीक्षेत निजं चरित्रं यच्छुद्धिमामोति विहीयते वा ।
हानिं च वृद्धिं च धनस्य पश्यन् जडश्चरित्रे न दृशं करोति ॥८४॥

(84)

One should always introspect oneself whether one attains purity or becomes defiled; only the ignorant person interested in acquisition and loss of wealth, does not examine his inward nature.

Notes:—‘ Know thyself ’ is the most important precept recommended by philosophers, moralists and great writers. One should thoroughly examine and scrutinize his own actions, keeping in view, his chief ideal of life. He must daily inquire within himself, what use he made of the powers, riches, faculties he possessed, so as to form a correct view of life he leads. He must not do so with an eye of partiality but should minutely see his faults. He must interrogate himself as to higher problems of life and then should decide to adopt means for achieving the best ideal of life. According to the Jain theory the best

SPIRITUAL LIGHT.

ideal of life is the observance of five vows, in toto, for the ascetics and partially by the house-holders. Thus prepared he may rise higher in the spiritual development.

Cf Self-reverence, self-knowledge, self-control,
These three alone lead life to sovereign power.

—Tennyson.

Nor let soft slumber close thine eyes,
Ere every action of the day
Impartially dost thou survey,
Where have my feet chose out their way ?
What have I learnt where'er I've been,
From all I h've heard, from all I h've seen ?
What know I more that's worth the knowing ?
What have I done that's worth the doing ?
What have I sought that I should spun ?
What duties have I left undone ?
Or into what new follies run ?
These self inquiries are the road
That lead to virtue and to God.

—Dr. Watts.

પોતાનું ચરિત્ર નિરખવું—

“ હમેશાં મનુષ્યે પોતાના ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરવું કે—‘ મારું ચરિત્ર-મારું વર્તન શુદ્ધ થતું જાય છે. આ મલિન થતું જાય છે. અવિ-
વેક્ષી મનુષ્ય ધનની હાનિ તથા વૃદ્ધિ ઉપર દષ્ટિ કરે છે, પરંતુ પોતાની
વર્તણૂક ઉપર દષ્ટિપાત કરતો નથી ”—૮૪

વ્યાખ્યા.

ચરિત્રને સુધારવા માટે પ્રથમતઃ દુર્વ્યસનોનો પરિત્યાગ કરવો
જોઈએ. દુર્વ્યસનો અનેક પ્રકારનાં છે, પરંતુ મુખ્યત્વે સાત દુર્વ્ય-
સનો—બુગાર, માંસ, મદિરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને પરદારમન છે.

જુગાર બહુ ખરાબ વસ્તુ છે. એનાથી અનેક દુર્ગુણો ઉભા થતાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, જુગારી એકજ દાવમાં સેંકડો રૂપિયા અનાયાસે મેળવી લે છે અને ખોઈ નાંખે છે. આવી સ્થિતિની લત લાગવાથી ઉદ્ધમ, હુન્તર કે તોફારી વડે થોડે થોડે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવું, એ જુગારીને પસંદ પડતું નથી. એથીજ જુગારી પોતાના અનાયાસલબ્ધ દ્રવ્યને ખરાબ રસ્તે ઉડાવવા હિમ્મત ચલાવી શકે છે.

જુગાર કેટલી જાનના છે ? એ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું લગાર કઠિન છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિએ જોઈએ તો આજકાલ જે અનેક પ્રકારના સદ્દાઓ નિકળ્યા છે, તે બધા જુગારમાંજ સમાવેશ લે છે. એ સિવાય પાનાંતી રમત, થોડદોડની શરત, સોર્ટી, બિલિયર્ડ વગેરે પણ જુગારજ કહી શકાય. સદ્દા વગેરે કરીને ધનવાન થયેલાઓ આપણા જોવામાં આવે છે, તો પણ સમજી રાખવું જોઈએ કે એ ખરાબ લત છે. જુગારથી ધનિક બનેલાઓનો વિલાસ બહુ થોડો છે, જ્યારે તેનાથી પાયમાલ થયેલાઓ ઘણીજ મોટી સંખ્યામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જુગારી જેમ જેમ જુગારમાં હારતો જાય છે, તેમ તેમ તે પોતાનું સર્વસ્વ જુગારમાં હોમતો જાય છે, છેવટે ભિખારી બનીને ઉડે છે. ચોરી વ્યભિચાર વગેરે મહાન દુર્ગુણો પ્રાયઃ જુગારની સાથે રહે છે. આથી જુગારી પોતાની ઐહિક જિન્દગી અને પરલોક સુધારવામાં સર્વથા પજાત રહી જાય છે.

ખીજું દુર્વ્યસન માંસ છે. તે વિષે આગળ ત્રીજા પ્રકરણમાં જોઈશું. ત્રીજું દુર્વ્યસન મદિરા છે. મદિરાથી ચૈતન્ય ઉપર કેટલું આવરણ પથરાય છે, એ સહુને પ્રત્યક્ષ છે. મદિરામાં લુબ્ધ બનેલાને પોતાના શરીરનું, પોતાનાં માતા પિતા કે કુટુંબવર્ગનું જાન રહેતું નથી. મદિરા પીનારાને માનસિક વિકાસ, મગજબળ અને ચિત્તની સ્થિરતા હોતીજ નથી. મદિરાના વ્યસન વાળો વસ્તુતત્ત્વના વિવેકથી ભ્રષ્ટજ રહે છે. સુરાપાન કરનારના હૃદયમાં ધર્મ હોતોજ નથી. મદિરાનો કેફ જ્યારે ચડે છે, ત્યારે મનુષ્યને કોઈ પ્રકારનું જાન રહેતું નથી—અસમ્મદ પ્રલાપ કરવા લાગી જાય છે, પોતાની શુદ્ધ બાબતો કહી નાંખે છે અને તે વખતની તેની સ્થિતિ બહુજ દયાપાત્ર બને છે. દારૂને પરાધીન થવું, એ

ભારે દુર્ભાગ્યનું પરિણામ છે, શરીરને તથા આત્માને પૂર્ણ ખરાબીમાં મૂકનાર છે.

એથી દુર્વ્યસનમાં વેશ્યા આવે છે. તે સમ્પન્નમાં આગળ બ્રહ્મચર્યના પ્રસંગે વિચારીશું.

શિકાર એ પાંચમું દુર્વ્યસન છે. શિકાર કરવામાં કોઈ પ્રકારે લાભ જણાતો નથી, કિન્તુ કેવળ નુકસાનજન અનુભવાય છે. શિકાર કરવો જોઈએ દુશ્મનોનો, અને તે દુશ્મનો વાસ્તવમાં આપણા મનોભવનમાં રહેલા કામ, ક્રોધ, મદ, માયા લોભ, રાગ, દ્વેષ એજ છે. તે દુશ્મનોનો શિકાર કરવામાં આવે તો પૂર્ણતેજોમય, પૂર્ણ આનંદસ્વરૂપ, પૂર્ણ સ્વતંત્ર અખંડ આત્મસાત્રાજ્ય મેળવી શકાય છે. આજ વાસ્તવિક શિકાર છે.

હરિણ, રાજ વગેરે વનચર પશુઓ, કે જેઓ પોતાનાં આજીવનમાં એની સાથે કોઈને નુકસાન પહોંચાડ્યા વગર વનમાં વિહરે છે, એઓનો શિકાર કરવો ખરેખર ગેરવ્યાજબી છે. જે રાજ-મહારાજઓ અથવા કોળી વાઘરોઓને આ વ્યસનમાં શોખ લાગી ગયો હોય છે, તેઓ ખીચારાં ગરીબ હરિણોને હણી નાંખવામાં લગારે પાછીપાની ભરતા નથી. સૃષ્ટિ-સૌંદર્યની સમ્પત્તિરૂપ એ નિરપરાધી પશુઓને કતલ કરવા, એ અત્યંત અધમ કાર્ય છે. કેટલાકોને ઉડતાં પક્ષિઓ ઉપર ગોળી ચલાવવામાં ભારે રસ પડે છે, પણ અરે ? “ કાગડાને મન હસવું ” અને દેડકાનો પ્રાણ જાય ” એનો વિચાર કેમ કરવામાં આવતો નથી ? પોતાનો શોખ ખીજી જીવોના વધમાં પૂરો કરવો, એ નીચમાં નીચ કર્મ છે. વનની અંદર વિહરતા પશુઓ વનની પ્રાકૃતિક વિભૂતિ છે. તે પશુઓનો શિકાર કરવામાં કુદરતી સંપત્તિને નાશ કરવાનો પણ અનર્થ રહેલો છે. એક સમય એ હતો કે જંગલોની અંદર હજારો હરિણો વગેરેનાં ઝુંડઝુંડ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં અને વિવિધ પક્ષિઓનો કલરવ શ્રવણવિષય થતો હતો, અત્યારે તેમાંનું કશું રહેલું દેખાતું નથી, એનું કારણ શિકારીઓની શિકાર કરવાની આદત સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? લોકો જ્યારે પોતાનો ધર્મ ભૂલી

* ધણા યુરોપીયન ડાક્ટરોએ પુરવાર કરી આપ્યું છે કે દારૂ પીવાથી શરીરમાં અશક્તિ, લોહીનો ખગાડ અને મગજનો ક્ષય થાય છે, તથા ક્ષયરોગ વગેરે ભયંકર રોગો દારૂડીઆને લાગુ પડે છે.

નશ્વ છે, ત્યારે ખરેખર તેઓ પોતાનું મનુષ્યત્વ ગુમાવી બેસે છે. જેવી રીતે વહિફાનો ધર્મ નીતિપૂર્વક કલમ ચલાવવાનો છે, અને સાધુઓને ધર્મ જગતને સન્માર્ગ પર લાવવા માટે ઉપદેશ કરવાનો કે શાસ્ત્રો રચવાનો છે, તેજ પ્રમાણે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ સ્વદેશની રક્ષા કરવા માટે હાથમાં તલવાર રાખવાનો છે. હવે જો વહિફા તેજ પોતાની કલમથી અનીતિનાં કામો કરે, અને સાધુઓ શાસ્ત્રરચના યા ઉપદેશને અધર્મ ફેલાવવાનું સાધન બનાવે, તો ખરેખરી રીતે કહેવું જોઈએ કે તે વહિફા અને તે સાધુઓ મહાન પાતકી છે. આજ પ્રમાણે ક્ષત્રિયો પણ જો પોતાનાં શસ્ત્રોથી દેશરક્ષા કરવાનો પોતાનો ધર્મ ભૂલી જઈ પશુ-પક્ષિઓનો સંહાર કરવામાં મગ્યા રહે, તો તેઓ પણ ખરાખર પાતકી છે, એમાં લગારે ખોટું નથી.

હરિભોધી ખેતીવાડીની ખરાબી થતી માનીને તેઓના ઘાતકી બનવું, એ સમજ વગરનું કામ છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે જે વખતે જંગલોમાં હરિણ વગેરે અનેક જાતિનાં પશુઓનાં ટોળેટોળાં વિહરતાં હતાં, તે વખતે શું ખેતીવાડીઓ ખરાબ થઈ જતી હતી ? તે સમયે અનાજ શું પાકતું નહોતું ? તે વખતની પ્રજા અત્ર ન પાકવાને લીધે પેટભર ભોજન શું મેળવી શકતી નહોતી ? ભારતવર્ષમાં એવા અનેક રાજ્યો થઈ ગયા છે કે જેઓએ પોતાના રાજ્યમાં કોઈ પણ પ્રાણીનો વધ નહિ કરવાનો ઝાંડર બહાર પાડ્યો હતો, ત્યારે શું તેઓના સમયમાં ખેડુતો પોતાની ખેતીમાં નિષ્ફળ નિવડતા હતા ? નહિ, કદાપિ નહિ; સર્વત્ર અહિંસાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવામાં આવે, તો એથી, દેશ જેવો સમૃદ્ધ બને છે, તેવોજ દરિદ્ર, હિંસાનો પ્રચાર થવાથી બને છે.

ખેતરોમાં મોઢું ધાલનારાં હરિણો અને એવાં બીજાં પ્રાણીઓનું પણ પુણ્ય હોય છે, એ મગજમાં રાખવા જેવી હકીકત છે. તેઓનું પુણ્ય ભેગું મળવાથી ખેડુતોની ખેતી વિશેષ ફળે છે. ખેતરોમાં તેઓનાં મોઢાં પડવાથી ખેતરો ઉજડ થઈ જાય, એ ભયથી તેઓને હણી નાંખવાં, એ અમાનુષીય અને બુદ્ધિરહિત કર્મ છે.

નિશાનખાજ થવા માટે શિકાર કરવાની જરૂર સમજતી હોય તો શિકાર કર્યા વગર અર્થાત્ જીવવધ કર્યા વગર પણ નિશાનખાજ થઈ શકાય છે. કોઈ પણ નિર્જીવ વસ્તુને કોઈ સ્થાન પર સ્થાપિત કરીને તેનું

નિશાન તાકવામાં આવે, તો નિશાનબાજ થવાનો અભ્યાસ સારી રીતે કરી શકાય છે. આવી રીતના અભ્યાસથી કૃણસિદ્ધિ મેળવવા ઉપરાંત જીવવધના પાતકથી દૂર રહેવાય છે. અતએવ પ્રાચીન ક્ષત્રિય સત્યુદ્ધે એવાજ અભ્યાસથી નિશાનબાજ થતા હતા. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે તે રિવાજ ભૂલાઈ ગયો અને જીવના જોખમે પ્રાણિવધ કરવામાં ક્ષત્રિયો શોખી થતા ગયા.

રાજ-મહારાજો પ્રજાના રક્ષક કહેવાય છે, આમ છતાં તેઓ જનવશનો શિકાર કરવામાં મગ્યા રહે છે, તો એ ઉચિત લેખાય ખરું ? શું મનુષ્યોની માફક પશુઓ રાજની પ્રજા નથી ? મનુષ્યોને પ્રજાતરીકે રક્ષણ કરનાર રાજ્યોએ પશુઓને પ્રજા તરીકે ગણી તેઓનું રક્ષણ શું કરવું જોઈતું નથી ? જે શિકારને સંસ્કૃત વાણીમાં 'પાપદ્વિ' કહેવામાં આવે છે, તે પાપની સમૃદ્ધિરૂપ શિકારને રાજ્યો, ક્ષત્રિયો કે કોઈ પણ મનુષ્ય માન આપી શકે ખરો ?

ક્ષત્રિયોની મહત્તા યા ઉદારતા ત્યાં સુધી સાંભળીએ છીએ કે તેઓને કોઈ દુશ્મનની સાથેની લડાઈમાં ઘણુંજ નુકસાન વેઠવું પડ્યું હોય, અને તેઓના મનમાં એમ થઈ આવ્યું હોય કે 'દુશ્મન જો હાથમાં આવે તો તેના ટુકડા કરી નાંખું' તો પણ પેલો દુશ્મન જો મોઢામાં ઘાસ લઈને આવે, તો તેઓ તેને માફી બક્ષીને છોડી દે છે " જેઓને માટે આવી ઉદારતા ગવાય છે, એવા ક્ષત્રિયો—રાજ્યો, હમેશાં મોઢામાં ઘાસ રાખનારા, નિરપરાધી, કૃપાપાત્ર એવા પશુઓ ઉપર ગોળી ચલાવે, એઓને કતલ કરવામાં શોખ માને, એ કેવું ધોર આશ્ચર્ય ?

દરેક વિચારક સમજી શકે છે કે બીજાનો પ્રાણ લેવાને કોઈને હક્ક છે ખરો ? પારકી વસ્તુ વગર પૂછ્યે ઉઠાવવાનો જ્યારે હક્ક નથી અને એથી વગર પૂછ્યે પારકી વસ્તુ ઉઠાવનાર ગુન્હેગાર હરે છે, તો પછી બીજાના પ્રાણ લેવાનો કોઈને હક્ક નહિ હોવા છતાં પશુઓનો શિકાર કરવો, એ કેવો ભયંકર ગુન્હો ? જે મનુષ્ય એમ સમજે છે કે—' મને કોઈના પ્રહારથી જેવું દુઃખ થાય છે, તેવું દુઃખ મારા પ્રહારથી બીજાને પણ અવશ્ય થવુંજ જોઈએ અને થાયજ છે ' તે મનુષ્ય કોઈના ઉપર આત્રાત કરવાનું પસંદ કરે ખરો ? પોતાના પ્રાણો માટે પ્રાણી પોતાનું સર્વસ્વ

મૂકી દે છે, તે પ્રાણી પ્રાણીને કેવા ખારા હશે ? એવો વિચાર શિકારીના મનમાં આવે, તો તે શિકાર કરે ખરો ? પ્રાણી રાજ્યપ્રદાનને નહિ ચાહીને પ્રાણુદાનને ચાહે છે, એ ખુલ્લી વાત છે. આ ઉઘાડી બાબતને પણ સમજવામાં ન આવે, તો તેવાઓને દયાના મંદિરમાં પહોંચાડવાને બીજો કાંઈ રસ્તો છે ખરો ?.

ચોરી અને પરચીરમણ એ છેલ્લાં એ દુર્વ્યસનોના સમ્યન્ધમાં આગળ ત્રીજા પ્રકરણમાં જોઈશું.

આ સાત દુર્વ્યસનો સિવાય બીજાં પણ અનેક દુર્વ્યસનો ફેલાયલાં જોઈએ છીએ. જેવાં કે-તમાકુ, અરીણ વગેરે. આ વ્યસનોથી શારીરિક સ્થિતિ બગડવાની સાથે આર્થિક સ્થિતિએ પણ અધઃપાત થવાનું પરિણામ આવે છે.

તમાકુ વાપરનાર મનુષ્ય તમાકુમાં એટલો અંધ બની રહે છે કે તે પોતાના શરીરે ઉધરસ, શ્વાસ, છાતીનો દુખાવો વગેરે ઉભા થતા રોગોને ખ્યાલમાં લઈ શકતો નથી. આ કેટલી બધી અજ્ઞાનતા ! જે તમાકુ બલતો ક્ષય કરનાર છે, છાતીમાં ચાંદુ પાડનાર છે અને પરિણામે દાહજ્વરને ઉત્પન્ન કરનાર છે, તે તમાકુ ખવાય, સુંઘાય કે પીવાય જ કેમ ? તમાકુ ખાનાર, પીનાર અને સુંઘનાર એવા ગંદા રહે છે કે કોઈ સારી સભામાં એસતાં તેમને પોતાનેજ લજ્જા ઉદ્ભવે છે. જે તમાકુનાં પત્રોને પશુઓ પણ સુંઘતા નથી, તે તમાકુને શુદ્ધિમાં આગળ વધેલા કહેવાતા મનુષ્યો ખાય, એ તો ભારે અફસોસનો વિષય છે. એક મજૂર કે જેનાં બાયડી-છોકરાં જૂએ મરતાં હોય, તે પણ રોટલાની પરવા નહિ કરીને તમાકુમાં પોતાની મજૂરીમાં મળેલા પૈસા હોમે છે. આવા કંગાલ મનુષ્યને પણ રોજના એ ત્રણ પૈસા, મહીને રૂપિયા સવા રૂપિયા અને વર્ષ દહાડે લગભગ પંદર રૂપિયા તમાકુમાં હોમવા પડે છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વર્ષ દહાડે ભારતવર્ષમાંથી ૬૦ કરોડ રૂપિયા તમાકુમાં ખર્ચાદ થાય છે. તમાકુ પીનાર એક માણસનો પ્રતિદિન એકજ પાઇનો ખર્ચ માનીએ તો પણ તેને મહીને દશ પૈસા અને વર્ષે એ રૂપિયા તમાકુમાં નાંખવા પડે છે. અને એ દૃષ્ટિએ સમગ્ર ભારતવર્ષમાંથી પ્રતિવર્ષ આઠ કરોડ રૂપિયા તમાકુમાં

ખર્ચોય છે. કહો ! આવી કંગાલ અવસ્થામાં પણ ભારતવર્ષની પ્રજા દુર્વ્યસનો તરફ કેટલી ઝુકી રહી છે ? હિંદી સરકારને પણ તમાકુ પાછળના કરમાં લાખો રૂપિયાની પેદાશ થાય છે. એ ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે ભારતવર્ષનો જનવર્ગ તમાકુમાં કેટલો મસ્ત થઇ પડ્યો છે.

અરીણને માટે પણ ઝોછા દુઃખની વાત નથી. અરીણ વસ્તુતઃ અહિંસેન (સર્પનું ફેણ) છે. શબ્દથીજ તે ઝેરીલી વસ્તુ હોવી સમજવા છતાં તેનો આદર કરવો, એ ખરેખર આશ્ચર્યનો વિષય છે. અરીણથી ગાવ શિથિલ થતું, માંસ સુકાઇ જતું અને મગજ ક્ષીણ થતું પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. ઘણાઓ મિઠાઇની લાલચથી અરીણમાં ઝંપલાય છે, પરંતુ પાછળથી એઓને એટલો પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે એઓ પોતાની જાતને દુર્ગતિમાં સપડાયલી સમજે છે. આમ છતાં પણ વ્યસન મજબૂત બંધાઇ ગયા પછી માણસો તે વ્યસનથી છૂટવા સમર્થ થઇ શકતા નથી. અવ્વલ તો તેવા દુર્વ્યસનિઓની સંગતજ કરવી જોઇએ નહિ. જિન્દગીને ખરાબ કરવામાં મુખ્યતઃ કાઠનો હાથ હોય, તો તે દુર્વ્યસનિઓની સંગતિજ છે.

કેટલાક ગરાસીઆ, રજપૂતો જે શીકા અને બળહીન જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ તેઓનું અરીણનું દુર્વ્યસન છે. અરીણની લતથી ઘણાઓ પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠેલા જોઇએ છીએ. કેટલાકો શર-આતમાં થોડું થોડું અરીણ હોંશથી ખાવા લાગે છે, અને તે વખતે તેઓને તેનું ભાવિ ખરાબ પરિણામ ખ્યાલમાં આવતું નથી, પરંતુ પાછળથી તેઓની તે વ્યસનના પરિણામે જે દુર્દશા થાય છે, એ અત્યંત શોચનીય અને દુઃખપૂર્ણ હોય છે.

स्वचरित्रविशदीकाराय गुणग्राहकीभवितव्यम्—

करोषि दृष्टिं न गुणे परस्य दोषान् ग्रहीतुं तु सदाऽसि सज्जः ।
युक्तं न ते शूकरवत् पुरीषे परस्य दोषे रमणं विधातुम् ॥ ८५ ॥

(85)

Without appreciating the virtues of others, you

are always ready to find fault with them. You take delight in the faults of others just as a hog does in filth, but such a course of life is not commendable.

Cf. Base calumny by working underground,
Can secretly the greatest merit wound.

—*Bible Proverbs.*

Whose edge is sharper then the sword whose
tongue outvenoms all the worms of Nile,

—*Shakespeare.*

મુખમાંથી થવું—

“ હે સજ્જન ! ખીળના શુભમાં તારી નજર પડતી નથી અને ખીળના દોષો જોવામાં તો તું હમેશાં તૈયાર થયેલો રહે છે; પણ ખીળના દોષોમાં રમણ કરવું, એ છુડતું વિદ્યામાં રમવું, એની બરાબર છે. એથી એ દુષ્ટ સ્વભાવનો ત્યાગ કરવો યુક્ત છે. ”—૮૫

મુખપ્રાદ્ધકીર્તિમાં પ્રોષયતિ—

દૌષાનુબદ્ધઃ સકલોઽપિ લોકો નિર્દૂષણસ્ત્વસ્તિ સ વીતરાગઃ ।
ન કિં પુનઃ પશ્યસિ દશ્મમાનમહો ! સ્વયંરેવ પદોરધસ્તાત્ ॥૮૬॥

(86)

Oh, man ! every human being is full of vices; only the Passionless One is faultless. Do not be blind to what is burning under your own feet.

Cf. And why beholdeth thou the mote that is in thy brother's eye, but considereth not the beam that is in thine own eye ?

Bible.

પ્રસિદ્ધ વિષયનું યોગ્ય—

“ મહાશય ! તમામ લોકો કાંઈ ને કાંઈ દોષથી ઘેરાયલા છે. સવ થા દોષરહિત-પરમવિશુદ્ધ તો એક પરમાત્મા વીતરણ દેવજ છે. અને વળી બીજાના દોષો જોવામાં જે તું તવપાપક થઈ રહે છે, તે તારાજ પગની નીચે બળતું કેમ જોતો તથી ? ”—૮૬

વિકલ્પજાલમપહાય સ્થિરીભવિતવ્યમ્—

वृथाऽन्यचिन्तां कथमातनोषि ? वृथाऽन्यकार्ये किमुपस्थितः स्याः ? ।
किं धूमपुञ्जं यतसे ग्रहीतुं विस्तारयन् चेतसि दुर्विकल्पान् ॥८७॥

(87)

Why do you fruitlessly trouble yourself with the thoughts of others ? why do you uselessly interfere with matters which do not concern you ? To fully indulge in wicked thoughts is to accumulate volumes of smoke.

Cf. By anger, fear, and avarice deluded,
Men do not strive to understand themselves,
Nor ever gain self-knowledge. One is proud
Of rank and plumes himself upon his birth,
Contemning those of low degree; another
Boasts of his riches, and disdains the poor;
Another wants his learning, and despising
Men of less wisdom, calls them fools; a fourth
Piquing himself upon his rectitude,
Is quick to censure other people's faults.
But when the high and low, the rich and poor,
The wise and foolish, worthy and unworthy,
Are borne to their last resting place—the grave.

When all their troubles end in that last sleep.
And of their earthly bodies nought remains
But fleshless skeletons—can living men
Mark difference between them or perceive
Distinctions in that dust of birth or from ?
Since all are, therefore levelled by the grave
And all must sleep to gether in the earth
Why, foolish mortals, do ye wrong each other ?

—“ *Mahabharata.* ”

We live in deeds, not years; in thoughts, not breaths;
In feelings, not in figures on a dial.
We should count time by the heart throbs. He most lives
Who thinks most, feels the noblest, acts the best.

—*P. J. Bailey.*

વિકલ્પબળ છાડીને સ્થિર થવું—

“ હે મહાભાગ ! વ્યર્થ શા માટે પારકાની ચિન્તાને હૃદયમાં સ્થાન આપે છે ? વ્યર્થ શા માટે પારકાના કામમાં ડાહ્યો થવા બળ્ય છે ? અને વ્યર્થ શા માટે હૃદયમાં નાના પ્રકારના અસંબદ્ધ વિકલ્પોની બળને ફેલાવતો છો, ધુમાડાના બાથકા ભરવા જેવું કરે છે ? ”—૮૭

દુર્વર્તનં હાતુમુપદિશતિ—

વિભેષિ દુઃસ્વાદ્ યદિ સાધુબુદ્ધે ! દુઃસ્વાનુકૂલાં ત્યજ દુષ્પ્રવૃત્તિમ્ ।
નેષ્ઠો વિયોગઃ સુખસમ્પદશ્ચેત્ ચરિત્રમાપાદય તર્હિ શુદ્ધિમ્ ॥૮૮॥

(88)

Oh, well behaved one, if you fear calamities abandon evil tendency which brings on them, if you can not bear the loss of wealth and happiness, then try to live a pure life.

SPIRITUAL LIGHT.

Notes:—The author gives an instructive picture of vicissitudes of times and circumstances in order to evoke feelings of noble and high steadiness in the reader, so as to prepare him for self-realization as laid down further on. The essential form of conduct (*chāritra*) mainly depends upon the nature of the inner life so the differences in the purity of life could be easily and reasonably accounted for. Some people lead a very highly elevated and moral life while others lack noble emotions, lofty sentiments, spiritual righteousness and strength. This is done in proportion in which the spiritual powers are developed. The genuine root of all these differences lies in the strength of religious belief—the main pivot on which the wheel of life turns. To solidify the spiritual belief the knowledge of the relation of the soul with the universe is the first essential, whereby a man could clearly see the relation of the soul with the non-soul. i. e. according to the Jain theory, the relation between the soul and the five other substances. The study of the substances together with nine principles enables one to clearly understand the evanescence of this world, the inexorable working of the karmic law, the vicissitudes of time and fortune, the supreme excellence of the inner self, the utility of religion etc;. With this study he advances in the purity of heart, compassion, charity, self restraint, truth, high mindedness, quietude etc;. He leaves off his vices as covetousness, false belief, anger, lust, etc;. the chief source of his sensual pleasures and pains which entrap him in the meshes of karma. His actions based on the altruistic principles to pro-

good from genuine sympathy for the distressed and his attitude of indifference to the wicked are in the natural course of things. Thus illumined he with the renunciation of love and harked in toto fixes his mind in the contemplation on the pure Atman. By removal of unsteadiness and by the eradication of mental disturbances and by the giving up of all good and bad thoughts and having established himself in the calm and undisturbed meditation he attains liberation. (moksha)

Of. Blessed are the pure in heart; for they shall see God.

—Bible St. Matthew.

If we have not the good things of the world,
we are distressed;
And if we possess them, we fetter our feet
through our love for them.

—Sadi Gulistan.

ખરાબ વર્તનથી દૂર રહેવું—

“ હે સુશુદ્ધ ! જો તું દુઃખથી ખરેખરી રીતે ડરતો હોય, તો દુઃખને ક્ષિપ્તવસ્તુનાં ખરાબ વર્તનોનો ત્યાગ કર. જો સુખસંપન્નિને વિશેષ ડરે પૂર્ણ અનિષ્ટ હોય—ખાસ હૃદયથી અનિષ્ટ હોય, તો તારા વર્તનને સુધાર. ”—૮૮

બ્યાખ્યા.

સાધકને સુધારવા માટે પહેલું પગથિયું નીતિ છે. નીતિમાંથીજ સર્વ સુધ્ધિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જ્યાં નીતિ નથી, ત્યાં ચારિત્ર નથી—ત્યાં સર્વ નથી. એ નીતિનોજ પ્રતાપ છે કે પૂર્વકાળમાં ભારતવર્ષની અવસ્થા સર્વ દેશોને અંગની નાંખે તેવી સમૃદ્ધિશાલિની હતી. ઓસ દેશનો બાદ-શાહ સિકંદર જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો, ત્યારે તે વખતની ભારત-વર્ષની નીતિ અને પ્રેરણકારવૃત્તિ જોઈને તેનું હૃદય આશ્ચર્યમાં ગરકાવ

થઈ ગયું હતું. નીતિનાજ પ્રભાવથી પ્રાચીન ભારતવર્ષના લોકો એટલા બધા નિર્ભય રહેતા હતા કે તેઓને પોતાનાં ઘરો કે હવેલીયોને ખુલી રાખતાં લૂટાઈ જવાની શંકા નહોતી ઉપજતી. આ શું એ નથી બતાવી આપતું કે તે વખતની પ્રજામાં નીતિનો પ્રચાર એટલો બધો હતો કે લોકો એક બીજાને ઠગવામાં મહાપાપ સમજતા હતા, અસત્ય બોલવામાં અધર્મ માનતા હતા, અને બીજાની લાગણીને દુઝાવવી, એ પરમાત્માને અપમાન કર્યા જેટલો ગુનોહ છે, એવા નિશ્ચય ઉપર મક્કમ હતા. આવી રીતે નીતિના શિખર ઉપર ચઢેલો દેશ કેમ સમૃદ્ધ ન હોય ? ક્રમ સર્વોપરિ ન હોય ?

એક સમય એ હતો કે ભારતવર્ષમાં કંગાલ મનુષ્યો પણ થી, દૂધ વગેરે ઉંચા પદાર્થોના મથેજ ભોગ કરી શકતા હતા. આનું કારણ શું ? એજ કે તે સમયમાં તે યીજે બહુ સસ્તી મળતી હતી. દૂર ક્યાં જઈએ. અકબર બાદશાહનાજ સમયમાં એક સામાન્ય મજૂર માણસ પણ છ આનામાં એક મહીનો ગુજારી શકતો હતો, બ્યારે અત્યારે પ્રજાને કેટલી હાડમારી વેઠવી પડે છે ? આ બધાનું કારણ એજ છે કે આપણે આપણા ધર્મ ભૂલી ગયા છીએ, આપણી હૃદયવૃત્તિમાં નીતિ ખાંડી ખાંડીને જે ભરેલી રહેવી જોઈએ, તેને બદલે આપણું હૃદય અનીતિની અંધારી કેટડીમાં ગોંધાઈ ગયું છે. પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે અનીતિના માર્ગે મેળવેલી સદાચારની પલ્લુ સ્થાયી રહેતી નથી અને અનીતિવાળો આખરે પડો વગર રહેતો નથી. એક ગુજરાતી કવિ કહે છે કે—

* કેવલ છ આનાથી એક મહીનો શી રીતે ગુજરતો હશે, તે બીએના કિસાબથી સમજાશે—

	શેર.	કિં.
ભાખરીનો આટો	૨૫	૦-૩-૦
દાળ	૫	૦-૦-૭૫
ધી	૧	૦-૧-૦
મીઠું		૦-૦-૨૫
પરચુરણ		૦-૧-૨

૦-૬-૦

“ શાહી છે કે રોશનાઇ છે, કહો કવીશ્વર ! એમાં ?
ભાઇ સુણો ! વસ્તુ બંને છે તમે કહ્યું તેમાં;
નીતિસહિત જે સપૂત લખે તે રોશનાઇ અજવાળું,
કરે કપૂત શાહી લુશી ધોળા ઉપર કાળું. ”

ચરિત્રશુદ્ધૌ ધૈર્ય કારણમિતિ તદુપદિશતિ—

મુખં ચ દુઃખં ચ શરીરિપૃષ્ઠે લયે સદા કર્મવિચિત્રતાતઃ ।
મત્તો ન તુ સ્યાત્ મુખસમ્પ્રયોગે ન વ્યાકુલઃ સ્યાચ્ચ વિપત્તયોગે ॥૮૯॥

નિજાવિરામે દિનમભ્યુદેતિ દિને સમાપ્તે ચ નિશોપયાતિ ।
તથૈવ વિશ્વે મુખ-દુઃખચક્રં જ્ઞાત્વા મુખીઃ સ્યાદ્ ન કદાપ્યધીરઃ ॥૯૦॥

ઉદેતિ રક્તોઽસ્તમુપૈતિ રક્તઃ સહસ્રભાતુર્નિદિતો યથૈષઃ ।
તથા મહાન્તોઽપિ મહોદયત્વે વિપત્તસંગે પુનરેકરુપાઃ ॥ ૯૧ ॥

સ્વર્ણં યથા શુદ્ધયતિ વહ્નિતાપાદ્ વિપત્તસંગઽપિ તથા મહાત્મા ।
વિપત્તસંગઃ સ્વલુ સત્ત્વદેમ્નઃ પરીક્ષણે સ્યાત્ કષપદ્વિકેવ ॥ ૯૨ ॥

(89)

Happiness and misery always pursue human beings owing to various kinds of actions (karmas). So one should not be infatuated with pride at the attainment of prosperity; nor should his mind be agitated at the approach of calamity.

(90)

When the night ceases, the day breaks and when the day closes, night falls; in the same way a wise

SPIRITUAL LIGHT.

man knowing (the revolutionary turns of) the wheel of happiness and misery in this world, should never lose his mental balance that happiness and misery alternate.

(91)

The sun is red when it rises and also when it sets; similarly the great men are and remain the same in glorious prosperity and overwhelming calamity.

(92)

As gold attains purity in fire so also the high souled one in calamity. Truly the time of calamity is a touch stone for the golden character.

વૈય—

“ હમેશાં પ્રાણીની પછવાડે સુખ અને દુઃખ લાગેલાં છે. આનું કારણ કર્મની વિચિત્રતા છે. પરંતુ કાલા મનુષ્યનું કામ એ છે કે સુખના અનુભવ વખતે ઉન્નત થવું નહિ અને દુઃખ ભોગવવા વખતે ગભરાવું નહિ.”—૮૯

“ રાત્રિ વિરામ પામે છે, ત્યારે દિવસનો ઉદય થાય છે અને દિવસ પૂરો થાય છે, ત્યારે રાત્રિ ઉપસ્થિત થાય છે; એટલે રાત-દિવસનું ચક્ર હમેશાં ચાલ્યા કરે છે; આજ પ્રમાણે સંસારમાં સુખ-દુઃખનું ચક્ર ફરકેને માથે ફર્યા કરે છે, એમ સમગ્ર બુદ્ધિમાને સુખ કે દુઃખના પ્રખતમાં અધીરિયા ન બનવું.”—૯૦.

“ આ સૂર્ય ઉદય વખતે લાલ હોય છે અને અસ્ત પામવાની વખતે પણ લાલ હોય છે, એવી રીતે મહાપુરુષો પણ ઉન્નત દશામાં અને વિપત્તિ અવસ્થામાં એકપ્રકૃતિવાળા હોય છે.”—૯૧.

“ જેવી રીતે અગ્નિના તાપથી સોનું શુદ્ધ થાય છે, જેવી રીતે

મહાપુરુષ પણ વિપત્તિના પ્રસંગમાં વધુ ઉન્નત થાય છે. વિપત્તિના પ્રસંગ ખરેખર મનુષ્યોના સત્ત્વરૂપ સુવર્ણને પારખવામાં કસોટીના જેવો છે. ”—૬૨.

વિપત્તિપ્રાપ્તાવપિ શાન્તિરેવ ધારણીયા—

પ્રાપ્તા વિપત્તિર્નિયમેન ભોગ્યા દુર્ધ્યાનતો નૈવ નિવાર્યતે સા ।
ક્ષ્મં ચ શાન્ત્યા વિપદં સહેત દુર્ધ્યાનતઃ પ્રત્યુત કર્મબન્ધઃ ॥ ૯૩ ॥

(93)

One should patiently bear the adversity that befalls one. It can not be warded off by any kind of evil reflections. Thus one should suffer calamity with patience. The evil thoughts on the contrary would generate Karmas (energies).

Notes—One should not indulge in grief (Arta-Dhyana) at the loss of dearly cherished objects or at the visitations of direful calamities. It generates evil Karmic energies and causes births into lower grades of life. So such reflections ought to be discarded. He must wait and work honestly and sincerely to avert the tide of his fortune as it is said “ all things come round to him who will but wait and ‘Be patient if thou wouldst thy ends accomplish’.”

વિપત્તિના સમયે પણ શાન્તિ પકડી રાખવી—

“ પ્રાપ્ત થયેલી વિપત્તિ અવશ્ય ભોગવવી પડે છે. તે વિપત્તિ દુર્ધ્યાન કરવાથી નિવારણ કરી શકાતી નથી. નિદાન, આપદાને શાન્તિથી સહન કરવી જોઈએ, ખરાબ ધ્યાન કરવાથી ઉલટાં વધારે કર્મ અધાય છે. ”—૬૩.

SPIRITUAL LIGHT.

व्यर्थव्यापारीभावे खेदो न कार्यः—

किं भोः ! प्रयासादपि वाञ्छितार्थाऽसिद्धेर्भृशं ताम्यसि रोदिषित्वम् ? !

किं साम्प्रतं स्याद् रुदितेन ? , पूर्वं पापमवृत्तौ न विचारितं किम् ? ! १४॥

(94)

Oh, good man ! why do you cry bitterly and feel excessive pain, when you fail to achieve your desired objects, though you strove hard for it ? Of what avail are your lamentations ? Why did you not think twice before you set yourself to commit sinful deeds ?

of. Great results can not be achieved at once and we must be satisfied to advance in life step by step. De Maistry says that “ To know how to wait is the great secret of success ” We must sow before we can reap and often have to wait long, content meanwhile to look patiently forward in hope; the fruit best worth waiting for often ripening the slowest, “ But time and patience, ” says the Eastern proverb, “ change the Mulberry leaf to Satin ”

—Smiles.

ઉદમ નિષ્કુળ થયેથી ખેદ ન કરવો—

“ હે મહાભાગ ! પ્રયાસ કરવા છતાં છુટ અર્થની સિદ્ધિ નહિ થવાને લીધે શા માટે તું બહુ ખેદ પામે છે ? અથવા રોવા મંડી પડે છે ? કારણ કે હવે રોવાથી શું વળવાનું છે ? ખરી વાત તો એ છે કે પૂર્વ કાલમાં (પૂર્વ જન્મમાં) પાપ કરતી વખતે વિચાર કેમ ન કર્યો ? ”—૧૪

उच्चदृष्टिं विकासयति—

अध्यात्मविद्यारमणैकलीनाः स्वरूपलाभाय सदा यतन्ते ।

स्वरूपलाभे सति नास्ति किञ्चित् प्राप्तव्यमित्यात्ममुखः सदा स्यात्॥९५॥

(95)

Those who are engrossed in the science of self always strive for self-realisation. self-realisation leaves nothing to be attained. (on this earth) A man should work with a view to attain self-realisation i. e. he must have spiritual preparedness.

Notes:—Spiritual preparedness (Atmamukhatā) signifies the stage when true knowledge of the true principles (Tattvas) begins to dawn upon the aspirant after freedom. He then clearly understands the self and the not-self. This is done when the Karmic knot is cut off by the attainment of the power of knowing the comprehensibles, (Vedya samvedya Pada) His wavering beliefs, scepticism and doubts are removed. Up to this time he identified himself with his body and acted in conformity with the character assumed but now he becomes conscious of his true nature. (Svabhāva.) when his senses being with-drawn from worldly objects abide in their mere nature with the cessation of their activities as to their respective objects. Thus, with the removal of love and hatred, his Karmic dirt is washed off and he progresses rapidly towards self-realisation. the state in which the soul becomes immersed in the Nirvikalpa Samādhi (calm and undisturbed unity

SPIRITUAL LIGHT.

with the self). It is therefore said, that there remains nothing for him to attain, i. e. the happiness which he derives in the realization of the real nature of the pure self, is incomparably superior to worldly happiness. The processes of samvara (stopping the fresh influx of karmas) and Nirjara, (Eradication of the karmas accumulated in the past and the present.) are to be necessarily resorted to reach the final goal. (Self-realization-Svarupalabha.)

ઉચ્ચ દષ્ટિ ઉપર પ્રકાશ—

“ અધ્યાત્મવિદ્યાના રમણમાં એકલીન થયેલા મહાત્માઓ હમેશાં આત્મસ્વરૂપના લાભ માટે પ્રયત્ન કરે છે; કારણ કે સ્વરૂપનો લાભ થયેથી કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી; એજ માટે દરેક શુદ્ધિમાનને આત્મસ્વરૂપના અભિમુખ થવાની જરૂર છે. ”—૮૫

મૂર્ખ આત્માભિમુખો ન ભવતીત્યાહ—

अयं जनो मातृमुखः शिशुत्वे तारुण्यकाले तरुणीमुखश्च ।

जराऽऽगमे पुत्रमुखः पुनः स्याद् मूर्खः कदाप्यात्ममुखस्तु न स्यात्॥૯૬

आदौ भवेच्छकरवत् पुरीषे ततः पुनर्मन्मथगर्दभः स्यात् ।

जरद्वयः स्यात् जरसः प्रहारे पुमान् पुनर्नैव पुमान् कदापि ॥૯૭॥

(96)

This human being has a leaning towards his mother in his infancy; towards his young wife in his youth; towards his sons again in old age; a fool as he is he has never any leaning towards self.

(97)

This human being (in infancy) is rolling in

filth like a ball, after then (in youth) he is swayed by passions like an ass. He resembles an old ox when overtaken by old age but he never acts like a true man in his whole life, (he never tries to realise his own self.)

Notes: V. 96. 97.

The author, in these two verses; pictures the worldly prospects, which, one devoid of Spiritual Light hankers after. He looks upon his family relations as his own, though they are illusive, momentary and perishable. He takes a great delight in sensual pleasures and enjoyments, thinking them to be true happiness. He thinks of birth, old age and death as belonging to the soul, though they really belong to the body. He thinks, he is a Jain, a Baudha, a Christian, a king; a potentate, a millionare, a teacher, a pupil, etc; According to the practical view these ideas are correct but when judged from the nouminal view, they are not so. The higher wisdom clearly points out that the past enjoyments and pleasures have brought no true felicity. Not with standing this, the man with false belief, (Mithyatva) indulges in new hopes which are strongly powerful and delusive.

મૂઢદષ્ટિવાળો આત્માસિમુખ થતો નથી—

“ મનુષ્ય, પ્રથમ આજીવન અવસ્થામાં માતાની તરફ મુખવાળો હોય છે, યૌવન અવસ્થા આવે ત્યારે, સ્ત્રી તરફ મોઢું કરીને રહે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં છોકરાનો આશ્રય લે છે, પરંતુ તે મૂઢદષ્ટિવાળો આત્માની સમુખ તો કદાપિ થતો નથી. ”—૯૬

SPIRITUAL LIGHT.

“ આ મનુષ્ય પ્રથમ તો (બાલ અવસ્થામાં) અશુચિમાં ભૂંડતી માફક આજોટતો રહે છે, ત્યાર બાદ યૌવન અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે કામક્રીડામાં ગદ્ગદા જેવો અને છે અને જ્યારે વૃદ્ધ થાય છે, ત્યારે ખૂદા બળદ જેવો અને છે; પરન્તુ અકસોસ છે કે-આખી જિન્દગીમાં પુરુષ, પુરુષ અને તો નથી-પુરુષત્વને યોગ્ય કાર્યો કરતો નથી-આત્મિક પુરુષાર્થ ફેરવતો નથી. ”—૯૭

पूर्वोक्तमज्ञानप्रवृत्तिं प्रति परिदेवनं व्यञ्जयन् बोधयति—

लाभार्थमाध्यात्मिकजीवनस्य देवा अपीच्छन्ति नृजन्म लब्धुम्।
तदेव किं त्वं मलिनीकरोषि प्रमादपङ्के हृदि चेत् किञ्चित् ॥९८॥

(98)

Even gods long for human life in order to secure bliss, then why do you defile the same with the mud of negligence. Think over this matter even a little in your mind. (Think over the invaluableness of life.)

Human life is even more valuable than super-human life and rightly so. The life of god is of course meant for the enjoyment of the fruit of good actions done during human life; but that state is not a lasting one; no sooner is the stock of the accumulated merit exhausted than does the being fall from heaven. Thus the life in heaven is liable to come to an end; but what is to be sought is not such temporary happiness but the everlasting inward bliss. The Svarga may be attained as the result of good deeds but it does not bring about the total annihilation of Karma which is as it were the condition precedent to Moksha so long as the root-

cause of the Karmic energies is not obliterated, no one can be free from the cycle of birth and death. Svarga is said to afford happiness which far surpasses any in this world. If even that happiness is ephemeral, for, what else it is if it is sure to end sooner or later according to the amount of merit the being has accumulated. What can we say of the happiness in this mortal world of ours ?

The best kind of happiness that we can think of and that can be supposed to be achieved is in itself not permanent, at most it may last during the life-time of the individual. This point is proved by the above illustrations. Such being the nature of happiness we ought to see that our life is devoted to the attainment of real that is everlasting happiness. Svarga is the result of our action which can be performed only here. Hence it is that even gods long for human body, so that they may rightly utilise it and be free from the Karmic bondage.

પૂર્વોક્ત અજ્ઞાનપ્રવૃત્તિ ઉપર ખેદ પ્રદર્શન—

“ આધ્યાત્મિક જીવન મેળવવાની ખાતર સ્વર્ગમાં રહેતા દેવતાઓ પણ મનુષ્યજન્મને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. તો તેજ મનુષ્યજન્મને તું પ્રમાદરૂપ કાદવમાં કાં રગદોળે છે ? હૃદયમાં કંઈક વિચાર કર. ”—૯૮

અજ્ઞાનચેષ્ટામપાસિતું સાક્ષેપં સ્મારયતિ—

जीर्णा जरा किं मरणं गतं किं रोगा हताः किं युवता स्थिरा किम् ।
किं सम्पदो वर्जितविप्रयोगा यन्निर्विशङ्को विषयानुषङ्गः ? ॥९९॥

Has old age lost its sting ? Is death gone from this world ? Are diseases impotent ? Is youth everlasting ? Will prosperity be permanent ? Why then have you completely abandoned yourself to worldly pleasures and felt quite secure ?

Notes—The author rightly proposes these questions the solution of which opens the eyes of the ignorant, to the true purpose of life. On proper reflection, old age, death and diseases will be found ~~unavoidable~~ and youth and prosperity as vanishing. With a clear understanding of these states, withdrawal from the sense-objects is the true path.

મા માટે વિષયસંજ્ઞા ?—

“ શું જરાવસ્થા જીર્ણ થઈ ગઈ છે, શું મરણ ચાલ્યું ગયું છે, શું રોમે હજીયાર મયા છે, શું યૌવન અવસ્થા સ્થિર રહેવાની છે ? અને શું સમ્પત્તિએ અલગ નહિ પડવાનું વચન આપ્યું છે કે જેથી વિષયસંજ્ઞા નિઃશંક રીતે રમણ કરાઈ રહ્યું છે ? ”—૯૯

शरीरसामर्थ्ये सति पुरुषार्थः साधनीयः—

पदिन्द्रियत्वे दृढमानसत्वे सुस्थे च देहे पुरुषार्थसिद्धौ ।

यतस्व, कार्यक्षय उपागते तु किञ्चिन्न कर्तुं प्रभविष्यसि त्वम् ॥ १०० ॥

So long as six senses can work, so long as mind is steady and so long as the body is sound, try to realise the ideal of life. In old age you will not be able to do anything.

Notes—The author means to say that one should be vigilant in doing pious duties and good deeds without delay during the healthy state of his body, the undisturbed condition of his mind and the working capacity of senses. When old age approaches, weakness of the body, mind and senses will prove a drawback to practise austerity, to perform sacred ceremonies, to observe necessary vows, to apply the mind closely to the contemplation of Self, etc. So his indolence and negligence will drive him to enter into fresh bonds of Karma. Consequently one should not lose time and opportunity to follow religion.

શરીરતું સામર્થ્ય રહેતે પુરુષાર્થ સાધી લેવો—

“ જ્યાં સુધી ધૃત્રિયો મજબૂત છે, મન દૃઢ છે અને શરીર સ્વસ્થ છે, ત્યાં સુધીમાં હે સજ્જન ! પુરુષાર્થ સાધવા પ્રયત્ન કરી લે. નહિ તો આગળ ઉપર વૃદ્ધાવસ્થામાં તારાથી કંઈ બની શકશે નહિ. ”—૧૦૦

સંસારનાટકમાદર્શયતિ—

કર્મોદ્ભવં નાટકમેતદસ્તિ ક્ષણાદ્ વિલીનં શરદભ્રવત્ સ્યાત્ ।

સ્ફુટેડપ્યહો ! પુદ્ગલવૈતદ્દિયે મોહં કથં નોજ્ઞસિ બાલબુદ્ધે ॥૧૦૧॥

અવસ્થિતે કર્મણિ દુર્વિપાકે રાજ્યાદિ સર્વં વિલયં પ્રયાતિ ।

શુક્ષ્મામકુક્ષિમતિપૂરણાર્થં ગૃહે ગૃહે ભિક્ષિતુમપ્યુપેયાત્ ॥૧૦૨॥

(101)

The whole phenomenal world is a drama acted by Karma. It will vanish in a moment like a cloud in the autumn. Oh, man ignorant like a

SPIRITUAL LIGHT.

child ! it is wonderful that you do not cast off your infatuation by looking in the dissimilar manifestation of matter.

(102)

When Karma is ripe for painful consequences all things including kingdoms perish (it reaches such a climax). One perchance (subject to this condition) has to beg from door to door to fill this belly emaciated with hunger.

Notes:—The author describes the fleeting condition and vanity of this world. There is nothing permanent and substantial in this world on which reliance could be firmly placed. Our dreams and fallacies, our desires and fancies are the best evidence. Common and personal distinctions embodying powers, wealth, authority and wisdom, etc., vanish in a short time. This delusive, enchanting and stupefying scene is due to the unceasing work of the Karmic energy. All social enjoyments, pains and miseries originate from the ripening fruition of Karma. Attachment and aversion work up the bondage of Karma. So one desirous of absolute freedom or true happiness must try to abandon them and to apply himself to the contemplation of the Pure Self. If his object is the enjoyment of fruits with pleasure, he must do good to the society in all ways possible and if he commits sinful deeds he would be liable to miseries and pains. Of course his action with the desire of fruit would extend his transmigratory cycle. The

SPIRITUAL LIGHT.

actions done with selfless love alone, are able to bless one with freedom from births and deaths. So knowing these results one should adopt the path most beneficial to his spiritual welfare.

Cf, VV. 101-102 Farewell to World.

I would be great, but that the sun doth still,
Level his rays against the rising hill;
I would be high, but see the proudest oak,
Most subject to the rending thunder-stroke:
I would be rich, but see men too unkind,
Dig in the bowels of the richest mine:
I would be wise, but that I often see,
The fox, suspected whilst the ass goes free:
I would be fair but see the fair and proud,
Like the bright sun, oft setting in a cloud;
I would be poor, but know the humble grass,
Still trampled on by each unworthy arts;
Rich, hated; wise, suspected; scorned if poor;
Great, feared, tempted; high, still envied more;
I have wished all; but I wish for neither;
Great, high, rich, wise nor fair; poor I'll be rather.

—Sir Henry Wotton.

સંસારરૂપ નાટકની વિચિત્રતા—

“ આ બધું ચરાચર વિશ્વ, જે નવા નવા રંગમાં દેખાય છે, તે કર્મરૂપ નાટનું નાટક છે. એ નાટક શરદ્ગતિનાં ચક્રાણીની જેમ ક્ષણ ક્ષણમાં વિલય પામી જાય છે. આવી રીતે પુદ્ગલો (જડ પદાર્થો) નું પરિવર્તન સાક્ષાત્ દેખાવા છતાં પણ હે બાલકુલ ! તું કેમ નોકરી છાડતો નથી ? ”—૧૦૧

SPIRITUAL LIGHT.

“ ભયંકરવિપાકવાળું કર્મ જ્યારે ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે રાજ્ય વગેરે બધું હવામાં ઉડી જાય છે અને ત્યાં સુધી પરિણામ આવે છે કે જૂખથી ઉડા ઉતરી ગયેલા પેટને પૂરવા વાસ્તે ઘેર ઘેર ભીખ માંગવા ભટકવું પડે છે. ”—૧૦૨

કિમાધારં કેવલ-સત્સુખમિત્યાહ—

કર્મસ્થિતિર્યાવદપેયુષી ન ભવેદવશ્યં સુખદુઃસ્વસત્ત્વમ્ ।
દુઃસ્વપ્રહાણેન સુત્ત્વં પ્રપિત્સોરકર્મકીભાવમૃતે ન પન્થાઃ ॥૧૦૩॥

(103)

So long as Karmas are not destroyed, they are sure to produce happiness and misery; Consequently for one who ardently longs for (transcendental) bliss and complete cessation of miseries, there is no other path than to be without Karma.

Notes—The author strongly recommends the eradication of the Karmic energies the proper path for the attainment of the transcendent bliss. Even good and benevolent actions done with the desire of fruit forge golden chains of Karmic forces and serve only to prolong transmigration. Of course bad actions tend to produce iron bonds. After all both of these types are bonds. One is destined to reap the fruits or suffer the evil consequences of these actions, according to their nature, respectively. Consequently in order to attain complete cessation of miseries and sensual enjoyments, one must try to root out his Karmic energies.

કેવળ શુદ્ધ સુખ કયારે મળે ?—

“ કર્મનાં આવરણો જ્યાં સુધી ખસ્યાં નથી, ત્યાં સુધી સુખ-
દુઃખની જાળ બરાબર કાયમ રહેવાની. દુઃખના અત્યંતનાશપૂર્વક
શુદ્ધ સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારને અકર્મક (કર્મના કંદથી મુક્ત)
થવા વગર એકે રસ્તો નથી. ” ૧૦૩

પ્રાણિનાં વિચિત્રસ્થિતિ નિરૂપયતિ—

દુઃસ્વાન્યપારાણ્યનુભૂય યત્ર શરીરભાજો જનિમાપ્નુવન્તિ ।
વિલોક્ય તત્ સ્થાનકમેવ ભૂયો દૃષ્યન્તિ, હા ! દારુણ ઇષ કામઃ ॥૧૦૪॥

(104)

The embodied beings, become extremely glad
when they again look at the place from which they
take birth, suffering incalculable misery, alas !! (sexual)
passions are very (irresistibly) terrible.

પ્રાણિઓની વિચિત્ર સ્થિતિ—

“ જે સ્થાનમાં રહી અપાર દુઃખો અનુભવીને મનુષ્યો જન્મ લે
છે, તેજ સ્થાનને ફરી જ્યારે મનુષ્યો જુએ છે, ત્યારે ખુશી (ઉન્મત)
થાય છે. અહા ! કામની ભયંકર ગતિ.—૧૦૪

નહિ વિષયાનુષંગાતિરેકેણ કામવેગઃ શામ્યતિ—

ખવેન્મતિશ્ચેદ્ વિષયાનુષંગાતિરેકતઃ શામ્યતિ કામવેગઃ ।
તદેતદજ્ઞાનવિજૃમ્ભિતં તે વહ્નિઘૃતેનેવ હિ વર્ધતે સઃ ॥૧૦૫॥

(105)

Oh human being, if you believe that the passions
subside with the excessive indulgence of sensual
pleasures, then this belief of yours is the result of—

ignorance; because on the contrary the passions are greatly excited by enjoyment as fire is more inflamed by pouring purified butter in it.

Cf “ ન જાતુ કામઃ કામાનામુપમોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃણ્ણવત્તેવ મૂય એવાભિવર્ધતે ” ॥

—મનુસ્મૃતિ.

વિષયસેવનથી કામવાસના ક્ષીણ થાય ખરી ?—

“ હે ભદ્ર ! અગર તારી એવી મતિ હોય કે વિષયાનન્દમાં વધુ મગ્ની રહેવાથી કામનો વેગ શાન્ત થાય છે, તો આ તારું માનવું ખરે-ખરે અજ્ઞાનતાનું પરિણામ છે, કારણ કે અગ્નિમાં ઘી હોમવાથી અગ્નિ જેમ વધુ પ્રજ્વલિત થાય છે, તેમ વિષયાનન્દનો અધિક પ્રસંગ રાખવાથી કામવાસના અધિક પ્રજ્વલિત થાય છે. ”—૧૦૫

કામલમ્પટાનાં જાડ્યમુપદર્શયતિ—

પ્રતિષ્ઠિતા યત્ર શરીરશક્તિરધિષ્ઠિતો યત્ર ધિયો વિકાસઃ ।

વ્યવસ્થિતા યત્ર મુહુર—કાન્તિર્વીર્યં પ્રતિગ્નન્તિ જઢાસ્તદેવ ॥૧૦૬॥

(106)

Foolish are they who destroy their vitality (elixir fluid) which is the source of bodily strength and which develops intellectual powers and charming loveliness.

કામલંપટ મનુષ્યોની જડતા—

“ જે વીર્યમાં શરીરનું બળ સમાયલું છે, જે ધાતુના ઉપર સુ-દ્ધિના વિકાસનો આધાર રહેલો છે, અને જે સત્ત્વ ઉપર રૂપ, લાવણ્ય, કાન્તિ એ બધું ટકી રહેલું છે, તેજ વીર્યને મૂઢ મનુષ્યો હણી નાંખે છે. ”—૧૦૬

प्रसंगतः कामस्य बलवत्त्वं चित्तस्य चाश्रित्यं चाह—

वैराग्यपीयूषरसेन धौतमप्याशु चेतो मलिनं क्षणात् स्यात् ।

विकारहेतौ निकटं प्रयाते, कामो बलीयान् चपलं च चेतः ॥१०७॥

(107)

The temptations being near, the mind though purified with the nectar of renunciation becomes at once defiled. Indeed the potency of passions is great and the mind is infirm,

Notes—In this verse the author wishes to point out the wicked and atrocious influence of passions when they are not regulated and kept under control on account of the unsteadiness of the mind. On seeing the worthlessness of this mundane existence, the aspirant after liberation renounces worldly objects. Thus he advances further in the spiritual progress; but as long as taste or inclination lingers in the mind he yields to temptations and falls down in the lower stages of development. These temptations originate from the secretly and unconsciously lurking desires for sensegratification, in the case of the advanced aspirants practising Yoga. They cease to operate when love and hatred are totally extirpated. This result could be achieved when the Karmic dirt is washed off in toto; otherwise the highly advanced Yogis, on the path of spiritual progress have fallen down.

ज्ञानं यस्य अने चित्तं आश्रितं—

“ मन, वैराग्यरूप अमृतता रस वडे धोवेलुं होवा जतां विकार-

જનક પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયેથી પાછું ક્ષણવારમાં મલિન થઇ જાય છે. ખરેખર કામનું અપરિમિત શૌર્ય છે, જ્યારે ચિત્તની ચંચલતા પણ ઓછી નથી. ”—૧૦૭

બ્યાખ્યા.

શાસ્ત્રકારો કહે છે કે કામનો પિતા એકાન્ત છે. એકાન્તવાસ જેમ સખલ હૃદયના મનુષ્યોને માટે ધ્યાન કરવામાં અનુકૂળ પડે છે, તેમ નિર્બલ હૃદયના મનુષ્યોને માટે હાનિ કરનાર પણ નીવડે છે. શાસ્ત્રખલ, વિદ્યાખલ અથવા મગજખલ હોવા છતાં પણ જો હૃદયખલ ન હોય તો તે મનુષ્ય વિજયી થઈ શકતો નથી. સર્વ શક્તિઓમાં હૃદયની શક્તિ વધારે મહત્વની છે. હૃદયની શક્તિથીજ દુર્વાસનાઓ ઉપર દયાણુ કરી શકાય છે. હૃદયખલ વગરના પોતાશાસ્ત્રીઓ કામની ગહનગતિ સમજવા છતાં પણ કામની જળમાં લગાર માત્ર નિમિત્તથી સંપ્રકાષ્ટ જાય છે.

ગુપ્ત રહેલી વાસનાઓ ક્યારે ક્યારેક હૃદયમાં આવીને જે પ્રભાવ બતાવે છે, તે કાંઈથી અજાણ્યો નથી. વાસનાઓને સંપૂર્ણ દબાવવા માટે વિષયસ્મરણથી સર્વથા વેગળા રહ્યા સિવાય બીજો એક ઉપાય નથી. પરંતુ સ્ત્રીને વશીભૂત થયેલાઓથી આ ઉપાય સાધી શકાતો નથી. સ્ત્રીને પરાધીન થયેલાઓ પોતાની જિન્દગીને એવી કફોડીસ્થિતિવાળી બનાવે છે કે તેઓને જેતાં ખરેખર આપણા હૃદયમાં તેઓના તરફ કંઈલાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંબંધમાં એક ગુજરાતી કવિનું કાવ્ય ધ્યાન ખેંચે છે કે—

“ રે રે કુંજ કુવા વિષે ઉતરીને પોકાર તું શું કરે ?
જો આયુષ્ય હશે હવે તુમ તણું તો તું અહીં ઉગરે.
જે થાશે નર નારીનાજ વશમાં તેની દશા આ થશે,
ફાંસો ધાલી ગળા વિષે જરૂર તે ઉડે કુવે નાંખશે. ”

સર્વથા બ્રહ્મચર્ય નહિ પાળી શકનારાઓએ સ્વસ્ત્રી ઉપર સતોષ રાખવો ઘટે છે; પરંતુ સ્વસ્ત્રી ઉપર અત્યાસકિન ધરાવનાર પણ જીવનને પાયમાલ બનાવવામાં કાંઈ બાકી રાખતો નથી. પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ ધાર્મિક કાનૂનોને અનુસાર વર્તવામાં આવે તોજ આદર્શગૃહસ્થ બની

શકાય છે; અન્યથા જેઓ વિખાણીટની જેમ સ્વસ્ત્રીમાં આસક્ત રહ્યા કરે છે, તેઓને માટે તુલસીદાસજી બરાબર સંભળાવે છે કે—

“ કાતિકે માસકે કુતરે, તજે અન્ન ઓર પ્યાસ;
તુલસી વાંકી કયા ગતિ જિનકે બારે માસ? ”

કામગચિન એવ શૂરત્વમાહ—

किं तत्र, सिंहोपरि चाऽऽस्य देशाटनप्रतिज्ञापरिपूरणं यत् ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते न ये, त एव प्रभवो यथार्थाः॥१०८॥

(108)

What is there (wonderful) in carrying out the vow of travelling throughout the country on the back of a lion? (It is quite easy and possible.) They are true Gods who are not affected by seductive passions even in the midst of immoral impellent forces.

કામને છુતનારોજ શૂરવીર છે—

“ સિંહ ઉપર સવાર થઇને નવા નવા દેશોમાં ફરવાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવી, એમાં શી મોટી વાત છે? પણ વિકારજનક સામગ્રી રહામે રહેતે છતાં જેઓ વિકારાધીન થતા નથી, તેઓજ સાચા શૂર-વીર અથવા પ્રભુ છે ” ૧૦૮

કામો વિદુષોઽપિ પરાજયતે—

अपि त्रिलोकेऽस्त्वलितप्रतापं किं वर्णयामो मदनं पिशाचम् ।
महात्मनोऽपि स्फुरितप्रबोधान् योऽग्रे स्त्रियाः साञ्जलिकानकार्पात्
॥१०९॥

* કુમારસમ્મલનમતશ્લોકનુતીયપાદેન પૂર્ણિ: ।

Indescribable is the demon of Cupid who is of invincible prowess in the three worlds and has forced even the highsouled men illuminated with knowledge to stand with hands folded before women.

Notes—The author vividly pictures the potent and invincible influence of love (cupid) over all creatures in this universe. The chief ideal of this work is the elevation of the Soul and so he traced in the previous verses the over-powering domination and sway of delusion (Moha) with its train-bearers, insatiable desires, alluring attachment for friendly and family relations, bodily charms, etc; with their eventual pernicious consequences and proposed means for attaining freedom from them. The mighty power and evil consequences of this licentious passion are clearly visible in the loss of all manly energy, good sense and spiritual strength. Even the mighty potentates, highly advanced sages and gods have fallen down from their elevated positions by the soft dalliance, alluring civilities and ensnaring charms of this demoniac love whose promises are constantly given and broken but still are as constantly believed. Its fascination impels those who have not enjoyed it through all mazes and meanderings. It tentatizes its wretched and poor victims with a delusion that distance creates and contiguity destroys. So the Indian poets and authors picture the evil influence of this monstrous love.

“ When a man committeth adultery, Iman

SPIRITUAL LIGHT.

(faith) leaveth him but when he leaveth such bad ways, Iman will return to him. " (sayings of Muhammad) Such luxuries and over indulgence in this wicked passion have brought on the downfall of the mighty nations, powerful rulers and hellish perdition to gods and moral, social and spiritual degradation to the human society at large. Such is the all-absorbing, all-devouring and all-grasping influence of this wicked passion. So the author rightly condemns it to evolve from the depth of human mind, the divine attributes, pious religious aspirations, etc., in which the immortality of man is ultimately destined to thrive as the happy result of self-realization in the calm and undisturbed meditation.

વિદ્વાનને પણ કામ પરાસ્ત કરે છે—

“ ત્રિલોકીની અંદર અસ્ખલિતપ્રતાપવાળા કામને શું વર્ણવીએ ? જેણે તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓને પણ શ્રીમતી ચન્દ્રમુખીની આગળ હાથ નેડાવી ઉભા રાખ્યા. ”—૧૦૯

एवंविधः शूरोऽपि कामः शक्यत एव जेतुम्—

मनो द्रढीयः प्रविधाय सत्त्वप्रतिष्ठवृत्तिर्विकसद्विवेकः ।

अध्यात्मचिन्तां विदधद् भवेच्चेत् किमस्य कुर्याद् मदनः शिखण्डी ?

॥ ११० ॥

(110)

If one with full development of discrimination, pure truth and firm mind be absorbed in the contemplation of self, cupid is powerless before him.

આવો શૂરવીર કામ પણ જીતી શકાય છે—

“ સાત્ત્વિક વૃત્તિઓમાં આગળ વધેલો અને જળહળતા વિવેક વાળો મનુષ્ય જો પોતાના હૃદયને ખૂબ મજબૂત બનાવી આત્મતત્ત્વના ઉંડા ભાગના વિચારમાં મશગૂલ રહ્યા કરે, તો તેને નપુંસક (બલહીન) એવો કામ થું કરી શકવાનો હતો ? + ”—૧૧૦

સદ્બોધજાગરણાય પરતન્ત્રભાવં પરિદેવયતે—

यथा मनःसारथिरिन्द्रियाश्वान् प्रयुङ्क्त एवं विषयेषु यान्ति ।

निपातयन्त्याशु च तत्र जीवमतोऽधिकः कः परतन्त्रभावः ? ॥૧૧૧॥

(111)

The five senses proceed horselike to those regions (Objects) to which the charioteer-mind leads them and where they cast down the soul. Oh ! What is greater servitude than this ?

Notes:—The author proceeds to point out the overpowering influence and indomitable strength of senses. It is, Therefore, advisable to control senses. Let us first observe minutely the scope, field and capability of these senses. The natural functioning of the senses results in attachment and aversion. They again give rise to various passions and emotions such as lust, greed, pride, covetousness etc., which bring on miseries and afflictions. These senses work under the control of the mind as a charioteer. When the ungovernable mind works in conjunction with the dangerous senses, it vitiates true perception and right

consciousness. It enshrouds wisdom—the natural attribute of the unsullied soul. It destroys all discriminating powers. The Parmatma Prakash says “The moth, the deer, the elephant, the beetle and the fish, being fascinated, respectively, by the colour of the candle’s flame, the sweet song of the hunter, the agreeable sensations of touch, smell and taste, are destroyed.” When sense gratification holds supreme, discrimination ebbs down. When enormously destruelive is the influence of one sense as pointed out in the above cases, it is difficult to judge correctly the enormity of evils brought on by the enjoyment through five senses collectively, to mankind. Consequently one should try to control senses and the mind to bring them in harmony with the Pure Atman.

પરતન્ત્રતા ઉપર બેદપ્રદર્શન—

“ શરીર એ એકપ્રકારનો રથ છે, પાંચ ઈન્દ્રિયો તે રથના થોડા છે, મન સારથિ છે, અને તે રથમાં ચેતન મહોદય ખીરાળો છે. મનરૂપ સારથિ ઇન્દ્રિયરૂપ અશ્વોને જ્યાં ઘેરે છે, ત્યાં (તે વિષયોમાં) ઈન્દ્રિયો જમને પહોંચે છે અને આત્માને પણ ત્યાં પટકે છે. અહા ! હૃદ આવી ગઇ પરતન્ત્રતાની. ”—૧૧૧

કવ ધૈર્ય-શૌર્ય-વૈદુષ્યાદયો ગુણાઃ સન્તિ ?—

સ એવ ધીરો બલવાન્ સ એવ સ એવ વિદ્વાન્ સ પુનર્મુનીન્દ્રઃ ।
યેનેન્દ્રિયાણામુપરિ સ્વસત્તા વિસ્તારિતા માનસનિર્જયેન ॥૧૧૨॥

(112)

He alone is courageous, he alone is vigorous, and learned and he is the lord of ascetics, who gets mastery over his senses by curbing his mind.

SPIRITUAL LIGHT.

Notes:—It is well said in the Parmatma-Prakash that one should conquer the mind, the powerful king of the five senses. The conquest over the invincible and the uncontrollable mind, will lead to victory over all the five senses as by cutting off the root of a tree, the whole tree becomes dried up. External elations and vexations arise from the unbalanced state of mind. They do not spring from the objects but they rise from human notions. It is said “It is the mind that maketh good or ill; so if you properly control your mind by purging it off from all inordinate desires and sensual pleasures and enjoyments, you will be able to live a life worthy of the unsullied nature of your Soul. It is very easy to say but it is very difficult to practise. So, one should at once, try to spiritualize his mind by freeing it from the thralldom of body, senses and outward things. Thus, by constant practice of the life of purity, moderation and sobriety, conceptions of what is spiritual and immortal will readily present themselves before him.

કેાની અંદર ધૈર્ય વગેરે ગુણો વસે છે—

“તેજ અરે ધીર છે, તેજ અરે વીર છે, તેજ અરે વિદ્વાન છે અને તેજ અરે મુનીશ્વર છે, કે જેણે હૃદયની વૃત્તિઓને કાબૂમાં રાખી ઇન્દ્રિયો ઉપર પોતાની સત્તા ફેલાવી છે.”—૧૧૨

ક: કુતાર્થ: ?—

જિતેન્દ્રિયં શાન્તમનઃપ્રતિષ્ઠિતં કષાયમુક્તં મમતાવિવર્જિતમ્ ।

ઉદાસિતારં સમુપાસ્મહે મુનિં સ એવ સારં લભતે સ્મ જીવન્નાત્ ॥૧૧૩॥

We worship (as a mark of submission and respect) that sage who has got mastery over his senses, who has attained quietude of mind, who is free from passions and who has renounced all desires. Such a sage alone has reaped the real fruit. (essence of human life.)

Cf—All sense powers, mind and will reined in,
Forever loosed from longing, fear and anger;
Intent on liberation, this ascetic
Has already been set free (within)

—*Bhagavad-Gita.*

કૃતાર્થ કોણ છે ?—

“ વશ કરી છે ઇન્દ્રિયોને જેણે એવા, હૃદયની શાંતિને સારી પેઠે
પ્રાપ્ત થયેલા, કષાયોથી રહિત, મમતાથી મુક્ત અને ઉદાસીન એવા મુનિને
અને ઉપાસીએ છીએ; અને એવાજ મુનિએ જીવનમાંથી ખરે સાર
એવી લીધે છે.”—૧૧૩

પ્રકરણમુપસંજિહીર્ષુઃ પરમમધ્યાત્મતત્ત્વં સ્મારયતિ—

મુક્તં વાચ્છન્ સર્વસ્ત્રિજગતિ તદર્થં પ્રયતતે

તથાપિ ક્લેશૌઘાન્ સતતમનુબોધોતિ વિવિધાન્ ।

તદેવં સંસારં વિષયવિષદુઃસૈકગહનં

વિદિત્વા નિઃસંગીભવતિ રમતે ચાઽઽત્મનિ બુધઃ ॥૧૧૪॥

પૂર્ણાનન્દસ્વભાવઃ પરમવિશુરયં શુદ્ધચૈતન્યરૂપઃ

સર્વોદ્ગ્રાસિપ્રકાશોઽહહ તદપિ જહઃ કર્મભિઃ સમ્પ્રવિશ્ય ।

મ્લાનિ નાતો નિતાન્તં તદથ વિપલતાં નેતુમેનં યતધ્વં

પ્રાપ્તું ચાત્ર ભૂયઃ સ્મરત દ્વદતયા કર્મભૂમિઃ સમોદઃ ॥૧૧૫॥

कृत्वा स्वस्थं हृदयकमलं मुक्तबाह्यप्रसङ्गं

शान्त्यारामे समुपविशतो ऽर्तुमात्मानमेनम् ।

मन्त्रं हंहो ! कुरुत सुधियोऽनादितः पाशवद्धं

कः स्यात् स्वात्मोपरि हतदयो मूढधीशेखरोऽपि ? ॥११६॥

(114)

All beings of the three worlds long for happiness they strive hard for it, still (we find that) they (repeatedly) suffer or undergo various kinds (of heaps) of miseries. It is for this reason that wise knowing this world to be an impenetrable forest or cave of, or preceptacle of dreadful calamities proceeding from poison-like passions, give up all worldly associations and absorb themselves into the realisation of Self.

(115)

The soul is by nature full of bliss, preeminently powerful, pure consciousness, an illuminator of the universe; but alas such a divine soul is completely defiled by stupefying Karmas, therefore now you should try hard to invest it with its purity. It is already said before and now again it is repeated that you should firmly remember, ignorance is the root cause of Karma.

(116)

Oh, wise persons, consult your inner self and quiet your lotus like heart extricating it from all phenomenal objects and then encamp in the garden of peaceful quietude for the elevation of Soul

ensnared in the meshes of Karmas from times immemorial. What princes of fools even would bear antipathy towards his Soul ?

Notes:—V. 115.

The author here means to say that the reader should not find fault with his repetitions. They are meant only to convey and confirm the valuable idea that ignorance is the root-cause of karmas and therefore it should be extirpated as soon as possible. With the diminution of ignorance, the spiritual light will begin to dawn and a clear understanding as to the causes of pain and miseries will be the result. He would then see that renunciation of all worldly associations and relations and absorption into the realization of the Pure Atman (Self) are necessary steps for liberation (Moksha).

છેવટ સંબોધન—

“ ત્રણે જગત્તા તમામ જીવો સુખને ઇચ્છતા હતા તેને માટે ઉદ્ધોગ કરી રહ્યા છે, તો પણ જોઈએ છીએ કે-જગત્તા જીવો અનેક કલેશોને હમેશાં અનુભવતાજ રહે છે. આ ઉપરથી એમ સમજી શકાય છે કે સંસાર ખરેખર વિષવરૂપ વિપત્તાં દુઃખોથી ભરેલો છે, અને એમ સમજીનેજ તત્ત્વજ્ઞ મનુષ્ય વિષયસંગથી મુક્ત બનીને આત્મસ્વરૂપના રમણમાં પ્રવર્તે છે. ”—૧૧૪

“ આ આત્મા પૂણ્યન-દસ્તવભાવવાળો છે, પરમ સામર્થ્યથી પૂર્ણ છે, શુદ્ધચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને સમસ્ત લોક-અલોક ઉપર પ્રકાશ પાડનારો છે. આમ હોવા છતાં પણ મહાન્ બેદની વાત છે કે જડ કર્મોએ આત્માને ચારે તરફ ઘેરી લઈને-આત્માની અંદર છુતીને આ માને અત્યંત મલિન કરી મૂક્યો છે. પરંતુ હવે એને મેલા નહિ રહેવા દેતાં નિર્મલ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને આ પ્રકરણમાં પહેલાં કહેવાઈ ગયા

પ્રમાણે એ વાત ખૂબ સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે—કર્મરૂપ અંકુરાઓને ઉત્પન્ન થવાનું ક્ષેત્ર એક માત્ર મોહ છે—”૧૧૫

“ સજ્જનો ! પહેલાં હૃદયકમલને બાહ્ય પ્રસંગોથી હઠાવી, સ્વસ્થ બનાવી, શાન્તિના બગીચામાં આવો, અને ત્યાં લગાર સ્થિર થઈને અનાદિ ગાઢ બન્ધનોથી આ પૂર્ણબ્રહ્મ આત્માને છોડાવવાનો રસ્તો શોધો. તમે સમજી શકો છો કે ગમે તેવો મૂર્ખ માણસ પણ પોતાના ઉપર તો નિર્દય ન જ હોય, છતાં આપણે તો તેવાજ છીએ, કેમકે આપણે સ્વાત્માજ ઉપર થતા આઘાતોને આંખથી જતા કરીએ છીએ, અકસોત ! ”—૧૧૬

વ્યાખ્યા.

સંસારમાં કોઈ મનુષ્ય એમ વિચાર કરે કે—

“ આત્મા વગેરે કંઈ નથી. જેટલા દિવસો હું આ જિન્દગીમાં મોજ-શોખ મારું, એટલાજ દિવસો મારા છે. આ જિન્દગીની સમાપ્તિ પછી આ દેહ પાંચ જૂતોમાં મળી જશે અને ‘હું’ એવો જગતમાં વ્યવહાર રહેશે નહિ. હું જીવદયા કરું અથવા જીવહિંસા કરું, સત્યવાદી થઉં અથવા મૃષાવાદી રહું, ઇન્દ્રિયસંયમ કરું या ઇન્દ્રિયલુબ્ધ રહું, અથવા જેમ મનમાં આવે, તેમ કરું, તો તેમાં કંઈ હરકત જેવું શું છે ? કારણ કે મારાં કરેલા કર્મોનો મને દંડ या પુરસ્કાર આપનાર કોઈ છેજ નહિ. ”

આવી કલ્પનાઓ નિતાન્ત અસત્ય અને બ્રાન્તિપૂર્ણ છે, એમ આપણે જોઈ ગયા છીએ. ઉપર્યુક્ત કલ્પનાઓ પ્રમાણે જો વસ્તુસ્થિતિ હોય, તો આપણું જીવન આપણને ખરેખર ધોર અન્ધકારમય લાગ્યા સિવાય, રહે નહિ, અને આપણે હતાશ થઈ જઈએ, તથા આપણા હૃદયમાં નિરાશાનો ધુમાડો ફેલાઈ જાય.

અનેક તાર્કિકો પહેલાં તો ઈશ્વર અને આત્માના સંબંધમાં સંદેહ કરતા રહ્યા, પણ છેવટે મરણ સમયે પરલોકનો ભયંકર ભાવ તેઓના સ્મરણમાં ઉપસ્થિત થવાથી, પૂર્વસંચિત કૃતકો અને કુચુકિતઓને વદાયગીરી આપી, ઈશ્વર તરફ લક્ષ્ય રાખીને પુનઃ પુનઃ આત્મભીરૂતાને પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા.

જગતમાં આત્મા या ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં ન આવે, અને પુણ્ય-પાપને કલ્પનાસંજ્ઞત-મિથ્યા સમજવામાં આવે, તો વેદ, કુરાન,

આંત્રબલ વગેરે બધાં ધર્મશાસ્ત્રો નકામાં બની જાય, અને તેથી એ પરિણામ આવે કે—મનુષ્યસમાજ ઉચ્છેદન બની જાય, આથી પૃથ્વી અભિનવ અત્યાચારથી પીડિત થઇને અધોગતિની નિમ્નતમ સીમામાં પહોંચી જાય. એવો વિચાર કરતાંની સાથેજ કે “ હૃદયર યા આત્મા નથી ” હૃદય વિષમ નૈરાશ્યસમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે.

પ્રકરણં સમાપ્તિ—

इत्येवं गृहिणोऽपि चेतसि सदा सद्भावनाऽऽलम्बनाद्
अध्यात्मं रचयन्ति संविदधतः संसारकार्याण्यपि ।
एतेनैव पथा च तेऽपि विषमाद् मुच्यन्त एतद्भवाद्,
इत्येवं परिदर्शितः परिमितोऽध्यात्मोपदेशो मृदुः ॥११७॥

(117)

Thus even householders though leading a life of domesticity, paint the spiritual wisdom on the canvas (of their hearts) with the help (pencil) of constant elevating thoughts in their minds; thus, by such means even they become liberated from this pernicious terrible world; and in this way the brief and sweet spiritual teaching (study of self) is searchingly examined (explained).

પ્રકરણની સમાપ્તિ—

“ એ પ્રકારે ઉત્તમ ભાવનાઓના સહારે ગૃહસ્થો પણ સંસારના વ્યવસાયો કરવા છતાં પણ અધ્યાત્મને પોતાના હૃદયપટ ઉપર આલેખી શકે છે. અને એજ માર્ગે ક્રમશઃ આગળ વધતાં તેઓ ભયંકર સંસાર-જાળથી મુક્ત થાય છે.

“ એ પ્રમાણે અધ્યાત્મ વિષયનો પરિમિત અને સુગમ ઉપદેશ આ પ્રથમ પ્રકરણમાં થયો. ”—૧૧૭

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

‘ પ્રકીર્ણક ઉપદેશ ’ એ નામનું પ્રથમ પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. આની અંદર મોહત્યાગ, તૃષ્ણાનિરાસ, ધર્મ, સમ્યક્ચિત્ત, ભવવૈરાગ્ય, આત્મબલપ્રતિષ્ઠા વગેરે બાબતો જોવાઈ. આધ્યાત્મિક છૂટક છૂટક વિષયોનો સમુચ્ચય આ પ્રકરણમાં થયો છે, અને એથી આગળનાં તમામ પ્રકરણોનો સાર આમાં આવી જાય છે. અતએવ આ પ્રથમ પ્રકરણને આખા ગ્રન્થની ભૂમિકાતરીકે માનીએ, તો તે અસ્થાને નથી. હવે વિશેષરીત્યા આધ્યાત્મિક વિષયો અવલોકવાની આતર આગળનાં પ્રકરણોમાં પ્રવેશ કરતાં દ્વિતીય પ્રકરણ ઉપર આવીએ.

द्वितीय-प्रकरणम् ।

पूर्वसेवा ।

CHAPTER II.

(Shlokas 47.)

Purva Seva.

(Preliminaries of Yoga.)

Preliminary service (step) in the practice of Yoga.

There are some preliminary duties enjoined on the beginner. They are Guru Seva etc;. There is a psychological significance underlying them deeper than is commonly understood. These duties are not exhausted in the mere performance of certain bodily acts; they are intended to so mould mind as to make it inspired and digest, consciously or unconsciously the first principles of yoga. The preliminary duties involve in the first place, suppression of passions. If we wish to serve our

preceptors, perforce we have to disregard our inclination and sweet will and thus naturally we are taught the lesson of curbing our passions by the observances of Yama and Niyama which are the initial stages of yoga. This again means adherence on our part to the rules and regulations which are essential for the stability of a well governed society. Disrespect to the elders etc; generates contempt for principles which constitute the basis of society and this in its turn will produce social anarchy. Thus we see these preliminaries if properly carried out, will serve two ends. First they ensure social equilibrium; and secondly what is more pertinent here, they initiate the beginner—though he may be unaware of it—into the first principles of yoga by making him modify his worldly life in accordance with the needs of a higher spiritual life.

योगયોગ્યોઽવુભૂધૂનાં કર્ત્તવ્યપાનિ વસ્તું પ્રસ્તૌતિ—

ન દુષ્કરો યોગપથાધિરોહઃ કિં દુષ્કરં તર્હિ જગત્ત્રયેઽપિ ? ।
યોગસ્ય ભૂમાત્ત્રધિરોહણાર્થમાદાવુપાયઃ પરિદર્શ્યતેઽયમ્ ॥ ૧ ॥

Nothing in the three worlds is difficult, if the practice of yoga be not so; below is described the first means of achieving this difficult task. (1)

યોગના ઉમેદવારેને માટે પ્રાથમિક કર્ત્તવ્યોનો પ્રસ્તાવ—

“ યોગના માર્ગ ઉપર આરાહુણુ કરવું એ યદિ દુષ્કર નથી, તો પછી ત્રણે જગત્માં બીજું કયું કામ દુષ્કર છે ? આ ઉપરથી યોગની દિશા સુગમરીત્યા બતાવવી આવશ્યક સમજાય છે, અને એ માટે યોગ-ભૂમિકા ઉપર ચક્રવાતો આ પ્રાથમિક ઉપાય બતાવવામાં આવે છે. ”—૧

કર્તવ્યયાનિ નામગ્રાહં પ્રાહ—

પૂજા ગુરુણામથ દેવતાયા આચારશુદ્ધિસ્તપસિ પ્રવૃત્તિઃ ।

નિઃશ્રેયસે દ્વેષવિવર્જિતત્ત્વમેષૈવ શાસ્ત્રેઽકથિ ‘ પૂર્વસેવા ’ ॥ ૨ ॥

The following constitute what is termed by the shastras—Primary duty—(Purva seva): worship of the elders, of the gods, purity of conduct, practice of religious austerities, absence of aversion to final beatitude. (2)

‘ પૂર્વસેવા ’ શબ્દથી સમજવાનાં કર્તવ્યો—

“ ગુરુસેવા, દેવભક્તિ, આચારશુદ્ધિ, તપ અને મુક્તિ ઉપર અદ્વેષ, એટલી આખતોને યોગશાસ્ત્રમાં ‘ પૂર્વસેવા ’ ના નામથી ઓળખાવી છે.* ”—૨

તત્ર પ્રથમાં ગુરુસેવામાહ—

પિતા ચ માતા ચ કલાગુરુશ્ચ જ્ઞાતેયવૃદ્ધાઃ પુનરેતદીયાઃ ।

ધર્મોપદેશપ્રવણા મહાન્તઃ સર્તાં મતઃ શ્રીગુરુર્વર્ગેણ ॥ ૩ ॥

Parents, teachers, elders in the caste, persons devoted to preaching and the honoured ones who have renounced this world—these—constitute the class

* ‘ પૂર્વસેવા ’ એ નામનો વિષય જૈનાચાર્ય મહાન યોગી શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત યોગમિન્દુ ગ્રન્થમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. બુદ્ધો ત્યાંનો ૧૦૯ મો શ્લોક—

“ પૂર્વસેવા તુ સન્નિર્ગુરુદેવાદિપૂજનમ્ ।

સદાચારસ્તપો મુક્ત્યર્થદ્વષશ્ચેહ પ્રકીર્તિતા ” ॥

(મુદ્રિત પુસ્તકમાં ૪૮ મું પૃષ્ઠ.)

of elders-(Guru varga) according to the wise persons. (૩)

પ્રથમ કર્તવ્ય—

ગુરુસેવા.

પિતા, માતા, શિક્ષક, એએના તાતીય વડેરા અને ધર્મોપદેશક સાધુ મહાત્માઓ—એ ‘ ગુરુવર્ગ ’ શાસ્ત્રકારોએ માનેલો છે.—૩

ગુરુવર્ગસ્ય કિં કર્તવ્યમ્ ?—

કર્તવ્ય ફતસ્ય સદા પ્રણામશ્રિત્તેડ્યમુષ્મિન્ બહુમાન એવ ।
પુરોઽસ્ય સમ્યગ્ વિનયપ્રવૃત્તિર્નાવિર્ણવાદસ્ય નિવોધનં ચ ॥ ૪ ॥

These elders should always be saluted, feelings of respect for them should be cherished in heart; courteous behaviour should be adopted in their presence; blasphemous talk if carried on regarding them should not be listened to. (4)

એ ગુરુવર્ગને શું કરવું ?—

“ એ ગુરુઓને હમેશાં પ્રણિપાત કરવો, એઓના સમ્પન્નમાં હૃદયમાં બહુમાન રાખવું, એઓનો યથોચિત વિનય તથા ભક્તિ કરવી અને એઓનો અવર્ણવાદ સાંભળવો નહિ. ”—૪

ગુરુવર્ગે પ્રથમતઃ પિત્રોરારાધ્યત્વમાહ—

આરાધ્યભાવઃ પ્રથમોઽસ્તિ પિત્રોર્વિમાનયંતૌ લઘુધીર્બુધોઽપિ ।
આરાધયેદ્ ધર્મગુરુક્રમૌ કિં નાવદ્દમૂલસ્તસ્ત્રેધતે હિ ॥ ૫ ॥

Respect for parents is the first essential. A man though learned is unwise if he disrespects them. What,

can such a man propitiate the religious preceptors ?
A tree which has not taken deep roots is sure to remain stunted. (5)

Notes—To the aspirant on the path of yoga, the first essential is the service to the venerable elders, worldly and spiritual. The worldly class includes parents, teachers and social leaders. Here in this verse the author has adequately described the importance of duties towards parents. All are under a load of innumerable obligations rendered to them by their parents. Manusmriti well describes that it is beyond one's power, even in hundreds of years to discharge the debt of filial gratitude one owes to one's parents who have undergone so many difficulties and troubles from the time of birth to one's coming of age and whose love and affection are incomparably strong and dear and baffle all description. The natural instinct and the predominating desire is the propagation of the species and the preservation of the offspring. This filial duty is looked upon by the Jains and the Hindus as an act of piety and celebrated as the noblest of human virtues. In this progressive time every thing is available at any high price but the warm affection, keen solicitude, tender and unremitting care, which the parents have for their children can not be had even at any exorbitant price. So the venerable Jain Saint Hemacharya well identified this pious service to the parents with strict and high austerity. Their word must be looked upon as imperatively obligatory. It should not be trifled with

under any circumstances however untoward, unpleasant and difficult they may be. It is also laid down in the Sthanang Sutra (Jain Agama.) It is very difficult to repay the debts we owe to our parents, masters (who maintain us) and spiritual preceptors. One can not repay this pious obligation even if he personally gets them bathed with hot and fragrant waters and annointed with perfumery oils and feeds them; but if he initiates them into the true path of religion and makes them steady in the right belief, right knowledge and right conduct—the true path for liberation he may be able to discharge this pious debt to some extent. No nation, no community, no sect, no human being is a stranger to this feeling; but it is generally noticed that it is strongest with the Indians.

All religions prescribe the same thing but the practice varies with different persons in form and degrees. India though imitating European methods is sometimes again brought back to her original high ideal by the salutary and instructive preachings of the spiritual teachers. It is therefore highly praiseworthy that the sense of respect, veneration and obedience for the parents should flow in the veins of all rational beings. Nothing but the revered attitude of mind should be scrupulously maintained towards parents who have given the flesh and bones, the robust frame of body and far above all these who have spared no pains, money, devoted attention to further our physical, moral, social and spiritual develop-

ment by refined culture and noble education, in the face of many hardships and struggles.

We also find instances of parents, who out of contemptible covetousness, for the sake of worldly advancement and high authority, have not scrupled a moment to sacrifice the best interests of their children in matters, social, political and religious. Some monstrous parents sell their darling daughters in marriage out of irresistible greed of money. Some lowminded parents spoil the interests of their children in order to gratify their unquenchable thirst for social and political rise. It is highly blasphemous to give such wicked monsters the sacred names of parents. The author therefore rightly, observes that words or commands of parents who are irreligious, immoral, unprincipled and unscrupulous should not be obeyed if they conflict with morality, good conscience, religious doctrines and sacred principles. It does not mean that they should be illtreated with hatred or contempt but means should be adopted so that their moral, mental and spiritual condition of life may be ameliorated.

But also we have instances of wicked sons who have mercilessly illtreated their parents for the sordid greed of wealth, authority, acquisition of land and kingdoms as well as out of irrational arrogance and servile submission to the will of females. Sooner or later they are doomed to suffer from the visitation of dire calamities.

Looking to the various and multitudinous obligations which we owe to our parents and ignoring their faults if there be any, out of high standard of morality, it is reasonable to treat them with full respect and veneration and obey their commands keeping our eye on the rules and principles embodied in the sacred scriptures. In short strict observance of filial reverence and regard is highly essential to the student of Yoga.

શુદ્ધર્ગમાં પ્રથમતઃ માતા-પિતાની ભક્તિ—

“ માતા-પિતાની સેવાની સડક ઉપર મનુષ્યેને પ્રથમ પસાર થવું પડે છે. એ સેવાની ફર્જ ને ચૂકી જવાય, તો એ ઓછું ખેદાસ્પદ નથી. માતા-પિતાની સેવા નહિ કરનારો-એઓતું અપમાન કરનારો મનુષ્ય ભલે ભણેલો હોય-વિદ્વાન હોય, તો પણ તે વસ્તુતઃ હલકી બુદ્ધિવાળો છે; આવો માણસ ધર્મશુદ્ધિની પણ શું સેવા કરી શકશે ? જેનું મૂળ પાકું નથી, તે વૃક્ષ શું વધી શકે ખરું ? ”—પ

બોધ્યા.

માતા-પિતાની ભક્તિ એ ધર્મનું અંગ છે. માતા-પિતાનો પુત્ર ઉપર કેટલો ઉપકાર છે, તેને માટે કહ્યું છે—

“ વં માતા-પિતરૌ ક્લેશં સહેતે સમ્મતે નૃણામ્ ।

ન તસ્ય નિઘ્નિતિઃ શક્યા કર્તુઃ ધર્મશતૈરપિ ” ॥ ૨૨૬ ॥

(મનુસ્મૃતિ, બીજો અધ્યાય.)

અર્થાત્ સન્તાનની ઉત્પત્તિમાં માતા-પિતાને જે ક્લેશ સહવો પડે છે, તેનો પ્રત્યુપકાર સેંકડો વર્ષો એ પણ તે સન્તાનથી કરી શકાય તેમ નથી.

આ શ્લોક ઉપરથી, માતા-પિતાનું ગૌરવ ક્યાં સુધી સાચવવાનું છે, તે બરાબર સમજી શકાય છે. આમ છતાં પણ કેટલાક નમ્રળા હૃદયના છોકરાઓ વિવાહિત થઈને મોહમાં એવા ફસી જાય છે કે પોતાના માતા-

પિતા પ્રત્યેની ફરજ બિલ્કુલ પાલન કરતા નથી. પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે માતા-પિતાના કૃતદન થવું, એ મહોદું પાપ છે.

*ઉત્તમ પુરુષો એજ છે કે જેઓ માતા-પિતાને તીર્થરૂપે પૂજે છે. જેઓ, ઘરનું કામ કરે, ત્યાં સુધીજ માતા-પિતાને માને છે, તેઓ હલકા માણસ છે, અને તે માણસોને તો અધમજ કહેવા જોઈએ કે જેઓ સ્ત્રી પરણ્યા પછી માતા-પિતાને ફટકારતાં અચકાતા નથી. વળી જેમ પશુઓને માતાની મતલબ સ્તનપાન પૂરતીજ છે, તેવી રીતે શું મનુષ્યોને પણ ઘરકામ પૂરતીજ માતા-પિતાની મતલબ હોવી જોઈએ ? છી ! છી ! છી !

માતા-પિતાની ભક્તિ, એ ધર્મની યોગ્યતા મેળવવાનું સાધન છે, એમ હેમચન્દ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશના છેલ્લા શ્લોકોમાં “ માતા-પિત્રોશ્ચ પૂજકઃ ” એ શબ્દોથી કથે છે. મહસ્મૃતિના બીજા અધ્યાયમાં ત્યાં સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“ તયોર્નિત્યં પ્રિયં કુર્યાદ્ આચાર્યસ્ય ચ સર્વદા ।

તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ તપઃ સર્વં સમાપ્યતે ” ॥ ૩૨૮ ॥

“ તેષાં ત્રયાણાં શુશ્રૂષા વરમં તપ ઉચ્યતે ।

મ તૈરભ્યનનુજ્ઞાતો ધર્મમન્યં સમાચરેત્ ” ॥ ૨૨૯ ॥

“ ત એવ હિ ત્રયો લોકાસ્તેવ ત્રય આશ્રમાઃ ।

ત એષ હિ ત્રયો વેદાસ્ત એવોક્તાન્નયોઽમયઃ ” ॥ ૨૩૦ ॥

અર્થાત—“ માતા-પિતા અને ધર્માચાર્યને પ્રિય થાય, તેવું કામ કરવું. એઓ ત્રણને સંતોષવામાં સધજો તપ સમાધિ જાય છે. એઓની સેવા, એજ પરમ તપ છે. એઓની આજ્ઞા વગર અન્ય ક્રિયા ન કરવી. માતા, પિતા અને ધર્મગુરુ એઓ ત્રણ લોક છે, ત્રણ આશ્રમો છે, ત્રણ વેદો છે અને ત્રણ અગ્નિઓ છે. ”

માતા-પિતાનો ઉપકાર વાળવો, એ કેટલું કઠિન છે, તે વિષયમાં જૈન આગમ ઠાણાંગ સૂત્ર કહે છે કે—

* “ આસ્તન્યપાનાજનની પશ્વત્તમાદારલાભાચ નરાધમાનામ્ ।

અગોદ્કૃત્યાચ વિમધ્યમાનામાર્જીવિતં તીર્થમિવોત્તમામામ્ ” ॥

“ તિળ્લું દુષ્પણિયારં સમણાસો ! તંજહા અમ્માપિણ્ણો, મઠ્ઠિસ્સ, ધમ્માવ-
રિયસ્સ । સંપાઓ વિ ય ણં કેદ પુરિસે અમ્માપિયરં સયપાપ—સહસ્સપાગેહિં તિલ્લિં
અમ્મંગેત્તા સુરમિણા ગંધઢ્ઠણં ઉવ્વટ્ઠિત્તા તિહિં ઉદગેહિં મજ્જવેત્તા સમ્માલંકાર-
વિમ્મસિઅં કરેત્તાં મણુઅં થાલીપાગસુદ્ધં અઠ્ઠારસવંજણાઉલં મોઅણં મોઆવેત્તા જાવ-
જીવં પિઠ્ઠિવઢંસિયા તે પરિવહેજ્ઞા, તેણાવિ તસ્સ અમ્માપિઉસ્સ દુષ્પણિયારં ભવદ્ ।
અહ્મેણં સે તં અમ્માપિયરં કેવલિપન્નત્તે ધમ્મે આઘવહિત્તા પન્નવહિત્તા પરુવહિત્તા
ઠમ્મિત્તા ભવદ્, તેણામેવ તસ્સ અમ્માપિઉસ્સ સુપ્પણિયારં ભવદ્ ” ।

(ત્રીજા સ્થાનમાં)

અર્થાત—“ ત્રણુનો પ્રત્યુપકાર કરવો બહુ દુષ્કર છે. કોણ ત્રણુ ? ૧
માતાપિતા ૨ સ્વામી (પોષણ કરનાર) અને ૩ ધર્મીઆર્થ. કોઈ પુરૂષ હમેશાં
પ્રાતઃકાળ થતાં પોતાના માતા-પિતાના શરીરે ઉત્તમ તેલથી મર્દન કરે,
સુગન્ધી દ્રવ્યવડે ઉદ્ધવર્તન કરે અને ત્રણુ પ્રકારના જળથી (ગન્ધોદક,
ઉષ્ણોદક અને શીતોદકથી) ન્હવરાવે; અને ત્યાર પછી તેમને સર્વાલંકાર-
વિભૂષિત કરીને ઉત્તમ પ્રકારનું લોજન જમાડે; તથા હમેશાં તેમને
પોતાની પીઠ ઉપર લઇને ચાલે; આટલું કરવા છતાં પણ તે માતા-
પિતાનો ઉપકાર વળી શકે નહિ; પરંતુ જ્યારે તે છોકરો પોતાના માતા
પિતાને વીતરાગધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવીને તેમાં જોડે અને તેમને
સર્વ ઉપાધિઓથી મુક્ત કરીને ધર્મમાં બરાબર સ્થિર કરે, ત્યારેજ
તેનાથી તેના માતા-પિતાનો ઉપકાર વળી શકે છે. ”

હરિભદ્રસુરિઅષ્ટકમાં માતા-પિતાની ભક્તિના અષ્ટકમાં છેલ્લો
શ્લોક છે ?—

“ સ કૃતજ્ઞઃ પુમાન્ લોકે સ ધર્મગુરુજ્ઞકઃ ।

સ શુદ્ધધર્મભાક્તૃ ચૈવ ય ઇતી પ્રતિપચતે ” ॥

અર્થાત—તે કૃતજ્ઞ છે, તે ધર્મગુરુનો પૂજક છે અને તે શુદ્ધ ધર્મનો
અધિકારી છે, જે માતા-પિતાની પ્રતિપત્તિમાં રત છે.

આ સધળા ઉપરથી આપણે જાણી શક્યા છીએ કે ધાર્મિક અને
દૌઢિક એ બંને દષ્ટિએ માતાપિતા પૂજ્ય છે અને તેમની સેવા કરવી, એ

દરેક મનુષ્યનો ધર્મ છે. પરંતુ એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે માતા-પિતાનું જીવન જો ધાર્મિક સંસ્કાર યા નૈતિક સંસ્કારોથી શૂન્ય હોય, તો તેવા માતા-પિતાની અધર્મયુક્ત યા અનીતિવાળી આત્મા પાળવી જોઈએ નહિ. નીતિ કે ધર્મના પંથને આઘાત ન લાગે, એ તો સર્વત્ર સર્વદા ખ્યાલમાં રહેવું જોઈએ.

અથ ધર્મગુરુ પર્યુપાસ્તિમાહ—

પુણ્યૈર્મહદ્ગિર્ગુરુદેવસેવા સમ્પ્રાપ્યતે, તત્ર નહિ પ્રમાદઃ ।

કર્તુ ક્ષમો બુદ્ધિમતાં કદાપિ કલ્યાણગદ્ગામભવોડયમધ્વા ॥ ૬ ॥

The opportunity of serving religious preceptors is obtained through great merits. A wise man should never be indifferent to this matter. This path leads to the Ganges of welfare. (6)

ધર્મગુરુની સેવા—

“ મહાન્ પુણ્યના યોગે ગુરુની સેવાનો લાભ મળે છે; તેમાં પ્રમાદ કરવો ડાહ્યા મનુષ્યોને ઘટે નહિ. કલ્યાણરૂપ ગંગાને નિકળીવાનો આ ખરો માર્ગ છે ”—૬

પ્રસ્તુતં પોષયતિ—

અનાદરં ચે ગુરુદેવતાનાં કુર્વન્તિ, પાત્રં સ્વલુ તે કૃપાયાઃ ।

અમી ત્રરાક્રા નિજકર્મદોષાહતા યતઃ શ્રેયસિ પ્રસ્વલન્તિ ॥ ૭ ॥

Those who show disrespect to the religious preceptors really deserve to be pitied. These wretches already doomed to misery through the evil results of their own actions thus tumble down on the path of welfare. (7)

પ્રસ્તુતનું પાપણ—

“ જેઓ ગુરુમહારાજ અનાદર કરે છે, તેઓ ખરેખર દયાના પાત્ર છે, કારણ કે પોતાના કર્મના દોષથી હણાયલા તે ખીચારાઓ કસ્યાણુના માર્ગમાં ટૂંકાં ખાય છે. ”—૭

चलश्रियै दास्यमुपैति यस्य तस्यावमानः परिषह्यते चेत् ।

न सह्यते तर्हि कथं गुरुणामप्यप्रिया भावुककारणं वाक् ? ॥ ८ ॥

Why should a man not put up with the unpalatable but salutary words of the preceptor when he puts up with the insult offered by a man whose slave he becomes for the sake of wealth which is (very) transitory ? (8)

“ ચંચલ ધનને માટે જેના દાસ થવું પડે છે, તેનું અપમાન યદિ સહન કરી લેવામાં આવે છે, તો પછી ગુરુમહારાજનાં (કદાચિત્ પ્રસંગ ઉપર) નિકળેલાં અપ્રિય પણ કસ્યાણુકારી (ઓપધની જેમ પરિણામે હિતકારી) વચ્ચે કેમ સહન કરવાં ન જોઈએ ? ”—૮

प्रेम्णा बलाद् वा वनितावचांसि सत्कारमार्गेऽस्खलितं नयन्ति ।

वाचं हितां तत्रभवद्गुरुणां न मन्वते, कीदृश एष मोहः ? ॥ ९ ॥

A man willy-nily submits unfailingly to the words of his wife through love or through force (of circumstance), while he pays no regard to the beneficial words of the revered. Oh ! but what sort of infatuation is this ? (9)

“ નિજવલ્લભા-સ્ત્રીનાં વચ્ચે પ્રેમવશાત્ અથવા તેણીના આશ્ર-હથી અસ્ખલિતરીતે માન્ય કરવાં પડે છે, જ્યારે પૂજ્ય ગુરુઓનાં

હિતકારી વચ્ચેથી વળી વખતે ધ્યાનમાં લેવાતાં નથી, અહીં ! કેવો મોહ ! ”—૯

ગુરું લક્ષ્યતિ—

અપક્ષપાતાઃ શુચિતત્ત્વબોધા મહાવ્રતેષુ સ્થિરતાં દધાનાઃ ।

અસક્તિનઃ શાન્તિસુધોપભોગા ધર્મોપદેશા ગુરવોઽવસેયાઃ ॥ ૧૦ ॥

The religious preceptors who are impartial, who know the essence of true knowledge, who are firm in the observance of great vows, who are disattached and who enjoy the nectar like calm. (10)

Notes—The author has clearly described the main points of the necessary qualifications of spiritual teachers or preceptors. Mere external forms, appearance and ceremonials do not constitute real Sadhuism. The real asceticism according to the Jain theory implies freedom from attachment and hatred and requires severe, calm, and genial temper and enjoins the preaching of high and sublime truths and helping in the spiritual elevation of mankind. Rigid observance of the five great vows is strictly laid down in the scriptural books—such as—1. Total refraining from doing injury to any sentient being belonging to earth, water, light, fire, wind and vegetables 2. Speaking pleasant, beneficial and true words, 3. Non-stealing extending so far as non-acceptance of necessary materials without the permission of the owner or possessor. 4. Chastity, i.e. withdrawal from sexual desires of various forms. 5. Non-attachment to all worldly possessions. The fivefold observance

deals with cautious and careful walking so as to avoid killing or injuring animal life, with speaking agreeable and true words and refraining from frivolous and harsh language injuring the feelings of others with taking and eating food free from forty-five impurities, with the use of taking up or putting down the articles after carefully clearing the ground and with the disposal of dirty things in a place free from insects or worms. The ascetics have also to observe threefold restraint of the body, mind and speech. The directions as embodied in Charan Sittari (daily duties) and Karan Sittari as summed up in the ' Study of Jainism,' are as mentioned below:— I Observance of five great vows. II Practising ten kinds of moral virtues. III Exercising seventeen kinds of restraints. IV Ten kinds of Vaiyavritya or acts of showing regard and consideration to ten orders of holy beings. V Practising nine kinds of chastity. VI Trio of knowledge, faith and practice. VII Practising twelve kinds of Tapas or austerities. VIII Exercising four kinds of control over feelings such as anger etc.

I Pindavishuddhi, II Five restraints, III Twelve Bhāvnās. (Reflections on the evanescence of the world etc.) IV The twelve Pratimas or fasts. V Five restraints referring to the control of five senses. VI Twenty five Pratilekhanas. VII Restraints of mind, body and speech. VIII Abhigrahas or regulations—these eight groups relate to Karan sittari—a combination of seventy directions intended for observance when occasion arises. Readers

desiring for complete details, may refer to Āchārāṅg Sutra, Dashvaikālik Brihatkalpa, Pancha Kalpachurni, Māhākalpa Sutra, Nishithabhāshya and other Sutras.

Thus one can clearly see that true asecticism includes among many restraints, withdrawal from sensual desires and pleasures, abandonment of worldly occupations and possessions, unshakably staunch faith in the word of the passionless and a full devotion to study, self-culture, meditation and self realization. Such a rigid observance surely fructifies into final liberation full of transcendental bliss, unassailable by rebirth, old age, death, disease and other earthly impediments. One inspired with high notions of morality, spirituality, may turn out a successful ascetic and can work out his way for final liberation. The whole affair chiefly depends upon the attainment of the Inner Truth. Now a day we see many so called ascetics (Sadhus and Sanyāsis) following a wrong way holding evil to be good and impurity to be purity etc. Some of them indulge in various kinds of vices which even the laymen ought to refrain from. They hope to attain to immortality and take a great pride in their purity of life and holiness and also inculcate the same principles to their ignorant followers, and hurt them down into the abyss of sins. They fail to achieve success in the attainment of their high and pious object because they lack the true and holy spirit and conduct. It would not be out of place to say something more about the rigid rules prescribed for the Jain Sadhus in the scriptures. A strict prohi-

bition is laid for them as to travel in any conveyance as bullock carts, railways, horses etc; only walking by foot is allowed. If any large river or sea comes in their way, they may use small boats, that too if the opposite bank or shore is visible. Even Mahābhārat says one should bathe as a penance if he sees a sanyāsi sitting in a vehicle the Shrutis (Manu, Atri and Vishnu) use the words विचरेत्, पश्येत्, चरेत् which means to go on foot. Even it is laid down in the Nārada Parivrajakopnishad that cots, white cloth, stories about women, covetousness, sleep during day-time, and vehicles bring sins to the ascetics. So all scriptures are at one in prohibiting conveyances and prescribing the mode of walk by foot.

The Jain sadhus are allowed to drink water highly boiled and then cooled down. It is also supported by Medical science which prescribes the same kind of use at the time of direful diseases as plague cholera etc; they are strictly prohibited to cook or get the food cooked for them or even to touch fire.

They should maintain themselves like bees taking honey from each flower without impairing it. It is also said in the Manu Smriti that the ascetics should not touch fire and should not be householders but should adopt the mode of Madhukari Vritti i. e. they should not accept the whole from only one man even he be like Brihaspati. The Jain Sādhus should renounce all monetary and earthly possessions. They should not even use metal vessels but should keep wooden or earthen vessels. It is also said in the

Pārāshār Smṛuti that one who gives money to ascetics, beetle-leaves to a celibate and safety to a criminal, goes to hell and Manu Smṛiti also recommends that vessels of other things than metal and without holes should be used by an ascetic. The Jain ascetics are not allowed to stay for a long time at any place except in the rainy season and should have no sort of intercourse with women, by holding conversation with them, gazing at them, talking amorously about them etc.

Even while walking, they should pay unremitting attention and care as not to tread over and kill any insect. The Shrimat Bhāgawat, Nārād Parivrajakopnishad, and Vishnu Smṛiti, amply and emphatically corroborate the above statement.

To be brief, an ascotic must endure all pains of opposites—cold heat, happiness, grief etc; he must be free from passions, anger, greed, pride, deception, jealousy, love, hate etc; he should regard his body as a mere carcase needing no kind of embellishment, ornament or rich clothing. He should keep away from political discourses, tale bearings, medical and astrological learning and disputatious reasonings. Such is the grand ideal of asceticism. If one rigidly observes, he is sure to ascend spiritual mountains successfully, of course, it can not be expected from all to practise and observe them too minutely and strictly but such a high and noble ideal pays no attention to actuality. Even a near approach to this ideal is likely to lead to a further success, drop reaching the highest goal of self realization.

ગુરુનું લક્ષણ—

“ પક્ષપાતરહિત, યથાર્થતત્ત્વજ્ઞાની, અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતોમાં સ્થિરતા ધારણ કરનાર, અસંગવ્રતી, શાન્તિરૂપ અમૃતનો અનુભવ કરનાર અને યથાર્થરીત્યા ધર્મના ઉપદેશક, એવા મુનિઓ વસ્તુતઃ ગુરુ કહેવાય છે. ”—૧૦

વ્યાખ્યા.

સાધુનો વેપ પહેરી લીધો, એટલે સાધુધર્મ પ્રાપ્ત થઈ ગયો, એમ કોઈ દિવસે સમજવાનું નથી. સાધુધર્મના આચારો પાળવામાંજ સાધુત્વ સમાયતું છે. ‘સાધુ’ શબ્દજ આપણને એમ બતાવી આપે છે કે—સ્વ-પરનું કલ્યાણ કરે, તેજ સાધુ છે. સાધુઓને માટે શાસ્ત્રકારો પાંચ મહાવ્રતો—અહિંસા, સત્ય, અચાર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, પાળવાનું બતાવે છે. આ પાંચ મહાવ્રતો પાળવાં, એ સાધુઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. મનોગુપ્ત, વચનગુપ્ત અને કાયગુપ્ત થવું એ સાધુજીવનનું અટલ લક્ષણ છે. સાધુધર્મ, એ વિશ્વબન્ધુત્વનું વ્રત છે. સંસારના કાંચન-કામિન્યાદિ ભોગો છોડી, સકલ કુટુંબપરિવાર સાથેના સમ્બન્ધ ઉપર તિલાંજલિ આપી અને અનગાર બની આત્મકલ્યાણની ઉચ્ચ ક્રાંતી ઉપર આરૂઢ થવાની પરમપવિત્ર આકાંક્ષાએ જે અસંગવ્રત ગ્રહણ કરાય છે, તે સાધુધર્મ છે. જેનું રૂળ—જન્મ, જરા, મૃત્યુ, આધ, વ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે સર્વ સંકલેશોથી રહિત અને પરમાનન્દરૂપ એવો મોક્ષ છે, તે સાધુધર્મ કેવો ઉજ્જવલ અને વિકટ હોવો જોઈએ, એ સહજ સમજી શકાય તેમ છે. આવો સાધુધર્મ, સંસારના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું હોય, તેના ઉપરથી તાત્ત્વિક વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય અને મોક્ષ અવસ્થામાં પોતાને મૂકવાની મહત્તી ઉત્કંઠા જગૃત થઈ હોય, ત્યારેજ સિદ્ધ કરી શકાય છે.

સાંભળીએ છીએ કે વર્તમાનમાં ભારતવર્ષમાં લગભગ છપ્પન લાખ જેટલી સાધુઓની સંખ્યા છે. પરંતુ અત્યારે સાધુઓની એ સ્થિતિ થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાના મહત્ત્વથી પાછા હટ્યા છે. આ દશા થવાનું કારણ ખીન્નું કર્યું નથી, માત્ર, એઓ પોતાના ચારિત્રધર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત ન રહ્યા, એજ છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે કેટલાક સાધુઓ તમાકુ, ગાંજે, ભાંગ વગેરે દુર્ઘસનોમાં એટલા બધા ફસા ગયા છે કે તેઓને જોતાં તેઓની ગેરસમજુતી ઉપર ખરેખર આપણને દયા ઉત્પન્ન થઈ આવે છે. ગૃહસ્થોને માટે પણ તેવાં દુર્ઘસનો નિષેધ છે, તો પછી સાધુઓને માટે તો તે ત્રિપથમાં કહેવાનું હોયજ શું ?

અહીં આપણે જૈનદષ્ટિએ સાધુઓના આચાર ઉપર લગાર દષ્ટિ-પાત કરી જઈએ—

જૈનશાસ્ત્રોમાં સાધુઓને રેલ, એક્કા, ગાડી, ઘોડા વગેરે કાંઈ પણ વાહન ઉપર સવારી કરવાનો નિષેધ છે. સાધુઓએ સર્વત્ર પગથી ભ્રમણ કરવું જોઈએ.^૧

૧ રસ્તામાં નદી આવે અને એટલામાં બીજો સ્થલમાર્ગ ન હોય, તો નાવમાં ખેસવાની છૂટ છે; મતલબ કે સ્થામો કાંઈ દેખાતો હોય, એવો જલાશય નાવથી ઉતરી શકાય છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે—“ યનારૂઢં યતિં દષ્ટ્વા સર્વેલં સ્નાન-માચરેત્ ” અર્થાત્—સંન્યાસીને વાહન ઉપર આરૂઢ થયેલો જોવામાં આવે, તો વસ્ત્રસહિત નહાઈ નાંખવું.

એ સિવાય મનુસ્મૃતિ, અત્રિસ્મૃતિ, વિષ્ણુસ્મૃતિ વગેરે સ્મૃતિ-ઓમાં સંન્યાસીઓને માટે ‘ વિચરેત્ ’ ‘ પર્યટેત્ ’ ‘ ચરેત્ ’ વગેરે શબ્દોથી—કાંઈ પણ જન્તુને પીડા નહિ પહોંચાડતો સંન્યાસી વિચરણુ-ભ્રમણ કરે, એવો ઉપદેશ અપાયેલો છે.

નારદપરિવ્રાજકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે—

“ મઠ્ઠકં શુક્લવસ્ત્રં ચ સ્ત્રીકથા લૌલ્યમેવ ચ ।

દિવાસ્વાપં ચ યાનં ચ યતીનાં પાતકાનિ ષટ્ ” ॥

અર્થાત્—ખાટલો, શુક્લ વસ્ત્ર, સ્ત્રીકથા, લુપ્થતા, દિવસે નિદ્રા, અને વાહન એ છ સાધુઓને પાતક છે.

આવી રીતે અન્ય ઉપનિષદોમાં પણ સાધુઓને વાહન પર ચઢવાનો નિષેધ કર્યો છે. આ ઉપરથી સાધુ-સંન્યાસીને પાદચારી હોવાનો આચાર સિદ્ધ થાય છે.

સાધુઓને ખૂબ ઉકાળેલું (ગરમ ક્યૌં પછી ઠરી ગયામાં બાધ નહિ) પાણી પીવાતું ફરમાન છે. ૧

સાધુઓને અગ્નિને સ્પર્શ કરવાનો કે અગ્નિથી રસોઇ કરવાનો અધિકાર નથી.* ભિક્ષા-માધુકરીવૃત્તિએ જીવન ચલાવવાતું સાધુઓને ફરમાવવામાં આવ્યું છે. એક ઘરથી સંપૂર્ણ ભિક્ષા ન લેતાં જુદા જુદા ઘરથી-ઘરવાળાઓને સંક્રાંત્ય ન થાય, તે પ્રમાણે-ભિક્ષા લેવી જોઈએ+. ખાસ સાધુઓને માટે રસોઇ નિર્માણ કરવામાં, તેમજ તેવી રસોઇ સાધુઓને લેવામાં શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી.

૧ પશ્ચિમની વિદ્યાવાળા ડાકટરો ઉના પાણીમાં તંદુરસ્તીને લગેતો બહુ ગુણ બતાવે છે. પ્લેગ, કોલેરા, વગેરે રોગોમાં તેઓ ખૂબ ઉકળી ગયેલું પાણી પીવાતું કહે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શોધ પ્રમાણે પાણીમાં એવા અનેક સૂક્ષ્મ જીવો હોય છે કે જે આપણી નજરે દેખી શકાય નહીં, કિન્તુ સૂક્ષ્મદર્શક (Microscope) યન્ત્રથી જોઈ શકાય છે. પાણીમાં થતા પોરા વગેરે જન્તુઓ પાણી પીવાની સાથે શરીરમાં દાખલ થઈ સખત વ્યાધિને જન્મ આપે છે. ગમે તે દેશનું ગમે તેવું ખરાબ પાણી પણ ખરાબર ઉકાળીને પીવામાં આવે તો તે શરીરને નુકસાન કરતું નથી.

* “ અનગ્નિ સન્નિકૃતઃ સ્યાત્ ” ।

—મનુસ્મૃતિ ૬ ઠો અધ્યાય, ૪૩ મેઃ શ્લોક.

અર્થાત્—સાધુ અગ્નિના સ્પર્શથી રહિત તથા ગૃહવાસથી મુક્ત હોય છે.

+ “ ચરેદ્ માધુકરી વૃત્તિમપિ મ્લેચ્છ કુલાદપિ ।

एकाग्रं नैव मुञ्जीत बृहस्पतिसमादपि ” ॥

—અત્રિસ્મૃતિ.

અર્થાત્—“ જેમ ભમરો અનેક ઝુલો ઉપર બેસીને તેમાંથી થોડો થોડો રસ પીયે છે, અને ઝુલોને બગાડ્યા વગર પોતાની તૃપ્તિ કરી લે છે, એ પ્રમાણે અર્થાત્ મધુકરની (ભમરાની) વૃત્તિએ સાધુઓએ જુદાં જુદાં ઘરોથી-ઘરવાળાને અપ્રીતિ યા કંઈ પણ સંક્રાંત્ય ન થાય તેમ ભિક્ષા લેવી. આ વિષે અત્રિસ્મૃતિકાર ભાર દબી કહે છે કે મ્લેચ્છોના કુળમાંથી પણ કદાચ તેવી શુદ્ધ ભિક્ષા લેવી પડે, તો એમાં વાંધો નથી, પરન્તુ એકના ઘરથી-બલે તે બૃહસ્પતિસમાન દાતા હોય-સંપૂર્ણ ભિક્ષા ન લેવી ”

સાધુઓના ધર્મ બિલકુલ નિર્ગન્થ રહેવાનો છે; અર્થાત્ સાધુઓ દ્રવ્યના સંસર્ગથી સર્વથા મુક્ત હોય છે.^૧ ત્યાં સુધી કે તેઓનાં ભોજનનાં પાત્રો પણ ધાતુનાં^૨ ન હોવાં જોઈએ; કાષ્ઠ, માટી કે તુંબડીનાં પાત્રો સાધુઓના ઉપયોગમાં આવે છે.

વર્ષાઋતુમાં સાધુ એક જગ્યાએ રહી જાય.^૩ સાધુ સ્ત્રીનો સ્પર્શ કદાપિ ન કરે.^૪

૧ “યતિનઃ કાઠચનં દત્ત્વા તામ્બૂલં વ્રહ્મચારિણે ।

ચૌરેભ્યોઽપ્યમયં દત્ત્વા સ દાતા નરકં વ્રજેત્ ” ॥

(પારાશરસ્મૃતિ, ૧ અધ્યાય, ૬૦ મો શ્લોક.)

અર્થાત્—સાધુને દ્રવ્ય, અહચારીને તાંબૂલ અને સખત અપરાધી ચોરને અભય આપનાર દાતા નરકમાં ચાલ્યો જાય છે.

૨ “અતૈજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વિણાનિ ચ ।

× × × × ×

અભાલુ દારુપાત્રં ચ મૃન્મયં વેદલં તથા ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ” ॥

(મનુસ્મૃતિ, ૭મો અધ્યાય, ૫૩-૫૪ શ્લોક.)

અર્થાત્—ધાતુ વગરનાં તથા છિદ્રરહિત પાત્રો સાધુને જોઈએ. તુંબડી, કાષ્ઠ, માટી અને વાંસનાં પાત્રો સંન્યાસિઓને માટે મનુએ કહ્યાં છે.

૩ “પર્યટેત્ કીટવદ્ મૂર્ધિ વર્ષાસ્વેકત્ર સંવિશેત્ ” ॥

(વિષ્ણુસ્મૃતિ, ૪ થો અધ્યાય, ૬ ક્રો શ્લોક.)

અર્થાત્—“જેમ કીડો ફરતો રહે છે, તેમ સાધુઓએ પણથી બ્રમણશીલ રહેવું. એક જગ્યાએ સ્થિર વાસ ન કરવો. બીજી રીતે, કીડાનું ચાલવું જેમ ધીમું હોય છે, ત્યાં સુધી કે તેનું ચાલવું, જેવા વગર કોઈનાથી કળી શકાય નહિ, તેમ સાધુ પણ ઘોડાની જેમ ન ચાલતાં ધીમી ચાલથી જમીન પર જીવદયા તરફ દષ્ટિ રાખતો ચાલે. એ સિવાય સાધુ વર્ષાઋતુમાં (ચતુર્માસ) એક જગ્યાએ રહી જાય. ”

ચાતુર્માસ રહેવાની આખત અત્રિસ્મૃતિમાં પણ આ શ્લોકથી કહી છે—

“પ્રાયેણ પ્રાવૃષિ પ્રાણિસંકુલં વર્ષ્મ દશ્યતે ।

આષાઢ્યાદિ ચતુર્માસં કાર્ત્તિક્યન્તં તુ સંવસેત્ ” ॥

૪ “સમ્માષણં સહ સ્ત્રીભિરાલમ્બપ્રેક્ષણે તથા ” ॥

(વિષ્ણુસ્મૃતિ, ૪ થો અધ્યાય, ૮ મો શ્લોક.)

દૂંકમાં સાંસારિક સર્વ પ્રપંચોથી નિર્મુક્ત અને સદા અધ્યાત્મરતિ-
પરાયણ રહેવાનો સાધુઓનો ધર્મ છે. નિઃસ્વાર્થ ભાવે જગતનું
કલ્યાણ કરવું, એ એઓના જીવનનો મૂળ મન્ત્ર છે.

અર્થાત્—સ્ત્રીની સાથે સાધુએ સંભાષણ ન કરવું, તેમજ સ્ત્રીનું
નિરીક્ષણ તથા તેનો સ્પર્શ કરવો નહિ.

નારદપરિબ્રાજકોપનિષદ્માં પણ કહ્યું છે કે—

“ ન સમ્માષેત્ સ્ત્રિયં કાઙ્ચિત્ પૂર્વદૃષ્ટં ચ ન સ્મરેત્ ।

કથાં ચ વર્જયેત્ તાસાં ન પર્યેલ્લિખિતામપિ ” ॥

અર્થાત્—સ્ત્રી સાથે બોલવું નહિ. પૂર્વ પરિચિત સ્ત્રીને યાદ
કરવી નહિ. સ્ત્રીની કથા કરવી નહિ. સ્ત્રીનું ચિત્ર પણ જોવું નહિ.

૫ળી શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે—

“ સ્ત્રીણાં સ્ત્રીસંગિનાં સંગં ત્યક્ત્વા દૂરત આત્મવાન્ ।

ક્ષેમે વિવિક્ત આસીનશ્ચિન્તયેદ્ મામતન્દ્રિતઃ ” ॥

(અચારમા રકન્ધના યૌદ્ધમા અધ્યાયમાં.)

અર્થાત્—આત્મકલ્યાણેચ્છુ મુનિ સ્ત્રીઓનો અને સ્ત્રીસંગીઓનો
સંગ ત્યજીને કલ્યાણકારી એકાન્તસ્થાનમાં રહે અને અપ્રમત રહીને મને
(પરમાત્માને) ચિંતવે.

૧ સાધુઓની વિરક્તદશાના સંબંધમાં મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

“ અતિવાદાસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કંચન ” ।

× × × ×

“ કુચ્યન્તં ન પ્રતિકુચ્યેદ્ આકુઠઃ કુશલં વેદેત્ ” ।

× × × ×

“ મૈક્ષે પ્રસક્તો હિ યતિર્વિષયેષ્વપિ સઙ્ગતિ ।

“ અભામે ન વિષાદી સ્યાદ્ ભામે ચૈવ ન હર્ષયેત્ ।

પ્રાણયાત્રિકમાત્રઃ સ્યાદ્ માત્રાસંગાદ્ વિનિર્ગતઃ ” ॥

“ હિન્દ્રિવાણાં નિરોધેન રાગદ્વેષક્ષયેન ચ ।

અહિંસયા ચ ભૂતાનામમૃતત્વાય કલ્પતે ” ॥

(છઠ્ઠો અધ્યાય)

અર્થાત્—અપમાનને સહે, પણ કોઈનું અપમાન કરે નહિ. દ્વેષ

તથાવિદ્યા ગુરવઃ કિં કુર્વન્તિ ?—

તથાવિદ્યાઃ શ્રીગુરવો ભવાબ્ધૌ સ્વયં તરીતું ન પરં યતન્તે ।

ઉદ્ધર્તુમન્યાનપિ દેહભાજઃ પરોપકારાય સતાં હિ યત્નઃ ॥ ૧૧ ॥

Not only do such teachers try to cross the world-ocean, but also try to help other men to cross it. Truly the good always work for the benefite of others—(11).

ઉક્તલક્ષણવાળા ગુરુઓ શું કરે છે ?—

“ પૂર્વોક્તલક્ષણવાળા ગુરુમહારાજો સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી ફક્ત પોતાને જ તારવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં અન્ય પ્રાણીઓને પણ તારવાનો પ્રયત્ન કરે છે; કારણ કે પરોપકારને માટે પ્રયત્ન કરવો એ સાત્ગુણનો ધર્મ છે ”—૧૧

વિશેષ:—

ગુરુ તરીકે કહેવાતાઓ ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત થાય છે. એક વિભાગ પથરની નાવ સમાન છે. આવા ગુરુઓ, પથર જેમ પ્રાણીમાં સ્વયં દુઃખે અને બીજાને દુઃખાડે છે, તેવી રીતે સ્વયંબ્રહ્મ હોષ કરીને બીજાઓને પણ અધોગતિમાં પટકે છે. અતઃ એઓ વસ્તુતઃ કુગુરુજ છે. બીજા વિભાગના ગુરુઓ પાંદડાની સમાન છે. જેમ પાંદડુ પ્રાણીમાં એક-લું તરી શકે છે, પણ બીજાને સાથે લઈ તરી શકતું નથી, તેમ જેઓ ફક્ત પોતાના આત્માનું શ્રેય સાધે છે, કિન્તુ બીજાઓને સન્માર્ગે દોરવા શક્તિમાન નથી, તેઓ આ બીજા વિભાગમાં આવે છે. ત્રીજા વિભાગમાં, જેઓ પોતાની જાતને કલ્યાણમાર્ગે દોરવા ઉપરાંત બીજાઓને પણ

કરનારની રહામે ક્રોધ કરે નહિ. આક્રોશ કરનારની રહામે મધુર વાણીથી વ્યવહાર કરે. ભિક્ષાના લોભમાં ફસેલો યતિ વિષયમાં દુઃખી જાય છે. લાલ થતાં ખુશી ન થાય અને અલાલમાં દુઃખી ન થાય. કેવળ પ્રાણુ-રક્ષાનિમિત્ત ભોજન કરે, એ સિવાય બીજી આસક્તિથી દૂર રહે. ધનિન્દ્રિયોનો નિરોધ, રાગદ્વેષનો પરાજય અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયાની લાગણી કરવાથી મોક્ષને માટે યોગ્ય થવાય છે.

તે રસ્તે લઇ જવા પ્રયત્નશીલ છે, તેવા ગુરૂઓનો સમાવેશ થાય છે. આ ગુરૂઓને કાષ્ટની નાવની ઉપમા આપી છે. કાષ્ટની નાવ જેમ સ્વયં તરે છે અને ખીજઓને પણ તારે છે, તે પ્રમાણે આ ગુરૂઓની સ્થિતિ છે.

अथ द्वितीयं कर्त्तव्यं प्रभूपासनां प्रस्तुवन् प्रभुप्रेम दर्शयति—

नृदेवयोगीन्द्रनतः स देव आत्मश्रियं संप्रतिपत्तुमिच्छोः ।

स्याद् बल्लभो बल्लभवस्तुतोऽपि योगोऽस्ति दूरे न दशेदशी चेत्

॥ १२ ॥

To a man who desires to attain spiritual wealth, God, who is worshipped by all the three worlds should be dearer than the dear things. If such a consciousness has not arisen in his mind, then the Yoga is out of his reach. (12).

દ્વિતીય કર્તવ્ય—

ભગવદુપાસના.

“ આત્મલક્ષ્મી મેળવવાની ઇચ્છાવાળાને ત્રિલોકાથી પૂજિત તે પરમાત્મા-પ્રભુ વલ્લભ વસ્તુથી પણ અધિક વલ્લભ હોવો જોઈએ. આવું સાત્ત્વિક હૃદયબળ જ્યાં સુધી ન જાગે, ત્યાં સુધી સમજી રાખવું જોઈએ કે-યોગ હજી દૂર છે ”— ૧૨

यथार्थदेवत्वनिश्चयाभावे किं कार्यम् ?—

यथार्थदेवत्वनिश्चयस्याभावे प्रशस्ताशयतो गृहस्थैः ।

सर्वेऽपि देवाः परिपूजनीया नत्वाग्रहः साम्प्रतमज्ञतायाम् ॥ ૧૩ ॥

In the absence of the realization as to who is the true God, all gods should be worshipped by men with pure intentions. Obstinacy as to the worship of some particular deity is improper in the state of ignorance. (13)

યથાર્થ દેવનો નિશ્ચય ન થયો હોય ત્યાં સુધી શું કરવું?—

“ જ્યાં સુધી— ‘ ખરો દેવ કોણ છે ? ’ એ વિષયનો નિશ્ચય ન થયો હોય, ત્યાં સુધી સર્વ દેવો પ્રશસ્ત આશપથી ગૃહસ્થોએ પૂજવા. સત્યદેવના સંબંધમાં અજ્ઞાનતા હોવા છતાં અમુક દેવ ઉપરજ દેવત્વનો આગ્રહ પકડી રાખવો, એ અયુક્ત છે ”—૧૩

પૂર્વોક્તાં વાર્તાં દૃષ્ટાન્તપૂર્વ પ્રમાણયતિ—

શાસ્ત્રેષ્વપીદંવિષયે ચ ચારિસંજીવનીચારનયો વખાષે ।

વિશેષદૃષ્ટૌ ચ પરત્ર સામ્યાદ્ દેવો યથાર્થઃ પરિષેવિતવ્યઃ ॥૧૪॥

The scriptures also lay down the Chārisanajivani chār Naya. When the light of true discrimination has dawned on him, one should worship the true Deity maintaining an attitude of indifference towards other deities. (14)

Notes: V. V 14 and 15:—

The Jains believe that God, as such, has nothing to do with the creation of the Universe which is brought into being by the Anādi connection of Jiva with Karma, but God helps human beings by being a beacon light as it were to them; who is this God? He is Vitarāga, who has completely shaken off the bonds of Karma and who has fully realised within himself the spiritual splendour. Ishvaratva is the same thing as Muktatva. The Jains do not believe in an Ishwara who is Mukta (Liberated) from the beginning. In this way, every Jiva has in him the potentiality of becoming Ishwara, the way there to having been already indicated by the holy life led by the Tirthankaras, such Gods, only are Vitarāga, in the strictest

sense of the term. As we have already seen the Tirthankaras have nothing to do in the working of the world-machine; they are mere spectators, they have no desires, no longings, no work of their own; they are free from every kind of passion, good as well as bad. They are immersed in bliss. The great teacher, Hemachandracharya, thus pays tribute to Vitaragas:—

He is not in need of a conveyance. He is not marked by any special weapon. His deeds ever inspire the sense of respect in men's minds. He does not take delight in anything that tends in the least to do injury to any creature. He is not embraced by women unlike some other deities. In this way, Vitaraga is distinct from all other gods.

The Jain God, therefore, is the ideal Being who has in Himself the highest form of spiritual development. As described by the great sadhu Manatunga-chārya, to such God, do appropriately apply terms like Brāhman, Mahādeva, Shanker and Buddha. We may ask the reader to refer to the Gujarati note to this verse where the verses are quoted.

The true God (Sudeva) is Vitaraga. All the rest are termed false gods (kudeva). But one important feature of Jainism ought to be noted here. Unlike several other religions, it does not condemn wholesale, the worship of gods other than the Sudeva. In this respect Jainism must be said to be the most tolerant of all religions; it allows place to and admits the

utility of the worship of these other gods. Ordinary men have not the capacity to distinguish between the Sudeva and the Kudeva. They ought first to be taught the preliminary lessons of religion and after fully mastering them, they can be initiated into the right way of worshipping Sudeva; thus they are led on gradually from lower to higher steps. In the gradual development of soul, the worship of kudevas is assigned a place for the performance of an important function. Some are extremely wanting in the power of discrimination. They receive a training as it were in the worship of Kudeva; gradually as they develop their mental and spiritual faculties, they of their own accord come to see what right Deva means. This is very important from the psychological point of view. Jainism does not inculcate the use of force, but only points to the way by following which, one becomes one's own guide. There is no revolution or an abrupt change from one view point to another, but there is a kind of gradual evolution, brought about in the spirit. This is best illustrated by the well-known Chārusanjivani chāri Naya as stated in Prabandha chintāmani (page 105) :—Then, on one occasion, Siddharāja who was eager to traverse the ocean of transmigratory existence, and kept questioning singly all sects in all countries from a desire to know the truth about God, religion, and the proper object of veneration, discovered that they all exalted their own systems and spoke evil of rival systems, and finding that his mind was placed upon the swing of doubt, he summoned Hemachandra, and asked him his opinion

on this knotty point. But Hemachandra, after considering the mysteries of the fourteen divisions of knowledge, began in the following words to set forth a decision based on a narrative in a Purana. " Long ago, a certain merchant deserted the wife he had married in his youth and lavished all his wealth on a *hetaera*. The wife of his youth was for ever applying to people, who understood such matters, to tell her a process of incantation by which she might recover her influence over her husband. At last a man from the country of Gauda said " I will put your husband into such a state that you can lead him about with a string " so he gave her a certain drug of inconceivable potency and departed telling her give it to him in his food. After the lapse of some days, when the omitted lunar day arrived, she carried out his instructions, and her husband became a bull before her eyes, and as she did not know how to remedy that misfortune, she had to bear the reproaches of the whole world and spent the time in lamenting over her evil deed. One noon, though scorched by unusually fierce rays by the lord of day she led her husband, transformed into a bull, to graze in green pasture-lands, and she was resting at the foot of a certain tree, wailing bitterly, when she suddenly heard a conversation above her in the air.

At that moment Siva had come there in his sky-going chariot, and, having been questioned by Bhavāni as to the cause of the woman's grief, he

told her how matters stood, and when she pressed him further, he declared that in the shadow of that very tree there was a simple herb which would confer on any creature the nature of a man. Then he disappeared. There upon the woman marked out with a line the shadow of the tree and picked all the plants growing within it and threw these plants into the mouth of the bull. The man, by means of that plant placed in its mouth, though it was never known which particular plant it was that produced the effect, recovered his human form. As that medicinal plant though its precise nature was never discovered, brought about the desired result so that discrimination of the right object of veneration, having become obscured by delusion in this Kali age, brings about salvation by the devout cultivation of all systems though its precise nature is unknown. This is my decision.

When Hemachandra had in these words recommended the honouring of all systems, Siddharaja began to study all religions.

Here ends the story about the claims to veneration of all religions. ”

પૂર્વોક્ત વાતનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક પ્રતિપાદન—

“ શાસ્ત્રોમાં પણ આ વિષયમાં “ ચારિસંહવની ચાર ” આ નામનો ન્યાય બતાવવામાં આવ્યો છે. જ્યારે વિશેષ દૃષ્ટિ જાગૃત થાય, ત્યારે દેવ તરીકે મનાતા બીજાઓ ઉપર મધ્યસ્થભાવ ધારણ કરીને યથાર્થ દેવનીજ સેવા કરવી જોઈએ ”—૧૪

બ્યાખ્યા.

જેઓને સુદેવ અને કુદેવમાં શો ફર્ક છે, એનું બિલ્કુલ જ્ઞાન નથી, એવો અતિમૂઢ મનુષ્યોને એકદમ ધર્મના વિશેષ પ્રકારો સમજાવવા, એમાં લાલ નથી. તેવાઓને પ્રથમતઃ ધર્મના સામાન્ય માર્ગે જોડવા જોઈએ. સામાન્ય માર્ગમાં શિક્ષિત થયા પછી એઓને ધર્મનો વિશેષ માર્ગ સમજાવવો જોઈએ. આમ ક્યેંથી એઓનો આત્મા ક્રમશઃ ઉત્થતિ ઉપર આવી શકે છે.

આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને આ શ્લોક અને આના પહેલાનો શ્લોક અવલોકવાનો છે. આ બંને શ્લોકોમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જેઓ અત્યન્ત મુગ્ધ છે છતાં કલ્યાણશુભિલાષી છે, તેવાઓને પ્રથમતઃ સામાન્ય ધર્મરૂપ તરફ ત્રાહાણ બતાવવા જોઈએ. તેવાઓને એકદમ અમુકજ દેવ ઉપર આગ્રહ બધાવી આપવો, એ શ્રેયસ્કર નથી. સર્વ દેવતાઓને પૂજવા તરફ તેઓની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ લાલદાયક છે. સર્વ દેવતાઓને પૂજતાં પૂજતાં જ્યારે સર્વ દેવતાઓને તેઓ ઓળખતાં શિખરો અને ધીરે ધીરે જેમ જેમ તેઓના હૃદયમાં એક-બીજા દેવતાઓનું વિચિત્ર સ્વરૂપ જાણવામાં આવશે, ત્યારે તેઓને એ વાત સ્વતઃ સમજાઈ આવશે કે દહીં અને દૂધ બંનેમાં પગ રાખવો ન જોઈએ. અને એથી એઓને વાસ્તવિક દેવતા ઓળખવાની જિજ્ઞાસા ઉભી થશે; અને એ રીતે એઓ યથાર્થ દેવનું સ્વરૂપ સમજવાની સાથે તેની સેવાનો લાલ લેવા લાગ્યશાળી થશે.

આજ ક્રમથી મનુષ્યને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કુળધર્મના દેવતાનેજ કુળધર્મની દૃષ્ટિએજ પરમેશ્વર તરીકે માનનારા મન્દશ્રુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને આપણે એકદમ જો એમ કહીએ કે-“ તારા દેવને માનવા છોડી દે, આ અમુકજ દેવને માન ” તો એથી શું તે મૂઢ માણસ પોતાના મનાતા દેવને માનતો છોડી દે ખરો ? અરે ! એથી તો એના હૃદયમાં ઊલટી અસર થાય. પરંતુ જ્યારે એને એમ કહેવામાં આવે કે-“ લાઇ ! જો ! કોઈ દેવતાની નિન્દા કરવી નહિ, આપણે તો બધા દેવાને માનવા ” તો એથી એના હૃદયમાં કંઈક શાંતિ ઉત્પન્ન થાય ખરી. આ માટે મૂઢ મનુષ્યોને તદ્દનુકૂળ સરલતાવાળો સામાન્ય ધર્મનો

માર્ગ શિખવવો, એજ કલ્યાણકારી સમજાય છે. વાત પણ બરાબર છે કે જ્યાં ઘટસામાન્યનું જ્ઞાન નથી, ત્યાં વિશેષ ઘટ સમજાવવા એસવું એ કેવી વાત ? એવીજ રીતે જ્યાં દેવસામાન્યનું જ્ઞાન નથી, ત્યાં વિશેષ દેવ સમજાવવો, એ કયાંથી બની શકે ?

આ બધું કથન મારી પોતાની કલ્પના ઉપરથી નિર્માયલું નથી. આ બધી હકીકત શ્રીહરિભદ્રસુરિ મહારાજનાં વચનોને અવલંબીને કહેવામાં આવી છે. તેઓ સાહેબ ચોગાબિન્દુમાં કહે છે કે—

“ અવિશેષેણ સર્વેષામધિમુક્તિવશેન વા ।

ગૃહિણાં માનનીયાં યત્ સર્વે દેવા મહાત્મનામ્ ” ॥ ૧૧૭ ॥

આની મતલબ એ છે કે ધર્મનો એકડો શિખનારે પ્રથમતઃ સર્વ દેવતાઓને માનવા.

આગળ વધીને તેઓ સાહેબ કહે છે કે—

“ ચારિસંજીવનીચારન્યાય એષ સતાં મતઃ ।

નાન્યથાડ્રષ્ટેષ્ઠિઃ સ્યાદ્ વિશેષેણાડ્ડિકર્મેણામ્ ” ॥ ૧૧૯ ॥

ભાવાર્થ એ છે કે—

ધર્મના શિક્ષણની શરૂઆત કરનારે બધા દેવોને માનવા, એ બાબતમાં ‘ચારિસંજીવનીચાર’નું દૃષ્ટાન્ત છે. ચારિ એટલે ધાસ, તેના મધ્યે રહેલી સંજીવની નામની ઓષધી (વનસ્પતિવિશેષ), તેનું ચાર એટલે ચરવું, એટલે ખાઈ જવું, અર્થાત્ ધાસમધ્યે રહેલી સંજીવની નામની ઓષધી ખાઈ જવી, એ ‘ચારિસંજીવનીચાર’ એ વાક્યનો અર્થ છે.

૧ અત્ય શ્લોકસ્ય ટીકા—‘ અવિશેષેણ ’ સાધારણરૂપ્યા । ‘ સર્વેષાં ’ પાર-ગત-ધુગત-હર-હરિ-હરિણ્યગર્ભાવીનામ્ । પક્ષાન્તરમાહ—‘ અધિમુક્તિવશેન વા ’ અથવા યસ્ય યત્ર દેવતાયામતિશયેન શ્રદ્ધા, તદ્વશેન । કુત્તર-સ્ત્યાહ—‘ ગૃહિણામ્ ’ અઘાપિ કુતોડપિ મતિમોહાદ્ અનિર્ણીતદેવતાવિશેષાણામ્ । ‘ માન-નીયાઃ ’ ગૌરવાર્હાઃ । ‘ યત્ ’ યસ્માત્ । ‘ સર્વે દેવાઃ ’ ઉક્તરૂપાઃ । ‘ મહા-ત્મનાં ’ પરલોકપ્રધાનતયા પ્રશસ્તાત્મનામિતિ ।

—મુક્તિપુસ્તકે ૫૧ પૃષ્ઠ ૧

આ દષ્ટાન્ત શું છે, તે હવે જોઈએ—“ કોઈ નગરીમાં ચંપા અને
 “ કમળા એ બે બ્રાહ્મણપુત્રીઓને બાલઅવસ્થાથી અતિગાઢ સ્નેહ
 “ બંધાયો હતો. બંધારે તે બંને જુદે જુદે ગામ વિવાહિત થઈ, ત્યારે
 “ તેણીઓને જુદી પડતી વખતે ભારે કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું. વિવાહ
 “ વ્યતીત થયાને કેટલોક વખત ગયા પછી ચંપાને વિચાર થયો કે—
 “ ‘ મારી સખી કેવી હાલતમાં હશે ? જોઈ આવું ’ તો ‘ ખરી ’ આમ
 “ વિચાર થવાથી તે કમળાના ગામ કમળાને મળવા ગઈ. તે સમયે
 “ કમળા અતિખેદના પ્રસંગથી સ્નાનસ્ખબવાળી બની ગઈ હતી. ચંપાએ
 “ કમળાને પૂછ્યું—‘ બહેન ! આટલું બધું દુઃખ શું ? ’ કમળાએ કહ્યું—
 “ ‘ સખિ ! શું કહું, મારો પતિ મારા પર સર્વદા અપ્રસન્ન રહે છે.
 “ અને એથી હું હંમેશાં પરિતાપ ભોગવું છું. ’ ચંપા બોલી—‘ બહેન !
 “ ખેદ ન કર, હું સમજું છું કે આ દુઃખ વિષલક્ષણથી પણ નિતાન્ત
 “ દારૂ છે, છતાં ધૈર્ય રાખ. એક વનસ્પતિ હું તને આપું છું, તે
 “ તારા પતિને ખવરાવજે, જેથી તારો પતિ બળદ બની જશે ’ આમ
 “ કહીને તેણીને તે વનસ્પતિ આપી, અને પછી તે ત્યાંથી પોતાના ગામ
 “ તરફ ચાલી. હવે કમળાએ તે વનસ્પતિ પોતાના પતિને ખવરાવી, કેતરત
 “ તે બળદ બની ગયો. પાછળથી પોતાના પતિની આવી સ્થિતિ ઉપર
 “ કમળાને અત્યંત ખેદ થવા લાગ્યો, અને પોતાના પતિને પુનઃ મનુષ્ય
 “ રૂપે જોવાને બહુજ આતુર થઈ. એક દિવસે કમળા પોતાના પતિરૂપ
 “ બળદને વનમાં ચરાવવા ગઈ, અને વનના પ્રદેશમાં તે બળદને છૂટો
 “ ચરતો મૂક્યો; તે વખતમાં તે સ્થળે એક વૃક્ષની શાખા ઉપર બેઠેલાં
 “ કોઈ આકાશગામી સ્ત્રી-પુરૂષ પરસ્પર વાર્તા કરી રહ્યાં હતાં. તેમાંનો
 “ પુરૂષ બોલ્યો કે—‘ હે પ્રિયે ! આ સ્વાભાવિક બળદ નથી, કિન્તુ
 “ પ્રયોગવિશેષથી મનુષ્ય મટીને બળદ બનેલો જણાય છે ? ’ ત્યારે તેની
 “ સ્ત્રી બોલી—‘ નાથ ! હવે આ ફરીને મનુષ્યરૂપમાં આવી શકે ખરો ? ’
 “ પુરૂષ બોલ્યો—‘ બેશક, આ વૃક્ષની નીચે જમીન ઉપર જે ઘાસ ઉગ્યું
 “ છે, તેમાં એક સંજીવની નામની વનસ્પતિ એવી છે કે તેનું જો
 “ બક્ષણ કરવામાં આવે, તો તે બળદ મટીને મનુષ્ય થઈ શકે તેમ છે. ’
 “ આ વાત કમળાના સાંભળવામાં આવી. તરત તેણીએ પોતાના બળ-
 “ દને તે વૃક્ષની નીચેની વનસ્પતિઓમાં ચરતો મૂક્યો. બધો વનસ્પતિ-
 “ ઓને ચરતાં ચરતાં તે વનસ્પતિ પણ (જેનાથી પુનઃ મનુષ્યરૂપમાં

“ આવી શકાય છે) બળદના ચરવામાં આવી. તે વનસ્પતિનું ભક્ષણ
“ થતાં તત્ક્ષણાત્ તે બળદ પુરૂષ બની ગયો ”*

દૃશાન્ત પૂરું થયું. એમાંથી સાર એ લેવાનો છે કે-જેમ, તે બળદને
સંજીવની વનસ્પતિનું જ્ઞાન ન્હોતું, છતાં બીજી વનસ્પતિઓને ચરતાં
ચરતાં તેમાં રહેલી સંજીવની વનસ્પતિ પણ તેના ખાવામાં આવી ગઈ,
અને એથી એ પુનઃ મનુષ્યરૂપમાં પ્રાપ્ત થયો, એ પ્રમાણે જે અતિ
બુદ્ધ પ્રાણી છે, તેને સર્વ વનસ્પતિઓની જેમ સર્વ દેવતાઓ તરફ
વિહરવા દેવો; એમ કયેથી તેને ‘ સંજીવની ’ વનસ્પતિની જેમ
યથાર્થ દેવતાનો લાભ થઈ શકશે.+

શાસ્ત્રકારોની એ ભલામણ આપણે બાણીએ છીએ કે-જીવના
સ્વભાવ પ્રમાણે તેને દેશના આપવી. બાળકોની આગળ નિશ્ચયનયનાં ગૂઢ

* આ વાર્તા હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગબિન્દુના ૧૧૯ માં શ્લોકની
ટીકામાં આપેલી છે.

+ “ અજાનાનો યથા ભેદ મૂલિકાયાસ્તથા પશુઃ ।

ચારિતઃ સર્વેતદ્ધારિં પુનર્નૃત્વોપલબ્ધયે ” ॥

“ તથા ધર્મયુક્તઃ શિષ્યં પશુપ્રાયં વિશેષતઃ ।

પ્રવૃત્તાવક્ષમં જ્ઞાત્વા દેવપૂજાદિકે વિધૌ ” ॥

“ સામાન્યદેવપૂજાદૌ પ્રવૃત્તિં કારયન્નપિ ।

વિશિષ્ટસાધ્યાસિદ્ધયર્થં ન સ્યાદ્ દોષી મનાગપિ ” ॥

—યોગબિન્દુના ૧૧૯ માં શ્લોકની ટીકામાં, પૃ. ૫૩ માં.

એ શ્લોક (૧૧૯ માં) ના “ નાન્યયાત્રેષ્ટસિદ્ધિઃ સ્યાદ્ વિશેષેનાદિ
કર્મણામ્ ” એ ઉત્તરાર્ધની ટીકા—

‘ ન ’ નૈવ । ‘ અન્યથા ’ ચારિત્રસંજીવનાં ચારિત્ર્યાયમન્તરેણ । ‘ અન્ન ’ દેવ-
પૂજાદૌ પ્રસ્તુતે । ‘ દૃષ્ટસિદ્ધિઃ ’ વિશિષ્ટમાર્ગાવતારરૂપા । ‘ સ્યાદ્ ’ ભવેત્ । અર્થ
ચોપદેશો યથા યેષાં દાતવ્યસ્તદાદ-‘ વિશેષેણ ’ સમ્યગ્દૃષ્ટ્યાશુચિતદેશનાપરિહાર
રૂપેણ । ‘ આદિકર્મણામ્ ’ પ્રથમમેવાઽઽરબ્ધસ્થૂલ્લઘ્વાર્માચારાણામ્ । નહ્યત્યન્તમુગ્ધ-
તયા કંચન દેવતાદિવિશેષમજ્ઞાનાના વિશેષપ્રવૃત્તેરધ્યાપ યોગ્યાઃ, કિન્તુ
સામાન્યરૂપાયા પચ । ”

તત્ત્વો બતાવવામાં આવે, તો એથી અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રસ્તુત બાબત પંજી આ બલામણુ સાથે ધનિષ્ઠ સમ્બન્ધ રાખે છે.

એ પક્ષી વાત છે કે-જે વસ્તુતઃ દેવ નથી, તેને દેવ તરીકે મનાયજ નહિ; અને એજ માટે જ્યારે વિશેષદષ્ટિનો પ્રકાશ થાય, ત્યારે બુદ્ધિપૂર્વક સત્ય દેવતાનીજ પર્યુપાસના કરવી જોઈએ. એથીજ જ્ઞાનાવરણનો વિલય થઈ શકે છે. મોહાવરણને છેદન કરવાનું સહુથી શ્રેષ્ઠ સાધન યથાર્થભગવદુપાસના છે. ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવાનો સહુથી સરસ માર્ગ ભગવદ્ભક્તિ છે. આ વાતને મહાત્મા પતંજલિ “ દૈશ્વર્યપ્રણિયાનાદ વા ” એ યોગસૂત્રથી બહુ સારી રીતે પુષ્ટિ આપે છે.

દેવનું યથાર્થ લક્ષણ શું છે, એ વાત આ પક્ષીના શ્લોકમાં જોઈશું. પરંતુ એ સ્મરણમાં રહે કે ભગવદુપાસનાના માર્ગમાં વચ્ચે કેટલાક કંટકો નડતર કરનારા આવે છે. પ્રથમ કંટક તો એજ છે કે-યથાર્થમાં દેવ નહિ, પણ દેવ તરીકે મનાતા ખીન્ન દેવતાઓ ઉપર ઈર્ષ્યા યા દ્વેષબુદ્ધિ થવી ન જોઈએ. ગુણાધિકની પૂજા કરતાં નિર્ગુણીપર દ્વેષ કરવો, એમ કોઈ શાસ્ત્ર ફરમાવતું નથી. સત્ય દેવની સેવા કરવાની સાથે ખીન્ન દેવતાઓ ઉપર મધ્યસ્થભાવ રાખવો, એજ કલ્યાણકારી છે. એજ માટે યોગીશ્વર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ યોગખિન્દુમાં ફરમાવે છે કે—

“ ગુણાધિકથપરિજ્ઞાનાદ વિશેષોડ્યેતદિવ્યતે ।

અદ્વેષેણ તદન્યેષાં વૃત્તાધિક્યે તથાડડત્ત્વનઃ ” ॥ ૧૨૦ ॥

દેવં લક્ષ્યતિ—

ન રાગરોષાદિકદોષલેશો યત્રાસ્તિ બુદ્ધિઃ સકલપ્રકાશા ।

શુદ્ધસ્વરૂપઃ પરમેશ્વરોડસૌ સતાં મતો ‘ દેવ ’ પદાભિધેયઃ ॥૧૬॥

The Supreme Soul who is free from an iota of faults (Weaknesses of low nature) as attachment, anger etc; whose knowledge is all-illuminating and who is pure, is called the true God by the wise. (16)

દેવનું લક્ષણ—

“ જેની અંદર રાગ, રોષ આદિ દોષોમાંથી કોઈ અણુમાત્ર જેટલો પણ દોષ રહ્યો નથી અને જેનું જ્ઞાન સર્વ પદાર્થો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, એવા શુદ્ધસ્વરૂપ પરમ આત્માને દેવ શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવ્યો છે ”—૧૫

વ્યાખ્યા.

સંસારમાં અનેક દેવતાઓ પરમેશ્વર તરીકે પૂજાય છે, પરંતુ બુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય છે કે યથાર્થ દેવની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. દેવની પરીક્ષા કરતાં બહુ સૂક્ષ્મબુદ્ધિ અને તટસ્થભાવ રાખવાની જરૂર છે. સંસારમાં જે મત-મતાન્તરો પ્રચલિત છે, તે બધા મતભેદોનો આધાર ઈશ્વરવિષયક મતભેદ ઉપર રહેલો છે, ઈશ્વરવિષયક મતભેદ જો દુનિયામાંથી ઉપડી જાય, તો સર્વ પ્રજાનું ધાર્મિકજીવન પ્રાયઃ એકાકાર થઈ જાય, એ નિઃસંદેહ વાત છે.

ઈશ્વરના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં આપણને સહજ જણાઈ આવે છે કે ઈશ્વરનું મુખ્ય લક્ષણ—વીતરાગત્વ છે. સર્વજ્ઞતાનો આધાર વીતરાગતાના ઉપર રહેલો છે. વીતરાગ થયેથીજ—રાગાદિ દોષોનો સમૂહ ક્ષય થયેથીજ સર્વજ્ઞ થવાય છે. આ ઉપરથી ઈશ્વરનું ન્યાયદષ્ટિએ અન્યૂતાનતિરિક્ત લક્ષણ ‘વીતરાગત્વ’ એજ સમજી શકાય છે. આ લક્ષણનો પરિષ્કાર ખીજા શબ્દોમાં ‘પરિક્ષીણસકલલર્મો ઈશ્વરઃ’ એ પ્રમાણે થઈ શકે છે. અર્થાત્ જેનાં સકળ કર્મો ક્ષીણ થયાં છે, એ દેવ છે, ઈશ્વર છે અને એજ ઈશ્વરનું લક્ષણ છે. આ લક્ષણની સાથે મહાત્મા ‘પતંજલિનું’ પણ “ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ” એ યોગસૂત્ર સરખાવી શકાય છે. કેમકે એ યોગસૂત્રથી પણ એ તાત્પર્ય સમજી શકાય છે કે—ક્લેશ, કર્મ, વિપાક અને સંસ્કારોથી નિર્મુક્ત એવો પુરૂષવિશેષ ઈશ્વર છે.

જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે—મોક્ષપ્રાપ્તિનાં કારણો—સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્રનો અભ્યાસ થતે થતે, તે અભ્યાસ પૂર્ણ સ્થિતિ ઉપર આવવાથી કર્મબંધનો સર્વથા છૂટી જાય છે, અને આત્માનું અનન્તજ્ઞાન આદિ સકલ સ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકાશિત થાય છે. આ સ્થિતિનો આત્મા, પરમાત્મા—પરમેશ્વર છે. આવી રીતે પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચવું, એજ

૧૪ ધ્વિરત્વ છે. જે જીવો આત્મસ્વરૂપના વિકાસના અભ્યાસમાં આગળ વધે અને પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચવાનો યથાવત્ પ્રયત્ન કરે, તો તે યરા-યર ધ્વિર થઇ શકે છે, એમ જૈનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

ધ્વિર-વ્યક્તિ એકજ છે, એવો જૈનસિદ્ધાન્ત નથી. એમ જતાં પણ પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા સર્વ સિધ્ધો પરસ્પર એકાકાર અને અત્યન્તગાઢસંયુક્ત હોવાથી સમષ્ટિ રૂપે-સમુચ્ચય રૂપે તેઓનો 'એક'

૧ જૈનશાસ્ત્રની રીતિએ જૈનો સમજે છે કે-સામાન્ય કેવલતાનિ-ઓના કરતાં તીર્થંકરો પ્રમુખ પુણ્યપ્રકૃતિઓના અતુલ સામ્રાજ્યને ક્ષીધે અને ધર્મના એક પ્રકાશક તરીકેની દૃષ્ટિએ ઘણા ઉંચા દરજ્જાવાળા છે; પરંતુ શરીરધારી અવસ્થામાં એઓ (સામાન્યકેવલી અને તીર્થંકરો) બંને-ચાર અઘાતિ કર્મો ક્ષીણ કરવાં બાકી હોવાથી-કર્મક્ષયમાં સંપૂર્ણતા પામેલા નથી, એમ વસ્તુતઃ કહી શકાય છે, જ્યારે સંપૂર્ણ કર્મક્ષયની અવસ્થામાં એઓ બંને, તીર્થંકરત્વને અંગેનો ભેદભાવ નહિ રહેવાથી બિલકુલ સરખા છે. આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે-ધ્વિરનું- ' સકળ કર્મોના સમૂલ ક્ષય હોવો ' એ સમુચિત લક્ષણ સર્વ મુક્ત આત્માઓમાં પ્રાપ્ત હોવાથી સર્વ મુક્ત આત્માઓ યરાયર ' ધ્વિર ' પદવાચ્ય છે.

તર્કદૃષ્ટિએ વિચારતાં ' તીર્થંકરત્વમ્ ' અથવા ' તીર્થંકરનામકર્મ-વિપાકોદયશાલિત્વમ્ ' એવું ધ્વિરનું લક્ષણ બાંધવું સમુચિત સમજાતું નથી. કારણ કે ધ્વિરત્વ વસ્તુ અવિનાશી છે-ધ્વિરત્વ પ્રાદુર્ભૂત થયા પછી ચાલ્યું જતું નથી, જ્યારે તીર્થંકરત્વ અથવા તીર્થંકરનામકર્મનો ઉદય એ અસ્થાયી-વિનશ્વર છે, હવે જુઓ ! લક્ષ્ય અવિનાશી હોય અને તેનું લક્ષણ વિનાશી હોય, એમ કદાપિ હોઇ શકે ખરું ? આ બાબત તર્ક દૃષ્ટિવાળાઓ સારી પેઠે સમજી શકે છે. તીર્થંકરપણું વસ્તુતઃ કાયમ બેસી રહેતું હોત, તો તેનો ધ્વિરના લક્ષણરૂપે નિર્દેશ કરી શકાત. પણ હકીકત એમ છે નહિ, વસ્તુસ્થિતિ આપણે સમજીએ છીએ કે જે ધ્વિર થયો, તે અનીશ્વર થવાનો નહિ, ધ્વિરત્વ જે પ્રકટ થયું તે ચાલ્યું જવાનું નહિ, તો પછી ધ્વિરત્વની સાથે સદા રહેનારો જે ધર્મ હોય, તેજ તેનું લક્ષણ કહી શકાય. તીર્થંકરત્વ કે તીર્થંકરનામકર્મોદય ધ્વિરત્વની સાથે સદા રહેનાર નથી, કેમકે ધ્વિરત્વ સદા કાયમ રહે છે જ્યારે તીર્થં-કરત્વ યા તીર્થંકરનામકર્મોદય સંપૂર્ણકર્મક્ષયની અવસ્થામાં વિલય

શબ્દથી કથયિત્તુ વ્યવહાર થઇ શકે છે. જુદી જુદી નદીનું કે જુદા જુદા કુવા યા તલાવનું ભેગુ કરેલું પાણી જેમ પરસ્પર એકમેક થઇ જાય છે

પામી જાય છે. એ માટે તર્કદષ્ટિએ + અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને

+ તર્કશાસ્ત્રમાં લક્ષણને નિર્દોષ બનાવવા માટે અવ્યાપ્તિ, અતિ-વ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણ દોષોથી સાવચેત રહેવાની બલામણુ કરવામાં આવી છે. કોઇ પણ વસ્તુનું લક્ષણ ત્યારેજ યથાર્થ લક્ષણ કહી શકાય છે કે જ્યારે તેમાં આ ત્રણ દોષો પૈકી એક પણ દોષ ન હોય.

અવ્યાપ્તિ.

જે વસ્તુનું જે લક્ષણ બાંધ્યું, તે લક્ષણ તે વસ્તુમાં સંપૂર્ણતયા પ્રાપ્ત ન થાય, કિન્તુ તે વસ્તુના એક દેશમાં પ્રાપ્ત થાય, એને ‘અવ્યાપ્તિ’ દોષ કહેવામાં આવે છે. જેમકે— ગાયનું લક્ષણ, માતો કે કોઇએ એવું બાંધ્યું કે— ‘શ્વેતવર્ણત્વં ગોર્લક્ષણમ્’ અર્થાત્ ગાયનું લક્ષણ શ્વેત વર્ણુ છે. તો આ લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ હોવાથી તે દુષ્ટ લક્ષણ છે, કારણકે શ્વેત વર્ણુ બધી ગાયોમાં નથી. ગાયો કાળી, પીળી પણ હોય છે. આ માટે સામાન્યતઃ ગો વસ્તુનું લક્ષણ શ્વેત વર્ણુ હોઇ શકે નહિ, કેમકે તે શ્વેત વર્ણુ તમામ ગોગતિમાં નહિ રહેતાં ગોગતિના એક દેશમાંજ (ધોળી ગાયોમાંજ) રહે છે.

અતિવ્યાપ્તિ.

જે વસ્તુનું જે લક્ષણ બનાવ્યું, તે લક્ષણ તે વસ્તુમાં રહેવા ઉપરાંત બીજી વસ્તુમાં પણ પ્રાપ્ત થતું હોય, તો તે લક્ષણમાં ‘અતિ-વ્યાપ્તિ’ દોષ સમજવો. જેમકે ગાયનું લક્ષણ કોઇએ ‘વિષાણિત્વ’ અર્થાત્ શૃંગયુક્તત્વ બનાવ્યું, પરન્તુ આ લક્ષણ અર્થાત્ શૃંગયુક્તત્વ ગાય સિવાયનાં ભેંસ વિગેરે જાનવરોમાં પણ વિદ્યમાન છે, એ કારણથી એ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ દોષથી દુષ્ટ સમજવું. કેમકે વિષાણિત્વ (શૃંગયુક્તત્વ) એ બનાવ્યું ગાયનું લક્ષણ અને પ્રાપ્ત થયું ગાય સિવાય બીજાં ભેંસ વગેરે જાનવરોમાં પણ.

અસંભવ.

જે વસ્તુનું જે લક્ષણ બનાવ્યું તે લક્ષણ તે વસ્તુમાંજ મુદ્દલ રહે

અને એમાં કશો લિંગભાવ જણાતો નથી, તેમજ એકરૂપે એનો વ્યવહાર થાય છે, એ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં જુદા જુદા જળની પેઠે મળેલા સિંધુમાં પણ ' એક ઈશ્વર ' કે ' એક પરમાત્મા ' એવો વ્યવહાર થવો અસંભવિત નથી.

અસંભવ એ ત્રિદોષથી રહિત એવું ઈશ્વરનું લક્ષણ " પરિક્ષણસકલ કર્મો હિશ્વરઃ " એજ છે.

નાહિ, તો તે લક્ષણમાં ' અસંભવ ' દોષ સમજવો. જેમકે-મનુષ્યનું લક્ષણ કોઈએ ' વિપાણિત્વ ' અર્થાત્ શૃંગયુક્તત્વ એવું રચ્યું, તો એ લક્ષણ ' અસંભવ ' દોષથી ગ્રસ્ત છે. કેમકે સમગ્ર મનુષ્યસમાજમાં શૃંગનો અભાવ છે.

લક્ષણના ત્રણ દોષો જોયા. એ ત્રણ દોષોથી રહિત લક્ષણ, સુલક્ષણ અથવા યથાર્થ લક્ષણ કહેવાય. આ ઉપરથી લક્ષણનું પણ લક્ષણ એ પ્રકારે ધરી શકાય છે કે-" અસાધારણધર્મો લક્ષણમ્ " અર્થાત્ જે વસ્તુનો જે અસાધારણ ધર્મ હોય, તે, તે વસ્તુનું લક્ષણ હોઈ શકે છે. ગાયનું લક્ષણ એજ હોઈ શકે કે ગાયનો જે અસાધારણ ધર્મ હોય. ગાયનો અસાધારણ ધર્મ એજ કહેવાય કે જે સર્વ ગાયોમાં બરાબર રહી કરીને ગાય સિવાય અન્યત્ર રહેજ નાહ. આજ અસાધારણ ધર્મનું સ્વરૂપ છે. કોઈ પણ વસ્તુનો અસાધારણ ધર્મ આવીજ રીતે સમજવો. ગાયનો અસાધારણ ધર્મ શૃંગ નથી, કેમકે શૃંગ, ભેંસ વગેરેમાં પણ છે. ત્યારે ગાયનો અસાધારણ ધર્મ શું શુક્લવર્ણ છે? ના, ગાયો બધી શુક્લવર્ણવાળી હોતી નથી, કાળી, પીળી પણ ગાયો હોય છે. તો ગાયોનો અસાધારણ ધર્મ એવો શોધવો જોઈએ કે જે બધી ગાયોમાં રહેતો હોય અને ગાય સિવાય બીજે કયાંય ન રહેતો હોય. આવો ધર્મ, ગાયના ગળામાં જે ગાંઠડી જેવું લટકે છે, જેને સંસ્કૃતમાં ' ગલકંઠલ ' કહે છે, તે છે. આ ગલકંઠલ સર્વ ગાયોમાં હોય છે, પરંતુ ગાય સિવાય બીજા કોઈ જાનવર માં હોતું નથી, એ માટે તે ગાયનો અસાધારણ ધર્મ કહી શકાય છે. અને અત્યેવ તે, ગાયનું લક્ષણ કહી શકાય છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજી રાખવું કે જે વસ્તુનું લક્ષણ રચવું હોય, તે વસ્તુનો અસાધારણ ધર્મ શોધવો; અને તે અસાધારણ ધર્મને તે વસ્તુનું લક્ષણ કહેવું.

દેવં સંસારિજીવેભ્યો ભેદયતિ—

રામેણ રોષેણ વયં પ્રપૂર્ણાસ્તથૈવ દેવોઽપિ હિ સમ્ભવેચેત્ ।

કસ્તત્ર ચાસ્માસુ ચ તર્હિ ભેદો વિવેક્તુમર્હન્તિ બુધા યથાવત્ ॥૧૬॥

If it is possible for God to be full of passion, anger etc., like us the mortals then there is no difference between Him and us. The wise alone are are able to properly discriminate. (16)

દેવ સંસારી જીવોથી વિલક્ષણ છે—

“ જોવી રીતે આપણે બધાઓ (સંસારી પ્રાણીઓ) રાગ-દ્રોષથી પૂર્ણ છીએ, તેવીજ રીતનો દેવ (ઈશ્વર) પણ યદિ સંભવતો હોય, તો પછી તેમાં અને આપણામાં ફરક શો રહેશે ? આ સંબંધી યથાર્થ પૃથક્કરણ વિદ્વાનોને કરવું ઘટે છે ”—૧૬

વિશેષ.

રાગના ત્રણ ભેદો જૈનશાસ્ત્રકારો બતાવે છે. તે ત્રણ ભેદો—કામરાગ, સ્નેહરાગ અને દષ્ટિરાગ છે. પુરુષને સ્ત્રી પ્રત્યે અને સ્ત્રીને પુરુષ પ્રત્યે જે કામાભિલાષ ઉદ્ભવે છે, તે કામરાગ છે. પુત્રમિત્રાદિને લગતા પ્રેમ સ્નેહરાગ છે. સ્વાભિમત સમ્પ્રદાય, પક્ષ અથવા મત ઉપર જે મોહ બંધાય છે, તે દષ્ટિરાગ છે. આ ત્રણે રાગમાંથી એક પણ રાગ ઇચ્છવા જોગ નથી. આ ત્રણે પ્રકારના રાગમાં દષ્ટિરાગ અતિદાણુ છે, એમ શાસ્ત્રકારો ફરમાવે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય વીતરાગસ્તવમાં કથે છે કે—

“ કામરાગ-સ્નેહરાગાવાંષત્કરણિવારણૌ ।

દષ્ટિરાગસ્તુ પાર્ણયાન્ દુષ્કલેદઃ સતામપિ ” ॥

—“ કામરાગ અને સ્નેહરાગને તોડવો, એ દુષ્કર નથી, પણ દષ્ટિરાગને છેડવો, એ સન્તોને પણ દુષ્કર છે. ”

દષ્ટિરાગનો ત્યાગ કરીને તત્ત્વદષ્ટિએ મધ્યસ્થભાવથી શુદ્ધ માર્ગની શોધ કરવી અને તે ઉપર આરૂઢ થવું એજ શ્રેયસ્કર છે.

રાગનો વિલય થતે દ્રેષ પણ સ્વતઃ વિલીન થઈ જાય છે. રાગ અને દ્રેષ એ બે ગાઢ સહચર છે. દ્રેષ કરતાં રાગ અતિદારણ છે, આત્માને સંતાપવામાં દ્રેષ કરતાં રાગ અધિક જોરદાર છે. સંસારરૂપ મહેલના એ બે મુખ્ય થાંભલા છે, એ બંનેનો ક્ષય કરવાથીજ પરમાત્મા બની શકાય છે. અત્યેવ ઈશ્વરમાં રાગ-દ્રેષનો અભાવ હોવાનું સુતરાં સિદ્ધ થાય છે.

दैवस्य वीतरागतां साधयति—

तस्मात् स देवः खलु वीतरागः प्रियोऽप्रियो वा नहि तस्य कश्चित् ।
रागादिसत्ताऽऽवरणानि नाम तद्वाञ्छ सर्वज्ञतया कुतः स्यात् ? ॥१७॥

That God is therefore devoid of evil passions. He has no likes and dislikes. Passions &c., conceal Reality. How can one swayed by them be called omniscient? (17)

Notes:—Nature of Godhood—It is sometimes supposed that Jainism is an atheistic creed; but this is a notion born of ignorance. Jainism postulates the existence of God just as the Sāṅkhya or the Advaita philosophy does and it is no more atheistic than either of them is. The word God is used in a variety of senses; and they may be explained as under.

(1) Man-like personal Creator.

(2) Creative logos, an all pervading and unmanifest Essence. This is supposed to unfold itself in the form of Universe, or the world is supposed to be simply a mode of its unfoldment.

(3) Supreme Will, or Imagination, which by its mere volitional act brings into being all this Universe and can withdraw it within Itself.

(4) Pure Consciousness as in Adwaitism.

(5) Ideally Perfect Soul—a Soul that has reached the fullest spiritual development and that therefore can become a guide to other mortal beings.

These are some of the concepts of God. If to have the true meaning of the word, God, we shall have to put these definitions to a test of analysis. The idea of a Personal Creator, in the first place can not stand the test of reason; there are so many difficulties in accepting this idea. If we say that a personal God created this world, the first question arises why should God create the world at all ? Several varying answers are given to this question. One system says that it was His pleasure to do so, another says, that He wanted to manifest His glory and wanted beings to sing His praises; a third says, that He created this world so that men may attain perfection and so on. But none of these answers is satisfactory. If it was the pleasure of God to bring into existence this world we can attribute two imperfections to Him. First that He is not free from attachment and hatred (Raga and Dwesha), as He is supposed to take pleasure in creation; and secondly, this is far more serious, His creation is full of imperfections which in fact goes to prove His own imperfect nature - it detracts from Godhood. We see an amount of misery in the world: Can we say God takes pleasure in seeing His Creation miserable ? If He wanted to create, could He not have created a world inhabited by beings living in ail happiness ? Men in

general are found to take to sinful path rather than the righteous one. Could God not have prevented this ? It is a blot on His omniscience that He could not foresee this and provide precautionary measures against it. We may credit God with the noble idea of affording opportunity to human beings to exalt themselves; but our first question is why should there have been imperfection at all ? And again why should the path to perfection have been made difficult so that very few men are found to attain it ? The answer that God wanted beings to praise Himself is also one to detract from God's perfection. In short, desire of any kind on the part of God implies a longing for making up some deficiency which goes against our idea of Godhood.

Can God be sharirin (having body) ? A little thought will convince us that He can not be. The real notion of God implies His being without limitations; but bodily form necessitates limitations. If He has a body it must be limited by space and other object outside it. This human conception of God is found among men that are on a lower stage of development and that therefore are unable to form abstract conception and true meaning of God. If we analyse the notion from a philosophic point of view we see that the notion of God having a physical or ethereal body or having any desires is wholly irrational. In other words the idea of a personal God does not stand the test of reason.

Similar objection can be urged against God being

considered as Creative Logos. We may say in general that whoever is in need of manifestation thereby implies his own limitedness or imperfection. Development is from a lower stage to a higher—the higher is absent while the lower lasts. Thus the highest top which is to be reached in future is far off at the present moment. If this reasoning is correct we are forced to say that the Creative Logos if it is gradually unfolding itself shows thereby to be imperfect inherently, and this is impossible to be reconciled with the idea of true God who must be all-perfect, all-knowing and all-pervading by knowledge. The conception of God must be such as not to come into conflict with this.

Some systems of thought steer clear of these rocks by supposing that God is the Eneui, the Imagination or the consciousness pervading the whole Universe. The world is only a mode of our perceiving that Eternal Spirit which is all inclusive and stands far above the limited reason of man. The Sansar is the functional or volitional activity of the Spirit. The world is in it and it is in the world. This kind of theism is more consistent and helpful than the first. We can not raise the objections that we did against a personal God. It is sometimes asked from where came into existence the spirit but such a question is meaningless. It exists itself. We can not conceive of anything which comes from beyond existence that is nothing. Something coming out of nothing is a contradiction in terms. In fact to a thinking mind 'nothing is non-

existent.' Hence we must presume that the Spirit i. e. God is existing from the beginning and that there was no time when He was not existing. He is eternally existing. So far it is alright; but when the question arises as to in what way man is related to God, the solution is full of difficulties. It goes without saying that man is imperfect and that he ought not to be so. This means an enquiry into two questions. How man comes to be imperfect and what means he should adopt to remove the imperfection and attain the state of bliss and perfection. We have already seen that the imperfections and inequalities in this world can be satisfactorily accounted for only on one theory—the theory of Karma. It is the ties of Karma that subject Jive to the bondage of the Sansara and we require a God who will be helpful to men in tiding over the worldly ocean. The Jainas therefore believe in their Vitara-ga to be True God. They do not interfere with the laws which have brought about the relations between Jiva and Karma, nor do they vary the effects of Karma. The Sansara is Anadi and independent of God.

દેવ વીતરાગ છે—

“ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલી હકીકતને આધારે દેવ વીતરાગજ હોવો સિદ્ધ થાય છે. એ વીતરાગને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય હોતું નથી. પરમાત્મામાં રાગાદિ દોષોની સત્તા યદિ હોય, તો તેજ આવરણો હોવાથી તે સર્વગ્રસ્તરૂપ કેમ કહી શકાય ? ”—૧૭

બ્યાખ્યા.

જૈનશાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ ઉપર જોઈ ગયા તેમ અનાદિનિત્યમુક્ત એક

ઈશ્વર માનવામાં આવ્યો નથી. જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે—જે મુક્તિના માર્ગે યથાવત્ પ્રવૃત્તિ કરે, તે બરાબર મુક્ત થઈ શકે છે; અને મુક્ત થવું એજ ઈશ્વરત્વની પ્રાપ્તિ છે.

સર્વ સંસારી આત્માઓ કર્મોથી બદ્ધ છે. એમાંથી જે આત્માનાં કર્મ-બંધનો છૂટી જાય છે—જે આત્મા કર્મોથી મુક્ત થાય છે, તે આત્મા ‘મુક્ત’ થયો કહેવાય છે. મુક્ત શબ્દની આમ વ્યાખ્યા જોતાં ઈશ્વર પણ કર્મ-બંધનોથી મુક્ત થવા ઉપરજ ‘મુક્ત’ કહી શકાય છે. જેને પૂર્વે કર્મ-બંધન કદાપિ હતું જ નહિ, તે કર્મ-બંધનથી મુક્ત થયો શી રીતે કહેવાય? અને અત્યેવ તે ‘મુક્ત’ શી રીતે કહી શકાય? ઈશ્વરત્વનો કોઈ અમુક વ્યક્તિએજ ઠેકા લીધો છે, એમ વાત નથી. સર્વ આત્માઓ તત્ત્વતઃ—સ્વરૂપતઃ—અનન્તશક્તિમાન છે. એ અનન્તશક્તિઓ જ્યારે પ્રયત્ન પુરુષાર્થથી વિકાસમાં આવે, ત્યારે તે આત્મા ‘ઈશ્વર’ બને છે.

ઈશ્વરના સંબંધમાં જૈનધર્મનો એક સિદ્ધાન્ત વિચારશીલ વિદ્વાનોનું વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો છે. તે એ છે કે—ઈશ્વર જગતનો ઉત્પાદક નથી. જૈનશાસ્ત્રો એમ જણાવે છે કે—કર્મસત્તાથી ફરતા સંસારચક્રમાં નિર્દોષ-પરમવીતરાગ અને પરમકૃતાર્થ એવા ઈશ્વરનું કર્તૃત્વ કેમ બની શકે? દરેક પ્રાણીનાં સુખ-દુઃખો તેની કર્મસત્તા ઉપર આધાર રાખે છે. વીતરાગ ઈશ્વર, ન કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે કે ન કોઈના ઉપર રુદ્ધ બને છે. પ્રસન્ન થવું કે રુદ્ધ થવું, એ વીતરાગસ્થિતિએ નહિ પહોંચેલા—નીચી હદવાળાઓનું કામ છે.

આ વિષયના સમ્બંધમાં કંઈક વધુ વિચારો રજુ કરવા મારું મન હૃદય મને પ્રેરે છે.

સહુથી પહેલાં એ જોવાનું છે કે ઈશ્વર શરીરધારી છે ના શરીર-રહિત? ઈશ્વર શરીરધારી હોય, એ તો બુદ્ધિમાં આવી શકતું નથી. કેમકે શરીરની પ્રાપ્તિ કર્મસમ્બંધને આધીન છે, એમ દરેક શાસ્ત્રો ફરમાવે છે, જ્યારે ઈશ્વર સર્વ કર્મોથી નિર્મુક્ત છે, એ માટે ઈશ્વર શરીરધારી થઈ શકતો નથી. ત્યારે ઈશ્વર શરીરરહિત છે, એમ સુતરાં સિદ્ધ થાય છે. હવે આપણે એ જોવાનું છે કે શરીરરહિત અર્થાત્ અમૂર્ત એવા

ઈશ્વરથી મૂર્તિરૂપ એવું આ જગત ઉત્પન્ન થઈ શકે ખરું ? દુનિયામાં ઘટ, પટ વગેરે જે મૂર્ત પદાર્થો આપણે જોઈએ છીએ, તે સર્વ પદાર્થોને બનાવનાર શરીરધારી મૂર્તિમંત જ છે. કાંઈ એવો મૂર્ત પદાર્થ આપણી નજરે આવ્યો નથી, કે જેનો બનાવનાર શરીરરહિત-અમૂર્ત હોય. પ્રકૃતિના આ સ્વાભાવિક કાયદા ઉપર નિરીક્ષણ કરતાં હૃદયમાં એ વાત ઠીક માલૂમ પડવી જોઈએ કે અમૂર્ત ઈશ્વરથી મૂર્ત જગતનો ઉત્પાદ થઈ શકે નહિ.

ન્યાયદર્શનશાસ્ત્રકારો એમ માને છે કે આકાશ, કાળ, જીવ, અને પરમાણુ એ સર્વ અનાદિ નિત્ય છે, અને જીવનાં સુખ-દુઃખો તેના કર્મ અનુસાર તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ હકીકત ઉપર જ્યારે દષ્ટિપાત કરીએ છીએ, ત્યારે ઈશ્વરમાં જગત્કર્તૃત્વ માનવાનું કારણ કંઈ દેખાતું નથી. ઈશ્વરને શું અવશિષ્ટ રહ્યું છે અથવા શું પ્રયોજન છે કે જેને લીધે તેની જગત્સૃષ્ટિમાં પ્રવૃત્તિ હોઈ શકે ? પરમવીતરાગ એવા પરમેશ્વરને લીલા-ક્રીડાનો સંભવ માનવો, અને જગત્સૃષ્ટિમાં તે કારણ બતાવવું, એ બુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવી બાબત નથી, એ દરેક વિચાર-કથી સમજી શકાય તેમ છે.

‘જીવ અને કર્મનો સમ્બન્ધ આદિમાન્ છે યા અનાદિ ?’ એ બાબતનો વિચાર કરવાથી પ્રસ્તુતમાં અજવાળું પડી શકે છે. જીવ અને કર્મનો સમ્બન્ધ યદિ આદિમાન્ હોય તો બતાવવું જોઈએ કે તે સંબંધને ઉત્પન્ન કરી આપનાર કાણ ? યદિ ઈશ્વરને તે સમ્બન્ધના ઉત્પાદક માનીએ તો એ સવાલ ઉભો થાય છે કે ઈશ્વરને જીવની સાથે કર્મ લગાડવાનું શું પ્રયોજન હતું ? પરમવીતરાગ અને પરમકાર્ણુક એવા ઈશ્વરથી આવું કામ બને એ કષ્ટરીતે માની શકાય, એ વિચારવું જોઈએ; કેમકે એ વાત જ્યારે નિર્વિવાદસિદ્ધ છે કે કર્મરહિત દશામાં જ જીવનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ અને સ્વાભાવિક જ્ઞાનાનંદ પ્રકાશિત હોય છે, તો પછી કર્મરહિત-પૂર્ણાનંદમગ્ન એવા જીવોને કર્મનાં આવરણોથી બાંધવાનું કામ શું હયાલુ ઈશ્વરથી બની શકે ખરું ? કદાપિ નહિ.

વળી આપણે એ વાત આ પુસ્તકમાં નપાછળ જોઈ ગયા છીએ

+ ૬૪ મા પૃષ્ઠમાં બન્ધતત્ત્વમાં.

કે- જોવા. યદિ પહેલાં કર્મરહિત હોય અને પાછળથી કર્મબદ્ધ થયા હોય, તો જીવોની મુક્તિ કદાપિ થઇ શકશે નહિ; કારણ કે કર્મરહિત જીવો પણ જ્યારે પાછળથી કર્મોથી બંધાયા, તો પછી મુક્ત (મુક્તિ-પ્રાપ્ત) થયા પછી પણ તેઓ ફરીને કર્મોથી કેમ નહિ બંધાય ? આ ઉપરથી જીવ અને કર્મનો સંબંધ આદિમાનુષ્યી શક્યો નથી, ત્યારે મુતરાં એ સિદ્ધ થાય છે કે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ છે. હવે આપણે એ જોઇ શકીશું કે જ્યારે જીવ અને કર્મ એ અનાદિ-સંબંધ છે, તો અનાદિ કર્મસંયોગને લઇને સંસાર પણ અનાદિજ હોવો સિદ્ધ થાય છે. સંસાર જ્યારે અનાદિ સિદ્ધ થાય છે તો પછી ઇશ્વરમાં જગત્કર્તૃત્વ ક્યાં રહ્યું ? મુક્તિ અનાદિ છે, તો સંસાર અનાદિ છે, સંસાર અનાદિ છે તો જગતનો કર્તા કાઇ થી શક્યો નથી. પૃથ્વી, જળ વગેરે ભૂતોનો ઉપભોગ પણ જીવને અનાદિ કર્મસંયોગના પ્રવાહને લીધે અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે.

ઇશ્વરને કર્તા માનીએ તો તેનું કર્તવ્ય છે કે તેણે સર્વ જીવોને સુખી બનાવવા જોઇએ. પરંતુ જગતમાં તેમ દેખાતું નથી. ઉલટું સુખી જીવોના કરતાં દુઃખી જીવોનું ક્ષેત્ર મોટું દેખાય છે. દયાળુ ઇશ્વરથી આવી દુઃખિની સૃષ્ટિ કેમ બની શકે ? યદિ એમ કહેવામાં આવે કે ' સુખ-દુઃખ તો જીવોનાં કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. જેવાં જેવાં કૃત્યો જીવો કરે છે, તેવાં તેવાં ફળો તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. ' તો પછી એમાં ઇશ્વરનું કર્તૃત્વ શું આવ્યું ? સુખ-દુઃખો જ્યારે અનાદિકાળથી કર્મોધીન પ્રાપ્ત છે, તો પછી ઇશ્વરની કૃતિ આપણે શી સમજવી ? યદિ એમ કહેવામાં આવે કે-કર્મમાં સ્વતન્ત્રતા ઇશ્વર આપવાની શક્તિ નથી, કિન્તુ ઇશ્વરાર્થિજિત-ઇશ્વરપ્રેરિત થયેથીજ કર્મ ફળ આપી શકે છે ? તો એ ઉપર પણ એ પ્રતિવાદ થઇ શકે છે કે-કર્મને પ્રેરીને તે દ્વારા જીવને સુખ-દુઃખ આપવું, એ ઇશ્વરને માટે શું સમુચિત માની શકાય છે ખરું ? કર્મને પ્રેરણા ન કરવી અને જીવોને એમના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં જ રાખવા, એજ ઇશ્વરનું શું ભૂષણ નથી ? કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે કરેલા સુકૃત્ય યા દુષ્કૃત્યનો પુરસ્કાર અથવા સજા જીવને ઇશ્વરે આપવીજ જોઇએ, અને એજ માટે કર્મને પ્રેરી તે દ્વારા ઇશ્વર તેમ કરે છે. તો એની અંદર એ સવાલ ઉભો થાય છે કે જીવો દુષ્કૃત્યો કેમ કરે છે ? બધા જીવો સત્કૃત્ય કેમ કરતા નથી ? કહેશો કે- હુંજી

વાળા જીવો ખોટાં કામો કરે છે અને એને લીધે એઓને ઈશ્વર તરફથી સજ્ન (દુઃખ) ખમવી પડે છે, જ્યારે સદ્બુદ્ધિવાળા જીવો સદાચાર સેવે છે, જેથી એઓ ઈશ્વર તરફથી સુખ મેળવે છે. તો એ ઉપર અમે એમ કહેવા માંગીએ છીએ કે જીવોમાં કેટલાક સુબુદ્ધિ અને કેટલાક દુર્બુદ્ધિ, આવો ભેદ પડવાનું કારણ શું ? જીવત્ત્વેન રૂપેણ સરખા તમામ જીવોમાં આમ બુદ્ધિની વિચિત્રતા હોવાનું કારણ શું ? જ્યારે સર્વ જીવો સ્વરૂપે અનન્ત-જ્ઞાનમય છે, તો પછી બુદ્ધિમાં ફેરફાર થવાનું કારણ શું ? યદિ ઈશ્વરના તરફથી જીવની નૈસર્ગિક સ્વચ્છ બુદ્ધિમાં ફેરફાર થયો હોય અને તે ફેરફાર ઈશ્વરના તરફથી કર્મનાં આવરણો લગાવવાથી થયો હોય તો એ વાત ઈશ્વરને માટે શું શોભારૂપદ છે ?

ઈશ્વરમાં, સુખ-દુઃખ આપવા માટે કર્મને પ્રેરવાનું સામર્થ્ય માનવામાં આવે છે, તો કર્મને બંધાતા અટકાવવાનું સામર્થ્ય તેનામાં કાં ન માનવું જોઈએ ? કોઈ પણ જીવ જ્યારે ખોટું કામ કરવા લાગે કે તત્ક્ષણાત તેને તે કામ કરતો ઈશ્વરે અટકાવી દેવો જોઈએ, જેથી જીવને કર્મનો બન્ધ પણ થશે નહિ. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ અને અનન્તશક્તિમાન હોવાથી સર્વત્ર પ્રતિક્ષણ જોઈ શકે છે કે અમુક જીવ આવાં આવાં કૃત્યો કરી રહ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં તેનું એ કર્તવ્ય છે કે ખરાબ કામ કરતાં જીવોને અટકાવવા જોઈએ. વિચાર કરો કે એક આંધળાને કુવામાં પડતો ત્યાં ઉભેલો બીજો ચક્ષુષ્માન માણસ જોઈ રહ્યો હોય, તો તેણે તેને કુવામાં પડતો અટકાવવો જોઈએ કે નહિ ? યદિ તે માણસ, પેલા આંધળાને કુવામાં પડતો જાણતા છતાં અને સમર્થ હોઈ કરીને પણ જો ન અટકાવે, તો તેને કેવો કહેવો જોઈએ, એ વાંચનાર સમજી શકે તેમ છે. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં પણ ઈશ્વરને માટે સમજવાની આવશ્યકતા છે.

વળી લોકવ્યવહારમાં પણ જોઈએ છીએ કે કોઈ માણસ ખરાબ કામ કરવા જતાં (હજુ ખરાબ કામ કર્યું નથી, છતાં) યદિ રાજાની દૃષ્ટિએ પડી ગયો હોય, તો તેને ઝટ પકડી લેવામાં આવે છે અને તેને તે કામ કરતાં અટકાવાય છે; પરંતુ ખરાબ કામ કરવા પ્રવૃત્ત થતા માણસને જાણી જોઈને નહિ અટકાવીને, ખરાબ કામ કરી ચુક્યા પછી તેને સજ્ન કરવામાં આવે, એમ બનતું નથી. તો પછી ઈશ્વર પાપ

કરવા પ્રવૃત્ત થતા પ્રાણીને પાપ કરતો નહિ અટકાવીને, પાપ કર્યા પછી તેને સજા આપે, એ કેવી વાત ?

વસ્તુતઃ જીવ કર્મ બાંધે છે, તેમાં જ્યારે ઈશ્વરનો હાથ હોતો નથી, તો પછી કર્મના ફળને ઉદયપ્રાપ્ત થવામાં ઈશ્વરનો હાથ કાં હોવો જોઈએ ? કર્મને બાંધવામાં જીવ યદિ ઈશ્વરનિરપેક્ષ-સ્વતન્ત્ર છે, તો કર્મનું ફળ ભોગવવામાં પણ જીવ ઈશ્વરનિરપેક્ષ-સ્વતન્ત્રજ હોવો જોઈએ, એ સમાન ન્યાય છે.

અહીં એ કહી દેવું જોઈએ કે કેવલ જંનેજ ઈશ્વરને જગત્કર્તા નથી માનતા, એમ નથી; કિન્તુ વૈદિકમતવાળાઓમાંના ધણુઓ ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનતા નથી. જુઓ ! વાયરૂપતિમિશ્રમહાશયરચિત-સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં ૫૭ મી કારિકા ઉપરનું લખાણ—

“ પ્રેક્ષાવતઃ પ્રવૃત્તેઃ સ્વાર્થ-કારણ્યાભ્યાં વ્યાસત્વાત્ । તે ચ જગત્સર્ગાદ્ વ્યાવર્તમાને પ્રેક્ષાવત્પ્રવૃત્તિપૂર્વકત્વમપિ વ્યાવર્તયતઃ । નહ્યવાસસકલેષિતસ્ય અગ-વતો જગત્ સજતઃ કિમપ્યભિલષિતં ભવતિ । નાપિ કારણ્યાદસ્ય સર્ગે પ્રવૃત્તિઃ, પ્રાક્ સર્ગાત્ જીવાનામિન્દ્રિય-શરીર-વિષયાનુત્પત્તૌ દુઃખાભાવેન કસ્ય પ્રહણેચ્છા કારણ્યમ્ ? । સર્ગોત્તરકાલં દુઃખિનોઽવલોક્ય કારણ્યામ્યુપગમે દુરુત્તરમિતેરેતરા-શ્રયત્વં દૂષણમ્ । કારણ્યેન હિ સૃષ્ટિઃ, સૃષ્ટ્યા ચ કારણ્યમિતિ । અપિ ચ કહ-ણ્યા પ્રેરિત ઈશ્વરઃ સુખિન એવ જન્તૂન્ સુજેદ્, ન વિચિત્રાન્ । કર્મવૈચિત્ર્યાદ્ વૈચિત્ર્યમ્ ઇતિ ચેત્, કૃતમસ્ય પ્રેક્ષાવતઃ કર્માધિષ્ઠાનેન, તદનધિષ્ઠાનમાત્રાદેવ અચેતનસ્વાપિ કર્મણઃ પ્રવૃત્ત્યનુપપત્તેસ્તઃકાર્યશરીરેન્દ્રિયવિષયાનુત્પત્તૌ દુઃખાનુત્પત્તે-રપિ સુકરત્વાત્ ” ।

અર્થાત્—“ પ્રેક્ષાવાનતી પ્રવૃત્તિ હમેશાં સ્વાર્થ યા કરણુથી વ્યાપ્ત હોય છે. જે પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થ યા કરણુનો હેતુ ન હોય, તે પ્રવૃત્તિ “ પ્રેક્ષાવાનતી હોઈ શકે નહિ, આ એક નિયમ છે. આ નિયમ અમાણે “ જગત્સૃષ્ટિ, સ્વાર્થ યા કરણુની સાથે સમ્યન્ધ જો ન રાખતી હોય “ તો તે (જગત્સૃષ્ટિ) પણ પ્રેક્ષાવાનતી પ્રવૃત્તિનો વિષય હોઈ શકે “ નહિ. હવે આપણે એ જોઈએ કે જગત્સૃષ્ટિમાં સ્વાર્થિકતા અને કરણુ- “ દષ્ટિ, એ બંનેમાં એક પણ સહાવિત છે કે નહિ ? ભગવાન ઈશ્વર “ સર્વ સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત થયેલ છે, એ કારણુથી એને કાંઈ વસ્તુ પ્રાપ્તવ્ય

“ રહેતી નથી, કે જેને માટે તે જગતનું નિર્માણ કરે? હવે કરણા—
 “ દષ્ટિએ જગતની સૃષ્ટિ સંભવે છે કે નહિ તે જોઈએ. જગતને રચ્યા
 “ પહેલાં જીવાત્માઓને ઇન્દ્રિય, શરીર અને વિષયોનો અભાવ હોવાથી
 “ દુઃખાભાવ સ્વતઃ સિદ્ધ હતો, એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે, તો પછી
 “ ઇશ્વરને જીવાત્માઓનું શું દુઃખ દૂર કરવાની કશું ઉત્પન્ન થઈ કે
 “ જેને લીધે તેને જગત રચવું પડ્યું? જગત બનાવ્યા પછી દુઃખી થયેલ
 “ જીવાત્માઓને જોઈ ઇશ્વરને કશું ઉત્પન્ન થઈ, એમ જો કહેતા
 “ હોય, તો એ શું કહેવું? એથી તો ઉગટું ઇશ્વર દૂંઝાદષ્ટિવાળો
 “ સિદ્ધ થાય છે, અને ઇતરૈતરાશ્રય દોષ આવે છે; જેમકે—કરણાથી
 “ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાથી કશું ઉત્પન્ન થઈ.
 “ વળી કરણાથી જગતસૃષ્ટિ કરી હોય, તો ઇશ્વરે સર્વ આત્માઓને
 “ સુખીજ બનાવવા જોઈતા હતા, સુખ-દુઃખથી વિચિત્ર કાં બનાવ્યા?.
 “ કર્મની વિચિત્રતાથી જગતનું વૈચિત્ર્ય માનતા હોય, તો પ્રેક્ષાવાન
 “ ઇશ્વરને કર્મને પ્રેરવાથી સર્ચું, કેમકે કર્મને પ્રેરણુ નહિ કરવાથીજ
 “ જડ કર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે નહિ અને એથી શરીર, ઇન્દ્રિય અને
 “ વિષયો ઉત્પન્ન નહિ થઈ શકવાને લીધે જીવાત્માઓને દુઃખાભાવ
 “ અનાયાસ પ્રાપ્ત થશે.”

ઉપરના વિચારસમૂહથી વાંચનાર જોઈ શક્યા છે કે ઇશ્વરને જગત-
 ત્કર્તા માનવામાં જૈનશાસ્ત્રકારોને શું વાંધો જણાય છે. પરંતુ આવા
 મતભેદોને લઈને એક ખીજની તરફ વૈમનસ્પભાવ રાખવો, એ નિતાન્ત
 અયુક્ત છે. જૈનશાસ્ત્રકારોની એ મુખ્ય શિક્ષા છે કે રાગ-દ્વેષના પ્રસંગથી
 અલગ રહેવું. જૈનધર્મના સિધ્ધાન્તોનું ચરમ સાધ્યબિન્દુ રાગ-દ્વેષનો
 વિલય કરવો એજ છે; અને એજ કારણથી જૈનધર્મપ્રચારક મહાપુર-
 ષોએ દરેક તત્ત્વનું વિવેચન કરવામાં પૂર્ણ તટસ્થબુદ્ધિ રાખી છે, એમ
 એઓનાં શાસ્ત્રો ઉપરથી જોઈ શકાય છે. પ્રસ્તુત-જગત્કર્તૃત્વનાજ
 વિષયમાં જૈનાચાર્યો કેવી તટસ્થબુદ્ધિ અને ગંભીરદષ્ટિવાળા હતા, એ
 વિષેની વાનકી તરીકે ભગવાન હરિભદ્રસૂરિજીના ઉલ્લેખો પચાંપ્ત છે. એ
 ઉલ્લેખો તરફ દષ્ટિપાત કરવો અહીં અસ્થાને લેખાશે નહિ.

જૈનસિદ્ધાન્તના મન્તવ્ય પ્રમાણે ‘ ઇશ્વર જગત્કર્તા નથી ’ એમ
 ‘ શાસ્ત્રાવાર્તાસમુચ્ચય ’ નામક ગ્રન્થના ત્રીજા સ્તબકના પ્રારંભમાં

હરિભક્ષરિ પ્રતિપાદન કરે છે, અને એ પ્રતિપાદન કર્યા પછી છેવટે જમને તેઓ સાહેબ કહે છે કે—

“ તતશ્વેશ્વરકર્તૃત્વવાદોડયં યુજ્યતે પરમ્ ।

સમ્યગ્ન્યાયાવિરોધેન યથાહુઃ શુદ્ધબુદ્ધયઃ ” ॥

“ ઈશ્વરઃ પરમાત્મૈવ તદુક્તવ્રતસેવનાત્ ।

યતો મુક્તિસ્તતસ્તસ્યાઃ કર્તા સ્યાદ્ ગુણભાવતઃ ” ॥

“ તદનાસેવનાદેવ યત સંસારોડપિ તત્ત્વતઃ ।

તેન તસ્યાપિ કર્તૃત્વં કલ્પ્યમાનં ન દુષ્યતિ ” ॥

અર્થાત—“ ઇશ્વરકર્તૃત્વનો મત આવી રીતની યુક્તિથી ઘટાવી પણ શકાય છે કે પરમાત્મા ઇશ્વરે બતાવેલા માર્ગનું સેવન કરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે એ મુક્તિના દેનાર ઇશ્વર છે, એમ ઉપચારથી કહી શકાય છે. ઇશ્વરદર્શિત માર્ગનું સેવન નહિ કરવાથી સંસારમાં જે પરિભ્રમણ કરવું પડે છે, તે પણ ઇશ્વરનો ઉપદેશ નહિ માન્યાની સજ્જ છે, એમ ઉપચારથી કહી શકાય છે.”

જૈનસિદ્ધાન્ત જ્યારે ઇશ્વરકર્તૃત્વનો સ્વીકાર કરતો નથી, તો પછી ઉપચારથી પણ આવી રીતે ઇશ્વરકર્તૃત્વની વ્યાખ્યા કરવાનું શું કારણ ? એવો પ્રશ્ન અહીં ઉભો થઈ શકે છે. તેના ખુલાસામાં તે પૂજ્ય પાદ ફરમાવે છે કે—

“ કર્તાડયમિતિ તદ્વાક્યે યતઃ કેષાઞ્ચિદાદરઃ ।

અતસ્તદાનુગુણ્યેન તસ્ય કર્તૃત્વદેશના ” ॥

અર્થાત—“ જેઓને ‘ ઇશ્વર જગત્કર્તા છે ’ એ ઉપદેશ ઉપર આદર બંધાયો છે, તેઓને માટે આવી રીતે ઇશ્વરકર્તૃત્વની યોજના કરવામાં આવી છે. ”

હવે બીજી રીતે ઉપચાર વગર ઇશ્વરને જગત્કર્તા બતાવે છે—

“ પરમૈશ્વર્યયુક્તત્વાદ્ મત આત્મૈવ વેશ્વરઃ ।

સ ચ કર્તૈતિ નિર્દોષઃ કર્તૃવાદો વ્યવસ્થિતઃ ” ॥

અર્થાત્—“ ખરી રીતે આત્માજ ઇશ્વર છે. કેમકે દરેક આત્મામાં ઇશ્વરશક્તિ સત્તાથી સમ્પૂર્ણ રહેલી છે. એથી આત્માજ ઇશ્વર સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરનાર હોવાને લીધે બરાબર કર્તા છે. આવી રીતે કર્તૃત્વવાદ. (જગત્કર્તૃત્વવાદ) વ્યવસ્થિત થઇ શકે છે. ”

આગળ વધીને આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે—

“ શાસ્ત્રકારા મહાત્માનઃ પ્રાયો વીતસ્પૃહા મનવે ।

સત્ત્વાર્થસમ્પ્રવૃત્તાથ્થ કથં તેડયુક્તભાષિણઃ ” ॥

“ અભિપ્રાયસ્તતસ્તેષાં સમ્યગ્ મુગ્ધો હિતોષેણા ।

ન્યાયશાસ્ત્રાવિરોધેન યથાહ મનુરણ્યદઃ ” ॥

“ ભાર્ષિ ચ ધર્મશાસ્ત્રં ચ વેદશાસ્ત્રાવિરોધિના ।

વસ્તુકેળાનુસન્વત્તે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ ” ॥

અર્થાત્—“ જ્યાં જ્યાં ઇશ્વરને કર્તા કહેવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં ત્યાં પૂર્વોક્ત અભિપ્રાયથી કર્તા સમજવો. તે સિવાય વસ્તુસ્થિતિએ ઇશ્વરને કર્તા કોઇ શાસ્ત્રકાર બતાવી શકે નહિ; કારણ કે શાસ્ત્ર બનાવનાર ઋષિ મહાત્માઓ પ્રાયઃ પરમાર્થદૃષ્ટિવાળા અને લોકોપકારની વૃત્તિવાળા હોય છે, માટે તેઓ અયુક્ત પ્રમાણુવિરૂદ્ધ ઉપદેશ કરે નહિ. અતઃ તેઓના ઉપદેશનું રહસ્ય શોધવું જોઇએ કે અમુક વાત તેઓ કયા આશયથી બતાવે છે. ”

દેવસ્યાડરાધ્યત્વે હેતુનાહ—

વયં સરાગાઃ પ્રમુરસ્તરાગઃ કિચ્ચિજ્ઞતાડસ્માસુ સ સર્વવેદી ।

શરીરિણઃ સ્મઃ સ પુનર્વિદેહોડસ્માકં સમારાધ્યતમઃ સ તસ્માત્ ॥૧૮॥

We are passionful, God is dispassionate. We know little while He knows everything. We are embodied beings while he is without body. He should therefore always be worshipped by us. (18)

Notes:—V. V. 18 and 20.

This shows how powerful mental impressions are. How the worship of God, according to the Jainism is fundamentally based on this, the Gods may have no direct hand in shaping the Karma of man, but the man while worshipping surrounds himself with an atmosphere which is ennobling and pure, which lifts him up from the mundane affairs of and enshrouds him in some kind of higher bliss. Thus the mind is purified. If this process of purification goes on without break, the mind becomes gradually shorn of worldly passions and evils and the man is then fit for leading a higher life.

દેવ શા દારણાથી આરાધ્ય છે ?—

“ આપણે રાગથી ભરેલા છીએ, (રાગ સર્વ દોષોનું મૂળ હોવાથી રાગથી ખીન સર્વ દોષોનો સંગ્રહ કરી લેવો) જ્યારે પ્રભુ રાગરહિત (સર્વદોષરહિત) છે. આપણે અલ્પજ્ઞ છીએ, જ્યારે પ્રભુ સર્વજ્ઞ છે. આપણે શરીરના બન્ધનથી બદ્ધ છીએ, જ્યારે તે શરીરરહિત છે. આ માટે આપણાથી અત્યન્ત વિલક્ષણ તે પરમાત્મા આપણે આરાધવા-પૂજવા યોગ્ય છે ”—૧૮

વ્યાખ્યા.

કોઈ પણ મકાન ત્યારેજ મજબૂત બની શકે છે કે જ્યારે તે મકાનની ત્રણ ચીજો દૃઢ હોય છે. તે ત્રણ ચીજો—પાયો, ભીંત અને મોભ છે. આ પ્રમાણે આપણા જીવનરૂપ મકાનને સુવ્યવસ્થિત બનાવવા માટે પણ ત્રણ ચીજો પકડી મેળવવાની જરૂર છે. તે ત્રણ ચીજો—દેવ, ગુર અને ધર્મ છે. જીવનરૂપ ઇમારતને માટે દેવ પાયાતુલ્ય છે, ગુર ભીંતસદૃશ છે અને ધર્મ મોભસમાન છે. આ ત્રણમાં પ્રથમતઃ પાયાની જરૂર છે. પરન્તુ આશ્ચર્ય છે કે દેવસમ્યન્ધી માન્યતામાં કેટલી બધી લિનતા જોવાય છે. કિન્તુ યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા પછી કોઈ જાતનો ઝલકો રહેતો નથી. તમામ ઝલકો અજ્ઞાનતાનાજ છે. કોઈ કહે કે—“ શંકરને દેવ માનવો જોઈએ. શંકર સિવાય ખીનને માનનારા બ્રાહ્મિમાં છે ” ત્યારે

This shows how powerful mental impressions are. How the worship of God, according to the Jainism is fundamentally based on this, the Gods may have no direct hand in shaping the Karma of man, but the man while worshipping surrounds himself with an atmosphere which is ennobling and pure, which lifts him up from the mundane affairs of and enshrouds him in some kind of higher bliss. Thus the mind is purified. If this process of purification goes on without break, the mind becomes gradually shorn of worldly passions and evils and the man is then fit for leading a higher life.

દેવ શા દારણીથી આરાધ્ય છે ?—

“ આપણે રાગથી ભરેલા છીએ, (રાગ સર્વ દોષોનું મૂળ હોવાથી રાગથી બીજા સર્વ દોષોનો સંગ્રહ કરી લેવો) જ્યારે પ્રભુ રાગરહિત (સર્વદોષરહિત) છે. આપણે અલ્પજ્ઞ છીએ, જ્યારે પ્રભુ સર્વજ્ઞ છે. આપણે શરીરના બન્ધનથી બદ્ધ છીએ, જ્યારે તે શરીરરહિત છે. આ માટે આપણાથી અત્યંત વિદ્વજ્ઞાણ તે પરમાત્મા આપણે આરાધવા-પૂજવા યોગ્ય છે ”—૧૮

વ્યાખ્યા.

કોઈ પણ મકાન ત્યારેજ મજબૂત બની શકે છે કે જ્યારે તે મકાનની ત્રણ ચીજો દૃઢ હોય છે. તે ત્રણ ચીજો—પાયો, ભીંત અને મોભ છે. આ પ્રમાણે આપણા જીવનરૂપ મકાનને સુવ્યવસ્થિત બનાવવા માટે પણ ત્રણ ચીજો પક્ષી મેળવવાની જરૂર છે. તે ત્રણ ચીજો—દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ છે. જીવનરૂપ ઇમારતને માટે દેવ પાયાતુલ્ય છે, ગુરૂ ભીંતસદૃશ છે અને ધર્મ મોભસમાન છે. આ ત્રણમાં પ્રથમતઃ પાયાની જરૂર છે. પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે દેવસમ્યન્ધી માન્યતામાં કેટલી બધી ભિન્નતા જોવાય છે. કિન્તુ યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા પછી કોઈ જાતનો ઝઘડો રહેતો નથી. તમામ ઝઘડાઓ અજ્ઞાનતાનાજ છે. કોઈ કહે કે—“ શંકરને દેવ માનવો જોઈએ. શંકર સિવાય બીજાને માનનારા બ્રાહ્મણમાં છે ” ત્યારે

બીજા કહેશે કે- ‘ વિષ્ણુ સિવાય બીજો દેવજ નથી. ’ એવી રીતે સ્વમતિ-કલ્પનાનુંસાર જે પક્ષપાત બાંધવામાં આવે છે, તે કલ્યાણકારી નથી. શંકર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, બુદ્ધ અને જિન વગેરે નામો ઉપર ઝઘડા કરવાનું કામ નથી. એ બધાં નામો પવિત્ર અને ગુણબોધક છે. પરમાત્માનું સ્મરણ અથવા તેનો જાપ, એ બધાં નામોથી થઈ શકે છે. એકજ દેવને એ બધાં નામો સારી પેઠે લાગુ પડી શકે છે. પરંતુ અદેવ (જે વસ્તુલે દેવ નથી તેના) ઉપર તે નામો લાગુ પાડી તે નામો દ્વારા દેવશુદ્ધિએ તેનું સ્મરણ-ભજન કરવામાં આવે તો તે બ્યાજબી નથી. આ માટે પ્રથમતઃ દેવનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખવું જોઈએ. દેવનું સ્વરૂપ વીતરાગત્વ છે, એ આપણે સારી રીતે જોઈ ગયા છીએ; અને એ સ્વરૂપવાળોજ વાસ્તવમાં ‘ દેવ ’ કહી શકાય છે. આવી રીતે દેવને ઓળખ્યા પછી, ભલે તેને કોઈ પણ નામથી સંબોધો, એમાં વાંધો નથી. શાસ્ત્રોમાં દેવનાં સહસ્ર નામો બતાવ્યાં છે. પરંતુ દેવતત્ત્વને ઓળખવામાં મક્કલત ન થઈ જાય, એ તરફ ખૂબ સાવધાનતા રાખવી જોઈએ.

ભગવાન્ હરિભદ્રસૂરિ મહાદેવનું કીર્તન કરતાં જણાવે છે કે—

“ વચ્ચ સંકેશજનનો રાગો નાસ્ત્યેવ સર્વથા ।

ન ચ દ્વેષોપિ સત્ત્વેષુ શમેન્ધનદવાનલઃ ” ॥ ૧ ॥

“ ન ચ મોહોપિ સજ્ઞાનચ્છાદનોઽશુદ્ધવૃત્તકૃત્ ।

ત્રિલોકહયાતમહિમા મહાદેવઃ સ ઉચ્યતે ” ॥ ૨ ॥

“ યો વીતરાગઃ સર્વજ્ઞો યઃ શાશ્વતસુખેશ્વરઃ ।

ક્ષિપ્રકર્મકલાતીતઃ સર્વથા નિઃકલસ્તથા ” ॥ ૩ ॥

“ યઃ પૂજ્યઃ સર્વદેવાનાં યો ધ્યેયઃ સર્વયોગિનામ્ ।

યઃ સ્તુષ્ટા સર્વનીતીનાં મહાદેવઃ સ ઉચ્યતે ” ॥ ૪ ॥

“ એવમ્ભૂતાય શાન્તાય કૃતકૃત્યાય ધોમતે ।

મહાદેવાય સતતં સમ્યગ્ભક્ત્યા નમો નમઃ ” ॥ ૮ ॥

(અષ્ટક પ્રકરણના પ્રારંભમાં)

—“ કલેશજનક રાગ, શાન્તિનો ધ્વંસ કરનાર દ્વેષ અને યથાર્થ જ્ઞાનને આચ્છાદન કરનાર તથા ચરિત્રને મલિત બનાવનાર એવો મોહ

જેના આત્મામાં બિલકુલ રહ્યો નથી, એવો સર્વજગત્પ્રસિદ્ધ પ્રભુત્વ શાલી પ્રભુને ‘ મહાદેવ ’ કહેવામાં આવે છે. જે વીતરાગ છે, સર્વત્ર છે, શાશ્વત સુખનો અનુભવનાર છે, કર્મની સર્વ પ્રકૃતિઓથી મુક્ત છે અને મૂર્ત આકારથી સર્વથા રહિત છે, તથા જે સર્વ દેવોને પૂજ્ય છે, સર્વ યોગિઓને ધ્યેય છે, અને સર્વ નીતિઓના પ્રકાશક છે, તે પ્રભુને મહાદેવ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના શાન્ત, કૃતકૃત્ય અને સમ્પૂર્ણ-ગોળશાલી મહાદેવને ઉત્તમભક્તિપૂર્વક મારો વારંવાર નમસ્કાર થાઓ. ”

મહાન્ યોગી હેમચંદ્રાચાર્ય મધ્યસ્થદષ્ટિએ દેવનું ભજન કરતા કહે છે કે—

“ ભવવીજાઙ્કુરજનના રાગાઘ્યાઃ ક્ષયમુપામેતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ” ॥

—“ સંસારનાં કારણભૂત કર્મરૂપ અંકુરાઓને ઉત્પલ કરનાર રાગ, દ્વેષ અને મોહ જેના ક્ષય પામ્યા છે, એ બ્રહ્મા હો, આહું વિષ્ણુ હો, અથવા મહાદેવ હો, કિંવા જિન હો, તેને મારો નમસ્કાર છે. ”

શ્રીમાન્ માનતુંગસૂરિજી મહારાજ પ્રભુને સ્તવતા કેવા ઉદ્દ્યારે કાઢે છે ?—

“ ત્વામામનન્તિ મુનયઃ પરમં પુર્વાસ—

માદિત્યવર્ણમમલં તમસઃ પરસ્તાત્ ।

ત્વામેવ સમ્યગુપલભ્ય જયન્તિ મૃત્યું

નાન્યઃ શિવઃ શિવપદસ્ય મુનીન્દ્ર ! પન્થાઃ ” ॥

“ ત્વામવ્યથં વિભુમચિન્ત્યમસહ્સ્રયમાથં

બ્રહ્માણર્માશ્વરમનન્તમનહ્નકેતુમ્ ।

યોગોશ્વરં વિદિતયોગમનેકમેકં

જ્ઞાનસ્વરૂપમમલં પ્રથદન્તિ સન્તઃ ॥

“ બુદ્ધસ્થમેવ વિબુધાર્ચિતબુદ્ધિબોધાત્

ત્વં શક્કરોઽસિ મુવનત્રયશક્કરત્વાત્ ।

ધાતાઽસિ ધીર ! શિવમાર્ગવિશેર્વિધાનાદ્

વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ ! પુરુષોત્તમોઽસિ ” ॥

(ભક્તાભરસ્તવ)

—“ હે મુનીન્દ્ર ! મુનિઓ તને પરમપુરૂષ, નસર્વવર્ણ, નિર્મળ તથા અન્ધકારથી દૂર એવો માને છે. તનેજ ખરાબર પ્રાપ્ત કરીને મુનિઓ મૃત્યુને છોડે છે. એ સિવાય મુક્તિપદનો કોઈ બીજો માર્ગ નથી.”

“ પ્રભો ! સન્તો તને ૧ અવ્યય, ૨ વિભુ, ૩ અચિન્ત્ય, ૪ અસંખ્ય, ૫ આદ્ય, ૬ અક્ષા, ૭ ધ્વિર, ૮ અનન્ત, ૯ અનંગકેતુ, ૧૦ યોગીશ્વર, ૧૧ યોગસ્વરૂપ, ૧૨ અનેકરૂપ, ૧૩ એકરૂપ, જ્ઞાનાત્મા તથા નિર્મલ એવા શબ્દોથી કહે છે.”

ભગવન્ ! તું ૧૨ ભુદ્ધ છે, કારણ કે સર્વવિબુધમાન્ય એવી બુદ્ધિનો તું પ્રચાર કરનાર છે. તું ૧૩ શંકર છે, કેમકે ત્રણે જગતને તું સુખ આપનાર છે. તું ૧૪ વિદ્યાતા છે, કારણ કે મુક્તિમાર્ગનું તું વિધાન કરનાર છે. વળી સ્પષ્ટ રીતે તું પુરૂષોત્તમ છે, કેમકે સર્વ પુરૂષોમાં તું ઉત્તમ છે.”

એ આપણે જોઈ લીધું કે ધ્વિરનું કેવું સ્વરૂપ છે. હવે કહેવાની એજ વાત છે કે ધ્વિરભજનમાં પ્રમાદ રાખવો ન જોઈએ. યોગનાં સાધનો મેળવવાનો સગવડતાભર્યો કોઈ માર્ગ હોય, તો તે ધ્વિર-પ્રણિધાન છે.

+ સૂર્યનો વર્ણ મૂર્ત છે અને ભગવાનનું સ્વરૂપ અમૂર્ત છે, એથી એ વિષય દૃષ્ટાન્ત છે; છતાં સંસારના સર્વ તેજસ્વીઓમાં સૂર્ય પ્રબળ તેજસ્વી હોવાથી અને ભગવાનના સ્વરૂપને લાગુ પડતું સંસારમાં કોઈ પણ દૃષ્ટાન્ત નહિ હોવાથી, અગત્યા સૂર્યનું સાધર્મ્ય દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

૧ ‘અવ્યય’ અવિનાશી. ૨ ‘વિભુ’ જ્ઞાનથી વ્યાપક. ૩ ‘અચિન્ત્ય’ છદ્મસ્થોની બુદ્ધિથી અગમ્યસ્વરૂપધારી. ૪ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશો હોવાથી ‘અસંખ્ય’ ૫ કર્મક્ષયથી જ્યારે મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તે સમયની દૃષ્ટિએ ‘આદ્ય’ ૬ અક્ષ એટલે જ્ઞાન અથવા સિદ્ધિઅવસ્થા, તેથી યુક્ત ‘અક્ષા’ ૭ ‘ધ્વિર’ અનન્તશક્તિમાન. ૮ ‘અનન્ત’ અનન્તજ્ઞાનાદિશુભવાન. ૯ અંગ એટલે શરીર, તે રૂપ કેતુ એટલે ચિદ્ધૈ તે નહિ રહેવાથી ‘અનંગકેતુ’. ૧૦ ‘અનેકરૂપ’ પ્રત્યેક સિદ્ધિવ્યક્તિની અપેક્ષાએ અથવા જ્ઞાનાદિ અનેકસ્વરૂપોની અપેક્ષાએ. ૧૧ સર્વ સિદ્ધો જુદા જુદા પાણીની જેમ અતિગાઢસંયુક્ત મળેલા હોવાથી અથવા એક મુખ્ય ચૈતન્યસ્વરૂપની અપેક્ષાએ ‘એકરૂપ’ ૧૨ બુદ્ધ્યેતે બોધયતિ વા તત્ત્વાનિ, શતિ બુદ્ધઃ । ૧૩ શં (બુદ્ધ) કરોતીતિ શંકરઃ । ૧૪ મુક્તિમાર્ગસ્ય વિધાનં કરોતીતિ વિદ્યાતા ।

સર્વ દોષોનો નાશ અને સર્વગુણોની પ્રાપ્તિ, પરમાત્માના અવલંબનજ ઉપર આધાર રાખે છે. જિન્દગીની સફળતાનો ધોરી માર્ગ એજ છે. એજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે—

યઃ પરાત્મા પરંજયોતિઃ પરમઃ પરમેષ્ઠિનામ્ ।
 આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાદામનન્તિ યમ્ ॥
 સર્વે યેનોદમૂલ્યન્ત સમૂલાઃ ક્લેશપાદપાઃ ।
 મૂર્ધ્ના યસ્મૈ નમસ્યન્તિ સુસુરુનરેશ્વરાઃ ॥
 પ્રાવર્તન્ત યતો દિશાઃ પુરુષાર્થપ્રસાધિકાઃ ।
 યય જ્ઞાનં ભવદ્ભાવિભૂતમાવાર્યભાસકૃત્ ॥
 યાસ્મિન્ વિજ્ઞાનમાનન્દં વદ્ય ચંક્રાંગતાં ગતમ્ ।
 સ શ્રદ્ધેયઃ સ ચ પ્યેથઃ પ્રપથે શરણં ચ તમ્ ॥
 તેન રયાં નાથવાંસ્તસ્મૈ સ્પૃહ્યંયં સમાહિતઃ ।
 તતઃ કૃતાર્થો મૂયાસં ભવેયં તસ્ય કિંકરઃ ॥
 તત્ર સ્તોત્રેણ કુર્યાં ચ પવિત્રાં સ્વાં સરસ્વતામ્ ।
 હંદં હિ ભવકાન્તારે જન્મિનાં જન્મનઃ ફલમ્ ॥

(વીતરાગસ્તોત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય.)

હવે અહીં એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. પ્રશ્ન એ છે કે—આપણે જ્યારે એમ જોઇ ગયા કે—‘ ઇશ્વર જગત્નો કર્તા નથી ’ તો પછી ઇશ્વરને પૂજવાથી શો લાભ ? અર્થાત્ ‘ ઇશ્વર જ્યારે વીતરાગ છે—તુષ્ટ કે રુષ્ટ થતો નથી, તો તેનું પૂજન શું ઉપયોગી ? ’ હવે આનો ઉત્તર જોઇએ. જૈનશાસ્ત્રકારોનું કહેવું એવું છે કે—ઇશ્વરની ઉપાસના ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવા વાસ્તે નથી, કિન્તુ પોતાના હૃદયની શુદ્ધિ કરવા વાસ્તે છે. સર્વ દોષોના ઉત્પાદક રાગ-દ્વેષને દૂર કરવા રાગદ્વેષરહિત પરમાત્માનું અવલંબન લેવું અતિ આવશ્યક છે. મોહવાસનાથી ભરેલો આત્મા સ્ફટિકના જેવો છે. એટલે કે જેવી રીતે સ્ફટિકની પાસે જેવા રંગનું કૂલ હોય, તેવો રંગ સ્ફટિક પોતામાં ખેંચી લે છે, તેવી રીતે જેવા રાગ-દ્વેષના સંયોગો આત્માને મળે છે, તેવા પ્રકારની અસર આત્મામાં જલ્દી ઉત્પન્ન થાય છે. આ માટે સારા સંયોગો મેળવવાની ખાસ અગત્ય દરેક કલ્યાણશીલિણી

સમજી શકે છે. વીતરાગદેવનું સ્વરૂપ પરમશાન્તિમય છે. રાગ-દેવની અસર તેના સ્વરૂપમાં બિલકુલ હોતી નથી. અતઃ તેનું અવલંબન લેવાથી-તેનું ધ્યાન કરવાથી આત્મામાં વીતરાગધર્મનો સંચાર થાય છે. અને એ રસ્તે ક્રમશઃ વીતરાગ થઈ શકાય છે. સહુ કોઈ સમજી શકે છે-એક રૂપવતી સ્ત્રીનું દર્શન કરવાથી કામની જન્યુતિ થાય છે, પુત્રનું કે મિત્રનું દર્શન કરવાથી સ્નેહનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને એક સુપ્રસન્ન મુનિમત-ગજનું દર્શન કરવાથી હૃદયમાં શાન્તિનો આલ્હાદ અનુભવાય છે. આ ઉપરથી ‘સોબત તેવી અસર’ એ કહેવત તરફ વધારે માનની લાગણી ઉદ્ભવે છે. વીતરાગ દેવની સોબત-તેનું દર્શન, સ્તવન, પૂજન કે સ્મરણ કરવું, એ છે. એથી આત્મામાં એવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે કે રાગ-દેવની વૃત્તિઓ સ્વતઃ ઓછી થવા પામે છે. આ ઈશ્વરપૂજનનું મુખ્ય ફળ છે.

પૂજ્ય પરમાત્મા પૂજકના તરફથી કાંઈ આકાંક્ષા રાખતા નથી. પૂજ્ય પરમાત્માને પૂજકના તરફથી કાંઈ ઉપકાર થતો નથી. પરંતુ પૂજક પોતાના આત્માના ઉપકાર અર્થે પૂજ્યની પૂજા કરે છે અને પરમાત્માના આલંબનથી-તે તરફની એકાગ્રલાવનાના બળથી પૂજક પોતાનું ફળ મેળવી શકે છે.

અગ્નિની પાસે જનાર મનુષ્ય, જેમ ટાઢ ઉડવાનું ફળ સ્વતઃ મેળવે છે, પરંતુ અગ્નિ કોઈને તે ફળ લેવા બોલાવતી નથી, તેમજ તે પ્રસન્ન થઈને કોઈને તે ફળ દેતી નથી; એ પ્રમાણે વીતરાગ પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવાથી રાગાદિદોષરૂપ ટાઢ સ્વતઃ પલાયન કરી જાય છે, અને ચૈતન્યવિકાસનું મહત્ત્વ ફળ મેળવાય છે. આવી રીતની ફળપ્રાપ્તિમાં ઈશ્વરને પ્રસન્ન થયાનું માનવું એ જૈનશાસ્ત્રને સમ્મત નથી.

વેશ્યાનો સંગ કરનાર મનુષ્ય દુર્ગતિનો લાજન થાય છે, એ ખરી વાત છે, પરંતુ એ દુર્ગતિ આપનાર કોણ? એ વિચારવું જોઈએ. વેશ્યાને દુર્ગતિ આપનાર માનવું, એ તાર્કિક દષ્ટિએ બ્રાન્તિ છે; કારણ કે એક તો વેશ્યાને દુર્ગતિની ખબર નથી, અને એ સિવાય કોઈ, કોઈને દુર્ગતિએ લઈ જવા સમર્થ નથી; ત્યારે દુર્ગતિએ લઈ જનાર માત્ર હૃદયની મલિનતા સિવાય બીજું કોઈ નથી, એ બેધડક ગણામાં ઉતરે એવી હકીકત છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાન્ત સ્થિર થઈ શકે છે-કે સુખ-

દુઃખનાં કારણભૂત જે કર્મ છે, તેનો આધાર હૃદયની શુભાશુભ વૃત્તિઓ ઉપર રહેલો છે, અને એ વૃત્તિઓને શુભ બનાવવાનું અને તે દ્વારા સુખ મેળવવાનું સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન ટાઇ હોય, તો તે ભગવદ્ઉપાસના છે. એથી વૃત્તિઓ શુભ થાય છે અને છેવટે સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી અતીન્દ્રિય પરમાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

દેવમક્તિમકુર્વતઃ શોચતિ—

દેવસ્યગોષ્ઠીં વિવિધાં વિધાતું મિલેત્ કથञ्चित્ સમયઃ સદાપિ ।
અલ્પોઽવકાશોઽપિ ન શક્યલાભો દેવસ્ય પૂજાકરણાય હન્ત્ ॥૧૯॥

Some-how we always continue to spare time for chatting with friends; but alas ! we do not spare even a few moments for the worship of God. (19)

દેવભક્તિ નહિ કરનારાઓ તરફ શોકપ્રદર્શન—

“ અનેકપ્રકારની મિત્રગોષ્ઠીની મળ ઉઠાવવાને હમેશાં ટાઇ પણ રીતે પુરસદ મેળવી શકાય, જ્યારે પ્રભુભક્તિ માટે થોડો પણ અવકાશ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. અફસોસ ! ! ”—૧૯

આત્માનમુન્નિનંસુર્ભગવદુપાસનાં ન મુञ્ચતિ—

આત્મોન્નતિં વાસ્તવિકીં યદીયં સમીહતેઽન્તઃકરણં સ મર્ચ્યઃ ।
ઉપાસનાર્થં પરમેશ્વરસ્ય કથञ્ચિદામોત્યવકાશમેવ ॥ ૨૦ ॥

The man whose heart longs for the real exaltation of his soul does somehow or other manage to get time for the worship of God. (20)

આત્માનનતીચ્છુક ભગવદુપાસનાને છોડે નહિ—

જેનું અન્તઃકરણ વાસ્તવિક આત્મોન્નતિ તરફ સ્પૃહાવાળું હોય છે, તે અનુષ્ઠ્ય પરમાત્માની ઉપાસના માટે ગમે તે પ્રકારે હમેશાં અવકાશ મેળવી લે છે. ”—૨૦

વ્યાખ્યા.

વીતરંગ પ્રભુએ પોતાના નિર્મળ જ્ઞાન વડે સંસારનાં દુઃખોને છેદનારો અને મોક્ષના માર્ગને પ્રકાશિત કરનારો ઉપદેશ આપી ત્રિલોકી ઉપર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે. એ પ્રભુનો ઉપદેશ અવલું કરી તદ્દનુસાર વર્તન કરી અનેક મહાત્માઓ સંસારમહાસાગરનો પાર પામી ગયા છે. આપણે પણ તે પ્રભુના પૂરા ઝાણી કહેવાઈએ, કે જેના પવિત્ર ઉપદેશના માર્ગ ઉપર પ્રવૃત્ત થયેલ પુરાતન મહાત્માઓની પરંપરામાં આવેલા વર્તમાન મહાપુરુષોના મુખારવિન્દ્યથી તે પ્રભુનો ઉપદેશોલો ધર્મ સાંભળવા-સમજી શકવા ભાગ્યવાન થયા છીએ.

પ્રભુલલિત, એ મનુષ્યોનું આત્મોન્નતિની દૃષ્ટિએ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. નારક, ચેરક, તમાશા જેવામાં જેટલો ઉછરંગ થાય છે, તેટલો ઉછરંગ પ્રભુદર્શનને માટે થવો જોઈએ. કેટલાક ચંચલચિત્તવાળા માણસો પ્રભુના મંદિરમાં જઈ “લે દેવ ચોખા, છોડ મારો છોડ” જેવું કરતા જેવાય છે, પણ તેવી અસ્થિરતા નહિ રાખતાં સ્થિરતાથી પ્રભુની મુખમુદ્રા નિહાળી પ્રભુના ગુણો વિચારવા જોઈએ. ભાવના કરવી જોઈએ કે-“પ્રભુ પણ એક વખતે આપણા જેવા હતા, પરંતુ તેઓ આત્મશક્તિને ખિલવી પ્રભુ થયા. હું પણ એઓના પ્રભાણે આત્મબળ ખિલવું તો એઓના જેવો પ્રભુ બની શકું”

અહીં પ્રસંગતઃ એક વાત સમજવી દેવી જોઈએ કે પ્રભુના મંદિરમાં ખેઅદ્યથી વ્યવહાર રાખવો નહિ, રાજ-મહારાજના દરબારમાં અદ્યથી રહેવું પડે છે, તો ત્રિલોકીનાથ પ્રભુના દરબારમાં ખેઅદ્યથી રહેવાયજ કેમ ? એક પણ અવજ્ઞા પ્રભુની દૃષ્ટિસમક્ષ થવી જોઈએ નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રભુના મંદિરમાં આવવાનો ઉદ્દેશ આત્મિક શાંતિ મેળવવી, એ છે. આમ છતાં પ્રભુના મંદિરમાં પ્રભુનો અવિનય થાય એવું વર્તન જો રાખવામાં આવે, અથવા એક ખીજ સાથે કોધ-કલહમાં ઉતરવામાં આવે, તો વિચાર કરો કે પ્રભુના દર્શનનું પરિણામ કયાં રહેશે ?

ધણી વખત જેવામાં આવ્યું છે કે પ્રભુની નિકટમાં પૂજા કરનારાઓની ગડદી થતાં પરસ્પર ધકાધકીનું તોફાન ચાલવા માંડે છે,

આ સ્થિતિ બહુજ શરમ ઉપજવનારી છે. એક ખીન પર આક્રમણ કરીને પ્રભુના ચરણે કેસરનું ટપકું કરી લેવું અને એમ કરીને પૂજા પતાવી લેવી એ અજ્ઞાનતાનું ચિન્હ છે. સ્થિરતા હોય તો ગડદી ઓછી થવાની રાહ જોવી અને તેટલો વખત પ્રભુના ચુણેને ચિંતવવામાં પસારવો. જો જલદી હોય, અથવા વધુ વખત ખેસી રહેવાનું નજ પાસવતું હોય, તો ભાવપૂજથી આત્માને પવિત્ર કરવો. દ્રવ્યપૂજનનું સાધ્ય ભાવપૂજ છે; અને અત્યેવ દ્રવ્યપૂજનો પ્રસંગ નહિ મળતાં કેવળ ભાવપૂજથી ઉત્તમરીલા કૃતકૃત્ય થઇ શકાય છે.

પ્રભુની પ્રતિમાને અવલોકતાં આપણને બહુજ મહત્ત્વનો ઉપદેશ મળે છે. પ્રભુની મૂર્તિનું પ્રત્યેક અંગ નિરખતાં આપણને ઘણુંજ શિખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુનું પ્રસન્ન મુખકમળ આપણને પોતાના મુખને પ્રસન્ન રાખવાનો પાઠ શિખવે છે, પ્રભુની મધ્યસ્થ આંખો આપણને એમ સમજાવે છે કે 'તમે તમારી આંખોને વિકારથી વેગળા રાખો.' આવી રીતે પ્રભુ તરફ એકાગ્રભાવમાં વધવાથી મનુષ્યને પોતાની આત્મસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, અને એથી કન્યાણુસિદ્ધિનો માર્ગ તેને સુલભ થઇ પડે છે.

અહીં એક વાત તરફ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જણાય છે કે પ્રભુની મૂર્તિમાં વિકાર, ભય કે મોહનું ચિન્હ કશું હોતું નથી, અને હેઠ શકે પણ નહિ. કેમકે પ્રભુ જ્યારે વીતરાગ (રાગાદિદોષનિમુક્ત) છે, તો પછી તેની પ્રતિકૃતિમાં-તેના પ્રતિબિંબમાં-તેની મૂર્તિમાં રાગનું, દ્વેષનું કે મોહનું ચિન્હ સંભવેજ કયાંથી ?

પહેલાં આપણે આપણું લક્ષ્ય સ્થિર કરવું જોઇએ. આપણું લક્ષ્ય એ છે કે સંસારના સંતાપથી મુક્ત થવું, અર્થાત્ વીતરાગસ્થિતિએ પહોંચવું. આ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે વીતરાગ પરમેશ્વરની કેવી મૂર્તિ આપણને ઉપયોગી થઇ પડે, એ દરેક વિચારક સમજી શકે છે. યદિ વીતરાગ પરમાત્માની મૂર્તિમાં સ્ત્રીનો સમ્પર્ક હોય, તો તેવી મૂર્તિ આત્મશાંતિને માટે ઉપયોગી થઇ શકે નહિ. વસ્તુતઃ પ્રભુ જ્યારે વીતરાગ છે, તો તેની મૂર્તિમાં સ્ત્રીનો સમ્પન્ધ લગાવવો, એ તો નિતરાં અયુક્ત છે, એજ પ્રમાણે શસ્ત્ર કે માળાનો પણ સમ્પન્ધ વીતરાગ

દેવની મૂર્તિને લાગુ પડી શકતો નથી, કારણ કે રામ-દેવરહિત એવા પરમાત્માને માથે કોઈ શત્રુજ નથી, તો પછી તેને શસ્ત્ર રાખવાનું હોય જ શાનું ? અને અતઃએવ તેની મૂર્તિમાં પણ શસ્ત્રનો સમ્બન્ધ હોઈ શકે ક્યાંથી ? વળી પરમસિદ્ધાર્થ (કૃતકૃત્ય) ભગવાનને માળા હાથમાં રાખવાનું સંભવેજ નહિ, એ ઉઘાડી વાત છે. જે સકલ કર્મોથી વિમુક્ત છે, તે પરમાત્મા પ્રભુને કાતો જાપ કરવાતો હોય કે જેને કીધે તેને માળાની જરૂર પડે ? જ્યારે આમ હકીકત છે, તો પછી પ્રભુની પ્રતિમામાં માળાનો સમ્બન્ધ હોઈ શકે ખરો ?

આ ઉપરથી કોઈ પણ વિચારકથી નિઃસંદેહ સમજી શકાય છે કે પરમાત્માની મૂર્તિ સર્વથાવિકારરહિત, પૂર્ણશાંતિમય અને ધ્યાનસ્થ હોવી જોઈએ. ત્યારેજ તેનું અવલંબન આત્મોન્નતિસાધક થઈ શકે છે.

* “ ન પશ્વિપશુસિદ્ધાદિવાહનાસીનવિમ્હઃ ।
ન નેત્રવક્ત્રગાત્રાદિવિકારવિકૃતાકૃતિઃ ” ॥

“ ન શૂલચાપચક્રાદિશસ્ત્રાંકરપલ્લવઃ ।
નાડુગનાકમનીયાદ્યપરિશ્વદ્યુગપરાયણઃ ” ॥

“ ન ગર્હણીયચરિતપ્રકમ્પિતમહાજનઃ ।
ન પ્રકોપપ્રસાદાદિવિક્ષિપ્તનરામરઃ ” ॥

“ ન જગજ્જનનસ્થેમવિનાશવિહિતાદરઃ ।
ન લાસ્યહાસ્યગીતાદિવિપ્લવોપપ્લુતસ્થિતિઃ ” ॥

“ તદેવં સર્વદેવેભ્યઃ સર્વથા ત્વં વિલક્ષણઃ ।
દેવત્વેન પ્રતિષ્ઠાપ્યઃ કથં નામ પરીક્ષકે ? ” ॥

“ અનુસ્રોતઃ સરત્પર્ણતૃણકાષ્ઠાદિ શુક્તિમત્ ।
પ્રતિસ્રોતઃ શ્રયદ્ વસ્તુ કયા યુક્તથા પ્રતીયતામ્ ? ” ॥

“ અથવાડલં મન્દબુદ્ધિપરીક્ષકપરીક્ષણઃ ।
મમાપિ કૃતમેતેન વેથાત્યેન જગદુરો ! ” ॥

“ યદેવ સર્વસંસારિજન્તુરૂપવિલક્ષણમ્ ।
પરીક્ષતાં કૃતધિયસ્તદેવ તવ લક્ષણમ્ ” ॥

अथ तृतीयं कर्तव्यं सदाचारमभिधत्ते—

लोकापवादाद् भयशीलता च सुदक्षिणत्वं च कृतज्ञता च ।
सर्वत्र निन्दापरिवर्जनं च सतां स्तवः प्रस्तुतयोग्यवाच्यम् ॥ २१ ॥

कृतप्रतिज्ञापरिपालनं चासत्सद्व्ययत्यागविधानवत्त्वम् ।
नालस्यवश्यं पुनराग्रहश्च सुयोग्यकार्येषु विवेकबुद्ध्या ॥ २२ ॥

अदैन्यमापद्यपि, नम्रता च सम्पत्प्रकर्षे, महतां च मार्गे ।
समारुह्याऽऽर्जवमार्दवे च सन्तोषवृत्तिः सुविचारता च ॥ २३ ॥

लोकाऽविरुद्धाचरणानुवृत्तिः सर्वत्र चौचित्यविधायकत्वम् ।
एवंप्रकारः स्वयमूहनीयः सद्भिः सदाचार उदारबुद्ध्या ॥ २४ ॥
चतुर्भिः कलापकम् ।

Fear of the public scandal, ever readiness to share others, burdens, gratefulness, abstention from speaking ill of others, the praising of the good, words few and necessary for the matter in hand, keeping of one's promise, refraining from wrongly spending money, discarding of slothfulness, reasonable persistence in matters of importance, loftiness of mind even in poverty, politeness in prosperity, desire to follow in the footsteps of the great, straight-forwardness, gentleness, contentment, holy thoughts, general adherence to popular customs and aptitude for always doing the right thing at the right moment—these, the

“ क्रोधलोभमयाक्रान्तं जगद् अस्माद् विलक्षणः ।

न गोचरो मृदुधियां वीतरागः कथञ्चन ” ॥

—वीतरागस्तोत्र, हेमचन्द्राचार्य.

broad-minded wise persons should understand, constitute the rules of good conduct. (21-24)

તૃતીય કર્તવ્ય—

સદાચાર.

“ લોકાપવાદથી લય રાખવાનો સ્વભાવ, ગંભીર પ્રકૃતિએ ખીજના કામમાં ભાગ લેવાને તત્પરતા દર્શાવવી એ સુદક્ષિણ, ખીજના કરેલા ઉપકારોને ધ્યાનમાં રાખવા, એ કૃતજ્ઞતા, કોઈની પશુ નિન્દા કરવાનો ત્યાગ, સત્યુશ્વેનો પરિચય, પ્રસ્તુતને અનુસરી યોગ્ય વચનપ્રવૃત્તિ, કરેલી પ્રતિજ્ઞાનું નિર્વહન, ખરાબ રસ્તે દ્રવ્ય ન ઉગ્રાવવું, યોગ્ય માર્ગે યથાશક્તિ દ્રવ્યનો વ્યય કરવો, આલસ્યનો ત્યાગ, સુયોગ્ય કાર્યો માટે વિવેકપૂર્વક દૃઢ આગ્રહ, આપત્તિના વખતે અદીનતા, સંપત્તિની વૃદ્ધિમાં નમ્રતા, મ્હોટાઓના માર્ગ ઉપર આવવાની ઉત્કટ આકાંક્ષા, સરળતા, મૃદુતા, સન્તુષ્ટતા, શુદ્ધ વિચારકતા, લોકસમ્મત (ધર્માવિશ્દ) વ્યવહારનું પાલન, સર્વત્ર ઉચિતતાનું અનુસરણ, એ વગેરે બાબતો સદાચારમાં બુદ્ધિમાનોએ સ્વયં ઉદારબુદ્ધિથી સમજવાની છે. ”—૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪.

ન હિ નીતિમન્તરેણ યોગારોહઃ—

સ્વજીવનં કીદૃશમુચ્ચનીતિ સમ્પાદયેદ્ યોગપથારુહઃ ।

તદેતદેતેન વિચારકાણાં મનોબુવાં સ્પૃશ્મુપાગતં સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

From this, it will be clear to those who think to what moral height a man who wishes to tread the path of yoga, must raise himself. (25)

નીતિનું મહત્ત્વ—

“ યોગપથ ઉપર ચઢવાની અભિલાષાવાળા મનુષ્યે પોતાના જીવનને કેવી ઉચ્ચનીતિવાળું બતાવવું જોઈએ, એ વાત આ ચાર શ્લોકો ઉપરથી વિચારશીલ મનુષ્યોના હૃદયપટ પર આલેખિત થઈ ગઈ હોવી જોઈએ ”—૨૫

અથ ચતુર્થ કર્તવ્યં તપઃ—

बहुप्रकारं तप आमनन्ति युक्तं यथाशक्ति तपो विधातुम् ।

देहस्य शुद्धिर्हृदयोज्ज्वलत्वं विधीयमानेऽत्र विवेकपूर्वम् ॥ २६ ॥

Austerities are of various kinds, a person should practise them according to his capacity. If the austerities are properly practised, they purify the body and ennoble the mind. (26)

ચોથું કર્તવ્ય—

તપ.

“ તપના અનેક પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે. શક્તિ પ્રમાણે તપ કરવો જોઈએ. વિવેકપૂર્વક તપ કરવાથી ઉત્તમોત્તમ એ ફળો પ્રાપ્ત થાય છે. તે એ ફળો—શરીરનું આરોગ્ય અને હૃદયની નિર્મલતા. ”—૨૬ વિશેષ—

તપને ત્રણ વિભાગોમાં પણ વિભક્ત કરી શકાય છે. તે ત્રણ વિભાગ—શારીરિક તપ, વાચિક તપ અને માનસિક તપ છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ આ રીતે તપના વિભાગો પાડ્યા છે. જુઓ ૧૭ મો અધ્યાય—

“ देवद्विजगुरुः । तपूजनं शौचमर्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ” ॥ ૧૪ ॥

“ अर्जुनप्रकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायान्नयसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ” ॥ ૧૫ ॥

“ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ” ॥ ૧૬ ॥

તાત્પર્ય એ છે કે—દેવ, ગુરુ, સંત વગેરે ગુણવતોની પૂજા, મેલ-શુદ્ધિ, સરલતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ શારીરિક તપ છે.

બીજાને ઉદ્દેશ ન થાય એવું સત્ય, પ્રિય, હિતવચન બોલવું એ અને સ્વાધ્યાય—શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો એ વાચિક તપ છે.

મનની પ્રસન્નતા, પ્રશાન્તવૃત્તિ, શુભધ્યાન, આત્મસંયમ અને શુદ્ધ-
ભાવના એ **માનસિક** તપ છે.

પ્રકાશાન્તરથી પણ તપના ભેદો પડી શકે છે. જેમકે—સાત્ત્વિક તપ,
રાજસ તપ અને તામસ તપ. આ ત્રણ ભેદો ભગવદ્ગીતામાં શી રીતે
વર્ણવ્યા છે, તે જોઈએ—

“ ધૃદ્યા પર્યા તપ્તં તપસ્તત્રિવિધં નરેઃ ।
અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ” ॥

“ સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત્ ।
ક્રિયતે તદિદં પ્રોક્તં રાજસં ચલમધુવત્ ” ॥

“ મૂઢપ્રાદેષાઽઽત્મનો યત્ પીઢયા ક્રિયતે તપઃ ।
પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્ત્વામસમુદાહૃતમ્ ” ॥

અર્થાત—ઉત્તમ શ્રદ્ધા વડે અને ફલની આકાંક્ષા વગર જે શારીરિક,
વાચિક અને માનસ તપ કરવામાં આવે છે, તે **સાત્ત્વિક** તપ છે.

સત્કાર, માન, ખ્યાતિ મેળવવા માટે અને દંભયુક્ત જે તપ
કરવામાં આવે છે, તે **રાજસ** તપ છે.

મૂઢતાથી અજ્ઞાનકલેશરૂપ જે તપ કરવામાં આવે છે અને બીજાનો
નાશ કરવા માટે જે તપ કરવામાં આવે છે, તે **તામસ** તપ છે.

આ તપના ત્રણ પ્રકારોમાં સાત્ત્વિક તપ જોજ વાસ્તવિક તપ છે.
એનાથીજ આત્મકલ્યાણની સિદ્ધિ છે. રાજસ અને તામસ તપ તો નામ-
માત્રથી તપ છે. એનાથી પરમાર્થ લાભ નથી. તપની અંદર ખાસ કરીને
સાવધાનતા એ રાખવાની છે કે દંભ, અહંકાર અને ક્રોધનો સ્પર્શ તેને
થવો ન જોઈએ. તપનું અછળું ક્રોધ છે, તપનો વિકાર અહંકાર છે
અને તપનું શલ્ય દંભ છે. એ ત્રણેથી મુક્ત રહેવામાંજ તપની મહત્તા,
વાસ્તવિકતા અને શ્રેયસ્કરતા સમાયલી છે.

તપઃપુષ્ટિ:—

किञ्चिद् व्ययायामपि सम्भवन्त्यामनादस्त्वत्र न संविधेयः ।

अभ्यासतोऽग्रे सुकरं तपः स्यात् कष्टाद् विना कर्म न हन्यसेऽपि ॥ ૨૭ ॥

Even though some pain may be caused by the religious austerities, yet a man should not view them with dislike. They become easy through practice. Karmic forces can not be destroyed without difficulty. (27)

તપની પુષ્ટિ—

“ તપની અંદર કાંઈક પીડા અનુભવાય છે, એ વાત ખરી છે, તે પણ તેથી તેનો અનાદર કરવો વ્યાજબી નથી, કારણ કે અભ્યાસ કરવાથી પરિણામે તપ દુષ્કર રહેતો નથી; વળી એ પણ સમજવું જોઈએ કે કષ્ટ વિના કમોંતે હલવાનું પણ ક્યાં થઈ શકે તેમ છે ? ”—૨૭

તપઃ કદા અનુપયોગિ ?—

न रोचते भोजनमन्वहं च कस्मै? परं तेन क इष्यतेऽर्थः ? ।

अयं भवः स्याद् यदि सौख्यपूर्णस्तदा क्षमः स्याद् विषयैकसङ्गः ॥ २८ ॥

Who does not like to eat every day ? Yet what purpose is served thereby ? If this phenomenal world were full of bliss, then close attachment to worldly things would be proper (tolerable). (28)

તપ ક્યારે અનુપયોગી કહેવાય ?—

“ હમેશાં ખાવું-પીવું કાને ગમતું નથી ? પરંતુ એથી વળ્યું શું ? આ સંસાર યદિ સુખપૂર્ણ હોત, તો એશક વિષયરસમાં નિર્મગ્ન રહેવું વ્યાજબી લેખાત.”—૨૮

તપઃકર્ત્તવ્યત્વમુપપાદયતિ—

न वास्तवो भोजनमात्मधर्मो देहस्य सङ्गेन विधीयते तु ।

तस्मादनाहारपदोपलब्धै युक्तं तपोप्यभ्यસितुं सुधीनाम् ॥ २९ ॥

Eating is not the real nature of soul. It is due

to its contact with the body. Therefore the wise should practise austerities to attain that state where the need of food etc., vanishes. (29)

તપનું ફલ વ્યત્ય—

“ ખાવું એ આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ નથી, એ તો શરીરની સંગતનું ફળ છે. એ માટે ‘ અનાહાર ’ પદ (જ્યાં ખાવું, પીવું, રમવું નથી, એવા અકૃત્રિમ શાશ્વતસુખસ્વરૂપ મોક્ષપદ) ને મેળવવા તપનો અભ્યાસ કરવો બુદ્ધિમાનોને યોગ્ય છે. ”—૨૯

કીદૃશં તપઃ કાર્યમ્ ?—

न यत्र दुर्ध्यानमुपस्थितं स्याद् योगा न हानिं पुनराप्नुवन्ति ।
क्षीणानि न स्युः पुनरिन्द्रियाणि कुर्यात् तपस्तत् सुविचारयुक्तम् ॥૩૦॥

These austerities should be performed with pious thoughts so that nothing distracts the mind and also the resulting powers (of body, mind and speech) and senses are not impaired. (30)

તપ કેવો કરવો ?—

“ જેમાં દુર્ધ્યાન થાય નહિ, મન-વચન-શરીરના યોગો હણાય નહિ અને ઇન્દ્રિયોને ક્ષતિ પહોંચે નહિ, એવો સુવિચારપૂર્વક તપ કરવો બેઠએ. ”—૩૦

તપોનાદર આશ્ચર્યવિષયઃ—

धनस्य हेतोरथवा नियोगे स्वस्वामिनः संसहते बुभुक्षाम् ।
उद्देश आत्मोन्नतिसम्पदस्तु तपो यथाशक्त्यपि नैव चित्रम् ॥૩૧॥

It is surprising that a man suffers from hunger for the sake of wealth or in executing his master's orders; while he is unable to practise the yoga even

according to his capacity with a view to uplift his soul. (31)

તપ નહિ કરવા વિષે આશ્ચર્યપ્રદર્શન—

“ લક્ષ્મીને ઉદ્દેશીને (વેપારમાં ગ્રાહકોની ધમાલ મચાણી હોય, તેવા વખતે) અથવા પોતાના માલિકની આજ્ઞાનુસાર ચાલતાં કુધા-તૃષા વગેરે સહન કરી લેવી પડે છે, જ્યારે આત્મોત્તતિને માટે યથાશક્તિ પણ તપ કરવામાં આવતો નથી, આશ્ચર્ય !! ”—૩૧

તપશ્ચિકીર્ણા જાગરયતિ—

વદન્તિ સન્તઃ, પ્રતિપદ્યતે ચ દાવાગ્નિકલ્પો ભવ एष भीमः ।
વિચિત્રરૂપાસ્તિ ચ કર્મસૃષ્ટિસ્તદ્ ભોગકીટીભવિતું ન યુક્તમ્ ॥૩૨॥

નાનાવિધસ્વાદુરસપ્રપૂર્ણભોજ્યોપભોગે પ્રવિધીયમાને ।

પ્રપદ્યતે યદ્વપર્ગલક્ષ્મીર્ભવે તદા કો વત પર્યટન્ સ્યાત્ ? ॥૩૩॥

The wise declare, the truth is brought home to us that this phenomenal world is terrible like conflagration, and the results of the karmic forces pass comprehension; such being the case, it is not proper for a human being to be enjoying the worldly pleasures like worms.

Who will remain transmigrating from one life to another in this world if it is possible to attain heaven by feeding on various sweet and flavoursome eatables ? (32-33)

તપવિષયક પ્રતિબોધ—

“ શાસ્ત્રકાર મહાત્માઓ કહે છે અને આપણે અનુભવીએ છીએ કે આ સંસાર દાવાગ્નિ જેવો ભયંકર છે, અને કર્મની સૃષ્ટિ બહુ વિચિત્ર

પ્રકારની છે, તે પછી વિષયભોગમાં કોડાની જેમ રમવું, કંઈ રીતે વ્યાજબી કહી શકાય ? ”—૩૨

“ નાના પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ રસવાળાં ભોજનોને આસ્વાદ કરતા રહેતાં યદિ મોક્ષ મળી જતો હોય તો બતાવો ! સંસારમાં ભ્રમણ કરનાર કોણ રહેશે ? ”—૩૩

મજ્જયન્તરેણ તપો દ્રઢયતિ—

અન્તઃશરીરં પ્રચરન્તિ કર્મપ્રત્યર્થિનો ગુહ્યદનન્તશૌર્યાઃ ।

અન્ન પ્રવેશ્ય યદિ પોષણીયા નાન્ન પ્રવેશ્યં યદિ શોષણીયાઃ ॥૩૪॥

Enemies, very powerful in the form of karmic forces reside in this body. Food should be taken if they are to be nourished and avoided if they are to be (dried) destroyed. (34)

પ્રકારાન્તરથી તપતુ દૃઢીકરણ—

“ શરીરની અંદર (શરીરરૂપ કિલ્લાની અંદર) અનન્તબલ ધરાવનાર કર્મરૂપ શત્રુઓ ગાઝ રહ્યા છે. તે દુશ્મનોને પુષ્ટ કરવાનો ઇરાદો હોય, તે શરીરરૂપ કિલ્લામાં અન્ન પહોંચાડવું, યદિ તેઓને શોષી નાંખવાનો વિચાર હોય તો અન્ન ન પહોંચાડવું. ”—૩૪

ભાવાર્થ—જાણીતી વાત છે કે અન્ન ઉપર શરીરનો આધાર રહ્યો છે. સર્વથા અન્નના અભાવે શરીર ટકી શકે નહિ. આમ વિચારતાં આ શ્લોક આલંકારિક પદ્ધતિએ ઘડાયેલો સમજી શકાય છે; પરન્તુ આ શ્લોકનું આલંકારિક શબ્દોમાં પણ વસ્તુસ્થિત્યા તાત્પર્ય એ છે કે—રસનોન્દ્રયલુપ્થ બનીને જે ખાનપાનમાં લપટ થવામાં આવે છે, તે ખાનપાન, શરીરની અંદર આત્માને વળગી રહેલા કર્મરૂપ શત્રુઓને પહેંચે છે, અને એથી તેઓ પુષ્ટ થાય છે; પરન્તુ અલુપ્થ વૃત્તિથી—શરીરને ભાડુ આપવાની બુદ્ધિએ, એક ખાડો પૂરવાની દષ્ટિએ જે ખાનપાન લેવાય છે, તે, તે કર્મરૂપ શત્રુઓને પહેંચવું નથી, અને એથી તે શત્રુઓ નિર્બલ થતા જાય છે.

વિશેષરીત્યા તપસ ઉપયોગિતામાવેદ્યતિ—

સમ્પાદિતથેત્ તપઆદરેણ કષ્ટસ્ય સમ્યક્ સહનસ્વભાવઃ ।

बहुमसक्ते फलवान् तदा स्याद् रौद्रो न च स्याद् मरणक्षणोऽपि ॥३५॥

If the lesson of endurance be learnt through the practice of the Yoga it becomes useful in many ways: even the pangs of death are lessened thereby. (35)

વિશેષતઃ તપની ઉપયોગિતા—

“ તપવડે કષ્ટને સારી રીતે સહન કરવાનો પહેલેથી જો સ્વભાવ પાડ્યો હોય, તો તે ઘણું પ્રસંગે ઉપયોગી થઈ પડે છે, એ નિઃસન્દેહ વાત છે; એ સિવાય મરણનો પ્રસંગ પણ અતિકષ્ટથી પસાર નહિ થતાં સમાધિપૂર્વકે પસાર થાય છે. ”—૩૫

ભાવાર્થ—હરકરી ધોડાઓને તડકે ઉમા રાખવામાં આવે છે, એનું કારણ શું છે ? એજ કારણ છે કે લડાઈમાં એઓને ઢાયાનું સુખ મળવું પ્રાયઃ અસંભવિત છે. એ ધોડાઓને પહેલેથી જો સુખશીળિયા બનાવી દીધા હોય, તો એઓ લડાઈનો ભાર ખમી શકે નહિ. આજ પ્રમાણે આપણા શરીરને પણ આપણે તપસ્યાથી જો સહનશીલ બનાવ્યું હોય, તો આપણને મુસાફરીના પ્રસંગે કોઈ વખતે ખાવા-પીવાનું નહિ મળતાં, તથા પગેથી ધણું લાંબું ચાલવાનું આવતાં ગભરાટ થાય નહિ, અને કષ્ટનાં ક્ષેત્રો ધૈર્યપૂર્વકે ઓળંગી શકાય; એટલું જ નહિ, કિન્તુ વ્યાધિ ભોગવવા વખતે પણ મનની સમાધિ જાળવી શકાય, તેમજ મરણની પથારીમાં પણ ભગવદ્ભજન કરવા જેટલું આત્મબળ મેળવી શકાય. કહો ! તપની કેટલી અગત્ય ?

તપઃપ્રકારાઃ—

શુક્તિઃ સકૃદ્ વા રસવર્જિતા વે-ષદ્નકુક્ષિર્મિતવસ્તુભિર્વા ।

दिव्याशनानामपि साम्यतो वा प्रकीर्त्तिता समि तपःस्वरूपा ॥३६॥

Taking one's meal once a day, taking flavourless meals, eating less than necessary, taking temperate meals and the eating of very delicious food with indifference—these are varieties of Tapas. (36)

તપના પ્રકારો—

“ એક વાર ભોજન કરવું, અથવા રસ વગરતું ભોજન કરવું, યદ્વા પેટ કંઇક ઉણું રાખીને ઉઠવું, અથવા અનેક પ્રકારની ભોજ્ય વસ્તુઓ ઉપસ્થિત રહેતે છતે પણ પરિમિત વસ્તુઓથી ચઢાવી લેવું, કિંવા દિવ્ય ભોજનોને પણ આસક્તિથી નહિ, કિન્તુ સામ્યભાવથી આરોગી લેવું, એ અધું તપ છે—એ અધા તપના પ્રકારો છે. ”—૩૬

નપોરહસ્યમ્—

गाढ्यस्य मन्दीकरणं तपोऽस्ति प्राप्त रहस्यं तपसोऽत्र सर्वम् ।
धन्या रमन्तेऽत्र विवेकदीपप्रोद्भासितात्मोन्नतिहेतुमार्गाः ॥ ३७ ॥

Lessening bodily desire is the very essence of Yoga. Blessed are those who tread the paths of spiritual development illumined by the light of discrimination. (37)

Notes:—Jiva and Karma are acting and reacting on each other from times immemorial. Our Karma gives rise to certain consequences; it is thus brought to an end; but it produces other Karmas which, as it were, inherit the legacy left behind by the predecessor and further carry on their work. This is called the Asrava i. e. the influx of Karma. The Karma of almost all beings are of this type i. e. they are not eradicated by being fructified but lead to an inflow of fresh Karmas. Therefore the first

object of a Mumukshu (one who aspires after Moksha) is to stop this inflow of Karmas which is called Samvar. Asrava enmeshes the Jiva in nescience or ignorance; from this he can never be free unless the inflow of fresh matter is put a stop to and secondly unless the previously accumulated matter is nullified. It is only after the achievement of these two objects that a man may be said to be on the path of Moksha. The first step is, as is just now observed that of stoppage of Karma (Samvar) After it is successfully practised the next stage to be reached is Nirjarā (eradication or annihilation) of the forces of Karma that have previously forged fetters round Jiva. Now these Karmic forces have a twofold aspect. Jive has got an outwardly physical vehicle in the form of the body and secondly Jiva has got another functionary in the form of mind, that is assisted by the five senses. Not only do the Karmic forces regulate the physical body but also penetrate and overcome the finer inner senses and the mind. It is necessary to get rid of both these kinds of bondages. Tapas (austerities) are therefore enjoined by the Jain scriptures. Tapa is calculated to enable Jiva to destroy the meshes of Karma of both kinds. Hence as we shall presently see Tapa is divided into two heads, outer austerities or those pertaining to physical environments or lower Karma Prakritis and inner austerities or those pertaining to higher or more subtle Karma Prakritis. The former kind of Tapa is intended to bring about the subjugation of the body which is otherwise naturally

inclined to indulge freely in the worldly pleasures. The control of body is a preliminary step to the higher one namely control of mind. It is now scientifically proved that food and other outer environments are principal factors in moulding and shaping the mental temperament of man. Our scriptures have therefore laid down very strict rules regarding food, bedding or other physical necessities. After the purification of the lower Karma Prakritis there follows the refining of the higher ones which is called the Innerpsychic austerities. The higher and lower prakritis act and react on each other, therefore a purification of both is imperative.

The importance of Tapa is recognised even by the Westerners. In India the six Darshanās have always emphasised the utility and necessity of Tapas. In the west, also we see the same phenomena. During the mediæval times the Hindus, the Mahomedans, the Roman Catholics and others thought Tapas to be the condition precedent to the attainment of higher life. The several monastic orders that spring at various periods were primarily for enforcing this principle. Even in these days it is admitted that a full control over physical and mental senses is necessary if man is to reach Godhood and this control is nothing but Tapas. In short the value of Tapas has been recognised upto now by all. What Jainism does, is to explain the principles rationally and thus to plan a strong basis; while others seem to have recognised its value but they made no attempt to

rationalise the system and bring it within easy reach of even a tyro travelling on the path of Godhood.

Fasting from a religious stand point has been one of the physical means of purifying the *Sthula Upadhi* or Karmic dross over the Soul, to remove obstacles from the way of the spiritual aspirant. In the hands of a physician, it is a most reliable means of getting the body rid of the bodily poisons-toxins of detoxinizing the system.

In the hands of experts, both spiritual and physical the fasting is a valuable weapon; in the hands of irresponsible quacks, it is a dangerous weapon of destruction.

We shall try to study both the aspects of fasting-the spiritual and physical. According to the teachings of the Āryāvarta, just as the *Atma* has three fold aspects of *Sat*, *Chit* and *Ananda*, the matter, the *prakṛati*, has threefold manifestations action of *Satva*, *Rajas* and *Tamas*. Every object in nature has one of these *gunas* in prominence. The food is divided and classified according to the *gunas*, the nature of the Karma *Prakritis*, and the food affects the body according to its prevailing *gunas*. Not only the seasons of the year have their influence on these *gunas*, but the different parts of the day have their influence on these *gunas* also.

By observing certain austerities, the man can influence the distribution of *gunas* in his body. In certain religious purifications these austerities are

essential, have the rigid observing of the fast on certain days, and during period of the year. It is thought, *gunas* affect certain emotions and thoughts of man, The *Vāsna* and *Mānsic Upadhis* or *Karma Prakratis* of the man. The rationale of fasting is chiefly and principally to purify these higher *Upadhis* or *Karma Prakratis* through the purification of the lower *Sthula Upadhi* of *Karma-Prakrati*. The purification of the *Sthula Upadhi* or *Karma-Prakrati* is much assisted and facilitated by the recital drop of certain *mantras*. These *mantras* work from above downwards, from within outward, from *Sukshma Upadhis* of *Karma Prakratis* to *Sthula Upadhis* or *Karma-Prakratis*. This method of religious spiritual purification could be supported upon many clinical observations. Many drugs are known to produce certain physiological and psychic effects. So are many articles of food proved to have produced certain physiological and psychic effects on the body of the patient. From the standpoint of a health-culturist the fasting has now a days a wide application and far-reaching effects. Clinical observation of cellular pathology supply ample evidence in the support of fasting as a powerful weapon of pharmaceuticals.

The difference between fasting and starving.

“ It should be carefully noted that fasting assuredly does not mean the same as starvation. In *fasting*, the body merely subsists upon its surplus accumulations, and upon the tissues up to a point at

which it would be impossible to abstain from food further without actually depriving the body of the means of sustaining life. As a general thing one can fast for a number of weeks before he reaches the point at which starvation begins. One will *starve* when the body is in actual and direct need of food or of some special elements without which life cannot be sustained. As a matter of fact, many people undergo a process of partial starvation even though they may eat in great abundance of a one-sided diet, which perhaps contains a surplus of some elements, but a deficiency of others. The deficiency of the latter will result in what might be termed partial starvation. If these same elements were entirely lacking, a man could not live even though he had the privilege of eating great quantities of some other elements. In some cases an individual actually grows stronger during a fast, but if he continues to fast indefinitely he will finally reach a point at which starvation begins. This, however, will in most cases not occur until practically all of the fatty tissue and much of the muscular tissue of the body has been consumed, as well as some of the other tissues as of the liver and spleen. As a general thing the brain is sustained and nourished on the wasting tissues of the body to the very last. Fasting is particularly valuable in cases in which the digestive system is disordered or in need of a rest and the blood is charged with impurities.

To sum up, therefore, one may fast for weeks without starving though of course if the fast is

continued too long starvation will begin. When the heart-beat becomes alarmingly slow and one becomes exceptionally weak, it is time to stop fasting. It is important to remember that this point will be reached in some individuals long before it would be in others. "

Fasting is not starvation. Fasting is purging the physical system of its impurities and readjusting, regulating its vital currents. Starvation is withdrawing nourishment to the system, it is killing the system. In fasting there is a double action, two-fold activity. There is the ceasing of adding impurities from without and there is the will form within, which brings about circumstances that throw out the impurities from within. The Soul, the individual, places himself in an attitude, an atmosphere, an activity, in which the higher upadhis or Karma-prakratis throw them-selves in harmonious vibration with the object of this spiritual aspiration. This harmony re-acts on the lower upadhis or Karma-prakratis by reflection. The mental and Atmic attitude of the individual, the recitation of Mantras, the meditation of a spiritual subject, the contemplation on a spiritual being, help in purging the system of its undesirable toxins.

It goes without saying, the more highly civilized the human being, the more sensitive and delicately balanced is his cerebral machinery. The more sensitive the cerebral machinery, the greater the risk of being overthrown and disturbed on slightest provocation,

irritation, unhealthy substances, toxins, in the blood, poison the fine and delicate nervefibre, and disturb and check cerebral activities. Inflamed intoxicated nerves set up a reaction of their own, clashing with voluntary activities that we initiate in the brain. Irritated nerves are like so many goads constantly and harassingly pricking a quiet horse, who being thus pricked, fails to understand which way he is required to go. He goes in a direction his master does not want him to go. The aim of fasting is to remove these intoxicating substances from the system, which do not allow the brain to obey its real master and make itself loyal to its lord and thus render it a useless and mischievous instrument.

“ It cannot be emphasized too strongly that over-feeding is always an injurious process, whether the over-eater is well or ill. When we eat more than we can digest and assimilate the undigested portion, in passing through the intestines, constantly throws off poisons which are absorbed into the blood stream which they thus devitalize and render impure. The nervous system thereby is taxed and the reserved forces of body called upon to get rid of this surplus of food and in addition, the poisons have the effect of deadening that exuberance of life that makes a man full of Vim, energy, snap and force. ”

We shall study this question of fasting from another standpoint. In accordance of the views of the Modern Science, the body is a cell-republic- a

cell-colony, wherein all cells are united by law of common well-being-the organic life.

The requirements of body are as much the requirements of the cells, as the requirements of the army or the city are the requirements of the soldiers or the citizens.

The body-the call republic-is healthy and happy, if the individual cells are healthy and happy. The body inspires oxygen that the cells may have oxygen. The body requires the carbonic acid gas that the cells may get rid of its carbonic acid gas. The body gets rid of its secretions and excretions that the cell may get rid of its secretion and excretions. The body eats and drinks, that the cells may be nourished and supplied with food and water. The cell respines, eats, digests assimilates, secrets, excrets works, rests and multiplies. It is healthy or diseased.

When the cells are overloaded with organic refuse and waste and are unable to eliminate them, the cellular function deteriorates, and the whole body suffers. Rheumatism, Gout, Dyspepsia, Pneumonia, and other diseases are apparent instances of such inability of the cells to throw off their wastes-toxins. The fasting in such cases is really an immediate and unfailing successful remedy.

According to Jainism, Tapa is classified under two heads, Bahya (external) and Antaranga (internal). The one refers to the restraint of the physical body and the other to mind. The Bahya is again

subdivided into six kinds viz (1.) Anashana 2. Avamodarya, 3. Vritiparisankhyāna, 4. Rasaparityaga, 5 Sambuta, 6. Kayaklesa again the Antaranga (Internal) is subdivided into six types— (1) Prayashchitta, 2 Vinaya, 3 Vaiyāvṛitya, 4 Subdhyaya, 5 Vyutsarga, 6 Dhyāna.

(1). Anashana means fasting. It is intended for the sense organs and withdrawal of desires from and attachment to bodily pleasures. Avamodarya means avoidance of full meals. It energises the mind as well as the body and also acts as a cure in removing the causes of various diseases. 3. Vritiparisankhyana refers to restriction pertaining to diet as reducing the number of eatable things and receiving them from certain quarters, at a certain time, and also from particular persons of high purity. 4. The fourth Rasaparityaga signifies abstention from taste and tasteful articles. They are milk curds, sugar, salt and oil, and clarified butter.

Kayaklesha means the endurance of physical troubles. An aspirant after Moksha must practise to refuse many comforts without losing the balance of mind. He must equally bear both heat and cold etc., Samtīnata means the withdrawal of the senses from their respective objects. He would thereby be enabled to cultivate the habit and spirit of renunciation. He would be free from all temptations and be able to subjugate passions and also regulate his thought, speech, body and to ascertain whether the place of his future goal is free from the fair sex.

(Antaranga):—Prayashchitta means doing of penance in expiation of faults committed through *pramada* or negligence. It equals the moral confession to the holy *gūrū*, of the sins and crimes one may have done. He accepts the penalty imposed on him by a *guru*, and pledges himself not to repeat his crimes. *Vinaya* means eagerness to pursue right faith, right knowledge, right conduct and proper restraint. It signifies reverence to those who are superior in knowledge, belief, conduct, and austerity. *Vaiyavratya* means rendering the services wholeheartedly to the old, infirm and sick *sadhus*. It includes the service to humanity at large whereby one works off his *Karmas* and achieve purification of the heart. *Svadyaya* includes the study of Jain-scriptures, imparting instructions to others, referring doubts to a *guru*, repetition, thinking over again and again with a concentrated mind the lessons and to read religious stories from the scriptures. *Nyutsarga* means non attachment to the body from discriminating *Atman* from the body. It is the *Nityānitya Viveka* of the *Vedantis*. *Dhyana* means meditation. It is classified into *Arta*, *Roudra*, *Dharma* and *Shukla* which will be explained hereafter in the notes on *Dhyāna*.

The spiritual teachers have prescribed rules of austerity based on scientific principles in order to bring the roving mind under control and to facilitate the practice of contemplation, the chief essential for *Moksha*.

તપોરહસ્ય—

“ લોભુપતાને મન્દ કરવી, એ તપ છે—એમાં તપનું તમામ રહસ્ય આવી જાય છે. જેઓના હૃદય-લવનમાં વિવેકરૂપ પ્રદીપ આત્મોન્નતિ-સાધક માર્ગોને પ્રકાશિત કરી રહ્યો છે, તે ધન્યવાદપાત્ર મનુષ્યો આ તપમાં રમણ કરે છે. ”—૩૭

વિશેષ.

વૈદિક દષ્ટિએ પણ તપ લાભકારી છે. કમમાં કમ પંદર દિવસે એક ઉપવાસ કરવાથી ઉદરનો કોડો સાફ થઈ જાય છે. રોજના ખોરાક અને નિર્માલ્ય વસ્તુઓના ભક્ષણથી જે કચરો પેટમાં ભરાયલો હોય છે, તે પાક્ષિક ઉપવાસથી બળી જાય છે અને ઉપવાસના પારણે ફક્ત પરિમિત ઉજ્જ્વલ દૂધ લેવાથી દસ્ત સાફ ઉતરી આવતાં પેટ સ્વચ્છ થાય છે તથા શરીરમાં આરોગ્યનો અનુભવ થાય છે.

આજકાલ યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં ઘણાં ઉપવાસચિકિત્સાલયો ઉદ્ભવ્યાં છે. તેઓનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે આરોગ્યપ્રાપ્તિને માટે ઔષધસેવન કરતાં પ્રાકૃતિક ચિકિત્સા વધુ ફાયદામંદ છે અને તે પ્રાકૃતિક ચિકિત્સા એ ઉપવાસચિકિત્સા છે. ખરી જૂખનો અનુભવ અને અન્નનો સ્વાદ ઉપવાસો દ્વારા મળે છે. આયુર્વેદનો પણ એજ મુદ્રાલેખ છે કે—“ લંઘનં પરમૌષધમ્ ”

લાવપ્રકાશમાં લખ્યું છે કે—લંઘન કરવાથી દોષો નષ્ટ થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શરીર હલકું બની જાય છે અને જૂખ વધુ લાગે છે. વાત-પિત્ત-કફની વિપમતાદશામાં જે દોષો ઉભા થાય છે તેજ રોગોનું મૂળ કારણ છે, એમ આયુર્વેદનો સિદ્ધાન્ત જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે એ હકીકત માનવામાં લગારે સંકોચ થઈ શકતો નથી કે—લંઘનથી રોગોનો નાશ થાય છે. અહીં લંઘન શબ્દથી ઉપવાસનુંજ તાત્પર્ય સમજવાનું છે. સુશ્રુતમાં પણ એ વાતનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિ અને વાતાદિપ્રકૃતિ ઠીક દશામાં ન હોય તો લંઘન (ઉપવાસ) થી તે વ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં આવી શકે છે.

પાશ્ચાત્ય ડાક્ટરોનો સિદ્ધાન્ત છે કે—જ્વરાદિ રોગથી આક્રાન્ત થયેલો અગર આહાર છોડી દે, તો તેની આહાર પચાવવાવાળી શક્તિ તેના

રોગને શમાવવામાં લાગી જાય છે અને એ સ્થિતિના આધારે તે માણસ નીરોગ થઈ જાય છે.

ઘણાએક પાશ્ચાત્ય ડાક્ટરોએ પોતાના સ્વાનુભવથી એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે અનેક પ્રકારના રોગોને દૂર કરવામાં ઉપવાસચિકિત્સા એ રામબાણ પ્રયોગ છે. અનેક યુરોપીયનોએ ઘણા વખતના પોતાના રોગો ઉપવાસથી હાંકી કાઢ્યા છે. ડાક્ટર ખરનર મૈકફ્રેડન પોતાનો ઉપવાસ-સંબંધી સ્વાનુભવ જણાવતાં કહે છે—“ જેઓ એમ સમજતા હોય કે ઉપવાસ કરવાથી શરીરબળ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તો તેઓની તે ખૂલ છે. ” ડાક્ટર મહાશયનું કહેવું છે કે—સાત દિવસના ઉપવાસની તપસ્યામાં સાતમા દિવસે મારા શરીરમાં જે બળસંચાર જણાયો તે મને પોતાનેજ આશ્ચર્યજનક લાગ્યો.

એક યુરોપીયન લેડીનો લકવાનો રોગ અનેક ઔષધોપચારથી ન્યારે ન મટ્યો, ત્યારે તેણીએ ચાલીસ દિવસના ઉપવાસો કર્યાં, આથી તેણીનું શરીર નીરોગ થયું.

ડૉ ટૅનરે એકવાર ચાલીસ ઉપવાસો કરી યુરોપ, અમેરિકાની જનતાને ઉપવાસજનિત અનેક લાભો બતાવી આપ્યા હતા. અમેરિકાનાં સુપ્રસિદ્ધ લેખક માર્ક ટ્વેનને ઉપવાસ સંબંધી યુક્તિ તરફ બહુ વિશ્વાસ હતો. તેઓને ન્યારે જાર વા સ્લેબ્મ ઉત્પન્ન થતું, ત્યારે તેઓ તરત ઉપવાસ કરતા. અમેરિકન અષ્ટન સિકલેઅર નામક સુપ્રસિદ્ધ લેખક મહાશયે ઉપવાસથી ઘણો લાભ ઉઠાવી તે સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કર્યો છે.

સહુથી વધારે ઉપવાસો રિચર્ડ ફ્રાસેલ નામક એક પુરૂષે કર્યાં હતા. આ ભાઈને જલોદરનો રોગ હતો અને આખું શરીર સજી ગયું હતું; પરંતુ તેઓ નેવું દિવસો સુધી ઉપવાસો કરી પોતાની ગુમાવેલી તન્દુરસ્તી પુનઃ મેળવી શક્યા.

આવી રીતે યુરોપ, અમેરિકામાં સેંકડો આદમીઓ ચાલીસ ચાલીસ અને પચાસ પચાસ ઉપવાસો કરી અજીર્ણ, ગરમી, કંઠમાળ વગેરે ઘોર રોગોથી મુક્ત થયા છે. એવા રોગીઓ પણ કે જેઓને માટે મોટા મોટા ડાક્ટરોએ પણ હાથ ખંખેરી નાંખ્યા, તેઓ ઉપવાસની ચિકિત્સાથી આરોગ્ય મેળવી શક્યા છે.

ઉપવાસચિકિત્સક પાશ્ર્વત્ય ડાક્ટરોએ એ પણ સપ્રમાણ પુરવાર કરી આપ્યું છે કે ઉપવાસચિકિત્સા કેવળ શારીરિક લાભને માટેજ પર્થોક્ત છે, એમ નથી, એનાથી માનસિકરુપરણ અને મસ્તિષ્કવિકાસ પણ મેળવાય છે. આ વિષયમાં આપણા પ્રાચીન મહર્ષિઓ આદર્શ ઉદાહરણ છે. આપણા આર્યાવર્ત્તના પ્રાચીન મહર્ષિઓ ઘેર તપશ્ચર્યા કરવા છતાં પણ વિચારબળ અને કુદ્ધિમાં પાછા નહોતા હતા, પરન્તુ તેઓને મગજ ઉલટા એવા વિકાસમાં મૂકાતો કે જેથી તેઓ અપૂર્વ તત્ત્વોની શોધ કરી શકતા હતા.

યોગ્યતા અને વિવેકપૂર્વક ઉપવાસો કરવામાં જેટલો લાભ રહેલો છે, તેટલોજ ગેરલાભ અવિવેકપૂર્વક કરાતી તપસ્યામાં રહેલો છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

ઉપવાસજનિત લાભ જાળવવા માટે ઉપવાસના પારણ્યમાં ખૂબ સાવધાનતા રાખવી જોઈએ છે. લાંબા ઉપવાસો કર્યા પછી પણ પારણ્યમાં લગાર જો ગેરસમજુતી થઈ જાય, તો તેમાં મહાન અનર્થ ઉભો થવાનો સંભવ રહે છે. અને વખતે મૃત્યુના પંખમાં પણ સપડાઈ જવાનું બની આવે છે.

ટૂટલાક મહાનુભાવોના ઉપવાસો આપણને કુતૂહળ ઉપજાવે તેવા હોય છે. અન્ય દિવસોમાં બાર આનાનો ખોરાક લેવાતો હોય ત્યારે ઉપવાસના (!) દિવસે દોઢ રૂપિયાનો ખોરાક લેવાય. આ શું ઉપવાસ કહી શકાય ખરો ? શાસ્ત્રકરોએ ઉપવાસ નહિ કરી શકનારાઓ માટે પલાહાર (પલપ્રમાણ આહાર) કરવાનું ફરમાવ્યું, પરન્તુ પાછળથી પલાહારમાંથી ફલાહાર થયો અને ફલાહારમાંથી ઢગલાહાર થયો. મથુરા, વૃન્દાવન તરફ ડીકેન કહેવાય છે કે—“ લાલજીની ઇકાદશી દ્વાદશીની વાદો-હે ”

ઉપવાસનું ખરૂં લક્ષણ તો એ છે કે—

“ કષાયવિષયઽઽહારત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસં વિજાનીયાત્ શેષં લંબનકં વિદુઃ ” ॥

—“ કષાય, વિષયો અને આહારનો ત્યાગ જેમાં કરાય છે, તેને ઉપવાસ જાણવો. બાકી તો લાંબણ છે.

આવા પ્રકારનોજ ઉપવાસ વાસ્તવિક ઉપવાસ છે. દ્રવ્ય અને ભાવ બંને આરોગ્ય એવા ઉપવાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. શારીરિક અને આત્મિક એ બંને મજા એવા ઉપવાસથી ક્ષીણ થાય છે.

अथ पञ्चमं कर्त्तव्यं मुक्त्यद्वेषं प्रस्तुवन्न मुक्तिं द्विषतः परिदेवयते—

समग्रकर्मक्षयतोऽपवर्गो भवाभिनन्दा इमकं द्विषन्ति ।

अज्ञानसाम्राज्यमिहास्ति हेतुरहो ! महादारुण एष मोहः ॥ ૩૮ ॥

Absolution is obtained through the destruction of all Karmic forces. Those dallying with the pleasures of this world dislike it. The only cause of which is deep ignorance. Oh ! terrible, tremendously terrible is this infatuation. (38)

પાંચમું કર્તવ્ય—

મુક્ત્યદ્વેષ.

“ સમગ્ર કર્મેનાં ક્ષય થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મોક્ષને ભવાભિનન્દા લોકો પસંદ કરતા નથી—એના ઉપર એઓને અશ્વિ-દ્વેષ હોય છે. આમ હોવામાં એઓનું અજ્ઞાનસામ્રાજ્યનું કારણ છે. અહા ! મોહનું પ્રાણલય ખરેખર અતિભયંકર છે. ”—૩૮

કે મુક્તિ નિન્દન્તિ ?—

संसारभोगे सुखमद्वितीयं ये मन्वते लुप्तविवेकनेत्राः ।

निःश्रेयसं ते समधिक्षिपन्त आश्चर्यपात्रं न सतां भवन्ति ॥ ૩૯ ॥

Those blinded by ignorance who believe unparalleled bliss in worldly pleasures completely disregard Absolution. The wise have no cause to wonder here. (39)

કોણ મુક્તિને નિન્દે છે ?—

“ વિવેકરૂપ નેત્રને લુપ્ત કરી બેઠેલા જેઓ સંસારના ભોજનમાં

અદિતીય આનન્દ માને છે, એઓજ મોક્ષને ધિક્કારે છે; અને એવા આણુસો મોક્ષને ધિક્કારે, એમાં તત્ત્વજ્ઞોને કંઈ આશ્ચર્ય કરવા જેવું હોતું નથી. ”—૩૯

કુબુદ્ધિનાં કુબુદ્ધિમાવર્ણયતિ—

સુસ્વાદુદુક્તિર્મયુરં ચ પાનં મનોજ્ઞવસ્ત્રાભરણાદિધાનમ્ ।

ઇતસ્તતઃ પર્યટનં યથેષ્ટં વયસ્યગોષ્ઠી સુમુખીમુખં ચ ॥ ૪૦ ॥

ઇત્યાદિકં શર્મં बहुप्रकारकं संसारवासे प्रकटप्रतीतिकम् ।

મુક્તૌ ક્વ નામેતિ વિવસ્થ મોદકાન્ પ્રસારયન્ત્યજ્ઞગણે કુબુદ્ધયઃ ॥ ૪૧ ॥

યુગ્મમ્ ।

Delicious food, sweet drinks, charming dress and ornaments, freedom of movements, parties of friends and company of beautiful women, such and other kinds of happiness are experienced in this world; but they are absent in the absolution. Wicked persons spread such poisonous but palatable notions about happiness among the ignorants. (40-41)

કુબુદ્ધિવાળાઓની કુબુદ્ધિ—

“ સ્વાદિષ્ઠ ભોજન, મધુરપાન, મનોહર વસ્ત્ર-અલંકારો વગેરે ધારણ કરવાં, જ્યાં ત્યાં આગ-અગીચામાં યથેષ્ટ વિહરણ કરવું, મિત્રગોષ્ઠી અને સુન્દરીનો સમાગમ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં સંસારવાસમાં રપષ્ટ અનુભવાતાં સુખો શું મુક્તિમાં છે ? આવાં સુખો જ્યારે મુક્તિમાં નથી, તો તેવી મુક્તિ કેવી રીતે ઇચ્છવાજોગ હોઇ શકે ? ”

આવી રીતે ઝેરના લાડવા દુર્બુદ્ધિ લોકો ભોળા જનસમાજમાં ફેલાવે છે. ”—૪૦, ૪૧

સાંસારિકસુખસ્ય દુઃખત્વં પ્રસાધયતિ—

સંસારભોગેષુ મુખં યદેવ પ્રતીતિમારોહતિ દુઃખમેત્ત્ ।

કર્મોજ્જવત્વાત્ ક્ષણભ્રુત્વાદ્ દુઃસ્થાન્વિતત્વાદમહત્ત્વત્થ ॥ ૪૨ ॥

Whatever happiness is conceived to exist in the enjoyment of worldly pleasures is nothing but misery, because it is produced by the Karmic forces, transitory, full of misery, and of less value. (42)

સંસારતું સુખ દુઃખ છે—

સંસારના ભોગોમાં જે સુખ અનુભવાય છે, તે સુખ વસ્તુતઃ દુઃખ છે; કારણ કે તે કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર છે, ક્ષણભંગુર છે, દુઃખમિશ્રિત છે અને તુચ્છ છે ”—૪૨

ભાવાર્થ—સંસારપ્રપંચમાં વ્યવહારદૃષ્ટિએ જે સુખ ભાસે છે, તે અતિપ્રચંડ દુઃખની સાથે સંબંધ રાખતું હોવાથી ગ્રાહ્ય નથી. નિશ્ચયદૃષ્ટિએ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થનારાં સુખો સુખજ નથી. પુણ્ય અને પાપ એ બંને કર્મ છે અને અતએવ તે બંધન છે. એ બંધનો રહેતે ખરું સુખ હોઈ શકે નહિ.^૧ એજ માટે વ્યાસ, પતંજલિ વગેરે મહાત્માઓએ સંસારમાં સુખનો અભાવજ માન્યો છે. ગૌતમ ઋષિએ પણ એકવીશ દુઃખોની અંદર સુખ પણ ગણ્યું છે.

મુક્તિમહત્ત્વં પ્રકટયતિ—

समस्तकर्मक्षयतोऽखिलार्थप्रकाशयुक्तं सुखमद्वितीयम् ।

यस्मिन् त्रिलोकीसुखमस्ति बिन्दुर्मुक्तौ क इच्छेन्नहि ? , को भवेद् द्वि ? ॥ ४३ ॥

Who will not long for the attainment of that unparalleled happiness which is the result of the destruction of all the Karmic forces and which illumines everything and before which the worldly pleasures are as nothing ? Who will disregard it ? (43)

૧ આ હકીકત વિશેષાવશ્યકના અભારમાં ગણધરવાદમાં જુઓ.

મુક્તિનું મહત્વ—

“ સર્વ ક્રમેનો વિધ્વંસ થયેથી, અનન્તજ્ઞાનયુક્ત ને અદ્વિતીય-આત્મીય-સ્વાભાવિક સુખ પ્રકટ થાય છે અને ને સુખની આગળ સંમત ત્રિલોકીનો સુખસમૂહ બિન્દુમાત્ર છે, એવું સુખ મુક્તદશામાં કાણુ ઇચ્છે નહિ ? કાણુ ડાહ્યો મનુષ્ય એવી મુક્તિ ઉપર દ્રેષ રાખે ? ”—૪૩.

મુક્તબદ્ધેષસ્ય ઉપાયાન્તરપ્રાધાન્યમ્—

एष च मुक्तावनुकूलवृत्तिरवाद्युपायोऽभिहितेषु मुख्यः ।

यस्मिन् स्थितेऽपि भवन्त्युपाया यत्रास्थिते व्यर्थे उपायराक्षिः॥૪૪॥

So partiality for absolution is the chief means, in the presence of which other requisites become fruitful, while in the absence of which all other requisites of the Yoga are of no use. (44)

Notes:—Every embodied soul, high or low in the evolutionary stage, seeks happiness and tries to avoid evil. In other words it tries to be free from what he considers to be misery and pain and to attain what he thinks to be happiness. The ideal of true happiness and evil varies with different persons in different countries and ages, according to their religious conceptions and stand-points. As long as one is in the phenomenal stage and identifies himself with his body, he looks upon worldly pleasures as true happiness and is ready to undergo any amount of trouble and difficulty to achieve this end. His activities are directed by selfish prompting and desires. They result from external impulses. When his mind becomes firm in the belief of the existence of Soul, Karma, Rebirth & Liberation. Selfish motives gradu-

ally cease and are replaced by motives altruistic and selfless in character. He then becomes free from materialism and the divine light dawns upon him. His apathy towards Moksha (liberation) ceases. He progresses himself further and is blessed with the glimpses of true light. He then begins to identify his interests, with the interest of others and to view correctly the misleading and dazzling grandeur of external appearances and to do actions as tend to universal good. He does not feel hatred towards people who are vicious, sinful but maintains an indifferent attitude towards them and fully sympathises with their object and condition and tries his best to ameliorate it as much as it lies in his power. He is free from up-holding tenaciously his own views if they are perverse. His actions, words and mental activities work on the line of religious toleration. Eventually he feels the Supreme Truth that his higher soul, purged of all karmic dross is even blissful and absolutely free from all karmic bondage-the prime root of all evil in the form of rebirth, old age, death and disease. Thus one who has lost all apathy for liberation and is inspired for its attainment, without being distracted by perverse manifold mental activities, becomes calm, selfcentred and competent to realise the real truth. So loving attitude for liberation, is a primary necessity in the path of advancement to the Highest Truth.

‘મુક્ત્યદેય’ મુણ્ડનું પ્રાધાન્ય—

“ આ ઉપરથી એ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે-મુક્તિ તરફ અદેય

એજ ‘ પૂર્વસેવા ’ નામથી જાણીતા થયેલા યોગોપાયોની અંદર અગ્ર-
મુખ્ય પદ ધરાવે છે. યોગના સઘળા ઉપાયોમાં આ ઉપાય પ્રથમ પ્રાપ્તવ્ય
છે. આ ઉપાય પ્રાપ્ત થયેથી અન્ય ઉપાયો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, જ્યારે
આ ઉપાયની અપ્રાપ્તિમાં પ્રાપ્ત કરેલા અન્ય ઉપાયો નિષ્ફળ નિવડે
છે. ”—૪૪

વ્યાખ્યા.

મોક્ષ-અદ્વેષ એ યોગપ્રાપ્તિનો છેલ્લો ઉપાય બહુ અગત્યનો છે.
મોહનીયકર્મના ઉદયથી વિપયાનન્દની વૃત્તિઓ ઉછળતી રહે એ બનવા-
જોમ છે, પણ મોક્ષ તરફ દ્વેષવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. ભવોદ્વેગ એ
યોગની પ્રાપ્તિનો અસાધારણ હેતુ છે, અને તેને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન
મોક્ષ-અદ્વેષ છે. મોક્ષ-અદ્વેષ એ ખરેખર મનની વૃત્તિનો વિષય છે.
એની સિદ્ધિ કઠિન ન કહેવાય તો સહજ પણ ન કહી શકાય. મોક્ષ
તરફ અભિચ્છિવાળી લાગણી ઉત્પન્ન થવા પહેલાં મોક્ષ તરફ ધ્યાનની
વૃત્તિ નષ્ટ થવી જોઈએ છે.

પૂર્વસેવાના આ છેલ્લા અંગ (મોક્ષ-અદ્વેષ) વગર ગુરુ-દેવાદિ-
પૂજન ગુણસંપાદક થઈ શકતું નથી. કલ્યાણાભિમુખ હૃદયથી જે ધાર્મિક
અનુશાનો કરવામાં આવે છે, તેજ વાસ્તવમાં કલ્યાણકારી કહી શકાય છે.

શાસ્ત્રકારો દેવ-ગુરુસેવાદિ ધાર્મિક અનુશાનોને પાંચ પ્રકારોમાં
વિભક્ત કરે છે. તે પાંચ પ્રકારો-વિષ, ગર, અનનુશાન, તદ્દેતુ અને
અમૃત છે.

લાભ-પૂજન-પ્રયાતિની આકાંક્ષાએ જે ધર્મકૃત્ય કરવામાં આવે છે,
તે વિષ છે. વિષ જેમ પ્રાણનો સંહાર કરે છે, તેમ આ અનુશાન
સચ્ચિત્તનો સંહાર કરનાર છે. પારલૌકિક સ્વર્ગાદિ વૈભવની તૃષ્ણાએ જે
ધર્મપ્રવૃત્તિ આચરવામાં આવે છે, તે ગર છે. કુદ્રવ્યસયોગથી બનેલું
ગર નામનું વિષ જેમ કાલાન્તરે પ્રાણધાતક બને છે, તેમ આ ખીજું
અનુશાન ભવાન્તરમાં પુણ્યફળનો અનુભવ કરાવીને પછી અધોગતિમાં
પડે છે.* ધ્યાન વગર-ઉપયોગરહિત જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે-

* આજ માટે નિદાન (નિયાણું) બાંધવાનું નિષેધ્યું છે.

સમ્પૂર્ણપ્રવૃત્તિની જેવી ક્રિયા અનુષ્ઠાન છે. ઓષસંજ્ઞા યા લોક-
સંજ્ઞાથી+ જે અશુદ્ધ ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તેનો આ અનુષ્ઠાનમાં
પ્રવેશ થાય છે. શાસ્ત્ર, ગુરુ કે જ્ઞાનવંતોની અપેક્ષા રાખ્યા વગર શૂન્ય મનથી
જે ક્રિયા કરવી તે ઓષસંજ્ઞા છે. અને શુદ્ધતાની દરકાર રાખ્યા સિવાય,
એટલે કે ‘ શુદ્ધક્રિયાની પ્રરૂપણા કરવામાં શુદ્ધક્રિયા બનવી અશક્ય
હોવાને લીધે મૂલતઃ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થશે અને એથી તીર્થનો વિચ્છેદ
થશે ’-એમ માની શુદ્ધ ક્રિયા તરફ એદરકારી રાખી, અબુધલોકપ્રવાહ
પ્રમાણે ક્રિયામાં પ્રવર્તતા રહેવું એ લોકસંજ્ઞા છે.

તદ્વેતુ અનુષ્ઠાન એ છે કે જે ક્રિયા મોક્ષના ઉદ્દેશે પ્રીતિપૂર્વક
સાધવાનતાથી કરવામાં આવે છે. આવી ક્રિયા કરનારા પ્રાણીને સંસાર-
ભ્રમણકાળ વધુમાં વધુ એક પુદ્ગલપરાવર્તિ બાકી રહેલો હોય છે.
છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તિ કાળને શાસ્ત્રકારો ધર્મનો યૌવનકાળ બતાવે છે.
ભોગાનુરાગી યુવકને બાલકીકા જેમ શરમ ઉપજાવે છે, તેમ ધર્મમાં
યુવક એવા સન્નજનને અશુદ્ધ ક્રિયા તરફ લગ્નમ ઉદ્દાવે છે. આ સ્થિતિ-
માંથી ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ શરૂ થાય છે.

અમૃત અનુષ્ઠાન શુદ્ધ સ્વાભાવિક ભાવધર્મને કહેવામાં આવ્યું
છે. આ અનુષ્ઠાનમાં આત્મપરિણામ બહુ નિર્મલ રહે છે. સર્વ પ્રકારે
શુદ્ધ અને નિર્મલ ઉલ્લાસ પુર-સર થતી ક્રિયાને અમૃત નામ આપ્યું
છે. આ અનુષ્ઠાનથી મોહરૂપ વિપના વિકારો નષ્ટ થઈ જાય છે, અતઃ
એવ એનું “અમૃત” નામ અર્થયુક્ત-અધ્યેસતું છે.

પાંચ અનુષ્ઠાનો જોયાં. તેમાં છેલ્લાં બે શુભ છે, તેમાં પણ છેલ્લું
અનુષ્ઠાન શ્રેષ્ઠતર છે.*

પ્રસ્તુત પૂર્વસેવા વધુમાં વધુ એક પુદ્ગલપરાવર્તિ સંસાર બાકી
રહો હોય છે, ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પૂર્વસેવાને પ્રાપ્ત કરવી, એ પ્રાર્થ-

+ “ ઓષસંજ્ઞાઽપ્ર સામાન્યજ્ઞાનરૂપા નિવન્ધનમ્ ।

લોકસંજ્ઞા ચ નિર્દોષતુઝ્ઞમાર્ગાનપોક્ષિણી ” ॥

(અધ્યાત્મસાર, ત્રીજો પ્રબન્ધ.)

* “ આદરઃ કરણે પ્રીતિરવિઘ્નઃ સમ્પદાગમઃ ।

જિજ્ઞાસા તત્ત્વસેવા ચ સદનુષ્ઠાનલક્ષણમ્ ” ॥ ૧૨૧ ॥

(યોગદષ્ટિસમુચ્ચય.)

મિક યોગપદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિ ઉપર પહેંચેલો અપુનર્જન્મક^૧ કહેવાય છે. અપુનર્જન્મકનો સંસારબ્રમણ્ણકાળ વધુમાં વધુ એક પુંદ્રગલપરાવર્ત જ્ઞાનવામાં આવ્યો છે. આ અવસ્થામાં ઉપર્યુકત પાંચ અનુષ્ઠાનો પૈકી પ્રથમ ચોથું અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત હોય છે. અપુનર્જન્મક અવસ્થામાંથી ક્રમશઃ સમ્ય-જ્ઞાપિ અવસ્થામાં અવાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિઅવસ્થા બ્રાન્તિરહિત અને દિવ્ય છે. સમ્યગ્દષ્ટિઅવસ્થા સાથે જ્યારે ઉચ્ચચારિત્રાયરણનો સંગમ થાય છે ત્યારે તે અવસ્થા ઉચ્ચ ક્ષાત્રીની બને છે. એ અવસ્થાનું નામ-‘વિરતિગુણસ્થાન’ છે. આ અવસ્થામાં આગળ વધતાં અધ્યાત્મનો બહુજ ઉચો રસ્તો પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉવસંજિદીશું: કથયતિ—

इत्येव योगप्रथमाधिकारिप्रवर्तनं किञ्चिदिदं न्यगादि ।

यथावदस्मिन् पथि सञ्चरन्तः सम्यग्दृशो ग्रन्थिभिदा भवन्ति॥૪૫॥

Thus is shortly described the mode of conduct which a novice in the practice of Yoga should follow; if those who observe it properly are able to cut off all the karmic knots, and attain right belief. (45)

Notes:—The man aspiring after Samyaktva must undergo three processes (1) Yathapravritti Karana (2) Apurva Karna and (3) Anivritti Karana. In the first stage a huge reduction of the length of time of Karmas is to be achieved. The feeling that this Sansar is full of sorrows and miseries should arise in his mind. The duration of Karmas must then be limited to less than kodakodi sagaropama of all the karmic forces except Ayuh Karma and he is nearing towards the cutting of the karmic knot.

૧ અપુનર્જન્મકની માહિતી પ્રથમ પ્રકરણમાં ૧૬ માં શ્લોકની નોટમાં આપી છે, ત્યાં જુઓ.

The Second Process—" If the living being can succeed in reducing by only fortyeight minutes this one hundred billion years maximum duration of the Karmas he is then in the second process " (Jain Karma philosophy). Here he manifests his desire to remove the worst type of four passions.

In the third procese he actually controls the worst type of four passions. The end of the second process is the beginning of the third. The three Mohaniya (delusive) Karmas and the worst stage of four passions are rendered impotent. Thus the Mithyātva (delusion) being removed and the karmic knot being cut off, the lowest kind of Samyaktva is reached.

Granthi means the knot knitted by inborn attachment and aversion as to convictions regarding conduct, Bheda means cutting off.

The three karanas can be best explained by the following illustration. Three travellers were going along in a jungle. on their way through the forest the sun set down and they were much frightened at the sight of robbers. The robbers attacked these travellers. One of whom, being much afraid, retraced his steps hastily; the second was caught by the robbers, but the third boldly faced them and advanced on his way fighting against them and finally reached a safe place.

Now this story can be thus allegorised. The jungle stands for the human brith, the long way

stands for environments of the karmic forces. The karmic knot stands for the abode of fears, attachment and aversion stand for two robbers. Now the traveller who could not fight against attachment and aversion, has to repeatedly revolve in the cycle of births and deaths. The second who succumbed to passions could not free himself from the knot. But the third who successfully subdued the passions reached the city of right attitude. (Jain Tattvādarsha)

ઉપસંહાર અને નિગમન.

“ એ પ્રકારે યોગના પ્રથમ પગથિયા ઉપર આવવાના ઉમેદવારોએ કેવું વર્તન રાખવું જોઈએ, એ વાત સંક્ષેપમાં કહેવાઈ. આ માર્ગે સારી રીતે પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ ક્રમેણુ આગળ વધીને અન્થિનો ભેદ કરી શકે છે; અને એ અન્થિનો ભેદ થયેથી એઓ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને સમ્યગ્દષ્ટિ બને છે. ”—૪૫

વ્યાખ્યા.

‘ સમ્યક્ત્વ ’ શબ્દનો અર્થ યથાર્થ તત્ત્વદષ્ટિ થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્ત્વ એ બધા એકાર્થક પર્યાય શબ્દો છે. એ વસ્તુ જેને પ્રાપ્ત થઈ હોય તે સમ્યક્ત્વી, સમ્યગ્દર્શની, સમ્યગ્દષ્ટિ^૧ વગેરે શબ્દોથી ઓળખાય છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ એવી સૂક્ષ્મ પદ્ધતિથી બતાવવામાં આવ્યું છે, કે જે જોતાં જૈનેતર વિદ્વાનોને બધું નવીનતા ભરેલુંજ લાગે. આપણે આ બાબતને લગાર દૂંકાણુમાં અહીં જોઈ જવી પડશે.

જૈનપ્રક્રિયા પ્રમાણે ૨જોઈ ગયા છીએ કે કર્મના આઠ પ્રકારો છે, અને તે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, જોવ

૧ સમ્યગ્ (યથાર્થ) દષ્ટિ છે જેની, તે, આમ બહુવીહિ સમાસ કરીને.

૨ જુઓ ! પ્રથમ પ્રકરણના ૧૪ મા શ્લોકના વિવરણમાં.

અને અન્તરાય. આ આઠે કર્મોમાં મોહનીય કર્મ અતિપ્રબળ છે. મોહનીય કર્મના એ પ્રકારો છે—દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય. તત્ત્વદષ્ટિને અટકાવવાનું કામ દર્શનમોહનીયનું છે અને ચારિત્રને અટકાવવાનું કામ ચારિત્રમોહનીયનું છે. તત્ત્વદષ્ટિનો વિકાસ થાય, ત્યારે ચારિત્ર મેળવાય છે, એ માટે પ્રથમતઃ દર્શનમોહનીય કર્મ ઉપર વિજય મેળવવાની અગત્ય રહે છે. ‘દર્શનમોહનીય’ શબ્દજ્ઞ બતાવી આપે છે કે તે, દર્શનને આચ્છાદન કરનાર છે. આ દર્શન શબ્દનો અર્થ યથાર્થ તત્ત્વશ્રદ્ધાન થાય છે. યથાર્થ તત્ત્વશ્રદ્ધાનને અટકાવનાર આ કર્મનો (દર્શનમોહનીયનો) વિલય કરવાથી સમ્યક્દર્શનનો^૧ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, બીજા શબ્દોમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમ્યક્દર્શનને મેળવવા પ્રથમતઃ કર્મોનું સ્થિતિબળ ધ્રુવનું જોઈએ છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અન્તરાય એ ચાર કર્મોનો સ્થિતિકાળ ઉત્કૃષ્ટ ત્રીશ કોડકોડી સાગરોપમ છે.^૨ નામ અને ગોત્ર કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકાળ વીશ કોડકોડી સાગરોપમ છે. મોહનીયકર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકાળ સિત્તેર કોડકોડી સાગરોપમ છે અને આયુષ્ય કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકાળ તેત્રીસ સાગરોપમ છે. જઘન્ય સ્થિતિકાળ વેદનીયક-

૧ “ દર્શનમોહવિનાશથી જે નિર્મળ ગુણુકાણુ
તે નિશ્ચય સમકીત કલું તેના એ અહિકાણુ. ”

(યશોવિજયોપાધ્યાયકૃત સમકીતના સડસઠ બોલની સઝાય)

૨ એક કરોડને એક કરોડે ગુણુવાથી એક કોડકોડી થાય છે. હવે સાગરોપમ કેટલા કાળનું માન છે તે જોઈએ. એક યોજન (ચાર ગાઉ) લાંબા, પહોળા અને ઉંડા કુવામાં મનુષ્યના વધુમાં વધુ સાત દિવસ સુધીના ઉગેલા વાળ દબાવી દબાવીને એવા સજ્જડ ભરવા કે અગ્નિ યાજ્ઞ વગેરેથી એક પણ વાળને આંચ લાગી શકે નહિ. હવે તે પ્રત્યેક વાળના અસંખ્ય ખંડો કલ્પીને સો સો વર્ષે તે પ્રત્યેક ખંડને તે કુવામાંથી કાઢવો. આમ કાઢતાં જોટલા કાળે તે કુવો વાળથી ખાલી થાય, તેટલા કાળે ‘ પદ્મોપમ ’ (સૂક્ષ્મ અદ્ધા પદ્મોપમ) એવી સંતા આપી છે. આવા દશ કોડકોડી પદ્મોપમોને એક સાગરોપમ (સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમ) એવી સંતા આપવામાં આવી છે.

મનો ખાર મુહૂર્ત છે, (અન્ય આચાર્યોના મતે અન્તર્મુહૂર્ત છે) નામ અને ગોત્રકર્મનો આઠ મુહૂર્ત છે, અને બાકી બધાં કર્મોનો જઘન્ય સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત છે. (અન્તર્મુહૂર્ત એટલે સંપૂર્ણ બે ઘડી નહિ, પણ બે ઘડીની અંદરનો વખત. લોકપ્રકાશમાં દ્રવ્યલોકના ત્રીજા સર્ગના ૩૪ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—ત્ય સમયોથી આરંભ કરીને એક સમય ઉણી બે ઘડીના સમય સુધીનો બધો વખત અન્તર્મુહૂર્ત કહેવાય છે. ‘સમય’ એ જૈનસિદ્ધાન્તનો પારિભાષિક શબ્દ છે. એ એવો સૂક્ષ્મ વખત છે કે એનાથી ખીજો કોઈ સૂક્ષ્મ વખત નથી. છેલ્લામાં છેલ્લો સૂક્ષ્મ વખત એ ‘સમય’ છે. એ સમયો એક સેકન્ડમાં અસંખ્ય પસાર થાય છે.) કર્મદ્રવ્યો જેટલા વખત સુધી આત્મા સાથે જોડાયેલ રહે, તેટલા વખતને સ્થિતિકાળ કહેવામાં આવે છે. કર્મદ્રવ્યો વધુમાં વધુ જેટલો વખત રહે તેટલો વખત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકાળ અને ઓછામાં ઓછો જેટલો વખત રહે તેટલો વખત જઘન્ય સ્થિતિકાળ કહેવાય છે.

હવે આત્માના જે પરિણામવિશેષથી આયુષ્યકર્મ વળી સાતે કર્મોની સ્થિતિ કિંચિન્નૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે, તે પરિણામ-વિશેષને ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ કહેવામાં આવે છે. આવો પરિણામ પ્રાણિઓને અનેકશઃ પ્રાપ્ત થતો રહે છે. નદીનો પાણી નદીના પાણીના ધોધમાં ધસાતો ધસાતો જેમ સ્વતઃસ્વ ગોળ અને સુંવાળો બની જાય છે, તેમ તથાવિધ સંયોગો વચ્ચે કષાયમંદતાના યોગે અમુક કર્મ-દ્રવ્યપુંજનું સ્વતઃસ્વ શટન-પતન થતાં આત્મા કંઈક હલકા થાય છે. એ વખતનો આત્મપરિણામ ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ નામથી ઓળખાવ્યો છે. (‘યથાપ્રવૃત્તિ’ એટલે સાધારણ રીતે ઉપયોગ વગર ઉત્પન્ન થનારો ‘કરણ’ એટલે પરિણામ, એ ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ શબ્દનો અર્થ છે.) આવો પરિણામ અભવ્યોને પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ તેઓ એ પરિણામથી આગળ વધી શકતા નથી. ઘણા ભવ્યો પણ એ પરિણામ સુધી પહોંચીને પાછા હટી છે. એ પરિણામથી આગળ વધવામાં વચ્ચે આવતી અનિયનો બેદ કરવો પડે છે. અનિય એટલે ગાંડ, પણ પ્રસ્તુતમાં રાગ-દ્વેષની

૧ જુઓ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૩૩ માં અધ્યયનમાં. ખાર મુહૂર્તનો અભિપ્રાય તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં.

ગાંઠ^૧ સમજવી. આ અત્યંત મજબૂત ગાંઠને^૨ આત્માના જે અપૂર્વ શુદ્ધ અધ્યવસાયવિશેષથી ભેદી શકાય છે, તેને ‘અપૂર્વકરણ’ (‘કરણ’ એટલે અધ્યવસાય, અર્થાત્ અપૂર્વ અધ્યવસાય) એવું નામ આપ્યું છે. આ વખતે આત્મા શુદ્ધ ઉપયોગમાં ચઢતો હોય છે. અપૂર્વકરણ પછી તેથી અધિકશુદ્ધ ‘અનિવૃત્તિકરણ’ નામક અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થાય છે. (‘અનિવૃત્તિ’ એટલે સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન કર્યા વગર નહિ ચાલ્યો જનારો, એવો ‘કરણ’ એટલે અધ્યવસાય.) આ અધ્યવસાયના પ્રાપ્ત્યથી દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વમોહનીય) કર્મનાં દ્રવ્યો, જે બહુ લાંબા કાળ સુધી સ્થિતિ ધરાવનારાં છે, તેનાં બે ભાગલા પડે છે; એટલે એ અતિદીર્ઘકાળની સ્થિતિ ધરાવનારાં દ્રવ્યોમાંનો કેટલોક ભાગ ફક્ત અન્તર્મુદૂર્ત વખત સુધીની સ્થિતિવાળો બની જાય છે. આવી રીતે—મિથ્યાત્વકર્મદ્રવ્યોનો મોટો ભાગ અતિદીર્ઘસ્થિતિકાળવાળો અને તેમાંનો કેટલોક ભાગ અન્તર્મુદૂર્તસમયસ્થિતિવાળો, એમ જે બે ભાગલા પડે છે, તેને ‘અન્તરકરણ’ નામ આપ્યું છે. ‘અનિવૃત્તિકરણ’ અધ્યવસાયથી આ અન્તરકરણ બને છે. આ અનિવૃત્તિકરણ અધ્યવસાયમાં રહેતો આત્મા પેલાં અન્તર્મુદૂર્ત સુધી સ્થિતિવાળાં બનાવેલ દ્રવ્યોને અનુભવી-વેદી નાંખે છે અને એ સિવાયનાં અતિદીર્ઘસ્થિતિકાળવાળાં દ્રવ્યોના મોટા ભાગલાને ભરમચ્છન્નાગ્નિવત્ ઉદયપ્રાપ્ત ન થાય તેમ દબાવી દે છે. પેલાં અન્તર્મુદૂર્તવાળાં દ્રવ્યો જ્યારે તમામ વેદી લેવાય છે કે તેજ ક્ષણે મિથ્યાત્વનો લગાર પણ ઉદય નહિ હોવાથી સમ્યક્ત્વ (સમ્યક્દર્શન) નો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં આત્મા પરમ આલ્હાદ અનુભવે છે. આંધળાને ચક્ષુની પ્રાપ્તિ થતાં કેટલો આનન્દ થાય ! તેટલો આનન્દ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં શાસ્ત્રકારો જણાવે છે.

સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો પડે છે—ઔપશમિકસમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક-

૧ “ ગાંઠીસી સુતુએઓ કવચઢઘણરૂઢગૂઢગાંઠિવ ।

જીવસ કમ્મજણિઓ ઘણરાગદોસપરિણામો ” ॥

(કહપભાષ્ય)

૨ “ જા ગંઠો તા પદમં ગંઠો સમજ્ઞઓ ભવે વીઝં ।

અભિચટ્ટીકરણં પુણ સમત્તપુરકકહે જીવે ” ॥

(કહપભાષ્ય)

સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ. ઉપરનો જે પ્રકાર સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે બતાવ્યો છે, તે ઔપશમિકસમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો સમજવો. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી ભુદું પડે છે. એ બેમાં ફરક કેટલો છે તે જોઈએ. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અન્તર્મુદૂર્ત સુધી રહે છે. તેટલા વખતમાં આત્મા દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વમોહનીય) કર્મનાં દ્રવ્યોને સ્વચ્છ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેટલા વખતમાં તે દ્રવ્યોમાંથી જેટલો ભાગ શુદ્ધ થાય છે, તેનું નામ સમ્યક્ત્વમોહનીય, જેટલો ભાગ અઘો શુદ્ધ બને છે, તેનું નામ મિશ્રમોહનીય પડે છે અને જે ભાગ અશુદ્ધને અશુદ્ધ રહી જાય છે, તેનું નામ મિથ્યાત્વમોહનીય છેજ. જેમ અતિમલિન કાચ બહારથી આવતા પ્રકાશને અટકાવે છે, પરન્તુ તેજ કાચ જ્યારે સ્વચ્છ બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રકાશનો પ્રતિબન્ધક થતો નથી, એજ પ્રમાણે દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વમોહનીય) કર્મનાં દ્રવ્યોમાંથી મિથ્યાત્વરૂપ મળ દૂર કરવાથી તે દ્રવ્યો એવાં સ્વચ્છ બની જાય છે કે તે યથાર્થતત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યક્ત્વને અટકાવનારાં થઈ શકતાં નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એમ દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વમોહનીય) કર્મનાં દ્રવ્યોના ત્રણ વિભાગો ઉપશમસમ્યક્ત્વમાં વર્તીતો આત્મા કરે છે. હવે જ્યારે ઔપશમિકસમ્યક્ત્વનો કાળ પૂરો થાય છે, ત્યારે જે પેલાં શુદ્ધ દ્રવ્યોનો ઉદય થાય, તો આત્મા ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, મિશ્ર દ્રવ્યોનો ઉદય થાય તો સમ્યગ્દષ્ટિ નહિ, પણ મિશ્રદષ્ટિ બને છે અને અશુદ્ધ દ્રવ્યોનો ઉદય થતાં મિથ્યાદષ્ટિ થાય છે. ઔપશમિકસમ્યક્ત્વમાં જેમ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન હોય છે, તેમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં પણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન હોય છે. પરન્તુ ફરક એ છે કે-ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વકર્મનો પ્રદેશ-ઉદય પણ હોતો નથી, (અન્ય આચાર્યો કહે છે કે-ઉપશમશ્રેણિવાળાજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વકર્મનો પ્રદેશ-ઉદય હોતો નથી, અન્યત્ર હોઈ શકે છે) જ્યારે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વદ્રવ્યોનો પ્રદેશ-ઉદય સંભવે છે. પ્રદેશ-ઉદય એટલે સૂક્ષ્મ ઉદય. એ સિવાય ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં દર્શનમોહનાં કોઈ પુદ્ગલોનો ઉદય હોતો નથી, જ્યારે ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ દર્શનમોહનાં શુદ્ધ પુદ્ગલોના વિપકોદયરૂપજ છે. અતઃએવ ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ પૌદ્ગલિક અથવા ઔપચારિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ આત્મિક છે.

ત્રીભુતું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ, એ ઉંચા પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. ઉપર્યુક્ત શુદ્ધ, અશુદ્ધ અને મિશ્ર એ દર્શનમોહના ત્રણ પુંજો અને અતિતીવ્ર (અનન્તાનુબંધી) ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કપાયો, એમ એ સાતનો મૂલતઃ ક્ષય થવાથી પ્રકટ થનારું સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આના બે વિભાગ પાડી શકાય છે.—શુદ્ધ ક્ષાયિક અને અશુદ્ધ ક્ષાયિક. તેમાં પહેલું કેવલજ્ઞાનીઓને અને બીજું જીવસ્થાને હોય છે.

બીજી રીતે સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે—કારક, રોચક, અને દીપક. યથાર્થતત્ત્વશ્રદ્ધાન પ્રમાણે યમ—નિયમાદિઆચરણ બે ઠીક ઠીક હોય, તો તે કારક સમ્યક્ત્વ છે. આચરણમાં ન મૂકી શકવાની સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવતું સમ્યક્ત્વ રોચક સમ્યક્ત્વ છે. જીવા-જીવાદિ તત્ત્વો ઉપર પોતે શ્રદ્ધાજી નહિ હોય કરીને પણ બીજાઓના ઉપર તે તત્ત્વોના યથાર્થ પ્રકાશ પાડવો તેને દીપક સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

મોક્ષપ્રાપ્તિનું મૂળ જેમ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર છે, તેમ સંસારરૂપ વૃક્ષનું મૂળ પણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર છે. દર્શનનું મિથ્યાપણું ટળી જતાં જ્ઞાનનું મિથ્યાપણું એની સાથેજ ટળી જાય છે. અને એ બંનેમાં સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ સાથેજ થાય છે. દર્શન અને જ્ઞાનમાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં ચારિત્રની દુર્બલતા રહેતી નથી. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો પરસ્પર અવિનાશાવ (એકબીજાથી જુદું ન રહેવું એવો) સંબંધ છે. સમ્યગ્દર્શન જેને પ્રાપ્ત થયું, તે મિથ્યાજ્ઞાની નહિ, કિન્તુ સમ્યગ્જ્ઞાનીજ છે. જેનામાં સમ્યગ્દર્શન નથી, તેનો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ ગમે તેટલો પ્રયત્નશક્તિવાળો હોય અને તે ગમે તેટલું શ્રુતજ્ઞાન યા શાસ્ત્રવિદ્યા ધરાવતો હોય, પણ તે સમ્યગ્જ્ઞાની નથી કિન્તુ મિથ્યાજ્ઞાની છે. આ માટે મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધનોમાં સમ્યગ્દર્શનને પ્રથમપદ આપવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમની અથવા ચારિત્રથી ઉત્પન્ન થતા કષ્ટની પાછળ સમ્યક્ત્વ અનુસરવા બંધાયેલ નથી, કિન્તુ સમ્યગ્દર્શનની પાછળ એ બંને વસ્તુઓ ખેંચાઈ ઘસડાતી આવે છે. આજ માટે શાસ્ત્રોમાં સમ્યગ્દર્શન તરફ પુનઃ પુનઃ ભાર દબને લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવ્યું છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિરોધી મિથ્યાદર્શન છે. તત્ત્વો જેવા રૂપે અવસ્થિત છે, તેવા રૂપે તેનો

નિશ્ચય કરવો તે તત્ત્વશ્રદ્ધાન કહેવાય અને તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે; મિથ્યાદર્શન તેથી ઉલટું છે. દર્શનમોહનીયકર્મના ઉદયથી પદાર્થમાં વિપરીત માન્યતા યા વિપરીત શ્રદ્ધા ઉભી થાય એ મિથ્યાદર્શન છે. દર્શન શબ્દ આ સ્થળે 'શ્રદ્ધાન' અર્થમાં વપરાયો છે. યથાર્થ દર્શન (શ્રદ્ધાન) હોય તો તે સમ્યગ્દર્શન કહેવાય અને વિપરીત શ્રદ્ધાન હોય તો તે મિથ્યાદર્શન કહેવાય.

શ્રદ્ધાન શબ્દનો અર્થ સમજવામાં ઘણી વખત ગોટાળો ઉભો થતો જોવામાં આવે છે. શ્રદ્ધાનનો અર્થ જે ખાલી માન્યતાજ કરીએ, તો તે અધૂરો અર્થ છે. 'હું' અમુક માનું છું, મારે અમુક વાત કબૂલ છે, અમુક બાબતમાં મને શ્રદ્ધા છે, અમુક પુસ્તકમાં લખેલી અમુક હકીકત મારે માન્ય છે ' એવી રીતના પ્રસંગોમાં જે માન્યતાનો અર્થ આપણે સમજીએ છીએ, તેવોજ સાદો માન્યતારૂપ અર્થ જે શાસ્ત્રકારના શ્રદ્ધાન શબ્દનો કરીએ તો તે બરાબર નથી. માન્યતા અને શ્રદ્ધાનમાં ફરક સમજવાનો છે. માન્યતા એ નીચી કોટીની વસ્તુ છે, જ્યારે શ્રદ્ધાન એ માન્યતાનો પરિપાક હોઇ કરીને ઉંચી કોટીની વસ્તુ છે. માન્યતા એ મનુષ્યના અમુક પ્રકારના મનનો ભાવજ સૂચવે છે, જ્યારે શ્રદ્ધાન મનુષ્યના આત્મા ઉપર અજવાળું પાડનાર દિવ્ય પ્રકાશ છે. શ્રદ્ધાનનો ઉદય થતાં જીવ અને દેહનું આત્મસ્પર્શી વિવેકજ્ઞાન સ્પૃરે છે. જેવી અડગ માન્યતા પોતાના શરીર ઉપર અને માતા-પિતા તથા સાંસારિક વસ્તુઓ તરફ હોય છે, તેવી અડગ માન્યતા આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા ઉપર બંધાય, ત્યારે તેને શ્રદ્ધાન થયું કહેવામાં આવે છે. ચતુર્થ ગુણસ્થાનકનું જે ગૌરવ શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યું છે, તે આવી શ્રદ્ધાને અવલંબે છે. આવી શ્રદ્ધાનો વિકાસ થતાં તલ્લીણાત્ જીવનનો ક્રમ ફરી જાય છે. નવીન જીવનમાં આત્માનું આગમન થાય છે. પૌદ્ગલિક મમત્વના કચરામાંથી નિકળીને આત્મા સ્વરૂપાલિનુષ્ઠ થાય છે. પરંતુ- 'જીવ અને શરીર જુદાં છે, એમ હું માનું છું, એમ માનવા માટે હરકત નથી' -એવા પ્રકારની ખાલી નિર્જીવ માન્યતાથી શ્રદ્ધાનું કામ સરી શકવાનું નથી. આત્માના અન્તર્ભાવને સ્પર્શ નહિ કરનારી ઉપરચોટલી માન્યતાને શ્રદ્ધા સમજવાની જુલ કરનારાઓ સારી પેઢે સમજી શક્યા હશે કે શ્રદ્ધાન એક એવી નિરાળી વસ્તુ છે કે જે બ્રાહ્મિના અધારામાંથી આત્માને બહાર કાઢી જ્ઞાનના અજવાળાથી જળહળતા ચારિત્રના પથ ઉપર મુસાફરી કરાવીને મુક્તિમંદિર સુધી લઇ જાય છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ સાક્ષાત્ પ્રધાન હેતુભૂત થતો નથી. સમ્યક્ત્વવાળાને જ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ જેટલા પ્રમાણમાં હોય છે તેટલા પ્રમાણનો ક્ષયોપશમ મિથ્યાદષ્ટિઓમાં પણ હોય છે. એ માટે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિનું મૂળ કારણ દર્શનમોહનો નિરાસ છે. ખાસ પ્રયોજનભૂત આત્મા વગેરે પદાર્થોમાં બ્રાન્તિ ટળી જવી એ દર્શનમોહના નિરાસ ઉપર આધાર રાખે છે. અને એનાથી સમ્યક્ત્વનો આવિર્ભાવ થાય છે. આવી રીતે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં, સાધારણ રીતે સંસીપચેન્દ્રિયોમાં જ્ઞાનાવરણનો જેટલો ક્ષયોપશમ હોય છે, તે કરતાં વધુ જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમની આવશ્યકતા હોતી નથી, કિન્તુ ઉપર કહ્યું તેમ બ્રાન્તિનિરાસનીજ અગત્ય છે. જો કે સર્વથા બ્રાન્તિનો નિરાસ કેવલ્યદશામાં થાય છે, પણ કેટલેક અંશે મુદ્દાની બાબતોમાં બ્રાન્તિ ટળી ગઈ હોય, તો ક્રમશઃ સર્વ-બ્રાન્તિરહિત એવી ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર આવવું સહેલ થઈ પડે છે. જેમ વસ્ત્રનો એક છેડો સળગતાં ક્રમશઃ તે આખું વસ્ત્ર બળી જાય છે, તેમ આત્મબ્રાન્તિનું આવરણ એક દેશથી ખસ્યું એટલે તે સર્વથા નષ્ટ થવાને યોગ્ય થઈ જાય છે. બીજનો ચંદ્ર ક્રમશઃ પૂર્ણતા ઉપર આવે છે, તેમ બ્રાન્તિના આવરણનો અંશ નષ્ટ થતાં જે બીજજ્ઞાન પ્રકટે છે, તે ક્રમશઃ પૂર્ણતા ઉપર આવી જાય છે. એ માટે સમ્યક્ત્વ એ ખરેખર મોક્ષ-દેશનું બીજ છે.

સમ્યક્ત્વનાં કલા મોક્ષ: ?—

અર્થે પરાવર્તનનામકાલેઽવશિષ્ઠ ઉત્કૃષ્ટતયા ભવન્તિ ।

સમ્યગ્દૃશો મોક્ષપદસ્ય લાભેઽપ્યયં વિલમ્બોઽર્થત એવ મૂયાન્ ॥૪૬॥

When half of the Pudgal-parāvartana time at the most remains, a man attains right belief; that is to say those having right belief reach absolution within the said time. (46)

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી સંસારબ્રમણ કેટલું રહે છે ?—

“ સંસારમાં બ્રમણ કરવાનો કાળ વધુમાં વધુ અડધો પુદ્ગલ-પરાવર્તન બાકી રહેતે સમ્યક્ત્વ (સમ્યગ્દર્શન) પ્રાપ્ત થાય છે—

સમ્યગ્દષ્ટિ થવાય છે. આથી એ અર્થાત્ કહેવાઇ જાય છે કે—સમ્યગ્દ-
ષ્ટિએતે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં વધુમાં વધુ વિલંબ અર્થ પુદ્ગલપરાવર્ત કાલ
સુધી છે.”—૪૬

ભાવાર્થ—પુદ્ગલપરાવર્ત એ કાળવિશેષની પારિભાષિક સંજ્ઞા
છે. આ કાળ ઘણોજ મોટો છે. અનંતાનંત વર્ષો આ કાળમાં પસાર
થઇ જાય છે. અતએવ આ કાળનું માન ખતાવી શકાય તેમ નથી. છતાં
જૈનશાસ્ત્રકારો જે પદ્ધતિએ એ કાળની સમજુતી આપે છે, તે આવી
રીતે છે—

સમગ્ર લોકના આકાશના પ્રદેશોને કુંભશઃ મરણુથી સ્પર્શ કરવામાં
જેટલો કાળ જાય, તેટલો કાળને પુદ્ગલપરાવર્ત કહે છે. કુંભ કરીને સર્વ
આકાશપ્રદેશોમાં મરણુ કરતાં જેટલો કાળ જાય તેટલો કાળ અહીં
સમજવાનો છે. અર્થાત્ એક જીવનું જે આકાશપ્રદેશોમાં રહીને મરણુ
થયું, તે જીવનું ગમે તેટલો કાળ ગયા પછી પણ તે આકાશપ્રદેશોના
અનન્તરવર્તી આકાશપ્રદેશોમાં મરણુ થયું જોઇએ, વળી ફરીને ગમે ત્યારે
પણ તે પછીના અનન્તર આકાશપ્રદેશોમાં મરણુ થયું જોઇએ, એમ
કુંભથી (વચ્ચે ગમે તેટલી જગ્યાએ મરણો થવા છતાં પણ) સર્વ આકાશ
પ્રદેશોમાં મરણો પૂરા કરવામાં જેટલો વખત લાગે, તેટલા વખતને
૧ પુદ્ગલપરાવર્ત કહે છે. મતલબ કે—કોઇ જીવનું જે આકાશપ્રદેશોમાં મરણુ
થયું, તે પછીનું તેનું ખીજું મરણુ તે પ્રદેશોના અનન્તરવર્તી પ્રદેશોમાંજ થાય

૧ પુદ્ગલપરાવર્તના ચાર પ્રકારો છે—સૂક્ષ્મદ્રવ્યપુદ્ગલપરાવર્ત, સૂક્ષ્મ-
ક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્ત, સૂક્ષ્મકાળપુદ્ગલપરાવર્ત અને સૂક્ષ્મભાવપુદ્ગલ-
પરાવર્ત. પ્રસ્તુતમાં જે પુદ્ગલપરાવર્તની સમજુતી આપી છે, તે સૂક્ષ્મક્ષેત્ર-
પુદ્ગલપરાવર્ત છે. કારણ કે સિદ્ધાન્તોમાં પ્રાયઃ ક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્તનો
વ્યવહાર છે.+

+ “ સૂક્ષ્માણામપિ ચતુર્ણાં પુદ્ગલપરાવર્તનાં નયે જીવભિગમાદૌ પુદ્ગલ-
પરાવર્તઃ ક્ષેત્રતો બાહુલ્યેન ગૃહીતોઽસ્તિ । ક્ષેત્રતો માર્ગણ્યાં તસ્યોપાદાનાત્ +
+ + + તતોઽન્યત્રાપિ યત્ર વિશેષનિર્દેશો નાસ્તિ તત્ર પુદ્ગલ-
પરાવર્તમ્ગ્રહણે ક્ષેત્રપુદ્ગલપરાવર્તો ગૃહ્યતે ” ।

—પ્રવચનસારોદ્ધારે દ્વિષષ્ટયધિક્ષતતમે દ્વારે ।

એવો નિયમ નથી; એ માટે આકાશપ્રદેશો કેવા ક્રમથી સ્પર્શ્યા જોઈએ, એ સાવધાનતાથી વિચારવાનું છે. કોઈ આકાશપ્રદેશોમાં મરણ થયા પછી ગમે ત્યારે તે પ્રદેશોના અનન્તર પ્રદેશોમાં જ્યારે મરણ થાય, ત્યારે તે પ્રદેશો ક્રમથી સ્પર્શ્યા કહેવાય. પરંતુ વચ્ચેના વખતમાં જે અન્ય પ્રદેશોમાં મરણો થયાં, તે પ્રદેશો ક્રમથી સ્પર્શ્યા કહેવાય નહિ. એવીજ રીતે વળી ગમે ત્યારે પણ પેલા ક્રમસ્પૃષ્ટ પ્રદેશોના અનન્તર પ્રદેશોમાં જ્યારે મરણ થાય, ત્યારે તે પ્રદેશો ક્રમથી સ્પર્શ્યા કહેવાય. આવી રીતના ક્રમથી સર્વ આકાશપ્રદેશો જ્યારે મરણોથી સ્પર્શ્યા અને એવી રીતે સ્પર્શવામાં જોડો કાળ જાય, તેટલા કાળને પુદ્ગલપરાવર્ત કહે છે. આ ઉપરથી સમજી જવાય છે કે આ કાળ કેટલો બધો મોટો છે. આ કાળ અનન્તકાળ કહેવાય છે. અડધો પુદ્ગલપરાવર્ત કાળ પણ અનન્તકાળ કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વં લક્ષ્યતિ—

વિમલઃ પરિણામ આત્મનઃ

કિલ સમ્યક્ત્વમુદીરિતં બુધૈઃ ।

અપવર્ગપુરપ્રવેશનં

ન હિ મુદ્રામનવાપુષામિમામ્ ॥ ૪૭ ॥

This unsullied pure state of the soul is emphatically called by the wise—Samyaktva—perfect faith in the essential principles of Jainism. This perfect faith is the passport for admission into the city of Liberation. Without this passport, no one is entitled to Liberation—(Moksha). (47)

Notes:—Every thing is subject to the law of causation. The effect must follow the cause. The cognition of the nature of the soul must be due to something—it is Samvyaktva (right attitude chiefly

instrumental in bringing about Self-illumination). So without this attitude nothing can work out true realization of the soul. Samvyaktva (right belief) serves as a beacon light on the path of liberation. Religious teachers have emphatically pronounced unshakable and perfect faith in the essential principles of Jainism as declared by Passionless to be the preliminary necessity. Meditation, concentration, philosophical reflection can not be exercised unless one has attained the state of Samvyaktva.

It would not be out of place to give a very brief account of Samvyaktva according to the Jain philosophy. Karma according to the Jain philosophy, is classified into eight heads. Mohaniya Karma forms the fourth head. Its nature is to infatuate our moral and mental capacities in such a way as to cloud the discrimination between right and wrong. It is again classified into two heads,—the Darshanamohaniya Karmas which obstruct the faculty of relishing the truth when it is heard, and the Charitramohaniya Karmas which obstruct right conduct. When the three Darshanmohaniya Karmas and the four Anantānubandhis (worst kind of anger, pride, deceit and greed) are controlled the light of Samvyaktva dawns upon the human mind and the knot of karmas-(likes & dislikes) is cut off. The aspirant after Samvyaktva must pass through three processes—Yathā pravriti-karana, Apurvakarana, and Anivritti-karana. These three processes refer to the reduction of the duration of the seven Karmas and

the amount by which the duration is reduced. When a man is in a Yathāpravrittikarana he feels that this phenomenal life is a misery. In the second process, the desire to be free from the four Anantānubandhis becomes manifest. In the third, the control of the four Anantānubandhis is actualised and the knot of karmas is cut off and the Mithyatva becomes in-operative. It is called Vyavahar Samvyaktva or Dravya Samvyaktva. The other aspect is Bhāva Samvyaktva when he understands that his own Soul is true God, true Guru & true Dharma.

Right faith, leads to all kinds of purity and ultimately to final liberation. It prevents one's births in lower grades of life and physical deformity. One who is endowed with perfect belief, becomes possessed of energy, wealth and grateness. He is enabled to realize the highest ideals. He becomes endowed with miraculous power and enjoy long in the heaven worlds. It is on account of this unshakable right belief, one secures the Supreme Status. These are numerous advantages of the Right Faith.

સમ્યક્ત્વનું લક્ષણ—

“આત્માના ઉજ્જવલ પરિણામવિશેષને સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવ્યું છે. આ સમ્યક્ત્વ મુક્તિનો સિક્કો છે. એ સિક્કો મેળવ્યા વગર કોઈ મોક્ષનગરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી.”—૪૭

ભાવાર્થ.

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ જોવાઈ ગયું છે. સરળ રીતે તેની વ્યાખ્યા સમજાવતાં જૈન શાસ્ત્રકારો કહે છે કે—જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વોના

યમ્યર્થ સ્વરૂપમાં સુદિપૂર્વક-સમગ્જલુપૂર્વક અટલ વિશ્વાસ રાખવો, એ સમ્યગ્દર્શન છે.^૧ વિશેષતઃ—દેવ, ગુરુ અને ધર્મને યથાર્થ રીતે ઓળખી તેમના ઉપર નિશ્ચલ શ્રદ્ધા રાખવી એ પણ સમ્યગ્દર્શન છે.^૨

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

૧ “ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ” ।

“ જીવાજીવાઽઽશ્રવસંવરનિર્જરાબન્ધમોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ ”

(ભગવદ્ઉભાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર)

૨ “ યા દેવે દેવતાબુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મેષીઃ શુદ્ધા સમ્યત્ત્વમિદમુચ્યતે ” ॥

—યોગશાસ્ત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય.

૩ આ સમ્યગ્દર્શનને જૈનશાસ્ત્રોમાં સ્થળે સ્થળે બહુ ઉંચા સ્થાનોથી વખાણ્યું છે. એટલુંજ નહિ, પણ આની અગત્ય સર્વ ધર્મશાસ્ત્રકારો સ્વીકારે છે. બુદ્ધો, મનુસ્મૃતિના છઠ્ઠા અધ્યાયનો ૭૪ મો શ્લોક—

“ સમ્યગ્દર્શનસમ્પન્નઃ કર્મણા નહિ બધ્યતે ।

દર્શનેન વિહીનસ્તુ સંસારં પ્રતિપદ્યતે ” ॥

—“ સમ્યગ્દર્શનથી જે સમ્પન્ન છે, તે કર્મથી બંધાતો નથી. અને દર્શનથી (સમ્યગ્દર્શનથી) જે રહિત છે, તે સંસારમાં રજબા કરે છે. ”

ત્રિવેક્યસૂત્રામણિમાં પણ—

“ ઉદ્ધેરદાત્સનાત્માનં મમં સંસારવારિધીં ।

યોગારૂઢત્વમાસાય સમ્યગ્દર્શનનિષ્ઠયા ” ॥ ૧ ॥

—એ શ્લોકમાં, સંસારસમુદ્રમન આત્માનો ઉદ્ધાર સમ્યગ્દર્શન-દ્વારા યોગ મેળવવાથી થાય છે, એમ કહ્યું છે.

‘ પૂર્વસેવા ’ નામનું દ્વિતીય પ્રકરણ પૂર્ણ થયું. આની અંદર શુદ્ધ-
દેવ-સેવા, સદાચાર, તપ અને મુક્ત્યદેષ, એટલી બાબતો જોવાઈ. આ
માર્ગનું આરાધન કર્યેથી અષ્ટાંગયોગ ઉપર આરોહણ કરવાનું બળ
પ્રાપ્ત થાય છે, ‘ અષ્ટાંગયોગ ’ શું છે ? એ જાણવાને હવે ત્રીજા
પ્રકરણમાં પ્રવેશ કરીએ.

तृतीय-प्रकरणम् ।

अष्टाङ्गयोगः ।

CHAPTER III.

Ashtāṅga Yoga.

(Shlokas 131.)

The word Yoga is derived from *yuj* (युज्) to join and means conjunction or absorption and the Yoga Shastra is the same which treats of the process of achieving this result.

To understand the nature of Yoga, one must understand the nature of man and of Universe. As is stated elsewhere, Jain philosophy divides the Universe into two main classes; Jiva and Ajiva. The real nature of Jiva is consciousness; but it is clouded by Anādi Karma and the Yoga system explains the method of removing the Karma, the Yoga enables the Jiva to join himself with or to be absorbed in its

own real and eternal nature, unalloyed with Karmic ore. It unfolds the supreme consciousness.

Yoga is a practical science based upon psychological laws. Its object is to evolve the pure Atman out of the Jiva, hedged in by the jungle of Karmic forces. Every thing in the Universe is regulated by certain laws and the spiritual evolution has its own laws. Yoga is the systematised knowledge of laws. This is the general meaning of Yoga. The word is used in another sense also as in Jñānayoga and Karmayoga. Here it means 'application,' for instance Jñānayoga means applying oneself to the study of real knowledge. But here also, the original idea is present because in all these latter Yogas the ideal aimed at, is identical—Realisation of the true nature of Self. They only indicate a difference in procedure; the end is the same.

Realisation of the Self involves two things. Knowledge of the true nature of Self and the removal of matter (Karma) which screens it; these two form the subject matter of Jñānayoga and Kriyāyoga respectively. But we should note that these two do not stand independent of each other. Because, as it is plain to see, the real nature of Atma will not be unfolded unless the karmic fetters are removed, in other words, the ideal of Jñānayoga will not be achieved unless the Kriyāyoga is practised to the end. Similarly the uninterrupted practice of Kriyāyoga as it gradually removes one layer of Karma after another, will also unfold proportionately the nature of Atman,

that is, it also helps in the attainment of the end sought by Jnānayoga. It will thus be seen that Jnānayoga and Kriyāyoga march hand in hand. One supplements the other. They are two sides of the same shield. One lays emphasis not so much on the process as on the end to be gained; while the other pays particular attention to the process implying at the same time that if the process be rigidly and rightfully carried out, it will not fail to achieve the end. In fact both are equally necessary.

We may incidentally state that it is a very important feature of the Jain Metaphysics that it lays stress on Karma equally with Jnāna. The Western metaphysics does not stand comparison with the Eastern in this respect. In the West, metaphysics is to all intent and purposes divorced from practical ethics. On the other hand practical sciences are tending to ignore the metaphysical basis of life. The science of sociology which for instance attempts to give a rational explanation of the principles which should govern the human conduct practically ignores its metaphysical basis but only takes into consideration anthropological, historical, economic and such other causes. But human Soul is not a product of these; it has in it something deeper and more sublime than such externals. It is on a recognition of this fact that in all Indian Religions Karma-yoga has a metaphysical basis and is made a companion to Jnānayoga. Without the practice of Karma-yoga there is no possibility of attaining the final goal.

અષ્ટાંગયોગં વિવશ્નુસ્તત્સાધ્યમાદર્શયતિ—

યત્રાઽસ્તિ દુઃસ્વાનનુવિદ્ધમેવાનન્તં સુખં શાશ્વતમેષ મોક્ષઃ ।

સમગ્રકર્મક્ષયલક્ષણોઽસૌ નશ્વસ્તિ મુક્તિઃ સતિ કર્મલેશે ॥ ૧ ॥

Final emancipation is that state where there is boundless and eternal bliss unalloyed with miseries. It is characterised by the destruction of all the Karmic forces. Final beatitude cannot be attained so long as there is left even an iota of Karma. (1)

યોગનું સાધ્યબિન્દુ—

“ જે સ્થિતિમાં બિન્દુલ દુઃખરહિત અને અવિનાશી સુખ અનુભવાય છે, તે સ્થિતિને ‘ મોક્ષ ’ કહેવામાં આવે છે. આ મોક્ષનું લક્ષણ— સર્વ ક્રમેનો ક્ષય થવો, એ છે. જ્યાં સુધી લેશમાત્ર પણ કર્મ રહ્યું હોય, ત્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય નહિ. ”—૧

સ્વર્ગાદ્ મોક્ષં મિનત્તિ—

સ્વર્ગાપવર્ગો ભવતો વિભિન્નો સ્વર્ગાદ્ યતઃ સ્યાત્ પતનં, ન મોક્ષાત્ ।

સ્વર્ગે સુખશ્રીઃ પુનરિન્દ્રિયોત્થા જ્ઞેયા પરબ્રહ્મમયી તુ મોક્ષે ॥ ૨ ॥

Heaven and final beatitude are quite different states because one may fall down from heaven while there is no such lapse from final beatitude. The bliss in heaven is derived from senses; while that in final beatitude is of the very nature of the Supreme Soul. (2).

Here Moksha and Heaven are distinguished. Moksha means final beatitude. It implies unqualified perfect status, which the spiritual soul attains after destroying all kinds of impurities of Karma.

The Soul becomes free from old age, diseases, destruction etc. It becomes free from birth in the cycle of Evolution. While on the other hand the attainment of Heaven does not carry with it the blessings of Moksha. Even the Rulers of Devas and Lords of Asuras are subject to happiness and misery. Their lives are limited. According to the Jain Scriptures the shortest period of their life is ten thousand years and the largest period of their life is thirty-three Sāgaropamas. Though the Devas enjoy pleasures, happiness and exquisite joys yet they are not free from miseries and troubles. They are subject to lust, jealousy, rivalry, vengeance, jarring brawls and quarrels. They have their bodies and embodied as they are, they suffer calamities. The happiness they enjoy is subject to changes. It is not an absolute bliss which is enjoyed in the state of Moksha. When they have completed the enjoyment of their good Karmas, they fall down and are reborn in human kingdom. Time according to the Jain theory is scaled as below:—

“ In the Jain idea of time the smallest division is called a “ Samaya ”, and it is so small that there are innumerable “ samayas ” in a wink of the eye etc., which is called an “ āvali ”. Sixteen million, seven hundred and seventy-seven thousand two hundred and sixteen “ āvalis ” make 48 minutes, or one “ Muhurta. ”

Thirty muhurtas make one day.

Fifteen days make one fortnight.

Two fortnights one month.

Twelve months one year.

Innumerable years make one “ palyopama ”
1,000,000,000,000,000 palyopamas make one sāgaropama. In India, five sorts of years are recognized viz. Solar, Lunar, seasonal and two others. The seasonal year is of 360 days. ”

સ્વર્ગ અને મોક્ષ ભુદા છે—

“ સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ એ ભુદાજ છે; કારણ કે સ્વર્ગમાંથી (આયુષ્ય પૂર્ણ થયે) નીચે આવવાનું અવશ્ય થાય છે, જ્યારે મોક્ષમાંથી પાછા ફરવાનું હોતુંજ નથી. આ સિવાય સ્વર્ગમાં જે સુખ છે, તે ધન્દ્રિયજન્ય છે, જ્યારે મોક્ષઅવસ્થાનું સુખ સચ્ચિદાનંદમય છે. ”—૨

વ્યાખ્યા.

જૈનશાસ્ત્રકારો કહે છે કે સ્વર્ગમાં ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું હોય છે, અને વધુમાં વધુ આયુષ્ય તેત્રીસ સાગરોપમનું હોય છે. અન્યધર્મશાસ્ત્રકારો પણ પ્રકારાન્તરથી સ્વર્ગમાં રહેતા દેવતાઓના આયુષ્યની મર્યાદા માને છે. આ ઉપરથી એ જોઈ શકાય છે કે સ્વર્ગમાં કાયમ ખેતી રહેવાનું હોતું નથી. વળી સ્વર્ગનું સુખ દુઃખ-મિશ્રિત છે. વિમાનમાં દિવ્ય સુખો અનુભવનારા દેવતાઓ પણ દુઃખના અનુભવથી મુક્ત નથી. સ્પર્શ, ઇર્ષ્યા, ઝ્વાનિ, વૈર, વિરોધ વગેરે અનેક કારણોથી ઉદ્ભવતા દુઃખ-સંતાપો દેવતાઓને પણ અનુભવવા પડે છે. જેમ આપણે (મનુષ્યો) શરીરધારી છીએ, તેમ દેવતાઓ પણ શરીરધારી છે, અને શરીરની દૈયાતીમાં દુઃખ રહેલું છે, એ નિર્વિવાદસિદ્ધ વાત છે. આ ઉપરથી દેવતાઓ પણ એકાન્ત સુખી નથી, એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. જે સુખથી દેવતાઓ સુખી કહેવાય છે, તે સુખ પણ નિર્વિકાર નથી, કિન્તુ તે સુખ ધન્દ્રિયજન્ય હોવાથી સ્વરૂપતઃ તુચ્છ છે. આ માટે, માની લ્યો કે કદાચ કદાચ એવું સ્થાન હોય કે જ્યાં ધન્દ્રિયજન્ય સુખો સદા સ્થાયી ભોગવાતાં હોય, તો પણ તે સ્થાન કરતાં શરીરરહિત મુક્તિઅવસ્થાનું સુખ ધણેજ દરજ્જે ઉંચું અને પ્રથમ

નંબરે ઇચ્છવા જોગ છે. પરંતુ વસ્તુતઃ ત્રિકાળમાં કયાંઈ પણ શરીર-
ધન્દ્રિયોથી થનારાં સુખો દુઃખથી રહિત અને નિત્યસ્થાથી હોતાંજ નથી.

ઉપરની હકીકતથી સ્વર્ગ અને મોક્ષનું અત્યંત પાર્થક્ય સમજાય
તેમ છે. જ્યાંથી અધઃપાત થાય, તે મોક્ષ કહેવાયજ નહિ. મોક્ષ અથવા
મુક્તિનો સીધો સાદો અર્થ—‘ છૂટવું ’ થાય છે. અર્થાત્ શરીરથી કે કર્મ-
સમૂહથી છૂટવું, તેનું નામ મોક્ષ યા મુક્તિ છે. મુક્ત થયા પછી બધા-
વાનું થાય, તો તે ‘ મુક્ત ’ અવસ્થા કહેવાયજ નહિ. વસ્તુતઃ મુક્તતા
એજ છે કે ફરીને બધાવાનું થાયજ નહિ. શરીર, ધન્દ્રિય, મન યા
કર્મસમૂહથી અત્યંત વિયોગ-હમેશાંને માટે વિયોગ થવો, એજ મોક્ષ
છે. આવા લક્ષણવાળી મુક્તિ મેળવ્યા પછી સંસારમાં આવવાનું બની
શકે ખરું ? કદાપિ નહિ, બીજ બળી ગયા પછી અંકુરો જેમ ઉત્પન્ન
થતો નથી, તેમ કર્મરૂપ બીજ અથવા રાગ-દ્વેષરૂપ બીજ બળી ગયા
પછી સંસારરૂપ અંકુરો યા શરીરરૂપ અંકુરો ઉત્પન્ન થાયજ નહિ.*
મહાભારતમાં પણ ગૌતમ્યુપાખ્યાનની અંદર કહ્યું છે કે—

“ તૈલક્ષ્યાદ્ યથા દીવો નિર્વાણમધિગચ્છતિ ।

કર્મક્ષયાત્તથા જન્તુઃ શરીરં નાધિગચ્છતિ ” ॥

અર્થાત્—તેવનો ક્ષય થવાથી દીવો જેમ યુગાઇ જાય છે, તેમ
કર્મોનો ક્ષય થવાથી આત્મા શરીરથી છૂટી જાય છે—નિર્વાણ પામે છે.

આત્મનો મુખ્યમંદાવાહ—

સકર્મકાકર્મકતો દ્વિધાઽઽત્માઽઽદિમસ્તુ સંસારિતયા પ્રસિદ્ધઃ ।

અકર્મકો નિર્વૃત્ત-મુક્ત-સિદ્ધ-બ્રહ્માદિશબ્દૈરભિધીયતે ચ ॥ ૩ ॥

Souls are of two kinds namely, those subject to
and those free from the forces of Karma; the former

* “ દગ્ધે વીજે યથાઽત્યન્તં પ્રાદુર્ભવતિ નાદ્કુરઃ ।

કર્મવીજે તથા દગ્ધે ન રોહતિ મવાદ્કુરઃ ” ॥

—ઉમાસ્વપ્તિ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર.

are termed embodied beings while the latter are designated, Nivrita, Mukta, Siddha, Brahma etc. (3)

આત્માના મુખ્ય બેદો—

“ આત્માના મુખ્ય બે બેદો પડે છે—સકર્મક આત્મા અને અકર્મક આત્મા. સકર્મક (કર્મસંહિત) આત્મા ‘ સંસારી ’ કહેવાય છે, જ્યારે અકર્મક (કર્મરહિત) આત્મા નિર્ણીત, મુક્ત, સિદ્ધ, પરબ્રહ્મ, સત્ચિદાનન્દ વગેરે શબ્દોથી* વ્યવહૃત થાય. ”—૩

વિષયપ્રસ્તાવ:—

મોક્ષાઽઽપ્યે યોગવિદઃ પુરાણા યોગસ્ય પન્થાનમદીદ્શન્નઃ ।
અષ્ટાંગભેદઃ સ પુનઃ પ્રસિદ્ધઃ પ્રદર્શયતે કિञ્ચન તત્સ્વરૂપમ્ ॥ ૪ ॥

Ancient saints conversant with Yoga have chalked out to us the path of Yoga for the attainment of absolution. It is treated under eight heads. A brief exposition will be attempted here. (4)

વિષયપ્રસ્તાવ—

“ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાચીન યોગિઓએ આપણને યોગનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. તે યોગનાં આઠ અંગો પ્રસિદ્ધ છે. તે આઠ અંગોનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ અત્રાવવામાં આવે છે. ”—૪

અષ્ટાન્ગજ્ઞાનિ નામગ્રાહમાહ—

યમનિયમાઽસનપ્રાણાયામાઃ પ્રત્યાહતિશ્ચ ધારણયા ।
સાર્થં ધ્યાનસમાધી ઇત્યષ્ટાંગાનિ યોગસ્ય ॥ ૫ ॥

Restraint (of mind and senses), observance of religious and moral rites, different postures of the

* આત્માના આ બેદો અને તે સિવાય તેના અવાન્તર બેદો પ્રથમ પ્રકરણના ચૈદમા શ્લોકની વ્યાખ્યામાં આપણે જોઈ આવ્યા છીએ.

body, suspension and suppression of the breath, withdrawal of the senses from sensual objects, concentration of the mind, contemplation and profound meditation—these are the eight stages of Yoga. (5)

આઠ અંગોનાં નામ—

“ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં આઠ અંગો છે. ”—૫

તત્ર યમ-નિયમૌ ભેદતઃ પ્રાહ—

તત્રાહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્માપરિગ્રહાશ્ચ યમાઃ ।

શૌચં તોષશ્ચ તપઃ સ્વાધ્યાયઃ પ્રભુવિચિન્તનં નિયમાઃ ॥ ૬ ॥

Non-injury, truthfulness, refraining from stealing, complete celibacy, non-acceptance of things, belonging to others—these constitute (Yama) restraint, while purification of the body and mind, contentment, austerities (external and internal) study of scriptural texts and persevering devotion to God—these form religious observances (Niyama). (6)

યમ અને નિયમના ભેદો—

“ પૂર્વોક્ત આઠ અંગો પૈકી પ્રથમ અંગ યમના પાંચ ભેદો છે—અહિંસા, સત્ય, અશૈર્શ્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ. બીજું અંગ જે નિયમ, તેના પાંચ ભેદો છે—શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વર-પ્રભુધાન. ”—૬

अहिंसा ।

तत्र तावदहिंसां व्याचिकीर्षुहिंसां स्पष्टयति—

एकान्ततोऽभिन्नतया शरीर-शरीरिणौ सम्भवतो न युक्तौ ।
परो भवः कस्य हि जाघटीतु नाशे शरीरस्य शरीरिनाशात् ? ॥७॥

नाप्येवमेकान्तपृथक्त्वमङ्गाङ्गिनोर्विचाराध्वनि सञ्चरिष्णु ।
एवं हि हिंसा नहि सम्भवित्री हते शरीरेऽपि शरीरभाजः ॥८॥

मेधाविनस्तत् प्रतियन्ति देहाद् विभिन्नमप्यङ्गभृतं कथञ्चित् ।
संयोगतोऽभिन्नमतोऽङ्गनाशे या स्याद् व्यथा तां प्रवदन्ति हिंसाम्
॥ ९ ॥

It does not stand to reason to say that the body and the embodied soul are absolutely connected, because if we suppose the soul perishing with the body, the existence of the other world remains unaccounted for.

Neither can it be reasonably maintained that the soul and the body are absolutely separate, because then there will be no Himsa even if the body of a living being be destroyed.

The wise persons therefore believe that the soul, though distinct from the body has come somehow or other to be encased in it and that this relation brings about an identity between them. Hence the pain caused by hurting the body or by the loss of body is called (Himsā) injury. (7-8-9)

understanding, will clearly prove why they have such tendencies and propensities. These embodied Souls, being in continued association with fleeting, transitory and perishable things attribute such properties to immortal souls and being prompted by wanton cruelty, luxury, relishing taste, imaginary and misleading notion of gratifying gods and goddesses through ignorance of real spiritual truth, recklessly and mercilessly take away the invaluable lives of innocent poor creatures,

Every religion emphatically lays down rules embodying the high principles of non-injury (Ahimsā), truth, non-stealing, chastity and non-covetousness. These are the natural attributes of the Soul. They are clogged and obscured in living beings by selfish and worldly motives and desires. An aspirant after emancipation must get mastery over them through the practice of Yoga, in order to attain complete control over body, mind and speech.

The first and foremost is the avoidance of Himsā. Himsā in its wide significance, includes wishing evil or doing harm by word, thought, or action. It is therefore a necessary conclusion from it that it is obligatory to refrain from animal food which can not be obtained without direct or indirect killing. It will be pointed out further on, that flesh-eating is not in any way advantageous but on the contrary it is positively injurious to health. The Hindoo scriptures most vehemently deprecate the practice of Himsā and flesh-eating. It is very impossible to cite all

understanding, will clearly prove why they have such tendencies and propensities. These embodied Souls, being in continued association with fleeting, transitory and perishable things attribute such properties to immortal souls and being prompted by wanton cruelty, luxury, relishing taste, imaginary and misleading notion of gratifying gods and goddesses through ignorance of real spiritual truth, recklessly and mercilessly take away the invaluable lives of innocent poor creatures,

Every religion emphatically lays down rules embodying the high principles of non-injury (Ahimsā), truth, non-stealing, chastity and non-covetousness. These are the natural attributes of the Soul. They are clogged and obscured in living beings by selfish and worldly motives and desires. An aspirant after emancipation must get mastery over them through the practice of Yoga, in order to attain complete control over body, mind and speech.

The first and foremost is the avoidance of Himsā. Himsā in its wide significance, includes wishing evil or doing harm by word, thought, or action. It is therefore a necessary conclusion from it that it is obligatory to refrain from animal food which can not be obtained without direct or indirect killing. It will be pointed out further on, that flesh-eating is not in any way advantageous but on the contrary it is positively injurious to health. The Hindoo scriptures most vehemently deprecate the practice of Himsā and flesh-eating. It is very impossible to cite all

the authorities in this small note; but a very few quotations will suffice. In the Dharma Shastras eight persons are condemned as sinners in the slaughter of animal—one who directly or indirectly permits the killing of animals, one who divides the dead body after the animal is killed, one who actually kills animals, one who sells meat, one who cooks it, one who distributes it at the table, one who eats it, are all looked upon as killers of animal. Manu-Smṛuti in the fifth chapter, Shlokas 44-49 and 53, 55, prescribes wholesale abstention from killing animals and meat-eating altogether. Vyāsi in the Purānas also reprobates the practice of killing animals, for the purposes of sacrifice. “Expectations of incurring merit and heavenly bliss, cherished by one from animal-killing, are as futile and worthless as hopes of getting nectar from the mouth of a deep black serpent.” A careful and minute reading of the Hindu Shastras will conclusively prove the strict prohibition of killing animals, irrespective of community, country, and time. The killing of animals even for scriptural and sacrificial purposes, is also strongly deprecated. Bhishma-Pitāmaha (Shānti Parva, 264th chapter shlokas 4 to 12), censures the heinous practice of Himsā for the performance of sacrifice. The Purānas such as Bhāgavata, Vishnu, Padma and Brahmavaivarta strongly disallow such wicked practice. Now let us turn our eyes to Mahomedan, Christian and others. It is the command of God to extend mercy to all living beings as laid down in the Kurān and so. He is styled Rahim. The killing

of animals is strongly prohibited within the limits of Macca. It is also laid down in the Kuran to keep Rojah (fasts), to abstain from killing animals and from meat-eating from the beginning to the end of the pilgrimage. These injunctions strongly prove that killing of animals is strictly prohibited in the Mahomedan faith, many emperors as Sabaktgin, Akbar and others issued edicts prohibiting slaughter of animals during the Hindu and Mussalman holidays. It is clearly laid down that souls of all creatures are alike and therefore they should be treated equally with sympathy and mercy. The venerable, Hazrat Ali, distinctly reproves this practice, saying, " Do not turn your belly into a burial place for birds and beasts. "

Mahomed, the great prophet of Islam said,

" The creation is a family; for its sustenance is from Him; therefore, the most beloved unto God is the person who doeth good unto God's family.

An adulteress was forgiven who passed by a dog at a well; and when the dog was holding out his tongue from thirst which was near killing him, the woman drew off her boot and tied it to the end of her garment and drew water for the dog and gave him to drink; and she was forgiven her sin in return for that act of kindness.

A woman was punished for a cat; which she tied, till it died of hunger; and she gave the cat nothing to eat, nor did she set it at liberty, so that it might have eaten the reptiles of the ground.

“ There are rewards for benefiting every animal having a moist liver (i. e. every one alive) ”
 “ Sayings of Mahomed. ”

Mr. Abdullah Subrawardy adds the following as an explanatory note to the above passages.

“ In the Kurān animal life stands on the same footing as human life in the sight of God. ‘ There is no beast on earth ’ says the Kurān, nor bird which flieth with wings, but the same is a people like unto you (Mankind)-unto the Lord they shall return. ”
 (Key of Knowledge.)

It means you should refrain from meat-eating. Similar are the words of the Emperor Akbar against this wicked practice. Even the poet Sadi recommends non-injury to all living creatures. “ Do not injure the ant which is a carrier of grain ”

For it has life, and life is dear to all.

Even in the Bible, it is said “ And God said, ‘ Behold, I have given you every herb bearing seed which is upon the face of all the Earth, and every tree, in which is the fruit of a tree, yielding seed; to you it shall be for meat. ’ ” (Genesis)

“ He shall have judgment without mercy that hath showed no mercy. ” “ Blessed are the merciful for they shall obtain mercy. ”

The sixth commandment of the Bible forbids the killing of animals. In one of the educational institutions of Moscow, a girl, being asked whether Himsā

(killing) is absolutely or partially forbidden, she firmly replied, that the old Testament and Jesus Christ have strictly forbidden *IIimsā*. She further said even acts though involving slight injury or harm are also sinful-(*Abimsā*).

Even in the book-" Imitations of Christ, " it is pointed out that knowledge without universal sympathy is useless. Further it is said, one great in love is really great. A careful reading of passages in the Bible clearly points out mercy for all living beings.

Even the followers of the Venerable, Zoroaster, are recommended abstention from flesh-eating. The three verses dictated by the venerable, Ahurmazad, prescribe mercy, sympathy and compassion towards all creatures and deprecate the slaughter of animals.

Flesh-eaters lay great stress on the taste they enjoy with pleasure in eating meat but they are really speaking groping in the dark. It is not a natural article of food, so the taste remains changing according to the acquired habits of human beings. The taste is not inherent in the thing but it is moulded in conformity with the tendencies and habits of those who use it. A thing which may be once repugnant to the taste, may be delicious at some other time so the argument for taste, is altogether untenable and is successfully contradicted by those who were in the habit of taking flesh and have afterwards renounced it. Even in the dim dusk of past ages it has been proved by eminent scientists that human beings did not take animal food.

but contrarily they lived upon vegetables and fruits. Afterwards on account of climatic changes and the absence of fruits and vegetables, they adopted artificial means of maintenance. But it is apparent that nature prohibits this flesh-eating custom. It is against the laws of nature to kill any animal life for the sake of the satisfaction of our bellies. Men are not endowed with claws and teeth as carnivorous animals are, but they are given such teeth as naturally indicate that human beings are by nature allowed to eat vegetables and fruits; and human stomachs are not capable of perfectly digesting flesh. The flesh-eaters argue that flesh-eating imparts strength. If this were to be the case, lion must have more enduring power than the elephant, but we find by experience that elephant has greater power of endurance than lion.

It is not even borne out by fact that flesh-eaters are stronger, if it be so, the Russians would have defeated the Japanese, but this is not so; on the other hand, Japan, was victorious; again the central part of Bengal wherein the people generally live upon flesh, is neither strong, nor heroic. The Vegetarians are generally capable of possessing greater enduring power and as a rule, are heroic and strong. "In France, vegetable diet prevails to a very great extent. M. Dupin informs us that two-thirds of the French people, to this day, are wholly deprived of animal food; and live on chestnuts or maize or potatoes—the peasantry of Norway, Sweden, Russia, Denmark, Germany, Turkey, Greece, Switzerland, Spain, Portugal and of

almost every other country in Europe, subsist principally and most of them entirely on vegetable food. " (Ahimsā Dharma Prakāśh).

Flesh-eaters are disqualified to perform any religious rite; because their bodies remain impure with the bundle of flesh in their stomachs. Look at the absurdity in the idea of propitiating the goddess Chandi with goat-offerings ! This practice cannot be justified on any rational ground. Can we imagine that the goddess who protects and who is Mercy-incarnate can ever think of accepting the flesh of gentle, guileless, and innocent lamb, goat or he-buffalo ? It is simply the jugglery of the flesh-eating Brahmins.

Plutarch remarks—" Desist O ! mortals to violate living bodies for your infamous dishes. There are crops, there are fruits bending the branches by their weight, and swelling grapes, on the vines, there are sweet herbs, there are those which you may soften and make palatable by fire, nor is milk wanting to you, nor honey redolent of thymes, and the bounteous earth causes sweet elements to spring up richly and affords feasts without slaughter and without blood. × × × ×

At length some mischievous innovator desirous of new food commenced to fill a greedy belly with animal dishes and opened the way to wickedness.

What an evil habit does he contract and how he prepares himself to shed human blood, who cuts

the throat of the innocent calf and unmoved lends his ears to its moanings or who can slaughter the kid uttering its childlike cries or can nourish himself with the fowl which he has fed with his own hands? How is this less than a great crime?

Animals possess the same feelings; they are not mere automatic machines. They have also fears, joys, passions and sympathy. When they are deprived of their young ones, they ring the whole forest by their agonies. When the wounded animal lingers and expires, the intensity and depth of torment is so immeasurably great that the poor dumb animal cannot express and cannot offer resistance to it, as we are able to do.

So, on the whole, it could be clearly seen from above, that animal diet, instead of serving as a nutritious food, strongly impairs health because animal food tends to generate uric acid in large quantity in the systems of flesh-eaters, as declared by eminent doctors in their medical enquiries. Hence such wanton acts of cruelty stand no justification. Abstention from animal diet tends to develop spirituality. It brings on control over mind, speech and body. It naturally curbs desires which, according to all systems of philosophy are the main-springs propagating this Samsara. (Cycle of Transmigration.) These desires kill or impair the vital forces in proportion to intensity with which they are entertained and cherished. It is highly essential therefore to curb or root them out. In proportion to the intensity with which

they are eliminated, the growth of spirituality is promoted and that of animality is checked. Thus the elimination of the Karmic forces of desires helps in bringing on freedom from pain and happiness which every living being tries to secure.

It is even absurd to kill living animals in extreme pain and distress and also to destroy creatures with naturally cruel and evil propensities. It is a wrong belief that they become happy, being freed from painful distress. By destroying cruel animals the evil is not mitigated and none can guarantee that similar beings would not take birth in the same place. On the contrary when one entertains and practises universal love (Ahimsā) natural antipathy is even held in abeyance.

Let us now consider the principle of Ahimsā according to the Jain theory. It is the highest form of religion or piety. It is highly desirable and necessary, if one desires release from this Cycle of Transmigration. It is grossly misunderstood. The pernicious results of flesh-eating are already pointed out. This principle also extends to drinks. Stimulating drinks are as much injurious to health. They also retard the progress of spiritual development. Brewing and distilling also involve the destruction of millions of small lives. The Jains also refrain from carrying on such avocations which are more or less connected with the destruction of animal life, such as cutting down forests, working as a black-smith, potter, those of a dealer in leathern articles, feathers, skins

etc. Hunting, shooting, fishing, vivisection, wars, etc., are strictly prohibited as they involve the loss of life.

Notwithstanding every one is allowed to do his duty; so a king may carry on war in self-defence. A householder may prevent a thief from taking away his property, or can defend himself against those who assault or by beating or killing a ferocious animal if he is in imminent danger of his life. A householder must always take precautions to avoid emergency. He should always use corn, wood, clarified butter, &c., after clearing them of life-forms lying invisible within the article. He should use filtered water. He should be very careful in the treatment of animals used for drive &c., by refraining from beating them cruelly, tying them with strong ropes, piercing their ears &c., heavily loading them and starving them. There are many other ways in which a Jain householder is required to abstain from doing injury to animal life.

Every living being desires freedom from pain and happiness so any act tending to bring pain to the body as well as mind is Himsā. There are many anecdotes of ravenous beasts and ferocious animals having stood calm and quiet before Lord Mahāvira and other high personalities who had rightly followed the practice of Ahimsā—"Panacea for all evils, mundane and extra-mundane." So the practice of Ahimsā never destroys the spirit of dignified manliness, heroism and other higher virtues as is alleged by some without properly understanding it. The practice of Ahimsā

varies with different persons under different circumstances, so a Jain ascetic is required to observe the vow of Ahimsā in toto. It signifies total abstention from injury to any kind of sentient being on earth, in water, light, fire, wind and vegetables. Practically, he tries to abstain from doing injury while walking, speaking, taking food free from impurities, placing articles after carefully seeing the ground with his eyes, and throwing always dirty things in a place free from worms etc. Such is the high ideal of the Jain asceticism eminently qualified for moral and spiritual attainments.

અહિંસાના પ્રસંગે હિંસાનું સ્પષ્ટીકરણ—

“ શરીર અને આત્માને પરસ્પર એકાન્ત અભિન્ન માનવામાં આવે, તો તે વાત યુક્ત નથી, કારણકે તેમ માનવામાં શરીરનો નાશ થયેથી આત્માનો પણ નાશ થવાનો દોષ આવે છે અને એથી પરલોક (પુનર્જન્મ) ઉડી જાય છે. ”—૭

“ એવીજ રીતે આત્મા અને શરીરની એકાન્ત જુદાઈ પણ વિચાર કરતાં ઘટી શકતી નથી; કેમકે તેમ માનવામાં અર્થાત્ શરીર અને આત્માનો અત્યન્ત ભેદ—અત્યન્ત ભિન્નતા—તદ્દન જુદાઈ માનવા જતાં કોઈના પણ શરીરને કતલ કરવાથી તે કતલ કરનારને આત્મહત્યાનું પાતક ન લાગવું જોઈએ. ”—૮

“ આ માટે સત્યુપ્પેશ શરીરથી વસ્તુઃ ભિન્ન એવા આત્માને શરીરથી ગાઢ સંયુક્ત હોવાને લીધે શરીરથી અભિન્ન પણ માને છે, અને એથીજ શરીર પર આઘાત થતાં જે પીડા આત્માની અંદર અનુભવાય છે, તેને હિંસા કહેવામાં આવે છે. ”—૯

હિંસાં નિષેધતિ—

આકીડકાદા ચ સુરાધિરાજાત્ સર્વત્ર જીવેષુ સુસ્વાસુખસ્ય ।

મિયામિયત્વં પરિચિન્ત્ય ધીમાન્ ન ક્વાપિ હિંસાઽઽચરણં વિદધ્યાત્
૥૧૦૥

All the creatures from Indra down to a worm like happiness and dislike pain. Taking this into consideration, a wise person should ever refrain from doing harm. (10)

Notes:—

“ No flocks, that range the meadow free, to slaughter
I condemn,
Taught by that power that pities me I learn to
pity them.
But from the mountain's grassy side a guiltless feast
I bring.
A scrip with herbs and fruit supplied and water
from the spring. ”
Goldsmith.

“ I would not rank that man among my friends,
Though graced with polished manners and good sense
Who heedlessly would set his foot upon a worm.
They are all the meanest thing that lives,
As free to live and to enjoy that life. ”

Cowper.

હિંસાના નિષેધ—

“ એક ક્રીડાથી લઈને ઇન્દ્ર પર્યન્તના તમામ જીવોને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય સમજીને બુદ્ધિમાને ક્યાંક પણ હિંસાનું આચરણ ન કરવું જોઈએ. ”—૧૦

વ્યાખ્યા.

અહિંસા એ સર્વમાન્ય ધર્મ છે. કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્રકાર હિંસામાં ધર્મ રહેલો બતાવી શકે નહિ. જુઓ ! મહાભારતમાં ક્યાં સુધી કહ્યું છે—

“ અહિંસા પરમો ધર્મસ્તથાઽહિંસા પરો દમઃ ।

અહિંસા પરમં દાનમહિંસા પરમં તપઃ ” ॥

“ एतत् फलमहिंसाया भूयश्च कुरुपुङ्गव ! ।

न हि शक्या गुणा वक्तुमपि वर्षशतैरपि ” ॥

(અનુશાસનપર્વ, ૧૧૬ મો અધ્યાય, ૩૭-૪૧)

અર્થાત્—અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે. અહિંસા એ પરમ દમ છે. અહિંસા એ પરમ દાન છે. અહિંસા એ પરમ તપ છે. હે કુરુપુંગવ ! આ બધું ફળ અહિંસાનું છે. સેંકડો વર્ષો સુધી અહિંસાના ગુણો અથવા કરીએ, તો પણ તેની પૂર્ણતા થઈ શકે નહિ.

આગળ વધીને મહાભારતમાં ત્યાં સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“ सर्वे वेदा न तत् कुर्युः सर्वे यज्ञाश्च भारत ! ।

सर्वे तीर्थाभिषेकाश्च यत् कुर्यात् प्राणिनां दया ” ॥

(શાન્તિપર્વ)

—“ હે અર્જુન ! બધા વેદો, બધા યજ્ઞો અને બધા તીર્થાભિષેકો તે ફળ આપી શકતા નથી કે જે ફળ જીવહયાથી પ્રાપ્ત થાય છે.”

આ ઉપરથી એ સુરપટ સમજી શકાય તેમ છે કે હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારો દયાના કેટલા હિમાયતી છે. યજ્ઞના પ્રસંગે અથવા અસિદ્ધાનના પ્રસંગે જે હિંસાનો પ્રચાર જોવામાં આવે છે, તે પણ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે. જે યજ્ઞમાં કે જે પૂજામાં પશુવધ કરવામાં આવે, તે યજ્ઞ કે તે પૂજા ધર્મસાધક માની શકાય નહિ, એમ તટસ્થદષ્ટિથી જોનાર કોઈ પણ વિચારક સમજી શકે તેમ છે. પશુહત્યાવાળું કોઈ પણ કામ સુકૃત્ય હોઈ શકે નહિ, એ નિઃસંદેહ અદ્વૈય સિદ્ધાન્ત છે. આ વાતને મહાભારતમાં કેવી સખ્તાઈથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે, તે જુઓ !—

“ અવ્યવસ્થિતમર્યાદૈર્વિમૂઢૈર્નસ્તિકૈર્નરેઃ ।

સંશયાત્મભિરન્યત્તૈર્હિંસા સમનુવર્ણિતા ” ॥

“ યદિ યજ્ઞાંશ્ચ વૃક્ષાંશ્ચ યૂપાંશ્ચોદિશ્ય માનવાઃ ।

વૃથા માંસં ન खादन्ति नैष धर्मः प्रशस्यते ” ॥

“ સુરો મત્સ્યાન્ મધુ માંસમાસવં કુશરૌદનમ્ ।

ધૂતૈઃ પ્રવર્તિતં હ્યતદ્ નૈતદ્ વેદેષુ કલ્પિતમ્ ” ॥

(શાન્તિપર્વ, ૨૬૪ મો અધ્યાય, ૪-૮૫૮)

અર્થાત્—અમર્યાદિત-મૂઢ-નાસ્તિક લોકોએ હિંસાનો પ્રચાર કર્યો છે. યદિ યજ્ઞ, વૃક્ષ અને યૂપને ઉદેશીને પશુવધ કરી માંસ ખાવામાં આવે—એ રીતે વિધિયુક્ત માંસ ખાવામાં આવે, તો તે પણ અધર્મ છે. દાર, માછલાં, મધુ, માંસ, તાડી વગેરે ધૂર્ત મનુષ્યોએ પ્રવર્તાવ્યાં છે, વેદોમાં એ વસ્તુઓ ખાવાનું કહ્યું નથી.

વિધિપૂર્વક—મન્ત્રસંસ્કૃત માંસ ખાવાનો આગ્રહ પણ દુરાગ્રહ છે. જુઓ, મનુસ્મૃતિમાં શું કહે છે—

“ નાકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસમુત્પદ્યતે ક્વચિત્ ।

ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં વિવર્જયેત્ ” ॥

(પાંચમો અધ્યાય.)

—“ પ્રાણિઓની હિંસા કર્યા વગર કદાપિ માંસ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને પ્રાણિઓનો વધ સ્વર્ગને આપી શકનાર નથી, એ માટે માંસનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ ”

આગળ વધીને મનુ મહારાજ આ બાબતની વિશેષ યુષ્ટિ કરતાં કહે છે કે—

“ સમુત્પત્તિ ચ માંસસ્ય વધ-વગ્ધૌ ચ દેહિનામ્ ।

પ્રસમીક્ષ્ય નિવર્તેત સર્વમાંસસ્ય મક્ષણાત્ ” ॥

(પાંચમો અધ્યાય.)

—“ માંસની ઉત્પત્તિ, અર્થાત્ માંસ એ શુક્ર-શોણિત વગેરેનું જ પરિણામ છે, એમ સમજીને તથા પ્રાણિઓને જ્યારે વધ કરવામાં આવે.

છે, ત્યારે—તે વખતે તેઓને થતી ભયંકર પીડા જોઇને સર્વ પ્રકારના (વિધિસહિત યા અવિધિવાળા) માંસભક્ષણથી નિવૃત્ત થવું જોઇએ ”

આ શ્લોક ઉપરથી શું એ નથી સમજાતું કે—પશુવધ કરવો યા માંસભક્ષણ કરવું, એ સર્વપ્રકારે ત્યાજ્ય છે ? મનુરમૃતિના એક શ્લોકથી કેટલાકો વ્યામોહમાં પડી જતા જોવાય છે, અને તે શ્લોકને આગળ ધરીને કેટલાકો પોતાની રસનેન્દ્રિયની લાલચને ગોપવવાનો પણ પ્રયાસ કરે છે. તે શ્લોક આ છે—

“ ન માંસમક્ષણે દોષો ન મયે ન ચ મૈથુને ।

પ્રવૃત્તિરિવા મૂતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલ ” ॥

(પાંચમો અધ્યાય.)

અર્થાત—માંસભક્ષણમાં દોષ નથી, મદ્યમાં દોષ નથી અને મૈથુનમાં દોષ નથી, કારણ કે એ પ્રાણિઓની પ્રવૃત્તિ છે; એથી હકતું એ ફળદાયક છે.

પરંતુ આ શ્લોકથી માંસભક્ષણની મંજૂરી મળી શકે તેમ નથી; કારણ કે એ શ્લોકનો ઉપર બતાવેલ અર્થ ધરી શકતો નથી. વિચાર કરવાની વાત છે—કે જે વસ્તુમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી પાપ લાગતું ન હોય, તો તે વસ્તુથી નિવૃત્ત થવામાં પુણ્યપ્રાપ્તિ હોઈ શકે ખરી ? કદાપિ નહિ. જે વસ્તુથી નિવૃત્ત થવામાં કલ્યાણની સિદ્ધિ થતી હોય, તો માનવું જ જોઇએ કે તે વસ્તુની પ્રવૃત્તિમાં ચોક્કસ અકલ્યાણ સમાયલું છે. આ શ્લોકમાં જ્યારે માંસાદિનો ત્યાગ કરવામાં મહાફળ બતાવ્યું છે, તો એ ઉપરથી નિઃસંદેહ સમજી શકાય છે કે માંસાદિનું સેવન કરવામાં અવશ્ય દોષ રહેલો છે. માંસાદિના સેવનમાં દોષ હોય, તોજ તેની નિવૃત્તિમાં મહાફળ બતાવી શકાય. આ ન્યાયની તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં પ્રસ્તુત શ્લોકનો બીજોજ ભાવાર્થ શોધવાની જરૂર સમજાય છે.

ખરો અર્થ એ છે કે—માંસભક્ષણ તથા મદ્ય અને મૈથુનમાં અદોષ નથી, એમ નથી, કિન્તુ દોષજ છે. અતએવ તેમાં પ્રાણિઓની અમાનજન્ય પ્રવૃત્તિ છે; તે વસ્તુઓની નિવૃત્તિજ મહાફળદાયક છે.

આવો અર્થ કરવામાં વ્યાકરણની અસંગતિ લગારે કલ્પવાની નથી, કેમકે “ ન માંસમક્ષણે દોષો ” એ વાક્યમાં જે ‘ દોષ ’ શબ્દ શ્રવણગોચર થાય છે, તે ‘ દોષ ’ શબ્દ જોડવામાં આવ્યો નથી, કિન્તુ ‘ ભદોષ ’

સખ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એમ છતાં ‘ અદોષ ’ ના ‘ અ ’ નું શ્રવણ થતું નથી, તેનું કારણ વ્યાકરણનો નિયમ છે. વ્યાકરણનો નિયમ છે કે—‘ પદાન્તમાં રહેલા ‘ અ ’ યા ‘ ઓ ’ પછી આવેલો ‘ અ ’ લુપ્ત થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં ‘ અદોષ ’ ના ‘ અ ’ નો લોપ થયો છે; એથીજ ‘ અ ’ નું શ્રવણ થતું નથી. બાકી પ્રયોગનો ‘ અદોષ ’ સખ્દનોજ કરવામાં આવ્યો છે.

‘ પ્રવૃત્તિષા મૂતાનાં ’ એ વાક્યનો અન્ય પણ અર્થ થઈ શકે છે. જેમકે—માંસ વગેરે ‘ મૂતાનાં ’ એટલે મુક્ત જન્મુઓનું ‘ પ્રવૃત્તિ ’ (પ્રવર્ત્તન્તેડસ્યામિતિ પ્રવૃત્તિઃ, उत्पत्तिस्थानमित्यर्थः) એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન છે. એ માટે માંસ વગેરેની નિવૃત્તિ ફળદાયક છે. વળી એમ પણ બાવાર્થ નિકળી શકે છે કે ‘ મૂતાનાં ’ એટલે ભૂત-પિશાચોની તેવી વસ્તુઓમાં (માંસ વગેરેમાં) પ્રવૃત્તિ હોય છે, એ માટે તેવી વસ્તુઓના સેવનથી નિવૃત્તિ કરવી, એજ ફળદાયક છે.

આવી રીતે અર્થાનુસન્ધાન કરવાથી કાંઈ જાતનો ઉપદ્રવ રહેતો નથી અને પૂર્વાપર વાક્યો પરસ્પર સંગત થવાથી વિરોધ ટળી જાય છે તથા સર્વામાન્ય ધર્મ અહિંસા વગેરેને પુષ્ટિ મળે છે.

પૂર્વાપર વાક્યોનું અનુસન્ધાન કરી વિરોધરહિત તાત્પર્ય શોધવું, એજ બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિમતા છે. વિચારવું જેમ્મ કે-એક વાક્યને માંસ-ભક્ષણની તરફ ખેંચી જવામાં આવે, તો માંસભક્ષણને નિષેધનારાં બીજાં વાક્યોની શી ગતિ થાય ?

મનુસ્મૃતિમાં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—

“ માં સ મહાયિતાડમુત્ર यस્ય માંસમિહાદ્રશ્વહમ્ ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ” ॥

—“ જેનું માંસ આ જન્મમાં હું ખાઉં છું, તે, પરલોકમાં મારે માંસ ખાશે; આ પ્રમાણે માંસનું માંસત્વ વિદ્વાનો કહે છે. ”

માંસલાં ખાવાની અતિપ્રવૃત્તિ, જેમ અત્યારે બંગાળ આદિ પ્રદેશોમાં જોવાય છે, તેમ પૂર્વકાળમાં પણ હતી, અને એ વાતની સાબિતી મનુના શ્લોકથી સાપણને મળે છે. તે શ્લોક આ છે—

“ યો યસ્ય માંસમન્નાતિ સ તન્માંસાદ યચ્યતે ।

મત્સ્યાદઃ સર્વમાંસાદસ્તસ્માન્મત્સ્યાન્ વિવર્જયેત્ ” ॥

(પાંચમો અધ્યાય.)

અર્થાત્—જે જેનું માંસ ખાય છે, તે, તેનો ભક્ષક ગણાય છે. પરંતુ માછલાં ખાનાર તો કેવલ મત્સ્યભક્ષકજ નહિ થતાં સર્વમાંસ-ભક્ષક બને છે; કારણ કે માછલાં દરેક પ્રકારનો મળ અને સડદાં ખાઈ જનારાં હોય છે, એ માટે માછલાંને ખાનાર સર્વમાંસભક્ષી કહેવાય, એમાં નવાઈ નથી.

માછલાંની મારફટમાંથી માછલાં લઈ આવનારાઓ અથવા કોઈને લેર તૈયાર માંસને ખાનારાઓ કદાચ એમ કહેવા માંગતા હોય કે—“ અમે આ માછલાં પકડવા અથવા પ્રાણિવધ કરવા ગયા હતા, કે અમને તે હિંસાનું પાતક લાગી શકે ? ” તો તેઓનું આ કથન અયુક્ત છે, એમ ખુલ્લે ખુલ્લું મનુ જણાવે છે—

“ અનુમન્તા વિશસિતા નિહન્તા ક્રય-વિક્રયી ।

સંસ્કર્તા ચોરહર્તા ચ લાદકાશ્ચેતિ, ઘાતકાઃ ” ॥

(પાંચમો અધ્યાય.)

અર્થાત્—માંસને માટે અથવા પ્રાણિવધને માટે અનુમતિ આપનાર, માંસના કંકડા કરનાર, પ્રાણીને હણનાર, માંસને ખરીદનાર, વેચનાર, પકાવનાર, પીરસનાર અને એને ખાનાર એ બધાઓ ઘાતક છે.

આવી રીતે અન્ય રમૂતિઓ અને પુરાણોમાં પણ પ્રાણિવધ કે માંસભક્ષણ સારી પેઠે નિષેધેલું છે. આ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રકારોની જ્યારે આજ્ઞા છે, તો તે આજ્ઞાને અનુસરીને ચાલવાની દરેકને ફરજ છે; અતઃ એવ કોઈ પણ પ્રકારના—યજ્ઞ વગેરે ધાર્મિક પ્રસંગોના બહાના નીચે પણ પશુવધ કે માંસભક્ષણ કરવું જોઈએ નહિ.

પ્રસ્તુતમેવ દ્રઢયતિ—

શરીરિણાં બલમવલ્લભં ચ પ્રાણાઃ સ્વકીયા इदमर्थमेव ।

સામ્રાજ્યમપ્યાથુ જનાસ્ત્યજન્તિ તત્ કિંવિધં દાનમલં વધાય ? ॥૧૧॥

One's own life (Prāna) is the dearest thing to the embodied beings. For its sake alone, even sovereignty is discarded. Can we then conceive of any charitable act to expiate the sin of killing ? (11)

પ્રસ્તુતનું દલીલરણ—

“ પ્રાણિઓને વલ્લભમાં વલ્લભ પોતાના પ્રાણો છે; એનેજ માટે મનુષ્યો સામાન્ય પણ ત્યજ દે છે; તો પછી એવું કયું દાન છે કે જે, હિંસાની રહામે-હિંસાના પાપને મટાડવા સમર્થ થઈ શકે ? ”—૧૧

વ્યાખ્યા.

અહિંસા, એ જૈનોનો અને હિન્દુઓનોજ ધર્મ છે, એમ સમજવાનું નથી; મુસલમાનોને પણ અહિંસાનુંજ પરિપાલન કરવાનું છે. કોઈ મુસલમાનભાઈએ એમ સમજવાનું નથી કે હિંસા કરવાથી ખુદા પ્રસન્ન થાય છે. ખુદાનો તો એ ઉપદેશ છે કે—“ સર્વ જીવો ઉપર રહીમ રાખો ” કુરાને શરીફના પ્રારંભમાંજ ખુદાને રહીમ બતાવવામાં આવ્યો છે. તે ગ્રંથના શરૂઆતના—“ ભિરિમલ્લાહ રહીમાનુર રહીમ ” આ મંગળાચરણથી દરેક મુસલમાન ભાઈ સમજી શકે તેમ છે કે—અક્ષાતાલાને દયાજ વહાલી છે. અક્ષાતાલા કોઈ પ્રાણિવધને માંગતો નથી, કિન્તુ જીવરક્ષાનેજ ચાહે છે. લગાર વિચાર કરવાની વાત છે કે—ખુદા જ્યારે સર્વ જગતનો પિતા છે, તો જગતની અંદરના પશુઓનો શું તે પિતા નથી ? જ્યારે તે બધા પ્રાણિઓનો પિતા છે, તો તે કોઈ પણ પ્રાણી, કે જે પોતાનો પુત્ર છે, તેને મારવાનું ફરમાવે ખરો ? પોતાના કોઈ (પ્રાણીરૂપ) પુત્રને મરાતો તે પસંદ કરે ખરો ?, ખરી રીતે જોઈએ તો ખુદાની રહામે કોઈ પણ પ્રાણિનો વધ કરવાથી તે નાખુશજ થાય છે. જ્યારે આમ હકીક્ત છે, તો પછી કોઈ પણ દષ્ટિએ પશુને કતલ કરવો, એ વ્યાજબી લેખી શકાય ખરું ?.

કુરાને શરીફમાં ત્યાં સુધી ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે— “ મક્કામાં તેની હદ સુધીમાં જીવહિંસા કરવી નહિ, + અને મક્કાની યાત્રાએ નિકળો, ત્યારથી લઈને, યાત્રા કરી જ્યાં સુધી પાછા ન ફરો, ત્યાં સુધી કોઈ જાતવરને મારવો નહિ. ”

+ સુરાહિલમાયદ સિપારા, મંજલ ૩ આવતે ૩ માં.

કરને શરીરમાં બકરી ઇદના દિવસે પણ જીવહિંસા કરવાનું નહિ કરમાવતાં એમ કરમાવવામાં આવ્યું છે કે—“ માંસ કે લોહી મને પહોંચશે નહિ, પણ એક પરહેજગારી પહોંચશે ”*

આવી રીતે મુસલમાન ભાઈઓના ધર્મગ્રન્થોમાં સ્થળે સ્થળે જીવ-દયાનીજ પુષ્ટિ કરવામાં આવી છે, અને વાત પણ બરાબર છે કે જેમ આપણા શરીરે કંઈક ધા લાગવાથી આપણને વેદના અનુભવાય છે, તેમ જનનવરે પણ આપણા જેવાં ગ્રાણી હોવાથી તેઓને મારતાં શું તેઓને વેદના નહિ થતી હોય ? આ માટે સર્વ ધર્મનેતાઓનો એજ ઉપદેશ છે કે—‘ પોતાના આત્મામાં થતું દુઃખ વિચારીને કોઈ જનનવરને તકલીફ પહોંચાડે નહિ. ’

ધર્માહિમ પેગંબરને અસ્લા તરફથી જ્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે—“ તું તારી વહાલામાં વહાલી ચીજનો ભોગ મને આપ ” ત્યારે તેમણે પોતાના એકના એક પુત્ર ઇસ્માઇલનો ભોગ આપવા તૈયારી કરવા માંડી. પોતાની આંખોએ પાટા બાંધીને તેઓ તે છોકરાને જેટલામાં જરીથી મારવા જાય છે, તેટલામાં ઈશ્વરી શક્તિથી તે છોકરાને ઠેકાણે એક ઘેટું આવી ઉભું રહ્યું, અર્થાત્ કોઈ ફિરસ્તાએ તે છોકરાને ઉઠાવી લઈ તેની જગ્યાએ ઘેટું મૂક્યું. તે ઘેટું કપાઈ ગયું, છોકરો બચી ગયો અને પાછળથી તે ઘેટાને સજીવન કરવામાં આવ્યું.

આ ઉપરથી જેઓ (જે મુસલમાન ભાઈઓ) એમ સમજતા હોય કે છોકરાની જગ્યાએ ઘેટા મરાવાથી ઘેટાની યા બકરાની કુરબાની કરવી જોઈએ, તો તે તદ્દન ભૂલ ભરેલી વાત છે. સમજી રાખવું જોઈએ કે ધર્માહિમ પેગંબરની પરીક્ષા કરવાની ખાતરજ અસ્લાએ તેમને તેમની અંતિવધ્ધ યીજનો ભોગ ચઢાવવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ હાલમાં જે કુરબાની કરવામાં આવે છે, તે શું અસ્લાની તેવી આજ્ઞાનો અમલ કરવા માટે ? શું અસ્લાએ એમ કરમાવેલું કોઈ બતાવી શકે તેમ છે કે—‘ મને અમુક દિવસે ઘેટા, બકરા યા બીજા જનનવરનો ભોગ આપવો ? ’ કદાચ કોઈ એમ માનતા હોય કે—અધ્ધાનો એવો હુકમ છે કે દરેક પોતાની વહાલામાં વહાલી ચીજ તેને ચઢાવવીજ જોઈએ, તો શું અત્યારે

* સુરનેહજની ૩૬ મી આયતમાં.

કોઇ મુસલમાનભાઈ અલ્લાને પોતાનો પુત્ર ચઢાવે છે ખરો ? કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે—અલ્લાને છોકરો હમણાં ચઢાવીએ જો પહેલાંની જેમ તે પાછો સજીવન થતો હોય, તો ભલા ! ઘેરો, બકરો જે અલ્લાને ચઢાવાય છે, તે શું પહેલાંની જેમ ફરી સજીવન થાય છે ખરો ? અગર તેમ બનતું નથી, તો પછી ફેગટ બીજાના પ્રાણોને હરણ કરવા, એ શું ડહાપણ કહેવાય ખરું ?.

હઝરતઅલી સાહેબ તથા સમ્રાટ **અકબર**ની શિક્ષાઓ વાંચનારાઓને ખબર હશે કે તેઓ માંસ ખાનારાઓને એમજ કહેતા હતા કે—
“તમે તમારા પેટને બીજા જીવોનું કબરસ્તાન બનાવવાનું દુષ્ટ કૃત્ય કરો છો.”

આ ઉપરથી મુસલમાન ભાઈઓએ સજ્જડ વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ છે કે—તેઓના ધર્મગ્રન્થકારો અહિંસાનેજ માન આપે છે, અને તે વાતને બરાબર ખ્યાલમાં રાખીને તેઓએ પશુ-પક્ષિની હત્યાથી વેગળા રહી **રહીમ** બનવું જોઈએ.

ક્રાઇસ્ટની પણ આજ પ્રમાણે શિક્ષા છે. **ઇસામસીહ**ના છઠ્ઠા ફરમાન તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ, ત્યારે એજ મુદ્રાલેખનું દર્શન થાય છે કે—કોઇ પણ જીવની હિંસા કરો નહિ. આ મહાન સૂત્ર શું એક અહિંસાની ઉદ્દેશપણા નથી ? શું ક્રાઇસ્ટની એ આજ્ઞા નથી કે—જગતના સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ મારામાં જો દયા ન હોય, તો પ્રભુસમક્ષ તે જ્ઞાન મારા શા ઉપયોગમાં આવવાનું ?*

બાઇબલમાં લખ્યું છે કે—

“ And God said, Behold, I have given you every herb bearing seed which is upon the face of all the earth, and every tree, in the which there is the fruit of a tree, yielding seed; to you it shall be for meat.”
(Genesis).

* જુઓ—‘ ક્રાઇસ્ટનું અનુકરણ ’ નામક પુસ્તકનાં ૧૬, ૨૫, ૩૨ માં પૃષ્ઠો.

“ અને પ્રભુએ કહ્યું—જુઓ, દુનિયા ઉપરના ખીયાવાળા દરેક રો-
પાઓ અને ખીયા આપનાર દરેક ક્ષણદુષ્ટ ઝાડો મેં તમને આપેલાં છે, તે
તમે માંસને બદલે વાપરી શકશો. ”

વળી કહ્યું છે કે—

“ He shall have Judgment without
Mercy that has showd no mercy. ”

“ જેઓએ દયા દર્શાવી નથી, તેઓને છેવટના ચુકાદા વખતે દયા
બતાવવામાં નહિ આવે. ”

જરથોસ્તી ધર્મમાં પણ અહિંસાનું મહત્ત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું છે,
છતાં કેટલાક **પારસી** ભાઈઓની હિંસકવૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે, એ
ખરેખર શોચનીય સ્થિતિ છે. પારસી ભાઈઓના માન્ય ગાથામાં દયાધર્મને
માટે બહુ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે.+

આ પ્રમાણે સર્વ ધર્મવાળાઓનાં મૂળ શાસ્ત્રો, અહિંસામાંજ ધર્મનું
તત્ત્વ રહેલું ફરમાવે છે. એ માટે સર્વધર્મસમ્મત-સર્વલોકમાન્ય
અહિંસાજ આરાધન કરવા યોગ્ય સિદ્ધ થાય છે.

પ્રકૃતમેષ પોષયતિ—

अन्यस्य चेतःकमलस्य खेदहिमोदकेन ग्लपनेऽपि धीराः ।

हिंसावकाशं समुदीरयन्ति कथीकृतौ किं पुनरङ्गभाजाम् ? ॥१२॥

Even injuring the lotus-like heart of another by
the cold water of causing pain, is considered by wise
persons to be a kind of Himsā (injury). Much more
it is a Himsā if a life is blotted out from the sur-
face of this world. (12)

Notes:—all living beings possess ten Pranas, five
senses, ayuh, bodily strength, breathing, speech and
mind. Life is dear to all who strive for the acquisition

+ જુઓ-ગાથા હા. ૩૨, ૧૨. ગાથા હા. ૩૪, ૩. ગાથા ૩૩, ૪

of happiness and avoidance of pain, so if any Prāna is injured and put to trouble and pain, wantonly by any one, he is said to commit Himsā. When all the Prānas are impaired and destroyed, undoubtedly, the act of killing or destroying, stands worthy of being condemned and censured. It is somewhere remarked “ Remember that when we destroy life of any kind, we destroy something we did not give, cannot restore, do not understand—which has many principles and elements exactly like our own—which demands of us, when we take it without provocation or need of self-preservation, that we should not cast aside our common human feelings.”

પ્રકૃતિનું પોષણ—

“ ખીજના ચિત્તરૂપ કમલને ખેદરૂપ (સન્તાપરૂપ) હિમ વડે ગ્ધાનિ પહોંચાડવામાં પણ શાસ્ત્રકારો જ્યારે હિંસા હોવાનું બતાવે છે, તો પછી પ્રાણીને નામાવરોષ કરી દેવામાં (મારી નાખવામાં) શું કહેવું ? ”—૧૨

વ્યાખ્યા.

વસ્તુસ્થિતિએ વિચારતાં જીવહિંસા અને માંસલક્ષણ એ માનુષિક પ્રકૃતિનો ધર્મ નથી, એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. મનુષ્ય જે માંસ ખાવાને અધિકારી હોત, તો તેના શરીરની રચના સિંહ, વાઘ, વરૂ, રિંછ વગેરે માંસાહારી જનવરોના શરીરને મળતી હોત; પરંતુ તેમ જોવાનું નથી. માંસાહારી સિંહ વગેરે જનવરો કરતાં વનસ્પત્યાહારી ગાય, બેંસ, ઘોડા, હાથી વગેરે પ્રાણિઓ સાથે માણસનું વધારે મળતાં-પણું જોવાય છે. અવલોક તો દિસકે જ વનમાંથી જેમ મનુષ્યની એવી જાડરાગિનિ નથી કે તે માંસને પચાવી શકે. એ સિવાય માંસાહારી પ્રાણિઓ જેમ જીભથી પાણી પીએ છે, તેમ મનુષ્યો પીતા નથી. મનુષ્યોનો સ્વભાવ ઘુન્ટકે પાણી પીવાનો છે. માંસાહારી પ્રાણિઓના ઠાંત જેમ કુદરતી રીતેજ વાંકા હોય છે, તેમ મનુષ્યોના ઠાંત કુદરતી

રીતે વાંકા નહિ હોઈ કરીને ચિપટા હોય છે. માંસાહારી પ્રાણિઓને ખીજને ફાડી ખાવા માટે વાંકા અને તીક્ષ્ણ નખ હોય છે, તેવા નખ મનુષ્યને હોતા નથી. માંસાહારી પ્રાણિઓ બહુધા દિવસે છુપી જગ્યામાં જઈને ઉંઘે છે અને રાત્રિ પડતાં પોતાનો ખોરાક શોધવા બહાર નિકળે છે, જ્યારે વનસ્પત્યાહારી દિવસે પોતાના આહાર માટે ઉઘમ કરે છે અને રાત્રે આરામ લે છે. આવી અનેક આખતોથી સિદ્ધ થાય છે કે માણસનું પેટ મરેલા જીવોનાં મડદાં નાંખવા માટે નથી, કિન્તુ વનસ્પત્યાહારને માટે છે.

માંસાહાર કરનારાઓનાં હૃદય એવાં કૂર બની જાય છે કે સ્વાભાવિક રીતે જે દયાની લાગણી મનુષ્યના આત્મામાં રહેવી જોઈએ તે તેઓને રહેતી નથી. માછલાં, બકરો કે પાડો જેતાં માંસલુબ્ધ માણસોની ચિત્તવૃત્તિ માંસલોલુપ બની જાય છે. માંસાહારી માણસો પોતાની શારીરિક, આર્થિક અને ધાર્મિક એ ત્રણે જિન્દગીને પાયમાલ કરી નાંખે છે.

માંસાહારથી શારીરિક નુકસાન.

ધણા યુરોપીયન ડાક્ટરોએ એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે માંસમાં કેટલીક જાતના જીવડા હોય છે, અને તે જંતુઓ માંસ ખાનારના શરીરમાં દાખલ થઈ ખરાબ પરિણામ નિપજાવે છે. રોગવાળાં જાનવરોનું માંસ પણ રોગગ્રસ્તજ હોય છે અને એવું માંસ ખાવામાં આવવાથી ખાનારના શરીરમાં પણ તે રોગનું સંક્રમણ થાય છે. બહુધા જાનવરોના રોગો એવા ગુપ્ત હોય છે કે ઘણી વખતે મોટા મોટા ડાક્ટરોથી પણ તે તપાસી શકાતા નથી. આવાં જાનવરોનાં માંસ માંસલક્ષીઓના ખાવામાં આવતાં તેઓના શરીરનું આરોગ્ય જાળવી શકાતું નથી. કસાઈખાનામાં જે જાનવરો કાપવામાં આવે છે, તેમાંના ઘણા મોટા ભાગ રોગી જાનવરોનોજ હોય છે. પશુપાળકો પણ બહુધા પશુ રોગી થતાં તેને કસાઈને ત્યાં વેચી મારે છે. આવી રીતે મોટે ભાગે રોગી જાનવરોનું માંસ પ્રચલિત હોવાથી માંસલક્ષક માણસ પોતાની તન્દુરસ્તી જાળવવા ભાગ્યવાન થઈ શકે ખરો કે ?

વનસ્પત્યાહારમાં જેટલા પ્રમાણમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વ રહેલું છે, તેટલા

પ્રમાણમાં માંસાહારમાં નથી, એ વાત રસાયનપ્રયોગોથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે સિદ્ધ કરી બતાવી છે. જોઈએ પણ છીએ કે ફલાહારી જાપાનીઓ જેટલું શૈર્ષ્ય ધરાવે છે, તેટલું શૈર્ષ્ય માંસાહારી ચીની મનુષ્યોમાં નથી. બંગાલીઓનો માંસ એ હમેશનો આહાર છે, છતાં પચાસ બંગાલીઓ સ્થાને તેની નજીકમાંજ રહેનારા છપરા જિંદલાના દસ માણસો, કે જેઓ સાથે-બઉં, ચણનો સેકલો આટા ખાનારા છે, તેઓને યુદ્ધ કરવા ઉભા રાખવામાં આવે, તો પેલા પચાસે બંગાળીઓ તરત ત્યાંથી પલાયન કરી જાય.

આવા માંસાહારી-ફલાહારીઓના અનેક દાખલાઓ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે ફળમાં જે શક્તિ રહેલી છે, તે માંસમાં નથીજ. ફલાહારી જે સૌમ્યસ્વભાવ, સાત્ત્વિકતા, બુદ્ધિબળ અને આરોગ્ય મેળવાય છે, તે માંસાહારમાંથી મેળવી શકાતું નથી. માવાને મૂડી માંસને અને દૂધ મૂડી દારને વળગવું, એ ડહાપણનું કામ નથી.

માંસાહારથી આર્થિકક્ષતિ.

સહુને જાણીતું છે કે—ગાયો, બેસો, ઘેટાં, બકરાં, બળદો વગેરે જનનવરો મનુષ્યજાતિને કેટલાં ઉપયોગી છે ? ખેતી કરવામાં અને એક સ્થળેથી અન્ય સ્થળે બોળે ઉઠાવી-ખેંચી લઇ જવામાં તથા મુસાફરી કરવામાં એઓ કેટલાં મદદગાર અને છે ? માણસને ખાવાનાં પકવાનો પણ એ જનનવરોના દૂધથી તૈયાર થાય છે. દૂધ, ઘી વગેરે શરીરપોષક પદાર્થો તેમની પાસેથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. ખેતીને ઉપયોગી ખાતર પણ એઓના છાણમાંથીજ મળે છે. ગરમ કપડાને માટે ઉન પણ તેઓજ પૂરી પાડે છે. એકંદર મનુષ્ય-જાતિના જીવનનો આધાર તેઓ ઉપર રહેલો છે એમ કહીએ તો તે અત્યુક્તિભરેલું નથી; તેઓના અભાવે માણસોને હરવખત ઘણીજ મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડે, એ દેખીતી વાત છે. આવી રીતે અત્યંત ઉપયોગી જનનવરોનો સંહાર કરીને માંસ ખાવું એ કાઠ પણ માણસને માટે થોડા નથી, તેમ કરવામાં દેશને ભારે ધકકા પહોંચે છે. એક જમાનો ભારતવર્ષમાં એ હતો કે બધે અને અઢી અઢી રૂપયે મણુ ઘી મળતું હતું, જ્યારે અત્યારે મનુષ્યોને કેટલી હાડમારી ભોગવવી પડે છે ?, ચાલીશ રૂપયે પણ મણુ ઘી જોઈએ તેવું સાડાં મળી શકતું નથી. એવીજ રીતે દૂધ વગેરે

પદાર્થોના ભોગ પણ કેટલો બધો મુશ્કેલીભર્યો થઇ પડ્યો છે. કપડાં, કાંબળો માટે પણ કેટલી કઠણાઇ આવી પડી છે. આ સર્વ દુઃખોનું કારણ એજ છે કે આપણાં હિતકારી જનવરો દરવર્ષે લાખોની સંખ્યામાં કતલ થાય છે. અને એનુંજ એ પરિણામ છે કે દેશની પ્રજા ભિખારી જેવી બની ગઇ છે. દેશની સમૃદ્ધિય પણ્યોનો સંહાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે આવી ને આવી સ્થિતિ જારી રહેતાં બવિધ્યમાં દેશની શી દશા થશે એ કલ્પી શકાતું નથી. પરંતુ આ દુર્ભાગ્યનું કારણ માત્ર એ માંસાહાર છે. એનો પ્રચાર જે બંધ પડી જાય, તો પછી પણ્યોનો સંહાર સ્વતઃસ્વેચ્છ અટકી જવાનો. આવી રીતે આર્થિક સ્થિતિએ પણ માંસાહાર કેટલો નુકસાનકારક છે, તે સ્પષ્ટરીત્યા સમજી શકાય છે.

ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો માંસાહાર ત્યાજ્ય છે, એ તો ખુલ્લી વાત છે અને એ વિષે અવલોકન કરી ગયા છીએ. વર્તમાનપત્રો વાંચનારાઓ જાણે છે કે આજકાલ યુરોપમાં અનેક વનસ્પત્યાહારી સભાઓ સ્થાપિત થતી જાય છે. અને તે સભાઓ પુસ્તકો અને હસ્તપત્રકો દ્વારા વનસ્પત્યાહારની મહત્તાનું સમર્થન કરે છે. આથી અનેક યુરોપવાસીઓ માંસાહારી મટી વનસ્પત્યાહારીઓની પાઠીમાં શામિલ થવા લાગ્યા છે. અને વનસ્પતિનો ખોરાકજ મનુષ્યજાતિને ઉચિત છે, એ પક્ષને અનુસરનારાઓ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વધતા જાય છે; આમ જ્યારે બીજા દેશો સુધરવાની લાઠન ઉપર આવતા જાય છે, તો પછી આર્યાવર્ત (હિંદુસ્તાન) દેશ, કે જે અહિંસાપ્રધાન દેશ છે, તે દેશની પ્રજાએ તો સુતરા માંસાહારથી બિદ્કુલ અલગ રહેવું જોઇએ છે; એમાંજ કલ્યાણસિદ્ધિ સમાયલી છે.

व्याधिग्रस्तस्य मारणं निषेधति—

प्रचण्डरोगाभिहतः पशुर्वा नरोऽथवा मारयितुं न युक्तः ।

કેનોદિતં પ્રાપ્સ્યતિ શં સ મૃત્વા નેતોઽપિ ચ પ્રાપ્સ્યતિ દુઃસ્વમુગ્રમ્? ॥૧૩॥

It is not proper to kill a being infected by horrible diseases whether it be a man or an animal. Who guarantees that, after death, he will obtain happiness and not be subjected to still more racking pain ? (13)

વ્યાધિગ્રસ્તને ન મારી નાંખવો—

“ પ્રયત્ન રોગથી પીડાતો પશુ અથવા મનુષ્ય મારવો ન જોઈએ. કોણુ નિશ્ચય કરી બતાવે તેમ છે કે—પીડાતા પ્રાણીને મારી નાંખવાથી, તે મરીને સુખવાળી ગતિ પામશે ? અથવા આથી પણ વધારે દુઃખ નહિ જ પામે ? ”—૧૩.

હિંસકા અપિ પ્રાણિનો ન મારણિયા:—

વ્યાપાદનં હિંસકવૃત્તિભાજામપિ ક્ષમં નેત્યવધારણીયમ્ ।

લોકે શ્વ-માર્જાર-મયૂર-ગૃધ્રાદયોઽક્ષિનઃ કેન ભવન્તિ હિંસાઃ?!! ૧૪

To kill even carnivorous animals cannot be considered proper. What creatures in this world, dogs, cats, peacocks, and vultures, are not preying upon others ? (14)

હિંસક પ્રાણીઓ ન મારવા—

“ સમગ્ર રાખવું કે—હિંસકવૃત્તિવાળા પ્રાણીઓ મારી નાંખવા, એ બાજબી નથી, કારણ કે દુનિયામાં કુતરાં, બિલાડાં, મોર, ગિરફ વગેરે કયા પ્રાણીઓ હિંસક નથી ? ”—૧૪

ભાવાર્થ—કર પ્રાણીઓને મારી નાંખવાથી તેનાથી થતી હિંસા બચી જશે, એવો ખ્યાલ બાંધવો એ દૂકી દષ્ટિનું પરિણામ છે. કોઈ પણ જીવને મારવામાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિ કેવી કબુલિત થાય છે, એનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે જીવહિંસા એ ચિત્તકાલુષ્યદ્વારા પાપનું જ કારણ છે. વસ્તુતઃ સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓ ક્રોધને ક્રોધ જીવના હિંસક બનેજ છે. કુતરો બિલાડાને મારનાર છે, તો બિલાડો ઉંદરને મારનાર છે. મોર સર્પને મારનાર છે, તો સર્પ બીજા જન્તુઓને મારનાર છે. આમ દરેક પ્રાણીઓ એક બીજાની હિંસા કરનાર છે; હકીકત આમ હોવા છતાં, હિંસક પ્રાણીઓથી થતી હિંસા બચાવવાના હેતુએ તેઓને મારી નાંખવાનો વિચાર કરવામાં આવે, તો એ વિચારનો છેડો સર્વ જીવોને પ્રલય કરી નાંખવા સુધી કાં નહિ પહોંચે ? માટે એવી ઉચ્છ્રંખલ કલ્પનાઓ કરવામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ.

દદ્યવન્તોઽપિ સર્પાદયો ન હનનીયાઃ—

ભયક્ષૌરૈર્દૃશિક-દન્દશૂકાદિભિઃ પરિક્લેશમધિશ્રિતોઽપિ ।

ન મારયેન્નાપિ ચ તાઢયેત્તાન્ નહત્ર કશ્ચિત્ ફલસિદ્ધિલેશઃ ॥૧૫॥

A man, though he may suffer great pain from bites of dreadful scorpions and serpents, &c., should neither beat them, nor kill them, because by doing so he does not in the least accomplish his desired object (diminution in their cruel nature). (15)

સર્પ, વિંછી વગેરેને ન મારવા—

“ ભયંકર વિંછી, સર્પ વગેરેથી દુઃખ ઉઠાવવાનો સમય આવે, તો પણ તે પ્રાણીઓને મારવા या તાડવા જોઈએ નહીં, કારણ કે એમ કરવામાં કોઈ બંતની ફલસિદ્ધિ થતી નથી. ”—૧૫

ભાવાર્થ—માની હ્યો કે સર્પ या અન્ય કોઈ ઝેરીલો પ્રાણી આપણને ડર્યો, હવે એ પ્રાણીને મારવામાં કરો ફાયદો છે ખરો, એ વિચારવું જોઈએ. એને તાડન કરવાથી જો એને શિક્ષા થતી હોય અથવા એને મારી નાંખવાથી બીજા ઝેરીલા પ્રાણીઓ સમજી જઈને પોતાની ડસવાની આદત છોડી દેતા હોય, તો તેમ કરવું વ્યાજબી લેખાય. પરંતુ એમ બનતું નથી, તો પછી તેની વ્યર્થ હિંસા શા માટે કરવી જોઈએ ? એ પ્રાણી যদি બુદ્ધિપૂર્વક-સમજીને આપણને કરડ્યો હોય, તો આપણે એની સાથેનું પૂર્વજન્મનું વૈર સમજીને શાંતિ પકડવી જોઈએ છે. અગર અજ્ઞાનતાથી અથવા તથાવિધસ્વભાવવશાત્ કરડ્યો હોય, તો તેને કિલબટકર્મ-ધીન અને દયાપાત્ર સમજી તેના ઉપર કરૂણાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ છે. મતલબ કે એકે રીતે તે અજ્ઞાની પ્રાણીઓ મારવાને કાયક નથી.

હિંસા ન સુકૃતાદિहेतुः—

ન પાપहेतुः સુકૃતાય પાપોચ્છેદાય वा प्राणिबन्धः कदापि ।

किं जायते जीवितनाशहेतुर्हाहाहलं जीवितसम्पदायै ? ॥ १६ ॥

The slaughter of beings neither brings merit nor destroys sin. Can the deadly-poison (Halāhal) which destroys life, ever prolong it ? (16)

Notes:—Animals afford good scope for reflection. We derive great pleasure in seeing the beautiful birds and beasts sparkling with animation. Every bird and every beast display qualities fitted to their wants. One would be amazed to see how tiny young birds and beasts adopt themselves to this external world and maintain their place amidst perpetually jarring interests. Ruskin says “ There is in every animal's eye a dim image and a gleam of humanity, a flash of strange light through which their life looks out and up to our great mystery of command over them and claims the fellowship of the creature, if not of the Soul.” Even some animals have organs more sensitive than many people have. Our thoughts, emotions and feelings touch and influence them more easily than many human beings. So we can do good to them by sending out our thoughts of love and sympathy to them. It would be very instructive and interesting to see how these dumb creatures appreciate our love and sympathy. How revolting and repugnant it is to think, that slaughter of such innocent, harmless and useful animals, for sacrificial purposes, in order to propitiate deities, for the attainment of personal gain and glory would tend to bring merit and destroy sin !! What is the sin of Himsā (injury) cannot, under any circumstances and at all times, be changed into merit (Ahimsā). It cannot be justified by plausible grounds and deluding reasons.

હિંસા પ્રણયનું કારણ નથી—

“ પ્રાણિવધ પાપનો હેતુ છે, એથી તે સુકૃતને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ, તેમજ તેથી પાપનો ઉચ્છેદ થઈ શકે નહિ. દૃષ્ટાન્ત ખુલ્લું છે કે જે હાલાહલ (ઝેર) જીવિતનો નાશ કરનાર છે, તે, જીવિતને ટકાવી રાખનાર થઈ શકે ખરું ? ”—૧૬

હિંસાતો ધર્મો ન ભવતિ—

ધર્મેસ્ત્વહિંસાપ્રભવઃ, કથં તદ્દ્ હિંસાત આત્રિર્ભવિતા કદાપિ ? ।

નહ્યમ્બુતઃ સમ્પ્રભવન્તિ પાથે.રુદ્ધાણ વન્હેર્જનનં લભન્તે ॥ ૧૭ ॥

Merits which accrue from non-injury can never accrue from injury. Lotuses which grow only in water can never have fire as their source. (17)

હિંસાથી ધર્મ થતો નથી—

“ અહિંસાથી ઉત્પન્ન થનારો ધર્મ હિંસામાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. પાણીથી ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ ધરાવનારાં કમલો અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ ”—૧૭

સત્યમ્ ।

અથ સત્યવ્રતં કીર્તયતિ—

इदं परं तेज इयं परा श्रीरिदं परं भाग्यमिदं महत्त्वम् ।

अशेषविश्वेश्वरनम्रमौलिनमस्कृतं सत्यमद्राव्रतं यत् ॥ ૧૮ ॥

This is the refulgent light. It is all surpassing wealth. It is the best fortune and real greatness; namely the great vow of truthfulness, adored by the humble heads of all sovereign kings. (18)

Truthfulness—The second requirement in practising Yama is the avoidance of falsehood. The words of one thoroughly pure in mind, speech and body surely become effective. There are various occasions when falsehoods without any benefit to the speaker are spoken. Misrepresentations, hypocrisy, pretensions, false evidence, false measures and weights, false defamatory reports, forging accounts and documents, betrayal of gross falsehoods degenerate the purity of soul and are condemned as sins by the Scriptures.

The author rightly appeals to the reader to balance the advantages and disadvantages of falsehood in connection with monetary transactions, trade operations and other social functions. He earnestly appreciates the value of truth, and recommends its observance at any cost of wealth, loss of friendship and relationship, etc., all of them being transitory and perishing. He properly disallows truth unnecessarily causing injury to the minds of others.

According to the tenets of Jainism rigid observance of the Mahāvratā of refraining from falsehood is enjoined on Sādhus who are required to speak words which are only true but pleasing and beneficial and to refrain from speech which would tend to hurt the feelings of others without doing any good to them, while laymen are enjoined to refrain from speaking gross falsehood prompted by high expectations of social and worldly gain or by anger, malice, vengeance, perversion, etc.. Refraining from doing so is highly essential as it concerns all the daily occur-

pations of life and is not confined to any particular act only.

સત્યવ્રતનું કીર્તન—

“ આ પ્રયત્ન તેજ છે, આ મોટી લક્ષ્મી છે, આ ઉત્કૃષ્ટ ભાગ્ય છે અને આ ખરું મહત્ત્વ છે, કેયું ? સમગ્ર વિશ્વના અધીશ્વરોના નમ્ર મુકુટોથી પૂજયલું સત્ય મહાવ્રત. ”—૧૮

મૃષાફલ-મૃષાપરાધયોન્તરમ્—

**મૃષોઘટે યત્ ફલમાકલય્ય ફલસ્ય સ્વલ્પસ્ય મૃષાઽઙ્ગસથ્વ ।
અસ્ત્યન્તરં કીદગવેક્ષણીયં યુક્તા હિ કાર્યેષુ તુલાસમા ધીઃ ॥૧૯॥**

A man should examine the difference between falsehood and the object for the attainment of which it is uttered. Intellect in action should work like a balance. (19)

Notes :—It is an imperative duty to maintain at all times and under all circumstances, the habit of righteousness and truth, for there is no virtue, independent of truth and no vice apart from falsehood. It sometimes happens that truth is not immediately recognised but it is sure to be recognised by judgment of true impartiality, while, on the other hand falsehood, fraud, dissimulation are liable to be condemned when detected by the keen eyes of sharp judgment. Truth helps us in withdrawing the curtains, in removing impediments, in destroying the sins brought on by falsehood. It is intellect which only requires to be guided into the proper channels to balance the advantages of truth and disadvantages.

of falsehood. The proper appreciation of truth necessitates the rigid training of the mind for it. A mind, untrained and unprepared for it, pollutes it. It is well remarked: " He who pours water into the muddy well, does but disturb the mud. "

મૃષાવાદ બોલતાં ફલસિદ્ધિ તરફ દૃષ્ટિપાત—

“ જે ફળ ઉપર નજર રાખી અસત્ય બોલવામાં આવે છે, તે ફલ અને મૃષાવાદનું અપરાધમાં (પાપમાં) ફરક કેટલો છે ? તે બુદ્ધિથી વિચારવું જોઈએ. બુદ્ધિ તુલા (ત્રાણુડી) સમાન છે અને દરેક કાર્યમાં તે બુદ્ધિરૂપ તુલાથી તોલ કરવો, એ બુદ્ધિમાનોનું કર્તવ્ય છે.”—૧૯

ઘનોપાર્જનેઽપિ મૃષાવાદોઽનુપયોગી—

ઘનાર્જનં ન્યાયપથેન સમ્યગુદ્યોગતોઽશક્યતયા ક આહ ? ।

આરમ્ભતો ધીરતયા તુ સહ્યા આપદ્યમાનાઃ પ્રતિકૂલયોગાઃ ॥૨૦॥

Who says that wealth cannot be obtained in trades justly and honourably conducted ? A man should bear with patience the obstacles which beset his path in the beginning. (20)

Notes :—It is a popular belief that deception, fraud, misrepresentation and tricks are necessary for achieving success in commercial purposes, but this kind of belief is wholly unfounded on rational basis. One though by such means gains success for the time being but he eventually becomes ruined. While, on the contrary one who rigidly follows the path of honesty and righteousness in the path of trade, is, in the end, sure to be blessed with eminent success and becomes able to amass a large fortune though,

In the beginning, he may have to encounter tremendous difficulties and troubles.

સત્ય બોલવાથી ધન કમાઈ શકાય છે—

“ ન્યાયના માર્ગે બરાબર ઉદ્યોગ કરવાથી ધન મેળવવું અશક્ય છે, એમ કોણ કહેનાર છે ? હા, એટલું તો જરૂર છે કે શરૂઆતમાં આવતા પ્રતિકૂલ સંયોગો ધૈર્યથી સહન કરી લેવા જોઈએ. ”—૨૦

સત્યવ્રતસ્ય પ્રૌઢિમાહ—

શામ્યન્તિ સર્વાણ્યપિ દૂષણાનિ યથાર્થવાદે પ્રવિજૃમ્ભમાણે ।
મૃગેશ્વરે ક્રીડતિ વારણાનાં સમ્ભાવનીયો હિ કુતઃ પ્રચારઃ ? ॥૨૧॥

When the principle of truth fully develops in man, all his faults vanish in no time. It is quite impossible for elephants to roam where the lion sports. (21)

સત્યવ્રતતું પ્રૌઢવ—

“ યથાર્થવાદ (સત્યવાદ) ને બરાબર દૃઢતા ઉપર આવી ગયો હોય, તો તમામ દોષો પસાયન કરી જાય છે. જ્યાં સિંહ ક્રીડા કરી રહ્યો હોય, ત્યાં હાથીઓના પ્રચાર ક્યાંથી હોઈ શકે ? ”—૨૧

કીદશોઽપ્યુપદ્રવે પ્રાતે નાસત્યં વદેત—

પ્રયાતુ લક્ષ્મીઃ સ્વજના અરાતીભવન્ત્વકીર્તિઃ પ્રસરીસરીતુ ।
અયૈવ વા મૃત્યુરુપસ્થિતોઽસ્તુ વદેદસત્યં ન તથાપિ ધીરઃ ॥ ૨૨ ॥

Wealth may be destroyed, relatives may become enemies, ill-fame may spread around, death may approach at this very moment, but a wise person will never tell a lie. (22)

Notes :—

Rigid observance of truth is supremely essential for those who desire to advance on the path to Moksha. There are numerous examples illustrating the excellent results following from adherence to truth and bitter consequences of deviation from it. Vasu was the son of Abhichandra, king of the Māhāl country. He ruled his kingdom with a high sense of morality and great impartiality. He was universally known as the truth-teller. His throne was supported by his righteousness and absolute fidelity to truth at a great height above the ground. Once upon a time a serious question about the interpretation of the word 'Aja' was brought before him by Parvata and Nārada (who were his co-students) for solution. Parvata interpreted the word ' Aja ' to be a goat, while Narada contradicted the interpretation and reminded him of the true meaning as grain, once interpreted by their spiritual teacher. So they agreed to refer the matter to the king and abide by his decision. The king being influenced by the mother of Parvata gave the word a double signification in order to satisfy both the parties. He said, it might mean both goat or grain. So his throne fell to the ground and he was hurled down on the ground and became a denizen of hell in the next birth.

Yudhishtira, the eldest son of Pāndu, who had gained great reputation as the only man who always spoke the truth, the whole truth and nothing but

truth suffered, also for such equivocations, here as well as in the next world.

એ તેવા કષ્ટમાં પણ અસત્ય ન બોલવું—

“ લક્ષ્મી ચાલી જાયો, કુટુંબવર્ગ શત્રુ બની જાયો, અશક્તિનો પ્રચાર થાયો અથવા તો આજેજ મરણ પ્રાપ્ત થાયો, તોપણ ધીર બનીને અસત્ય બોલવું ન જોઈએ. ”—૨૨

કિં સર્થમપિ યથાર્થ વાચ્યમ્ ?—

યતઃ પરિક્લેશશ્ચૈતિ જન્તુર્ભષિત સત્યામપિ તાં ગિરં ન ।

પૃષ્ઠોઽપિ જલ્પેન્ન કદાપિ મર્માવિત્ કર્કશં વૈરનિબન્ધનં ચ ॥૨૩॥

A person should not speak even truth if it casuses pain to another. Even when asked he should ever refrain from uttering harsh words which generate ill-feeling. (23)

શું બહું યથાર્થજ બોલવું ?—

“ જે બોલવાથી જીવવધનું પરિણામ આવતું હોય, અથવા ખીજના હૃદયમાં દુઃખ ઉપજવાનો પ્રસંગ આવતો હોય, તેવું સારું પણ ન બોલવું જોઈએ. કોઈના પૂછ્યા છતાં પણ એવું ન બોલવું જોઈએ કે જે કર્કશ હોય, ખીજના મર્મને વિધી નાખનારૂં થતું હોય અને વૈર-વિશેષને ઉત્પન્ન કરનારૂં બનતું હોય. ”—૨૩

ભાવાર્થ.

મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ સ્વયં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાદ્ ન બ્રૂયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં બ્રૂયાદ્, એષ ધર્મઃ સનાતનઃ ” ॥ ૧૩૮ ॥

(યોથો અધ્યાય.)

અર્થાત—સત્ય બોલવું, પ્રિય બોલવું, પરંતુ સત્ય હોય કરીને પણ અપ્રિય ન બોલવું, તેમજ પ્રિય હોયને અસત્ય ન બોલવું.

મહાભારતમાં ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—જે અયથાર્થ બોલવાથી બીજાનું બહુ થનું હોય, પ્રાણિઓ મરતાં બચતાં હોય, તો તે અસદ્બૂત વચન પણ સત્ય છે; અને જે યથાર્થવચનથી પ્રાણીની હિંસા થતી હોય, તો તે સત્યવચન પણ અસત્ય છે. જુઓ તે શ્લોક—

“ ઉક્તેઽનૃતે ભવેદ્ યત્ર પ્રાણિનાં પ્રાણરક્ષણમ્ ।

અનૃતં તત્ર સત્યં સ્યાત્ સત્યમવ્યનૃતં ભવેત્ ” ॥

(બહુભોષાખ્યાન. ૧)

દશવૈકલિક સૂત્રમાં એમ પણ કહ્યું છે કે—કાણાને કાણો, આંધળાને આંધળો કહેવાથી તેને દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હોવાને ક્ષીધે તેવું વચન બોલવું નહિ.

આચારાંગ સૂત્રમાં એવી મતલબવાળું કથન છે કે—કોઈ સાધુને પૂછે કે—‘ પશુઓ કઈ તરફ ગયા ? ’ તો તે વખતે સાધુ તે બાબતને જાણતો હોય કરીને પણ મૌનજવારણ કરે. કદાચ મૌન જવારણ કરવાથી કોઈ રીતે છૂટકારો ન થતો હોય અને જવાબ આપવાનું જરૂરનું જણાતું હોય, તો તે સમયે સાધુ જાણતો છતો પણ ‘ હું નથી જાણતો ’ એમ કહે. જુઓ ! તે પાઠ—

“ તુસિળીઓ ઉવેહેજ્ઞા જાણં વા નો જાણંતિ વણજ્ઞા ”

(બીજો શ્રુતસ્કન્ધ, ત્રીજું અધ્યયન, ત્રીજો ઉદ્દેશ.)

જૈન સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં (પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના ૮ મા અધ્યયનની ૧૯ મી ગાથાની વૃત્તિમાં) પણ કહ્યું છે કે “ અહિંસાને માટે—‘ મેં મૃગો જોયા નથી ’ એમ જે અસદ્બૂત કહેવું તે દોષને માટે નથી ”.

આ બધા ઉપરથી એ રહસ્ય નિકળે છે કે “ સદ્ગુણો હિતં સત્યમ્ ” —અર્થાત તેજ વચન સત્ય છે કે જે પ્રાણીને અહિંતકારી નથી.

* “ તદેવ કાર્ણં કાળંતિ પંડગં પંડગતિ વા ।

વાદ્વિર્ઘ્નં વાવિ રોગિતિ તેણં ચોરતિ નો વણ ” ॥

(સાતમું અધ્યયન.)

सत्यवादिनोऽभिष्टौति—

पुनन्ति ते स्वीयपदारविन्दैः पृथ्वीतलं सुन्दरभागधयाः ।

मनोवचोभूधनचेष्टितानि स्पृशन्ति नासत्यविषं यकेषाम् ॥२४॥

Those persons of enviable fortune whose mind, speech and actions are not contaminated with the poison of falsehood, really purify the earth, with the prints of their lotus-like feet. (24)

सत्यवादिभ्योने स्तवे छे—

“ ते सुन्दरभाज्यवाणाभ्यो भरेभर पोतानां यरक्षुडभलो वडे पृथ्वीतलने पवित्र करे छे डे जेभ्योनां मन, वचन, शरीरीनी चेष्टाभ्योने असत्यरूप विषने स्पर्श थतो नथी. ”—२४.

दुष्टदुष्टवचनानां प्रत्यक्षं फलं दर्शयति—

प्लुष्टोऽप्यहो ! प्रज्वलिताग्निना द्रुः सान्द्रीभवेद, दुर्वचसा न लोकः ।

वाक् सूनृता यं तनुते प्रमोदं न चन्दनं तं न च रत्नमाला ॥२५॥

It is really wonderful that a tree even though burnt down by blazing fire, puts forth new foliage, but the wound made by cruel words never heals. Neither sandal paste nor a necklace of jewels is able to give that pleasure which truthful speech gives. (25)

Notes :—

Fair words hurt never a bone,
But foul words break many a one.
Apt words have power to suage,
The tumours of a troubled mind.

Milton.

Never use a word that may offend a chaste ear.

Moral Maxim.

Speak but little, and let that little be the truth.

Shakespeare.

દુષ્ટાદુષ્ટવચનોનું પરિણામ—

“ જ્યલંત અગ્નિવડે બળેલો વૃક્ષ પાછો પુખ્ત-ફલાદિથી સઘન બની જાય છે, પરંતુ દુષ્ટ વચનોવડે માણસના હૃદયમાં પડેલો ઘા ફાટો નથી. સત્ય વાણી જે આનન્દ ઉપજાવે છે, તે આનન્દ ચન્દન કે રત્નોની માળા ઉપજાવતી નથી. ”—૨૫

મૃષાવાદઃ કથં સેવિતવ્યઃ ?—

વિનશ્વરી શ્રીશ્વપલાશ્ર ભોગાઃ સ્વાર્થૈકવદ્ધાઃ સ્વજનાઃ સમગ્રાઃ ।

અતો મૃષાવાદ ઉપાસનીયઃ કિમર્થમેષા મુધિયાં મનીષા ॥ ૨૬ ॥

For what earthly purpose, should a man resort to falsehood, when the wealth is transitory, the objects of pleasure are evanescent and all the relatives are engrossed in seeking self-interest ? This is the way the wise think. (26)

મૃષાવાદ શા માટે સેવવો ?—

“ લક્ષ્મી વિનશ્વર છે, ભોજો ચપલ છે અને બધો સ્વજનવર્ગ મતલબી છે, તો પછી શા માટે-કોને માટે મૃષાવાદ સેવવો જોઈએ ? આમ સંજ્ઞનોત્તી માન્યતા હોય છે. ”—૨૬

અસત્યદોષાનાહ—

અપ્રત્યયં યદ્ વિતનોતિ લોકે દુર્વાસનાનાં દદતે નિવાસમ્ ।

દોષાન્ પ્રસૂતે પ્રબલાન્ ક્રમેણ તદ્ ધર્મશીલો ન વદત્યસત્યમ્ ॥૨૭॥

A religious minded person does not speak false-

hood which creates distrust among people, which produces wicked desires in the mind and which gives rise to powerful sins one after another. (27)

અસત્યથી થતી ખરાબી—

“ અસત્ય લોકમાં અવિશ્વાસને ફેલાવે છે, અસત્ય દુર્વાસનાઓને અવકાશ આપે છે અને અસત્ય ધીરે ધીરે મ્હોટા દોષોને જન્મ આપે છે, એ માટે ધર્મશીલ મનુષ્ય અસત્ય બોલતો નથી.”—૨૭

સત્યભક્તે અહિંસામજ્ઞઃ—

વ્રતાનિ શેષાણિ વદન્ત્યહિંસાસરોવરે પાલિસમાનિ ધીરાઃ ।

સત્યસ્ય ભક્તે સતિ પાલિભક્ત્યાદનર્ગલં તત્ સ્વલુ વિપ્લવેત ॥ ૨૮ ॥

When wise persons believe all other vows to be embankments of the lake of non-injury, swerving from the vow of truthfulness, is pulling down the bank and then the waters (of non-injury) flow unchecked. (28)

સત્યભક્તથી અહિંસાભંગ—

“ શાસ્ત્રકારોએ સત્ય વગેરે વ્રતોને અહિંસારૂપ સરોવરની પાળ તરીકે બતાવ્યાં છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે—સત્યવ્રતનો ભંગ થયેથી અહિંસારૂપ સરોવરની પાળ તૂટી જાય છે, અને એથી અહિંસારૂપ જળ અસ્ખલિત વહી જવા માંડે છે.”—૨૮

अचौर्यम् ।

अथास्तेयव्रतमुपदिशति—

स्वमन्यदीयं हरताऽधमेन दत्तः स्वधर्मोपवने प्रदाहः ।

हृतं धनं स्वास्थ्यसुखं न सूते तस्मात् परिभ्रष्टमितस्ततोऽपि॥२९॥

A vile person who robs another of his wealth, burns the garden of his own religious merits by doing so. The stolen wealth does not allow a man to enjoy it with ease ; he is thus deprived of happiness here as well as in the next world. (29)

Asteya (abstention from theft).

Asteya means not coveting of another's property through the actions of one's mind, speech or body.

A Sādhu does not take anything without the permission of the owner and that too only necessary things for the maintenance of his body, allowed by the holy scriptures and by the Spiritual Guru. A layman should refrain from theft, i. e., taking of the property without the consent of the owner and from acts furthering such intent such as smuggling and supplying the enemies with goods in times of war, using false weights and measures, counterfeiting, adulteration, extortion, robbery and dacoity, etc..

The practice of theft leads to moral degeneration. The doer without the sense of responsibility launches into such acts which would bring on him shame, infamy, loss of riches, untrustworthiness, etc..

The author rightly condemns such a heinous practice. One who steals or misappropriates property of others, never becomes happy. He constantly suffers under anxiety, fear, and threatenings of authorities. He causes pain to all the members of the family whose property is stolen or in whose neighbourhood he resides, because property is the fundamental and vital basis of social life. Again, such a person cannot make any progress in spiritual development, so that he becomes a loser in this as well as in the next world.

અસ્તેયવ્રત—

“ બીજના દ્રવ્યને દરણ કરતા અધમ મનુષ્યે ખરેખર પોતાના ધર્મરૂપ બગીચામાં આગ સળગાવી મૂક્યા છે; એ સિવાય દરણ કરેલું ધન મુખેથી ભોગવી શકાતું નથી, એ માટે ચોરી કરવી એ ઉભયપ્રપ્ત થવા બરાબર છે; એટલે કે ચોરી કરનારને આ જિન્દગીમાં સુખ નહિ અને પરલોકમાં સદ્ગતિ નહિ.”—૨૯

સ્તેયદોષાનાહ—

દરિદ્રતા—દુર્ભગતા—શરીરચ્છેદાદિકં સ્તેયફલં વિલોક્ય ।

તત્ર પ્રવૃત્તિવ્યસનં સમુજ્ઞેત્, યુક્તો ગ્રહીતું ન ત્વ્ણોઽપ્યપૃષ્ઠવા॥૩૦॥

Seeing that poverty, bad luck, mutilation of body, &c., are the fruit of theft, a person should give up this habit, even a blade of grass should not be touched without permission. (30)

Notes :—Verse 30.

The story of Nāgadatta, a wealthy gentleman of Vārānasi (Benares) illustrates well the fruits which one strictly observant of the vow (Adattādāna Vira-

manavratṭa) of keeping aloof from taking any kind of property which does not belong to him, without the permission of the owner. Nāgadatta was the son of Dhanadatta ; he received sound education in his childhood. Being in the constant society of a Jain ascetic, his mind began to withdraw from worldly affairs. Among other vows he strictly observed the above vow. Once upon a time while passing on the road he was seen by Nāgavasū, a daughter of the leading merchant of the city. She being enamoured of him, resolved to take him as her husband. She communicated her wish to her father, who thereupon, after negotiating with the father of Nāgadatta, settled the betrothal. The chief police officer (Kotval) also advanced his proposals for the bride to the leading merchant, (who declined to break the promise) but could not succeed. So he brooded vengeance against Nāgadatta. Once upon a time the king lost his ear-ornament (Kundala) on the path near the Jain Temple, where Nāgadatta was going for worship. He saw the ornament on the road but did not take it in rigid observance of his above-said vow. He then returned to the temple and stood as usual in the contemplative posture. The police-officer, while passing by the road, found the ornament. When in the temple he accidentally saw Nāgadatta, the idea of bitter revenge crossed his mind. He stealthily put the ornament in the ear of Nāgadatta and arrested him and brought him before the king, who sentenced him to death. The bride when she saw him being taken to the gallows, vowed to stand

in the contemplative posture until the release of her fiancé. All attempts and processes to hang Nāgadatta proved unsuccessful. The rigid observance of the above vow and his unflinching faith in religion turned the gallows into a splendid and gorgeous throne. The blows of the sword inflicted on Nāgadatta by the police-officer, were turned into garlands of flowers. The king on hearing this came to that place and apologised and brought Nāgadatta in the city on an elephant with full pomp and grandeur and condemned the police-officer to death. Nāgadatta being melted with the pity successfully submitted his humble prayers to the king to save the police-officer's life. He then married Nāgavasu and enjoyed a happy unsullied life with her. Such is the potent influence of close adherence to the third vow.

ચોરીનાં ફળો—

“ નિર્ધનતા, દુર્ભાગ્યતા, શરીરના અવયવોનો છેદ, એ વગેરે ચોરીનાં ફળો ઉપર દષ્ટિ કરીને તેનું વ્યસન છોડી દેવું; પૂછ્યા વિના (અનુમતિ વગર) બીજાની તૃણ સરખી ચીજ લેવી, એ પણ ગેરવ્યાજબી છે. ”—૩૦

न कश्चित् स्तेनः सानन्दीभवति—

अद्यापि नो दृष्टमिदं श्रुतं वा यत् स्तेयमालम्बितवान् मनुष्यः ।
प्रभूतमानन्दमपेतशङ्कमभुक्त कोटीश्वरतां प्रपद्य ॥ ३१ ॥

Uptil now, we have neither seen nor heard that a man has, by theft, become a millionaire and enjoyed great happiness without a lurking sense of fear. (31)

ચોર સુખી ન હોય—

“ આજ સુખીમાં એ દેખ્યું તેમ સાંભળ્યું નથી કે ચોરીનું આ-
લંબન લેનાર મનુષ્યે કોટીધ્વજ બનીને નિઃશંકપણે ખૂબ આનન્દ અનુ-
ભવ્યો હોય. ”—૩૧

સ્તેનાન્ પરિદેવયતે—

यश्चौर्यपापद्रुमधिष्ठितोऽस्ति स्वास्थ्यं परं हारितवान् न, किन्तु ।
धृतिं च धैर्यं च मतिं च सम्यग् जन्मान्तरं चापि स हीनभाग्यः॥ ३२॥

Not only does the unfortunate man who has ascended the tree of theft lose complete peace of mind but also steadiness, patience and discrimination in the next world. (32)

ચોરી કરનાર પૂર્ણ દુઃખી—

“ જે, ચોરીરૂપ પાપના વૃક્ષ ઉપર ચઢી બેઠો છે, તે પોતાના
સ્વાસ્થ્યનેજ ફક્ત ખોઈ બેઠો છે, એમ નથી, પરંતુ તે દુર્ભાગી સ્થિરતા,
ધીરતા, વિવેક અને ભવિષ્યની સદ્ગતિને પણ હારી ગયો છે. ”—૩૨

हिंसातोऽपि चौर्यं विभीषणम्—

यो मार्यतेऽसौ क्षणमेक एव प्राप्नोति दुःखं द्रविणे हृते तु ।
सपुत्रपौत्रोऽप्युपयाति यावज्जीवं विचिन्त्येति जहातु चौर्यम् ॥ ३३॥

A man, who is murdered, suffers pain alone and that too for a moment, but with the deprivation of wealth a man suffers during his whole life and along with his sons and grandsons. The habit of stealing, therefore should be given up. (33)

હિંસાથી પણ ચોરી વધુ ભયંકર—

“ જે પ્રાણીને મારવામાં આવે છે, તે પ્રાણી એકલોજ, વળી
ક્ષણમાત્રજ દુઃખ ભોગવે છે, પણ જેનું ધન લૂટી લેવામાં આવે છે,

તે, પોતાનાં બાલબચ્ચાં અને સ્ત્રી વગેરે પરિવારયુક્ત, બિન્દગી પર્થન્ત દુઃખ ભોગવે છે એમ સમજીને ચોરી ત્યજ દેવી. ”—૩૩

चौर्याचौर्ययोर्निन्दास्तुती—

સ્તેયપ્રવૃત્તિઃ સ્વલુ નીચકાર્યમસ્તેયવૃત્તિઃ પુરુષાર્થમાર્ગઃ ।

विशुद्धहस्तस्य च साधुवादः शाम्यन्त्यनर्थाश्च परत्र नाकम् ॥ ૩૪॥

The habit of stealing is base indeed ; while non-stealing is the path of right action (the end of human life). The man whose hands are unstained with sin is praised. His difficulties, if any, are overcome and he obtains heaven after death. (34)

ચોરીના વિષયમાં છેવટ—

“ ચોરીનો વ્યવસાય ખરેખર નીચ કામ છે અને ચોરીથી વેગળા રહીને જે વ્યવસાય કરવો એ પુરુષાર્થનો માર્ગ છે. જેના હાથ ચોખ્ખા છે, તેને માટે સર્વત્ર સાધુવાદ છે, અને તેને આવેલા ઉપદ્રવો તુરત શાન્ત થઈ જાય છે તથા તેને પરલોકમાં સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ”—૩૪

ब्रह्मचर्यम् ।

ब्रह्मचर्यस्पृहा—

यस्मिन् प्रदीपे शलभन्ति दोषा यस्मिन् सुधांशौ परितापशान्तिः ।

यस्मिन् समुद्रे गुणरत्नभूतिस्तद् ब्रह्म को न स्पृहयेत् सचेताः ? ॥ ૩૫॥

What knowing persons would not care for celibacy which like a lamp burns down all faults, which like the moon alleviates mental agonies, and which like the ocean produces the jewels of virtue. (35)

Brahmacharya.

Brahmacharya means abstaining from sexual passion and intercourse in all places and at all times, in mind, speech and body.

Rigid practice of this virtue by a sādhu means entire abandonment of sexual appetites. A layman is forbidden to commit adultery actual or in thought by refraining from indulging in sexual intercourse with women other than his own wife or unmarried girl or a widow, from cherishing ardent immoral love for others or by using indecent gestures and words exciting lust or using stimulants for the same purpose.

Brahmacharya is the foundation of the Grahasthāshrama—the householder's stage. The influence of its preservation cannot be too much emphasised. If a man has preserved his own life-fluid, he would not generally remain a physical wreck.

Now-a-days we generally find even youths in weak health, and tender-framed skeletons; the reason of their physical debility is that on account of their company and various other circumstances of civilized life, they have found it very difficult to preserve their virility.

Some young men, through the influence of their bad companions, indulge in various types of bad habits ultimately injurious and decreasing their vital stamina. Hence, they are quite unable to feel the

joys and pleasures of their sweet home, and they, through their own ignorance and foolish unnatural acts, hurl themselves down in the abyss of misery, pain and misfortune.

Contrasted with the well-preserved men, who enjoy each and every moment of their existence, they are completely wretched and miserable. The well-preserved youths are buoyant, cheerful, optimistic, robust and powerful. They truly enjoy what it is to live and exist. They are not easily fatigued in their undertakings and in the end it is they only who prosper and enjoy this world.

While the other weak party is coy, shy, effeminate, pessimistic, cheerless, unable to possess the enduring power, quite unfit to move themselves in this time of keen competition and as it were carrying their life-time half dead, and full of pain and misery.

It is the duty even of householders to preserve the seminal fluid. They are also required by the shāstras to observe strict rule of partial celibacy.

This practice is carried lifelong by some and in consequence they achieve very remarkable success in the world. It is not impossible to be practised, if one is determined to do it. If one is desirous of preserving his Virya, he should particularly pay attention to his diet. His diet should be simple, his bed little rough, and his thoughts pure and holy, and if he successfully carries out his resolution, he is sure to taste the sweet fruits of his persistent efforts.

Man is very careful about his money and property, but it is a very lamentable fact that he is not very painstaking to preserve his life-fluid, his all-in-all Virya. He should try to avoid the company and passionate thoughts of the fair sex and should thoroughly devote his heart and soul to some good spiritual development and social progress.

The author rightly appreciates the advantages of the practice of celibacy and chastity and condemning the evil results of immoral and vicious habits.

The cultivation of this virtue brings on supreme spiritual lustre and helps the acquisition of worldly gain and commands high respect even from the great god Indra and tends to the success of the mantras and gives fresh blood and invigorating energy to the body by the preservation of vital fluid and assists in the formation of right conduct, strengthens the powers of discrimination and advances social status and blesses one with celestial abode.

The author rightly condemns the association with prostitutes full of hypocrisy, dissimulation, ever ready to associate with men affected with dangerous diseases. Even their soft dalliance with starry eyes and flowery smiles, destroys all manly energy, good sense and discrimination, ultimately resulting in misfortunes and calamities.

અહમ્ય—

“ જે અહમ્યરૂપ પ્રદીપમાં બધા દોષો પતંગિયાનું અગ્નિકરણ કરે

છે, જે બ્રહ્મચર્યરૂપ ચન્દ્ર રહેતે સર્વ સન્તાપ શાન્ત થઇ જાય છે અને જે બ્રહ્મચર્યરૂપ સમુદ્રમાં અનેક ગુણરૂપ રત્નો નિપજે છે, તે બ્રહ્મચર્યને કોણ સહકર્ય ન ચાહે ? ”—૩૫

બ્રહ્મચર્ય સ્તૌતિ—

યસ્મિન્ દિનેશે પરિતપ્યમાન ઉપદ્રવધ્વાન્ત ઉપૈતિ નાશમ્ ।
 ઇષ્ઠાર્થસમ્પાદનકલ્પવૃક્ષેઽસ્મિન્ બ્રહ્મચર્યે મુધિયો યતેરન્ ॥૩૬॥

Wise persons should try to observe the vow of celibacy which like the sun shining with full lustre destroys the darkness of various kinds of calamities and which, like the wish-yielding tree, gives the desired objects. (36)

Notes :—Sudarshana, a leading citizen, rigidly observed chastity. Unfortunately he was condemned to the gallows. By the force of chastity and purity of conduct the gallows were turned into a superb throne. The king who passed the sentence reverently came before him and brought him back to the city on the elephant with full pomp and unbounded respect. All the deities praised his excellent virtue. Sita who was thoroughly chaste and who did not yield to the temptations offered by Rāvana tided over all difficulties and troubles by the power of her virtuous conduct.

બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ—

“ જે બ્રહ્મચર્યરૂપ સૂર્યના તાપ આગળ ઉપદ્રવરૂપ અન્ધકાર નાશ પામી જાય છે, તે-અભીષ્ટ વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરાવવામાં કલ્પવૃક્ષ સમાન-બ્રહ્મચર્યને માટે બુદ્ધિમાનોએ પ્રયત્ન રાખવો જોઇએ.”—૩૬

વ્યાખ્યા.

ब्रह्मणि चरुणमिति ब्रह्मचर्यम्—अर्थात् आत्मस्वरूपमां विचरयुं—रमयुं એ અહ્યયર્થ છે. આ હદ સુધી પહોંચવાને માટે વીર્યનિરોધની પ્રથમ અગત્ય છે. એ માટે વીર્યનિરોધને પણ અહ્યયર્થ નામ આપ્યું છે.

અહ્યયર્થના એ વિભાગો છે. એક સાધુનું અહ્યયર્થ અને બીજું ગૃહસ્થનું અહ્યયર્થ. સાધુને માટે તો સર્વસ્ત્રીવિરમણરૂપ મહદ્ અહ્યયર્થ છે, અને ગૃહસ્થને માટે સ્વસ્ત્રીસંતોષરૂપ લઘુ (દેશતઃ) અહ્યયર્થ છે.

જેઓને આત્મોન્નતિની પ્રબળ આકાંક્ષા હોય છે તેઓ વિવાહ કર્યા વગરજ સંન્યસ્ત થઇને મુનિધર્મની આરાધના કરે છે. અને એ રસ્તે તેઓ શીઘ્ર આત્મસિદ્ધિ સંપાદન કરી શકે છે. અહીં કોઇ કહાય એમ કહેવા માંગે કે—

“ અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ સ્વર્ગો નૈવ ચ નૈવ ચ ”

—“ પુત્રરહિતને કોઇ સારી ગતિ યા સ્વર્ગ મળતો નથી ” તો એ કથન નિતાન્ત અચુકત છે. કર્મવાદના સિદ્ધાન્તો સમજનારા આવાં કથનોને પ્રમત્તપ્રલપિત માને છે.

મનુસ્મૃતિકાર તો એ કથનનું ખંડન કરતાં કહે છે કે—

“ અનેકાનિ સદ્ગુણાણિ કુમારબ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવં ગતાનિ વિપ્રાણામકૃત્વા કુલસન્તતિમ્ ” ॥

(પાંચમો અધ્યાય, ૧૫૯મો શ્લોક)

—“ અનેક સદસ્ર અવિવાહિત-અહ્યયારી બ્રાહ્મણપુત્રો કુલસન્તતિ કર્યા વગર સ્વર્ગમાં ગયા. ”

આ ઉપરથી એ નિઃસંદેહ વાત છે કે સર્વથા અહ્યયર્થનું પાલન કરવું એ સહુથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. સાધુ-મહાત્માઓ આ શ્રેષ્ઠ અહ્યયર્થના અધિકારી છે. આમ છતાં પણ સાધુ જો પોતાના ધર્મથી બદલાય, તો તેને માટે મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

“યસ્તુ પ્રવ્રાજિતો ભૂત્વા પુનઃ સેવેત મૈથુનમ્ ।
ષષ્ટિર્વર્ષસહસ્રાણિ વિદ્યાયાં જાયતે કૃમિઃ ” ॥

(૧૯ મો અધ્યાય).

“ જે પ્રવ્રજ્યા લખને પુનઃ મૈથુનમાં પ્રવર્તે છે તે સાઠ હજાર વર્ષો સુધી વિદ્યામાં કીડા થાય છે. ”

સાધુના નામથી ઓળખાતા કેટલાકે એવું ગુપ્ત દુરાચરણ સેવે છે કે તેઓ “ સ્વયં નશ્વા દુરાત્માનો નાશયન્તિ પરાનપિ ” એ વાક્યને ચરિતાર્થ કરે છે. સરલહૃદયવાળી સધવા યા વિધવાને મીઠાં મીઠાં વચનોથી મોહિત કરી તેને અધર્મના કુવામાં નાંખે છે. આવા મુનિપિશાચોથી સ્ત્રીઓએ બહુજ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે.

અહીં કદાચ કેટલાકને એવી શંકા ઉદ્ભવે કે બધાઓ યદિ અભયારી થઇ જશે તો પછી સંસારસંતતિ શી રીતે ચાલશે ? પરંતુ આ કથનમાં કંઈ વજૂદ નથી. યાદ રાખવું કે કુદરતથી વિરૂદ્ધ કંઈ બનતું નથી. કુદરતના કાનૂન પ્રમાણે સંસારનો પ્રવાહ એક સરખો સદા વહેતો રહે છે. મનુષ્યે પોતાની સ્થિતિ સમજવી જોઈએ કે મારે કયે રસ્તે ગતિ કરવી. એક મનુષ્ય યદિ ઉચ્ચભાવનાબલાત્ સર્વથા અભયારી બન્યો, તો શું એની જેમ બધા માણસો અભયારી બની જવાના હતા ખરા કે ? એક માણસે કાપડનો વેપાર શરૂ કર્યો, તો એથી શું બધાઓ કાપડીયા થઇ જાય ખરા કે ? એક મનુષ્યે વડીલાંતનો ધંધો ઉઠાવ્યો, તો એની જેમ બધા માણસો શું વડીલા બની જાય ખરા કે ? નહિ, કદાપિ નહિ. એજ પ્રમાણે એક, પાંચ, પચાસ કે હજારો અભયારી થતાં સર્વ જનસમાજ અભયારી થઇ જાય, એવી આશંકા કરવાની હોયજ નહિ.

બ્રહ્મચર્યસ્ય ગૌરવમ્—

સિદ્ધાસને ચોપવિશ્વન્ સુરેન્દ્રઃ પ્રવન્દતે યાન્ શુચિભક્તિનમ્રઃ ।
તે બ્રહ્મચર્યવ્રતવદ્વચિત્તા મનસ્વિનો મર્ચ્યશુવાં જયન્તિ ॥ ૩૭ ॥

These high-minded persons who are intent upon observing the vow of celibacy (in mind, speech and body) and to whom Indra, the Lord of the gods, humble with pure devotion, bows down, while taking his seat on the throne, are always victorious among mortals. (37).

અહચર્ય તું ગૌરવ—

“ જેઓને સ્વર્ગપુરીનો સમ્રાટ-ઈન્દ્ર પણ પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસવા જતે પવિત્ર બક્ષિતથી નમ્ર થઈને નમસ્કાર કરે છે, તે-અહચર્યવ્રતમાં દ્રઢચિત્તવાળા મહાપુરુષો મૃત્યુલોકમાં જયવન્ત છે. ”—૩૭

ब्रह्मचर्यस्योत्कर्षः—

फलन्ति मन्त्रा वहते च कीर्तिरध्यासते सन्निधिष्यमर्त्याः ।
यस्मिन् सति प्रस्फुरितप्रभावे तद् ब्रह्मचर्यं सुविचारलभ्यम्॥ ३८॥

Celibacy, by means of which the sacred Mantras fructify, the fame spreads over the Earth and even the immortals honour the chaste persons with their presence, is attained only by good thoughts. (38).

અહચર્યનો ઉત્કર્ષ—

“ પ્રદીપ્તપ્રભાવવાળું જે અહચર્ય રહેતે મન્ત્રોનો ભાષ ફળે છે, કીર્તિ સર્વતઃ ફેલાય છે અને દેવતાઓ સહાને ઉપસ્થિત થાય છે, તે અહચર્ય સદ્વિચારોની સતત શ્રેણીથી મેળવી શકાય છે. ”—૩૮

ब्रह्मचर्यस्य प्राबल्यम्—

अस्थनां प्रभूतं बलमर्पयन्तं रक्तप्रवाहं प्रविकासयन्तम् ।
मुखे प्रतापारुणतां दधानं न कः सुधीर्ब्रह्मयमं सुरक्षेत् ? ॥ ३९ ॥

Who will not honourably observe the vow of

chastity which gives immeasurable strength to the bones, which develops the corpuscles of blood and which imparts the glow of vigour to the face? (39)

બ્રહ્મચર્યનું પ્રાપ્ત્ય—

“ હાડકાંઓમાં જખરદસ્ત શક્તિને અર્પણ કરનાર, લોહીને ખૂબ વિકસિત બનાવનાર અને મુખમાં પ્રતાપની લાલિમા ભરી દેનાર, એવા બ્રહ્મચર્યનું કોણ ડાહ્યો માણસ સંરક્ષણ ન કરે ? ”—૩૯

બ્રહ્મચર્યે પ્રદાસતિ—

न तं शरत्पर्वहिमांशुरोचिः प्रह्लादमुत्पादयितुं क्षमेत ।
न तं रसं दिव्यफलानि चापि ह्लादं रसं ब्रह्म यमातनोति ॥૪૦॥

Neither the autumnal full moon nor the celestial fruits are able to give that pleasure and satisfaction which chastity bestows. (40)

બ્રહ્મચર્યની શ્લાઘા—

“ તે આલ્હાદને આપવા શરદ્ફુલોના ચન્દ્રની કિરણો પણ અશક્ત છે અને તે રસને આપવા સ્વર્ગીય ફળો પણ અસમર્થ છે, કે જે આલ્હાદ અને જે રસને બ્રહ્મચર્ય આપી શકે છે.”—૪૦

બ્રહ્મચર્યસ્ય મહોદયત્વમાવેદયતિ—

यत् प्राणभूतं मुनिधर्मलक्ष्म्या हेतुः परब्रह्मणि यच्च, यस्मात् ।
निर्याति मेधा तद्विनीव शैलात् तत् पालयन् ब्रह्म न पूज्यते कैः ?
॥ ૪૧ ॥

What human being observing the vow of chastity is not worshipped by men. Celibacy which is the essence of the wealth of the saintly character which, is the cause of unity with the supreme spirit and

which is the source of intellectual lustre just as a mountain is that of a river ? (41)

બ્રહ્મચર્યનો મહોદય—

“ જે, ચારિત્રધર્મરૂપ લક્ષ્મીના પ્રાણરૂપ છે, જે પરબ્રહ્મનું (મોક્ષનું) સાધન છે અને જેમાંથી સદસદ્વિવેકશાલિની પ્રજા, પર્વત-માંથી નદીની જેમ નિકળે છે, તે બ્રહ્મચર્યને પાલન કરતો મનુષ્ય કોનાથી ન પૂછાય ? ”—૪૧

અબ્રાહ્મણિ ન પ્રવર્તેત—

इह प्रतिष्ठा च परत्र च स्वर्यस्माददो ब्रह्म विहाय, मार्गम् ।
आपातमात्रे रमणीयमन्ते किम्पाकवद् दारुणमाश्रयेन्न ॥ ४२ ॥

A man should not give up the path of celibacy which secures fame in this world and heaven in the next, and resort to such a wicked path which is fascinating in the beginning but bitter in the end like the fruits of Kimpāk. (42)

બ્રહ્મચર્યવિરૂદ્ધ ન વર્તવું—

“ આ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા અને પરલોકમાં સ્વર્ગ જેનાથી મળે છે, તે બ્રહ્મચર્યનો ત્યાગ કરી તેવી પ્રવૃત્તિ ન રાખવી જોઈએ, કે જે પ્રવૃત્તિ કિંપાકફળની જેમ શરૂઆતમાં મીઠી—સુન્દર લાગવા છતાં અન્તમાં બારે અનર્થ ઉપભવનારી થાય છે.”—૪૨

અકષ્ટસાધ્યં બ્રહ્મચર્યમ્—

देहे तपस्येव न तापहेतुर्हेतुर्न वा भक्तिरिव श्रमस्य ।
स्वभावसिद्धो मनसः पवित्रीभावे स्थितो ब्रह्मयमश्चकास्ति ॥ ४३ ॥

Celibacy does not emaciate the body like religious austerities nor does it subject it to exertion as

devotion. The Yama of celibacy appears to the best advantage with the attainment by mind of its inherent purity. (43)

બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં લગારે કષ્ટ નથી—

“ તપસ્યામાં જેમ સંતાપ અનુભવાય છે, તેમ બ્રહ્મચર્યમાં સંતાપ થતો નથી. ભક્તિ-સેવા કરવામાં જેમ પરિશ્રમ અનુભવાય છે, તેમ બ્રહ્મચર્યમાં પરિશ્રમનું નામ હોતું નથી. અત્યેવ સમગ્ર શકાય છે કે બ્રહ્મચર્ય, સ્વભાવસિદ્ધ એટલે કે જીવાત્માના સ્વભાવને અનુસરતી વસ્તુ છે. આવી રીતે મનની પવિત્રતાના આધાર ઉપર રહેલું બ્રહ્મચર્ય અરેખર જીવનની અંદર બહુ અજવાળું પાડે છે. ”—૪૩

સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાલયિતુમશક્તાન ગૃહસ્થાનુદિશ્ય નિર્વક્તિ—

પરિશ્રમન્તે ગૃહમેધિનસ્તુ ન સર્વથાબ્રહ્મમહાવ્રતાય ।

તદ્ દેશ્વતો બ્રહ્મણિ તે યતેસ્વ સ્વદારતુષ્ઠાઃ પરદારવર્જાઃ ॥ ૪૪ ॥

Householders cannot always and wholly observe the great vow of celibacy (in mind, speech and body), therefore they should try to observe it partially by being faithful to their wives, &c., avoiding the contact of other women (the scriptural texts prescribe continence in all modes of life for the ascetics). (44)

ગૃહસ્થોનું બ્રહ્મચર્ય—

“ ગૃહસ્થ લોકો ગૃહસ્થસ્થિતિમાં પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે નહિ, એ માટે તેઓએ દેશ્વતઃ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરીને સ્વસ્ત્રીમાં સન્નિજ રહેવું, એ દેશ્વતઃ બ્રહ્મચર્ય છે. ”—૪૪

વ્યાખ્યા.

બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ બ્રહ્મચર્યના વિરોધી સંયોગોથી દૂર રહેવામાં

થઈ શકે છે. સાધુ લોકોને માટે તો સર્વથા અહ્યર્થ પાળવાનું છે, એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે, અને એ માટે તો સાધુઓને સ્ત્રીસંગીનો સંગ કરવાનું પણ નિષેધ્યું છે;* પરંતુ ગૃહસ્થોને માટે પણ અહ્યર્થથી ચલિત કરાવનાર સયોગોથી દૂર રહેવાનું વિધાન છે. જુઓ ! મનુસ્મૃતિમાં—

“ માત્રા સ્વભાવ દુષ્ટિત્વા વા ન વિવિક્તાઽઽસનો ભવેત્ ।

બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમાપિ કર્ષતિ ” ॥

(બીજો અધ્યાય)

આ શ્લોકથી દરમાન્યું છે કે—“ માતા, બહેન અને પુત્રી સાથે એકાન્તમાં રહેવું નહિ, કેમકે ઇન્દ્રિયો બહુ બળવાન છે અને તે વિદ્વાનને પણ ચક્કરમાં નાખે છે. ”

આ શ્લોકથી માતા, બહેન અને પુત્રી સાથેનો પણ એકાન્તવાસ નિષેધવામાં આવ્યો, તો પછી અન્ય સ્ત્રી સાથેનો એકાન્તવાસ સુતરાં નિષિદ્ધ થાય છે, એકાન્તવાસરૂપ ભુજંગના સહવાસમાં અહ્યર્થરૂપ દૂધ સહીસલામત રહી શકે, એ કઠિનતાભરેલું છે.

અહ્યર્થની રક્ષા માટે મૈથુનનાં આઠ અંગો વર્ણવાની જરૂર છે. દક્ષસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

“ બ્રહ્મચર્યે સદા રક્ષેદ્ અષ્ટધા રક્ષણં પૃથક્ ।

સ્મરણં કીર્તનં કેલિઃ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ ॥

“ સંકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિર્વૃત્તિરિવ ચ ।

एतन्मैथुનमष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः ” ॥

(સાતમો અધ્યાય)

“ મૈથુન આઠ પ્રકારનું છે—સ્મરણ, કીર્તન, કીડા, જોવું, ગુહ્ય ભાષણ, સંકલ્પ, અધ્યવસાય અને કુપ્રવૃત્તિ. ”

આ મૈથુનનાં આઠ અંગોથી દૂર રહેવામાંજ અહ્યર્થનું પાલન થઈ શકે છે.

એ જોઈ ગયા છીએ કે ગૃહસ્થોને માટે દેશતઃ અહ્યર્થ પાળવાની અનુરા છે, અર્થાત્ ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે કે તેઓએ સ્વદારસતોષી થવું

*જુઓ, બીજા પ્રકરણમાં ૨૨૮ માં પૃષ્ઠની અંદર “ સ્ત્રીનાં સ્ત્રી-સંગિનાં સંગ ” એ ભાગવતનો શ્લોક.

જોઈએ. પરંતુ એટલું યાદ રહે કે સ્વસ્ત્રીમાં અત્યાસક્ત રહેવું એ પણ ગૃહસ્થધર્મમાં ક્ષતિ પહોંચાડનાર છે. પરદારનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત સ્વસ્ત્રીની સાથે પણ મર્યાદાપૂર્વક વ્યવહાર રાખવો જોઈએ. સ્વસ્ત્રી સાથે અયોગ્ય અને અનિયમિત વર્તન રાખવું, તેણીની રજસ્વલા, સગર્ભા અને વ્યાધિગ્રસ્ત સ્થિતિનો વિચાર ક્યાં વગર તેણીની તરફ ધસવું અને જખરદસ્તીથી તેણીને પોતાની ઇચ્છા તરફ દોરવી, એ બધું ગૃહસ્થધર્મોચિત અહ્યયર્થના શિખરથી સ્ખલિત થવા બરાબર છે.

“ક્તૌ માર્ગમુખ્યત્” એ ભાવપ્રકાશનું વાક્ય છે, અને તે એમ શિખવે છે કે—ગૃહસ્થોએ ઋતુકાળમાં સ્ત્રીનો સમાગમ કરવો. રજસ્વળા સ્ત્રીને ઋતુસાવ થયાના દિવસથી સોળ રાત્રિ સુધીના કાળને ઋતુકાળ કહેવામાં આવે છે. સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવાનો પણ આ સમય છે. પરંતુ સ્ત્રીને ઋતુસાવ જ્યાં સુધી થતો રહે, ત્યાં સુધી તેણીનો સમાગમ કરવો નહિ.

સ્ત્રીને જે દિવસથી ગર્ભ રહે, તે દિવસથી લઈને, સંતાનોત્પત્તિ થાય અને તે સંતાન ધાવણુ છોડીને ખોરાક ખાવાની શરૂઆત કરે, ત્યાં સુધી પુરૂષે સ્ત્રીનો સમાગમ કરવો નહિ. આ સમય લગભગ અઢાર મહીના જેટલો થાય છે. બાળક ધાવણુ છોડી ખોરાક લેવાની શરૂઆત કરે છે, તે વખતે પણ સ્ત્રીના શરીરમાં કમજોરી રહેલી હોય છે, એટલે ત્યાં સુધી પણ સ્ત્રી તન્દુરસ્ત હોતી નથી, એ માટે ખરી રીતે તો ગર્ભાધાનના દિવસથી લઈને જ્યાં સુધી સ્ત્રીનું શરીર સ્વસ્થ ન થાય, ત્યાં સુધી પુરૂષે સર્વથા અહ્યયર્થ પાળવું જોઈએ. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સ્ત્રીના ગર્ભાધાનના દિવસથી લઈને લગભગ અઢી વર્ષ સુધી અહ્યયર્થ પાળવાની પુરૂષને અગત્ય છે.

સ્ત્રી—પુરૂષે એકાદશી, ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા, પૂર્ણિમા, દ્વિતીયા, પંચમી, અષ્ટમી વગેરે દિવસો તો ખસુસ કરીને વિષય-સેવનથી વેગળા રાખવા જોઈએ. કમમાં કમ એક એક દિવસનું આંતરૂં પણ વિષયસેવન માટે જોઆ નથી રાખતા, તેઓ ખરેખર પોતાની જાતના કંટાર દુરમન છે. જોઆ એક દિવસના ચોવીસ કલાકમાં પણ એકથી વધારે વખત વિષય-સેવનમાં પ્રવર્તે છે, તેવાઓને માટે ક્યાં સુધી દિલગીરી બતાવી શકાય ?

વિષયસેવતની પ્રવૃત્તિને બહુજ નિયમિત બનાવવાથી વીર્ય પુષ્ટ થવાના પરિણામે તેનાથી ઉત્પન્ન થતું સંતાન પણ તેજસ્વી, પ્રૌઢદેહ અને બુદ્ધિશાલી બને છે. જેઓ વધુ પુત્રોની લાલસાથી સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે છે, તેઓની સંતતિ નિર્માલ્ય નિવડે છે. એવી નિર્માલ્ય પ્રભુ વધવાથી શું ફાયદો ? એ વિચારવું જોઈએ; ઉલટું એથી આર્થિકદષ્ટિએ દેશને નુકસાન ખમવું પડે છે.

परस्त्रियं न निरीक्षेत—

स्त्रियं स्वसारं जननीं सुतां वा स्वां कामदृष्ट्या समवेक्षमाणे ।
क्रोधोपतापप्रभवं विचिन्त्य परस्य नाय्यां न दृशौ क्षिपેत्*॥४५॥

One gets wrath and is pained to the quick, when another looks with an evil eye at one's wife, sister, mother or daughter. Thinking that others also feel similarly, one should not entertain evil intention about others' wives. (45)

Notes :—Verily the Messenger of God said to his companions, “ What are your opinions of the merits of that person who drinketh liquor, committeth adultery and stealeth ? What should his punishment be ? They said “ God and His Messenger know best.” He said, “ These are great sins and the punishment for them very dire. ”

Sayings of Mahomed.

પરસ્ત્રીની સ્ત્રીએ ન જોવું—

“ પરસ્ત્રી ઉપર નજર ફેંકનારે વિચાર કરવો. જોઈએ કે-પોતાની

* “ नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ” ॥ १३४ ॥

—મનુસ્મૃતિનો ચોથો અધ્યાય.

સ્ત્રી, બહેન, માતા અને પુત્રીને ખરાય નજરથી જોનાર માણસ ઉપર કેવો ક્રોધ ફાટી નિકળે છે—હૃદય કેવું દુઃખી થાય છે ? આવો વિચાર કરીને અને—‘ જે પરસ્ત્રી ઉપરની ખરાય લાગણીમાં હું ફસાયેલો છું, તેણીના બહાલેસરીઓને તેટલોજ બળાપો થયા કરતો હશે, કે જેટલો બળાપો મારી બહેન, માતા, પુત્રી અથવા સ્ત્રી તરફ ખરાય લાગણી ધરાવનારના ઉપર મને થાય ’ એમ સમજીને કાંઈ પણ પુરુષે પરસ્ત્રી તરફ આંખ ફેંકવી જોઈએ નહિ, ”—૪૫

वीर्यस्य रक्षणीयत्वमाह—

**नहि स्वदारा अपि सेवितव्या आसक्तितः, किं पुनरन्यनार्यः ।
नोत्सह्यते क्षेप्तुमितस्ततः स्वं ही ! यत्यते घातयितुं तु रेतः ॥४६॥**

A man should not passionately indulge in the company of his own wife. We need not say anything about another's wife. Alas ! how prodigally a man wastes his semen (the main-pillar of strength) though he is stingy in spending his wealth. (46)

Notes :—Excessive passion even for one's wife is also highly condemned. This principle is strongly supported by various medical and scriptural authorities. It is surely a violation against purity to tempt one's own wife or other women at several periods of time strictly prohibited by medical and scriptural rules. Sexual intercourse is forbidden nearly for fifteen months from the time of conception. It should also be avoided for certain days as laid down in the holy texts. If one properly preserves his semen, he will be highly benefited.

वीर्यरक्षा—

“ ખરી રીતે તો પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ આસક્તિથી વ્યવહાર ન

રાખવો જોઈએ, તો પછી પરસ્પરીને માટે પૂછવું શું ? પરંતુ અકુસોસની વાત છે કે ચંચલ જે ધન, તેને તો જ્યાં ત્યાં ફેંકવાનો ઉત્સાહ પણ થતો નથી, જ્યારે વીર્યને ઇરાદાપૂર્વક કાપી નાંખવામાં આવે છે. ”—૪૬

વ્યાખ્યા.

વર્તમાનમાં બાળવિવાહ અને વૃદ્ધવિવાહનો ધણો ફેલાવ થયેલો જોવાય છે. આવી ને આવી કફેડી સ્થિતિ ચાલુ રહી, તો જીવિષ્યમાં સમાજ કેવી ભયંકર સ્થિતિ ઉપર મૂકાશે તે કલ્પી શકાતું નથી. નાની ઉંમરમાં છોકરા-છોકરીને પરણાવી દેવાં, એ એમના ગળા ઉપર છરી ફેરવવાં બરાબર છે. માતા-પિતાને એમ થયા કરે છે કે— ‘ક્યારે છોકરાની વલ્લુનું મોઢું દેખું ?’ અને એ દુરભિલાષથી નાની ઉંમરમાં છોકરાને વિષયરૂપ અગ્નિની જ્વાળામાં પટકે છે. અહા ! જુઓ હિતૈષીઓનું શત્રુથી પણ અધિક આચરણ. જૈન અને જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં તો કમમાં કમ પચીસ વર્ષના કુમાર સાથે સોળ વર્ષની કન્યાનો સંબંધ કરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે. આ શાસ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે વિચારતાં કાણુ સમજી શકે તેમ નથી કે—પચીસ વર્ષ સુધીમાં તો શરીરનો બાંધો બંધાતો રહે છે; અને તે પહેલાં કુમાર-કુમારીને વિવાહના બંધનમાં નાંખવાં એ કુદરતની સ્હામે હુમલો કરવા જેવું છે. લગાર વિચાર કરવાની વાત છે કે તળાવમાં પાણી ભરાતું હોય, તે વખતે બીજી તરફથી જો પાણીને નિકળવાનો રસ્તો આપવામાં આવે, તો તે તળાવ પાણીથી ભરાય ખરું ? તેમજ આંખાની જડ મજબૂત થતાં તેના ઉપર કુદારાવાત કરવામાં આવે, તો તે આંખો બનીને ફેરીઓ આપવાનો હતો ખરો ?

યોગ્ય ઉંમર વગર બાળકોને પરણાવી દેવામાં તેઓથી થનારી સંતતિ અતિદુર્બળ અને સત્વહીન હોવા ઉપરાંત લાંબો વખત જીવી શકતી નથી. ચરકશાસ્ત્રકાર ફરમાવે છે કે—

“ ઝનષોઢસવર્ષાયામપ્રાપ્તઃ પન્નવિંશતિમ્ ।

યથાવત્તે પુમાન્ ગર્ભ કુક્ષિસ્થઃ સ વિપચતે ” ॥

“ જાતો વા ન ચિરં જીવેદ્ જીવેદ્ વા દુર્બલેન્દ્રિયઃ ” ।

—“ સોળ વર્ષ સુધી નહિ પહેંચેલી સ્ત્રીમાં પચીસ વર્ષની ઉમરને નહિ પ્રાપ્ત થયેલ પુરૂષ યદિ ગર્ભાધાન કરે, તો તે ગર્ભ કુક્ષિમાંજ મરણને શરણુ થાય છે, અગર જન્મ લે તો તે વધુ વખત જીવતો નથી અને જીવે તો તેની જિન્દગી દુર્બળ અવસ્થામાં પસાર થાય છે. ”

નહાની ઉમરમાં વિવાહિત થઈને શરીરના સત્ત્વનો જે નાશ કરવામાં આવે છે, અને અવિવાહિત છતાં ઉન્માર્ગે જે દુર્વર્તન આચરવામાં આવે છે, તે ખરેખર દુર્ભાગ્યનો વિષય છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે પચીસ વર્ષ સુધીમાં શરીરનો બાંધો બંધાય છે, હવે એ ઉમર આવતા પહેલાંજ સત્ત્વનો ક્ષય કરવો, એ કેવી શોચનીય ખીના ? એમ કયેથી આગળ શી રીતે જીવી શકાશે ? શારીરિક આરામ શી રીતે લઈ શકાશે ? જગતના બ્યવહાર વચ્ચે શી રીતે ઉભા રહી શકાશે ? અરે ! જિન્દગીને તકલાદી બનાવવાની આ શી મૂર્ખતા ? વીર્યનો ક્ષય થયા પછી, યાદ રહે કે ગમે તેટલા **માલતી, મકરધ્વજ, ચન્દ્રોદય** વગેરે રાસાયનિક પદાર્થો સેવવામાં આવે, ગરમ ગરમ બદામના હલવા-શિરા ખાવામાં આવે અને મસાલાદાર કેસરીયાં દૂધ ખૂબ ગરમ કરીને પીવામાં આવે તો પણ શરીરનો નષ્ટ થયેલો બાંધો ફરી બંધાવાનો નથી. જેણે વીર્યને જળવ્યું છે, તેને સૂકા **રોટલા મકરધ્વજ સમાન** છે અને જેણે પોતાના શરીરના મોલને ઉખાડી નાંખ્યો છે, તેને માટે દિવ્ય પૌષ્ટિક પદાર્થો પણ નિર્થક છે, વીશ-પચીસ વર્ષની **જવાની** અવસ્થામાં જે શક્તિ હોવી જોઈએ, તે આજકાલના નવીન યુવકોમાં કવચિત્જ દેખાય છે. આ શું ઓછો ખેદનો વિષય છે ? જેઓના ઉપર ભવિષ્ય **હિંદના** ચળકતા હીરા બનવાની આશા આપણે રાખી બેઠા છીએ, તેઓજ યદિ હતવીર્ય થઈ ગયા હોય, દુર્બલદેહ બની ગયા હોય, કમરથી વળી ગયા હોય, પુસ્તકને ચથ્થા પાસે લાવીને વાંચી શક્તા હોય, મુખની પ્રભા ઓછ બેઠેલા હોય અને લગાર બોળે ઉઠાવતાં શ્વાસોચ્છવાસની ધમણ ખેંચવા લાગી જતા હોય, તો પછી આ **હિંદ** ક્યાં જઈને પોકાર કરવો ? કોની પાસે આંસુ રેડવાં ?

વૃદ્ધવિવાહે પણ આ સમયમાં ભારે જીલ્મ ગુજારવા માંડ્યો છે. પચાશ-સાઠ-સિતેર વર્ષના ડોકરોને બાર-તેર-ચૌદ વર્ષની બાળા સાથે સંબંધ કરતાં શું બિલ્કુલ શરમ પણ નથી આવતી ? ઘણી વખતે ધનના મદમાં

એટલી બધી ઉચ્છ્વંસલતા થતી જોવાય છે કે, બીજાનું બલે ખૂન કપાઈ જાય, પણ તૃષ્ણા પૂરણ થવી જોઈએ. આવા ધનપતિઓ સમાજમાં ઘેર કંટક છે. પોતાની જાતિના સાધારણસ્થિતિવાળા અવિવાહિત યુવકોની દુઃસ્થિતિ જિન્દગી તરફ દષ્ટિ પણ નહિ કરતાં પોતાના વૃદ્ધ શરીરને લીલાલગ્ન બનાવવાને ચાહતા ધનપતિઓ ખરેખર સમાજના વૈરી છે. વૃદ્ધ થયા પછી પણ ભોગવિલાસની તૃષ્ણાનો પ્રવાહ ન અટકે, તો તેના મરણ પાછળ વિધવા થનારી તેની બાળા-યુવતિનો તૃષ્ણા-પ્રવાહ શી રીતે અટકશે?, એનો વિચાર પુનર્વિવાહિત થવા ઇચ્છનાર વૃદ્ધે કર્યો છે ખરો ?.

વસ્તુતઃ માનવપ્રકૃતિની માન્યતાજ કોઈ વિલક્ષણસ્વભાવવાળી છે. જેમ ન હોત તો કોઈ પણ માણસ વીર્યક્ષરણમાં આનન્દ માને ખરો ?; પરંતુ આ નિતાન્ત મૂઢતા છે. વિષયજન્ય સુખ કોઈ પણ રીતે સુખની કાટીમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. જેમ કૂતરે હાડકાને તોડતાં તેના દાંત-માંથી નિકળતા લોહીનો આસ્વાદ લે છે અને તેમાં મગ્ગહ માને છે, તેવી સ્થિતિ વિષય-જન્ય સુખની સમજવાની છે. કામ-ભોગજનિત સુખમાં શું સુખત્વ છે ? શું કંઈ નવો રસાસ્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે ? શું કંઈ શરીરમાં પુષ્ટતાનો અનુભવ થાય છે ? શું કંઈ શીતળ પવનની લહેર અનુભવાય છે ? શું કંઈ સુગંધી ફૂલના જેવી સુગંધ લેવાય છે ? કશું નહિ, આમાંનું કશું અનુભવાતું નથી; ઉલટું અમૂલ્ય વીર્યના સાવનું નુકસાનજ ખમવું પડે છે. બ્રહ્મચર્યવ્રતને દેશતઃ યા સર્વથા પાળવા માટે આવા તત્ત્વભોધની બહુજ જરૂર છે. વસ્તુસ્થિતિનું યથાર્થ અને સચોટ પ્રતિભાન થવું જોઈએ, ત્યારેજ મનુષ્ય ઉન્માર્ગથી હડીને વિવેકના પથ ઉપર પદા-ર્પણ કરી શકે છે.

वीर्यस्य महत्त्वमाह—

शुक्रं शरीरस्य समस्ति राजा हते पुना रात्रि पुरस्य हानिः ।
रक्षेत् ततः कामशरेभ्य एनं ब्रह्मोच्चसम्माह्वरं विधाय ॥ ४७ ॥

Semen is the king of one's body. When the king is killed, his city becomes a mass of ruin.

Therefore, the king should be saved from the arrows of cupid by making him put on the armour of brahmacharya. (47).

વીર્યનું મહત્ત્વ—

“ વીર્ય એ શરીરનો રાજા છે, રાજા હણાઈ જાય, ત્યારે પુર (નગર અથવા શરીર) ની હાનિ થવી સ્વાભાવિક છે; માટે તે રાજાને બ્રહ્મચર્યરૂપ અખતર પહેરાવી કામનાં આણેથી બચાવવો જોઈએ. ”—૪૭

વ્યાખ્યા.

વીર્ય સમગ્ર શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને રહ્યું છે. શરીરની—શરીરના પ્રત્યેક અંગ—ઉપાંગની પ્રવૃત્તિ વીર્યના ઉપર આધાર રાખે છે. શરીરરૂપ ઇમારતનો એકજ આધાર વીર્ય છે. આવી રીતિમાં વીર્યના રક્ષણની કેટલી જરૂર છે, એ દરેક મનુષ્ય સમજી શકે તેમ છે. છતાં અનાદિમોહ-વાસનાને વશ થતાં મનુષ્યોનું હૃદય એટલું નિર્બળ થઈ જાય છે, કે તે જાણી જોઈને પોતાની બાતને દુઃખના ખાડામાં ઘસડી જાય છે. વીર્યની પાપમાલી થતાં શરીરમાં કંઈ સત્ત્વ બચવા પામતું નથી. જેમ શેલડીને કાણુમાં પીલવણી તેનો રસ બહાર નિકળી જતાં માત્ર તેના કૂચાજ બાકી રહે છે, તેમ શરીરરૂપ શેલડીમાંથી વીર્યરૂપ રસ નિકળી જતાં શરીર શેલડીના કૂચા સમાન બની જાય છે. દહીમાંથી ઘી નિકળી જતાં પાછળ છાસરૂપે પાણીજ રહે છે, તેમ શરીરરૂપ દહીમાંથી વીર્યરૂપ ઘી નિકળી જતાં શરીરનું પાણી થઈ જાય છે. આ ઉપરથી શરીરની રક્ષા માટે વીર્ય સાચવવાની અગત્ય દરેક મનુષ્યે હૃદયમાં ખૂબ સમજી રાખવી જોઈએ. ઘણી વખત અગાધ શારીરિક બળ અને અત્યંત માનસિક બળ ધરાવનારા પૂર્વ મહાત્માઓનાં ચરિત્રો શ્રવણગોચર થતાં આપણને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પણ સમજી રાખવું જોઈએ કે બ્રહ્મચર્યના પ્રતાપ આગળ કંઈ અસાધ્ય નથી. પચીસ ત્રીસ મણુ બોજે ઉઠાવી લઈ જવો, લોઢાની મજબૂત સાંકળને આંચકો મારી તોડી નાખવી, જેસબેર ચાલી જતી મોટરને ઉભી રાખવી, પોતાની છાતી પર ગાડી ચાલી જવા છતાં આંચકો ન ખાવો, તથા એક એક કલાકમાં બસો ત્રણસો શ્લોકો કંઠસ્થ કરી લેવા, કરોડો શ્લોક જેટલા ગ્રન્થો રચવા, ચતુરંગી મહાસલાઓમાં પ્રબળ

વાદિસિંહોને પરાસ્ત કરવા, મોટી મોટી વિદ્વત્પરિષદોને અતિપ્રૌઢ વક્તૃ-તાઓથી આકર્ષણ કરવી, એ બધો અભયર્થ—રાજેશ્વરનો પ્રસાદ છે. અભયર્થનું તેજ એટલું તીવ્ર છે કે એની આગળ જનતા અંજાઈ જાય છે. આત્મોન્નતિ અને લૌકિક ઉન્નતિ મેળવવાનો કષ્ટ વગરનો આનન્દમય માર્ગ કોઈ હોય તો તે અભયર્થ છે. પ્રાચીનકાળમાં જેઓ, મહાત્મા-મહાપુરુષ બની પોતાની પવિત્ર નામરેખાને અમર કરી ગયા છે, તેઓ સાચા અભ-વીર હતા. એ મન્ત્ર પ્રત્યેક માણસે પોતાના શરીરના પ્રત્યેક રામમાં ફેલાવી દેવો જોઈએ, કે જીવનને રોશન બનાવીને આ જિન્દગીમાંથી પસાર થવું હોય, તો અભયર્થ વિના એકે રસ્તો નથી. પરલોકના માર્ગમાં પસાર થતાં રસ્તામાં યદિ અંધારું રહ્યું, તો ધણું ઠેંચાં ખાવાં પડશે, એ માટે અભયર્થના તેજથી તેજસ્વી બનવાની બહુ અગત્ય છે; એવી રીતે તેજઃસ્વરૂપ આત્મા બન્યેથી પરલોકના રસ્તે અંધકારનો પ્રતિ-બંધ રહેશે નહિ.

પરસ્ત્રિયાં કો વિશ્વાસઃ ?—

કઃ પ્રત્યયસ્તત્ર પરં પુમાંસં યા સેવતે સ્ત્રી ચપલાઽપલજ્ઞાં ।
વિષસ્ય પાનં દહને ચ પાતો વરં પરસ્ત્રી ન તુ સેવનીયા ॥ ૪૮ ॥

How can a woman who is fickle-minded and who, discarding her modesty resorts to other persons, be trusted ? Swallowing poison and taking a leap into fire are preferable to looking with an evil eye at other woman. (48)

Notes :—“ Every eye is an adulterer, and what-
 ever woman perfumeth herself and goeth to an assem-
 bly where men are, wishing to show herself to them,
 with a look of lasciviousness, is an adulteress (that
 is, every eye that looks with desire upon a woman
 commits adultery). ”

Sayings of Mahomed.

પરસ્ત્રી ઉપર વિશ્વાસ શો ?—

“ તે સ્ત્રી ઉપર શો વિશ્વાસ, કે ચંચલચિત્તવાળી અને નિર્લજ્જ એવી જે સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડી ખીન્ન પુરુષનો સમાગમ કરવા તૈયાર રહે છે ? એર પીયું બેહેતર અને અગ્નિમાં શરીરનો પાત કરવો સારો, પણ પરસ્ત્રીનું સેવન કરવું સારું નથી ”—૪૮

પરસ્ત્રીસજ્જફલાનિ—

સર્વસ્વનાશઃ પ્રબલં ચ વૈરં બન્ધો વપુષ્પાતનસંશયાર્તિઃ ।

પરત્ર ધોરસ્થલસજ્જમથ્વાઽન્યસ્ત્રીપ્રસજ્જસ્ય ફલાન્યમૂનિ ॥ ૪૯ ॥

Total destruction of property, deadly enmity, bondage, painful fear of the body being hanged, and residence in the terrible hells in the next world—these are the penal fruits of coming in touch with other's wife. (49)

પરસ્ત્રીસેવનનાં ફળો—

“ પરસ્ત્રીગમન કરનાર પોતાનું ધનમાલમિલકત સર્વસ્વ ખોષ બેસે છે, તેને ઘણાની સાથે વૈરવિરોધમાં ઉતરવું પડે છે, તેને બેડીમાં બંધાઈ જવાનો પ્રસંગ આવે છે, તેને ફાંસી પર લટકાઈ જવાનો ભય પ્રાપ્ત થાય છે અને આ ઐહિક ફળો ઉપરાંત પરલોકમાં ભયંકર દુર્ગતિએ તેને જવું પડે છે. ”—૪૯

ક્રોદ્દુશીમપિ પરસ્ત્રિયં વેદ્યાં વા ન સેવેત—

શિરીષપુષ્પાધિકમાર્દવાર્ક્ષીં સમુચ્છલત્સુન્દરકાન્તિપૂરામ્ ।

સમુચ્છ્વસત્પક્વજગન્ધિ-પર્વશરત્સુધાધામમનોહરાઽઽસ્યામ્ ॥૫૦॥

एवंविधां प्रौढकलाकलापामपि त्यजेद् योषितमन्यदीयाम् ।

साधारणस्त्रीमपि कालकूटवल्लीं परिज्ञाय विवेकशाली ॥ ૫૧ ॥

યુગ્મમ્ ।

A discreet man should give up thoughts of a woman who belongs to another, even though she may be more tender than a shirish flower ; even if she possesses intoxicating beauty and even if her face be fragrant with the sweet odour of the fully developed lotus, and beautiful like the autumnal full moon, and even if she be eminently accomplished in various arts. He should also give up a harlot knowing her to be a poisonous creeper. (50-51)

ગમે તેવી પરસ્ત્રી અથવા વેશ્યાનો સંગ ન કરવો—

“ જેણીનું શરીર શિરીપપુષ્પથી (સરસડાના ફૂલથી) પણ અધિક કામલ છે, જેણીના શરીરમાં સુન્દર કાન્તિનું પૂર ઉછાળા મારી રહ્યું છે, જેણીનું મુખ વિકસિત કમળના જેવા સુગન્ધથી ભરપૂર તેમજ શરદ્દન્તુની પૂર્ણિમાના ચન્દ્રસમાન મનોહર છે, અને જે વિવિધ કલાઓમાં નિપુણતા ધરાવનારી છે, એવી પણ પરસ્ત્રી અને ગણિકાને વિષની વેલડી સમજી વિવેકી પુરુષોએ વળી દેવી જોઈએ. ”—૫૦, ૫૧

વેશ્યાં જુગુપ્સતે—

મનઃપ્રવૃત્તિર્વચસઃ પ્રવૃત્તિર્દેહપ્રવૃત્તિશ્ચ મિથો વિભિન્નાઃ ।

યાસાં, ન સાધારણયોષિતસ્તા નિષેવિતાઃ સ્યુઃ સુખસમ્પદાયૈ ॥૫૨॥

The company of harlots whose thoughts, speech, and action do not correspond to one another, yields no happiness to the man (who seeks it). (52)

વેશ્યાવિરમણ—

“ જેણીઓના મનમાં કાંઈ, વચનમાં કાંઈ અને વર્તનમાં કાંઈ હોય છે, એવી માયાવિની વેશ્યાઓનો સંગ સુખસમ્પત્તિને માટે હોઈ શકે નહિ. ”—૫૨

वेद्यातो जीवनभ्रंशः—

वेद्यानुषक्तः पुरुषः किलाऽसत्सङ्गप्रसङ्गाभिरतो विवेकात् ।

तथाविधं भ्रंशयति येन देवान् न मन्यते नापि गुरुंश्च बन्धून्॥५३॥

A man attached to a harlot becomes eager to solicit the company of wicked persons and thereby loses the faculty of discriminating to such an extent that he ceases to pay respect to gods, elders and relatives. (53)

वेश्याथी लपनभ्रष्टता—

“ वेश्यामां आसक्तं यथेवे पुरुषं दुर्जनोनी सोऽतमां पडी त्यां सुधी विवेकभ्रष्टं थाय छे दे-देव, गुरु अने बन्धुवर्गने ते मानतो नथी.”—५३

अप्रेमिण्या वेद्यया कः स्नेहः ?—

द्रव्येच्छया कुष्ठिनमप्यमर्योपमं परिस्निग्धदृशेक्षते या ।

स्नेहोज्झितां तां सृजतीमसत्यस्नेहं न गच्छेद् गणिकां कदापि॥५४॥

A man should never seek the company of a harlot who, though devoid of true love in her heart, outwardly shows great regard to him and who out of greed for money looks upon even a leper with an eye of tender love as if he were a god. (54)

वेश्याथी शे स्नेह ?—

“ वेश्या, केही पुरुषने पणु बक्षमीनी बालयथी देवकुमारना जेवे स्नेहभरी दृष्टिअे जुअे छे. अेवी-अछारने। ओरो स्नेह देआइती, वस्तुतः स्नेहरहित गणिकाने। संगे कदापि करवे। नहि.”—५४

कामोन्मादं शमयितुमाह—

रूपं यदेव प्रविलोक्य माद्यन्नाभ्यन्तरं तस्य यदि स्वरूपम् ।

विचिन्तयेत् तत्त्वदृशा, न तर्हि भवेत् स्मरान्दोलितचित्तवृत्तिः॥५५॥

If a man who runs mad with the handsome form, ponders philosophically over what its inward nature is his mind would not be tossed to and fro by passions. (55)

૩૫ ઉપર મોહ શો ?—

“ જે ૩૫ જોઈને મનુષ્ય ઉન્મત્ત થાય છે, તેજ ૩૫નું આબ્યન્તર (અંદરનું) સ્વરૂપ યદિ તત્ત્વદષ્ટિએ વિચારવામાં આવે, તો મનુષ્યની મનોવૃત્તિમાં કામવાસનાથી થતું આન્દોલન જરૂર ઠંડું પડી જાય ”—૫૫

પ્રસ્તુતેઽન્તિમસારં કથયતિ—

પરાક્ષનાસક્લમપાતકાગ્રૌ સર્વે ગુણા આહુતિમાપ્નુવન્તિ ।

અતઃ પરં કિઞ્ચન નાસ્તિ મૌર્ખ્યમતઃ પરં નાપ્યધમં ચરિત્રમ્ ॥૫૬॥

All virtues are sacrificed in the fire of sin resulting from seeking the company of other's wife. This is the climax of folly. This is the meanest type of human character. (56)

છેવટ—

“ *પરસ્ત્રીસંગજનિતપાપરૂપ અગ્નિમાં સર્વ ગુણો હોમાઈ જાય છે; આથી વધીને બીજી કોઈ અજ્ઞાનતા નથી, આથી વધીને બીજું કંઈ અધમ ચરિત્ર નથી ”—૫૬

इमं ब्रह्मचर्यविषयकं सर्वमुपदेशं स्त्रियः प्रत्यवतारयति—

પુંસઃ પ્રતીદં પ્રતિપાદ્યતે સ્મ યદ્ બ્રહ્મચર્યં વનિતાજનોઽપિ ।

તાત્પર્યતસ્તત્ ક્ષમતે ગ્રહીતું નિજસ્થિતિં ચેતસિ લક્ષયિત્વા ॥૫૭॥

* પરા યાસો છાં ચ પરછાં । અર્થાત્—પોતાની સ્ત્રી તરીકેના સંબંધ વગરની. પરસ્ય છો પરછી । અર્થાત્—બીજાની સ્ત્રી. આ પ્રમાણે બંને રીતિએ ‘ પરસ્ત્રી ’ શબ્દના અર્થો થતા હોવાથી ‘ પરસ્ત્રી ’ શબ્દથી—કુમારિકા, બીજાની સ્ત્રી અને વેશ્યા એ સર્વ ગ્રહણ કરી શકાય છે.

The vow of celibacy, which in the foregoing exposition is said to refer to men, will be found equally applicable to women themselves if they think over their own condition. (57)

આ અહ્યાચર્યનો ઉપદેશ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઉતારે છે—

“ જો આ અહ્યાચર્યનો ઉપદેશ પુરુષો પ્રત્યે કર્યો, સ્ત્રીવર્ગ પણ તે ઉપદેશને પોતાની સ્થિતિ ઉપર લઘ્ય આંધી તાત્પર્યથી ગ્રહણ કરી શકે તેમ છે. ”—૫૭

અપરિગ્રહ:

અથ અપરિગ્રહત્ત્વત્રતાવસર:—

પરિગ્રહાદ્ મૂર્છતિ, મૂર્છનાચ કર્મપ્રબન્ધા इति सम्प्रवीक्ष्य ।

પરિગ્રહં સર્વમપિ ત્યજન્તિ દ્રવ્યાદિરૂપં મુનયોઽપસક્તાઃ ॥ ૫૮ ॥

Because of covetousness, illusory attachment creeps on a being and illusion forges the bonds of action (Karma); seeing this the sages being disattached, do not covet money and other worldly objects. (58)

Parigraha means desire of possession of property through mind, speech and body.

An aspirant after Yoga should be free from the desire of possession of property, etc.. A Sādhū does not own any property in the legal sense. He does not possess his clothings given to him as owning them. A layman should limit his possessions of property, wealth, land, etc..

Desire is the root-spring of all evils. It is the source of all troubles and difficulties. Desire for riches impels human beings to adopt most abominable

and heinous means in life though all people know the evanescence of things, still it is this desire which prompts them to do what they otherwise would not do; again desire for authority, power, property, etc., works so forcibly on human mind that all possible means either good or bad are employed for their attainment. Thus it clogs the purity of the soul. So by all means one should try to destroy the desire which germinate Karmic energies calculated to bring on evil results. Desires for spiritual wisdom, and righteous conduct natural to the pure soul should be entertained and cherished, because they would gradually serve as means to Moksha.

With this underlying principle a householder should limit his possessions of property, wealth, houses, land, etc..

અપરિગ્રહત—

“ પરિગ્રહતી ઝેરીલી હાયા દેસાવાથી મનુષ્ય મૂર્ચ્છિત થઇ જાય છે, અને મૂર્ચ્છાથી કર્મનાં બન્ધનોમાં બંધાવું પડે છે; આ પ્રકારે નિરીક્ષણ કરીને સંસારના સંગથી નિકળી ગયેલા મુનિઓ દ્રવ્યાદિરૂપ તમામ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે. ”—૫૮

ગૃહસ્થત્વાદ્ મુનિત્વં મિનતિ—

ગૃહસ્થભાવો મુનિતા ચ મિન્ને પરિગ્રહી તન્ન મુનિર્ગૃહીવ ।
પરિગ્રહાઽસક્તમુનેર્મુનિત્વે ભવેન્ન કસ્માદ્ ગૃહિણાં મુનિત્વમ્! ॥૫૯॥

Housholdership and Yatihood are quite different states. One who accepts gifts from others, is not a sage but a householder. If we call a man who is

coveting and accepting gifts an ascetic, then why should a householder who also accepts gifts be not called an ascetic ? (59)

ગૃહસ્થ અને સાધુની ભિન્નતા—

“ ગૃહસ્થપણું અને સાધુપણું એ બે ભિન્ન અવસ્થાઓ છે. એ માટે જે પરિગ્રહધારી હોઈ કરીને મુનિ કહેવાય છે, તે વસ્તુતઃ મુનિ નથી. જેમ ગૃહસ્થ, મુનિ તરીકે મનાતો નથી, તેમ સાધુવેષધારી જે પરિગ્રહી હોય, તો તે મુનિ તરીકે માની શકાય નહિ. પરિગ્રહમાં ફરેલાને યદિ મુનિ માનવામાં આવે, તો ગૃહસ્થોએ શા અપરાધ કર્યો કે તેઓને મુનિ માનવામાં ન આવે ? ”—૫૯

ભાવાર્થ. સ્ત્રીને છોડવા માનથી સાધુધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, એમ કદાપિ ન સમજવું. સાધુના પ્રતિષ્ઠિત આચારોને પાળવાથીજ સાધુધર્મની સિદ્ધિ થાય છે. ભારતવર્ષના સાધુઓને મોટો ભાગ શિથિલતાથી એટલો બધો ઘેરાઈ ગયો છે, કે તેઓએ ગૃહસ્થોથી પણ વધારે સાંસારિક ઉપાધિઓ માથે ઉઠાવી લીધી છે. હાથી, ઘોડા, ગાડી, ખેતર, મકાન, ખજાનો વગેરે પરિગ્રહમાં આકંઠ દૂખેલા મહંત-સાધુઓ અને ગૃહસ્થોમાં કંઈ ફરક માની શકાય ખરો ? સંસારવાસ (ઘરવાસ) છોડી સાધુ બન્યા, છતાં નગદ નારાયણના ફંદામાં આવી જવાય, તો વિચાર કરો કે સાધુપણું ક્યાં રહેતું ? દોહલત રાખવા છતાં સાધુત્વ બચી રહેતું હોય, તો ગૃહસ્થોએ શું અપરાધ કર્યો, કે તેમને સાધુ ન કહેવાય ? બીજા પ્રકરણમાં બતાવેલ સાધુના આચારો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં એ સિદ્ધ થાય છે કે દ્રવ્ય અને સ્ત્રીના સંસર્ગ સાધુને હોવાજ ન જોઈએ, એ બાબતમાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રોની એક-વાક્યતા છે.

સાધુનાં દ્રવ્યમનર્થહેતુઃ—

निन्द्यो गृही स्यादपरिग्रहत्वे निन्द्यो मुनिः स्यात् सपरिग्रहत्वे ।
द्रव्योपभोगे मदनप्रसक्तेरपि प्रचारस्य न दुर्वचत्वम् ॥ ६० ॥

A householder will deserve censure if he has no

property, while an ascetic will deserve censure if he has property. If the desire for enjoyment of wealth finds place in the heart of an anchorite then what guarantee is there that the desire for satisfying lust will not find place in his heart ? (60)

Notes :—A householder is allowed to reserve property with limitations but he must be scrupulously careful in acquiring it by honest means. He should avoid base tricks and evil means for earning it. He should keep himself aloof, if in the acquisition of property, ruin of the whole family, bringing starvation to the poor, wresting necessary things from the needy and labouring souls, would inevitably be the eventual result. Such methods would evoke cries and complaints which would pierce even heavens. If one has wealth, it should be freely used in acts of benevolence without being overflowed with superfluity and without being wasted in needless expenses. On the other hand the ascetic should renounce property in toto. He should never desire in mind, speech or body, enjoyment of wealth. If he does so, his desires for the attainment of other objects, would know no bounds. Consequently he would be entangled into the fresh bonds of Karmas.

મુનિઓને દ્રવ્ય અનર્થનો હેતુ છે—

“ ગૃહસ્થ યદિ ધનરહિત (દરિદ્ર) હોય, તો તે લોકમાં હલકો દેખાય છે, અને મુનિ યદિ ધન રાખતો હોય, તો તે હલકો મનાય છે. વળી સાધુઓને માટે એ યાદ રાખવાની વાત છે કે—દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરવાથી કામવૃત્તિઓને સહેજે અવકાશ મળે છે. ”—૬૦

સાધુનાં નિષ્પરિગ્રહત્વમેવ ધર્મઃ—

દ્રવ્યગ્રહે લાભદશાપિ મૂલક્ષતિં વિનાઽન્યન્ન વદન્તિ સન્તઃ ।
સંસારદુર્વાતિનિરોધહેતુઃ સુનિશ્ચિતં સાધ્વપરિગ્રહત્વમ્ ॥ ૬૧ ॥

Though the accumulation of wealth is apparently advantageous, the pious see in it nothing but the cause of utter ruin. Most assuredly non-covetousness is the means of subduing the pernicious whirlwind of worldly life. (61)

મુનિઓનો અપરિગ્રહજ ધર્મ છે—

“ ગમે તે લાભની દૃષ્ટિથી પેસે નાખવામાં આવે, પણ તેનું પરિણામ મૂળક્ષી નુકસાન થયા સિવાય બીજું આવતુંજ નથી, એમ સન્તો કહે છે. આ ઉપરથી મુનિજનોને માટે અપરિગ્રહિત્વ એજ નિશ્ચિત રીતે શ્રેયસ્કર માર્ગ છે, કે જે માર્ગ સંસારની ખરાબ હવાને રોકતાર છે. ”-૬૧

ગૃહસ્થાનાં પરિગ્રહપરિમાણં ધર્મઃ—

ગૃહસ્થવર્ગસ્ત્વપરિગ્રહત્વમધ્યાસિતું ન પ્રભવિષ્ણુરસ્તિ ।
અતઃ સ કુર્વાતિ પરિગ્રહસ્ય પ્રમાણમાશાપ્રસરાવરોધિ ॥ ૬૨ ॥

Householders are not able to practise non-covetousness, therefore they should set a limit to their holding of property and thus check the currents of ambition. (62)

Covetousness is the root of all evils. Fresh desires always spring up in the heart and cause unbearable pain to the mind. One possessed of wealth and materials sufficient for his livelihood becomes subject to overwhelming anxieties and troubles, when he yields to temptations and irresistible

desire for the acquisition of more wealth and pleasures. In order to check this evil, one should limit his property and possessions. A rigid observance of this meritorious vow brings on happiness here and hereafter. The following story well illustrates the utility and necessity of such observance.

There was a rich merchant named Shripati. He had one son called Dhana, who was married to a rich girl. Once upon a time a Jain ascetic discoursed effectively and eloquently on the importance and utility of limiting the property and possessions, etc.. Shripati being deeply embarrassed took this vow and in accordance therewith he resolved to spend the excess of his money and wealth in doing pious works, especially in the construction of Jain temples. When his life came to an end, he was blessed with good birth in the next life. His son who was greedy and wanting in discrimination disliked his father's habits and stopped all expenses for pious works and resolved to add much to the existing stock of his wealth. He consequently began to live in the lowest style possible. Once upon a time the very ascetic who impressed his father accidentally met him on the road. He tried to call him but when he failed he went near him and asked him to take a vow to dine after visiting the temple and paying obeisance to God. He accordingly took the vow and went away from the place saying that he could not stay there any longer. Once upon a time he came back at noon after repeated tourings in villages for the trade purposes and was extremely hungry. He at

once sat to dine, but on remembering his vow left the dish and went to the temple where the guardian deity being pleased asked to propose a boon for him. After consulting his wife he went to the deity and requested him to favour him with proper discrimination. Thus blessed he began to see things in their proper light and then took the vow of limiting his property and became an object of respect everywhere and at last after death he became a denizen of heaven.

ગૃહસ્થોને માટે પરિગ્રહપરિમાણ—

“ ગૃહસ્થલોકો (મુનિજનોની પેઠ) અપરિગ્રહવત ધારણ કરવાને સમર્થ નથી, એ માટે તેઓએ પરિગ્રહનું પરિમાણ કરવું જોઈએ. પરિગ્રહનું પરિમાણ પણ આશાના વધતા વેગને રોકનાર છે ”—૬૨

પરિગ્રહપ્રચારસ્તૃષ્ણાપ્રચારહેતુ:--

પરિગ્રહસ્યાઽસ્ત્વલિતપ્રચારે તૃષ્ણા પ્રચારં લભતે નિતાન્તમ્ ।

તતો જનઃ પોત ઇવામ્બુરાશૌ ભવે નિમજ્જેદિતિ ચિન્તનીયમ્ ॥૬૩॥

We should bear in mind that greed obtains unlimited hold on the mind of a man if covetousness be unrestrained. A man is undone in the ocean of the world just as a boat (overloaded) sinks down in the ocean. (63)

પરિગ્રહનું પૂર તૃષ્ણાને ફેલાવે છે—

“ સમગ્ર રાખવું જોઈએ કે-પરિગ્રહનો અસ્ખલિત પ્રચાર થવાથી તૃષ્ણાનો પ્રવાહ ખૂબ જોરથી વહેવા માંડે છે, અને એથી સમુદ્રમાં નાવની જેમ પ્રાણી સંસારમાં ડૂબી બંધ છે ”—૬૩.

પરિગ્રહલુબ્ધસ્યોપદ્રવાઃ—

પરિગ્રહસ્યાતિવર્ષાભવન્તં મુળ્ળન્તિ ચૌરા વિષયાભિધાનાઃ ।
દહત્યનક્તો દહતઃ, કષાયવ્યાધા નિરુન્ધન્તિ પુનઃ સમન્તાત્ ॥૬૪॥

A man who abandons himself to greed is robbed by thieves called worldly objects, is burnt by the fire of lust and is besieged all around by the hunters in the form of passions. (64)

પરિગ્રહાસક્તને થતા ઉપદ્રવો—

“ પરિગ્રહને અત્યન્ત આધીન થયેલા મનુષ્યને વિષયરૂપ ચોરો લૂટવા માંડે છે, કામાગ્નિ બાળવા માંડે છે અને કષાયરૂપ શિકારીઓ આરે તરફથી ઘેરી લે છે. ”—૬૪.

પરિગ્રહસ્ય મૂઠમાશાં નિન્દતિ—

પાપસ્ય વલ્લીમસુખસ્ય સ્વાર્નિ દોષાવલીમાતરમાહુરાશામ્ ।
આશોર્મયસ્તત્ર ચરન્તિ વેગાદ્ ન યત્ર ભાસઃ શશિનો રવેશ્ચ ॥૬૫॥

Hope is called (by the Yogis) the creeper of sins, pit of misery, and source of vices ; the waves of hope dash violently in the place where neither the rays of the moon nor those of the sun are able to penetrate. (65)

પરિગ્રહની જનની આશાને નિન્દે છે—

“ આશાને શાસ્ત્રકારો પાપની વેલડી, દુઃખની ખાણ અને દોષોની માતા તરીકે બતાવે છે. આશાની ઉમિઓ તેવા સ્થળે પણ અસ્ખલિત જઈ પહોંચે છે, કે જે સ્થળે ચન્દ્ર-સૂર્યની રશ્મિઓનો સંચાર થતો નથી. ”—૬૫.

પરિગ્રહપરિમાણવ્રતિનઃ સ્તૌતિ—

આક્રાન્તવિશ્વત્રિતયોઽપિ લોભપયોનિધિસ્તૈઃ પ્રસરન્ નિરુદ્ધઃ ।
યમોઽશ્વતોઽપ્યેષ સમાશ્રિતો યૈરેવંવિધાઃ સ્યુર્ગૃહિણોઽપિ ધન્યાઃ ॥૬૬॥

Those only, who have even partially practised self-control, are able to check (the tides of) the ocean of greed which has pervaded the three worlds. Such persons though householders deserve to be congratulated. (66)

પરિગ્રહપરિમાણવાળાઓને ધન્યવાદ—

“ ત્રણે જગતને આક્રાન્ત કરનાર લોભરૂપ સમુદ્રને તેઓએ ધધતો અટકાવ્યો છે, કે જેઓએ આ અપરિગ્રહવ્રતનો અંશથી પણ સ્વીકાર કર્યો છે. અર્થાત્ જેઓએ પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ નહિ, કિન્તુ પરિગ્રહનું પરિમાણ કર્યું છે, એવા ગૃહસ્થો પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે ”—૬૬

પ્રસ્તુતેઽન્તિમમાહ—

આરમ્ભભારા ભવવૃક્ષમૂલં પરિગ્રહઃ કારણમસ્ત્યમીષામ્ ।

તસ્માદવશ્યં નિયતપ્રમાણં પરિગ્રહં સંવિદધીત ગેહી ॥ ૬૭ ॥

Activity (worldly undertakings involving sins— injury and others) is the root of the worldly tree and acceptance of property is the cause of this activity. A householder should therefore set a limit to the acquisition of property. (67)

છેવર—

“ સંસારરૂપ વૃક્ષનું મૂળ આરંભનો બોળો છે, અને તે આરંભના બોળનું કારણ પરિગ્રહ છે. એ માટે ગૃહસ્થે પરિગ્રહનું નિયમિત પરિમાણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. ”—૬૭

ઉક્તાન્ પશ્ચ યમાનુપસંહરાતિ—

एतानर्हिसादियमान् स्वशक्तेरर्हन्ति सम्पालयितुं समग्राः ।

धर्मोऽस्त्ययं सार्वजनीन एव स्वाभाविकी जीवननीतिरेषा ॥ ૬૮ ॥

All should always observe these five Yamas according to their own capacity. The observance of all these Yamas applies to all and forms the root principles of conduct in life. (68)

ઉપસંહાર—

“ આ (પૂર્વોક્ત) અહિંસા આદિ પાંચ યમોને સમસ્ત મનુષ્યો યથાશક્તિ પાળી શકે તેમ છે. આ સાર્વજનિક ધર્મ છે. આ જીવનની સ્વાભાવિક નીતિ છે ”—૬૮.

અહિંસાદીનાં મહાવ્રતત્વમ્—

उक्ता अहिंसादियमा अमी दिक्कालाद्यवच्छिन्नतया विमुक्ताः ।
महाव्रतं सन्ति च सार्वभौमां वितर्कबाधे प्रतिपक्षचिन्ता ॥ ६९ ॥

We have enumerated the Yamas Ahinsā (non-injury) and others. They are not delimited by time and space, etc., and hence they constitute the great vow which can be observed in all places and at all times. When doubts assail us we should think of their opposites (and thus dispel them). (69)

કેવા અહિંસા વગેરે યમો મહાવ્રત છે ?—

“ એ પ્રકારે અહિંસા આદિ યમો કહી બતાવ્યા. દેશ, કાલ વગેરેની મર્યાદાથી મુક્ત અને સર્વદા સેવ્ય એવા અહિંસા આદિ યમોને ‘ મહાવ્રત ’ કહેવામાં આવે છે. × વિતર્કથી (હિંસાઆદિથી) જ્યારે યમને બાધા થાય, ત્યારે પ્રતિપક્ષની લાવના કરવી ”—૬૯.

૧ “ જાતિદેશકાલસમયાનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ” ।

(પાતંજલયોગસૂત્ર, બીજો પાદ)

× “ અહિંસામૂ નુતાસ્તેયબ્રહ્માકિન્ચનતા યમાઃ

દિક્કાલાદ્યનવચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમા મહાવ્રતમ્ ” ॥

(યશોવિજયજી, ૨૧ મી જ્ઞાનશિક્ષા.)

ભાષાર્થ. આ યમો દેશ, કાળ, જાતિ અને સમયથી મર્યાદિત ન હોય, સારે મહાવ્રત કહેવાય છે. જેમકે—અમુક દેશમાં, એટલે તીર્થસ્થળમાં હિંસા ન કરે, અમુક કાળમાં અર્થાત્ એકાદશી વગેરે તિથિઓમાં હિંસા ન કરે, અમુક જાતિની એટલે બ્રાહ્મણની હિંસા ન કરે, અથવા મચ્છને છોડી હિંસા ન કરે, આને સમયથી મર્યાદા એ કે દેવ, બ્રાહ્મણ યા અમુકના કાર્યપ્રસંગને છોડી હિંસા ન કરે, આવી રીતે મર્યાદા બાંધી જે અહિંસાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત કરી દેવાય છે, તે મહાવ્રત કહેવાય નહિ. કિન્તુ **સર્વાલૌકિક** એટલે સર્વ જૂમિ ઉપર સર્વદા અહિંસાનું પાલન કરવામાં આવે, સારે તે મહાવ્રત કહેવાય. અહિંસાની જેમ સત્ય આદિમાં પણ સમજ લેવું.

યમ-નિયમના વિરોધી હિંસા વગેરેને ‘વિતર્ક’ નામથી ઓળખાવ્યા છે. તે વિતર્કના તરફથી જ્યારે યમ-નિયમમાં બાધા ઉભી થાય, જેમકે—“ અમુકે અમુક વખતે માંસ ખગાડવું હતું, મને લોકોની વચ્ચે જૂદો પાડ્યો હતો, મારે એને ખાડામાં ઉતારું અથવા મારી નાંખું. ”—ત્યારે પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી, અર્થાત્ હિંસા આદિનું દુષ્ટત્વ ચિંતવવું. આવી ભાવના કરવાથી, કે—“ અહા ! સંસારના અંગારામાં સેકાતા એવા મેં સર્વ જીવોને અભય દેનારો યોગધર્મ મહાપુણ્યના બળે પ્રાપ્ત કર્યો, છતાં હું હિંસાદિ પાપવૃત્તિઓ તરફ દોરાઉ છું ! ધિક્કાર છે મારી **શ્યાનવૃત્તિ**ને, કે વમન કરીને ફરી તેને ચાટવા જેવું કરું છું ”—વિતર્કોના હુમલાઓ ઠંડા પડે છે.

યમસ્ય (નિયમસ્યાપિ) યોગાઙ્ગમાત્રે હેતુમાહ—

***વિતર્કવાધે પ્રતિપક્ષચિન્તનાદ્ યોગસ્ય સૌકર્યમવેક્ષ્ય યોગિનઃ ।**

×યમેષુ યોગસ્ય વખાષિરેઽઙ્ગતાં વિઘ્નાપનેતા પ્રથમં હિ યુજ્યતે ॥૭૦॥

Doubts (Vitarkas) are removed by pondering over their opposites and thus the path of Yoga is rendered easier. Therefore the sages regard the

* વિતર્કકર્મકે વાધે.

× રૂપલક્ષણવાદ નિયમેષ્વપિ.

Yamas as forming the preliminary stage of Yoga. It is but proper that the remover of impediments should top the list. (70)

These Yamas are called great vows when they are not modified by place, time, species, or urgency. It is not meant to be a great vow when it is qualified in respect of a place, e. g., when one says " I will not commit slaughter in a sacred place, I will not injure or slay on the eleventh day of the month, I will not slay an ascetic, I will not slay except for the sake of gods and Brahmins, or for other sacrificial ceremony. These modifications detract the value and efficacy of the great vow. It must be characterised by absolute spotlessness.

When perverse considerations of taking revenge arise such as, e. g., " I will slay him because he has done me wrong, I will ruin him by telling a lie, I will rob him of his money, I will seduce his wife, I will deprive him of his estate. " Opposites of the same should be cultivated and he must reflect " I take my refuge in right living extending protection to all living creatures heated as I am upon the coals of this Samsāra (Cycle of births). Repeatedly I am drawn towards these aggressions. I resort to that which I once discarded as a dog licks that what he vomitted. " Such repressions of perverse considerations should be employed.

यम-नियमने योगानां अंगं मानवानो हेतु—

“योगना दुश्मन एवा वितर्कानी विश्दमां भावना करवाथी ते वितर्कां

દયાઈ જાય છે, અને એથીજ યોગભૂમી ઉપર પ્રસ્થાન કરવું સુગમ થાય છે. આજ કારણથી યમ-નિયમને યોગનાં અંગોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.† વાત પણ બરાબર છે કે—દરેક કામની અંદર શરૂઆતમાં વિધોને હઠાવનાર પ્રથમ જરૂરનો છે. ”—૭૦ .

હિંસાદીનાં ભેદ-પ્રમેદા :—

હિંસાદયઃ સન્તિ વિતર્કસંજ્ઞકાઃ પ્રત્યેકમેતે સ્વલુ સમ્વિંશતિઃ ।
કૃતાનુમોદાસ્પદકારિતા હિ તે ક્રોધાચ્છ લોભાચ્છ તથૈવ મોહતઃ ॥૭૧॥
નવેતિ ભેદા મૃદુ-મધ્ય-તીવ્રૈર્ભેદૈસ્ત્રિભિઃ સન્તિ યથોક્તસંખ્યાઃ ।
પ્રત્યેકમેતે મૃદુમધ્યતીવ્રાસ્ત્રિધા પુનઃ સ્યુર્મૃદુમધ્યતીવ્રૈઃ* ॥ ૭૨ ॥

Hinsa and others are called Vitarkas. Each of them has twenty-seven varieties. They are either (1) committed by oneself, or (2) caused to be committed by others, or (3) suffered with approval to be committed by others; again through (a) anger, (b) greed, or (c) infatuation. We thus get nine varieties. Each of them is again three-fold, according as the sin is of mild, ordinary or impetuous nature. Thus we get twenty-seven varie-

†“ बाधनेन वितर्काणां प्रतिपक्षस्य भावनात् ।

योगसौकर्यतोऽमीषां योगाङ्गत्वमुदाहृतम् ” ॥

(યશોવિજયજી, ૨૧ મી દ્વાત્રિંશિકા.)

*“ वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्या-
धिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफलाः, इति प्रतिपक्षभावनम् ” ।

(પાતંજલયોગસૂત્ર, બીજો પાઠ)

“ क्रोधालोभाच्च मोहाच्च कृतानुमितकारिताः ।

मृदुमध्याधिमात्राश्च वितर्काः सप्तविंशतिः ” ॥

(યશોવિજયજી, ૨૧ મી દ્વાત્રિંશિકા)

ties. Every one of these last again is further divided under three heads according as it is mild, ordinary or impetuous. (71-72)

Notes :—The injury is however multiplied according to specifications, options and accumulations. The varieties of living creatures are innumerable so the varieties of injury multiply. This procedure is applied equally to falsehood, theft, adultery, and appropriation.

These perverse considerations have endless painful consequences. The man doing injury has to suffer pain in health and in taking bodies of animals and departed spirits and such other forms so the cultivation of the opposites is essential.

હિંસાદિના ભેદ-પ્રભેદો—

“ હિંસા, અસત્ય વગેરેને ‘વિતર્ક’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. એ પ્રત્યેકના (હિંસા આદિના) સતાવીશ ભેદો પડે છે. જેમકે—ક્રોધથી, લોભથી તથા મોહથી હિંસા કરવી, કરાવવી અને અનુમોદવી, એમ હિંસાના નવ ભેદો થાય છે. હવે તે નવ ભેદવાળી હિંસાના મૃદુ, મધ્યમ અને તીવ્ર એમ ત્રણ વિભાગો પડવાથી હિંસાના સતાવીશ ભેદો પડે છે. વળી તે પ્રત્યેક સતાવીશ ભેદોના મૃદુ, મધ્યમ અને તીવ્ર એમ ત્રણ ભેદો થતાં એકાશી ભેદો પડે છે. ”—૭૧, ૭૨.

ભાવાર્થ.

૧ ક્રોધથી મૃદુ હિંસા કરવી, ૨ ક્રોધથી મધ્યમ હિંસા કરવી, ૩ ક્રોધથી તીવ્ર હિંસા કરવી, ૪ લોભથી મૃદુ હિંસા કરવી, ૫ લોભથી મધ્યમ હિંસા કરવી ૬ લોભથી તીવ્ર હિંસા કરવી, ૭ મોહથી મૃદુ હિંસા કરવી, ૮ મોહથી મધ્યમ હિંસા કરવી, ૯ મોહથી તીવ્ર હિંસા કરવી.

૧ ક્રોધથી મૃદુ હિંસા કરાવવી, ૨ ક્રોધથી મધ્યમ હિંસા કરાવવી, ૩ ક્રોધથી તીવ્ર હિંસા કરાવવી, ૪ લોભથી મૃદુ હિંસા કરાવવી, ૫ લોભથી મધ્યમ હિંસા કરાવવી, ૬ લોભથી તીવ્ર હિંસા કરાવવી, ૭ મોહથી મૃદુ હિંસા કરાવવી, ૮ મોહથી મધ્યમ હિંસા કરાવવી, ૯ મોહથી તીવ્ર હિંસા કરાવવી.

૧ ક્રોધથી મૃદુ હિંસા અનુમોદવી, ૨ ક્રોધથી મધ્યમ હિંસા અનુમોદવી, ૩ ક્રોધથી તીવ્ર હિંસા અનુમોદવી, ૪ લોભથી મૃદુ હિંસા અનુમોદવી, ૫ લોભથી મધ્યમ હિંસા અનુમોદવી, ૬ લોભથી તીવ્ર હિંસા અનુમોદવી, ૭ મોહથી મૃદુ હિંસા અનુમોદવી, ૮ મોહથી મધ્યમ હિંસા અનુમોદવી, ૯ મોહથી તીવ્ર હિંસા અનુમોદવી.

આમ સતાવીશ ભેદો હિંસાના સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યા છીએ. હવે તે પ્રત્યેક સતાવીશ ભેદોના ત્રણ ત્રણ ભેદો પાડવા. એ માટે સતાવીશ ભેદોમાંનો પહેલો ભેદ જે ‘ક્રોધથી મૃદુ હિંસા કરવી, એના ઉપર ત્રણ ભેદો પાડી જોઈએ—૧ ક્રોધથી મૃદુ મૃદુ હિંસા કરવી, ૨ ક્રોધથી મધ્યમ મૃદુ હિંસા કરવી અને ૩ ક્રોધથી તીવ્ર મૃદુ હિંસા કરવી. આવી રીતે બાકીના છવીશ ભેદોના પણ ત્રણ ત્રણ ભેદો પાડવા. એટલે કુલ એકાશી ભેદો હિંસાના પડે છે.

મૃદુ હિંસા એટલે સામાન્ય—હલકી હિંસા, મધ્યમ હિંસા એટલે સામાન્ય નહિ અને તીવ્ર પણ નહિ એવી હિંસા અને ઘેર હિંસાનું કર્મ એ તીવ્ર હિંસા છે. મૃદુ હિંસાના પણ મૃદુ મૃદુ, મધ્યમ મૃદુ અને તીવ્ર મૃદુ એવા જે ત્રણ ભેદો પાડ્યા, તે અપેક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. વિવેકાનુસાર ભેદો પાડી શકાય છે. અલ્પ મૃદુ એ મૃદુ મૃદુ, સાધારણ મૃદુ એ મધ્યમ મૃદુ અને અત્યન્ત મૃદુ એ તીવ્ર મૃદુ કહેવાય.

ચિત્તકાંર્ણાં મીષણપરિણામતા માન્યા—

અનન્તમજ્ઞાનમનન્તદુઃખં ફલે અમીષાં નિતરાં વિભાવ્યે ।

અતઃ પ્રકર્ષં સમુપેયુષાં યત્ ફલં યમાનામભિધીયતે તત્ ॥ ૭૩ ॥

One should bear in mind that they bring on unfathomable ignorance and unending misery. I

shall now state what result is brought about by the Yamas when they are practised to perfection. (73)

“ આ વિતર્કીનું ક્ષી-અનન્ત અજ્ઞાન અને અનન્ત દુઃખ છે, એમ પુનઃ પુનઃ દઢભાવના કરવાથી અહિંસા આદિ યમે સુસ્થિર થાય છે. અહિંસા આદિ યમે દઢતા ઉપર આવવાથી જે ક્ષતિસિદ્ધિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તે કહીએ છીએ. * ”—૭૩.

યમપશ્ચકફલાનિ—

દયાવ્રતસ્થૈર્યવતઃ પુરસ્તાદ્ નિસર્ગવૈરા અપિ દેહભાજઃ ।

મિથઃ પ્રશામ્યન્તિ તદેવમાદ્યે વ્રતે ફલં યોગબુધા અવોચન્ ॥૭૪॥

સત્યવ્રતે પ્રાપ્નવતિ પ્રતિષ્ઠાં ફલં પ્રસિધ્યત્યકૃતેઽપિ યત્ને ।

સ્યાદસ્ય વાચા ચ ફલં પરસ્યાઽનુચ્છતોઽપીતિ ફલં દ્વિતીયે ॥૭૫॥

અસ્તેયનામવ્રતનિશ્ચલસે ભવન્તિ રત્નાનિ ન દુર્લભાનિ ।

પ્રતિષ્ઠિતે બ્રહ્મણિ વીર્યલાભોઽપરિગ્રહે જન્મકથન્ત્વબોધઃ ॥ ૭૬ ॥

In the presence of one who observes the vow of Ahinsā even creatures with natural antipathy against one another are quieted down into being friendly. This is the fruit of the first vow. Thus the adepts in Yoga say.

When the vow of truthfulness is determinately practised it fructifies actions without efforts. Mere words of such a man enable others to realise their ends without exertion. This is the fruit of the second vow.

* “ દુઃખાજ્ઞાનાનન્તફલા અમી इति विभावनात् ।

प्रकर्षं गच्छतामेतद् यमानां फलमुच्यते ” ॥

(યશોવિજયજી, ૨૧ મી કાન્તિશિક્ષા.)

When the vow of non-stealing remains unshaken no precious jewel is beyond reach. When the vow of celibacy is firmly observed it gives infinite power and the vow of non-covetousness fructifies into illumination of past births. (74-75-76.)

પાંચ યમોનાં ફળ—

“ અહિંસાવ્રતમાં પૂરી રીતે સ્થિર થયેલા મહાત્માની આગળ સ્વાભાવિક-જન્મવૈરવાળા પ્રાણિઓ પણ પરસ્પર શાન્ત થઈ જાય છે. એમ પ્રથમ વ્રતનું ફળ યોગવિદ્વાનો કહે છે ”—૭૪

“ સત્યવ્રતની પ્રતિજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં ફળ એ આવે છે કે-વિના પ્રયત્ને કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ સત્યવ્રતપ્રતિષ્ઠિત મહાત્માના બોલવાથીજ, કે-‘ જા તું ધનાઢય થઈશ ’-રહામે! માણસ અનાયાસે ધનાઢય બની જાય છે; આ વચનસિદ્ધિ, એ દ્વિતીયવ્રતનું ફળ. ”—૭૫

“ અસ્તેયવ્રત (અચૌર્યવ્રત)માં નિશ્ચય થવાથી ચારે દિશાઓનાં રત્ન-નિધાનો દુર્લભ રહેતાં નથી. બ્રહ્મચર્યવ્રતની પ્રતિજ્ઞામાં પ્રેરિત વીર્યનો લાભ મળે છે. અપરિગ્રહનું વ્રત પરાકાષ્ઠા ઉપર આવવાથી પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ પ્રકટ થાય છે.”*—૭૬

વિશેષ. અહીં એ વાત ખાસ ખ્યાલમાં રાખવી કે-મહાવ્રતની કે શ્રાવકધર્મોચિત અભ્યુવ્રતની કાટી ઉપર પહોંચેલા એવા યમો યોગના પ્રથમ અંગ તરીકે સમજવાના નથીજ. એવા ઉચ્ચ યમો તો આગળ કહેવાતાં ચૌદ ગુણસ્થાનો પૈકી ચોથા-પાંચમા-છઠ્ઠા

* “ અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સન્નિધો વૈરત્યાગઃ ” । “ સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્વમ્ ” । “ અસ્તેયપ્રતિષ્ઠાયાં સર્વરત્નોપસ્થાનમ્ ” । “ બ્રહ્મચર્યપ્રતિષ્ઠાયાં વીર્યલાભઃ ” । “ અપરિગ્રહસ્યૈવ જન્મકથન્ત્વસમ્બોધઃ ” ।

(પાતંજલ યોગસૂત્ર, બીજો પાદ.)

“ વૈરત્યાગોડન્તિકે તસ્ય ફલં ચાક્રુતકર્મણઃ ।

રત્નોપસ્થાન-સદ્વીર્યલાભો જનુરતુસ્મૃતિઃ ” ॥

(યશોવિજયજી, ૨૧ મી દ્વાનિશિકા.)

ગુણસ્થાનથી પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે યોગના પ્રથમ અંગ તરીકે યમની પ્રાપ્તિ તો સમ્યક્ત્વ વગરના માર્ગાનુસારીને હોય છે. આગળ કહેવાતી યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ પૈકી પ્રથમ મિત્રાદૃષ્ટિ, કે જે સમ્યક્ત્વરહિત (મિથ્યાત્વ-યુક્ત) અવસ્થા છે, તેમાં યોગના પ્રથમ અંગ તરીકે યમને પ્રાપ્ત કરવાનું જતાવવામાં આવ્યું છે. એ માટે અહિંસા વગેરે પાંચ વ્રતોનું સાધારણ રીતે જે પાલન, તેને યોગનું 'યમ' નામનું પ્રથમ અંગ સમજવું.

યોગદૃષ્ટિ:

Yoga-Drashti.

The word Drashti means the acquisition of the knowledge of the true nature of the soul assisted by well-reasoned and firm faith derived from the Jain texts. This description of Drashti excludes one-sided opinions and conclusions of intellectualists and also dogmatic assertions of persons infatuated with blind faith, both of them being unreliable. Such reasoned conviction with unflinching faith serves to bar the entry of evil tendencies and passions and favours the movements towards the noble. promptings of heart and head and assist the evolution of living beings. Evolution embraces innumerable gradations looking to human springs, aspirations and emotions and thoughts. But they are confined to eight aspects for the sake of convenience.

Ogha Drashti.

This involves undifferentiated vision derived from densely clouded perceptions closely following the hereditary traditions, etc., general and popular notions and blindly accepted dogmas of the masses. This

vision is as weak as that of a child or a man of distracted faculties or a decrepit old man. It takes its colour more from acquired habits, tastes, inclinations, feelings and family usages, than from a deliberate and well-reasoned regard to the good. It bars the right operation of mental and intellectual faculties as to dive deep into metaphysics and to fathom the underlying dogmas and principles to get unravelled the most inscrutable laws of nature and divinity. It thus keeps closed the channels and avenues that would lead to right perception, right knowledge and right conduct, the cardinal factors in the evolution of human life.

Thus infected by corruption, selfish motives, etc., from inside and poisoned by ruinous traditional influences externally he strays away from the path of the highest spiritual truth which ought to be his final goal. From eternity he is subject to the cycle of revolutions involved as he is in wrong temptations, selfish desires and motives daily multiplying. This is due to the one-sided, deluded and dogmatic view of the whole without differentiation. So wise and highly evolved sages have devised a system with definite external and internal differentiations and have placed us in a position to make general and individual progress by the effacement of the Karmic dross. Thus vision is divided for the sake of convenience into eight heads or stages, each with progressively higher evolution than the preceding one. Even the first stage of Yoga-vision requires highly superior evolution to that of the undifferentiated stage. The path

of activities and the path of Upshama (eradication), &c., (Yoga) though different in their nature are for all practical purposes so much interwoven with each other that they have to be trodden more or less together.

Concept of Mitra Stage.

One on the path of Yoga becomes initiated into Yama classified into non-injury, abstinence from stealing, truth, celibacy or chastity and non-receipt of gifts. His power of perception is very slow. It is like the fire of grass, i. e., perception is very fleeting like the flash of lightning. The chief characteristic of this stage is untiring patience in doing good works. Apathy towards truth and liberation becomes weakened. Spirit and feeling of toleration thrives so that hatred and repulsion towards evil deeds are held in check. On the contrary, sympathy is aroused in him for those who are deluded into false belief as to true deity, spiritual teacher and right faith. Thus spirit of inquiring into and knowing the basic principles (Tattvas of truth, &c.) will be aroused in him henceforth.

Proportionally to this growth in his mind and sentiments, the aspirant sows the seed of Yoga which signifies his devotion to the Omniscient with prostrations and salutations. The status of perfect Godhood now becomes his ideal.

His devotion also extends to excellent sages and Sādhus in giving them food and useful help when required. He grows apathetic towards worldly

enjoyments, attractions and objects. He tries to observe vows externally though not strictly. The seeds of renunciation are just sown in him. He tries to further the advance of learning in various ways. In this stage he is blessed with the association of the good. He salutes and prostrates before them reverently. Through their help and good wish, he aspires to final success. With these germs his advance towards the high ideal begins in the first stage.

Tārā Stage.

In this stage, self-restraint is practised in the following forms :—Purity, contentment, austerity, study and contemplation of self (including reverent prostrations and salutations to deities and spiritual teachers). The latest thoughts of inquiry into and knowledge of the principles now begin to manifest in him. Ardour for religious practices and good deeds develops further in this stage. He also makes a further progress in observing vows, &c., though externally. He feels repugnance in political matters and mundane things. He begins to take delight in statements, instructions relating to the elimination of delusion, conquest of attraction and repulsion quietude and renunciation. He begins to appreciate rightly the amount of spiritual good done to him by good associations. Thus he reduces the Karmic forces which impede his right actions though desired. While trying to attain the qualifications required for self-restraint, he feels disgust for his body and for worldly affairs.

He further acquires passivity, purity, mastery over senses and fitness for the introspection of the inner-self.

The practice of self-restraint blesses him in several directions with acquisitions when uninterruptedly and continuously observed.

He also feels his intellectual weakness in fully comprehending the large number of scriptural texts and therefore humbly admits and accepts the words of competent authorities as true and beyond doubt.

Perception in this stage is like the fire of the cowdung cake.

Bala[̄] Stage.

While the aspirant reaches the third stage, the perception becomes like the spark of wooden fire. It becomes capable of lasting longer than the second stage. He ardently desires to hear the principles of Truth. He now feels unique delight in advanced thoughts and experiences spiritual force hitherto unexperienced. Worldly desires now are on their decline. His fickleness vanishes. He thereby attains to the easy and comfortable attitudes and postures which strongly help him in meditation for the realization of self.

Though he is not quite free from delusion (Mithyātva), yet he is virtually near right attitude (Samyaktva). He has advanced so far as to remain unaffected by the wonderful and miraculous feats of others with a firm belief that they are per-

formed in the ordinary course of nature. He happily does not meet with impediments in his religious practices and doing good deeds. If he meets them he manages to avoid them. The very formation or rise of desire to hear the principles of Truth does him an immense good. He is no longer obstructed by the pairs of cold, heat, etc.. He thus marches onward on the path of Yoga.

Dipra Stage.

The chief characteristic of this stage is the practice of Prāṇāyāma. Having become firm in the posture with perfect self-control the aspirant should in order to clear away the impurities resort to three processes one of drawing the breath in, the other of throwing it out, and the third of controlling the breath. These are called Puraka, Rechaka and Kumbhaka. These again are varied by place and time. This process results in the awakening of Kundalini. This is also called Dravya Prāṇāyāma. The second is Bhāva Prāṇāyāma which consists in breathing out feelings with regard to externals, breathing in feelings with regard to internals, and making them steady inside with regard to real truth. By this practice the humours of the body are cleared. The body becomes capable of adjusting itself to different positions. The digestive organs become strong and healthy. The impurities being expelled, a great calm, serenity and peace result. It leads to the development of various occult powers. It is this Bhāva Prāṇāyāma which helps in cutting off the Karmic

knot. Still the state of not knowing the comprehensible persists and works as a bar to the acquisition of right conviction and right knowledge, notwithstanding he has advanced so far as to sacrifice his dear life for the sake of religion. When he subdues Karmic passions and worldly feelings, he becomes able to know what is knowable. All the sophistical and perverted reasonings then cease to impede the progress of the aspirant.

The perception is like the light of a lamp. In short, he makes a good progress on the path of Yoga in this stage which manifests on his entry in the fifth stage.

Sthira Stage.

When the aspirant advances and reaches the fifth stage, his perception is clear and continuous like the lustre of a jewel. In the preceding four stages, the knowledge he received was unsteady and superficial. In this stage true knowledge begins to dawn upon him on account of the Karmic knot being cut off, upon the attainment of the power of knowing the comprehensible (Vedyā-Samvedyā-Pada). His wavering beliefs, scepticism and doubts are removed. Upto this time he identified himself with the character assumed and acted his part accordingly, but now, with the withdrawal of senses from worldly objects, he becomes conscious of his true state of being and experiences a striking contrast between the inner Self and outward appearance. The senses

abide in their mere nature with cessation of their activities with regard to their respective objects. To him the grandeur and display of worldliness appear like a structure on sand built up by children. All infatuating illusions disappear and though he acquires occult powers, he believes them as the cause of the cycle of births and deaths. He tries to concentrate his thoughts on Self and its true (*svābhāvik*) attributes.

When the light of discrimination dawns upon him, he rightly imagines that the accumulation of good actions done with the desire of discharging even religious duties tends to facilitate the entry of Karmic matter into the soul and thereby propagates his *samsāra* just as fire produced from coal, and sandal wood, burns the whole forest. Thus he, according to his capacity, attains to some extent to Yogic merits, i. e., partial suppression of obscuring activities and steady advance. His body becomes free from diseases and handsome with natural fragrance emanating from it. His speech becomes melodious, sweet and harmless. Thus he progresses onward on the path of immortal light and consciousness.

Kāntā Stage.

Henceforth the enlightened student passes on to the sixth stage where the perception is as steady as the light of stars. The characteristic of this stage is *Dhāraṇā*—fixing the mind with great steadiness on some external or internal object. Here the object

being to inquire into the principles of Truth (Tattvas). He makes a rapid progress towards Truth by controlling immoral and unnatural passions, emotions and feelings and thereby enjoying the happy currents of pure thoughts. His conduct being free from transgression and negligence becomes noble and sublime. The practice of Yama and Niyama is highly superior to that superficially observed in the first and second stages. He gets a powerful control over subreption, stains and passions and dislikes worldly enjoyment with strong repulsion. He remains still engaged in social and worldly concerns with his mind thoroughly fixed on the attainment of Truth (Tattvas) like a chaste woman performing her household duties, but with her mind concentrated devotedly to her husband. Consequently the Karmic forces are rendered impotent to impede his advancing soul. In short, he focusses all his mental and spiritual force in the investigation of the cardinal principles leading to the realisation of Self (Sata-chit-ānandship). The mental abstraction must be so deep as to present the object even with absence vividly and at once. This development corresponds to the development of the Soul in the seventh stage of the Gunasthān System.

Prabhā Drashti.

The perceptive light resembles the brilliancy of the sun. Holy thought forms which were shaped in the imaginative mind begin to be actualised in the course of action based on right conduct. Being free from mental agonies and physical maladies owing to

various postures and Prāṇāyāma, etc., he begins to enjoy supreme happiness and delight. In this stage the practice of Dhyāna (absorption that is the course of uniform modification of knowledge fixed only on one object at the place where the internal organ is fixed in Dhāraṇā. The mind is conscious of itself and the object. It, being prevented from wandering in other directions, becomes firmly fixed and steady on the import and significance of the holy attributes of Self. Desirelessness is the secret of success. Without any thought or word of help, health, wealth or craving for heavenly bliss, he meditates on the Liberated Soul and his qualities and thus achieves its objective ideal. He now realises that whatever relates to Self and its pure attributes, contributes to real bliss and anything else in relation to not-Self eventually turns into affliction and misery. All this is due to his non-attached attitude and course of Conduct } (Asanga Anushtān). This state closely resembles Prashantavāhita stage of the Sāṅkhyas, Vishābhāga Parikshaya of the Buddha ; Shiva Vartma of the Shaivas and Dhruva mārga of the Yogis. While under this stage he enjoys transcendental peace and quietude. He is now within the reach of the subject of intense self-absorption (Samādhi).

Parā Stage.

In the preceding stage the obstacles to contemplation are partially settled down and partially uprooted, but, in this stage, they are removed in toto. So the absorption is carried out to the extent of forgetting

and reaches the place Siddha Sila, the abode of eternal wisdom and bliss staying there for ever distinct from other Liberated Souls but in an interpenetrating manner.

અથ યોગદૃષ્ટીઃ પ્રસ્તુત્વન પ્રથમાં મિત્રાદૃષ્ટિમુપન્યસ્યતિ—

અષ્ઠૌ ચ 'યોગસ્ય વદન્તિ દૃષ્ટીરષ્ટાભિરજ્ઞૈઃ સહ તાઃ ક્રમેણ ।

સુશ્રદ્ધયા સજ્જત એવ બોધો દૃષ્ટિર્વિભાષે પ્રથમાઽન્ન મિત્રા ॥ ૭૭ ॥

They say that Yoga is practised in eight progressive stages which are respectively correlated with the eight divisions of the Yoga. Drashti is a perception associated with right belief. The first of these Drashtis is called Mitra. (77)

યોગદૃષ્ટિઓ.

અને

મિત્રાદૃષ્ટિ.

“ યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ છે, એમ યોગિઓ કહે છે. એ દૃષ્ટિઓ ક્રમશઃ પૂર્વોક્ત યોગનાં આઠ અંગોથી સમન્વિત છે. સુશ્રદ્ધાસુજ્જત જે બોધ, તેને દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. આઠ દૃષ્ટિઓમાં પ્રથમ દૃષ્ટિ મિત્રા છે. ”—૭૭

વ્યાખ્યા.

‘ દૃષ્ટિ ’ શબ્દનો સરળ અર્થ સદ્ભાવનાગર્ભિત આત્મપરિચ્છામ-વિશેષ છે. આઠ દૃષ્ટિઓ સંકલનાબદ્ધ છે. તેમાં ક્રમશઃ દોષોનો ક્ષય અને ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જાય છે. આજ આત્માની ઉન્નતાનો ક્રમ છે. જ્ઞાન અને વર્તનમાં જેમ જેમ ઉન્નત થવાય છે, તેમ તેમ તે તે હદ પ્રમાણે આગળની દૃષ્ટિઓમાં પસાર થવાનું કહેવાય છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાની આ આઠ ભૂમિકાઓ છે. પૂર્વ પૂર્વ ભૂમિકા કરતાં ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો પ્રકર્ષ હોય છે. યોગરૂપ મહેલ ઉપર ચઢવાને

આ આઠ સોપાન છે. એ માટે આ આઠ દષ્ટિઓ ચેતનદષ્ટિના નામથી ઓળખાય છે. પ્રથમદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ કે યોગભૂમિકામાં પદાર્પણ થયું. જ્યાં સુધી પ્રથમ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય, ત્યાં સુધી જીવની દશા બહુજ શોચનીય સ્થિતિ ઉપર હોય છે. તે ધર્મ-અધર્મને જાણતો નથી, મોક્ષને ચાહતો નથી, સાધ્યબિન્દુને સમજતો નથી, ફક્ત વિષયોના તરંગોમાં જ ડૂબેલો રહે છે. ધાર્મિક ક્રિયા કરનારાઓની દેખાદેખી તે ધર્મક્રિયા કરવામાં પણ ભાગ લે છે, પરંતુ જે મૂઢબુદ્ધિ અને કુદષ્ટિવાળો હોય, તેને તે ક્રિયાનું શું પરિણામ આવે ? ભવાનન્દમાં અત્યાસકંત, કુદષ્ટિ પ્રાણિઓ જે ગતાનુગતિક ક્રિયા કરે છે, તે, **ઘેટાંઓની** ચેષ્ટાથી આગળ વધે તેમ હોતી નથી. આવી સ્થિતિવાળા જીવો **ઓઘદષ્ટિ**વાળા કહેવાય છે. આ પ્રાણી અનન્તકાળ ઓઘદષ્ટિમાં રહ્યો. ઓઘદષ્ટિમાંથી નિકળી યોગદષ્ટિમાં આવવું, એ બહુજ દુષ્કર કાર્ય છે. પહેલી યોગદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ કે સંસાર તરાઈજ ગયો સમજવો, પણ તે પ્રાપ્ત થવીજ કઠિન છે. **સમક્ષિત** વાતો જાણવાનો અને ધર્મક્રિયા કરવાનો **ફાંકો** રાખનારાઓએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, પ્રથમ દષ્ટિ માટે કેવા ગુણો વિકસિત થવા જોઈએ છે. દરેક પોતાની જાતને નિહાળી વિચાર કરવો જોઈએ છે કે પ્રથમ દષ્ટિગત ગુણોમાં હું ક્યાં સુધી પહોંચ્યો છું ? તેવા ગુણો જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વવાળી પણ પહેલી દષ્ટિ દૂર છે, તો સમ્યક્ત્વની વાત શી કરવી ? ચાર દષ્ટિઓ પસાર થયા પછીજ **પાંચમી દષ્ટિએ સમ્યક્ત્વ** પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિઃસંદેહ વાત છે. દષ્ટિ અને સમ્યક્ત્વ એ આત્માની અંગત સ્થિતિ છે. એ સ્થિતિનો લાભ બાહ્ય ધર્મક્રિયા કરવા માત્રથીજ મળી લેવો, એ ખરેખર **આત્મવંચના** છે. નીતિથી હજમત કરી પૈસો કમાવનાર **હજમ** પણ સમતાને અંગે જે આત્મસ્થિતિ (દષ્ટિ કે સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્ત કરે છે, તે સ્થિતિ, વિમૂઢબુદ્ધિ અને કુદષ્ટિવાળા ભવાનન્દમસ્ત જીવો, દેવમંદિરમાં જઈ ઉંચે સાદેથી ઢાળો ગ્રવા છતાં, કપાળ ઉપર તિલક કરવા છતાં અને ક્રિયાનો દેખાવ બહુ ઉત્તમ રાખવા છતાં પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ માટે બાહ્ય સાધનોની સાથે આબ્યન્તર સાધનો સંગૃહીત કરવાની ઘણી અગત્ય છે. આત્મસ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર થયો કે નહિ ? એ તરફ દષ્ટિ રાખવાની પ્રથમ જરૂર છે. એ ખ્યાલ રાખીને જે યથાશક્તિ શુભ પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો પછી યોગદષ્ટિ-ઓમાં પ્રવેશ કરવાનું દુષ્કર રહેતું નથી.

મિત્રાદષ્ટિપરિચય:—

મન્દં ચ મિત્રાદશિ દર્શનં સ્યાત્ તૃણાનલોદ્ધ્યોત ર્હોપમાનમ્ ।
ન દેવકાર્યાદિષુ સ્વેદવૃત્તી રોષપસદ્ગોઽપિ ચ નાપરત્ર ॥ ૭૮ ॥

In this Drashti perception makes a tardy progress. Hence it is said to resemble a spark of the fire of grass. In this stage one does not get tired in the worship of gods and such other matters ; neither does he get angry with others. (78)

મિત્રાદષ્ટિનો પરિચય—

“ મિત્રાદષ્ટિમાં દર્શન (બોધ) મંદ હોય છે; એટલે આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતા બોધને તૃણામિના કણની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ દષ્ટિમાં દેવ-ગુરુસંબંધી સેવાના કાર્યમાં કંટાળો આવે નહિ અને બીજા ઉપર દ્વેષની કિલ્લટ લાગણી ઉદ્ભવે નહિ. ”—૭૮

ભાવાર્થ :—અહીં પૂજો જેમ ભલક કરતો જલ્દી બળી જાય છે, તેની જેમ સામાન્ય પ્રકારનો બોધ આ પ્રથમ દષ્ટિમાં માનવામાં આવ્યો છે.

આઠે દષ્ટિઓમાં ક્રમશઃ એક એક દોષ ટળતો જાય છે અને એક એક ગુણ ઉદ્ભવતો જાય છે. પ્રસ્તુત દષ્ટિમાં શુભ કાર્યો કરતાં ખેદ ઉદ્ભવતો નથી. દેવ-ગુરુસંબંધી સેવા અને ધાર્મિક કાર્યો કરવામાં કંટાળો આવતો નથી. એથી આ દષ્ટિમાં ખેદ દોષનો નિરાસ થાય છે. એ સિવાય આ દષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીને અશુભ કામ કરનાર તરફ દ્વેષ ઉદ્ભવતો નથી. તે એમ સમજે છે કે સર્વ જીવો કર્મપરવશ છે. કર્મ-પરાધીન જીવોને દુષ્ટ કામો કરતાં અટકાવવાનો સમુચિત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પણ તેઓની સ્થાને કષાયની પરિણતિમાં ઉતરવું એ ઠીક નથી. આમ સમજવાનુંજ એ પરિણામ છે કે તેને પાપી માણસો ઉપર પણ દયાની લાભણી રૂપે છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી, એ આત્મોન્નતિનું પ્રથમ પગથીયું છે. ધર્મરક્ષાના પ્હાના નીચે જે ઝઘડાઓ કરવામાં આવે છે અને જે વૈરવિરોધના ભયંકર ખાડામાં ઉતરાય છે, એ તદ્દન ગેર-

બાળબી છે, એમ આ દષ્ટિવાળો સમજે છે; અને અતઃપેવ માધ્યસ્થ ભાવની શ્રેણી ઉપર આ દષ્ટિવાળાનું હૃદય વર્તતું હોય છે.

આ દષ્ટિમાં આવ્યા પછી ભવાલિનન્દની વૃત્તિઓ ઉછળતી નથી. અને એથીજ મોક્ષ તરફ અદ્વેષ મુલ્ય પ્રાપ્ત હોય છે. બીજા પ્રકરણમાં પૂર્વસેવાના નામથી બતાવેલા ધર્મો પૈકી ખાસ અગત્યનો જે મોક્ષ-અદ્વેષ ધર્મ છે, તેનો પ્રાદુર્ભાવ આ દષ્ટિમાં થાય છે. આ પ્રથમ પ્રાપ્તમ્ય મુલ્યની પ્રાપ્તિ ઉપર આત્મોત્તરિનાં સાધનોનો આધાર રહેલો હોવાથી, ઉત્તરિકમની ભૂમિકારૂપ આ પ્રથમદષ્ટિમાં એ મુલ્ય પ્રાપ્ત હોવાજ નોંધવું; એથીજ ઉત્તરોત્તર દષ્ટિઓમાં ક્રમશઃ પસાર થવાનું બની શકે છે.

યોગવીજમાહ—

શ્રીવીતરાગે કુશલં મનોઽસ્મૈ નમઃ પશ્ચાદ્ભૂતયા પ્રણામઃ ।

સંશુદ્ધમેતત્ કિલ યોગવીજં મૃદ્ધાતિ દષ્ટાચિહ્ન વર્તમાનઃ ॥૭૧॥

One who has elevated himself to this position indeed sows the pure seed of the Yoga consisting of the fond attachment to the Dispassionate one, salutation and prostration (Bending the five parts of the body) before Him. (79)

યોગબીજ—

“ આ દષ્ટિમાં વર્તતો પ્રાણી યોગનુ શુદ્ધ બીજ ગ્રહણ કરે છે. તે બીજ-શ્રીવીતરાગદેવ ઉપર પ્રીતિયુક્ત હૃદય, તેને નમસ્કાર તથા * પંચાંગ

* એ હાથ, એ દિવ્યણ અને એક મસ્તક એમ પાંચ અંગો ભૂમિ-તલ સાથે યથાવિધિ લગાવીને નમસ્કાર કરવો તે પંચાંગ પ્રણામ છે, બુદ્ધિ આચારોપદેશ, પ્રથમવર્ગ—

“ ઉત્તમાંગેન પાણિભ્યાં જાનુભ્યાં ચ મુવસ્તલે ।

વિધિનાં સ્પૃશતઃ સમ્યક્ પંચાંગપ્રણતિર્ભવેત્ ” ॥

પ્રણામ એ છે. (આ પ્રથમદષ્ટિમાં યોગબીજની વાવણી થાય છે.) ”—૭૯

વિશેષં દર્શયતિ—

ન કેવલં તત્ સ્વલ્લુ વીતરાગે મુનિપ્રવેકેષ્વાપિ શુદ્ધરૂપમ્ ।

તેષાં વિશુદ્ધાશયતથ્ સેવાઽઽહારપ્રદાનાદિવદ્દુપકારૈઃ ॥ ૮૦ ॥

Not only is this selflessly done in the service of the Dispassionate one, but also of the excellent sages. These sages should be served with the most sincere devotion in various ways by giving of food, etc., and in such other ways. (80)

વિશેષતા—

“ ઉપર કહેલી બાબતો સિવાય બીજી બાબતો પણ યોગબીજમાં દાખલ થાય છે. તે એ કે—મુનિ-મહાત્માઓ તરફ દુશ્સલ ચિત્તવ્રત્તિ અને એઓની શુદ્ધ આશયથી અન્નાદિદાનદ્વારા સેવા. ”—૮૦

ઉદ્વિગ્નતા ષાત્ર મવામ્બુરાણેઃ સામાન્યતોઽભિગ્રહપાલનં ચ ।

શ્રીધર્મશાસ્ત્રેષુ સમાદરથ્ શ્રદ્ધા ચ ષીજશ્રવણે પ્રભૂતા ॥ ૮૧ ॥

While a man is in this Drashti he naturally feels a disgust for the ocean-like world. He ordinarily submits to progressive discipline and has deep respect for religious books and full faith in listening to the exposition of the seed of Yoga. (81)

“ આ દષ્ટિમાં વર્તનારને સંસારસમુદ્ર તરફ ઉદ્વેગ હોય છે, સામાન્ય રીતે વ્રત-નિયમો તરફ પ્રવૃત્તિ હોય છે, ધર્મશાસ્ત્રો તરફ માન હોય છે અને યોગબીજની બ્યાખ્યા સાંભળવામાં ખુબી ઉત્કંઠા રહે છે ”—૮૧

एवं च दृष्टाविह वर्त्तमानः कृपापरो दुःखिषु, निर्गुणेषु ।
अद्वेषकश्चोचितसम्प्रवृत्तियोगप्रवीणैः कथयाम्बभूवे ॥ ८२ ॥

Those adepts in Yoga say that one who has attained to this stage, sympathises with the distressed and does not resent the meritless and takes to exalted line of action. (82)

“ એ પ્રમાણે યોગીશ્વરોએ આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા ચેતનને દુઃખી પ્રાણીઓ તરફ દયાપરાયણ, નિર્ગુણી મનુષ્યો ઉપર પણ દ્રેષરહિત અને ઉચિત પ્રવૃત્તિને સાચવનારો બતાવ્યો છે. ”—૮૨

अत्र दृष्टौ सत्सङ्गः—

दुर्बोधघर्मे विपुलोऽम्बुवाहो दुर्वर्त्तनद्रो निशितः कुठारः ।
सत्सङ्गतिर्या मुनिभिर्न्यगादि तत्प्राप्तिरत्र प्रगतेर्निदानम् ॥ ८३ ॥

In this stage is acquired the association of the good which accelerates development of the soul and is the heavy shower of rain in removing the heat of ignorance and a sharp axe in cutting the tree of bad conduct. (83)

આ દૃષ્ટિમાં સત્સંગ—

“ દુર્બોધરૂપ ગરમીને શમાવવામાં મહામેઘસમાન અને દુરાચરણરૂપ વૃક્ષને છેદવામાં તીક્ષ્ણ કુઠાર તુલ્ય, એવી-જે મહાપુરુષોએ અતાવેલી સત્સંગતિ, કે જે ઉન્નતિનું સાધન છે, તે આ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ”—૮૩

पपा दृष्टिः कदा प्राप्यते ?—

अन्त्ये परावर्त्ते इमां च दृष्टिं कल्याणरूपां लभते सुभागः ।
हेतुः परो भावमलाल्पताऽत्र घने मले सत्सु न सच्चबुद्धिः ॥ ८४ ॥

The fortunate one attains to this beneficial stage in the last cyclic period. The chief reason why a man should strive to attain to this Drashti is the lessening of the internal impurity. If the internal impurity is dense, one cannot recognise the excellence of a Sādhu. (84)

આ દૃષ્ટિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે ?—

“ કસ્યાણુમયી આ દૃષ્ટિને છેલ્લા *પુદ્ગલપરાવર્તમાં ભાગ્યવાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય કારણ-ભાવ મળતો વટાડો થવો એજ છે; કેમકે આત્માની સાથે કદિન કમોતો ગાઢ સંબન્ધ રહેતો સાધુ તરફ સાધુપણની પ્રતીતિ થઇ શકે નહિ. ”—૮૪

પુનઃ

યથાપ્રવૃત્તૌ કરણેન્ત્ય ઈદર્શ આસન્તિમદ્ગ્રન્થિભિદઃ સ્વરૂપમ્ ।
અપૂર્વતાં તેન યથાપ્રવૃત્તે-રાસન્નભાવેન બુધા અવોચન્ ॥ ૮૫ ॥

* પુદ્ગલપરાવર્તનું સ્વરૂપ બીજા પ્રકરણમાં ૪૬ મા શ્લોક ઉપરની વ્યાખ્યામાં જોઇ આવ્યા છીએ. આપણને એ જણાઇ ગયું છે કે એ કાળ કેવડો બધો મોટો છે. જૈનશાસ્ત્રકારો અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એવા એ મોટા કાલના વિભાગો માને છે, એ આપણે પ્રથમ પ્રકરણના પાંચમા શ્લોક ઉપરની વ્યાખ્યામાં જોયું છે. એક એક અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીમાં દશ દશ કોડકોડી સાગરોપમ કાળ પસાર થાય છે. (કોડકોડી અને સાગરોપમ કાળે કહે છે, તે બીજા પ્રકરણના ૪૫ મા શ્લોક ઉપરની વ્યાખ્યામાં બતાવી દીધું છે.) એક અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી એમ એ મળીને એક કાળચક્ર થાય છે. આવાં કાળચક્રો એક પુદ્ગલપરાવર્તમાં કેટલાં પસાર થાય છે, તેનો અન્ત નથી.

આવાં અનન્ત પુદ્ગલપરાવર્તો સંસારમાં જન્મણુ કરતા છુવોતે વીતી ગયાં. ન્યારે વધુમાં વધુ એકજ પુદ્ગલપરાવર્ત કાળ સંસારમાં જન્મવાનો બાકી રહે છે, ત્યારે આ પ્રથમ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે,

In the last Yathāpravrutikarana stage, such is his nature that he is nearing the cutting of the Karmic knot. The wise say that he is metaphorically said to have reached the Apurvakarana stage because it immediately follows the Yathāpravruti stage. (85)

વળી—

“અન્યના ભેદ કરવાનું કામ જેને નહકમાં થવાનું છે, એવા ચેતનને હેઠા યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં આ પ્રથમ દષ્ટિનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે આ સ્થિતિની હદે અપૂર્વકરણનો ઉદય નથી, છતાં આ દૃષ્ટિવાળાને તે અતિદૂર ન હોવાથી આ દષ્ટિમાંના યથાપ્રવૃત્તિકરણને યોગીશ્વરો (ઉપચારથી) અપૂર્વકરણ કહે છે. ”—૮૫

* યથાપ્રવૃત્તિકરણનું સ્વરૂપ બીજા પ્રકરણમાં ૪૫ માં શ્લોક ઉપરની વ્યાખ્યામાં આપ્યું છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણ એ સુદ્ધિપૂર્વક વિનાનો આત્માનો પરિણામવિશેષ છે. આવો પરિણામ ઘણી વખત અભવ્યોને પણ ઉત્પન્ન થાય છે. અતઃ એ મહત્વનો નથી, તો પણ આત્માનાતિની દિશા તરફ ચાલનારાઓને માટે એ પ્રથમ સ્ટેશન છે. ત્યાં આવવુંજ જોઈએ. ત્યાંથીજ આગળ વધી શકાય. પરંતુ ત્યાંથી આગળ વધીજ શકાય, એ વાત નથી. ત્યાં આવવું એ હુકમ નથી, પરંતુ ત્યાં આવ્યા વિના આગળ જવું એ અશક્ય છે, એ માટે તેટલેજ અંશે તેનું ગૌરવ લેખી શકાય. કિન્તુ જે છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, કે જ્યાંથી આગળ વધવાનુંજ છે, તે ખરેખર ગૌરવપાત્ર છે અને તેવા યથાપ્રવૃત્તિકરણ પછી અપૂર્વકરણનો ઉદય દૂર રહેતો નથી. આવું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રથમ દષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીને પ્રાપ્ત હોય છે, અને એ કમશઃ અપૂર્વકરણ દ્વારા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

૧ અપૂર્વકરણ એટલે અપૂર્વ (પૂર્વે નહિ પ્રાપ્ત થયેલ) અધ્યવસાયવિશેષ, આવું સ્વરૂપ, બીજા પ્રકરણમાં ૪૫ માં શ્લોક ઉપરની વ્યાખ્યામાં જણાવ્યું છે.

प्रथमां दृष्टिं प्राप्तवतः किं गुणस्थानकम् ?—

चतुर्दशोक्तानि जिनागमे गुण-स्थानानि, तत्र प्रथमं निगद्यते ।
समागतस्य प्रथमोपनिमां दृशं शास्त्रे तु सामान्यत एव वर्णितम्॥८६॥

In the Jain scriptures there are fourteen stages of development of the virtues. He who has attained to this Drashti is said, according to the Yoga, to have reached the first stage of development, while according to scriptures ordinarily all are said to have reached the first stage. (89)

Gunasthānas.

The first stage is called the Mithyātva stage of development. It involves gross ignorance. The soul is utterly incapable of distinguishing right from wrong as it is then completely under the influence of Karmas. Delusion, lack of self-restraint, unclean passions and other activities of thought, speech and body work together in this stage and they generate lower life. The being in this stage has inveterate hatred towards truth productive of invincible false belief. In order to get out from this stage the seven energies of Karma, namely (Mithyātva) false belief, (Samyak Mithyātva) mixed with true and false belief, (Samyaktva) blurred faith tinged with superstition and (Anantānubandhis) intense type of Kashāyas, anger, pride, deceit and greed should be quiescent. With the thoughts relating to the world and how he is connected with it he would advance in development. Subsequently if he is again overtaken with

one of the intense passions he falls back to the second stage).

Sāsādana (Sā = with + Sādan = to be exhausted) signifies exhausted faith. It is a transitory stage in the act of falling down from right faith.

Mishra (lit. mixed) signifies a state of fluctuating between doubt and certainty as to Faith.

Avirata-samyagdṛishti signifies the stage of the acquisition of Right Faith which is reached when the doubts of a being are removed by meditation or the instructions of a gurn and when seven prakritis have been wholly or partially destroyed.

Persons in this stage appreciate self-restraint and try to exert in this direction but fail. Some sluggishly lag behind to do so. Persons in this stage are free from intense dislike of truth and worst type of Kashāyas. Delusion becomes quelled so foreign energies of evil type are not generated. They become true believers but do not follow still the vows prescribed for a layman. Persons under this stage are under good influence of Sama, quietude that is control over anger, Sanvega, renunciation of the world, Nirveda, disattachment towards family relations, Anukampa, compassion for the people in distress, and Astha, a strong faith in the Jinas.

Desha Virati (Desa=partial+Virati=vow).

In this stage the soul begins to practise right conduct. It specially tries to observe the six

rules of daily practice. It becomes able to curb moderate type of passions. It begins to observe the twelve vows prescribed for a layman to destroy the Karmic forces. Sometimes it becomes prepared for asceticism.

Pramatta Stage—In this stage the first five vows are rigidly and strictly observed as enjoined on a Sādhu. This stage can be reached only by the ascetics. Here mild passions are either quelled or uprooted, but attachment in the form of serving the needs of the body still persists.

Apramattagunasthānaka is the seventh stage wherein the ascetic becomes free from negligence and breach of vows. The three Kashāyas work in a very mild degree. Dharmadhyāna (concentration) is on its progress. Latent powers in the soul now begin to manifest.

Apurvakarana (Apurva=new, karana=bhava i. e. mental state).

The observance of the great vows being perfect the soul is initiated into highly elevated life and enjoys such an intense delight as it has never experienced before. It now attains to the state of highly purified mind, the causes of disturbance being inoperative. Pride is altogether destroyed in this stage.

Now it begins the practice of Shukladhyāna (superior contemplation). At the end of the seventh stage there are two routes of progress, one Upāsana route (the Karmic forces are quelled here) and the other Kshapaka Shreni (the Karmic forces are

gradually uprooted). The Upāsana course is completed in the eleventh stage because the Karmic forces, though totally subsided, remain in existence. So the advanced soul falls back to a lower one between the first and the eleventh stage. The path of total annihilation taken by the soul with determined will to destroy gradually all the Karmic forces is a sure route conveying the soul to final liberation. So the eradication of the Karmic forces is highly essential for liberation.

Anivrittikarana—This is a more advanced stage than the preceding one. Deceit totally disappears here. The soul in this stage advances further in concentration.

Sukshmasamparāya—In this stage the ascetic becomes quite free from worldly pleasures, cares, and anxieties and also from sensation of pleasure and pain. Slight greed still lingers on.

Upashāntamohagunasthānaka—The mildest greed is totally suppressed here. He is now generally free from all desires. Entire suppression of Chāritra-mohaniyakarma is the special characteristic of this stage. If entire suppression or eradication of greed be not achieved in this stage backsliding from this stage even into the lowest stage would be the result.

Kshinamohagunasthāna—In this stage the soul becomes absolutely free from delusion (Mohaniyakarma). Greed is totally eradicated in this stage. Now nothing remains to disturb right conduct.

Sayogikevaligunasthāna—In this stage all the destructive Karmic forces (Ghatiya Karmas) are entirely eradicated. The soul is now in blessed with Omniscience in its embodied state because it is still under the influence of non-destructive forces (Aghātiya Karmas). The activities of mind, speech and body (Yoga) still remain to be eradicated in the fourteenth stage. The ascetic in this stage is called Sayogikevali. Questions referred to through mind by those who have knowledge of the remote and the past and of the thoughts and feelings of others are solved through mental communications by the Omniscient. Those who assimilate the Tirthankar Prakriti (80) become masters (makers of the Order Tirth) and reveal the true principles in Anākshari tongue, interpreted by advanced ascetics (Ganadharas) for the elevation of masses. These truths are generally designated revelations absolutely free from all kinds of inaccuracies and imperfections, unimpeachably warranted by the total eradication of the Mohaniya Karma.

Ayogikevaligunasthanaka is the last stage where—in the practice of Shukla Dhyāna (Samuchhinna-kriya) reaches its culmination or highest perfection. The activities of mind, speech and body successively merge into the transcendent true nature of the Liberated Soul. The vibrations continuing in the thirteenth stage now completely cease on the complete exhaustion of the Aghātiya Karmas. The Liberated Soul is called Siddha who ascends to the topmost part of Loka Universe and resides there for

ever with other Liberated Souls in an interpenetrating manner in the full enjoyment of perfect knowledge, perfect perception, etc., the divine attributes of the Soul.

The duration of this stage is enough for the utterance of the five short vowels અ, ઇ, ઉ, ઋ and ૠ.

આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલાને કયું ગુણસ્થાન હોય ?—

“ જૈન સિદ્ધાંતોમાં ચૈદ ગુણસ્થાનો બતાવ્યાં છે. તેમાંનું પ્રથમ ગુણસ્થાનક આ દષ્ટિમાં વર્તીતા ચેતનને હોય છે. શાસ્ત્રોમાં સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ સુધીના જીવોમાં પણ જે પ્રથમ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવ્યું છે, તે સામાન્ય અભિપ્રાયથી છે.”—૮૬

વ્યાખ્યા.

અહીં આપણે પ્રથમતઃ ચૈદ ગુણસ્થાનો જોવાં પડશે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં ચૈદ શ્રેણિઓ બતાવી છે. આ શ્રેણિઓ ગુણસ્થાનની છે. ગુણસ્થાન એટલે ગુણનો વિકાસ. આત્માના ગુણોનો વિકાસ યથા-યોગ-ક્રમશઃ ચૈદ શ્રેણિઓમાં થાય છે.

પહેલી શ્રેણી (પંક્તિ)ના જીવો કરતાં બીજી-ત્રીજી શ્રેણીના જીવો આત્મગુણના વિકાસમાં સામાન્યતઃ આગળ વધેલા હોય છે. અને તે કરતાં ચોથી શ્રેણીના જીવો વધુ ઉન્નતિ ઉપર હોય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર શ્રેણીના જીવો-યથાસંભવ-પૂર્વ પૂર્વ શ્રેણીના જીવોથી અધિક ઉન્નતિ ઉપર પહોંચેલા હોય છે. યાવત્ ચૈદમી શ્રેણીમાં આવેલાઓ અતિ-નિર્મલ-પરમકૃતાર્થ હોય છે અને તત્કાલ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. બધા પ્રાણિઓ પહેલાં તે પ્રથમ શ્રેણીમાં વર્તીનારા હોય છે, પણ એમાંથી જેઓ, આત્મબલ ફેરવી આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેઓ, બધી શ્રેણિઓમાં યોગ્ય ક્રમથી પસાર થતા અન્તતઃ ચૈદમી શ્રેણીમાં આવી પહોંચે છે. મન્દપ્રવૃત્તિવાળાઓને વચલી કેટલીક શ્રેણિઓમાં વધારે રોકાવું પડે છે, જેથી આરમી-તેરમી-ચૈદમી શ્રેણીએ પહોંચવામાં એઓને ઘણો-મહુ

પણે વિલંબ લાગે છે. કેટલાક પ્રયત્ન પુરૂષાર્થ દેશવનારાઓ તીવ્રવેગથી કામ લેતા, વચલી શ્રેણીઓની મુલાકાત લેવામાં વધુ રખત ન લગાડતાં દેશન તેરમી-ચૌદમી શ્રેણી ઉપર આવી પહોંચે છે.

આ વિષય સૂક્ષ્મ હોવા છતાં સમજવામાં ધ્યાન અપાય તો બહુ મજનો લાગે એવો છે. આ આત્માની ઉત્ક્રાન્તિની વિવેચના છે. મોક્ષ-મહેલ ઉપર પહોંચવાને આ ચૌદ પગથિઓની નીસરણી છે. પહેલા પગથિઓથી સર્વ જીવો ચડવા માંડ છે અને કાંઈ હળવે, તો કાંઈ ઉતાવળથી ચડતા ચૌદમે પગથિએ પહોંચી, તત્કાળ મોક્ષમહેલમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાક ચડતાં ચડતાં જ્ઞાન નદિ રાખવાથી નીચે-પહેલે પગથિએ જઈ પડે છે. અગ્યારમા પગથિઆ સુધી પહોંચેલાઓને પણ મોહનો ફટકો લાગવાથી એકદમ નીચે પડવાનું થાય છે. ત્યારેજ શાસ્ત્રોમાં એ વાતની વારંવાર ઉદ્ઘોષણ કરવામાં આવી છે, કે-ચડતાં ચડતાં લગારે પ્રમાદ કે લગારે ગફલત ન થવી જોઈએ.^૧ બારમે પગથિએ પહોંચ્યા પછી પડવાનો કાંઈ જાતનો ભય રહેતો નથી. આદમે પગથિએ મોહનો ક્ષય સર થયા પછી પડવાનો ભય ટળી જાય છે.

ચૌદ ગુણશ્રેણીઓનાં નામ—

મિથ્યાદષ્ટિ, સાસાદન, મિશ્ર, અવિરત-સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ, અનિવ્રત્તિ, સૂક્ષ્મસંપરાય, ઉપશાન્તમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગકેવલી, અયોગિકેવલી.

મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન. સર્વ જીવો પહેલાં તો અધોગતિમાં હોય છે, એ સહુ સમજી શકે છે. અતએવ પહેલી શ્રેણીમાં વર્તતા જીવો મિથ્યાદષ્ટિવાળા હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ એટલે વસ્તુતત્ત્વના યથાર્થજ્ઞાનનો અભાવ.^૨ આ પહેલા પગથિઆ ઉપરથી આગળ વધાય છે. આ દોષયુક્ત પ્રથમ શ્રેણી અથવા આ દોષયુક્ત પ્રથમ પગથિયું શો એવો ગુણ ધરાવે

૧ ‘ઉત્તરાધ્યયન’ સૂત્રના દશમા અધ્યયનમાં લખવાનું મહાવીરે જૌતમતે સંબોધીને—‘જાયમ ! મ કર પ્રમાદ’ એવા અર્થના શબ્દોથી જૂરિ જૂરિ ઉપદેશ કર્યો છે.

૨ ત્રીજા પ્રકરણના ૪૫ માં શ્લોક ઉપરની સમ્યક્ત્વવિષયક વ્યાખ્યામાં બતાવ્યા પ્રમાણે, દર્શનમોહના અશુદ્ધ યુજ્જનો ઉદય થવાથી

છે કે જેથી એને પણ ‘ગુણુશ્રેણિ’ અથવા ‘ગુણુસ્થાન’ શબ્દ ધરી શકે ? એવા સહજ પ્રશ્ન અહીં ઉભા થઈ શકે છે. આના સમાધાનમાં એમ સમજવું કે દરેક જીવો-સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અને સહુથી નીચેની હદના જીવોમાં પણ કિચિત્ ચૈતન્યમાત્રા તો અવશ્ય ઉદ્ભવજી રહેલી હોય છે, અને એ ગુણુને લીધે મિથ્યાદષ્ટિને પણ ‘ગુણુસ્થાન’ શબ્દ લાગુ પડી શકે છે.

૧ સાસાદન ગુણુસ્થાન—સમ્યગ્દર્શનથી પડતી અવસ્થાનું નામ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ક્રોધાદિ અતિતીવ્ર કપાયોનો ઉદય થતાં પડવાનો વખત આવે છે. આ ગુણુસ્થાન પડતી અવસ્થારૂપ હોવા છતાં પણ તેની પૂર્વે સમ્યગ્દર્શનરૂપ અમૃતનું પાન થઈ ગયેલું હોવાથી આ ગુણુસ્થાનવાળાને, “સંસારમાં કેટલો કાળ ભટકવાનું છે” એની અવધિ બંધાઈ ગઈ હોય છે.

મિશ્ર ગુણુસ્થાન—આત્માના એવા વિચિત્ર અધ્યવસાયનું નામ છે કે એ ગુણુસ્થાનવાળો સત્યમાર્ગ અને અસત્યમાર્ગ એ બંને ઉપર શ્રદ્ધાનો ભાવ ધરાવે છે. અથવા જે દેશમાં કુક્ત નાળિયેરનોજ ખોરાક હોય, અને એથી તે દેશના લોકોને જેમ, અત્ર ઉપર રાગ કે દ્વેષ ન થાય, તેમ આ ગુણુસ્થાનવાળાને પણ સત્ય માર્ગ ઉપર રૂચિ કે વૈમનસ્યનો પરિણામ હોતો નથી. ખોળ અને ગોળ સરખો માનવામાં જેવી મોહમિશ્રવૃત્તિ રહેલી છે, તેવા પ્રકારની મોહમિશ્રવૃત્તિ આ ગુણુસ્થાનમાં

મિથ્યાત્વનો યા મિથ્યાદષ્ટિગુણુસ્થાનનો ઉદ્ભવ થાય છે. અથવા પુનઃથી વિભક્ત નહિ થયેલા અનાદિસ્વભાવસિદ્ધ દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વ યા મિથ્યાદષ્ટિગુણુસ્થાન હોય છે.

૧ ‘આસાદન’ એટલે અતિતીવ્ર (અનન્તાનુબન્ધી) ક્રોધાદિ કપાયો, તે કપાયોથી યુક્ત એ ‘સાસાદન’ કહેવાય. ઉપશમસમ્યક્ત્વથી પડતી અવસ્થાને ‘સાસાદન’ સંજ્ઞા આપી છે. એ અવસ્થાને પતત્ સમ્યક્ત્વ (પડતું સમ્યક્ત્વ) કહી શકાય.

૨ “જાત્યન્તરસમુદ્ભૂતિર્વિહવા—સ્વરયોર્યથા ।

ગુહ-દધ્નોઃ સમાયોગે રસભેદાન્તરં યથા ” ॥

“તથા ધર્મદ્વયે શ્રદ્ધા જાયતે સમબુદ્ધિતઃ ।

મિશ્રોડસૌ મળ્યન્તે તસ્માદ્ માવો જાત્યન્તરાત્મકઃ ” ॥

(ગુણુસ્થાનક્રમોરોહ.)

સંભવે છે. પરંતુ દ્વિતીય ગુણસ્થાનની પેઠે આ ગુણસ્થાનની પૂર્વે પણ સમ્યક્વશ્ચ અમૃતતું પાન થઇ ગયેલું હોવાથી આ ગુણસ્થાનવાળાને પણ ભવબ્રમણના કાળનો છેડો બંધાઇ ગયેલો હોય છે.

અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ. વિરતિ એટલે ત્રત, તે વિનાતું સમ્યક્ત્વ, એ ‘અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ’ શબ્દનો અર્થ છે. માત્ર સમ્યક્ત્વનો જગાર સ્પર્શ થઇ જાય, તો ભવબ્રમણના કાળનો છેડો નિયમિત થઇ જાય છે. આનાજ પ્રભાવથી પૂર્વે એ ગુણસ્થાનવાળાઓનો ભવબ્રમણકાળ નિયમિત થઇ ગયેલો હોય છે.

દેશવિરતિ. સમ્યક્ત્વસહિત, ગૃહસ્થનાં ત્રતો પરિપાલન કરવાં એ ‘દેશવિરતિ’ છે. સર્વથા નહિ, કિન્તુ અમુક અંશે શાસ્ત્રવિદિત નિયમાનુસાર પાપકર્મથી હઠતું એ ‘દેશ-વિરતિ’ શબ્દનો અર્થ છે.

પ્રમત્તગુણસ્થાન. સાધુનાં મહાત્રતોને ધારણ કરનાર, પણ પ્રમાદના બંધનથી સર્વથા મુક્ત નહિ થયેલ, એવા મુનિમહાત્માઓનું આ ‘છઠું’ ગુણસ્થાન છે.

અપ્રમત્તગુણસ્થાન. પ્રમાદના બંધનથી મુક્ત થયેલ મહામુનિ-વરોનું આ સાતમું ગુણસ્થાન છે.

અપૂર્વકરણ. મોહનીય કર્મને ઉપશાન્ત થા ફીણ કરવાનો અપૂર્વ (પહેલાં નહિ પ્રાપ્ત થયેલો) અધ્યવસાય આ ગુણસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

અર્થાત્—ઘોડી અને ગંધડાનો સંયોગ થતે જેમ અન્ય જાતિની (ખચ્ચરની) ઉત્પત્તિ થાય છે, વળી ગોળ અને દહાનો સંયોગ થતાં જેમ એક જુદો રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સત્ય ધર્મ અને અસત્ય ધર્મ એ બંને તરફ સરખા ભાવોનું મિશ્રણ થવાથી જે પરિણામ ઉદ્ભવે છે, તેને મિશ્ર પરિણામ કહે છે.

બીજા પ્રકરણના ૪૫ માં શ્લોક ઉપરની વ્યાખ્યાની અંદર સમ્યક્ત્વના વિષયમાં શુદ્ધ, અશુદ્ધ અને મિશ્ર એમ જે ત્રણ પુંજો બતાવ્યા છે, તેમાં મિશ્ર પુંજના ઉદયથી મિશ્રભાવ (મિશ્રદષ્ટિ) નો ઉદ્ભવ થાય છે.

૧ ‘કરણ’ એટલે અધ્યવસાય-આત્મપરિણામ.

અનિવૃત્તિગુણસ્થાન. અહીં પૂર્વ ગુણસ્થાનના કરતાં એવો અધિક ઉજ્જવલ આત્મપરિણામ હોય છે, કે જે વડે મોહનો ઉપશમ યા ક્ષય થવા માંડે છે.

સૂક્ષ્મસંપરાય.^૧ ઉક્ત ગુણસ્થાનમાં મોહનીય^૨ કર્મનો ઉપશમ યા ક્ષય થતે થતે, જ્યારે અર્ધ મોહનીય કર્મ ઉપશાન્ત યા ક્ષીણ થઇ જાય અને માત્ર એક લોભનો સૂક્ષ્મ અંશ અવશિષ્ટ રહે, ત્યારે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે.

ઉપશાન્તમોહ. પૂર્વ ગુણસ્થાનોમાં મોહનો ઉપશમજ કરવો જેણે પ્રારંભ્યો છે, તેને સંપૂર્ણ મોહ ઉપશાન્ત થયે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે.

ક્ષીણમોહ. પૂર્વ ગુણસ્થાનોમાં મોહનીય કર્મનો ક્ષયજ જેણે પ્રારંભ્યો છે, તેને સંપૂર્ણ મોહ ક્ષીણ થયે આ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે.

અહીં ઉપશમ અને ક્ષયમાં ફરક સમજવાનો છે—મોહનો સર્વથા ઉપશમ થયો હોય, છતાં પુનઃ મોહનો પ્રાદુર્ભાવ થયા વગર રહેતો નથી. જેમ પાણીના વાસણમાં પાણીની રજ અંધી તળાવે એસી જાય છે, ત્યારે તે પાણી સ્વચ્છ દેખાય છે, તેમ મોહનાં રજકણો—મોહનો તમામ પુંજ આત્માના પ્રદેશોમાં જ્યારે સ્થિર થઇ જાય છે, ત્યારે આત્માના પ્રદેશો સ્વચ્છ જેવા અને છે. પરંતુ આ સ્વચ્છતા કેટલા વખતની ?, પેલા પાણીની નીચે એસી ગયેલાં રજકણો થોડી વારમાં પાણીમાં કિંચિત્ માત્ર ક્રિયાની અસર લાગવાથી જેમ આખા પાણીમાં પસરી જાય છે, તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહપુંજ થોડી વારમાં પુનઃ ઉદયમાં પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેથી કરી—જેવી રીતે ગુણબલિઓમાં ચઢવાનું થયું હતું, તેવી રીતે—પડવાનું થાય છે. આ ઉપરથી જ્ઞેષ્ટ શકાય છે કે—મોહનો સર્વથા ક્ષય થવાથીજ કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કારણ કે મોહનો (કોઇ પણ કર્મનો) ક્ષય થવા પછી તેનો પુનઃ ઉદ્ભવ થતો નથી.

૧ ‘સંપરાય’ એટલે કપાય. પ્રકૃતમાં લોભ લેવો. ૨ અહીં અને ઉપર—ત્રીયેનાં ગુણસ્થાનોમાં ‘મોહ’ ‘મોહનીય’ એમ સામાન્ય શબ્દો મૂક્યા છે, પરંતુ એથી મોહના વિશેષ પ્રકારો—યથાયોગ્ય ઘટ્ટી શકે તે—લેવા, તે સંબંધી વિશેષ પ્રક્રિયાને અહીં સ્થાનનો સંકેત છે.

કેવલજ્ઞાનના પ્રાદુર્ભાવના ક્ષણથીજ—

સયોગકેવલી. ગુણસ્થાનની શરૂઆત થાય છે. આ ગુણસ્થાનના નામમાં જે ‘સયોગ’ શબ્દ સૂચ્યો છે, તેને અર્થ ‘યોગવાળો’ થાય છે. યોગ એટલે શરીર વગેરેના વ્યાપારો. કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ ગમનાગમનનો વ્યાપાર, ખોલવાનો વ્યાપાર વગેરે વ્યાપારો રહ્યા હોવાથી તે સયોગ કહેવાય છે.

તે કેવલી પરમાત્માએને આયુષ્યના અન્તમાં પ્રગલ્ભ શુક્લધ્યાનના પ્રભાવે જ્યારે તમામ વ્યાપારોનો નિરોધ થઈ જાય છે, ત્યારે તે અવસ્થાનું ‘ગુણસ્થાન’—

અયોગિકેવલી. એ નામનું છે. અયોગી એટલે સર્વવ્યાપારરહિત—સર્વક્રિયારહિત.

ઉપર જોઈ ગયા તેમ, ગુણશ્રેણીઓમાં આગળ વધતો આત્મા, કેવલજ્ઞાન મેળવી અને આયુષ્યના અન્તે અયોગી થઈ તત્કાલ મુક્તિ પામે છે.

ચૈત્ત ગુણસ્થાનો જોયાં. હવે અહીં પ્રશ્ન એ છે કે—પ્રથમ મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન સૂક્ષ્મવનસ્પતિ સુધીના તમામ નીચી હદના જન્તુઓમાં પણ જ્યારે માનવામાં આવ્યું છે, તો પછી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં એમ કેમ કહેવામાં આવ્યું કે પ્રથમ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થવાથીજ પ્રથમ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે ?.

પ્રશ્ન બરાબર છે. સમાધાન પ્રસ્તુત શ્લોકના ચતુર્થ પાદથી સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે—આગરોમાં તમામ નીચી હદવાળા—સૂક્ષ્મ જન્તુઓમાં પણ પ્રથમ ગુણસ્થાન જે બતાવ્યું છે, તે સામાન્ય અપેક્ષાએ છે. અને તે સામાન્ય અપેક્ષા એજ કે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જન્તુઓમાં પણ કિંચિત્ ચૈતન્યમાત્રા તો અવશ્ય ખુદલી રહેલી હોય છે. આજ અપેક્ષાથી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવોમાં પણ પ્રથમ ગુણસ્થાન સિદ્ધાન્તોમાં માનવામાં આવ્યું છે.

આ સંબંધમાં કેટલાક આચાર્યોનું અપેક્ષાકૃત જુદું પણ કથન જોવાય છે. તેઓ કહે છે કે—લગભગ પણ ઉત્પત્તિ દશામાંજ ગુણસ્થાનનો પ્રયોગ કરવો સમુચિત છે. આમ ખ્યાલ રાખીને તેઓ કહે છે કે—અનાદિ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વમાંથી બહાર નિકળી વ્યક્ત મિથ્યાત્વસુદ્ધિને પ્રાપ્ત થવું, એ પ્રથમ ગુણસ્થાનક છે.

આ સંબંધમાં ગુણસ્થાનકમારોહમાં લખ્યું છે કે—

“ ભદેવાર્ગવર્ધમેષુ યા દેવ-ગુરુ-ધર્મથી: ।

તન્મિથ્યાત્વં ભવેદ્ વ્યક્તમવ્યક્તં મોહલક્ષણમ્ ” ॥

“ બનાવ્યવ્યક્તમિથ્યાત્વં જીવેડસ્ત્યેવ સદા, પરમ્ ।

વ્યક્તમિથ્યાત્વથીપ્રાપ્તિર્ગુણસ્થાનતયોચ્યતે ” ॥ (૬-૭)

અર્થાત—કુદેવ, કુગુર અને કુધર્મ ઉપર યથાર્થદેવ, યથાર્થગુર અને યથાર્થધર્મ તરીકેની જે બુદ્ધિ થયી, તે વ્યક્તમિથ્યાત્વ છે. અને તદ્દન અજ્ઞાનદશા-એટલું વિપરીત સમજવાની પણ અયોગ્યતા-ધોર તમઃસ્થિતિ એ અવ્યક્તમિથ્યાત્વ છે. આ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ અનાદિકાળથી હવેમાં રહ્યું છે; પરન્તુ તે અવ્યક્તમિથ્યાત્વમાંથી નિકળી વ્યક્તમિથ્યાત્વબુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયું, એ પ્રથમ ગુણસ્થાન છે.

આ અભિપ્રાય ઉપર યોગિ મહાત્માએાતું એમ કહેવું છે કે-યોગની આદિદષ્ટિએ પૈત્રી પ્રથમ મિત્રા દષ્ટિને પ્રાપ્ત થવામાંજ પ્રથમ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ રહેલી છે. ‘ ગુણસ્થાન ’ શબ્દજ આપણને એમ બતાવે છે કે કંઈક ગુણોનો વિકાસ થવો જોઈએ, ત્યારેજ ગુણસ્થાન ધરી શકે. એ માટે મિત્રાદષ્ટિના ગુણોના આધાર ઉપર પ્રથમ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ માનવી જોઈએ.* અવ્યક્તમિથ્યાત્વમાંથી વ્યક્ત મિથ્યાત્વબુદ્ધિ ઉપર આવવું, એ જેમ એક અપેક્ષાએ ઉન્નતદશા છે, તેમ બીજી અપેક્ષાએ એમ પણ કહી શકાય છે કે અવ્યક્તમિથ્યાત્વ કરતાં રોદ્રપરિણામવાળી વ્યક્તમિથ્યાત્વ બુદ્ધિ વધુ ખરાબ પરિણામ નિપજાવનાર બને છે. વ્યક્તમિથ્યાત્વબુદ્ધિની ઉચ્ચતાદશામાં જેવો કિલ્લજકર્મનો બંધ પડે છે, તેવો અવ્યક્તમિથ્યાત્વથી પડતો નથી. વ્યક્તમિથ્યાત્વ બુદ્ધિની દુષ્ટતાથી જેવાં ખરાબ કૃત્યો થાય છે, તેવાં અવ્યક્તમિથ્યાત્વથી થતાં નથી; એ માટે જે વ્યક્તમિથ્યાત્વબુદ્ધિને પ્રથમ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવ્યું છે, તે વિશિષ્ટપ્રકારની સમજવી; એવી

* આ અભિપ્રાય લગવાન હરિભદ્રસૂરિનો છે. જુઓ તેઓનો યોગદષ્ટિસમુચ્ચય—

“ પ્રથમે યદ્ ગુણસ્થાનં સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્ ।

અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં મુહ્યમન્વર્થયોગતઃ ” ॥ ૪૦ ॥

વિશિષ્ટપ્રકારની, કે મિત્રાદિષ્ટિની સ્થિતિવાળી. આવી વ્યક્તમિથ્યાત્વબુદ્ધિને પ્રથમ ગુણસ્થાન કહેવું એ વધારે ઉચિત છે.+

મિત્રાદિષ્ટિમુપસંહરન તારાદૃષ્ટિં પ્રસ્તૌતિ—

યમપ્રધાના પ્રથમા દ્યુક્તા તારા દ્વિતીયા નિયમપ્રધાના ।

શૌચસ્ય સન્ધાવનયા ચ તત્ર ઘૃણા સ્વદેહેઽન્યશરીર્યસન્નઃ ॥ ૮૭ ॥

સુસત્ત્વસિદ્ધિઃ સુમનસ્કભાવ એકાગ્રભાવો જય ઇન્દ્રિયાણામ્ ।

આત્મસ્વરૂપેક્ષણયોગ્યતા ચ ફલાન્યમૂનિ પ્રતિપાદિતાનિ ॥ ૮૮ ॥

સન્તોષતોઽનુત્તમસૌખ્યલાભઃ સ્વાધ્યાયતાં દર્શનમિષ્ટદેવે ।

તૈપેન કાયેન્દ્રિયયોશ્ચ સિદ્ધિઃ પ્રોક્તા સમાધિઃ પ્રણિધાનતશ્ચ ॥ ૮૯ ॥

In the first stage stress is laid on observance of forbearance (Yama) while in the second

+ “ વ્યક્તમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિરપ્યન્યત્રેયમુચ્યતે ।

ઘને મલે વિશેષસ્તુ વ્યક્તાવ્યક્તધિયોર્નુ કઃ ? ” ॥

અસ્ય ટીકા—“ અન્યત્ર—પ્રત્યાનતરે વ્યક્તમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિઃ મિથ્યાત્વગુણ-સ્થાનકપદપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વેન । इयं મિત્રાદિષ્ટિરેવોચ્યતે । વ્યક્તત્વેન તત્ર અસ્યા એવ-પ્રઘ્ણાત્ । ‘ ઘને ’ તાત્રે મલે તુ સતિ । ‘ નુ ’ ઇતિ વિતર્કે । વ્યક્તાવ્યક્તધિયોઃ કો વિશેષઃ ? દુષ્ટાયા ધિયો વ્યક્તાયા અવ્યક્તાપેક્ષયા પ્રત્યુત અતિદુષ્ટ-ત્વાત્ ન કથંચિદ્ ગુણત્યાનત્વનિબંધનમ્ ” ।

(યશોવિજયદ્રાવિશિકા ૨૧ મી, ૨૫ મો શ્લોક.)

ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત પ્રમાણે છે કે—

માર્ગાનુસારીની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય અને આત્મા ત્રીય ભાવમળથી વ્યાપ્ત હોય, તો તેવી સ્થિતિવાળી વ્યક્તમિથ્યાત્વબુદ્ધિમાં અને અવ્યક્તમિથ્યાત્વદશામાં શું વિશેષતા છે ? બદકે તેવી સ્થિતિવાળી વ્યક્ત મિથ્યાત્વબુદ્ધિ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ કરતાં વધુ દુષ્ટ છે. માટે પ્રથમ ગુણ-સ્થાનના નિમિત્તભૂત-વ્યક્તમિથ્યાત્વબુદ્ધિથી મિત્રાદિષ્ટિ અટકાવ કરવી.

૧ અકારાન્તોઽપ્યસ્તિ ।

stage called Tārā, observance of rights and ceremonies (Niyama) is imperative. In the second standpoint constant contemplative practices of purity bring on disgust for one's own body and disattachment towards other bodies; moreover in this Drashti one acquires passivity, purity, concentration, mastery over senses and fitness for the introspection of his inner-self.

From contentment results the acquisition of unsigalled happiness; repetition of sacred verses and mantras, leads to the blessed sight of the tutelary deity. Perfection of the body and the senses is acquired through religious austerities and the meditation of God facilitates deep concentration (Samādhi).
(87-88-89)

ત્રિવિદ્યારૂપિના ઉપસંહારપૂર્વક—

તારાદષ્ટિ.

“ યમપ્રધાન એવી પ્રથમ દષ્ટિ કહી. બીજી દષ્ટિ તારા નિયમ-પ્રધાન છે.

“ નિયમના પાંચ ભેદો છે—શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વર-પ્રભુધાન. તેમાં શૌચની લાવનાથી પોતાના શરીર તરફ ધૃણા ઉદ્ભવે છે અને બીજાના શરીરની સંગતનો પરિત્યાગ કરાય છે. તેમજ સત્ત્વગુણની ભગૃતિ, માનસિક ઉલ્લાસ, એકાગ્રતા, ઇન્દ્રિયજય અને આત્મસ્વરૂપને જોવાની યોગ્યતા, એટલાં ફળો પ્રાપ્ત થાય છે.

“ સન્તોષથી ઉત્તમ સુખનો લાભ, સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટદેવતાનું દર્શન, તપથી શરીર-ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ અને ઇશ્વરપ્રભુધાનથી સમાધિ મેળવાય છે.”-૮૭, ૮૮, ૮૯.

ભાવાર્થ. ઉપર્યુક્ત અહિંસા આદિ પાંચ યમો, જે યોગનું પ્રથમ અંગ છે, તે પ્રથમ દષ્ટિમાં (સામાન્યતઃ) પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે બીજી

તારા દષ્ટિમાં યોગનું બીજું અંગ નિયમ પ્રાપ્ત થાય છે. નિયમોમાં પ્રથમ શૌચ, આહાર અને આભ્યન્તર એમ બે પ્રકાર છે. જળ વગેરેથી શારીરિક શુદ્ધિ, તે આહાર શૌચ છે અને મૈત્રી આદિ ભાવનાઓથી ચિત્તની શુદ્ધિ કરવી તે આભ્યન્તર શૌચ છે.

શૌચની ભાવના કરવાથી શરીરના સ્વરૂપ તરફ ખ્યાલ જાય છે અને એથી શરીરના અશુચિત્વનું પ્રતિજ્ઞાન થાય છે. શરીરનું અશુચિત્વ યથાર્થરીતે જાણાયેથી તેના ઉપરનો મોહ ઠૂંડો પડી જાય છે, અને તેને હૈય સમજવાનો વિવેક જન્મી જાય છે. આમ થતાં બીજાના શરીર સાથેનો સંપર્ક પણ ઓછો થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત શૌચ ભાવનાના પરિણામે એ પણ ફળો પ્રાપ્ત થાય છે કે—૨૪ અને તમ મુલોનો આધાત થતો અટકે છે, તથા હૃદયની વૃત્તિઓ ઉજ્જવલ બને છે, તેમજ અમુક નિયત વસ્તુ ઉપર ચિત્તને સ્થિર રાખી શકાય છે, એવાં હૃદયોનું તોફાન મંદ પડી જાય છે અને આત્મસ્વરૂપને જોવાની લાયકાત મેળવાય છે.^૨

સંતોષને માટે પ્રથમ પ્રકરણમાં વાંચી આવ્યા છીએ. સ્વાધ્યાય જે બરાબર અભ્યાસમાં મૂકાયો હોય તો તેનું પરિણામ એ આવે છે કે ધૃષ્ટ દેવતાનું દર્શન થાય છે. સ્વાધ્યાય કેને કહેવો ? એ ઉપર યશોવિજયો પાધ્યાયનું કથન છે કે—“૩ સ્વાધ્યાયઃ પ્રણવપૂર્વાર્ણાં મન્ત્રાણાં જપઃ” અર્થાત્ ઓંકારપૂર્વક પરમાત્માના મન્ત્રનો જાપ કરવો તે સ્વાધ્યાય છે. આ સ્વાધ્યાય જપાતા સંતોષા મુક્તિ મેળવી શકે છે, તેને કરાવે છે.^૪

૧ “ શૌચસન્તોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥ ”

યોગપાતંજલ સૂત્ર ૦ ૨-૩૨.

૨ “ શૌચાત્ સ્વાંગજુગ્પ્સા પરંસંસર્ગઃ ” ૧. “ સુસત્ત્વચિદ્ધિસૌમનસ્યૈકા-
ગ્રયેન્દ્રિયજયાઽઽત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ ચ ” —યોગપાતંજલ સૂ. ૦ ૨-૪૦, ૪૧.

“ શૌચમાવનયા સ્વાંગજુગ્પ્સાઽનૈરસંગઃ ।

સત્ત્વશુદ્ધિઃ સૌમનસ્યૈકાગ્રયાક્ષજયયોગ્યતા ” ॥ ૩ ॥

(યશોવિજયજી, આવીશમી દ્વાત્રિશિકા).

૩ જીઓ ૨૨ મી દ્વાત્રિશિકાના બીજા શ્લોકની વૃત્તિમાં.

૪ “ સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસમ્પ્રયોગઃ ” —યોગપાતંજલ સૂત્ર ૦ ૨-૪૪.

તપના અભ્યાસ વડે અણુત્વ, મહત્વ આદિ શરીરસિદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ, અવહિત, દૂરવર્તી પદાર્થોને જોવાના સામર્થ્યરૂપ ઇન્દ્રિયસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.^૧

ઈશ્વરની ઉપાસના, એ સમાધિના માર્ગને સંપાદન કરી આપનારી છે.^૨

વસ્તુતઃ તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ ત્રણે ઉજ્જવલ અધ્ય-
વસાયરૂપ હોવાથી કલેશોના પ્રતિબંધક હોઇ કરીને સમાધિને મેળવવામાં
અનુકૂળ અને છે.

વિશેષમાહ—

अस्यां च तारादृशि गोमयाग्नि-ऊर्णापमं दर्शनमूचिवांसः ।

चोद्विग्रभाबोऽत्र हितमवृत्तौ तत्त्वावबोधस्य पुनः समीक्षा ॥ ૧૦ ॥

In this Tārā Drashti they say that perception is like a spark of fire of cowdung cake. There is no fatigue in doing beneficent works in this Drashti and again there is an ardent desire for realisation of truth. (90)

વિશેષતા—

“ આ તારા દષ્ટિમાં જાણાતી અગ્નિના કણ જેવે બોધ માન્યો છે. (પ્રથમ દષ્ટિમાં તૃણાગ્નિના ભડક જેવો બોધ થાય છે, ત્યાર બાદ દષ્ટિમાં તે કરતાં કંઈક વધારે બોધ હોય છે; અતઃ તત્ત્વ આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતા બોધને જાણના અગ્નિની ઉપમા આપવામાં આવી છે.)

“ આ દષ્ટિમાં વર્તનારને હિતપ્રવૃત્તિઓમાં ઉદ્વેગ રહેતી નથી. (પ્રથમ

૧ “ કાયેન્દ્રિયસિદ્ધિરણુચિક્ષયાત્ તપસઃ ”—યોગપાતં ૨-૪૩.

૨ “ સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ ”—યોગપાતં ૨-૪૫.

૩ બુદ્ધિયો યોગપાતંજલ સૂત્રના બીજા પાદના પ્રારંભમાં—

“ તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાત્ ક્રિયાયોગઃ ” । સમાધિમાવનાર્થઃ કલે-
શતનૂકરણાર્થઃ ” ॥ બુદ્ધિયો યશોવિજયજીની ૨૨ મી દ્વાત્રિશિકાનો ચોથો
શ્લોક.

દૃષ્ટિમાં જો કે આ બાબત હોય છે, પણ આ દૃષ્ટિમાં તે બધું સારા રૂપમાં હોય છે.) અને આ દૃષ્ટિનો ખાસ ગુણ તત્વજિજ્ઞાસા છે. (એટલે આ બીજી દૃષ્ટિમાં ઉદ્વેગ હોવો નિરાસ અને જિજ્ઞાસા ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.)”—૯૦

પ્રીતિસ્ત્વવિચ્છિન્નતયાઽત્ર યોગ-કથાસુ ભક્તિર્મહતી ચ સત્સુ ।

યયં ન તીવ્રં ભવતસ્તથાઽનામોગેઽપિ નાત્યર્થમયોગ્યકર્મ ॥ ૯૧ ॥

In this Drashti there is unmitigated fondness for Yoga; deep devotion towards the good; no great fear from this phenomenal world; and no extremely wicked action is ever done even unconsciously. (91)

“અહીં યોગકથાઓ તરફ બહુજ પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. સન્ત-મહા-ત્માઓ તરફ વિશિષ્ટ ભક્તિ જનમે છે. સંસારથી તેવો તીવ્ર ભય રહેતો નથી, (શા માટે રહે ? કેમકે તેવા પ્રકારની અશુભપ્રવૃત્તિઓનો અહીં સંભવ રહેતો નથી.) તથા પ્રમાદથી પણ અતિઅનુચિત ક્રિયા અહીં સંભવતી નથી.”—૯૧

ત્રાસઃ સ્વકીયે વિકલે ચ કૃત્યેઽધિકેઽધિકસ્થે ચ વિબોદ્ધમિચ્છા ।

દુઃસ્વપ્રહાણાય સતાં પ્રયત્નં નાનાવિધં વીક્ષ્ય કથન્ત્વબુદ્ધિઃ ॥ ૯૨ ॥

નાસ્માકમુચૈઃપ્રતિભાપ્રકાશો ગ્રન્થાઃ પુનઃ સન્તિ સુવિસ્તરેણ ।

શિષ્ટાઃ પ્રમાણં તદિદેત્યમુષ્યાં દૃષ્ટૌ સદા તિષ્ઠતિ મન્યમાનઃ ॥ ૯૩ ॥

A man attaining this Drashti feels awfully humiliated with the incompleteness of work and desires to enquire into the noble doings of excellent man. On seeing the various efforts of the good to

૧ “ સંસારોત્પન્ને તીવ્રં યયં ન ભવતિ, તથાઽશુભાઽપ્રવૃત્તેઃ ”

(યજ્ઞોપવિત્તયકૃત ૨૨ ની દ્વાત્રિશિક્ષાના સાતમા શ્લોકની વૃત્તિ.)

annihilate the miseries of this world, his inquisitiveness is aroused—"The why and the how" of such matters arises in his mind.

A man in this stage entertains the belief that he is devoid of high intellectual light and that the religious works are many and elaborate and that therefore the men of wisdom are his authority (in matters of doubt). (92-93)

“આ દૃષ્ટિમાં વર્તનારને પોતાની અવિધિવાળી ક્રિયા તરફ ત્રાસ ઉપજે છે અને અન્ય સુજોની શુદ્ધ ક્રિયાપ્રવૃત્તિ થતી જોઈ તે જાણવાની-આદરવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે. વળી સંસારનાં દુઃખો હણવા માટે સત્પુર-ષોના થતા નાનાવિધ પ્રયત્નોને જોઈ આ દૃષ્ટિવાળાને એવી જ્ઞાનાતુરતા ઉત્પન્ન થાય છે કે-‘આ કેમ ?, આતું શું કારણ ?, આ ભિન્નતા સારી પેઠે શી રીતે સમજી શકાય ?,’ આથી કરી એના મનમાં એમ થાય છે કે-‘તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ-શક્તિ આપણામાં નથી અને અન્યોનો સમૂહ તો મોટા વિસ્તારમાં છે, એ માટે શિષ્ટ* પુરૂષો કહે તે પ્રમાણ છે.’”-૯૨, ૯૩

બલાદૃષ્ટિ:—

यत्राऽऽसनं नाम सुख-स्थिरं स्याद् दृष्टिर्वला सा विदिता तृतीया ।
इदं च काष्ठाग्निकणप्रकाशसमं भवेद् दर्शनमत्र दृष्टौ ॥ ९४ ॥

The third standpoint is called Balā in which the seat or posture is comfortably fixed. Here the perception is as steady as the light of a spark of wooden fire. (94)

બલાદૃષ્ટિ.

“જેમાં યોગનું ત્રીજું અંગ આસન પ્રાપ્ત થાય છે, તે ત્રીજી બલા

* શુદ્ધ વિચારોને અનુસરી પ્રવૃત્તિ કરનાર.

દષ્ટિ છે. આસન સુખકારી અને સ્થિર હોવું જોઈએ. આ દષ્ટિમાં કાઈની અગ્નિના કણુસમાન દર્શન (બોધ) માનવામાં આવ્યું છે. અતએવ પૂર્વ દષ્ટિઓની અપેક્ષાએ આમાં કંઈક વધુ દૃઢ દર્શન હોય છે. ”—૯૪

મહાંશ્વ તત્ત્વશ્રવણાભિલાષઃ ક્ષેપો ન યોગસ્ય પથિ પ્રયાગે ।

અસાધુતૃષ્ણા—ત્વરયોરભાવાત્ સ્થિરં સુખં ચાઽસનમાવિરસ્તિ॥૧૫॥

At this stage one feels an ardent desire for hearing the religious truth (nine categories). Ficklemindedness vanishes and so it does not obstruct the path of Yoga; and on account of the absence of evil desires and of haste he attains to the fixed and comfortable seat. (95)

Notes :—The next step in the path of Yoga is Āsana (posture); it derives from અસ્ to sit. It means a particular mode of sitting. There are various postures such as Siddha, Padma, Chakra, Kurma, Mayura, Vira, Svastika, Bhadra, Sinha, Mukta and Gomukha and others. Placing the left ankle on the right thigh and right ankle on the left thigh and keeping the body erect while sitting is the posture ‘ chakra ’. All these various postures are fully treated in the books on Yoga which may be conveniently referred to. But generally the posture must be stable and easy. One practising Yoga has to undergo a series of exercises physical and mental for a long time.

Under ordinary course of things, the soul being under the influence of the body and surrounding circumstances, the study of the physical and spiritual law is essential. The power invested in the soul is

higher than the power of the matter. If matter is without power, the soul would not be acted upon by it, but the force of the material powers changes according to readiness or willingness with which soul is guided. In proportion the material powers diminish in strength, and the soul advances in development towards liberation. It is therefore necessary to control the powers of the body. With this end in view different postures are prescribed according to the experience of the previous Yogis and according to the capacity of the students of Yoga. A certain posture may help one man in concentration while it would be difficult for another.

Swami Vivekānanda says—

“Nerve currents will have to be displaced and given a new channel. New sorts of vibrations will begin, the whole constitution will be remodelled, as it were. But the main part of the action will be along the spinal column, so that the one thing necessary for the posture is to hold the spinal column free, sitting erect, holding the three parts—the chest, neck and head—in a straight line.

Let the whole weight of the body be supported by the rib and then you have an easy natural posture, with the spine straight.

The revered Pātanjali prescribes a posture which is steady and pleasant. The venerable Jain Āchārya Shri Hemachandra enumerates in the Yoga Shāstra

Paryankāsana, Virāsana, Vajrāsana, Bhadrāsana and many others the detailed description of which may be found in the Yoga shāstra. He recommends holy places as safe resorts for the practice of Yoga where self-unfoldment may be quickened.

Again the practice of Yoga may be made easy if the body be healthy, so one must take care of his body and should be very particular about his food and drink. It improves and strengthens bodily powers. It prolongs life. One must also keep in mind that health is only a means to an end.

Those who practise Hatha Yoga develop their physical powers. They generally live long. They are free from irregularities and disarrangements of the body. Hatha Yoga is generally believed to be introduced by Goraksha Natha. It is a very hard and difficult process. Men of indomitable will and energy are able to pass through all stages of its practice. Many students have miserably failed in the attempt to exercise it. So the practice of Hatha Yoga is strongly denounced by the Jain ascetics and also by others. As it does not tend to any spiritual growth, it is wholly discarded by wise men.

“આ દશિમાં તત્ત્વશ્રવણુનો અભિલાષ પ્રબળ હોય છે અને ક્ષેપ દોષ, (ચાંચલ્ય) જે યોગના માર્ગ ઉપર પ્રગત થવામાં નડતર કરનાર છે, તે અહીં નષ્ટ થાય છે. અસુંદર તૃબ્ણા (પૌદ્ગલિક પદાર્થો ઉપર વળખાં મારવાં એ) અને ઉતાવળી પ્રકૃતિ શાન્ત થઈ જવાના કારણથી આ દશિમાં સ્થિર અને સુખકારી આસન પ્રાપ્ત થાય છે.”—૯૫

વ્યાખ્યા. આ દશિમાં, ક્ષેપ-ચાંચલતા-એક પણ આરંભેલી ક્રિયામાં

સ્થિરતા નહિ, એ દોષનો નિરાસ થાય છે. કારણ કે પૂર્વ દષ્ટિમાં ઉદ્વેગનો નિરાસ થયેલો હોવાથી આ દષ્ટિમાં તન્મયન્ય ક્ષેપ દોષનો નિરાસ થવોજ જોઈએ. આ દષ્ટિમાં તત્ત્વશુદ્ધિ ગુણ પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. બીજી દષ્ટિમાં પ્રકટ થયેલ તત્ત્વજિજ્ઞાસા ગુણ અહીં વિકસ્વર થઈને તત્ત્વશુદ્ધિના રૂપમાં મુકાય છે.

હવે આસનને અંગે, જોઈ ગયા છીએ કે—મુખ્ય એ ગુણો હોવા જોઈએ, એક તો તે સ્થિર હોવું જોઈએ અને બીજું તે સુખાવહ હોવું જોઈએ. ઋષિ પતંજલિ પોતાના યોગસૂત્રમાં “ સ્થિર-સુલભાસનમ્* ” એ સૂત્રથી પ્રસ્તુત હકીકતને પોષે છે. તે આસન સહુથી ઉત્તમ છે કે જેમાં આપણાથી વધુ વખત સુખથી શુભચિન્તન કરી શકાય. ઉત્તમ વસ્તુ આસન, કે જેના ઉપર ખેસી ધર્માનુષ્ઠાન કરાય છે, તે પણ ‘ આસન ’ છે, પરંતુ પ્રસ્તુતમાં શરીરને અમુક પ્રકારની સ્થિતિમાં વાળી સ્થિર રહેવું, તેજ આસન અગત્યનું છે. આસનના વિવિધ પ્રકારો યોગના અન્યોમાં બતાવ્યા છે, પણ પોતાને જે અનુકૂળ લાગે, તેજ પોતાને માટે ઉત્તમ છે. હઠયોગના અભ્યાસીઓ અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર આસનોનો અભ્યાસ કરે છે, પરંતુ આસન-સિદ્ધિમાંજ તેઓના અભ્યાસનું પર્યાવસાન આવે છે. તે સાધનથી શું સિદ્ધ કરવાતું છે, એ તરફ તેઓ અત્ત અથવા બેદરકાર રહે છે. જૈન યોગીશ્વરોએ તથા પતંજલિ ઋષિએ પોતાનાં યોગ-શાસ્ત્રોમાં રાજયોગ અથવા સાર્વિકયોગ વિચાર્યો છે, કિન્તુ હઠયોગ તરફ તેમણે ઓછું લક્ષ્ય આપ્યું છે; આતું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે હઠયોગમાં બધી હઠજ છે. એકન્દર અલાતકારવાળી પ્રવૃત્તિ સિવાય તેમાં કશું નથી. દુઃખની વાત તો એ છે કે હઠના પ્રયોગોમાં પ્રવીણતા મેળવ્યા છતાં પણ રાજયોગ તરફ ઉપેક્ષા રખાતી બહુ સ્થળે જોવામાં આવે છે. ફક્ત સાધનનાજ ક્ષેત્રમાં મમત્વ બંધાઈ જવાથી, તેનું ફળ એ આવે છે કે સાધી મૂળ નિશાન તરફ પ્રયાણ બંધ પડી જાય છે. હઠયોગ શરીરને શુદ્ધ કરવામાં અથવા પૌદ્ગલિક વિજ્ઞાનપ્રયોગો મેળવી આપવામાં જેટલો ફતેહમંદ નિવડે છે, તેટલો પ્રાયઃ આત્મશુદ્ધિમાં નિવડતો નથી. હઠયોગથી શરીરના કાઠાઓ પરિશુદ્ધ થતાં પોતાની જાતને કૃતાર્થ માનવાની ભયંકર ભૂલ થણા હઠયોગિઓ કરતા જોવાય છે.

માની લઈએ કે હઠયોગના પ્રભાવથી શરીર અગ્નિતપ્ત સુવર્ણની

* બીજો પાદ અને ૪૬ મું સૂત્ર.

જેમ અતિદીપ્ત અને અતિનિર્મલ બનાવી શકાય છે, પરંતુ વિચારવું જોઈએ કે એથી આત્મોન્નતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરી કે ? ત્યારે આ ઉપરથી એ સમજવું ફરજી નથી કે આત્મોન્નતિનો સંબંધ શરીરની શુદ્ધિ સાથે રહ્યો નથી. શરીર અને આત્મા બંન્ને નિતાન્ત ભિન્ન પદાર્થો છે, તો શરીરની શુદ્ધિ યા અશુદ્ધિ સાથે આત્માની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિને લાગે વળગે શું ?

એશક, આપણા જેવાઓને વાતાવરણની અસર જલદી ઉત્પન્ન થાય છે; અને અત્યેવ બાહ્ય શુદ્ધિની અગત્ય બરાબર સમજી શકાય છે. પરંતુ બાહ્યને બાહ્ય જ શુદ્ધિમાં રહી આંતર્યન્તર શુદ્ધિના પ્રયત્નોથી વેગળા રહેવું, એ તો ‘યોગી’ નામ ધરાવનારાઓને માટે અક્ષમ્ય જુલ ગણી શકાય છે. શરીરના કાદાઓને શુદ્ધ કરવા માટે કરાતો હઠયોગ મનઃશુદ્ધિ યા મનોશિષ્દને માટે કામ લાગી શકે તેમ નથી. મનઃશુદ્ધિને માટે તો હઠ-યોગ સિવાયનો ખાસ જુદો પ્રયત્ન કરવાનો રહે છે. જે કે તથાવિધ પ્રાણાયામની ક્રિયા ધ્યાન માટે ઉપયોગી કહેવામાં આવી છે, પરંતુ તે ઉપયોગિતા, ફક્ત મનની ચંચળતાને પોષનાર તથા વિધ વાતાવરણને રોકવા પૂરતી છે, એ સિવાય ધ્યાન યા સમાધિ સાધવાની મુખ્ય સામગ્રી તેનાથી પૂરી પડી શકતી નથી, ખેર, પરંતુ પ્રાણાયામથી ઉપર ખેતલેલ પૂરતો પણ લાભ લેવાય, તો એ સારું, કિન્તુ ઘણા લાગે પૌઢગલિક સંપત્તિના વ્યામોહમાં પડી જઈ પ્રાણાયામનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે. હઠયોગની ક્રિયાઓને સંયોગાનુકૂળ રીતસર આચરવા છતાં પણ મૂળ નિશાન રાજયોગ તરફ જ રાખવું જોઈએ. રાજયોગનો શબ્દાર્થ એ થાય છે કે—“ રાજતે ” (સચ્ચિદાનન્દઃ) इति राजा (આત્મા) तस्य योगो राजयोगः ” અર્થાત્ ‘ રાજ્ય ’ એટલે સચ્ચિદાનન્દ વડે રાજતો—દીપ્તો એવો આત્મા, અને તેનો યોગ અર્થાત્ તદ્વિનયક ધ્યાન, ખીજા શબ્દમાં આત્મસાક્ષાત્કારાભિમુખ વ્યાપાર, એ રાજયોગ છે. એજ વસ્તુતઃ યોગ છે. એને માટે ચિત્તની સ્થિરતાને અંગે આસનનો જય કરવાની બહુ અગત્ય છે. જ્યાં સુધી શરીરની વ્રતિઓ ચંચળ રહે, ત્યાં સુધી આસન સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. જે કે શરીર સર્વથા નિષ્ક્રિય થઈ શકતું નથી, છતાં તેટલી સ્થિરવ્રત્તિ ઉપર તો શરીર આવવું જ જોઈએ કે જે સ્થિતિ આસનસિદ્ધિ માટે ઉપયોગી છે. શરીરના વ્યાપારો શિથિલ થવાથી આસનની સિદ્ધિ થાય છે અને આસનની સિદ્ધિ દટતા ઉપર પહોંચવાથી શરીરની સ્થિરતા તે પ્રમાણમાં વધુ દૃઢ થાય છે. ઋષિ પુત્રજલિ પોતાના

યોગસૂત્રમાં “ પ્રયત્નચૈથિલ્યાડનન્તસમાપતિરિત્યામ્*” એ સૂત્રથી-જણાવે છે કે- પ્રયત્નો (શરીરની ચેષ્ટાઓ) સિથિલ થવાથી આસનની સિદ્ધિ થાય છે. આસનની સિદ્ધિ માટે આ એકજ કારણ નહિ જણાવતાં બીજું પણ કારણ અને તે અગત્યનું એ જણાવ્યું છે કે- ‘અનન્ત’ અર્થાત્ અવિનાશી- સનાતન પરમાત્મતત્ત્વમાં ચિત્તને પરાયવાથી આસનની સિદ્ધિ થાય છે. ભગવદ્ગીતામાં આસન કરવાનો પ્રકાર જણાવતાં કહ્યું છે કે—

“ સમં કાયશિરોમ્નૈર્વં ધારયન્નચલં સ્થિર. ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ” ॥

“ પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિત્વે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ” ॥

(છઠું અધ્યાય.)

અર્થાત્—જાતી, માયું અને ગરદન સરખાં રાખવાં, હાલવા દેવાં નહિ અને નાકના ટેરવા ઉપર સ્થિર દષ્ટિ રાખવી, નજરને આસપાસ ભ્રમવા દેવી નહિ, એ પ્રકારે આસનસ્થિર અને શાંતાત્મા, નિર્ભય તથા પ્રહસ્યારી બની ધ્યાન કરવા પરાયણ થવું.

અતોઽન્તરાયાઃ સમમાપ્નુવન્તિ દ્વન્દ્વાભિગ્રાતો ન ચ સમ્ભવિષ્યુઃ ।
અપાયદૂરીભવનેન કૃત્યં ભવેત્ સમસ્તં પ્રણિધાનપૂર્વમ્ ॥ ૧૬ ॥

Owing to the acquisition of this posture all the obstacles are removed. There is no possibility of his being affected by heat and cold and all impediments being removed, all his actions are done with mature deliberation. (96)

“ આસનના પરિણામે અન્તરાયો શાંત થાય છે, શીતોષ્ણાદિદ્વન્દ્વ- જનિત પીડા દૂર થાય છે અને અતએવ ચંચલતાના દૂર થવાથી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓ સાવધાનતાપૂર્વક થાય છે. ”—૯૬

ભાવાર્થ. આ દષ્ટિમાં ક્ષેપ દોષ દૂર થતો હોવાથી દેવદર્શન, ગુરુભક્તિ અને નિત્યકર્મો સ્થિરતાપૂર્વક કરાય છે. પહેલી અવસ્થાની જેમ ધર્મક્રિયાઓને જલદી આટોપી લેવાની વૃત્તિ આ દષ્ટિમાં હોતી

નથી. અતએવ આ દૃષ્ટિવાળાનું ચિત્ત ધાર્મિક અનુદાનોમાં પ્રશાંતવાહિતા વાળું રહે છે.

યૂનઃ સકાન્તસ્ય વિદગ્ધબુદ્ધેર્યો દિવ્યગેયશ્રવણેઽભિલાષઃ ।

તત્કોટિમારોહતિ તત્ત્વવિદ્યાસુધાસમાસ્વાદં દ્વિઃઽભિલાષઃ ॥૯૭॥

One who has attained to this state takes as much delight in tasting the nectar like knowledge of reality as does a young man of refined taste with his beloved by his side in hearing celestial song. (97)

“આ દૃષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણનો અભિલાષ કેટલો બધો વિકસ્વર હોય છે, એ અહીં જોવું જોઈએ. કાંઈ ચતુર યુવકને પોતાની રમણી સાથે દિવ્ય સંગીત સાંભળવામાં જેટલી ઉત્સુકતા હોય છે, તેટલી ઉત્સુકતા ચાલુ દૃષ્ટિવાળાને તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ અમૃત પીવામાં હોય છે.”—૯૭

અસત્યશુષ્મિન્ શ્રુતમત્યપાર્થમિવોષરાયાં શુચિ વીજવાપઃ ।

સતિ ત્વશુષ્મિન્નસતિ શ્રુતેઽપિ નિઃસંશયં કર્મપરિક્ષયઃ સ્યાત્ ॥૯૮॥

If there be no desire for the knowledge of truth, the knowledge of scriptures bears no fruit as do the seeds in a barren soil, while if the desire for the knowledge of truth exists, the karmic forces are undoubtedly destroyed even in the absence of scriptural knowledge. (98)

“આ શુશ્રૂષાશુભુતી અતિજર છે. એ નહિ રહેતે શાસ્ત્રશ્રવણ, ઉપદેશશ્રવણ એ બધું ઉપર જમીનમાં બીજવપનની જેમ નિષ્ફળ નિવડે છે; (ઉત્સાહ વગર કાર્યમાં મગ્ન પડતી નથી, એ સહુ જાણે છે. તત્ત્વપિ-પાસા ખૂબ લાગી હોય, સારેજી ધર્મોપદેશની અસર સ્વજડ રીતે થાય છે.) અને એ શુશ્રૂષાશુભુતી સદ્ભાવમાં ધર્મશ્રવણના પ્રસંગો નહિ રહેતે પણ નિઃસંદેહ કર્મક્ષયનો લાભ મેળવી શકાય છે.”—૯૮

ભાવાર્થ. શુશ્રૂષાશુભુતી આત્મા ઉપર એટલી બધી અસર થાય છે

કે શ્રવણનો લાભ નહિ મળવા છતાં પણ કર્મનો ક્ષય થાય છે. જો કે કર્મક્ષયમાં શ્રવણ જેટલે દરજ્જે સાધન છે, તેટલે દરજ્જે શુશ્રૂષા નથી, પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે શુશ્રૂષાની ઉત્કટદશાનું એ પરિણામ આવે છે કે શ્રવણનો લાભ અટકાવનારા અન્તરાય કર્મનો નાશ થાય છે અને એથી શ્રવણનો લાભ સુગ્રભ થઈ પડે છે. શુશ્રૂષાશુણની પ્રયત્નતાદશામાં શ્રવણને ગમે ત્યારે પણ ઘસડાઈને આવવુંજ પડે છે. આજ કારણથી શુશ્રૂષાનું મહત્ત્વ ત્યાં સુધી ગતાવવામાં આવ્યું કે તે કર્મક્ષય થવામાં કારણભૂત છે. વાત બરાબર છે, કેમકે શુશ્રૂષા શ્રવણદ્વારા સન્માર્ગ ઉપર ચઢાવીને કર્મક્ષયની સામગ્રી મેળવી આપે છે. એ માટે પ્રાથમિક આવશ્યક સાધન તરીકેની દૃષ્ટિએ શુશ્રૂષાને કર્મક્ષયનું કારણ કહેવું, એ બરાબરે ખાટું નથી.

ચતુર્થો દીપ્રા દૃષ્ટિ:—

તૂયાંઽન્વિતા પ્રાણયમેન યોગોત્થાનેન મુક્તા દૃગવાદિ દીપ્રા ।

અસ્યાં ચ તત્ત્વશ્રવણપ્રવૃત્તિર્ન સૂક્ષ્મબોધઃ પુનરત્ર ભાતિ ॥ ૯૯ ॥

The fourth standpoint is called Diprā which is characterized by cessation of breath (Prāṇāyāma) and is free from the obstacles to the Yoga. In this stage he hears the scriptural truth yet there is no inner perception of it. (99)

દીપ્રાદૃષ્ટિ—

“ યોગના ઉત્થાનરહિત અને પ્રાણાયામયુક્ત એવી દીપ્રા નામની ચોથી દૃષ્ટિ છે. આ દૃષ્ટિમાં તત્ત્વશ્રવણનો શુભ પ્રાપ્ત થાય છે, કિન્તુ અહીં સૂક્ષ્મબોધનો ઉદય હોતો નથી. —૯૯

અર્થાત્—આ દૃષ્ટિમાં ચિત્તની પ્રજ્ઞાંતવાહિતા એવા પ્રકારની પ્રાપ્ત થાય છે કે, જેના લીધે પ્રારંભેલી યોગપ્રવૃત્તિમાં ઉત્થાન થતું નથી. આ દેવ આ દૃષ્ટિમાં ટળી જાય છે અને તત્ત્વશ્રવણશુણનો આવિર્ભાવ થાય છે.

૧ “ પ્રાણાયામઃ પ્રાણયમઃ ” इति हेमचन्द्रविरचितेऽभिधानचिन्तामणिनाम-
नामकोषे देवाधिदेवनामकप्रथमकाण्ड ८३ श्लोक ।

प्रणायामः—

यः श्वास-प्रश्वासगतिप्ररोधः स योगिभिः प्राणयमो बभाषे ।
स रेचकः पूरक-कुम्भको च श्वासो बहिर्वृत्तिरिहाऽऽदिमः स्यात्
॥ १०० ॥

प्रपूरणं यत् पुनरस्य पूरकः स्थिरत्वसम्पादनमेव कुम्भकः ।
नैकस्वभावाः खलु योगसाधका गच्छन्ति केचित् तत ईदृशा पथा
॥ १०१ ॥ (युग्मम्)

Control over inhalation and exhalation of breath is called by sages Prāṇāyāma. It consists of Rechaka, Puraka and Kumbhaka. Rechaka means exhalation, Puraka means inhalation and Kumbhaka means suspension. Those who practise Yoga do not necessarily follow the same method, therefore some follow this path. (100-101)

These brief notes are an abridgment of Chapters III, IV, V. in Rajayoga.

The mind whose dross has been cleared away, realises in the true transcendent nature of Soul. First the nerves are to be purified, then comes the power to practise Prāṇāyāma. Stopping the right nostril with the thumb with the left nostril fill in air according to capacity, then without any interval throw the air out through the right nostril closing the left one, again inhaling through the right nostril eject through the left according to capacity, practising this three or five times at four intervals of the day in fifteen days or a month the purity of the nerves is attained.

There are several obstructions to the practice of Yoga. The first is an unhealthy body. We have therefore to keep the body in good health. The second obstruction is doubt. With practice, within a few days a little glimpse will come to dispel the doubt and give encouragement. Breath is the fly-wheel supplying and regulating the motive power to everything in this body. Prāna is the most obvious manifestation of the subtle forces of soul. The control of these forces is essential for the realization of Truth, consequently the practice of Prānāyāma is necessary. It should be practised in a secluded place, set apart for it alone, free from all disturbances. By and by there will be an atmosphere of holiness in the room, holy vibrations will keep it ever illumined. So the very entrance into the room will dispel sorrowful thoughts and doubts from our mind. The knowledge and control of Prāna open to us the door to unlimited powers. It successfully brings the whole nature under control. Even gods obey his bidding.

Prānāyāma really means the controlling of the motions of the lungs and this motion is associated with breath. Breath does not produce it but is produced by it. The Prāna moves the lungs and that motion draws in the air, so that Prānāyāma is not breathing but controlling that muscular power which moves the lungs. The faith-healers think that faith itself directly heals a patient, but it is not so, it is this Prāna that cures him. Great Prophets of the world had the most wonderful control of the Prāna which gave them tremendous will-power. The whole

Science of Yoga is directed to one end to teach man how to intensify the power of assimilation and thereby shorten the time for reaching perfection and the Raja-Yoga is the science which teaches us how to gain this power of concentration.

According to the Yogis, there are two nerve-currents in the spinal column called Pinglā and Idā and there is a hollow canal called Sushumnā running through the spinal chord. The left is Idā, the right, the Pingalā. The canal is closed at the lower end which is situated near what is called sacral plexus called Mulādhār. Therein are centred all the sensations and there resides the coiled up energy of action called Kundalini and the aim of Prānāyāma is to rouse this coiled up power. When this Kundalini is roused and made to travel up the Sushumnā canal, a tremendous reaction sets in. It is supersensuous and the mind in that state is called superconscious. The Kundalini travels from centre to centre until it reaches the metropolis of all sensations, the brain and the final result is the full blaze of illumination the perception of the true Self. The rousing of the Kundalini is the one and the only way to attaining divine wisdom, superconscious perception and the realization of the Soul. Along the Sushumnā are ranged six plexuses, the reservoirs of occult powers. Their names are Mulādhāra, Swadhisthana, Manipur, Anāhat, Vishuddha and Sahasrara. The energy which is stored up in the lowest has to be taken up to the highest. The first effect of the practice of Prānāyāma is that the

face will change, harsh lines will disappear and with this calmness will come over the face. Next, beautiful voice will come. No Yogi is ever seen with a croaking voice.

After the seat is conquered, there follows controlling the motion of exhalation and inhalation. Its modifications are either external or internal or motionless, regulated by place, time and number either long or short. The first three sorts of motion are Puraka, Kumbhaka and Rechaka. By place is meant that Prāna is held to some particular part of the body. By time is meant how long the Prāna should be confined. The result of this Prānāyāma is the awakening of the Kundalini. The fourth sort of Prānāyāma is restraining the Prāna by directing it either to the external or internal objects.

પ્રાણાયામ—

“શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો જે વિચ્છેદ કરવો, તેને યોગિઓ પ્રાણાયામ કહે છે. તે પ્રાણાયામના ત્રણ પ્રકારો છે—રેચક, પૂરક અને કુંભક.

“અંદરના શ્વાસને બહાર કાઢવો તે રેચક અને બહારના વાયુને ખેંચી અંદર પૂરવાનું જે કામ, તે પૂરક તથા તે પવનને સ્થિર કરી રોકી રાખવો, તે કુંભક કહેવાય છે.

“યોગના અભ્યાસીઓ એકસ્વભાવતાળા હોતા નથી, મારે આ પ્રાણાયામ ક્વચિત્ સાર્થક હોઇ શકે છે.”—૧૦૦, ૧૦૧

વ્યાખ્યા.

પ્રાણાયામને મારે જેનાચાર્યશ્રીહિમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્રમાં પાંચમા

પ્રકાશનો પ્રારંભ કરે છે. પાતંજલ યોગસૂત્રમાં તેને માટે ત્રણ સૂત્રો આપ્યાં છે—

“ તસ્મિન્ સતિ શ્વાસ-પ્રશ્વાસયોર્ગતિવિચ્છેદઃ પ્રાણાયામઃ ” ।

“ બાહ્યાભ્યન્તરસ્તમ્ભવૃત્તિર્દેશકાલસંલગ્નાભિઃ પરિદૃષ્ટો દીર્ઘસુક્ષ્મઃ ” ।

“ બાહ્યાભ્યન્તરવિષયલક્ષણો ચતુર્થઃ ” । * (૨-૪૯, ૫૦, ૫૧.)

ભાવાર્થ એ છે કે શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ કરવો, તે પ્રાણાયામ છે. તેના ચાર ભેદો છે—બાહ્યવૃત્તિ, આભ્યન્તરવૃત્તિ, સ્તંભવૃત્તિ અને કેવલકુંભક. રેચકને બાહ્યવૃત્તિ અને પૂરકને આભ્યન્તરવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. કુંભકના એ ભેદો છે—સહિતકુંભક અને કેવલકુંભક. તેમાં પહેલો સ્તંભવૃત્તિ કહેવાય છે. કેવલકુંભક એ ત્રણે પ્રાણાયામોથી ભિન્ન પ્રકારનો છે.

આ વિષયની સાધારણ-સાદી રીતે સમજૂતી આ પ્રમાણે છે—

પ્રથમ જમણા હાથની આંગળીઓ નાકનાં નસકારાં ઉપર રાખો, તે એવી રીતે કે અંગુઠો જમણા નસકારા ઉપર અને બે આંગળીઓ ડાબા નસકારા ઉપર આવે. હવે પ્રથમ ડાબા નસકારાથી (જમણું નસકારું અંગુઠાથી બંધ રાખી) બહારનો વાયુ અંદર લેવો. અંદર લીધા પછી ડાબું નસકારું બે આંગળીઓથી દબાવવું. આથી બહારનો પવન શરીરમાં પૂરાઈ જશે. આમ જે પૂરાઈ જવું, તે પૂરક ક્રિયા કહેવાય. તે પૂરાયલા પવનને મોંથી રાખવાથી તેનું સ્તંભન થાય છે; એ સ્તંભન થવું તે આન્તર કુંભક કહેવાય. પૂરક ક્રિયા કર્યા પછી નાક, મોં બંધ કરી શરીરના કોણમાં તે પવનને બંધ કરી રાખવો, એનુંજ નામ આભ્યન્તર કુંભક છે.

* જ્ઞાનાર્જુનમાં **શુભચન્દ્ર** મહારાજ પણ પ્રાણાયામને માટે લંબાણથી લખે છે.

યશોવિજયોપાધ્યાય બાવીશમી દ્વાવિંશિકામાં ૧૭ મા શ્લોકની શ્રુતિમાં એથી દષ્ટિ સાથે સંબન્ધ રાખતા પ્રાણાયામ ઉપર આ (પાતંજલ) યોગસૂત્રોને અનુસરીને વ્યાખ્યા આપે છે.

હવે કુંભક કરેલા વાયુને જમણા નસકોરા ઉપરથી અંગુઠો ઉઠાવી લઈ તે દ્વારા બહાર કાઢી નાખવો, એને રેચક્રિયા કહે છે. આમ કર્યો પછી જમણું નસકોરું બંધ કરવું, અને ડાબું નસકોરું તો બંધ છેજ, આમ થવાથી બહારનો વાયુ શરીરમાં જઈ શકશે નહિ, કારણ કે નાક અને મોં, કે જે પવનને શરીરમાં આવવાનાં અને શરીરમાંથી જવાનાં દ્વારો છે, તે બંધ કર્યાં છે. આમ બહારના વાયુને બહારજ રોકી રાખવો, એ બાહ્ય કુંભકક્રિયા કહેવાય છે.

આ બધાનો ક્રમ આવી રીતે ગોઠવાય છે—પ્રથમ શ્વાસને પૂરવો એ પૂરક, તેને શરીરરૂપ કુંભમાં ભરી રાખવો એ કુંભક, (આન્તર કુંભક) પછી શ્વાસને બહાર કાઢવો એ રેચક અને પુનઃ શ્વાસને પેસવા ન દેવો એ બાહ્ય કુંભક છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવ્યું હશે કે કુંભક એ ૬ પ્રકારે થઈ શકે છે—રેચકસહિત અને પૂરકસહિત. આમ બંને પ્રકારથી થતા કુંભકને ‘સહિત કુંભક’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. સ્તંભવૃત્તિ પ્રાણુયામ એ આનુંજ નામાન્તર છે, કારણ કે એથી આભ્યન્તરવૃત્તિ—પૂરક તથા બાહ્યવૃત્તિ—રેચકનું સ્તંભન થાય છે, અર્થાત્ એ બંને જાતના વાયુનો એથી સ્તંભ થાય છે.

અહીં એક વાત સમજવી દેવી જોઈએ કે—શ્વાસ લેવાનું કે મૂકવાનું કામ નાસિકાથીજ કરવું. સાધારણ વ્યવહારમાં પણ, મહાન્ પરિશ્રમથી થાક લાગી ગયો હોય, ત્યારે નાકથીજ શ્વાસ લેવો, મૂકવો ફાયદામંદ છે; મુખથી તેમ કરવામાં શરીરબળ ઘટે છે અને ફેફસાં નરમ થઈ જાય છે. આ સિવાય બીજી એ વાત યાદ રાખવી કે શ્વાસ ધીમેથી મૂકવો.

હવે દેશ, કાલ અને સંખ્યાવડે પ્રાણુયામની ભૂમિકાનો નિર્ણય શી રીતે થાય છે, તે જોઈએ—

દેશ એ પ્રકારના છે—બાહ્ય અને આભ્યન્તર. બાહ્યદેશનું પરિમાણ નાસિકાના અગ્રથી ગણવામાં આવે છે. નાસિકાથી બાર આંગળ દૂર મૂકેલું ૩ રેચક પ્રાણુયામ કરતી વખતે જે હાલે, ચાલે, ઉડે, તો સમજવું કે તે પ્રાણુયામનું પરિમાણ બાર આંગળનું છે. એવી રીતે જોટલાં આંગળ દૂર મૂકેલો ૩ વગેરે હલકો પદાર્થ રેચન કરાતા વાયુના બળથી ઉડે, તો

તે પ્રાણાયામ તેટલા આંગળના પરિમાણવાળો સમજવો. આ થયું રેચક પ્રાણાયામનું દેશથી પરિમાણ. પૂરક પ્રાણાયામનું દેશતઃ પરિમાણ આભ્યન્તર દેશથી જણાય છે. શરીરના કંઠ, ઉદર વગેરે જે ભાગ સુધી પવન પૂરાયો હોય છે, તે ભાગમાં કપડીના સ્પર્શ જેવું ભાન થાય છે. આ ઉપરથી એ નિશ્ચય કરી શકાય છે કે પવન કયાં સુધી ભરાયો છે. પૂરણ કરાતા વાયુનો સ્પર્શ જો કંઠદેશમાં અનુભવાય તો તે પૂરક કંઠદેશ સુધી થયો સમજવો. આ રીતે માથાથી લઈને પગના તળીયા સુધીના સર્વ આભ્યન્તર દેશથી પૂરકનું પરિમાણ નિર્ણય કરી શકાય છે.

સહિતકુંભકનો નિશ્ચય, બાહ્ય અને આભ્યન્તર એ બંને દેશોથી કરી શકાય છે; કેમકે કુંભકમાં બહાર અને અંદર એ બંને સ્થળે રહેલા વાયુનો સંપર્ક થાય છે. રેચક વખતે બાહ્ય દેશથી નિર્ણય કે વગેરે હલકા પદાર્થની ગતિ નહિ થવાથી અને પૂરક વખતે આભ્યન્તરદેશનિર્ણય પવનનો સ્પર્શ ન જણાવાથી થાય છે.

દેશથી પ્રાણાયામનો નિર્ણય જોયો, હવે કાળ અને સંખ્યાથી જોઈએ. કાળથી થતો નિર્ણય સ્પષ્ટ છે. જેમકે—આટલા ક્ષણ થા પગ સુધી રેચક થયો, આટલા ક્ષણ થા પગ સુધી પૂરક થયો અને આટલા ક્ષણ થા પગ સુધી કુંભક થયો. સંખ્યાથી એવી રીતે કે—દશ ઓંકાર ગણતાં સુધી પૂરક, વીસ ઓંકાર ગણતાં સુધી રેચક અને ચાલીશ ઓંકાર ગણતાં સુધી કુંભક થયો.

આવી રીતે દેશ, કાળ અને સંખ્યાથી પ્રાણાયામનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે. દેશ, કાળ, સંખ્યાનું પ્રમાણ જેમ મોટું, તેમ તે દીર્ઘ પ્રાણાયામ કહેવાય છે, અને વાયુનો સંચાર ક્રમે ક્રમે જેમ સૂક્ષ્મ થતો જાય છે, તેમ તેમ તે સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

પૂરક, રેચક અને સહિતકુંભક અથવા પૂરક, આભ્યન્તર કુંભક, રેચક અને બાહ્યકુંભક એમ ત્રણ થા ચાર પ્રકારના પ્રાણાયામોના સંખ્યામાં જોયું; પરંતુ છેલ્લો અને ઉપર કહેલા બધાઓથી મહત્ત્વનો એક પ્રાણાયામ હજી રહી જાય છે. તે છે—કેવલકુંભક.

ઉપર કહ્યું તેમ સહિતકુંભકમાં બે પ્રકારે વાયુને રોકવામાં આવે છે—

વાયુ અંદર આવે ત્યારે તેને અંદર રોકી રાખવો એ આન્તરકુલક અને બહાર નિકળે ત્યારે તેને બહાર રોકી રાખવો એ બાહ્યકુલક. આન્તરકુલક પૂરકસહિત અને બાહ્યકુલક રચકસહિત હોવાથી એ બંને કુલકો સહિત-કુલક નામથી ઓળખાય છે; પરન્તુ રચક અને પૂરક એ બેમાં એકનો પણ સંસર્ગ ન હોય, ત્યારે તે કુલક કેવલકુલક કહેવાય છે. પૂર્વોક્ત પ્રાણુયામનાં સૂત્રો પેકા ત્રીજા સૂત્રમાં એજ કહ્યું છે કે બાહ્યવિષય જે રચક અને આભ્યન્તરવિષય જે પૂરક, એ બેના ત્યાગપૂર્વક કરાતો જે કુલક તે કેવલકુલક * એથો પ્રાણુયામ છે. સહિતકુલક સિદ્ધ કર્યા પછી કેવલકુલક સાધવાનો હોય છે. રચક, પૂરક અને સહિતકુલક એ ત્રણેનું પર્યાવસાન અહીં આવે છે.

પ્રાણુયામની પ્રક્રિયામાં ઉપર્યુક્ત ગાળતોને અંગે અને એ સિવાય પણ બીજું ધણું જાણવાનું રહે છે; પરન્તુ તે સર્વ હકીકતો અહીં નોંધવાની જરૂર જણાતી નથી. કારણ કે આ વિષય વાંચી જવા માત્રથી સફળ થતો નથી. આ વિષયનું જમે તેટલું વિવેચન વાંચવામાં આવે, પણ પ્રક્રિયામાં મૂકવાની શિક્ષા તો તેવા અનુભવી સદ્ગુરૂની સંગતિથીજ મળવાની, ચોપડીથી નહિજ મળવાની. આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. વળી એ સમજી રાખવું જોઈએ કે ખાસ અનુભવી ગુરૂનો યોગ વિના આ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, એ ખરેખર **એખમભરેલું** કામ છે. આ વિષયના અભ્યાસીઓ બધા આત્મ-કલ્યાણકાંક્ષી હોય છે, એમ પણ સમજવાનું નથી. આ વિષયના અભ્યાસમાં નિપુણ બનેલાઓનો મોટો ભાગ એ વિદ્યાનો પ્રાયઃ સંસારની મોજમજ ઉડાવવામાં દુરપયોગ કરે છે. પ્રાણુયામથી ચમત્કારિણી શક્તિઓ ઉત્પન્ન થતાં સંસારના ખાડામાં લડચડી જતાં વાર લાગતી નથી. પવનનો જય કરીને અહુત ચમત્કારો-નાડીવિજ્ઞાન, કાલજ્ઞાન વગેરે પ્રાપ્ત કરવા એ, બુદ્ધિ વાત છે અને રાગ-દ્વેષાદિમળનું દ્વાલન કરવું, એ અલગ વાત છે. આવી કૃષ્ણાધ્ય દુર્ગમવિદ્યા સિદ્ધ કરીને પણ વીતરાગસ્થિતિ તરફ પગલાં ન ભરતાં રાગ-દ્વેષની ભયંકર ખાઈની અંદર ધસવામાં આવે. તો એ શું એછો ખેદનો વિષય કહેવાય ?

* “ રેચકં પૂરકં ત્યક્ત્વા સુખં યદ્ વાયુધારણમ્ ।

પ્રાણાયામોઽયમિત્યુક્તઃ સ વૈ કેવલકુલ્મ્બકઃ ” ॥

—યાજ્ઞવલ્ક્યસંહિતા.

આ માટે પ્રાણાયામ કરનારે બહુજ ગંભીર દૃષ્ટિથી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. અવલ તો ઉપર કહ્યું તેમ, તેવા અનુભવી સદ્ગુર પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. એ વગર પ્રાણાયામનો ભૂલેચૂકે પણ સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ. અને એ સિવાય પ્રાણાયામનું સાધ્યબિન્દુ—કર્મક્ષય, યા રાગદ્વેષ-ક્ષય એજ હોવું જોઈએ. મોક્ષ પદની ઉત્કટ અભિલાષાએ—મોક્ષપદને મેળવવા માટેજ જો સદ્ગુરસમક્ષ પ્રાણાયામની સાધના કરવામાં આવે, તો તે ખેલક ઇચ્છવા જોગ છે.

જૈન આગમમાં “કસાસં ન નિરુમદ્” ઇત્યાદિ વાક્યોથી પ્રાણનો અતિનિરોધ કરવામાં * વ્યાકુલતા થવાને લીધે ચિત્તની એકાગ્રતાની સિદ્ધિ મુશ્કેલી ભરેલી બતાવી છે. આ કારણથી અને સીધી રીતે રાગદ્વેષના ક્ષય સાથે સંબન્ધ નહિ હોવાથી પ્રાણાયામને જૈનયોગીશ્વરે બહુ અગત્યનો ખતાવતા નથી; છતાં જેઓને પ્રાણાયામ તરફ ઉત્સાહ છે અને તેને માટે અનુકૂળ સામગ્રી પ્રાપ્ત છે, તેઓને તે દ્વારા પણ યોગની સિદ્ધિ બરાબર થઈ શકે છે. બુઓ ! ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી ૨૨ માં દ્વાત્રિશિકાના ૧૮ માં શ્લોકની વૃત્તિમાં શું લખે છે ?—

“એતદ્ વતઃજ્જલાયુક્તં ‘ક્વચિત્’—પુરુષવિશેષે ‘યોગ્યતાનુગમ્’ યોગ્યતાનુસારિ ગુચ્યતે, નાનારુચિત્વાદ્ યોગિનામ્ । પ્રાણાયામસ્ત્વોનાં પ્રાણાયામેનાપિ ફલસિદ્ધેઃ । સ્વરુચિસમ્પત્તિસિદ્ધસ્યોત્સાહસ્ય યોગોપાયત્વાત્ । યથોક્તં યોગચિન્દૌ—

“ઉત્સાહાન્નિશ્ચયાદ્ ધૈર્યાત્ સન્તોષાત્ તત્ત્વદર્શનાત્ ।

મુનેર્જનપદત્યાગાત્ ષડ્ભિયોગઃ પ્રસિધર્તા ” ॥ ૪૧૦ ॥

તસ્માદ્ બસ્ય પ્રાણવૃત્તિનિરોધેનૈવ ઇન્દ્રિયવૃત્તિનિરોધઃ, તસ્ય તદુપયોગઃ, ઇતિ તત્ત્વમ્” ।

* “તદ્માપ્નોતિ મનઃ સ્વાસ્થ્યં પ્રાણાયામૈઃ કદર્શિતમ્ ।

પ્રાણસ્યાઽઽયમને પીઢા તસ્માં સ્યાત્ ચિત્તવિપ્લવઃ” ॥

પૂરણે કુમ્ભને ચૈવ રેચને ચ પરિશ્રમઃ ।

ચિત્તસદ્ક્રેશકરણાદ્ મુક્તેઃ પ્રત્યુદ્ધકારણમ્” ॥

(હેમચન્દ્રાચાર્ય, ૭મું પ્રકાશ, ૪-૫.)

અર્થાત્—“કોઇ યોગ્ય મનુષ્યને પતંજલિ વગેરેએ બતાવેલી
“પ્રાણુયામની પ્રક્રિયા ઉપયોગી થઇ શકે છે; કેમકે યોગિએ ભિન્ન
“ભિન્ન રચિવાળા હોય છે. પ્રાણુયામ તરફ રચિવાળાઓને પ્રાણુયામ
“વડે પણ ફલસિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે પોતાની રચિના પ્રકર્ષથી થતો
“જે ઉત્સાહ, તે યોગનો ઉપાય છે. યોગબિન્દુમાં કહ્યું છે કે—‘ઉત્સાહ,
“નિશ્ચય, ધૈર્ય, સંતોષ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સ્વદેશત્યાગ એ છથી યોગ
“સધાય છે.’ એ માટે જેને પ્રાણુવૃત્તિના નિરોધથી ઇન્દ્રિયવૃત્તિનો નિરોધ
“અનુકૂળ લાગતો હોય, તેને માટે તે (પ્રાણુયામ) ઉપયોગી છે.”

ઉપર્યુક્ત લખાણથી વાંચનાર સમજી શક્યા હશે કે—ઉપાધ્યાયજી
મહારાજ પ્રાણુયામના સંબન્ધમાં કેવો વિવેક બતાવે છે. આ ઉપરથી
પ્રાણુયામની અગત્યનો તોલ વિચારક માણસ સ્વયં કરી શકે તેમ છે.

ભાષપ્રાણુયામ:—

स्याद् भावतः प्राणयमस्तु बाह्यभावस्य रेकाद् अथ पूरणेन ।

अन्तःस्वभावस्य, यथार्थतस्वधीकुम्भनाद्, उत्तममेतदङ्गम् ॥१०२॥

Bhāva Prāṇāyāma is of three kinds, namely expiration, inspiration and suspension of breath; breathing out feelings with regard to externals is called Bhāvarechaka, breathing in feelings with regard to internals is Bhāvapuraka and making steady in the mind the real truth is Bhāvakumbhaka. This is the pre-eminent part of Yoga. (102)

ભાવપ્રાણુયામ—

“ભાવપ્રાણુયામના ત્રણ ભેદો પડે છે—રેચક, પૂરક અને કુંભક.
પુત્ર, મિત્ર, કલત્ર વગેરે સંસાર તરફના મમત્વરૂપ બાહ્યભાવનું રેચન કરવાથી
(બાહ્યભાવને દૂર કરવાથી) ‘રેચક,’ અન્તર્ભાવને પૂરણ કરવાથી ‘પૂરક’
અને યથાર્થ તત્ત્વનિશ્ચયને સ્થિર કરવાથી ‘કુંભક’ કહેવાય છે.”—૧૦૨

અર્થાત્—પૂર્વ શ્લોકમાં બતાવેલ પ્રાણુયામ દ્રવ્યપ્રાણુયામ કહેવાય છે. એના કરતાં આ ભાવપ્રાણુયામ બહુજ અગત્યનો છે. પ્રત્યાહારને માટે પ્રાણુયામની જે અગત્ય માનવામાં આવી છે, તે આ ભાવપ્રાણુયામને આશ્રીને સમજવી.

પ્રસ્તુતદષ્ટૌ હૃદયવૃત્તિમાદર્શયતિ—

સ્ત્રીતાંડપિ મિત્રાદપિ પુત્રતાંડપિ ધર્મઃ પ્રિયઃ સ્યાદિદ્ * પ્રાણતાંપિ ।
ધર્માય પ્રાણાનપિ વિક્ષિપેત પ્રાણાન્તકષ્ટેષ્વપિ નતુ ત્યજેત્ તન્મ ॥૧૦૩॥

When a man is under Bhāva Prāṇāyāma, religion is dearer to him even than wife, friend and son. He becomes ready to sacrifice his life for the sake of religion and does not abandon it even at the risk of life. (103)

પ્રસ્તુત દષ્ટિમાં હૃદયનો ભાવ—

“ (ભાવપ્રાણુયામના શાંતિમય આરામમાં ત્યાં સુધી સાત્ત્વિક બળ જાગે છે કે) સ્ત્રી, મિત્ર અને પુત્રથી પણ, અરે ! પ્રાણથી પણ ધર્મ અધિક વલ્લભ થઈ પડે છે. ધર્મને માટે (આ દષ્ટિવાળો) પ્રાણો આપવા તૈયાર થાય, પરંતુ પ્રાણાન્તકષ્ટે પણ ધર્મને છોડે નહિ. ”—૧૦૩

बीजप्ररोहः—

एवं भवक्षारपयोनिरासात् तत्त्वश्रुतिस्वादुजलेन पुण्यम् ।
बीजं प्ररोहप्रवर्णं करोति सम्यङ्मतिः सद्गुरुभूरिभक्तिः ॥ १०४ ॥

The wise one with due devotion to his preceptor throws the salt waters in the form of the worldly life and feeds the seed of Yoga with the sweet waters of true knowledge. (104)

* छन्दोमहो नात्र सम्भाव्यः । अन्यत्रापीदृशु स्थलेषु ।

બીજા પ્રસંગ—

“ એવી સ્થિતિમાં વર્તનાર સદ્ગુણક્ત મહાશય સંસારમયંચર્ય
પારા પાણીને ઊડી તત્ત્વશ્રવણરૂપ મધુર પાણી વડે પુણ્યબીજને વૃદ્ધિ
પમાડે છે. ”—૧૦૪

उक्तेऽस्मिन् दृष्टिचतुष्के सम्यक्त्वं भवति नवा ?—

મિથ્યાત્વમસ્મિન્ન દશાં ચતુષ્કેઽવતિષ્ઠતે ગ્રન્થ્યવિદારણેન ।

ग्रन्थेर्विभेदो भवति स्थिरायां तद् दृक्चतुष्केऽत्र न सूक्ष्मबोधः॥ १०५॥

In these four stages subreption persists because the knot of Karma is not loosened therein. It is however accomplished under Sthirā aspect. No inner perception is possible in these four aspects. (105)

આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં સમ્યક્ત્વ હોઈ શકે ?—

“ આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં અન્થિનો ભેદ નહિ થતો હોવાથી આ ચાર દૃષ્ટિઓ મિથ્યાત્વવાળી છે. ‘ સ્થિરા ’ નામની પાંચમી દૃષ્ટિમાં અન્થિનો ભેદ થાય છે, અને એથી આ ચાર દૃષ્ટિઓમાં સૂક્ષ્મબોધ હોતો નથી. ”—૧૦૫

अवेद्यसंवेद्यपदं निरूपयति—

अवेद्यसंवेद्यपदाभिधेयं मिथ्यात्वदोषाशयमूचित्रांसः ।

तस्य प्रभावेण कृतावकाशा कृत्येष्वकृत्येष्वविवेकबुद्धिः ॥ १०६॥

The seat of Mithyātva (falsehood, subreption) is called Avedya Samvedyapada (the abode of incapacity to comprehend what is comprehensible). Non-discrimination reigns supreme as regards actions good or otherwise under its influence. (106)

Vedyasamvedyapada (proper comprehension of the knowables) enables one to ascertain with

accuracy the nine principles of Jainism in all their aspects. He properly comprehends the infinite qualities and attributes in relation with Ātman. He becomes free from false argumentations, false beliefs and impediments to right knowledge, and from worldly attachment and vices to which a man in the condition of Avedya Samvedyapada is prone. The latter is characterised by strong attachment to worldly objects though he understands that miseries, dreadful diseases, births, old age and deaths, etc., are the experiences of this mundane existence.

અવેદ્યસંવેદ્યપદ બતાવે છે—

“ મિથ્યાત્વદોષવાલો જે આશય, તેને યોગિઓ ‘અવેદ્યસંવેદ્યપદ’ કહે છે. આના પ્રભાવથી કૃત્યાકૃત્ય તરફ મૂંઢતા રહે છે. ”—૧૦૬

અર્થાત્—‘વેદ્ય’ તત્ત્વં ન સંવેદ્યતે યેન તદ્ અવેદ્યસંવેદ્યં પૂર્વવિદ્યં ચ પદં (આશયઃ) તદ્ અવેદ્યસંવેદ્યપદમ્—તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન જે સ્થિતિમાં ન થાય, તે સ્થિતિ અવેદ્યસંવેદ્યપદ કહેવાય છે; અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિઆશય એજ અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે. પરંતુ એટલું યાદ રાખવું કે મિથ્યાદષ્ટિ આશય યોગની દષ્ટિમાં આવ્યા પહેલાં જેટલો પ્રબળ હોય છે, યોગદષ્ટિમાં આવ્યા પછી તેટલો પ્રબળ તે હોતો નથી. યોગદષ્ટિમાં આવ્યા પછી મિથ્યા-દષ્ટિઆશયનો ક્રમશઃ બહુજ ઘાસ થતો જાય છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી જે પ્રકારની કર્તવ્યાકર્ત-વ્યમૂંઢતા બતાવવામાં આવી છે, તે, યોગદષ્ટિમાં પ્રાપ્ત નહિ થયેલા પ્રાણિ-ઓને માટે સમજવી. યોગદષ્ટિમાં આવ્યા પછી તો ક્રમશઃ અવિવેક બુદ્ધિનો ઘાસ થતો રહે છે. પ્રસ્તુત (ચોથી) દષ્ટિમાં અવિવેક બુદ્ધિનો ત્રણો ઘાસ થઇ ગયેલો હોય છે; પરંતુ એમાં શું સંદેહ છે કે—સમ્યગ્ વિવેકબુદ્ધિ તો પાંચમી દષ્ટિથીજ જાગૃત થાય છે; અને એજ કારણ-થી પ્રથમની ચાર દષ્ટિઓમાં જેટલા પ્રમાણમાં અવેદ્યસંવેદ્યપદ રહેલું છે, તેટલા પ્રમાણમાં અવિવેકબુદ્ધિ અવશ્ય રહેલી છે.

અવેદ્યસંવેદ્યપદપ્રકર્ષપરિણામમાહ—

અવેક્ષમાણા અપિ જન્મ-મૃત્યુ-જરાઽઽમયોપદ્રવદુઃખપૂર્ણમ્ ।
સંસારમલ્યેતરમોહદોષાત્ સમુદ્વિજન્તે નહિ દેહભાજઃ ॥ ૧૦૭ ॥

Though men see that this world is full of miseries brought on by birth, death, old age, diseases and national calamities, they are not disgusted with (disillusion) because they are steeped in ignorance. (107)

અવેદ્યસંવેદ્યપદની ઉચિતાતું પરિણામ—

“ સંસારને જન્મ, જરા, મૃત્યુ, રોગો અને ઉપદ્રવોનાં દુઃખોથી અદૂટ ભરેલો જોવા છતાં પણ પ્રાણિઓને મહામોહના કારણે તેના ઉપરથી ઉદ્વેગ આવી શકતો નથી. ”—૧૦૭

જણાવવું જરૂરનું છે કે—આ શ્લોકમાં બતાવેલી બાબત યોગદૃષ્ટિમાં નહિ પ્રાપ્ત થયેલાઓને માટે સમજવી. અવેદ્યસંવેદ્યપદનું પ્રાબલ્ય કેવું ભયંકર પરિણામ નિપજાવનારું છે, એજ દર્શાવવા આ હકીકત ને અહીં ઉપનિષદ્ધ કરવામાં આવી છે. બાકી આવું ઉચિત અવેદ્યસંવેદ્યપદ યોગદૃષ્ટિમાં હોતુંજ નથી.

સમુચ્ચયેન દૃષ્ટિચતુષ્ટયસ્ય અવસ્થાં દર્શયતિ—

અવેદ્યસંવેદ્યપદં ચતુષ્કે દશામમૂષામપિ વર્તમાનમ્ ।
સત્સંકૃતસ્તસ્ય વિનિર્જયેન સ્વતોઽપયાત્યેવ કુતર્કરાદુઃ ॥૧૦૮॥

Avedyasamvedyapada persists in these four stages. It can be overcome by the help of the company of the good. Then Rahu in the form of doubts vanishes of his own accord. (108)

સમુચ્ચયથી ચાર દષ્ટિઓની અવસ્થા—

“ પ્રથમની આ ચાર દષ્ટિઓમાં અવેશસંવેષપદ સંભવે છે. સત્સંગતિથી તેનો વિન્ય કરવાથી કૃતકરૂપ રાહુ સ્વતઃસ્વ ગણી જાય છે. ”—૧૦૮

એ તો નિઃસદેહ જોઈ ગયા છીએક પ્રથમની ચારે દષ્ટિઓમાં અવેશ-સંવેષપદ અરાખર રહેલું છે, અને સ્વસત્તા પ્રમાણે તેણે પોતાનું પરિણામ અતાવવું જ જોઈએ, એ સ્વાભાવિક વાત છે. આજ કારણથી ધણી વખત આ ચાર દષ્ટિવાળાઓને પણ કૃતકો અથવા વિલક્ષણ પ્રકારના વિકલ્પોનો દુમલો હેરાન કરવા લાગે છે. આવી સ્થિતિ જ્યાં સુધી રહે, ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનનો ઉદય થઈ શકે નહિ, એ દેખીતી વાત છે, અને એજ કારણથી પ્રથમની ચાર દષ્ટિઓ સુધી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માનવામાં આવી નથી.

કૃતક નિન્દતિ—

શમામ્બુવાહે પ્રતિકૂલવાતં સદ્બોધપદ્મે ચ હિમોપ્પાતમ્ ।

બ્રહ્માનસત્ત્વં સ્મયકારણં ચ પ્રચક્ષતે યોગવિદઃ કૃતર્કમ્ ॥૧૦૯॥

Those who are well-versed in Yoga (meditation) condemn perverted reasoning which is an unfavourable wind dispersing the clouds of tranquillity and which is like a fall of snow on the lotus in the form of useful advice and which is like a thorn in a righteous belief and is a source of pride. (109)

કૃતક નિન્દા—

“ કૃતક ઉપશમરૂપ મેધને રેડવામાં પ્રતિકૂળ પવન છે, સદ્બોધરૂપ કમળ ઉપર હિમસમાન છે, બ્રહ્માનની અંદર સત્ત્વરૂપ છે અને ગર્વને ઉત્પન્ન કરનાર છે, એમ યોગિઓ કહે છે. ”—૧૦૯

કૃતર્કજનિતા વાદ-પ્રતિવાદા વ્યર્થા:—

વાદસ્ય માર્ગાઃ પ્રતિવાદમાર્ગા નાનાવિધાઃ સન્તિ સતાં સખાસુ ।

તત્ત્વાન્તમાપ્નોતિ ન સ્વલ્પમાર્ગિર્દૃષ્ટાન્ત આસ્તે તિલપીલકોઽન્ત્ર ॥૧૧૦॥

In the assembly of the learned people various are the ways of discussions and rejoinders. Indeed they do not lead to the realisation of truth or absolute conclusion. This is illustrated by the example of 'Tilapilak' (an ox turning round in a mill). (110)

કુતકંજનિત વાદ-પ્રતિવાદ વ્યર્થ છે—

“ વિદ્વાનોની સભાઓમાં અનેક પ્રકારના વાદ-પ્રતિવાદો થતાં જોવામાં આવે છે; પરંતુ એથી તત્વનો અન્ત પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. એ વિષે ધાંચીના બળદનું ઉદાહરણ સ્પષ્ટ છે. ”—૧૧૦

વ્યાખ્યા.

ધાંચીના બળદની આંખે પાટા બાંધેલા હોય છે. તે સહેવારથી ફરવા માંડે છે અને ફરતાં ફરતાં સાંજ પૂરી કરે છે; એટલા ધાંચા વખત સુધી બ્રમણ કરવા છતાં પણ તે બળદ ત્યાંને ત્યાંજ સ્થિત રહેલો હોય છે; આ પ્રમાણે વિકલ્પબળોથી ભરેલા વાદ-પ્રતિવાદો કરવા છતાં પણ તેનું ક્ષણ વિકલ્પબળોમાંજ સમાપ્ત થાય છે, હૃદયગમ તત્ત્વપ્રકાશ મળી શકતો નથી.

અહીં વાદના સંબન્ધમાં કંઈક વિચાર કરી જઈએ—

વાદ એ વાદી અને પ્રતિવાદી એ બંનેથી સંબન્ધ રાખે છે. વાદી અને પ્રતિવાદી એ બંનેની વચનપ્રવૃત્તિ પરસ્પરનિરાસ અને સ્વપક્ષમિત્તિ માટે હોય છે. આ ઉદ્દેશથી થતી વચનપ્રવૃત્તિને ‘વાદ’ કહેવામાં આવે છે. વાદનો પ્રારંભ એ પ્રકારની ઇચ્છાથી ઉદ્ભવે છે—એક વિજય-લક્ષ્મીની ઇચ્છાથી અને બીજી તત્ત્વનિશ્ચયની ઇચ્છાથી. આ ઉપરથી, વાદિ-ઓમાં કેટલાક વિજયલક્ષ્મીની ઇચ્છાવાળા અને કેટલાક તત્ત્વનિશ્ચયની સ્પૃહાવાળા હોય છે, એમ અર્થાત્ જણાવ્યું આવે છે; અને એથી બિગીપ્તુ તથા તત્ત્વનિર્ણીનીયુ એમ વાદી-પ્રતિવાદીના બે ભેદો પડે છે. તત્ત્વ-નિર્ણીનીયુ પણ એ વિભાગોમાં વિભક્ત થાય છે—એક સ્વાત્મતત્ત્વ-નિર્ણીનીયુ (સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણય કરવા ઇચ્છીનાર) અને બીજા, પરત્વ-તત્ત્વનિર્ણીનીયુ. (પ્રતિપક્ષીને તત્ત્વનિર્ણય કરી આપવા ઇચ્છીનાર) વગેરે

પરતત્ત્વનિર્ણયીનુ પણ એ બેદોમાં બહેલી શકાય છે—એક તો *ક્ષાયોપ-
શમિક્ષાનવાન અર્થાત્ અસર્વજ્ઞ અને ખીન્ન સર્વજ્ઞ. આ પ્રમાણે ગણતરી
કરતાં વાદી પ્રતિવાદીના ચાર બેદો થાય છે. તે આવી રીતે—

૧ જિગીયુ, ૨ સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ, ૩ પરતત્ત્વનિર્ણયીનુ-
ક્ષાયોપશમિક્ષાની અને ૪ પરતત્ત્વનિર્ણયપ્રવૃત્ત સર્વજ્ઞ.

આ ચાર પ્રકારના વાદી તથા પ્રતિવાદી થયા. હવે એમાં એક એક
વાદી સાથે એક એક પ્રતિવાદીનો વાદ માનતાં વાદના સોળ બેદો પડે
છે. તે આવી રીતે—

પ્રથમ જિગીયુ સાથે સંબન્ધ રાખતા ચાર બેદો—

(૧)

જિગીયુ સાથે જિગીયુ ૧, સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ ૨, પરત-
તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ-ક્ષાયોપશમિક્ષાની ૩ અને પરતતત્ત્વનિર્ણયપ્રવૃત્ત સર્વજ્ઞ ૪.

(૨)

ખીન્ન સ્વાત્મતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુની સાથે સંબન્ધ રાખતા ચાર બેદો—

સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ સાથે જિગીયુ ૧, સ્વાત્મામાં તત્ત્વ-
નિર્ણયેચ્છુ ૨, પરતતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ-ક્ષાયોપશમિક્ષાની ૩ અને પરતતત્ત્વ-
નિર્ણયપ્રવૃત્ત કેવલજ્ઞાની ૪.

(૩)

ત્રીજા પરતતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ-ક્ષાયોપશમિક્ષાની સાથે સંબન્ધ રાખતા
ચાર બેદો—

પરત તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ-ક્ષાયોપશમિક્ષાની સાથે જિગીયુ ૧,
સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ ૨, પરતતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ-ક્ષાયોપશમિક્ષાની ૩
અને પરતતત્ત્વનિર્ણયપ્રવૃત્ત કેવલજ્ઞાની ૪.

(૪)

ચોથા પરતતત્ત્વનિર્ણયપ્રવૃત્ત કેવલજ્ઞાની સાથે સંબન્ધ રાખતા
ચાર બેદો—

* જ્ઞાનના આવરણરૂપ કર્મના ક્ષય-ઉપશમથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન
ક્ષાયોપશમિક્ષાન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન અપૂર્ણ છે.

પરતત્ત્વનિર્ણયપ્રવૃત્ત કેવલજ્ઞાની સાથે જિગીષુ ૧, સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ ૨, પરતતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ-ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાની ૩ અને પરત તત્ત્વનિર્ણયપ્રવૃત્ત કેવલજ્ઞાની ૪.

આ પ્રમાણે ચાર ચાર ભેદના ચાર વર્ગ પાડતાં વાદના સોળ ભેદ થવા છતાં પણ, પ્રથમચતુષ્ક વર્ગમાં બીજો ભેદ, દ્વિતીયચતુષ્ક વર્ગમાં પ્રથમ તથા દ્વિતીય એમ બે ભેદો અને ચતુર્થચતુષ્ક વર્ગમાં ચોથો ભેદ, એમ કુલ ચાર ભેદો કાઢી નાંખવા બેઠાએ. કેમકે જિગીષુ સાથે સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુનો વાદ હેાઇ શકતો નથી. કારણ એ છે કે સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિશ્ચય આહવાવાળો ખુદજ તત્ત્વજ્ઞાનની તૃપ્તિથી જ્યારે બ્યાકુળ છે, તો પછી તે વિજયલક્ષ્મીની આકાંક્ષા રાખનાર સાથે વાદભૂમિનો સંબંધ ધરાવવા શી રીતે યોગ્ય કહી શકાય ? એ માટે પ્રથમચતુષ્ક વર્ગનો બીજો ભેદ વાદભૂમીથી બહાર છે. અને એજ કારણથી દ્વિતીયચતુષ્ક વર્ગનો પ્રથમ ભેદ પણ નિરસ્ત થઇ જાય છે. હવે જ્યાં બંને વ્યક્તિઓ સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ હોય, ત્યાં તે બંને પરસ્પર વાદ કરવાને અધિકારી નથી, એ સુસ્પષ્ટ છે. એથી દ્વિતીયચતુષ્ક વર્ગનો બીજો ભેદ નિકળી જાય છે, બંને કેવલજ્ઞાનીઓનો વાદ અસંભવજ હોવાથી ચતુર્થ ચતુષ્કવર્ગનો ચોથો ભેદ પણ ઉડી જાય છે. આમ ચાર ભેદો નિકળી જતાં વાદભૂમિકાના ચાર પ્રકારો થાય છે. તે આવી રીતે—

જિગીષુ, સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ સાથે વાદ-પ્રતિવાદ કરી શકે નહિ, એ સિવાય ત્રણેની સાથે (૧ જિગીષુ, ૨ પરતતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ-ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાની અને ૩ પરતતત્ત્વનિર્ણયપ્રવૃત્તસર્વજ્ઞ સાથે) વાદ-પ્રતિવાદ કરી શકે છે.

સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ, જિગીષુ સાથે તેમજ સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ સાથે વાદ-પ્રતિવાદ કરવાને લાયક નથી, તે સિવાય પરત તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અસર્વજ્ઞ અથવા સર્વજ્ઞ સાથે વાદ-પ્રતિવાદ કરવાને યોગ્ય છે.

પરતતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અસર્વજ્ઞ, જિગીષુ વગેરે ચારેની સાથે વાદ-પ્રતિવાદ કરવાને યોગ્ય છે.

પરતતત્ત્વનિર્ણયપ્રવૃત્ત સર્વજ્ઞ, જિગીષુ ૧, સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણ-

યેચ્છુ ૨ અને પરતતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અસર્વજ્ઞ એ ત્રણ સાથે વાદ-પ્રતિવાદના પ્રસંગમાં ઉતરી શકે છે, પણ સર્વજ્ઞ સાથે ઉતરી શકે નહિ.

આ પ્રમાણે જિગીષુ સાથે સંબંધ રાખતા ત્રણ ભેદો, સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણયેચ્છુની સાથે સંબંધ રાખતા એ ભેદો, પરતતત્ત્વનિર્ણયેચ્છુ અસર્વજ્ઞ સાથે સંબંધ રાખતા ચાર ભેદો અને પરતતત્ત્વનિર્ણય-પ્રવૃત્ત સર્વજ્ઞ સાથે સંબંધ રાખતા ત્રણ ભેદો, એમ અઘા મળી ચાર ભેદો વાદભૂમીના ઘટે છે.

જે વાદમાં વાદી યા પ્રતિવાદી તરીકે જિગીષુ હોય, તે વાદ મધ્યસ્થ સલાસદો અને સલાપતિના સમક્ષમાં હોવો જોઈએ, જેથી ઉપદ્રવનો પ્રસંગ ન ઉદ્ભવે. અન્યેવ જિગીષુના વાદને ચતુરંગ (વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્ય, સલાપતિ એ ચાર અંગોથી યુક્ત) બતાવવામાં આવ્યો છે. જ્યાં વાદી અને પ્રતિવાદી અને તત્ત્વનિર્ણયી (સ્વાત્મામાં તત્ત્વનિર્ણય ઇચ્છુનાર અથવા બીજાને નિર્ણયિતતત્ત્વ બનાવવા માહનાર) મળ્યા હોય, ત્યાં સભ્ય-સલાપતિની આવશ્યકતા હોતી નથી. કેમકે જ્યાં ખુદ વાદી-પ્રતિવાદી પોતેજ તત્ત્વનિર્ણય કરવા યા કરાવવાના ઉમેદવાર છે, ત્યાં કોઈ ઉપદ્રવનો સંભવ હોયજ શાનો કે જેથી સભ્ય, સલાપતિની જરૂર હોઈ શકે ? હાં એટલું છે કે અગર પરતતત્ત્વનિર્ણયી ધાયોપશમિકાની રહ્યામાં પ્રતિવાદીના હૃદયમાં યથાર્થ રીતે તત્ત્વનિર્ણય ઉપર શ્રદ્ધા ન બેસાડી શકે, તો તેણે અવસરે મધ્યસ્થસલાસદોની હાજરી હોવી જરૂરની છે. જે વાદભૂમીમાં જિગીષુ ન હોય અને સર્વજ્ઞ વાદી યા પ્રતિવાદી હોય, તો તે સ્થળે સભ્ય, સલાપતિની જરૂર પડતી નથી. અહીં એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે કોઈ એવો જિગીષુ અથવા પરતતત્ત્વનિર્ણયી મનુષ્ય હોય ખરો કે જે સર્વજ્ઞને પણ યુક્તિ-પ્રત્યેકી જીતવાની અથવા તેમને તત્ત્વજ બનાવવાની ઇચ્છા રાખી તેમની સાથે વાદમાં ઉતરે ? પરંતુ સમજવું જોઈએ કે મોહની દારણતા સીમાવગરની છે. વિચિત્ર પ્રકૃતિના માણસોથી સંસાર ભરેલો છે, તો પછી ઉપર કહ્યો તેવો કોઈ માણસ નિકળે, એમાં અસંભવ જેવું નથી. સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે-ભગવાન મહાવીર-સ્વામીને જીતવા માટે ઈન્દ્રભૂતિ (ગોતમ) કેવા અહંકારપૂર્ણ આડંબરથી તેમની પાસે આવ્યા હતા ? (પછીથી જો કે પ્રભુની મુદ્રા અને તેમનાં મધુર વચનોથી તે પ્રશાન્ત થયા) અસ્તુ.

વાદ-કથા માટે સભાસદો એવા હોવા જોઈએ કે જેઓ વાદી-પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્તોને સમજવામાં બહુ કુશળ હોય, તે સિદ્ધાન્તોને ધારણ કરવામાં બહુ નિપુણ હોય, એવું બહુશ્રુત તથા પ્રતિભા, ક્ષમા અને માધ્યસ્થભાવવાળા હોય. આવા સભ્યો વાદી-પ્રતિવાદી બંનેની સમ્મતિ-પૂર્વક મુકરર કરવામાં આવેલા હોવા જોઈએ.

સભાસદોનું કર્તવ્ય એ છે કે-વાદસ્થાન સ્થિર કરવું અને જે વિષય ઉપર વાદકથા ચલાવવાની હોય તેનો પ્રસ્તાવ, તથા પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષનો નિયમ કરવો, તેમજ વાદી-પ્રતિવાદીની પરસ્પર સાધક-બાધક યુક્તિઓના ગુણ-દૂષણનું અવધારણ કરવું, વળી સમય ઉપર ઉચિત રીતે યથાર્થ તત્વને જાહેર કરી કથા બંધ કરાવવી, એવું ફલની ઉદ્દેશ્યણ કરવી અર્થાત્ જે વાદી-પ્રતિવાદીનો જય અને પરાજય થયો હોય, તે વિષેનું સ્ફુટીકરણ કરવું.

વાદને માટે સભાપતિ એવો હોવો જોઈએ કે જે પ્રજ્ઞાવાન, આજ્ઞેશ્વર અને મધ્યસ્થદષ્ટિ હોય. પ્રજ્ઞા વગરનો સભાપતિ વાદભૂમિની અંદર કોઈ પ્રસંગપર તાત્વિક વિષય ઉપર બોલવાનું કામ આવી પડે તો શું બોલી શકશે? એ માટે સભાપતિમાં પ્રથમ ગુણ પ્રજ્ઞા અપેક્ષિત છે. આજ્ઞેશ્વરત્વશુભ પણ સભાપતિમાં અતિઆવશ્યકતા ધરાવે છે; નહિ તો કદાચિત્ કલહ-દ્વિસાદ ઉભો થતાં વાદકથાનું પરિણામ શું આવે ? એજ પ્રમાણે મધ્યસ્થદષ્ટિ રાખવાનો પણ સ્વભાવ સભાપતિને માટે અતિજરૂરનો છે.

સભાપતિનું કર્તવ્ય-વાદી, પ્રતિવાદી અને સભાસદોથી પ્રતિપાદિત થયેલા પક્ષાર્થોનું અવધારણ કરવું, વાદમાં કોઈ ઝઘડો ઉભો કરે, તો તેને અટકાવવો અને વાદ પહેલાં વાદી-પ્રતિવાદીમાં જે પ્રતિજ્ઞા થઈ હોય, અર્થાત્ ' જે હારે તે વિજેતાનો શિષ્ય થાય ' એવી યા બીજા પ્રકારની જે પ્રતિજ્ઞા થઈ હોય, તેને પૂરણ કરાવવી તથા છેવટે પારિતોષિક આપવું એ છે.

અન્ય વિદ્વાનો વાદ, જલ્પ અને વિતંડા એમ કથાના ત્રણ વિભાગો માને છે. જલ્પ વગેરેના પ્રયોગ જેમાં થાય, તે કથાને ' જલ્પ ' કહેવામાં આવી છે.

સ્વપક્ષસ્થાપન તરફ પ્રવૃત્તિ નહિ કરતાં પરપક્ષનો પ્રતિરોધ કરવા તરફ વાગાડવુંર ઉદ્ભવવો એને ' વિતંડા ' કહેવામાં આવી છે. આ

વિતંડા વસ્તુસ્થિતિએ કથા હોવાને યોગ્ય નથી. જલપકથાનો વાદમાં સમાવેશ થઇ શકે છે. જિગીષુના વાદિત્વ યા પ્રતિવાદિત્વમાં જે કથા આવે છે, તેને વાદકથા પણ કહી શકાય છે.

વાદકથામાં છલપ્રયોગ ન થાય એ ખરી વાત છે, પણ કદાચિત્ અપવાદદશામાં છલપ્રયોગ કરવામાં આવે, તો એથી તે વાદકથા મરી શકતી નથી. ‘ જલપ ’ ને વાદકથાનોજ એક વિશેષભાગ માનીએ, તો એ ખોટું નથી.

પ્રકારાન્તરથી વાદના ત્રણ ભેદો પડે છે. x શુષ્કવાદ, વિવાદ અને ધર્મવાદ. જકવાદી અધર્મોત્થાની સાથે જે વાદ કરવો તે શુષ્કવાદ છે. ફક્ત વિજયલક્ષ્મીને ચાહનાર એવા વાવદૂક સાથે જે છલ-જાતિપ્રધાન વાદ કરવો, તે વિવાદ છે. મધ્યસ્થ, ગંભીર અને બુદ્ધિમાન એવા શાશ્વા મનુષ્યની સાથે શાસ્ત્રમર્યાદાપૂર્વક જે વાદ કરવો તે ધર્મવાદ છે. આ ત્રણ વાદોમાં છેલ્લોજ વાદ કદ્યાણુકારી છે. પહેલો વાદ તો વસ્તુતઃ જકવાદ છે. ખીજો વાદ પણ જોખમભરેલો અથવા ફલરહિત છે. દેશ, સમય, સભા વગેરે સંયોગો જોઇ તદનુસાર વિવેકપૂર્વક વાદ કરવો. વિજયલક્ષ્મીને ચાહનારની સાથે વાદ કરવો અસ્થાને નથી, પણ સમયપ્રસંગ ઝોળખી લેવો જોઇએ. સામગ્રી અનુકૂળ રહેતે તેવાની સાથે જે ઉચિત રીતે વાદ કરવામાં આવ્યો હોય, તો શાસનની પ્રભાવના થાય છે, અને એથી મહત્ત્વ પુણ્ય મેળવાય છે. પરંતુ જકવાદી, ધર્મદ્વેષી અને દુરાચારીની સાથે તો ભૂલે ચૂકે પણ વાદના પ્રસંગમાં ન ઉતરવું.

પ્રસ્તુતં પુણાતિ—

एकेऽभियुक्ता अमुकं पदार्थं यथाऽनुमानैः परिकल्पयन्ति ।

अन्येऽभिरूपा अमुमेव भावमन्यस्वरूपं प्रतिपादयन्ति ॥ १११ ॥

The learned disputants on one side try to establish one sylogistic conclusion in one direction while their learned opponents prove the contrary supposition. (111)

x જુઓ હરિભદ્રઅષ્ટકમાં ખારમું અષ્ટક.

પ્રસ્તુત ઉપર—

“ એક તરફના વિદ્વાનો અમુક પદાર્થને અનુમાન પ્રમાણે વડે જોવા રૂપમાં કલ્પે છે, તેજ પદાર્થને બીજા વિદ્વાનો બીજા રૂપમાં જોયેલા મથે છે. ”—૧૧૧

વ્યાખ્યા.

દષ્ટિ પ્રમાણે ન્યાયની સૃષ્ટિ બધાય છે. તર્ક—અનુમાનને ન્યાય કહેવામાં આવે છે. એકજ વસ્તુની અંદર જુદી જુદી વિદ્વત્સમાજને જુદી જુદી રીતનાં અનુમાનોથી જુદું જુદું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરે છે. એકજ આત્માને કેટલાક વિદ્વાનો નિશ્ચયાપકપરિમાણવાળો માને છે; બ્યારે અન્ય વિદ્વાનો શરીરમાત્રવ્યાપી સ્વીકારે છે. આ બંને પક્ષકારો અનુમાન પ્રમાણથીજ પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ કરે છે; પરંતુ તે બંનેને એક બીજાનું અનુમાન દૂષિત જણાય છે. કહો! અનુમાન પ્રમાણની કેટલી પ્રતિષ્ઠા? આ માટે તત્ત્વોનો યથાર્થ સ્ફુટ પ્રતિભાસ કરવામાં તર્ક—અનુમાન વગેરે સમર્થ નથી, એમ કહેવું શું ખોટું છે? હરિભદ્રસૂરિ પણ ફરમાવે છે કે—

“ एवं च तत्त्वसंसिद्धेर्योग एव निबन्धनम् ।

अतो यद् निश्चितैवेयं नाग्यतस्वीदृशी क्वचित् ” ॥

“ અતોડગ્રૈવ મહાન્ યત્નસ્તત્તત્ત્વપ્રસિદ્ધયે ।

પ્રેક્ષાવતા સદા કાર્યો વાદગ્રન્થાસ્ત્વકારણમ્ ” ॥

(યોગબિન્દુ, ૬૪-૬૫.)

અર્થાત્—એ પ્રકારે તત્ત્વસિદ્ધિ મેળવવાનું સાધન યોગજ છે. યોગથી જોવી રીતે તત્ત્વસિદ્ધિ નિશ્ચિત થાય છે, તેવી રીતે બીજાથી થતી નથી. એ માટે એમાંજ (યોગમાંજ) તે તે તત્ત્વોનો યથાર્થ સ્ફુટ પ્રતિભાસ કરવા માટે પ્રેક્ષાવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એને માટે વાદના ગ્રન્થો કારણ નથી.*

*“ વાદાંશ્વ પ્રતિવાદાંશ્વ વદન્તો નિશ્ચિતાંસ્તયા ।

તત્ત્વન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ તિલપાલિકવદ્ ગતૌ ” ॥ ૬૭ ॥

—યોગબિન્દુ.

અહીં આપણે તર્ક-અનુમાન શું છે ? એ જાણવા માટે ન્યાયની પ્રક્રિયા પ્રારંભથી લગાર દૂંડમાં જોઈ જવી જોઈશે—

જે વડે વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ નિશ્ચય થાય, તે પ્રમાણ છે. યથાર્થ જ્ઞાન વડે સંદેહ, ભ્રમ કે મૂઢતા દૂર થવાથી અને વસ્તુસ્વરૂપનો યથાર્થ પ્રકાશ થવાથી તે યથાર્થ જ્ઞાન પ્રમાણ છે. પ્રમાણના બે ભેદો છે—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. મનસહિત ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જે રૂપ, રસ આદિનું ગ્રહણ થાય છે, અર્થાત્ ચક્ષુથી રૂપ જોવાય છે, શ્રોત્રથી રસ ગ્રહણ કરાય છે, નાકથી ગન્ધ લેવાય છે, ત્વચાથી સ્પર્શ કરાય છે અને કાનથી શબ્દ-શ્રવણ કરાય છે, તે પ્રત્યક્ષ છે.

વ્યવહારમાં અનુભવાતાં ઉપર્યુક્ત પ્રત્યક્ષોથી જુદા પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ યોગીશ્વરોને હોય છે, જે ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા મિલ્લુલ રાખતું નથી, માત્ર આત્મશક્તિની અપેક્ષા રાખે છે.

ઇન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ થવામાં વસ્તુની સાથે ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવો જરૂરનો છે કે કેમ ? એ અત્ર વિચારનું સ્થળ છે.

શ્રોત્રથી રસ લેવાય છે, ત્યાં શ્રોત્ર અને રસનો સંયોગ બરાબર હોય છે. ત્વચાથી સ્પર્શ કરાય છે, ત્યાં ત્વચા અને સ્પર્શવાળી વસ્તુનો સંયોગ ચોખ્ખો કળાય છે. ગન્ધવાળાં દ્રવ્યો નાકની સાથે અવશ્ય સંયોગ ધરાવતાં હોય છે. દૂરથી ગન્ધ આવવામાં પણ દૂરથી ગન્ધવાળાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોનું નાકની પાસે આવવાનું અવશ્ય હોય છે. કાનથી સાંભળવાનું પણ, દૂરથી આવતા શબ્દો કાનની સાથે અથડાય છે, ત્યારે જ થાય છે.

એ રીતે શ્રોત્ર, ત્વચા, નાક અને કાન એ ચારે ઇન્દ્રિયો વસ્તુની સાથે સંયુક્ત થઈ યોગતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે; પરંતુ ચક્ષુ એ બાબતમાં ઉલટી છે. ચક્ષુથી દેખાતા દૂરના વૃક્ષ વગેરે પદાર્થો ચક્ષુની પાસે આવતા નથી, એ ખુલ્લું છે, તેમ ચક્ષુ પણ શરીરથી બહાર નિકળી તે પદાર્થો પાસે જતી નથી. આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે—ચક્ષુથી જોવામાં વસ્તુની સાથે ચક્ષુનો સંયોગ થતો નથી. અતઃચેવ ચક્ષુને ન્યાયસાધામાં ‘અપ્રાપ્યકારિ’ કહે છે. અર્થાત્ ‘અપ્રાપ્ય’ એટલે પ્રાપ્તિ કર્યા વગર—સંયોગ કર્યા વગર ‘કારિ’ એટલે વિષયને ગ્રહણ કરનાર. આનાથી ઉલટી ચાર ઇન્દ્રિયો ‘પ્રાપ્યકારિ’ કહેવાય છે. મન પણ ચક્ષુની જેમ અપ્રાપ્યકારિ છે.

પ્રત્યક્ષથી ઉલટું પરીક્ષ પ્રમાણ છે. પરીક્ષ વિષયનો અવબોધ પરીક્ષ પ્રમાણથી થાય છે. પરીક્ષ પ્રમાણના પાંચ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે—સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ. પૂર્વે અનુભવ કરેલી વસ્તુની યાદી થવી, એ સ્મરણ છે. સ્મરણ, અનુભૂત વસ્તુ ઉપર બરાબર પ્રકાશ નાંખે છે, અતએવ તે ‘પ્રમાણ’ છે.

ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ, જ્યારે હાથ આવે છે, ત્યારે “ તેજ આ ” એવું જે જ્ઞાન સ્ફુરે છે, તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. પૂર્વે જોએલો માણસ જ્યારે ફરી મળે છે, ત્યારે “ સોડયં દેવદત્તઃ ” અર્થાત્ “ તે આ દેવદત્ત ” એવું જે પ્રતિભાન થાય છે, તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે.

સ્મરણ થવામાં પૂર્વ થયેલ અનુભવજ્ઞ કારણ છે. જ્યારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થવામાં અનુભવ અને સ્મરણ એ બંને ભાગ લે છે. સ્મરણમાં ‘ તે ઘડો ’ એવું સ્ફુરણ થાય છે, જ્યારે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં “ તે આ ઘડો ” એવો પ્રતિભાસ હોય છે. આથી એ બંનેની ભિન્નતા સમજી શકાય છે. ખોવાયેલી વસ્તુને દેખવાથી અથવા પૂર્વે દેખેલ મનુષ્યને જોવાથી ઉત્પન્ન થતા ‘ તેજ આ ’ એવા જ્ઞાનમાં ‘ તેજ ’ એ ભાગ સ્મરણરૂપ છે, અને ‘ આ ’ એ ભાગ ઉપસ્થિત વસ્તુ કે મનુષ્યને દેખવારૂપ અનુભવ છે. આ અનુભવ અને સ્મરણ એ બંનેના સંમિશ્રણરૂપ ‘ તેજ આ ’ એ અખંડ જ્ઞાન ‘ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ’ છે.

કાષ એક ગૃહસ્થે કદાપિ રોઝ જોયું નહોતું. એક વખતે કાષ જોવાળના કહેવાથી એને જ્ઞાન થયું કે—ગાયના જેવું રોઝ હોય છે. કાષ વખતે જંગલમાં ચક્કર મારવા ગયેલા તેને રોઝ સહામે મળ્યું. રોઝને દેખવાથી તેને ઝટ ‘ ગાયના જેવું જે હોય છે, તે ’ એવી સ્મૃતિ (યાદી) આવી. એ સ્મરણ અને ‘ આ ’ એવું રોઝનું પ્રત્યક્ષ દર્શન, એ બેના મિશ્રણરૂપ ‘ તે જ આ રોઝ ’ એ વિશિષ્ટ જ્ઞાન જે થાય છે, તે ‘ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ’ છે. આવી રીતે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં ધણાં ઉદાહરણ છે.

તર્ક—જે વસ્તુ જેનાથી જુદી પડતી નથી, જે વસ્તુ જેના વગર રહેતી નથી, એ વસ્તુનો એની સાથેનો જે સહભાવરૂપ (સાથે રહેવા રૂપ) સંબન્ધ છે, તે સંબન્ધને નિશ્ચય કરી આપનાર ‘ તર્ક ’ છે. દષ્ટાંત તરીકે—ધૂમ, અગ્નિ વિના હોતો નથી—અગ્નિ વિના રહેતો નથી, જ્યાં જ્યાં

ધૂમ છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે, એવો કોઈ ધૂમવાન પ્રદેશ નથી કે જ્યાં અગ્નિ ન હોય; આવો જે ધૂમ અને અગ્નિનો સંબંધ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો—ધૂમમાં રહેલો અગ્નિની સાથે રહેવાનો જે નિશ્ચલ નિયમ, તે તર્કથી સાબિત થઈ શકે છે. એ નિયમને ન્યાયશાસ્ત્રિઓ ‘વ્યાપ્તિ’ કહે છે. ધૂમમાં જ્યાં સુધી અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય ન થયો હોય, ત્યાં સુધી ધૂમને દેખવા છતાં અગ્નિનું અનુમાન થઈ શકે નહિ, એ ખુલ્લી વાત છે. જેણે ધૂમમાં અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે જ મનુષ્ય ધૂમ દેખી તે સ્થળે અગ્નિ હોવાનું ચોક્કસ અનુમાન કરી શકે છે. આ હકીકતથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુમાનને માટે વ્યાપ્તિનિશ્ચય થવાની જરૂર છે, અને વ્યાપ્તિનિશ્ચય તર્ક ઉપર આધાર રાખે છે.

એ વસ્તુઓ, અનેક જગ્યાએ સાથે રહેલી દેખવાથી એનો વ્યાપ્તિ-નિયમ સિદ્ધ થતો નથી, કિન્તુ એ એને જુદી પડવામાં શો વાંધો છે, એ તપાસતાં, વાંધો સિદ્ધ થતો હોય તોજ એ બંનેનો વ્યાપ્તિનિયમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આવી રીતે એ વસ્તુના સાહચર્યની પરીક્ષા કરવાનો જે અધ્યવસાય, તે તર્ક છે. ધૂમ અને અગ્નિના સંબંધમાં પણ—“જો અગ્નિ વિના ધૂમ હોય, તો તે અગ્નિનું કાર્ય થશે નહિ, અને એમ થવાથી ધૂમની અપેક્ષાવાળાઓ જે નિયમેન અગ્નિની શોધ કરે છે, તે કરશે નહિ, આમ થતાં અગ્નિ અને ધૂમની પરસ્પર કારણ-કાર્યતા, જે લોકપ્રસિદ્ધ છે, તે ટકશે નહિ”—આવા પ્રકારના તર્કથીજ તે એની વ્યાપ્તિ સાબિત થાય છે; અને એ વ્યાપ્તિનિશ્ચયના બલથી અનુમાન કરાય છે; અતએવ ‘તર્ક’ પ્રમાણ છે.

અનુમાન—જે વસ્તુનું અનુમાન કરવું હોય, તે વસ્તુને છોડી નહિ રહેનારા એવા પદાર્થનું, બીજા શબ્દોમાં—હેતુનું દર્શન થવું જોઈએ, અને એ હેતુમાં અનુમેય (સાધ્ય) વસ્તુની વ્યાપ્તિ રહ્યાનું સ્મરણ હોવું જોઈએ, ત્યારેજ કોઈ પણ વસ્તુનું અનુમાન થઈ શકે છે.^૧

જેવી રીતે, કોઈ સ્થળે ધૂમની રેખા કોઈ માણસની નજરે દેખાઈ. તે ધૂમની રેખા જોવાથી અને તે ધૂમમાં અગ્નિની વ્યાપ્તિ હોવાનું યાદ આવવાથી તે માણસને ઝટ તે સ્થળે અગ્નિ હોવાનું અનુમાન સ્પુરે છે.

એ માટે અનુમાન થવામાં, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હેતુનું દર્શન અને હેતુમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ હોવાનું સ્મરણ અવશ્ય થવું જોઈએ.

‘હેતુ’ ‘સાધ્ય’ ‘અનુમેય’ વગેરે બધા ન્યાયશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ શબ્દો છે. ‘હેતુ’ એટલે સાધ્યને સિદ્ધ કરી આપનાર વસ્તુ. જેવી રીતે પૂર્વ કથિત ઉદાહરણમાં ‘ધૂમ’ હેતુનું લક્ષણ-સાધ્યથી કદાપિ ક્યાંઈ જુદું ન રહેતું એ છે. હેતુને ‘સાધન’ પણ કહે છે. ‘લિંગ’ એ પણ સાધનનુંજ નામાન્તર છે. ‘સાધ્ય’ એ, કે જે વસ્તુનું અનુમાન કરવાનું હોય. જેવી રીતે પૂર્વોક્ત ઉદાહરણમાં ‘અગ્નિ’ ‘અનુમેય’ એ સાધ્યનું નામાન્તર છે.

ખીજના સમજાવ્યા વગર પોતાનીજ બુદ્ધિથી હેતુદ્વારા જે અનુમાન કરાય છે, તે ‘સ્વાર્થાનુમાન’ કહેવાય છે. ખીજને સમજાવવા જે અનુમાનપ્રયોગ, જેવી રીતે કે-“અહિં અગ્નિ છે, કારણ કે ધૂમ દેખાય છે, જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ નિયમેન હોય છે, જેમ રસોડામાં, અહીં પણ ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે, માટે અહીં અવશ્ય અગ્નિ હોવી જોઈએ”-એ પ્રકારે કરવામાં આવે છે, તે ‘પરાર્થાનુમાન’ કહેવાય છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ પ્રકારનાં વાક્યો પ્રાયઃ પરાર્થાનુમાનમાં જોડાય છે. “આ અગ્નિવાળો પ્રદેશ હોવો જોઈએ” એ ‘પ્રતિજ્ઞા’ વાક્ય છે. “કારણ કે અહીં ધૂમ દેખાય છે” એ ‘હેતુ’ વાક્ય છે. “રસોડાનું ઉદાહરણ આપવું” એ ‘ઉદાહરણ’ વાક્ય છે. ઉદાહરણ આપ્યા પછી-“અહીં પણ (રસોડાની જેમ) ધૂમ દેખાઈ રહ્યો છે” એ ‘ઉપનય’ વાક્ય છે. “માટે અહીં અગ્નિ અવશ્ય છે” એ ‘નિગમન’ વાક્ય છે. આવી રીતે સર્વ અનુમાનોમાં યથાસંભવ અનુસન્ધાન કરી લેવું.

જે હેતુ ખોટો હોય, તે ‘હેત્વાભાસ’ કહેવાય છે. હેત્વાભાસથી સાચું અનુમાન કાઢી શકાતું નથી.

આગમ. જેમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન આદિ પ્રમાણોથી વિરૂદ્ધ કથન ન હોય અને આત્માની ઉન્નતિને લગતો જેમાં ભૂરિ ભૂરિ ઉપદેશ કર્યો હોય, એવું-તત્ત્વના ગંભીર સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડનાર, રાગદ્વેષ ઉપર દબાવ કરી શકનાર, પરમપવિત્ર શાસ્ત્ર ‘આગમ’ કહેવાય છે.

સદ્બુદ્ધિથી યથાર્થ જોલનારને 'આપ્ત' કહેવામાં આવે છે. સદ્બુદ્ધિ પ્રથમ નંબરે આત્મ એ છે કે-જેના રાગ આદિ સર્વ દોષો ક્ષીણ થયા છે અને જેણે નિર્મળ જ્ઞાનથી બહુ ઉંચા પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

આગમમાં પ્રકાશ કરેલું તત્ત્વજ્ઞાન અતિગંભીર હોય છે. અતએવ તટસ્થભાવથી વિચાર કરવામાં ન આવે, તો અર્થનો અનર્થ થઇ જવા પૂર્ણ સંભવ રહે છે. દુરાગ્રહનો ત્યાગ, જિજ્ઞાસાગુણની પ્રબલતા અને સ્થિર તથા સૂક્ષ્મદષ્ટિ, એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત થયાં હોય, તો આગમનાં તત્ત્વોના ઉંડાણ ભાગમાં પણ નિર્ભીકતાથી વિચરી શકાય છે. અસ્તુ.

પ્રમાણની વ્યાખ્યા જોઇ. વાદબૂમીમાં પ્રાયઃ અન્ય પ્રમાણો કરતાં પ્રધાને ભાગ લેનાર અનુમાનપ્રમાણ છે. પણ તે ગમે તેમ તો પરોક્ષ-જ પ્રમાણ છે. પરોક્ષપ્રમાણથી જેટલો પ્રકાશ પડતો હોય તેટલોજ પડે; પ્રત્યક્ષપ્રમાણના જેટલું અજવાળું તેનાથી પડી શકે નહિ. પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, જે ઇન્દ્રિયજનિત છે, તે પણ બહુ મહત્ત્વનું લેખી શકાય નહિ. અતીન્દ્રિય પદાર્થો માટે તો તે નકામું છે. એથી તો અમુક અપેક્ષાએ અનુમાનપ્રમાણનો દરજ્જો ઉંચો કહી શકાય, કે જે અતીન્દ્રિય પદાર્થો ઉપર પણ કેટલેક અંશે પ્રકાશ નાંખે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ જ્યાં સુધી આત્મસ્પર્શી અનુભવજ્ઞાન પ્રકટ ન થાય, ત્યાં સુધી અધાર્જન છે, એ ચોક્કસ સમજી રાખવું. એ જ્ઞાન પ્રકટ થયેથીજ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો સુદઢ સાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે અને સંશય કે ભ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થનારા કલહો શાન્ત થઇ જાય છે. આને માટે આત્મા ઉપરનાં આવરણોનો હ્રાસ થવાની અગત્ય છે, અને એજ અગત્યતા કર્તવ્ય માટે મધ્યસ્થભાવદ્વારા કુતર્કનો નાશ કરી મિથ્યાદષ્ટિમાંથી મુક્ત થવાની જરૂર છે.

પ્રકૃતમેવ—

અતીન્દ્રિયાર્થાં यदि हेतुवादैर्विनिश्चयाध्वानमधिभ्रयेयुः ।

एतावतः कालत एव तेषु सुनिश्चयः प्राज्ञवरैः कृतः स्यात् ॥૧૨॥

If incontrovertibly logical proof had been possible as regards matters beyond the reach of senses, the

pre-eminently learned men could have arrived at a definite conclusion long before the time. (112)

“ અતીન્દ્રિય પદાર્થો ને હેતુવાદ વડે (તર્ક-અનુમાનની કાટીઓ વડે) નિશ્ચયના માર્ગમાં આવી શકતા હોત, તે આટલા કાળે વિદ્વાનોએ તે પદાર્થોનો ક્યારનોએ નિશ્ચય કરી લીધો હોત ”—૧૧૨.

तस्मात् कुतर्कग्रह उज्झितव्यो नानेन कोऽप्यस्ति फलोपलम्भः ।
मध्यस्थभावे च कृतावकाशे सम्यग्दृशां सम्भविता विकासः ॥११३॥

Therefore none should tenaciously adhere to fallacious reasoning; it leads to no good result, impartial attitude renders spiritual progress possible in the case of the thoughtful. (113)

“ માટે કુતર્કરૂપ ગ્રહ ત્યાગ કરવા લાયક છે. એથી કાંઈ નાતની ફલસિદ્ધિ થતી નથી. મધ્યસ્થભાવ (પક્ષપાતરહિત દષ્ટિ) ધારણ કરવામાં આવે, તોજ (અજ્ઞાન, સંદેહ, ભ્રમરૂપ પડછાઓના હઠી જવાથી) સદૃશ દષ્ટિઓનો વિકાસ થઈ શકે છે ”—૧૧૩.

सम्यग्दृष्टीः प्रस्तुबन् पञ्चमी स्थिरां दृष्टिं प्राह—

सम्यग्दृष्टाः सन्ति चतस एताः स्थिरा च कान्ता च प्रभा परा च ।
प्रत्याहृतिस्तत्र भवेत् स्थिरायां स्याद् दर्शनं भ्रान्तिविवर्जितं चा॥११४॥

The stages where true discrimination arises, are four namely Sthirā, Kāntā, Prabhā and Parā. While under the aspect of Sthirā there is a complete withdrawal of all senses from sensual objects, the perception is clear. (free from doubt.) (114)

સમ્યગ્દષ્ટિઓનો પ્રસ્તાવ અને સ્થિરાદષ્ટિ—

“ (મિથ્યાદષ્ટિઓ ત્યાર કહી, હવે ત્યાર સમ્યગ્ દષ્ટિઓ નોખાએ,)

સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા એ ચાર સમ્યગ્ દષ્ટિઓ છે. તેમાં પ્રથમ સ્થિરાદષ્ટિમાં યોગનું પાંચમું અંગ પ્રત્યાહાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ દષ્ટિમાં આંતરિહિત બોધ વર્તે છે.”—૧૧૪

પ્રત્યાહૃતેર્ગ્રન્થિવિભેદનેન સ્ફુરદ્વિવેકોઽજ્જ્વલમાનસાનામ્ ।

સંસારચેષ્ટા પ્રતિભાતિ બાલધૂર્લગૃહક્રીડનસન્નિભૈવ ॥ ૧૧૫ ॥

Pratyāhāra cuts the Karmic Knot and generates Viveka (discrimination) in those who are enlightened. A display of worldliness appears like a structure of sand erected by children. (115)

“ પ્રત્યાહારદ્વારા ગ્રન્થિભેદ વડે જેઓના ઉન્નવ્વલ હૃદયમાં ઉત્તમ વિવેકનું સ્ફુરણ થયું છે, એવા મહાત્માઓને સંસારનો સમગ્ર પ્રપંચ ધૂળનો ઘર બનાવી રમનારાં બાળકોની ચેષ્ટા જેવો લાગે છે.”—૧૧૫

તત્ત્વં પરં જ્યોતિરિહ રૂપં વૈકલ્પિકઃ સર્વ ઉપપ્લવોઽન્યઃ ।

एवं च भोगो भवभोगिभोगाऽऽभोगस्वरूपः प्रतिभासतेऽत्र ॥ ૧૧૬ ॥

Under this aspect the spiritual light is known as the highest truth (to those who are spiritually advanced.). Everything else is phenomenal and thus worldly enjoyments are (to be avoided) like a dreadful expanse of the hood of a serpent. (116)

“ આ દષ્ટિમાં શુદ્ધચેતન્યરૂપ જેવો પરમ વરા સમગ્ર છે. આત્મભાવમાં રમણ કરતાં સર્વ આલેખાવ કાર્યનિક લાગે છે અને સંસારના ભોગો ભવરૂપ સર્પની ફળાના આટોપ સરખા લાગે છે”—૧૧૬

રત્નમ્ભાયા ઉપમોદિતાઽત્ર મૂક્ષમાવબોધસ્ય સમન્વયોઽપિ ।

પ્રત્યાહૃતિઃ સા પુનરાચક્ષે સમાહૃતિર્યાઽર્થત્ત્વં ઇન્દ્રિયાણામ્ ॥ ૧૧૭ ॥

The inner perception which first arises under

this aspect is compared with the lustre of a jewel. It is called Pratyāhṛuti which means total withdrawal of senses from all phenomenal objects. (117)

Notes:—Pratyābhāra means subjugation of senses that is drawing away of the organs from the attachment to the objects of senses. It is practised in many ways:—(1) If one does his work selflessly i. e. without desire to get the fruits of his actions. (2) When one withdraws his senses from all worldly objects, the senses abide in their own nature and their activities in connection with their respective objects come to a standstill. (3) When one contemplates on everything, as similar in nature with his Ātmā. (4) When one focuses his mind on one thing only.

The basis of all these facts rests on the understanding of the connection of the laws of matter with the laws of morality, mentality and spiritual nature. Perceptions come only when the mind, brain-centers, internal organs and external objects work together. It is very difficult and troublesome to withdraw the mind from other objects and concentrate it on one object only. It is wandering from place to place &c. A variety of thoughts of different kinds formed on seeing, hearing, remembering, resolving, loving and hating etc., are attributed to one internal principal, the mind. When it becomes unable to join the centers of perception, it becomes controlled.

The faith-healers and hypnotists practise a part

of pratyāhāra on their patients by their suggestions. Control of this sort is neither desirable nor advisable; because it causes ultimate ruin to the patient. Such irresponsible fanatics, however well-meaning they may be, ruin themselves and their patients. The process tends to sudden spiritual upheaval but on the contrary it, at the same time brings on passivity and morbidity in the patient whose mind becomes ready to act upon ruinous suggestions. Consequently such processes are not advisable. When a student on the path of Yoga gets success in fixing or tearing away his mind to or from the organs of senses at will, he is said to get mastery over pratyāhāra. The out going powers of the mind being checked, the thralldom of senses having ceased he really possesses strength to advance rapidly on the path of Yoga.

“ આ દષ્ટિમાં પ્રકાશમાન થતા બોધને રત્નપ્રલાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. સૂક્ષ્મબોધ અહીં જળહરે છે. આ દષ્ટિમાં જે પ્રત્યાહાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું લક્ષણ છે—વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને હઠાવવી.”-૧૧૭

વ્યાખ્યા.

આ પાંચમી દષ્ટિમાં યોગનું પાંચમું અંગ પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પ્રત્યાહારને માટે આચાર્ય હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્રમાં લખે છે કે—

“ હન્દ્રિયૈઃ સમમાકૃપ્ય વિષયેભ્યઃ પ્રશાન્તધીઃ ।

ધર્મધ્યાનકૃતે તસ્માદ્ મનઃ કુર્વીત નિશ્ચલમ્ + ” ॥

આ શ્લોકનો અર્થ એ છે કે-શાન્તભુદ્ધિવાળાએ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોની સાથે મનને ખેંચી લઇ તેને (મનને) ધર્મધ્યાન માટે નિશ્ચલ બનાવવું. પરંતુ પ્રત્યાહારનો તો માત્ર એટલોજ અર્થ હોઇ શકે

+ હજી પ્રકાશનો, હજી શ્લોક.

છે કે-વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને હઠાવવી * મુનિ પતંગલિ પણ યોગસૂત્રમાં આજ પ્રકારનો ભાવ પ્રત્યાહારના લક્ષણમાં બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે—

“ સ્વવિષયાસમ્પ્રયોગે ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાનુકાર ઇવેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ ” ।

અર્થાત્ પોતાના વિષયના વિયોગકાળે પોતે જાણે ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે છે, એવી ઇન્દ્રિયોની જે સ્થિતિ, તે પ્રત્યાહાર છે.

આ સૂત્રથી પણ એજ મતલબ નિકળે છે કે—શાંતઅવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તને ઇન્દ્રિયો તરફથી જ્યારે બાધા ઉપસ્થિત ન થાય, ત્યારે તે વખતની ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયો સાથે વિષયોનો સંસર્ગ થતાં ચિત્તની શાન્ત વૃત્તિઓ પણ બહુધા ક્ષુભિત થઈ જાય છે. એ માટે ઇન્દ્રિયોને વિષયસંસર્ગથી મુક્ત રાખવી, એજ ચિત્તની સમાધિ જળવવા માટે સર્વોત્તમ સાધન છે, અને એનુંજ નામ પ્રત્યાહાર છે. ઇન્દ્રિયો કેવી ઉચ્છૂંબલ છે, તેને માટે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે—

“ યત્તો હ્યપિ કૌંતેશ ! પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરાન્તિ પ્રસમં મનઃ ” ॥

(બીજો અધ્યાય, ૬૦ મો શ્લોક.)

અર્થાત્—પ્રયત્ન કરતા વિદ્વાન મનુષ્યના મનને પણ તોફાન કરનારી ઇન્દ્રિયો બલાતકારથી હરણ કરે છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે—

“ શબ્દાદિધ્વનુરક્તાનિ નિગૃહ્યાક્ષાણિ યોગવિત્ ।

કુર્યાન્નિત્તાનુકારીણિ પ્રત્યાહારપરાયણઃ ” ॥

આ શ્લોક પ્રત્યાહારનું લક્ષણ બતાવે છે. એનો ભાવાર્થ, પતંગલિના પૂર્વોક્ત પ્રત્યાહારના સૂત્રને મળતો છે. અર્થાત્ ચિત્તની શાન્ત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોને આડી અવળી નહિ રખડાવતાં ચિત્તની માફક-ચિત્તના જેવી

* “ પ્રત્યાહારસ્ત્વિન્દ્રિયાણાં વિષયેભ્યઃ સમાહૃતિઃ ” હેમચન્દ્રાચાર્ય, અભિધાનચિન્તામણિ, પ્રથમ કાંડ.

૧ બીજો પાદ, ૫૪ મું સૂત્ર.

શાન્ત બનાવી દેવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયોત્તો નિરોધ કરવાથી ઇન્દ્રિયો દ્વારા આવનાર સમાધિભંજક વિદ્યોટ્તણી જાય છે; એથી ચિત્તની સ્થિરતા બહુ સંપાદન કરી શકાય છે. એ રીતે ચિત્તની સમાધિ પુષ્ટ થવાથી ઇન્દ્રિયો ઉપર પણ તેની ઘણીજ સારી અસર થાય છે; ત્યાં સુધી કે વિષયોત્તો સંસર્ગ થતાં પણ ઇન્દ્રિયોઃ દ્રવીભૂત થતી નથી. આ માટે પ્રત્યાહાર એ ધ્યાનસિદ્ધિ મેળવવામાં ઘણુંજ અગત્યનું સાધન છે. એના વગર ધ્યાની બનવાની ઇચ્છા કરવી, એ અરેખર આકાશમાં પુખ્ત ઉગાડવાનો મનોરથ કરવા બરાબર છે.

અવેદ્યસંવેદ્યપદાદ્ વિરુદ્ધં સ્યાદ્ વેદ્યસંવેદ્યપદં સ્થિરાયામ્ ।

एतत् पुनर्ग्रन्थिविदारणोत्थं रुचिप्रकारं मुनयो वदन्ति ॥ ११८ ॥

Vedyasamvedyapada (the capacity to comprehend what is comprehensible) the opposite of the Avedyasamvedyapada is awakened under the aspect of Sthirā. This is said by sages to be a particular apprehension rendered possible by the cutting of the Kārmic knot. (118)

“ અવેદ્યસંવેદ્યપદથી વિરુદ્ધ એવું વેદ્યસંવેદ્યપદ આ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. ગ્રન્થિના ભેદથી ઉત્પન્ન થતા વિશુદ્ધતત્ત્વશ્રદ્ધાને ‘ વેદ્યસંવેદ્યપદ ’ કહે છે. ”—૧૧૮

વ્યાખ્યા.

‘ વેદ્યં તત્ત્વં સંવેદ્યતે સમ્યગ્ નિર્ણયતે યેન તદ્ વેદ્યસંવેદ્યમ્ । તદ્ પદં (આશયઃ) વેદ્યસંવેદ્યપદમ્ ’—અર્થાત્ તત્ત્વોના યથાર્થ અવલોકાસરવરૂપ જે આશય તેને વેદ્યસંવેદ્યપદ કહેવામાં આવે છે. **યશોવિજય ઉપાધ્યાય** બાબીશમી દ્રાવિડિકાના પચીશમા શ્લોકની વૃત્તિમાં લખે છે કે—

“ વેદ્યસંવેદ્યપદપ્રજ્ઞાન્તિનિમિત્તં ગ્રન્થિભેદજનિતો રુચિવિશેષઃ ” ।

અર્થાત્ ગ્રન્થિભેદથી પ્રકટ થનાર જે વિશુદ્ધતત્ત્વશ્રદ્ધાને, તે વેદ્યસંવેદ્યપદ ’ શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. યાદ રાખવું કે શબ્દનો યૌગિક

અર્થ કામ આવતો નથી; પણ તેનું ખાસ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત શું છે, તે જોવાની અગત્ય રહે છે. 'ગો' શબ્દનો યૌગિક અર્થ—'ગચ્છતીતિ ગૌઃ' અર્થાત્ 'જે ગતિ કરે તે ગાય'. એવો થાય છે. પરંતુ એથી શું ગતિ કરનારા માણસોને ગો કહી શકાશે? અને એટલી ગાયને શું 'ગો' નહિ કહેવાય? માટે ગો શબ્દનો તે યૌગિક અર્થ નિરર્થક છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બનાવતાં સહેજે યૌગિક અર્થ સ્ફુરે, પણ તે નિષ્પયોગી છે. એ માટે 'ગો' શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જેમ ગોત્વજાતિ છે, અર્થાત્ ગોત્વજાતિ (ગલકંબલાદાકારયુક્ત સંસ્થાનવિશેષ) જેમાં હોય, તેનાજ 'ગો' શબ્દથી વ્યવહાર થાય શકે છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં 'વેદસવેદપદ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિની વિચિત્રતાનુસાર ગમે તે અર્થ ઘડવામાં આવે, પણ તેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત તો અન્યભેદજનિત સમ્યગ્દર્શન છે.

+ સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ બીજા પ્રકરણના અન્તભાગમાં જોઈ આવ્યા છીએ, એટલે એ સંબંધમાં કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી; પરંતુ તેના સંબંધમાં શાસ્ત્રકારોના જે પરસ્પર વિચારભેદો છે, તે તરફ લગાર દષ્ટિપાત કરી જવો હીક લાગે છે. પ્રથમ એ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે કે—મનુષ્ય સમ્યક્ત્વયુક્ત મરણ પામીને કંઈ ગતિએ જાય? આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં કર્મઅન્યકાર મહર્ષિઓ એમ કહે છે કે—તે, વૈમાનિક (ગર્ભ સ્વર્ગ) ગતિએજ જાય. આવા મનુષ્યને એ ગતિ સિવાય બીજી ગતિનો અસંભવ છે. પરંતુ સિદ્ધાન્તકારો આથી જુદું કહે છે. તેઓનું કથન એમ છે કે—મનુષ્ય સમ્યક્ત્વયુક્ત મરણ પામીને દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યચગતિ અને નરકગતિ એમ ચારે ગતિઓમાં જઈ શકે છે. અર્થાત્ સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ પહેલાં જે મનુષ્યે પૂર્વોક્ત ચાર ગતિઓમાં જે ગતિનું આયુષ્ય આંધું હોય, તે મનુષ્ય સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી સમ્યક્ત્વને સાથે લઈ તે ગતિમાં જાય છે. અધોલોકમાં જટ્ટી નરક સુધી સમ્યક્ત્વ સાથે લઈને જવાય છે. (આ વિચારભેદ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને અંગે સમજવો.) વિચારભેદની બીજી બાબત એ છે કે—કર્મઅન્યકારો કહે છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરે છે. (એની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર બતાવી દીધો છે) અને તે સમ્યક્ત્વનો અન્તર્મુહૂર્ત

+ આ લેખ વાંચતા પહેલાં દ્વિતીય પ્રકરણમાં ૪૫ શ્લોક ઉપર આપેલો સમ્યક્ત્વવિષયક લેખ વાંચી જવો; ત્યારેજ આ લેખ સમજી શકાશે.

કાળ પૂર્ણ થયા બાદ ક્ષાયોપશમિકસમ્યદષ્ટિ, મિશ્રદષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ એ ત્રણ સ્થિતિઓ પૈકી યથાસંભવ કોઈ પણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. સિદ્ધાન્તકારો આથી જુદું બતાવે છે. તેઓનું કહેવું એમ છે કે-અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમતઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરે એવો નિયમ નથી. કોઈ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને અને કોઈ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત થયેલ પ્રાણી ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના અનુભવના સમયમાં (યા તે પહેલાં) મિથ્યાત્વમોહનીયનાં દ્રવ્યોના શુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ પુંજ કરતો નથી; એથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો કાળ પૂરો થતાં તે મિથ્યાદષ્ટિઅવસ્થામાંજ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરનારો પ્રાણી પ્રથમતઃ અપૂર્વકરણ વડે મિથ્યાત્વમોહનીયદ્રવ્યના ત્રણ પુંજે કરે છે, અને ત્યાર પછી અનિવૃત્તિકરણના સામર્થ્ય વડે શુદ્ધપુંજના અનુભવરૂપ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.

ત્રેણી વિનાનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિજ પામે છે, એમાં સિદ્ધાન્તકારો અને કર્મગ્રન્થકારો સહમત છે, પરંતુ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ ન પ્રાપ્ત કરી શકે, એમ કર્મગ્રન્થકારોનું કહેવું છે, ન્યારે સિદ્ધાન્તકારો તેથી ઉલટું-પ્રાપ્ત કરી શકે, એમ બતાવે છે.

ત્રીજો વિચારભેદ એ છે કે-ગ્રન્થભેદ અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી પ્રાણી ન્યારે મિથ્યાત્વદશામાં જાય, ત્યારે તે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ બાંધે યા ન બાંધે ? એ સવાલ છે. એના સમાધાનમાં સૈદ્ધાન્તિક મહર્ષિઓ કહે છે કે-ન બાંધે, ન્યારે કર્મગ્રન્થકારો એમ કહે છે કે-કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે, પણ ઉત્કૃષ્ટરસ (ઉત્કૃષ્ટ ચિકાશ) વાળાં કર્મો બાંધવાનો સંભવ નથી. આ બંને ભિન્ન વિચારોમાં એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે-ગ્રન્થભેદ થઈ ગયા પછી મિથ્યાત્વદશામાં જવા છતાં અને બીજા મિથ્યાદષ્ટિઓના જેવી બાહ્ય ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ તે પ્રાણીનો તેવો શુભ પરિણામ તો હોવો જોઈએ કે જેના લીધે તે અન્ય અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિઓની જેમ, કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કે ઉત્કૃષ્ટ રસ બાંધી શકતો નથી.

સમ્યક્ત્વને લગતી કેટલીક હકીકત ટૂંકમાં યાદ કરી જવી અહીં અસ્થાને નથી. ઉપશમશ્રેણીના વખતનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અનન્તાનુબન્ધી (અતિતીવ્ર) ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કષાયો અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વમોહનીય એ સાતનો ઉપશમ થવાથી પ્રકટ થાય છે; અને પ્રાથમિક સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વમોહનીય અને અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધાદિકષાયના ઉપશમથી પ્રકટે છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને માટે પણ સર્વોક્ત અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાય અને મિથ્યાત્વાદિ ત્રણ એ સાતનો ક્ષય થવો જોઈએ છે. વર્તમાન પંચમ કાળમાં ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ સમ્યક્ત્વો સંભવિત છે, પણ ઉત્પન્ન તો પૂર્વનાં મેજ થઈ શકે. ક્ષાયિકની નિષ્પત્તિ જિનકાલિક મનુષ્યોને માટે બતાવી છે. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક છાસક સાગરોપમની છે અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અવિનાશી છે, પરંતુ ભવસ્થિતિની અપેક્ષાએ તેનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકાળ સાધિક તેત્રીશ સાગરોપમ અને જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને માટેનો જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકાળ અન્તર્મુહૂર્ત પૂર્વે બતાવીજ દીધો છે.

ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા (એ ચાર) ગુણસ્થાનોમાંજ પ્રાપ્ત હોય છે, ત્યાંથી આગળ નહિ. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ચોથા ગુણસ્થાનથી લઈ અગ્યારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ચોથા ગુણસ્થાનથી લઈ ચૌદમા પર્યન્ત હોય છે. (સિદ્ધિ અવસ્થામાં પણ છે.)

આખા સંસારમાં વધુમાં વધુ પાંચ વાર ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરાય છે-એક તો પ્રથમ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કાળે અને ચાર વાર ચાર વખત થનારી ઉપશમશ્રેણીઓના સમયે. (આખા સંસારમાં વધુમાં વધુ + ઉપશમશ્રેણી ચાર વારજ સંભવે છે) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ આખા સંસારમાં અસંખ્યશઃ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને ક્ષાયિક એકજ વાર મેળવાય છે.

જૈનશાસ્ત્રકારો સંસારબ્રમણનાં સ્થાનભૂત ચાર ગતિઓ માને છે-

+ ઉપશમની શ્રેણી તે ઉપશમશ્રેણી, મોહનીયકર્મના પ્રકારો ક્રમશઃ ઉપશમાતા જાય, તે ઉપશમના પ્રવાહને ' ઉપશમશ્રેણી ' નામ આપ્યું છે.

સ્વર્ગગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્થંચગતિ અને નરકગતિ. આ ચારે ગતિવાળા પ્રાણિઓ સાથે પૂર્વોક્ત ત્રિવિધ સમ્યક્ત્વના સમ્યન્ધનો વિચાર કરી જવો અહીં અપ્રસ્તુત નથી.

કોઇ પણ પ્રાણી એક ગતિમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને બીજી ગતિમાં સાથે લઇ જઇ શકતો નથી. આ માટે ચારે ગતિઓના પ્રાણિઓને સ્વ-ભવનુંજ (વર્તમાન જિન્દગીનુંજ) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે. (ઉપશમશ્રેણીમાં મરણ પામીને દેવલોકમાં ગયેલાને પર-ભવનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે, એવો મતાન્તર પણ છે.) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો રિથતિકાળ લાંબો છે, એથી તે એક ગતિમાં પ્રાપ્ત કરી બીજી ગતિમાં સાથે લઇ જઇ શકાય છે. જ નરક સુધીના જીવોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પર-ભવનું હોય છે, અને સ્વ-ભવનું પણ સાતમી નરકના જીવોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વ-ભવનુંજ સમજવું. સ્વર્ગગતિવાળા ચારે નિકાયના (ભવનપતિ*, વ્યન્તર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિક) દેવતાઓને સ્વ-ભવ અને પર-ભવનું એમ બંને પ્રકારે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોઇ શકે છે. એવી રીતે મનુષ્ય અને સંસી તિર્થંચોમાં પણ બંને પ્રકારે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સમજી લેવું. આ ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ સંબન્ધી હકીકત સૈદ્ધાન્તિકોના મતે સમજવી. કર્મગ્રન્થિકાનું કહેવું તો જોઇ ગયા છીએ કે તિર્થંચ-મનુષ્યો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ લઇને વૈમાનિકગતિ સિવાય અન્યત્ર જતાજ નથી. ખ્યાલમાં રહે કે નારકજીવો મરીને નારકગતિ તથા સ્વર્ગગતિમાં, અને સ્વર્ગગતિવાળાઓ મરીને સ્વર્ગ તથા નરકગતિમાં જતા નથી. એ માટે નરકમાં અને સ્વર્ગમાં જનારા તિર્થંચ-મનુષ્યોજ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કર્મગ્રન્થકાર કહે છે કે નરકમાં જનારા તિર્થંચ-મનુષ્યો સમ્યક્ત્વને લઇને નરકમાં જઇ શકે નહિ, એ માટે નરકમાં પર-ભવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય નહિ. એજ પ્રમાણે કર્મગ્રન્થિકના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ એ ત્રિવિધ દેવતાઓ અને અસંખ્યેશ્વર્યાયુષ્યવાળા+ મનુષ્યો અને તિર્થંચોને પણ સ્વ-ભવનુંજ ક્ષાયોપશમિક

* ભવનપતિ અને વ્યન્તર દેવતાઓ નીચે રહે છે, જ્યોતિષ (ચન્દ્ર, સૂર્ય વગેરે) દેવો ઉંચે દેખાઇ રહ્યા છે અને વૈમાનિક (વિમાનવાળા) દેવો બહુજ દૂર ઉંચે-જીર્ણલોકમાં રહે છે.

+ પૂર્વ કોટીથી અધિક આયુષ્ય ધરાવનાર મનુષ્ય-તિર્થંચો સંખ્યે-

સમ્યક્ત્વ સમજી લેવું. અસંખ્યેયવર્ષાયુષ્યવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગ-નરકગતિ-માંથી આવેલા હોતા નથી, કિન્તુ મનુષ્ય તિર્થંચગતિમાંથીજ આવેલા હોય છે. આવી સ્થિતિમાં, મનુષ્ય-તિર્થંચો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને લઈ (કાર્મગ્રન્થિકમત પ્રમાણે) વૈમાનિક ગતિ સિવાય અન્યથ નહિ જતા હોવાથી કાર્મગ્રન્થિકમતાનુસાર અસંખ્યેયવર્ષાયુષ્યવાળા મનુષ્ય-તિર્થંચોને પરલવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્યાંથી હોઈ શકે ? સંજી તિર્થંચો પણ (કાર્મગ્રન્થિકના મત પ્રમાણે) પર-લવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ધરાવી શકતા નથી, કેમકે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને સાથે લઈ કોઈ પણ (દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ યા નારક) તિર્થંચગતિમાં આવતો નથી.

કાર્મગ્રન્થિકના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વૈમાનિક દેવતાઓ અને સંખ્યેય વર્ષાયુષ્યવાળા સંજી મનુષ્યોએ જેજ વર્ગમાં પર-લવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંભવે છે; કેમકે મનુષ્ય સમ્યક્ત્વયુક્ત મરીને જ્યારે વૈમાનિક દેવ થાય, ત્યારે તે દેવને તે પર-લવનું સમ્યક્ત્વ છે. તેવીજ રીતે દેવ સમ્યક્ત્વ-યુક્ત મરીને મનુષ્ય થાય, ત્યારે તે મનુષ્યને તે પર-લવનું સમ્યક્ત્વ છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્ય સિવાય અન્ય કોઈ ગતિમાં સ્વ-લવનું હોતું નથી. ત્રણ નરકભૂમિના જીવો અને વૈમાનિક દેવોને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પર-લવનું સમજવું. અસંખ્યેયવર્ષાયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્થંચોને પણ પર-લવનુંજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે. સંખ્યેયવર્ષાયુષ્યવાળા (સંજી) મનુષ્યોને સ્વ-લવનું અને પર-લવનું એમ બંને પ્રકારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે. જે મનુષ્યે વર્તમાનલવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, તેનું તે સ્વ-લવનું છે અને પૂર્વ-લવથી લાવેલા મનુષ્યનું તે પરલવનું છે.

છેલ્લી ચાર નરકવાળાઓ, સંખ્યેયવર્ષાયુષ્યવાળા તિર્થંચો અને લવ-નપતિ, બ્યન્તર-જ્યોતિષ દેવતાઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતું નથી.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જે આગામી લવનું આયુષ્ય બંધાયું હોય, તેજ તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વવાળાને બંધાયેલા આયુષ્યવાળા

યવર્ષોના આયુષ્યવાળા કહેવાતા નથી. ‘પૂર્વ’ એ જૈનપારિભાષિક શબ્દ છે. ૮૪ લાખને ૮૪ લાખે ગુણુવાથી એક ‘પૂર્વ’ થાય છે. એવા કરોડ પૂર્વોના આયુષ્યથી વધારે આયુષ્ય ધરાવનારા મનુષ્ય-તિર્થંચો અસંખ્યેય-વર્ષાયુષ્યવાળા કહેવાય છે. (જુઓ લોકપ્રકાશ, ૨૯ મો સર્ગ.)

ગતિમાં જનું પડે છે, નહિ તો ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વવાળો તેજ લવમાં મુક્તિ-
નેજ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્રણ નરક, વૈમાનિકદેવગતિ અને *અસંખ્યેયવર્ષા-
યુષ્યવાળી મનુષ્ય-તિર્થંચગતિ, એમાંનું કોઈ આયુષ્ય અધ્યાત્મ હોય, તો
ત્યાર પછી ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તે ગતિમાં તેને
જનું જ નોંધાય.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થવા પછી સંસારબ્રમણકાળ વધુમાં વધુ અડધો
પુણ્યલપરાવર્તિ બાકી રહે છે, એ આપણે બીજા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા
છીએ, તે આપશમિક અને ક્ષાયોપશમિકને આશ્રીને સમજવું. ક્ષાયિક
સમ્યક્ત્વ જેને જે લવમાં પ્રાપ્ત થયું, તે, +પ્રાયઃ તે લવથી ત્રીજે
લવે, અથવા ચોથે લવે મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

અહીં + પ્રાયઃ કહેવાનો હેતુ એ છે કે કેટલાક ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વવંત
પાંચમે લવે પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ સંબંધમાં યશોવિજયોપાધ્યાયે
xકર્મપ્રકૃતિની અંદર કૃષ્ણવાસુદેવ અને દુષ્પ્રસહસૂરિનાં ઉદાહરણ આપ્યાં
છે. દુષ્પ્રસહસૂરિ પૂર્વભવીયક્ષાયિકસમ્યક્ત્વયુક્ત પાંચમા આરાના છેડે
થવાના છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે—દેવલોકમાંથી આવનાર
દુષ્પ્રસહસૂરિએ ક્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉપાજ્યું હતું. દેવલોકમાં તો તે
ઉત્પન્ન કરી શકાય નહિ, ત્યારે દેવલોકલવના પૂર્વે મનુષ્યલવમાં તે
ઉત્પન્ન કરેલું હોવું જોઈએ, એમ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે. હવે તે
(દુષ્પ્રસહસૂરિ) મહાત્મા આ પાંચમા આરામાં કાળધર્મ પામીને
સ્વર્ગમાં, અને ત્યાંથી મનુષ્ય થઈ મુક્તિ પામનાર હોવાથી તેમનું
ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પાંચ લવવાળું સમજી શકાય છે. (આ ઉપરથી વર્તમાન
પાંચમા આરામાં ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વનો સર્વથા અભાવ સિદ્ધ થતો નથી.)

કૃષ્ણવાસુદેવના સંબંધમાં વસુદેવહિંડી તથા હૈમનેમિચરિતની+

* ત્રણ પલ્લોપમની ઉત્કૃષ્ટઆયુષ્યસ્થિતિવાળી મનુષ્ય-તિર્થંચ ગતિમાં
સમ્યગ્દષ્ટિવાળો ન જાય. જુઓ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું પાંચમું પદ.

x ૩૨મી ગાથાની વૃત્તિમાં, ૧૯૧ માં પૃષ્ઠે. + આદ્ય પર્વ, અગ્નિ-
રમો સર્ગ, શ્લોક-૫૧, ૫૨.

અંદર પાંચ ભવો બતાવ્યા છે. કૃષ્ણવાસુદેવના ભવથી લઈને પાંચમે ભવે તેઓ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે, એમ ત્યાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી તેમનું ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પાંચ ભવવાળું સિદ્ધ થાય છે.

સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ એમ જે ત્રિપુટીનો ક્રમ બીજા પ્રકરણના અન્તભાગમાં આપણે જોઈ આવ્યા છીએ, તે અન્ય યોગિઓને પણ પ્રકારાન્તરથી મંજૂર છે. **માયા-આર્યનું** સૂત્ર છે કે—

“ પ્રવૃત્તિ-પરાક્રમ-જયાડડ-નન્દ-ઋતમ્મરમેદઃ કર્મયોગઃ ” ।

અર્થાત્—પ્રવૃત્તિ, પરાક્રમ, જય, આનન્દ અને ઋતંભર એટલા ભેદો કર્મયોગના છે.

અહીં ‘ પ્રવૃત્તિ ’ એ છેલ્લું યથાપ્રવૃત્તિકરણ, ‘ પરાક્રમ ’ એ અપૂર્વકરણ, ‘ જય ’ એ પ્રતિબંધાભાવરૂપ અનિવૃત્તિકરણ, ‘ આનન્દ ’ એ સમ્યગ્દર્શનનો લાભ અહો ‘ ઋતંભર ’ એ સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક દેવતાપૂજનાદિવ્યાપાર સમજવો. અસ્તુ.

ચતુર્થગુણસ્થાન વગેરે સમ્યક્ ગુણસ્થાનોની શરૂઆત આ પાંચમી દૃષ્ટિથી થાય છે. આ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં ચતુર્થગુણસ્થાન તો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, કિન્તુ વ્રત-નિયમોમાં યોગ્ય રીતે સ્થિર થતાં આ દૃષ્ટિવાળો એથી આગળના ગુણસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિવાળાને પણ અહિંસા વગેરે યમો હોવાનું જ્યારે બતાવ્યું છે, તો પછી કેવલસમ્યક્ત્વધારી ચતુર્થગુણસ્થાનવાળાને તો તે સુતરાં હોવાજ નોંધ્યો. પરંતુ જે સાધારણ પ્રકારે પ્રથમ દૃષ્ટિવાળાને અહિંસા આદિ યમો પ્રાપ્ત હોય છે, તેના કરતાં ઉચ્ચ કોટીએ ચતુર્થગુણસ્થાનકવાળાને તે પ્રાપ્ત હોય છે. આમ છતાં પણ ચતુર્થગુણસ્થાનવાળો ‘ દેશવિરતિ ’ ન કહી શકાય. એનાં કારણો શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ અનેક રીતે છે, પણ અહીં એટલું જ ધ્યાનમાં રાખવું નોંધ્યો કે શાસ્ત્રોક્તવિધિ અનુસાર યથાર્થરીતે વ્રત-નિયમો પાળવામાં આવે, તોજ દેશવિરતિ નામક પંચમગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.

આ પાંચમી દૃષ્ટિમાં વર્તનારાઓને ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી શકાય છે—ચતુર્થગુણસ્થાની, પંચમગુણસ્થાની અને ષષ્ઠગુણસ્થાની. આમાં પ્રથમના બે આવકો કહેવાય છે અને છેલ્લો મુનિ કહેવાય છે.

હવે આપણે અહિંસા આદિ પાંચ યમો, જે સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક છે, તેને બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરીશું. એક સાધુઓને યોગ્ય અને દ્વિતીય શ્રાવકોને (ગૃહસ્થોને) યોગ્ય. સાધુઓને યોગ્ય યમો ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી મહાવ્રત કહેવાય છે, ન્યારે ગૃહસ્થોને યોગ્ય યમો લઘુપરિમાણવાળા હોવાથી અણુવ્રત કહેવાય છે. આ અણુવ્રતો ઉપરાંત ગૃહસ્થોને માટે જૈનશાસ્ત્રકારો ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો બતાવે છે. આ ઉપરથી પાંચ અણુવ્રતો સાથે એ ગુણુવ્રતો અને શિક્ષાવ્રતોને મેળવતાં ચાર વ્રતો આરાધવાનું ગૃહસ્થધર્મમાં સિદ્ધ થાય છે.

ગૃહસ્થના દ્વાદશવ્રતરૂપ ધર્મનું મૂળ સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વ શી વસ્તુ છે ? એ બાબત દ્વિતીય પ્રકરણના અન્તભાગમાં જોઈ આવ્યા છીએ, અને ત્યાંથી એ સમજી આવ્યા છીએ કે દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વોને યથાર્થ રીતે ઓળખી તે ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી એ સમ્યક્ત્વ છે. આ સમ્યક્ત્વ પ્રથમ પ્રાપ્ત કર્યા પછી દ્વાદશવ્રતના માર્ગ ઉપર આરાહણ કરાય છે.

ગૃહસ્થનાં ચાર વ્રતોમાં પ્રથમ પાંચ અણુવ્રતોને લગાર વિશેષ રીતે જોઈ જઈએ.

૧ સ્થૂલ પ્રાણાતિષાતવિરમણ. અર્થાત્ સ્થૂલહિંસાનો ત્યાગ. સર્વથા કોઈ જીવને મારવો નહિ, એવું વિકટ વ્રત ગૃહસ્થોથી ન પાળી શકાય એ દેખીતું છે. એ માટે એઓના અધિકાર પ્રમાણે સ્થૂલ (મોટી) હિંસા નહિ કરવાનું વ્રત બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્રસ અને સ્થાવર એ બે પ્રકારનાં જીવો પાછળ આપણે જોઈ ગયા છીએ* તેમાં સ્થાવર (પૃથ્વી, જલ વગેરે) જીવોની હિંસાથી સર્વથા બચવાનું અસંભવિત હોવાથી ત્રસ (હાલે ચાલે એવા બેઈન્દ્રિય આદિ) જીવોની હિંસા ન કરવાનું

* પ્રથમ પ્રકરણના ચૌદમા શ્લોકની આખ્યામાં.

વ્રત ગૃહસ્થોએ સ્વીકારવાનું છે. આની અંદર એ અપવાદ છે. એક તો અપરાધી-ગુનેહગારને મારી બક્ષવાનું ન બની શકતું હોય, ત્યારે આ વ્રતનું બંધન નથી, એ, અને ઘર, ખેતર, પાદર વગેરેના સમારંભ-સમારંભમાં ત્રસ જીવેલી પણ હિંસા થવા છતાં આ વ્રતને આધાર આવતી નથી, એ.

આ ઉપરથી-“ નિરપરાધી ત્રસ જીવેતે સંકલ્પથી (બુદ્ધિપૂર્વક-જાણી જોધને) ન હણવા ” એ પ્રથમ વ્રતનો નિકર્ષ છે.*

આ વ્રતમાં સ્થાવર જીવોની હિંસાનો અટકાવ નહિ હોવા છતાં પણ બનતાં સુધી તેની વ્યર્થ હિંસા ન થાય, એ તરફ ખ્યાલ રાખવાનો છે. એ સિવાય અપરાધીના સંબંધમાં પણ વિચારદષ્ટિ રાખવાની છે. સાપ-વિંછીના કરડવાથી તેને અપરાધી સમજી લેવા અને તેને મારવાની ચેષ્ટા કરવી એ બહુ ગેરવ્યાજબી છે. હૃદયમાં દયાની લાગણી પૂરી રહેવી જ જોઈએ, અને સર્વત્ર વિવેકદષ્ટિથી લાભ-અલાભના વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એજ ગૃહસ્થજીવનનો શૃંગાર છે. †

+ ખોદવું, પાડવું સળગાવવું વગેરે વ્યાપાર.

* “ વહ્ન્યુક્તિકુળિત્વાદિ વૃષ્ણા હિંસાફલં સુધીઃ ।

નિરાગ્રહસજન્તૂનાં હિંસાં સહ્કલ્પતસ્યજેત્ ” ॥ ૧ ॥

(હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર, દ્વિતીય પ્રકાશ.)

† અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે-જૈનોનો દયાસંબંધી ઉપદેશ દુનિયાને આયલો બનાવનાર નથી, કિન્તુ જગતને વિવેકનો માર્ગ શિખવનાર છે. વ્યર્થ મારામારી-કાપાકાપી કરવામાં પોતાની શક્તિનો દુરુપયોગ કરવો, એ તામસિક ક્રૂરતા છે. એથી દેશની પાયમાલી થવા સિવાય બીજું કશું પરિણામ આવતું નથી. બાકી તો સાસ્ત્રિકશૌર્યવાળા અનેક પુરાતન અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ જૈન રાજા મહારાજાઓએ (જેઓ મહાન શ્રાવક તરીકે ગવાયા છે) ઘણાં યુધ્ધો ખેડ્યાં છે; અને એવી રીતે રાજાઓ અને ગૃહસ્થોને પોતાની નીતિ-રીતિ પ્રમાણે વર્તવામાં જૈન દષ્ટિએ અટકાવ છેજ નહિ.

સર્વ પ્રકારે અહિંસા પાળવાનું મહાવ્રત સાધુઓને માટે છે. ગૃહ-

એક વાત આ પ્રસંગે જણાવી દેવી જોઈએ કે ગૃહસ્થોએ-
ઉકાળેલું પાણી પીવાનું ન બની શકે તો—કપડાથી ગળાને પાણી પીવાનું
લક્ષ્યમાં રાખવું ઘટે છે. આ વિષયમાં સર્વ વિદ્વાનોના એકજ મત છે.
“ વજ્રપૂતં જલં પિબેત્ ”—“ વસ્ત્રથી ગળેલું શુદ્ધ જળ પીવું, ’ એ મનુજી
વાક્ય પણ પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરમીમાંસામાં પણ કહ્યું છે કે—

“ જઙ્ગિશદંગુલાયામં વિશત્યંગુલવિસ્તૃતમ્ ।

દૃઢં ગલનકં કુર્યાદ્ મૂયો જીવાન્ વિશોધયેત્ ”

અર્થાત્—‘ છત્રીશ આંગળ લાંબું અને વીસ આંગળ વિસ્તારવાળું
મળાણું (પાણી ગળવાનું કપડું) રાખવું અને એથી ગળેલું પાણી વાપરવું. ’

આ શ્લોકમાં—‘ મૂયો જીવાન્ વિશોધયેત્ ’ એ વાક્ય તરફ ધ્યાન
આપવાની અગત્ય છે. એ વાક્યનો અર્થ એ છે કે—“ પછી જીવોનું
પરિશોધન કરવું ” અર્થાત્ જે કપડાથી પાણી ગળ્યું, તે કપડામાં આવેલા

સ્થાનો ધર્મ સાધુઓના ધર્મથી ઘણા ન્યારા અને બહુ દૂર છે. ગૃહસ્થોનું
અહિંસામત સાધુઓની અહિંસાના સોળમાં ભાગે બતાવવામાં આવ્યું છે.
એ ઉપરના લેખથી જાણી આવ્યા છીએ. આ ઉપરથી ગૃહસ્થોના
ધાર્મિક નિયમોમાં કેટલી છૂટ રાખવામાં આવી હોવી જોઈએ, એ વાત
સહજ સમજી શકાય છે.

નિરપરાધીને દયાવવું, એ સંસારનો કાંઈ પણ સભ્ય કબૂલ કરશે
નહિ, અને યોગ્યતા પ્રમાણે અપરાધીની સહામે થવું, એ ગૃહસ્થોની લાઠ-
નને હુનિયાનું કાંઈ ધર્મશાસ્ત્ર અટકાવશે નહિ.

માનસશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો નહિ સમજનાર ધર્મનાં તત્ત્વો સમજી શકતો
નથી. અને એથી એનું જીવન બહુ છિન્નભિન્ન દશામાં મૂકાય છે. લાગ-
ણીના કોઠામાં દયાનો ભાવ ભરેલો રહેવામાંજ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સમા-
યલું છે. જગતનું કલ્યાણ ઉદાર હૃદયના મહાપુરુષોથીજ થઈ શકે છે.
દયાથી વેગળા રહેલા દૂંઝી દૃષ્ટિના સ્વાર્થપ્રિય લોકોનો પગ જે જમા-
નામાં મજબૂત હોય છે, તે જમાનામાં પ્રગ્લને જે ત્રાસ ભોગવવો પડે
છે, તે હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસને જાણનારાઓથી ગુપ્ત નથી.

જન્તુઓ પાછા એમના એમ તે કપડામાંજ રહે તો તે મરી જાય, એ દેખીતું છે. અને એ હિંસાને ધર્મોભિલાષી માણસ આંખથી જતી કરે નહિ. માટે તે કપડાને સંખારો (પાણીમાં આવેલા જન્તુઓ) પાછો પાણીમાંજ પહોંચાડી દેવો જોઈએ. અર્થાત્ તે સંખારો થોડા પાણીમાં નાંખી તે પાણી ન્યાંથી (જે કુવા-તળાવમાંથી) લાવ્યા હોય, તેમાં મેળવી દેવું. આ વાત જોનાનાજ ધરની નથી, કિન્તુ પ્રમાણ અપાયલા આજુજ (ઉત્તરમીમાંસા) ગ્રન્થના—

“ મિયન્તે મિષ્ટોયેને પૂતરાઃ ક્ષારસમ્મવાઃ ।

ક્ષારતોયેન તુ પરે ન કુર્વાત્ સંકરં તતઃ ” ॥

આ શ્લોકથી પણ ખતાવવામાં આવ્યું છે કે—“ ખારા પાણીના પોરા મીઠા પાણીમાં અને મીઠા પાણીના પોરા ખારા પાણીમાં આવવાથી મરી જાય છે, માટે એક ખીજ જલાશયતું વિચિત્ર સ્વભાવનું પાણી ગળ્યા વગરનું સેળમેળ ન કરવું. ”

આ સિવાય મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ વિંશતંગુલમાનંતુ ત્રિંશદંગુલમાયતમ્ ।

તદ્વદ્ધં દ્વિગુણીકૃત્ય માલયિત્વા પિવેજ્જલમ્ ” ॥

“ તસ્મિન્ વદ્ધે સ્થિતાન્ જીવાન્ સ્થાપયેજ્જલમધ્યતઃ ।

એવં કૃત્વા પિવેત્ તોયં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ” ॥

“ વીશ આંગળ પહોળું અને ત્રીશ આંગળ લાંબુ વદ્ધ લઈ તેને એવડું કરી તેનાથી ગળીને પાણી પીવું, અને તે વદ્ધમાં આવેલા જીવોને જળમાં (કુવા વગેરેમાં) નાંખવા. એવી રીતે પાણી પીનાર (ગળ્યા વગર પાણી પીનારની અપેક્ષાએ) સારી ગતિ પામે છે.

આ સિવાય વિષ્ણુપુરાણ વગેરે ખીજ પણ અનેક ગ્રન્થોમાં પાણી ગળીને પીવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

પહેલું અણુવ્રત જોયું. હવે—

૨ સ્થૂલમુષાવાદિરમણુ—સ્થૂલ મુષાવાદનો પરિત્યાગ. સર્વથા-સૂક્ષ્મ પણ અસત્ય નહિ બોલવાની ટેક નહિ રાખી શકનાર ગૃહસ્થોને સ્થૂલ અસત્યનો ત્યાગ કરવાનું આ ખીજ વ્રતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. વેવિશાળ

આદિ પ્રસંગે બર-કન્યાના સંબંધમાં, જનવરના સંબંધમાં, ખેતર-પાદરના સંબંધમાં અને એવાંજ બીજાં મોટાં અસત્ય નહિ ઓલવાનું, તેમજ પારખી થાપણુ નહિ ઓળવવાનું, ખોટી સાક્ષી નહિ પૂરવાનું અને ખોટા લેખ નહિ કરવાનું આ વ્રત છે. +

૩ રથૂલ અદત્તાદાનવિરમણ—રથૂલ ચોરીનો ત્યાગ. સર્વથા સૂક્ષ્મ પણ ચોરીથી બચવાનું અશક્ય સમજનાર ગૃહસ્થોને આ ત્રીજા વ્રતમાં રથૂલ ચોરીનો પરિત્યાગ કરવાનો હોય છે. ખાતર પાડવું, તાળું તોડી લઇ જવું, ગાંઠ કાપવી, દાણચોરી કરવી, ઓણું દેવું-વધારે લેવું, તેમજ રાજા દરે અને પ્રજાની દષ્ટિએ અપમાનપાત્ર થવાય, એવી ચોરી નહિ કરવાનું આ વ્રત છે. કોઇનું રસ્તામાં પડી ગયેલું દ્રવ્ય ઉઠાવી લેવું, કોઇના દાટેલા ધનને ઉપાડી લેવું, કોઇની થાપણને ગટ કરી જવી, એ બધાનો આ વ્રતમાં સારી પેઠે ત્યાગ કરાય છે. ૧

૪ રથૂલ મૈથુનવિરમણ—પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે. વેશ્યા, વિધવા અને કુમારીની સંગતનો ત્યાગ આ વ્રતમાં આવી જાય છે. ૨

૫ પરિમહપરિમાણ. ઇચ્છા અપરિમિત છે. તેને નિયમમાં રાખવી, એ આ વ્રતનો અર્થ છે. ધન, ધાન્ય, સોનું, રૂપું, ઘર, ખેતર, પશુ વગેરે તમામ મિલકતનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિયમ રાખવો. નિયમથી વધારે કમાણી થાય તો તે ધર્મના ક્ષેત્રમાં ખર્ચવી. ઇચ્છાનું

+ “ કન્યા ગોમૂમ્પલીકાનિ ન્યાસાપહરણં તથા ।

કૂટસાક્ષ્યં ચ પઠ્વેતિ સ્થૂલાસંવાન્યકોર્તયન્ ” ॥

—હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

૧ “ પતિતં વિસ્મૃતં નષ્ટં સ્થિતં સ્થાપિતમાહિતમ્ ।

અદત્તં નાદતીત સ્વં પરકોયં ક્વચિત્ સુધીઃ ” ॥ ૧ ॥

—હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

૨ ષણ્ઢવમિન્દ્રિયચ્છેદં વૌક્ષ્યાઽન્નફલં સુધીઃ ।

મંવત્ સ્વદારસંતુષ્ટોઽન્યદારાન્ વા વિવર્જયેત્ ” ॥ ૩ ॥

—હેમચંદ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

પરિમાણ નહિ કરવાથી લોભનું દયાણુ વધુ થાય છે, અને એથી આત્મા અધોગતિમાં આવ્યો જાય છે. આ માટે આ વ્રતની આવશ્યકતા છે.^૧

આ પાંચ આણુવ્રતો પછી ત્રણ ગુણુવ્રતો આવે છે. દિગ્વ્રત, ભોગો-પ્રભોગોપરિમાણ અને અનર્થદંડવિરતિ.

૧ દિગ્વ્રત. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે દિશાઓ તરફ જવા આવવાનો નિયમ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે. લોભવૃત્તિઓ વધતી જતી અટકાવવા આ વ્રતને નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. એટલુંજ નહિ પણ આ વ્રતના બન્ધનથી ક્ષણસિદ્ધિ સ્પષ્ટ છે કે-નિયમબદ્ધ હૃદની બહારના પ્રદેશોમાં રહેતા જીવોની હિસાનો પ્રસંગ રહેતો નથી. ત્યાં રહેલ કન્યા આદિને માટે અસત્યનો, સાક્ષી પૂરવાનો તેમજ ન્યાસાપહારનો સંભવ રહેતો નથી. ત્યાં રહેલ વસ્તુની ચોરીથી પણ દૂર રહેવાય છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓના સમાગમથી પણ બચાય છે. ત્યાંના વૈભવની ઉપેક્ષા પૂરતો સંતોષ પણ રહે છે. એ રીતે સર્વ વ્રતોના પોષક તરીકે આ વ્રતની અગત્ય સ્પષ્ટ સમજ શકાય છે.⁺

૨ ભોગોપભોગોપરિમાણ. એક વાર ભોગમાં આવતા પદાર્થો ભોગ કહેવાય છે. જેવા કે-અનાજ, પાણી વગેરે. વારંવાર ઉપભોગમાં આવતા વસ્ત્ર વગેરે પદાર્થો ઉપભોગ કહેવાય છે. આનું પરિમાણ કરવું-છઞ્છાનુસાર નિરંતર નિયમ રાખવો, એ આ વ્રતનો અર્થ છે.[†] આ વ્રતથી તૃણા-લોણુપતા ઉપર કેવું દયાણુ થાય છે, એ આ વ્રતનો અનુભવ કરવાથી માલુમ પડી શકે છે. શાંતિના માર્ગમાં આગળ વધવાની

૧ “ અસન્તોષમવિશ્વાસમારમ્ભં દુઃસ્વકારણમ્ ।

મત્વા મૂર્છાફલં કુર્યાત્ પરિગ્રહનિવન્નમ્ ” ॥

—હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

† “ દશસ્વપિ કૃતા વિશ્વ યત્ર સીમા ન લક્ષ્યતે ।

હ્યાતં દિગ્વિરતિરિતિ પ્રથમં તદ્ ગુણવ્રતમ્ ” ॥

—હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

† “ ભોગોપભોગયોઃ સંખ્યા શક્ત્યા યત્ર વિધીયતે ।

ભોગોપભોગમાનં તદ્ દ્વૈતીયીકં ગુણવ્રતમ્ ” ॥

—હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

લાલસાના પરિણામે આવેા ભાગ-ભાગે ગ્રહણ કરાય છે, એ માટે જેમાં અનેક જીવોના સંહાર થવાનો સંભવ હોય તેવા પાપમય વેપારો પણ આ વ્રતમાં વર્જી દેવાય છે. અને એ સિવાય મધ, માંસ, કંદમૂળ વગેરે અલક્ષ્ય ચીજો ખાવાનું પણ આ વ્રતમાં નિષિદ્ધ છે.

મધ, માંસનું અલક્ષ્યત્વ તો સુસ્પષ્ટ છે. પરંતુ એ સિવાય કંદમૂળ પણ લક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી. આ વ્રતને જૈનશાસ્ત્રકારોજ નહિ, પરંતુ હિંદુધર્મશાસ્ત્રકારો પણ પ્રતિપાદન કરે છે. જુઓ ! મંતુસ્મૃતિનો પાંચમો અધ્યાય. ત્યાં પાંચમા અને ઓગણીસમા શ્લોકમાં—“ લઘુનં ગૃજ્ઞનં ચૈવ પલાન્દુ ” + + + વગેરે રાષ્ટ્રોદ્ધારી લશણ, ગાજર, કુંગળી વગેરે અલક્ષ્ય ચીજો ખાવાની મનાઇ કરવામાં આવી છે. આ પદાર્થો તામસ સ્વભાવને પુષ્ટિ આપનારા છે. શિવપુરાણ, ઇતિહાસપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં પણ એ પદાર્થો લક્ષણને અયોગ્ય ખતાવ્યા છે.

આ સિવાય કંદોળ (અડદ, મગ, ચણા વગેરે) ની સાથે કાચું ગોરસ (દૂધ, દહીં છાશ) ખાવું તે પણ અલક્ષ્યલક્ષણ છે. આ વ્રતને પદ્મપુરાણના ત્રીજેના શ્લોકથી પણ પુષ્ટિ મળે છે—

“ ગોરસં માષમધે તુ સુદ્રાદિકે તથેવ ચ ।

મક્ષયેત્ તદ્ મન્વેન્મૂનં માંસતુલ્યં યુધિષ્ઠિર ! ” ॥

અર્થાત્ ‘ અડદ, મગ વગેરેની સાથે (કાચું) ગોરસ ખાવું તે હે યુધિષ્ઠિર ! માંસ ખાવા બરાબર છે. ’

એ સિવાય મધુ (મધ) નું લક્ષણ પણ વર્જિત છે. આ વ્રતને મહાભારત વગેરે હિંદુધર્મગ્રંથકારો પણ ટેકા આપે છે.

રાત્રિભોજન પણ અલક્ષ્ય છે. આ વ્રતને માન્ય રાખવા માટે ખીજનું પ્રમાણ શોધવા પહેલાં આપણે સ્વાનુભવથી વિચાર કરવો જોઈએ—

સંધ્યા પડવાની સાથે અનેક જથ્થાપૂર્વક સૂક્ષ્મ જીવો ઉડવા માંડે છે. રાત્રે દીવાની રહામે ખેશુમાર જીવો ફરતા જોવાય છે. ઉઘાડા રાખેલા દીવાના પાત્રમાં પુષ્કળ જીવડાં પડેલાં દેખાય છે, અને એ સિવાય આપણા શરીર ઉપર પણ રાત્રિ પડતાંની સાથે અનેક જીવો ખેસવા માંડે છે; આવી રીતમાં ભોજન ઉપર પણ જીવો અવશ્ય ખેસતા હોવા જોઈએ, એ

ખુલ્લી વાત છે. આથી ભોજનની સાથે જીવડાંને પણ લક્ષણ કરી જવાનું પાપ રાત્રિભોજન કરનારને ચોખ્ખી રીતે લાગતું જણાય છે. કેટલાંક ઝેરી જીવડાં ભોજનની સાથે પેટમાં આવતાં રોગને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. કેટલાંક ઝેરીલા જીવોની અસર તુરત નહિ થતાં લાંબે કાળે પણ થાય છે. ભોજનમાં જૂઠું આવી હોય તો જલોદર પેદા થાય છે. કરોળીયો આવવાથી કોઠ ઉત્પન્ન થાય છે. કાઠી આવવાથી છુદ્ધિ હણાય છે. લાકડાનો કકડો આવી ગયો હોય તો ગળામાં પીડા ભોગવવી પડે છે. માખી આવવાથી વમન થાય છે. અને કાંઈ ઝેરી પ્રાણી ખાવામાં આવી ગયો હોય તો અકાલ મૃત્યુના પંજમાં સપડાવું પડે છે.

સાચકાલે (સૂર્યના અસ્ત થવા પહેલાં) કરેલું ભોજન, રાત્રે સુષ્પ જવાના વખત સુધીમાં ઘણું ખરું જઠરાગ્નિની જ્વાલા ઉપર ચઢી જવાથી નિદ્રામાં તેની માડી અસર થતી નથી. તેથી ઉલટી રીતે વર્તવામાં-રાત્રે ખાઈને થોડીવારમાં સુષ્પ જવાથી, હરફર કરવાનું ન બનવાને લીધે પેટમાં તરતનું ભરેલું અન્ન નિદ્રામાં ઘણી વખતે ગંભીર બીમારી ઉત્પન્ન કરે છે. ભોજન કર્યા પછી થોડું થોડું પાણી પીવાનો ડોક્ટરી નિયમ છે. આ નિયમ, રાત્રિએ જમવાથી જ્ઞેષ્ઠતા પ્રમાણમાં પાણી પીવાનો વખત નહિ મળવાને લીધે સચવાઈ શકે નહિ; અને એથી અજીર્ણ પેદા થાય છે. ‘ અજીર્ણ સર્વ રોગોનું મૂળ છે ’ એ વાત “ અજીર્ણપ્રમથા રોગાઃ ” એ વાક્યથી જગજહેર છે.

આ બધી અનુભવસિદ્ધ બાબતો ઉપરથી-હિંસાના પાપની દૃષ્ટિને બાજુ ઉપર મૂકતાં, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ-રાત્રિએ ભોજન કરવું ગેર-વ્યાજબી હરે છે.

આ સંબંધમાં લગાર ધર્મશાસ્ત્રો તરફ ઉડતી નજરથી જોઈ લઈએ.

હિન્દુધર્મશાસ્ત્રોમાં “ માર્કણ્ડ ” મુનિનું નામ જણીતું છે. તેઓનો અભિપ્રાય-રાત્રિએ ખાવું તે માંસલક્ષણની બરાબર અને રાત્રિએ પાન કરવું તે રૂધિર પીવા બરાબર-છે. તે અર્થનો શ્લોક આ છે—

“ અસ્તં ગતે દિવાનાથે આપો રુધિરમુચ્યતે ।

અન્નં માંસસન્નં પ્રોક્તં માર્કણ્ડેન મહર્ષિણા ” ॥

કૂર્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે—

“ ન દુષ્ટેત્ સર્વભૂતાંનિ નિર્દ્વન્દો નિર્ભયો ભવેત્ ।
ન નક્તં ચૈવમશ્રીયાદ્ રાત્રૌ ધ્યાનપરો ભવેત્ ” ॥

(૨૭ મો અધ્યાય પૃ. ૬૪૫)

“ સર્વ પ્રાણિઓ ઉપર દ્રોહરહિત અને નિર્દ્વન્દ તથા નિર્ભય રહેવાની સાથે રાત્રિએ ભોજન નહિ કરતાં ધ્યાનમાં તત્પર રહે. ”

“ આદિત્યે દર્શયિત્વાઽન્નં મુઞ્જાત પ્રાહ્મુલ્લો નરઃ ” ॥

એ પણ તેજ પુરાણના ૬૫૩ માં પૃષ્ઠનું વાક્ય છે. એનો અર્થ એ છે કે—“ સૂર્યની હૈયાતીમાં ગુરૂ કે વડીલને અન્ન ખતાવી પૂર્વ દિશા તરફ ભોજન કરે. ”

આવી રીતે અન્ય પુરાણો અને અન્ય ગ્રંથોમાં પણ રાત્રિભોજનનો નિષેધ કરનારાં ઘણાં વાક્યો મળી આવે છે. યુધિષ્ઠિરને સંબોધન કરી ત્યાં સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે—ગૃહસ્થ કે સાધુ, કોઈએ રાત્રે પાણી પણ પીતું ન જોઈએ. તે શ્લોક આ છે—

“ નોદકમપિ પાતવ્યં રાત્રાવત્ર યુધિષ્ઠિર ! ।
તપસ્વિનાં વિશેષેણ ગૃહિણાં ચ ત્રિવેકિનામ્ ” ॥

આ શ્લોકમાં તપસ્વિઓ (સાધુ-સંન્યાસિઓ) ને માટે રાત્રિએ પાણી પણ પીવાનો ભાર દઇને નિષેધ કર્યો છે. એ ઉપરાંત ગૃહસ્થોને પણ એ બંધનથી જતા કયાં નથી. આ વ્રતને નહિ પાલનારા ગૃહસ્થોને પણ અવિવેકી ખતાવ્યા છે.

પુરાણોમાં ‘ પ્રદોષવ્રત ’ ‘ નક્તવ્રત ’ ખતાવ્યા ઉપરથી કેટલાકે રાત્રિભોજન તરફ લલચાય છે. પરંતુ આથી રાત્રિભોજનના નિષેધના શ્લોકો અપ્રમાણ હરે, એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ. પૂર્વાપરનો વિરોધ ન આવે, તેમ શાસ્ત્રનાં વાક્યો વિચારવાં જોઈએ. ‘ પ્રદોષો રજનીમુલ્લમ્ ’ એ વાક્યથી સૂર્યના અસ્ત થયા પહેલાંની એ ઘડી જેટલા વખતને રાત્રિનું મુખ સમજવામાં અને તેજ વખતને પ્રદોષકાળ સમજવામાં રાત્રિભોજનના નિષેધક શ્લોકોની સાથે વિરોધ રહેશે નહિ. ‘ નક્ત ’

શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો જો કે રાત્રિ છે, તથાપિ શાસ્ત્રકારો અને વ્યાખ્યાકારો, રાત્રિભોજનના નિષેધનાં અનેક પ્રમાણુભૂત વાક્યો સાથે બાધ ન આવે—સંગતિ થાય એ માટે ‘નક્ત’ શબ્દથી સૂર્યની અસ્તદશા પહેલાંની બે ઘડીનો વખત લેવાનું બતાવે છે.^૧

જેવી રીતે કે—

“ દિવસસ્વાષ્ટમે ભાગે મન્દીભૂતે દિવાકરે ।

एतद् नक्तं विजानीयाद् न नक्तं निशि भोजनम् ” ॥

“ મુદ્ધત્તોર્નં દિનં નક્તં પ્રવદન્તિ મનોષિનઃ ।

नक्षत्रदर्शनात्नक्तं नाहं मन्ये गणाधिप ! ” ॥

૧ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ લેવામાં વિરોધ જણાતો હોય, તો ગૌણ શક્તિથી (લક્ષણથી) ઘટતો અર્થ લેવાય છે. ખાસ ‘અમદાવાદ’ માં રહેનારો, જેમ બોલે છે કે—“ હું અમદાવાદ રહું છું. ” તેમ, અમદાવાદની પાસેના નાના ગામડામાં રહેનારો પણ બોલે છે કે—“ હું અમદાવાદ રહું છું. ” એકજ જાતનાં આ બે વાક્યોનો એકજ અર્થ થાય નહિ, એમ પામર પણ સમજી શકે છે. એકજ અર્થ લેવામાં આવે તો ખરી વાત ઉડી જાય. માટે કોઈ સ્થળે ‘અમદાવાદ’ શબ્દથી ખાસ ‘અમદાવાદ’ શહેર સમજવાનું હોય છે અને કોઈ સ્થળે ‘અમદાવાદ’ શબ્દથી ‘અમદાવાદ’ શહેર સમજવામાં વાંધો આવતો હોય તો અમદાવાદની પાસેનું ગામડું સમજવું પડે છે. આવી રીતે મુખ્ય—ગૌણ અર્થનો વ્યવહાર લોકમાં પણ અનુભવાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મુખ્ય અર્થને કહેનાર શબ્દથી મુખ્ય અર્થના સમીપની વસ્તુ પણ પ્રકરણાનુસાર સમજવામાં વાંધો રહેતો નથી. આ નીતિ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ ‘નક્ત’ શબ્દથી મુખ્ય અર્થ રાત્રિ જ્યાં ન ઘટતી હોય ત્યાં રાત્રિનો સમીપ ભાગ અર્થાત્ સૂર્યની અસ્તદશા પહેલાંની બે ઘડી જેટલો વખત લેવામાં કોઈ જાતનો વાંધો નથી. ‘નક્ત’ શબ્દથી મુખ્ય અર્થ રાત્રિ લેવામાં રાત્રિભોજનના નિષેધનાં અનેક પ્રમાણુને વાંધો ઉઠાવનાર જોઈએ છીએ. માટેજ પૂર્વાક્ત ગૌણ અર્થ લેવાની જરૂર પડી છે. જ્યાં જ્યાં ગૌણ અર્થ લેવાય છે, ત્યાં બધે મુખ્ય અર્થ લેવામાં બાધા હોવાનું કારણ સમજવું,

અર્થાત—દિવસના આરંભ લાગને અથવા સૂર્યની અસ્તદશા પહેલાંની એ ઘડીના વખતને ‘ નક્ત ’ કહેવામાં આવે છે. અતએવ રાત્રિએ ખાવું એ ‘ નક્તવ્રત ’ તો અર્થ નથી. બીજા શ્લોકમાં ગણેશજીને ઉદેશીને કહેલું ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે કે—જ્યારે નક્ત્રો દેખાય, તે વખતને હું ‘ નક્ત ’ માનતો નથી.

વળી—

“ અમ્ભોદપટલચ્છવે નાશ્નન્તિ રવિમण्डले ।

અસ્તંગતે તુ મુંજ્જાના અહો ! માનોઃ સુસેવકાઃ ? ” ॥

“ યે રાત્રૌ સર્વદાડડહારં વર્જયન્તિ સુમેધસઃ ।

તેષાં પક્ષોપવાસસ્ય ફલં માસેન જાયતે ” ॥

“ મૃતે સ્વજનમાત્રેડપિ સૂતકં જાયતે કિલ ।

અસ્તંગતે દિવાનાયે મોજનં કિયતે કથમ્ ? ” ॥

‘ જે સૂર્યના લકતો, જ્યારે સૂર્યમંડલ મેધપટલથી આચ્છાદિત થાય છે, ત્યારે ભોજન કરતા નથી; તેજ સૂર્યના લકતો સૂર્યની અસ્ત દશામાં પણ ભોજન કરે એ કેવું આશ્ચર્ય ? જેઓ હમેશાં રાત્રિભોજનથી વિરક્ત છે, તેઓ પ્રતિદિન રાત્રિના અડધા દિવસના ઉપવાસી બનવાથી એક મહીનામાં પંદર ઉપવાસતું ફળ મેળવે છે. સ્વજનમાત્રના (સ્વકુટુંબમાંથી કોઈના) મરવાથી પણ સૂતક આવે છે, એટલે તે દશામાં કોઈ ભોજન કરતું નથી, તો દિવસનો નાથ સૂર્ય અસ્ત થયા પછી તો ભોજન કરાયજ કેમ ? ’

વળી—

“ દેવૈસ્તુ મુક્તં પૂર્વાહ્ણે મધ્યાહ્ણે ઋષિમિસ્તથા ।

અપરાહ્ણે ચ પિતૃભિઃ સાયાહ્ણે દૈત્યદાનવૈઃ ” ॥

“ સન્ધ્યાયાં યક્ષરક્ષોમિઃ સદા મુક્તં કુલોદ્વહ ! ।

સર્વવેલામતિક્રમ્ય રાત્રૌ મુક્તમમોજનમ્ ” ॥

—આ એ શ્લોકોથી યુધિષ્ઠિરને કહેવામાં આવ્યું છે કે—“ હે યુધિષ્ઠિર ! દેવતાઓ દિવસના પૂર્વ ભાગમાં, ઋષિઓ મધ્યાહ્ણકાલમાં, પિતૃલોકો અપોર પછીના વખતમાં, દૈત્ય-દાનવો સાયંકાલે અને યક્ષ-રાક્ષસો

સન્ધ્યા વખતે ભોજન કરે છે. પરન્તુ એ બધો વખત છોડી રાત્રે જે ભોજન કરવું છે, તે દુષ્ટ ભોજન છે.

આજ વાતની પુષ્ટિમાં—રાત્રિએ જે છ કામ કરવાં વર્જિત છે, તેમાં રાત્રિભોજન પણ ખાસ ભાર દઇને ગણવામાં આવ્યું છે, અને તે આ સ્ત્રોક છે—

“ નૈવાડ્ઢુતિર્નિચ સ્નાનં ન શ્રાદ્ધં દેવતાર્ચનમ્ ।

દાનં વા વિહિતં રાત્રૌ ભોજનં તુ વિશેષતઃ ” ॥

અર્થાત્ આહુતિ, સ્નાન, શ્રાદ્ધ, દેવપૂજન, દાન અને વિશેષ કરીને ભોજન રાત્રે ન કરવું જોઇએ.

આ વિષયમાં ‘ આયુર્વેદ ’ નો પણ એજ મુદ્રાલેખ છે કે—

“ હ્રામિપદ્મસંકોચઘ્વંડરોચિરપાયતઃ ।

બતો નક્તં ન મોક્તવ્યં સૂક્ષ્મજીવાદનાદપિ ” ॥

—સૂર્યના અસ્ત થયા પછી હૃદયકમલ અને નાભિકમલ એ બંને સંકોચાઇ જાય છે, એથી, અને સૂક્ષ્મજીવોનું પણ ભોજનની સાથે ભક્ષણ થઇ જતું હોવાથી રાત્રિએ ભોજન કરવું નહિ.

એ રીતે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય સંબન્ધી રીતસર ખ્યાલ રાખી તદ્દનુસાર વર્તન રાખવાનું આ વ્રતમાં સમજવું.

૩. અનર્થદંડવિરમણ. વગર પ્રયોજને દંડાવું—કર્મથી બચાવું એ અનર્થદંડ છે. એનાથી હંડવું એ આ વ્રતનો અર્થ છે. ફોગટ ખરાબ ધ્યાન ન કરવું, વર્થ પાપનો ઉપદેશ ન આપવો અને નિરર્થક બીજાને હિંસક ઉપકરણો ન દેવાં એ આ વ્રતનું પાલન છે. એ સિવાય ખેલ-તમાશા જોવા, ગપ્પાં-સપ્પાં મારવાં, ઠઠ્ઠા-મરકરીની મોજ ઉડાવવી એ બધું પ્રમાદાચરણ પણ આ વ્રતની અંદર યથાશક્તિ છોડવું જોઇએ છે. *

× “ આર્ત્ત રૌદ્રમપધ્યાનં પાપકર્મોપદેશિતા ।

દ્વિસોપકારિદાનં ચ પ્રમાદાચરણં તથા ” ॥

“ શરોરાચર્યદગ્ધસ્ય પ્રતિપક્ષતયા સ્થિતઃ ।

યોડનર્થદગ્ધસ્તત્ત્વાગસ્તૃતીયં તુ ગુણવ્રતમ્ ” ॥ ૨ ॥

—યોગશાસ્ત્ર, હેમચન્દ્ર,

ત્રણ ગુણવ્રતો જોવાં. ત્યાર પછી ચાર શિક્ષાવ્રતો આવે છે—સામાયિક, દેશાવકાશિક, પોષધ અને અતિથિસંવિભાગ.

૧. સામાયિક. રાત્ર-દેવરહિત શાન્તસ્થિતિમાં જે થડી અર્થાત્ ૪૮ મિનિટ સુધી એક આસને રહેવું, એનું નામ સામાયિક છે. તેટલા વખતમાં આત્મતત્ત્વની વિચારણા, વૈરાગ્યશાસ્ત્રોનું પરિશીલન અથવા પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાનું છે. *

૨. દેશાવકાશિક. છઠ્ઠા વ્રતમાં ગ્રહણ કરેલ દિશાના લાંબા નિયમનો એક દિવસ અથવા અમુક દાઈમ સુધી સંક્ષેપ કરવો, એવીજ રીતે બીજાં વ્રતોમાં રહેલી છૂટનો સંક્ષેપ કરવો એ આ વ્રતનો અર્થ છે. +

૩. પોષધવ્રત. ધર્મને પોષણ કરનાર હોવાથી પોષધ કહેવાય છે. ઉપવાસ આદિ તપ કરી ચાર કે આઠ પહોર પર્યન્ત સાધુની પેઠે ધર્મક્રિયામાં આરંભ રહેવું, એ પોષધવ્રત છે. આ પોષધમાં પાપવાળા (સાંસારિક-લૌકિક) વ્યાપારોનો ત્યાગ, અંગતી તૈલમર્દનઆદિથી શુશ્રૂષાનો ત્યાગ અને અહમ્યર્થપૂર્વક ધર્મક્રિયા તથા શુભચિન્તન અથવા શાસ્ત્રવાંચન કરવામાં આવે છે. ૧

૪. અતિથિસંવિભાગ. આત્માની ઉન્નતિ મેળવવા જેઓએ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો છે, એવા મુમુક્ષુ-અતિથિ-મુનિ-મહાત્માઓને અન્ન, પાણી, વસ્ત્ર વગેરે, જે તેઓના માગમાં આધા ન નાંખે, કિન્તુ તેઓના સંયમને ઉપકાર કરનાર થાય, એવી ચીજોનું દાન કરવું અને

* “ ત્યક્તાર્તરૌદ્રધ્યાનસ્ય ત્યક્તસાવલકર્મણઃ ।

મુદ્ધર્તે સમતા યા તાં વિદુઃ સામાયિકવ્રતમ્ ” ॥

—હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

+ “ દિગ્વ્રતે પરિમાણં યદ્ તસ્ય સંક્ષેપણં પુનઃ ।

દિને રાત્રૌ ચ દેશાવકાશિકવ્રતમુચ્યતે ” ॥

—હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

૧ “ ચતુષ્પદ્યૌં ચતુર્થાદિકુલ્યાપારનિષેધનમ્ ।

બ્રહ્મચર્યક્રિયાસ્નાનાદિત્યાગઃ પોષધવ્રતમ્ ” ॥

—હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

રહેવાને સ્થાન આપવું, એ આ વ્રતનો અર્થ છે. + સાધુ-સંત સિવાય ઉત્તમ ગુણોના પાત્ર એવા ગૃહસ્થોની પણ પ્રતિપત્તિ કરવાનો આ વ્રતમાં સમાવેશ છે.

આ વ્રતમાં પાત્ર, કુપાત્ર અને અપાત્રનો વિચાર કરાય છે. પાત્રના ત્રણ ભેદો પડે છે—ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય. મહાવ્રતધારી શાંત-વૃત્તિસ્થ મુનિમહાત્માઓ ઉત્તમ પાત્ર છે, ગૃહસ્થધર્મનાં વ્રતોને પાળવા-વાળા આત્મોન્નતીચ્છુ શુદ્ધદષ્ટિવાળા સજ્જનો મધ્યમ પાત્ર છે અને વિરતિ-વ્રતોને નહિ પાળી શકનારા તથા છતાં તે ઉપર દૃઢ અભિરૂચિવાળા તત્ત્વસ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધા ધરાવનારા સદ્ગૃહસ્થો જઘન્ય (ત્રીજે નંબરે) પાત્ર છે. જેઓ અવળે રસ્તે અત્યંતપ્રકટ ઉઠાવે છે, તેવાઓ કુપાત્ર છે, અને જેઓ નિર્ગુણી છતાં સાધુ-મહાત્મા અથવા ધર્મચાર્ય-પણાનો ડોળ ધાલી જગતને અધારા કુવામાં નાંખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેવા વિષયલપટ લોકો અપાત્ર છે.

પાત્રોમાં આપેલું દાન મોક્ષનું સાધન માન્યું છે, અને કુપાત્ર તથા તથા અપાત્રોને સુપાત્રબુદ્ધિથી આપેલું દાન અનર્થકારી છે. અનુકંપાની લાગણીએ-દયાની દષ્ટિએ કોઈ પણ-ગમે તેવા માણસને દાન આપવામાં વાધો નથી; એ દાન અનુકંપાદાન કહેવાય છે, અને એ કલ્યાણનું સાધન છે.

બાર વ્રતોની દૂંક વ્યાખ્યા જોઈ. ગુણવ્રતો એ કારણથી કહેવાય છે કે તે વ્રતોથી અણુવ્રતોને ‘ ગુણ ’ અર્થાત્ પુણિ મળે છે. શિક્ષાવ્રતો એ કારણથી કહેવાય છે કે તે વ્રતો ‘ શિક્ષા ’ અર્થાત્ ધર્મના અભ્યાસરૂપ છે.

બારે વ્રતો ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય, તો શક્તિઅનુસાર જેટલાં વ્રતો લેવાં હોય, તેટલાં લઈ શકાય છે. સમ્યક્ત્વયુક્ત એક વ્રતથી લઈને ગમે તેટલાં વ્રતો ધારણ કરનારા પુરૂષો શ્રાવક અને સ્ત્રીઓ આચાર્ય કહેવાય છે. (કેવલસમ્યક્ત્વધારી પણ ‘ શ્રાવક ’ છે. *)

+ “ દાનં ચતુર્વિધાહારપાત્રાડઽઽઞ્છાદનસમનામ્ ।

અતિથિભ્યોઽતિથિસંવિમાગત્રતમુદીરિતમ્ ” ॥

—હેમચન્દ્ર, યોગશાસ્ત્ર.

* સર્વવિરતિરહિતત્વે સતિ સમ્યક્ત્વધારિત્વં શ્રાવકત્વમ્ ।

હવે અહીં પ્રસંગતઃ ગૃહસ્થોની દિનચર્યા ઉપર લગભગ દૈનિક કરી જઈએ.

ચાર ઘડી રાત્રિ બાકી રહે ત્યારે ગૃહસ્થે નિદ્રામાંથી ઉઠી જવું જોઈએ. ઉઠીને તરત પરમેષ્ઠિસ્મરણ કરી પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ કે—‘હું’ કાણ છું ?, ક્યાંથી આવ્યો છું ?, ક્યાં જવાનો છું ?, મારું કર્તવ્ય શું છે ?’ રોજ ઉઠવામાંથી ઉઠ્યા બાદ આવી વિષ્ણુસ્મરણ કરવાથી સાધ્યબિન્દુનું સ્મરણ હમેશાં તાબું બંધુ રહે છે, અને એથી બહુ સારી રીતે કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકાય છે. મોહના દારૂણ હુમલા સ્હામેથી બચવાને માટે આવી ચિન્તના અગત્યની છે. સંસારની ઉપાધિનાં કાર્યો તો હમેશાં ગળે વળગેલાં છે, પણ પોતાનું મૂળ નિશાન ચૂકવું ન જોઈએ. અસ માણસ—આ કામ આજે પતાવી નાંખવાનું છે ‘ફાણ’ કામ કાલે કરવાનું છે ‘અમુક કામ થોડા વખત પછી કરીશ’—એમ સંસારની માયામાં અહર્નિશ ઝંખતો રહી મરણનો ઉત્પાત ભૂલી જાય છે. *

આત્મચિન્તન કર્યા પછી સામાયિક, પ્રતિક્રમણ (પાપથી હકતું તે પ્રતિક્રમણ, અર્થાત્ સન્ધ્યા. તે પ્રાતઃકાલે અને સાયંકાલે કરવામાં આવે છે.) થા જપ, સ્તોત્ર જે કંઈ પોતાની નિત્યક્રિયા કરવાની હોય, તે કરવી. હમેશાં નિયમસર પરમાત્માના નામનો શુદ્ધરીતે જપ કરવાથી પાપનો બોળો હલકો થવાની સાથે ચિત્તની સ્વચ્છતા મેળવાય છે અને દુર્ભાગ્ય ક્ષીણ થાય છે.

નિત્યક્રિયા કર્યા પછી પ્રભુમંદિરે જવું. પરમાત્માનું દર્શન-પૂજન કરવું. હમેશાંથી દર્શન-પૂજન કરતા આવ્યા છતાં ફળસિદ્ધિ જોવાતી નથી, તેનું કારણ એ છે કે આપણું પ્રભુપૂજન વિધિયુક્ત થતું નથી. વિચિરહિત અને પ્રેમ વગરની ક્રિયા ગમે તેટલા કાળ સુધી કરવામાં આવે, પણ એથી ઉચ્ચ ફળની આશા શી રીતે રાખી શકાય ? પ્રભુ-ભક્તિના ત્રણ વિભાગો પડે છે—સ્મરણભક્તિ, દર્શનભક્તિ અને સ્પર્શનભક્તિ. પરમાત્માનું મનોભવનમાં સ્મરણ કરવું તે સ્મરણભક્તિ, પરમાત્માનું દર્શન કરવું તે દર્શનભક્તિ અને પરમાત્માની શ્રૂતિને

* “કરિષ્યામિ કરિષ્યામિ કરિષ્યામીતિ ચિન્તયા ।

મરિષ્યામિ મરિષ્યામિ મરિષ્યામીતિ વિસ્મૃતમ્” ॥

સ્પર્શ કરવો તે સ્પર્શનભક્તિ છે. આ ત્રિવિધ ભક્તિ કેવી રીતે કરવી, તે એક દષ્ટાન્તથી જોઈએ—

એક ગૃહસ્થને એકનો એક છોકરો પરદેશ ગયો છે. પરદેશ ગયાને બાર વર્ષ થયાં, ત્યાં સુધી પણ તેના બાપને તેના બિલકુલ સમાચાર મળ્યા નથી. હવે તેના બાપે ઉડા નિઃશ્વાસે નાંખી તેના મળવાની આશા બિલકુલ છોડી દીધી છે. એક દિવસે શેઠને ટપાલમાં એક કાર્ડ આવ્યું. કાર્ડ જોતાંની સાથે શેઠના શરીરમાં વિજળી દોડદોડ કરવા લાગી. એ કાર્ડ ખીજ કાઢતું નહિ, પરંતુ પરદેશ ગયેલ પોતાના પુત્રનું હતું. કાર્ડમાં પુત્રે પોતાના કુશળસમાચાર જણાવ્યા હતા. આ કાર્ડ વાંચતાં શેઠની રક્ષામે પુત્રની આકૃતિ ખડી થઈ ગઈ. શેઠનું હૃદય પુત્રની ભૂતિનું દર્શન કરવા લાગ્યું. સન્નજનો ! પ્રભુનું સ્મરણ પણ આવાજ પ્રકારનું થતું જોઈએ, કે પ્રભુને યાદ કરતાં—પ્રભુનો જપ કરતાં પ્રભુનો સ્વરૂપાકાર આપણા હૃદય રક્ષામે ખડો થઈ જાય; તોજ તે સ્મરણભક્તિ યથાર્થ થઈ કહી શકાય.

કાર્ડમાં છેવટે જઈને એમ લખ્યું હતું કે—‘હું’ અમુક દિવસે અહીંથી નિકળીશ અને અમુક ટાપમે આપણા ગામના સ્ટેશને ઉતરીશ. ’ પુત્રના આવવાના દિવસે શેઠ વખતસર સ્ટેશન ઉપર ગયા અને પાસ લઈને પ્લેટફોર્મ ઉપર ઉભા રહી રેલ આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા. ધ્રુવકારા મારતી ટ્રેન આવી; છોકરો ડબ્બાના બારણામાંથી મોંદું બહાર કાઢી પોતાના પિતાને શોધી રહ્યો છે. અને બાપ પણ દરેક ડબ્બાનાં બારણાં તરફ નજર નાખી રહ્યો છે. એટલામાં બાપ અને છોકરાની દષ્ટિ ભેગી થઈ. બાપે છોકરાને જોયો અને છોકરે બાપને જોયો. વાચક ! આ વખતે પિતાના શરીરમાં પ્રેમનો પ્રવાહ કેટલા જીવંત થઈ વહેવા લાગ્યો હશે ? પુત્રને પણ બાપ તરફ કેટલો ઉમંગકો ઉછળવા માંડ્યો હશે ? બાપ—મેટાની ચાર આંખો મળતાં તેઓને જેમ પવિત્ર ભાવની આનંદમય ઉર્મિઓ ઉછળવા લાગી, તેમ આપણને પણ પ્રભુને જોતાં—પ્રભુની ભૂતિનું દર્શન થતાં પવિત્ર-ભાવવાળી આનંદમય ઉર્મિઓ ઉછળવી જોઈએ; આવી સ્થિતિનું પ્રભુપ્રતિમાનું દર્શન થાય તોજ તે ઉચ્ચકાટીની દર્શનભક્તિ થઈ કહી શકાય.

હવે છોકરો રેલથી ઉતરી પ્લેટફોર્મ પર આવ્યો. આવતાંની સાથે બાપે તેને બાથમાં લીધો. અને ભેટ્યા. આ વખતે તેઓના હૃદયમાં

ને ઉછરંગભર્યો ભાવ ઉપજ્યો હશે, તે શબ્દોમાં બતાવી શકાય તેમ છે ખરો ? આવો ઉછરંગભર્યો ઉદ્ધાસ પ્રભુની મૂર્તિને સ્પર્શ કરતી વખતે થવો જોઈએ; ત્યારેજ તે સ્પર્શનભક્તિ વાસ્તવિક અથવા મહત્ત્વની કહી શકાય.

પ્રભુપૂજન જેમ અગત્યું છે, તેમ ગુરુભક્તિ પણ જરૂરની છે. ગુરુના સ્થાનમાં આવીને વિધિસર ગુરુને વંદન કરવું જોઈએ. ગુરુને વંદન કરી પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરવું. પ્રાતઃકાલની ડિયા વખતે અને પ્રભુસમક્ષ ગ્રહણ કરેલું પ્રત્યાખ્યાન પુનઃ ગુરુસમક્ષ (ગુરુની જોગવાઈ હોય તો) ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે. પ્રત્યાખ્યાનનો સાદો અર્થ નિયમ યા પ્રતિજ્ઞા થાય છે. ઉપવાસ કરવો હોય, યા એક વખત અથવા બેજ વખત આહાર લેવો હોય, અથવા બીજી રીતે ભોજનસંબંધી વ્રત લેવાનું હોય, તો તેને માટે મનમાં કરેલ નિયમ ઉપર ગુરુમહારાજ સમક્ષ (તેમના અભાવે સ્વમુખથી) શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સૂત્રના ઉચ્ચારણથી સીલ મારવામાં આવે છે. સાયંકાલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં, રાત્રિએ આહાર-પાણી નહિ કરવાના અથવા કેવળ પાણી પીવાની છૂટ રાખવાના વ્રતને માટે પણ શાસ્ત્રોક્તસૂત્રોચ્ચારણથી પ્રત્યાખ્યાન ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

કેટલાક કહે છે કે-આપણે મનમાં ધાર્યું તેજ બાધા. હાથ જોડવાથી (ગુરુસમક્ષ લેવામાં) શું વિશેષ ? પણ એ કથન, કહેનારાઓની નિર્બલતા સૂચવે છે. પોતાના હૃદયમાં કાંઈ પણ નિયમને ગ્રહણ કરવાની દૃઢ ભાવના થઈ હોય, તો ગુરુમહારાજ યા વડીલની સમક્ષ શાસ્ત્રોક્તસૂત્રોચ્ચારણથી તે નિયમને પેક કરવાની જરૂર છે. હમેશાં ભાવના કે પરિણામ સરખા રહેતા નથી, એ કારણથી ભાવનાના વિકાસ વખતે શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક જે નિયમ લેવામાં આવ્યો હોય, તો પછી ભાવના શિથિલ થઈ જતાં પણ, તે નિયમને વળગી રહેવા માટે આંતરશક્તિથી પ્રાયઃ ટેકા મળતો રહે છે.

ગુરુવંદન પછી ગુરુના મુખકમળથી ધર્મોપદેશનું શ્રવણ કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી ગૃહસ્થ ભોજનાદિથી નિવૃત્ત થઈને ન્યાયપુરસ્સર દ્રવ્યોપાજ્ઞનમાં પ્રવૃત્તિ કરે. સાયંકાલે પ્રતિક્રમણ કરે. રાત્રિએ અવકાશ મેળવી તત્ત્વવિચારોમાં પ્રવૃત્તિ કરે અને ગુરુના ધર્મોપદેશમાંથી જે

સાંભળ્યું હોય, તેનો બહાષોહ કરે. વિચાર નહિ કરવાથી શ્રવણ કરેલાં તત્ત્વો હૃદયમાં સુપ્રતિષ્ઠિત થઈ શકતાં નથી. દેવદર્શન ત્રિકાળ કરવાનું કહ્યું છે. પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્નકાળે અને સાયંકાળે. મધ્યાહ્નકાળની પૂજા મધ્યાહ્નકાળ પહેલાં ૯-૧૦ વાગે પણ કરી શકાય છે. સાયંકાળનું પ્રભુ-દર્શન પ્રતિક્રમણ પહેલાં કરવાનું કહ્યું છે, છતાં તેનો સંયોગ ન મળે તો પ્રતિક્રમણ પછી પણ કરી શકાય. રાત્રિએ સુતી વખતે દેવગુરુનું સ્મરણ કરવું. પરમાત્માનું ધ્યાન કરીને સુવાથી કુસ્વપ્ન આદિ અમંગળનો પરિહાર થાય છે. નિદ્રા ઉઠે ત્યારે સ્ત્રીના શરીરની દુર્ગુણતા ચિંતવવી. સ્ત્રીને પણ ધર્મનો સરખો હક્ક હોવાથી તેણીએ પણ પુરુષના શરીરની મહિનતાનું ચિંતન કરવું. + સ્થૂળભાદ્ર આદિ મહાત્માઓનાં ચરિત્રો પણ ચિંતવવાં. કામવાસનાની દુષ્ટતા વિચારવી. વિષયવાસનાને ઓછી કરવા માટે આવી ભાવનાની ઘણી જરૂર છે. વિચારશ્રેણીમાં આગળ વધતાં ત્યાં સુધી ભાવનામાં આરૂઢ થવાનું મહાત્માઓ જણાવે છે કે—

× “ત્યક્તસંગો ઝીર્ણવાસા મલકિલ્લકલેવરઃ ।

મજન્ માધુકરોઃ શુક્તિ સુનિચર્યા કદા શ્રયે ? ” ॥

“ત્યજન્ દુઃશીલસંગોઃ શુરુપાદરજઃ સ્પૃશન્ ।

કદાઽહં યોગમમ્યસ્યન્ પ્રભવેયં ભવચ્છિદે ? ” ॥

“મહાનિશાયાં પ્રકૃતે કાયોત્સર્ગે પુરાદ્ બહિઃ ।

સ્તમ્ભવત્ સ્કન્ધકૃષ્ણં વૃષાઃ કુર્યુઃ કદા મયિ ? ” ॥

“વને પદ્માસનાસીનં ક્રોઢસ્થિતમૃગાર્મકમ્ ।

કદાઽઽગ્રાસ્યન્તિ વક્ત્રે માં જરન્તો મૃગયૂથપાઃ ” ॥

“શત્રો મિત્રે તૃણે ભૈરવે સ્વર્ગેઽશ્મનિ મળૌ મૃદિ ।

મોક્ષે ભવે મવિધ્યામિ નિર્વિશેષમતિઃ કદા ? ” * ॥

+ આ યોગિ-મહાત્મા કોશા નામની વેશ્યાને ત્યાં ચતુર્માસ રહેવા છતાં બ્રહ્મચર્યથી ડગ્યા નહોતા. પશ્ચિમોજન, સુંદર ચિત્રશાળી અને વેશ્યાની ઉન્માદક હાવભાવયેષ્ટાઓ, આટલું છતાં પણ તે મહર્ષિ પૂર્ણ સમાધિસ્થ રહ્યા હતા.

× હેમચન્દ્રાચાર્ય, યોગશાસ્ત્ર, તૃતીયપ્રકાશ-૧૪૨-૧૪૩-૧૪૪-૧૪૫-૧૪૬.

* આમાં પહેલા શ્લોકનો અર્થ મુનિધર્મને ગ્રહણ કરવાનો મનોરથ દર્શાવે છે, બીજા શ્લોકનો અર્થ મુનિચર્યાની ઉચ્ચ કોટી મેળવવાનો

—ચર, સ્ત્રી, દ્રવ્ય વગેરેનો સંગ છોડી જીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરી શરીરની શુશ્રૂષા નહિ કરતો અને માધુકરીવૃત્તિને લજતો એવો મુનિચર્યા પાલનારો હું ક્યારે બનીશ ? દુર્જનોની સોબત છોડી, ગુરના ચરણમાં રહી અને યોગનો અભ્યાસ કરી જન્મપ્રવાહને ઉચ્છેદન કરવામાં સમર્થ એવો હું ક્યારે બનીશ ? ઘોર રાત્રિએ નગરની બહાર કાયેત્સર્ગમાં સ્થિત રહેલા એવા મારા શરીરને રત્નભની જેમ અવલંબીને બળદો પોતાની ખાંધને ક્યારે ધસસે ? વનમાં પદ્માસનસ્થ બની રહેલા મારા ખોળામાં મૃગનાં બચ્ચાં ક્યારે આવી બેસશે ? અને બૃહા મૃગો મારા મુખને ક્યારે સુંઘશે ? શત્રુ-મિત્ર, તૃણ-સ્ત્રી, સુવર્ણ-પત્થર, મણિ-માટી અને મોક્ષ-સંસાર ઉપર સમાનબુદ્ધિવાળો હું ક્યારે બનીશ ?

આ પ્રમાણે ગુણુષ્ણીઓ ઉપર વધવાને માટે વિવિધ અને ઉંચા મનોરથો ચિંતવવા. અને ત્યાર પછી પ્રાતઃકાલિક જે કૃત્ય કરવાનું છે, તે ઉપર જોષ આભ્યા છીએ.

ઉપર પ્રમાણે દિનચર્યા પાલન કરવી એ ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે. તે ધર્મ ઉપર આરૂઢ થયેલો ગૃહસ્થ પણ વિશુદ્ધિ મેળવે છે.

અથ કાન્તાદૃષ્ટિઃ—

તત્ત્વ કાન્તાદૃષ્ટિ સંપ્રવેશ સ્તારાપ્રભાયં ધ્રુવદર્શનં ચ ।

ચિત્તસ્ય દેશે સ્થિરવન્ધનં યત્ તાં ધારણામ ચ વદન્તિ સન્તઃ॥૧૧૯॥

Henceforth the enlightened soul passes on to the stage of Kāntā where the perception is steady and like the lustre of a star. Dhāranā which is characteristic of this stage means fixing the mind steadily on an object. (119)

મનોરથ જણાવે છે, ત્રીજા શ્લોકના અર્થમાં કાયેત્સર્ગાદિનો મનોરથ રહેલો છે, ચોથા શ્લોકના અર્થમાં ગિરિ-ગુહાદિમાં રહેલ મહર્ષિઓની સ્થિતિનો મનોરથ સમાવલો છે અને પાંચમા શ્લોકના અર્થમાં પરમ સમલાવની સ્થિતિનો મનોરથ રહ્યો છે.

Notes—Having set forth the vows (*Yamas*), regulations (*Niyamas*), various postures (*Āsanas*), restraint of breath (*Prāṇāyāma*) and the withdrawal of senses from their objects (*Pratyahara*) in the previous *Drashtis* as means for the purification of the mind, the author describes now *Dhāraṇā* in the sixth *Drashti*. When the covering, which obscured knowledge, etc., is attenuated by the practice of the preliminary means, attention becomes steady and fixed.

Bhagvāna Pātanjali's definition of *Dhāraṇā* prescribes the fixing of attention on one place, *i. e.*, by abstracting it from all others. Mind must be applied to some object either in the body or outside the body and should continue to keep itself in that state. Attention must be fixed externally on some material object representing divinity and internally on seven plexuses, etc.. Bhagvāna Hemchandrāchārya recommends fixing attention on the navel, heart, the tip of the nose, forehead, eyebrow, palate, eyes, face, ears and head, etc.. When the mind becomes thoroughly localized on one of them it advances further on the path of Yoga.

One special feature to be noted is the primary importance of something external on which the attention is to be fixed; otherwise the beginner cannot proceed further. He must begin concentrating on it until his mind becomes firmly fixed on it.

The subject is so abstruse that it requires repeated instructions from a learned and pious teacher (Guru), else the very practice tends to ruin the beginner.

કાન્તાદષ્ટિ—

“ સ્થિરા દષ્ટિમાંથી કાન્તાદષ્ટિમાં પ્રવેશ થાય છે. અહીં તારાની પ્રભા સરખું અવ્યળ દર્શન માનેલું છે અને ચિત્તને કોઇ પણ દેશમાં સ્થિર બાંધી દેવારૂપ ધારણા, જે યોગનું છઠું અંગ છે, તે પ્રાપ્ત થાય છે.”—૧૧૯

ભાવાર્થ. ધારણા એ સાતમું યોગાંગ આ છઠ્ઠી દષ્ટિમાં મેળવાય છે. પ્રત્યાહારને સિદ્ધ નહિ કરનાર ધારણા કદાપિ કરી શકતો નથી. એ માટે પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કરી પછી ધારણામાં ઉતરવું. ધારણાના સંબંધમાં હેમચન્દ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રમાં કહે છે કે—

“ નાભિહૃદયનાસાગ્રમાલમૂતાહુટ્ટયઃ ।

મુલં કર્ણો શિરશ્ચેતિ ધ્યાનસ્થાનાન્યકીર્તિયન્ ” ॥

(છઠ્ઠો પ્રકાશ, સાતમો શ્લોક.)

અર્થાત—નાભિ, હૃદય, નાસિકાગ્રભાગ, કપાળ, બ્રહ્મકુટિ, તાડુ, દષ્ટિ, મુખ, કર્ણ અને મસ્તક એટલાં ધ્યાનનાં સ્થાનો કહ્યાં છે.

ગરૂડપુરાણમાં ધારણાનાં આબ્યન્તર દશ સ્થાનો આવી રીતે બતાવ્યાં છે—

“ પ્રાહ્નાભ્યાં હૃદયેચાથ તૃતીય ચ તથોરસિ ।

કંઠે મુલે નાસિકાગ્રે નેત્રમૂમધ્યમૂર્ધસુ ” ॥

“ કિઞ્ચિત્ તસ્માત્ પરાર્ધમશ્ચ ધારણાઃ દશ કીર્તિતાઃ ” ॥

—નાભિ, હૃદય, છાતી, કંઠ, મુખ, નાસિકાગ્ર, નેત્ર, બ્રહ્મકુટીનો મધ્ય ભાગ, મસ્તક અને તે ઉપરનો ભાગ એ ધારણાનાં આબ્યન્તર દશ સ્થળો છે.

ધર્ધરગીતામાં ધારણાનું લક્ષણ બતાવતાં કહ્યું છે કે—

“ હૃસ્પુંહરીકે નાભ્યાં વા મુર્ધ્નિ પર્વતમસ્તકે ।

એવમાદિપ્રદેશેષુ ધારણા ચિત્તબન્ધનમ્ ” ॥

—હૃદયકમળ, નાભિ, મસ્તક અથવા પર્વતનું શિખર એ વગેરે પ્રદેશોમાં ચિત્તને બાંધવું એ ધારણા છે.

પતંજલિ મહારાજ “ દેશબંધચિત્તસ્ય ધારણા ”-એ સૂત્રથી ધારણાની સમજૂતિ આપતાં કહે છે કે-ધ્યેયદેશ ઉપર ચિત્તનું સ્થાપન કરવું તે ધારણા છે. અર્થાત્ જે દેશમાં ધ્યેયનું ચિન્તન કરવાનું છે, તે ધ્યાનના આધારભૂત દેશમાં ચિત્તને જોડી દેવું, એનું નામ ધારણા છે.

ધારણા કે, તમે કોઈ પ્રભુની મૂર્તિ તમારી સ્થાને રાખીને ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોને વિષયો ઉપરથી ખેંચી લઈ શાન્તવૃત્તિમાં સ્થિર થઈ બેસા છો, અને એ વખતે તમારી સર્વ ઇન્દ્રિયો તમારા શાન્ત ચિત્તને અનુસરતી હોવાથી ચિત્તને જ્યાં લગાડો, ત્યાં તે સ્થિર થાય, એવી સ્થિતિ ઉપર તમે આવ્યા છો. હવે આવા સમયે તે મૂર્તિની સમ્મુખ જોઈ તે મૂર્તિ જેટલા દેશમાં (લાંબી, પહોળી, ઉંચી) દેખાય છે, તેટલાજ દેશમાં ચિત્તને બાંધી દેવું-તદાકાર કરી દેવું, એનું નામ ધારણા છે. જ્યારે એ મૂર્તિનો આકાર છોડી તમારું મન અત્યંત ચપલ થઈ જ્યાં-જે વિષય ઉપર જઈ બેસે, ત્યારે ત્યાંથી ચિત્તને ખેંચી પુનઃ તે મૂર્તિ ઉપર જોડી દેવું. આમ અભ્યાસ કરવાથી ચિત્તની ચંચળતા ટળી જાય છે.

આલંબનભૂત દેશ ઉપર ચિત્ત જ્યારે એવી રીતે સ્થપાઈ જાય કે તમારું અન્તઃકરણ વચ્ચે અન્ય વિષયો ઉપર લગારે જવું ન જાય, એજ આલંબનભૂત દેશ તમારા ચિત્તનો વિષય રહે, ત્યારેજ તે ધારણા સિદ્ધ થઈ સમજવી; અને પોતાને ધ્યાન-સમાધિનો અધિકારી માનવો. આવી ધારણા ધ્યાનનું સાક્ષાત્ અને મુખ્ય અંગ છે.

ધ્યાનનો આધારભૂત દેશ, કે જેમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવાનું છે, તે બે વિભાગોમાં વહેંચાય છે-આલ્સ અને આભ્યન્તર. આલ્સના વળી બે ભેદો પડે છે-આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક. દીપ, વૃક્ષ, પર્વતનું શિખર, પ્રભુમૂર્તિ વગેરેનો આધિભૌતિકમાં સમાવેશ થાય છે. ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વગેરેનો આધિદૈવિકમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. ભ્રુકુટિ, હૃદયકમળ, કંઠસ્થાન, નાસિકાનો અગ્રભાગ, તાલુસ્થાન, નેત્ર વગેરે શરીરના વિભાગો આધ્યાત્મિક અથવા આભ્યન્તર દેશ કહેવાય છે.

ધારણાના અભ્યાસીએ પ્રથમતઃ આલ્સ-ભૌતિક પદાર્થોમાં ચિત્તવૃત્તિ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવો. બાણુવિદ્યા શિષ્યનાર જેમ પ્રથમ સ્થૂલ પદાર્થોને વિધવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ યોગના ઉમેદવારે શરૂઆતમાં બહારના સ્થૂલ

પદાર્થો, જેવા કે ભગવાનની મૂર્તિ વગેરે, તે ઉપર ચિત્તને આધવાનો મહાવરો કરવો; એમ ક્રમશઃ નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી સૂક્ષ્મ અને આભ્યન્તર પ્રદેશમાં ચિત્તઅન્ધન કરવાનું દુષ્કર રહેતું નથી. જે વસ્તુ શરૂઆતમાં દુષ્કર-અતિદુષ્કર જણાય છે, તે જ વસ્તુ અભ્યાસના પ્રવાહમાં વહેતા રહેવાથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, એ વાત દરેકને જાણીતી છે.

આપણી સહાને વધારેમાં વધારે એ હાથ દૂર ડોઢ પણ વસ્તુ મૂકવી અથવા ત્યાં કંઈક નિશાન કરવું, અને ત્યાર પછી તેની તરફ ગ્રાહકની પેઠે જોયા કરવું; નેત્રદ્વારા નિકળતી વૃત્તિને સ્થિર કરી તન્મય બની જવું. આ પ્રકારે રોજ એ, ચાર, પાંચ ઘડી અભ્યાસ કરવાથી ધારણા સિદ્ધ થતાં ચિત્ત સ્થિરતા ઉપર આવી જાય છે.

સ્થિરસ્વભાવાદિહ નાન્યમુચ્ચ મીમાંસનાયા અપિ સંવિકાસઃ ।

સમ્યક્ સ્થિતઃ સ્યાદથ ધારણાયાં લોકપ્રિયો ધર્મસુલીનચેતાઃ॥૧૨૦॥

Under this aspect on account of the steadiness of mind due to Dhāraṇā he ceases to rejoice in everything else and the analysing spirit is vigorously awakened in him. Thus well practised in Dhāraṇā he becomes highly popular and fervently devoted to religion. (120)

“ અહીં સ્થિર ગુણના પરિણામે અન્ય અપ્રસ્તુત કામમાં હર્ષ થતો નથી અને આ દષ્ટિમાં મીમાંસાનો (તત્ત્વની સમ્યગ્ આલોચનાનો) ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ધારણામાં સ્થિત થયેલ મહાભાગ આત્મિક કર્તવ્યો ઉપર એવો સ્થિર હોય છે કે તેને જોઈને સ્વાભાવિક રીતે તેના ઉપર સર્વને પ્રેમ થઈ આવે છે. ”-૧૨૦

માયાજલં તત્ત્વત્ ईक्षमाणोऽनुद्विગ્ન एत्याशु यथाऽस्य मध्यात् ।

ભોગાન્સ્વરૂપેણ તથૈવ માયાઽમ્બુવદ્ વિદન્ શુદ્ધ ઉપૈતિ મોક્ષમ્॥૧૨૧॥

One who knows the truth about mirage passes

on untroubled through it. So one who understands the true nature of worldly happiness which is mirage-like enjoys it and attains the final beatitude as well. (121)

“ માયાજળને (દૂરથી જળ રૂપે દેખાતા ઝાંઝવાને) સત્ય દૃષ્ટિથી, એટલે કે ‘ આ વાસ્તવમાં પાણી નથી, કિન્તુ સ્થળ છે ’ એ પ્રકારે દેખતો મનુષ્ય જેવી રીતે વિના ઉદ્દેગે એની વચ્ચેથી—એ રસ્તાના મધ્ય-માંથી શીઘ્ર ચાલ્યો જાય છે, તેવી રીતે આ દૃષ્ટિવાળો ભોગોને પણ માયા-જળની જેમ જોતો—અસાર કાલ્પનિક આલિભાનિક સુખરૂપે દેખતો ભોગોના રસ્તેથી ચાલવા છતાં પણ મોક્ષને મેળવી શકે છે ”—૧૨૧.

ન ધર્મશક્તિં પ્રવલામમુષ્યાં ભોગંસ્ય શક્તિઃ ક્ષમતે વિહન્તુમ્ ।
દીપાપહો ગન્ધવહો જ્વલન્તં દવાનલં નેતુમલં શમં કિમ્ ? ॥૧૨૨॥

Worldly pleasures cannot get the better of the religious attitude, while under this aspect. Is it possible for the wind which puts out a lamp to annihilate the forest conflagration ? (122)

“ આ દૃષ્ટિમાં ધર્મશક્તિ એવી પ્રબળ હોય છે કે તેને નિર્બલ ભોગ-શક્તિ હણવા સમર્થ થઈ શક્તિ નથી. દીપને યુગાવી નાંખનારો પવન શું જળવલ્લ્યમાન દાવાનળને ઠંડો પાડી શકે ખરો ? ”—૧૨૨

મીમાંસના દીપિકયા સમાના મોહાન્ધકારક્ષણેઽજ્ર માતિ ।

તત્ત્વપ્રકાશપ્રસરેણ તેનાઽસમંજસસ્યાઽપિ કુતઃ પ્રચારઃ ? ॥ ૧૨૩ ॥

Analysis is a lamp for dispelling the darkness of ignorance. With the spread of true knowledge, and thereby there is no room for irrational talk. (123)

“ આ દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતો મીમાંસા યુક્ત મોહાન્ધકારને હણવામાં

દીપિકાના સરખો છે. આ તત્ત્વલોક રહેતે આ દષ્ટિમાં અનુચિત પ્રવૃત્તિનો ક્યાંથી સંભવ હોઈ શકે ?—૧૨૩

ભાવાર્થ. આ દષ્ટિમાં ચિત્તની અસ્વસ્થ દશા ટળી જાય છે. અને એને લીધે સૂક્ષ્મશુદ્ધિકાર તત્ત્વોને બહુ ઉત્તમ પ્રકારે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સુંદર વિચારણાને **મીમાંસા** કહેવામાં આવે છે. આ દષ્ટિનો એ ખાસ ગુણ છે. આ દષ્ટિમાં ‘અન્યમુદ્’ એટલે અન્યત્ર અપ્રસ્તુતમાં મનનું ચાલ્યું જવું એ દોષ ઠીક પડી જાય છે, અને એથી પોતાના દરેક ચારિત્ર આચારમાં મનનું સમાધાન બહુજ સારી રીતે વજા કરે છે. પાંચમી દષ્ટિના વૈરાગ્ય અને સંબોધ કરતાં આ દષ્ટિનો વૈરાગ્ય અને સંબોધ ઘણોજ ઉંચો હોય છે. આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થતા બોધને તારાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. તારાની ઉપમા આપવાનો હેતુ એટલોજ છે કે જેમ તેનો એક સરખો સ્થિત પ્રકાશ હોય છે, તેમ આ દષ્ટિમાં વર્તનારનો બોધ પણ તેવો હોય છે.

અથ સપ્તમી પ્રભાદષ્ટિ:—

દષ્ટિઃ પ્રભાડર્કચુતિતુલ્યબોધા ધ્યાનૈકસારા રહિતા રુજા ચ ।

પ્રવર્તતે ધ્યાનસમુદ્ભવં શં શમપ્રધાનં સ્વવશં ગરિષ્ઠમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

The seventh aspect is Prabhā. Perception therein resembles the brilliance of the sun. Dhyāna (meditation) is its chief characteristic. It confers the highest bliss which originates in Dhyāna and which consists of self-restraint. (124)

Dhyāna means concentration, i.e., entire application of the mind on some object. Thought of Such object, external or internal, must relate to purity. The mind must be abstracted from all worldly attachments and sensual objects. This practice is highly beneficial to the adept on the path of Yoga. According to Jain Philosophy Dhyāna is classed under

four heads: Ārta, Raudra, Dharma and Shukla. The first two, instead of rooting out or controlling the Karmic forces, tend to favour the influx of fresh energies. Ārta Dhyāna means ardently desiring for the attainment of an object of choice, etc.. It is of four kinds: (1) Arising from eagerly brooding upon the loss of a dear object, son or a near relation (Ishta viyoga); (2) Brooding upon the attainment of unpleasant and undesirable things (Anishta sanyoga); (3) Brooding upon with anxiety over physical sufferings and diseases (Rogachintā); and (4) Entertaining high hopes or anxious fears for future (Agrashocha).

Raudra Dhyāna expresses itself into four forms: (1) Hinsānubandhi-taking delight in doing injury and kindred sins; (2) Mrishānubandhi-enjoying with pleasure the practice of deceit, fraud and hypocrisy; (3) Steyanubandhi-committing robbery, thefts and criminal mis-appropriations of the property of others; and (4) Dhanasamrakshānānubandhi-overscrupulously careful in protecting and increasing the accumulation of wealth and property.

Dharma Dhyāna is classified into four heads: (1) Ājnāvichaya includes concentration over the nine categories and substances with their attributes and modifications as laid down in the scriptures with a sincere belief in their truth as they are revealed by the Omniscient Masters. (2) Apāyavichaya means repeated reflections over the ways and means whereby the Karmic energies, the cause of repeated births and

deaths, full of pain and miseries are to be removed. It also includes the reflection over the relation between soul and non-soul and also over the evil consequences of attachment and aversion, and passions. The eradication of Karmic forces and realisation of self are the chief characteristics of this meditation. (3) Vipākavichaya means meditating over the effects and fruits produced by the working of the eight Karmic energies obscuring knowledge, perception, etc.. (4) Sansthānavichaya means contemplating over the regular working of nature and the constituents of nature, the conditions of the animate and in-animate objects along with their production, destruction and stability as expounded in Jain Philosophy.

It is also classified into four forms: (1) Pindastha Dhyāna in which the Yogi imagines his inner Self to be of the same essence with those of the liberated souls and with a firm faith that his Ātman is fully competent to root out all Karmic energies keeping him in bondage. This Pindastha Dhyāna also consists of five forms, such as Prithvi, Āgneyi, Māruti, Varuni and Tatrabhu. (2) Padastha Dhyāna consists in unbroken and continued concentration with the help of mantras, Pranava, Panchaparmesthi, etc.. (3) Rupastha Dhyāna means contemplation of the holy form of Tirthankar seated in the highly magnificent throne (Samovasarana) attended by Indras (heavenly kings) and adorned with eight heavenly signs (Pratihārya) and fanned by sixty-four yaksha gods with chowries and illumined by

the aurā of a dazzling radiance, explaining the divine truth in the speech distinguished by thirty-four excellent merits* under the Ashoka tree, diffusing peace and joy in all directions. (4) Rupātita Dhyāna consists in the contemplation of the inner Self without form; immaculate and as an embodiment of knowledge and consciousness with the unfoldment of perfect knowledge, perfect perception, intense power and infinite happiness. (Anant chatushtaya).

Shukla Dhyāna signifies intense absorption in the contemplation of ever-enlightened nature of our inward Self in all its purity. Unflinching belief and firm faith are essential, because if one concentrates his mind on some object he becomes entirely filled with that object. So if one fixes his mind on the Liberated Soul he becomes completely identified with the Liberated Soul, i. e., he himself becomes illumined and liberated.

Shukla Dhyāna is classified into four forms:

(a) Prithaktva Vitarka Vichāra consists in the successive contemplation of the Dravyas (substances) with their origination, dissolution and permanence and also with their attributes and modifications and also in successively contemplating on the activities of mind, speech and body. The Purvā-

* The Digambaris hold the speech to be Anakshari, &c., as laid down in the notes on Gunasthana.

dharas are only able to practise this meditation. (b) Ekatva Vitarka avichār consists in the meditation of (Bhedābheda) unity in diversity. He here unifies his previous diversified experience about substances and modifications. The advanced Soul has nearly completed the twelfth stage of development. All the obscuring destructive Karmic forces are now eradicated and the soul becomes illumined with Omniscience. (c) In the third Sukshmakriya the advanced soul strives to fight valiantly against the activities of mind, speech and body. The thirteenth stage of development ends here. (d) In the fourth form Samuchhinakriya, the last stage of Shukla Dhyāna, seventy-two Karmic energies are totally uprooted before two last samayas and thirteen remaining Karmic energies are destroyed in the last samaya when the Kevali Soul being free from the activities of mind, speech and body (Yoga) rises up immediately to the topmost part of the universe to reside there for ever in the enjoyment of divine attributes (Sat, Chita and Ānanda). The duration of this stage is only time enough to speak five short vowels.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ. (a, e, u, ri, li)

પ્રભાદષ્ટિ—

“આ સાતમી પ્રભાદષ્ટિમાં સૂર્યની કાન્તિસમાન પ્રબળ બોધ માન્યો છે. અહીં ‘યોગનું’ સાતમું અંગ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ દષ્ટિમાં રોગ નામનો દોષ ટળી જાય છે. આ દષ્ટિમાં ધ્યાનજનિત એવા સુખનો અનુભવ હોય છે કે જે સુખ ઉપશમપ્રધાન, સ્વાધીન અને ગરિષ્ઠ છે”.—૧૨૪.

સુખાસુખં લક્ષ્યતિ—

સર્વં ભવેદ્ અન્યવશં હિ દુઃખં સર્વં ભવેદ્ આત્મવશં ચ સૌખ્યમ્ ।
સુખાસુખં વસ્તુત એતદુક્તં ગુણોઽત્તત્ત્વપ્રતિપત્તિરૂપઃ ॥ ૧૨૫ ॥

Dependence on others constitutes pain and self-dependence constitutes happiness. This is the real nature of pleasure and pain. The quality called Tatva-realization (Pratipatti) is manifested in this Stage. (125)

વાસ્તવિક સુખદુઃખ—

“ પરવશતા એ દુઃખ છે અને સ્વવશતા એ સુખ છે, એમ તત્ત્વદષ્ટિએ સુખ અને દુઃખની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. આ દષ્ટિમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ગુણ આવિર્ભૂત થાય છે.”—૧૨૫

યા ધારણાયા વિષયે ચ પ્રત્યયૈકતાનતાઽન્તઃકરણસ્ય તન્મતમ્ ।
ધ્યાનં, સમાધિઃ પુનરેતદેવ હિ સ્વરૂપમાત્રપ્રતિભાસનં મતઃ ॥૧૨૬॥

Dhyāna is defined as the concentration of mind on the object of fixed attention. Intensified Dhyāna is Samādhi or in other words the perception of only the pure nature of soul. (126)

Notes :—When Dhāranā is practised, the mind remains attentively localized on a certain internal or external object. The mind progresses further and flows in an unbroken current towards the fixed point. When this concentration is further intensified by rejecting the external perception and meditating only on the internal part, i. e., on the object to be contemplated, such a state is called Samādhi. Three together are

called Samyama. It means, the mind of the beginner first becomes fixed on an object to be contemplated and then begins and continues to concentrate over it and eventually, by uninterrupted continuous concentration, it becomes identified with the presented idea and fused with the nature of the object to be contemplated.

Opinions of various Yogis and others differ as to the last stage. In short every human being however high or low or every animal is entitled to rise higher on the path of Yoga. From the lowest animal to the highest being, each one is likely to enjoy such state.

“ ધારણાના વિષયમાં ચિત્તની એક સરખી વહેતી વૃત્તિઓને ધ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે. સમાધિ એ ધ્યાનનો એક વિશેષ પ્રકાર છે. સ્વરૂપ-માત્રપ્રતિભાસને સમાધિ કહી છે. ”—૧૨૬.”

ભાવાર્થ. કોઈ પણ વસ્તુ તરફ એકાકાર ચિન્તનનો પ્રવાહ થવો એને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. એકાગ્ર અનેલી ચિત્તવૃત્તિઓનો જે એકાકાર પ્રવાહ એ ધ્યાન છે. કોઈ પણ દેશમાં ચિત્તને સ્થાપન કર્યા પછીજ ધ્યાન કરી શકાય છે. ચિત્તનું કોઈ પણ પ્રદેશમાં સ્થાપન કરવું, એ ધારણા અને ત્યાર પછી તે વસ્તુના સ્વરૂપનું એકાકાર ચિન્તન થવું તે ધ્યાન છે.

આગળ આઠમી દૃષ્ટિમાં આઠમું યોગાંગ જે સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સમાધિ, ધ્યાનથી જુદી ન હોવાને લીધે, અર્થાત્ ધ્યાનનોજ અમુક વિશેષ ભેદ હોવાને લીધે ધ્યાનની સાથે તે પણ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં બતાવી દેવામાં આવી છે. ધ્યાનની ઉચ્ચ અવસ્થા એ સમાધિ છે. એ બેમાં સ્પષ્ટ રીતે ફરક એજ છે કે—ધ્યાનમાં ચિત્તવૃત્તિઓનો પ્રવાહ નિરંતર ધારણ્ય હોતો નથી, પણ મધ્યે વિચ્છેદવાળો હોય છે, જ્યારે સમાધિમાં તે પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન હોય છે. ધ્યાનમાં—‘હું’ અમુક વસ્તુનું ચિન્તન કરી રહ્યો છું’ એવી વૃત્તિ પણ રહેલી હોય છે; એથી કરીને ધ્યાનગત ચિન્તાશ્રેણી વિચ્છેદવાળી કહેવાય છે. આ વિચ્છેદ જ્યારે નિનિકળી જાય,

ત્યારે તે ધ્યાન સમાધિના નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટીકરણ થઇ જાય છે કે-ધ્યાનમાં ધ્યેયનું ભાન તેમજ તે ભાનની વૃત્તિ ('હું ધ્યાન કરી રહ્યો છું' એવી રીતની) એમ બે પ્રકારનાં ભાન હોય છે, જ્યારે સમાધિમાં માત્ર ધ્યેયનું જ ભાન હોય છે, વચ્ચે બીજી કોઈ વૃત્તિ રહેતી નથી. " તદેવ ઈર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ " એ પાતંજલ યોગસૂત્રથી (૩-૩) પણ સમાધિને કેવળ ધ્યેયમાત્રના પ્રતિભાસ સ્વરૂપ બતાવી છે. એ સૂત્રનો એજ ભાવાર્થ છે કે જે ધ્યાનમાં ધ્યેયનો પ્રત્યય તૈલધારાની જેમ અવિચ્છિન્ન રીતે ચાલે, અને તે ધ્યાનનું પૃથક્ ભાન ન થાય એવું જે ધ્યાન તે સમાધિ છે. દૂકમાં, ધ્યાનમાં ધ્યાનાકાર વૃત્તિનો પણ સંબંધ હોય છે, જ્યારે સમાધિમાં તે નથી હોતો. ધ્યાનમાં ધ્યાનાકાર વૃત્તિનો સંસર્ગ હોવાથી તે પોતાના સ્વરૂપને જુદી વૃત્તિથી પ્રકાશ કરનાર છે, પરંતુ સમાધિમાં સમાધિના આકારવાળી વૃત્તિનો સંસર્ગ નહિ હોવાથી તે પોતાના સ્વરૂપને જુદી વૃત્તિથી પ્રકાશ કરનારી થતી નથી; એજ માટે ' જાણે તે સ્વરૂપશૂન્ય ન હોય ? ' એવો વ્યપદેશ સમાધિને માટે ' સ્વરૂપશૂન્યમિવ ' એ વાક્યથી પતંજલિ મુનિએ કર્યો છે.

આ ઉપરથી જોઇ શક્યા છીએ કે સમાધિ એ ધ્યાનની પરિપક્વ અવસ્થારૂપ હોવાથી ધ્યાનજ છે. ધ્યાનના ભેદ-પ્રભેદો પાડી જૈન યોગ-ગ્રન્થોમાં તેનું બહુ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ તેને અવલોકવાનું આગળ પ્રસંગ ઉપર રાખીશું.

અસંગવૃત્ત્યાશ્રયકસત્ત્વવૃત્તિપદં પ્રધાયાં લભતે મુનીન્દ્રઃ ।

પ્રશાન્તવાહિત્વમપીદમેવેદમેવ નામાન્તરતોઽન્ય આહુઃ ॥૧૨૭॥

The lord of sages advances under this aspect to the condition of right action called Asangavritti (state of disattachment). It is Prashāntavāhitvam. It is also named in various ways by others. (127)

" આ પ્રભા દષ્ટિમાં ' અસંગવૃત્તિ ' નામનું સદનુબ્ધાન પ્રાપ્ત થાય છે. (જેવી રીતે દંડના પ્રયોગથી ફરતું ચક્ર દંડનો વ્યાપાર બંધ પડી ગયા પછી પણ થોડો વખત ફરતું રહે છે, અને એનું કારણ ચક્રમાં

સ્થાપિત થયેલો દંડના પૂર્વ વ્યાપારનો સંસ્કાર છે, તેવીજ રીતે ધ્યાન થઇ રહ્યા પછી પણ ધ્યાનના સંસ્કારબલાત્ ધ્યાનના સમય જેવા શુદ્ધ પરિણામનો જે પ્રવાહ વહેવો, એને અસંગાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવ્યું છે.) જેને સાંખ્યાચાર્યો ‘પ્રશાન્તવાહિતા’, યૌદ્ધે ‘વિસભાગપરિક્ષય’, શૈવો ‘શિવવર્ત્ત’ અને મહાવ્રતિઓ ‘ધ્રુવાધ્વા’ શબ્દથી કહે છે, તે આ અસંગાનુષ્ઠાન છે.”—૧૨૭

ભાવાર્થ. સાતમી દૃષ્ટિમાં ચિત્તની સ્થિરતાનો બહુજ મોટો લાભ મેળવાય છે, આ દૃષ્ટિમાં તત્ત્વપ્રતિપત્તિનો ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. આની પૂર્વદૃષ્ટિમાં જ્યારે મીમાંસા ગુણ હતો, તો તેના પરિણામે પ્રસ્તુત દૃષ્ટિમાં તત્ત્વપ્રતિપત્તિ ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થવાજ જોઇએ. તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન એ તત્ત્વપ્રતિપત્તિ શબ્દનો અર્થ છે. સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ પૂર્વક વિચાર કરતાં કરતાં જે અજવાળું પડે છે, તે આ દૃષ્ટિનો ગુણ છે. એ અજવાળાને સૂર્યના પ્રકાશની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ દૃષ્ટિમાં રોગ, જે ધ્યાનનો પ્રતિબંધ છે, તે નષ્ટ થાય છે. એ દોષના દૂર થવાથી ધ્યાનનો એવો નિર્મળ પ્રવાહ પ્રાપ્ત થાય છે કે એનાથી આત્મા ઉપશમસુખની અંદર રમણ કરતો રહે છે. અને એનુંજ એ પરિણામ છે કે આ દૃષ્ટિમાં અસંગાનુષ્ઠાનનો અબ્યુદય હોય છે. જેવી રીતે દંડના પ્રયોગથી ફરેલું ચક્ર દંડનો વ્યાપાર બંધ પડી ગયા પછી પણ થોડો વખત ફરતું રહે છે, અને એનું કારણ દંડના પૂર્વ વ્યાપારનો સંસ્કાર છે, તેવી રીતે ધ્યાન થઇ રહ્યા પછી ધ્યાનજનિત સંસ્કાર-વશાત્ તેવાજ (ધ્યાનના વખત જેવા) પરિણામનો પ્રવાહ વહેવો એને ‘અસંગાનુષ્ઠાન’ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ બહુ ઉંચી સ્થિતિ છે. આનાથી પ્રતિક્ષણ બહુજ કર્મપુંજનો વિધ્વંસ થઇ જાય છે. આથી આત્મા બહુજ નિર્મળતા ઉપર પ્રાપ્ત થતો જાય છે. આ સ્થિતિની પ્રાપ્તિને દરેક યોગાચાર્યો અગત્યની માને છે, એટલા માટે તેઓ તે સ્થિતિનો જુદા જુદા નામથી પોતાના ગ્રન્થમાં ઉલ્લેખ કરે છે, અને તે મૂળ શ્લોકના મૂળ અર્થમાં જોઇ ગયા છીએ.

અથાષ્ટમી પરા દૃષ્ટિ:—

દૃષ્ટિ: પરા નામ સમાધિનિષ્ઠાઽષ્ટમી તદાસન્નવિવર્જિતા ચ ।

સાત્મીકૃતાઽસ્યાં ભવતિ પ્રવૃત્તિર્બોધઃ પુનશ્ચન્દ્રિકયા સમાનઃ॥૧૨૮॥

The eighth aspect called Parā is rooted in Samādhi. Even the Asanga disappears here. There is the realization of soul and the perception is like the moon-light. (128)

પરા દષ્ટિ—

“ આ પરાનામની આઠમી દષ્ટિમાં સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિમાં સમાધિ ઉપર પણ આસંગ રહેતો નથી. અહીં એવો અતિ ઉચ્ચકાદીનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે તદ્દન આત્મસ્પર્શી હોય છે. આ દષ્ટિમાં જળહળતા બોધને ચન્દ્રની જ્યોત્સ્નાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ”—૧૨૮

अस्यां निराचारपदो मुनीश्वरः श्रीधर्मसंन्यासबलेन केवलम् ।
लब्धोत्तमं योगमयोगमन्ततः प्राप्यापवर्गं लभतेऽस्तकर्मकः ॥१२९॥

The great sage in this stage is free from daily religious duties and on his attaining to the Dharmasamnyās stage he obtains absolute knowledge. He destroys his Karmic forces and attains to absolute with the practice of excellent Yoga which is Ayōga in the end. (127)

“ આ દષ્ટિમાં વર્તીને મુનીશ્વર પ્રતિક્રમણુઆદિ આચારોથી રહિત હોય છે. અહીં * ધર્મસંન્યાસના સામર્થ્યથી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે કેવલજ્ઞાની પરમાત્મા જિન્દગીના અન્તમાં અયોગઅવસ્થાએ ઉત્તમ યોગ ઉપર આવી સકળ કર્મો ક્ષીણ કરીને મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે છે.—૧૨૯

લાવાર્થ. ધ્યાનની શ્રેણી વધતાં વધતાં ઉંચા પ્રકારનું ધ્યાન, જે

* જે ધર્મો આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપમય નથી, તે ધર્મોનો પરિત્યાગ એ ધર્મસંન્યાસ શબ્દનો અર્થ છે. એ મહાન યોગ છે. એ વિષે આગળ નોંધશું.

‘સમાધિ’ નામથી જોઈ ગયા છીએ, તે આ દષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિનું સામર્થ્ય પરાકાષ્ઠા ઉપર જ્યારે પહોંચે છે, ત્યારે કેવલજ્ઞાનને અટકાવનારાં ધાતિકર્મો ઉપર અત્યંત સખ્ત ફટકો લાગે છે. આ દષ્ટિમાં એવો સ્વચ્છ બોધ પ્રકટ થાય છે કે જેને ચન્દ્રના પ્રકાશની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ દષ્ટિમાં આસંગ દોષનો લય થાય છે, એટલે કે આ દષ્ટિમાં આત્મસ્વરૂપને હિતકર પ્રસંગ સિવાય અન્યત્ર પ્રવૃત્તિ હોતીજ નથી. આ દષ્ટિવાળાનો આત્મપરિણામ વૈરાગ્ય અને સંવેગથી બહુજ ભરપૂર હોય છે; અતએવ સમાધિ ઉપર પણ આ દષ્ટિવાળાનો આસંગ હોતો નથી. આ દષ્ટિનો ગુણ પ્રવૃત્તિ બતાવવામાં આવ્યો છે, એટલે કે આ દષ્ટિમાં વર્તનારની સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ આત્મસ્વરૂપને સ્પર્શનારી હોય છે; અને એથી કરીને આઠમા ગુણસ્થાનથી ક્ષપકશ્રેણી ઉપર ચઢવાનું આ દષ્ટિવાળાને દુષ્કર રહેતું નથી. ક્ષપકશ્રેણી ઉપર ચઢવાથી મોહનીયકર્મનો ક્ષય થવા માંડે છે. અન્તર્મુહૂર્તમાં બારમે ગુણસ્થાન ઉપર પ્રાપ્ત થઈ સમસ્ત મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરી આત્મા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. કેવલી થયા પછી આયુષ્યપર્યન્ત પૃથ્વીતળ ઉપર વિહરણુ કરે છે. આયુષ્યના અન્તે શેષ ચાર (અધ્વાતિ) કર્મો ક્ષીણ કરી મુક્તિદશાને પહોંચે છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે—આઠમી દષ્ટિમાં શ્રેણીઅવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; અને સાતમી દષ્ટિનો આધિકારી સાતમા ગુણસ્થાનવાળો છે, તથા છઠ્ઠી દષ્ટિવાળાએ છઠ્ઠે અને પાંચમે ગુણસ્થાને પણ સંભવે છે.

उपसंहरति—

तृणगोमयकाष्ठद्वयभुक्—

कणदीपप्रभयोपमीयते ।

अथ रत्न-भ-भानु-चन्द्रमः—

प्रभया बोध इह क्रमात् पुनः ॥ १३० ॥

खेदादिदोषा इह निर्गतास्तथाऽ

द्वेषादिका अष्ट गुणाः श्रिताः क्रमात् ।

इत्येवमष्टाष्टकमष्टकं दृशां

संक्षेपतोऽद्ध्यत योगिसम्मतम् ” ॥ १३१ ॥

(To recapitulate briefly) :—The instructive light in the first four is successively like the sparks of the fire of grass, cowdung, fuel and lamp-light. In the last four it is respectively like the light of the sun and the moon.

While acting under these stages the evils of exhausting languor, etc., disappear and eight eminent qualities as freedom from hatred, etc., are respectively attained. Thus are briefly expounded here the eight Drashtis along with the eight-fold Yoga as approved by the Yogis. (130-131)

उपसंहार—

आठे दृष्टिओभां दर्शनना विकासना क्रम उपमाद्वारा ज्ञेयो, ते आ प्रभाष्येः—

दृश न—

प्रथम दृष्टिभां—तृष्णाग्निकलुषदृश.

ખીજ દષ્ટિમાં—છાણના અગ્નિના કણિમા સમાન.

ત્રીજ દષ્ટિમાં—કાષ્ઠાગ્નિકણસમાન.

ચોથી દષ્ટિમાં—દીપપ્રભાના સમાન.

પાંચમી દષ્ટિમાં—રત્નપ્રભાના સમાન.

છઠ્ઠી દષ્ટિમાં—તારાપ્રભાના સમાન.

સાતમી દષ્ટિમાં—સૂર્યપ્રભાના સમાન.

આઠમી દષ્ટિમાં—ચંદ્રપ્રભાના સમાન.

આપણે વાંચી ગયા કે આ આઠ દષ્ટિઓમાં કમથી એકેક દોષ નિકળતો નય છે, તે આ પ્રમાણે—

પહેલી દષ્ટિમાં—ખેદ.

ખીજ દષ્ટિમાં—કેદેગ.

ત્રીજ દષ્ટિમાં—ક્ષેપ.

ચોથી દષ્ટિમાં—ઉત્થાન.

પાંચમી દષ્ટિમાં—ભ્રાન્તિ.

છઠ્ઠી દષ્ટિમાં—અન્યમુદ્ (અપ્રસ્તુતમાં પ્રેમ)

સાતમી દષ્ટિમાં—રોગ.

આઠમી દષ્ટિમાં—આસંગ.

એ સિવાય એકેક ગુણ કમથી પ્રકટ થતો નય છે, તે આ પ્રમાણે—

પ્રથમ દષ્ટિમાં—અદ્વૈત.

ખીજ દષ્ટિમાં—નિરાસા.

ત્રીજ દષ્ટિમાં—શુશ્રૂષા.

ચોથી દષ્ટિમાં—શ્રવણ.

પાંચમી દષ્ટિમાં—બોધ.

છઠ્ઠી દષ્ટિમાં—મીમાંસા.

સાતમી દષ્ટિમાં—પ્રતિપત્તિ.

આઠમી દષ્ટિમાં—પ્રવૃત્તિ.

એ પ્રકારે અતિસંક્ષેપથી આઠ અંગો સહિત યોગની આઠ દષ્ટિઓ અવગતી*—૧૩૦, ૧૩૧.

* યોગનાં આઠ અંગો તો સર્વસાધારણને માનનીય હોવાની સાથે

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

આ આઠ દષ્ટિઓમાં ઉન્નતિનો ક્રમ કેવો. ગોઠવવામાં આવ્યો છે, અને દરેક દષ્ટિને યોગાંગ વગેરે કેટલા ગુણોથી સંપન્ન હોવાનું બતાવ્યું છે, તે વાંચનાર બાણી શક્યા હશે. આત્માની ઉન્નતિ કંઈ સાધારણ પ્રયાસથી બળી શકે તેમ નથીજ; એ માટે જેટલા ગુણો મેળવવા જરૂરના છે, તે બધા ગુણોનો સંગ્રહ આ આઠ દષ્ટિઓમાં કરી દીધો છે. આ દષ્ટિઓની સહક દેહ મુક્તિપુરીના દ્વાર લગી ગઈ છે. પરંતુ આ બધાનો સારાંશ સ્પષ્ટ, સરળ અને એકજ વાક્યમાં કહીએ તો તે એજ છે કે—કષાયોનો જય કરવો એજ આત્મોન્નતિનું પરમ સાધન છે. મુક્તિનાં સાધન તરીકે શાસ્ત્રોમાં અનેક રીતના માર્ગો બતાવ્યા છે અને બુદ્ધિ બુદ્ધિ દર્શનશાસ્ત્રોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે મોક્ષપદ્ધતિ બતાવી છે, પરંતુ મધ્યસ્થ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં જૈનાચાર્ય મહર્ષિનો ઉદારતા ભર્યો આ શ્લોક દરેક યાદ રાખવા જેવો છે કે—

“ નાશામ્બરત્વે ન સિતામ્બરત્વે ન તત્ત્વવાદે ન ચ તર્કવાદે ।

ન પક્ષસેવાઽઽધ્યયણેન મુક્તિઃ કષાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ ” ॥

(ઉપદેશતરંગિણી.)

અર્થાત—દિગમ્બરસ્થિતિમાં મોક્ષ નથી, શ્વેતામ્બરઅવસ્થામાં મોક્ષ નથી, તત્ત્વવાદના વાદમાં મોક્ષ નથી, તર્કબળ ફેલાવવામાં મોક્ષ નથી અને સ્વપક્ષની ભક્તિમાં મોક્ષ નથી, કિન્તુ કષાયોથી મુક્ત થવામાંજ મુક્તિ રહેલી છે.

હવે કષાયો શું છે ?, તે શી રીતે હાનિકર્તા છે ? અને તેનો વિજય શી રીતે અને કેવા ઉપાયોથી કરવો જોઈએ ? એ જિજ્ઞાસા અહીં ઉપસ્થિત થાય છે. એના સમાધાન માટે ચાલો ચોથા પ્રકરણમાં પ્રવેશ કરીએ.

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, કિન્તુ યોગની આઠ દષ્ટિઓ જૈનેતર સમાજમાં, હું સમજું છું કે પ્રસિદ્ધ નથી; પરંતુ આ દષ્ટિઓ ફક્ત જૈનોનોજ સમ્મત છે, એમ નથી; ભગવાન હરિભદ્રસૂરિ યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામના ગ્રન્થમાં સોળમા શ્લોકની વૃત્તિમાં લખે છે કે મહાત્મા પતંજલિ વગેરેને પણ આ યોગની દષ્ટિઓ સમ્મત છે.

चतुर्थ-प्रकरणम् ।

कषायजयः ।

CHAPTER IV.

Victory over Passions.

(Shlokas 78.)

The importance of purifying the soul by the removal of Kashāyas is more and more recognised day by day. The psychic laws which underly the efforts of the Indian Yogi are now being understood to a certain extent by the West. The principal thing is that man is a combination of two elements—physical and super-physical. Of these two the super-physical acts very powerfully on the physical. It is in fact the predominating element. Physical body is the outward result of the accumulation of super-physical elements round the soul, when Jiva becomes enclosed in the coating of Karmas. These super-physical elements are the first product of that union.

These are called Kashāyas. That the Kashāyas strengthen the coating of Karma is now testified by eminent clairvoyants and psychic researchers. The Kashāyas though themselves formless are yet capable of compelling the Jiva to be born in the physical body. They form one sheath of Karma on another as it were and these aggregates build up the physical body over afterwards. They continue to dominate the physical body and govern all its actions unless resolute effort is made to shake off their tyranny. Yoga teaches how to get rid of them. It is in the natural order of things that, as the Kashāyas constitute the main cause of compelling Jiva to evolve in the Cycle of Births, they ought in the first instance to be rooted out if Jiva is to free himself of the recurring Cycle and to be firmly seated on the new changing throne of self-illumination.

आत्मा ज्ञातव्यः—

आत्मस्वरूपं प्रथमं प्रविशुर्योगश्रियां प्रोत्सहमानचित्ताः ।

स एव योगस्य यदस्ति भूमिराकाशचित्रोपममन्यथा स्यात् ॥१॥

Those whose minds are eager for the acquisition of the Yoga-wealth should first recognise the nature of the Soul, because Soul is the proper field for practising Yoga ; otherwise the practice of Yoga would be tantamount to drawing a picture in the void. (1)

Notes :—There was a city called Suketpura, in the Bharata Kshetra, lying in Jambudwip. It was charmingly decorated with magnificent buildings, etc.

Mahābala, the king of that place, well accomplished, thought it necessary to have a beautiful art gallery and picture museum. He called two expert painters Vimal and Prabhās and ordered them to adorn the walls, etc., with excellent paintings in six months without consulting each other. A curtain was placed in the middle of the hall. Vimal completed the work entrusted to him at the appointed time. The king being highly pleased rewarded him accordingly. Prabhās only prepared the ground work. Being asked by the king he related what he did. He did so in order that the work when completed may surely have beneficial effect on the taste of the visitors to know and appreciate the true art and its treasures within their reach. The king was also satisfied with his work and rewarded him with magnificent gifts. Accordingly the purification of the mind—the ground-work of Yoga practice—is essential. In this story Suket-pura represents Samsāra, the King Mahābala Achārya, art gallery the human life, the painters, beings capable of attaining Mokhsa, the Yoga-Bhūmi-Ātma and first impression right attitude, the whole painting, religion, various pictures (Yamas) vows, observances, decorating colours—regulations (Niyamas), appreciative mental attitude, spiritual force. So right attitude is the ground-work of Yoga practice, as preliminary preparation of ground-work is for painting.

આત્મજ્ઞાન કરવું—

“યોગલક્ષ્મી મેળવવા તરફ ઉત્સાહીહૃદયવાળાઓએ પ્રથમ આત્મ-સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવું જોઈએ; કેમકે આત્મા એજ યોગનું સ્થાન

છે. આત્મસ્વરૂપનું પરિચાન કર્યા વગર યોગમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવી છે, તે ખરેખર આકાશમાં ચિત્ર ખેંચવા બરાબર છે ”—૧

વ્યાખ્યા.

મનુષ્યને જ્યાં સુધી પુનર્જન્મની બરાબર ખાતરી થઇ ન હોય, ત્યાં સુધી તે અધ્યાત્મની પદ્ધતિ ઉપર પદાર્પણ કરવાને અધિકારી નથી. પુનર્જન્મના તત્ત્વસુધી જ્યારે દૃષ્ટિનો વિકાસ પહોંચે છે, ત્યારે હૃદયનો મળ ક્ષીણ થવા માંડે છે. પુનર્જન્મની સાબિતીમાં ખીજાં પ્રમાણો કરતાં આપણો સ્વાનુભવજ બલવત્તર પ્રમાણ છે. જીવ ગર્ભાવસ્થામાં જ્યારે આવ્યો, ત્યારથી તેનો પુનર્જન્મ શરૂ થાય છે. પુનર્જન્મ શબ્દથી એવો અર્થ સ્ફુરે છે કે આ જન્મની પૂર્વ જન્મ હતો; ત્યારેજ આ જન્મ પુનર્જન્મ કહી શકાય. આત્મવાદી મહાત્માઓની દૃષ્ટિએ કેાઇ એવો જન્મ છેજ નહિ કે જેની પૂર્વે જન્મ ન થયો હોય. અર્થાત્ જન્મનો પ્રવાહ અનાદિ છે અને અતએવ દરેક જન્મ પુનર્જન્મ છે.

પ્રથમ પ્રકરણના ૧૪ મા શ્લોક ઉપરની વ્યાખ્યામાં આત્મસિદ્ધિને માટે જે દૂક “અવલોકન કયું” છે, તે અહીં પુનર્જન્મની સિદ્ધિને અંગે લગાર સ્પષ્ટતાથી યાદ કરી જઇએ.

માનવસમાજમાં જોઇએ છીએ કે કેટલાક માણસો જન્મથી હરિદ્ર હોય છે, જ્યારે કેટલાક ગર્ભશીમન્ત હોય છે. એકને અથાગ મહેનત કરવા છતાં પણ પેટભર અન્ન મળી શકતું નથી, જ્યારે ખીજને ઉપરા-ઉપરી લાખોની ભેટો મળી આવે છે. એકને હજારો મનુષ્યો માહે છે, જ્યારે ખીજે દેખીતો ગમતો નથી. એકજ માતાના ઉદરમાંથી સાથે ઉત્પન્ન થયેલાં બે બાળકોમાંનો એક વેપારમાં લાખો રૂપિયા કમાય છે, જ્યારે ખીજે જિન્દગીભર કંગાળજ રહી જાય છે. વળી એવીજ રીતના બે બાળકોમાં બુદ્ધિનું પણ ઘણુંજ આંતર જોવાય છે. એક સાણસના ધંધા ઉપર ઘણાં ગણા માણસો હસે છે, છતાં તે ધંધામાં તે માણસ શાવી જાય છે, અને કેટલાક બુદ્ધિમાન માણસો તીક્ષ્ણબુદ્ધિપૂર્વક લાખોના પરા-મર્શ કરીને વેપાર શરૂ કરે છે, છતાં તેમાં તેઓને નુકસાન સહનું પડે છે. એકજ વીર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બે છોકરાઓમાંનો એક એડોળ અને કદરૂપ હોય છે, જ્યારે ખીજો ખૂબસૂરત હોય છે. આવી અનેક વિચિત્ર

સ્થિતિએ જગતની સપાટી ઉપર જોવાય છે. હવે એ શોધવું જોઈએ કે આ તફાવતનું કારણ શું ? વર્તમાન જિન્દગીના સંયોગોને કારણ તરીકે માની શકાય તેમ નથી. કેમકે ઉપર કહ્યું તેમ એકજ માયાપદ્ધતિ એક સાથે જન્મેલાં આજકાલી અંદર હડાપણ અને અનુભવ વગેરેમાં મોટો ફરક જોવાય છે. અતઃ મુખ્ય હેતુ શોધવા માટે વર્તમાન જિન્દગીના સંયોગોથી આગળ વધવાની જરૂર છે. એ માનવાને આપણને કશો વાંધો નથી કે અમુક માણસે પોતાના હડાપણથી અમુક મોટો લાભ ઉઠાવ્યો; પણ એ લાભપ્રાપ્તિમાં કારણસામગ્રીની વર્તમાનકાલિક હડાપણ સુધીજ હદ કલ્પવી એ ન્યાયવિરુદ્ધ છે; કારણ કે એ હડાપણનું પણ કારણ શોધવાની જરૂર રહે છે. હડાપણનું કારણ સારી કેળવણી કહીને પણ તે હદે નિયમનો અટકાવ થઈ શકતો નથી. કેળવણી પણ પોતાનું કારણ માંગે છે. સારી કેળવણી મેળવવામાં પોતાની પ્રતિભા, ઉત્સાહ અને માયાપોની ખતને કારણ બરાબર માની શકાય, પણ તેટલેથી કારણ-નિયમનો અંત આવી શકતો નથી. માયાપના જ્ઞાનતંતુઓ જેવા પ્રકારના હોય છે, તેવા તેમના છોકરાના હોવાજ જોઈએ, એવો નિયમ નથી; એમ આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. અતઃ મૂળ કારણની શોધ વર્તમાન જિન્દગીના સંયોગોમાં કરવી નિરર્થક છે. એજ માટે આ જન્મની સાથે પૂર્વજન્મનું અનુસંધાન ન્યાયથી સાબિત થાય છે.

સંસારમાં એવા પણ માણસો જોવાય છે કે, જેઓ અનીતિ અને અધર્મનાં કાર્યો કરતા રહેવા છતાં મહાન ધનાઢય અને સુખસંપન્ન છે; અને એવા પણ માણસો છે કે જેઓ નીતિ અને ધર્મના પથ ઉપર ચાલવા છતાં દારિદ્ર્યથી પીડિત છે. હવે આપણે વિચારવું જોઈએ કે આમ વિપરીત સ્થિતિ કેમ ? ' કરણી તેવું ફળ ' એ કાનૂન પ્રમાણે આમ થવું જોઈએ નહિ, એમ સહુ કોઈ સમજી શકે તેમ છે. પરંતુ આ ઉપરથી વસ્તુસ્થિતિ એમ સમજાઈ આવે છે કે વર્તમાન જન્મને પૂર્વપર જન્મો સાથે સંબંધ છે. જેવી કરણી આ જિન્દગીમાં કરાય છે, તેવાં ફળ આગામી જન્મમાં મળે છે અને પૂર્વ જન્મથી જેવા સંસ્કારો વર્તમાન જન્મમાં પ્રાણી લાગ્યો છે, તેની તેની પ્રવૃત્તિ અહીં બને છે.

ગર્ભમાં રહેલો બાળક કંઈ સારું યા ખરાબ કામ કરી શકતો નથી, તો પ્રાણી શું એવું કારણ છે કે જેનાથી એક બાળકને શારીરિક સંપત્તિ

અને બુદ્ધિનો યોગ મળે છે, જ્યારે બીજાને તે મળતો નથી, આથી એ માનવું જોઈશે કે આ જન્મ સાથે પૂર્વ જન્મનું અનુસન્ધાન છે. કેટલાક બદમાશ લૂટારાઓ અપરાધ કરીને એવા ગુમ થઈ જાય છે કે તેઓ તે ગુન્હાની સજાથી બચી જાય છે, જ્યારે બીજા નિરપરાધીઓને ગુન્હા વગર ગુન્હાની સજા ભોગવવી પડે છે. આ કેટલો અન્યાય ! આમ કેમ બનવું જોઈએ ! ‘ કરણી તેવું ફળ ’ એ કાયદો ક્યાં રહ્યો ? પણ એ બધી મુશ્વેલ પુનર્જન્મની સત્તા રહામે ટકી શકતી નથી. પૂર્વ જન્મમાં એવાં કૃત્યો કરેલા હોવાં જોઈએ કે જેના પરિણામે નિરપરાધી માર્યો જાય છે, જ્યારે અપરાધી બચી જાય છે.

સ્કૂલ યા કોલેજમાં ભણનારાઓ પૈકી એકને સેકન્ડ લેંગ્વેજ તરીકે સંસ્કૃત ભાષા લેવાનું મન થાય છે, જ્યારે બીજો ફ્રેન્ચભાષાને પસંદ કરે છે. એટલુંજ નહિ, પણ એક વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત શબ્દો રહેજે યાદ રહી જાય છે, જ્યારે ફ્રેન્ચભાષાના શબ્દોને યાદ રાખવામાં તેને બહુ મુશ્કેલી પડે છે. વળી એકને ગણિતનો વિષય અત્યંત કઠિન જણાય છે અને ઇતિહાસનો વિષય સુગમ લાગે છે, જ્યારે બીજાને એથી ઉલટી રીતે ગણિત સુગમ પડે છે અને ઇતિહાસ કઠિન લાગે છે. આ બધું શું બતાવી આપે છે ? એજ કે-જેને જે વિષય સરળ લાગે છે અને જે ભાષા અધરી લાગતી નથી, તેને તે વિષય અને તે ભાષાના અભ્યાસ સાથે પૂર્વ જન્મમાં સંબંધ હોવો જોઈએ. સરખા અભ્યાસવાળાઓમાં એક સ્વભાવતઃ વક્રત્વશક્તિ ધરાવનાર હોય છે, જ્યારે બીજાને વક્તા થવાની બહુ હોંસ હોવા છતાં તે તેવો વક્તા બની શકતો નથી. એકને એવી સ્વાભાવિક લેખનશક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે કે એની જોડના અન્ય વિદ્યાર્થીઓને તે હોતી નથી. કેટલાક સાધારણ અભ્યાસી હોઈ કરીને પણ એવી કવિત્વશક્તિ અથવા વાદ્યશક્તિ ધરાવનારા હોય છે કે એઓથી કેટલાએ ઉંચા દરજ્જાના વિદ્વાનોમાં પણ તેવી શક્તિ જોવાતી નથી. આ બધું શું એમ પુરવાર નથી કરી આપતું કે પૂર્વજન્મમાં જેવો અભ્યાસ અને તજજનિત સંસ્કારો પડેલા હોય છે, તેવું ફળ વર્તમાન જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

કેટલાકો એમ કહી શકે ખરા કે પુનર્જન્મ હોય તો પૂર્વજન્મની સ્થિતિની સ્મૃતિ આ જિન્દગીમાં અમને થવી જોઈએ, પરંતુ હકીકત

એમ છે કે-બાળ અવસ્થાની ઘટનાઓ પણ પૂરી રીતે અત્યારે આપણને યાદ આવતી નથી, તો પછી પૂર્વજન્મના શરીર દ્વારા બનેલા બનાવો આ જન્મમાં શી રીતે યાદ આવી શકે ?

બાલ્યાવસ્થામાં થયેલી ઘટનાઓ ઉત્તરાવસ્થામાં યાદ નહિ આવવાના કારણથી શું કાંઈ એમ કહેવાને હિમ્મત ધરી શકે ખરો કે બાલ્યાવસ્થાના આત્મા જુદો હતો અને અત્યારનો આત્મા જુદો છે ? નહિ, તેવીજ રીતે પૂર્વજન્મમાં બનેલા બનાવો આ જિન્દગીમાં યાદ ન આવવાના કારણથી એમ ન કહી શકાય કે પૂર્વજન્મનો આત્મા જુદો હતો અને અત્યારનો આત્મા જુદો છે. પૂર્વજન્મની પ્રવૃત્તિઓના સંસ્કારો આપણા આત્મામાં મૈાજૂદ છે, પણ તે સંસ્કારોનું જ્યારે ઉદ્ઘાટન થાય, ત્યારેજ પુનર્જન્મની ઘટનાઓ સ્મૃતિમાં ઉપસ્થિત થઈ શકે છે. ઘણી વખત એમ બને છે કે નવીન કાર્યનો આરંભ કરતાં- આ પદ્ધતિએ કામ કરવું કે બીજી પદ્ધતિએ ? એમ સંશય ઉભો થાય છે. પણ વિચારના ઉંડા ભાગમાં ઉતરતાં તે સંશયનું નિરાકરણ થઈ જાય છે અને પોતાનું મન સાક્ષી પૂરે છે કે આ પદ્ધતિએ કામ દેવાથી લાભ થશે. કહો ! આ નવીન કાર્યના આરંભ માટે, કે જે કાર્યનો પહેલાં અનુભવ નહોતો, હૃદય-પ્રદેશમાંથી જે માર્ગસૂચન થયું, તે ક્યાંથી થયું ? કહેવું જોઈશે કે પૂર્વજન્મમાં તે કાર્યસંબંધી તેને પરિચય હતો અને એથીજ તે વિષયના સંસ્કારોની અવ્યક્ત સ્મૃતિના બળથી તેને માર્ગસૂચન થયું.

આવી રીતે આપણા હૃદયપ્રદેશમાં ઉદ્ભવતી અવ્યક્ત સ્મૃતિઓ ઘણી વખત આપણને પુનર્જન્મનું ભાન કરાવે છે. શાસ્ત્રકારો તો ત્યાં સુધી કહે છે કે હૃદયનો મળ જ્યારે ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે પૂર્વજન્મની સ્મૃતિને ઢાંકી રાખનારો પડે છે ખસી જતાં એક પૂર્વજન્મનું નહિ, પણ અનેક પૂર્વજન્મોનું સ્પષ્ટ સ્મરણ થાય છે.

ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે-જે મનુષ્ય દુષ્ટ કામો કરે છે, તેનાં દુષ્ટ કૃત્યોની તેના ઉપર રહેલી જવાબદારી પુનર્જન્મથી જળવાય છે. સારા માણસોને જ્યારે ઘોર આપત્તિ આવે છે, અથવા વિના અપરાધે રાજદંડ તેમને ભોગવવો પડે છે, ત્યારે તે વખતે તેઓને આશ્વાસન આપનાર કાંઈ પણ હોય તો તે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત છે. તેઓ એમ

સમજી શકે છે કે—અત્યારે રાજદંડ ભોગવીએ છીએ, છતાં આપણું સત્કૃત્યોની જવાબદારી ઉઠી ગઇ નથી. પુનર્જન્મ નહિ માનવામાં મનુષ્યના પગ ઠંડા પડી જાય છે. તેની ભાવના ઉન્નત થઈ શકતી નથી. વિપત્તિના સમયે યા અપરાધ વગર ગુન્હો ભોગવવા વખતે તે જગતમાં સર્વત્ર અધાર્જુએ છે.

પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર નહિ કરવાથી જગતની વ્યવસ્થામાં ફેટલો ગોટાળો ઉભો થાય છે અને પુનર્જન્મને માનવામાં કેવાં પ્રમાણોનો ટેકો આપણને મળે છે, તે અધું દૂંડમાં જોઇ ગયા.

પુનર્જન્મ આત્માનોજ હોય છે, એ કંઈ નવી વાત નથી. શરીર તો ચિતાગ્નિમાં ભસ્મ થતું સ્પષ્ટ જોઇએ છીએ. એ માટે શરીરનો પુનર્જન્મ તો સંભવેજ ક્યાંથી ? જે શરીર ભસ્મ થયું, તે શરીરના સર્વ પરમાણુઓ પુનઃ એકત્રિત થઈને પિંડ ઉભું કરે છે—એ પ્રકારે શરીરનો પુનર્જન્મ માની શકાય નહિ; કેમકે મરી ગયેલો માણસ પુનઃ તેવીજ આકૃતિવાળો ઉત્પન્ન થતો જોવામાં આવતો નથી; અને એમ માનવામાં કશું પ્રમાણ પણ નથી.

આત્માની સિદ્ધિ થતાં પુનર્જન્મની અને પુનર્જન્મની સિદ્ધિ થતાં આત્માની સિદ્ધિ સ્વતઃ થઈ જાય છે. જ્ઞાન એ આત્માનો ધર્મ છે. અને એથી આત્માની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. શરીરના અમુક ભાગમાં જ્ઞાન રહે છે, એ વાત પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ છે. જ્ઞાનતંતુઓ એ અનુભવ-સ્મૃતિનો ઉદય થવાનાં સાધન માની શકાય, પણ અનુભવ-સ્મૃતિની સત્તા તે જ્ઞાનતંતુઓમાં રહી છે, એમ તો માની શકાયજ નહિ. એમ માનવા જતાં મડદામાં પણ—જ્ઞાનતંતુઓની વિદ્યમાનતા હોવાથી—અનુભવ-સ્મૃતિની હૈયાતી હોવાની આપત્તિ આવી પડશે.

આખ્યન્તરી કૃષિ:—

આત્મક્ષેત્રે યોગતઃ કૃષ્યમાણે સમ્યગ્રૂપૈઃ સન્તતં પ્રૌઢ્યત્નૈઃ ।

સમ્યગ્નતેજનન્તવિજ્ઞાનવીર્યાઽનન્દા નાસ્તે સંશયસ્યાઽત્ર લેશઃ ॥૨॥

The spiritual field, if constantly tilled with (the plough of) Yoga with proper and deliberate efforts, yields endless knowledge, constant happiness and everlasting strength. There is not the least doubt about it. (2)

The House-holder's Duties as a Preliminary Step for Spiritual Development as prescribed in the Jain Holy Texts.

The knowledge of the fundamental principles of Jainism is essentially required in the practice of layman's duties. Jainism aims at the achievement of the supreme status of Godhood by means of Right Belief, Right Knowledge and Right Conduct. Religion in the shape of disciplinary rules and regulations and prohibitions helps one in making progress on the upward path. It is classified into two parts: Nishchaya Dharma and Vyavahar Dharma. By following the Vyavahar Dharma in the true sense, one advances towards Nishchaya Dharma as he cannot abandon worldly affairs and occupations all at once. The observance of these rules and regulations enables a house-holder gradually and steadily to renounce the world and to become completely absorbed in the realisation of Self. The house-holder in order to prepare himself for the ascetic life must observe eleven Pratimās, twelve vows and follow also elevating rules of conduct and practise austerity and pious reflections as laid down in the holy texts.

Darshana Pratimā requires a strong and unshakable faith in Jainism (Samakita) acquired by quietude, compassion (Samvega), fading worldly affections, non attachment and removal of all doubts by sound knowledge of Jain doctrines. It includes the worship of true Deva (Tirthankara), the true preceptor and true Dharma. It also recommends the

avoidance of gambling, flesh-eating, wine drinking, hunting, stealing, adultery and debauchery, etc.. (2) The Vrata Pratimā consists of the observance of five minor vows, three guna-vratas and four shikshā-vratas, the details of which are separately annexed. (3) The Sāmāyika Pratimā requires self-contemplation renouncing all other worldly affairs at least for forty-eight minutes twice or thrice a day for the purification of the mind by the removal of passions. (4) The Poshadhovavāsa Pratimā requires the Poshadha observance clearly described in the eleventh vow. (5) The Kāyotsarga Pratimā requires self-contemplation at night in a house then unoccupied by others with the Poshadha-vrata on two eighth and two fourteenth days of a month without being ruffled by dangers or other extraordinary obstructions. (6) The Brahmacharya Pratimā requires strict celibacy and sexual purity with the avoidance of all decorating attractions. (7) Sachitatyāga Pratimā means avoidance of flesh and uncooked vegetables and plucking fruits from trees, etc., as they contain life. (8) Ārambhatyāga Pratimā means avoidance of new worldly engagements and occupations as they are sure to involve the loss of life. (9) Anyārambha-varjana Pratimā means avoidance of approving engagements to be executed by servants and others. (10) The tenth Pratimā enjoins the taking of permissible food offered at meal times without special preparation and also withholding worldly advice on family matters, etc.. (11) Udhista or Śramaṇabhuta Pratimā enjoins a gradual renunciation of the worldly affairs and the

practice of rules laid down for the ascetics. These rules are strongly recommended as preliminary steps for asceticism. One who has observed all the above Pratiimās is said to have advanced to the fifth stage of spiritual development.

Vows:—The five Great Vows as described in the preceding chapter are to be observed in toto by the ascetics, while the house-holders are required to observe them with certain limitations. These five vows are called Anuvratas with respect to them. These are followed by three Guna-vratas which help the proper observance of the first five vows and by four Sikshā-vratas which help the layman in discharging their religious duties.

Sixth vow (Dig-Parimāna Vrata) implies that one should limit his travelling by land or by sea in certain areas in all directions, based on the principles of non-injury to living beings for personal, social or professional work except for religious purposes. Also he must refrain from sending other men on his behalf. It has two aspects: Physical and Mental. The five transgressions to be avoided are with reference to climbing, descending, proceeding obliquely and violating the limit fixed for going in two directions and by forgetfulness. Breaking the vow excludes transgression by forgetfulness and accident.

Seventh vow (Bhogopabhoga Parimāna Vrata):—The house-holder should limit the use of things new

and usual. He should use only inanimate things. If it is not practicable he should give up food having life germs. If this he cannot do, he should positively avoid taking uneatables and things with infinite life germs as prescribed in the religious texts.

He should avoid business which would involve injury to living beings such as making charcoal, agriculture, gardening, making and driving carts, blasting rocks, digging mines, ivory work, working in lac and similar articles, liquors, poison, hair, miling, castrating animals, burning green forests, fields, etc., drying lakes, ponds, etc., maintaining bad characters (immoral women) or bringing up animals for any cruel purpose or personal pleasures.

The partial transgressions imply eating things with life germs or mixed with life germs or things in a raw state, etc..

Eighth vow (Anarthadanda Virmana Vrata):-
This vow based upon the principles of refraining from incurring unnecessary evils by thoughts, words and deeds. The evils liable to be brought on by brooding over the loss of a desirable object or from the association with undesirable persons or things and diseases and pleasures such as sexual indulgence, anger, pride, deceit, greed and sleep or by repeatedly thinking upon deeds favourable to Himsā and other sins should be avoided. One should also avoid unnecessary talk about matters which do not concern him. This rule is highly beneficial in guarding against many evils which would otherwise accrue.

One is said to transgress the vow if he does anything to promote the acts forbidden in this vow.

Ninth vow:—A man should daily practise this Sāmāyika vow for 48 minutes whereby he would be able to get tranquillity of mind. During this time he may read scriptures or may contemplate upon Arhatas, etc., or he may repent for his mis-doings or he may recount the merits of the holy deities. This would tend to promote his spiritual development. He should be careful to avoid all the defects relating to body, speech, mind and thoughts.

Partial transgressions imply wrong occupations of the mind, speech and body, and practising it in a wrong place and leaving of the practice before the limited time. If the transgression is wilful, then it is a sin.

Tenth vow (Disāvakāsika):—This vow is the sixth vow in a more limited form. It implies the reduction to a minimum movement. It may signify to restrict our movement according to our needs for daily duties of our life. Its transgressions consist in fivefold acts promoting the doing of things prohibited.

Eleventh vow (Paushadhōpavāsa Vrata):—This vow is the same as the ninth but it is continued from twelve to seventy-two consecutive hours, once a week, once a month, or at least once a year, accompanied by some fasting or taking food between sunrise and sunset. This vow is transgressed in five ways by negligence in observing and cleaning the

Paushadha place and in observing and cleaning the place for calls of nature and thinking of food and other worldly things during the fast. The defects with reference to drinking water, eating dainty dishes, personal decorations, talking in any way, etc., as laid down in the scriptures should be avoided

12th vow:—The twelfth vow is called Atithi Samvibhāga Vrata by virtue of which a householder should lovingly receive a guest and treat him with respect and consideration and provide him with food free from all impurities. He should leave off all pretensions by abstaining to call him before his food time or after he has taken his food. He should not show his reluctance by angry words or by implied refusal. He should specially extend his hospitality to the ascetic and should be ready to render all deserving services to him.

The thirty-five rules of conduct which are a first step on the ladder of spiritual progress and which every person desirous of making spiritual advancement should adopt are given below as abridged from Mr. Herbert Warren's " Jainism. "

The first rule inculcates that a layman in order to support himself and his family should follow some kind of business which is not of an ignoble or degrading nature and he must guard himself against adopting any dishonest and foul means of acquiring money. As a means to control promiscuous indulgence he should marry but there should be no inter-marriage among persons connected by a close tie

of family relationship. Such a layman must avoid danger spots both visible and invisible. He should learn to appreciate the conduct, life and doings of truly spiritually advanced persons so that his life may be gradually moulded on their model. The pleasures of the five sense should not be carried to an extreme and the places of difficulties and dangers such as battle-fields and famine-stricken districts should be avoided.

His place of residence must be one where the life and property of the governed are sufficiently well protected by the governing authority; and his house, though well ventilated, should not be too open nor too concealed. His household expenditure should not exceed the amount of his income and every well-known custom which does not militate against any high principle should be respected and followed. It is his bounden duty to respect and render service to his parents, his master and his guest; it is to his interest to always seek the company of pure hearted persons, and it is for the benefit of his health that he should be free from vices like meat-eating and wine-drinking. He should not libel or slander anybody-especially the king. Neither his words nor his actions must in any way cause unnecessary pain to anybody. In eating and drinking the nature of his physical constitution must be considered and in case of physical weakness no time should be wasted in adopting the proper remedy. For the sake of self-protection he should not travel in countries where earthquakes,

plagues, famines, etc., occasionally take place. Too much intimacy with any person should be avoided, and his attitude towards people less spiritually advanced than himself should be one of sympathy and towards those who have reached a higher stage than himself, one of reverence and constant service. As regards the four objects of life, *viz.*, doing good, acquisition of wealth, desires and liberation, he must see that no lower object is secured at the expense of a higher one and his constant attempt should be to rise higher and higher. Nothing should be undertaken which is beyond his strength. No day should pass away which he has not utilised in reading scriptural texts and rules of life. His nature must not be obstinate in all things and he should be partial for virtues. Lastly, no opinions, beliefs, philosophy or religions should take hold of his mind without a thorough and critical examination of their truth.

The twelve kinds of austerity are described in notes on Tapa in the second chapter and twelve pious reflections are explained further on in the fifth chapter.

Six Activities (Āvashyakas):—The common dharma includes, along with the observation of the disciplinary rules, six daily activities which a householder must practise with a view to spiritual progress.

1. Worship of the Arhats in their names, their images, their previous states (Dravya) and in their present life (Bhava).

2. Service of spiritual teachers with obedience, reverence, food, dress. etc.,
3. Study of scriptural texts every day.
4. Practising some form of self restraint every day.
5. Doing some form of penance and austerity everyday both external and internal.
6. Doing some kind of charitable act.

આશ્યન્તર કૃષિ—

“ આત્મારૂપ ક્ષેત્રને યોગથી ઉત્તમ રીતે અને પ્રૈલ પ્રયત્નોથી જો એકવામાં આવે, તો તેમાંથી અનન્ત જ્ઞાન, અનન્ત બળ અને અનન્ત આનન્દરૂપ ફળો નિપજી શકે છે, એમાં લગારે સન્દેહ નથી. ”—૨

પ્રસ્તુતમેષ પુષ્પાતિ—

इदं पदार्थद्वितये समस्तमन्तर्भवन्न व्यतिरिच्यतेऽतः ।

जडस्तथा चेतन इत्यमू द्वौ, जडेन चैतन्यमुपावृतं नः ॥ ૩ ॥

પ્રસિદ્ધમેતન્ન જડસ્ય યોગાત્ કલેશાન્ વિચિત્રાન્ સહતે સદાઽઽત્મા
 વિવેકબોધે પ્રતિભાતિ દેહાદ્ દુઃસ્વાતિથિઃ સ્યાત્ કુત એષ આત્મા?

॥ ૪ ॥

સંકલેશાનામેકમેવાસ્તિ મૂલમાત્માજ્ઞાનં તન્ન ધીરા વદન્તિ ।

આત્માજ્ઞાનોદ્ભૂતદુઃસ્વં પ્રણશ્યેદ્ આત્મજ્ઞાનાદ્, અન્યથા નો તપોભિઃ

॥ ૫ ॥

This whole Universe is included in the two categories and is not differentiated by anything else. They are animate and inanimate (Soul and Matter). Our soul is enshrouded by matter. (૩)

It is a well-known fact that soul is always subjected to various kinds of misery through union with matter. When the discriminating knowledge that the soul and the body are separate arises, how can soul be subject to pain ? (4)

The wise say that ignorance of Self is the only source of these miseries. The pain arising from ignorance is destroyed by spiritual knowledge (Ātma-jnana), otherwise it is not destroyed even by austerity. (5)

પ્રસ્તુતની પુષ્ટિ—

“ આ સમગ્ર વિશ્વનો એ પદાર્થોમાંજ સમાવેશ થાય છે. કાંઈ પણ વસ્તુ એ પદાર્થોથી જુદી પડતી નથી. તે એ પદાર્થો જડ અને ચેતન છે; અને આપણું (સસારી હોવાનું) ચેતન્ય જડ આવરણોથી દબાયલું છે ”—૩

“ દરેકના સમજવામાં છે કે જડના ‘સંયોગથી’ આત્મા વિચિત્ર ક્લેશોને અનુભવતો રહે છે. જો શરીર અને આત્માનું વિવેકજ્ઞાન (ભેદ-જ્ઞાન) પ્રકટ થાય, તો આ આત્મા દુઃખનો અતિથિ કેમ રહી શકે ? ”—૪

“ ક્લેશોનું મૂળ એકજ છે, અને તે આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે, એમ મહાપુરુષોનું કરમાન છે. આત્માના અજ્ઞાનથી થતાં દુઃખો આત્મ-જ્ઞાનથીજ નષ્ટ થઈ શકે છે. તે દુઃખોને નષ્ટ કરવા આત્મજ્ઞાન સિવાય તપ પણ અસમર્થ છે ”—૫

લાવાર્થ. પ્રથમ પ્રકરણના ચૈત્તસ્ય શ્લોકની વ્યાખ્યામાં જોઈ ગયા છીએ કે સંસારમાં જડ અને ચેતન એ બેજ માત્ર તત્ત્વો છે. જૈન પ્રવચન સ્થાનાંગસૂત્રમાં લખ્યું છે કે—

“ જદસ્થિ જં લોગ તં સર્વં દુપઓઞારં : તં જદ્દા-જીવચ્ચેવ બજાવચ્ચેવાલિ । ”
(ખીજું સ્થાન).

અર્થાત—‘ લોકમાં જે છે, તે બધું એજ તત્ત્વોમાં સમાય છે—જીવ અને અજીવ. ’

આ એ તત્ત્વોમાં નવ તત્ત્વોનો અન્તર્ભાવ આવી રીતે થાય છે—

‘ પુણ્ય ’-‘ પાપ ’ એ કર્મજ છે, ‘ બધ ’ પણ કર્મ છે, એ માટે-કર્મ એ પુદ્ગલ હોવાને લીધે અજીવરૂપ હોવાથી એ ત્રણે તત્ત્વોનો અજીવમાં સમાવેશ થાય છે. ‘ આત્રવ ’ એ જીવના શુભાશુભ અધ્યવસાયરૂપ છે, એ અધ્યવસાય આત્માનો સ્વાભાવિક નથી, કિન્તુ વૈભાવિક-કર્મસંસર્ગજનિત છે; એ માટે એ આત્રવ આત્મા અને કર્મપુદ્ગલોના સંસર્ગથી અતિરિક્ત નથી. ‘ સંવર ’ એ કર્મને આવતાં અટકાવનાર એવા આત્માના ઉજ્જવલ પરિણામરૂપ છે; એ માટે તે આત્માથી અલગ પડતો નથી. કર્મનાં પુદ્ગલોને આત્માથી અમુક અંશે દૂર કરવાં, એ નિર્જરા છે, અને સર્વ પ્રકારે દૂર કરવાં એ મોક્ષ છે, એથી એ બંને આત્મસ્વરૂપના વિશુદ્ધ ભાવથી જુદા પડતા નથી.*

આ માટે નવ તત્ત્વો એ જીવાજીવ, એ એ તત્ત્વોનો પ્રપંચજ છે. તત્ત્વાર્થાધિગમશાસ્ત્ર આદિ ગ્રંથોમાં પુણ્ય-પાપનો બધમાં અન્તર્ભાવ કરી સાત તત્ત્વો બતાવ્યાં છે. ભેદ-પ્રભેદ, કે વિભાગો જે પડે છે, તે અપેક્ષાકૃત વિવરણ છે.

निश्चयदृष्ट्या अभेदनेन संसारो मोक्षश्च कः ?—

संसार आत्मैव जितः कषायेन्द्रियैः स एवेतरथा च मोक्षः ।

क्रोधादयस्तत्र कषायसङ्गाश्चत्वार उक्ता भवदृक्षमेघाः ॥ ६ ॥

The soul subdued by passions and senses is itself the world; otherwise it is itself absolution. Anger, etc., are denominated Kashāyas and are said to be rain nourishing the tree in the form of the world. (6)

Notes :—This verse clearly demands the clear,

* જીઓ, પ્રવચનસારોદ્ધારના ૧૫૨ માં દ્વારમાં.

proper and perfect understanding of Moksha (Salvation) explained in the first Chapter.

In short, one must try to distinguish his real Self from his physical and vital ego. Purifications both of the lower mentality and physical environments lead to Self-perfection. Mind, life and body act upon each other in harmony and in discord. Purification becomes perfect when elements of discord, i. e. Karmas which tie one down to this world, are destroyed in toto, otherwise they serve as causes for re-births. These elements of discord are anger, pride, deceit and greed. They produce world conceptions and actions corresponding thereto and enlarge the Cycle of Evolution. So the thirsting for egoistic desires and possessions should, by all attempts, be rooted out. It could be successfully achieved by the withdrawal of the mind from the external worldly objects and also by the constant practice of universal charity, benevolence and good will and by maintaining an attitude of indifference under all circumstances.

નિશ્ચયદષ્ટિએ અભેદનયથી સંસાર અને મોક્ષ—

“ આત્મા, એજ સંસાર અને આત્મા એજ મોક્ષ છે. આત્મા, કષાયો અને ઇન્દ્રિયોથી જ્યાં સુધી પરતન્ત્ર છે, ત્યાં સુધી તે સંસાર છે, અને તે બન્ધનથી મુક્ત અવસ્થામાં તેજ, મોક્ષ છે.*

“ અહીં પ્રથમ કષાયો ગણવાની જરૂર રહે છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારને ‘ કષાય ’ સંસાર આપી છે. એ કષાયો જાવ

* “ ક્ષયમાત્મેવ સંસારઃ કષયોન્નિર્યનિર્જિતઃ ।

તમેવ તદ્વિજતારં મોક્ષમાદુર્મનીષિણઃ ” ॥ ૫ ॥

(હેમચંદ્રકૃત યોગશાસ્ત્ર, ચોથો પ્રકાશ)

(સંસાર) ૩૫ વૃક્ષને પોષવામાં મેઘસમાન છે. (“ કલ્પન્તે-વીજ્યન્તે પ્રાણિનો યસ્મિન્ સ કષઃ. (સંસારઃ.) તસ્ય આયો લાભો યેન્યસ્તે કષાયાઃ—અર્થાત્ સંસારની અંદર પ્રાણિઓ પીડાતા હોવાથી સંસાર કષ્ટ કહેવાય છે. તે કષ્ટનો લાભ ક્રોધાદિ ચારથી થતો હોવાથી તે ક્રોધાદિ ચાર ‘ કષાય ’ કહેવાય છે.) ”—૬

ક્રોધઃ ।

ક્રોધસ્વરૂપં વ્યાવર્ણયન્ તદ્વિપક્ષં પરિચાયયતિ—

યો વૈરહેતુઃ પરિતાપકારણં શમાર્ગલા દુર્ગતિવર્ત્તની પુનઃ ।

ઉત્પદ્યમાનઃ પ્રથમં સ્વમાશ્રયં દહેદ્ દહેદ્ બન્હિરિવાપરં ન વા ॥૭॥

ક્રોધસ્ય તસ્ય પ્રશમે ક્ષમા ક્ષમા ક્ષમાઽઽસ્મસામ્રાજ્યપરિસ્પૃહાવતામ્ ।

યા સંયમાઽઽરામવિશાલસારણિઃ કિલષ્ટાઘભૂમીધરભેદનાશનિઃ ॥૮॥

યુગ્મમ્ ।

Anger is the source of enmity, cause of affliction, a bolt-like impediment to happiness and a way leading to evil course. When it arises, it first burns its own abode like fire ; it may or may not burn other objects. (7)

It is proper for those who desire to obtain the Emancipation of Soul, to resort to forbearance and subdue anger. This forbearance is like a broad channel in the garden of self-restraint and it is like a thunderbolt in rending asunder the hills of heinous crimes. (8)

Notes :—The passion, anger, will do more havoc in a short time than what austerity, foresight and

discrimination construct in thousands of years. Envy, pride, hatred, rashness, etc., generate this monstrous passion. The good fruits accumulated by long austerity are destroyed at once by this passion. Stories illustrating the bitter fruits of this passion are too many to be narrated here. Many ascetics are hurled down from their progressive advance in spiritualism, being overpowered by this evil passion. It would not be here out of place to illustrate its bitter fruits by the following legend:—

Lord Mahāvira, during his tourings for public religious discourses, passed by a place called Kanakakhala. He was warned by the people not to proceed further on account of frightful terror and panic caused by a virulent cobra dwelling in an anthill in the vicinity of the road. This road was totally deserted. This cobra was in his previous life a Jain ascetic who was highly enraged at the conduct of his disciple who reminded him to do penance for the sin he had incurred in walking over and killing a frog inadvertently, though, in reality, the ascetic had not killed the frog. He, in a fit of anger, without giving any explanation, thought it to be impertinence on the part of the disciple to remind him of it. He, then, with a view to punish the disciple, rushed against a pillar and bruised his own forehead, and died. He was reborn as a violent cobra and took his abode in an anthill adjoining the path and became a dreadful object of fear to all. Lord Mahāvira took his stand on the cobra's anthill in a meditative

posture. He progressed in his concentration, notwithstanding the ferocious cobra dashed out and bit him over and over again. The pious reflective vibrations of Lord Mahāvira touched and softened the cruel heart of the cobra who thereupon remembered all his former life and was exhorted to repentance for his wrath by the words of Lord Mahāvira. The cobra dismissed anger from his heart and resolved to remain equal-minded even when harassed by the strokes of the passers-by and by bites of ants walking over him unmolested. He eventually died in quietude and was reborn in the higher birth (8th Heaven).

The sage Dwaipāyana was highly enraged at the Yādavas. He vowed to burn the whole city of Dwārakā under conflagration according to his previous oath. Thus by this wicked act he was hurled down from his high position and lost the fruits of his austerity.

ક્રોધ અને ક્ષમા—

“ ક્રોધ વૈર ઉપજવનાર છે, સન્તાપનું કારણ છે, શાન્તિને રોકનારી અર્ગલા (ભુંગળ) છે, દુર્ગતિનો માર્ગ છે અને અગ્નિની જેમ પોતાના આશ્રયને અવશ્ય આજે છે, જ્યારે બીજાને બાળવામાં ચોક્કસ નથી. આવા પ્રકારના ક્રોધને શમાવવામાં સમર્થ એવી ક્ષમાનો આશ્રય લેવો એજ આત્મ-સાત્તાજ્યની ઇચ્છાવાળાઓને યુક્ત છે. ક્ષમા એ સંયમરૂપ બગીચામાં પાણીની નીકની તુલ્ય છે અને કિલ્લટ કર્મરૂપ પર્વતોને ભેદવામાં વજ્રસમાન છે ”—૭, ૮

ક્રોધસ્ય વૈચિત્રી—

ક્રોધઃ પ્રસિદ્ધો મૃદુમધ્યતીવ્રાચનેકભેદૈઃ સકલાનુભૂતૌ ।

યાદક્ષ્વરૂપઃ સ ઉદેતિ તાદૃગ્ રસાનુવિદ્ધં વિતનોતિ કર્મ ॥૧॥

Anger is well-known to all to be of various degrees, such as gentle, intermediate and violent. Proportional to the intensity of anger is the tenacity of Karma. (9)

Kashāya कषाय (कष + आय) :—‘ Kasha ’ means Sansāra i. e., the circuit of worldly existence consisting of birth and death and all their consequences. ‘ Āya ’ means acquisition, i. e., which brings births and deaths in revolving wheels.

Kashāya Moral impurities.—The fourth head (Mohaniya) of Karma is divided according to the Jain texts into two kinds of forces: (1) Darshana Mohaniya which brings on delusion and vacillation ; (2) Chāritra Mohaniya which brings on Kashāya or moral impurities tending to destroy the purity of Soul. These Kashāyas are deceit, pride, anger and greed. Each of these four Kashāyas takes four forms according to its intensity, duration of time and mode of life.

(1) *Anantanubandhi* :—In this most intensified state the Karma results in endless births and deaths. It would last for the whole life; the Jiva becomes the denizen of hell. Right knowledge, right belief, and right conduct are impeded.

(2) *Apratyākhyānā* State :—The duration is for one year. The Jiva has to take birth in the Animal Kingdom.

It prevents (Deshvirati) the observance of the minor vows by a house-holder.

(3) *Pratyākhyāna State* :—It lasts for four months. It gives human births. It prevents (Sarva-virti) observance of all vows prescribed for a monk.

(4) *Sanjvalana state* :—Milder state of Kashāyas. It would last for 15 days. It gives divine birth.

It destroys (Yathākhyāt Charitra) purity of conduct. So there are sixteen Kashāyas and nine Karma Prakritis having the resemblance of Kashāyas.

They are joke, like, dislike, grief, fear, disgust, three sex passions (peculiar to male, female and neuter) ; all these interfere with the course of right action.

So there are twenty-five Kashāyas in all. These energies can be successfully overcome by the observance of moral and mental discipline prescribed for them in the scriptural texts.

કોધનું વૈચિત્ર્ય—

“ કોધ એક પ્રકારનો હોતો નથી. કોઈ કોધ મૃદુ, કોઈ મધ્યમ અને કોઈ તીવ્ર હોય છે. આવા અનેક ભેદો કોધના પડે છે. આ વાત સર્વને અનુભવસિદ્ધ છે. જેવા પ્રકારનો કોધ ઉદયપ્રાપ્ત થાય છે, કર્મ પણ તેવા રસવાળું બનેલું છે. ”—૯

વ્યાખ્યા.

જૈનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષા-યોના ચાર ચાર ભેદો પડે છે. જેમકે—અનન્તાનુબન્ધી કોધ, અપ્રત્યાખ્યાના-વરણ કોધ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કોધ અને સંજ્વલન કોધ. આ ચાર ભેદો કોધના થયા. એવી રીતે માન-માયા-લોભના પણ તેજ નામના ચાર ચાર ભેદો સમજવા. અતિતીવ્ર કોધ અનન્તાનુબન્ધી, તીવ્ર કોધ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, મધ્યમ કોધ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને મૃદુ કોધ સંજ્વલન છે.

‘અનન્તાનુબન્ધી’ એટલે અનન્તદુઃખવાળી ગતિ સાથે જોડી દેનાર અથવા અનન્ત ભવોમાં ભમાવનાર. ‘અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ’ એટલે અલ્પ પ્રત્યાખ્યાનને (દેશવિરતિને) પણ અટકાવનાર. ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ’ એટલે ચારિત્રનો પ્રતિબન્ધ કરનાર. ‘સંબલન’ એટલે વીતરાગચારિત્રને (સર્વોત્તમ ચારિત્રને) રોકનારું. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે-અનન્તાનુબન્ધી કષાય સમ્યક્દર્શનને, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુકષાય દેશવિરતિને (શ્રાવકધર્મને), પ્રત્યાખ્યાનાવરણુકષાય મુનિધર્મને અને સંબલનકષાય વીતરાગસંયમને અટકાવનાર છે.

આ ચતુર્વિધ કષાયોની સ્થિતિ બતાવતાં જૈનશાસ્ત્રકાર કહે છે કે-અનન્તાનુબન્ધી કષાય યાવજીવ રહેનારો છે, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુકષાયની એક વર્ષની સ્થિતિ છે, પ્રત્યાખ્યાનાવરણુકષાય ચતુર્માસની અવધિવાળો છે અને સંબલનકષાયની પંદર દિવસની મુદત છે. આ ચાર કષાયોથી થતી ફલપ્રાપ્તિના સંબન્ધમાં આમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે-અનન્તાનુબન્ધી કષાય નરકગતિને, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુકષાય તિર્યચગતિને, પ્રત્યાખ્યાનાવરણુ કષાય મનુષ્યગતિને અને સંબલનકષાય દેવગતિને આપનાર છે.

પરંતુ આ બંને બાબતો વ્યવહારનયથી અથવા સાધારણ દૃષ્ટિએ કહેવામાં આવી છે. કારણ કે અસન્નચંદ્ર રાજર્ષિ જેવા ઋષિઓને અનન્તાનુબન્ધી કષાય ક્યાં યાવજીવ રહ્યો હોતો ? આહુબલિ મુનિનો સંબલન કષાય, જે પખવાડીયા સુધી રહેવો જોઈએ, તે કેટલા મહીનાઓ સુધી રહ્યો હોતો ? એવી રીતે નરકાદિગતિની પ્રાપ્તિના સંબન્ધમાં પણ સમજવું જોઈએ કે અનન્તાનુબન્ધીકષાયવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિઓમાંના કેટલાકેની

૬ અનન્તાનિ જન્માન્યનુબન્ધન્તિ, इति-अनन्तानुबन्धिनः कषायाः । १अप्र-
त्याख्यानम्-अल्पप्रत्याख्यानमपि (‘अ’ स्व (नञः) अल्पार्थत्वात्) आवृ-
ण्वन्तीति-अप्रत्याख्यानानवरणाः कषायाः । प्रत्याख्यानं मुनिचारित्रमावृण्वन्तीति-प्रत्या-
ख्यानानवरणाः कषायाः । तृणामिवद् ईषज्ज्वलनात्-वीतरागचारित्रनिरोधनात् संज्व-
लनाः कषायाः ।

૧ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણુ શબ્દમાં અપ્રત્યાખ્યાનના ‘અ’ નો અર્થ-અલ્પ કરવાનો છે. એટલે અલ્પ પ્રત્યાખ્યાનને પણ-થોડાક પ્રત્યાખ્યાનને (દેશવિરતિને) પણ અટકાવનાર.

દેવલોક ગતિ પણ સંભળાય છે, અને બીજા કપાયવાળાઓની ગતિના સંબંધમાં પણ અન્યથાભાવ સંભવે છે.

વસ્તુતઃ અનન્તાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલન એ પ્રત્યેક ચારે કષાયોના ચાર ભેદો માનવા જોઈએ. જેમકે—અનન્તાનુબંધી—અનન્તાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ—અનન્તાનુબંધી, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ—અનન્તાનુબંધી અને સંજ્વલન—અનન્તાનુબંધી. એવી જ રીતે બીજા ત્રણ કષાયો માટે પણ—અનન્તાનુબંધી—અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ—અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ—અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલન—અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, તથા અનન્તાનુબંધી—પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ—પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ—પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજ્વલન—પ્રત્યાખ્યાનાવરણ, એવં અનન્તાનુબંધી—સંજ્વલન, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ—સંજ્વલન, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ—સંજ્વલન અને સંજ્વલન—સંજ્વલન. (આવી રીતે એક કોષના સોળ ભેદ થતાં ચારે કષાયોના ૬૪ ભેદો થાય છે.)

આમ વ્યાખ્યા કરવાથી—“ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા શ્રેણિકરાજને અનન્તાનુબંધી કષાયનો અભાવ હોવાથી અનન્તાનુબંધીકષાયથી ઉપજતી નરકગતિ ન થવી જોઈએ, અને સંજ્વલનકષાયને લગતું ચારિત્ર ધરાવનાર બાહુબલીમુનિને વર્ષ પર્યન્ત સ્થિતિવાળો અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ માનકષાય ન હોવો જોઈએ ”—એ વગેરે ગુચ્છવણી ટળી જાય છે. એ રીતે ટળી જાય છે કે—શ્રેણિકરાજને જો કે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય હતો, પણ તેના ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ચાર ભેદો હોવાથી તેમાંનો અનન્તાનુબંધી એવો અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય હતો, આથી કરીને (‘ અનન્ત દુઃખની સાથે જોડી આપનાર ’ એ અર્થવાળા અનન્તાનુબંધી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણથી) તેમની નરકગતિ ઘટી શકે છે. એવીજ રીતે બાહુબલી મુનિનો સંજ્વલન કષાય પણ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણસ્વરૂપવાળો હોવાથી તેની સ્થિતિ વર્ષ સુધી ઘટી શકે છે. અસ્તુ.

પ્રકારાન્તરથી ક્રોધ, માન, માયા, લોભના ચાર ભેદો બતાવ્યા છે—સ્વપ્રતિષ્ઠિત, અન્યપ્રતિષ્ઠિત, ઉલ્લયપ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિત. પોતાની જાતે કરેલા અપરાધને લીધે જે માણસને પોતાનાજ ઉપર ક્રોધ થાય, તો તેનો તે ક્રોધ સ્વપ્રતિષ્ઠિત કહેવાય. બીજાના કરેલા નિરસ્કારથી જે ક્રોધ થાય,

તે પરપ્રતિષ્ઠિત છે. પોતાના અને પરના—એમ બંનેના અપરાધથી પોતાની જાત અને પર—એમ બંનેના ઉપર જે ક્રોધ થાય, તે ઉભયપ્રતિષ્ઠિત છે. અને જે કારણ વગર ક્રોધ થાય, તે અપ્રતિષ્ઠિત છે. કારણ વગર પણ ક્રોધ થવાનાં ઉદાહરણો વિરલ હોવા છતાં અસંભવિત નથી. કર્મની વિચિત્ર લીલા છે, કે તે ક્યારેય કદાચિત્ કારણ વગર પણ ફળ દેખાડે છે.*

શ્રમા મહતી યોગોપયોગિની—

યોગસ્ય પન્થાઃ પરમસ્તિતિક્ષા સા ક્રોધદાવાનલમેઘવૃષ્ટિઃ ।

યસ્તામૃતેઽમીપ્સતિ યોગલક્ષ્મીં હલાહલાદ્ વાઙ્મતિ જીવિતં સઃ ॥૧૦॥

The highest forbearance is the path of Yoga. It is like a shower of rain over the conflagration of anger. He who desires wealth of Yoga without it is like one who desires (continuance of) life from drinking bitter poison. (10)

Notes :—The history of Lord Mahāvira clearly illustrates the significance of the above verse. He suffered calmly, when Gosālā, his perverted disciple, destroyed his two disciples by the power of the Tejolesya. Again he patiently endured pain caused by the bitings of the cobra Chandakaushika. Though he was master of all Labdhies, he never lost balance of mind and used them against such ruthless actors. Instead of losing patience he tried to ameliorate their spiritual conditions. So the cobra Chanda-kaushika was aroused to self-consciousness. He felt

* “ સાપેક્ષાણ ચ નિરૈક્ષાણિ ચ કર્મણિ ફલવિપાકેષુ ।

સોપક્રમં ચ નિરુપક્રમં ચ દૃષ્ટં યથાઽઽયુક્તમ્ ” ॥

(લોકપ્રકાશના દ્રવ્યલોકના ત્રાગ્ન સર્ગમાં અન્યઅન્યોદ્ધત.)

sympathy for Gosālā, notwithstanding all his perversions and revengeful wicked acts which could also be found described in the Buddhist books. He is an exemplary instance of forbearance, good will and quietude. One should always bear in mind that evil thoughts for doing harm to others react on one who cherishes them.

When an ascetic has abandoned wealth, wife and the whole family, there is no reason why he should lose fortitude and forbearance as to be excited by wrath. If he does so, he surely commits a heinous sin. It is needless to cite such examples as they are generally met with in all religious books.

ક્ષમા યોગને મહાન્ ઉપયોગી છે—

“ ક્ષમા એ યોગનો અસાધારણ માર્ગ છે; કેમકે એ ક્રોધરૂપ દાવાનળ ઉપર મેઘની વૃષ્ટિ છે. જે મનુષ્ય ક્ષમા વિના યોગલક્ષ્મી મેળવવા ઇચ્છે છે, તે વિપના પાનથી હાવિત મેળવવા ઇચ્છે છે. ”—૧૦

સહનશીલતા—

निशम्य दुर्भाषितमन्यदीयं नातन्वते रोषमुदाराचताः ।

सम्पादनीयः सहनस्वभावः शाठ्यं शठाग्रे नहि कर्तुमर्हम् ॥ ११ ॥

The generous-hearted are not susceptible to anger on hearing bad words from others. One should acquire the quality of forbearance. He should not stoop to revenge. (11)

સહનશીલતા—

“ બીજનાં દુષ્ટ વચનો સાંભળતાં એકદમ પ્રકુપિત થવાય છે, પણ

ઉદારહૃદયવાળાઓ તેવા અવસરે ગંભીરતા ધારણ કરી લે છે. સહન-
શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જરૂરી છે. નાદાનની રહામે નાદાન થવું બાજબી
નથી. ”—૧૩

પરમનુમાદ—

ક્રોધં ચ કસ્માદ્ વિદ્યધીન યોગી? દુર્માર્ષિતઃ સ્યાન્નહિ કોપિ રોગઃ ।
ન ત્રા યશઃશ્રીર્લભતે વિલોપં દ્રવ્યસ્ય હાનેરપિ નાસ્તિ વાર્તા ॥૧૨॥

Why should an ascetic be angry ? By ill words
neither disease is engendered nor is reputation sullied,
nor is there the least likelihood of the loss of wealth.
(12)

Notes :—Anger is one of the groups of four
wicked passions (Chandālehokdi). Once upon a
time a woman of the sweeper-caste accidentally
touched a holy Brāhmin. He was highly enraged
and lost his temper. The more he got angry, the
more tightly she clung to him. He then went to
the king and lodged complaint for redress. The
woman, being asked by the king regarding her im-
pertinent behaviour in polluting the pious Brāhmin,
humbly replied that she was in no way responsible
for the act but that he polluted himself by giving
abode to Chandāla in his heart when he became
angry. Thus a man who is once polluted cannot
again be polluted by her touch. When once pollu-
ted he belonged to her caste. Anger is thus con-
demned by all laymen, however high or low, who
feel inclined to keep aloof from this position. Much
more it is incumbent on an ascetic to do so.

પ્રસ્તુત વાર્તા—

“ વસ્તુતઃ સાધુ પુરુષે ક્રોધ શા માટે કરવો જોઈએ ? કારણ કે ક્રોધના આક્ષેપપૂર્ણ શબ્દોથી કંઈ રોગ ઉત્પન્ન થતો નથી, તથા યશોવાદનો લોપ થતો નથી તેમજ અપરિગ્રહી હોવાથી દ્રવ્યની હાનિ થવાની પણ વાત નથી, ”—૧૨

પ્રકૃતમેવ—

રોષેણ વૈરં લભતેઽવકાશં વૈરાત્ પુનઃ સત્ત્વગુણપ્રહાણિઃ ।

एवं स्वलेत् सञ्चरमाण आत्मोन्नत्यध्वना रोषसमाश्रयेण ॥૧૩॥

Anger breeds enmity. Enmity brings eminent qualities to nothing. Thus he who conducts himself on the path of the elevation of Self deviates from the right path by resorting to anger. (13)

આલતી હકીકત—

“ રોષ કર્ષેથી વૈરને અવકાશ મળે છે અને વૈર અધાયેથી સાત્ત્વિક ગુણમાં હાનિ પહોંચે છે; એ પ્રકારે રોષનો આશ્રય લેવાથી આત્મોન્નતિના માર્ગે સંચરતો મનુષ્ય રુષિત થાય છે. ”—૧૩.

રુષ્યતિ પ્રક્રોપકરણમકારણમ્—

રુષ્યજ્ઞનં પ્રેરયતેઽસ્મદીયં પ્રાચીન કર્મેત્યથ ચિન્તનીયમ્ ।

પરાશ્રયે રુષ્યતિ વા પ્રક્રોપઃ પ્રયોજકે કર્મણિ વા વિધેયઃ ? ॥૧૪॥

કૃતાપરાધે यदि नाम क्रोपो न कर्म किं तर्हि कृतापराधम् ? ।

एतत् प्रभासेत विचार्यमाणं सर्वेऽपराधाः खलु कर्मराजः ॥૧૫॥

On the other hand, it should be considered that our previous Karmic forces make a person angry. With whom should we be angry ? With the angry

person who is no master of himself or with the Karmic forces which make him so ? (14)

If it is proper to direct anger towards the offender, then, has not the Karmic force committed the offence ? With this inquiry all these offences clearly indeed appear to be the work of Karma. (15)

કોધીની સહાને કોધ કરવાનું કંઈ કારણ ?—

“ આપણા ઉપર કોધ કરતા મનુષ્યને પ્રેરણા કરનાર આપણું કર્મ છે. જ્યારે આમ હકીકત છે, તો એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે આપણા કર્મોથી પ્રેરિત—પરાધીન થઈને આપણા તરફ રોષ કરનાર માણસ ઉપર આપણે રોષ કરવો જાણ્યો છે, કે તે રોષ કરનાર માણસને પ્રેરનાર આપણા કર્મ ઉપર રોષ કરવો જાણ્યો છે ? ”—૧૪

અપરાધ કરનાર ઉપર કોધ કરવાનું યદિ ઠીક સમજાતું હોય, તો કર્મ શું અપરાધી નથી ? (આપણા અપરાધ કરનાર માણસ આપણા કર્મોની પ્રેરણાથીજ અપરાધ કરે છે, એ માટે આપણાં કર્મજ અપરાધી છે.) ખરે અપરાધી કોણ છે ? એ તપાસતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તમામ અપરાધો એક માત્ર કર્મરોજના છે. (કર્મોને પણ ઉત્પન્ન કરનાર આત્મા હોવાથી ખરે અપરાધી ખુદ પોતે આત્માજ છે) ”—૧૫

ક્ષમાયા ઔચિત્યમાવેદયતિ—

त्रैलोक्यचूडामणयोऽपि देवाधिदेवतास्ताडन-तर्जनादि ।

वितेनुषः क्षान्तिभरैरपश्यन् क्षमा तदेवं न हि किं क्षमा नः?॥૧૬॥

Even supreme gods, crestjewels of the three worlds, extend mercy towards those who threaten and stike others, then why should we not practise forbearance ? (16)

ક્ષમાની ઉચિતતા—

“ ત્રિલોકીના શિરછત્રભૂત દેવાધિદેવો પણ તાડન-તર્જન કરતા

દુરાત્માએને શાન્તિભરી નજરથી જોતા હતા, તો પછી આપણા જેવા-
ઓએ ક્ષમા ધારણ કરવી શું યુક્ત નથી ? ”—૧૬

ક્રુધ્યન્તં જ્વરિણા ઉપમિનોતિ—

પ્રકમ્પમાનોષ્ટક-રક્તનેત્ર-પ્રસ્વેદસંક્લિન્નમુખારવિન્દમ્ ।

ક્રુધ્યન્તમાલોક્યવિચારશીલૈર્જ્વરીષમાન્યઃ કરુણાઽઽસ્પદંસઃ ॥૧૭॥

જ્વરાતુરે કુર્વતિ દુર્વચાંસિ યથા ન કોપઃ ક્રિયતે દયાંતઃ ।

તથા દયાદૃષ્ટિ એવ દૃશ્યઃ ક્રોધજ્વરાદ્ દુર્વચનાનિ કુર્વન્ ॥૧૮॥

On seeing an excited person with lips shaking, eyes red and with face full of perspiration, a wise person should think him to be an object of pity as though he were attacked with fever. (17)

As anger is not excited out of mercy towards a feverish person uttering bad words, so a person speaking evil words, being under the influence of feverish anger, should be treated with pity. (18)

ક્રોધીને જ્વરીની ઉપમા—

“ માણસ જ્યારે ક્રોધથી વેરાય છે, ત્યારે તેના હોઠ કાંપવા લાગે છે, નેત્રો લાલ બની જાય છે, અને મુખકમળ ઉપર પસીના ચાલવા માંડે છે. આવી સ્થિતિ ઉપર આવેલા ક્રોધીને જોઇ વિચારશીલ મનુષ્યોએ તેને જ્વરાકાન્તની જેમ દયાપાત્ર સમજવો જોઇએ. ”—૧૭.

“ જેવી રીતે, યદ્વા તદ્વા પ્રલાપ કરતા જ્વરાતુર માણસ ઉપર ક્રોધ નહિ કરતાં દયા લાવવી જોઇએ છે, તેવી રીતે ક્રોધરૂપ જ્વરને આધીન થયેલો માણસ યદિ દુર્વચનોતો વ્યવહાર કરે, તો તેને પણ દયા-દૃષ્ટિએ જોવો, એજ વ્યાખ્યા છે ”—૧૮

યતઃ ક્રોધો ભવતિ, સ્તોઽભિમાન एव कुतः ?—

वनस्पतित्वे च पिपिलिकात्वे समागतोऽनेकश एष आत्मा ।
तदाऽभिमानो गलितोऽस्य कुत्र न सद्यते सम्प्रति दुर्वचो यत् ॥ १९ ॥

This person was many times taken birth in the vegetable kingdom and in that of insects. Where had he lost his pride then that he does not now bear the bitter words ? (19)

ક્રોધને ઉત્પન્ન કરનાર અભિમાન શા ઉપર ?—

“ આ પ્રાણી અનેકવાર વનસ્પતિકાયમાં તથા ફીડી વગેરે યોનિ-
ઓમાં જિન્દગી ભોગવી આવ્યો છે; તો તે વખતે એનો અભિમાન ક્યાં
ગળી ગયો હતો કે અત્યારે ભાઈસાહેબથી લગારે ખરાબ વચન સહન કરી
શકાતું નથી ? ”—૧૯

नहि क्रोधः क्रोधतः शाम्यति—

आक्रोशशान्तिर्मधुरैर्वचोभिराक्रोशतोऽसौ पुनरेति वृद्धिम् ।
प्रदीपनस्य प्रशमाय वारि क्षिपन्ति नोत्तेजकमिन्धनादि ॥ २० ॥

Sweet words pacify the imprecations. Intensity of calumniating words provokes further reviling shouts (in response). Water extinguishes the blazing fire and not the fuel, etc., which only increase it. (20)

ક્રોધથી ક્રોધ શાન્ત થતો નથી—

“ ક્રોધ કરનાર માણસનો ક્રોધ, તેની સ્થાને ઉચિત રીતે મધુર
શબ્દોનો વ્યવહાર કરવાથી શાન્ત થાય છે; પરંતુ દુર્ભાષીની સ્થાને દુર્ભાષી
બનવાથી વિરોધ વધે છે. દષ્ટાન્ત ખુલ્લું છે કે—બગતી અગિને શમાવવા
પ્રાણીનોજ ઉપયોગ કરાય છે, કિન્તુ કાષ્ઠ વગેરેનો ઉપયોગ કોઈ કરેજ
નહિ ”—૨૦

કિમર્થ કોપાચરણમ્ ?—

દૂરીકૃતાઃ સમ્પદ ડઙ્ગિતા સ્ત્રી નીતઃ સમગ્ર સ્વજનોઽપ્યુપેક્ષામ્ ।
અથ પ્રકોપાચરણં કિમર્થં તથાપ્યસૌ* ચેદ્ હતભાગતેયમ્ ॥ ૨૧ ॥

When all-wealth, wife and the whole family-
are abandoned, why should violent wrath be resorted
to ? However if it still persists, it is a great
misfortune. (21)

કોપનું આચરણ શા માટે ?—

“ ધન છોડ્યું, સ્ત્રી છોડી અને સમસ્ત કુટુંબનો સંગ વળ્યો, તો
હવે કોપ કરવાનું શા કારણે હોય ?; છતાં કુદ્ધસ્વભાવ ન મટે, તો એ
હતભાગ્યતા છે ”—૨૧

પરત્ર કોપકરણે કોઽધિકારઃ ?—

કોઽસ્ત્યસ્મદીપો મુવનત્રયેઽપિ કર્તું ક્રુધં યત્ર કિલાધિકારઃ ? ।
સંસર્ગે ઇવોઽસ્તિ ચ કર્મકલ્પોન્યાય્યં પ્રકોપાચરણં ન તસ્માત્ ॥૨૨॥

Who is ours in this whole Universe ? Against
whom can anger rightly be hurled ? As this worldly
intercourse is regulated by Karmic forces, anger is
out of place. (22)

કોપ કરવાનો અધિકાર શા ?—

“ સમસ્ત વિશ્વમાં અમારો કાણુ છે. કે જેના ઉપર ક્રોધ કરવાનો
અમારો અધિકાર હોઈ શકે ? આ જે બધો સંસર્ગ માલૂમ પડે છે, તે
કેવલ કર્મરચનાથી કલ્પવામાં આવ્યો છે; અતઃ ક્રોધાચરણ યુક્ત નથી ”—૨૨

કોપસ્ય યુક્તત્વં મન્વાનં પ્રશમસ્ય યુક્તત્વં શિક્ષયતિ—

સ્થાતવ્યમત્રાસ્તિ કિયદિનં યત્ કોપાગ્નિના પ્રજ્વલનં ક્ષમં સ્યાત્ ? ।
યયૈહિકાર્થે ક્ષમ એવ કોપઃ પારત્રિકાર્થે પ્રશમો ન તર્હિ ? ॥ ૨૩ ॥

How long are we to live in this world that we should allow the fire of anger to burn. If we can tolerate anger for mundane happiness, can we not entertain forbearance for happiness in the other world ? (23)

કોપ યુક્ત છે, તે ઉપશમ યુક્ત નથી ?—

“ આ જિન્દગીમાં કેટલા દિવસો બેસી રહેવાનું છે કે કોપરૂપ , અગ્નિથી બળવું બ્યાજખી લેખાય ?. આ ચાલુ જિન્દગીના અર્થે કોપ કરવો હીક સમજાતો હોય, તે પરલોકના અર્થે ઉપશમશક્તિ ધારણ કરવી શું હીક નથી સમજાતી ? ”—૨૩

યમનિયમાદિતઃ સમુદ્ભવત્ ફલં કોપો રુણદ્વિ—

યમાન્ કુરુધ્વં નિયમાન્ કુરુધ્વં ક્રિયાં કુરુધ્વં ચ તપઃ કુરુધ્વમ્ ।
ન ચેત્ સમસ્તિ પ્રશમાવગાહઃ કાઽઽશા તદૈભ્યઃ ફલમુચ્ચમાપ્તુમ્ ?
॥ ૨૪ ॥

Practise self-restraint, religious observances, rituals and austerities, but if there is no mental quietude what prospects are there of the acquisition of the best results therefrom ? (24)

યમ-નિયમાદિથી થતું ફળ કોપથી રોકાય છે—

“ યમ કરો, નિયમ કરો, ક્રિયા કરો અને તપ કરો, પરન્તુ પ્રશમ-શક્તિની પ્રાપ્તિ જ્યાં સુધી ન થાય, ત્યાં સુધી એ યમ-નિયમાદિથી ઉચું ફળ મેળવવાની શી આશા ? ”—૨૪

પ્રશાન્તચેતસં યોગિનં સ્તૌતિ—

મનથ વાચા ચ વપુથ્ય યસ્યાઽવગાહતે ક્ષાન્તિસુધાસમુદ્રે ।

ધન્યઃ કૃતાર્થઃ સુકૃતી મહાત્મા કલાવપિ પ્રેક્ષ્યમુશ્વામ્બુજોઽસૌ ॥૨૫॥

He whose mind, speech and body are plunged (completely) into the ocean of nectar-like tranquillity is blessed, meritorious, and high-souled, and is one whose lotus-like face is worthy of being seen (reverently) even in this iron age. (25)

શાન્તાત્મા યોગિને સ્તવે છે—

“ જેનાં મન, વચન અને શરીર એ ત્રણે પ્રશાન્તિરૂપ અમૃતના સમુદ્રમાં મગ્ન થઇ ગયાં છે, તે મહાત્મા ધન્ય, કૃતાર્થ, પુણ્યસ્વરૂપ અને કલિકાલમાં પણ દર્શનીયમૂર્તિ છે. ”—૨૫

ક્રોધજસાહસિકતા વિપરીતપરિણામં જનયતિ—

ક્રોધાન્ધલીભૂય યદેવ કાર્યં કરોતિ સદ્યો વિપરીતરૂપમ્ ।

તદેવ કોપોપરમે ત્રપાયૈ દુઃસ્વાય ચ સ્યાદ્, ધિગહો ! અવિદ્યા ॥૨૬॥

The undesirable act which a man blinded by wrath does in haste, tends on the subsidence of anger to bring shame and distress. Oh ! accursed is the ignorance ! ! (26)

ક્રોધજન્ય સાહસિકતા અનર્થ ઉપજાવે છે—

“ ક્રોધમાં અન્ધ બનીને સાણસ ઉતાવળથી જે વિપરીત કામ કરી બેસે છે, તેજ કામ, કોપ કડો પડી ગયા પછી પોતાની જાતને શરમાવનાર અને હૃદયમાં સંતાપ ઉપજાવનાર બને છે. અહા ! ધિક્કાર છે અવિદ્યાને ”—૨૬

आकृष्टो मुनिः किं चिन्तयेत्?—

आक्रोशने वा परिताडने वा योगप्रवाहे स्थितवानृषिस्तु ।

ध्यायेद्—‘ न मे किञ्चन नाशमेति* सच्चित्स्वरूपं मम निश्चलं यत् ’
॥२७॥

A sage who is steady in the practice of Yoga, if calumniated or assailed, thinks thus: “There is nothing of mine which is destroyed. My real nature which is Sat (being) and Chit (knowing) is indestructible.” (27)

डोष्ठथी उपद्रव यतां मुनि शुं चिंतये?—

“ योगना प्रवादमां स्थित थयेव महात्मा, डोष्ठथी आडोश या ताडन-तर्जन यतां मनमां येण लावना करे छे डे—“ माइं कंछ अगडतु नथी, डारणु डे माइं सच्चित्स्वरूप निरायाध छे ”—२७

उच्चविवेकवतो न कश्चिद् विकारः—

उच्चस्वरूपः प्रकटो यदा स्याद् देहाऽऽत्मनोर्भिन्नतया प्रकाशः ।

छिन्ने च भिन्ने च तदा शरीरे नाऽऽत्मा भवेत् स्वात्मरतो विकारी
॥ २८ ॥

When clear illumination reveals the difference between Soul and body, then, Soul realises its true nature and ceases to be swayed by passions. (28)

विवेकज्ञानतुं प्राप्स्यथ—

“ शरीर अने आत्मानां भिन्नतानो भूय स्पष्ट रीते न्यारे प्रकाश थाय, त्पारे शरीरतुं छेदन-भेदन यतां पणु स्वरूपमां रमणु करता आत्माने विवृति उत्पन्न यती नथी ”—२८

*“ यो दह्यमानां मिथिलां निरीक्ष्य शक्रेण नुन्नोऽपि नमिः पुरीं स्वाम् ।

न मेऽत्र किञ्चिज्ज्वलतीति मेने साम्येन तेनोदयशो वितेने ”

—अध्यात्मोपनिषद्, यशोविजयजी.

ક્રોધનિરોધે સિદ્ધે કિમસિદ્ધમ્ ?—

ક્રિયા સુસાધા ચ તપઃ સુસાધં જ્ઞાનં સુસાધં નિયમાઃ સુસાધાઃ ।

દુઃસાધ એકઃ સ ચ ક્રોધરોધઃ સ સાધિતઃ સાધિતમપ્યશેષમ્ ॥૨૯॥

Ceremonies, austerities knowledge, and observance of rituals are easy to practise, but only wrath is most difficult to be subdued. If it is subdued, everything else is already accomplished. (29)

Notes :—When the mind, by incessant attempts, becomes free from anger, etc., it feels a sweet composure and quietude. The tormenting excitement is then no longer able to work upon it, so that it shines forth in spiritual light. Persons having sublime and elevated souls enjoy the state of tranquillity working with an attitude of indifference as to the results of their practising restraints, religious observances, rituals and austerities, with calm serenity. They make a progressive advance on the path of Yoga, while those, who are base-minded and ready to be excited with anger and other passions, are enemies of their pure Self and are doomed to the hardest of hardships and the hell of hells. Even one advanced high in Yoga-practice yields by chance to such excitements; that he is sure to fall down from the highest pitch to the lowest abyss.

ક્રોધનિરોધની સિદ્ધિમાં સર્વ સધાઈ બચે છે—

“ક્રિયા સુસાધ્ય છે, તપ સુસાધ્ય છે, જ્ઞાન સુસાધ્ય છે અને નિયમો સુસાધ્ય છે, કિન્તુ દુઃસાધ્ય એક છે, અને તે ક્રોધનો નિરોધ. આ કામ સધાયું તો બધું સધાઈ ગયું.”—૨૯

ઉપદિષ્ટાઃ ક્રોધનિરોધં સાધવઃ, અથ ગૃહસ્થાનપિ તં પ્રત્યભિમુલ્લયતિ—

રોષો વિધાતું ન હિ યત્ર તત્ર યુક્તો ગૃહસ્થૈરપિ વેદિતવ્યમ્ ।
 સર્વત્ર સર્વેષ્વપિ ઘોષયામઃ— ક્રોધસ્ય મન્દીકરણન્તુ યુક્તમ્ ॥૩૦॥
 અનેકશાસ્ત્રાણિ વિલોકિતાનિ રહસ્યમધ્યાત્મગિરાં ચ લબ્ધમ્ ।
 તથાપિ લબ્ધા યદિ નો તિતિક્ષા જ્ઞેયસ્તદાઽસૌ હૃદયેન મૂર્ખઃ ॥૩૧॥

Even the householders should understand that it is not proper for them to be angry everywhere and anywhere. We proclaim that all persons in all places should try to curb anger. (30)

If a man has not succeeded in acquiring the virtue of forbearance even after pouring into numerous religious works and mastering the secret of spiritual knowledge, he must be thick-headed. (31).

હૃદયે ગૃહસ્થાને લલામણુ—

“ ગૃહસ્થોએ પણ સમગ્ર રાખવું નોંધએ કે જ્યાં ત્યાં પ્રકૃતિને છૂટી મૂકવી નોંધએ નહિ. સર્વત્ર અને સર્વની આગળ ઉદ્ઘોષણ કરી કહીએ છીએ કે ક્રોધને મન્દ કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવું, એજ યુક્ત છે ”—૩૦

“ અનેક શાસ્ત્રો અવલોક્યાં અને અધ્યાત્મગ્રન્થોનું રહસ્ય મેળવ્યું, તો પણ જો ક્ષમા—સહનશીલતા—શાન્તિશુભ્ર પ્રાપ્ત ન થયો, તો તે મનુષ્ય હૃદયથી મૂર્ખ છે. (મગજ કેળવાયો હોય, છતાં હૃદય જો ન કેળવાયું હોય, તો તે મનુષ્ય હૃદયથી મૂર્ખ છે. ખરું જ્ઞાન એ છે કે જેનાથી હૃદય કેળવાય.) ”—૩૧

मानः ।

क्रोधनिरासाय मानादिनिरासः कर्त्तव्यः—

यावन्न मानादिकदूषणानां रुद्धः प्रचारो नहि तावदेषः ।

शक्यः समापादयितुं निरोधं मानादिदोषा अपि तेन हेयाः ॥ ३२ ॥

As long as the progress of such evils as Egotism is not checked, anger cannot be subdued. Therefore such defects as egotism, etc., are even fit to be discarded. (32)

मानादि दोषानो प्रस्ताव—

“ ज्ञां सुधी मान (अहंकार) वगेरे दूषणानो प्रचार शेडवाभां आब्यो नथी, त्यां सुधी क्रोधनो निरोध करवो, ओ शक्य नथी. माटे मानादि दोषो तिलांजलि आपवा योग्य छे ”—३२

मानोऽनर्थकारी—

विवेकनेत्रं हरतास्मदीयं मानेन तीव्रो विहितोऽपराधः ।

न त्यज्यते तच्छूयणं तथापि सम्मूढता कीदृगतः परं स्यात् ? ॥ ३३ ॥

सम्भ्यत्वदुग्धं यदि रक्षणीयं तद् दर्पसर्पेण न सङ्गतं स्यात् ।

विद्यासुधादीधितिशीतभासो मानाभ्रविक्षेपणतः स्फुरन्ति ॥ ३४ ॥

What greater folly can there be than of being in love with pride that has committed the heinous offence of robbing us of our sight in the form of right understanding ? (33)

If the milk of equanimity is to be preserved, it should be preserved from the serpent in the form of arrogance. The cool moon-light of learning blazingly

shines forth when the clouds of pride are dispersed.
(૩૪)

Notes :—Māna is also a sin according to the Jain theory. It is of many forms : pride of caste, family, strength, beauty, wealth, reputation, austerity, learning and landed proprietorship. There are various legends showing the pernicious results brought on by pride. It would be interesting to cite here the story of Bāhubali, brother of Bharata, the paramount king of India. Bharata conquered almost all the countries and asserted his superiority over his brothers except Bāhubali who challenged him. A duel ensued between the two brothers. Bāhubali was almost successful, but at the last stage his heart was softened with renunciation; consequently, he withdrew from all worldly affairs and got himself initiated as an ascetic. He strictly obeyed all rules of asceticism, but did not like to bow down to his younger brothers, senior in initiation. His high conceit and great pride in disregarding the seniority in initiation interfered with the attainment of Omniscience. Lord Rushabhadeva sent his daughters Brāhmi and Sundari to point out to Bāhubali his mistake; so they admonished him with the words, “ Brother, descend from the elephant (pride). ” These words brought Bāhubali to his proper senses and he abandoned all his pride and was blessed with Omniscience.

માન અનર્થકારી છે—

“અમારા વિવેકરૂપ નેત્રને હરણ કરતા અહંકારે અમારો મોટો અપ-

રાધ કયો છે, તો પણ તેનો આશ્રય ત્યજી શકાતો નથી. અહા ! આથી વધુ શી મૂઢતા ? ”—૩૩

સહ્યત્વરૂપ દૂધ યદિ સાચવી રાખવું હોય, તો અભિમાનરૂપ સર્પ સાથે તેનો સંગ થવા ન દેવો જોઈએ. વિદ્યારૂપ ચન્દ્રની જ્યોત્સ્નાઓ, માનરૂપ વાદળ ખસી જવાથી સ્પૃરે છે ”—૩૪

માનઃ ક્વ કર્તવ્યઃ ?—

માનઃ પદાર્થે ક્વ વિધાતુમર્હે इत्येव सम्यग् हृदि चिन्तनीयम् ।
 प्रत्यक्षमालोक्यत एव विश्वे कुतोऽपि कोऽप्यस्त्यधिको हि मर्त्यः॥ ૩૫॥
 अनन्यसाधारणबुद्धिमत्त्वमनन्यसाधारणशक्तिमत्त्वम् ।
 अनन्यसाधारणभाषकत्वं क्वाऽस्मासु कुर्याम यतोऽभिमानम्! ॥ ૩૬॥
 न श्रीः प्रसन्ना प्रविकासिदृग्भ्यां न भारती दत्तवती वरं च ।
 अलौकिकं कर्म कृतं न किञ्चित् तथाप्यहो ! दर्पसमुद्धतत्वम्! ॥ ૩૭॥
 न धीरिमा वा न गभीरिमा वा न सासहित्वं न परोपकारः ।
 महान् गुणो वा नहि कोऽपि तादृक् तथापि गर्वः किमतः प्रहास्यम् ?
 ॥ ૩૮ ॥

It is well to ponder over what object is worthy of being taken pride in. It is a matter of direct experience in this world that every man somewhere meets another who is more than a match for him. (35)

We are not endowed with really matchless bodily, mental and oratorical powers. Why should we then be vain ? (36)

Oh ! the vain gloriousness of human beings, though the goddess of wealth with her eyes blooming like lotuses smiles not on them, the goddess of learning

confers no boon on them; they themselves have not performed any heroic action. (37)

Though there is neither patience nor seriousness nor endurance nor benevolence, nor any other eminent quality, yet they entertain arrogance. What could be more ridiculous than this ? (38)

Notes :—The following illustrations suffice to prove the evil consequences of pride :—

It is through pride that Rāvaṇa was totally ruined. The king Dashārnabhadra was highly elated with his greatness. Indra toned down his pride by the exhibition of his wealth, etc.. When the king saw clearly his position, he took his initiation from Lord Mahāvira.

Sthulibhadra, an ascetic of high repute, was elated with the pride of learning, but afterwards he could see and correct his error.

Harikeshi who was proud of his high birth was also lowered down in the next birth.

Marichi, the son of Bharata and grandson of Lord Rushabhadeva, the first Tirthankara, became very conceited and thereby became overjoyed on overhearing that he would become a Tirthankara in future life. He was thus doomed by his pride to many births in the Cycle of Evolution. At last he became Tirthankara as Lord Mahāvira.

The king Shrenika was hurled down into hell by the pride of his strength.

Sanatkumāra fell a prey to a direful disease on account of his pride of beauty.

Kuragadu Rishi was obstructed in his austerity by his pride. So one should try his best to root out this evil passion.

માન કરવાનું કેઇ સ્થળ ?—

“ એજ પહેલાં હૃદયમાં વિચારનું જોઇએ કે કઇ વસ્તુમાં અભિમાન કરવો બ્યાજળી છે ! કારણ કે જગતમાં એક એકથી ચઢીયાતા પ્રત્યક્ષ જોવાય છે ”—૩૫

“ અનન્યસાધારણ બુદ્ધિ, અનન્યસાધારણ શક્તિ અને અનન્યસાધારણ વક્રતા અમારામાં કયાં છે, કે જેના ઉપર અમે અભિમાન કરી શકીએ ? ”—૩૬

“ વિકસ્વર દષ્ટિઓથી લક્ષ્મીદેવી પ્રસન્ન થયાં નથી, સરસ્વતીએ કંઈ વર આપ્યો નથી અને તેવું અલૌકિક કાર્ય સાધ્યું નથી, છતાં અભિમાનજનિત ઔહત્ય ?, આશ્ચર્ય ! ”—૩૭

“ નથી ધૈર્ય, નથી ગાંભીર્ય, નથી સહનશીલતા, નથી પરાપકાર-વૃત્તિ અને નથી તેવા પ્રકારનો કેઇ વિશેષ ગુણ, છતાં ગર્વ !, અહા ! આથી ખીણું શું ઉપહસનીય ? ”—૩૮

પ્રમુતાયા અસ્થૈર્યે કીદૃશો ગર્વઃ ?—

રૂપેણ શક્તિમોઽપિ મર્ચ્યઃ કાલાન્તરે મ્લાનિમૃપૈતિ રોગૈઃ ।
રાક્ષોઽપિ રક્ષીમવનં સ્ફુટં ચ કસ્તર્હિ માનાચરણે મતોઽર્થઃ ॥૩૯॥

A man ever though equal in beauty to Indra, becomes after a lapse of some time emaciated with diseases. It is quite evident that even a king may become a beggar. Then, does what benefit accrue from the cherishing of pride ? (39)

Notes :—Sanatkumāra, a paramount king, lived

in Hastināpura. His rule extended to six continents. He was an incarnation of beauty. Indra, the chief of gods, eulogised the matchless beauty of Sanatkumāra on the earth. Two gods with some doubts in their minds came down to verify this statement. They saw him at bath and were delightfully charmed at his unparalleled beauty. Being asked by the king, they highly praised his beauty. Thus being elated with pride, Sanatkumāra said to them that they would see him thousand times more beautiful in the royal court. The gods at once formed a low estimate of him, because he himself, out of pride, highly praised his beauty. Afterwards they went to the royal court and being similarly questioned, replied, " Oh king, you do not appear so beautiful as you were at the bath. " They further convinced him of the truth of their statement. Thus the king felt remorse for his pride and then at once abandoned his royal wealth and possession. He then became an ascetic and strictly observed the great vows. He became free from the diseases which made him appear to the gods in the form of Brahmins, less beautiful. With the help of righteous conduct, he was re-born in higher birth (3rd Heaven) and eventually became a Siddha.

પ્રભુતાની અસ્થિતતામાં ગર્વ કેવો ?—

“ રૂપે ઇન્દ્રના જેવો મનુષ્ય પણ કાલાન્તરે રોગોથી વિરૂપ અને નિર્બળ બની જતો પ્રત્યક્ષ જોવાય છે, અને રાજા પણ કાલાન્તરે રંક થતો જોવાય છે, તો પછી ગર્વ કરવામાં શો અર્થ રહેલો છે ? ”—૩૯

माने उद्भवति स्वाधिकसमृद्धो निरीक्षणीयः—

सामान्यवर्गः खलु लक्ष्मणायमसौ च कोटीशमसौ च भूपम् ।

असौ च सम्राजमसौ च देवमसौ च देवेन्द्रमसौ मुनीन्द्रम् ॥४०॥

असौ च सर्वज्ञतया विभान्तमसौ च विश्वत्रितयेशितारम् ।

सम्यक्तया यद्यवलोकयेत् कुतस्तदोन्मादकताऽवकाशः ? ॥ ४१ ॥

युग्मम् ।

There is no scope for arrogance, if a man of the middle class keeps properly in view a millionaire and a millionaire, a multimillionaire and a multimillionaire, a king and a king, paramount lord, a paramount lord, a god, and a god, Indra, and Indra, the lord of Yogees, and the lord of Yogees, an Omniscient One. (40-41.)

Notes :—There are many legends which exactly depict the evil influence of the rapid growth of desires. It destroys all good qualities and good faith. It raises expectations and serves only to whirl men round about. It destroys knowledge, perception and good conduct. It has hurled down kings, ascetics and great men from their high position, and brought on unbearable miseries on them. In short it plays various parts in the vast theatre of this world. On the other hand cessation of desires brings on supreme quietude and blessings of Moksha.

In the city of Kausāmbi there was a king called Jitashatru. Kapila was a son of a well-reputed Brahmin, Kāshyapa, who died when Kapila was young. Yasā, the mother of Kapila, advised him to further his study under the Pandit Indradatta

in the city of Shrāvasti ; when Kapila spoke to the Pandit about his straitened circumstances, he recommended him to a high-minded merchant Sālibhadra who promised to maintain him. Kapila prosecuted his studies so well that he was expected to turn out a great learned man in future, but unfortunately he fell in love with a maid-servant who became conceived by his company. In order to provide for the expenses necessary after the delivery, he anxiously set out at night to get two silver coins from a leading citizen. Then he was arrested on the way by the Police and was brought before the king in the morning. The king asked him the reason of his going out at midnight from his house. Kapila with a firm faith in truth candidly related the whole account without any omission. The king, being pleased, asked him to select a boon. He went to a garden where he began to think over the matter. All desires being dormant in the human mind began to flash out one after the other and knew no bounds. His mind could not be satisfied even by the exorbitant demand of wealth and property, when of a sudden by the rise of meritorious Karmas, his desires became weakened and a fresh spirit of denial was awakened. He, on the cessation of his desires, was blessed with quietude. He began to tear off his hair being desirous of taking to asceticism when the deities at once presented him with the ascetic garb. He then went to the king and being asked by him as to the selection of his boon, he candidly related what passed in his mind without reserve. The king

expressed his readiness to present him with great wealth (a crore of Māsa). He said that he had vowed to abandon all property and possessions. Thus with the rigid observance of all vows he was blessed with Omniscience. This story well illustrates the potent power of truthfulness, denial of worldly desires and pleasures, for the attainment of true bliss.

માન ઉત્પન્ન થતાં પોતાથી અધિક સમૃદ્ધ ઉપર દષ્ટિ કરવી—

“ સામાન્ય વર્ગના માણસો લક્ષ્યાધિપતિ તરફ, લક્ષ્યાધિપતિ કોટીશ્વર તરફ, કોટીધ્વજ રાજા તરફ, રાજા ચક્રવર્તી તરફ, ચક્રવર્તી દેવતા તરફ, દેવતા ઇન્દ્ર તરફ, ઇન્દ્ર યોગીશ્વર તરફ, યોગીશ્વર, સર્વશક્તિ દીપતા એવા દિવ્ય આત્મા તરફ અને તે, ત્રિભુવનપતિ પરમેશ્વર તરફ જો ખરાબર નિરીક્ષણ કરે, તો ઉન્માદ કરવાનો અવકાશ રહે નાહ. ”—૪૦-૪૧

નાસ્માદૃશાં યુક્તો માનઃ—

યત્પાદપન્ને મધુપન્તિ સર્વે સુરેશ્વરાસ્તે જગદીશિતારઃ ।

દર્પોઽભિલેશાદપિ સમ્પ્રમુક્તાઃ કિં નઃ ક્ષમસ્તર્હ્યભિમાનલેશઃ ? ॥૪૨॥

When the Lord of the world at whose lotus-like feet, the gods swarm like bees are free from even a particle of pride, is it then proper for us to be proud even to a small degree ? (42)

આપણા જેવાઓને અભિમાન રાખવો ઘટેજ કેમ ?—

“ જેઓના ચરણકમળમાં સર્વ ઇન્દ્રો બ્રમરની જેઠે આચરણ કરે છે, તે જગદીશ્વરો અલ્પમાત્ર પણ અહંકારથી જ્યારે મુક્ત છે, તો પછી આપણા જેવાઓને લેશમાત્ર પણ અભિમાન રાખવો ઘટે ખરો ? ”—૪૨

અભિમાનચેષ્ટા અન્તતો લજ્જાકરી—

નિમીલ્ય નેત્રે હૃદયં નિવેશ્ય પ્રશાન્તતાયાં પરિચિન્તનાયામ્ ।

સ્વયં ત્રપાયા* અભિમાનચેષ્ટા સંજાયતેઽજ્ઞાનુભવઃ પ્રમાણમ્ ॥૪૩॥

If a man thoughtfully closes his eyes and tranquilly views his conduct, he will feel for himself that proud conduct brings shame. (43)

અભિમાનચેષ્ટા પરિણામે પોતાને શરમાવનારી છે—

“ આંખો મીંચી, શાંતિમાં હૃદયને જોડી જ્યારે વિચાર ઉપર આવીએ છીએ, ત્યારે આપણી પૂર્વકૃત અભિમાનચેષ્ટાઓ ખરેખર આપણને શરમ ઉપજાવે છે. આ બાળ્યતમાં દરેકને પોતાનો અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે ”—૪૩

નિરભિમાનમભિષૈતિ—

મહાવ્રતામ્બોરુહરાત્રિणा च तपःसुधादीधितिराहुणा च ।

न यो जनः सञ्चरतेऽभिमानाध्वना स धन्यः सुरगेयकीर्तिः ॥૪૪॥

That man, who does not tread the path of pride which is like a night to the lotus in the form of great vows and which acts like Rahu to the moon of austerities, is blessed and his glory is extolled by gods. (44)

અભિમાનરહિતની સ્તુતિ—

“ મહાવ્રતરૂપ કમળોની સ્થાને રાત્રિના સમય સમાન અને તપરૂપ ચન્દ્ર આગળ રાહુસમાન એવા અભિમાનના રસ્તે જે મનુષ્ય સંચરતો નથી, તે ખરેખર ધન્ય છે અને તેનો યશોવાદ સુરલોક સુધી ગવાય છે ”—૪૪

માનપ્રકરણમુપસંહરતિ—

भवस्वरूपं परिचिन्त्य तस्माद् निवार्यतां मानभुजङ्गमोऽयम् ।

नैवाऽमृतं तत्सहचारितायां भवेत् परं मोहविषोपभोगः ॥ ૪૫ ॥

Therefore realising the nature of this phenomenal world, keep off the pride-serpent. Its association

brings on no good. On the contrary it forces one to swallow the bitter poison of infatuation.

માનને માટે છેવટ—

“ માટે જગતનું સ્વરૂપ બરાબર અવલોકી આ માનરૂપ ભુજંગને દૂર ફેંકો. એની સંગતમાં *અમૃતના પ્રાપ્તિ નવાજ, ફક્ત મોહરૂપ વિષનોજ ઉપભોગ થાય છે ”—૪૫

વ્યાખ્યા.

માન, મદ, ગર્વ, અહંકાર, અભિમાન વગેરે એકાર્થક શબ્દો છે. વિવેકી મનુષ્યોને માટે ક્યાંઈ મદ કરવાનું સ્થાન નથી. મદનું ક્ષેત્ર મોટું છે, તેનો સંક્ષેપ કરીને જૈનશાસ્ત્રકારો મદના આઠ પ્રકારો બતાવે છે— જાતિમદ, કુલમદ, લાભમદ, ઐશ્વર્યમદ, બલમદ, રૂપમદ, તપોમદ અને શ્રુતમદ.

કર્મથી કલ્પાયલી જાતિ ઉપર મદ કરવો, એ હૃદયની હલકાઈ છે. ગુણ વગર કેવળ જાતિમાત્રથી મહત્તા નથી, અને હલકી જાતિવાળો મનુષ્ય પણ સદ્ગુણથી પૂર્ણ અને છે, એ માટે જાતિમદ કરવાનો હોય જ નહિ.

જાતિમદની જે કુલમદ જ ત્યાજ્ય છે. પ્રજા, વૈભવ અને આચરણ એ કુલની સાથે બંધાયેલાં નથી. અકુલીનોમાં પણ એ બાબતો ઉત્તમ રીતે અનુભવાય છે. તો પછી કુલમદ શાને કરવો જોઈએ ? જે કુશીલ છે, તેને કુલવડેથી શું ? અને જે સુશીલ છે તેને પણ કુલવડે કરીને શું ?.

યથેષ્ટ વસ્તુઓનો લાભ થતાં લાભમદ ઉત્પન્ન થતો જોવાય છે. પણ વસ્તુતત્ત્વના સમજી શકે છે કે અન્તરાય કર્મનો ક્ષય થતાં લાભ મળે છે, અન્યથા નથી થતો. તો પછી કઈ દૃષ્ટિએ લાભ ઉપર મદ કરી શકાય ? પરતી પ્રસાદીથી મળેલ લાભ ઉપર મદ કરવો, એ બુદ્ધિની મન્દતા સૂચવે છે. ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થતાં ઐશ્વર્યમદ ખડો થાય છે. પરંતુ વિવેકશીલ મનુષ્યો સમજી શકે છે કે ઐશ્વર્યની કેટલી ચંચલતા છે. કુલદા સ્ત્રીની જેમ ઐશ્વર્ય અસ્થિર છે. ગુણવન્તનો આશ્રય છોડી નિર્શુભીનો પણ પકડનાર ઐશ્વર્ય શું મદ કરવાનું સ્થાન હોઈ શકે ખરું ?

* ‘ અમૃત ’ નો અર્થ મોક્ષ પણ અહીં થયે છે.

અલિપ્ત માણસો બલનો ફાંકો રાખતા બેવાય છે. પણ શરીરની રોગગ્રસ્તતા, વિરૂપતા અને ક્ષણભંગુરતાનો વિચાર કરતાં બલનો મદ ગળી જાય છે.

સુન્દર રૂપ ધરાવનારાઓ પોતાના રૂપ ઉપર મૂંઝ મરડે છે. પણ રૂપ ક્યાં સુધી ટકવાનું છે, તેનો વિચાર કર્યો ? વ્યાધિ, રોગ, શોક, સન્તાપ અને ચિન્તાઓની જ્વાલામાં રૂપ હોમાઈ જતાં શું અવસ્થા થાય છે ? એનો વિચાર કરનારાઓ રૂપનો મદ કરી શકે ખરા ?

તપનો મદ કરવો એ તો ભાન ભૂલવા બરાબર છે. તપ કરવાનો ઉદ્દેશ શું છે ? એ યાદ કરવામાં આવે, તો તપના મદનો અવકાશ રહેજ નહિ. આત્મોન્નતિ મેળવવામાં તપ જેમ સાધન છે, તેમ તપનો ગર્વ પ્રતિબંધ કરનાર છે; એ માટે તપને આત્મોન્નતિનું સાધન બનાવનાર મહાશય તપના ગર્વથી ખરડાય ખરે કે ? તપના ગર્વથી તપની શક્તિ કુદિત થાય છે અને એથી મોક્ષ તો શું, પણ યથેષ્ટ પરલોક પણ મેળવી શકાતો નથી. પરમાત્મા મહાવીર જેવાઓની તપશ્ચર્યા તરફ ખ્યાલ અપાય, તો તેવાઓની આગળ આપણી હલકી તપસ્યા મદ કરવાનું કારણ હોઇ શકે નહિ. જે તપથી કર્મોના ક્ષય થાય છે, તેજ-મદથી ખરડાયલા તપથી કર્મસંચયનો વધારો થાય છે.

શ્રુતનો યા બુદ્ધિનો મદ કરવો એ તો ભારે દૂંડી દણિ છે. જે જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે, તેજ જ્ઞાનને ગર્વનું સાધન બનાવાય કેમ ? દુનિયામાં એક એકથી બુદ્ધિમાં આગળ વધેલા પ્રત્યક્ષ જોવાય છે અને વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવની આગળ તો આપણે (છત્રસ્થો) બધાઓ ધણીજ અજ્ઞાનતાની હદ ઉપર છીએ; તો પછી બુદ્ધિ યા જ્ઞાનનો મદ કરવાનો હોયજ ક્યાંથી ? હેમચન્દ્રાચાર્ય સર્વજ્ઞ દેવની આગળ પોતાને કેવો અમ બતાવે છે, તે જુઓ—

“ ક્વાહં પશોરપિ પશુર્વીતરાગસ્તવઃ ક્વ ચ ? ।

અભિર્ભૂતરૂપાણી પદ્મયાં પદ્મગુરિવાસ્મ્યતઃ ” ॥

—વીતરાગસ્તોત્રમ્ ।

અર્થાત—“ પશુમાં પશુ એવો હું ક્યાં ? અને વીતરાગસ્તવન જેવું કહિને કામ ક્યાં ? ખરેખર જેમ એક પાંગળો માણસ પગથી એક મહાન જંગલ ઓળંગવાની ઇચ્છા રાખે, તેવી સ્થિતિ ઉપર હું સ્થિત છું. ”

હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપર્યુક્ત નમ્ર શબ્દોમાંથી પણ એટલું તાત્પર્ય જોવા શકાય છે કે—સર્વશદ્દેવોની આગળ પૂર્વધરો તથા વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનિઓ પણ પણ જેવા છે અને તે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનિઓની આગળ હું પણસમાન છું. આ ઉપરથી બુદ્ધિ યા જ્ઞાનના મદનો ક્યાં અવકાશ રહે છે ખરો ?.

મદના આઠે પ્રકારો જોયા. આવી રીતે બીજાં પણ અનેક પ્રકારનાં મદનાં સ્થાનો છે. નિઃસદેહ મદ એ દૂંકી દષ્ટિનું પરિણામ છે.

માયા ।

માયા કોદૃશી ?—

માયા મતા યોગલતાદુતાશો જ્ઞાનાર્ગલા દુર્ભગતાનિદાનમ્ ।
આત્માર્થિના સદ્વચ્ચહારલક્ષ્મીસ્પૃહાવતા વા પરિહીયતાં સા ॥૪૬॥

Hypocrisy is fire scorching the creeper of Yoga ; it is an impediment to knowledge and it is the source of misfortune. It should be left by those who desire their spiritual elevation as well as by those who long for progress in righteousness. (46)

Notes :—The word ‘ Māyā ’ is used in different senses as attachment, ignorance, formalism, deceit, fraud, misrepresentation, perversion, dissimulation, irreverence, duplicity, hypocrisy, delusion, illusion and wealth, etc.. This hypocrisy or fraud is practised in many ways. It is a sin which gives rise to many other sins. Falsehood varying in many degrees is the chief factor in hypocrisy. It destroys good fruits which could otherwise result from the observance of vows, practice of austerity, good conduct,

restraint, &c.. It springs from the desire of seeming more beautiful, sympathetic, glorious and wealthy than what one really is. Selfish and worldly people acquire this habit by the sale of merits. It infests and thus brings on fickleness in the observance of pious duties. It engenders restless thoughts, baseness of heart and anxious delight, and urges the mind in the pursuit of greed and cruelty. It raises false expectations in man and drives him miserably from one place to another for its achievement. Thus entrapped by this fiend-vice, a man loses inward peace and tranquillity and is disabled to reach the goal of Perfection.

માયા કેવા પ્રકારની છે ?—

“ માયા યોગરૂપ વેલડીને બાળવામાં અગ્નિસમાન છે. માયા જ્ઞાને શેકનારી અર્ગલા છે. માયા દુર્ભાગ્યનું કારણ છે. આત્માર્થી મનુષ્યોએ, અને તે સિવાય વ્યાવહારિક જીવનમાં આગળ વધવાની ઇચ્છાવાળાઓએ માયાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. ”—૪૬

દમ્ભઃ કિમર્થં કર્ત્તવ્યઃ ?—

પદે પદે દમ્ભમુપાસતે યે લક્ષ્યાધિપાસ્તે શ્રુતિ વીક્ષિતાઃ કિમ્ ? ।
 ન ન્યાયતઃ કિં વ્યવહારવૃત્તિર્યત્ *સ્વાય દમ્ભાચરણં ક્ષમં સ્યાત્ ?
 ॥ ૪૭ ॥

§ “ માર્ગશીલઃ પુરુષો યથાપિ ન કરોતિ કિંચિદપરાધમ્ ।

સર્પં દ્વાવિશ્વાસ્યો ભવતિ તથાત્માત્મદોષહતઃ ” ॥ ૨૮ ॥

(ભગવદ્-ઉમાસ્વાતિકૃત પ્રશ્નમરતિ.)

* ધનાય ।

Are those who are habituated to hypocrisy ever seen to have become millionaires ? Cannot a man lead a righteous life and maintain himself without resorting to hypocrisy ? (47)

દંભ શા માટે કરવો જોઈએ ?—

“ જે મનુષ્યો ડગલે ને પગલે દંભને રેવે છે, તે લોકોને લક્ષાધિ-
પતિ થયેલા શું જોયા ? શું નીતિથી વ્યવહારરૂઢિ નથી કરી શકાતી કે
જેથી કમાવવાની ખાતર દંભાચરણ કરવું ન્યાય કહેવાય ? ”—૪૭

ન્યાય एव स्थातव्यम्—

न्यायप्रतिष्ठः पुरुषो भवेच्चेद् व्यापारतोऽसौ नियमात् सुखी स्यात् ।
न्यायस्य मार्गेण वरं बुभुक्षा नाऽन्यायमार्गेण परं प्रभुत्वम् ॥४८॥

If a man acts in conformity with justice and honesty, he is sure (as a rule) to be happy in all his dealings. Starvation, while adhering to the path of virtue, is preferable to the acquisition of billions by resorting to unlawful and immoral means. (48)

Notes :—The practice of fraud and deceit is sure to bring on ruin either at once or in the long run under all circumstances and at all times. Sometimes benefits accrue from it, but they do not endure long. Dealers in merchandise, by the use of false weights and measures, acquire profit, but they generally do so at the sacrifice of morality and religious principles, the chief means for their spiritual development. Without principles of justice and honesty being developed in the heart of the people,

the whole country is apt to suffer from the degradation of religion, good works, decline of tradé, art, learning, etc.. Where fraud and deceit reign supreme, such evil consequences are sure to ensue.

Again, deceit, practised by prostitutes, gamblers succeeds for the time being, but eventually brings their fall. The stories of the Pāṇḍavas and king Nala illustrate the pernicious results brought on by gambling. Many kings being entrapped in the snares of deceit and lust, have lost their kingdoms, estates, prosperity and reputation. Thus the practice of fraud does not bestow any lasting spiritual and worldly benefit, but paves the way for being hurled down into hell.

ન્યાયમાંજ રહેવું—

મનુષ્ય જે ન્યાયનિષ્ઠ રહે, તે તે રાજગારમાં અવશ્ય સુખી થઈ શકે. ધૈર્ય પણ એટલું હોવુંજ જોઈએ કે—ન્યાયના માર્ગે ભૂખ્યા રહેવું બેહેતર છે, પરંતુ અનીતિના રસ્તે પ્રભુતા મેળવવી સારી નથી. ”—૪૮

કુશલા નિર્માયં ધનમુપાર્જયન્તિ—

કૌશલ્યમાશ્રિન્તિ સાત્ત્વિકં યે ન્યાયપ્રતિષ્ઠા વિકસદ્વિવેકાઃ ।

પાપાસ્પદં તે પ્રવિદન્તિ માયાં વિનૈવ તાં સ્વાર્થમુપાર્જયન્તિ ॥૪૯॥

Those who possess righteousness are secure in the path of virtue and whose discriminative powers are fully developed, look evidently upon this delusion as the abode of vices and they therefore gain their object and earn their livelihood without resorting to it. (49)

કુશલ મનુષ્યો વિના પ્રપંચે ધન મેળવી શકે છે—

“ ન્યાયપ્રતિષ્ઠા અને વિકસ્વરવિવેકવાળા જે ગૃહસ્થો સાત્ત્વિક કુશ-

જતા ધરાવે છે, તેઓ માયાને પાપતું સ્થાન માને છે. માયા વગરજ તેઓ પોતાના સ્વાર્થને ઉપાર્જન કરે છે. ”—૪૯

નાર્થોપાર્જનનિમિત્તં દમ્ભઃ—

अनेकशः पश्यति सर्वलोकः कृतेऽपि दम्भाचरणे प्रकृष्टे ।

अर्थो न सिद्धिं लभते, तदेवमर्थस्य सिद्धौ सकुतो निमित्तम् ? ॥५०॥

All people know through repeated experience that they do not get their desired objects even though they practise unbounded hypocrisy. How can this very delusion be the efficient cause in the attainment of their objects. (50)

દંભવૃત્તિ અર્થોપાર્જનનું કારણ નથી—

“ સર્વ લોકોને અનુભવસિદ્ધ છે કે પ્રબળ દંભવૃત્તિ કર્યેથી પણ ઘણી વખતે અર્થ સિદ્ધ થતો નથી, તો પછી અર્થસિદ્ધિમાં દંભ કારણ-
ફળ કેવી રીતે હોઈ શકે ? ”—૫૦

माया कस्य माता ?—

इयं च माया जननी तदीया यः सर्वदोषेषु पुरःसरोऽस्ति ।

आख्या मृषावाद इतीदमीया न सज्जनः सेवतितेन मायाम् ॥५१॥

From hypocrisy springs forth what is called false speech, prominent of all vices. Good persons therefore do not resort to hypocrisy. (51)

માયા કોની માતા છે ?—

“ આ માયા તેની માતા છે, કે જે સર્વ દોષોમાં અગ્રેસર છે. એનું નામ છે-મૃષાવાદ. એ માટે સજ્જન માયાને સેવતો નથી. ”—૫૧

मायां नोपासीत—

अप्रत्ययानां प्रसवस्य भूमीमपारसन्तापसमर्पयित्रीम् ।

शूलयं महश्चेतसि कः सुमेधा मायामुपासीत विवर्जनीयाम् ? ॥५२॥

What wise men would practise deception, the generator of disbelief, contributor to immeasurable calamity, the pricking thorn in the heart and a course of conduct only to be shunned ? (52)

ભાયાનો પરિત્યાગ—

“ અવિશ્વાસના પ્રસવનું સ્થાન, અપાર સન્તાપને ઉપજવનાર અને હૃદયમાં શય્યરૂપ અત્યેવ લાગ કરવા યોગ્ય એવી ભાયાને કાણુ ડાક્યો મનુષ્ય સેવે ? ”—૫૨

પ્રતારકાણાં દયાધર્મો નાસ્તિ—

कुर्वन्ति ये दुःखि मनः परस्य प्रतारणातो बहुभिः प्रकारैः ।
पुष्पन्ति हिंसाविषवल्लरीं ते दूरे दयाऽऽरामत ईदृशः स्युः ॥५३॥

They who distress the minds of others by practising deceptions in various ways, nourish poisonous creeper in the form of injury. Such people are at a great distance from the pleasure-ground of mercy. (53)

હાનારાઓમાં દયાધર્મ નથી—

“ જે લોકો વિવિધ પ્રપંચોથી ઠગીને ખીજના હૃદયને દુઃખી કરે છે, તેઓ હિંસારૂપ વિષવેલડીને પોષણુ કરે છે. આવા મનુષ્યો દયાના ખગીયાથી દૂર રહે છે. ”—૫૩

પ્રકાશકરેણ પૂર્વોક્તમર્થે પુષ્પાતિ—

पिपीलिकादीन् लघुदेहभाजो रक्षन्ति यत्नैर्मनुजान् पुनर्ये ।
प्रपातयन्त्यापदि वञ्चयित्वा दयालवस्ते न हि, किन्तु पापाः ॥५४॥

Those who, though protect with efforts, small insects such as ants, etc., yet bring calamity to human beings by misleading deceptions, are not only

void of even an iota of mercy but they are (sufficiently) wicked. (54)

Note :—The author rightly condemns those who, though scrupulously careful in the protection of life even of small insects, recklessly pursue practice of deceit, treachery and deception in their dealings with others in commercial, political and social activities. If they do, cause or allow harm to others they are certainly guilty of Hinsā (injury), whereby from their evil practice other people suffer in mind or body and their vital frames get impaired. To this extent they do harm or commit the sin of Hinsā. If a wealthy gentleman sees other people destitute of means, suffering from starvation, want of clothing, &c., and does not help them though he has means and ability to do so, he certainly incurs sin. If one contrives to deprive another by some trick of his wealth, he is said to commit sin, because wealth must be looked upon as one's vital breath. In short, whatever takes away comfort, happiness, &c., and causes trouble, anxiety and pain, should be regarded as taking away life. So it is incumbent upon all to refrain from doing injury to others by false deceit, pride and anger and to act in accordance with the rigid principles of justice, fair dealings and honesty in all worldly affairs, otherwise they would incur sin and would be doomed to hell.

પૂર્વોક્ત અથ તું સમર્થન—

“ જોઓ કીડી વગેરે સૂક્ષ્મ જન્તુઓને અનેક પ્રયત્નોથી રક્ષણ કરે

છે, અને મનુષ્યોને હમઆજી કરી દુઃખના ખાડામાં પડકે છે, તે લોકો દયાધર્મી નથી, કિન્તુ પાપી છે. ”—૫૪

વિપ્રતારયિતૃણાં ધર્માઽઽદ્વંશરં ચિક્રોતિ—

અસ્ત્યેકતો વઞ્ચનતત્પરત્વં દેવસ્તુતૌ ગર્જનમન્યતશ્ચ ।

एतादृशा नो किमपि त्रपन्ते कृतेन सम्यक् तिलकेन भाले ॥५५॥

On the one side, there is ardent promptness in the use of deception and on the other hand, clamorous uproar in the worship of God, is (heard). It is inexpressible or a great wonder that such people are not at all ashamed to put on the sacred mark on their forehead. (55)

Note :—The author here rightly condemns the deceptive practice carried on by selfish persons desirous of appearing more pious and devotional than they really are. Regularity in the performance of divine worship regulated by sincerity of heart without ostentation and outward show, is a preliminary necessity. The divine worship is practised in several cases out of ignorance of true spiritual light by the generality of people with expressions of their poverty, humble submissions, solicitations for help with the declaration of one's needs and with a strong hankering desire for the attainment of objects prayed for, with a selfish consciousness in the unbounded superiority of the objects of worship. This is all inconsistent and unreasonable and therefore it is neither desirable nor advisable. It is commonly done with the desire of gaining some definite selfish object

of power. It means a prayer for getting back something more valuable in return than presents and offerings they have submitted in honour of some deity. True divine worship only means the true and high ideal of Perfection to be kept before the mind by rapidly following the true and great Masters on the right path. It does not mean the practical path which raises human beings from ordinary rank to high position in life. It does not signify the path followed by great and eminent persons trying for the attainment of worldly grandeur and exalted sphere in life. It really means the path of True Masters who have destroyed the whole Karmic dirt and darkness of ignorance and freed from the Cycle of Rebirths. To reach this ideal one should practise worship, asceticism and sacrifice without selfish motives and sordid pursuits. The ideal involved in the worship is also surrendering one's interests, property, wealth and other things for the good of the Universe.

ધૂર્ત માણસોના ધાર્મિક આડંબર તરફ ચિહ્નાર—

“ એક બાબુ ઠગબાજી કરવામાં તત્પરતા, અને બીજી તરફ પ્રભુની આગળ મોટા અવાજે સ્તુતિ કરવી, આ કેવી વાત ? આવા પ્રકારના ઠગબાજી માણસો કપાળમાં સુંદર તિલક કરતાં બિલકુલ શરમાતા નથી. ”—૫૫

માયાગર્ભિતમનુષ્ઠાનં વિકૃતયે—

प्रवञ्चकत्वे सति सन्निपातेऽनुष्ठानदुग्धं विकृतिं प्रयाति ।

उत्खन्य मायां विशदीकृतायां मनोभुवां बीजकमङ्कुराय ॥५६॥

The milk in the form of (the practice) religious rites, taken under the influence of delirium of deception, affects a change for worse. The seed sown in the mental field, when purified by the uprooting of delusion, tends to sprout forth. (56)

માયાગર્ભિત અનુષ્ઠાન વિકારજનક છે—

“ વંચકતાર્પ સન્નિપાત લાગ્યો હોય, તો અનુષ્ઠાનરૂપ દૂધ વિકાર કરનારૂં થાય છે. માયારૂપ શલ્યને ઉખાડી મનરૂપ ભૂમીને સ્વચ્છ કરવામાં આવે, તોજ તેમાં વાવેલું ખીજ અંકુરો ઉપજાવવા સમર્થ થઈ શકે છે. ”—૫૬

દમ્ભઃ સંસારસમુદ્રે પાતયતિ—

સંસારસિન્ધોઃ પરિલઙ્ઘનાર્થ—મધ્યાત્મપોતે બહુભાગભ્યે ।

ચેદ્છિદ્રલેશોઽપિ હિ દમ્ભનામા ન તર્હિ તત્પારગતિસ્તતઃ સ્યાત્॥૬૭॥

Even if there be a small hole called hypocrisy, in the spiritual ship, obtained only by pre-eminent merits, useful for the purpose of crossing the ocean of the phenomenal world, then, the crossing over to the opposite bank is impossible. (57)

Notes :—The bitter fruits of duplicity are well illustrated in the life of Mallināth, as related in the Trishashthi Salākā Purusha Charitra. There was a prince called Mahābala (who evolved as Mallinātha in his next birth) full of prowess and magnificence. He had six friends who were all princes. He, on hearing religious discourses delivered by the revered ascetic Varadharmā, entertained feelings of indifference to worldly affairs. All his friends followed

him. Thus with unshakable resolution of renouncing the world, they took initiation from the above-mentioned ascetic. Afterwards they all vowed to perform austerities together. Mahābala secretly cherishing the desire of advance on the path of Moksha (liberation) began to out-do others in austerity and added extra fasts studiously keeping it secret from his colleagues. Mahābala had acquired so much merit that he eventually became a Tirthankara, but this pious duplicity practised by him doomed him to be re-born as a female in the next birth.

દંભ સંસારસમુદ્રમાં પાડનાર છે—

“ સંસારરૂપ મહાસાગરને ઓળંગવાનું સાધન અધ્યાત્મરૂપ વહાણુ બહુ ભાગ્યથી મેળવાય છે; પરંતુ તે અધ્યાત્મરૂપ વહાણુમાં જો દંભરૂપ ન્હાતું પણ છિદ્ર રહેતું હોય, તો તેનાથી સંસારસમુદ્રનો પાર પામી શકાય નહિ. ”—૫૭

ધર્મે દમ્ભ ઉપદ્રવ:—

वने हुताशः कलहः सुहृत्त्वे रोगः शरीरे कमले हिमं च ।

यथा तथा दम्भ उपप्लवोऽयं धर्मेऽवसेयः सुविचारवद्भिः ॥ ५८ ॥

Thoughtful persons should consider fraud as an impediment to religion, as fire to the forest, quarrel to friendship, disease to body and ice to lotus. (58)

ધર્મમાં દંભ ઉપદ્રવ છે—

“ જેમ વનમાં અગ્નિ ઉપદ્રવ છે, મિત્રતામાં કલહ ઉપદ્રવ છે, શરીરમાં રોગ ઉપદ્રવ છે અને કમળમાં હિમ ઉપદ્રવ છે, તેમ ધર્મની અંદર-વિચારવાનોએ-દંભને ઉપદ્રવ સમજવો જોઈએ. ”—૫૮

સંન્યસ્તગૃહાણાં દમ્ભેન કોઽર્થઃ ?—

પ્રયોજનં કિં નુ મુનિવ્રતાનાં દમ્ભો યદેભિઃ પરિષેવિતવ્યઃ ? ।
દમ્ભાવકાશો નહિ સત્પ્રવૃત્તાવસત્પ્રવૃત્તૌ પુનરુચ્યતે કિમ્ ? ॥૫૯॥

Of what earthly purpose is this hypocrisy to those who have vowed asceticism that they should practise it ? Indeed it does not get scope for its play in righteous practices. It is needless to say in unrighteous ones. (59)

મુનિઓને દંભનું શું પ્રયોજન ?—

“ મુનિવ્રતને ધારણ કરનારાઓને શું અટકા પડ્યું છે કે તેઓએ દંભ સેવવો જોઈએ ?. યદિ જીવન સત્પ્રવૃત્તિવાળું હોય તો દંભના પ્રસંગનો અવકાશજ રહેતો નથી; ત્યારે અનુચિત વર્તનને અંગેજ દંભ કરવાનું બને છે, એમ સિદ્ધ થાય છે, તો તેવું વર્તન યદિ મુનિઓમાં હોય, તો પછી કહીએજ શું ? ”—૫૯

દમ્ભકરણં નિરવકાશમ્—

***एकान्ततो नानुमतिर्मुनीनां+ न वा निषेधोऽस्त्यपवादस्तत् ।**
क्वापि प्रसङ्गे नहि दम्भवृत्तिर्युक्ता विधातुं भयमस्ति कस्मात् ? ॥६०॥

There is no scope for fraud ; we need not fear about this as wise sages have laid down no rules absolutely mandatory and prohibitory, but have allowed exceptions as regards acts of omission and commission. (60)

* “ જિનૈર્નાનુમતં કિંચિદ્ નિષિદ્ધં વા ન સર્વથા ।

કાર્યે માવ્યમદમ્ભેનેત્યેષાઽઽજ્ઞા પારમેશ્વરી ” ॥ ૬૩ ॥

(યશોવિજયકૃત-અધ્યાત્મસાર, પ્રથમ પ્રબન્ધ)

+ મુનીનામ્ દૈશઃ (દૈશાઃ) મુનીશઃ, તીર્થદ્ધરાઃ इत्यर्थः, તેષામ્ ।

દંભ કરવાનો ક્યાંક પ્રસંગ નથી—

“ પરમપુરુષોએ એકાન્તથી કાંઈ બાબતની અનુમતિ, તેમ નિષેધ કયો નથી. તો અપવાદના પ્રસંગે કાંઈ તેવું કાર્ય કરવું પડે, તો તેમાં દંભ-વૃત્તિ રાખવી ન જોઈએ. પરમાત્માનો જ્યારે ખાસ અપવાદની જગ્યાએ અપવાદ સેવવાનો નિષેધ નથી, તો પછી હર શાનો કે જોઈ દંભ સેવવો જોઈએ ? ”—૬૦

પરપ્રતારણં સ્વપ્રતારણે પર્યવસ્યતિ—

अहो ! समालम्ब्य वक्रप्रवृत्तिं प्रवञ्चकैर्वञ्च्यत एष लोकः ।
परन्त्वमीभिः प्रविचारणीयं प्रवञ्चितः स्याद् निजचेतनोऽपि ॥ ६१ ॥

Alas ! the world is cheated by fraudulent persons resorting to crane-methods, but on the contrary they should think whether they themselves are not deceived thereby. (61)

પરને ઠગવું એ પોતાને ઠગવો છે—

“ અહા ! બગલાની વૃત્તિ ધારણ કરી એટલા ઠગારાઓ આ જગતને ખૂબ ઠગી રહ્યા છે; પણ એઓએ વિચારવું જોઈએ કે બીજાઓને ઠગતાં પોતાનો આત્મા પણ સાથે ઠગાઈ જાય છે. ”—૬૧

मायाप्रबन्धमुपसंहरति—

निःश्लयभावव्रतपालनस्यो-पदेशधारां ददिरे मुनीन्द्राः ।
एवं हि योगैकपदीप्रवेशः, किं भूरिणा, शास्त्ररहस्यमत्र ॥ ६२ ॥

The best sages have preached instructions for strictly observing the vows with purest motives purged of hypocrisy. It is the only way which secures one an admission on the path of Yoga. This entirely embodies the secret of scriptures. What more could be said or what is the use of speaking further ? (62)

Notes :—When ascetics have renounced and vowed to practise rigidly non-injury, truth, chastity, abstention from stealing, and receiving gifts, there is no reason why they should fall into evil practice of greed, anger, pride, deceit, &c.. If they do so they commit sin and are entrapped into fresh bonds of Karma. Even an iota of this passion will prevent them from crossing this phenomenal world, because it impedes the course of their right path to discrimination. When wise sages have allowed exception of omission and commission, there remains nothing for them to indulge in such evil destructive policy. On the contrary they deceive themselves by resorting to such crane-methods. Consequently one seeking admission into the path of Yoga should root out this evil passion in order to make a progressive advance in the practice of Yoga. All these remarks similarly hold good in the case of house-holders.

In the city of Kusumapura there were two ascetics : one rigid in the observance of rites and ceremonials used to stay on the ground-floor of a building belonging to a rich Jain-merchant ; the other ascetic was rather lax in the performance of daily rites and ceremonials, but his heart was highly elevated as to appreciate merits in others. The ascetic who lived down-stairs was full of deceit and delighted in slandering the other, who on the contrary always took delight in honouring the former with due appreciation of his merit and remained indifferent to his demerits. The former, who was accustomed to deceit, slander, back-biting, duplicity though

rigid in his practice of daily religious rites, was doomed to births and re-births in the Cycle of Evolution, while the latter, by the practice of virtue, candour, simplicity and sincerity of heart, though lax in the performance of daily rites, was shortly destined for Moksha after some births.

માયાના સંબંધમાં છેવટ—

“ શત્યરહિત ભાવથી (નિખાલસ હૃદયથી) વ્રત પાળવાનો ઉપદેશ મુનીશ્વરોએ આપ્યો છે; અને ત્યારેજ યોગના માર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. બહુ કહેવાથી શું ? એટલામાંજ સર્વ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય આવી જાય છે. ”—૬૨

લોભ: ।

લોભં નિન્દતિ—

લુપ્તાક એકઃ સ્વલુ મોક્ષમાર્ગે સમ્પ્રસ્થિતાનાં સુમહાશયાનામ્ ।
સ લોભનામ્ના જગતિ પ્રસિદ્ધો મોહસ્ય રાત્નઃ પ્રથમઃ પ્રધાનઃ ॥૬૩॥
સંસારમૂલં કિલ લોભ એકો મોક્ષસ્ય મૂલં તદભાવ એકઃ ।
એતદ્ધિ સંસાર-વિમુક્તિમાર્ગદિગ્દર્શનં યોગબુધા અકાર્ણુઃ ॥ ૬૪ ॥

Indeed, one of the robbers against high-souled travellers journeying on the path of salvation is well-known in this world as greed. It is the chief minister of the king delusion. (63)

Indeed greed solely is the source of the phenomenal world. Its non-existence is the sole means in the attainment of salvation (freedom). Wise persons who are authority on Yoga have therefore discri-

minatingly outlined the differentiation of the phenomenal and the nonphenomenal. (64)

લોભતું વૈગુહ્ય—

“ મોક્ષમાર્ગના મુસાફર અનેકા મહાશયોને લુટનાર, જગતમાં લોભના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ મોહરાજ્યનો મુખ્ય પ્રધાન છે. ”—૬૩

“ સંસારતું મૂળ એક લોભ છે અને મોક્ષતું મૂળ એક લોભનો અભાવ છે. એ પ્રકારે સંસાર અને મોક્ષના માર્ગતું દિગ્દર્શન યોગવિદ્વાનોએ કર્યું છે. ”—૬૪

લોભસ્ય પ્રાબલ્યમ્—

**મુદુર્જયાનાં પ્રથમોઽસ્તિ લોભસ્તસ્મિન્ જિતે કિં ન જિતં ત્રિલોક્યામ્ ?
લોભસ્ય ઘાતે હત એવ મોહઃ ક્રોધાદિનાશેઽપ્યવશિષ્યતેઽસૌ ॥૬૫॥**

Greed ranks first amongst the indomitable. When it is subdued, nothing remains to be subdued in this Universe. Delusion itself is destroyed when greed is overpowered, otherwise it remains even after the removal of anger, etc.. (65)

લોભતું પ્રાબલ્ય—

“ જેઓનો જય કરવો અતિક્ષિત છે, તેવાઓની અંદર લોભનો નંબર પહેલો છે. લોભ જિતાયો, તો ત્રિલોકીમાં શું ન જિતાયું ? લોભ હણાયે છતે મોહ હણાઈજ નય છે, જ્યારે ક્રોધાદિનો નાશ થયે છતે પણ મોહ અવશેષ રહે છે. ”—૬૫

ભાવાર્થ. ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ મોહનીય કર્મનાજ પ્રકારો છે. આરિત્રમોહનીય આ ચાર કષાયોમાંજ સમાપ્ત થાય છે. જો કે હાસ્ય, રતિ, અરતિ, લય, શોક, બુગુપ્સા, પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ એ નવનો પણ આરિત્રમોહનીયમાંજ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, પણ તે,

કષાયોને અનુસરીને-કષાયોની પછવાડે રહીને કામ કરનારા છે,* એ માટે કષાયોજ મુખ્યત્વે આરિત્રમોહનીય કહેવાય છે. આ કષાયોમાં લોભનું જોર અતિપ્રબળ છે, કેમકે તેનો સૂક્ષ્મ અંશ દશમા ગુણસ્થાનકમાં (સૂક્ષ્મ-સંપ્રાયમાં) પણ હેયાતી ધરાવતો હોય છે, જ્યારે ક્રોધ-માન-માયા તો તે વખતે ક્ષીણ થઈ ગયેલા હોય છે. એજ માટે પ્રસ્તુત શ્લોકમાં “ક્રોધા-દિનાશેડ્યવશિષ્યતેડમૌ” — ‘ક્રોધાદિ ત્રણના નાશ થઈ ગયા પછી પણ લોભ અવશિષ્ટ રહે છે’ — એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

લોભં કો જયતિ ?—

× લોભોઽસ્તિ ચિન્તાલતિકામુ કન્દો રક્ષો ગુણાનાં કવલીકૃતૌ ચ ।
મહાંશ્ર વિઘ્નઃ પુરુષાર્થસિદ્ધૌ જયત્યમું સત્ત્વસમુદ્રચેતાઃ ॥ ૬૬ ॥

Greed is a bulbous root of the creepers in the form of anxieties. It is a demon in devouring, as a mouthful, the highest virtues. It is a great impediment to the achievement of success. He, whose heart is the ocean-purity, subdues it. (66)

Notes :—The evils of avarice are also exhibited by the following legends. A great king Subhuma

* એજ માટે તે (હાસ્યાદિ નવ) ‘ નોકષાય ’ કહેવાય છે. જુઓ, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત પ્રથમ કર્મગ્રન્થની ૧૭ મી ગાથાની વૃત્તિમાં—

“ કષાયૈઃ સહચરા નોકષાયાઃ । તે ચ નવ, હાસ્યાદયઃ षટ્, ત્રયો વેદાઃ ।
અન્ન નોશબ્દઃ સાહચર્યવાચી । एषां हि केवलानां न प्राधान्यमस्ति, किन्तु कषायै-
रनन्तामृषण्वादिभिः सहोदयं यान्ति, तद्विपाकसदृशमेव विपाकं दर्शयन्ति, बुधप्रह-
र्षश्च अन्यसंसर्गमनुवर्तन्ते इति भावः । कषायोद्दीपनाद् वा नोकषायः । उक्तं च—
‘ कषायसहवर्त्तित्वात् कषायप्रेरणादपि । हास्यादिनवकस्योक्ता नोकषायकषायता ’ ।

× “ सर्वविनाशाश्रयिणः सर्वव्यसनैकराजमार्गस्य ।

લોભસ્ય કો મુક્તગતઃ ક્ષણમપિ દુઃખાન્તરમુપેવાત ” ? ॥ ૨૧ ॥

(ભગવદ્-ઉમાસ્વાતિ, પ્રશમરતિ.)

lost his kingdom through greed. The paramount king Sagara was not satisfied with sixty thousand sons, but, when he heard the sudden death of all, his heart was totally stupefied.

Kuchikarana who was not satisfied with the possession of one hundred thousand cows died miserably by taking curd in excess.

The leading citizen Tilaka, who was not satisfied with a large collection of corn at the time of famine, died miserably in the anxiety of great loss accruing to him on account of the restoration of propitious time.

The king Nanda, who remained dissatisfied even with heaps of gold collected by taxation from his subjects, met with a lamentable death in restlessness and was re-born in hell. Such are the consequences of ever-increasing covetous desires.

લોભને કોણુ પરાસ્ત કરી શકે ?—

“ ચિન્તારૂપ લતાઓનો કંદ લોભ છે. યુજોને ડાળીયા કરી જનાર રાક્ષસ લોભ છે. પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં મોટું વિઘ્ન લોભ છે. આ લોભને, જેઓનું હૃદય સત્ત્વનો દરિયો છે, તેઓજ છતી શકે છે. ”—૬૬

લોભં નિર્હંતુમનુશાસ્તિ—

चेत् सात्त्विकस्ते पुरुषाभिमानो लोकाग्रणीत्वे यदि चायियासा ।
स्फारं परिस्फारय तर्हि *लोभ-वप्रं प्रभङ्गं पुरुषार्थमुच्चैः ॥ ६७ ॥

* “ સ્વહાવન્તો વિલોક્યન્તે લઘવસ્તુળતૂલવત્ ।

મહાશ્ચર્યં તથાપ્યેતે મજ્જન્તિ મવશારિષૌ ” ! ॥

(યશોવિજયજી, જ્ઞાનસાર.)

Oh good one ! if your pride is pious and legitimate, and if you desire to be foremost among the people, then, strive hard with all your might to batter down the ramparts of greed. (67)

Notes :—Desire for wealth, glory and authority, if not confined within proper limits, gives birth to evils by various acts of rashness, foolishness and profligacy. Riches hoarded up most covetously do not bring on ease and happiness, but, on the contrary, rebound to miseries and calamities, destroy good qualities, create fresh fears and horrors, increase despondence and resist transitory, wavering and unsteady thoughts. In order to gain riches a greedy person practises treachery replete with danger and trouble. Sometimes she is inaccessible to princes and favourable to fools, without the least consideration of their merits and faults ; so one should strive hard to conquer greed, the root of all evils. Similar are the disqualifications of seeking glory and authority beyond their proper bounds. One should inwardly question himself what good use he will make of riches, glory and authority if he could secure them to the extent equal to his aspirations. The reply in many cases would be simply to die rich, glorious and full of authority, without making a good use of these possessions for the benefit of mankind or fellow-brothers. Persons enlightened with spiritual light would at once clearly see the fleeting, transitory and pernicious nature of wealth, fame and authority and would at once renounce them in toto or try to put

a check upon their ever-increasing desires for their attainment. They would further endeavour to use or spend what they have acquired in excess in doing good and pious works for the benefit and elevation of human society.

લોકાને પરાસ્ત કરવા તરફ પ્રેરસાહન—

“ હે મહાભાગ ! જે તારે પુરુષાભિમાન સાર્વિક હોય અને લોકના અગ્રણીપદ પર આવવાની જે તારી સૃષ્ટિ હોય, તો લોકાર્થ કિલ્લાને તોડવા પ્રયત્ન પુરુષાર્થ ફેરવ. ”—૬૭

લોભવૃત્તેર્વૈચિત્રી—

ये स्वेच्छया पूरयितुं क्षमन्ते न शाकतोऽपि स्वककुक्षिरन्ध्रम् ।
आन्दोलितान्तःकरणा नृपश्री-प्रेप्सासमीरेण भवन्ति तेऽपि॥६८॥

The hearts of those, who are not able, of their own accord, to stuff their bellies even with vegetables, are also again moved with the breeze in the form of desire for royal wealth. (68)

લોભવૃત્તિનું વૈચિત્ર્ય—

“ જેઓ યથેષ્ટરીતે શાકમાનથી પણ પોતાનું કુક્ષિરન્ધ્ર પૂરવા સમર્થ નથી, તેવાઓનાં પણ અન્તઃકરણો રાજ્યલક્ષ્મીની સૃષ્ટિવાદે આદો-વિત થાય છે. ”—૬૮

લોભસ્યાનર્થકારિત્વમાચષ્ટે—

लोभादितः किं न करोति कष्टं लोभाऽऽहतः किं न करोति कर्म ? ।
करोत्यनर्थं पितृ-बान्धवाना-मप्याशु लोभच्छुरिकाहताक्षः ॥६९॥

x “ गिरिमुत्सનાं धनं पश्यन् धावतीन्द्रियमोहितः ।

अनादिनिधनं ज्ञानं धनं पार्श्वे न पश्यति ” ॥

(यशोविजयजी, ज्ञानसार.)

What affliction does a greedy person not bear ? What action does he not do ? One, whose eyes are blinded by the knife of greed, does not scruple to launch his parents and relations into calamity. (69)

Notes :—Generally wealth is reckoned as a great blessing in this world. So people wanting in true spiritual light undergo unreasonable difficulties in the pursuit of money. They commit all sorts of wicked acts and they deal in falsehood and all kinds of unfair ways making the attainment of wealth an all-absorbing game. They travel through forests, mountains and caves and journey on vast ocean, undergoing all kinds of excruciating pains and troubles caused by hunger, thirst, heat and cold. They ruthlessly do heinous acts amounting to murders, even of friends and relations, without any compunction being entrapped in the sordid lust of gold and glory, even though they have sufficient means to live upon in the manner befitting their character and rank. Many instances are known of ambitious persons killing even their parents for the sake of high power and authority, and of parents offering their children in prostitution and also offering them as sacrifices out of the irresistible thirst for gold. So greed is the destructive poison for all sublime virtues. People generally do not try to realise the fleeting and transitory nature of property, wealth, glory, authority and all worldly fascinating objects, and hence they are doomed to fall into apparently charming pitfalls.

લોભનું અનર્થકારિત્વ—

“ લોભાર્ત્ત માણસ શું કષ્ટ-કાર્ય કરતો નથી ?, લોભથી હજુએલો માણસ શું કર્મ આચરતો નથી ?, લોભરૂપ છરીથી હજુએ ગઇ છે આંખ (અન્તર્દષ્ટિ) જેની એવો માણસ ખરેખર પોતાના માતા-પિતા અને બાંધવોને પણ અનર્થના ખાડામાં ઉતારતાં અચકાતો નથી. ”—૬૬

લોભપરવશીભૂતાનું પરિદેવયતે—

સંકેશ્ય યે નિષ્કરુણં પ્રજાતો ધનં ગૃહીત્વા પુપુષુઃ સ્વકોશમ્ ।

ભયક્કરં ભૂરિ વિધાય યુદ્ધં પ્રાદર્શિં યૈશ્વ પ્રલયાવભાસઃ ॥ ૭૦ ॥

લોભાર્દિતાસ્તેઽપિ હિ મૃત્યુકાલે ન કિન્ચિદાદાતુમલંબભૂવુઃ ।

एकाकिनो रङ्गमुखः प्रयाता-स्तस्मात् किमर्थं विदधीत लोभम्? ॥ ૭૧ ॥

યુગમમ્ ।

Those who tormented the people mercilessly and filled their storehouses with wealth they seized, those who repeatedly fought in terrible battles and created the terrible scene of (universal) destruction, and even who were pinched by greed, were not able to take anything at the time of death. They were forced to go alone with their humiliated faces ; therefore why should greed be entertained ? (70-71)

લોભપરાધીન થયેલાઓ ઉપર દયાભાવ—

“ જેઓએ નિર્દયરીતે પ્રગતને દુઃખી કરી તેની પાસેથી ધન કદાવી પોતાના ભંડારને પુષ્ટ કર્યો અને અનેક ભયંકર યુદ્ધો કરી પ્રલયકાળના જેવો દેખાવ બતાવ્યો, તેવા લોભાર્ત્ત ભૂપાલો (!) પણ મરણ વખતે પોતાની સમ્પત્તિમાંથી કંઈ પણ સાથે લઇ જવાને સમર્થ ન થયા, અને એકલા ગરીબડા મોઢે કંગાલની જેમ અહીંથી ઉપડી ગયા. જ્યારે આમ હકીકત છે, તો પછી શા કારણે લોભાસક્ત થવું ? ”—૭૦-૭૧

લોભાભાવ एव सौख्यभावमावेदयति—

केनापि सार्धं न गता धरेयं लोभेन ताम्यन्ति वृथैव मन्दाः ।

विवेकमाधाय विचार्यते चेत् मन्तोष एव प्रतिभाति सौख्यम् ॥७२॥

This earth has never accompanied anyone. The dull-witted persons are uselessly distressed by greed. Contentment only contributes to happiness if we rightly reason. (72)

લોભના અભાવમાં સુખસદ્ભાવ—

“ આ પૃથ્વી કોઇની સાથે ગઇ નથી. ફાગટજી લોભના કારણે મંદ-મુદ્ધિવાળા માણસો દુઃખી રહ્યા કરે છે. વિવેક ઉપર સ્થિર રહીને વિચાર કરવામાં આવે, તો સંતોષમાંજ સુખ રહેલું જણાય છે. ”—૭૨

અન્ય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે કે-સુખનું કારણ સંતોષજ છે. ન્યાયદૃષ્ટિએ જેતાં કારણ-કાર્યભાવ અન્ય-વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે. જેના સદ્ભાવમાંજ જેની સત્તા એ ‘અન્ય’ અને જેના અભાવે જેનો નિયમેન અભાવ એ ‘વ્યતિરેક’ કહેવાય છે. સંતોષના સદ્ભાવમાંજ સુખની નિયમેન સત્તા હોય છે અને સંતોષના અભાવમાં સુખનો ચોક્કસ અભાવ હોય છે—એવી રીતે અન્ય-વ્યતિરેકની ઉપવર્તિત થવાથી સંતોષમાંજ સુખની કારણતા વિશ્રાન્તિ લે છે.

લોભં त्यक्त्वा किं निरुद्यमीभविष्यम् ?—

न कर्तुमुद्योगमियं न वार्त्ता परन्तु लोभोत्थविकल्पधूमैः ।

मनः सदा श्यामतया वृथैव कार्यं गृहस्थैरपि हन्त! कस्मात् ? ॥७३॥

(From this) Cessation of activities is not to be inferred but why should householders, however, blacken their minds to no purpose with the smoke of fanciful ideals raised by greed ? (73)

લોભ છાડી શું નિરૂધ્ધી રહેવું ?—

“ લોભના પરિભ્રામનો ઉપદેશ કરવા ઉપરથી એમ ન સમજવું કે—
લેખક નિરૂધ્ધી રહેવાનું પ્રતિપાદન કરે છે; તાત્પર્યાર્થ એ છે કે ગૃહસ્થોએ
પણ હમેશાં લોભથી ઉડતા વિકલ્પરૂપ ધૂંવાડાથી હૃદયને શા માટે વ્યર્થ
કાળું રાખ્યા કરવું જોઈએ ? ”—૭૩

લોભાર્તી નિષ્ફળપ્રયત્નોભવને વિષીદન્તં શ્લોકયુગ્મેન શિક્ષયતિ—

કૃતે પ્રયાસે પ્રચુરેઽપિ યન્ન સંસિદ્ધિમાપ્નોતિ સમીહિતોઽર્થઃ ।

સહ્કલિશ્યતે તેન, પરં વિચાર્યં યદસ્મદીયં ન હિ તત્ પરેષામ્ ॥૭૪॥

Even after tremendous exertions being made, the desired object is not obtained and it brings on distress to the mind, so we should consider that what belongs to us, does not belong to others, or what does not belong to us, belongs to others. (74)

પ્રયત્ન નિષ્ફળ થતાં દુઃખી થતા લોભીને ઉપદેશ—

“ બહુ પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ ધણી વખત
થતી નથી, અને તેથી કરીને હૃદયમાં બળાપો થાય છે; પરંતુ વિચાર
કરવો જોઈએ કે— જે અમારું છે, તે બીજાનું નથીજ, અથવા જે અમારું
નથી, તે બીજાનુંજ* છે. ”—૭૪

बहुप्रयत्नैरपि नार्थसिद्धिः कस्याप्ययत्नादपि कार्यसिद्धिः ।

एतद् ध्रुवं कर्मबलं विचार्याऽनिष्टप्रसङ्गेऽपि न खेदवान् स्यात् ॥७५॥

Success in one's object is not attained by some even by various kinds of efforts and is obtained even by some quite easily. So considering the inevitableness

× અન્યદીર્ઘેન ચતુર્થપાદેન પૂર્તિઃ ।

* આ બંને અર્થો પ્રસ્તુત શ્લોકના અર્થ પાદમાંથી નિકળે છે.

of the working of the Karmic forces, one should not be sorry if one has to face unwelcome occasions.
(75)

“ પ્રયત્ન કર્યે છતે પણ ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ ઘણી વખત થતી નથી દેખાતી, જ્યારે કાષ્ટને અનાયાસે કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આવું અવિચલ કર્મનું બળ વિચારીને અનિષ્ટના પ્રસંગે પણ ખેદવાનું ન થવું જોઈએ. ”—૭૫

વ્યાખ્યા.

લોભ-રોગ ઉપર સંતોષ એ રામચાણુ ઔપચ છે. ચક્રવર્તીઓ પણ સંતોષ-અમૃતની પિપાસા પૂરણ કરવા સ્વાધીન રાજ્યને પણ છોડી દઈ નિઃસંગમાર્ગે ગ્રહણ કરે છે. ઘણી વખતે એમ જોવાય છે કે જે વસ્તુની તીવ્ર ઇચ્છા કરાય છે, તે વસ્તુ વધુ દુર્લભ થતી જાય છે. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે લક્ષ્મીની ઇચ્છા શાન્ત થતાં લક્ષ્મી પાસે આવે છે. શબ્દ-શ્રવણનું કારણ જે કાન છે, તેમાંજ આંગળીનો પડદો નાંખતાં જેમ કેવળ શબ્દધ્વનિ અનુભવાય છે, તેમ લક્ષ્મીની ઇચ્છા ઉપર દબાવ પાડતાં આત્મા અપૂર્વ લક્ષ્મીમય અનુભવાય છે. આંખો મીચી દેવાથી જેમ આખા જગત ઉપર ઢાંકણું દઈ દીધું જણાય છે, તેમ લોભ ઉપર પડેલા નાંખવાથી સમસ્ત રાગવૃત્તિઓ ઢાંકાઈ જાય છે. તે શરીરધારીઓ પણ મુક્ત છે કે જેઓ પૂર્ણ સંતુષ્ટાત્મા છે. પૂર્ણ સંતુષ્ટતા એજ મુક્તિ છે; એ સિવાય મુક્તિને કંઈ શિંગડું હોય ખરું ? શું સંતોષજન્ય આનન્દ રાગ-દ્વેષથી સંકીર્ણ છે અથવા વિષયજનિત છે કે જેથી તેને મુક્તિના સુખથી હલકો પાડી શકાય ? યદિ કારણાનુરૂપ કાર્ય માનતા હો તો મુક્તિસુખનું ઉપાદાન સંતોષાતન્દ્ર સિવાય ખીણું ઘટી શકે તેમ નથી. કર્મોને ઉન્મૂલન કરવામાં જે તીવ્ર તપને કારણ માનવામાં આવ્યું છે, તે તીવ્ર તપ સંતોષના સાહચર્યમાંજ ફલસાધક થઈ શકે છે, અન્યથા નહિ. ચક્રવર્તી અને ઇન્દ્રનું ઐશ્વર્ય વિકાર-શ્રમ-ખેદ-કલેશથી ભરેલું છે, જ્યારે સંતોષજન્ય સુખ નિર્વિકાર, અનાયાસસિદ્ધ, સ્વસન્નિહિત અને સ્થિર છે.

ક્રોધાદિ કપાયોનું વિવરણ જોઈ લીધું. એ ચારેનો રાગ-દ્વેષમાં અન્ત-ભાવ થાય છે. ક્રોધ-માન એ બેનો દ્વેષમાં અને માયા-લોભ એ બેનો રાગમાં સમાવેશ થાય છે. અન્ય સૂરિઓના મતે ફક્ત એક ક્રોધનો દ્વેષમાં

સંભવેશ થાય છે, બાકીના ત્રણ રાગમાં નથી છે. ગમે તે રીતે પણ રાગ-રૂપ એ ક્રોધાદિ ચાર કષાયથી અતિરિક્ત નથી, અથવા ક્રોધાદિ ચાર કષાય રાગ-રૂપથી અતિરિક્ત નથી, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે; અને એનુંજ એ કારણ છે કે ચારિત્રમોહનીયતા બેદોમાં ક્રોધાદિ ચાર કષાયો ગણાવ્યા છતાં રાગ-રૂપની ગણના કરવામાં આવી નથી; આઠ કર્મો પૈકી ક્રોધ પણ કર્મના પ્રકારોમાં રાગ-રૂપ ગણ્યા નથી; એ માટે ક્રોધાદિ ચાર કષાયો સાથે રાગ-રૂપનું તાદાત્મ્ય સુનિશ્ચિત છે.

સંસારની ચીજો ઉપર જે રતિ-પ્રીતિ થાય છે તે રાગ છે, અને જે અંરતિ-અપ્રીતિ થાય છે તે દ્વેષ છે. આ રાગ-દ્વેષનાં બન્ધનોથી સર્વ શરીરધારીઓ દૃઢતર બદ્ધ છે. સંસારમાં પ્રાણિઓ સુખ આવતાં પ્રસન્ન-સુખ અને દુઃખ આવતાં શ્વામસુખ બને છે, તે આ રાગ-દ્વેષને આભારી છે. રાગ અને દ્વેષ એ બંને એક બીજાથી જુદા પડતા નથી. એ બંનેની હેઠાતી અને એ બંનેનો ત્યાગ સાથેજ હેાય છે. આત્મસામ્રાજ્યમાં તોફાન કરનારા જેટલા દોષો છે, તેના એ મોટા ભાગલા પડે છે. તેમાં એક ભાગની સોસાયટીનો પ્રેસિડેન્ટ રાગ છે, બ્યારે બીજા ભાગની સમિતિનો અધ્યક્ષ દ્વેષ છે. સમસ્ત દોષમંડળની આગેવાનીનો અલિપેક આ બેનેજ પ્રાપ્ત છે. આત્મસામ્રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી અધ્યાત્મસૃષ્ટિમાં પ્રત્યક્ષ વર્તાયેલા, એજ આ બંને ભાઈઓનો રોજગાર છે. એઓનો આપ મોહ છે. મોહ મહારાજે પોતાના એ પુત્રને પોતાના સેનાપતિ નિમ્યા છે. એ સેનાપતિઓ પ્રતિસમય ચેતનપુરીમાં હુમલો કરતા રહે છે. એ સેનાપતિઓએ આત્મપત્તનમાં કાળો કર વર્ત્યાવી મૂક્યો છે. આખું જંગલ એ પિશાચોના દારણુ ઉપદ્રવોથી ઘેર ચીશ પાડ્યા કરે છે.*

* “ અરાજકમહો ! વિશ્વં યદેભિઃ (રાગ-દ્વેષ-મોહૈઃ) પર્યતોહરૈઃ ।

દ્વિષતે જ્ઞાનસર્વસ્વં સ્વરૂપમપિ જન્મિનામ્ ” ॥

“ ય જન્તવો વિગોદેષુ યેડપિ ચાસન્નમુક્તયઃ ।

સર્વત્રાડસ્પૃષ્ટકરુણા વતત્વેષાં વતાકિની ” ॥

“ મુક્તયા વૈરે કિમેતેષાં મુક્તિકામૈઃ સહાયથા ।

યનોભયસમાયોગસ્તૈર્ભવન્ પ્રતિષિધ્યતે ? ” ॥

(હેમચન્દ્ર-યોગશાસ્ત્ર, ચતુર્થપ્રકાશ.)

આ પિશાચોને હણી નાંખવા તરફ જીવાત્માનું લક્ષ્ય હોવું જ નોંધએ, એમાં તો કહેવું જ શું છે ? છતાં તેટલો પણ ખ્યાલ કેટલાક નિર્ભાગી આત્માઓને હોતો નથી. એક તરફ એ રાક્ષસોને હણવાનું કામ અતિકઠિન છે, જ્યારે બીજી તરફ એ હુલ્લહાસોરોતો સંહાર થયા વગર ચેતનજી સુખે બેસી શકે તેમ નથી. હવે શું કરવું ? એક ઉપાય છે. ચાર નીતિ-ઓમાં એક ભેદ નીતિ છે. શત્રુદ્ધમાં ભેદ પાડીને ખેતાનું ઉંચું રાખવું એ આ નીતિનો પ્રયોગ છે. આ નીતિ અહીં એવી રીતે વાપરવાની છે કે એ પિશાચો, જે મન ઉપર આટલું બધું ઝુકે છે, તે મનને ફેસફા-વીને સમજાવવું નોંધએ. તે મન જો સમજી જાય અને જીવાત્મા તરફના પક્ષમાં થઈ જાય, તો પછી બાજી જિતાઈ ગઈ જ સમજવી. મનને પોતાની (આત્માની) તરફ એવી આત્મહિતનો મંત્રનો તમામ ભાર તેની ઉપર મૂકવો. આત્મહિતને અનુકૂલ મન્ત્રો તરફ મન જેમ જેમ વધુ પ્રવૃત્તિ કરશે, તેમ તેમ પેલા રાક્ષસો અધ્યાત્મપત્તનથી વેગળા થતા જશે. મન જ્યારે પૂર્ણ અનુકૂલ થઈ જશે તથા અત્યુદાત્ત વિચારોમાં રમણ કરવા લાગશે, ત્યારે પેલાઓ બહુજ નરમ પડી જવાના. આ પ્રકારે મનની આત્માભિમુખ પ્રવૃત્તિ થવા તરફ લક્ષ્ય બાંધવાની જરૂર છે. આ-ત્માભિમુખ પ્રવૃત્તિમાં મન જ્યારે પરાકાષ્ઠા ઉપર આવશે, ત્યારે અધ્યાત્મ-પત્તનમાં સર્વત્ર શાન્તિ પસરશે અને અપૂર્વ પ્રકાશથી જળહળતો આત્મા અદૈત આનન્દમાં મગ્ન થશે.

उक्ताः क्रोध मान-माया-लोभाश्चत्वारः कषायाः, साम्प्रतं तेषां जयोपायं परिदर्शयति—

क्रोधस्य रोधे प्रशमो बलीयान् मानाय शक्नोति पुनर्मृदुत्वम् ।

मायां ग्रहन्तुं प्रभुताऽऽर्जवस्य लोभस्य शत्रुः परितोष एकः*॥૭૬॥

Tranquility of mind is able to remove anger.
Gentleness destroys pride. Sincerity vanquishes

* “ મુક્તિમ્ચ્છસિ ચેત્ તાત ! વિષયાન્ વિષવત્ ત્યજ ।

ક્ષમાઽઽર્જવ-દયા-તોષ-સત્યં વૈયૂષવદ્ ભજ ” ॥

— અણ્ણવક-ગીતા.

deception and contentment is one bitter enemy of greed. (76)

Kashayas.

The passions are anger, pride, hypocrisy and greed. The passion of anger brings on in its train, envy, sorrow, fear, scorn, rashness and inconsideration. It perverts the reasoning power by upsetting the equilibrium and serenity of mind. When it assumes a violent form it deforms the bodily features, makes voice horrid, eyes fiery etc., It impairs or destroys friendly and social relations and causes unnecessary troubles. Its pernicious results are painful and evident in all vocations of life, moral, intellectual, social and spiritual. The inner-self instead of making advance towards Immortal Light recedes immensely back into the mires of degeneracy and decay.

So whenever the aspirant is overtaken by it, he must try to shake it off, and cultivate forgiveness, forbearance, love and sympathy contributing to his spiritual progress. With the philosophical inquiry into the working of the Karmic Law and anger as cause and effect he would clearly understand the true nature of things in this world.

Egotism arises from misconceptions with regard to powers, moral intellectual, physical, social and spiritual. It begets presumption, arrogance, vanity and conceit when opposed, it gives rise to jealousy resentment, hatred, indignation and tyranny. It gives

defiance to good counsel and reasoning. It undermines the true worth of doers and their deeds. It invites hostilities and bitter feelings without any advantage, nominal or substantial. The proud man is in capable of cherishing true love for other and also of having it from others. He disparages virtues and depreciates goodness by vain glory: In short it works all possible disorder, suffering and mischief. The best way to be free from these passion is to enter into its inquiry as to its metaphysical and ethical aspects. Reflections on vanity and of human wishes, vicissitudes of fortune and ravages of time, unreliableness and mutability of the worldly things and concerns etc., will shed luminous light on the mind to understand the true nature and the working of the contemptible passion resulting in degradation, moral, intellectual, spiritual, social and physical. Hypocrisy is a dreadful fire scorching the vitality of heart. It impedes the acquisition of firm belief and true knowledge. It is the source of misfortunes, calamities and troubles. However shining it may be, in appearance, it is far from contributing to the accumulation of wealth and true happiness and prosperity. From hypocrisy springs false speech, prominent of all vices. It mars one's prestige and reputation. Experience proves that generally people of unbounded hypocrisy never gain success in having their desired objects. In spite of such results the masses of people are entangled in the snares and meshes of this abominable vice. It is quite in consonance with the misleading delusion. Those people

scrupulously appearing careful for small things bring humanity in troubles and worries by base deceptions. It is also due to this delusion that they are prompt in the use of deceptions and also in the display of ardent zeal in the worship of deities. Fraud, deception, deceit, false appearance and all forms of hypocrisy are never seen to bring happiness, comfort, wealth, prosperity in their true significance. It stultifies the heart and the head. It retards spiritual progress. It furthers the accumulation of Karmic energies, the chief cause of the cycle of repeated births. With these results before one's mind one should try to tear away the bonds of this evil passion and make rapid progress on the path of salvation. Greed proceeds from desires (vāsanās), the main root of propagating the Cycle of Births pregnant with all troubles and miseries. Desires proceed from attachment to objects of senses and pleasures. Sordid love of money and property retards all endowments of mind from professional activities and quiet possessions of heart. A greedy man is inaccessible to arguments of reason, philosophy and religion. The varied springs and characteristics of a covetous man baffle the powers of dramatic writers, satirists and others to draw or explain them in full. It is a matter of common experience that persons affected with avarice, greed and covetousness have done irreparable loss to human society. Like a huge monster, avarice devours the highest virtue. It overshadows the best powers of vision and intellect. It hardens the hearts of men even to the extent of

bringing their relations near and dear into pinching calamities. When greed is awakened all vices arise and when overpowered they all subside. Biographies and histories teem with illustrations giving pictures of the rise, growth and decay of this demoniac passion. In short one should try to be free from the meshes and snares of this evil passion calculated to work social and spiritual progress. When all these passions (Kashāyās) are eradicated partially or in lots, the aspirant rapidly advances on the path of Yoga. The various forms of these passions are already described in the notes on Kashāyās.

ક્રોધાદિ કષાયોને જીતવાનાં સાધનો—

“ ક્રોધને અટકાવવામાં સમર્થ ઉપશમ છે, માનની સહામે ટક્કર લેનાર મૃદુત્વસ્વભાવ છે, માયાને હણવામાં સામર્થ્ય ધરાવનાર. ઋણુ-સ્વભાવ છે અને લોભનો કટ્ટર દુશ્મન સતોષ છે. ”—૭૬

પ્રસ્તુતે વિશેષં દર્શયતિ—

ક્રોધાદિકાઽઽવિર્ભવનપ્રસન્નાઃ પ્રામેય સચ્ચિન્ત્ય વિમોચનાયાઃ ।

પ્રસન્નસમ્પ્રાપ્તકષાયતાયામુક્તાનુપાયસ્ત્વરયા ભજત ॥ ૭૭ ॥

One should think beforehand and contrive not to display anger and such other passions. If at all he does, care should be taken to curb them immediately. (77)

પ્રસ્તુતમાં વિશેષ—

“ ક્રોધાદિ કષાયોને પ્રકટ થવાના પ્રસંગો પહેલેથીજ વિચારીને વર્જી દેવા. પ્રસંગતઃ કદાપિ ક્રોધાદિનો ઉદય થાય, તો તેનો નિરોધ કરવા જીક્ષ્ણ ઉપાયો યોગ્યવા. ”—૭૭.

प्रकरणं समाप्नोति—

सन्नयेत यथा यथाऽवलतया क्रोधादिभिर्दूषणैः

सञ्छेत्त तथा तथा शुभमतिस्त्यक्त्वा प्रमादस्थितिम् ।

यः क्रोधादिविकारकारण उपप्राप्ते च नाऽऽक्षिप्यते

प्राप्तुं योगधराधरस्य शिखरं नासौ विलम्बक्षमः ॥ ७८ ॥

The wise should exert themselves to take such steps as will make them more and more free from shortcomings, anger, and others. He who is not affected when confronted by passions, is sure to reach without delay the summit of the mountain of Yoga. (78)

Note :—An aspirant after Moksha or spiritual bliss should manfully fight against and conquer these evil wild passions as anger, pride, deceit and greed. Control over these passions brings tranquility and quiescence. A man is hurled down into troubles if he is subdued by them. They, by affording immediate gratification, powerfully misguide us, so, all holy texts prescribe the restraint of senses, the removal of wrath and covetousness, in order to have peace of mind. It is not very difficult to govern one's passions and hinder them from breaking out, if one directs the strength of his reason to curb them; there are various illustrations of highly reputed persons bitterly suffering under the strong evil influence of unruly passions and afterwards enjoying true happiness having forcibly subdued them.

A rich merchant Rudradeva had three sons,

Dungara, Kudunga and Sāgara, who married respectively Shilā, Nikriti and Sanchayā. Agnishikhā, the wife of Rudradeva, was matchlessly beautiful and excellently virtuous. Rudradeva and his wife were easily excitable to anger and rage, his three sons were also under the influence of pride, deceit and greed. So the strong influence of passions reduced the whole family to ruin. Once upon a time Rudradeva being displeased with his sons gave to his wife one thousand golden coins to keep under the seal of silence and buried two thousand coins for himself underneath the ground. This worldly caution created the notions of distrust, deceit and greed in the family members.

So Nikriti and Sanchayā tried their best to please their mother-in law with pretended humility and feigned courtesy and thereby extracted from her the secret of the treasure-ground. Similarly, Kudanga and Sāgara squeezed out the desired secret from Rudradeva. When the deceitful sons and their wives got the desired wealth, they grew indifferent and cool towards their elders. It is quite clear that duplicity brought on by greed was not checked even by feelings of parental love or respect, but on the contrary it urged them on to wicked acts of stealing the wealth—the vital Prānās of their elders. When the parents knew these foul deeds they were highly enraged. Now, anger, the wicked passion, worked out its own part. Rudradeva scolded his wife for revealing the secret. She also retorted to her husband with double poignancy. The quarrel ended in the

death of Agnishikhā who was severely beaten by her husband. The excess of violent anger caused her to be reborn as a female serpent who under the influence of uninterrupted violent anger lodged herself on the treasure-ground as a sentinel. She revengefully stung Nikriti and Sanchayā to death. They were reborn respectively as a female mangoose and a bitch and being still under the influence of cupidity did not leave the house. Sāgara poisoned Kudang to death out of unquenchable greed. Kudanga was reborn as a dreadful serpent and stung Sāgara to death who was reborn as a mangoose in the same house. Dungara by his attitude of pride and vanity enraged his father and the result was the exchange of angry words between them and loss of mutual respect. Shilā fell down into the courtyard being bitten by the bitch, who, being previously beaten by Shilā, was about to die. The whole neighbourhood was startled with tremor, horror and panic. Meanwhile a pious ascetic, possessed of the power of seeing the past and being on the rounds of alms, went to the house of Rudradeva to whom he impressively explained the evil consequences of the passions and the causes of such births of these creatures, who there upon remembered their past lives and were converted and imbued with self-denial, righteousness, and thus being spiritually enlightened, took the vow of fasting till death, and became self composed and self-centred, and eventually became denizens of heavens. Rudradeva and Dungara being touched with remorse by the words of the ascetic were also

initiated, but being still closely pursued by hot-headedness and pride were turned out from the group of ascetics. When they saw their faults, they showed repentance and got themselves reinitiated. Severe austerity and strict observance of the vows helped them to destroy completely the destructive Karmic forces and enabled them eventually to be blessed with Omniscience. One could easily see from this narrative the extra-ordinary powers of the soul and the variegated results of the Karmic forces.

અકરણની સમાપ્તિ—

“ ક્રોધાદિ દોષો જે જે રીતે નિર્જલ થતા હોય, તે તે રીતે અપ્રમત્તભાવથી સજ્જને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ક્રોધાદિવિકાર થવાનાં કારણો સમીપ ઉપસ્થિત થયે છતાં પણ જેનું મન આક્ષિપ્ત થતું નથી, તેને માટે યોગપર્વતના શિખર ઉપર પહોંચવાનું કામ વિલંબને સહન કરતું નથી. ”—૭૮

કષાયો કેવા લયંકર છે ? એ વાત, વિશેષાવશ્યક લાખ્યની અંદર આપેલી ગાથાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે. તે ગાથાઓ—

“ ઉવસામં ઉવળીભા ગુણમહયા જિજ્ઞાસરિત્તસરિસં પિ ।

પાઢિવાયંતિ કસાયા કિં પુણ સેસે સરાગત્યે ” ? ॥

“ દવદૂમિયંજળદુમો હારચ્છન્નોડગાથિ વ્વ પચ્ચઓ ।

દાવેહ્ જહ સરૂવં તહ સ કસાયોદયે મુજ્જો ” ॥

“ તમ્મિ ભવે મિત્ત્વાણં ન લમ્મહ ઉક્કોસઓ વ સંસારં ।

પોગ્ગલપરિચટ્ઠં દેસોણં કોઈ હિંહેજા ” ॥

“ જહ ઉવસંતકસાયો લહ્હ અણંતં પુણોવિ પાઢિવાયં ।

ન હુ મે વીસાસિયવ્વં થેવેવે કસાયસેસમ્મિ ” ॥

“ અણયોવં વળયોવં અમ્મિયોવં કસાયયોવં ચ ।

ન હુ મે વીસસિયવ્વં થેવં વિ હુ તં બહુ હોઈ ” ॥

(પૃષ્ઠ ૫૬૮, ૫૬૯ ગાથા—૧૩૦૬, ૧૩૦૭, ૧૩૦૮, ૧૩૦૯, ૧૩૧૦) ;

ભાવાર્થ એ છે કે—“ ઉદાત્ત ગુણો વડે શમાવી દીધેલા કપાયો પણુ જિનસદૃશ ચારિત્રવાળા મહાત્માને પણુ જ્યારે નીચે પાડે છે, તો રાગી પ્રાણીઓને માટે તો શું કહેવું ? જેમ, દાવાનળથી બળેલ અંજન વૃક્ષ કારણસામગ્રી મળતાં ફરીને અંકુરિત-પુષ્પિત-ફલિત થાય છે અને ભસ્મચ્છન્ન અગ્નિ તૃણાદિનો સંબન્ધ થતાં દાહ-પાકાદિ ક્રિયા કરવા સમર્થ થાય છે, તેમ ઉપશાન્ત થએલા કપાયો પણુ પુનઃ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવવા સમર્થ થાય છે. ઉપશમત્રેણીથી કપાયોને ઉપશમાવનાર મહાત્મા તે ભવમાં (સૈદ્ધાન્તિકમતે) મુક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી; અને કદાચિત્ કાંઈ ઉપશમ-ત્રેણીવાળાને પણુ અડધો (કિચિદ્ ન્યૂન) પુદ્ગલપરાવર્ત સંસાર ભવવાનો પ્રસંગ આવી જાય છે. અગ્યારમા ગુણસ્થાન સુધી પહોંચેલ મહાત્મા પણુ પાછો અતન્ત સંસાર રજળે છે, એ માટે સ્વરૂપે પણુ કપાય તરફ વિશ્વાસ ન રાખવો જોઈએ. થોડું ઝણુ, થોડું છિદ્ર અને થોડો અગ્નિ જેમ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી, તેમ થોડો પણુ કપાય રહેને બેદરકાર રહેવું ન જોઈએ; કારણ કે તે બધું થોડું હોય તો પણુ તેને લાંછું થતાં લગારે વાર લાગતી નથી. ”

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

ચોથું પ્રકરણ ખલાસ થયું. એની અંદર ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કપાયોના સંબંધમાં જોયું. હવે એ કપાયોને ક્ષીણ કરવાનો માર્ગ શી રીતે લેવો જોઈએ ?, એ તરફ વિચાર કરવાની અગત્ય રહે છે. આલો, એને માટે પાંચમા પ્રકરણમાં પ્રવેશ કરીએ.

पञ्चम-प्रकरणम् ।

ध्यानसामग्री ।

CHAPTER V.

Requisites for Meditation.

(Shlokas 39)

Mind-purification.

The purification of mind is the condition precedent, the prime necessity of spiritual advance. It is like striking the deadliest blow at the very root of this world phantom, because it is from the perversion of mental vision that Jiva is hurled into the cycle of birth and rebirth. The Bhagvad-Gītā says: मनं एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । ' Mind is the root-cause of captivity and release. ' The sage Muni Sundarāsuri says :—Neither Japa nor Tapas, neither physical restraint nor mental, neither silence nor Prānāyāma leads to Moksha but pure mind; mental purity is the beginning of Yoga; Yoga leads to Tapas; Tapas to Moksha. One therefore should purify one's mind. " If once the conquest of mind is achieved, further

progress in spirituality becomes all but free from insuperable hindrances.

The spirit has got two vehicles, to work through for its real development; one gross and the other subtle. The former is the physical vehicle what we call body, and the latter is the mental vehicle. These two are constantly acting and reacting on each other and the individual's life and activities are the resultant of the interplay of these two forces. If a man is to make any progress, these two forces must be so adjusted that their momentum, that is the individual's activities, must be in the directions of spiritual advance; as between these two vehicles, the mental acts more powerfully—though not always with immediate consequences—than the other. Outwardly it seems as though there is no direct connection of body with mind and their spheres of work are entirely distinct, or if at all there is any connection, it is the body which can mould the mind rather than the reverse. But such is not the case. Psychic Laws prove the truth of the fact that the subtler the force, the more powerful is its working. It is the mind which moulds the body. The science of mental cure is the living illustration of this. The Theory of Karma and Rebirth also proves the same thing. The mind and Karma of my previous existences give me the present body. They constitute the cause of which the body is the result; and cause is prior to effect. The negation of effect

is effectually secured by the negation of cause, but we cannot assert the converse that the negation of cause will necessarily follow the negation of effect. We thus see that for spiritual progress what is required is to so modify the cause as to be helpful to the journey on the onward path.

Bodily purification without mental is of no account. It is well said—“वशं मनो यस्य समाहितं स्यात् किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ? । हतं मनो यस्य च दुर्विकल्पैः किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ” ? ॥ Another writer says—“ रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ? । तावैव यदि न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम् ” ? ।

So long as the germ of sin remains to corrode mind, mere outward application of medicines will not bring about the required cure. It is the root cause that must be removed. Otherwise every thing is sure to be ineffectual. With mind unrestrained, Liberality, Learning, Study, Japas, and Worship are of no avail to him whose mind is perturbed by the Kashāyās. Best Yoga consists in curbing the mind.

Mental purification is no light affair. The definition of mind is संकल्पविकल्पमकं मनः । It is the nature of mind to be tossed about with ideas one after the other. Restlessness is in a way its differentia. Arjuna says in the Gita that the restraint of mind is even more difficult than that of mind. But it must be achieved for spiritual progress. Really nothing is impossible if only we adopt right methods. If we continually practise the art of imposing limitations on the ceaseless activities of mind, gradually it will attain

to that equipoise whereby the spirit becomes the mental Self of a mental world dwelling in the reign of a luminous mental nature where laws are those of the intellectual, psychic and higher emotional being dominated by the clarity and happiness of the Sāttvic principle proper to higher mental existence. The nature of such higher nature of soul and world of spiritual Nature is indeed very difficult to seize, but a steady pursuit of right method may lead one to it. The scripture lays down four means which if correctly applied to conduct, bring success within one's grasp. They are indicated in the following couplet;—

“ स्वाध्याययोगैश्वर्यक्रियासु व्यापारणैर्द्वादशभावनाभिः ।

सुधीस्त्रिवर्गी सदसत्प्रवृत्तिफलोपयोगैश्च मनो निदध्यात् ” ॥

“ The wise should curb his mind with (1) diligent study of scriptures, (2) with Charana Kriyā (3) twelve Bhavanas and (4) what is called Ātmachintana, i. e., discriminating that which will lead to good consequences from that which will lead to bad. ”

If this be rightly carried out, glorious results will follow. Though we live physically on the material plain, and in normal outward going life mind and soul are pre-occupied with material existence, this externality is not a binding limitation. We would raise and transform our inner life and outward going existence, and instead of a life dominated by matter we would have a life dominated by spirit.

Samatā (equanimity):—The purification of mind will bring about Samatā (Equanimity). Ordinarily speaking we men are tossed about by one idea after another ; we are living in a perpetual flux of ideas and activities which modern sciences elevate into being the very essence of civilisation and progress. According to modern notions progress is not stated by dynamic. Increase of wants and the means of satisfying them is the one principle on which the whole Science of Economics proceeds; and to advocate the cessation of desires is to strike the blow at its very foundation. The Indian way of thinking is otherwise. The Indian is not dazzled by the outward glamour of the western civilisation ; through it he sees that concealed behind ' the glittering gold ' there is the dross of misery which is gradually corroding the western world. The recent world-war has, to the mind of many, made it quite clear that everything is not well with western civilisation and that there is something better and higher than the mere possession of material resources. What it is, is being taught to the Indians for centuries together—it is the mental balance (Samatā) which alone forms the key to the happiness of the individual and the world. So long as the ' unrestricted competition and the survival of the fittest of the Evolutionists are to reign supreme, we should not expect the world to be freed from this turmoil of the conflict of interests. Wars will not end unless men learn and practise Samatā. The bliss of possessing Samatā must have have to be experienced if it is

to be really appreciated. Our senses being swayed by various passions are hankering after one object after another and there is no end to this process. But the peace and bliss arising from the tranquillity of mind cannot be compared with anything else ; it stands in a class by itself superior to all. As the scriptures say :

जं च कामसुहं लोए जं च दिव्यं महासुहं ।

वीयरायसुहस्तेयं जंतभाणमपि जग्घई ॥

“ Pleasure arising from satisfying passion and even the divine happiness—then stand no comparison with the infinitesimal part of the happiness of the Vitarāga. ” Bhartṛihari very felicitously compares an ascetic who has attained mental equanimity to a king who can command everything to satisfy his want. The Yogi in this stage has neither the attraction of friendship nor the repulsion of enmity. He is not distracted by objects of pleasure and he remains always submerged in the unfathomable and limitless ocean of contentment.

“ The soul so blessed is not bound by birth or non-birth, by desire of the Knowledge or fear of the Ignorance. It has already had and transcended the Knowledge. It can play with the Ignorance without being imbued with it. It knows the purpose and law of the birth-series. What is this bliss-nature in man ? First to be one with all beings in bliss of being, and since love is the human symbol of bliss-unity, to approach this oneness by the way

of universal love, a human love at first, a divine love afterwards. Secondly, to be one in bliss with all the world-play and banish from the soul the sorrow and fear, the hunger and pain of the darkened mental being. Thirdly, to get that power of the bliss-freedom in which all the conflicting principles of our being shall be unified in their absolute values. So that all evil shall per force become good, the Universal beauty of the All-beautiful take possession, every darkness be converted into a pregnant glory of the light and the discords which the mind creates between Truth and Good and Beauty, Power and Love and Knowledge disappear on their eternal summit of Unity". This is the ideal Samatā, the supreme mystery, the highest secret, simple to itself, however difficult and complex to our mental conceptions. It is the free infinity of the self-delight of Sachchidānanda.

The ideal Samatā is gradually attained by passing through various stages. In the beginning a man should try to realise the four Bhāvanās of Love, Joy, Compassion, and Disattachment. Then he should try to get complete control over his senses. The third means is Ātmavihāra (Self-introspection), i. e., finding out the true nature of Soul. This means the realising of Jiva being altogether distinct from Ajiva, the transitory nature of passions and of the worldly life, inevitability of death and the necessity of learning the true knowledge by paying due respect to the elders and the preceptor. When, after deep meditation, prolonged thinking and conti-

nnuous practice, he realises the real nature of the existence of the world and of himself, he, of himself, automatically, as it were, discards ignorance and delusion (Moha) and enters the gate of Samatā. In fact Samatā constitutes the very essence of Moksha. As Muni Sundarasuri says " Knower of Truth, by continuous practice, leads Soul to Equanimity, whereby you will break through the fear of worldly existence and attain the glory of Moksha. "

विषयप्रस्तावः—

कषायरोधाय जितेन्द्रियत्वं जितेन्द्रियत्वाय मनोविशुद्धिः ।

मनोविशुद्धयै समता पुनः साऽममत्वतस्तत् खलु भावनाभिः ॥१॥

The subjugation of senses is conducive to the removal of passions. It results from the purification of the mind, which, in turn, is brought on by tranquillity, taking its birth from the absence of egoism. It really springs from reflections or meditative practices. (1)

Subjugation of Senses :—Side by side with the consideration of the elimination of passions the subjugation of activities of the sense organs deserves special mention, it being also a factor in the process of eradication of Kārmic forces interfering with the unfoldment of the real attributes and properties of the soul. Our daily experiences are that the senses could never be gratified even in the full attainment of the desired objects. The mind at once thinks of getting some other things, so one should not make

the gratification of external senses the main end of life. From the illustrations of elephants, fish, bees, deer, moths given in the text for the excessive attachment to the objects, of one sense each, one could easily infer the mischief and ruin that could be wrought by the joint operation of the excessive attachment to the object of all senses with which the human body is endowed. The awakening of the inner Self depends upon the mastery of external senses. It is very difficult and hard to repress and subdue the monstrous mind roving about at random without rest from one place to another, entrapped as it were in evil desires and passions. Innumerable are the channels and walks of life in which the mind with restless thoughts and fickleness running after sensual enjoyments is tossed in all directions. If mind is checked, curbed and rendered impotent, it serves the purpose of a beacon light illuminating the path of liberation. Outward peace with inward tranquillity would be the result when mental powers are controlled. Even very ferocious animals lose their natural antipathy at the blessed sight of one endowed with sublime quiescence leading to clear discernment and right discrimination. In order to achieve these the advanced souls may practise concentration as laid down in the text.

વિષયનો પ્રસ્તાવ અને કથાઓ રોકવાની સાધનપ્રણાલી—

“ કથાઓનો રોધ કરવા માટે જિતેન્દ્રિય થવાની જરૂર છે, જિતેન્દ્રિય થવા માટે મનઃશુદ્ધિ કરવાની આવશ્યકતા છે, મનઃશુદ્ધિને માટે

સમતાની અંગત્ય છે, સમતા મમત્વને અટકાવવાથી મેળવાય છે અને મમત્વનો નિરાસ લાવનાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. ”—૧

ઇન્દ્રિયજયઃ ।

ઇન્દ્રિયવિજયમુપદેદ્દુમુપક્રમતે—

भीमाद् भवाम्भोनिधितो भयं चेत् तदेन्द्रियाणां विजये यतेत ।
सरित्सहस्राऽपरिपूर्यसिन्धु—मध्योपमोऽक्षप्रकरोऽस्त्यतृप्तः ॥ २ ॥

One should try to get mastery over senses if one is afraid of (taking birth and rebirth) this terrible ocean world. The senses remain unsatisfied like the middle part of the ocean which is not filled even by thousands of rivers. (2)

ઇન્દ્રિયજય માટે ઉપક્રમ—

“ ભયંકર ભવસમુદ્રથી જો ભય લાગતો હોય, તો ઇન્દ્રિયોને જીતવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. + ઇન્દ્રિયોનો સમુદ્ર હજારો નદીઓથી નહિ પૂરાઈ શકેતા એવા સમુદ્રના મધ્યભાગની જેમ હમેશાં અતૃપ્ત રહે છે. ”—૨

+ “ इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।

संयमे यत्नमातिष्ठेद् विद्वान् यन्तेव वाजिनान् ” ॥

“ यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्वान् यश्चैतान् केवलास्त्यजेत् ।

प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ” ॥

“ वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपोसि च ।

न विप्रद्रुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छन्ति कर्हिचित् ” ॥

“ भुત્વા સ્પૃષ્ટ્વા ચ દૃષ્ટ્વા ચ શ્રુત્વા ગ્રાત્વા ચ યો નરઃ ।

ન હૃધ્યતિ ઝલાયતિ વા સ વિજેયો જિતેન્દ્રિયઃ ॥

“ इन्द्रियाणां तु सर्वेषां ययोकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनाऽस्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ” ॥

(મનુસ્મૃતિ, ખીજો અધ્યાય)

एकैकेन्द्रियबलमपि महतेऽनर्थाय—

देहान्तदुःखं गजमीनभृङ्गपतङ्गसारङ्गकुलं प्रयाति ।

सुस्पष्टમેકેકદ્રીયકદોષાત્ કા તર્હિ સર્વાક્ષરતસ્ય વાર્તા* ? ॥૩॥

It is quite evident that herds of elephants, fish, bees, moths and deer, go to destruction through the fault of excessive attachment of each, to one sense only ; what to say of those who are under the influence of all senses ? (3)

એક એક ઇન્દ્રિયની ઉન્મૃત્તતા પણ કેટલી અનર્થકારી છે ?—

“ એક એક ઇન્દ્રિયના પરવશપણથી હાથી, મચ્છ, બ્રમર, પતંગ અને હરિણનું કુટુંબ દેહાન્તદુઃખને પામે છે, તો સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં આસક્ત રહેનારાઓની શી વાત ? ”—૩

વ્યાખ્યા.

સ્પર્શન ઇન્દ્રિયના વશથી અંધ બનેલો હાથી બારે દુઃખ પામે છે. હકીકત એમ બને છે કે હાથીને ફસાવવા જમીનમાં એક મોટો ખાડો ખોદવામાં આવે છે. તે ખાડા ઉપર એક સુંદર હાથણીનો દેખાવ (આકાર) ઉભો કરવામાં આવે છે. હાથી તે હાથણીની આકૃતિ પાસે જઈ તેની સાથે સ્પર્શન ઇન્દ્રિયના વિષયનું સુખ ભોગવવા તત્પર થાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે ધડાક દઈને તે હાથી ખાડામાં પડે છે. આથી તેના શરીરને બારે દુઃખ થાય છે, અને ત્યાં ને ત્યાં જૂખ તરસથી તે બહુ દુઃખલો બને છે. ત્યાર પછી હાથીને પકડનારા માણસો

* “ अजानन् दाहाम्यं पततु शलभस्तोत्रदहने ।
स मीनोऽप्यज्ञानाद् बहिशयुतमश्रातु पिशितम् ॥
विजानन्तोऽप्येते वयमिह विपञ्जालजटिलान् ।
न मुञ्चामः कामान् अहह ! गहनो मोहमहिमा ” ॥

—મર્ત્યહરિ—વૈરાગ્યશતક.

તે ખાડાની પાસે આવી તે હાથીની-જીવતા હાથીની એવી દશા કરે છે કે જે કથનમાં મૂકતાં કમકમાટી ઉપજાવે તેમ છે.

એક સ્પર્શન ઇન્દ્રિયના વશથી હાથીની દુર્દશા જોઈ. હવે રસના (જલ) ઇન્દ્રિયની પરવશતાનું પરિણામ જોઈએ.

મચ્છીમારો માછલાં પકડવા પાણીમાં જાળ નાંખે છે, ત્યારે તે જાળની અંદર આટાની ઝોળીઓ યા બીજી ખાવાની ચીજ રાખે છે. આ વસ્તુ ખાવાને માછલું જ્યારે તે જાળમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે તરતજ તેમાં ફસાઈ જાય છે, બસ પછી એનાથી મચ્છીમારો જે કામ લે છે, તે સ્પષ્ટજ છે.

પ્રાણેન્દ્રિયાધીનતાનું પરિણામ—

સૂર્યવિકાસી કમળની સુગન્ધ લેવા તેના ઉપર એકલો લમરો એટલો બધો તેના રસમાં આસક્ત બની જાય છે કે તેને સૂર્યાસ્ત થવાનું જાન રહેતું નથી. સૂર્યાસ્ત થતાં કમળ જ્યારે બંધ થઈ જાય છે, ત્યારે લમરો તેની અંદર સપડાઈ જાય છે. + રાત્રિએ તે લમરો વિચાર કરે છે કે પ્રાતઃકાલ થતાં હું આમાંથી બહાર નિકળીશ. પણ સૂર્યોદય થતાં થતાં તો તે અંદરને અંદર મુઝાઈ મરી જાય છે. અથવા હાથીની સુંડમાં કમળનો છોડ આવી જવાથી લમરો મરણને શરણુ થાય છે.

અક્ષુરિન્દ્રિયની પરાધીનતાની દુર્દશા—

પતંગિયું દીપકની જ્યોતિ દેખી તેમાં મોહિત બની તેની અંદર પોતાના શરીરને પટકે છે અને મૃત્યુ પામે છે.

કર્ણેન્દ્રિયાસક્તની દુર્દશા—

હરિણને ગાન સાંભળવા તરફ બહુ આસક્તિ હોય છે. શિકારીઓ

+ “ રાત્રિર્ગમિષ્યતિ મવિષ્યતિ સુપમાતં
માસ્વાનુદેષ્યતિ હસિષ્યતિ પક્ષ્જશ્રીઃ ।
एवं विचिन्तयति कोशगते द्विरेके
हा ! हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ” ॥

જ્યારે મનોહર રાગથી ગાન શરૂ કરે છે, ત્યારે હરિણ ચિત્રવત્ સ્થિર થઈ તે સાંભળે છે. પછી શિકારી તે મૃગ ઉપર આજુ કે ગોળી ચલાવે છે, જેથી તે જિન્દગી ખેંધે એસે છે.+

આ પ્રમાણે એક એક ઇન્દ્રિયની પરાધીનતાથી થતી દુર્દશાનાં ઉદાહરણો પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ, તો પછી જેઓ અહિંનિશ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં મસ્ત બની રહ્યા છે, તેઓને માટે કલ્યાણસિદ્ધિની સંભાવના રાખી શકાયજ કયાંથી ?.

इन्द्रियविजयिन एव शूराः—

× अतुच्छमूर्च्छार्पणशक्तिभाजां यदीन्द्रियाणां विजयो न जातः ।

भूमण्डलान्दोलनशक्तिभाजोऽप्योजस्विनः षण्ढतया वदामि ॥४॥

I call (look upon) those persons who are sufficiently powerful to shake the whole universe, effeminate, if mastery over the senses capable of bringing complete delusion is not acquired. (4)

+ “ वशास्पर्शसुखास्वादप्रसारितकरः करी ।

आलानबन्धनक्लेशमासादयति तत्क्षणात् ” ॥

“ पयस्यमाध्वे विचरन् गिलन् गलगतामिषम् ।

मૈનિકસ્ય કરે દૈનો મીનઃ પતતિ નિશ્ચિતમ્ ” ॥

“ નિપતન્મત્તમાતઙ્ગકપોલે ગન્ધલોલુપઃ ।

કર્ણતાલતલાઘાતાદ્ મૃત્યુમાપ્નોતિ ષટ્પદઃ ॥

“ કનકચ્છેદસંકાશશિખાલોકવિમોહિતઃ ।

રમસેન પતન્ દીપે શલ્ભો લભતે મૃતિમ્ ” ॥

“ હરિણો હારિણીં ગીતિમાર્કર્ણયિતુમુષ્ધુરઃ ।

આકર્ણોઽકૃષ્ટચાપસ્ય યાતિ વ્યાધસ્ય વેધ્યામ્ ” ॥

—હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર, ચોથો પ્રકાશ.

× “ पुरः पुरः स्फुरत्तृष्णाभृगतृष्णानुकारिषु ।

इन्द्रियाणेषु धावन्ति त्यक्त्वा ज्ञानामृतं जडाः ” ॥

(यशोविजयजी, ज्ञानसार.)

જિતેન્દ્રિયજ શૂરવીર છ—

“ અતિભીષણ મૂર્ખાં દેલાવવાનું બળ ધરાવનારી એવી ઇન્દ્રિયો ઉપર જેઓએ વિજય મેળવ્યો નથી, તેઓ યદિ પૃથ્વીમંડલને આદોષિત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હોય, તો પણ તે બલવાનોને હું નામદેઈ કહું છું. ”—૪

વ્યાખ્યા.

ઇન્દ્રિયો ઉપર પૂર્ણ સત્તા મેળવવી, એ જેવી તેવી વાત નથી. જતાં અભ્યાસથી તે સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવાના ઉમેદવારે સયોગો તરફ ખૂબ ધ્યાન આપવું જોઈએ છે. ખરાબ સયોગોથી સારા માણસનું પણ ચિત્ત દ્રવીભૂત થઈ જાય છે. સારા સયોગોમાં રહી ચિત્તની વૃત્તિઓ પ્રશસ્ત રાખવી, એ જિતેન્દ્રિય થવાનો પ્રથમ શિક્ષાપાઠ છે. આ પ્રથમ પાઠને સાધુઓએ પણ ચરિતાર્થ કરતા રહેવું જોઈએ છે. પરમાત્મા મહાવીરસ્વામીના પદ્મધર ભગવાન. શયંભવસૂરિ દશવૈકાલિક સૂત્રમાં ફરમાવે છે કે—

“ ચિત્તમિત્તિ ન નિજ્ઞાન નારિં વા સુબલક્ષિણં ।

મક્ષરં પિવ દદ્દૂળં દિદ્દુઠં પાંડસમાહરં ” ॥ ૫૫ ॥

(આઠમું અધ્યયન, બીજો ઉદ્દેશ)

અર્થાત—સ્ત્રીનું ચિત્ત તથા સ્ત્રી નિરખવી નહિ. જેમ સૂર્યને જોતાં દષ્ટિ પાછી ખેંચી લેવી પડે છે, તેમ સ્ત્રી દષ્ટિગોચર થતાં ત્યાંથી દષ્ટિ ખેંચી લેવી.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે સાધુઓને માટે પણ આવી સાવચેતી રાખવાનું જ્યારે જરૂરનું સમજવામાં આવ્યું, તો પછી ગૃહસ્થોને પોતાના ગૃહસ્થજીવનના ધર્મને અકલંકિત રાખવા માટે કેવી સાવધાનતા રાખવી જોઈતી હશે !.

ઇન્દ્રિયોથી વિષયોનું ગ્રહણ થતાં રાગ-દ્વેષ જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જો કે મનનું કર્મ છે, તો પણ ઇન્દ્રિયોને છૂટી મૂકવામાં મનને સ્વતંત્રતા વધુ મળતી હોવાથી મનોરોધને માટે ઇન્દ્રિયોને નિયમબદ્ધ કરવાની અભ્યા-

વશકતા છે. ઇન્દ્રિયોની ઉચ્છૃંખલતાથી મનની ઉચ્છૃંખલતા પુષ્ટ થાય છે. ઇન્દ્રિયોદ્ધારા મન પોતાની સત્તા જમાવે છે. પ્રસંગતઃ તેવા વિષયો ઇન્દ્રિયોની સ્થાને ઉપસ્થિત થતાં તેના ઉપર રાગ-દ્વેષ ન કરવો, એજ મનોવશીકારનું પ્રમાણ છે; પરંતુ એને માટે ઉપર કહ્યું તેમ પ્રથમતઃ ઇન્દ્રિયોના ચપલ વ્યાપારો ઉપર અંકુશ મૂકવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. મનને બગાડનાર ઇન્દ્રિયો છે. ઇન્દ્રિયોથી મન સુધરે છે, એ અંશ અતિ-સ્વસ્થ છે, જ્યારે ઇન્દ્રિયોથી મનને બગાડવાના પ્રસંગો સ્થળે સ્થળે, પદે પદે મળે છે. એ માટે ગૃહસ્થોએ અને સાધુઓએ પણ જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં બહુ સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે.

માણસને દુષ્ટ આદત પડી જાય છે, ત્યારે તે આદત મરણ સુધી તેના છેડો છેડાતી નથી. સમજવા છતાં, શરીર દુબળું બનવા છતાં પણ પડેલી દુષ્ટ આદત માણસથી મૂકી શકાતી નથી. આવી દુષ્ટ આદતથી ઘેરામલાઓને તે સાપણીના મુખમાંથી પોતાની જાતને મુક્ત કરવાની જો ઉમેદ હોય, તો તેવી આદતને સ્ફુરિત કરનારા સંયોગોથી પોતાની ઇન્દ્રિયોને બહુજ દૂર રાખવી જોઈએ. જેમ સાપથી દૂર ભાગવા જેટલો ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તેવી દુષ્ટ આદતને સ્ફુરિત કરનારા સંયોગોથી તેટલોજ ભય ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. આવી રીતનો ભય જ્યારે પ્રતિક્ષણ રહ્યા કરે, ત્યારેજ તેવા સંયોગોને ઇન્દ્રિયોથી દૂર રાખવાનું બળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; નહિ તો જાણી જોઈને તેવા સંયોગોને મેળવવાની કાશિશ જતીજ રહે છે. જૂંડી આદતથી માનસિક અને શારીરિક શક્તિઓ પાલ-માલ કરનારાઓને વિશેષે કરીને આવું બળ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. એજ એઓને કુસંસ્કારોના નિરતરણનો ઉપાય છે; અન્યથા આ લોક અને પરલોક બંનેથી બ્રષ્ટ થવાની ભયંકર સ્થિતિમાં ઉતરવું પડશે.

મનઃશુદ્ધિઃ ।

इन्द्रियरोधस्य महत्त्वं दर्शयन् तत्कारणमुपन्यस्यति—

अन्तर्बलोद्भावनहेतुरेकः स इन्द्रियाणां विनियन्त्रितत्वम् ।

एतत्કૃતેऽन्तઃકરણસ્ય શોધઃ*આવશ્યકે યત્નમતીવ કુર્યાત્ ॥ ૬ ॥

Complete mastery over the senses is the sole cause of the awakening of inner vitality, therefore one should constantly direct efforts for the purification of the heart essential for the subjugation of senses. (5)

ઇન્દ્રિયનિરોધનું મહત્ત્વ અને તેનો માર્ગ—

“ આન્તરિક બળનો પ્રાદુર્ભાવ કરવામાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એક મહાન સાધન છે. તે સાધનને સંપાદન કરવામાં અગત્યનું કારણ મનઃશુદ્ધિ છે. તે મનઃશુદ્ધિ માટે દૈન્યપ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ. ”—૫

વ્યાખ્યા.

ઇન્દ્રિયોની દારૂણતા શાસ્ત્રકારો બહુ વર્ણવે છે. અભિવ્યક્તિ બદલાય, અપેક્ષાનું પાત્ર અને અગમ્ય તરફ યમન એ બધું ઇન્દ્રિયો કરાવે છે. કેટલીક વખતે ઇન્દ્રિયોનો ઉછાળો તપસ્વીઓથી પણ જીરુખિત કરે છે. તાડન, તર્જન, બન્ધન અને દેહાન્તનાં દુઃખો માત્ર ઉચ્છૃંખણ ઇન્દ્રિયોને આભારી છે. સમસ્ત દુઃખોથી વેગળા રહેવા માટે ઇન્દ્રિયો ઉપર કાપ્ય મેળવવો અતિઅગત્યનો છે. વશમાં ન રહેલી જે ઇન્દ્રિયો અનર્થોના ખાડામાં ઉતારે છે, વશીભૂત થયેલી તેજ ઇન્દ્રિયો દિવ્ય આનન્દનું અપૂર્વ દર્શન કરાવે છે. અહિત અર્થોમાં ઇન્દ્રિયો હનત્રાય હોવી જોઈએ અને હિત કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિવાળી બની રહેવી જોઈએ—એ એકજ સૂત્રપાઠ મનુષ્ય માત્રે પોતાના હૃદયમાં સ્થિર કરવાનો છે. મનુષ્યત્વની સાથે સરખામણીમાં ઉતરનારો મનુષ્યજાતિનો આ સ્વાભાવિક ધર્મ છે.

શુદ્ધિ.

મુક્તિના પંથે નિકળેલા આત્માઓ પોતાની મુસાફરીમાં ત્યારેજ ફતેહમંદ થઈ શકશે કે જ્યારે તેઓ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનાં દ્વંદ્વોના પ્રસંગથી મુઝાશે નહિ. સ્પર્શન ઇન્દ્રિયનો વિજય ત્યારે થઈ શકશે કે જ્યારે ફની તળાઈ વગેરેના મૃદુ સ્પર્શો તરફ રતિ અને પત્યર, લોહું વગેરેના કડિન સ્પર્શો તરફ અરતિ અનુભવાશે નહિ. રસના ઇન્દ્રિય ઉપર કાચુ મેળવવો ત્યારે બની શકશે કે જ્યારે સ્વાદુ અને ખરાબ રસો ઉપર પ્રીતિ-અપ્રીતિ ઉદ્ભવશે નહિ. ઘ્રાણેન્દ્રિય સ્વાધીન થયેલી ત્યારે સમ-જશે કે જ્યારે સુરસિ ગન્ધ તરફ પ્રમોદ અને અસુરસિ ગન્ધ તરફ ખેદ જનશે નહિ. ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વશીકાર ત્યારે થઈ શકશે કે જ્યારે સુરૂપ અને કુરૂપ તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ રહેશે અને ઓત્તર ઇન્દ્રિય જિતાયલી ત્યારે જાણશે કે જ્યારે વીણા વગેરેના મધુર શબ્દો અને ગદ્ગદ, ઉષ્ટ્ર વગેરેના કંકેશ શબ્દો તરફ મન દ્વિધા વૃત્તિઓથી ઘેરાશે નહિ.

મક્ષિત વાસનાઓને ઉપજવનાર અને એ દ્વારા આત્માને સંસારમાં અનન્તકાળ ભટકાવનાર ઇન્દ્રિયો છે. એવો સારો યા ખરાબ કોઈ વિષય નથી, કે જે વિષય ઇન્દ્રિયોના ભોગમાં ન આવ્યો હોય; તો પછી ઇન્દ્રિયોનો આટલો ઉછળો શાને ? અનન્તકાળથી બ્રહ્માંડના તમામ વિષયો ભોગવ્યા છતાં હજી ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત ન થઈ, તો હવે તે કઈ રીતે તૃપ્ત થવાની ? વિષયાનુભવના માર્ગે તે ઇન્દ્રિયગણ તૃપ્ત થાય, એ વાત જ્યારે અપુષ્પસમાન દૂર છે, તો પછી માધ્યસ્થવૃત્તિ ધારણ કરવી એજ છેલ્લું અને બાકી રહેલું અગત્યનું કર્તવ્ય સમજાય છે.

અહીં એક વાત તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ કે ઇન્દ્રિયોનો વિજય એ નથી કે ઇન્દ્રિયોને હણી નાંખવી, યા ઇન્દ્રિયોને સર્વથા આંધળી કે પાંગળીજ બનાવી દેવી. આ સંબંધમાં હિમચન્દ્રાચાર્ય કહે છે કે—

“ નચેન્દ્રિયાણાં વિજયઃ સર્વથૈવાડપ્રવર્તનમ્ ।

રાગદ્વેષવિમુક્તવા તુ પ્રવૃત્તિરપિ તજ્જયઃ ” ॥

“ ભ્રાજકો વિષયઃ સ્પ્રહુમિન્દ્રિયૈઃ સ્વસમીપગઃ ।

રાગદ્વેષો ધુનસ્તત્ર મતિમાન્ પરિવર્જયેત્ ” ॥

(યોગશાસ્ત્રવૃત્તિ, ચતુર્થ પ્રકાશ)

અર્થાત્—ઇન્દ્રિયોનો વિજય એ નથી કે તેની પ્રવૃત્તિ સર્વથા અટકાવી દેવી. ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ રાગ-દ્વેષના અભાવયુક્ત હોય, તો તે

ઇન્દ્રિયોતો વિજયજ છે. ઇન્દ્રિયોતે સમુખ પ્રાપ્ત થયેલો અર્થ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ન થાય, એ અશક્ય છે. અતઃ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરાતા અર્થોમાં રાગ-દ્વેષ ન કરવો, એજ ઇન્દ્રિયજય છે.

પરન્તુ એટલું પણ સાથે યાદ રાખવાનું છે કે ઇન્દ્રિયોતે જ્યાં ત્યાં પ્રવર્ત્તાવવાથી રાગ-દ્વેષ વધારે જોશમાં વહેવા માંડે છે. ઉચ્ચકોટી ઉપર આવેલા આત્માઓતે યત્ર તત્ર ઇન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ હરકત કરનાર થઈ શકતી નથી, પણ આપણા જેવાઓતી તો તે લાયકાત નથી; એ માટે ઇન્દ્રિયોતે વધુ છૂટ ન આપવી, યોગ્ય સ્થળમાંજ તેને પ્રવર્ત્તાવવી અને એ સિવાય તેના ઉપર અકુશ રાખવો, એજ કલ્યાણનો સહીસલામત માર્ગ છે. પરન્તુ એ માર્ગ મનઃશુદ્ધિથીજ મેળવાય છે.

મનોદારુણતાં દર્શયતિ—

શ્રામ્યન્ મનૌરક્ષ હાપશઙ્કં ભવાવટે પ્રક્ષિપતિ ત્રિલોકીમ્ ।

અરાજકો નિઃશરણો જનોઽયં ત્રાતા તતઃ કોઽવ ગવેષણીયઃ ? ॥૬॥

The demoniac mind, undauntedly wandering in this phenominal world, throws the inhabitants of the three worlds in the Cycle of Rebirths. When this universe is without a ruler and protection, what protector of the world should therefore be looked to ? (6)

મનની દારુણતા—

“ સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં નિઃશંક રીતે ભ્રમણ કરતો મનરૂપ રાક્ષસ પ્રાણિ-ઓતે સંસારરૂપ ખાડામાં પડકે છે; જ્યારે આ જગત્તે માથે કોઈ રાજા નથી, આ જગત્તું કોઈ શરણ નથી, તો પછી રક્ષણ કરનાર કોને શોધવો ? ”—૬

યોગિનોઽધ્યાક્રામતિ મનઃ—

ગાર્હસ્થ્યમુન્મુચ્ય મહાનુભાવાન્ મુક્તિશ્રિયા આચરતસ્તપાંસિ ।

વાત્યેવ ચેતશ્ચપલસ્વભાવમન્યત્ર કુત્રાપિ પરિક્ષિપેદ્ દ્રાક્ ॥ ૭ ॥

The unsteady mind, like a hurricane all at once hurls down the great sages who practise austerities renouncing all mundane affairs for the attainment of absolute freedom. (7)

મન યોગિઓને પણ દબાવે છે—

“ ગૃહસ્થસંસાર છોડી મુક્તિરૂપ લક્ષ્મીને માટે તપશ્ચર્યા કરતા મહાનુભાવોને પણ ચપલસ્વભાવવાળું મન એકદમ વાયુની માફક ક્યાંકને ક્યાંક ઉડાવી મૂકે છે. ”—૭

મનઃશોધો યોગસ્યાઽસાધારણકારણમ્—

મનોવિશોધેન વિનૈવ યોગધરાંધરારોહણમીહતે યઃ ।

પ્રહસ્યતે પદ્મગુરિવ ક્રમાભ્યાં દેશાટનં કર્તુમનાઃ સ મૂઢઃ ॥ ૮ ॥

A foolish man who without the purification of his mind, wishes to ascend the hill of Yoga is as ridiculous as a lame man who desires to travel on foot. (8)

મનોરોધ યોગનું અસાધારણ કારણ છે—

“ મનઃશુદ્ધિ વિના યોગરૂપ પર્વત ઉપર આરોહણ કરવા જે ઇચ્છે છે, તે મૂઢ પગથી દેશાટન કરવાને ઇચ્છતા પાંગળા માણસની જેમ ઉપહાસપાત્ર છે. ”—૮

મનોરોધારોધૌ મોક્ષ-સંસારદ્વૈ—

રુદ્ધાનિ કર્માણિ મનોનિરોધે મનઃપ્રચારે પ્રસરન્તિ તાનિ ।

અસંયમઃ સંયમ એતદીયો ભવસ્ય મોક્ષસ્ય સમસ્તિ મૂલમ્ ॥ ૯ ॥

When the mind is controlled, the Kārmic forces are destroyed and when it is at large the Kārmic

forces multiply. The wise persons look upon the control of mind as the source of absolute freedom and want of restraint as the source of bondage. (9)

મનનો નિરોધ અને અનિરોધ મોક્ષ અને સંસારનું કારણ છે—

“ મનનો નિરોધ થતાં કર્મેના સંચારનો નિરોધ થઈ જાય છે, અને મનની ઉચ્છૃંખલતાદશામાં અનેક વિચિત્ર કર્મેને આત્મભલ્યનમાં ફાળ થવાની છૂટ મળે છે. મનનો અસંયમ સંસારનું કારણ છે, જ્યારે મનનો સંયમ મોક્ષનું કારણ છે. ”—૯

મનોબલમસ્થિલબ્રહ્માણં વ્યાપ્રોતિ—

જગત્ત્રયીવિભ્રમણપ્રવીણો મનઃપુવઙ્ગો વિનિયન્ત્રણીયઃ ।

કેનાપિ યત્નેન વિચારવદ્ધિર્નિઃશ્રેયસં ચેત્ પ્રતિપત્તુમિચ્છા ॥૧૦॥

If absolute freedom is desired, wise persons should keep under complete control the monkeylike mind habituated to rambling in the worlds, even by whatever means possible. (10)

મનનું શૈથિલ્ય સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે—

“ યદિ પરમાનન્દ મેળવવાની આકાંક્ષા હોય, તો ત્રણે જગતમાં બહુ વેગથી ભ્રમણ કરવામાં કુશળ એવો મનરૂપ વાંદરો કેઠો પણ પ્રકારે-કેઠો પણ પ્રયત્નથી વિચારશીલ મહાનુભાવોએ વશ કરવો જોઈએ. ”—૧૦

સર્વોપદેશો મનઃશુદ્ધૌ પર્યવસ્યતિ—

સર્વઃ પ્રપન્નઃ પ્રતિપાદિતોઽયં મનોવિશોધાય સ વેદિતવ્યઃ ।

કર્મક્ષયપ્રત્યલમેકમુક્તં ધ્યાનં તદન્તઃપરિશુદ્ધિમૂલમ્× ॥ ૧૧ ॥

× “ અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત ઇતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ” ॥ ૩૬ ॥

—મગવદ્ગીતા—ષષ્ઠાધ્યાયે ।

All this elucidation should be understood for attaining to the purification of the mind. Contemplation alone suffices for the annihilation of the Kārmic forces. It is achieved by the complete purification of the heart. (11)

સર્વ ઉપદેશ મનઃશુદ્ધિમાં વિશ્રાન્ત છે—

“ અત્યાર સુધી જે આ બધું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે કેવળ મનની શુદ્ધિ માટે જાણવું. કમોતો ક્ષય કરવામાં અસાધારણ કારણ જે ધ્યાન છે, તે પણ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. ”—૧૧

મનઃશુદ્ધિમભિશૌતિ—

મદીપિકા યોગપથપ્રકાશે યોગાદ્યુરપ્રોદ્ભવકાશ્યપી ચ ।

મનોવિશુદ્ધિઃ પ્રથમં વિધેયા પ્રયાસવૈયર્થ્યમમું વિના તુ ॥ ૧૨ ॥

It is the beacon light for the illumination of the path of Yoga. It is the land for the sprouting forth of the seeds of Yoga. The Complete purification of the mind must therefore be first attained. Without it every effort is fruitless. (12)

મનઃશુદ્ધિને સ્તવે છે—

“ મનઃશુદ્ધિ એ યોગમાર્ગ પર પ્રકાશ નાંખનારી દીવાદાંડી છે, યોગના અંકુશોને ઉત્પન્ન કરનારી સર્વોત્તમ ભૂમી છે. એનું સંપાદન કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. એના વગર સર્વ પ્રયાસ વ્યર્થ છે. ”—૧૨

વ્યાખ્યા.

જૈનશાસ્ત્રકાશે કહે છે કે—લેશ્યાની શુદ્ધિ દ્વારા મનની જે નિર્મલતા, તે મનઃશુદ્ધિ છે. લેશ્યાનું પ્રકરણ જૈનેતર મહાશયોને નૂતન લાગે તેવું છે. અહીં તે સંબન્ધમાં કિંચિત્ દષ્ટિપાત કરવો પ્રસ્તુત છે.

સર્વત્ર લોકાકાશમાં સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો વ્યાપ્ત છે. તે દ્રવ્યો એક પ્રકારનાં હોતાં નથી. ચિત્ર વિચિત્ર વર્ણુવાળાં હોય છે. આત્માના પરિણામદ્વારા તે દ્રવ્યોનું આકર્ષણ થાય છે અને આત્મા સાથે તે દ્રવ્યો સંયુક્ત થાય છે. જેવા પ્રકારનાં તે દ્રવ્યોનો સંસર્ગ થાય છે, આત્માની વૃત્તિ-આત્માનો અધ્યવસાય તેવા પ્રકારનો ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે આત્મામાં દ્રવ્ય-સંસર્ગજનિત જે અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ‘લેશ્યા’ કહેવામાં આવે છે.+ અધ્યવસાયના છ ભેદો અનુભવથી દરેક વિચારક માણસ પાડી શકે તેમ છે-અશુદ્ધતમ, અશુદ્ધતર, અશુદ્ધ, શુદ્ધ, શુદ્ધતર અને શુદ્ધતમ. આમ છ ભેદો જ્ઞપારે અધ્યવસાયના થાય છે, તો તેના કારણભૂત દ્રવ્યોના પણ છ ભેદો પડવા જોઈએ, એ ન્યાયસિદ્ધ વાત છે. તે છ ભેદો— કૃષ્ણ નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મ અને શુક્ર. વાત બરાબર છે કે-અશુદ્ધતમ અધ્યવસાયને ઉત્પન્ન કરનાર કાળાજ દ્રવ્યો જોઈએ; એજ માટે તેને કૃષ્ણ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એવી રીતે યાદીના અધ્યવસાયો માટે સમગ્ર લેવું. યોગશાસ્ત્રની* વૃત્તિમાં લખ્યું છે કે—

“ કૃષ્ણવર્ણદ્રવ્યસન્નિધાને ય આત્મનોઽશુદ્ધતમઃ પરિણામઃ, સ કૃષ્ણલેશ્યા । નીલવર્ણદ્રવ્યસન્નિધાને ય આત્મનોઽશુદ્ધતરઃ પરિણામઃ, સ નીલલેશ્યા । કપોત-વર્ણદ્રવ્યસન્નિધાને ય આત્મનોઽશુદ્ધઃ પરિણામઃ, સ કાપોતલેશ્યા । તેજઃવર્ણદ્રવ્ય-સન્નિધાને ય આત્મનઃ શુદ્ધઃ પરિણામઃ, સ તેજઃલેશ્યા । પદ્મવર્ણદ્રવ્યસન્નિધાને ય આત્મનઃ શુદ્ધતરઃ પરિણામઃ, સ પદ્મલેશ્યા । શુક્રવર્ણદ્રવ્યસન્નિધાને ય આત્મનઃ શુદ્ધતમઃ પરિણામઃ, સ શુક્રલેશ્યા ” ।

અર્થ—કૃષ્ણવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોના સંસર્ગથી તદનુરૂપ આત્માનો જે અશુદ્ધતમ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે, તે કૃષ્ણલેશ્યા છે. નીલ-વર્ણુવાળાં દ્રવ્યોનું સન્નિધાન થતાં તદનુરૂપ આત્માનો જે અશુદ્ધતર અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે, તે નીલલેશ્યા છે. કાપોતવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોના સંસર્ગથી તદનુરૂપ આત્માનો જે અશુદ્ધ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે, તે કાપોતલેશ્યા છે. રક્તાવર્ણુવાળાં દ્રવ્યોના સંયોગથી તદનુરૂપ આત્માનો

+ “ વૃષ્ણાદિદ્રવ્યસાન્નિધાત્ પરિણામો ય આત્મનઃ ।

રક્તિકલ્પેવ તત્રઽર્ચ્યલેશ્યાશબ્દઃ પ્રવર્તતે ” ॥

* એથી પ્રકાશ, ૪૪ મા શ્લોકની વૃત્તિ.

જે શુદ્ધ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેજોલેશ્યા છે. પદ્મવર્ણવાળાં દ્રવ્યોનો અભિસંબંધ થતાં તદ્દનુરૂપ આત્માનો જે શુદ્ધતર અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદ્મલેશ્યા છે. શુક્રવર્ણવાળાં દ્રવ્યોના સન્નિધાનથી તદ્દનુરૂપ આત્માનો જે શુદ્ધતમ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે, તે શુક્રલેશ્યા છે.

ઉપર્યુક્ત છ લેશ્યાઓમાં પ્રથમ ત્રણ લેશ્યાઓ ખરાબ અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ સારી છે. છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓની પ્રાપ્તિમાં મનની શુદ્ધિ સમાયવી છે. મરણકાળે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ પૈકી કોઈ લેશ્યા વિદ્યમાન હોય, તો તેનાથી સુગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આદિ ત્રણ લેશ્યાઓ નરક-તિર્થચગતિનું કારણ છે, જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ સ્વર્ગ-મનુષ્ય-ગતિની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. મરણ વખતે અને ઉત્પાદ વખતે એકજ લેશ્યા હોય છે. લેશ્યા બદલાવાનું એક અન્તર્મુદ્દર્ત બાકી રહ્યું હોય, ત્યારે નારકીઓ અને દેવો માયુતે પામે છે અને તિર્થંચ-મનુષ્યો, લેશ્યા બદલ્યાને એક અન્તર્મુદ્દર્ત વીની ગયા પછી મરણને શરણ થાય છે.^૧

હિંદુધર્મશાસ્ત્રોમાં સંભળાય છે કે—

“ અંતે ચ મરતશ્રેષ્ઠ ! યા મતિઃ સા ગતિર્નૃગામ ” ।

અર્થાત—‘ અન્તે જેવી મતિ, તેવી ગતિ મળે છે. ’ આની અંદર પણ મતિનો, શુદ્ધ યા અશુદ્ધપરિણામવાળી બુદ્ધિ, એજ અર્થ થાય છે; અને એનેજ જૈન સિદ્ધાન્તની પરિભાષામાં ‘ લેશ્યા ’ કહેવામાં આવે છે.

લેશ્યાનું રહસ્ય ગંભીર હોઈ કરીને પણ દૃષ્ટાન્તો દ્વારા સરલતાથી સમજી શકાય છે.

“ પથબ્રષ્ટ થયેલા કોઈ જ માણસો એક વનમાં આવી સહ્યા. “ ત્યાં એક જંબૂદક્ષ તેઓના જોવામાં આવ્યું. ભૂખ્યા થયેલા તેઓ તે વૃક્ષનાં જાંબુ ખાયા તત્પર થયા. તે જની અંદર એક જણ બોલ્યો— “ આ વૃક્ષનેજ મૂળમાંથી ઉખાડી પાડી દઈએ, પછી મજેથી જાંબુ

૧ “ તઓ દુઃગતિગામિયાઓ તઓ સુગતિગામિયાઓ ” ।

(પ્રજ્ઞાપનાંસૂત્રે ૧૭ લેશ્યાપદે ચતુર્થ લેશ્યા.)

૨ પદ્મવર્ણસૂત્રનું ૧૭ મું લેશ્યાપદ બુદ્ધિઓ.

“ ખાઇ શકીશું. ત્યારે ખીજો કહે છે— આખું વૃક્ષ ઉખાડવાનું કંઈજ
 “ કામ નથી. આની મોટી મોટી શાખાઓ કાપી નાંખવાથી ચાલશે. ત્રીજો
 “ બોલ્યો— મોટી મોટી શાખાઓ કાપવાનો પ્રયાસ કરવા કરતાં નાની
 “ નાની પ્રશાખાઓજ કાપીને તેમાંથી ફળ ખાઇ શકાશે. ચોથો કહે
 “ છે— શાખા પ્રશાખા કાપવાનું કંઈ કામ નથી, આ જંગમીની લુખો
 “ લટકી રહી છે તેજ તોડી તોડીને ખાઇએ. પાંચમે કહ્યું— આપણે
 “ લુખો કાપવાની પણ જરૂર નથી, ફક્ત લુખો ઉપર લટકતાં ફળોજ
 “ જમીન ઉપર પાડવાં. ત્યારે છઠ્ઠો બોલ્યો— જમીન ઉપર ફળ પણ
 “ પાડવાની જરૂર નથી, જમીન પર આ તાગજ ફળો સ્વતઃસિદ્ધ
 “ પડેલાં તૈયાર છે, તેનાથીજ તૃપ્તિ કરી લઇએ. ”

પ્રિય વાચક ! આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી લેશ્યાનો ભાવ સમજી શકાય
 છે, જેવી લેશ્યા તેવો અભિપ્રાય, એ બાબત આ દૃષ્ટાન્તમાંથી ખુદી
 ઝળકી આવે છે. મુટ્ટીભર જાંબુ ખાઇ તૃપ્તિ કરવા માટે આખા વૃક્ષને
 ઉખાડવાનો જે દુષ્ટતમ અધ્યવસાય પહેલા માણસને થયો, તે કૃષ્ણ
 લેશ્યા સમજવી, એ કૃષ્ણલેશ્યાનું પરિણામ સમજવું. એથી ઉતરતો—
 ખીજા માણસનો જે દુષ્ટતર અધ્યવસાય, તે નીલલેશ્યા છે. એથી ઉતરતો—
 ત્રીજા માણસનો જે દુષ્ટ અધ્યવસાય, તે કાષ્ઠલેશ્યા છે. ત્યાર પછી
 ચોથા માણસનો જે શુભ અધ્યવસાય, તે તેજલેશ્યા, પાંચમા માણસનો
 જે શુભતર અધ્યવસાય તે પદ્મ લેશ્યા અને છઠ્ઠા માણસનો જે શુભતમ
 અધ્યવસાય તે શુકલલેશ્યા છે.

* લેશ્યાના સંબંધમાં જૈનશાસ્ત્ર પ્રક્રિયાનુસાર અનેક વિચારભેદો
 છે. કેટલાક મહર્ષિઓનો એ અભિપ્રાય છે કે—લેશ્યા એ મનોયોગનું
 પરિણામ છે. કેટલાક મહાત્માઓ, કર્મપ્રકૃતિઓનો નિબ્બન્ધ એ લેશ્યા છે,
 એમ માને છે. આ બંને અભિપ્રાયો પૂજ્ય મહાત્માઓના હોવાથી તેમાંના
 એકે અભિપ્રાયને નીચો બતાવી શકાય તેમ નથી. ઉત્તરાધ્યયનની વાદિ-
 વેનાલ શાંતિસરિકૃત વૃત્તિમાં આ બંને અભિપ્રાયો રજુ કરી દીધા છે.

કપાયોને ‘લેશ્યા’ માની શકાય નહિ; કેમકે કપાયરહિત બનેલ આત્મા-
 ઓને પણ લેશ્યા (શુકલ લેશ્યા)નો સદ્ભાવ છે. અલબત્ત લેશ્યા કપાયોને
 ઉદ્દીપન કરનાર છે; અને એજ કારણથી એ બંનેનો એવો ધનિષ્ઠ સંબંધ
 માન્યો છે કે વસ્તુતઃ કર્મસંબંધી અનુભાગનું કારણ કપાયો હોવા છતાં
 લેશ્યાઓને પણ તેનું કારણ (ઉપચારથી) માનવામાં આવ્યું છે.

સમતા ।

મથ મનઃશુદ્ધયે માર્ગે પરિદર્શયતિ—

મનોવિશુદ્ધયૈ સમતાઽવલમ્બ્યા નિમજ્જતાં સામ્યસરોવરે યત્ ।
રાગાદિકમ્લાનિપરિક્ષયઃ સ્યાદ્ અમન્દ આનન્દ ઉપેયતે ચ ॥૧૩॥

Tranquillity should be resorted to for the purification of the mind. Those who are plunged in the lake of peace secure complete removal (destruction) of the impurities of attachments and unbounded delight. (13)

મનઃશુદ્ધિનું સાધન—

“ મનઃશુદ્ધિને માટે સમતાનું અવલંબન કરવું ન્યાય છે; કેમકે સમતાના સરોવરમાં નિમગ્ન થયેલાઓના રાગાદિમળ ક્ષીણ થાય છે અને તેઓને મહાન્ આનન્દ પ્રગટે છે. ”—૧૩

સમતોત્થ સુખં વર્ણયતિ—

આકુલ્ય ચેતઃ સમતા ક્ષણં ચેદ્ નિષેવ્યતે તર્હિ તદુદ્ભવં યત્ ।
અન્તઃ સુત્વં સંપ્રસરીસરીતિ કઃ પારયેત્ તદ્ વદિતું યથાવત્ ॥૧૪॥

Who is able to describe fully the inner delight which pervades throughout when mind is drawn inwards and rendered quiet. (14)

સમતાજન્ય સુખ—

“ ચિત્તને આત્મસ્વરૂપની તરફ ખેંચીને ક્ષણવાર યદિ સમતાનો અનુભવ લેવાય, તો તેથી જે આન્તરિક આનન્દ ફેલાય છે, તેને યથાર્થ રીતે વર્ણવી શકાય સમર્થ છે ? ”—૧૪

समता दिव्यदर्शनं कारयति—

साम्याञ्जनं पूरितमस्ति यस्याऽन्तर्लोचने मोहतपःप्रणाशात् ।
स्वस्मिन् स्वरूपं परमेश्वरस्य पश्यत्यसौ निष्ठितसाध्यविन्दुः॥१५॥

One who has reached goal (desired) and whose inner sight has the collyrium of quietude applied to it by the removal of delusive ignorance, sees within himself the true nature of the supreme spirit. (15)

समताथी यतुं दिव्य दर्शन—

“ जेनी अन्तर्दृष्टिमां साम्यश्च अञ्जनं पूरवामां आव्युं छे, ते-
भोदश्च तिमिरना क्षयथी कृतार्थं थयेवो—भेदात्मा पोताना आत्माभां पर-
मेश्वरतुं स्वश्च निहाजे छे. ”—१५

समताया महिमानं परिभावयति—

दूरं दिवः शर्षं शिवं दवीयो यच्छं* मनःसन्निहितं समत्वात् ।
शक्यं समास्वादयितुं स्फुटं तद्, इहैव मोक्षः समतारतस्य*॥१६॥

× यत् शम् ।

* “ न हृयते तप्यते न दीयते वा न किञ्चन ।

अहो ! अमृतशर्षातीयं साम्यमात्रेण निर्वृतिः ” ॥

“ प्रयत्नकृष्टः क्षिप्रैश्च रागाद्यैः किमुपासितैः ? ।

अयत्नलभ्यं हृद्यं च श्रय साम्यं सुखावहम् ” ॥

“ परोक्षार्थप्रतिक्षेपात् स्वर्ग-मोक्षावपन्हुताम् ।

साम्यशर्म स्वसेवेद्यं नास्तिकोऽपि न निहृयते ” ॥

“ कविप्रलापरूढेऽस्मिन् अमृते किं विमुखासि ? ।

स्वसेवेद्यरसे मूढ ! दिव साम्यरसायनम् ” ॥

“ विगाह्य सर्वशान्तिमिदमुच्चैस्तरां ब्रुवे ।

इहामुत्र स्वपरयोर्नान्यत् साम्यात् सुखाकरम् ” ॥

(हेमचन्द्राचार्य-योगशास्त्रवृत्ति, अतुर्थ प्रकाश.)

The celestial bliss is at a distance and that of absolute freedom is at a greater distance (what expectation could be held for their attainment ?) but when it is possible to enjoy happiness distinctly in the inner sphere (heart or mind) through quietude there is absolute freedom to those who are devoted to supreme peace. (16)

સમતાનો ઉત્કર્ષ—

“ સ્વર્ગનું સુખ દૂર છે, મોક્ષ તો અતિદૂર છે, એટલે એ બંનેની આશા ક્યાં કરવા નહીંએ ? કિન્તુ સમતાના પરિણામે મનેની હદ ઉપરજ પ્રકટ થતા સુખનો આસ્વાદ સ્થૂટ રીતે કરી શકાય તેમ છે. અત્યેવ સમતામાં રમણ કરનારને અહીંજ મોક્ષ* છે. ”—૧૬

સમતાયાં તાપાભાવઃ—

सुधावनो वर्षति साम्थरूपो मनोभुवां यस्य मुनीश्वरस्य ।
संसारदावानलतीव्रतापोऽनुभूतिमास्कन्दति किं तदीयाम् ? ॥ १७ ॥

Is it possible for the conflagration in the form of this gross material world to scorch the clear perception of the highest sage on whose mental field the nectarious shower of tranquility pours down ? (17)

સમતામાં તાપાભાવ—

“ જે મુનિવરની મનોભૂમી ઉપર સમતારૂપ અમૃતનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે, તેના અનુભવને સંસાર-દાવાનળનો પ્રચંડ તાપ શું રૂપક કરી શકે ખરો ? ”—૧૭

* “ निजितमदमदनानां वाक्कायमनोविकारराहितानाम् ।

विनिवृत्तपराशानामिदૈવ મોક્ષઃ સુવૈહિતાનામ્ ” ॥ ૨૩૮ ॥

(ભગવદ્—ઉમાસ્વાતિકૃત પ્રશમરતિ.)

સમતા કદા પ્રકટીસ્યાત્ ?—

અન્યૈઃ પદાર્થૈઃ સકલૈર્વિભિન્નમાત્મા યદાઽઽત્માનમવૈતિ સમ્યક્ ।
તદા સમત્વં લભતે પ્રમૂતિમશ્વરલાભં વિબુધેશ્વરાણામ્ ॥ ૧૮ ॥

When the soul (person) fairly distinguishes itself as quite separate from all earthly objects there is awakened the sense of tranquillity which is inaccessible even to the Lords of Heavens. (18)

સમતા ક્યારે પ્રકટ થાય ?—

“ પોતાના આત્માને સંસારના તમામ પદાર્થોથી જ્યારે ભિન્ન દેખવામાં આવે, ત્યારેજ સમભાવ—ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કે જે ગુણ સર્વશાસ્ત્રદર્શી મહાપણિતોને અથવા દેવેન્દ્રોને પણ મળવા અશક્ય છે. ”—૧૮

કે પરમકૃતાર્થો ?—

સંરક્ષિતે મોહમૃગેશ્વરેણ ભયક્ષ્મે દોષસમૂહસત્રે ।
સમત્વરૂપજ્વલનાર્ચિષા યે દાહં દદુસ્તે પરિનિષ્ઠિતાર્થાઃ ॥ ૧૯ ॥

They have burnt, with the high flame of calm equanimity, the terrible wild forest of passions, well preserved by the lion of delusion (in their desired objects or renunciation.) (19)

પરમ કૃતાર્થ કોણ ?—

“ મોહરૂપ સિંહથી સચવાઈ રહેલા એવા ભયંકર દોષસમૂહરૂપ વનમાં જેઓએ સમતારૂપ અગ્નિવડે દાહ દીધો છે, તેઓ પરમ કૃતાર્થ છે. ”—૧૯

સમત્વમન્યેષામપિ લાભાય—

કૂરા અપિ પ્રાણભૂતઃ પરસ્પરં યદ્દર્શનાચ્છાન્તિમવાપ્નુવન્તિ યત્ ।
નાન્યસ્ય કસ્યાપિ સમર્થતાઽસ્ત્યસૌ સમત્વમેકં સ્વલુ તત્ર જૃમ્ભતે ॥૨૦॥

The ferocious beings abandon their natural antipathy and are quite pacified at the blessed sight of one (endowed with complete calmness of mind). None else is able to do so. Indeed equanimity of mind only blossoms (manifests) there. (20)

સમતા બીજબોને પણ લાભકારી—

“ જાતિવૈરવાળા કૂર પ્રાણીઓ પણ જેના દર્શનથી પરસ્પર શાન્ત થઈ જાય છે, એ પ્રભાવ બીજા કાઈનો નથી, ત્યાં એક સમતાનુંજ * સ્ફુરણ છે. ”—૨૦

અથ સમતાપ્રાપ્ત્યે કારણપરસ્પરાં દર્શયતિ—

અનિત્યભાવાદિકભાવનાઃ સ્મૃતા મહર્ષિભિર્દ્વાદશ, તાસ્વવિશ્રમમ્ ।
વિભાવ્યમાનાસુ મમત્વલક્ષણાઽન્વકારનાશે સમતાપ્રભા સ્ફુરેત્ ॥૨૧॥

The light of equanimity flashes when the darkness of egoistic pride is destroyed by means of unceasing contemplation of twelve mental reflections beginning with phenomenal evanescence practised by high souled sages. (21)

* “ સારંગી સિદ્ધશાવં સ્મૃશતિ સુતાધિયા નન્દિની વ્યાઘ્રપોતં માર્જારી હંસ-
શાલં પ્રણયપરવશા કેલિકાન્તા મુજદ્ગમ્ । વૈરાગ્યાજન્મજાતાન્યપિ ગલિતમદા જન્ત-
ષોન્યે ત્યજન્તિ શ્રિત્વા સામ્યેકરુદં પ્રસમિતકલુષં યોગિનં ક્ષોણમોદમ્ ” ॥

(શુભચન્દ્રાચાર્યકૃત જ્ઞાનાર્થવિવ.)

સમતાપ્રાપ્તિ માટે કારણપરંપરા—

“ સમતાનું સ્કુરણ મમત્વરૂપ અધિકારનો વિધ્વંસ થવાથી થાય છે, અને મમત્વતિભિરના વિધ્વંસ માટે ‘ અનિત્યભાવના ’ વગેરે—મહર્ષિ-ઓએ જતાવેલી—બાર ભાવનાઓ અવિશ્રાન્ત ભાવવી જોઈએ છે. ”—૨૧

ભાવના: ।

The study of the following nine principles as laid down in the Scriptural Texts helps the practice of pious reflections for the realization of Truth.

The Jiva Tattva :—The first predicament is Jiva. It has several connotations as soul, living being, consciousness and vitality. The soul is perishable (Vyavahāra view) and imperishable (Nischaya view). Notes on Ātman on the Shloka 14th in the first chapter, may be well referred to. Souls are classified into liberated and worldly souls. They, both, are without beginning and end and have knowledge and perception. The librated souls are of fifteen kinds according to the way, manner, class etc., from and by which they were liberated; their power, vision and bliss are illimitable. Souls are again divided into Sthāvara (gross) and Trasa (animals).

The Sthāvara souls cannot move at their will while the Trasa can do so. The Sthāvara souls are classified into five kinds; souls of mineral bodies; of water; souls that incorporate light fire; souls of air and souls in the vegetable kingdom. They have

only one organ that is touch. The moving souls are classified into four classes ; (1) having two organs, body and mouth as worms ; (2) having three organs, body, mouth, and nose as ants etc; (3) having four organs, body, mouth, nose and eyes such as fly etc., (4) having five organs, as body, mouth, nose, eyes and ears with senses of touch, smell, seeing and hearing as men, animals, gods and denizens of hell also. Beings, having five senses and five organs are divided into two classes as those possessing intelligence as men, gods, certain birds and beasts (Sanjni), and as those without intelligence as some birds, beasts, fishes and others etc., (Asanjni); they are again subdivided into two divisions as the developed and undeveloped. The developed must possess six things food, body, senses, speech, mind and power of exhalation and inhalation. Every mundane being has ten vitalities (Dravya Pranas) as sense of taste, touch, smell, sight, hearing, mind, speech, bodily strength, respiration and the duration of life. The five organed beings are denizens of hell, animals, men and celestial beings. There are fourteen classes of the denizens of hell, forty eight classes of animals, three hundred and three classes of men and hundred and ninety-eight classes of celestial beings.

The Ajiva Tattva :—The second principle (Ajiva) is classified into five divisions ; (1) Dharmāstikāya, (2) Adharmāstikāya, (3) Ākāśhāstikāya (4) Pudgalāstikāya and (5) Kāla. It is explained in notes on 'Shloka' 14th chapter I. It is devoid of consciousness, and know-

ledge. It has form, taste, smell and touch. It is incapable of performing good or bad actions. These five Ajivas and soul are Dravyas according to the Jain scriptural texts. They are six eternal realities. They are (Upādāna) substantial causes and (Nimitta) instrumental causes of this universe.

The soul being intelligent and Ajiva being non-intelligent, the world exists in its present form on account of their interaction.

Punya (Virtue) is also one of the fundamental truths according to the Jain Texts. It refers to conduct. It tends to elevate the heart and purify the mind. It serves also as means for the realization of truth. It is highly beneficial in many ways. If done selflessly it brings on spiritual good. It is practised or earned technically in nine ways, viz : (1) helping the deserving and poor persons with food, (2) providing water for the thirsty, (3) giving clothing to the naked and poor persons, (4) providing accommodation to the homeless and ascetics, (5) offering seats and beds to the needy and Sādhus, (6) thinking well and providing for others, means of happiness &c; (7) appreciating the virtuous by good words, instructions and advice, (8) rendering bodily service to the sick and aged etc., (9) paying homage, respect and reverence to elders and ascetics. These charitable actions fructify in forty-two ways, bringing high renown, glory, high birth as a celestial being and as a human being in high family, good health of body, limbs, beauty of features and form, melodious voice, popularity, respect

from the Indras and lastly the merit of being highly raised, even to the rank of a Tirthankara. These forty-two ways are detailed in Karmagranth.

Papa :—It is given in the Tattvārthādhigama, Chapter VIII, Sutra 26th, that Punaya, consists of pleasurable feelings, (Shātāvedaniya) right attitude (Samyaktva), joy (Hasya), attachment (Rati), male sex (Purushaveda), longevity (Shubha Ayu), good name, fame (Shubha Nama) and high family (Uccha Gotra).

The opposites of each of the above are (Papa)-sins. The eighteen kinds of sins are destruction of life, false speech, stealing, unchastity, coveting possessions, anger, conceit, deceit, greed, attachment, repulsion, quarrelsomeness, slander, talebearing, joy, deceitful appearances and false perception by Mithyātva. They are also called the seats or asylums of sins. They are forbidden by the Jain Texts. They bring on physical and psychical pernicious results which are experienced by the doer in eighty-two ways. They are as-five obscurations of knowledge, nine, of coverings of perception, five of obstructions, twenty-six kinds of delusion, destructive of peace and equanimity, one bringing in sensations of pain, thirty-four kinds of name and form, giving physical individuality, one determining the duration of life in hell, one of birth in a low family. Thus one who does sins suffers penalty in the above experiences. One may refer to Karmagrantha for a detailed information on this subject.

Āshrava is the result of the activities of the body, mind and speech ; (Tattvārthādhigama, chapter VI, Sutra I) as water flows into a ship through a hole in it, so karma according to the Jain Tenets enters into the soul through Āshrava (channels for sins). According to the Jain philosophy, auspicious as well as in-auspicious forces of karma serve equally as causes of bondage. Merits bring agreeableness to the soul ; while inauspicious forces work otherwise. Āshrava is divided into (Bhavāshrava) subjective influx and (Dravyāshrava) objective influx.

Falsehood (Mithyāttva), Non-observance of vows (Avirati), passions (Kashāyas), negligence (Pramāda), activities of mind, speech and body (Yoga) are impellant forces whereby karma matter is attracted towards soul. The Jain Texts classify Āshrava into forty-two kinds, namely five senses, touch, taste, smell, seeing and hearing ; four passions anger, conceit, hypocrisy and avarice ; five non-observances of the vows ; non-injury, truth, abstention from theft, continence, non acceptance of gifts and possessions ; three yogas, activities of body, mind and speech and twenty-five activities (kriyās)

They are channels through which Karma flows into the soul. They are classified into Kāyiki, Ādhikaraniki, Pradveshiki Pāritāpiki, Prānātipātiki, Ārambhiki, Pārigrahaki, Māyā-pratyayiki, Mithyā-darshanapratyayiki, Apratyākhyaniki, Dristiki, Spristikī, Prātityaki, Sāmantopanipātiki, Naishristiki,

Svabhastiki, Ājñāpaniki, Vaidāraniki, Ānābhogiki, Anavakānksbhāpratyayiki, Prayoga, Samudān, Prema-pratyayiki, Dwesha-pratyayiki, Iryāpatha. These actions relate to doing Hinsā, by word, thought and body, ranging from small harm to heinous murders, to undertakings for gratifying desires for wealth and material objects in various ways; to sight and touch prompted by love, lust and illusion; to the entertainment of delight in committing wicked acts out of pride, anger, deceit and greed; to the transgressions of scriptural rules and to sleeping on the ground, discharging emissions and walking without carefully looking or sweeping the place.

Bandha Tattva :—Subreption, non-taking of vows, negligence, passions and activities of mind, speech and body are the causes of bondage of Karma (Tattvārthādhigama Sutra I, chapter VIII). When they carry on their work mentally, the bondage is called Bhāvabandha and when the actual Kārmic matter is combined with the soul, it is called Dravyabandha. It is of four kinds according to (1) the nature of the Kārmic Matter, (Prakriti Bandha) The nature of Kārmic matter is described in the notes on Karma (chapter 14th.); (2) time during which the Kārmic matter remains combined with the soul (Sthitibandha); (3) intensity (Anubhāvabandha); (4) mass of atoms (Pradeshabandha); (Sutra IV chapter VIII Tattvārthādhigama). The eight divisions (Mula Prakritis) are again sub-divided into 157 subdivisions which may be referred to Karmagrantha,

Kammapayadi or some other standard work on Jainism. The assimilation of the soul with the karma is again noted in four ways ; (1) the dormant state before the manifestation of Karma (Sattā) ; (2) fusion of the fresh Karmas with the soul (Bandha) ; (3) actual rising of the Karma (Udaya) ; (4) process of causing Karma to operate earlier than its natural time (Udiranā) Prakritibandha and Pradeshibandha result from the activities of the mind, speech and body, external causes of bondage and Sthitibandha and Anubhavabandha are produced from passions, the internal causes of bondage.

Samvara Tattva :—Samvara means stopping the inflow of Kārmic matter into the soul (Tattvarthādhigama chapter IX Sutra I). It can be practised in fifty-seven ways i. e. by five Samitis, three Guptis, ten Yati Darma, twelve reflections, twenty-two Parishahas and five Chāritrās. (Sutra II)

Five Samitis :—These rules are intended generally for the prevention of Hinsā.

- 1 Careful and cautious walking so as not to injure any living being.
- 2 Careful use of speech so as not to cause pain to any one by disagreeable words.
- 3 Taking and eating pure food free from forty-two impurities as mentioned in the scriptural texts.
- 4 Careful handling of things such as begging bowls, books and the like ; so as to avoid injury to small insects.

5. Disposal of excrescence, urine, etc., in a place free from small insects.

Three Guptis :—These rules are framed with the intention to stop the inflow of Karma and to control the inner nature.

1. The control of mind is highly essential for spiritual progress. It could be exercised in three ways :—

(a) This consists in the reflection of the evanescence of the world and its objects and in the abandonment of excessive grief at the loss of any dear thing.

(b) It includes unbroken and continued thinking which will bring on indifferent attitude of mind.

(c) Introvision (swātmārāmarupatā).—This involves the withdrawal of the mind from all worldly attachments with the desire for the realisation of Self.

2. Control of speech.—This could be exercised in two ways :—

(a) Cessation of making suggestions or hints by throwing pebbles, etc., by eye-winks and coughing.

(b) By speaking only on necessary occasions.

3. The regulating and controlling bodily movements as ordained by the Jain texts; to endure the sufferings caused by Gods and

human beings ; to steady the mind and the body in a standing posture to enable persons to wear out his whole Karma in one life ; to subdue all physical movements in the Ayogi stage.

(b) Sweeping and cleaning the ground for seats and beds should be regulated according to scriptural rules.

The ten moral duties which form the Sādhū Dharma are as follow :—Forgiveness, humility, straightforwardness, avoidance of covetousness, truthfulness, control of passions, mercy, renunciation, chastity and austerity. They are also enjoined on the laity but in a lesser degree.

Twenty-two endurances :—The following twenty-two sufferings help the spiritual development :—

1. Hunger.
2. Thirst.
3. Cold.
4. Heat.
5. Insect bites,—All these to be practised with an unfluctuating balanced mind.
6. Self-denial as to clothes ; (the use of clothes as limited by the scriptural texts is not included into covetousness.) The latter involves the idea of desire.
7. Repulsion.—A man should try to subdue this aversion by rights, thoughts and fixed attention.
8. Abstinence from lustful actions and emotions at the sight of a woman.

9. Careful travelling as ordained in the scriptural text.
10. Self-denial brought on by determined will as regards comforts of dwelling. (The stability of mind should not be ruffled under any untoward circumstances.)
11. Sleeping on any hard ground, etc..
12. Endurance of the bitter and abusive words of others.
13. Suffering, thrashing, etc., with the reflection of the evanescence of this physical body and the working of the inexorable law of Karma.
14. Self-denial in begging.
15. Toleration with regard to failure in begging.
16. Endurance of diseases using medicines allowed by the Jain text.
17. Enduring the pricking of thorns and pebbles.
18. Endurance of dirt.
19. Keeping a well-balanced mind at hospitality done or undone.
20. Keeping a well-balanced mind unruffled in the possession of a highly-developed or under-developed intellect.
21. Non-elation at the complete mastery over the scriptural text and non-expression in the case of ignorance or lack of knowledge.
22. Keeping an unflinching and undecaying faith in the Jain canons even when assailed by misleading doubts as to the existence of the Indra or the gods.

Charitra :—It is of five kinds. The proper observance of the rules laid down in the scriptural texts, brings on spiritual purity. The first kind of charitra is Sāmāyik a which requires one to abandon all sinful operations for life, etc., for a short time and to confine himself to meditation and nothing else. The second kind of charitra is Chhedopasthāpaniya; in obedience to it one must confess his sins before a guru and do penance inflicted by him. The third kind is Parihāra Vishuddha, by taking means and obeying disciplines for refraining from injury to living beings. A noble servicespecially to the pious ascetics practising austerity for eighteen months is essentially required. The fourth kind is Sukshma Samparaya wherein the control of passions is completely achieved except that greed in subtle form remains. It fulfils the requirements of the Tenth Gunasthāna. A spirit of renunciation to keep up equanimity even in the midst tremendous activity is developed. The fifth kind is Yathākhyāta wherein contemplation of one's own self is solely practised and attachment to worldly affairs is completely abandoned. In short, what develops the growth of Samvara, stops the progress of Āsrava.

Nirjarā Tattva :—Nirjarā means the eradication of Kārmic matter so as to stop all germination, sprouting or rising (Udaya) in future. The aspirant after Moksha throws away the Kārmic dross, the main cause of revolving in the cycle of births. Nirjarā is also known as modification or evolution of the soul which takes place before Dravya Nirjarā, i. e., the actual separation of the Karmic matter

from the soul. It is also classified into (1) Akāma or Savipāka and (2) Sakāma or Avipāka Nirjarā. It is Savipāka Nirjarā when fruits are fully enjoyed by one. He becomes free from his Karmas without any trial or effort. It is Avipāka Nirjarā when the elimination of Karma is expedited without the enjoyments of fruits. It implies intentional efforts on behalf of one ascetic or any person who wants to burn away the Kārmic dirt by penances before the attainment or enjoyment of fruits. Austerity is prescribed in the scriptural texts to eradicate the Karmas. It is divided into two kinds-external and internal. The external as well as internal are again subdivided into six kinds. They are already mentioned in the second chapter in the notes on Tapa, pages 288-289. One who aspires after final release must practise Samvara to stop the influx of fresh Karmas and then Nirjarā to eradicate the actual Karmic dross from the soul. Generally the ascetics do so, while the Karmas of ordinary man disappear, when fruits are enjoyed by them. Dhyāna included in the internal austerity is also explained in the notes on Kāntā Drashti in Chapter III. A layman does Nirjarā by discharging lay duties as mentioned in the notes, Chapter IV., Shloka 2nd.

Moksha Tattva :—Moksha is attained when the Kārmic matter is absolutely destroyed (Tat; Adhi; Chapter X., Sutra III.). When the Aghātiya Karmas (Nāma, Ayuh, Gotra and Vedaniya) which remain after the destruction of Ghātiya Karmas are destroyed,

Moksha is obtained. Moksha is treated in the notes on the Shloka 14th in the first chapter.

When the destructive karmas are eliminated, three jewels (Right conviction, right knowledge and right conduct) are attained. The aspirant attains to complete isolation. It is called Bhāva Moksha. When actual separation of Kārmic matter from the soul takes place on account of the destruction of non-destructive Karmas, it is Dravya Moksha ; it takes place when the aspirant is on the last Gunasthāna (stage of development). The soul is now in the enjoyment of its natural attributes, perfect consciousness, perfect purity, and perfect bliss. Material body is destroyed and absolute deliverance of the soul from the material body and other veils is the final condition.

समता कारणस्य ममत्वापहारस्य सिद्धये भावना वक्तुं प्रारभमाणस्तावत्
प्रथमामनित्यभावनामावेदयति—

यदिन्द्रियार्थैरनुभूयते शं यदेतदङ्गं विषयाः समग्राः ।

यद् दृश्यते चर्मदृशा तदेतद् × अनित्यमेवास्ति समग्रमत्र ॥ २२ ॥

× “ श्वस्त्वया सुखसेवितिः स्मरणीयाऽधुनातनी ।

इति स्वप्नोपमान् मत्त्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम् ” ॥

“ श्रद्धया विप्रलब्धवारः प्रिया विप्रियकारिणः ।

सुदुस्त्यजास्त्वजन्तोऽपि कामाः कथा हि शत्रवः ” ॥

“ शरदम्बुधरच्छायागतवर्धो यौवनश्रियः ।

आयातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः ” ॥

“ अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।

इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ” ॥

(किरिताशुनीय, ११ मे। सर्ग, १३-३४-३५-१२-१३.)

The happiness which is experienced through the objects of senses (such as eyes, etc.) and these physical parts of the body and all other objects visible by the physical eyes are all without exception liable to destruction. (22)

Notes :—Anitya Bhāvanā—One should think on the transient nature of the world and should regard everything in the Universe as unimportant obstacle to realize Self as it tends to darken our powers of perception.

The following story well illustrates the evanescence, fleeting and dreamlike state of this world :—

Once upon a time, a mendicant, being extremely pinched with hunger, went to a town from the forest and was favoured by some man with good and delicious food. He became overjoyed with this dish and spread his bedding under a tree and fell asleep, with a stone under his head, and a water-pot beside him. He dreamt that he was a king, with high fame and glory, with great wealth, with bearers around him and also damsels to sing his praises, etc.. His happiness knew no bounds. When, of a sudden, by violent sounds of thunderbolts, he was awakened and found that everything he enjoyed banished. Only the water-pot and the miserable bedding remained. True light then dawned on him and he clearly understood the fleeting and temporary nature of the worldly things.

આર ભાવનાઓ અને પ્રથમ અનિત્ય ભાવના—

“ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના રૂપ વગેરે વિષયોથી અનુભવાતું સુખ, આ શરીર, આ વિષયો, અરે ! ચર્મચક્ષુથી અવલોકાતું આ અધું અનિત્ય છે. + ”—૨૨

અશરણભાવના—

મહીપતિશ્ચક્રધરઃ સુરેશ્વરો યોગીશ્વરો વા ભુવનત્રયેશ્વરઃ ।
સર્વેઽપિ મૃત્યોરુપયાન્તિ ગોચરં તદ્વત્ કઃ સ્યાચ્છરણં શરીરિણઃ ?

॥ ૨૩ ॥

When kings, paramount sovereigns, Indra, lords of the Yogis and rulers of three worlds are all inevitably doomed to destruction (are within the reach of death), then under these circumstances whose protection could be resorted to by an embodied being ? (23)

Asharana Bhāvanā:—In this world we are inevitably doomed to the inexorable laws of Karma and nothing can check the fruition and maturation of these Karmas. Consequently, a Jiva should understand his own responsibility and try to work out his salvation by his determined will and powerful exertion in the direction of freedom. Realization of true principles will alone help him in times of tribulations and trials.

+ “ મોગાસ્તુરતરંગમગવપલાઃ પ્રાણાઃ ક્ષણધ્વાસિનઃ
સ્તોકાન્થેવ દિનાનિ યૌવનસુખસ્ફૂર્તિઃ પ્રિયાસુ સ્થિતા ।
તત્ સંસારમસારમેવ નિશ્ચિલં બુદ્ધવા બુધા બોધકા
લોકાનુગ્રહપેશલેન મનસા યત્નઃ સમાધીયતામ્ ” ॥

—ભર્તૃહરિ, વૈરાગ્યશતક.

Once upon a time, Shrenika, the king of Magadha, went for sports on horseback in the Mandikuksha forest, adorned with variegated beauties of nature. He was amazed to see an ascetic of young and charming look in the forest. He (ascetic), in his worldly life, suffered from unbearable pain in his eyes. His parents and wife tried their best to lighten the pain but were unsuccessful. A little reflection inspired him with the high sentiment that nothing except religion could give shelter or protection to him, so he resolved to renounce the world. His eyes were thus naturally cured. The king on seeing him was so much struck with wonder that he offered him all help and shelter. The ascetic relating what had happened in his worldly life convinced him that there was nothing in this world which might serve as shelter or protection for him except unshakable faith in religion. All other things failed to give him any help. The king then went away from the forest paying due respect to the ascetic. Some say that the king got himself initiated and stopped all channels of sins (Āsravas).

અશરણ ભાવના—

“ શામ, ચક્રવર્તી, ઇન્દ્ર, યોગીશ્વર અમે છેવટે ત્રિલોકીપતિ, એ બધાઓને મૃત્યુના પથ ઉપર આવવું પડે છે; ભાવી સ્થિતિમાં સંસારની અંદર પ્રાણીને કોણ શરણ છે ? ”—૨૩

સંસારભાવના—

ભવોદયિર્જન્મજરાવસાન-પયઃપ્રપૂર્ણઃ સ્મરવાદવશ્ચ ।

મોહાત્મકાઽઽવર્ત-વિપત્તિમત્સ્યઃ કુતઃ સુખં સમ્ભવતીત્વશીહ ? ॥૨૪॥

The ocean of worldliness is full of the waters in the form of births, old age and death and has the submarine fire in the the form of cupid whirlpool in the form of ignorance and fishes in the form of calamities. How and when can we look for happiness ? (24)

Notes :—Samsāra Bhāvanā.—It is to reflect on the endless cycle of births in this world full of miseries and sufferings. One should, therefore, aim at and try for freedom from this worldly bondage by unravelling the knot of Karmas.

સંસારભાવના—

“ ભવરૂપ સમુદ્ર, કે જે જન્મ, જરા અને મરણરૂપ પાણીથી પ્રપૂર્ણ છે, જેમાં કામરૂપ વડવાનત્ર પ્રજ્વલિત છે, મોહરૂપ વમળ છે અને વિપત્તિરૂપ માંછડાં છે, એવા ભવ-સમુદ્રમાં સુખનો સંભવ ક્યાંથી હોઈ શકે ? ”—૨૪

વસ્તુદષ્ટિએ વિચારતાં સધળો જગત્પ્રપંચ દુઃખરૂપજ છે. મહાત્મા પૂનઃજલિ પથુ—

“ પરિણામતાપસંસ્કારદુઃસ્વૈર્ગુણ્યસિવિરોધાચ્ચ દુઃખમેવ સર્વં વિચેકિતઃ ”।

(ખીજો પાદ, સૂ. ૧૫)

—આ સૂત્રથી સર્વ દુઃખરૂપ ખતાવે છે. વાત બરાબર છે. વિષય-રતિમાં ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે અને શરીરને ગમે તેટલું પોષણ રવામાં આવે, પણ એનું પરિણામ કુલું આવશે, તે જોવું જોઈએ. પરિણામ ભયંકરજ છે. કસાડને ત્યાં ખાઈ પીને પુષ્ટ થયેલા બક-૧ દશા થાય છે ? લોહી પીતાં સુખ માનતી જળોતી શી દશા એવીજ દશા વિષયના પરિણામે સમજવાની છે. વિષય-સુખતા વધે છે અને એથી વિષયની અપ્રાપ્તિદશામાં ખમવો પડે છે. આ બધી ‘પરિણામદુઃખતા’ સમજવી.

વિષયાસક્ત પ્રાણિઓની ઇન્દ્રિયો તપેલા લોહાના ગોળા જેવી સદા સંતપ્ત રહેછે. તપેલા લોહાના ગોળા ઉપર પાણી પડતાં તરત તે સુકી લે છે, છતાં તે ગોળા એવાને એવો ગરમ હોય છે; એ પ્રમાણે ગમે તેટલી વિષય-રતિનો આનન્દ ઇન્દ્રિયોને આપવામાં આવે, પણ એથી તે (ઇન્દ્રિયો) ઠંડી પડતીજ નથી; ઉલટી આધકાષિક ઉન્મત્ત અને સંતપ્ત બનતી જાય છે. વળી વિષયસુખના અનુભવકાળે પણ સુખવિરોધી પ્રસંગો તરફ દ્રેષ વિઘ્નમાન રહેવાથી સંતાપ હાજરી ધરાવતો હોય છે. આ બધી 'તાપદુઃખતા' છે. ઇષ્ટ વિષયના અનુભવસમયે તે વિષય ઉપર જે રાગનું આવરણ પથરાય છે, અને તે વખતે એ વિષયના વિરોધી તરફ જે દ્રેષનો ઉદ્ભવ થાય છે, તે રાગ-દ્રેષોની સંસ્કારશ્રેણી ચિત્તની અંદર બંધાય છે; અને તે ભવિષ્યમાં દુઃખશ્રેણીનું કારણ બને છે. સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ ગુણવૃત્તિઓ પણ વસ્તુતઃ દુઃખસ્વભાવથી મુક્ત નથી. આ માટે ઐકાન્તિક અને આત્યન્તિક દુઃખનિવૃત્તિને ઇચ્છતા વિવેકી પુરુષને સર્વ વિષયો દુઃખરૂપજ લાગે છે. પાપકળની જેમ પુણ્યકળ પણ નિશ્ચય-દષ્ટિએ દુઃખજ છે. ત્યારેજ ભર્તૃહરિ કહે છે—

“ ન સંસારોત્પન્નં ચરિતમનુવશ્યામિ કુશલં

વિપાકઃ પુણ્યાનાં જનયતિ ભયં મે વિમૃશતઃ ।

મહદ્ભિઃ પુણ્યૌષધિરપરિગૃહીતાશ્ચ વિષયા

મહાન્તો જાયન્તે વ્યસનમિવ દાનું વિષયિણામ્ ” ॥

एकत्वभावना—

एकाकिनः प्राणभृतो गतागतं कुर्वन्ति संसारवने भयङ्करे ।

अन्यार्थमुत्पाद्य धनं भवान्तरं प्रयात एकः परिपीड्यतेऽसुमान् ॥

॥ ૨૬ ॥

The breathing souls come and go alone in this terrible forest of the phenomenal world. In this revolutionary world the embodied being having acquired wealth for others goes alone to the other world and alone experiences distress (as the fruit of his wickedness). (25)

Notes :—One comes alone in this world and leaves it unaccompanied, so, he only is responsible for his actions. Bearing this in mind, he must build and work up his futurity.

In order to illustrate this ' Bhāvanā ' the following story will suffice. A king named Nami was attacked by burning fever. He could not find ease even by the use of medicines prescribed by highly proficient physicians. Application of sandal wood by rubbing was prescribed by some eminent physicians. All the queens being terrified of being widowed began to rub the king's body. Their bangles jingled, so the king irritably exclaimed against the worrying din. Each queen tore off all bangles on her hand save one. (Otherwise it would appear as anticipating widowhood) Asked by the king they explained what they did. At once the real idea flashed on his mind. He then clearly realized the truth underlying this reflection and became an ascetic. Indra, in the guise of a Brahmin, came to dissuade him from the right path. They entered into a long instructive dialogue but the ascetic Nami remained firm. Being thus convinced of his firmness, Indra again assumed his own form and highly praised the ascetic Namiraja.

From this story one must clearly understand that he would be born alone and must die alone. No one, however strong in worldly relations, friendship, authority and possessions, is able to accompany him.

એકલવ્યભાવના—

“ ભયંકર સંસારવનમાં પ્રાણિઓ એકલાજ ગમનાગમન કરી રહ્યા

છે. (પ્રાણી એકલો જન્મે છે અને એકલો મરે છે.) બીજાઓને માટે ધન ઉપાર્જન કરી આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં પ્રાણી પરલોકની મુસાફરીમાં એકલોજ જાય છે અને ત્યાં સ્વકૃત પાપનાં ફળો તે એકલોજ ભોગવે છે. ”—૨૫

અન્યત્વભાવના—

વિલક્ષણઃ સર્વવહિષ્પપન્નતઃ સચ્ચિન્મહાનન્દમયોઽસ્તિ ચેતનઃ ।

इदं शरीरं स्फुटमन्यदात्मनः कस्त्वेनानन्यो भुवनेऽभ्युपेयते ? ॥ २६ ॥

The soul endowed with intelligence and eternal bliss is quite separate from all outward phenomenon. When this body is evidently separate from the soul what other thing is to be identified with this soul ? (26)

Notes :—Anyatva Bhāvanā.—Everything in this world is separate from ourself and therefore whatever belongs to this mundane world, does not belong to Self.

Once the great paramount king Bharata, son of Rishabhadeva, gorgeously adorned with beautiful ornaments, jewels and supremely magnificent dress, enjoying in the company of his ministers, learned men and of invincible prowess, happened to see his ring slip off the finger. The finger appeared ugly without the ring. He began to reflect over this matter and clearly saw the absolute separation between the finger and the ring. He then removed rings from all fingers which looked bare without this casual lovely ornaments. Thus he was so strongly convinced of the separation of the soul from the body, wife, children, parents and others and also the evanescence and

fleeing nature of the universe that he was enabled to destroy the whole Kārmic dross and was blessed with Omniscience. Such is the potent influence of pious reflections.

અન્યત્વભાવના—

“ આ સચ્ચિદાનન્દરૂપ આત્મા સકલ બાહ્ય પ્રપંચોથી વિલક્ષણ છે—નિરાજો છે. આ શરીરજ ન્યારે આત્માથી ચોખ્ખી રીતે બુદ્ધ છે, તો પછી બીજા કોને આત્માથી અતન્ય (અલિપ્ત) માનવો જોઈએ ?.—૨૬

અશુચિભાવના—

द्वारैः स्रवद्भिर्नवभिः सदैवाऽशुचीन् घृणायाः पदमस्ति कायः ।
तथाप्यहो ! तत्र यदस्ति शौचसङ्कल्पनं मोहविलास एषः ॥२७॥

This body from which continually flows impurity through nine openings deserves pity and aversion. Notwithstanding this it is a great wonder that the idea of purity in this body prevails through sportive play of delusion. (27)

Notes :—Ashuchitva Bhāvanā is to think that the body is full of impurities and thus pollutes the soul. The illustration of the prince Sanatkumara, who, being elated by the visit of gods fascinated with the account of his beauty, suffered from many dreadful diseases due to the resulting flow of the Kārmic matter into his soul, is given in the notes on pride in the preceding chapter.

અશુચિભાવના—

“ હમેશાં જ્યાંનાં નવે દ્વારોથી અશુચિ વહી રહી છે, એવું આ શરીર ઘુણાને પાત્ર છે; તથાપિ આ શરીરમાં શૌચની સંકલ્પના કરવી, એ ખરેખર મોહનો વિલાસ છે. ”—૨૭

આસ્રવમાવનાગત આસ્રવ:—

મનોવચોભૂષનકર્મ યોગાઃ સ આસ્રવઃ કર્મણ આસ્રવેણ ।

શુભાશુભં કર્મ શુભાશુભાદિ યોગાન્નિવધ્નન્તિ શરીરભાજઃ ॥૨૮॥

Yoga is the practice of activities of the mind, word and body. It is the influx of Kārmic forces through channels of sins. Embodied souls assimilate these kārmic forces, good or bad, according to their good or bad Yoga. (28)

Notes :—One should think that Āsravas are the channels for the influx of Karmas both virtuous and sinful. A virtuous man acquires forty-two merits and a vicious one gathers eighty-two kinds of evils. Virtue and vice are both causes of worldly bondage. The story of princes Pundarika and Kundarika well illustrates that salvation and bondage depend solely upon one's own Karma. Pundarika, finding asceticism too hard for him, resumed his regal authority and was thereby obliged to undergo countless rebirths.

આસ્રવભાવનાગત આસ્રવ:—

“ (આસ્રવ શબ્દનો અર્થ છે-કર્મને આવવાનાં દારો.) મન, વચન અને શરીરનો વ્યાપાર તે યોગ કહેવાય છે, અને તે કર્મબન્ધનનો હેતુભૂત હોવાથી ‘ આસ્રવ ’ કહેવાય છે. આ યોગ બે પ્રકારનો છે-શુભ અને અશુભ. શુભ યોગથી શુભ કર્મ અને અશુભ યોગથી અશુભ કર્મ બધાય છે. ”—૨૮

+ પ્રથમ પ્રકરણના ચૈદ્દમા શ્લોકના વિવરણમાં આસ્રવતત્ત્વ બતાવ્યું છે.

કર્મબન્ધે ઉદાહરણં દર્શયતિ—

યથામ્બુ ગૃહ્ણતિ હિ યાનપાત્રં છિદ્રૈસ્તથા ચેતન ઇષ કર્મ ।
યોગાઽઽસ્મરન્ઞૈરશુભૈઃ શુભૈર્વા નિર્યાત્યમુષ્મિન્ સતિ નો ભવાબ્ધેઃ
॥ ૨૯ ॥

As a vessel with holes admits water so the embodied soul attracts good or evil actions through the good or evil holes of the Yoga form. As long as this Āsrava (channels of Karma) prevails, nobody gets out of this phenomenal world. (29)

કર્મબન્ધમાં ઉદાહરણ—

“ જેવી રીતે, જહાઝમાં આસનાર યાનપાત્ર જે છિદ્રવાળું હોય, તે તે, છિદ્રો દ્વારા આવતા પાણીથી ભરાઈ જાય છે; એવી રીતે યોગરૂપ છિદ્રો વડે આવતાં કર્મોથી આત્મા ભરાઈ જાય છે. જહાઝી ભરાઈ ગયેલું યાનપાત્ર જેમ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે, તેમ કર્મોથી ભરાયેલો આત્મા સંસારસાગરમાં ડૂબી જાય છે. અતઃ આસ્રવની હૈયાતીમાં સંસાર-સાગરમાંથી બહાર નિકળવાનું નથી બની શકતું. ”—૨૯

સંવરતત્ત્વમ્, આસ્રવ-સંવરભાવનાં આદ્ય—

નિરોધનં યત્ પુનરાસ્રવાણાં તં સંવરં યોગિન ઋચિર્વાસઃ ।
વિભાવનાદાસ્રવ-સંવરસ્ય ભવાદુદાસીનતયા મનઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

The high-souled call the stopping of these channels of sins (Kārmic forces) Samvara. The reflections of Āsrava and Samvara bring on indifferent attitude of mind to worldly affairs. (30)

Notes :—One should reflect on the principles of Samvara as given in the previous notes on ‘ Nine

Categories '. The inflow of Karma should be checked through vows, right conduct and concentration. The story of Kundarika, who, being persuaded by his brother Pundarika, renounced the royal authority and possessions in his brother's favour and resolved to work off his Karma by asceticism and eventually gained Moksha by meditation, is given in the notes on greed and hypocrisy in the fourth chapter.

સંવર તત્ત્વ અને આસ્રવ-સંવર ભાવના—

આસ્રવોને (કર્મબંધનદારોને) અટકાવનાર જે આત્માને નિર્મલ પરિણામવિશેષ, તેને સંવર કહેવામાં આવે છે. આ આસ્રવ અને સંવર તરફ એકાગ્ર ભાવના કરવામાં આવે—યથાર્થ રીતે તે તત્ત્વોને ચિન્તવવામાં આવે, તો એથી મનની અંદર ખરેખર સંસારના ક્વેશોથી ઉદ્ધાસીનભાવ પ્રકટ થાય છે. ”—૩૦

નિર્જરાભાવના—

स्यात् कर्मणां निर्जरणं च निर्जरा द्विधा सकामेतरभेदतः पुनः ।
पाकः फलानामिव कर्मणामपि स्वतोऽप्युपायादपि सम्प्रजायते ॥३१॥

The removal of karmic forces is called Nirjarā. It is secured in two ways volitional or non-volitional. They (karmic forces) reach maturity of their own accord (like the fruits on the trees) or by the employment of expedients. (31)

Notes :—One must remember that as a human being he is exposed to innumerable temptations to perform sinful deeds and therefore he must raise his mind, withdrawing it from worldly attachments, by right knowledge, right belief accompanied with right conduct, by the practice of austerities and concentration.

નિર્જરા ભાવના—

“ કર્મોનું નિર્જરણ કરવું અર્થાત્ બધું કર્મોને આત્માથી હટાવવાં એને ‘ નિર્જરા ’ કહેવામાં આવી છે. આ નિર્જરા એ પ્રકારની છે— સકામા અને અકામા. ‘ મારાં કર્મોના ક્ષય થાયો ’ એવી લુહિપૂર્વક કરતાં તપશ્ચર્યા વગેરે અનુષ્ઠાનોથી કર્મોના જે ક્ષય થાય છે, તે સકામ-નિર્જરા છે, અને કર્મોના સ્થિતિકાળ પૂરા થતાં સ્વતઃ કર્મનું ખરી પડવું એ અકામ-નિર્જરા છે. + ”—૩૧

લોકભાવના—

રથાઽસ્તિ જૈવૈશ્વ જદૈશ્વ પૂર્ણો લોકોઽયમેવં પરિચિન્તનં યત્ ।
સા ભાવના લોકવિચારરૂપા મનોવશીકારફલપ્રધાના ॥ ૩૨ ॥

Reflection on this phenomenal world (as it appears to be or as it is) that it is full of animate and inanimate objects is Loka Bhāvanā (reflection on soul and matter). Such meditation is highly conducive to the subjugation of mind. (32)

Notes :—Lokabhāvanā means reflecting over the figure, form, materials and nature of the Universe, as laid down in the Jain scriptures. It includes reflection over the relation between the soul and matter and different forms, conditions of life, longevity in the celestial, middle and nether regions.

લોકભાવના—

“ જીવો અને જડપદાર્થોથી ભરેલો આ લોક જેવા પ્રદારનો છે, તેવા પ્રકારે તેને ચિંતવવો, એ લોકભાવના છે. ખીજી ભાવનાઓની જેમ આ ભાવનાનું ફળ પણ મનનો વશીકાર છે. ”—૩૨

+ ૨૪મ પ્રકરણના ચૈદમ શ્લોકની અંદર નિર્જરા તત્ત્વ ખતાવ્યું છે.

વ્યાખ્યા.

. લોકના ત્રણ વિભાગો પડે છે, જેને ત્રણ લોક અથવા ત્રણ જગત કહેવામાં આવે છે. તે છે—ઊર્ધ્વલોક, મધ્યલોક અને અધોલોક. લોકની આકૃતિ, કેડ ઉપર હાથ રાખી પગ પહોળા કરી ઉભા રહેલ પુરુષની આકૃતિના જેવી છે. પુરુષાકૃતિ લોકની કેડ નીચે સાત પૃથ્વીઓ છે. તેમાં પ્રથમ પૃથ્વીનો ઉપરિતન નવસો યોજન પ્રમાણુ લાગ છેડીને ખાદી બધો અધોભાગ ‘અધોલોક’ સમજવો. આ સાતે પૃથ્વીઓમાં પૂર્વજન્મોપાર્જિતપાપાત્માઓ (નારકીના જીવો) પાપકળ ભોગવે છે. પ્રથમ પૃથ્વીમાં ‘ભવનપતિ’ દેવતાઓ પણ વસે છે. એ ‘ભવનપતિ’ દેવતાઓ અધોલોકગત સમજવા. ‘વ્યન્તર’ દેવતાઓ પ્રથમ પૃથ્વીના ઉપરિતન (મધ્યમ લોકમાં ગણાતા) ભાગમાં વસે છે. પુરુષાકૃતિ લોકના નાભિ ભાગમાં મધ્યમ લોક છે. પ્રથમ પૃથ્વીનો ઉપરિતન નવસો યોજન પ્રમાણુ ભાગ પણ મધ્યમલોકમાં શામિલ છે. તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે મધ્યમ લોકમાં ગણાય છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપર રહેલા અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો મધ્યમ લોકમાં સમજવા. મધ્યમ લોકની ઉંચાઈ અઢારસો યોજન પ્રમાણુની છે. મધ્યમ લોકની ઉપર ઊર્ધ્વલોક આવે છે. બાર દેવલોક પુરુષાકૃતિ લોકના ઉરઃસ્થાનીય છે. જે વિમાનો પુરુષાકૃતિ લોકના ગ્રીવાસ્થાને છે, તે ‘ઐવેયક’ કહેવાય છે. તેની ઉપરનાં પાંચ વિમાનો સર્વોત્તમ હોવાથી ‘અનુત્તર વિમાન’ કહેવાય છે. તે પુરુષાકૃતિ લોકના મુખસ્થાનીય છે. તેની ઉપર બાર યોજને સિદ્ધિશિલા આવે છે. તે એક પ્રકારની પૃથ્વી છે. તે પુરુષાકૃતિ લોકના કપાળના સ્થાને છે. તેની ઉપર એક યોજનના અંતે લોકનો અંત આવે છે. જ્યોતિષ લોકના ઊર્ધ્વભાગથી લઈ લોકના અંત સુધી સર્વ ઊર્ધ્વભાગ ઊર્ધ્વલોક છે. બાર દેવલોક સુધી ઇન્દ્રસત્તારાખ્ય છે. ત્યાર પછી સર્વ અહમિન્દ્ર છે.

આ લોક જીવ અને જડ પદાર્થોથી અદૂર ભરેલો છે. રોયના અગ્ર જેટલો ભાગ પણ જડ-જીવોથી ખાદી નથી. આ લોક *કેવડો મોટો છે, એ કલ્પનામાં આવી શકે તેમ નથી. જેન

* અધોલોક નવસો યોજન ન્યૂન સાત રજજી પ્રમાણુ ઉંચો છે, ઊર્ધ્વલોક પણ નવસો યોજન ન્યૂન સાત રજજી પ્રમાણુ ઉંચો છે અને તિર્થંગલોક (મધ્યલોક) અઢારસો યોજન પ્રમાણુ ઉંચો છે. એ રીતે અનુર્ધ્વ-રજજી પ્રમાણુ લોક છે.

શાસ્ત્રકારો લોકના ચૈદ ભાગલા પાડે છે. એક એક ભાગલાનો 'રજ્જુ' શબ્દથી વ્યવહાર કરે છે. એક એક રજ્જુમાં સંખ્યાતીત યોજન પંસાર થાય છે. લોકની બહાર ચારે તરફ અલોક છે. અલોક એટલે કંઈજ નહિ. કંઈજ નહિ એટલે ફક્ત આકાશજ. અલોકનો અન્ત હોયજ નહિ. લોક એ અનન્ત અલોકનું અતિસૂક્ષ્મ મધ્યબિન્દુ^૧ છે.

સુખ અને દુઃખ, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, આનન્દ અને ખેદ એ બધું આ લોકમાંજ છે. આ એક રંગમંડપ છે, નાદ્યસ્થાન છે, જેની અંદર પ્રાણિઓ નવા નવા વેષો ધારણ કરી ખેડ-તંત્રમાશા હરવખત કર્યા કરે છે, અને જડ-જીવોની ગતિ તથા ચિત્રવિચિત્ર ધડપગાડ પ્રતિક્ષણ થતી રહે છે. કાષ્ઠ જીવ (મુક્તાત્માઓ સિવાય) દુઃખથી મુકત નથી.

† લોકનું સ્વરૂપ ધણુંજ ગંભીર અને બહુ વિસ્તૃત છે. એ તરફ દષ્ટિ કરતાં આપણને ધણુંજ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. લોકની વસ્તુસ્થિતિ તરફ વિચાર બાંધતાં, તે વિચારમાં રસ આવતાં મનની વિક્ષિપ્ત દશા દૂર થાય છે. મનને અન્યત્ર ભટકતું અટકાવવાને માટે આવા વિચારોની બહુજ અગત્ય રહે છે. લોકસ્વરૂપના વિશાળ ક્ષેત્રનો વિચાર કરતો આત્મા સ્થિરતા ઉપર આવી સમતાનો અનુભવ કરે છે. લોકના નવા નવા ભયંકર નાટ્યરંગો જોતાં સંસાર તરફ ઉદ્વેગવૃત્તિ ઉભી થાય છે અને સાધ્ય શોધવા તત્પર થવાય છે. લોકની વિચિત્ર લીલા તરફ વધુ દષ્ટિપ્રસાર થતાં સમગ્ર વિશ્વની નિઃસારતાનું પ્રતિભાન થાય છે અને પોતે દુઃખની સ્થિતિમાં મૂકાયેલો છે, એમ પોતાને સુસ્પષ્ટ અનુભવ

૧ “ દેશાદ્* ઇમુષ્માત્ પરતોડસ્યલોકઃ સ્વકુક્ષિકોળાકલિતત્રિલોકઃ ।

મુક્તૈકમુક્તાકળકુમ્ભગર્ભોપમઃ સમન્તાદપિ રિક્ત એવ ” ॥

(ક્ષેત્રલોકપ્રકાશના છેવટના શ્લોકના ઉપરનો શ્લોક.)

† લોકસ્વરૂપનું વિસ્તૃત વિવેચન વાંચવાના અભિલાષુકોએ ‘ યોગ-શાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશના ૧૦૩ માં શ્લોકથી ચાર શ્લોકોની વૃત્તિ, અથવા ‘ અજિતનાથચરિત્રમાં ભગવાનની દેશના જોધ જવી. બહુ વધારે વિસ્તાર + લોકપ્રકાશના ક્ષેત્રલોકમાંથી મળશે.

* મુક્તિસ્થાનાત્ ।

† ભગવાન હેમચંદ્રનું. + ઉપાધ્યાયવિનયવિનયજીકૃત.

થાય છે. આ અનુભવ થવાની સાથે ‘કર્મ’ પિશાચની આ બધી જળ છે’—
એ વાત એના સમજવામાં આવતાં કર્મબન્ધથી મુક્ત થવાનું અને
પરમાત્મભાવને વ્યક્ત કરવાનું સાધ્ય તેની દૃષ્ટિ સામે ખડું થાય છે.
આજ હેતુ માટે આ ભાવના કરવાનું મહર્ષિઓ ફરમાવે છે.

ધર્મભાવના—

जगत् समुद्धर्तुमनल्पदुःखपङ्कादहो ! कीदृश एष धर्मः ।

मादर्शि लोकोत्तरपूरुषैर्यत्सेवात आमोति महोदयत्वम् ॥ ૩૩ ॥

Dharmabhāvanā is the reflection on the grand religious truth contained in the following consideration. The high souled religious preceptors have propounded the grand truth for the extrication of the phenomenal world from the mire of terrible miseries whereby the elevation of the soul to the highest degree is secured.
(૩૩)

Notes :—Dharmabhāvanā is to reflect on the fundamental principles of religion. One should regulate his conduct with sublime notions of plain living and high thinking. His guiding principles in life should be universal love, friendship, piety, social service, mercy and sympathy for the poor and the needy. Moksha cannot be obtained without the practice of these virtues. He must have unflinching faith in the word of the Tirthankaras and the Jain scriptures. He must try to acquire three spiritual jewels, right knowledge, right faith and right conduct.

ધર્મભાવના—

“ અતિથોર દુઃખરૂપ કાદવમાંથી આ જગત્તા ઉદ્ધાર અર્થે પરમ પુરુષોએ અહા ! કેવો ધર્મ પ્રરૂપ્યો છે, કે જેની સેવાથી આત્મા મહોદયને પ્રાપ્ત કરે છે. ”—૩૩

दश लक्षणानि धर्मस्य—

शास्त्रे क्षमा मार्दवमार्जवं च शौचं च सत्यं *तपसंयमौ च ।

त्यागस्तथाऽकिञ्चनता तथैव ब्रह्मेति धर्मो दशधा बभाषे+ ॥३४॥

Scriptural religion is said to be tenfold—forbearance, tenderness, candour, purity, truth, austerity, restraint, renunciation, akinchanatva (propertylessness), and celibacy. (34)

धर्मानां दश लक्षणे—

“ शास्त्रेभां क्षमा, मार्दव, आर्जव, शौच, सत्य, तप, संयम, त्याग, अकिञ्चनता अने अलक्ष्यर्थे ये दश प्रकारनो धर्म इत्यो छे. ”-३४

बोधिभावना—

सङ्कलिष्टकर्मस्वबलीभवत्सु विशिष्टमेतन्नरजन्म लब्धम् ।

तत्राप्यहो ! तत्त्वविनिश्चयात्म-श्रीबोधिरत्नं बहुदुर्लभत्वम् ॥३५॥

This glorious human birth is secured when the terrible karmic forces are weakened. Even then it is very difficult to obtain Bodhi Ratna (the best power of discriminating right-knowledge, right conviction and right conduct) the nature of which is the realization of the highest truth. (Tattvas). (35)

Notes :—Bodhidurlabha bhāvanā is to reflect on the difficulty of acquiring human birth. It could be

* अकारान्तोऽप्यस्ति.

+ “ वृत्तिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धर्माद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ” ॥

(अनुसृति, १ दृष्टे अध्याय.)

acquired only by the weakening and destruction of terrible karmic forces. Having obtained human birth it is more difficult to cognize real truth. Every thing is easy of attainment but the three jewels, right faith, right knowledge and right conduct ; so one should try to pay proper attention to religion and make his human birth successful.

બેધિભાવના—

“ સંકિત્ત્વ કર્મેર્નિર્ગલ પડવાથી આ વિશિષ્ટ મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થયો છે. આટલી હદે પહોંચ્યા છતાં પણ યથાર્થતત્ત્વજ્ઞાનરૂપ બેધિ-રત્ન પ્રાપ્ત થયું એ બહુ દુર્લભ છે. ”—૩૫

ભાવના ઉપસંહરન તત્સાધ્યમુપશ્ચિયતિ—

પ્રતાપુશીભિઃ સ્વલુ ભાવનાભિઃ સુવાસિતાન્તઃકરણો મહાત્મા ।
મમત્વલુપ્તાકવિલુપ્તચમાનાં સામ્યશ્રિયં રક્ષિતુમીશ્વરઃ સ્યાત્ ॥૩૬॥

The great sage whose heart is well scented chiefly with these reflections becomes strong enough to preserve the glory of the equanimity from being seized by a plunderers in the form of human vanity. (36)

ભાવનાઓનું પરિણામ—

“ આવી ભાવનાઓથી સુવાસિત થયું છે અન્તઃકરણ જેનું, એવો મહાત્મા મમત્વરૂપ લૂટારાથી લૂટાતી સમતા-વૃદ્ધીને રક્ષણ કરવા સમર્થ થઈ શકે છે. ”—૩૬

ભાવાર્થ. આ ભાવનાઓથી જ્યારે નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારેજ વૈરાગ્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે; અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયેથીજ સમતાનો કિરણો ખીલવા માંડે છે.

ચોગાચાર્યો વૈરાગ્યના એ ભેદો પાડે છે—અપર વૈરાગ્ય અને પરવૈરાગ્ય. અપર વૈરાગ્યના ચાર પ્રકારે પાડવામાં આવ્યા છે—યત્નમાનસંજ્ઞા, વ્યતિરેક-સંજ્ઞા, એકેન્દ્રિયસંજ્ઞા અને વશીકારસંજ્ઞા. રાગાદિ દોષોને પકાવવા માટે લવપ્રપંચનું વૈગુણ્ય જોવા તરફ જે પ્રયત્ન, તે ‘યત્નમાનસંજ્ઞા’ વૈરાગ્ય છે. પોતાના રાગદ્વેષાદિ દોષો ક્યાં સુધી પાકી ગયા છે, એ વિષેનું પૃથક્કરણ કરવું એ ‘વ્યતિરેકસંજ્ઞા’ વૈરાગ્ય છે. કેવલ મનની અંદર તૃષ્ણાનું એવું અવસ્થાન હોય, કે જેથી ઇન્દ્રિયો ક્ષુભિત ન થાય, આવી જે માનસિક ઉત્ક્રાંતિ સ્થિતિ એને ‘એકેન્દ્રિયસંજ્ઞા’ વૈરાગ્ય કહે છે. વિષયતૃષ્ણારહિત જ્ઞાનપ્રસાદરૂપ ચિત્તવૃત્તિ એ ‘વશીકારસંજ્ઞા’ વૈરાગ્ય છે.

આ અપરવૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી પરવૈરાગ્ય મેળવાય છે. વિષય-વૈતૃષ્ણ્ય એ અપર વૈરાગ્ય છે, જ્યારે ગુણવૈતૃષ્ણ્ય એ પરવૈરાગ્ય છે. ગુણો એટલે ધ્યાન-સમાધિદ્વારા પ્રકટ થયેલી લબ્ધ્યાદિ શક્તિઓ ઉપર વિતૃષ્ણ્ય થવું, એ પરવૈરાગ્ય છે.

વૈરાગ્ય તરફ વિચારદષ્ટિ મૂકતાં તેના ત્રણ ભેદો પણ જોઈ શકાય છે—દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય, મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય. અન-પાન તથા કાંચન-કમિની વગેરે સ્વાભીજૃ વિષયો નહિ પ્રાપ્ત થતાં સંસાર ઉપર જે ઉદ્વેગ આવે છે, તે દુઃખગર્ભ વૈરાગ્ય છે. આવા વૈરાગ્યથી જેઓ દીક્ષા લે છે, તેઓ ઇષ્ટ વિષયોની પ્રાપ્તિ થતાં આસ્ત્ર-ધર્મથી પતિત થઈ જાય છે. સંસારના ભોગો નહિ મળવાના કારણ-માત્રથી જેઓને સંસાર તરફ અકળામણુ આવી છે, તેઓ દીક્ષા લીધા પછી પણ ભોગોનેજ શોધના ફેરે છે, અને ભોગો મળતાં પોતાના સંયમ ઉપર છુરી ફેરવે છે. પ્રસ્તુત વૈરાગ્યથી સાધુ થનારાઓ શાન્તિમય સિદ્ધાન્ત-સ્વાધ્યાય તરફ ઉલ્લસ નહિ કરતાં વૈદક-જ્યોતિષ-ના પ્રયોગો તરફ અધિક લક્ષ્ય રાખે છે; અને એ વિદ્યાઓને પૈદ્ધશિક આનંદનું સાધન બનાવી તેમાં મરત રહે છે. આવા સાધુઓ (!) મૂઢ-સ્થેથી પણ નીચા છે. “ધરમાં રોટલા પૂરા ખાવા મળતા નથી, જ્યારે દીક્ષિત અવસ્થામાં માલમિષ્ટાન્ન મળે છે, માટે દીક્ષા લેવી સારી છે.” આવા પરિણામ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ છે. આ વૈરાગ્ય સાથે આત્મશ્રેયનો સંબંધ નથી.

કુશાસ્ત્રોના અભ્યાસથી સંસારની નિર્ગુણતાનો અનુભવ થતા નથી.

વૈરાગ્ય ઉદ્ભવે છે, તે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. આ વૈરાગ્યમાં જે કે આત્મશ્રેયની આકાંક્ષાનો સંબંધ રહેલો છે, છતાં તે વૈરાગ્ય અજ્ઞાનવૃત્તિની સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાથી 'મોહગર્ભિત' કહેવાય છે. જે વૈરાગ્યથી આત્મશ્રેય:સાધક માર્ગ ન પ્રાપ્ત થતાં વિપરીત માર્ગ પ્રાપ્ત થાય, તે વૈરાગ્યને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે. આ વૈરાગ્યથી આત્મશ્રેય માટે નિકળેલાઓ પોતાના ઉદ્દેશને સાધી શકતા નથી. શી રીતે સાધી શકે ? ઉત્તર દિશા તરફના ગામ જવા માટે નિકળેલો દક્ષિણ દિશા તરફ ગમન કરે, તો તે શું ઇચ્છિત ગામને પહોંચી શકે ખરો ? એજ પ્રમાણે જે વૈરાગ્યથી, આત્મશ્રેય માટે આત્મશ્રેય:સાધક માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ ન થતાં તેથી ઉલટેજ માર્ગે પ્રવૃત્તિ થાય, તો તે વૈરાગ્ય મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય સમજવો.

યથાર્થતત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક જે વૈરાગ્ય, સંસારથી તાત્ત્વિક ઉદ્દેગ ઉત્પન્ન કરી આત્મકલ્યાણના ઉચ્ચ માર્ગે દોરે છે, તેને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે. આજ વૈરાગ્ય વાસ્તવિક વૈરાગ્ય છે. આનાથીજ આત્મોન્નતિનો માર્ગ સિદ્ધ કરી શકાય છે. ઉપર કહેલ જે વૈરાગ્યો (દુઃખગર્ભ અને મોહગર્ભ) નામમાત્રથી વૈરાગ્ય છે, એનાથી પારમાર્થિક સિદ્ધિ થવાનો સંભવ નથી. દુઃખગર્ભવૈરાગ્યનું ઉપર બતાવેલ સ્વરૂપ જેતાં આપણને તેના તરફ ધૂણા ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહિ, પરંતુ ખીજ રીતે જોઈએ કે એક ભૂખમરા માણસે ખાવા પીવાની લાલચથી દીક્ષા લીધી, પણ દીક્ષાગ્રહણ પછી સંસર્ગીત: તેના હૃદયમાં સદ્વિચારોનું સંક્રમણ થાય અને ધર્મ પ્રત્યે બહુમાન ઉદ્ભવે, તો તે પોતાના આત્માની મિદ્ધિ બરાબર સાધી શકે તેમ છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે દુઃખગર્ભ વૈરાગ્યથી દીક્ષા લેનારાઓમાંથી એવા પણ નિકળે છે કે જેઓને દીક્ષિત થયા પછી જ્ઞાનગર્ભવૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. + જેઓ દારિદ્ર્યના સંતાપથી દુઃખી છે અને એથી એમ સમજીને, કે ' આ દુઃખ વેડ્યા કરતાં સંસાર છોડી સાધુ થવું સારું ' કે જેથી જ તે લવ સુધારી શકાય " - ગૃહવાસ છોડી સાધુ થાય છે, તેઓનો તે વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત કહી શકાય નહિ, કારણ કે તેઓને ' સાધુ ' થવાનો ઉદ્દેશ પૌદ્ગલિક આનન્દ ઉઠાવવાનો નથી,

+ જૈનકથાસાહિત્યમાં સંપ્રતિરાજની પૂર્વલવની લિખારી અવસ્થાનું ઉદાહરણ અત્રે યાદ કરી જવું.

પરંતુ તેઓનું દીક્ષાગ્રહણ એમ સમજીને છે કે—“ સંસારમાં આજીવિકા માટે આટલાં કષ્ટો સહન કરવાં, એ કરતાં દીક્ષાવ્રતનું કષ્ટ શું ખોટું કે જેથી ભવાન્તરમાં પણ લાભ મળી શકે ! ” આવી સમજણવાળા આરિતક મુમુક્ષુ માણસો જો કે દારિદ્ર્યથી સંતપ્ત થઈને દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, છતાં પણ તેઓનો તે વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત માની શકાય નહિ.

મોક્ષ મેળવવાની અભિલાષાએ જેઓ સંસારથી વિરક્ત થયા છે, પણ મુક્તિના ખરા માર્ગે પ્રવૃત્તિ ન કરતાં મિથ્યાજ્ઞાનવશાત્ ઉલટે માર્ગે કાયકલેશ માત્ર સહન કરે છે, તેઓ મોહગર્ભિત-વૈરાગ્યવાળાજ છે, એમ આપણે ઉપર જોયું; પરંતુ એ મોહગર્ભિત-વૈરાગ્યવાળાજ જો કદાગ્રહનો ત્યાગ કરીને મધ્યસ્થભાવમાં વિશ્રાન્ત થાય, રથૂવ્યબુદ્ધિ અનુસાર થયેલી પોતાની સમજણમાં દુરાગ્રહ નહિ રાખતાં ઉચ્ચ તત્ત્વોના જિજ્ઞાસુ અને તથા સર્વ જીવો તરફ પ્રશમવૃત્તિ ધારણ કરે અને ઈષ્ટ-અનિષ્ટનાં દ્વન્દ્વોના આધાતથી ચલાયમાન નહિ થતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય કરવાના પોતાના ઉદ્દેશમાં બદ્ધપ્રયત્ન રહે, તો તેઓને જ્ઞાનગર્ભ-વૈરાગ્યનો માર્ગ મુક્તિ છે. એવીને એવી મધ્યસ્થસ્થિતિમાં આગળ વધતાં બહુ ઉંચા પ્રકારનો જ્ઞાનગર્ભ-વૈરાગ્ય મેળવવા તેઓ ભાગ્યશાળી થઈ શકે છે અને એ દ્વારા એઓનો આત્મા મુક્ત થઈ જાય છે. ત્યારેજ યશોવિજયોપાધ્યાય અધ્યાત્મસારમાં કહે છે કે—

“ ભગ્વલિહ્વાદિસિદ્ધાન્તામાધારઃસમેતે વ હિ ।

રત્નત્રયફલપ્રાપ્તેયથા સ્યાદ્ ભાવજૈનતા ” ॥

(ત્રીજો પ્રાન્ય પૃ ૭ મો શ્લોક)

અર્થાત્—અન્યલિંગમાં જે સિદ્ધ થવાનું શાસ્ત્રોમાં ફરમાવ્યું છે, તે અન્યલિંગસિદ્ધ થવાનો આધાર સમતા ઉપર છે. આ સમતાથી (ગુણાનુસારસંયુક્ત માધ્યસ્થભાવથી) સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર-રૂપ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થતાં એઓ (અન્યલિંગવર્તીઓ) ભાવજૈનપણાને પ્રાપ્ત કરે છે.

જૈનલિંગમાં વર્તનાર પણ જો દુરાગ્રહસુકા હોય અને ગુણોના ગુણો તરફ ઈર્ષ્યાસ્વભાવવાળો હોય, તો સમજવું જોઈએ કે તેને રત્નત્રયીનું સાધન મળ્યુંજ નથી. કલ્યાણના ક્ષેત્રમાં ગુણપૂર્ણસમેત સમભાવ.

વૃત્તિનું એકચ્છત્ર સામ્રાજ્ય છે. એના સહભાવમાં રત્નત્રયની સિદ્ધિ અને એના અસહભાવમાં રત્નત્રયનો અભાવ, આ એક અકાટ્ય નિયમ છે.

સમત્વફલમુપદર્શયતિ—

ધ્યાનં સમાલમ્બ્ય સમત્વમાશ્રયેત્ સામ્યં વિના તત્ર કૃતે વિદમ્બના ।
આત્મપ્રબોધેન ચ કર્મસંક્ષયો ધ્યાનેન સાધ્યઃ સ ચ, તત્ પરં હિતમ્ ॥
॥ ૩૭ ॥

Concentration is well secured by resorting to equanimity and without this calmness meditation is ridiculous. The awakening of the knowledge of Self brings on the destruction of Karmic forces and is achieved by contemplation and therefore concentration is highly beneficial. (37)

સમતાનું સાધ્ય—

“ સમતાને અવલંબીને ધ્યાન કરાય છે. સમતાની હદ સુધી પહોંચ્યા વગર જે ધ્યાન કરવામાં આવે, તો તેમાં વિડંબના સહવી પડે છે. જે આત્મપ્રબોધની જાગૃતિ ઉપર ક્રમેનો ક્ષય આધાર રાખે છે, તે આત્મપ્રબોધ ધ્યાનથી સાધી શકાય છે. માટે ધ્યાન એ આત્માનું સહુથી ઉચ્ચ નંબરનું હિત છે.”—૩૭

સમત્વ-ધ્યાનયોરિતરેતરાનુગ્રાહકત્વમાબેદયતિ—

ધ્યાનં સમત્વેન વિના ભવેન્ન સામ્યં વિના ધ્યાનમપિ સ્ફુરેન્ન ।
પરસ્પરાપેક્ષણતસ્તતસ્તદ્ દ્વયં ભવેત્ સુસ્થિરતાવિશિષ્ટમ્ ॥ ૩૮ ॥

Steadiness in concentration is not attained without calmness, and equanimity is not secured without concentration. Both being interdependent one renders the other steady and *vice versa*. (38)

સમતા અને ધ્યાનની પરસ્પર અનુગ્રાહકતા—

“ વસ્તુસ્થિતિ એમ છે કે-જેમ સમતા વિના ધ્યાન થઈ શકતું નથી, તેમ ધ્યાન વિના સમતા પણ પરાકાષ્ટા ઉપર પહોંચી શકતી નથી. આથી એ બંને (સમતા અને ધ્યાન) એક બીજાની સહાયતાથી સુદૃઢ બને છે. ”—૩૮

ભાવાર્થ. જે કે ધ્યાન પણ સમતારૂપજ છે, પરંતુ વિશિષ્ટતર સમતાને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. ધ્યાનરૂપતાને યોગ્ય અવ્યયમાન સમતા, સમતા છે, અને તે, વિશિષ્ટતર અવસ્થા ઉપર પ્રાપ્ત થતાં ધ્યાન કહેવાય છે. અહીં શંકા થઈ શકે છે કે-સામ્ય વિના ધ્યાન ન થાય અને ધ્યાન વિના સામ્ય ન થાય, એમ કહેવામાં ‘અન્યોન્યાશ્રય’ દોષ શું નથી પ્રાપ્ત થતો ? પરંતુ હકીકત એમ છે કે- સામ્ય વગર ધ્યાન ન થાય એ નકકી વાત છે; ધ્યાન વગર સમતા તો હોઈ શકે છે, કિન્તુ સમતાની પરાકાષ્ટા ધ્યાન વગર પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. સામ્યથી ધ્યાનનો આરંભ થાય છે અને ધ્યાનથી સમતાની પરિવૃદ્ધિ થાય છે. અમુક હદ સુધીની સમતા ધ્યાનની પૂર્વે હોવીજ જોઈએ. એ સમતાને ધ્યાનમાં વ્યાપારિત ન કરવાથી તે કટાઈ જાય છે અને ધ્યાનમાં વ્યાપારિત કરવાથી તેનો પ્રકર્ષ થાય છે. આમ પ્રકર્ષને પામેલી સમતાને પુનઃ ધ્યાનમાં વ્યાપારિત કરવાથી ધ્યાનનો પ્રકર્ષ મેળવાય છે. આવી રીતે એ બંનેનો (સમતા અને ધ્યાનનો) પ્રકર્ષ એક બીજાને અવલમ્બિત છે. જેમ વિજ્ઞાનયુક્તિ પ્રયોગક્રિયામાં જોડવાથી તે વિજ્ઞાન વધારે ખીસે છે, અને એથી વળી પ્રયોગક્રિયામાં વધારે કુશળતા મેળવાય છે; તેમ પ્રકૃતમાં સમજી લેવું. એજ માટે યશોવિજયોપાધ્યાય ૧૮ મી દ્વાત્રિશિકાના ૨૩ મા શ્લોકની વૃત્તિમાં લખે છે કે—

“ નચૈવમન્યોન્યાશ્રયઃ, અપ્રકૃષ્ટયોસ્તયોર્મિથ ઉત્કૃષ્ટયોર્હેતુત્વાત્ । સામાન્યત્ત્વં ક્ષયોપશમમેદસ્યૈવ હેતુત્વાત્ ” ।

અર્થાત્ અપ્રકૃષ્ટ એવા તે બંને (સમતા અને ધ્યાન) પરસ્પર એક બીજાને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવાનાં સાધન છે. સામાન્ય રીતે એ બંનેનો હેતુ ક્ષયોપશમવિશેષજ છે. તાત્પર્ય એ છે કે- કાંઈ એ ચીજને પોતાની

ઉત્પત્તિમાં પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષા રાખે, તો તે ‘અન્યોન્યાશ્રય’ દોષ કહેવાય. પરંતુ બંને ચીજોને પરસ્પર-એક બીજાની ઉન્નતિ કરવામાં સાધનભૂત થવું, એ તો બેશક અનવાજોગ છે.

જગવાનું હિમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશના ૧૧૪ માં શ્લોકની વૃત્તિમાં લખે છે કે—

“ સામ્યમન્તરેણ ધ્યાતં ન ભવત્યેવ, ધ્યાનં તુ વિના સામ્યં ભવદપિ નિષ્પ્ર-
કર્મ્યં ન ભવતિ, इत्यन्योन्याश्रयदोषाभावः । एवं च सति द्वयमन्योन्यहेतुत्वेना-
वतिष्ठते ” ।

અર્થ—સામ્ય વગર ધ્યાન થાયજ નહિ, અને ધ્યાન વગર સામ્યનો સંભવ હોવા છતાં પણ નિષ્પ્રકરૂપ રીતે સંભવ હોઈ શકતો નથી. એજ માટે એ બંનેને અન્યોન્યાકારણ તરીકે કહેવામાં આવ્યાં છે; અને અત્યેવ ‘અન્યોન્યાશ્રય’ દોષનો અવકાશ નથી.

ધ્યાનમેવ સ્તુવન્ પ્રકરણં પૂર્ણયતિ—

અતિદારુણપાપભારિણોઽ

પ્યમુના ધ્વસ્તસમસ્તકર્મકાઃ ।

પરમત્મદશાં પ્રપેદિરે

પરમાધ્યાત્મમિદં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૩૯ ॥

The embodied souls though they are encumbered with terrible sins have attained to the highest state of bliss (freedom) by the destruction of all Kārmic forces. The wise persons have called it the highest condition for the realization of truth. (39)

મકરંધસમાપ્તિ—

“ અતિદારુણ પાપોના બોળથી નીચા નમી ગયેલાઓ પણ જ્યારે ધ્યાનની હદ તરફ અભિમુખ થયા અને ધ્યાનસ્થિર બન્યા, ત્યારે તેઓ પણ તે ધ્યાનના બળથી સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરી પરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત થયા. અહા ! ખરેખર ધ્યાન એ અધ્યાત્મની ઉચ્ચ કોટીની વસ્તુ છે. ”—૩૬

*	*	*	*
*	*	*	
*	*	*	*
*	*	*	*

ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મનઃશુદ્ધિ, સમતા, મમતાનિરાસ અને જાવનાઓ એટલી બાળતો આ પાંચમ પ્રકરણમાં જોઇ; અને એ સમગ્ર શક્યા કે કથાયોનો રોધ કરવા માટે ઇન્દ્રિયનિગ્રહની અગત્ય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ માટે મનઃશુદ્ધિની આવશ્યકતા અને મનઃશુદ્ધિને માટે જાવનાઓથી મમતાનિરાસ દ્વારા સમતાની જરૂર છે; વળી એ પણ જણાવ્યું કે ધ્યાનની સાથે સમતાનો અતિઘનિષ્ઠ સંબન્ધ છે. હવે આપણે યોગ અથવા ધ્યાન જોવાનું રહે છે, કે જે આત્માની છેવટની ઉચ્ચસ્થિતિ છે. એને માટે છઠ્ઠા પ્રકરણમાં પ્રવેશ કરીએ.

षष्ठ-प्रकरणम् ।

ध्यानसिद्धिः ।

SIXTH CHAPTER.

Success in Concentration.

(Shlokas 37)

Having taken a cursory view of Yamas, Niyamas, Āsanās, Prāṇāyāma, Pratyāhāra, Dhāraṇā and the means for getting mastery over them, the training in concentration deserves special attention as it is the direct means for the attainment of Moksha. Moksha could be attained by the complete destruction of Kārmic forces, i. e., by the process of Samvara and Nirjara. The Soul is constitutionally free and potentially divine. Its natural purity is defiled by the influx of Kārmic forces, good or bad. These forces are required to be checked and destroyed by Samvara and Nirjara. To achieve this object physical organs and mental sensations should be subdued. This could be achieved by bringing control over mind, body and speech, by observing rules of conduct, twelve vows,

five careful attitudes and ten elevating spiritual duties, by cogitating over the fleeting nature of the worldly objects and the chief purpose of life as embodied in twelve reflections, by enduring all kinds of troubles and hardships and by austerities, &c. It is needless to repeat their description as they are described heretofore. Austerities are classified into external and internal. Internal austerity includes Dhyāna which is highly efficacious in loosening and dispersing the nervous threads and removing veils of Karma over the effulgence of pure Light. It is therefore essential to treat briefly the several aspects of Dhyāna comprising capacities of the aspirant after Moksha, hindrances, helping factors, methods, and results, Sanyama (subdual of sense organs and passions, control of speech, mind and body, rigid observance of full vows, the act of looking upon the souls of others similar to his soul, capacity to bear hardships, troubles and tortures, and eager aspiration for Moksha), subdual of passions, sensual lusts and desires, dis-attachment and renunciation, balancing quietude, com-
passion, object of joyful reverence, rocklike firmness, complete withdrawal from worldly ties and association, well-regulated intelligence and wisdom are the capacities necessary for the aspirant after Immortality and Bliss, as gleaned from Bhagavān Hemchandrāchārya's Yogashāstra and from Jain Drashti Yoga.

Exhaustion, disgust, misconceptions, illusions, mental aberrations, want of fixity of attention, addiction to certain religious rites, ignoring further spiritual

progress, wilful performance of non-prescribed rituals and dogmatic renunciations of religious rites as worthless are hindrances to the practice of Yoga.

Bhagavān Pātanjali enumerates sickness, languor, doubt, carelessness, laziness, addicting to objects of sense, erroneous perceptions, failure to attain any stage of abstraction and instability as obstacles to be removed by the Yoga-aspirant.

These hindrances grow into habits or rather become fields for the accumulations of the latent deposits of Karma and thereby propagate the Cycle of Births.

Helping factors of the spiritual progress :—

Pranidhān signifies the practice of performing religious rites with scrupulous care. Compassion, charity and benevolence are its chief traits. Pravritti means progressive activity in spiritual development for reaching the final goal with steady and unwavering application of the mind on the subject taken in hand.

Vighnajaya means removal of the obstacles in the form of external obstructions of nature, internal diseases and subreptions (Mithyātva).

Siddhi signifies pious merits acquired through Tattva study and eventual attainment of intuitional knowledge with the feeling of universal love and sympathy and humility.

Vinimaya connotes high sentiments and activity

for imparting and spreading religious instructions to all beings for their spiritual rise.

The above five factors are an unfailing proof of the spiritual progress.

Thus equipped with high sentiments of the universal love, fleeting nature of Samsāra, the working of the inexorable law of Karma and short duration of relationship the aspirant after practices of Yoga advances further on the spiritual path.

The following types of Dhyāna-Yoga are with reference to the objects to be contemplated : Ārta Raudra, Dhāraṇā and Shukla. Their subdivisions are explained in notes on Dhyāna in Chapter III. For details standard works as Yoga-Shāstra, Jñānārṇava Yogadrashti Samuccaya and Jaindrashtiyoga(Gujarati) may be usefully referred to.

If the practice of Yoga is carried on with righteous conduct, exalted renunciation, unbroken continuance, scrupulous care and attention and discriminating and vigilance, the aspirant after Moksha is sure to achieve success in reaching the final goal.

Success to be achieved is in the inverse ratio of the mind wandering in wrong direction in the form of temptations, lusts, passions, desires, &c.. A successful Yogi, if allured by Siddhis (powers), misapplies them, he is sure to fall down. The aspirant must clearly understand the ideal which he wishes to realise in his own Self. So it is highly essential to work with scrupulous care in the spiritual realm.

योगं द्विधा विभजन् प्रथमविभागं क्रियायोगं लक्षयति—

स्यात् ज्ञानयोगोऽथ च कर्मयोग आवश्यकोऽऽचार इह द्वितीयः ।
शारीरिकस्पर्शकर्मरूपः स कर्मयोगः श्रुमातनोति ॥ १ ॥

Yoga is also divided into two parts, namely (1) Yoga pertaining to knowledge and (2) Yoga pertaining to actions. The second kind of Yoga, i. e., Karmayoga is the necessary performance of daily religious rites. This Karmayoga consisting of the bodily activity produces beneficial results. (1)

Notes :—Jñāna Yoga is the path of the realization of Self through knowledge. The nature of the Supreme Spirit lying obscured in the heart of every living being, transitory state of the objects of senses, fundamental categories, six substances (Dravyas), three jewels, i. e. right faith, right knowledge and right conduct, the inexorable law of Karma and the doctrine of many points of view are described in the crowning teachings of Tirthankaras. This knowledge, when acquired, removes all doubts and misconceptions. It could be attained only by strong concentration on knowledge. The final end of the practice of Yoga is to enable the soul to realize its own nature. Jñāna-Yoga and Kriyā-Yoga both together would enable the Soul to achieve this goal. Kriya Yoga signifies the observance of vows, daily religious activities, careful attitudes, restraints, purified conduct Dhyāna (contemplation), &c.. These two practices are so blended together that they are pursued on together.

At times one becomes predominant and the other becomes subordinate.

યોગના પ્રકારો—

“ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ એ રીતે પણ યોગના ભાગો પડી શકે છે. તેમાં ‘ કર્મયોગ ’ આવશ્યક આચારને (અવશ્ય કરવા લાયક ક્રિયાને) કહે છે. શારીરિકપ્રવૃત્તિરૂપ આ ‘ કર્મયોગ ’ પુણ્યફળને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ”—૧

વ્યાખ્યા.

પ્રથમ ક્રિયાયોગનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરત દરેક યોગાચાર્યો સ્વીકારે છે. આ ગ્રન્થનું ખીન્નું પ્રકરણ આખું ‘ ક્રિયાયોગ ’ ઉપરજ છે. દરેક માણસે પોતાની હદ વિચારીને તદ્દનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. યોગ્યતા મેળાવ્યા સિવાય જીર્ણ ઉદ્યમ કરવામાં લાભને બદલે નુકસાનજ અનુભવાય છે. આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં આલસ્ય-પ્રમાદનો ત્યાગ કરી વીર્યસ્ફૂરણ કરવાની જરૂર રહે છે. શરીર ઉપર મોહ ધરાવનારા-શરીર પર પડતા સાધારણ કષ્ટને સમનાપૂર્વક નહિ સહન કરી શકનારા ક્રિયાયોગને સાધી શકતા નથી. ક્રિયાયોગ એ ખરેખર એક પ્રકારની કસરત છે. એનાથી આધ્યાત્મિક જીવનને બહુ પુષ્ટિ મળે છે.

શાસ્ત્રકારોએ જેવા પ્રકારનો ક્રિયામાર્ગ બતાવ્યો છે, તે પ્રકારે તે ક્રિયાઓમાં બરાબર પ્રવૃત્તિ કરવી, એને ‘ ક્રિયાયોગ ’ કહેવામાં આવે છે. ક્રિયાયોગમાં મુખ્યત્વે ત્રણ બાબતો સમજવાની છે-ઈશ્વરપૂજન, ગુરુ-પૂજન અને આવશ્યક.

ઈશ્વરપૂજન ઈશ્વરપૂજનને માટે ખીન્ન પ્રકરણમાં વિવરણ આપ્યું છે. શાસ્ત્રોક્તિવિસિંહિત પ્રભુપૂજ એ ક્રિયાયોગનો પ્રથમ વિભાગ છે. જૈનશાસ્ત્રકારો પૂજના, દ્રવ્યપૂજ અને ભાવપૂજ-એમ બે વિભાગો પાડે છે. દ્રવ્યપૂજમાં પ્રભુમૂર્તિસમન્ધી જલપ્રક્ષાલન, ચન્દનપૂજન આદિનો સમાવેશ થાય છે, અને ભાવપૂજમાં ફક્ત પ્રભુચિન્તન અને આત્મભાવનાનું સ્થાન છે.

પ્રથમતઃ પ્રભુમંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં પાંચ અભિગમો સાચવવાનું શાસ્ત્રકારો જણાવે છે—૧ સચિત્તવસ્તુનો ત્યાગ, ૨ અચિત્તવસ્તુનો ત્યાગ, ૩ એક વસ્તુનું ઉત્તરાસંગ, ૪ પ્રભુસમક્ષ પહોંચતાં મસ્તક ઉપર હસ્તાંજલિ અને ૫ મનની એકાગ્રતા.

સચિત્તવસ્તુના ત્યાગની અંદર એટલું વિશેષ સમજી રાખવું કે ખોરાકમાં લેવાની કેાઈ પણ વસ્તુ પ્રભુમંદિરમાં લઈ જવી ન જોઈએ. બાકી પ્રભુપૂજાનમિત્ત જળ-પુષ્પ-ફલાદિ વસ્તુઓ લઈ જવા માટે નિષેધ નથી. અચિત્તવસ્તુઓનો ત્યાગ એટલે મોજડી, મોજાં, છત્ર, છત્રી, ચામર, મુકુટ, છરી, તરવાર વગેરે ચીજો મંદિરમાં પેસતાં બહાર મૂકવાની છે.^૧

ઉપર્યુક્ત અભિગમો સાચવી પ્રભુમંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં પ્રથમ અગ્રદ્વારે ‘ નિસીહી ’ એમ ત્રણ વખત બોલવું. ‘ નિસીહી ’નું સંસ્કૃત રૂપ ‘ નૈષેધિકી ’ થાય છે. અગ્રદ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં ગૃહવ્યાપારનો નિષેધ થાય છે, એ સ્મરણમાં રહેવા માટે એ શબ્દ બોલવામાં આવે છે. ત્યાર પછી પ્રભુની જમણી બાજુથી ત્રણ પ્રદક્ષિણા * ફરી રંગમંડપમાં પ્રવેશ

૧ ભગવતીસૂત્રમાં પાંચ અભિગમો આ સૂત્રથી બતાવ્યા છે—

“ સચિત્તાણં દ્વ્વાણં વિડસરણયા, અચિત્તાણં દ્વ્વાણં વિડસરણયા. ઇગ્લસાહિણં ઉત્તરાસંગકરણેણં ચક્ષુષાસે અંજલિપગદ્દેણં મળસો ઇગતીભાવકરણેણં ” ।

આની અંદર ‘ અચિત્તાણં દ્વ્વાણં વિડસરણયા ’—એ પાઠને બદલે ‘ અચિત્તાણં દ્વ્વાણં અવિડસરણયા ’—એવો ઉલટો પણ પાઠ મળે છે. બંને પાઠોનો અર્થ એક બીજાથી ઉલટો છે. પ્રથમ પાઠનો અર્થ—‘ અચિત્તવસ્તુઓ મૂકીને ’ એવો થાય છે, બ્યારે બીજા પાઠનો અર્થ—‘ અચિત્તવસ્તુઓને નહિ મૂકીને ’ એવો થાય છે; પરંતુ એ બંને પાઠો સંગત થાય છે. એમાં પ્રથમ પાઠનો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે અને જોઈ શકીયો છે. બીજા પાઠનો અર્થ—‘ અચિત્તવસ્તુઓ નહિ મૂકીને ’ એમ જે થાય છે, તેનો તાત્પર્યાર્થ એજ છે કે—શરીરપર પેહેરેલા અલંકારો પ્રભુમંદિરમાં જતાં લજવાના હોય નહિ.

* પ્રદક્ષિણા આપવી એ પ્રભુનું બહુમાન છે. ભવબ્રમણ મટાડવાનું

કરતાં ભગવાનનું મુખ જોઇ ' નમો જિનાગ ' એ વાક્યોન્યારણપૂર્વક અને ભગવંત્રણામપૂર્વક ખીજી ' નિસીદી ' કહેવી. ત્યાર બાદ દ્રવ્યપૂજા કર્યા પછી ભાવપૂજાનો પ્રારંભ કરતાં ત્રીજી ' નિસીદી ' કહેવી. પહેલી નિસીદીથી ગૃહવ્યાપારનો ત્યાગ, ખીજી નિસીદીથી પ્રભુમંદિરસંબંધી કાર્ય-પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ x અને ત્રીજી નિસીદીથી દ્રવ્યપૂજાવિષયક ક્રિયાનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ ભગવાનને ત્રણ વાર પ્રણામ કરીને* પછી પૂજાનો પ્રારંભ કરવો. પ્રથમ દ્રવ્યપૂજામાં પ્રભુને જલાભિષેક^૧ કરવો. પછી લુગ-

ભાગ-સૂચન છે અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રતનત્રયની આરાધના^૨ છે. પ્રદક્ષિણા દેતાં ચિત્ત કે નજર આડી અવળી રાખવી નહિ. જીવયતના તરફ પૂરો ખ્યાલ રાખવો.

x રંગમંડપમાં પ્રવેશ કર્યા પછી મંદિરસંબંધી વ્યાપાર વર્ણ દેવો જોઇએ, પ્રભુની દ્રવ્ય-ભાવ પૂજા સિવાય અન્ય કાર્ય કરવાનું હોયજ નહિ. કદાચ મંદિરસંબંધી કોઇ કાર્યની કર્તવ્યતા તે સમયે લક્ષ ઉપર આવે, તો રંગમંડપની બહાર જઇને તે કાર્ય કરવું યા કરાવવું, પણ અંદર રહી તે વિષયનો હુકમ આપવો નહિ.

* પુરૂષે પ્રભુની જમણી બાજુએ અને સ્ત્રીએ પ્રભુની ડાબી બાજુએ ઉભા રહી પ્રભુનાં દર્શન કરવાં. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર—

“ દાહિણ-વામંગઠિઓ નર-નારીગણોભિવંદણ દેવે ” ।

(પ્રથમ દ્વાર)

ચૈત્યવન્દનાદિ વખતે પણ આજ દિશાવિભાગ સમજવો.

૧ પ્રભુપૂજાનિમિત્તે ન્હાવું તે વિવેકયુક્ત હોવું જોઇએ. પરિમિત જળથી અને જીવહિંસા ન થાય, એવી યતનાયુક્ત ન્હાવું. ન્હાઇને

૧ “ જ્ઞાનાદિરત્નત્રયારાધનાર્થ પ્રદક્ષિણાત્રયં કૃત્વા + + ” ।

(દેવવન્દનભાષ્યવૃત્તિ, સોમસુન્દરસૂરિ.)

તિલ્લ: પ્રદક્ષિણા જ્ઞાનાદિત્રયારાધનાય + + ” ।

(પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ, પ્રથમ દ્વાર.)

ડાના બીના પોતાવડે મૂર્તિ પર આગલા દિવસનું રહેલું કેશર તમામ દૂર કરવું. બાદ ફરીને શુદ્ધ જળવડે પ્રભુને નંદરાવીને સુકામળ અને ઉજ્જવળ એવા વિશાળ અંગલુહણા વડે બે હાથે પ્રભુનું શરીર ડોર કરવું. ત્રણ અંગ-લુહણાં વડે પ્રભુનું શરીર ત્રિલકુલ સાદે ડોર થઈ ગયા બાદ ચન્દન- (કેશરમિશ્રિત) પૂજા કરવી. તે પૂજા નવ અંગે કરાય છે. તે નવ અંગો— જમણો-ડાબો અંગુઠો, જમણું-ડાબું ઢોંચણ, જમણું-ડાબું કાંડું, જમણો-ડાબો ખભો, મસ્તક, કપાળ, કંઠ, છાતી અને ઉદર. આમ નવ અંગે ચન્દનપૂજા કર્યા પછી પુષ્પાદિ ચઢાવવાના ઉમેદવાર ભગવાનને પુષ્પાદિ ચઢાવે છે.

પ્રભુના અંગને લગતી ચન્દનાદિ-પૂજા ‘ અંગપૂજા ’ કહેવાય છે. ત્યાર પછી જે ધૂપ, દીપપૂજા કરાય છે, તે ‘ અગ્રપૂજા ’ કહેવાય છે. ધૂપપાત્રમાં ધૂપ રાખીને ધૂપપૂજા કરવી. ધૂપપૂજા કે દીપપૂજા ગભારા બહારજ ઉભા રહીને કરવી ઉચિત છે આ પૂજાનો હેતુ— ભગવાનનું બહુમાન કરવા તરફ ભક્તિને ઉલ્લસિત કરવી એ છે. ધૂપપૂજા એ દુર્વાસનાના ઉચ્છેદપૂર્વક સુવાસનાપ્રાપ્તિનું, અને દીપપૂજા એ અજ્ઞાનતિમિર-ધ્વંસપૂર્વક જ્ઞાનાલોકપ્રાપ્તિનું માર્ગસૂચન છે.

દુવાલથી શરીર સાદે કરી ચોખ્ખી ધામળી પહેર્યા પછી પૂજા કરવાનાં શુદ્ધ અને સ્વચ્છ કપડાં પહેરવાં. બાદ પ્રભુના ગર્ભગૃહમાં (ગભારામાં) પેસતાં મુખ ઉપર આઠ પડને મુખકાશ બાંધી લેવો. ત્યાર પછીજ ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરવો. ગર્ભગૃહમાં જ્યાં સુધી રહેવું, ત્યાં સુધી મુખ પર મુખકાશ બાંધેલ રહેવો જોઈએ. ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરીને પ્રથમ જસાલિષેકથી પૂજા પ્રારંભ કરવી.

ર પુષ્પના સંબંધમાં શુદ્ધતાની ઘણી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. સુગંધી, પાંદડી ખર્ચા વિનાનાં અને સુશોભિત એવાં ફુલ પ્રભુપૂજા માટે હોવાં જોઈએ. અને તે યોગ્ય રીતે લાવેલાં હોવાં જોઈએ. ઋતુના દિવસો નહિ પાળનારી સ્ત્રીના લાવેલાં ફુલ કામ આવેજ નહિ. પુરૂષથી પણ જો વિવેકયુક્ત ફુલ લવાયાં હોય, તોજ તે કામ આવી શકે. દરેક ફુલ દૃષ્ટિએ નિરખવું, ખંખેરવું અને પછી પ્રભુને ચઢાવવું. પુષ્પો ગુંથીને બનાવેલ હાર પ્રભુને ચઢાવાય, પરંતુ ફુલોને સોય વડે ઘોંચીને જે હાર બનાવવામાં આવે છે, તે પ્રભુ-પૂજાને માટે અયોગ્ય છે.

આટલું કર્યા પછી ગર્ભગૃહની બહાર બેસીને પાટલા ઉપર શુદ્ધ-
અક્ષત યોખાથી, ઉપર સિદ્ધિશિલાની આકૃતિ, વચ્ચે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિ-
ત્રની ત્રણ દગલીઓ અને તેની નીચે ' સ્વસ્તિક ' આલેખવામાં આવે છે.
સ્વસ્તિકની અંદર ચાર ગતિઓનો ભાવ સમાયલો છે. એ બધાનો સમુચ્ચિત
ભાવાર્થ— એ ગતિઓથી ત્રણ દગલી—જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના સાધન દ્વારા
મુક્ત થઈ સિદ્ધિ-શિલાને (મોક્ષને) પ્રાપ્ત કરવાનો છે. સ્વસ્તિકાદિ
ઉપર યથાશક્તિ કૃપા વગેરે પણ મૂકવામાં આવે છે. એ મૂર્ચ્છાલાગનું
સૂચન તથા અનાહાર (મોક્ષ) પદની પ્રાર્થનારૂપ છે.

અહીં સુધીની તમામ ક્રિયા દ્રવ્યપૂજામાં સમાય છે. ત્યાર પછી
દ્રવ્યપૂજાસંબંધિવ્યાપારનિષેધક ' નિસીહી ' બોલીને ' વપૂજામાં પ્રવૃત્ત
થવાય છે. દ્રવ્યપૂજા કરતાં ભાવપૂજામાં વિશેષ સમય આપવાની
જરૂર છે. દ્રવ્યપૂજા એ મનનાં અશુદ્ધ વાતાવરણોને હટાવવાનું સાધન છે.
એજ કારણથી ગૃહસ્થોને માટે તે ભાવપૂજાનું સાધન માનવામાં આવ્યું
છે. આ ઉપરથી ફરીને એ યાદી આપવામાં આવે છે કે—સાધનને સાધ્ય
માની લેવાની ભયંકર ભૂલથી સાવચેત રહેવું, અને સાધનની ભૂમિકા
ઉચિત રીતે બાંધ્યા પછી સાધ્ય વસ્તુમાં અધિક ઉદ્દમ રાખવો.

મન-વચન-શરીરની ચપળતા ઉપર અંકુશ મૂકી પરમાત્માના તરફ
એકતાનહૃદય થઈ ભાવવિકાસ અને વૈરાગ્યોદ્ઘાસસમેત પ્રભુગુણસ્મરણ,
સ્વપાપગર્હી અને ભગવત્પ્રણિધાન કરવું એ ભાવપૂજા છે.

ભાવપૂજામાં ' ચૈત્યવન્દન ' કરવામાં આવે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર
છે—જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. પ્રભુસ્તુતિના શ્લોકોમાં કહેવા, એ જઘન્ય
ચૈત્યવન્દન છે, મધ્યમ ચૈત્યવન્દન, હાલની પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે— ' ચૈત્યવન્દન '
' નમુથ્યુણું ' યાવત્ ' જયવીઅરાય ' કહી ઉભા થઈ કાઉસગ્ગ કરી
સ્તુતિ કહેવી, તે છે, અને ઉત્કૃષ્ટ ચૈત્યવન્દન આઠ યુદ્ધ વડે જે દેવવન્દન
કરાય છે, તે છે.

ચૈત્યવન્દન કરવા બેસતી વખતે પ્રભુને, ત્રણ વાર જમીન સાથે
મસ્તક લગાવીને નમસ્કાર કરતા (ક્ષમાશ્રમણ હોતા) પહેલાં ઉત્તરાસંગના
છેડા વડે જમીનને જીવંતનાપૂર્વક પ્રમાર્જવાનું ધ્યાનમાં રાખવું.

ચૈત્યવન્દનાદિ કરતી વખતે અન્ય અન્ય દિશા તરફ નજર ફેરવવી નહિ. ચૈત્યવદન કે સ્તોત્ર આદિ બોલતાં ત્રણ બાજુઓ પર પૂરો ઉપયોગ રાખવો. બોધએ-એક તો સૂત્ર કે શ્લોકના અક્ષરો બરાબર શુદ્ધ અને યોગ્ય રીતે બોલવા, બીજું તેના અર્થ ઉપર મનોયોગ હોવા જવું અને ત્રીજું પ્રભુ-પ્રતિમા તરફ દૃષ્ટિનું એકાગ્રત્વ બાળવવું.

પ્રભુની સ્તુતિ માટે એવાં સ્તવનો બોલવાં બોધએ કે જે પ્રૌઢ અર્થવાળાં હોઈ કરીને આત્મા ઉપર અસર કરનાર થઈ શકે તેમ હોય. આજ કાલ લોક-ભાષામાં અનેક સ્તવનો સુલભ થઈ પડ્યાં છે, અત્યેવ તે બોલતાં તેનો ભાવાર્થ-મનોયોગ અપાય તો-સમજી શકાય તેમ હોય છે. સ્તવનો વિવિધ શૈલીવાળાં હોવાથી કયું સ્તવન કયાં બોલવું ઉચિત છે, એ સમજણ જરૂર રાખવી બોધએ.

ભાવપૂર્ણમાં પ્રભુની અવસ્થાઓ પણ ભાવવામાં આવે છે. તે અવસ્થાઓ-છદ્મસ્થ અવસ્થા, કેવલજ્ઞાની-અવસ્થા અને સિદ્ધ અવસ્થા.

છદ્મસ્થ-અવસ્થા? ભાવવાનો અકાર—

“ મહાન્ રાજ્યલક્ષ્મીતો પતિ ાગ કરીને જેણે અસંગતત ગ્રહણ કર્યું, અને તે વ્રતને એવી ઉત્તમતાથી પાળ્યું કે અતિતીવ્ર તપ ઉપર રહી કરીને અને સર્વ જીવો ઉપર પૂર્ણ દયાભાવ રાખીને સંસારના સર્વ પદાર્થો ઉપરથી રાગ-દ્વેષ ઉઠાવી દીધો, એવા-લોકોત્તરસમતાપૂર્ણ-ચારિત્રના માર્ગે અસ્ખલિત મુસાફરી કરનાર હે પ્રભો ! આપનું દર્શન ખરેખર ભાગ્યશાલીઓનેજ લબ્ય છે. ”

૧ છદ્મસ્થાવસ્થા—

“ વિસ્ફૂર્જન્મદવારિવારણઘટં રંગતુરંગોદ્ભટં
 હર્ષોક્લાસિવિલાસિનીવ્યતિકરં નિઃસીમસમ્પદ્ધરમ્ ।
 રાજ્યં પ્રાગ્વસુખં વિમુચ્ય ભગવાન્ નિઃસંગતાં ચોડપ્રહોદ્
 ધન્યૈરેષ જનૈરચિન્ત્યમાદિમા વિશ્વપ્રભુર્વૈક્ષતે ” ॥

(પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ, પ્રથમઘટ્ટ.)

કેવલી-અવસ્થા ભાવવાનો પ્રકાર—

“ જેઓ રાગ-દ્વેષ આદિ સર્વ દોષસમૂહને સમૂળ નષ્ટ કરી સકલ-લોકલોકન્યાયક કેવલજ્ઞાનથી દેદીધ્યમાન બન્યા, અને જેઓએ એ પ્રખરજ્ઞાન દ્વારા ઉપદેશ આપી અજ્ઞાનાન્ધકારનો પ્રલય કરી ધર્મવૃક્ષ તરફ જગતના જીવોને દેખતા કર્યા, એવા હે ત્રિલોકપૂજિત સર્વજ્ઞ દેવ ! આપનો સેવા-માર્ગ ખરેખર મોહના આવરણને ભેદવામાં અસાધારણ સાધન છે. ”

સિદ્ધ અવસ્થા * ભાવવાનો પ્રકાર—

“ સકલ કર્મોનો ક્ષય કરી અજર, અમર, અશરીર, અમૂર્ત નિરં-જન, નિરાકાર, અનન્તજ્ઞાનનન્દશક્તિસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ બનેલા એવા હે વિધિનાથ ! આપનું ધ્યાન હુણતી પરાકાષ્ઠા ઉપર પહોંચેલાઓથીજ કરી શકાય છે; અને આપનું ધ્યાન કરવા ભાગ્યવંત થયેલાઓને આપના જેવા બનતાં વાર લાગતી નથી. ”

+ પંચાંગપ્રભિપાતપૂર્વક ચૈત્યવંદન કરતાં ત્રણ મુદ્રાઓ સાય-વવાનું ધ્યાનમાં રાખવું. ત્રણ મુદ્રાઓ—યોગમુદ્રા, જિનમુદ્રા અને મુક્તા-

૧ કેવલ્યાવસ્થા—

“ રાગાચુત્કટશત્રુસંહતિકરં ચદ્વિક્રમક્રોડિતં

લોકાલોકવિલોકનૈકારસિકં યજ્ઞાનવિસ્ફુર્જિતમ્ ।

મૂલોન્માલિતવિશ્વસંશયશતં યદ્ધારતીવલિગતં

ધન્યૈરેવ જતૈર્જગત્ત્રયગુહઃ સોઽયં સમાલોક્યતે ” ॥

(પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ, પ્રથમદ્વાર.)

*** સિદ્ધાવસ્થા—**

“ યસ્ય જ્ઞાનમનન્તમપ્રતિહતં જ્ઞેયસ્થિતૌ દર્શનં

દોષસ્યક્તમનન્તમુત્તમતમોઽનન્તઃ સુખાનાં વયઃ ।

વાર્યસ્ય નુરમઃ સ કોઽપિ મહિમઃ ડનન્તન્નિલોકાદ્દુતઃ

સિદ્ધત્વે પ્રથિતઃ પશુઃ સ ભગવાન્ ધન્યૈઃ સદા ધ્યાયતે ” ॥

(પ્રવચનસારોદ્ધારવૃત્તિ, પ્રથમદ્વાર)

+ ત્રીજા પ્રકરણના ૭૯ માં શ્લોકની નીચેની નોટમાં જોઈ ગયા

શુકિતમુદ્રા. પેટ ઉપર બંને હાથની કુણિ રાખી, બંને હાથની આંગળીઓ પરસ્પર-એક બીજી આંગળીના આંતરામાં મેળવી કમલકોશની જેમ એ હાથો જોડવા, તેને 'યોગમુદ્રા' ^૧ કહે છે. ઉભા રહી કાયોત્સર્ગ કરતાં બંને પગની વચ્ચે, આગળ ચાર આગળ જેટલું આંતરું અને પાછળ પણ કિચિન્ન્યૂન તેટલું આંતરું રાખવું, એ 'જિનમુદ્રા' છે ^૨. બંને હાથ અંદરથી પોલા કપાલ ઉપર જોડવા એ 'મુક્તાશુકિત મુદ્રા' છે ^૩. ચૈત્યવંદન—શકસ્તવ (નમસ્થુણું) આદિમાં યોગમુદ્રા, 'જય વીઅરાય' વગેરે પ્રણિધાનમાં મુક્તાશુકિત મુદ્રા અને ઉભા થઇને 'અરિહંતચેષ્યાણું' થી કાયોત્સર્ગ સુધી જિનમુદ્રા રાખવાની છે ^૪.

આ પ્રમાણે બહુજ વિનયપૂર્વક અને શાસ્ત્રોક્તવિધિઅનુસાર પ્રભુનું પૂજન કરવાનો અભ્યાસ પાડતાં ક્રિયાયોગની પ્રથમ શ્રેણી સિદ્ધ થાય છે.

તેમ-એ ઢીંચણ, બે હાથ અને મસ્તક એ પાંચ અંગોથી નમસ્કાર કરવો, તે પંચાંગ પ્રણામ છે.

જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર—

“ દો જાણૂ દુષ્ણિ કરા પંચમંગ હોઈ ઉત્તમંગ તુ ।
સમ્મં સંપણિવાઓ નેઓ પંચંગપણિવાઓ ” ॥

(પ્રથમ દ્વાર.)

૧ “ અશ્વોનંતરઅંગુલિ-કોસાગરેહિ દોહિ હત્થેહિ ।
પિટ્ટેવરિ કુપ્પરસંઠિએહિ તદ્દ જોગમુદ્દાત્તિ ” ॥

(પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રથમ દ્વાર.)

૨ “ ચત્તારિ અંગુલાઈ પુરઓ ડુગાઈ જત્થ પચ્છિમઓ ।
વાયાળં ઉસ્સમ્મો એસા પુણ હોઈ જિનમુદ્દા ” ॥

(પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રથમ દ્વાર.)

૩ “ મુત્તામુત્તીમુદ્દા સમા જહિં દો વિ ગમ્મિયા હત્થા ।
તે પુણ નિદાલદેશે લગ્ગા અન્ને અલગ્ગત્તિ ” ॥

(પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રથમ દ્વાર.)

૪ “ પંચંગો પણિવાઓ થયપાદો હોઈ જોગમુદ્દાએ ।
થંદળ જિનમુદ્દાએ પણિહાળં મુત્તમુત્તીએ ” ॥

(પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રથમ દ્વાર.)

ગુરૂપૂજન. ક્રિયાયોગની દ્વિતીય શ્રેણી ગુરૂપૂજન છે. દ્વિતીય પ્રકરણમાં આ બાબત જોવાઈ ગઈ છે.

બ્રહ્મચર્યસારોદ્ધારના દ્વિતીય દ્વારની વૃત્તિ, યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશની વૃત્તિ, ગુરૂવન્દનભાષ્ય વગેરે સ્થળે ગુરૂવન્દનની પ્રક્રિયાનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં તો ફક્ત એટલું જ જણાવવું ઉચિત છે કે તે અન્ધોમાંથી ગુરૂવન્દનની પ્રક્રિયા બરાબર શિખી તે પ્રમાણે શુદ્ધ રીતે વર્તનમાં મૂકવી જોઈએ. એ ઉપરાંત, “ ઉપરથી ગુરૂને વંદના કરાય અને અંદરથી ગુરૂ તરફ વૈમનસ્યવૃત્તિ રહે ” એવી દ્વિધા વૃત્તિ ન રાખવી જોઈએ. ગુરૂને વંદન કરાય અને તેમની રહામે અવજ્ઞા ભર્યા શબ્દો બોલાય, એ કેવી ગાંઠાઈ કહેવાય ? કાંઈની પણ નિન્દા ન કરવી જોઈએ, તો ગુરૂના અવલુંવાદને માટે તો કહેવું જ શું ?.

રસ્તામાં ક્યાંઈ સાધુ મહારાજનો મેળાપ થતાં તેમને મસ્તક ઝુકાવી હાથ જોડી નમસ્કાર કરવો વિસરવો ન જોઈએ. બુદ્ધિવાદ અને ચારિત્ર જુદી વસ્તુ છે. બુદ્ધિવાદ કરતાં ચારિત્રની પૂજ્યતાનો દરજ્જો ઉંચો છે. આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખી જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમમાં (બુદ્ધિવાદમાં) પછાત રહેલ ચારિત્રવાન મહાત્મા ઉપર બુદ્ધિશાળી ગૃહસ્થે અનાદર या અધ્યાદર રાખવો ન જોઈએ. બુદ્ધિની સ્વૂલતા ચારિત્રજનિત પૂજ્યતાને અટકાવી શકે જ નહિ.

આવશ્યક. આવશ્યક એ ક્રિયાયોગની ત્રીજી શ્રેણી છે. અવશ્ય કર્તવ્ય ક્રિયાને ‘ આવશ્યક ’ કહેવાય છે, અને તે પ્રાતઃકાલિક તથા સાયંકાલિક પ્રતિક્રમણ (સંધ્યાનું) નામ છે. આની અંદર પ્રભુની બંદગી, ગુરૂવન્દન અને પાપનું આલોચન તથા પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. સામાયિક, ચતુર્વિંશતિ (તીર્થંકરોને) વંદન, ગુરૂવન્દન, પાપપ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સવ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છ બાબતોનો સમુચ્ચય ‘ આવશ્યક ’ કહેવાય છે. એનું બીજું નામ ‘ પ્રતિક્રમણ ’ પણ છે.

આ ક્રિયાની વિધિ વિસ્તૃત છે. મનોયોગની એકાગ્રતાની આ ક્રિયામાં વિશેષ જરૂર પડે છે, આ ઉપરાંત જુદી જુદી વખતે શરીરના અવયવો જુદી જુદી રીતે વાળવા પડે છે. યોગશાસ્ત્રકારો યોગનાં

‘આસન’ વગેરે જે અંગો બતાવે છે, તે આ ક્રિયામાં* ખરાબર સાધવામાં આવે છે. આસનની સ્થિરતા વગર આ ક્રિયા કરી શકાય તેમ નથી. આ ક્રિયાને માટે આસનનો જય પ્રથમ અપેક્ષિત છે. જો કે ક્રિયાની આદિથી અન્ત સુધી એકજ આસન હોતું નથી, છતાં જેવાં જેવાં આસનોથી (ઉભા રહીને પણ) જે જે ક્રિયાવિભાગ કરવાનો હોય છે, તે સર્વ પ્રકારનાં આસન કરવા તરફ શરીર જો ફળવાયેલ ન હોય, તો આ ક્રિયા આરાધી શકાય તેમ નથી. ‘પ્રત્યાહાર’ પણ આ ક્રિયાનો એક મોભ છે; અને એથીજ અમુક પ્રકારનું શુદ્ધ માનસ-એકાગ્રતારૂપ ધ્યાન આ ક્રિયામાં પ્રવર્તે છે. ક્રિયાનાં સૂત્રોનાં ઉચ્ચારણ, અર્થચિન્તનાયુક્ત શુદ્ધ રીતે કરવામાં મનની સાવધાનવૃત્તિ ખાસ રહેવીજ જોઈએ, એમાં તો કંઈ સવાલજ નથી; પરન્તુ મનની જેમ વાચિક (વચનની) સાવધાનવૃત્તિ અને શારીરિક ક્રિયાની સાવધાનવૃત્તિની પણ પૂરી જરૂર રહે છે. આમ મન-વચન-કાયના શુદ્ધ વ્યાપારરૂપ આ ક્રિયા આત્મા ઉપર ફેટલી અસર કરનાર થતી હશે, એનો ખ્યાલ એના અનુભવીનેજ આવી શકે. અતઃએવ ‘કર્મયોગ’નું મંડાણ આ ક્રિયાના પાયા ઉપરજ કરવાનું શાસ્ત્રકારો દ્રમવાે છે.

કર્મયોગના ત્રણ પ્રકારો જોયા. + પૂર્વ જે પ્રકારો કરતાં ત્રીજો પ્રકાર વધુ કસરતભર્યો છે. આ ત્રણે પ્રકારનો કર્મયોગ અભ્યસનીય છે. ઉપર જોયું તેમ, એ ત્રણેની અંદર આસનની સ્થિરતા અને મન-વચન-કાયની સાવધાનતાની અનિવાર્ય જરૂર રહે છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધિને સંપૂર્ણ જાળવીને આ કર્મયોગનો અભ્યાસ કરવાથી ખરેખર મન ઉપર એટલી બધી અસર થાય છે, મન ઉપર એટલો બધો કાબૂ મેળવાય છે અને વચન-શરીરના વ્યાપારો તરફ એટલો બધો અંકુશ મૂકાઈ જાય છે કે પછી તે મહાત્માને જ્ઞાનયોગની ઉચ્ચ શ્રેણી મેળવવામાં આવતી નડતરો બધી ટળી જાય છે. ખરેખર આ કર્મયોગના પ્રકર્ષથી અશુદ્ધ આવર-

* ઈશ્વરપૂજન અને ગુરુવન્દનમાં પણ સમજી લેવું.

+ કર્મયોગના ત્રણે પ્રકારોનું વિસ્તૃત વિવરણ પ્રવચનસારોદ્ધાર, યોગશાસ્ત્ર, ભાષ્યત્રય, ધર્મસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથોમાંથી મળશે.

હોતો વિલય થતાં આત્મા એવી પ્રસન્નતા ઉપર પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે પ્રસન્નતા, ધ્યાનતો ઉચ્ચ માર્ગ, કે જેને ‘જ્ઞાનયોગ’ કહેવામાં આવે છે, તેનું અસાધારણ સાધન બને છે. ક્રિયાયોગમાં શુભ અધ્યવસાયની શ્રેણી વિદ્યમાન હોવાથી ક્રિયાયોગ જ્ઞાનયોગગણિતજ હોય છે. પરન્તુ હ્રદય અને હૃદયુક્ત, એમાં જેટલો ફરક છે, તેટલો ફરક જ્ઞાન-યોગમાં અને જ્ઞાનયોગગણિત-ક્રિયાયોગમાં દેખીતોજ છે. ‘અપુનર્બન્ધક’ યા ‘માર્ગાનુસારી’ ની દશા પ્રાપ્ત થતાં ‘કર્મયોગનું’ બીજવપન થઇ જાય છે; અને તે ચતુર્થ ગુણસ્થાનમાં હીક હીક રીતે અંકુરિત થઇ, પાંચમા ગુણસ્થાનકમાં વધારે વિકસિત થઇ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનમાં બહુજ સુપદ્મવિત બને છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની પૂર્ણહુતિમાં ‘કર્મયોગની

૧ ચતુર્થ ગુણસ્થાનમાં શાસ્ત્રોક્તવિધિઅનુસાર શ્રાવકધર્મનાં વ્રતો નહિ હોવા છતાં પણ તે વ્રતોમાં સામાન્ય રીતે કેટલેક દરજ્જે પ્રવૃત્તિ અવશ્ય રહે છે; આ બાબત ત્રીજા પ્રકરણમાં આઠ દૃષ્ટિઓના વિવરણમાં એકાદ બે સ્થળે કહેવામાં આવી ગઇ છે. ઇન્ધિરપૂજન અને ગુરૂપૂજન તો શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર બરાબર આ ગુણસ્થાનમાં હોય છે. સંઘલક્ષિત અને શાસનપ્રભાવનાનાં કૃત્યો પણ આ ગુણસ્થાનમાં બરાબર આદરવામાં આવે છે. આ બધી દૃષ્ટિએ જોતાં ચતુર્થ ગુણસ્થાનમાં ‘કર્મ-યોગને’ હીક હીક અંકુરિત થયેલો કહેવામાં જરાએ અત્યુક્તિ નથી.

૨ પાંચમ ગુણસ્થાનમાં તો શાસ્ત્રવિધિઅનુસાર યોગ્ય રીતે શ્રાવક-ધર્મનાં વ્રતો પાળવામાં આવે છે. ગુણસ્થાનકમારોહકાર કહે છે કે— “ષટ્કર્મપ્રતિમાશ્રાદ્ધવ્રતપાલનસન્મથમ્”—અર્થાત્ ૭ કર્મ,* અગ્યાર + પડિમા અને શ્રાવકવ્રતોના પાલન સુધી આ ગુણસ્થાનની હદ છે.

* “દેવપૂજા ગુરુપાસ્તિઃ સ્વાધ્યાયઃ સંયમસ્તપઃ ।

દાનં ચેતિ ગૃહસ્થાનાં ષટ્ કર્માણિ વિને વિને ” ॥

—દેવપૂજા, ગુરૂસેવા, સ્વાધ્યાય, સંયમ, તપ અને દાન એ ગૃહ-સ્થાનાં નિત્યકર્ત્તવ્ય ષટ્કર્મ છે. + અગ્યાર પડિમા (પ્રતિમા) ને મારે યોગશાસ્ત્ર, પ્રવચનસારોદ્ધાર વગેરે ગ્રન્થોમાં જોવું.

પૂર્ણાહુતિ થાય છે. ત્યાર પછી સાતમા ગુણસ્થાનથી શુદ્ધ જ્ઞાનયોગનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. અહીંથી ઉત્તરોત્તર ગુણસ્થાનોમાં જ્ઞાનયોગના વધતા જતા પ્રકર્ષનું પરિણામ એ આવે છે કે આત્મા સર્વ આવરણોથી મુક્ત થઈ પરમાત્મસ્વરૂપે પ્રકાશમાન થાય છે.

જ્ઞાનયોગ:—

શુદ્ધં તપઃ સ્વાત્મરતિસ્વરૂપં તં જ્ઞાનયોગં મુનયો વદન્તિ ।

સ જન્મનીભાવત્ત્વેન્દ્રિયાર્થાદ્ નિઃશ્રેયસશ્રીમતિપાદકઃ સ્યાત્ ॥૨॥

The pure religious austerity consisting of the contemplation within one's own self of Self (that there is none other than the self) is called by the sages the yoga pertaining to knowledge. That Jnana Yoga being the stage beyond the reach of senses achieves glorious Perfection. (2)

જ્ઞાનયોગ—

નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરવારૂપ શુદ્ધ તપને મુનિયો ‘જ્ઞાનયોગ’ કહે છે. આ યોગ વિષય-પ્રવૃત્તિ માર્ગથી ઉપર આવી ગયેલો હોવાને લીધે મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે. ”—૨

જ્ઞાનયોગનો સ્થૂળ અર્થ એટલોજ થાય છે કે-આત્મજ્ઞાનરમણતા. શુદ્ધ ધ્યાનાવસ્થાનો પ્રારંભ એજ જ્ઞાનયોગનો પ્રારંભ છે. સાતમા ગુણસ્થાનથી આવશ્યકાદિક્રિયારહિત નિર્મલ ધ્યાનદશા પ્રાપ્ત થતી હોવાથી જ્ઞાનયોગનો પ્રાદુર્ભાવ સ્વાંતીજ કહી શકાય છે. જુઓ ગુણસ્થાનક્રમારોહ—

“ इत्येतस्मिन् गुणस्थाने नो सन्त्यावश्यकानि षट् ।

संततध्यानसद्योगाद् बुद्धिः स्वाभाविकी यतः ” ॥ ૩૬ ॥

કર્મયોગસ્યાપવર્ગસાધકતા—

क्रियोच्चकोटीमुपजग्मुषां याऽनावश्यकी सा व्यवहारवृत्तौ ।

गुणावहाऽस्तीति परम्परातोऽपवर्गसम्पादकताऽक्षताऽस्याम् ॥ ૩ ॥

The performance of the daily religious ceremonies which is not necessary for those who have reached the higher plane is beneficial to those who are engaged in the ordinary course of life. The Karma Yoga is thus a sure though indirect means of Perfection. (3)

કર્મયોગ અને શુદ્ધિ—

“ ઉચ્ચ ક્ષેત્રી ઉપર પહોંચેલાઓને જે આવશ્યક આદિ ક્રિયાઓ જરૂર નથી, તે વ્યવહારવૃત્તિમાં રહેલાઓને માટે લાભદાયક છે; અને એથી ક્રિયાયોગ પરંપરાએ ઘરાંઘર મોક્ષનો સમ્પાદક છે. ”—૩

જ્ઞાનયોગ પ્રેપ્તુઃ ક્રિયાયોગમભ્યસ્યેત—

અભ્યસ્યતોઽપેક્ષત એવ સમ્યક્ ક્રિયા મનઃશુદ્ધિકૃતેઽસ્ત્વલન્તી ।
યોગં સમારૂઢવતો મુનેસ્તુ શમપ્રવાહઃ પરમાત્મભૂમૌ ॥ ૪ ॥

Incessant flow of good action is necessary to a beginner for the sake of purifying his mind but to a sage who has already reached the plane of Yoga, the unshaken quietude in the spiritual plane is necessary. (4)

પ્રથમ ક્રિયાયોગનો અભ્યાસ કરવો—

“ અભ્યાસી યોગીને મનની શુદ્ધિ માટે ઉત્તમ ક્રિયાઓ કરવાની જરૂર છે; અને આત્મરમણની ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર પહોંચેલા મુનિને ઉપ-શમવૃત્તિથી ભરેલી ધ્યાનની શ્રેણીજ અપેક્ષિત છે.* ”—૪

* “ આરુદ્ધોર્મુનેયોગં કર્મ કારણમુચ્યતે ।

યોગારૂઢસ્ય તત્સ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ” ॥

(ભગવદ્ગીતા, ૭મું અધ્યાય.)

જ્ઞાનયોગપૂર્ણાનાં નાસ્તિ ક્રિયા—

નૈવાઞ્પ્રમત્તર્ષિમહોદયાનામાવશ્યકાઽઽચારવિધેયતાઽસ્તિ ।

ય આત્મતુષ્ઠો યક આત્મમગ્નો ય આત્મતુષ્ઠો ન હિ તસ્ય કર્મ ॥૫॥

Those revered sages who are carefully intent upon contemplation of the self, have no need to perform the necessary daily religious duties. There remains nothing to be performed by those sages who are absorbed in and take delight in the contemplation of the self. (5)

જ્ઞાનયોગીને આહ્યાચારની અનાવશ્યકતા—

“અપ્રમત્ત દશામાં વર્તીતા ઉચી હૃદતા ઋષિ મહાત્માઓને આવશ્યક-આચારની કર્તવ્યતા નથી. જે આત્મરમણમાં તૃપ્ત છે, આત્મસ્વરૂપમાં મગ્ન છે, આત્મજ્યોતિમાં સંતુષ્ટ છે, તેને ક્રિયાચરણ હોય નહિ.”—૫

પૂર્ણજ્ઞાનયોગમપ્રાપ્તાનાંક્રિયાદરસ્યૌચિત્તીમાવેદ્યતિ—

મનઃ સ્થિરીભૂતમપિ પ્રયાયાદ્ રજોબલાચ્ચન્નલભાવમાશુ ।

પ્રત્યાહૃતેર્નિગ્રહમાતનોતિ જ્ઞાની પુનસ્તસ્ય ગતપ્રમાદઃ ॥ ૬ ॥

વિલોલચિત્તસ્થિરતાર્થમેવ વદ્ધપ્રયત્નઃ સતતં મુનિઃ સ્યાત્ ।

કુર્યાદતો હેતુત એવ શાસ્ત્રોદિતાં ક્રિયાં પ્રત્યહમુચ્ચભાવાત્ ॥ ૭ ॥

સમ્યક્ત્યાઽભ્યસ્ય ચ કર્મયોગમનન્યસામ્યં સમુપાશ્રિતો યઃ ।

સદાઽપ્યુદાસીનતયા સ્થિતસ્ય ન તસ્ય ભોગૈર્ભવતિ પ્રલેપઃ ॥૮॥

The mind though steadily fixed, quickly loses its balance through the force of the quality of Rajas but a wise seer who has freed himself from inertness at once brings it under control through Pratiabhruti (Withdrawal of senses from all sensual objects).

A sage should always endeavour to restore steadiness to fickle mind and for this very reason he should daily perform the rituals prescribed by the scriptures keeping this object in view through exalted faith.

The sage who after having properly practised the Karma-Yoga perfectly develops the unparalleled sense of equality, is always indifferent to and not affected by worldly pleasures. (6-7-8)

ક્રિયાયોગથી પાવો મજબૂત કરવો—

“ સ્થિર થયેલું મન રમેશુલના બળથી વળી એકદમ ચંચલ થવા લાગે છે, પરંતુ પ્રભાદને જીતવાનો વ્યવસાયી મહાત્મા ચંચલ અનેલા મનને વારંવાર ખેંચીને પોતાની સત્તા નીચે રાખે છે. ”—૬

“ અતિચપલ ચિત્તને સુસ્થિર બનાવવા માટે મુનિએ હમેશાં બહુજ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ છે; અને એજ કારણથી શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાઓમાં હમેશાં ઉંચા ભાવથી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ”—૭

“ ઉત્તમ પ્રકારે ક્રિયાયોગનો અભ્યાસ કરીને આખરે જે અસાધારણ સમતા ઉપર પહોંચ્યો છે, તે જ્ઞાનયોગી મહાત્માને ભોગેનો લેપ લાગતો નથી. ”—૮

પૂર્ણજ્ઞાનયોગ સ્થિરબ્રહ્મ કોર્તયતિ —

નાઽઽપ્ય પ્રિયં દૃષ્યતિ નોદ્વિજેચ પ્રાપ્યાઽપ્રિયં બ્રહ્મવિદુત્તમર્ષિઃ ।

યઃ સ્યાત્ સમેક્ષી વિષમેઽપિ જીવન્મુક્તં સ્થિરં બ્રહ્મ તમીરયન્તિ॥૯॥

The excellent sage who has realised Self does neither take delight in the attainment of a cherished object nor does he feel sorrow on getting what is unpleasant. That being who looks with an eye of equality in inequality is called Jivana-Mukta-Sthirabrahma, by the sages. (9)

જ્ઞાનયોગની પરાકાષ્ઠા અથવા સ્થિરબ્રહ્મ—

“બ્રહ્મજ્ઞાની મહર્ષિને પ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થયે હર્ષ થતો નથી અને અપ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થયે ઉદ્વેગ થતો નથી. જેનું વિષમદશામાં (પ્રતિકૂળ દશામાં) પણ સમરૂપે (સમભાવ રૂપે) નિરીક્ષણ છે, તેને સત્પુરૂષો જીવનમુક્ત-સ્થિરબ્રહ્મ કહે છે. (જેની પ્રશાન્ત થયેલી વાસનાઓ કવચિત્ કવચિત્ જાગૃતિમાં આવે છે, તે આત્મા અસ્થિર બ્રહ્મ, અને વાસનાઓનો ઉદ્ભવ ન થઈ શકે એવી વિશુદ્ધદશામાં વર્તતો આત્મા સ્થિરબ્રહ્મ કહેવાય છે.) ”—૬

યોગં સમારૂઢઃ કીદૃશો ભવતિ ?—

નહીન્દ્રિયાર્થેષુ યદાઽનુરજ્યેત્ સમસ્તસંકલ્પવિમુક્તચેતાઃ ।

યોગે સમારૂઢતયા તદાનીમસૌ મહાત્મા પરિવેદિતવ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

When a great sage whose mind is freed from all doubts is not attached to the objects of senses he is said to have reached Yogihood. (10)

યોગ ઉપર આરૂઢ થયેલો કેવો હોય છે ?—

“જ્યારે આત્મા સમસ્ત સંકલ્પોથી મુક્ત ચિત્ત બની હિન્દ્રિયોના વિષયોમાં અનુરક્ત થાય નહિ, ત્યારે તે મહાન્ આત્માને યોગ ઉપર આરૂઢ થયેલો સમજવો. ”—૧૦

જ્ઞાનયોગિનો ધ્યાયતઃ પદ્ધતિઃ—

ભયોઽજ્ઞાતઃ સુસ્થિરનાસિકાગ્રદષ્ટિઃ પ્રસન્નાનનપુંડરીકઃ ।

શ્લિષ્ઠૌષ્ઠયુગ્મો રદનૈ રદાંશ્વાઽસ્પૃશન્ સુસંસ્થાનં ઇત્યપ્રમાદઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્પૃહાવિમુક્તો નિજભૂષણેઽપિ પ્રભૂતસંવેગસરોનિમગ્નઃ ।

અમાત્રકારૂપ્યપદં ભવશ્રીપરાઙ્મુખો હર્ષયિતેક્ષમાણાન્ ॥ ૧૨ ॥

एवंविधो निष्ठितकर्मयोगः श्रीज्ञानयोगेन समाहितात्मा ।

ધ્યાને પ્રવેશં કુરુતેઽતિધોરકર્માટવીજ્વાલનદાવવન્હૌ ॥ ૧૩ ॥

The sage enters the conflagration of Contemplation burning the forest of terrible Kārmic forces; the sage who is free from fear, who has his eyes fixed on the tip of his nose, with his lotus-like face, full of joy, with his both lips closed and with his teeth joined, who is of a robust constitution, who is devoid of inertness, who is quite indifferent to his body, who is merged in the lake of rapid Samvega, (abundant and highly flowing spiritual energy-a highly energetic selfreproducing impulse) and who is full of intensely sympathetic emotions, is averse to the worldly enjoyments and is an object of exquisite joy to the beholders and has in this way completely practised the Karma Yoga and has exalted his soul by JñānaYoga as well. (11-12-13)

ધ્યાન કરતા જ્ઞાનયોગીની પદ્ધતિ—

“ ભયથી રહિત, નાકના અગ્રભાગપર સ્થિર દષ્ટિ રાખનાર, પ્રસન્ન મુખકમળવાળો, બંને હોઠ બેગા કરેલ, દાંતથી દાંતનો સ્પર્શ નહિ કરતો, ઉત્તમ શરીર-સંસ્થાનવાળો, પ્રમાદરહિત, પોતાના શરીર ઉપર પણ સ્પૃહારહિત, પ્રૌઢવૈરાગ્યરૂપ સરોવરમાં નિમગ્ન, અતુલકર્ણુવાન, સંસાર-પ્રપંચથી પરાશ્રમુખ અને જેને જેતાં આનંદ ઉત્પન્ન થાય એવો, તથા ક્ષમાયોગમાં કૃતકૃત્ય બનીને જ્ઞાનયોગીની સીમામાં આવેલો, એવા પ્રકારનો મહાપુરુષ અતિભયંકર કર્મરૂપ અટવીને બાળવામાં દાવાનળસમાન એવા ધ્યાનની અંદર પ્રવેશ કરે છે. ”—૧૧, ૧૨, ૧૩.

ધ્યાનોપયોગીની સ્થાનાસને—

નારી-પથુ-ક્લીબ-કુશીલવર્જિતં સ્થાનં વિવિક્તં કિમપિ વ્યપેક્ષતે ।
નાનાઽઽસનાનામપિ યત્ સ્થિરં સુખં સ્વસ્યાઽવભાસત તદેવ સાધયેત્
॥ ૧૪ ॥

A solitary place unfrequented by a woman and an animal, an impotent man and a man of low habits, is necessary for proper meditation. That posture which he thinks to be steady and comfortable when practising the various postures should be selected. (14)

ધ્યાનોપયોગી સ્થાન અને આસન—

“ સ્ત્રી, પશુ, નપુંસક અને કુશીલતા સંસર્ગથી રહિત એવી એકાન્ત કોઇ પણ શુદ્ધ જગ્યા ધ્યાનને માટે ઉપયોગી બતાવી છે; તથા નાના પ્રકારનાં આસનો પેકી જે આસન પોતાને સ્થિર અને સુખકારી લાગે, તે આસન ધ્યાનના ઉમેદવારે સિદ્ધ કરવું* . ”—૧૪

ધ્યાનોપયોગિ સમયાદિ—

ધ્યાનાય કાલોઽપિ ન કોઽપિ નિશ્ચિતો યસ્મિન્ સમાધિઃ, સમયઃ
સ શસ્યતે ।
ધ્યાયેન્નિષ્ઠઃ શયિતઃ સ્થિતોઽથવાઽવસ્થા જિતા ધ્યાનવિઘાતિની
ન યા ॥ ૧૫ ॥

There is no fixed time for concentration. That time is the best when mind is steadily calm. One may meditate, sitting, lying down or standing. That posture may be adopted, which does not interfere with concentration. (15)

ધ્યાનને ઉપયોગી વખત વગેરે—

“ ધ્યાનને માટે કોઇ અમુક વખત નિયમિત કરવામાં આવ્યો નથી. જ્યારે ચિત્તવું સમાધાન થાય, તે સમય ધ્યાનને માટે પ્રશસ્ત છે. એકે,

* આસનને માટે ત્રીજા પ્રકરણમાં વાંચી આવ્યા છીએ. ભગવાન હેમચન્દ્ર યોગશાસ્ત્રના ચોથા પ્રકાશમાં આસનની સમજૂતી બહુ સારી આપે છે અને આસનના પ્રકારો શિખવે છે.

ઉભો અને સુતો પણ ધ્યાન કરી શકે છે. *જે અવસ્થા પોતાને અનુકૂળ પડે, જેનાથી ધ્યાનમાં વિઘાત ન થાય, તે અવસ્થા ધ્યાનને માટે પ્રશંસનીય છે.”—૧૫

ધ્યાનોપયોગિની ઉપસ્ક્રિયા—

ધ્યાનસ્ય સિદ્ધયૈ દૃઢભાવનાનામાવશ્યકત્વં મુનયો વદન્તિ ।

મૈત્રીં પ્રમોદં કરુણામુપેક્ષાં યુક્તીત, તદ્ ધ્યાનમુપસ્કરોતિ ॥ ૧૬ ॥

The sages admit the necessity of various abstract thoughts for facilitating Dhyāna (meditation). Bhāvanās are of four kinds—friendship, joyfulness, pity and impartiality. These feelings should be cultivated, because they strengthen contemplation. (16)

ધ્યાનને અનુકૂળ ગોઠવણ—

“ ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે દૃઢ ભાવનાઓની જરૂર યોગીશ્વરો સ્વીકારે છે. તે ભાવના—મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા, અને માધ્યસ્થ એમ ચાર પ્રકારે છે. ધ્યાનને સંસ્કારિત બનાવવા માટે આ ભાવનાઓની યોગ્યતા અગત્યની છે.”—૧૬

વિશેષ.

આગળ ૨૧ માં શ્લોકમાં ધ્યાનનું લક્ષણ બતાવતાં અન્તર્મુદ્ધર્ત (મુદ્ધર્તમાં કંઈક ઓછું એટલા વખત) સુધી ધ્યાન ટકવાનું બતાવ્યું છે. કોઈ પણ અમુક આલંબનનું એક ધ્યાન અન્તર્મુદ્ધર્ત સુધીજ રહે છે; ત્યાર પછી દ્વિતીય ધ્યાનનો પ્રારંભ કરવામાં આ ભાવનાઓ ઉપયોગી થાય છે. આ ભાવનાથી પૂર્વ ધ્યાનની સાથે ઉત્તર ધ્યાનનું સંકલન થાય છે, અને એથી ધ્યાનની શ્રેણી—નવા નવા વિષયનાં ધ્યાનોની શ્રેણી ચાલવા માંડે છે. જેઓનો આત્મા અતિઉદાત્ત સ્થિતિ ઉપર છે, તેઓ એક ધ્યાન પૂરું થયા પછી

* પદ્માસનાદિઆસનસ્થ થઈને ધ્યાન કરવું એ બેઠાનું ધ્યાન છે, કાચોત્સર્ગમાં ઉભા રહીને ધ્યાન કરવું એ ઉભાનું ધ્યાન છે અને દર્ભાદિ-શય્યામાં સુતા રહીને ધ્યાન કરવું એ સુતાનું ધ્યાન છે.

તુરંતજ દ્વિતીય ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરી લે છે; પણ જેઓની તેટલી હદે શક્તિ નથી, તેઓ એક ધ્યાન પૂર્ણ થયા પછી દ્વિતીય ધ્યાન માટે વચ્ચે આ (મૈત્રી આદિ) લાવનારૂપ રસાયનનું પાન કરે છે. આથી દિવ્ય શક્તિનો વિકાસ થતાં પુનઃ ખીજું ધ્યાન પ્રારંભ કરી શકાય છે. એકવિષયક ધ્યાન અન્તર્મુદ્ધતમાં પૂર્ણ થયા પછી અન્યવિષયક ખીજું ધ્યાન, વળી ત્યાર બાદ લિન્નવિષયક ત્રીજું ધ્યાન એમ ધ્યાનની શ્રેણી ચાલી શકે છે. હેમચન્દ્રાચાર્યે આ લાવનારોને રસાયનની ઉપમા આપે છે. * જરાજર્જરિત શરીરને જેમ રસાયન પુષ્ટિકારક થાય છે, તેમ આ રસાયન, દાષમ પૂરો થતાં જરાજર્જરની જેમ હંડી પડી જતી ધ્યાન-સ્થિતિને ઉત્તેજિત કરે છે.

મૈત્રી ભાવના—

सर्वेपि जीवाः सुखिनो भवन्तु मा कोपि पापाचरणानि कार्षीत् ।
विमुच्यतां विश्वमशेषमेतद्, एवं मर्ति नाम वदन्ति मैत्रीम् ॥ १७ ॥

May all beings become happy, may none commit sins and may the whole universe be finally liberated (obtain absolution). Such thoughts go by the name of Maitribhāvanā (abstract meditation of Universal good heartedness or benevolence). (17)

‘ મૈત્રી ’ ભાવના—

“ સમગ્ર જીવો સુખી થાઓ, કોઈ પણ પ્રાણી પાપાચરણ ન કરે,

* “ મૈત્રીપ્રમોદકારણ્યમાધ્યસ્થ્યાનિ નિયોજયેત્ ।
ધર્મધ્યાનમુપસ્કર્તુ તદ્દિ તસ્ય રસાયનમ્ ” ॥ ૧૧૭ ॥

“ આત્માનં ભાવયન્નાભિર્ભાવનાભિર્નિરન્તરમ્ ।
શુદ્ધિતામભિસન્ધત્તે વિશુદ્ધધ્યાનસન્તતિમ્ ” ॥ ૧૨૨ ॥

(યોગશાસ્ત્ર, ચતુર્થ પ્રકાશ.)

આ સમગ્ર વિશ્વ મુક્ત થાઓ-આવા પ્રકારની મતિને 'મૈત્રી' ભાવના કહે છે. "—૧૭

પ્રમોદભાવના—

દેદીપ્યમાના ગુણગૌરવેણ મહાશયા યે મુવનત્રયેઽપિ ।

ગુણેષુ તેષાં સ્વલુ પક્ષપાતો યસ્તં પ્રમોદં પરિકીર્તયન્તિ ॥ ૧૮ ॥

The partiality of the virtues of those high souled beings who shine effulgently by the excellence of merits is called the Pramodabhāvanā (abstract meditation of complacent and sympathetic joy). (18)

' પ્રમોદ ' ભાવના—

“ દુનિયામાં જે મહાશયો ગુણોના ગૌરવથી ઉજળા છે, તેઓના ગુણો ઉપર પક્ષપાત કરવો, એ ' પ્રમોદ ' ભાવના છે. ”—૧૮

કારુણ્યભાવના—

શોકાગ્નિના યે પરિદહ્યમાનાઃ ક્ષુધા તૃષાઽઽર્ત્તાઃ સરુજો વિભીતાઃ ।

તત્ર પ્રતીકારપરા મતિર્યા કારુણ્યભાવઃ પરિકીર્તિતા સા ॥ ૧૯ ॥

The desire to lessen the miseries of those who are being burnt by the fire of sorrow; who are hungry and thirsty, who are suffering from diseases and who are afraid of danger is called the Karuṇābhāvanā (abstract meditation of tenderness). (19)

' કરુણા ' ભાવના—

“ જેઓ શોકાગ્નિથી બળી રહ્યા છે, ભૂખે પીડાઈ રહ્યા છે, તરસે મરી રહ્યા છે, રોગથી ઘેરાયલા છે અને ભયથી ધ્રુજી રહ્યા છે, એવાઓના દુઃખનો પ્રતીકાર કરવાની બુદ્ધિને ' કરુણા ' ભાવના કહે છે. ”—૧૯

માધ્યસ્થમાવના—

ક્રૂરાજ્ઞયા દારુણપાપસક્તાઃ સાધુદ્વિષઃ સ્વસ્ય ચ શંસિતારઃ ।

યે શિક્ષ્યમાણા વિકૃતિ ભજન્તે માધ્યસ્થમીદૃશુ ભવત્યુપેક્ષા ॥૨૦॥

To look with indifference towards those, who are of cruel intentions, who are immersed in terrible sins, who bear hatred towards the sages, who praise their own-selves and who take a wrong course though advised is called Mādhyasthabhāvanā (abstract meditation of indifference). (20)

‘ માધ્યસ્થ ’ ભાવના—

“ ક્રૂર આશયવાળા, દારૂણ પાપોમાં આસક્ત, મહાત્માઓ ઉપર દ્વેષ ધરાવનારા, મગફરીમાં તણાઈ જનારા અને સમજાવવા જતાં સહામાયનારા, એવા દુરાત્માઓ ઉપર દ્વેષ ન કરવો—મધ્યસ્થ રહેવું, એ ‘ઉપેક્ષા’ યા ‘ માધ્યસ્થ ’ ભાવના છે. ”—૨૦

ધ્યાનમ્ ।

અથ ધ્યાનં નિરૂપયતિ—

* ધ્યાનં પુનઃ સ્યાદ્ ધ્રુવમામુહર્તાદ્ એકાગ્રસમ્પત્યયલક્ષણં તત્ ।

આજ્ઞામપાયં ચ વિપાકમેવં સંસ્થાનમાલોચયતીહ યોગી ॥ ૨૧ ॥

Dhyāna continues for one Muhurta (Forty-eight minutes). It is defined as the continuous unruffled meditation. The Yogi contemplates four kinds of Dhyāna namely (1) Ajnā (2) Apāya (3) Vipāka (4) Samsthāna. (21)

* “ ઉત્તમસંહનનસ્ય એકાગ્રચિન્તાવિરોધો ધ્યાનમ્ ” । “ આ મુહૂર્તાત્ ” ।

(ભગવદ્-ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર.)

ધ્યાન—

“અન્તર્મુદ્ધર્તુ સુધી એકાગ્ર ચિન્તનનો પ્રવાહ, તેને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આ ધ્યાનમાં યોગી આત્મા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનને ચિતવે છે.”—૨૧

આજ્ઞાધ્યાનમ્—

આશ્રિત્ય લોકોત્તરપૂરુષાણામાજ્ઞામવાધાં પરિચિન્તનં યત્ ।

વસ્તુસ્વરૂપસ્ય યથાર્થતાત આજ્ઞાભિધં ધ્યાનમિદં વદન્તિ ॥ ૨૨ ॥

To contemplate truth in its true nature by following the infallible injunction of sages of spiritual eminence is called the Ājnā Dhyāna. (22)

Besides the divisions of Dhyāna given in the text the Jain texts give Pindastha, Padastha, Rupastha and Rupātita. Pindastha is again divided into Parthivi, Āgneyi, Māruti, Vārūni and Tatrabhu.

Parthivi Dhāranā.—One on the Yogapath should think of a milky coloured ocean of the size of Tiryak Loka, with a brilliant thousand petalled lotus as large as Jambudwipa and shining yellow pericarp high as Meru mountain in its centre. He should imagine himself seated on the lion-throne with staunch faith in his Ātman capable of destroying all Kārmic forces which cause bondage.

Āgneyi Dhāranā.—The Yogi seated as before should imagine a sixteen-petalled lotus in the region of his navel and meditate on the holy syllable ॐ with each vowel on each petal and then imagine smokecrest issuing from the upper stroke Ra and

taking the form of a flame of fire, burning another lotus, in the heart with eight petals representing eight kinds of Kārmic forces. The whole body is to be imagined as touched with fire surrounding it in the form of Svastika and reducing it to ashes.

Māruti Dhāraṇā.—It signifies the concentration of the powerful winds filling the three worlds and shaking the mountains and oceans, scattering the ashes of the body from the soul and steadying the Ātman in peace with firm practice.

Vārūṇi Dhāraṇā consists in the contemplation of Ākāsha, full of clouds, with a great downpour of nectarlike rain washing away the ashes of the body from the soul; so the soul becomes manifest in its pure light.

Tatrabhu Dhāraṇā means the contemplation on soul as free from seven metals, bright as full moon, similar to Omniscient and, then as seated on the throne, shining with all distinguished extraordinary powers and having destroyed all Karmas and endowed with grandeur of all great points and without form. Such a Yogi is capable of attaining eternal Bliss. He becomes an object of worship by Devas and men and also invulnerable and invincible.

Padastha Dhyāna (contemplation with the aid of sacred formulas), Rupastha Dhyāna (contemplation on the holy form of Tirthankara with all), Rupātita Dhyāna (fixed meditation on the attributes of Siddhātman with a firm conviction of having the

same attributes) are mentioned in the preceding notes on Dhyāna (Yogashastra by Bhagvān Hemchandrāchārya.)

આજ્ઞાધ્યાન—

“ પરમ પુરુષોની અબાધ્ય આજ્ઞાને અવલંબીને પરતુસ્વરૂપનું મધ્યાર્થ રૂપે પરિચિન્તન કરવું, એ આજ્ઞાધ્યાન છે. ”—૨૨

પ્રસ્તુતપ્રતિપાદનમ્—

बभाषिरे सर्वविदोऽतिमूढं तत्त्वं न तत् तार्किकतर्कजालैः ।
विहन्यते तत् प्रतिपत्तियोग्यं नहन्यथा सर्वविदो वदन्ति ॥ २३ ॥

The very subtle truth, which the very learned and wise persons have announced, cannot be disproved by the specious arguments of logicians. It can only be realised. Such seers never teach falsehood by commission, omission and suppression. (23)

પ્રસ્તુતપ્રતિપાદન—

“ સર્વજ્ઞ ભગવાન જે તત્ત્વો પ્રકાશિત કરી ગયા છે, તે તત્ત્વો તાર્કિકોની તર્કબળથી હલ્કાઇ શકે નહિ; અતઃએવ સર્વજ્ઞનો ઉપદેશ નિઃસંદેહ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે, કેમકે સર્વજ્ઞને અસત્ય બોલવાનો કદાપિ સંભવ હોતોજ નથી. (આમ એકાગ્ર શ્રેણિબદ્ધ ચિન્તામાં લીન થવું, એ આજ્ઞાધ્યાન છે.) ”—૨૩

અપાયધ્યાનમ્—

अध्यात्ममार्गोऽश्रयणं विनाऽयमात्मा भवेऽभ्राम्यदनन्तकालम् ।
रागादिदोषैकवशीभवन्तो निर्यान्ति नापायमहाऽद्वીतः ॥ २४ ॥

મોહાન્વકારપ્રવિલુપ્તચેતસા નાંકારિ કિં કિં કલુષં મયા હ્રહા ! ।
અવ્રેષુ તિર્યક્ષુ નરેષુ + ચોલ્લવર્ણં દુઃસ્વં ન કિં કિં પ્રતિપચ્યતે સ્મ ચ ! ॥ ૨૫ ॥

+ ચક્રાશદ્ ઉપલક્ષણત્વાદ્ વા દેવગતિમ્મહત્તમ । સાક્ષાદનુલેખસ્તુ હતરગત્યપેક્ષયાં
તત્ર સુખવાહુત્યાત્ ।

गम्भीरसंसारमहाऽऽपदाजले कालो गतोऽयं ब्रुवतो ममाऽखिलः ।
कस्याऽपराधोऽत्र मया विचार्यते ! प्रमाद एतस्य ममाऽचेतसः ॥२६॥

प्राप्याऽपि बोधिं परमां मनोवचःशरीरदुश्चेष्टिततो मयैव हि ।
स्वमस्तके ज्वालित आशुशुक्षणिः कोऽत्रापराधी परिभाव्यतेऽपरः ॥२७॥

स्वाधीनतायामपि मुक्तिवर्त्मनो भ्रान्त्या स्वयं पातित एष चेतनः ।
भिक्षां यथाऽटेदुपलब्धराज्यको मोक्षे स्वतन्त्रेऽपि तथा भवभ्रमः ॥२८॥

एवं हि रागादिकदूषणेभ्यो जाता अपायाः परिचिन्तनीयाः ।
यस्मिन्नुपाया आपे तत्प्रणाशे ध्यानं द्वितीयं तदपायनाम ॥ २९ ॥

This soul wandered for a long time in this world-revolution as it did not stick to the spiritual path. Beings subject to passions such as love etc., cannot themselves be out of dense forest (of passions).

Ah ! what variety of sins have I not committed-I, whose mind is over darkened by infatuation ? Oh ! what terrible miseries have I not undergone in the hell and in the animal and human lives ?

My whole time is totally wasted in seeking in the deep waters of great miseries of this world-ocean, whose fault is it ? It is my own foolish self.

Though I obtained the highest knowledge (of reality) I cause the fire (of misery) to burn on my head through sins committed by mind, speech and body. Who can be found fault with ? Surely I and I alone.

Though the path of absolution was at my dis-

posal yet I lowered my own soul through illusion. Just as a man who has got a kingdom goes begging, so I wandered in this world though the absolution was within my reach.

In this manner the Dhyāna in which one meditates on the obstacles arising from love and such other evil passions and the means to surmount them, is called the Apāya Dhyāna. (24-25-26-27-28-29)

અપાયધ્યાન—

“ અધ્યાત્મમાર્ગનું અવલંબન નહિ કરવાથી આ આત્મા અત્યાર સુધી સંસારમાં રજળતો રહ્યો છે; કેમકે રાગાદિદોષોને અત્યંત પરાધીન થયેલાઓ દુઃખના ગદન જંગલમાંથી નિકળી શકતા નથી. ”—૨૪

“ મોહાન્ધકારથી છુટ થયેલ ચિત્તવાળા એવા મેં હા ! હા ! શું શું કાળું કામ કર્યું નથી ! અને નરક, તિર્યચ તથા મનુષ્ય જન્મની અદર+ ક્યાં ક્યાં તીવ્ર દુઃખો ભોગવ્યાં નથી ? ”—૨૫

“ મારો આટલો કાળ ખરેખર સંસારની તીવ્ર આપદાણ મંબીર પાણીની અંદર ડૂબકો મારવામાં ગયો છે; આમાં બીજા કોને અપરાધ સમજવો !, અવિવેકમાં સપડાયલા એવા મારોજ પોતાનો પ્રમાદ છે. ”—૨૬

“ બોધિ (વસ્તુસ્વરૂપની સાચી સમજણ) મેળવ્યા છતાં પણ મેં મન, વચન અને શરીરથી એવી અધમ પ્રવૃત્તિઓ સેવી, કે મેં મૂર્ખો પોતેજ મારા માથા ઉપર અગ્નિ સળગાવ્યો; હવે આમાં બીજો કોણ અપરાધી સમજી શકાય !. ”—૨૭

+ ઉપલક્ષણથી અથવા મૂળ શ્લોકમાં મૂકેલા ‘ચ’ થી સ્વર્ગગતિ પણ સમજી લેવી; સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ નહિ કરવાનું કારણ અન્ય ગતિઓની અપેક્ષાએ ત્યાં સુખ-સંપત્તિની બહુલતા.

“ મોક્ષનો માર્ગ સ્વાધીન હોવા છતાં પણ બ્રમને વશ થઇ મેં પોતેજ આ આત્માને અધોગતિમાં પડકયો છે. રાજ્ય મળ્યા છતાં જેમ મૂર્ખ માણસ બીજા માંગવા નિકળે, તેમ મોક્ષ સ્વહસ્તસિદ્ધ હોવા છતાં પણ સંસારવનમાં બટકવાનું થયું છે. ”—૨૮

“ એ પ્રકારે જે ધ્યાનમાં રાગ-દ્વેષ આદિ દોષોથી ઉપજતી નડતરો અને તે દોષોના નાશના ઉપાયો પણ ચિંતવાય છે, તે બીજું અપાયધ્યાન સમજવું. ”—૨૯

વિપાકધ્યાન—

उदीरितः कर्मफलं विपाकः शुभाशुभत्वेन स च द्विभेदः ।
द्रव्यादियोगात् स च चित्ररूपोऽनुभूतिमास्कन्दति देहभाजाम् ॥ ૩૦ ॥

द्रव्यैर्विधू-माल्य-सुभोजनाद्यैः शुभोऽशुभः शस्त्रविषानलाद्यैः
क्षेत्रे निवासेन महालयादौ शुभः श्मशानप्रभृतौ तदन्यः ॥ ૩૧ ॥

કાલે વસન્તપ્રભૃતાવશીતાનુષ્ઠે શુભોઽન્યત્ર વિષયયથ ।
મનઃપ્રસાદપ્રભૃતૌ ચ ભાવે શુભોઽશુભો રૌદ્રવિકારભાવે ॥ ૩૨ ॥

સુદેવ-મર્ત્યાદિભવે શુભોઽસન્મનુષ્યતિર્યક્નરકાદિકેઽન્યઃ ।
દ્રવ્યાદિયોગાદિતિ ચિત્રરૂપં ત્રિચિન્તયેત્ કર્મફલં તૃતીયે ॥ ૩૩ ॥

Vipāka (Maturation) is the result of the Kārmic forces. It is of two kinds, good and bad. It is variously experienced by the embodied souls through its association with matter etc., (space, time and existence).

The good Vipāka of Kārmic forces associated with matter (Dravya) is seen in having beautiful wife, garlands, delicious food etc., and the bad

Vipāka (Maturation) in suffering from weapons, poison, fire etc.,. The good Vipāka (Maturation) associated with space is the residence in a great palace etc., which the other Vipāka (Maturation) is the residence in a cemetery etc.

The good vipāka in connection with time is seen in having the pleasures of spring which is neither cold nor hot; while the bad one is the reverse of it. The good vipāka through mental emotions is the good feeling in the mind like pleasures etc., while the bad vipāka is the rise of feeling of terror etc., in the mind.

The good Vipāka through the births is the life as a god or a man while the animal life or the life in hell is the bad Vipāka through birth. Thus are thought off the various results of the Kārmic forces associated with Dravya in the third of Vipāka Dhyāna. (30-31-32-33)

વિપાકધ્યાન—

“ વિપાક એટલે કર્મના ફલનો ઉદય. કર્મ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારે હોવાથી તેનાં ફળો પણ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારે હોય છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવના વિચિત્ર સંયોગોને અનુસાર ઉત્પન્ન થતાં કર્મનાં વિચિત્ર ફળો પ્રાણિઓના ભોગમાં આવે છે. ”—૩૦

“ સ્ત્રી, માળા, સુંદર ભોજન વગેરે અનુકૂળ દ્રવ્યોનો સંસર્ગ, શુભકર્મના શુભ વિપાકનું અને સસ્ત્ર, વિષ, અગ્નિ વગેરે પ્રતિકૂળ દ્રવ્યોનો સંસર્ગ અશુભ કર્મના અશુભ વિપાકનું કારણ અને છે. (એ દ્રવ્યથી શુભાશુભ વિપાક.)

“મહેલ, આજ વગેરે ઉત્તમ સ્થળોના પ્રસંગની પ્રાપ્તિ, શુભ વિપાકનું કારણ છે અને મસાણુ વગેરે ખરાબ જગ્યા અશુભ વિપાકનું કારણ છે.” (એ ક્ષેત્રથી શુભાશુભ વિપાક.)—૩૧

“ અશીત-અનુષ્ણુ એવી વસન્ત વગેરે સારી ઋતુનો વિહારપ્રસંગ શુભ વિપાકનું અને ગ્રીષ્મ આદિ ઋતુમાં રખડપટ્ટી કરવાનો પ્રસંગ અશુભ વિપાકનું કારણ છે. (એ કાળથી શુભાશુભ વિપાક.) મનની પ્રસન્નતા વગેરે સાર્વિક ભાવોનો ઉદય શુભ વિપાકનું અને મનનો રોદ પરિણામ અશુભ વિપાકનું કારણ છે.” (એ ભાવથી શુભાશુભ વિપાક.)—૩૨

“ ઉત્તમ સ્વર્ગગતિ, ઉત્તમ મનુષ્યગતિ વગેરે ઉત્તમ જન્મની પ્રાપ્તિ શુભ વિપાકનું અને તિર્યંચ, નરક આદિ દુર્ગતિ અશુભ વિપાકનું કારણ છે. (એ ભવથી શુભાશુભ વિપાક.) એ પ્રકારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવના વિચિત્ર યોગે થતાં કર્મનાં વિચિત્ર ફલો આ ત્રીજી ધ્યાનમાં ચિતવાય છે. ”—૩૩

સંસ્થાનધ્યાનમ—

આત્મપ્રતિષ્ઠં સ્થિતમસ્ત્યનન્તાનન્તં નભઃ સર્વતઃ एव, तत्र ।
लोकोऽस्ति मध्यस्थित ऊर्ध्व-मध्याऽधोभागतो यो दधते त्रिलोकीम्
॥ ૩૪ ॥

स्वरूपमेतस्य विचिन्तनीयं ध्याने चतुर्थे बहुमुखमरीत्या ।
स्यादीदृशे वृत्तवतां च धर्मध्याने स्वयंवेद्यमतीन्द्रियं शम् ॥ ૩૫ ॥

The endless ether is everywhere, supported by its own self, in the middle of which is a region (Loka), whose three parts viz., the upper the lower and the middle are styled the upper Loka, the lower Loka and middle Loka respectively.

The contemplation which is of a very subtle nature of such universe, constitutes what is called

the fourth grade of Dhyāna. Persons habituated to such spiritual Dhyāna obtain happiness which is intuitional and beyond the domain of senses. (34-35)

‘સંસ્થાન’ ધ્યાન—

“આકાશ સર્વત્ર વ્યાપક છે. તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને અનન્તાનન્ત છે. તે આકાશના મધ્યખિન્દુમાં આ લોક સ્થિત છે; જેમાંના બિર્ધ્વભાગ બિર્ધ્વલોક, અધોભાગ અધોલોક અને મધ્યમભાગ મધ્યમલોક કહેવાય છે.”—૩૪

“આવા પ્રકારના લોકનું સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મરીતે આ યોથા ધ્યાનમાં વિચારાય છે. આવા ધર્મધ્યાનમાં વર્તનારાઓને સ્વસંવેદ અતીન્દ્રિય મુખ્ય અનુભવાય છે.”—૩૫

બ્યાખ્યા.

લોકભાવના અને ‘સંસ્થાનવિચય’ ધ્યાનમાં શેા ફરક છે ? એ પ્રશ્ન અત્રે સહેજે ઉભો થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ખાર ભાવનાઓ અથવા તે સિવાયની અન્ય ભાવનાઓ એ ચિન્તામાત્ર છે, એમાં એક સ્થિર આલંબન હોતું નથી, જ્યારે ધ્યાન તો એક સ્થિર આલંબન પર અડગ હોય છે. આજ વાત ધ્યાનશતકમાં કહી છે કે—

“ જં ધિરમચ્છવસાણં તં જ્ઞાણં જં ચલં તયં ચિત્તં ।

તં હોજ્ઞ માવણા ના અણુપેદ્દા ના અહવ ચિન્તા ” ॥ ૨ ॥

અર્થાત—જે નનની સ્થિર એકાગ્રતા, તે ધ્યાન છે અને જે અનવસ્થિત થુલ ચિત્ત છે, તે ધ્યાન નહિ હોઈ કરીને ભાવના, અનુપ્રેક્ષા યા ચિન્તા કહેવાય છે.

ધર્મધ્યાનના જેમ આ ચાર પ્રકારો જોયા, તેમ અન્ય ગ્રન્થોમાં** દશ પ્રકારો બતાવ્યા છે—અપાયવિચય, ઉપાયવિચય, જીવવિચય, અજીવવિચય, વિપાકવિચય, વિરાગવિચય, ભવવિચય, સંસ્થાનવિચય, આશાવિચય અને હેતુવિચય.

* જુઓ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની વૃત્તિ સ્વાદ્વાદકલ્પલતાના ૩૩૧ મા પૃષ્ઠમાં.

‘વિચય’ એટલે ચિન્તન. અપાય આદિ દશ આગતોનું ચિન્તન કરવું તે ધર્મધ્યાનના પ્રકારો છે. આ દશ પ્રકારોમાં અપાયવિચય, વિપાક-વિચય, સંસ્થાનવિચય અને આજ્ઞાવિચય એ ચાર ભેદો તો જોવાઈ ગયા છે. ઉપાય-વિચય ધ્યાન પણ અપાયવિચયની અન્તર્ગત જોવાઈ ગયું છે. બાકી રહ્યાં પાંચ. તેમાં જીવતા સ્વરૂપસંબંધી ચિન્તન કરવું તે જીવ-વિચય, અજીવના (ધર્મોસ્તિકાય આદિ જડ પદાર્થોના) સ્વરૂપસંબંધી ચિન્તન કરવું તે અજીવવિચય, વિષયોનું વૈશુલ્ય ચિંતવવું તે વિરાગ-વિચય, સંસારની ભયંકરતા ચિંતવવી તે ભવવિચય અને સ્યાદાદદદિસમેત ઉત્તમ પ્રમાણ-યુક્તિઓથી આગમની ઉપાદેયતા ચિન્તવવી તે હેતુવિચય.

ખીજી રીતે ધ્યાનનાં ચાર આલંબનો યોગશાસ્ત્રકારો બતાવે છે. આલંબનના ચાર પ્રકારોને લાઘ ધ્યાનના ચાર ભેદો પડે છે. તે ચાર ભેદો— પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત.

પિંડસ્થ ધ્યાન. પિંડસ્થ ધ્યાનની અંદર પાંચ પ્રકારની ધારણાઓ કરવાની હોય છે. તે પાંચ ધારણાઓ— પાર્થિવી, આગ્નેયી, માતૃતી, વારુણી અને તત્ત્વ.

પાર્થિવી ધારણામાં પ્રથમ ક્ષીરસમુદ્રને કલ્પવામાં આવે છે, ચાર પછી તે સમુદ્રની વચ્ચે એક સહસ્રપત્રવાળું સુવર્ણવર્ણનું કમળ, તે કમળની મધ્યમાં મોટા પ્રમાણની સ્ફુરતકાન્તિવાળી કણિકા (દીંદુ), અને ત્યાર પછી તે કણિકાની મધ્યમાં સિદ્ધાસન ગોઠવી તે ઉપર પોતાના આત્માને વિરાજેલો ચિંતવવામાં આવે છે.

આગ્નેયી ધારણામાં નાભિકમળની અંદર સોળપત્રવાળું કમળ ચિંતવાય છે, તે સોળ પત્રો પર સોળ સ્વરો અને મધ્યની કણિકામાં હ્રીં અક્ષર, જે મહામન્ત્ર છે, તે સ્થાપવામાં આવે છે. ત્યાર પછી એ મહામન્ત્રરૂપ હ્રીં અક્ષરના રેફમાંથી ધીરે ધીરે ધૂમશિખા નિકળતી ચિંતવાય છે. બાદ આગના તણુઓ અને છેવટે અગ્નિની જ્વાળા વિચારવામાં આવે છે. આ જ્વાળા વડે, હૃદયમાં કલ્પેલું અધોમુખ કમળ, કે જેની આઠ પાંખડીઓ ઉપર આઠ કર્મો સ્થાપ્યાં છે, તેને બાળી નાંખવાનું વિચારાય છે. આ ઉપરાંત શરીરની બહાર પણ ત્રિકોણ અગ્નિ ચિંતવવામાં આવે છે, અને તે અગ્નિમંડળથી આન્તરિક મન્ત્રાગ્નિ, ષોડશપત્ર કમળ વગેરેને દગ્ધ કરી નાંખવાનું વિચારીને પછી તે અગ્નિને શાન્ત પડવાનું ધ્યાવવામાં આવે છે.

ભારતી ધારણામાં અતિપ્રયત્ન પવન, કે જે પહાડો અને સમુદ્રોને પણ ક્ષેબિત કરી દે, તે કલ્પવામાં આવે છે. ત્યાર પછી આ પવનથી કર્મરૂપ રજને ઉડાવવાનું ચિંતવી તે પવનની કલ્પનાને શાન્ત પાડવામાં આવે છે.

વારૂણી ધારણામાં ઇન્દ્રધનુષ, વિજળી અને ગર્જના કરતા મેઘથી સંયુક્ત એવું આકાશ ચિંતવવામાં આવે છે. વરસાદ ધીમે ધીમે વરસી રહ્યો છે, મુક્તાકળ જેવાં સ્વચ્છ સુંદર જળખિન્દુઓ પડી રહ્યાં છે અને એ જળપ્રવાહથી આકાશ ભરાઈ ગયું છે-આવી ચિન્તના કરી તે જળપ્રવાહથી કર્મરૂપ રજને ધોવાનું વિચારવામાં આવે છે.

તત્રશૂ ધારણામાં પોતાના આત્માને એકસિંહાસનસ્થિત દેદીપ્યમાન સર્વજ્ઞ-પરમાત્મારૂપે વિચારવામાં આવે છે.

પાંચે ધારણાઓ જોઈ. આ પાંચે ધારણાઓનો ઉદ્દેશ ફક્ત આત્મ-શુદ્ધિનોજ છે. પાંચે ધારણાઓમાં આત્મશુદ્ધિને લગતીજ ભાવના કરવામાં આવે છે. પૃથ્વી, અગ્નિ, જળ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વો ચિંતવવાનું ધારણુ એજ છે કે એ પાંચ તત્ત્વો સાથે અત્યંત જોડાઈ ગયેલો આત્મા તે જૂતોથી પોતાનું લિન્ગત્વ નિહાળે. એ પાંચ તત્ત્વોથી આત્માનું લેદહજ્ઞાન પ્રકટ થવું એજ આ ધારણાઓનો ઉદ્દેશ છે. પ્રથમ પાર્થિવી ધારણામાંજ આત્માને સિંહાસનપર બેસાડી પૃથિવીથી લિન્ગ ચિંતવવામાં આવે છે અને એથી મન ઉપર વિવેકજ્ઞાનનું અજવાળું પડવાથી મનની વૃત્તિઓ બહુજ પ્રશાન્ત બની જાય છે; બીજી ધારણામાં અગ્નિની કલ્પના કરીને કર્મપુંજને બાળવાનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તે પણ મનની નિશ્ચલતાને વધારે પુષ્ટિ આપે છે. ત્રીજી ધારણામાં વાયુથી કર્મ-રજને ઉડાવવાનું ચિન્તન પણ મનની ઉદાત્ત અને એકાગ્રવૃત્તિને બહુજ ઉત્તેજન આપનાર હોઈ કરીને આત્માનાં કર્મબન્ધનોને દીલાં પાડનાર બને છે. ચોથી ધારણામાં જળપૂર્ણ આકાશની કલ્પનાદ્વારા કર્મરૂપ રજને સાફ કરવાનું ધ્યાન મન ઉપર અત્યંત અસર કરનાર થાય છે; અને પાંચમી ધારણામાં તો ઉક્ત ચારે ધારણાઓનો નિષ્કર્ષ એ આવે છે કે આત્મા પોતાને પરમાત્મા સમજવાની શુદ્ધ જ્ઞાનધારામાં વહે છે.

અથવા પાર્થિવ ધારણામાં કર્મરૂપ પૃથિવીનો દગલો કરાય છે, બીજી આગ્નેયી ધારણામાં તે દગલો ઉપર અગ્નિ મૂકવામાં આવે છે, અર્થાત્ તે

કર્મ-કાષ્ટપુર્વે બાળી રાખ કરી નાંખવામાં આવે છે, પછી ત્રીજી માસી ધારણામાં પ્રયજ પવનથી તે રાખને ઉડાવી દેવામાં આવે છે, બાદ ચોથી વાણી ધારણામાં જળપ્રવાહથી પરિશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી પાંચમી તત્ત્વ ધારણામાં આત્માને કર્મરહિત, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સર્વશદેવસ્વરૂપ સમજવામાં આવે છે.

પદ્મસ્થ ધ્યાન. પવિત્ર પદોને અવલંબીને જે ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તે પદ્મસ્થ ધ્યાન છે. આ ધ્યાનની અંદર બુદ્ધાં બુદ્ધાં પદોનું આલંબન લેવામાં આવે છે. પ્રથમ વર્ણુમાતૃકાનું ધ્યાન કરાય છે. નાભિ ઉપર સોળ પત્રવાળું કમળ સ્થાપી તે સોળ પત્રો પર સોળ સ્વરો ફરતા ચિતવાય છે. તેની ઉપર હૃદયમાં ચોવીશ પત્રવાળા કર્ણિકાયુક્ત કમળની કલ્પના કરાય છે અને તે ચોવીશ પત્રો તથા કર્ણિકા ઉપર ક થી લઇ મ સુધીના પચીશ વર્ણો ચિતવાય છે; તથા મુખ ઉપર આઠપત્રવાળું કમળ કલ્પી તે આઠ પત્રો ઉપર ય થી લઇ હ સુધીના આઠ વર્ણો સ્થાપવામાં આવે છે. આમ નાભિ ઉપર ષોડશપત્રક કમળ, હૃદય ઉપર ચતુર્વિંશતિપત્ર અને કર્ણિકાયુક્ત કમળ અને મુખ ઉપર અષ્ટપત્રક કમળ સ્થાપીને વર્ણુમાળાનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. આવી રીતે હૈં, ઝહૈં, ઓં, અસિઆઉસા નમઃ તથા નમો અરિહંતાણં આદિ નવપદ એ વગેરે પદોનાં ધ્યાનોનો પણ પદ્મસ્થ ધ્યાનમાં સમાવેશ છે. +

રૂપસ્થ ધ્યાન. આ ધ્યાન શરીરધારી સર્વજ્ઞ પરમાત્માના રૂપને અવલંબીને કરવામાં આવે છે. સર્વશદેવને જે કે હમણાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇ શકતા નથી, છતાં શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તેઓના ઐશ્વર્યનો ખ્યાલ આવી શકે છે. જેઓ સમવસરણુની અંદર (વ્યાખ્યાન-પરિપદમાં) સિદ્ધાસનપર બીરાજેલા છે, મેઘગંભીર વાણીથી વ્યાખ્યાન કરી રહ્યા છે અને જેઓનું પ્રશાન્ત અને દેદીપ્યમાન મુખકમળ શ્રોતૃવર્ગ પર એટલી બધી છાપ પાડી રહ્યું છે કે જન્મવૈરી તિર્થંચ પ્રાણિઓ પણ પરસ્પર શાંત વૃત્તિ રાખી સાવધાન હૃદયથી જેઓનો ઉપદેશ સાંભળે છે, આવા પ્રકારના સર્વાતિશયસંપન્ન ત્રિભુવનપતિ વીતરાગ પરમાત્માના રૂપને ધ્યેય કરી તેનું ધ્યાન કરવું એ રૂપસ્થ ધ્યાન છે. સર્વશદેવની પ્રતિમાના રૂપનું ધ્યાન કરવું તે પણ રૂપસ્થ ધ્યાન છે.

+ આ સંબંધી સ્કૃત વિવરણ યોગશાસ્ત્ર, જ્ઞાનાર્ણવ વગેરે ગ્રંથોમાંથી જોઇ લેવું.

રૂપાતીત ધ્યાન. અમૂર્ત, ચિદાનન્દરૂપ, નિરંજન, સિદ્ધ ભગવાનનું જે ધ્યાન કરવું તે રૂપાતીત ધ્યાન છે. રૂપાતીત સિદ્ધ ભગવાનના ગુણોનું ચિત્ર હૃદય પર સ્થિર કરી તે ઉપર ધ્યાનારૂઢ થવું, એજ આ ધ્યાનની મતલબ છે.

ધર્મધ્યાનના આ ચાર પ્રકારોમાં પૂર્વ પૂર્વ ધ્યાન કરતાં ઉત્તર ઉત્તર ધ્યાન પ્રકર્ષવાળું છે. આવાં આલંબનોથી કરાતું ધ્યાન ‘સાલંબન’ ધ્યાન કહેવાય છે. આવા પ્રકારનાં વિશિષ્ટ ધ્યાનથી આત્મા ઉપરનો કર્મ-મળ ધણોજ ક્ષીણ થવા પામે છે, અને એ ધ્યાનનો અભ્યાસ પ્રકર્ષ ઉપર આવવાથી મનની દૃઢતા એટલી હદે પ્રાપ્ત થાય છે કે આત્મા શુક્લધ્યાન, કે જે નિરાલંબન ધ્યાન છે, તેનો ધ્યાતા થવા સમર્થ થાય છે.

ધ્યાનમાં એક નિયમિત પદ્ધતિ નથી, જુદી જુદી રીતે તેના ભેદો પડે છે. અનેક રીતે ધ્યાન રચવામાં આવે છે. યોગશાસ્ત્રોમાં તો તેનું માત્ર દિગ્દર્શનજ કરવામાં આવ્યું છે. કેાઇ પણ રીતે પવિત્ર ધ્યેય તરફ જે એકાગ્ર ચિન્તન કરવામાં આવે, તે ધ્યાન છે.

ધ્યાનિનો ભવિષ્યન્તો સ્થિતિ:—

ધ્યાનાદ્યુષ્માન્ન નૃજન્મપૂર્તો મહર્દિકં સ્વર્ગમવાપ્નુવન્તિ ।

પુનર્નૃજન્મ પ્રતિપદ્ય ચારુ યોગસ્ય માર્ગે પથિકીભવન્તિ ॥ ૩૬ ॥

Persons habituated to such spiritual Dhyāna, after giving up this human body through Dhyāna, go to heaven full of great prosperity. They are again born in a very noble family and follow the path of Yoga. (36)

ધ્યાનીની ભવિષ્યની સ્થિતિ.

“ આ ધ્યાનથી મહાન પુણ્યાત્મા બનેલાઓ, મનુષ્યભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં અતુલસમૃદ્ધિશાલી સ્વર્ગમાં જાય છે. ત્યાંથી પુનઃ ઉત્તમ પ્રકારની મનુષ્યજિંદગી પ્રાપ્ત કરી વિશેષ પ્રકારે યોગમાર્ગ સાધવા તત્પર થાય છે. ”—૩૬

તતઃ કિં ભવતિ ?—

ધ્યાનં શુક્લં તતસ્તે પરમસુખગતાઃ ક્ષિપ્તકર્માણિ હત્વા
લોકાલોકાવભાસં નિરતિશયમરં જ્ઞાનમાસાદયન્તિ ।

ધર્મે વ્યાખ્યાન્તિ મોહાન્ધતમસહતયે પર્વદિ પ્રસ્ફુરન્ત્યા-
માયુષ્પૂર્તૌ તતઃ સ્યુઃ પરમપદજુષઃ સચ્ચિદાનન્દરૂપાઃ ॥૩૭॥

Those who attain that supreme Shukla Dhyāna, annihilate the destructive Kārmic forces and acquire knowledge which manifests Loka and Aloka and which is transcendental and eternal (During life time). They expound religion in large assemblies, for dispelling the darkness of infatuating ignorance and after phenomenal death they attain the highest status of Sat-chit-anandship. (37)

ત્યાર પછી ?—

“ યોગના માર્ગમાં વિશેષ પ્રકારે પ્રગત થતા તેઓ શુક્લધ્યાનને પ્રાપ્ત કરે છે. એ ધ્યાનની પરાકાષ્ટાના પરિણામે તેઓનાં ક્ષિપ્ત કર્મો (ત્યાર ધાતિકર્મો) ક્ષીણ થઇ જાય છે અને એથી તેઓને કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. કેવલી થયા પછી તેઓ જગતના જીવોને મોહાન્ધકારમાંથી મુક્ત કરવા માટે મહાન પરિવ્રજમાં ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં સચ્ચિદાનન્દ-પરબ્રહ્મસ્વરૂપ મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. ”—૩૭

વ્યાખ્યા.

ધર્મધ્યાન ઉપર સંપૂર્ણ અધિકાર મેળવ્યા પછી શુક્લધ્યાન ઉપર આરંભ થવાય છે. કર્મના અંકુશોને જડમૂળમાંથી ઉખાડવા, એ શુક્લ-ધ્યાનનું જ કામ છે. એ ધ્યાનના ત્યાર વિભાગ છે—સવિચાર પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, અવિચાર એકત્વ-વિતર્ક, સૂક્ષ્મક્રિય અને સમુચિત્તક્રિય.

શુક્લધ્યાનનો પ્રથમ ભેદ.

પૃથક્ પૃથક્ રીતે એક દ્રવ્ય સાંપન્ધી જુદા જુદા પર્યાયોનું ચિન્તન કરવું, તે પૃથક્ત્વ-વિતર્ક કહેવાય. એને 'સવિચાર' વિશેષણ એટલા માટે આપ્યું છે કે એની અંદર શબ્દ, અર્થ અને યોગનું સંક્રમણ થયાં કરે છે. એક શબ્દ ઉપર વિચાર કરી બીજા શબ્દ પર, એક અર્થ પર વિચાર કરી બીજા અર્થ પર અને મન-વચન-કાય પૈકી એક યોગ પર સ્થિર રહી બીજા યોગપર સંક્રમણ કરવું એને 'વિચાર' (વિચરણ) કહેવામાં આવે છે.

એક દ્રવ્ય ઉપર ચિત્તને સ્થિર કરી તેના જુદા જુદા પર્યાયો ઉપર એકાગ્ર ધ્યાન કરવું એ શુક્લધ્યાનના પ્રથમ ભેદનો અર્થ છે. ધર્મ-ધ્યાનમાં બાહ્ય વસ્તુનું અવલંબન હોય છે, ત્યારે આ શુક્લધ્યાનમાં કોઈ પણ વસ્તુનું અવલંબન હોતું નથી, ફક્ત મનની અંદરજ અમુક તત્ત્વ સ્થાપિત કરી તેના પર્યાયો તરફ ચિત્તપ્રવાહ ચાલે છે. આ ઉપરથી ધર્મ-ધ્યાન અને શુક્લધ્યાનનું પાર્થક્ય અથવા પહેલાથી બીજાનું વૈશિષ્ટ્ય સમજી શકાય છે. ચિત્તની નિરૂદ્ધાવસ્થા ખરી રીતે આ શુક્લધ્યાનમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. શુક્લધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર વર્તમાન યુગના મનુષ્યોને નથીજ. અતિવિશિષ્ટશરીરધારીઓનેજ માટે એ ધ્યાન છે.

આકાશ ગુણસ્થાનથી શુક્લધ્યાનના પ્રથમ ભાગ ઉપર આરોહણ કરાય છે. જેઓ શ્રેણી (ઉપશમશ્રેણી યા ક્ષપકશ્રેણી) ઉપર આરોહણ કરે છે, તેઓ આ ધ્યાનમાં આરૂઢ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં, આ ધ્યાનમાં આરૂઢ થવું, એજ શ્રેણી-અવસ્થા છે. x આ અવસ્થામાં મોહનો ઉપશમ યા ક્ષય થવા માંડે છે. મોહના ભેદોનો ઉપશમ-પ્રવાહ થતો જાય, એ 'ઉપશમશ્રેણી' અને ક્ષય-પ્રવાહ થતો જાય, એ 'ક્ષપકશ્રેણી' કહેવાય છે.

x યોથા ગુણસ્થાનથી 'શ્રેણી'નો પ્રારંભ થવાનો શાસ્ત્રોમાં જે ઉલ્લેખ છે, તે દર્શનમોહનીયકર્મના ઉપશમ યા ક્ષયને આશ્રીને.

યોથા ગુણસ્થાનથી સાતમા ગુણસ્થાન સુધીનાં ગુણસ્થાનો પૈકી કોઈપણ ગુણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વ પુંજ અને અનન્તાનુબન્ધી ચાર કપાય સર્વથા ઉપશાંત યા ક્ષીણ થઈ શકે છે. અતઃ દર્શનમોહને લગતી શ્રેણી યોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા એ ચાર ગુણસ્થાનોમાંજ

ઉપશમશ્રેણી. મોહનીય કર્મના એ ભેદો-દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય-પૈકી દર્શનમોહનીયના મિથ્યાત્વમોહનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિત્રમોહનીય એ ત્રણ ભેદો તો આઠમા ગુણુસ્થાનની પૂર્વેજ ઉપશાન્ત થઇ ગયેલા હોય છે. આઠમા ગુણુસ્થાનથી શુક્લધ્યાન ઉપર ચઢતાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના ભેદો ઉપશાન્ત થવા માંડે છે. ચારિત્રમોહનીયના ૨૫ ભેદો છે—^૧અનન્તાનુબન્ધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજવલન એ ચાર પ્રકારના પ્રત્યેક ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, એમ સોળ કષાયો અને હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જીરુપ્રસા તથા પુરુષવેદ-સ્ત્રીવેદ-નપુંસકવેદ એ નવ નોકષાયો.

ચારિત્રમોહનીયની ઉપર્યુક્ત પચીસ પ્રકૃતિઓમાંથી અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાયોનો દર્શનમોહનીયની સાથે (પહેલાં અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાયોનો અને પછી દર્શનમોહનીયના પુંજત્રયનો ઉપશમ થાય છે.) આઠમા ગુણુસ્થાનની પૂર્વેજ ઉપશમ થઇ ગયો છે. અતઃ આઠમા ગુણુસ્થાનથી ચારિત્રમોહનીયની એકવીસ પ્રકૃતિઓને ઉપશમ કરવાનું શરૂ થાય છે. તેમાં એક ‘ સંજવલન ’ લોભ વળી બાકી વીસ પ્રકૃતિઓને ઉપશાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન, આઠમું અને નવમું એ બે ગુણુસ્થાનોમાં ચાલે છે. વીસ પ્રકૃતિઓ ઉપશાન્ત થતાંજ દશમું ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ ગુણુસ્થાનમાં કેવળ સંજવલન લોભનો સૂક્ષ્મ અંશનો ઉદય રહે છે. ત્યાર પછી તે લોભનો સૂક્ષ્મ અંશ ઉપશાન્ત થતાં અગ્યારમું ગુણુસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાપ્ત હોય છે. આઠમા ગુણુસ્થાનથી ચારિત્રમોહના ઉપશમ થા ક્ષયની શ્રેણી ચાલવા માંડે છે. આ મુખ્ય શ્રેણી છે. એજ માટે ગુણુસ્થાન-ક્રમારોહમાં કહ્યું છે કે—

“ તત્રાપૂર્વગુણસ્થાનાઽઽઽદ્યાદિવાધિરોહતિ ।

શમકો હિ શમશ્રેણી ક્ષપકઃ ક્ષપકાવલીમ્ ” ॥

અર્થાત—અપૂર્વગુણુસ્થાનથી ઉપશમશ્રેણી થા ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરોહણ કરાય છે.

૧ આ ભેદો ચોથા પ્રકરણના નવમા શ્લોક ઉપરના વિવરણમાં સમજાવ્યા છે.

જેણે ઉપશમશ્રેણી પ્રારંભ કરી છે, તે મોહના પ્રકારને ઉપશ-
માવતો અચારમા ગુણુસ્થાન લગી પહોંચે છે. ત્યાં સુધીજ તેની પ્રગતિ
છે. પછી ત્યાંથી પાછું ફરવાનુંજ બને છે, અને તે શ્રેણી ઉપર જેમ
ચઢ્યો હતો તેમ પડે છે. કાષ્ઠનું ઉપશમ-શ્રેણી વચ્ચે અથવા અધ્યાત્મ
ગુણુસ્થાને મરણ પણ થાય છે. ઉપશમશ્રેણીથી પડેલા પ્રાણી સાતમા
ગુણુસ્થાનકે આવે છે. કાષ્ઠ તો દ્વિતીય ગુણુસ્થાનક ઉપર આવી સમ્યક્ત્વ
વધી મિથ્યાદષ્ટિની સ્થિતિ સુધી પહોંચી જાય છે. ઉપશમશ્રેણીથી પડેલા
કાષ્ઠ મહાભાગ ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા યા સાતમા ગુણુસ્થાનથી ક્ષપકશ્રેણીમાં
પણ પ્રારંભ કરી શકે છે.

ઉપશમશ્રેણીમાં ચઢતો યા પડતો મરણ પામે તો દેવગતિ સિવાય
બીજી ગતિ પામેજ નહિ; કારણ કે જે અબદાયુ હોય, અથવા જેણે
દેવગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય, એવોજ મનુષ્ય ઉપશમશ્રેણી પર ચઢી
શકે છે, પરંતુ મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારક એમાંનું કાષ્ઠ આયુષ્ય જેણે
બાંધ્યું હોય, તે ઉપશમશ્રેણી પર ચઢી શકતો નથી.* ઉપશમશ્રેણીથી

૧ ઉપશમશ્રેણીથી પતિત થયેલ તે ભવમાં ક્ષપકશ્રેણીનો પ્રા-
રંભ કરે કે નહિ ?, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બે મતભેદો છે. કામઅનિયંત્ર
મહર્ષિઓના અભિપ્રાયે એક ભવમાં બંને (ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણી)
શ્રેણીઓ થઈ શકે છે, પરંતુ એક ભવમાં *એ વાર ઉપશમશ્રેણી ક્યાં
પછી ક્ષપકશ્રેણી પ્રાપ્ત થતી નથી. સૈદ્ધાન્તિકોના અભિપ્રાયે ઉપશમશ્રેણી
વાળો તે ભવમાં ક્ષપકશ્રેણી પર ચઢેજ નહિ.†

* “ ઉવસમસમ્મતદ્વા ભંતો આયુક્સઘા છુવં દેવો ।

તિસુ આયુમેસુ વદ્દેસુ જેણ સેદ્ધિં ન આરુહ્હ ” ॥

(કમ્મપયડી, ૨૭૫ મી ગાથા)

* એક ભવમાં પ્રભુમાં વધુ એજ વાર ઉપશમશ્રેણી થાય છે.

† “ જો દુવારે ઉવસમસેદ્ધિં પઢિવજ્ઞહ, તત્તસ નિયમા સંમિ મવે સવગ-
સેદ્ધાં નસ્થિ । જો ફક્તિ ઉવસમસેદ્ધિં પઢિવજ્ઞહ, તત્તસ સવગસેદ્ધી હુજ્ઞા. ” ।

—સપ્તતિકાશૂર્ણિ.

§ “ પ્રવં અપ્પરિવક્ષિણ સમ્મતે દેવમણ્યજમ્મેસુ ।

અપ્પયરસેદ્ધિવજ્ઞં દ્વગમવેણે ચ સઘ્ઘાઈ ” ॥

(વિશેષાવશ્યક, ૧૨૨૩ મી ગાથા)

પ્રતિ થઈ ગયા પછી ચારે ગતિના અધ્યવસાયો તેને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તદનુસાર ચારે ગતિઓમાં તેને જવાનો સંભવ છે.

ઉપશમશ્રેણી ઉપર પ્રથમનાં ત્રણ * સંહનનવાળાઓજ ચઢી શકે છે; અને એજ કારણથી શ્રેણીદશમાં મૃત્યુ પામેલ મહાત્મા પોતાના સંહનન પ્રમણે ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. જેવી રીતે કેન્દ્રીજ સંહનનવાળો દશમા દેવલોક-સુધી, બીજા સંહનન વાળો બારમા દેવલોક સુધી અને પ્રથમ સંહનનવાળો અનુત્તર વિમાનો સુધી જાય છે. શાસ્ત્રોમાં છેલ્લા-છઠ્ઠા સંહનનવાળાને ચાર દેવલોક, પાંચમા સંહનનવાળાને છ દેવલોક, ચોથા સંહનનવાળાને આઠ દેવલોક, ત્રીજા સંહનનવાળાને દશ દેવલોક તથા બીજા સંહનનવાળાને બાર દેવલોક સુધી (લાંઘી આગળ નહિજ) જવાનું ફરમાવ્યું છે; અને પ્રથમસંહનન વાળાને નવ ગ્રૈવેયક, પાંચ અનુત્તરવિમાન અને મુક્તિ સુધીની પ્રાપ્તિ બતાવી છે. આ હકીકતને આધારે એ સમજી શકાય છે કે-ઉપશમશ્રેણ્યારૂઢ ત્રીજા સંહનનવાળો દશમા દેવલોકથી, તથા બીજા સંહનનવાળો બારમા દેવલોકથી આગળ જઈ શકેજ નહિ; અને પ્રથમ સંહનનવાળો 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' વિમાન સુધી પહોંચે છે.

ક્ષપકશ્રેણી. ક્ષપકશ્રેણીના પ્રારંભ પૂર્વે જેણે પરભવતું આયુષ્ય ખાંધું નથી, તેનો ક્ષપકશ્રેણીનો પ્રારંભ સંપૂર્ણ સફળ નિવડે છે. એટલે તે મહાશય આઠમા ગુણસ્થાને ક્ષપકશ્રેણીના ભાવ ઉપર સુસ્થિર થઈ નવમા ગુણસ્થાનમાં વચ્ચેના આઠ (અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને પ્રત્યાખ્યાના-

* શરીરમાં હાડકાંઓનો જે બાંધો, તેને 'સંહનન' નામ આપ્યું છે. વર્તમાનકાળમાં સામાન્ય રીતે અનુભવાતો જે શરીરનો બાંધો, તે હલકામાં હલકું છેલ્લું છઠ્ઠું સંહનન છે. તેથી ચઢતું દૃઢ શરીર તે પાંચમું સંહનન, તેથી ચઢતું દૃઢતર શરીર તે ચોથું સંહનન, તેથી ચઢતું દૃઢતમ શરીર તે ત્રીજું સંહનન, તેથી ચઢતું અતિદૃઢતમ શરીર તે બીજું સંહનન અને તેથી ચઢતું પરમદૃઢતમ શરીર તે પ્રથમ સંહનન છે. આમ સંહનનના છ વિભાગો પાડ્યા છે.

આત્મિકબળ યા માનસિકબળને પ્રકટાવવામાં શારીરિક બળ પણ મુખ્ય સાધન છે; એ સિવાય આત્માની સંપૂર્ણ શક્તિઓનો વિકાસ થાયજ નહિ.

વરણ) કષાયો અને છેલ્લા સંજ્વલન ક્રોધ-માન-માયાને ક્ષીણ કરે છે. એટલા અગ્યાર કષાયો પૂર્ણ ક્ષીણ થતાં દશમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુણસ્થાનમાં સંજ્વલન લોભનો સુક્ષ્મ અણુ રહેલો હોય છે. તેનો ક્ષય થતાં +એકદમ બારમું ગુણસ્થાન આવે છે. બારમું ગુણસ્થાન 'ક્ષીણમોહ' છે, અર્થાત્ એમાં મોહનો પૂરો ક્ષય થયેલો હોય છે. મોહનો ક્ષય થયો એટલે તરત કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. જે કે કેવલજ્ઞાનના પ્રાદુર્ભાવ માટે મોહનીયકર્મની જેમ બીજાં ત્રણ ધાતિ (જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અન્તરાય) કર્મોના ક્ષયની જરૂર છેજ, તથાપિ મોહનીય કર્મના ક્ષયનું પ્રાધાન્ય છે; કારણ કે મોહનીય કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયા પછીજ તે ત્રણ કર્મોનો સમ્પૂર્ણ ક્ષય થાય છે.* મોહનીય કર્મનો પૂર્ણ ક્ષય થયા પછી તે ત્રણ ધાતિ કર્મો એકદમ ક્ષય પામી જાય છે.†

બહાવુ મનુષ્ય યદિ ક્ષપક્રેણીનો પ્રારંભ કરે, અને અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાયોનો ક્ષય કરી મરણ પામે, તો તેને પુનઃ અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો ઉદય થવો સંભવિત છે; કારણ કે અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનું મૂળ, જે મિથ્યાત્વ, તેનો ક્ષય તેણે કર્યો નથી; અને જ્યાં સુધી મૂળનો ક્ષય કરવામાં ન આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી તે મૂળને અંકુરિત થવાનો સંભવ રહે ખરો.

+ ક્ષપક્રેણીવાળો દશમા ગુણસ્થાનથી અગ્યારમા (ઉપશાન્તમોહ) ગુણસ્થાને નહિ જતાં બારમેજ ગુણસ્થાને જાય છે.

* એજ માટે લગવાનું ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રના છેલ્લા અધ્યાયના—

“ મોહક્ષણાત્ જ્ઞાન-દર્શનાવરણાન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમ્ ” ;

એ સૂત્રમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ તથા અન્તરાય એ ત્રણનેજ 'ક્ષય' શબ્દ સાથે એક સમાસવાક્યમાં જોડી 'મોહક્ષય' શબ્દનો અલગ અને પ્રથમ નામરે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

† જે કે આપણે ક્ષપક્રેણીમાં ફક્ત મોહનીય કર્મનાજ પ્રકારોનો ક્ષય જોયો, પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે બીજાં ધાતિ કર્મોની પ્રકૃતિઓનો, અને અધાતિકર્મોની પ્રકૃતિઓનો પણ ક્ષય થાયજ છે. તેનું સ્પષ્ટ વિવરણ ગુણસ્થાનક્રમારોહ અને કર્મત્રયોમાંથી જાણી લેવું.

બહાયુ મનુષ્ય ક્ષપકશ્રેણીનો પ્રારંભ કરે, તે તો અનન્તાનુબંધી કષાયચતુષ્ટય અને દર્શનમોહનો પુંજત્રય એ સાતનો ક્ષય કર્યા પછી આગળ વધી શકેજ નહિ.

ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણી જોઈ; અને એ પણ બાણ્યું કે એ શ્રેણીઓ શુક્લધ્યાનનીજ અવસ્થા છે. ઉપશમશ્રેણી કરતાં ક્ષપકશ્રેણી અવસ્થાનું શુક્લધ્યાન અતિપ્રબળ છે. અતએવ ઉપશમશ્રેણીવાળો મોહનો ક્ષય નથી કરી શકતો, જ્યારે ક્ષપકશ્રેણીવાળો ક્ષણવારમાં મોહને સમૂળ ક્ષીણ કરી નાંખે છે.^૧

શુક્લધ્યાનનો બીજો ભેદ.

ઉપર કહ્યું તેમ, શુક્લધ્યાનનો પ્રથમ ભેદ આઠમા ગુણુસ્થાનથી

૧ જૈનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કર્મની મુખ્ય ત્રણ અવસ્થાઓ છે—કર્મનો બંધ, ઉદય અને સત્તા. જેવું સારું યા ખરાબ કામ કરાય છે, અથવા જેવો સારો યા ખરાબ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા પ્રકારની વાસના આત્મામાં સ્થપાય છે. આ 'વાસના' બીજી કોઈજ નથી, કિન્તુ તે એક પ્રકારના વિચિત્ર પરમાણુઓના પુંજાત્મક છે. એ પરમાણુપુંજાત્મક વાસનાનેજ 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ કર્મ એ વિચિત્ર પરમાણુસમૂહાત્મક છે,

સારા યા ખરાબ કામથી સારું યા ખરાબ કર્મ જે બંધાયું, તે, કર્મનો બંધ સમજવો. એ બંધાયણું કર્મ તરતજ ઉદયમાં આવે છે, એમ નથીજ, કિન્તુ જેમ બીજ વાળ્યા પછી તરત પાક થતો નથી, તેમ કર્મ બંધાયો પછી અમુક વખત પસાર થયા બાદ તે ઉદયમાં આવે છે. 'ઉદય' એટલે કર્મનું ફલવિપાકાભિમુખ થવું તે. કર્મનો ઉદય થતાં કર્મનું ફળ ભોગવાય છે. જે કર્મો જ્યાં સુધી ઉદયમાં ન આવ્યાં હોય, ત્યાં સુધી તે કર્મો 'સત્તા'માં રહ્યાં કહેવાય છે. આવી રીતે કર્મની બંધ, ઉદય અને સત્તા એ ત્રણ સ્થિતિઓ સમજવા જેવી છે.

ઉપશમશ્રેણીમાં કર્મોનો ઉપશમ કરવામાં આવે છે, પણ સત્તામાંથી ક્ષય કરવાનું થતું નથી; સત્તામાં તો અગ્યારમા ગુણુસ્થાનવાળાને પણ પ્રાયઃ તમામ કર્મપ્રકૃતિઓ રહેલી હોય છે; અને ક્ષપકશ્રેણીમાં તો સત્તા-માંથીજ કર્મો ક્ષીણ કરાય છે.

પ્રાપ્ત થયા પછી શુક્લધ્યાનને બીજો ભેદ બારમા શુભસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. શુક્લધ્યાનનો બીજો ભેદ પ્રથમ ભેદ કરતાં ઘણાજ પ્રમળ છે. કંઈ એક આજી ઉપરજ-એક પર્યાય ઉપરજ ચિત્તની સંપૂર્ણ સમાધિ થવી, એ શુક્લ-ધ્યાનનો બીજો ભેદ છે. ચિત્તની સમાધિની પૂર્ણતા, બીજા શબ્દોમાં “યોગશિત્ત-વૃત્તિનિરોધઃ” એ સૂત્રપ્રતિપાદિત યોગની પરાકાષ્ઠા-ચરમ સીમા શુક્લ-ધ્યાનના બીજા ભેદમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હેતુમાં છેલ્લો માનસિક યોગ છે. અહીં કેવલ્યસાધક યોગની પૂર્ણાહુતિ થાય છે. આ યોગનું-ધ્યાનનું-સમાધિનું-શુક્લધ્યાનનું નામ છે-“એકત્વવિતર્ક” એક પર્યાયજ ઉપર વિતર્ક (વિચારશ્રેણી) જેમાં રહે, એ એકત્વવિતર્ક કહેવાય. આ અનુભવ સમાધિ છે. જે આજી (પરમાજી) દષ્ટિપથમાં પણ નથી આવી શકતો તેના એક પર્યાય ઉપર સુસ્થિર ચિત્તવૃત્તિ રહેવી, એ કેવું લેહિતર ધ્યાન? ! આ ધ્યાનમાં પૂર્વ શુક્લધ્યાનની જેમ સંક્રમણ નથી, એજ માટે આ ધ્યાનને ‘અવિચાર’ વિશેષણ અપાય છે. (વિચરણ-સંક્રમણ એ વિચાર, એથી રહિત તે અવિચાર.) આ સમાધિરૂપ જાગૃત્યમાન અગ્નિવડે સર્વ (ધાતિ) કર્મો સર્વથા દગ્ધ થઈ જાય છે અને આત્મ-પરમશુદ્ધ-સર્વજ્ઞ-પરમાત્મા બને છે.

આ સમાધિથી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી કેવલજ્ઞાનને કંઈ ધ્યાન કરવાનું રહેતું નથી. એઓ આયુષ્ય પર્યાન્ત પૃથ્વીતળ ઉપર

૧ વિષ ઉતારવામાં મહાન્ કુશલ પુરૂષો જેમ આખા શરીરમાં પ્રસરેલા વિષને જેથીને દંશસ્થાનમાં લાવે છે, તેમ છેલ્લી હલના યોગીશ્વરો વિશ્વભ્રમણશીલ મનને એક પરમાજી ઉપરજ સ્થિત કરી દે છે. દંશસ્થાનમાં એકત્ર કરેલું વિષ જેમ તત્કાલ દૂર કરી શકાય છે, તેમ પરમાજી ઉપર સ્થિર થયેલ વિચારાત્મક મન તત્કાળ નષ્ટ કરી શકાય છે.†

+ “ત્રિજગદ્વિષયં ધ્યાનેનામુતાપૌ દષૌ મનઃ ।
સર્વાર્જ્જુણં વિષં દંશે મન્ત્રેણેવ જગત્પ્રભુઃ ” ॥

“અપનીતેન્ધનભરઃ શેષસ્તોકેન્ધનોડનલઃ ।
જ્વલિતો નિર્વાતિ યથા નિર્વાણં તન્મનસ્તથા ” ॥

(હેમચન્દ્રકૃત અગ્નિતનાયચરિત્ર, ૩૪૧-૩૪૨)

વિહરે છે અને ધર્મોપદેશદ્વારા જગતના જીવો ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનનું અજવાળું
પાડે છે. શરીરધારી કેવલજ્ઞાનીઓ (ચાહે તીર્થંકર હોય સામાન્ય
કેવલી) જીવન્મુક્ત છે.†

શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો-બેદ.

શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો બેદ આયુધ્યતા અન્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ
યોગમાં ધ્યાન (માનસિક ધ્યાન) કંઈ હોતું જ નથી, કિન્તુ મનોયોગ, +
વચનવ્યાપાર તથા શારીરિકચેષ્ટાનો નિરોધ કરવા તરફ પ્રયત્ન હોય છે.
શુક્લધ્યાનના ત્રીજા બેદમાં મનોયોગ તથા વચનવ્યાપારનો નિરોધ
બરાબર પૂરો થઈ જાય છે, જ્યારે શારીરિકચેષ્ટાનો નિરોધ પૂરો સિદ્ધ થતો
નથી. તેરમા શુણ્ણધ્યાનના અન્તમાં આ ત્રીજો બેદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું
નામ છે-સૂક્ષ્મક્રિય, અર્થાત્ તે સ્થિતિએ શરીરની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ રહેલી
હોય છે.

† શરીરાવચ્છિન્નકેવલજ્ઞાને જીવન્મુક્તત્વમ્ ।

“ મુક્તિસ્તાવદુદીરિતા દ્વયવિધા, જીવસ્વરૂપાઽઽદિમા

વિધ્વંસેન ચતુષ્ટયસ્ય નિતમાં સા ઘાતિનાં કર્મણામ્ ।

લોકાલોકવિલોકનૈકકુશલઃ શ્રીકેવલાદિસ્કરઃ

સ્યાદ્ બૌદ્ધારિકદેહિનો જગતિ યો નિત્યં સમુદ્રાસુરઃ ” ॥

“ જીવન્મુક્તિમુપામતા દ્વયવિધાસ્તીર્થંકરા આદિમા-

સ્તચ્છૂન્યા અપરે, દ્વયેઽપ્યમયદા આતન્વતે દેશનામ્ ।

મન્યાન્તશ્ચિરકાલિકાલધુમલપ્રક્ષાલનામ્મઃ સમાં

જ્ઞાનાદેશમદ્વીષુ સંચરણતો નિર્વાણકલ્પદ્રુમાઃ ” ॥

(મઘીય ન્યાયકુસુમોજ્જવલિ)

+ શરીરધારી કેવલજ્ઞાની પરમાત્માને ત્રણે યોગો રહેલા હોય છે—
દ્રવ્યમનોયોગ, વચનયોગ અને ક્રત્યયોગ. ગમનાશમનાદિ ક્રિયાઓમાં
ક્રાપયોગ અને ઉપદેશ કરવામાં વચનયોગ રહેલો હોય છે. વિચાર કરવા
અથવા અવધાનને હેતુજ નહિ, પરંતુ મનમાં દ્રવ્યોને સંબંધ તેમને
રહે છે. એનું ક્ષય એ છે કે— દૂર રહેલા મનઃપર્યાયજ્ઞાનીઓ અને અનુસર
વિમાનના દેવોને જ્યારે કેઈ બાબતની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે
તેઓ પોતાના સ્થાનમાંજ સ્થિત રહીને મનથી સર્વજ્ઞ પરમાત્માને તે

ચૈદમ્મા ગુણસ્થાનમાં શુક્લધ્યાનનો ચોથો ભેદ હોય છે. તે ભેદ ત્રીજા ભેદનું અધૂરું કામ પૂર્ણ કરે છે; અર્થાત્ તે ભેદમાં શરીરયોગ સંપૂર્ણ નિરૂદ્ધ થઈ જાય છે. અતએવ તેનું નામ ‘સમુચ્છન્નક્રિય’ છે. ચૈદમ્મું ગુણસ્થાન ‘અયોગી’ કહેવાય છે, તેનું એજ કારણ છે કે તે દશામાં સર્વ પ્રકારનો યોગ (વ્યાપાર) સર્વથા અધ પડી જાય છે. અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ એ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોને રીતસર ઉચ્ચારવામાં જે વખત લાગે, તેટલોજ વખત ચૈદમ્મા ગુણસ્થાનનો બતાવ્યો છે.

કેવલીને મન નથી, માટે તેમને ધ્યાન હોયજ નહિ. તેઓ આધુનિકના અન્તે શુક્લધ્યાનના જે ત્રીજા-ચોથા ભેદ ઉપર આવે છે, તે ધ્યાન કંઈ માનસિક ચિન્તારૂપ નથી; અતએવ તે ‘ધ્યાન’ શબ્દનો અર્થ-શરીરાદિવ્યાપારનો નિરોધ, એજ કરવો. શબ્દના અનેક અર્થો હોય છે.^૧ ‘ધ્યૈ’ ધાતુના પછું—“ ધ્યૈ ચિન્તાયામ્ , ધ્યૈ કાયયોગનિરોધે, ધ્યૈ અયોગિત્વે ” એ પ્રમાણે ચિન્તા, કાયયોગનિરોધ અને અયોગિત્વ, એમ ત્રણ અર્થો સમજવા.^૨ આમાં પ્રથમ અર્થ શુક્લધ્યાનના આદિના બે ભેદો સુધી,

વિષયનો પ્રશ્ન કરે છે. સર્વજ્ઞ દેવ તે પ્રશ્ન જાણી જાય છે, અને પછી તેઓ પોતાનાં મનનાં દ્રવ્યોને એવી રીતનાં પરણુમાવે છે, કે એ દ્રવ્યોને પેલા મનઃપર્યાય જ્ઞાની મહર્ષિઓ અથવા અનુત્તરવિમાનવાસી દેવતાઓ પોતાના દિવ્યજ્ઞાન (મનઃપર્યાયજ્ઞાન અથવા અવવિજ્ઞાન) વડે જોઈ, એના ઉપરથી પોતાના પ્રશ્નનું સમાધાન કરી લે છે. અક્ષરની લિપિ ઉપરથી જેમ બોધ થાય છે, તેમ સર્વજ્ઞદેવનાં મનોદ્રવ્યની રચના ઉપરથી અતિશયજ્ઞાન ધારિઓ બોધ લઈ શકે છે. આ પ્રમાણે મનોયોગ (દ્રવ્ય મનોયોગ) પણ કેવલજ્ઞાનીઓને હોય છે.

૧ “ પુષ્પભોગો ચિવ કમ્મલિણિજ્જરણહેઠઠો વાવિ ।

સેદ્ધેત્થવહુત્તાઓ તહ ઝિણ્ણંદાગમાઓ ય ” ॥ ૮૫ ॥

૨ “ ચિન્તાભવિવિ સયા સુહુમોત્તરય કિરિયાદ્ મળ્ણંતિ ।

જીવોવયોગસહમાવઠો ભવત્થસ્સ જ્ઞાણાદ્ ” ॥ ૮૬ ॥

(ધ્યાનશતક.)

૨ આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ વિશેષાવશ્યકની ૩૦૭૯, ૩૦૮૦ ગાથાઓમાં તથા યશોવિજયકૃત-શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ઉપરની-‘સ્થાવ્રાદ-કલ્પલતા’ ટીકાના ૩૩૯ મા પત્રમાં જોવું.

અને બીજો અર્થ શુક્લધ્યાનના ત્રીજા ભેદમાં, તથા ત્રીજો અર્થ શુક્લ-ધ્યાનના ચોથા ભેદમાં લાગૂ પડે છે.

સુનિશ્ચિત મન થવું એ હ્રદસ્થતું (કેવલજ્ઞાનરહિતતું) ધ્યાન છે, જ્યારે કેવલજ્ઞાનીતું ધ્યાન એજ છે કે શરીરની સુનિશ્ચલતા થવી. આભ્યન્તર અને બાહ્ય સર્વ ચેષ્ટાઓ-ક્રિયાઓના પૂર્ણ નિરોધ કરવો, એ કેવલીતું ધ્યાન છે^૧.

ચૌદમા ગુણુસ્થાનમાં, બીજા શબ્દોમાં, શુક્લધ્યાનના ચોથા ભેદમાં બાકી રહેલ (અધ્યાત્મી) કર્મોનો સંપૂર્ણ દ્વંસ થતાં આત્મામુક્તિપદને પ્રાપ્ત થાય છે.

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

યોગનું ઉત્તમાંગ જે ધ્યાન, તેની છેવટની સ્થિતિ સુધી અવલોકન થઇ જાયું. હવે યોગનું સાધ્યમિન્દુ જે વસ્તુપદ, તેનું વિશેષ પ્રકારે નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર સમજાય છે; અને તેને માટે યોગાચાર્યો જુદી જુદી દષ્ટિએ જુદી જુદી રીતે યોગના ભેદો કેવા પાડે છે, તે પણ વિચારી જવું પ્રસ્તુત છે. ચાલો, તે સાતમા પ્રકરણમાં જોઈ લઈએ.

૧ “ જહ છડમત્થસ્સ મણો જ્ઞાણં મગ્ગણં સુનિચ્છલો સંતો ।

તહ કેવલિણો કાઓ સુનિચ્છલો મન્નપ્પ જ્ઞાણં ” ॥ ૮૪ ॥

सप्तम-प्रकरणम् ।

योगश्रेणी ।

SEVENTH CHAPTER.

Various Kinds of Yoga.

(Shlokas 19)

One who earnestly and sincerely desires the acquisition of the Yoga-wealth should first try to understand the natural attributes and pure properties of the soul. It embraces the study of realities, doctrines of passions and feelings, cognitions, volitions and other mental faculties and the tenets of the practical morality and ethics &c. The attainment of the highest perfection is his natural goal, and therefore he must adopt such means as would ensure success. The practice of steady contemplation on the Ātmā-spirit in all its aspects and directions is the sure means for reaching this noble and sublime goal (ideal). It requires a continued unbroken state of purity of mind and body displayed in the form of indifference to worldly objects and pleasures and

outward peace with inward tranquillity. The natural attributes of the soul are infinite knowledge, infinite perception, infinite happiness and infinite power. These acquisitions could be secured only by long and continued practice of right conduct brought on by right belief and right knowledge, because spiritual development grows side by side with that of physis and moral powers, so it is highly essential to eliminate the impure Kārmic forces (passions, feelings, emotions and actions) which clog the natural purity of the soul, i. e., its inhering attributes and real properties and also to put an efficient check over the fresh entry of Kārmic energies brought on in various ways. Manifold are the methods and processes laid down in the scriptural text by the holy and venerable sages and saints from the infallible teaching of the Omniscient Masters as are briefly indicated hereafter.

पातञ्जलयोगमालोचयति—

मानसवृत्तिनिरोधं सम्प्रज्ञातेतरप्रकारतया ।

योगं वदन्ति तज्ज्ञा ध्यानविशेषोऽत्र च प्रथमः ॥ १ ॥

वृत्तिक्षयस्वरूपोऽसम्प्रज्ञातोऽस्ति, वृत्तयो मनसः ।

क्षीणा भवन्ति सर्वाः केवलबोधस्तदोदेति ॥ २ ॥

देहस्य वृत्तयः खलु यदा निरुद्धा भवन्ति तत्कालः ।

योगोऽसम्प्रज्ञाताद् न भिद्यते निर्वृतिद्वारम् ॥ ३ ॥

Restraining the functions of the mind is called

Yoga by those well-versed in the Yoga philosophy. The Yoga is twofold : (1) Samprajnāta; (2) Asamprajnāta. In the former kind of Yoga, Dhyāna is imperative (or the former is a particular kind of Dhyāna). The Asamprajnāta Samādhi is characterised by the destruction of the functions of the mind. When all the functions of the mind cease, the knowledge of the Absolute arises. That Yoga in which the functions of the body cease is also not different from the Asamprajnāta Yoga, and is also a way to absolution. (1-3)

પાતંજલિયોગની આલોચના—

“ યોગના વિદ્વાનો ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહે છે. તે યોગ બે પ્રકારે છે—‘સંપ્રજ્ઞાત’ અને ‘અસંપ્રજ્ઞાત’. તેમાં પ્રથમ ‘સંપ્રજ્ઞાત’ એ ધ્યાનનો ભેદ છે. ‘અસંપ્રજ્ઞાતયોગ’, વૃત્તિઓના ક્ષયસ્વરૂપ છે. મનની તમામ વૃત્તિઓ ક્ષીણ થતાં જે ‘કેવલજ્ઞાન’ પ્રકટ થાય છે, તે પણ અસંપ્રજ્ઞાતયોગનું જ ફળ છે; અને શરીરની વૃત્તિઓ બ્યારે સર્વથા નિરૂદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે વખતનો પણ યોગ, જે મુક્તિનું દ્વાર છે, અસંપ્રજ્ઞાતજ છે. ”—૧, ૨, ૩.

વ્યાખ્યા.

પાતંજલિ યોગનું લક્ષણ બતાવતાં કહે છે કે—“યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ” અર્થાત્ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો એ યોગ છે. આ લક્ષણ યથાર્થ છે. પરંતુ એટલું સમજી રાખવું જોઈએ કે આ લક્ષણ ઉચ્ચકાટીના યોગનું સ્વરૂપમાં આવ્યું છે. જૈનદષ્ટિએ શુક્લધ્યાનનો ખીજો ભેદ, કે જેની અંદર સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓનો સર્વથા વિલય થઈ જાય છે અને તત્કાળ કેવળજ્ઞાન પ્રકટે છે, તે યોગની અંદર આ લક્ષણ બરાબર ઘટે છે. અગર આ લક્ષણમાં ‘ચિત્તવૃત્તિ’ શબ્દથી સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિઓ લેવા ઉપર ભાર આપવામાં ન આવે, તો ઉચ્ચ યોગને મેળવવામાં સાધનભૂત-પ્રારંભથી લઈને-જેટલી યોગભૂમિકાઓ છે, તે સર્વની અંદર આ લક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ

શકે છે. 'એકાગ્ર' કે 'નિરૂદ્ધ' અવસ્થા એકદમ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, અતઃ તે અવસ્થા ઉપર આવવાને જે જે સાધનભૂત માર્ગો છે, તે સર્વને યોગના વિભાગો તરીકે ગણવામાં આવે નથી. ચિત્તની સંપૂર્ણ સાત્ત્વિક અવસ્થાની પ્રાપ્તિના ઉપાય તરીકે જે જે ભૂમિકાઓ ઉપર પસાર થવાની જરૂર છે, તે સર્વની અંદર અમુક અમુક અંશે ચિત્તવૃત્તિનો રોધ રહેલો હોવાથી તે બધી ભૂમિકાઓ યોગના લક્ષણમાં લઈ શકાય છે.

અહીં એક વાત ધ્યાન આપવા જેવી છે કે જૈન દૃષ્ટિએ ધ્યાનના જે બે વિભાગો, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન, બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં ધર્મધ્યાનની અંદર અને શુક્લધ્યાનના પ્રથમ ભેદની અંદર ચિત્તનો વિલય કરવામાં આવતોજ નથી, કિન્તુ ચિત્તની એકાગ્ર શુભચિન્તાશ્રેણી ચાલે છે. વસ્તુતઃ ચિત્તને મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂરજ નથી અને એમ બનતું પણ નથી. હકીકત એમ છે કે ધર્મ-ધ્યાનના ભેદોમાંથી પસાર થઈ ન્યારે શુક્લધ્યાનના પ્રથમ ભેદમાં અવાય છે, ત્યારે તે દશામાં બહુજ એકાગ્ર સૂક્ષ્મ ચિન્તાશ્રેણી ચાલે છે, અને ત્યાર પછી શુક્લધ્યાનના બીજા પ્રકારમાં એક અણુના એક પર્યાય ઉપરજ પૂર જોશથી ધ્યાનાગ્નિ જળવલ્લભાન હોય છે. તે ધ્યાનની સમાપ્તિ થતાંજ સ્વતઃસ્વ મનનો વિલય, આવરણોનો ક્ષય અને કેવલજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થઈ જાય છે.

પ્રશસ્ત મનના ત્રણ પ્રકારો એ છે કે-મનની શુભપ્રવૃત્તિ, મનની સ્થિરતા અને મનનો વિલય. ક્રિયાયોગની અંદર મનની શુભપ્રવૃત્તિ, જ્ઞાનયોગની અંદર મનની સ્થિરતા અને જ્ઞાનયોગની પરાક્રાણની સ્થિતિમાં મનનો વિલય થઈ જાય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાન મુધી મનની શુભ પ્રવૃત્તિ છે, સાતમા ગુણસ્થાનથી મનની સ્થિરતાનો પ્રકર્ષ થાય છે અને આરમા ગુણસ્થાનના અન્તમાં મનનો વિલય થાય છે.

આના પછીના ચોથા શ્લોકમાં યોગના જે પાંચ પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે, તેમાં 'અધ્યાત્મ' અને 'ભાવના' એ મનની શુભ પ્રવૃત્તિમાં, 'ધ્યાન' તથા 'સમતા' એ મનની શુભપ્રવૃત્તિ તથા સ્થિરતામાં અને 'વૃત્તિસંક્ષય' એ મનના વિલયમાં આવે છે.

આ શ્લોકોમાં પતંજલિના બતાવેલા યોગના જે બે ભેદો-'સંપ્રજ્ઞાત' અને 'અસંપ્રજ્ઞાત'-ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે, તેમાં 'સંપ્રજ્ઞાત' સમાધિ

શુક્લધ્યાનના પ્રથમ ભેદ સુધીજ છે. શુક્લધ્યાનનો ખીન્ને ભેદ ‘અસમ્પ્રજાત’ સમાધિ છે. જે ધ્યાનમાં વિચારાત્મક જ્ઞાન વિદ્યમાન હોય, તે ‘સંપ્રજાત’ સમાધિ છે અને જે ધ્યાનમાં વિચારાત્મક જ્ઞાનનો ક્ષય થાય, તે અસંપ્રજાત સમાધિ છે. બારમા ગુણુસ્થાને જે કે મનોવિચાર છે, પણ તે ક્ષણમાત્રજ અને પછી તત્કાળ મનનો વિલય થતાં વિચારજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, અને દૈવત્વજ્ઞાનની જ્યોતિ પ્રકટે છે.

પતંજલિએ મનોવૃત્તિના નિરોધરૂપ એકજ યોગ બતાવ્યો છે, પરંતુ શરીરવૃત્તિનિરોધરૂપ યોગની પણ અગત્ય છે. એ વગર અશરીર-અમૂર્ત-નિરંજન-પરબ્રહ્મ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. શરીરનિરોધરૂપ યોગ આધુષ્યની અન્તમાં તેરમું ગુણુસ્થાન પૂર્ણ થતાં શરૂ થાય છે અને ચૌદમા ગુણુસ્થાને તે યોગની પૂર્ણતા થતાં આત્મા સિદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ સર્વ યોગનું મૂળ ચિત્તવૃત્તિનિરોધજ છે, એમાં તો શકજ નથી. યોગનું, સર્વસ્વ-યોગનું સંપૂર્ણ રહસ્ય ચિત્તવૃત્તિનિરોધમાં આવતું હોવાથી અને તેની પ્રાપ્તિ થતાં શરીર-નિરોધરૂપ યોગ સહજ મળી જતો હોવાથી તેને (ચિત્તવૃત્તિનિરોધને) યોગનું તત્ત્વ બનાવવામાં પતંજલિએ લગારે અનુચિત કયું નથી.

મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ એમ જે ત્રણ પ્રકારની ગુપ્તિઓ ઋત્નશાસ્ત્રોમાં બતાવી છે, તે યોગજ છે. મનોગુપ્તિ એટલે મનની શુદ્ધવૃત્તિ, મનની સ્થિરતા અને મનનો વિલય. મનોગુપ્તિના આ ત્રણ પ્રકારો ઉપર જોવાઈ ગયા છે. ગુપ્તિત્રયમાં મનોગુપ્તિનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, પાછળની બે ગુપ્તિઓનું મનોગુપ્તિજ મૂળ હોવાથી અને મનોગુપ્તિના સદ્ભાવમાં પાછળની બે ગુપ્તિઓ સહેજે પ્રાપ્ત થઈ જતી હોવાથી મનોગુપ્તિ તરફજ ભાર દઈ શિક્ષા આપવી એ જરૂરી વાત છે. બાકી તો મન-વચન-કાય એ ત્રણે યોગના નિરોધની પૂર્ણતા એજ યોગની પૂર્ણતા છે, એ વાત દરેકને કબૂલ રાખવીજ પડશે; અને એજ પૂર્ણ યોગ અપવર્ગનું દ્વાર છે.

અથ પञ्चधा योगपद्धतिमभिधत्ते—

अध्यात्मं भावना ध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः ।

इत्येवमप्यनूचाना ऊचाना योगपद्धतिम् ॥ ૪ ॥

Those who are well-versed in Yoga (Yogāchāryas) have also laid down five kinds of Yoga as Adhyātma (concentration on the Self), Bhāvanā (Reflections), Dhyāna (Meditation), Samatā (Quietude) and Vrittikshaya (Eradication of desires). (4)

Notes :—According to the Jain texts Yoga is also classified into Adhyātma, Bhāvanā, Dhyāna, Samatā, Vrittikshaya. An aspirant after Moksha must have the following requisites, *i. e.*, the close study of Dravyas, Tattvas, elucidated by competent Teachers, observance of the five full vows, keeping in view the high sentiments of universal friendship, compassion, delight, indifference, a firm and unshakable belief in the word of the Teacher. He becomes qualified after the attainment of right attitude. Adhyātma also comprises knowledge of the Self in its relation with the universe. Equipped with these capacities one realises the transcendental truth, *i. e.*, becomes a Perfect soul. Dhyāna and Bhāvanā Yogas are described in chapters III, V and VI.

Samatā Yoga.—The ordinary Jiva, without proper discrimination, values things as suits his nature, habits and wants. This is due to his ignorance acquired from the past lives. From time without beginning he is in the habit of doing so. There is nothing good or bad inherent in the object, but it is due to the perversity of his mind that he thinks so. Samatā has a very wider signification. It means the proper realisation of the main principles

with the help of discriminate discernment. Samatā is also explained in chapter V.

Samatā Yoga, if properly practised helps the aspirant in reaching the final goal.

Vrittisankshaya Yoga aims at the restriction of the fluctuations, modifications and misconceptions of the mindstuff. Sensuous influences swaying the mind are subdued. The working of the mind exhibits three states as vividness, activity and inertia. When by continued contemplation, the covering of misconceptions is attenuated, discerning discrimination is awakened. When the last stains of Vritti are removed, the Supreme Spiritual Truth would be realised, and Vrittis would rise no more.

Yoga is also classified into Ichhā Yoga, Shāstra Yoga and Sāmarthya Yoga. Ichhā Yoga implies knowledge and desire for performing rites but laziness, the chief characteristic comes in his way. In Shāstra Yoga the aspirant advances in knowledge and belief and becomes alert and prompt and regularly performs rites and ceremonies. In the third Yoga, intuitional perception by the help of pre-eminent spiritual exercises is attained. It is beyond the reach of scriptural knowledge. The third is classified into Dharma-sanyāsa and Yoga-sanyāsa. There are successive stages of Yoga.

Again Yoga is classified into Mantra-Yoga. Laya-Yoga, Hatha-Yoga and Rāja-Yoga. Mantra-Yoga signifies the practice of the Mantras with

proper intonations of the sounds. The results would be the acquisition of wisdom along with the Siddhis. The Laya Yoga tends towards the absorption of the mind. It is practised in many ways. Hatha-Yoga signifies the practice of rigid bodily exercises; though it facilitates steady contemplation, yet it ends sometimes in the complete loss of bodily organs and powers. The guidance of a good spiritual teacher is essentially required. Rāja-Yoga is already described in the preceding pages.

Yoga is also classified into Jñāna-Yoga, Kriyā-Yoga and Bhakti-Yoga. Jñāna-Yoga and Kriyā-Yoga are described in the notes on verse I, chapter VI. Bhakti-Yoga signifies the practice of worshipping the Supreme Ideal with true love and piety without expecting reward in return. True devotion is inspired in the heart, being freed from all worldly grossness and impurities. With undecaying and unflinching faith the devotee worships the Supreme Ideal. None else in his view can be the worthy object of adoration. His faith, strengthened by meditation and devotion to the most Adorable Ideal results into true knowledge, and thus he achieves the final-goal the Realisation of Self. This path is meant for ordinary men and women who are unable to practise Rāja-Yoga and Jñāna-Yoga.

બીજી રીતે યોગપદ્ધતિ—

“ અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિક્ષય એમ પાંચ પ્રકારની યોગપદ્ધતિ યોગીયાર્થેએ કહી છે. ”—૪

ભાવાર્થ. પરમાત્માનો જપ કરવો એ પ્રથમ કર્મ અધ્યાત્મ છે.†

પરમાત્માને હમેશાં નિયમિત અને સ્થિર હૃદયથી જપવામાં આવે તો એથી ચિત્તના દોષો, કે જેને લીધે એકાગ્રતા સિદ્ધ કરી શકાતી નથી, તે ઠંડા પડી જાય છે. મન્ત્રવિશેષથી જેમ વિષ ઉતરી જાય છે, તેમ જપ કરવાથી વિદ્વેનો ટળી જાય છે. જપ કેવા સ્થળે અને કેવી રીતે કરવો ? તેને માટે ભગવાન હરિભદ્રસૂરિ યોગખિન્દુમાં ફરમાવે છે કે—

“ દેવતાપુરતો વાડપિ જલે વાડકહ્મણમિ ।

વિશિષ્ટદુમકુબ્જે વા કર્તવ્યોડયં સતાં મતઃ ” ॥ ૩૮૨ ॥

“ પવાપલક્ષિતો મદ્વા પુત્રજીવકમાલયા ।

નાસામ્પ્રસ્થિતયા દૃષ્ટયા પ્રશાન્તેનાન્તરાત્મના ” ॥ ૩૮૩ ॥

“ પ્રભુની પ્રતિમા આગળ, અથવા નિર્મલ જલાશયની નિકટ, યદ્વા સ્વચ્છ વનનિકુંજમાં પરમાત્માનો જપ કરવો. નાક ઉપર સ્થિર દૃષ્ટિ રાખી શાન્ત ચિત્તે આંખોના વેદાથી, અથવા શ્દ્રાક્ષમાળાથી જપ કરવો. ”

અથવા મૈત્ર્યાદિસાદૃશ્યૂતતત્ત્વચિન્તન અને ઉચિત વર્તન એ બંનેનો સહયોગ એ ‘ અધ્યાત્મ ’ છે. આ અધ્યાત્મના નિરન્તરઅભ્યાસયુક્ત જે વિશુદ્ધભાવશ્રેણી, તેને ‘ ભાવના ’ યોગ કહે છે. સ્થિર પ્રદીપની જેમ સ્થિર આલંબનવાળું શુદ્ધ ચિત્ત, તે ‘ ધ્યાન ’ યોગ છે. ધ્યાનના પ્રકર્ષથી સંસારના સમ-વિપમ પ્રપંચો તરફ સમચિત્તવૃત્તિનો જે લાભ, તે ‘ સમતા ’ યોગ છે. સર્વ વૃત્તિઓનો જે નિરોધ તે ‘ વૃત્તિસંક્ષય ’ યોગ છે.

આ વૃત્તિસંક્ષય યોગ કેવલજ્ઞાન અને મુક્તિનું તાત્કાલિક સાધન છે. સર્વ બનોવૃત્તિઓનો સર્વથા સંક્ષય થતાં કેવલજ્ઞાન પ્રકટે છે, અને આયુષ્યના અન્તે શારીરિકયોગનિરોધ થતાં મોક્ષાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.

હૃદયોગ, મન્ત્રયોગ, ભક્તિયોગ, ક્રિયાયોગ, જ્ઞાનયોગ, લયયોગ,

† “ આદિકર્મકમાશ્રિત્ય જપો જ્ઞાન્યાત્મમુચ્યતે । ”

—યોગખિન્દુ, ૩૮૦ માં શ્લોકમાં.

રાજયોગ વગેરે અનેક રીતના યોગના બેદો પડે છે. આ બધાનું સ્વરૂપ હવે નહું જાણવાનું રહેતું નથી. તત્ત્વ તત્ત્વ સ્થળે આ બધા યોગોનું તાત્પર્ય જોવાઈજ ગયું છે. શ્વાસનિરોધ માટે હૃદયપ્રવૃત્તિ તે ‘હૃદયોગ’ છે. ઇશ્વરવ્યાયક કાષ્ઠ શબ્દનો એકાગ્ર જપ કરવો, અથવા તેનું પુનઃ પુનઃ બાવન કરવું, તે ‘મન્ત્રયોગ’ છે. ‘ભક્તિયોગ’ ઇશ્વરની ઉપાસના કરવી એ છે. વિધિયુક્ત અનુષ્ઠાનોમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું, એ ‘ક્રિયાયોગ’ છે. આત્મચિન્તન તરફ મનોવૃત્તિનું સ્થૈર્ય તે ‘જ્ઞાનયોગ’ છે. એક વસ્તુ ઉપર મનની શુદ્ધ તદ્દલીનતા થવી, એ ‘લયયોગ’ છે. સ્થિર સમાધિ એ ‘રાજયોગ’ છે.

ધ્યાનમાં રાખવું કે આ બધા યોગોનું રહસ્ય આત્માને નિર્મળ બનાવવામાંજ સમાયતું છે. હૃદયોગથી પણ મન ઉપર અંકુશ મૂકવાની જ મતલબ છે. મન્ત્રયોગનું રહસ્ય પણ ચિત્તના કુસંસ્કારોનું પ્રક્ષાલન કરવામાંજ સમાયતું છે. ભક્તિયોગનો હેતુ પણ ચિત્તની પ્રસાદવૃત્તિ થવી એજ છે. ક્રિયાયોગનું કામ પણ જ્ઞાનયોગની ભૂમિકા બતાવવાનુંજ છે. જ્ઞાનયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ એ ત્રણે તે પ્રાયઃ સમાનાર્થક છે. લયયોગ એ જ્ઞાનયોગની ઉચ્ચસ્થિતિ છે અને રાજયોગ એ લયયોગની પરાકાષ્ઠા છે. રાજયોગની પૂર્ણતા થતાં ચિત્તનો વિવ્રવ સ્વતઃ થઈ જાય છે, અને કેવલ્યજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. *

પ્રકારાન્તરેણ યોગં ત્રિધા વિભજન્ તં વ્યાખ્યાતું પ્રક્રમતે -

इच्छा च शास्त्रं च समर्थता चेत्येषोऽपि योगो मत आदिमोऽत्र ।
प्रमादतो ज्ञानवतोऽप्यनुष्ठौऽभिलाषिणोऽमुन्दरधर्मयोगः ॥ ५ ॥

Ichhāyoga, Shāstrayoga and Sāmārthyayoga are also divisions of Yoga. The first of these is Ichhāyoga where the Yogi though knowing and already

* આ યોગનાં બેદોમાં કાષ્ઠ કાષ્ઠ યોગની જુદી જુદી વિવક્ષાથી જુદી જુદી રીતે પણ વ્યાખ્યા થઈ શકે છે. અહીં તેા સાધારણ અને સામાન્ય રીતેજ આ સમજાવી આપી છે.

૧ સામર્થ્યયોગઃ । ૨ અનુષ્ઠાનમ્-અનુષ્ઠા ।

desirous of performing religious practices is lazy and therefore this Yoga is looked upon as imperfect. (5)

પ્રકારાન્તરથી યોગવિભાગ અને ઇચ્છાયોગ—

“ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એમ ત્રણ યોગના ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. જે જ્ઞાનવાન છે, છતાં પ્રમાદવશાત્ યથાર્થ શુદ્ધક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી, એવા મનુષ્યનો શુદ્ધ ક્રિયાઓ કરવાનો જે ઉત્કટ અભિલાષ, તેને ‘ ઇચ્છાયોગ ’ કહે છે. ”—૫

ઉક્ત ઇચ્છાયોગઃ, અથ શાસ્ત્રયોગઃ—

શ્રદ્ધાન—વૌર્ધો દધતઃ પ્રકૃષ્ટૌ હતપ્રમાદસ્ય યથાઽઽત્મશક્તિઃ ।
યો ધર્મયોગો વચનાનુસારી સ શાસ્ત્રયોગઃ પરિવેદિતવ્યઃ ॥ ૬ ॥

It is called Shāstrayoga where the degree of right belief and that of right knowledge are higher than what it is in the Ichhayoga and where laziness is destroyed and where the practice of religious ceremonies is in strict conformity with scriptures according to the capacity of a Yogi. (6)

શાસ્ત્રયોગ—

“ ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાન અને બોધવાળા તથા અપ્રમાદી એવા મહાત્માનું યથાશક્તિ આગમ અનુસાર જે સ્વચ્છ ધર્મક્રિયા-આચરણ, તેને ‘ શાસ્ત્ર-યોગ ’ કહેવામાં આવે છે. ”—૬

સામર્થ્યયોગઃ—

શાસ્ત્રાદુપાયાન્ વિદુષો મહર્ષેઃ શાસ્ત્રાઽપ્રસાધ્યાનુભવાધિરોહઃ ।
ઉત્કૃષ્ટસામર્થ્યતયા ભવેદ્ યઃ સામર્થ્યયોગં તદ્દાદાહરન્તિ ॥ ૭ ॥

The wise persons call it Sāmarthyayoga wherein the great sages conversant with the means or relig-

ious rites achieve through their pre-eminent spiritual exercises such intuitional perception as is unattainable even with scriptural knowledge. (7)

સામર્થ્ય યોગ—

“ શાસ્ત્રોપથી સાધ્યમાર્ગનાં સાધનોને બહુજ સૂક્ષ્મ રીતે જાણતા એવા મહર્ષિને, ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્યનો વિકાસ થતાં, શાસ્ત્રોપથી પ્રાપ્ત ન થઇ શકે એવા અનુભવના માર્ગ ઉપર જે પહોંચ્યું, તેને ‘ સામર્થ્યયોગ ’ કહે છે. ”—૭

સામર્થ્યયોગસમ્બન્ધિ નિવેદયતિ—

ન સિદ્ધિસમ્પાદનહેતુભેદાઃ સર્વેઽપિ શાસ્ત્રાચ્છકનીયબોધાઃ ।

સર્વજ્ઞતા તચ્છ્રુતિતોઽન્યથા સ્યાત્ તત્પ્રાતિભજ્ઞાનમતઃ સ યોગઃ ॥૮॥

તત્ પ્રાતિભં કેવલબોધમાનોઃ પ્રાગ્વૃત્તિકં સ્યાદરુણોદયાભમ્ ।

‘ઋતમ્ભરા’ ‘તારક’ એવમાદિનામાનિ તસ્મિન્નવદન્ પરેઽપિ ॥૯॥

All the special means for the achievement of perfection are not even capable of cognition through scriptures. If it be so, Omniscience can be obtained by the hearing of scriptures only, but it is otherwise. (The attainment of high knowledge through religious books or scriptures is however quite indirect.) So this Sāmarthyayoga is calculated to reveal intuitional knowledge. (8)

Prātibhājana is the morning light of the rising sun (i. e., the morning twilight precedes the rise of the sun in the morning, so the intuitional divine knowledge precedes the absolute knowledge). Other Yogis even introduce this knowledge as holding to the truth or spiritual clearness. (9)

પ્રસ્તુત નિવેદન—

“ સાધ્યને સિદ્ધ કરી આપનારાં તમામ સાધનો શાસ્ત્રોથી બહુ શકાતાં નથી. એમ જે થતું હોત તો શાસ્ત્રવલ્લભાત્રથી દરેકને અનુભવ-જ્ઞાન મળી જાત અને બધાઓ સર્વજ્ઞ બની જાત. માટે આ યોગ (સામર્થ્યયોગ) ‘ પ્રાતિભ ’ જ્ઞાનનો વિષય છે. ‘ પ્રાતિભ ’ જ્ઞાન કેવલ-જ્ઞાનરૂપ સૂર્યના પૂર્વભાવિ અશ્લોઘ્યસમાન છે. અન્ય યોગીઓ આ જ્ઞાનનો ‘ ક્ષતભરા ’ ‘ તારક ’ વગેરે નામોથી વ્યવહાર કરે છે. ”—૮, ૯

વ્યાખ્યા.

ઉત્કૃષ્ટ યોગ ઉપર આવવા માટે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનની જરૂર છે. ઉત્કૃષ્ટ યોગની પદ્ધતિના જ્ઞાન વગર ઉત્કૃષ્ટ યોગ સાધી શકાતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ યોગની પદ્ધતિનું જ્ઞાન શાસ્ત્રોથી મળી શકે તેમ નથી. એ માટે શાસ્ત્રોનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોમાં સારી પેઠે અવગાહન કરતા અપ્રમત અભ્યાસી મહર્ષિને અભ્યાસનો પરિપાક થતાં એવો અનુભવ પ્રકટે છે કે જે ઉત્કૃષ્ટ યોગની (સામર્થ્યયોગની) પદ્ધતિ ઉપર બહુ સુંદર અજવાળું નાખે છે. એ અજવાળાથી—એ જ્ઞાનાલોકથી તે યોગ ઉપર બહુ સારી રીતે પસાર થઈ શકાય છે. એ જ્ઞાનાલોકને ‘ પ્રાતિભ ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. બહુજ ઉંચી આત્મસ્થિતિએ પહોંચેલાઓને એ જ્ઞાનાલોકનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

જેમ અશ્લોઘ્ય રાત્રિ અને દિવસ બનેથી સંબન્ધ રાખે છે, તેમ આ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ બનેથી સંબન્ધ રાખે છે. કેવલ-જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બનેની મધ્યકોટીમાં આ જ્ઞાન વ્યવસ્થિત છે. અતઃ એ બનેથી અભિન્ન કહી શકાય છે. બુદ્ધિ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયનો અને યશોવિજયકૃત ૧૯ મી બત્રીશીનો આઠમો સ્તોક.

અહીં પ્રસંગતઃ જ્ઞાનના ભેદો જૈનદષ્ટિએ વિચારી જવા પ્રસ્તુત છે. આત્માનો મુખ્ય ગુણ જ્ઞાન છે. તેનો આપિર્ભાવ જ્ઞાનાવરણ કર્મના વિલય ઉપર આધાર રાખે છે. એ આવરણનો જેમ જેમ ઘાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનમાત્રનો વિકાસ થતો જાય છે. આથી જ્ઞાનના સંખ્યાતીત ભેદો પડી શકે, એ દેખીતી વાત છે. છતાં જૈનશાસ્ત્રકારો

જ્ઞાનનો પાંચ વિભાગોમાં સંપ્રદ કરે છે. તે પાંચ વિભાગો—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન.

મનયુક્ત ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સંબંધથી અથવા કેવળ મનદ્વારા ઉત્પન્ન થતું જે જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન છે. ચક્ષુદ્વારા જે રૂપનું દર્શન થવું, શ્રોત્રદ્વારા જે રસગ્રહણ થવું, નાસિકાદ્વારા જે ગન્ધગ્રહણ થવું, ત્વચા દ્વારા જે સ્પર્શન થવું, શ્રોત્રદ્વારા જે શબ્દશ્રવણ થવું અને મનદ્વારા જે આલોચન થવું, તે બધું મતિજ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદો પાડ્યા છે—અવગ્રહ, ઇલા, અવાય અને ધારણા. અર્થનું જે સામાન્ય ગ્રહણ તે અવગ્રહ, લારપછી વસ્તુનો જે પરામર્શ તે ઇલા, વસ્તુનું અવધારણુ તે અવાય અને અવધારણુની અવિચ્યુતિ-વાસના-સ્મરણરૂપા જે અવસ્થા તે ધારણા છે. જ્યેષ્ઠ ઇન્દ્રિયોથી (ચક્ષુ આદિ પાંચ અને મનથી) ઉત્પન્ન થતા મતિજ્ઞાનમાં આ ચાર ભેદો પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરથી ઇન્દ્રિય-અર્થના સંબંધથી ઉપજતું જ્ઞાન એજ મતિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે. શબ્દબોધ અર્થાત્ શબ્દશ્રવણથી ઉપજતો જે બોધ તે શ્રુતજ્ઞાન છે. અહીં તર્ક દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે મતિજ્ઞાનનું લક્ષણ શ્રુતજ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે મતિજ્ઞાનનું-ઇન્દ્રિયાર્થસંબંધથી ઉત્પન્ન થવારૂપ લક્ષણ શ્રુતજ્ઞાનમાં આવી જાય છે. તો આ ‘અતિવ્યાપ્તિ’ દોષનો નિરાસ કરવા માટે મતિજ્ઞાનના લક્ષણમાં શબ્દબોધભિન્નત્વ એટલું ઉમેરી દેવું. શબ્દજનિત અર્થબોધથી અતિરિક્ત એવો જે ઇન્દ્રિયાર્થસંબંધજન્ય બોધ તે મતિજ્ઞાન છે. આવી રીતે લક્ષણનો પરિષ્કાર કરવાથી દોષનો અવકાશ રહેશે નહિ.

શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ શબ્દબોધ અર્થાત્ શબ્દજનિત અર્થબોધ છે, એ કહેવાઇ ગયું છે. આ લક્ષણ નિર્દોષ છે, કેમકે તે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનમાં રહી કરીને અન્યત્ર જતું નથી. શ્રોત્રેન્દ્રિયને લગતા શબ્દના અવગ્રહ, ઇલા વગેરે શબ્દવિષયક છે, પણ તે શબ્દજનિત-અર્થબોધરૂપ નથી, માટે એમાં શ્રુતજ્ઞાનની અતિવ્યાપ્તિનો પ્રસંગ આવતો નથી; તેમજ વિચારણાસ્વરૂપ ઇલામાં આંતરિક શબ્દોદ્ભવ હોવા છતાં પણ તે શબ્દજનિત-અર્થ-બોધરૂપ નહિ હોવાથી તેમાં પણ પ્રસ્તુત લક્ષણ વ્યાપ્યું જતું નથી.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉભો થઇ શકે છે કે—પુસ્તક વાંચનથી થતું જે જ્ઞાન, હાથની ચેષ્ટા, ઉધરસ-છીંક વગેરેથી થતું જે જ્ઞાન, તારના કંટકટ શબ્દોથી થતું જે જ્ઞાન એ બધાં જ્ઞાનો શબ્દજનિત

અર્થબોધરૂપ નહિ હોવાથી શાબ્દબોધ કહી શકાય નહિ, તે તે જ્ઞાનોનો મતિજ્ઞાનમાં થા શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાવેશ કરવો ? આના સમાધાનમાં સમજવું કે-એ બધાં જ્ઞાનો શાબ્દબોધ છે. હકીકત એમ છે કે શબ્દ સાંભળીને અર્થનો જે બોધ થાય છે, તે, શબ્દ અર્થના સંકેતસ્મરણને આભારી છે. વાદિ દેવસૂરિ મહારાજનું સૂત્ર છે કે—

“સ્વાભાવિકસામર્થ્ય-સમયાભ્યામર્થબોધનિબ્રવ્વનં શબ્દઃ ।” +

અર્થાત—શબ્દથી અર્થનો બોધ થવામાં સ્વાભાવિક શક્તિ અને સંકેત એ બંને કારણો છે. જે શબ્દનો જે અર્થમાં સંકેત બળવા પછી તે શબ્દથી તે અર્થનું પ્રતિભાન તરત થાય છે. આ ઉપરથી પ્રસ્તુતમાં એજ તાત્પર્ય બેંચવાનું છે કે સંકેત સ્મરણથી થતાં જ્ઞાનો શાબ્દબોધ જ છે. ઉધરસ, છીંક, હસ્તચેષ્ટા, વગેરે જે કે શબ્દ નથી, છતાં તેનાથી અર્થબોધ થવામાં સંકેતસ્મરણનીજ પ્રધાનતા હોવાથી તેનાથી થતો બોધ શાબ્દબોધ કહી શકાય છે. પુસ્તકનું વાંચન કરવામાં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો નહિ, કિન્તુ ચક્ષુનો વ્યાપાર હોવા છતાં તે અક્ષરોથી બોધ સંકેતજ્ઞાન દ્વારા થતો હોવાથી તે વાંચનથી થતું જ્ઞાન શાબ્દબોધજ સમજવું. એ પ્રમાણે ઉપસેક્ષા અક્ષરો ઉપર હાથ ફેરવી ફેરવી આંધળા માણસો જે વાંચે છે * અને ખુદરા તથા મૂંગા માણસોને હાથની નિશાનીઓથી સમજાવતાં તેઓને જે સમજણ પડે છે, તે બધું શાબ્દબોધજ છે. આ રીતે શાબ્દબોધની વ્યાખ્યા સર્વત્ર સમજી લેવી, અને જે જે શાબ્દબોધ તે શ્રુતજ્ઞાન સમજવું.

મતિજ્ઞાનના બેદો પૈકી જે શ્રુતનિશ્ચિત ભેદ છે, તે શાબ્દબોધ નહિ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય નહિ, એ ધ્યાનમાં રાખવું. છોકરાને “આને ટોપી કહેવાય, આને છત્રી કહેવાય, આને ઘડીઆળ કહેવાય”—એ પ્રકારે શિષ્યવ્યા પછી જ્યારે તે છોકરો ઘડીઆળને જોઈને ઘડીઆળ સમજે છે, સારે તેનું તે જ્ઞાન પૂર્વકાળમાં પ્રાપ્ત થયેલા શાબ્દબોધના સંસ્કારથી

+ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકારના ચોથા પરિચ્છેદનું ૧૧ મું સૂત્ર.

* વાંચવું, એ દેખતા માણસોને ચક્ષુથી અને આંધળા માણસોને સ્પર્શનથી થાય છે.

ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી, પરંતુ અત્યારે શાબ્દબોધરૂપ ન હોવાથી (શ્રુત-
નિશ્ચિત) મતિજ્ઞાન કહેવાય, શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય નહિ.

ઉપરની હકીકતથી એ જાણી શકાય છે કે શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વકજ
હોય છે; કેમકે શબ્દનું શ્રવણ, અક્ષરોનું અવલોકન, હસ્તાદિ-ચેષ્ટાઓનું
દર્શન અથવા સ્પર્શન થયા પછીજ સંકેતજ્ઞાનદ્વારા શાબ્દબોધ થાય છે; અને
એથીજ શાબ્દબોધની પૂર્વે શબ્દાદિવિષયક, શ્રોત્રાદીન્દ્રિયગતિત, અવગ્રહાદિ
નિયમેન હોય છે. આ માટે શ્રુતજ્ઞાનની પૂર્વે મતિજ્ઞાનનો અવશ્યભાવ
છે. આ સઘળા ઉપરથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનું પાર્યંકય સ્પષ્ટ રીતે
સમજી શકાય છે. *

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરાક્ષ પ્રમાણ છે. મનસહિત ચક્ષુ
આદિ પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જે રૂપ, રસ આદિનું જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત
ચક્ષુથી રૂપ જોવાય છે, શ્રુતથી રસ ગ્રહણ કરાય છે, નાકથી ગન્ધ લેવાય
છે, ત્વચાથી સ્પર્શ કરાય છે અને કાનથી શબ્દ શ્રવણ કરાય છે, એ
બધાં વસ્તુતઃ પરાક્ષ છે; કારણ કે તે અન્યદ્વારા ઉત્પન્ન થનારાં છે.
જેમ અનુમાનપ્રમાણ અન્યદ્વારા (હેતુદર્શનાદિદ્વારા) ઉત્પન્ન થતું
હોવાથી પરાક્ષ છે, તેમ આત્માથી પૃથગ્ભૂત, અન્યેય આત્માથી પર એવી
ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થનારાં રૂપ-રસાદિજ્ઞાનો પણ પરાક્ષજ સિદ્ધ થાય
છે. આમ હોવા છતાં પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ તે પ્રત્યક્ષ કહી શકાય છે.

એ જ્ઞાન જોયાં. ત્યાર પછી અવધિજ્ઞાન આવે છે. આ જ્ઞાનના
સંખ્યાતીત ભેદો છે. આ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અહીં એટલુંજ સમજવું બસ છે
કે આ જ્ઞાનવાળો દૂર દૂરના રૂપી પદાર્થોને સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે. જેમ આ-

* ભગવાન્ જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ-૧ “ મદમેઓ ચેવ સુઝં ” એ
વાક્યથી શ્રુતજ્ઞાનને મતિજ્ઞાનનો ભેદજ બતાવે છે. ભગવાન્ સિદ્ધસેન-
દિવાકર-૨ “ વૈયર્થ્યપ્રતિપ્રસંગામ્યાં ન મત્યમ્યધિકં શ્રુતમ્ ” એ શ્લોકથી ત્યાં સુધી
કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત નથી. શાસ્ત્રોમાં તે બેનો જે
ભેદોદ્ભવ કરવામાં આવ્યો છે, તે ગોળકીવર્દ ન્યાયને આશ્રીને સમજવો.

૧ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, માથા ૮૬ મી. ૨ સિદ્ધસેનદિવાકરકૃત
દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશદા.

પણ આપણી રહામેની વસ્તુને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે છીએ, તેમ આ જ્ઞાનવાળો, તેના અવધિજ્ઞાનની જેટલી અવધિ હોય, તેટલી હદમાં રૂપી પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. અવધિજ્ઞાનની હદ એક પ્રકારની છે નહિ, કે જેથી તે બતાવી શકાય. એજ માટે અવધિજ્ઞાનના અનન્ત ભેદો કહ્યા છે. ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન સર્વ લોકના રૂપી પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ કરે છે.

ચોથું મનઃપર્યાયજ્ઞાન મનવાળો પ્રાણિઓનાં મનનાં પરિવર્તનને પ્રત્યક્ષ જોનાર છે. અમુક માણસ મનમાં શું ચિંતવી રહ્યો છે, તે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળો સુસ્પષ્ટ જોઈ શકે છે. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળો ફક્ત મનરૂપે પરિણુમેષાં દ્રવ્યોનેજ પ્રત્યક્ષ જુએ છે. અધ્યવસાયાત્મક ભાવમનને તે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે નહિ; કેમકે તે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી અમૂર્ત છે અને અમૂર્ત વસ્તુ કેવલજ્ઞાન સિવાય પ્રત્યક્ષ શઈ શકેજ નહિ. એ માટે મનરૂપે પરિણુમેષાં દ્રવ્યોને સુસ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ જોનાર મનઃપર્યાયજ્ઞાની ચિન્તનીય વસ્તુને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી, કિન્તુ અનુમાનથી જાણે છે. અતએવ મનઃપર્યાયજ્ઞાનનું લક્ષણ—‘ મનોમાત્ર સાક્ષાત્કાર ’ એ પ્રકારે ઘડવામાં આવ્યું છે.

મનઃપર્યાયજ્ઞાનના બે ભેદો છે—ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ. આ બંનેમાં બે બાબતોથી ફરક છે—વિશુદ્ધિથી અને પતનના અભાવથી. પ્રથમ ભેદ કરતાં બીજો ભેદ અતિશુદ્ધ છે અને પ્રથમ ભેદનો પાત પણ થાય છે, જ્યારે બીજો ભેદ અપ્રતિપાતી છે.*

*અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન એ બંને જ્ઞાન રૂપી પદાર્થોને વિષય કરનારાં છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાનના વિષયક્ષેત્ર કરતાં અવધિજ્ઞાનનું વિષયક્ષેત્ર મોટું છે. આથી અવધિજ્ઞાનના અસંખ્ય-અનન્ત ભેદોમાં મનઃપર્યાયજ્ઞાનને શામિલ કરી શકાય છે, એમ ભગવાન સિદ્ધસેનદિવાકર નિશ્ચયદ્વાત્રિશિક્ષામાં + જણાવે છે.

+ આ શ્લોકથી—

“ પ્રાર્થના-પ્રતિષ્ઠાભ્યાં ચેષ્ટન્તે દ્વૈન્દ્રિયાદયઃ ।

મનઃપર્યાયજ્ઞાનં ચુક્તં તેષુ ન ચાન્યથા ” ॥

પાંચમું ^૧કેવલજ્ઞાન સકલલોકલોકપ્રકાશક છે. આ જ્ઞાનના અ-
બ્યુદયથી આત્મા સર્વજ્ઞ બને છે-પરમાત્મા-પરમેશ્વર બને છે.

પાંચ જ્ઞાનો જોયાં. પાછળનાં ત્રણ જ્ઞાન વારતવિક-પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ
છે. તેમાં છેલ્લું સકલ-સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ છે અને તેની પૂર્વેનાં બે વિકલ-
અપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ છે. શરૂઆતનાં ચાર જ્ઞાનો જ્ઞાનાવરણના કાયોપશમથી પ્રકટ

૧ જ્ઞાનાવરણના વિલયથી જેમ જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેમ
દર્શનાવરણના વિલયથી દર્શનનો આવિર્ભાવ થાય છે. જ્ઞાન અને દર્શન-
માં વધુ ફરક નથી. દર્શન પણ જ્ઞાનજ છે. વસ્તુમાત્ર સામાન્ય અને
વિશેષ એમ બંને સ્વરૂપવાળી હોવાથી સામાન્યાકારગ્રાહી જ્ઞાનને ‘દર્શન’
એવું જુદું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ દર્શન દર્શનાવરણ કર્મના
વિલયનું ફળ છે. જન્મરથોને (અપૂર્ણજ્ઞાનીઓને) જ્ઞાનની પૂર્વે દર્શન
હોયજ છે. અર્થાત્ જ્ઞાન નિયમેન દર્શનપૂર્વક હોય છે. પરંતુ કેવલ-
જ્ઞાનીને પ્રથમ ક્ષણે જ્ઞાન (કેવલજ્ઞાન) અને દ્વિતીય ક્ષણે દર્શન
(કેવલદર્શન) નો ઉપયોગ રહે છે. આ સંબંધમાં પૂન્યપાદોના મતબેદો
જોવાય છે. કેવલજ્ઞાનીને પૂર્વ ક્ષણમાં કેવલજ્ઞાન અને ઉત્તરક્ષણમાં કેવલ-
દર્શન, એમ ક્રમશઃ ઉપયોગ હોવાની માન્યતા ભગવાન જિનભદ્રગણિ
ક્ષમાશ્રમણની છે; એકજ ક્ષણમાં એકજ સમયમાં યુગપત્ એક સાથે
એ બંને ઉપયોગ કેવલીને રહે છે, એમ ભગવાન મદલવાદીનું કહેવું છે;
અને જે કેવલજ્ઞાન તેજ કેવલદર્શન, અર્થાત્ એ બંને એકજ છે, એવો
સિદ્ધાન્ત ભગવાન સિદ્ધસેનદિવાકરનો છે.*

* નન્દીસૂત્રની વૃત્તિ વગેરે અનેક રથજો કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનના
યુગપહ્લાવનો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધસેનદિવાકરનો છે, એમ જે કહેવામાં
આવ્યું છે, તેનું કારણ એટલુંજ છે કે સમ્ભતિ-પ્રકરણમાં કેવલજ્ઞાન-
કેવલદર્શનના ક્રમિકવાદને અયુક્ત ઠરાવવા માટે સિદ્ધસેનદિવાકરે પ્રથ-
મતઃ યુગપહ્લાવને હાથમાં લીધો છે. પરંતુ તેમનો એ ખાસ અંગત
સિદ્ધાન્ત નથી. યુગપહ્લાવના સિદ્ધાન્તથી ક્રમિકવાદને નિરસ્ત કર્યા પછી,
તેઓ “ કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન એકજ છે ” એ પોતાના સિદ્ધાન્તને સમ-
ર્થન કરવાનો પ્રારંભ કરે છે.

આ વિષય સમ્ભતિ-પ્રકરણ તથા યશોવિજયોપાધ્યાયકૃત
‘ જ્ઞાનખિન્દુ ’ માં ચર્ચા છે.

થનારાં છે. અતઃએવ તે ‘ક્ષાયોપશમિક’ કહેવાય છે. છેલ્લું જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણના સમૂળ ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી તે ‘ક્ષાયિક’ કહેવાય છે. ક્ષાયોપશમ એટલે ક્ષય-ઉપશમ, એમ સાદો અર્થ દરેક સમજી શકે તેમ છે, પણ એ વિષે લગાર ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈશે.

ક્ષાયોપશમમાં ક્ષય અને ઉપશમ એ બે શબ્દો છે. અગ્નિ ઉપર પાણી નાંખી અગ્નિને ઓલવવી, એ ક્ષય સમજવો; અને અગ્નિ ઉપર ધૂળ કે રાખ નાંખવી એ ઉપશમ સમજવો. આ પ્રમાણે ક્ષય અને ઉપશમની સાધારણ રીતે સમજીતી અપાય છે. પરંતુ ક્ષાયોપશમ એ ક્ષય અને ઉપશમ એ બન્નેથી ભિન્ન ત્રીજો પ્રકાર છે. કર્મના વિધ્વંસ એ ક્ષય, કર્મની ભસ્મચ્છન્નાગ્નિવત્ જે સ્થિતિ તે ઉપશમ અને ક્ષય તથા ઉપશમનો સહયોગ તે ક્ષયોપશમ.

કર્મના આઠ પ્રકારો જોઈ ગયા છીએ. તેમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર કર્મો + ધાતી કહેવાય છે, અને બાકીનાં અધાતી. તેમાં મોહનીયકર્મનોજ ઉપશમ અને ચાર ધાતિ કર્મોનોજ ક્ષયોપશમ સમજવો; અર્થાત્ મોહનીય વિના અન્ય કર્મનો ઉપશમ હોતો નથી અને ચાર ધાતી કર્મો વિના અન્યનો ક્ષયોપશમ હોતો નથી.

ઉપર્યુક્ત ચાર ધાતિ કર્મોના અવાન્તર પ્રકારો અહીં જોવા પડશે. જ્ઞાનાવરણના પાંચ પ્રકારો—^૧મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિ જ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ અને કેવલજ્ઞાનાવરણ. દર્શનાવરણના નવ પ્રકારો—અક્ષુર્દર્શનાવરણ^૨, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવલ-દર્શનાવરણ અને પાંચ જાતની નિદ્રા^૩. મોહનીયકર્મના ૨૮ પ્રકારો—

+ આત્માના કેવલજ્ઞાનાદિ મૂળ ગુણોને હણનાર હોવાથી ધાતી કહેવાય છે.

૧ પાંચ જ્ઞાનો જોઈ ગયા છીએ, તેનાં આવરણો પણ પાંચ હોયજ.

૨ જ્ઞાન-દર્શનનો પણ વિવેક ટૂંકમાં જોઈ લીધો છે. જ્ઞાનની પૂર્વે દર્શનનો નિયમ હોવાથી અથવા જ્ઞાન-દર્શનનો કમલાવિ નિયમ હોવાથી જ્ઞાનની જેમ દર્શનના પણ ભેદો હોવા ન્યાયસિદ્ધ છે.

૩ જે નિદ્રામાંથી તરત જગાય, તે નિદ્રા, મુશ્કેલીથી જગાય તે નિદ્રાનિદ્રા, બેડાં બેડાં યા ઉમાં ઉમાં ઉંઘાય તે પ્રત્યક્ષા, ચાલતાં

૧મિથ્યાત્વમોહનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય એ દર્શન-મોહનીયના ત્રણ, તથા સોળ રૂપાય અને નવ નોકપાય એ ચારિત્રમોહનીયના પચીસ. અન્તરાયના પાંચ-વેદાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય અને વીર્યાન્તરાય. આ પ્રમાણે ધાતિકર્મના ૪૭ ભેદો થયા. તેમાં કેવલજ્ઞાનાવરણ, કેવલદર્શનાવરણ, અનન્તાનુબન્ધી ચાર અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચાર, પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ચાર, મિથ્યાત્વ અને પાંચ નિદ્રા એમ વીસ પ્રકૃતિઓ સર્વધાતિ-અને બાકીની સમ્યક્ત્વમોહનીય અને મિશ્રમોહનીય એ એને ૪૦૯-પચીસ પ્રકૃતિઓ દેશધાતિ સમજવી. જે પ્રકૃતિઓ પોતાના વિરોધી આત્મગુણને સર્વથા હણે, તે સર્વધાતિ અને એકદેશે હણે, તે દેશધાતી કહેવાય.

જેમ વાદળમાં સપડાયલા સૂર્યનો જળહળતો પ્રકાશ પણ વાદળમાંથી ઝાંખો નિકળે છે, અને તેજ ઝાંખો પ્રકાશ, અનેક છિદ્રવાળો પડદો લગાવેલા ઘરમાં વધારે ઝાંખો પડે છે, તેમ કેવલજ્ઞાનાવરણથી આચ્છાદિત થયેલ કેવલજ્ઞાનાલોકની પ્રભા કેવલજ્ઞાનાવરણમાંથી પણ ઝાંખી ઝાંખી અવશ્ય બહાર નિકળે છે, પરંતુ તેના ઉપર પણ પડદા છે, એથી, અર્થાત્ અનેક છિદ્રવાળા પડદા જેવાં મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ આવરણોમાંથી પસાર થતી તે ઝાંખી પ્રભા બહુજ ઝાંખી પડી જાય છે. આ બહુ ઝાંખી પ્રભા એજ આપણા લોકોનું (જંઘરથેનું) જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન 'ક્ષાયોપશમિક' છે, અર્થાત્ તે ક્ષયોપશમથી પ્રકટ થનાર છે. આ ઉપરથી સમગ્ર શકાય છે કે કેવલજ્ઞાનાવરણ જ્ઞાન-ગુણને મૂળમાંથી દયાવનાર હોવાથી સર્વધાતિ છે અને મતિજ્ઞાનાવરણાદિ જ્ઞાનના એક દેશને-

ઉદાય તે પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષા અને દિવસે ચિંતવેલ કામને જે અતિથૈર નિદ્રામાં કરવામાં આવે તે સ્થાનદિ.

૧ સમ્યક્ત્વ ઉપર બીજા પ્રકરણના ૪૫ માં શ્લોકની વ્યાખ્યામાં આપેલ લેખથી દર્શનમોહનીયના ત્રણ ભેદો વિદિત થઇ ગયા છે.

૨ ચતુર્થ પ્રકરણના ૯ માં શ્લોક ઉપરની વ્યાખ્યામાંથી કપાયના ભેદો સંબન્ધી જાણીતું થઇ ગયું છે.

૩ દાનાદિકમાં વિધ્નભૂત કર્મ અન્તરાય કર્મ છે, એ વાત પણ પ્રથમ પ્રકરણના ચૌદમા શ્લોકની વ્યાખ્યામાં આવી ગઇ છે.

૪ આ એનો સ્વતંત્ર બધે પડતો નહિ હોવાથી ગણના કરી નથી.

કેવલજ્ઞાનાવરણમાંથી નિકળેલી જાંખી પ્રભાને આચ્છાદિત કરનાર હોવાથી દેશવાતિ છે. આવી રીતે સર્વત્ર સમજાવેલું.

જેવા પ્રકારનો અધ્યવસાય હોય છે, તેવા પ્રકારનો રસ કર્મના અણુઓમાં બંધાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે જેમ કાષ્ઠએ એક વાસણમાં એક શેર કરીયાતું નાંખી તેમાં ચાર શેર પાણી રેડી તેને, એક શેર પાણી બાકી રહેતું ત્યાં સુધી ઉકાળ્યું; ત્યારે તેમાં જે રસનું સત્ત્વ બંધાયું, તેને ચઉઠાણીઓ રસ, બીજેર પાણી બાકી રહેતાં ત્રણ ઠાણીઓ, ત્રણ શેર પાણી બાકી રહેતાં દુઠાણીઓ અને ચાર શેરમાંથી કંઈ પણ પાણી ઓછું ન થતાં, કરીયાતની જે સ્વાભાવિક કંડવાશ છે. તેને એકઠાણીઓ રસ કહેવાય છે. આ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે કર્મનાં અણુઓમાં પણ જે રસ બંધાય છે, તે નાના પ્રકારનો હોય છે-કાષ્ઠ ચઉઠાણીઓ, કાષ્ઠ ત્રીઠાણીઓ, કાષ્ઠ દુઠાણીઓ અને કાષ્ઠ એકઠાણીઓ. આમ રસબેદ બંધાવામાં કારણ અધ્યવસાયની વિચિત્રતા છે.

સર્વધાતિ પ્રકૃતિઓનો ગમે તે રસ (ચઉઠાણીઓ, ચાહે ત્રિઠાંણીઓ યા દુઠાણીઓ હોય, એકઠાણીઓ હોયજ નહિ) સર્વધાતિજ હોય છે. આથી સર્વધાતિ પ્રકૃતિઓનો રસસ્પર્ધક (રસનો જથ્થો) અત્યંત ગાઢો, અત્યંત ચિકણો હોવો એ સ્વાભાવિકજ છે.

દેશધાતિ પ્રકૃતિઓના રસસ્પર્ધક (રસસમૂહ) પણ ચઉઠાણીયા, ત્રિઠાણીયા, દુઠાણીયા અને એકઠાણીયા હોય છે. દેશધાતિના ચઉઠાણીયા અને ત્રિઠાણીયા રસસ્પર્ધક સર્વધાતિજ હોય છે, બેઠાણીયામાં કેટલાક સર્વધાતિ અને કેટલાક દેશધાતિ હોય છે અને એકઠાણીયા રસ દેશધાતિજ હોય છે.

સર્વધાતિ, દેશધાતિ કર્મોના સર્વધાતિ રસને નિયંત્રેણ બનાવ્યા બાદ ઉદયમાં આવતા તે રસનો ક્ષય અને ઉદયમાં અપ્રાપ્ત તે રસનું વિષ્કંબન (ઉપશમ) કરવું, તેનું નામ 'ક્ષયોપશમ' છે. ઉઠાડરણ તરીકે અવધિજ્ઞાનાવરણનો જે સર્વધાતિ યા દેશધાતિ રસ અવધિજ્ઞાનને અટકાવનાર છે, તેને અતિનિર્મળ બનાવી દેવાથી જે પ્રભા ઝગમગતી બહાર આવે છે, તે અવધિજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ થયો, અથવા અવધિજ્ઞાન પ્રગટ્યું સમજવું. ક્ષયોપશમ દેશધાતિ પ્રકૃતિઓ ઉપરાંત કેટલીક સર્વધાતિ પ્રકૃતિઓનો પણ થાય છે. જેવી કે-મિથ્યાત્વ, અનન્તાનુબન્ધી વગેરે. વિશેષ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે-સર્વધાતિ પ્રકૃતિઓનો

વિપાકાદય રહેતે ક્ષયોપશમ હોય નહિ, જ્યારે દેશધાતી પ્રકૃતિઓનો વિપાકાદય રહેતે પણ ક્ષયોપશમ હોય છે. કારણ એ છે કે દેશધાતિ પ્રકૃતિઓના સર્વધાતિ રસની પેઠે સર્વધાતિ પ્રકૃતિઓનો સર્વધાતિ રસ દેશધાતિપણે પરિણમતો નથી.

સામર્થ્યયોગં વિમજ્જતિ—

સંન્યાસરૂપઃ સ્મૃત એષ યોગો *ધર્મસ્તથા યોગ ઇતિ દ્વિધાઽસૌ ।

તત્રાઽઽદિમઃ સ્યાત્ ક્ષપકાવલિસ્થે શૈલેશ્યવસ્થાવતિ ચ દ્વિતીયઃ ॥૧૦॥

This Yoga is also known as Saṇyāsayoga. It is of two kinds as Dharmasaṇyāsa and Yogasaṇyāsa. One who has already reached the stage of kshapakashreni (the eradicative route) can practise Dharmasaṇyāsa and one on the Shaileshi (rocklike firmness) stage is fit for the second. (10)

સામર્થ્યયોગના વિભાગ—

‘આ યોગને ‘સંન્યાસયોગ’ પણ કહેવામાં આવે છે. આના બે ભેદો પડે છે—‘ધર્મસંન્યાસ’ અને ‘યોગસંન્યાસ’. ‘ધર્મસંન્યાસ’ પરમાર્થતઃ ‘ક્ષપકશ્રેણી’ ઉપર આવેલાઓને હોય છે, જ્યારે ‘યોગસંન્યાસ’ ‘શૈલેશી’ અવસ્થાવાળાને (ચૌદમા ગુણસ્થાનવાળાને) હોય છે. ”—૧૦

ભાગ્યર્થ. ધર્મસંન્યાસ એટલે ધર્મોનો સંન્યાસ, અર્થાત્ ધર્મોનો પરિત્યાગ. કયા ધર્મોનો ત્યાગ ? આત્માના ખાસ ધર્મોનો નહિ, પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યોથી સંબન્ધ રાખતા એવા (ક્ષાયોપશમિક) ધર્મોનો ત્યાગ. આ ધર્મસંન્યાસયોગ ક્ષપકશ્રેણી ઉપર વર્તતા મહાત્માને હોય છે.

‘યોગસંન્યાસ’ એટલે મન-વચન-શરીરના વ્યાપારોનો પૂર્ણ નિરોધ. આ યોગસંન્યાસ ચૌદમા ગુણસ્થાને-શૈલેશી અવસ્થામાં હોય છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનને ‘શૈલેશી’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. +

* ધર્મસંન્યાસઃ, યોગસંન્યાસઃ ।

+ ‘શીલં’-સમ્પૂર્ણઃ સંવરઃ, તસ્ય ‘ઈશઃ’-સ્વામી શૈલેશઃ, તસ્ય અવસ્થા શૈલેશી । અર્થાત્—‘શીલ’ એટલે સંપૂર્ણ સંવર, તેનો ‘ઈશ’ એટલે સ્વામી, તે શીલેશ, તેની અવસ્થા તે ‘શૈલેશી’.

યોગસંન્યાસસ્ય અયોગાર્થત્વેऽપિ યોગશબ્દાર્થતાં સાધ્યમ્ભવતિ—

અસાવયોગોऽપિ મનોવચોઽઙ્ગવ્યાપારરોધાત્ સકલપ્રકારૈઃ ।

અવાદિ મુક્ત્યા સહ યોજનેન યોગો ભવામ્બોનિધિરોધ एषः ॥ ૧૧ ॥

The second Yoga, i. e. Sanyāsayoga, is also in the absence of Yoga (from one point of view), because in this state all functions of mind, speech and body are stopped in every way. It is called Yoga because it leads on to the state of absolute freedom. This Yoga is an embankment protecting against the ocean of worldliness. (11)

યોગસંન્યાસને યોગ શી રીતે કહેવો ?—

“ એ યોગસંન્યાસ અયોગ-અવસ્થા છે, કેમકે તે અવસ્થામાં મન-વચન-શરીરના તમામ વ્યાપારો સર્વથા નિરૂદ્ધ થઈ ગયેલા હોય છે. આમ છતાં તે મુક્તિની સાથે જોડી દેનાર હોવાથી ‘યોગ-અવસ્થા’ છે. * આ યોગ સંસારરૂપ મહાસાગરનો તટ છે. ”— ૧૧

યોગસંન્યાસયોગમારૂઢઃ કિં કરોતિ ?—

અહું ચ યોગં સમુપાજગન્વાન્ પ્રાપ્નોતિ મોક્ષં ક્ષણમાત્ર एव ।

સર્વજ્ઞભાવાવસરેઽવશિષ્ટકર્માણિ હન્તિ ક્ષણતો યદેષઃ ॥ ૧૨ ॥

One, adept in this Yoga attains to absolute freedom even in a moment. The karmic forces remaining after (which remain at the time of attainment of the state of Omniscience) are completely destroyed in a moment under this Yoga. (12)

* ‘યોગ’ શબ્દ ‘યુજ્ઞ’ ધાતુથી બનેલો છે. તે ધાતુનો અર્થ—‘જોડવું’ થાય છે. આ અન્તિમ યોગ મુક્તિની સાથે તત્કાલિણે જોડી દેનાર છે, એ માટે તે અગમર ‘યોગ’ છે.

યોગસંન્યાસયોગ ઉપર આરૂઢ થયેલો શું કરે છે ?—

“ એ યોગને પ્રાપ્ત થયેલો ક્ષણવારમાં મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે; કેમકે દેવસંજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વખતે જે કર્મો નષ્ટ થવાં પાડી રહ્યાં હોય છે, તે અવશિષ્ટ તમામ કર્મોને એ યોગની અંદર ક્ષણવારમાં ક્ષીણ કરે છે.”—૧૨

યોગાવિર્મૂત્ત મોક્ષં નિરૂપયતિ—

અનેન યોગેન વિકર્મક્રીસન્ મુક્તો ભવેત્ તત્ક્ષણમસ્તદેહઃ ।
મુક્તિશ્ચ કેત્યેવ ગર્ભસ્પશ્ને જૈતેન્દ્રમાર્ગેગ સમાધિરેષઃ ॥ ૧૩ ॥
ઊર્ધ્વં યથાઽલાબુફલં સમેતિ લેપેઽપયાતે સલિલાશયસ્થપ ।
ઊર્ધ્વં તથા ગચ્છતિ સર્વકર્મલેપમળાશાત્ પરિશુદ્ધ આત્મા ॥ ૧૪ ॥
અયં સ્વભાવોઽયુગમન્તુમર્હો યદૂર્ધ્વમાત્મૈતિ વિકર્મકત્વે ।
ઊર્ધ્વં પ્રગચ્છન્નવતિષ્ઠેઽસૌ ક્ષણેન લોકાગ્રપદે પરાત્મા ॥ ૧૫ ॥
તતોઽધ આયાતિ ન ગૌરવસ્યાઽભાવાદ્ નચાગ્રેઽપ્યનુપગ્રહત્વાત્ ।
નચાસ્તિ તિર્યગાતેસમ્પ્રાયોક્તા લોકાગ્ર એવ સ્થિતિરસ્ય યુક્તા ॥ ૧૬ ॥

By means of this Yoga one becoming free from all karmic forces at the same time loses his body and gets absolute freedom. The important question what absolute freedom consists in is solved above according to the Jain tenets. (13)

As the pumpkin ground (which stands firm in water) floats high in the water when the dirt with which it is besmeared is cleared off, so the highly purified soul goes up when plastering of moral impurity of all karmic forces is destroyed (14)

It is the nature of the soul to go up when it is free from all karmic forces. The ascending supreme

spirit at once reaches and abides in the topmost part of Loka. (15)

Thus the superior spirit does not descend from this plain owing to the absence of heaviness or weight. It does not ascend higher for the want of auxiliary motion. It does not progress forward in an oblique direction without being assisted by initial velocity, consequently its proper abode is at the top of the phenomenal world. (16)

યોગથી આવિર્ભૂત થતો ભોક્ષ—

“ આ યોગ વડે સકલ કર્મોથી રહિત થયો થકો આત્મા તત્ક્ષણાત્ શરીરથી મુક્ત થઇ મુક્ત બને છે. ‘ મુક્તિ ’ શું છે ? એ ગંભીર પ્રશ્ન ઉપર જૈનશાસ્ત્રી દૃષ્ટિએ આ સમાધાન છે—જેમ પાણીમાં રહેલી માટીના લેપવાળી તુંબડી, તેની ઉપરનો સવળો મેલ નિકળી જવાથી એકદમ પાણી ઉપર આવી જાય છે, તેમ આત્મા ઉપરનો સવળો કર્મરૂપ મેલ દૂર થવાથી પરિશુદ્ધ બનેલ આત્મા સ્વતઃ સ્વભાવતઃ બિર્ધગતિ કરે છે, ઉપર જાય છે. આના પ્રકારનો આત્માનો સ્વભાવ પણ માનવો બોધે છે. તે સર્વકર્મરહિત થતાંની સાથે બિર્ધગમન કરે છે. બિર્ધગમન કરતો તે પરમ આત્મા ક્ષણવારમાં લોકના અગ્રભાગે અવસ્થિત થાય છે. * ત્યાંથી તે નીચે ન આવી શકે, કેમકે તેમાં ગુરુત્વશક્તિ નથી, ત્યાંથી ઉંચે પણ (અલોકમાં) ન જઇ શકે, કેમકે ત્યાંથી આગળ ગતિ કરવામાં ઉપકારક કોઇ (ધર્મોસ્તિકાય) પદાર્થ નથી, તિરછી ગતિમાં પણ તે ચૂકાઇ શકતો નથી, કારણ કે તેવો પ્રેરક કોઇ નથી, એ માટે લોકના અગ્રભાગ ઉપરજ મુક્ત આત્માની અવસ્થિતિ મુક્ત છે. ”—૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬.

* વાંચો, પ્રથમ પ્રકરણના ચોદમો શ્લોકની વ્યાખ્યામાં ‘ આકાશ ’ પદાર્થનું વિવેચન. ત્યાં આ હકીકત સ્પષ્ટ કરી સમજાવી છે.

વ્યાખ્યા.

મુક્ત અવસ્થામાં સર્વ કર્મોની ઉપાધિઓ છૂટી જવાને લીધે શરીર, દન્દ્રિય અને મનનો સર્વથા અલગ થવાથી જે અનિર્વાચ્ય સુખ મુક્ત આત્માઓ અનુભવે છે, તે સુખની આગળ સમગ્ર ત્રિલોકીનો આનંદ મિન્દુમાત્ર છે. ઘણાઓની આવી થતી શંકા સંભળાય છે કે-મોક્ષમાં શરીર નથી, વાડી, લાડી, ગાડી નથી, તો ત્યાં સુખ શું હોઈ શકે ? પરંતુ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે શરીર, સુખની સાથે દુઃખનું પણ સાધન છે. માલ-મિષ્ટાન્ન ઉણવવામાં જે મગ્ન પડે છે, તેનું કારણ માત્ર ભૂખની પીડા છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ કે પેટ ભરાઈ ગયેલું હોય છે, ત્યારે અમૃતસમાન ભોજન પણ ગમતું નથી. દાદની પીડા દૂર કરવા જે વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે છે, તેજ વસ્ત્રો, ગરમીના સંતાપ વખતે પહેરવાં ગમતાં નથી. બહુ બેસવાવાળાને ચાલવાનું મન થાય છે અને બહુ ચાલવાવાળાને બેસવાનું-આરામ લેવાનું મન થાય છે. કામભોગ, શર્યાતમાં જેવો અનુકૂળ ભાસે છે, અન્તમાં તેવોજ પ્રાતઃકૃત્ત લાગે છે. આ બધી સંસારની સ્થિતિ શું સુખમય છે ? કદાપિ નહિ. જે સુખનાં સાધનો સમજાય છે, તે, માત્ર દુઃખને શમાવવા સિવાય કંઈ નવું સુખ ઉત્પન્ન કરનાર નથી. પાકેલું ગુમકું જ્યારે ફૂટી જાય છે, ત્યારે 'હા...શ' કરીને જે સુખ અનુભવાય છે, તે સુખ યથાર્થમાં સત્ય છે ? નહિ. માત્ર તે વેદનાની શાન્તિ છે. જો તે સુખ સાચું હોય, તો જેને ગુમકું થયું નથી, તેને તે સુખાદહાદ કાં ન થાય ?

ઉપરની હકીકતમાં એટલું વિશેષ ઉમેરીને યાદ રાખવું જોઈએ કે વિપયસેવનથી દુઃખની શાન્તિ જે અનુભવાય છે, તે પણ ક્ષણિક અને પરિણામે વિરસ છે.

જે સ્વાસ્થ્ય મેળવવા માટે ખાતું, પીતું, હરવું, ફરવું વગેરે સંસારચર્તાઈ જીવે કરે છે, તે સ્વાસ્થ્ય કરતાં અનન્તગણું સ્વાસ્થ્ય સિદ્ધ આત્માઓને કર્મક્ષયથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે. આ હકીકત ઉપરથી મુક્ત આત્માઓમાં અનન્ત સુખ હોવાનું આપણું હૃદય કબૂલ કરે છે.

જેને ખુબસૂટી આવતી હોય, તેનેજ ખણવામાં કાંઈક આનન્દ ભાસે છે, ખીખીને તે તરફ રૂચિ શાની હોય ? એ પ્રમાણે જોઓને મોહતી

વાંસનાઓ કાગેલી હેમ છે, તેઓનેજ મોહની એટલાઓ મળની લાગે છે, કિન્તુ બીજાઓને (સિદ્ધ આત્માઓને) તે મળની લાગે જ શાની ? સંસારનો મોહમય વિલાસ, ખરેખર ખુજલીના જેવો શરૂઆતમાં કાંઈક આનન્દ ઉપજાવનાર અને પાછળથી મહાન દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર છે. મોહશી ખુજલી, જેઓથી દૂર લાગી ગઈ છે, એવા મુક્ત પરમાત્માઓને, નિર્મલ આત્મજ્યોતિમાંથી સ્ફુરતો સ્વાભાવિક જે આનન્દ છે, તેજ ખરેખર પરમાર્થ સુખ છે. આવા પરમ સુખી પરમાત્માઓને માટે શુદ્ધ, શુદ્ધ, સિદ્ધ, નિરંજન, પરમજ્યોતિ, પરમબ્રહ્મ વગેરે નામો શાસ્ત્રોમાં આપ્યાં છે.

મોહની પ્રાપ્તિ, મનુષ્યશરીરદ્વારાજ થાય છે. દેવતાઓ પણ દેવગતિ-માંથી મુક્તિ પામી શકતા નથી.

..... ‘લવ્ય’ અને ‘અલવ્ય’ એવા પ્રકારના જીવો જૈનશાસ્ત્રકાર માને છે. મોહને ગમે ત્યારે પણ મેળવી શકનારા જીવો ‘લવ્ય’ કહેવાય છે, જ્યારે ‘અલવ્ય’ જીવોને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કદાપિ હોઈ શકતી નથી. લવ્ય કે અલવ્ય કોઈના બનાવ્યા બનતા નથી, કિન્તુ એ લવ્યત્વ-અલવ્યત્વ, જીવનો સ્વાભાવિક પરિણામ છે. જેમ, મગની અંદર કોરડુ મગ હોય છે, અને બીજા મગ પાકી જાય પણ, તે કોરડુ મગ પાકતા નથી, તે રીતે અલવ્ય કોરડુ મગના જેવો છે. એની સંસાર-સ્થિતિ પાકતી નથી.

સવાલ ઉભો થઈ શકે તેમ છે કે-લવ્યત્વ અને અલવ્યત્વનું લક્ષણ શું ? આના સમાધાનમાં શાસ્ત્રકારો એટલુંજ જણાવે છે કે—“ જેના મનમાં એમ શંકા થાય કે “હું લવ્ય હોઈશ કે અલવ્ય !” તથા જેને ‘હું લવ્ય હોઉં તો સાઈ !’-એવી રીતે લવ્ય હોવા તરફ રચિ હોય અને અલવ્યતાની કલ્પના ઉત્પન્ન થવાનીજ સાથે એ ઉત્પન્ન થવો હોય, તે પ્રાણી લવ્ય છે; કારણ કે આવી ચિન્તા અલવ્યના મનમાં ઉપજેજ નહિ+

અહીં એક આશંકાને અવકાશ મળે છે. તે એ છે કે-જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે વસ્તુનો નાશ થાય છે. એ અકાટ્ય નિયમ પ્રમાણે-

+ જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધારની ૨૧૪ માં કારમાં. આચાર્યજી સૂત્રની વૃત્તિમાં પણ—“ અમવ્યસ્ય મવ્યામવ્યશંકામ્ અમાત્મજી ” એ વાક્યથી અલવ્યને-લવ્યાલવ્યત્વની શંકાનો અસંભવ બતાવ્યો છે.

મોક્ષ પણ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેનો પણ અંત આવવો જોઈએ, અને અતએવ મોક્ષ શાશ્વત ધરી શકે નહિ.

આના સમાધાનમાં ધ્યાન આપવા જેવું છે કે—મોક્ષ કોઈ ઉત્પન્ન થનારી વસ્તુ નથી. માત્ર કર્મથી અલગ થવું, એજ આત્માનો મોક્ષ છે. આથી આત્મામાં કોઈ નવીન વસ્તુનો ઉત્પાદ થતો નથી કે જેથી તેનો અંત આવવાની કલ્પના ઉભી થઈ શકે. જેમ વાદળાં ખસી જવાથી જળહળતો સૂર્ય પ્રકાશમાન થાય છે, તેમ કર્મનાં આવરણો ખસી જવાથી આત્માના સકળ ગુણો પ્રકાશમાન થાય છે. બીજા શબ્દોમાં સકલગુણયુક્ત આત્મા પ્રકાશમાન થાય છે. આનું નારાજ મોક્ષ છે. કહો, આમાં શું ઉત્પન્ન થયું ?.

સર્વથા નિર્મળ થયેલ આત્માને પુનઃ કર્મનો સમ્બન્ધ થતો નથી, એ હકીકત ત્રીજા પ્રકરણના બીજા શ્લોકની વ્યાખ્યામાં જોઈ લીધી છે.

અન્ય વિદ્વાનો પણ કહે છે કે—

“ ક્ષીરાત્ સમુદ્ભૂતૈ ત્વાજ્યં ન પુનઃ ક્ષીરતાં વ્રજેત્ ।

પૃથક્કૃતસ્તુ કર્મભ્યો નાત્મા સ્યાત્ કર્મવાન્ પુનઃ ” ॥

“ યથા નીતા રસેન્દ્રેણ ધાતવઃ શાતકુમ્ભતામ્ ।

પુનરાવૃત્તયે ન સ્વુસ્તદ્વદાત્માડપિ યોગિનામ્ ” ॥

અર્થાત્—દૂધમાંથી કાઢેલું ઘી જેમ ફરીને ક્ષીર નથી બની જતું, તેમ કર્મોથી અલગ થયેલો આત્મા પુનઃ કર્મવાન્ બનતો નથી. રસવડે કરીને સુવર્ણ બનેલી ધાતુઓ પુનઃ સુવર્ણ મટીને પૂર્વસ્થિતિમાં જેમ નથી આવતી, તેમ યોગિઓને સુક્ત બનેલ આત્મા પુનઃ કર્મબદ્ધ બનતો નથી.

સંસારનો સંબન્ધ, કર્મસંબંધને આધીન છે, અને કર્મનો સંબન્ધ, રાગદ્વેષની વિકાસને આધીન છે. જેઓ અત્યંત નિર્મલ થયા છે—સર્વથા નિર્વેપ થયા છે, તેઓને રાગદ્વેષાદિની વિકાસ હોયજ શાની ? અને અતએવ કર્મસંબન્ધ હોવાની કલ્પના પણ શી ? અને એથીજ સંસારમાં ફરી ઘસડાવાની વાતજ શી ?.

આ સ્થળે એક એવો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે—આત્માની સાથે કર્મનો સંયોગ જ્યારે અનાદિ છે, તો અનાદિ કર્મનો નાશ કેમ

થવો જોઈએ ? કારણ કે અનાદિ વસ્તુનો નાશ થતો નથી, એમ તર્ક-શાસ્ત્રિઓનું કહેવું છે, અને વિશ્વમાં પણ એમ અનુભવાય છે. આ પ્રશ્નના સમાધાનમાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આત્માની સાથે નવાં નવાં કર્મો બંધાતાં જાય છે અને જૂનાં જૂનાં ખરી પડે છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ અમુક કર્મવ્યક્તિ આત્માની સાથે અનાદિ-સંયુક્ત નથી, કિન્તુ જૂદા જૂદા કર્મના સંયોગનો પ્રવાહ અનાદિકાલથી^૧ વહેતો આવે છે, એ સહજ સમજી શકાય છે. ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આત્મા અને આકાશના સંયોગની જેમ જે સંયોગ અનાદિ હોય છે, તે અનાદિ સંયોગનો નાશ કદાપિ હોઈ શકે નહિ, પરંતુ એ સિવાયના બાકીના સંયોગ તો આખરે દૂરી જાય છે. આત્માની સાથે દરેક કર્મવ્યક્તિનો સંયોગ આદિમાનું છે; અતએવ કોઈ કર્મવ્યક્તિ, આત્માની સાથે રચાયેલી સંયુક્ત રહેતી નથી, તો પછી શુદ્ધધ્યાનના પ્રતાપે સર્વકર્મોનો સમૂહ ક્ષય થવો એમાં અઘટિત શું છે ?

એ સિવાય, સંસારના મનુષ્યો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે-ધણા માણસોના રાગ-દ્વેષ અધિક પ્રમાણમાં હોય છે, જ્યારે કેટલાકોના રાગ-દ્વેષ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. આવી રીતની રાગ-દ્વેષની વધઘટ હેતુ વગર ઘટી શકે નહિ, એ સહજ સમજી શકાય છે; અને એથી માની શકાય છે કે વધઘટવાળી ચીજ, જે હેતુથી ઘટતી હોય, તે હેતુની પૂરી સામગ્રી મળેથી તેનો નાશ થાય છે. જેમકે, પોષ્ય મહીનાની પ્રત્યક્ષ ટાઢ બાલસૂર્યના મંદ મંદ તાપથી ઘટતી છતી વધુ તાપ પડેથી ગિલકુલ ઊડી જાય છે, ત્યારે વધઘટવાળા રાગ-દ્વેષ દોષો જે કારણથી ઓછા થાય છે, તે કારણ, સંપૂર્ણરૂપમાં યદિ સિદ્ધ થાય, તો તેથી તે સમૂહ નષ્ટ થાય, એમાં વાંધા જેવું શું છે ? રાગ-દ્વેષનો ઘટાડો શુભ ભાવનાઓના સતત પ્રવાહથી થાય છે અને એજ શુભ ભાવનાઓ જ્યારે વધારે મજબૂત થાય છે, અને ધ્યાનના સ્વરૂપમાં આત્મા જ્યારે નિશ્ચલ બને છે, ત્યારે રાગ-દ્વેષનો સંપૂર્ણ ક્ષય થાય છે; અને એથીજ કેવલજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, જેમકે રાગ-દ્વેષનો ક્ષય થયેથી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણે કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે. આખો

૧ જ્યાં જ્યાં કર્મને અનાદિ કહેવામાં આવ્યું છે, ત્યાં ત્યાં જૂદા જૂદા કર્મના સંયોગનો પ્રવાહ અનાદિ સમજવો.

સંસારરૂપ મહેલ, માત્ર એજ થાંભલા ઉપર ટકી રહ્યો છે, અને તે રાગ તથા દ્વેષ છે. મોહનીય કર્મનું સર્વસ્વ રાગ અને દ્વેષ છે. તાલ વૃક્ષના ચિર ઉપર સોય ભોંટી દેવાથી જેમ આખું તાલ વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે સર્વ કર્મોનું મૂળ જે રાગ-દ્વેષ, તેના ઉપર પ્રહાર કરવાથી તેનો ઉન્નત્ત કરવાથી આખું કર્મવૃક્ષ સુકાઈ જાય છે-નાશ પામી જાય છે.

પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ તેમ મુક્તિના એ ભેદો પાડી શકાય છે-જીવન્મુક્તિ અને પરમુક્તિ. શરીરાવન્નિહિત કેવલજ્ઞાન એ જીવન્મુક્તિનું લક્ષણ છે. શરીરધારી કેવલીઓ જીવન્મુક્ત છે. સર્વ કર્મોનો ક્ષય થતાં જે અશરીરી-સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પરમુક્તિ છે. કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું કે આત્મા પરમાત્મા બની ગયોજ; કારણ કે લોકાત્રવર્તી સિદ્ધાત્માઓ અને શરીરધારી કેવલજ્ઞાનીઓના કેવલજ્ઞાનમાં પરમાણુ જેટલો પણ ફરક હોતો નથી, એ બનેતું કેવલજ્ઞાન બિલકુલ સરખું હોય છે. આત્મસ્વરૂપનું સર્વસ્વ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં આત્માને પરમાત્મા થવામાં કંઈ બાકી રહેતી નથી. કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વખતે નબ્ત થવાં રહી ગયેલાં 'અધ્યાત્મિક' કર્મો કેવલીને જે પરિણામ બતાવે છે, તે અકિંચિત્કર છે. એથી આત્મસ્વરૂપને કંઈ લાગતું વળગતું નથી. અસ્તુ.

કેવલજ્ઞાનના સંબંધમાં ઘણાંએને શંકા રહ્યા કરે છે કે " એવું તે જ્ઞાન કાઢતે હોતું હશે ખરું કે જે આખું પ્રજ્ઞાકાન્ડના-સકલ લોકલોકના ત્રણે કાલના તમામ પદાર્થો ઉપર પ્રકાશ પાડે ? " પરંતુ એમાં કશું શંકા કરવા જેવું નથી. જ્ઞાનની માત્રા મનુષ્યોમાં એક બીજા કરતાં અધિકાધિક દેખવામાં આવે છે. આ શું સૂચવે છે ? એજ કે જે આવરણ થોડું ઘણું ખસવાથી જ્ઞાન, અધિક આધિક પ્રકાશમાં આવે છે, તે આવરણ, અગર બિલકુલ ખસી જાય, તે સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય. આ હકીકતને એક દષ્ટાન્તથી જોઈએ કે-તાની મોટી વસ્તુઓમાં જે પહોળાઈ, એક બીજાથી ઘણી ઘણી જોવામાં આવે છે, તે પહોળાઈ વધતી વધતી આકાશમાં વિશ્રાન્તિ લે છે, અર્થાત્ વધતી જતી પહોળાઈનો અન્ત આકાશમાં આવે છે. આકાશથી આગળ પહોળાઈનો પ્રકર્ષ નથી. સંપૂર્ણ પહોળાઈ આકાશમાં આવી ગઈ છે. આ દષ્ટાન્ત પ્રમાણે જ્ઞાનની માત્રા પણ વધતી વધતી કાંઈ પુરૂષવિશેષમાં વિશ્રામ લીધેલી હોવી જોઈએ, એમ ન્યાયથી સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનના વધતા જતા પ્રકારનો જેની અંદર

અંત આવે છે, જેનાથી આગળ જ્ઞાનની માત્રાને વધવાનું અટકી ગયું છે, એવો-સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનની વિશ્રાન્તિને મેળવનાર જે પુરુષ છે, તેજ સર્વજ્ઞ છે, સર્વદર્શી છે; અને તેનું જે જ્ઞાન તે કેવલજ્ઞાન છે.

પ્રાચીન દર્શનશાસ્ત્રો મોક્ષનો માર્ગ બતાવવા માટે લખાયેલાં છે; એમ એ શાસ્ત્રો જેવાથી માલૂમ પડે છે. મુનિ અક્ષપાદ (ગૌતમ) પોતાના ન્યાયદર્શનમાં પ્રથમ સૂત્રની અંદરજ ‘ પ્રમાણુ ’ ‘ પ્રમેય ’ વગેરે સોળ પદ્ધતીના તત્ત્વજ્ઞાનથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ બતાવે છે. ઋષિ કણ્ણાદ ‘ વૈશેષિક દર્શન ’માં ‘ દ્રવ્ય, ’ ‘ ગુણ ’ વગેરે સાત પદ્ધતીના તત્ત્વજ્ઞાનથી મુક્તિનો લાભ જણાવે છે. એમ દરેક દર્શન-કારોનું લક્ષ્ય મુક્તિની તરફેણમાંજ છે. જે કે મુક્તિના ઉપાયો દરેક દર્શનશાસ્ત્રમાં જુદી જુદી રીતે મળે છે, પણ શુદ્ધ દષ્ટિએ વિચારતાં બધાઓનું તાત્પર્ય એક સરખુંજ માલૂમ પડે છે. અને તે એજ તાત્પર્ય છે કે સમ્યક્જ્ઞાનપૂર્વક સમ્યક્ ક્રિયા; અર્થાત્ શુદ્ધ બોધ અને શુદ્ધ ચારિત્ર એ બંનેનો સહયોગ એજ મુક્તિનો અસાધારણ ઉપાય છે. હું નથી સમજતો કે મુક્તિના ઉપાયની આમ વ્યાખ્યા કરવામાં કાંઈને પણ ઘંધિ રહેતો હોય.

મુક્તિના ઉપાયની જેમ મુક્તિના સ્વરૂપમાં પણ વિદ્વાનોની ભિન્ન ભિન્ન વાક્યતા જેવાય છે; પરંતુ તેમાંથી પણ શુદ્ધ એક તાત્પર્ય શોધી શકાય છે. દુઃખરહિત અને સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ એવી શુદ્ધ નિર્ગળ સ્થિતિને ‘ મુક્તિ ’ કહેવામાં કાંઈ પણ વિદ્વાન્ અરુચિ બતાવી શકે તેમ નથી.

અલગત કેટલાક વિદ્વાનો મુક્તિ-અવસ્થામાં જ્ઞાન માનતા નથી; પરંતુ વિચાર્યું જોઈએ કે જ્ઞાન (કેવલજ્ઞાન) એ દરેક આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે. સર્વ આત્માઓ જ્ઞસ્વભાવવાળા છે. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પણ સર્વ વિષયોનો સાક્ષાત્કાર સંસારવર્તી આત્માને જે થતો નથી, તેનું કારણ એજ છે કે તે કેવલજ્ઞાન પ્રતિબંધકથી (આવરણથી) દબાય્યું છે. અગ્નિનો જેમ ઉજ્જ્વલભાવ છે, તેમ આત્માનો જ્ઞસ્વભાવ છે. છતાં પણ પ્રતિબંધકના સમવધાનમાં જેમ અગ્નિ દાહ કરી શકતી નથી, તેમ પ્રતિબંધકના સંસર્ગના કારણથી આત્મા સર્વ પદા-

ધીનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. + જ્યારે આમ હકીકત છે, તે પછી આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જે જ્ઞાન, તેનો અભાવ મુક્તિમાં કેમ હોઈ શકે ?.*

મુક્તિપ્રાપ્તાન્ વર્ણયતિ—

મહેશ્વરાસ્તે પરમેશ્વરાસ્તે સ્વયમ્ભુવસ્તે પુરુષોત્તમાસ્તે ।

પિતામહાસ્તે પરમેષ્ઠિનસ્તે તથાગતાસ્તે સુગતાઃ શિવાસ્તે ॥ ૧૭ ॥

These high souls are Maheshvaras, Parameshvaras, Svayambhus, Purushottamas, Pitāmahas, Parmeshtis, Tathāgatas, Sugatas and Shivas. (17)

મુક્તિ પામેલાઓને વર્ણવે છે—

“ સર્વ કર્મોથી મુક્ત થયેલાઓ ૧ મહેશ્વર છે, ૨ પરમેશ્વર છે,

+ અહીં અગ્નિનું ઉદાહરણ એટલાજ પૂરતું સમજવાનું છે કે— જેમ અગ્નિનું લક્ષણ ઉજ્જ્વળતા અથવા દાહસ્વભાવતા છે, તેમ આત્માનું લક્ષણ જ્ઞાન છે. આટલાજ અંશમાં આ ઉદાહરણ છે. અતએવ— ‘ અગ્નિ જેમ દૂરવર્તી વસ્તુને બાળી શકતો નથી, તેમ આત્માને દૂરવર્તી પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર ન થવો જોઈએ. વળી અગ્નિથી જેમ કેટલાક એવા પદાર્થો બળતા નથી, તેમ આત્માથી પણ કેટલાક પદાર્થો જ્ઞાત નજ થવા જોઈએ ’—એવી શંકા કરવાનો અત્ર અવકાશ રહેતો નથી.

× આ હકીકત પ્રથમ પ્રકરણના ૧૫ માં શ્લોકના વિવરણમાં ૭૨ માં પૃષ્ઠની નીચે નોટમાં સ્પષ્ટ કરી બતાવી છે.

* મહાન્ત ઈશ્વરા મહેશ્વરાઃ । પરમા ઈશ્વરાઃ પરમેશ્વરાઃ । સ્વયં સપ્તદ્વા ભવન્તીતિ સ્વયમ્ભુવઃ । પુરુષેષૂત્તમાઃ પુરુષોત્તમાઃ । વિશુદ્ધયોગિનઃ પિતૃસમાન્તવાદ અસ્માકં પિતરાઃ, તેષામપિ પિતૃતુલ્યા ઈશ્વરા અસ્માકં પિતામહા ભવન્તિ । અથવા પિતામહા નામ પૂજ્યાઃ । પરમે (પદે) તિષ્ઠન્તીતિ પરમેષ્ઠિનઃ । ‘તથા’ તથાપ્રકારં (યથર્થ) જ્ઞાનં યેષાં તે તથાગતાઃ । ‘ સુ ’ શોભનં જ્ઞાનં યેષાં તે સુગતાઃ । શિવં કલ્યાણમસ્તિ છુદ્ધિરિતિ શિવાઃ ।

૧ મહોટા ઇશ્વર તે મહેશ્વર. ૨ પરમ ઇશ્વર તે પરમેશ્વર.

૧સ્વયંભૂ છે, ૨પુરુષોત્તમ છે, ૩પ્રેતામહ છે, ૪રમેશીય છે, ૫તથાગત છે, ૬સુગત છે અને ૭શિવ છે. ”—૧૭

ઈશ્વરોપાસના—

મ્મૈશ્વરો હે बहुभागधेयाः ! स्ताद् वो मनोवासरिरुहस्य हंसः ।

અર્થે હિ પત્થ્યા અવધારણીયથૈતન્યસક્તિમક્તતાવનન્યઃ ॥ ૧૮ ॥

O highly prosperous, let this divine Lord be seated as a swan on your lotus-like heart. Keep this constantly before your mind that this course and no other leads to the development of spiritual powers. (18)

સામાન્યતઃ ઇશ્વરની ઉપાસના—

“ હે મહાભારયશાળીઓ ! તે ઇશ્વર તમારા હૃદયરૂપ કમળનો હંસ બને. અથવા તે કમળને વિકાસિત કરવામાં સૂર્ય બને. માફ રાખજું બ્રહ્મણે કે આજ માર્ગ (ઇશ્વરધ્યાન) ચૈતન્યશક્તિને વિકસર કરવામાં અસાધારણ કારણ છે. ”—૧૮

જેનો ઇશ્વરને સ્વાદ્વાદદષ્ટિએ કેવી-રીતે જુએ છે, તેને માટે આ એક શ્લોક બસ છે—

“ પરબ્રહ્માકારં સકલજગદાકારરहितं

સરૂપં નીરૂપં સગુણમગુણં નિર્વિમુ-વિમુમ્ ।

વિભિન્નં સામ્મિન્નં વિગતમ્નસં સાધુમનસં

પુરાણં નવ્યં ચાધિહૃદયમધીશં પ્રણિદધે ” ॥

ભાવાર્થ એ છે કે—ઇશ્વર સાકાર છે અને નિરાકાર, રૂપી છે અને અરૂપી, સગુણ છે અને અગુણ, વિભુ છે અને અવિભુ, લિપ્ત છે અને

૧ પૂર્ણમહોદયસંપન્ન. ૨ પુરુષોમાં ઉત્તમ. ૩ પૂજ્યોના પણ પૂજ્ય. ૪ મક્તમ આન ઉપર સ્થિત. ૫ પથારીઆનવાન. ૬ ક્ષિપ્રદેશાનવાન. ૭ કસ્યાણુસંપન્ન અથવા કસ્યાણુકારી.

મિલિત, મનરહિત છે અને મનસ્વી, પુરાણ છે અને નવીન, આવા ઇશ્વરને હૃદયમાં ધ્યાવું છું.

મુક્તિ જનાર પરમાત્મા, જેવા શારીરિક આસનમાં અહીં પૃથ્વી-પીઠપર મૃત્યુ પામ્યા હોય, તેવા આસનના સ્વરૂપમાં તેમનો આત્મા મુક્તિમાં ઉપસ્થિત થાય છે. આ દૃષ્ટિએ ઇશ્વર ' સાકાર ' છે અને કોઈ પણ પ્રકારનું રૂપ કે મૂર્તતા નહિ હોવાથી તે ' નિરાકાર ' છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોના સ્વરૂપને આશ્રીને રૂપી છે અને મૂર્ત (પૌદ્ગલિક) રૂપને આશ્રીને તે અરૂપી છે. અનન્ત જ્ઞાન, દર્શન, આનન્દ વગેરે ગુણોથી તે ' ગુણી ' છે અને સત્ય, રજ, તમ ગુણોના અસન્તાભાવથી ' અગુણી ' છે. જ્ઞાનથી ' વિશુ ' છે અને આત્મપ્રદેશથી ' અવિશુ ' છે. જગત્થી નિરાળા હોવાથી ' ભિન્ન ' છે અને લોકાકાશમાં અનન્ત છવો અને પુદ્ગલો સાથે સંસર્ગવાન હોવાથી ' મિલિત ' છે. વિચારરૂપ મન ન હોવાથી ' અમનરક ' છે અને શુદ્ધ આત્મોપયોગરૂપ ભાવમન હોવાથી ' મનસ્વી ' છે * ' પ્રથમ સિદ્ધ કોણ થયો ? ' એનો પતો નહિ હોવાથી સમુચ્ચય-થી સિદ્ધ ભગવાન ' પુરાણ ' છે અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ દરેક ભગવાન ' નવીન ' (સાદિ) છે.

' સ્યાદ્વાદ ' દૃષ્ટિએ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ જોયું ' સ્યાદ્વાદ ' એ જૈન દર્શનનો અટલ સિદ્ધાન્ત છે. એ સિદ્ધાન્ત બહુજ વિરત્ત અને ગંભીર છે, છતાં ટૂંકમાં તે અહીં જોઈ જવો જરૂરનો છે.

સ્યાદ્વાદ.

વસ્તુને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી અવલોકન કરવું કે કથન કરવું, એ ' સ્યાદ્વાદ ' નો અર્થ છે. એકજ વસ્તુમાં અમુક અમુક અપેક્ષાએ જુદા જુદા ધર્મોના સ્વીકાર કરવો, એને સ્યાદ્વાદ કહેવામાં આવે છે. જેવી

* કેવલજ્ઞાની અથવા સિદ્ધ ભગવાનના શુદ્ધ આત્મોપયોગને મન માનવામાં કરો વાંધો નથી. જુઓ ' શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ' ઉપરની યશોવિજયકૃત ' સ્યાદ્વાદકલ્પલતા ' વૃત્તિના ૩૩૬ મા પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠમાં:—

“ અમનસ્કૃત્વાત્ કથં કેવલિનો ધ્યાનમ્ ? x x x x જીવો-પયોગરૂપભાવમનઃસદ્વાદ્ અયોગિનો ધ્યાનમ્ ” ।

રીતે એકજ પુરૂષમાં પિતા, પુત્ર, કાકા, ભત્રીજો, મામો, ભાણેજ વગેરે વ્યવહાર માનવામાં આવે છે, તેવી રીતે એક જ વસ્તુમાં—સ્પષ્ટીકરણ માટે એક વિશેષ વસ્તુને ઉદાહરણ કહીએ તો—એકજ ઘટમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ વગેરે વિરૂદ્ધરૂપે ભાસતા ધર્મો અપેક્ષાદષ્ટિએ સ્વીકાર કરવા, એ સ્યાદદર્શન છે.

એકજ પુરૂષ, પોતાના પિતાની અપેક્ષાએ પુત્ર અને પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા, તેમજ પોતાના ભત્રીજા અને ભાણેજની અપેક્ષાએ કાકા અને મામો, વળી પોતાના કાકા અને મામાની અપેક્ષાએ ભત્રીજો અને ભાણેજ અને છે; અને એ રીતે એકજ વ્યક્તિમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાતી બાબતોને પણ જૂદી જૂદી દષ્ટિએ માનવામાં દરેકનો અનુભવ તૈયાર છે, તેમ, નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ વગેરે વિરૂદ્ધરૂપે મનાતા ધર્મોને પણ એક જ ઘટમાં જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ કેમ ન માની શકાય ?.

એ પેહેલાં જાણવું જોઈએ કે ‘ઘટ’ શી વસ્તુ છે ? એકજ માટીમાંથી ઘડો, કુંડું વગેરે અનેક પાત્રો બને છે, એ બધાઓને સુવિદિત છે. ઘડો ફેડી તેજ માટીથી બનાવેલ કુંડાને કાંઈ ઘડો કહેશે નહિ. કેમ ? માટી તો એની એ છે ?, પરંતુ નહિ, આકાર બદલાયો હોવાથી તે ઘડો કહેવાયજ નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘ઘડો’ એ માટીનો અમુક આકારવિશેષ છે. પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે—તે આકારવિશેષ, માટીથી તદ્દન જૂદો નથી. તે તે આકારમાં ફેરવાયેલી માટીજ જ્યારે ‘ઘડો’ ‘કુંડું’ વગેરે નામોથી વ્યવહાર થાય છે, તો પછી ઘડાના આકાર અને માટીને તદ્દન જૂદો કેમ માની શકાય ? આ ઉપરથી એ ખુલ્લું જાહેર થાય છે કે ‘ઘડો’ નો આકાર અને માટી એ બંને ઘડાનું સ્વરૂપ છે. હવે એ ઉભય સ્વરૂપમાં વિનાશી સ્વરૂપ કયું છે અને ધ્રુવ સ્વરૂપ કયું છે, એ વિચારી લઈએ—‘ઘડાનો આકાર’ એ તો વિનાશી છે, એ પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, એટલે ઘડાનું એક સ્વરૂપ તો—જે ઘડાનો આકારવિશેષ છે, તે—વિનાશી ધ્રુવ. હવે ઘડાનું બીજું સ્વરૂપ જે માટી છે, તે વિનાશી નથી, કારણ કે માટીના તે તે આકારો—પરિણામો બદલાયા કરે છે, પણ માટી તો એની એજ રહે છે, એ આપણને અનુભવસિદ્ધ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઘડાનું એક વિનાશી અને એક ધ્રુવ, એમ ઉભય

સ્વરૂપ જોયું. એ ઉપરથી એમ માનવું સહજ પ્રાપ્ત થાય છે કે—વિનાશી રૂપથી ઘડો અનિત્ય છે અને ક્રુવરૂપથી ઘડો નિત્ય છે. આવી રીતે એક જ વસ્તુમાં નિત્ય અને અનિત્યપણાની માન્યતાના સિદ્ધાન્તને ‘ સ્યાદાદ ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

સ્યાદાદનું ક્ષેત્ર, ઉપર બતાવેલ નિત્ય અને અનિત્ય એ બેજ બાબતોમાં પર્યાપ્ત થતું નથી. સત્ + અને અસત્ વગેરે બીજાં પણ વિરૂદ્ધરૂપે જણાતાં જોડલાં સ્યાદાદમાં આવે છે. એકજ ઘટ વસ્તુ આંખોથી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, એથી એને ‘ સત્ ’ હોવામાં પૂછવાનુંજ નથી, પરંતુ એને અમુક દૃષ્ટિએ ‘ અસત્ ’ પણ માનવું ન્યાયપ્રાપ્ત જણાય છે.

દરેક વસ્તુ, જે સત્ કહેવાય છે, તે કેને લઈને ? એ ખાસ વિચારણીય છે. રૂપ, રસ, આકાર વગેરે પોતાના ગુણોથી—પોતાનાજ ધર્મોથી દરેક વસ્તુ ‘ સત્ ’ હોઈ શકે છે. બીજાના ગુણોથી કોઈ વસ્તુ ‘ સત્ ’ હોઈ શકતી નથી. હમેશાં, જે બાપ હોય છે, તે પોતાના પુત્રથી; બીજાના પુત્રથી બાપ બની શકાતું નથી. બીજા શબ્દોમાં આ દૃષ્ટાન્તને સ્ફુટ કરી કહીએ તો પોતાના પુત્રથી જે બાપ કહેવાય છે, તેજ પારકા છોકરાથી બાપ કહેવાતો નથી; આ પ્રમાણે સ્વપુત્રથી થતો પિતા, જેમ બીજાના પુત્રથી અપિતા છે, તેમ પોતાના ગુણોથી—પોતાના સ્વરૂપથી જે પદાર્થ ‘ સત્ ’ છે, તેજ પદાર્થ બીજાના ધર્મોથી—બીજામાં રહેલા ગુણોથી—બીજાના સ્વરૂપથી ‘ સત્ ’ હોઈ શકે નહિ. ‘ સત્ ’ ન હોઈ શકે, ત્યારે સુતરાં ‘ અસત્ ’ છે, એ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર કલા પ્રમાણે જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ ‘ સત્ ’ ને ‘ અસત્ ’ કહેવામાં વિચારણીલ વિદ્વાનોને વાંધો જણાતો નથી. ‘ સત્ ’ ને પણ ‘ સત્ ’ પણાતો જે નિષેધ કરવામાં આવે છે, તે ઉપર કલા પ્રમાણે પોતામાં નહિ રહેલી વિશેષ ધર્મોની સત્તાની અપેક્ષાએ. લેખન કે વક્તૃત્વ શક્તિ નહિ ધરાવનાર એમ કહી શકે છે કે “ હું લેખક તરીકે નથી ” અથવા “ હું પોતે વક્તારૂપે નથી ” આ શબ્દપ્રયોગોમાં ‘ હું ’ કહેવું અને સાથે ‘ નથી ’ કહેવું, એ વ્યાજબી છે, કારણ કે ‘ હું ’ પોતે ‘ સત્ ’ છતાં મારામાં લેખન કે વક્તૃત્વ શક્તિ નહિ હોવાથી તે શક્તિ રૂપે ‘ હું ’

+ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ.

નથી' એમ દરેકથી સમજી શકાય છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર અનુસન્ધાન કરવાથી એક વ્યક્તિમાં, સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો સ્પષ્ટાદ બરાબર હૃદયમાં ઉતરી શકે તેમ છે.

કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાની ખાતર સ્પષ્ટાદ તરફ વધુ દૃષ્ટિપાત કરીએ—

સર્વ પદાર્થો* ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણે ધર્મોવાળા છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે એક સોનાની કંડી લઈએ. સોનાની કંડી ભાંગીને દોરો બનાવ્યો, ત્યારે કંડીનો નાશ થયો અને દોરો ઉત્પન્ન થયો, એ આપણે સુસ્પષ્ટ જોઈએ છીએ. કંડી ભાંગીને તે તમામ સુવર્ણનો બનાવેલ દોરો, તદ્દન-સર્વથા નવીજ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ, એમ કંઈ શકાય નહિ. દોરાને તદ્દન નવીન ઉત્પન્ન થયેલો ત્યારેજ માની શકાય કે કંડીની કાંઈ પણ વસ્તુ તે દોરામાં આવી ન હોય. પરંતુ જ્યારે કંડીનું તમામ સુવર્ણ દોરામાં આવી ગયું છે, માત્ર કંડીનો આકારજ બદલાયો છે, તો પછી દોરાને સર્વથા નવીન ઉત્પન્ન થયેલ મનાય નહિ, આવીજ રીતે કંડીને પણ સર્વથા નષ્ટ થવાનું હોઈ શકે નહિ, એ માનવું જોઈએ. કંડીનો સર્વથા નાશ ત્યારેજ માની શકાય કે, યદિ કંડીની કાંઈ પણ ચીજ નાશથી બચી ન હોય. પરંતુ જ્યારે કંડીનું તમામ સુવર્ણ જેમનું તેમ દોરામાં ઉતર્યું છે, તો પછી કંડીને સર્વથા નષ્ટ થયેલી કેમ માની શકાય ? આ હકીકતથી એ વાત સારી પેઠે ધ્યાનમાં ઉતરે છે કે—કંડીનો નાશ, કંડીની આકૃતિનો નાશ થયો, એટલા પૂરતો છે. અને દોરાની ઉત્પત્તિ, દોરાનો આકાર ઉત્પન્ન થયો, એટલા પૂરતો છે, જ્યારે એ કંડી અને દોરાનું સુવર્ણ તો એકજ છે, કંડી અને દોરો એ એકજ સુવર્ણના આકારબેદો સિવાય બીજું કશું નથી.

આ ઉપરથી જોઈ શક્યા છીએ કે કંડીને ભાંગી બનાવેલ દોરામાં કંડીરૂપે નાશ, દોરાના આકારે ઉત્પત્તિ તથા સુવર્ણની સ્થિતિ—એ ઉત્પાદ, નાશ અને સ્થિતિ (ધ્રુવત્વ) એ ત્રણે ધર્મો બરાબર રહ્યા છે. આવી રીતે ધડાને ફોડી બનાવેલ કુંડાનું ઉદાહરણ પણ અહીં સ્મરણમાં લઈ લેવું. ધર જ્યારે પડી જાય છે, ત્યારે તે ધર જે વસ્તુઓથી બનેલું

* “ ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રત્યયુક્તં સત્ ” :

—તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ‘ ઉત્પાદવાતિ ’ વાચક.

હતું, તે સર્વ વસ્તુઓ તદ્દન વિલય પામી જતી નથી. તે બધા પદાર્થો સ્થૂલરૂપે અથવા સૂક્ષ્મરૂપે તો અવશ્ય જગતમાં રહે છે. આથી તે ધરતો સર્વથા નાશ થયો તત્ત્વદષ્ટિએ ધરી શકે નહિ. કોઈ પણ સ્થૂલ વસ્તુ વિખરાઈ જતાં તેના પરમાણુઓ બીજી વસ્તુઓની સાથે મળી, નવું પરિવર્તન ઉભું કરે છે. દુનિયાના પદાર્થો દુનિયામાંજ સ્થૂલરૂપે યા સૂક્ષ્મ રૂપે ઇતરતતઃ વિચરણુ કરે છે અને એથી નવાં નવાં રૂપાન્તરોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. દીવો શાંત થયો, એટલે દીવાનો તદ્દન નાશ થયો, એમ સમજવાનું નથી. દીવાનો પરમાણુસમૂહ બરાબર કાયમ છે. જે પરમાણુ-સંઘાતથી દીવો પ્રગટ્યો છે, તેજ પરમાણુસંઘાત, રૂપાન્તર પામી જવાથી પ્રદીપરૂપે નહિ દેખાતાં અધકારરૂપેજ અનુભવાય છે. સૂર્યની રશ્મિથી પાણી સુકાઈ ગયું જોઈ, પાણીનો અત્યન્ત અભાવ થયો સમજવો નહિ. એ પાણી ગમે તે રૂપે પણ બરાબર કાયમ છે. તેના સ્થૂલરૂપનો નાશ થવાથી સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં તેનું (કોઈ પણ વસ્તુનું) દર્શન ન થાય, એ બનવા જોગ છે. કોઈ મૂળ વસ્તુ નવી ઉત્પન્ન થતી નથી અને કોઈ મૂળ વસ્તુનો વિનાશ થતો નથી, એ અટલ સિદ્ધાન્ત છે. દૂધનું અનેલું દહીં નવું ઉત્પન્ન થયું નથી, દૂધનોજ પરિણામ દહીં છે. દૂધ રૂપે નષ્ટ થઈ, દહીં રૂપે ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ પણ દૂધની જેમ ગોરસ કહેવાય છે, એ સર્વને માલૂમ છે. અતએવ ગોરસના આહારનો ત્યાગ કરી બેફેલ, દૂધ-દહીં ખાઈ શકે નહિ. આથી દૂધ અને દહીંમાં ગોરસરૂપે રહેલું સામ્ય બરાબર અનુભવી શકાય છે.^૧ આ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજી રાખવાનું છે કે મૂળ તત્ત્વો આબાદ છે અને એમાં જે અનેકાનેક પરિવર્તનો થતાં રહે છે, અર્થાત્ પૂર્વ પરિણામનો નાશ અને બીજા પરિણામનો પ્રાદુર્ભાવ થતો રહે છે, તે વિનાશ અને ઉત્પાદ છે. આથી સર્વ પદાર્થો રૂપાન્તર, વિનાશ

૧ “ વયોવ્રતો ન દધ્યાત્તિ ન વયોડત્તિ દધિવ્રતઃ ।

અગોરસવ્રતો નોમિ તસ્માદ્ વસ્તુ ત્રયામકમ્ ” ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, હરિભદ્રસૂરિ.

“ ઉત્પન્નં દધિભાવેન નષ્ટં દુરવતયા પયઃ ।

ગોરસત્વાત્ સ્થિરં જાનન્ સ્યાદ્વાદદ્વિદ્ જનોડયિ કઃ ? ” ॥

—અધ્યાત્મોપનિષદ્, યશોવિજયજી.

૨ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ વસ્તુનો સ્વભાવ જણાવતાં મૂળ પ્રકૃતિને ધ્રુવ-સ્થિર માને છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો, તેનું રૂપાન્તર-પરિણામો-

અને સ્થિતિ (ક્રિયત્વ) સ્વભાવવાળા બરાબર હરે છે. જેનો ઉત્પાદ અને વિનાશ થાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘ પર્યાય ’ કહે છે. જે મૂળ વસ્તુ સદા સ્થાયી છે, તેને ‘ દ્રવ્ય ’ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યથી (મૂળ વસ્તુ રૂપે) દરેક પદાર્થ નિત્ય છે અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. આ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુને એકાન્ત નિત્ય નહિ, એકાન્ત અનિત્ય નહિ, કિન્તુ નિત્યાનિત્યરૂપે માનવી, એનું નામ ‘ સ્યાદ્વાદ ’ છે.

આ સિવાય એક વસ્તુ પરત્વે ‘ અસ્તિ ’ ‘ નાસ્તિ ’ ના સંબંધમાં-ઉપર કહ્યા પ્રમાણે-ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ધટ (દરેક પદાર્થ) પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી સત્ છે અને બીજાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી અસત્ છે. જેવી રીતે કાશીમાં વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલ માટીનો કાળો ધટ, દ્રવ્યથી માટીનો છે, અર્થાત્ મૃત્તિકા-રૂપ છે, પરન્તુ જલરૂપ નથી. ક્ષેત્રથી બનારસનો છે, પરન્તુ તે સિવાય બીજા ક્ષેત્રનો નથી. કાલથી વર્ષાઋતુનો છે, પરન્તુ તે સિવાય બીજા ઋતુનો નથી. ભાવથી શ્યામવર્ણવાળો છે, પરન્તુ શ્યામ વર્ણુ સિવાય અન્યવર્ણુવાળો નથી. દૂકમાં પોતાના સ્વરૂપથીજ દરેક વસ્તુ ‘ અસ્તિ ’ કહી શકાય, બીજાના સ્વરૂપથી નહિ. બીજાના સ્વરૂપથી અસ્તિ ન કહેવાય, ત્યારે અર્થાત્ બીજાના સ્વરૂપથી નાસ્તિ કહેવાય.

વળી સ્યાદ્વાદનું એક ઉદાહરણ જોઈએ. વસ્તુમાત્રમાં સમાન ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ રહેલા છે. સો ઘડાઓમાં ‘ ઘડો ’ ‘ ઘડો ’ એવી જે એકાકાર (એક સરખી) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે એજ બતાવી આપે છે કે તમામ ઘડાઓમાં સામાન્યધર્મ-એકરૂપતા રહેલી છે. તે સિવાય સો ઘડાઓમાંથી પોતપોતાનો ઘડો ઓળખી લેવાય છે, એ ઉપરથી તમામ ઘડાઓ એક બીજાથી વિશેષતા-ભિન્નતા-પૃથક્તાવાળા સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય સ્વરૂપ અને વિશેષ સ્વરૂપ સર્વ પદાર્થોમાં સમજવું. એ બંને સ્વરૂપ પરસ્પર સાપેક્ષ છે અને વસ્તુથી અલગ નથી. અતઃ પ્રત્યેક વસ્તુને સામાન્યવિશેષોભયાત્મક સમજવી એ સ્યાદ્વાદદર્શન છે.

નતર છે, એમ જણાવે છે. આ રીતે ઉત્પાદ, વિનાશ અને પ્રાવ્યના જૈન-સિદ્ધાન્તને વિજ્ઞાન (Science) બરાબર સમર્થન કરે છે.

૧ ‘ સ્યાદ્વાદ ’ વિષયમાં તાર્કિકાના તર્કવાદો અતિપ્રબલ છે. શ્રીમદ્

સ્વાદ્વાદના સંબંધમાં કેટલાકાનું એમ કહેવું થાય છે કે તે નિશ્ચયવાદ નથી, કિન્તુ સંશયવાદ છે. અર્થાત્ એકજ વસ્તુને નિત્ય સમજવી અને અનિત્ય પણ સમજવી, અથવા એકજ વસ્તુને સત્ માનવી અને અસત્ પણ માનવી, એ સંશયવાદ નહિ તો બીજું શું? પરન્તુ આ કેથન અયુક્ત છે, એમ વિચારકાને સ્પષ્ટ સમજાય છે. સંશયના સ્વરૂપને યથાર્થ સમજનાર આ સ્વાદ્વાદને સંશયવાદ કહેવાનું સાહસ કદાપિ કરી શકે નહિ. રાત્રે કાળી દોરડી પર નજર પડવાથી “આ સર્પ છે કે દોરડી?” એવો સન્દેહ ઘણી વખતે ઉત્પન્ન થતો જોવામાં આવે છે. દૂરથી ઝાડના ફૂંદાને જોઈ “આ ઝાડ છે કે કોઈ માણસ?” એવો શક ઉભો થાય છે. આવી રીતે સંશયનાં અનેક ઉદાહરણો આપણાથી અનુભવાતાં રહે છે. આ સંશયમાં સર્પ અને દોરડી અથવા વૃક્ષ અને માણસ, એ બંને વસ્તુઓ પૈકી એક પણ વસ્તુ નિશ્ચિત હોતી નથી. અમુક એક વસ્તુ કોઈ ચોક્કસરૂપે સમજવામાં ન આવે, એ સંશય છે. સંશયનું

‘હરિભદ્રસૂત્ર’ કૃત ‘અનેકાન્તજયપતાકા’ માં આ વિષયને પ્રેઠ લખાણથી ચર્ચ્યો છે.

૧ ગુપ્તરાતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ બ્રા. આનંદશંકર ધ્રુવે પોતાના એક વખતના વ્યાખ્યાનમાં ‘સ્વાદ્વાદ’ સિદ્ધાન્ત વિષે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં જણાવ્યું હતું કે—“સ્વાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત, અનેક સિદ્ધાન્તો અવલોકીને તેનો સમન્વય કરવા ખાતર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. સ્વાદ્વાદ એકીકરણનું દૃષ્ટિબિન્દુ અમારી સ્થાભે ઉપસ્થિત કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્વાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યો છે, તે મૂળ રહસ્યની સાથે સંબંધ રાખતો નથી. એ નિશ્ચય છે કે વિવિધદૃષ્ટિબિન્દુઓદ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે સમજવામાં આવી શકે નહિ. આ માટે સ્વાદ્વાદ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાવીરના સિદ્ધાન્તમાં બતાવેલ સ્વાદ્વાદને કેટલાંક સંશયવાદ કહે છે, એ હું નથી માનતો. સ્વાદ્વાદ સંશયવાદ નથી, કિન્તુ તે એક દૃષ્ટિબિન્દુ અમને મેળવી આપે છે—વિશ્વનું કેવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ, એ અમને શિખવે છે.”

કાશીના મહંમ મહામહેપાધ્યાય રામમિશ્રશાસ્ત્રીજીએ સ્વાદ્વાદના વિષયમાં જે પોતાનો ઉચો મત દર્શાવ્યો છે, તેને માટે તેઓનું વ્યાખ્યાન ‘સુજનસંમેલન’ જુઓ.

આત્મ સ્વરૂપ સ્વાદ્વાદમાં કોઈ બતાવી શકે તેમ છે ? સ્વાદ્વાદ એકજ વસ્તુને જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ અનેક રીતે અવલોકવાનું કથે છે, અર્થાત્ એકજ વસ્તુ અમુક અપેક્ષાએ ‘અસ્તિ’ છે, એ નિશ્ચિત વાત છે અને અમુક અપેક્ષાએ ‘નાસ્તિ’ છે, એ પણ નિશ્ચિત વાત છે. એમ જ એક વસ્તુ અમુક દષ્ટિએ નિત્યરૂપે પણ નિશ્ચિત છે અને અમુક દષ્ટિએ અનિત્યરૂપે પણ નિશ્ચિત છે. આવી રીતે એકજ પદાર્થને, વિરૂદ્ધ રીતે લાસતા બંને ધર્મોથી યુક્ત હોવાનો જે નિશ્ચય કરવો, એનું નામ સ્વાદ્વાદ છે. આ સ્વાદ્વાદને ‘સંશય’ કહેવો, એ પ્રકાશને અન્ધકાર કહેવા બરાબર છે.

“ સ્વાદ્ બ્રહ્મયેવ ઘટઃ ” “ સ્વાદ્ નાસ્ત્યેવ ઘટઃ ” ।

“ સ્વાદ્ નિત્ય એવ ઘટઃ ” “ સ્વાદ્ અનિત્ય એવ ઘટઃ ” ।

એ સ્વાદ્વાદનાં દ્વિત્વ યુક્ત વાક્યોમાં-ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે- “ અમુક? અપેક્ષાએ ઘટ સતજ છે. અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અસતજ છે. અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્યજ છે. અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્યજ છે ” એ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક અર્થ સમજવાનો છે. ‘સ્વાદ્’ શબ્દનો અર્થ-‘કદાચ’ ‘શાયદ’ કે એવા બીજા સંશયવાચક શબ્દથી કરવાનો હોયજ નહિ, નિશ્ચયવાદમાં સંશય અર્થવાળા શબ્દનું કામ શું ? ઘટને ઘટરૂપે સમજવું જેટલું યથાર્થ છે-નિશ્ચયરૂપ છે, તેટલુંજ યથાર્થ-નિશ્ચયરૂપ, ઘટને અમુક અમુક દષ્ટિએ નિત્ય અને અનિત્ય એ બંને રૂપે સમજવું-એ છે. આથી સ્વાદ્વાદને અવ્યવસ્થિત કે અસ્થિર સિદ્ધાન્ત પણ કહી શકાય નહિ, એ *દૃઢતાથી સમજી શકાય છે.

૧ વાસ્તવમાં વિરૂદ્ધ નહિ.

૨ ‘સ્વાદ્’ શબ્દનો અર્થ-‘અમુક અપેક્ષાએ’ થાય છે. જુઓ આગળ સપ્તભંગીનું પ્રકરણ.

* વિશાળ દષ્ટિથી દર્શનશાસ્ત્રો બેનાર સારી પેઠે સમજી શકે છે કે-દરેક દર્શનકારને સ્વાદ્વાદ સ્વીકારવો પડ્યો છે. ૧સત્ય, ૨જ અને તમ

૧ “ इच्छन् प्रधानं सत्त्वाद्यैर्विरुद्धैर्मिश्रितं गुणैः ।

सादृश्यः संख्यावतां मुख्यो नोक्तान्तं प्रतिक्षिपेत् ” ॥

—વીતરાગરતોત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય.

હવે વસ્તુના પ્રત્યેકધર્મની અંદર સ્વાદ્વાદની વિવેચના, જેને ‘સપ્તભંગી’ કહે છે, તે જોઈએ—

એ પરસ્પર વિરુદ્ધ રણુ ગુણોવાળી પ્રકૃતિને માનનાર સાંખ્યદર્શન, પૃથિવીને પરમાણુરૂપે નિત્ય અને સ્થૂળરૂપે અનિત્ય માનનાર તથા દ્રવ્યત્વ-ગૃથિવીત્વ આદિ ધર્મેને સામાન્ય અને વિશેષરૂપે સ્વીકારનાર નૈયાયિક-વૈશેષિક દર્શન, અનેકવર્ણયુક્ત વસ્તુના અનેકવર્ણાડકારવાળા એક ચિત્રજ્ઞાનને-જેમાં અનેક વિરુદ્ધ વર્ણો પ્રતિભાસે છે-માનનાર સૌંદર્યદર્શન, પ્રમાતા, પ્રમિતિ અને પ્રમેય આકારવાળું એક જ્ઞાન, જે તે ત્રણે પદાર્થના પ્રતિભાસરૂપ છે, તેને મંજૂર કરનાર મીમાંસકદર્શન, અને એવાજ ઉપકારાન્તરથી બીજાઓ પણ

૧ “ ચિત્રમેકમનેકે ચ રૂપં પ્રામાણિકં વદન્ ।

યોગો વૈશેષિકો વાપિ નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્ ” ॥

—વીતરાગસ્તોત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય.

અર્થાત્—નૈયાયિકા અને વૈશેષિકા એક ચિત્રરૂપ માને છે. અનેક વર્ણો જેમાં હોય, તે ચિત્રરૂપ કહેવાય. આને એકરૂપ કહેવું અને અનેકરૂપ કહેવું, એ સ્વાદ્વાદની સીમા છે.

૨ “ વિજ્ઞાનસ્યૈકમાકારં નાનાડકારકરમ્બિતમ્ ।

इच्छंस्तथगतः प्राज्ञो नानेकान्तं प्रतिक्षिपेत् ” ॥

—વીતરાગસ્તોત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્ય.

૩ “ જાતિવ્યક્ત્યાત્મકં વસ્તુ વદન્નુભવોચિતમ્ ।

મદ્દો વાપિ મુરારિર્વા નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્ ” ॥

“ અવદ્ધં પરમાર્થેન વદ્ધં ચ વ્યવહારતઃ ।

ત્રેગુણો બ્રહ્મવેદાન્તી નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્ ”

“ મુ ૧૧ મિત્રમિત્રાર્થનૂ નયમેદશ્યપક્ષયા ।

પ્રતિક્ષિયુર્તો વેદાઃ સ્વાદ્વાદં સાર્વતાન્નિવમ્ ” ॥

—અધ્યાત્મોપનિષદ્ વૈશંપયયજ્ઞ.

“ જાતિ અને વ્યક્તિ એ અને રૂપે વસ્તુને કહેનાર ભદ્ર અને મુરારિ સ્વાદ્વાદને તરછોડી શકે નહિ. ”

“ આત્માને વ્યવહારથી બદ્ધ અને પરમાર્થથી અબદ્ધ માનનાર બ્રહ્મવાદી સ્વાદ્વાદને ધિક્કારી શકે નહિ. ”

સંપત્તિગી.

ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે-‘સ્વાદ્વાદ’ એક જ વસ્તુમાં જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વગેરે અનેક ધર્મો હોવાનું કહે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે-વસ્તુસ્વરૂપ જેવા પ્રકારનું હોય, તેવી રીતે તેની વિવેચના કરવી જોઈએ. વસ્તુસ્વરૂપની જિજ્ઞાસાવાળા કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે-“ ઘડો અનિત્ય છે ? ” આ પ્રશ્ન ઉપર સમાધાન કરનાર માત્ર એમ જ કહે કે-“ ઘડો અનિત્યજ છે ” તો એ કથન કાં તો યથાર્થ નથી, કાં તો અધુરું છે, કેમકે તે કથન યદિ

સ્વાદ્વાદને અર્થાતઃ માન આપે છે. છેવટે ચાર્વાકને પણ સ્વાદ્વાદની આસામાં બંધાવું પડ્યું છે. જેમકે-પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એ ચાર તત્ત્વો સિવાય પાંચમું તત્ત્વ ચાર્વાકને મંજૂર નથી, એથી એ ચાર તત્ત્વોથી પ્રાદુર્ભૂત થતું ચૈતન્ય, તે ચાર તત્ત્વોથી અલગ તો ચાર્વાકથી માની શકાય નહિ. અગર ચૈતન્યને પૃથિવ્યાદિત્રત્ત્વેકતત્ત્વરૂપ માને, તો પણ ઘટાદિ પદાર્થોને ચેતન બનવાને દોષ ચાર્વાકની દૃષ્ટિથી બહાર નથી. અતઃએવ ચાર્વાકનું કહેવું એમ છે, અગર ચાર્વાકે એમ કહેવું જોઈએ કે-ચૈતન્ય, પૃથિવ્યાદિઅનેકતત્ત્વરૂપ છે. આવી રીતે એક ચૈતન્યને અનેકવસ્તુરૂપ-અનેક-તત્ત્વાત્મક ‘માનવું’ એ સ્વાદ્વાદનીજ મુદ્રા છે.

“ જૂદા જૂદા નયની વિવક્ષાથી લિન્ન લિન્ન અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર વેદો-સર્વ તન્ત્રોને માનનીય એવા-સ્વાદ્વાદને વખોડી શકે નહીં. ”

૧ આવી રીતે માનવાથી પણ આત્માની ગરજ સરતી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું. એ વિષે આત્મસિદ્ધિના ગ્રન્થો જેવા. સ્વાદ્વાદના સંબંધમાં ચાર્વાકની સમ્મતિ લેવી કે નહિ, તે વિષે હેમચન્દ્રાચાર્ય વીતરાગ-સ્તોત્રમાં આ પ્રમાણે કહે છે—

“ સમ્મતિર્વિમતિર્વાપિ ચાર્વાકસ્ય ન મૃગ્યતે ।

પરલોકાડંડમ્મોક્ષણુ યસ્ય મુઘ્યતિ શેમુષી ” ॥

અર્થાત્—સ્વાદ્વાદના સંબંધમાં ચાર્વાક, કે જેની બુદ્ધિ પરલોક, આત્મા અને મોક્ષમાં મૂઠ બની છે, તેની સમ્મતિ કે વિમતિ (પસંદગી કે નાપસંદગી) જોવાની જરૂર નથી.

સમ્પૂર્ણદષ્ટિના વિચારના પરિણામે કહેવાયું હોય, તો તે યથાર્થ નથી, કારણ કે ઘડો (કાષ્ઠપણ વસ્તુ) સમ્પૂર્ણ દષ્ટિએ વિચારતાં અનિત્ય હોવાની સાથે નિત્ય પણ હોય છે. કદાચિત્ તે કથન અમુક દષ્ટિએ કહેવાયું હોય, તો તે વાક્યમાં “ તે કથન અમુક દષ્ટિએ છે ” એમ સૂચન કરનાર કાષ્ઠ શબ્દ મૂકવો જોઈએ છે. એ વગર તે જવાબ અધુરો કહી શકાય છે. આ ઉપરથી સમજનાર સમજી શકે છે કે—વસ્તુને કાષ્ઠપણ ધર્મ જતાવવો હોય, તો એવી રીતે જતાવવો જોઈએ કે તેના પ્રતિપક્ષ ધર્મની તે વસ્તુમાંથી એક કોડી જવા ન પામે, અર્થાત્ કાષ્ઠપણ વસ્તુને નિત્ય જતાવતાં એવો કાષ્ઠ શબ્દ મૂકવો જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુમાં રહેલા અનિત્યત્વ ધર્મનો અભાવ સૂચિત થવા પામે નહિ, તેમજ કાષ્ઠપણ વસ્તુને અનિત્ય જતાવવામાં એવો શબ્દ જોડવો જોઈએ કે જેથી તે વસ્તુમાં રહેલા નિત્યત્વ ધર્મનું તેમાં ન હોવાનું સૂચિત થાય નહિ. આવો શબ્દ સંસ્કૃતભાષામાં ‘સ્વાત્’ છે. ‘સ્વાત્’ શબ્દનો અર્થ—“ અમુક અપેક્ષાએ ” એવો થાય છે. ‘સ્વાત્’ શબ્દ, અથવા તેના અર્થવાળો—સંસ્કૃતભાષાનો ‘કથંચિત્’ શબ્દ, કાં તો “ અમુક અપેક્ષાએ ” એ વાક્ય જોડીને “સ્વાદનિત્ય એવ ઘટ:”—“અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્યજ છે ” એમ વિવેચન કરવામાં, ઘટમાં અમુક અન્ય અપેક્ષાએ રહેલા નિત્યત્વ ધર્મને બાધ પહોંચે નહિ.^૧ આ ઉપરથી વસ્તુસ્વરૂપને અનુસરતા કેવા શબ્દપ્રયોગો કરવા જોઈએ, એ ખ્યાલમાં રાખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. જૈનશાસ્ત્રકારો વસ્તુના પ્રત્યેક ધર્મના વિધાન અને નિષેધને લગતા શબ્દપ્રયોગો સાત પ્રકારે હોવાનું દર્શાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘ઘટ’ ને લક્ષ્યે, અને એના ‘અનિત્ય’ ધર્મ તરફ દષ્ટિપાત કરીએ—

પ્રથમ શબ્દપ્રયોગ—“ ઘટ અનિત્ય છે, એ ચોક્કસ છે, પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ. ” આ વાક્યથી, ઘટમાં અમુક દષ્ટિએ અનિત્યધર્મનું સુખ્યત્વેન વિધાન થાય છે.

૧ એ રીતે ‘અસ્તિત્વ’ વગેરે ધર્મોમાં પણ સમજી લેવું.

૨ ‘સ્વાત્’ શબ્દ કે તેના અર્થવાળો બીજો શબ્દ જોડ્યા વગર પણ વચનઅવલોકાર થતો જોવાય છે. પરંતુ વ્યુત્પન્ન પુરૂષને સર્વત્ર અનેકાન્ત-દષ્ટિનું અનુસન્ધાન રહ્યા કરે છે.

દ્વિતીય શબ્દપ્રયોગ—“ઘટ અનિત્યધર્મરહિત છે, અર્થાત્ નિત્ય છે, એ નક્કી વાત છે, પરંતુ અમુક અપેક્ષાએ. ” આ ખીન્ન વાક્યથી, ઘટમાં અમુક અપેક્ષાએ અનિત્યધર્મનો મુખ્યત્વેન નિષેધ કરવામાં આવે છે.

તૃતીય શબ્દપ્રયોગ—કોઈએ પૂછ્યું કે—“ ઘટ અનિત્ય અને નિત્ય એ બંને ધર્મવાળો છે ? ” તો એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં “ હા, ઘટ અમુક અપેક્ષાએ, મુખ્યત્વે કરી ચોક્કસ અનિત્ય અને નિત્ય છે ” એમ જો કહેવું, એ ત્રીજો વચનપ્રકાર છે. આ વાક્યથી મુખ્યત્વેન અનિત્ય-ધર્મનું વિધાન અને તેનો નિષેધ, એ બંને ક્રમશઃ કરવામાં આવે છે.

ચતુર્થ શબ્દપ્રયોગ—“ ઘટ કોઈ અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય છે. ” ત્રીજા વાક્યમાં કહ્યા પ્રમાણે ઘટને અનિત્ય અને નિત્ય, એમ બંને રીતે ક્રમશઃ બતાવી શકાય છે, પરંતુ ક્રમ વગર-યુગપત્ (એક સાથે) ઘટને અનિત્ય અને નિત્ય કહેવો હોય, તો તેને માટે ‘અનિત્ય’ ‘નિત્ય’ કે ખીન્ને કોઈ શબ્દ કામ લાગતો ન હોવાથી જૈનશાસ્ત્રકારો તેને ‘અવક્તવ્ય’ શબ્દથી વ્યવહારમાં મૂકે છે. વાત બરાબર છે. ઘટ જેમ અનિત્ય રૂપે અનુભવાય છે, તેમ નિત્ય રૂપે પણ અનુભવાય છે. એથી ઘટ કેવળ અનિત્યરૂપે હરતો નથી, તેમજ કેવલ નિત્યરૂપે ઘટતો નથી, કિન્તુ નિત્યાનિત્યરૂપે વિશ્લેષણભતિવાળો હરે છે. આવી હાલતમાં ઘટને યથાર્થરૂપે-નિત્ય અને અનિત્ય એ બંને રૂપે-ક્રમથી નહિ, કિન્તુ એક સાથે-બતાવવો હોય તો શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, એવી રીતે બતાવવામાં કોઈ શબ્દ છે જ નહિ.^૧ અતએવ ઘટ અવક્તવ્ય છે.

આર વચનપ્રકારો જોઈ ગયા, તેમાં મૂળ તો શરૂઆતના એ જ છે. યાજ્ઞના એ વચનપ્રકારો, શરૂઆતના એ વચનપ્રકારોના સંયોગથી ઉદ્ભવેલા છે. “ કથયિત્-અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે ” “ કથયિત્-અમુક

૧ કોઈ પણ શબ્દ એક સાથે અનિત્ય-નિત્ય ધર્મોને મુખ્યત્વેન પ્રતિપાદન કરી શકે તેમ નથી. તેથી રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં શબ્દની શક્તિ નથી. નિત્યાનિત્ય’ સમાસવાક્ય પણ ક્રમથીજ નિત્ય-અનિત્ય ધર્મોને પ્રતિપાદન કરે છે, એક સાથે નહિ. “ સકુદુચ્ચરિતં પદં સકુદેવાર્થં મમચિતિ ” અર્થાત્ “ એકં પદમેકદેકધર્માવચ્છિન્નમેવાર્થં बोधयति ” આ ન્યાયથી ‘ એક શબ્દ એકવાર, એકજ ધર્મને-એકજ ધર્મથી ચુકત

અપેક્ષાએ ઘટ નિત્યજ છે ” એ બે શરૂઆતનાં વાક્યો જે અર્થ બતાવે છે, તેજ અર્થને ક્રમથી ત્રીજો વચનપ્રકાર દર્શાવે છે, અને તેજ અર્થને ક્રમ વગર યુગપત્—એકસાથ બતાવનાર ચોથું વાક્ય છે. આ ચોથા વાક્ય ઉપર મનન કરતાં એ સમગ્ર શકાય છે કે ઘટ કોઈ અપેક્ષાએ અવકતવ્ય પણ છે, અર્થાત્ કોઈ અપેક્ષાએ ઘટમાં અવકતવ્યત્વ ધર્મ પણ રહેલો છે; પરંતુ એકાન્ત રીતે ઘટને અવકતવ્ય માનવો ન જોઈએ. એમ માનવા જતાં, અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય રૂપે અથવા અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્યરૂપે જે અનુભવાય છે, તેમાં આપત્તિ આવી પડશે. અતએવ ઉપરના ચારે વચનપ્રયોગો ‘સ્માત્’ શબ્દથી યુક્ત, અર્થાત્ કથયિત્, એટલે અમુક અપેક્ષાએ સમજવા.

આ ચાર વચનપ્રકારો ઉપરથી બીજા ત્રણ વચનપ્રયોગો ઉપજાવી શકાય છે—

પંચમ વચનપ્રકાર—“ અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય હોવાની સાથે અવકતવ્ય છે. ”

ષષ્ઠ વચનપ્રકાર—“ અમુક અપેક્ષાએ ઘટ નિત્ય હોવાની સાથે અવકતવ્ય છે. ”

સપ્તમ વચનપ્રકાર—“ અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય અને નિત્ય હોવાની સાથે અવકતવ્ય છે. ”

અર્થને બોધન કરે છે ’ એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અને એથી એ સમજવાનું છે કે—સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બંનેનો વાયક ‘પુષ્પદંત’ શબ્દ (એવા અનેક અર્થવાળા બીજા પણ શબ્દો) સૂર્ય અને ચન્દ્રને ક્રમથીજ બોધન કરે છે, એક સાથ નહિ. આ ઉપરથી, કોઈ નવો સંકેતશબ્દ ઘડીને એનાથી યદિ અનિત્ય—નિત્ય ધર્મોને મુખ્યપણે એક સાથ બોધન કરવાનો મતોરથ કરવામાં આવે, તો તે પણ બની શકે તેમ નથી.

અહીં એ ધ્યાનમાં રહે કે એક સાથે મુખ્યપણે નહિ કહી શકાતા એવા નિત્યત્વ—અનિત્યત્વ ધર્મો ‘અવકતવ્ય’ શબ્દથી કથન કરાતા નથી, કિન્તુ તે ધર્મો મુખ્યપણે એક સાથે કહી શકાતા ન હોવાને લીધે વસ્તુમાં ‘અવકતવ્ય’ નામનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે ‘અવકતવ્યત્વ’ ધર્મનું ‘અવકતવ્ય’ શબ્દથી કથન કરાય છે.

સામાન્યતઃ ધટને અનિત્ય, નિત્ય અને અવક્તવ્ય એ ત્રણ રીતે જોઈ ગયા છીએ. એમાંથી, કોઈ અપેક્ષાએ ધટનો અનિત્ય હોવાની સાથે અવક્તવ્ય રૂપે, કોઈ અપેક્ષાએ ધટનો નિત્ય હોવાની સાથે અવક્તવ્ય તરીકે અને કોઈ અપેક્ષાએ ધટનો ક્રમશઃ મુખ્યપણે અનિત્ય તથા નિત્ય હોવાની સાથે અવક્તવ્યરૂપે વચનવ્યવહાર થયો, એ સુસંભવિત છે. આ ત્રણ વચન પ્રકારોને ઉપરના ચાર વચનપ્રકારો સાથે મેળવતાં સાત વચનપ્રકારો થાય છે. આ સાત વચનપ્રકારોને જૈનો “સપ્તભંગી” કહે છે. ‘સપ્ત’ એટલે સાત, ‘ભંગ’ એટલે વચનપ્રકાર, અર્થાત્ સાતે વચનપ્રકારોનો સમૂહ, એ ‘સપ્તભંગી’ કહેવાય છે. આ સાતે વચનપ્રયોગો જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ-જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ સમજવા. કોઈ પણ વચનપ્રકાર એકાન્તદૃષ્ટિએ માનવાનો છે જ નહિ. એક વચનપ્રકારને એકાન્તદૃષ્ટિએ માનતાં બીજા વચનપ્રકારો અસત્ય ઠરે, એ દેખીતી વાત છે.^૧

આ સપ્તભંગી (સાત વચનપ્રયોગો) બે વિભાગમાં વહેંચાય છે-

૧ “સર્વત્રાડ્યં ધ્વનિર્વિધિપ્રતિષેધાભ્યાં સ્વાર્થમભિદવાનઃ સપ્તભંગીમનુગચ્છતિ” ।

“एकत्र वस्तुनि एकैकधर्मपदुपयोगवशाद् अविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तभंगी” ।

“स्यादस्त્યેવ सर्वम् इति विधिकल्पनया प्रथमो भंगः” ।

“स्याद्નાસ્ત્યેવ सर्वम्, इति निषेधकल्पनया द्वितीयः” ।

“स्य द्वास्त्येव, स्याद् नास्त्येव इति क्रमतो विधিনিषेधकल्पनया तृतीयः” ।

“स्याદ્અવક્તવ્યમેવ, इति युगपद्विधিনিषेधकल्पनया चतुर्थः” ।

“स्याદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ, इति विधिकल्पनया युगपद् विधিনিषेध-कल्पनया च पञ्चमः” ।

“स्याद् નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ, इति निषेधकल्पनया युगपद् विधিনিषेधकल्पनया च षष्ठः” ।

“स्यादस्त्यેવ, સ્યાદ્ નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ, इति क्रमतो विधিনিषेध-कल्पनया युगपद् विधিনিषेधकल्पनया च सप्तमः” ।

— ‘પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકાલંકાર’ ‘વાદિ દેવસૂરિ.’

એકને ‘ સકલાદેશ ’ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે બીજી સપ્તભંગી ‘ વિકલાદેશ ’ છે. ‘ અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે ’ એ વાક્યથી અનિત્ય ધર્મની સાથે રહેતા ઘટના બીજા તમામ ધર્મોને બોધન કરવાનું કામ ‘ સકલાદેશ ’ નું છે. ‘ સકલ ’ એટલે તમામ ધર્મોને, ‘ આદેશ ’ એટલે કથન કરનાર, એ ‘ સકલાદેશ ’ છે. એને ‘ પ્રમાણુવાક્ય ’ કહેવામાં આવ્યું છે, કેમકે પ્રમાણુ, વસ્તુના તમામ ધર્મોને વિષય કરનાર હોય છે. ‘ અમુક અપેક્ષાએ ઘટ અનિત્ય જ છે, એ વાક્યથી ઘટના માત્ર અનિત્ય ધર્મને બતાવવાનું કામ ‘ વિકલાદેશ ’ નું છે. ‘ વિકલ ’ એટલે અપૂર્ણ અર્થાત્ અમુક વસ્તુધર્મને, ‘ આદેશ ’ એટલે કથન કરનાર એ ‘ વિકલાદેશ ’ છે. વિકલાદેશને ‘ નયવાક્ય ’ માનવામાં આવ્યું છે. ‘ નય ’ એ પ્રમાણુનો અંશ છે. ‘ પ્રમાણુ ’ સમ્પૂર્ણ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે ‘ નય ’ તેમાંના અંશને ગ્રહણ કરે છે.

એ દરેક સમજી શકે છે કે-શબ્દ યા વાક્યનું કામ અર્થનો બોધ કરાવવાનું હોય છે. વસ્તુનું સમ્પૂર્ણ પ્રકારે જે જ્ઞાન, તે પ્રમાણુ અને તે જ્ઞાનને પ્રકાશમાં ચૂકનાર જે વાક્ય, તે ‘ પ્રમાણુવાક્ય ’ કહેવાય છે. વસ્તુના અમુક અંશનું જે જ્ઞાન તે નય, અને તે અમુક અંશના જ્ઞાનને પ્રકાશમાં ચૂકનાર જે વાક્ય, તે ‘ નયવાક્ય ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણુવાક્યો અને નયવાક્યોને સાત વિભાગમાં વહેંચ્યાં, એ ‘ સપ્તભંગી ’ છે.*

હવે ‘ નય ’નું બહુ દૂંકમાં દિગ્દર્શન કરી લઈએ—

નય.

એકજ વસ્તુ પરત્વે જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતા જૂદા જૂદા યથાર્થ અભિપ્રાયો ‘ નય ’ કહેવામાં આવે છે. એકજ મનુષ્યને જૂદી જૂદી અપેક્ષાએ કાકો, મામો, ભત્રીજો, ભાણેજ, ભાઈ, પુત્ર, પિતા, સસરા અને જમાઈ તરીકે જે માનવામાં આવે છે, તે ‘ નય ’ સિવાય બીજું

* આ વિષય અત્યંત ગહન છે. ખૂબ વિસ્તારવાળો છે. ‘ સપ્તભંગીતરંગિણી ’ નામના જૈનતર્કગ્રન્થમાં આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ‘ સમ્મતિપ્રકરણ ’ વગેરે જૈનન્યાયશાસ્ત્રોમાં આ વિષયને ઉંડાણથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે.

કશું નથી. વસ્તુમાં એક ધર્મ નથી, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. અનેક ધર્મવાળી વસ્તુમાં અમુક ધર્મને લગતો જે અભિપ્રાય બધાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રો 'નય' સંજ્ઞા આપે છે. વસ્તુમાં જેટલા ધર્મો છે, તે બધાને લગતા જેટલા અભિપ્રાયો, તેટલા 'નયો' કહેવાય છે.

એકજ ઘટ વસ્તુ, મૂળ દ્રવ્ય-માટીની અપેક્ષાએ વિનાશી નથી; અર્થાત નિત્ય છે, કિન્તુ ઘટના આકારરૂપ પરિણામદષ્ટિએ બરાબર વિનાશી છે; એમ જૂદી જૂદી દષ્ટિએ ઘટને નિત્ય માનવો અને વિનાશી માનવો, એ બંને નયો છે.

આત્મા નિત્ય છે, એમ સહુ કોઈ માને છે, અને વાત પણ બરાબર છે, કેમકે તેનો નાશ થતો નથી; પરંતુ તેનું પરિવર્તન વિચિત્રરૂપે થતું રહે છે, એ બધાના અનુભવમાં ઉતરી શકે એવી હકીકત છે; કેમકે આત્મા કોઈ વખતે પશુ અવસ્થામાં હોય છે, જ્યારે કોઈ સમયે મનુષ્ય અવસ્થામાં મૂકાય છે, વળી કોઈ અવસરે દેવગતિનો ભોક્તા બને છે, પુનઃ ક્યારેક નરક આદિ દુર્ગતિઓમાં જઈને પડે છે. આ કેટલું બધું પરિવર્તન ? એકજ આત્માના સંબન્ધમાં આ કેવી વિલક્ષણ અવસ્થાઓ ? આ શું સૂચવે છે ? બરાબર આત્માની પરિવર્તનશીલતા. એકજ શરીરના પરિવર્તનની સાથે પણ આત્મા પરિવર્તનની ઘટમાળમાં ફરતો સમજી શકાય છે. આવી સ્થિતિમાં આત્માને સર્વથા-એકાન્તતઃ નિત્ય માની શકાય નહિ, અતએવ આત્માને એકાન્તનિત્ય નહિ, એકાન્તઅનિત્ય નહિ, કિન્તુ નિત્યાનિત્ય માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આની હાલતમાં જે દષ્ટિએ આત્મા નિત્ય છે તે, અને જે દષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય છે તે બંને દષ્ટિઓ નયો કહેવાય છે.

શરીરથી આત્મા જૂદો છે, એ વાત સુસ્પષ્ટ અને નિઃસંદેહ છે; પરંતુ એમાં એટલું ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે-દહીંમાં જેમ માખણ વ્યાપીને રહેલું છે, તેમ શરીરમાં આત્મા વ્યાપીને રહ્યો છે. આ ઉપરથી ઘટ અને તેમાં રહેલા લાકડાની જેમ, શરીર અને આત્મા જૂદા સિદ્ધ થતા નથી, એ ખુદલું જણાય છે; અને એથીજ શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં કાંઈક ચોટ લાગે કે તુરત જ આત્માને વેદના થવા લાગે છે. શરીર અને આત્માના આવા ગાઢ-અત્યન્તગાઢ સંબન્ધને લઈ જૈનશાસ્ત્રકારો

કહે છે કે—આત્મા શરીરથી વસ્તુતઃ જૂદો હોવા છતાં, તેને શરીરથી તદ્દન ભિન્ન ન માનવો જોઈએ, કારણ કે તેમ માનવામાં, તદ્દન ભિન્ન એવાં બે મનુષ્યોનાં શરીરો પૈકી એકને આઘાત લાગવાથી બીજાને જેમ વેદનાનો અનુભવ થતો નથી, તેમ શરીર પર આઘાત લાગવા છતાં, આત્માને વેદનાનો અનુભવ થવો ન જોઈએ ! અને થાય છે ખરો, એ આત્મા—ગોપાલ પ્રતીત છે. આ માટે આત્મા અને શરીરનો કોઈક અંશે અભેદ પણ માનવો ઘટે છે, અર્થાત્ શરીર અને આત્મા એ ભિન્ન વસ્તુ હોઈ કરીને પણ કથયિત્ અભિન્ન પણ કહી શકાય છે. આ સ્થિતિમાં જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીર ભિન્ન છે, તે, અને જે દૃષ્ટિએ આત્મા અને શરીરનો અભેદ છે, એ બંને દૃષ્ટિઓ નયો કહેવામાં આવે છે.

જે અભિપ્રાય, જ્ઞાનથી મોક્ષપ્રાપ્તિ બતાવે છે. તે ‘ જ્ઞાનનય ’ છે. જે અભિપ્રાય, ક્રિયાથી મોક્ષસિદ્ધિ કથે છે, તે ‘ ક્રિયાનય ’ છે. આ બંને અભિપ્રાયો નયો છે.

જે દૃષ્ટિ, વસ્તુની તાત્ત્વિકસ્થિતિ અર્થાત્ વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપને સ્પર્શ કરનારી છે, તે ‘ નિશ્ચયનય ’ અને જે દૃષ્ટિ વસ્તુની બાહ્ય અવસ્થા તરફ લક્ષ બેંચે છે, તે ‘ વ્યવહારનય ’ છે. નિશ્ચય નય એમ બતાવે છે કે આત્મા (સંસારી જીવ)^૧ શુદ્ધ-શુદ્ધ-નિરંજન-સચ્ચિદાનંદમય છે, જ્યારે વ્યવહારનય આત્માને કર્મબદ્ધ અવસ્થામાં મોહવાન-અવિદ્યાવાન બતાવે છે. આવી રીતનાં નિશ્ચય-વ્યવહારનાં અનેક ઉદાહરણો છે.

અભિપ્રાય બતાવનાર શબ્દ, વાક્ય, શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાન્ત એ બધું ‘ નય ’ કહી શકીએ. ઉપર બતાવેલા નયો પોત પોતાની મર્યાદામાં રહેતા માનનીય છે. પરંતુ એક બીજાને અસત્ય દરાવવા તત્પર થાય, તો તેઓ બધા અમાન્ય ઠરે છે. જેવી રીતે કે—જ્ઞાનથી મુક્તિ બતાવનાર સિદ્ધાન્ત, અને ક્રિયાથી મુક્તિ બતાવનાર સિદ્ધાન્ત એ બંને સ્વપક્ષનું મંડન કરતાં યદિ એક બીજાના પક્ષના ખંડનમાં ઉતરે, તો તે તિરસ્કારપાત્ર છે, એમ ચોખ્ખી રીતે સમજી શકાય છે. એ પ્રમાણે ઘટને અનિત્ય અને નિત્ય બતાવનાર સિદ્ધાન્તો, તથા આત્મા અને શરીરનો ભેદ તથા અભેદ બતા-

૧ મહાભલિન અવસ્થામાં પણ; કારણ કે આત્મા મૂળરૂપે તો સ-ચ્ચિદાનંદમય છે.

નાર સિદ્ધાન્તો, યદિ એક બીજા પર આક્ષેપ કરવામાં ઉતરે, તો તે અમાન્ય ઠરે છે.

સમજી રાખવું જોઈએ કે નય આંશિક (અંશતઃ) સત્ય છે; અને આંશિક સત્યને સમ્પૂર્ણતા સત્ય માની શકાય નહિ, એ દેખીતું છે. આત્માને અનિત્ય માનવો, એ સર્વ અંશે સત્ય કહેવાય નહિ. જે સત્ય, જેટલે અંશે હોય, તે સત્ય તેટલે અંશે માનવું, એજ યુક્ત ગણી શકાય છે.

વસ્તુતઃ ‘નયો કૃટલા છે ?’ એ ગણના થઈ શકે તેમ નથી. અભિ-પ્રાયો કે વચનપ્રયોગો જ્યારે ગણનાથી બહાર છે, તો નયો તેથી જુદા ન હોવાથી તેની ગણના હોઈ શકે નહિ.* આમ છતાં મુખ્યત્વે નયના એ બેઠો બતાવ્યા છે—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. મૂળ પદાર્થને ‘દ્રવ્ય’ કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે ઘટની માટી. મૂળ દ્રવ્યનો પરિણામ ‘પર્યાય’ કહેવામાં આવે છે. માટી અથવા કોઈ પણ મૂળ પદાર્થને લગતો જે ફેરફાર થાય છે, તે બધો ‘પર્યાય’ સમજવો. ‘દ્રવ્યાર્થિક’ નય એટલે મૂળ પદાર્થ પર લક્ષ્ય આપનારો અભિપ્રાય અને ‘પર્યાયાર્થિક’ નય એટલે પર્યાયને લક્ષ્ય કરનારો અભિપ્રાય. દ્રવ્યાર્થિક નય સમસ્ત પદાર્થોને નિત્ય માને છે. જેમકે—ઘડો મૂલદ્રવ્ય-મૃત્તિકારૂપે નિત્ય છે. પર્યાયાર્થિક નય સમસ્ત પદાર્થોને અનિત્ય માને છે, કેમકે સર્વ પદાર્થોમાં પરિવર્તન થતું રજા કરે છે. એ અનિત્યત્વ, પરિવર્તન થવા પૂરતું સમજવું, કારણ કે સમૂળ નાશ કે બિલકુલ અપૂર્વ ઉત્પાદ, કોઈ વસ્તુનો છે જ નહિ.

પ્રકારાન્તરથી નયના સાત પ્રકારો દર્શાવ્યા છે—નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુચ્ચત, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવમ્બુત.

નૈગમ—‘નિગમ’ એટલે સંકલ્પ-કલ્પના. એ કલ્પનાથી થતો વસ્તુવ્યવહાર ‘નૈગમ’ કહેવાય છે. એના ત્રણ પ્રકારો છે—‘ભૂત નૈગમ’, ‘ભવિષ્યદ્નૈગમ’ અને ‘વર્તમાનનૈગમ.’ થઈ ગયેલી વસ્તુને વર્ત-

* “આવદ્યા વચનપદ્ધા તાવદ્યા ચેવ હંતિ નયવાયા” ।

માનરૂપે વ્યવહાર કરવો, એ ‘ ભૂતનૈગમ ’ છે.^૧ જેવી રીતે—“ તેજ આ દીવાલીનો દિવસ છે, કે જે દિવસે મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા હતા. ” આ ભૂતકાળનો વર્તમાનમાં ઉપચાર છે. મહાવીરના નિર્વાણનો દિવસ આજે (આજના દીવળીના દીવસે) માની લેવાય છે. આવી રીતે ભૂતકાળના વર્તમાન તરીકે ઉપચારનાં અનેક ઉદાહરણો છે, થનારી વસ્તુને થઇ કહેવી એ ‘ ભવિષ્યહૈનૈગમ ’ છે. જેવી રીતે—ચોખ્ખા પૂરા રંધાયા ન હોવા છતાં ‘ ચોખ્ખા રંધાઇ ગયા ’ એમ કહેવું. ચોખ્ખા રંધાઇ જવા આવ્યા હોય—ચોખ્ખાને ચૂસેથી ઉતારવાને કિમ્બિન્નાવ વિલંબ હોય, ત્યારે ચોખ્ખા રંધાઇ ગયા કહેવાનો વ્યવહાર જોવાય છે. અથવા અર્ધન દેવ, મુક્તિ પામ્યા પહેલાં મુક્ત થયા, જે કહેવાય છે, તે ભવિષ્યહૈનૈગમ છે. ચોખ્ખા રંધવાને લાકડાં પાણી વગેરેની તૈયારી કરતા મતુષ્યને કોઇ પૂછે કે ‘ શું કરો છો ? ’ તો, તેના જવાબમાં તે એમ કહે કે—‘ ચોખ્ખા રંધું છું. ’ તો તે ‘ વર્તમાનનૈગમ ’ છે. કેમકે ચોખ્ખા રંધવાની ક્રિયા અથવા ચોખ્ખાને રંધાવવાની ક્રિયા, જે વર્તમાનમાં શરૂ થઇ નથી, તેને વર્તમાનરૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે.

આ નય સામાન્ય અને વિશેષ, જે વસ્તુના ધર્મો છે, તેને પરસ્પર અલગ અને વસ્તુથી ભિન્ન માને છે.

સંગ્રહ—સામાન્ય પ્રકારે વસ્તુઓનો સમુચ્ચય કરી કથન કરવું એ ‘ સંગ્રહ ’ નય છે. જેવી રીતે ‘ બધા શરીરોમાં એક આત્મા છે. ’ આ કથનથી વસ્તુતઃ બધા શરીરોમાં એક આત્મા સિદ્ધ થતો નથી. પ્રત્યેક શરીરે આત્મા જૂદો જૂદોજ છે; છતાં બધા આત્માઓમાં રહેલી સમાનજાતિને લઇ ‘ બધા શરીરોમાં એક આત્મા છે. ’ એવું કથન થાય છે.

વ્યવહાર—આ નય વસ્તુઓમાં રહેલી સમાનતાની તરફ ઉપેક્ષા કરી વિશેષતા તરફ લક્ષ્ય ખેંચે છે. લોકવ્યવહાર તરફ આ નયની પ્રવૃત્તિ છે. પાંચ વર્ણુવાળા બ્રમરને ‘ કાળો બ્રમરો ’ કહેવો એ આ નયની

^૧ અતીતસ્ય વર્તમાનવત્ કથન યત્ર સ ભૂતનૈગમઃ । યથા “ તદેવાદ્ય દીપોત્સવપર્વે, યસ્મિન્ વર્ધમાનસ્વામી મોક્ષં ગતવાન્ ” ।

પદ્ધતિ છે. ‘ રસ્તો આવે છે ’ ‘ કુંડું ઝરે છે ’ એ બધા ઉપચારો^૧ આ નયમાં સમાવેશ લે છે.

મુખ્યસૂત્ર—વસ્તુનાં થતાં નવાં નવાં રૂપાન્તરો તરફ આ નય લક્ષ્ય ખેંચે છે. સુવર્ણના કટક, કુંડલ વગેરે જે પર્યાયો છે, તે પર્યાયોને આ નય બુઝે છે. પર્યાયો સિવાય સ્થાયી દ્રવ્ય તરફ આ નયનો દૃષ્ટિપાત નથી. એથીજ પર્યાયો વિનશ્વર હોવાને લીધે, સદાસ્થાયી દ્રવ્ય આ નયની દૃષ્ટિએ કાઢ નથી.

શબ્દ—અનેક પર્યાય શબ્દોનો એક અર્થ માનવો, એ આ નયનું કામ છે. ‘ કપડું ’ ‘ લુગડું ’ ‘ વસ્ત્ર ’ વગેરે શબ્દોનો એકજ અર્થ છે, એમ આ નય દર્શાવે છે.

સમલિપ્ત—પર્યાયશબ્દોના ભેદથી અર્થનો ભેદ માનવો, એ આ નયની પદ્ધતિ છે. આ નય કહે છે કે-કુંડલ, કલશ, ઘટ વગેરે પર્યાય શબ્દો યદિ લિન્નઅર્થવાળા ન હોય તો ઘટ, પટ, અથ્થ વગેરે શબ્દો પણ લિન્ન અર્થવાળા ન થવા જોઈએ; માટે શબ્દના ભેદથી અર્થનો ભેદ છે.

એવંભૂત—આ નયની દૃષ્ટિએ શબ્દ પોતાના અર્થનો વાચક (કહેનાર) ત્યારે થાય કે જ્યારે તે અર્થ-પદાર્થ, તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાંથી જે ક્રિયાનો ભાવ નિકળતો હોય તે ક્રિયામાં પ્રવર્તેલો હોય. જેવી રીતે ‘ ગો ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ—“ ગच्छतीति गोः ” અર્થાત્ ‘ ગમન કરે તે ગો ’ એ પ્રમાણે થાય છે. હવે તે ‘ ગો ’ શબ્દ આ નયના અભિપ્રાયે દરેક ગાયનો વાચક હોઈ શકે નહિ, કિન્તુ જે ગાય ગમન ક્રિયામાં વર્તતી હોય, તે જ ગાયનો વાચક થઈ શકે છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જે અર્થ હોય તો તે અર્થને તે શબ્દ કહી શકે, એમ આ નયનું કથન છે.

આ સાતે નયોં એક પ્રકારનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે, એમ સારી પેઠે કહેવાઈ ગયું છે. પોતપોતાની હદમાં સ્થિત રહી અન્યદૃષ્ટિ-બિન્દુને તોડી

૧ આ સિવાય અન્ય પ્રકારે બહુ ભેદ-પ્રભેદોની વ્યાખ્યા આ નયમાં આવે છે.

ન પાડવામાં નયોની સાધુતા છે. મધ્યસ્થ પુરૂષ સર્વ નયોને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ માન આપી તત્ત્વક્ષેત્રની વિશાલ સીમાને અવલોકન કરે છે. અને એથીજ એને રાગદ્વેષની નડતર નહિ થતી હોવાથી આત્માની નિર્મલ દશા મેળવવા તે ભાગ્યવાન થઇ શકે છે.^૧

‘સ્વાદ્વાદ’ યા ‘નયવાદ’ ની પુષ્ટિમાં એક વિશેષ હકીકત અહીં નોંધવી જરૂરની સમજાય છે.

એ તો સુવિદિતજ છે કે—સમગ્ર સમગ્રી સિવાય કોઇ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થઇ શકતું નથી. મોક્ષ પણ સમગ્ર સામગ્રીના સમવધાનમાંજ આવિભૂત થઇ શકે છે. જૈન શાસ્ત્રકારો, કાર્યસિદ્ધિના સાધનતરીકે સામાન્યતઃ જે સામગ્રી જોઇએ, તેને પાંચ વિભાગોમાં બતાવે છે—કાલ, સ્વભાવ, કર્મ, પુરૂષાર્થ અને નિયતિ.

કાલની અગત્ય શી રીતે છે, તે જોઇએ—

કરેલાં શુભાશુભ કર્મો તરત ઉદયમાં આવતાં નથી, કિન્તુ કર્મોનો પરિપાક થયા પછીજ તેનું ફળ ઉદયપ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે તે કર્મને પણ કાળની અપેક્ષા છે. પુરૂષાર્થ ગમે તેટલો કરવા છતાં પણ જે કાર્યો તત્કાળ સિદ્ધ થઇ શકે તેમ હોતાં નથી, તે કાર્યોની સિદ્ધિ માટે સાધનભૂત બનેલા પુરૂષાર્થને કાળનું અવલંબન લેવુંજ પડે છે. આંખો વાંઝો કે તરતજ ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી, આગમોટ હંકારી કે તરતજ તે ગન્તવ્ય સ્થળે પહોંચતી નથી, એ સ્પષ્ટ છે, એ માટે પુરૂષાર્થને કાળતા મદદની પૂર્ણ જરૂર રહે છે, કેરીની ગોટલીમાં આંખો બતવાનો બરાબર સ્વભાવ રહ્યો છે, અને ઉદયમ વગેરે બધાં સાધનો ઉપસ્થિત છે, પણ કાળની મર્યાદા પ્રાપ્ત થયા વગર તે ગોટલી આંખો બની શકતી નથી; એ માટે સ્વભાવને પણ કાલની દરકાર છે. શિયાળા-

૧ નયનો વિષય ગંભીર છે. આની અંદર જૂદી જૂદી વ્યાખ્યાઓ ઘણી સમાયતી છે. ઉમાસ્વાતિ મહારાજકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને યશોવિજય ઉપાધ્યાયકૃત નયપ્રદીપ, નયોપદેશ નયરહસ્ય વગેરે તથા અન્ય અનેક ગ્રન્થોથી આ વિષય વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે.’

માંજ ઠંડી પડે છે, ઉનહાળામાંજ સૂર્ય તપે છે, ચોમાસામાંજ વૃષ્ટિ થાય છે, વસંતઋતુમાંજ વૃક્ષો સુપ્તસ્થિત થાય છે, કમળનો વિકાસ પ્રાતઃકાળેજ અને સંક્રાય સાયંકાળેજ થાય છે, યુવક અવસ્થામાંજ પુરુષનેજ ડાઠી-મૂંછ આવે છે. આ બધા ઉપરથી કાલની પ્રૌઢતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે; અને અતએવ તે, જિન્દગીના બનાવોમાં અગત્યનો ભાગ લે છે, એમ કહ્યા સિવાય રહી શકાય તેમ નથી. મોક્ષને માટે પણ ભવસ્થિતિના પરિપાકની જે આવશ્યકતા છે, તે પણ કાલનીજ લબ્ધિ કહી શકાય.

સ્વભાવનું પ્રાપ્ત્ય.

સ્વભાવ વગર કાળ પણ કંઈ કામ કરી શકતો નથી. કાળ વગેરે પણ સ્વભાવને અનુસરતા જોવાય છે. બીજને અકુરિત થવામાં મા વૃક્ષ બનવામાં ફળની જરૂર નિર્વિવાદ ખરી, પણ તે ફળનું એ સામર્થ્ય નથી કે વાવ્યાં હોય ચોખ્ખાનાં બીજ અને બનાવી દે ઘઉં. ઘઉં વાવ્યા હોય તો ઘઉંજ ઉગે, આંખો વાવ્યો હોય તો આંખોજ ઉગે, એ મહિમા કોનો છે? સ્વભાવનોજ. માળી કે ખેડુત ગમે તેટલો પુરુષાર્થ કરે, પણ બીજના સ્વભાવ પ્રમાણેજ ફળસિદ્ધિ થવાની, એ નિઃસંદેહ વાત છે. આંખના ગોટલામાં આંખો બનવાનો સ્વભાવ છે, ત્યારેજ તેમાંથી ઉદ્ભવદ્વારા કાલ-મર્યાદાનુસાર ભાગ્યશાલીને ફરી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. કાલ, પુરુષાર્થ વગેરેની સન્નિધિ રહેવા છતાં પણ સ્વભાવવિરુદ્ધ કાંઈ પણ કામ થઈ શકતું નથી. જે જે પ્રાણિઓનો અને જે જે પદાર્થોનો જેવા જેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે, તેવા તેવા પ્રકારે કાર્ય બન્યા કરે છે. એને ઉલ્લંઘવાને કોઈ સમર્થ નથી. આ માટે સ્વભાવનું પણ દુનિયા ઉપર અવિચળ શાસન છે, એમ માનવુંજ જોઈશે.

કર્મની પ્રભુતા.

સુખ-દુઃખાદિ વિચિત્ર દશાઓ કર્મની વિચિત્રતા ઉપર આધાર રાખે છે. સવળું કરતાં અવળું થાય અને ઉલટું કરતાં સુલટું થાય, એ કર્મનું સામર્થ્ય છે. સંસારવર્તી જીવો કર્મનાં બન્ધનોથી બદ્ધ હોવાથી તેઓને કર્મની આજ્ઞાનુસાર વર્તવુંજ પડે છે. એક સૂક્ષ્મ જન્તુથી લઈ ઇન્દ્ર અને સંસારસ્થ વિશ્વેશ્વર સુધી કર્મ રાજની ધમ્મા ફરકી રહી

છે. એ માટે કર્મની પ્રૌઢતાના સંબંધમાં તો કહેવું જ શું છે. કર્મનું પ્રાપ્ત્ય સહુ કાષ્ટને જાણીતું છે.

ઉદ્યમની મહત્તા.

ઉદ્યોગ કહો, ઉદ્યમ કહો, પુરુષાર્થ કહો, પ્રયત્ન કહો એ બધું એકજ છે. ઉદ્યમની મહત્તા પણ સર્વવ્યાપક છે. કેવલ કર્મનેજ પ્રધાન માનનારે વિચારવું જોઈએ છે કે કર્મને ઉત્પન્ન કરનાર કોણ ? કર્મને ઉદ્યમમાં લાવનાર કોણ ? અશુભ કર્મોને શુભ અને શુભ કર્મોને અશુભ બનાવનાર કોણ ? વિચાર કરતાં જણાશે કે તે ઉદ્યમજ છે. કર્મની ગતિ જ્યાં નથી ચાલતી, ત્યાં ઉદ્યમની ધ્વજ ફરફરે છે. કર્મનું કામ સંસારમાં રખડાવવાનું છે, ત્યારે ઉદ્યમ કર્મોની સહાને લડત ચલાવી કર્મકટકને ધ્વસ્ત કરી આત્માને મુક્તિના મંદિરમાં લઈ જાય છે. કેવલ્ય-જ્ઞાનને પ્રકટાવવામાં કર્મ કારણ નથી, પણ ઉદ્યમજ કારણ છે. આ બધી બાબતો ઉપરથી કર્મના મહત્ત્વ તરફ એકાન્ત દૃષ્ટિએ પક્ષપાત રાખનારાઓએ પોતાનો તે ભ્રમ દૂર કરી દેવો જોઈએ. કેવલ કર્મવાદી બનનાર ફળથી વંચિત રહી દુર્ભાગ્યના પંજામાં ફસાઈ જાય છે, અને જિન્દગીને પાયમાલ કરે છે.

જો કે પુરુષાર્થને કાલ, સ્વભાવ વગેરેની અપેક્ષા પડેજ છે, તો પણ વિજય આપવામાં તે એકંકો છે. વર્તમાન યુગમાં જે શોધખોળો નિકળી છે, તે પુરુષાર્થનેજ અભારી છે, ટેલીઆફ, વાયરલેસ-ટેલી-આફ, ફોનોઆફ, મોટર, રેલ્વે, વિમાન અને નવાં નવાં કારખાનો તથા શસ્ત્રો વગેરેનો જે આવિષ્કાર થયો છે, તે પુરુષાર્થના ભોગે થયો છે. જે પ્રજાએ પુરુષાર્થને ફારવ્યો છે, તે પ્રજા ઐશ્વર્યસત્તા ભોગવી રહી છે અને જે પ્રજા પુરુષાર્થવાદને ધિક્કારે છે, તે અધોગતિમાં સડતી જતી જોવાય છે. એ માટે પુરુષાર્થની મહત્તામાં વધારે કહેવાનું રહેતું જ નથી.

નિયતિની પ્રૌઢતા.

‘નિયતિ’ એટલે ભાવિભાવ, યા ભવિતવ્યતા. બનવાનો બનાવ મરી શકે તેમ હોયજ નહિ, એ નિયતિનો પ્રભાવ છે. વરસાદ, પવન વગેરેની પૂરી અનુકૂળતાથી ખેતી પાકીને તૈયાર દઇ, પણ હિમ પડવાથી યા તીડનાં ઝુંડ આવી પડવાથી અથવા ખીજ કાષ્ટ અનિવાર્ય ઉપદ્રવથી ખેતી નષ્ટ થાય છે, તે ભાવિભાવનું પરિણામ છે. શોધખોળનો વિદ્વાન કાષ્ટ નવા

આવિષ્કાર માટે પૂરતો પ્રયાસ કરી રહ્યો છે, અથવા કોઈ મેટ્રિક કલા-સના વિદ્યાર્થી મેટ્રિકની પરીક્ષામાં સફળપરિણામ થવા માટે ખૂબ અભ્યાસ કરી રહ્યો છે, છતાં વચ્ચે બીમારી વગેરે કાંઈ અનિવાર્ય પ્રયત્ન વિધિ આવી જતાં તે પોતાના ઉદ્દેશમાં હતાશ બને છે, તે નિયતિનું સામ્રાજ્ય છે. વગર મહેનતે સદા, લોહરી વગેરેમાં ધનવાન બનાવી આપનાર આ નિયતિ છે. કાળ, સ્વભાવ વગેરેમાં ફેર પડે, પણ નિયતિમાં ફેર પડતોજ નથી.

‘નિયતિ’ એ જીવોના સંબંધમાં એક પ્રકારનું અનિવાર્ય કર્મજ છે, જેને જૈન શાસ્ત્રકારો ‘નિકાચિત’ એવું નામ આપે છે. આ કર્મ અવશ્ય ભોગવાતું હોવાથી-હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ ભોગવ્યા વગર નષ્ટ નહિ થતું હોવાથી તેના ફળનો ઉદય ‘ભાવિભાવ’ ના નામથી ઓળખાય છે.

પાંચે કારણોની સત્તા જોઈ. પાંચે કારણો પોતપોતાની હદે ઉપ-યોગી છે. એક કારણને સર્વથા પ્રાધાન્ય આપી બીજને ઉડાવી દેવાયજ નહિ. કાલવાદી કાલનેજ પ્રાધાન્ય આપે, તો તેની તે ભ્રાન્તિ છે. તેવી રીતે સ્વભાવવાદી, કર્મવાદી, પુરુષાર્થવાદી અને નિયતિવાદી જો પોતાના એકજ પક્ષને સ્વીકારી બીજ કારણોને તરછોડે, તો તેઓની તે ભૂલ છે. પાંચે કારણોને યોગ્યતાનુસાર ગૌણ-મુખ્યભાવે માનવામાંજ સમ્યગ્દષ્ટિ સમાયલી છે. એથી વિપરીત એકાન્તવાદ તરફ જવું એ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

પાંચે કારણોને ગૌણ-મુખ્ય ભાવે મળવાના અનેક દાખલા છે. સ્ત્રીથી બાળક ઉત્પન્ન થવામાં પાંચે કારણો જોવાય છે. પ્રથમ કાળ વગર (ગર્ભકાળ પૂરો થયા વગર) છોકરો જન્મેજ નહિ, એ દેખી-તીજ વાત છે. પ્રસવસ્વભાવવાળી સ્ત્રીથીજ બાળક જન્મે છે, એ પણ દેખીતી વાત છે અને એથી સ્વભાવની કારણતા પ્રાપ્ત થાય છે. ઉદય તો ત્યાં હોયજ છે. પૂર્વકર્મ અને નિયતિ એ બંને પણ પ્રાપ્તજ છે. આમ પાંચે કારણોના મળવાથીજ પ્રસૂતિ થાય છે.

બીજું ઉદાહરણ જોઈએ. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં સફળ થવાના મનો-રથની સિદ્ધિ માટે પ્રસ્તુત પાંચે કારણોની અપેક્ષા રહે છે. પ્રથમ તો જ ઓપરીઓ માટે છ વર્ષની મુદત જોઈએજ. છ ઓપરીઓમાં ઓછામાં

ઓછાં છ વર્ષો સફળ થાય, ત્યારેજ સાતમે વર્ષે સાતમી ઓપરીમાં પ્રવેશ કરી શકાય. શિક્ષણયોગ્ય સ્વભાવ પણ આવશ્યકતા ધરાવે છે. તે વગર અભ્યાસમાં વધાયજ નહિ. બુદ્ધિના અભાવે છ ધોરણ પસાર કરી સાતમા ધોરણમાં આવવું એ તો દેખીતુંજ કહિન છે. ગમે તેમ છ ધોરણ પૂરાં કરી સાતમા ધોરણમાં આવીને પણ તેમાં સફળ થવું, એ બુદ્ધિ, આરોગ્ય, વગેરે પૂર્વ કર્મની સમૃદ્ધિઓ ઉપરજ આધાર રાખે છે. એ વગર (પૂર્વકર્મ વગર) ફળસિદ્ધિ થાયજ નહિ ઉદ્યમને (સતત સાવ-ધાન અભ્યાસને) માટે તો પૂછવુંજ શું છે. કાલ, સ્વભાવ, ઉદ્યમ અને પૂર્વકર્મ એ ચારેનો મેળાપ થયા છતાં પણ નિયતિનો (ભાવિભાવનો) નો પ્રકાપ હોય, તો ક્યાંઈથી અણધાર્યું વિઘ્ન આવી પડતાં ફળ મેળવી શકાતું નથી. આમ મેટ્રીક્યુલેશનમાં ઉત્તીર્ણ થવા માટે પાંચે કારણોની જરૂર નોંધએ છે. વિશેષ એટલુંજ કે પ્રથમનાં ત્રણ કારણ (કાળ, સ્વભાવ અને પૂર્વકર્મ) પાંચો આંધનાર તરીકે સાધક છે, જ્યારે પુરૂષાર્થ ચતુતર ચતુર્વારૂપ મુખ્ય કાર્ય બનવે છે અને ' નિયતિ ' પ્રતિબંધકાભાવ તરીકે તટસ્થ સંરક્ષક સાધન છે.

ઉપરનાં બંને ઉદાહરણોથી એ પણ બાણી શક્યા છીએ કે પાંચ કારણોનો કાર્યપરત્વે ગોણું-મુખ્યભાવ પૃથક્ પૃથક્ છે. કોઈ સ્થળે કોઈની પ્રધાનતા, તો કોઈ સ્થળે કોઈની પ્રધાનતા રહે છે. કાળની મર્યાદા પુરૂષાર્થ વગેરેથી બદલાવી શકાય છે. અન્ન-ફળાદિને પાકતાં અમુક વખતની હદ નિયમિત નથી. એક દેશમાં જે ઝાડનું ફળ એક મહીને પાકે, તે ઝાડનું ફળ બીજા દેશમાં દશ દિવસે પાકે છે. અન્ય દેશમાં યન્ત્રોદ્ધારા ખેતીનો પાક હિન્દુસ્તાનની અપેક્ષાએ જલદી તૈયાર કરી શકાય છે. હાથથી બનાવાતી વસ્તુમાં થણો વખત લાગે છે, જ્યારે યન્ત્રદ્વારા થોડા વખતમાં તૈયાર કરી શકાય છે. પૂર્વકાળમાં કે જ્યારે રેલ્વે નહોતી, ત્યારે વીરમગામથી બનારસ પહોંચતાં મહીનાઓના મહીનાઓ લાગતા, જ્યારે વર્તમાન યુગમાં રેલ્વેદ્વારા ત્રણ દિવસમાં પહોંચી શકાય છે. આ પ્રમાણે કાળની હદમાં પુરૂષાર્થ, સ્વભાવ વગેરેથી ફેરફાર કરી શકાય છે. પરંતુ સામાન્યતઃ થોડા ધણા પ્રમાણમાં કાળની અપેક્ષા દરેક કાર્યની સિદ્ધિમાં જરૂર રહે છે. મૂળથી કાળને ઉડાવી દેવામાં કાર્યસિદ્ધિ થવી અસંભવિત છે. માટે કાળ સ્વતન્ત્ર નહિ, પણ પુરૂષાર્થ,

સ્વભાવ વગેરેને અવલંબીને જેટલે દરજ્જે કાર્યસાધક છે, તેટલે દરજ્જે કાળની મહત્તા માનવી ન્યાય છે. કાળની મહત્તા માનવામાં બીજું કારણ એ પણ છે કે કાર્યનો પ્રારંભ કરીને કાર્ય પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી મનુષ્ય ધીરજ રાખતાં શિખે; નહિ તો કોઈ કામને માટે કિયાનો પ્રારંભ કરીને તરતજ ફેલેચ્છા રાખતાં, તરત જ નહિ મળત્રાને લીધે મનુષ્ય નિરાશ થઈ જાય, અને કાર્ય સાધવાના ઉદ્દેશમાં આગળ વધી નહિ શકવાથી ફલથી વંચિત રહે. જ્યારે કાળને કારણ માન્યું, ત્યારે એમ માન્યતા બંધાય કે કાળે કરી જળ મળશે. આથી મનુષ્ય કાર્ય તરફ ઉદ્દેશ કરતો રહે છે.

કાળની જેમ સ્વભાવની મર્યાદા ઉલ્લંઘનીય નથી. છતાં વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ સ્વભાવનું પણ અતિક્રમણ થતું જોવાય છે ખરું. કોઈ માણસનો કોઈ સ્વભાવ શાન્તાત્મા મહાત્માના સંસર્ગબળથી ઝાઝો થઈ જાય છે, તેમજ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવવાળી વસ્તુઓનું મિશ્રણ કરવાથી મૂળ સ્વભાવમાં ફેર પડે છે અને અન્યજ સ્વભાવ ઉત્પન્ન થતો જોવાય છે. જેમકે- સૂદ પિત્ત-સ્વભાવવાળી સ્ત્રીજ છે અને ગોળ કફ-સ્વભાવવાળો પદાર્થ છે, છતાં તે બંનેનું સંમિશ્રણ થતાં તેમાં કફ કે પિત્તના સ્વભાવનો દોષ રહેતો નથી. *

પૂર્વકર્મની મર્યાદા પણ નિશ્ચય નથી; કેમકે કર્મનો ઉદય પણ સંયોગાધીન છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવ અનુસાર કર્મનો ઉદય શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યો છે. કર્મથી મળેલ શરીર-ઇન્દ્રિયોને જે કળવવામાં ન આવે, તો તેનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. એ માટે કર્મપ્રાપ્ત વસ્તુનો ઉપયોગ પણ પુરૂષાર્થનેજ આભારી છે. વળી કર્મનો ઉપશમ, ઉદ્વર્તન, અપવર્તન, સંક્રમણ પણ પુરૂષાર્થથી થઈ શકે છે.

જેમ, કેવળ ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખનાર માણસ પુરૂષાર્થને યોષ બેસે છે અને આગસમાં રહીને નિઃસત્ત્વ બની જિન્દગીને નિઃસાર બનાવે છે,

+ “ ગુહો हि कफहेतुः स्याद् नागरं वित्तकारणम् ।

द्वयात्मने न दोषोऽस्ति गुह-नागरमेषजे ” ॥

—હુમચન્દ્ર, વીતરાગસ્તવ.

તેમ જેઓ પૂર્વકર્મને માનતા નથી, તેઓ પણ અતિભયંકર બ્રાન્તિની ખાઇમાં ગોથાં મારે છે. કર્મવાદ ખરેખર વિપત્તિસમયે ધીરજ અને આશ્વાસન આપનાર છે. કર્મના સિદ્ધાંતો સમજનાર દુઃખતા પ્રસંગે પૂર્વકૃત સ્વકર્મનું પરિણામ માની તે દુઃખને ધૈર્યથી સહન કરી શકે છે, જ્યારે કર્મવાદને તરછોડનાર જડવાદી વિપત્તિને સહવામાં લગારે સમભાવ રાખી શકતો નથી. લગાર માત્ર કષ્ટથી તે ‘ હાય વોય ’ કરવા લાગી જાય છે. એ માટે પૂર્વ કર્મની કારણતા તાત્ત્વિકદષ્ટિ અને વ્યાવહારિક દષ્ટિ એમ બંને દષ્ટિએ જરૂરની છે.

‘ નિયતિ ’ તો અનુદસંધનીય છે, એટો જોઇજ ગયા છીએ. એનું અવિચળ શાસન છે. કાળ વગેરેમાં ફેરફાર થાય, પણ આ મહાદેવીને ફેરવવી અશક્ય છે. + અલગત નિયતિનું ક્ષેત્ર સંકુચિત છે. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે-કોઇ કામ સિદ્ધ નહિ થતાં તરત એમ ન માની લેવું જોઇએ કે આ કામ મારા નરીજમાંજ નથી. આળસુ માણસો થોડા માત્ર વિઘ્નથી હતાશ થઇ પ્રારભેલા કામને એમ માનીને છોડી દે છે કે આ કામ ઉપર નિયતિ-સાવિલાવ-નિકાચિત કર્મનું આવરણ પથરાયલું હોવાથી તે સિદ્ધ થઇ શકશે નહિ. પરંતુ નિકાચિત કે અનિકાચિત આવરણ જ્યારે માલુમજ પડી શકતું નથી, તો પછી એકદમ નિકાચિત કર્મની કલ્પના કેમ કરી લેવાય ? અને એથી હતાશ બનીને કામ કેમ છોડી દેવાય ? કેટલાંક વિઘ્નો એવાં આવે છે, કે જે પુરપા-ર્યાથી દૂર થઇ શકે તેમ હોય છે. અંધાં વિઘ્નો કંઇ નિયતિની હલવાળાં

+ ‘ નિકાચિત ’ કર્મ અવશ્ય ભોગવવુંજ પડે છે, એ ખરી વાત છે, પરંતુ તેમાં પણ અપવાદ છે. જાણીતી વાત છે કે તપથી નિકાચિત કર્મ પણ દૂરે છે. પરંતુ કયું તપ નિકાચિત કર્મને તોડનાર છે, તે સમજવાની જરૂર છે. જેવા તેવા તપ કે બાહ્ય તપથી તે દૂરી શકતું નથી. આભ્યન્તર તપમાં પણ અપૂર્વકરણ-ગુણસ્થાનનો શ્રેણી-અવરથાનો ધ્યાનાનલજ તેને બાળી શકે છે. આજ વાત યશોવિજયજી જીવીસમી બચીશીમાં કહે છે:—

“ નિકાચિતાનામપિ યઃ કર્મણાં તપસા ક્ષયઃ ।

સોઽભિપ્રેત્યોત્તમં યોગમર્પૂર્વકરણોદયમ્ ” ॥ ૨૪ ॥

હોતાં નથી. તો પછી વિદ્યમાત્રથી હોતોત્સાહ કેમ થઈ જવું જોઈએ ? એક વારના ઉલ્લમથી કામ ન થાય, તો બીજીવાર ત્રીજીવાર એમ અનેક વાર ઉપાય કરતા રહેવું જોઈએ. જ્યારે છેવટ પ્રયત્ન ઉલ્લમ કરતાં પછી કામ સિદ્ધ ન થાય, ત્યારેજ સમજવું કે આ કામ નિયતિના વાદળથી આગ્રહ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ કાર્ણ, સ્વભાવ વગેરે પાંચે પરસ્પર સાપેક્ષ છે. 'નિયતિ' પણ વસ્તુસ્વભાવ સાપેક્ષ છે. આથી પાંચેની પરસ્પર સાપેક્ષ કારણતા સિદ્ધ થાય છે.

ઉપરના રચાદ્વારના પ્રકરણથી વાંચનાર સમજી શક્યા હશે કે વસ્તુને વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુઓથી અવલોકવાની શિક્ષા આપનાર જૈનધર્મ ક્યાં સુધી વિશાળ છે ? જૈનધર્મની જે જે શિક્ષાઓ અને જે જે ઉપદેશો છે, તે બધાનું ચરમ સાધ્ય બિન્દુ-છેવટ ફળ, માત્ર રાગદ્વેષનો વિલય થવો એજ છે. અતએવ જૈનધર્મના પ્રચારક મહાપુરુષોએ તત્ત્વવિવેચન અને ઉપદેશ કરવામાં કોઈ પ્રકારનો પક્ષપાત ન રાખતાં માત્ર મધ્યસ્થ-દૃષ્ટિ રાખી છે, એમ એઓના ગ્રન્થોથી જોઈ શકીએ છીએ. એઓની એ પ્રથમ ભલામણ છે કે-“ કોઈ પણ તત્ત્વમાર્ગને ગ્રહણ કરવા પહેલાં તેનો શુદ્ધ હૃદયથી અને તટસ્થદૃષ્ટિએ ખૂબ વિચાર કરો ! ” કોઈ પણ દર્શનના સિદ્ધાન્તને એકદમ તોડી પાડવાની સંકુચિત વૃત્તિ તેઓના લેખમાં જણાતી નથી. ગમે તે સિદ્ધાન્તને સમન્વય (સંગત) કરવા તરફ તેઓનું પ્રથમ લક્ષ્ય રહેતું, એમ તેઓના ગ્રન્થો પુરવાર કરી આપે છે. જુઓ ‘ હરિ-ભદ્રસૂરિ ’-કૃત ‘ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ’. આ ગ્રંથની અંદર સૃષ્ટિકર્તા-ત્વની બાબતમાં કેવી ઉદારતાથી લખવામાં આવ્યું છે. ૧

ત્યાર પછી તે ગ્રન્થમાં કપિલના પ્રકૃતિવાદની સમીક્ષા આવે છે. સાંખ્યમતાનુસારી વિદ્વાનોએ પ્રકૃતિવાદની જે વિવેચના કરી છે, તેમાં અસતોષ જાહેર કરીને પ્રકૃતિવાદમાં કપિલનું શું રહસ્ય સમાયલું છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરતાં છેવટે આચાર્ય કહે છે કે—

૧ આ હકીકત દ્વિતીય પ્રકરણના ૧૭ માં શ્લોકના વિવરણમાં ૨૫૬ માં પૃષ્ઠમાં સ્ફુટ રીતે બતાવવામાં આવી છે.

“ एवं प्रकृतिवादोऽपि विज्ञेयः सत्य एव हि ।

कपिलोक्तत्वतश्चैव दिव्यो हि स महामुनिः ” ॥

—“ એ પ્રમાણે (પ્રકૃતિવાદનું જે ખરૂં રહસ્ય અતાબ્યું, તે પ્રમાણે) પ્રકૃતિવાદ યથાર્થ જ જાણવો. વળી તે કપિલનો ઉપદેશ છે, મારે સત્ય છે, કારણ કે તેઓ દિવ્યજ્ઞાની મહામુનિ હતા.”

આગળ જઈને ક્ષણિકવાદ અને વિજ્ઞાનવાદની ખૂબ આલોચના કરીને તે બંને વાદોમાં અનેક દોષો બતાવી છેવટે આચાર્ય વસ્તુ-સ્થિતિ કથે છે કે—

“ अन्ये त्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये ।

क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेर्નોक्तं न तत्त्वतः ” ॥

“ विज्ञानमात्रमप्येवं बाह्यसंगनिवृत्तये ।

विनेयान् काંચિदाश्रित्य यद्वा तद्देशનાર્હતઃ ” ॥

“ एवं च शून्यवादोऽपि सद्विनेयानुगुणतः ।

અભિપ્રાયત ઇત્યુક્તો લક્ષ્યતે તત્ત્વવેદિના ” ॥

—“ મધ્યસ્થ પુરષોત્તમ એમ કહેવું છે કે—આ ક્ષણિકવાદ, બુદ્ધે પરમાર્થદષ્ટિએ અર્થાત્ વસ્તુસ્થિતિએ કહ્યો નથી, કિન્તુ મોહવાસનાને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યો છે. વિજ્ઞાનવાદ પણ તેવા પ્રકારના યોગ્ય શિષ્યોને આશ્રીને અથવા વિષયસંગને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી બતાવવામાં આવ્યો છે. શૂન્યવાદ પણ યોગ્ય શિષ્યોને લઈને વૈરાગ્યની પુષ્ટિ કરવાના આશયથી તત્ત્વજ્ઞાની બુદ્ધે કહ્યો જાણાય છે.”

વેદાન્તના અદ્વૈતવાદની વેદાન્તાનુયાયી વિદ્વાનોએ જે વિવેચના કરી છે, તે પર દોષો બતાવી છેવટે આચાર્ય કથે છે કે—

“ अन्ये व्याख्यानयन्त्येवं समभावप्रसिद्धये ।

अद्वैतदेशना शास्त्रे निर्दिष्टा न तु तत्त्वतः ” ॥

—“ મધ્યસ્થ મહર્ષિઓ એમ વ્યાખ્યાન કરે છે કે—અદ્વૈતવાદ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપની દષ્ટિએ બતાવવામાં આવ્યો નથી, કિન્તુ તેનો ખરો આશય સમભાવને પ્રાપ્ત કરવાનો છે.”

આવી રીતે જૈનમહાત્માઓ, અન્ય દર્શનોના સિદ્ધાન્તોની તટસ્થદષ્ટિએ પરીક્ષા કરવાની સાથે તેનો સમન્વય કરવા દષ્ટિ ફેલાવે, જૈનેતર દર્શનોના સિદ્ધાન્તો જૈનસિદ્ધાન્તોની સાથે કેવી રીતે મળી જાય, એ માટે શુદ્ધદષ્ટિથી પૂર્વાપરનું નિરીક્ષણ કરે, એ જૈનદેવની મહત્તાની ઓછી બીના નથી.

અન્ય દર્શનોના ધુરન્ધરોને ‘મહર્ષિ’ ‘મહામતિ’ અને એવા બીજા ઉંચા શબ્દોથી પોતાના ગ્રન્થોમાં ઉલ્લેખવા, અને તુચ્છ અભિપ્રાયવાળાઓના મતનું ખંડન કરતાં પણ તેઓનો હલકા શબ્દોથી વ્યવહાર ન કરવો, એ જૈનમહાપુરુષોનો કેટલો ઉદાર આશય હોવો જોઈએ ? ધાર્મિક વાદ્યુદ્ધતા પ્રસંગમાં પણ વિશ્લેષદર્શનવાળાઓ તરફ પ્રેમની લાગણીનો ઉમળકો ઉછળવો અને તદ્વત્સાર વ્યવહાર કરવો, એ કેટલું સાત્ત્વિક હૃદય ?

જુઓ મધ્યસ્થભાવની થોડીક વાનગી—

“ મયવીજાંકુરજનના રાગાયાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ” ॥

મહાદેવસ્તોત્ર, હેમચંદ્રાચાર્ય.

“ નાશામ્બરત્વે ન સિતામ્બરત્વે
ન તર્કવાદે ન ચ તત્ત્વવાદે ।
ન પક્ષસેવાડઢશ્રયણેન મુક્તિઃ
કષાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ ” ॥

—ઉપદેશતરંગિણી.

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।
યુક્તિમદ્ વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ” ॥

‘લોકતત્ત્વનિર્ણય’, હરિભદ્રચરિ.

—“ જોના, સંસારનાં કારણભૂત કર્મરૂપી અંકુરાઓને ઉત્પન્ન કરનાર રાગ-દ્વેષ આદિ સમગ્ર દોષો ક્ષય પામ્યા છે, તે, ચાહે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર અથવા જિન હોય, તેને મારો નમસ્કાર છે.”

“ દિગમ્બર—અવસ્થામાં મોક્ષ નથી, શ્વેતાંબરદશામાં મોક્ષ નથી, તર્કજન્યમાં મોક્ષ નથી, તત્ત્વવાદમાં મોક્ષ નથી અને સ્વપક્ષનું સમર્થન કરવામાં મોક્ષ નથી, કિન્તુ કષાયો (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ) થી મુક્ત થવામાંજ વસ્તુતઃ મુક્તિ રહેલી છે. ”

“ પરમાત્મા મહાવીર ઉપર મારો પક્ષપાત નથી, તેમજ મહર્ષિ કપિલ, મહાત્મા બુદ્ધ વગેરે ઉપર મારો દ્વેષ નથી, કિન્તુ મધ્યસ્થયુદ્ધિએ નિર્દોષ પરીક્ષાદ્વારા જેનું વચન પૂર્ણતયા સત્ય સિદ્ધ થાય, તેનું શાસન સ્વીકારવું, એજ શિષ્ટ પુરુષોનો માર્ગ છે. ”

પ્રસંગોપાત્ત આપણે બહુજ દૂર નિકળી ગયા; ખેર, ઘણું જોવાયું. હવે પ્રસ્તુત આખતપર પ્રકરણની પૂર્ણતાનો છેલ્લો શ્લોક જોઈએ.

ઉપસંહારતિ—

આલમ્બનં ભવતિ યાદૃશમીદગાત્માડ઼—

પત્તિર્નિજાત્મનિ ભવેદિતિ કો ન વેત્તિ ? ।

આલમ્બનં સકલલોકપતિઃ પરાત્મા

સંશ્રીયતે યદિ તદા કિમપેક્ષણીયમ્ ? ॥ ૧૯ ॥

It is within the cognizance of all that the soul takes within itself the form or impressions of the objects (meditated upon). What desires remain (unsatisfied) when the supreme spirit, Lord of the Universe, becomes the object of concentration ? (19)

ઉપસંહાર—

“ એ તમે સમજી શકો છો કે જેવું આલંબન ધ્યેય કરવામાં આવ્યું હોય છે, તેવો સ્વરૂપાકાર પોતાના આત્મામાં સ્થાપિત થાય છે; સારે સકલ લોકના પતિ પરમાત્માને જો આલંબન કરવામાં આવે, તો પછી કંઈ બાકી રહે ખરું ? ”—૧૯

*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

આ ' યોગશ્રેણી ' પ્રકરણમાં પાતંજલ યોગની વિવેચના, અધ્યાત્મ આદિ પંચવિધ યોગપદ્ધતિ અને ઇચ્છાયોગ આદિ ત્રિવિધ યોગ એક યોગની શ્રેણીઓ જોઈ. હું માનું છું કે—આધ્યાત્મિક વિષયમાં કહેવાન ખાસ બાબતોમાં હવે કંઈ બાકી રહેતું નથી. એટલે હવે આ ગ્રંથન પ્રતિપાદનીય વિષયનાં વક્તવ્યો સમાપ્ત થાય છે.

હવે ફક્ત અહીં સુધીના સમગ્ર લખાણનો સમુચ્ચયરૂપે સારાંશ જો જવો, એજ અવશિષ્ટ રહે છે. બહુ વિસ્તૃત લેખમાંથી સુષ્ટિજ્ઞાન તરીકે સુદાની સારભૂત હકીકતને ઉદ્ઘૂત કરીને બતાવવી એ જરૂરી વાત છે આ જરૂરના કામ માટે ખાસ છેલ્લું પ્રકરણ જોઈ જવું જોઈશે.

अष्टम-प्रकरणम् ।

अन्तिमशिक्षा ।

EIGHTH CHAPTER.

Last Word.

(Shlokas 15)

The author begins with the mention of the infinite powers of Soul. The reader might have already gathered from the foregoing chapters that Soul is naturally endowed with perfect knowledge, perfect perception and perfect conduct. Every individual soul possesses potentially full capacity to know all things unlimited by time and space. When the kârmic forces are destroyed by unshakable renunciation (Vairāgya) and continued meditative practices, the soul acquires high powers (Siddhis) capable of bestowing immense wealth, happiness and extraordinary greatness. Clairvoyance, clairaudience, telepathy, &c., well illustrate the immense powers of

the Soul in ordinary human experience. It is capable of undergoing the hardest endurances. Soul is a simple, indivisible, indestructible and incorruptible substance. When it comes under the power of Kārmic matter, these powers are gradually weakened. Foreign energies then begin to work. The Soul then becomes liable to transmigrate into the cycle of births and deaths. It takes several bodies as human, animal, celestial, hellish, &c.. Now under these circumstances, in proportion the foreign influence predominates, the spiritual power is crippled. Human beings under different capacities begin to work for wealth, power and other things infatuated by greed, lust, pride, hypocrisy, anger, &c.. Temptations begin to multiply, habits and environments grow impurified and defiled, means of liberation are outwardly and scantily resorted to, competition in maintaining prestige and honour strongly increases, and struggle for bare maintenance becomes keen. Thus environed, these human beings work in different avocations of life, viz., in commerce, politics and arts, saturated with strong inclinations of hoarding up money and also in securing everything to themselves to the exclusion of others, by means of disgraceful, dishonest and condemnable, though sometimes with fair externals. There are manifold differences in the status, capacities and states of consciousness, but the generality of the people works quite reckless of the principles and high sentiments calculated to further the spiritual progress and elevation. So the author has rightly painted the world in dark colour with the

principal aim of bringing about Vairāgya (Spirit of renunciation), and therefore, in consequence with this aim, advocates the principle of Ahinsā and pious worship (Shloka 9th of this chapter). Of course, it is impossible that every one can turn out an ascetic as the world stands constituted. An absolute stagnation of worldly affairs is not meant, but a middle course for the trial of disattachment as far as practicable is intended. But at the same time it must be clearly understood that Moksha is not a forbidden fruit for laymen. It entirely depends on one's mental attitude. The busiest tradesman, the hard-toiling workman and an adroit statesman may become internally, but an indifferent looker on, doing his worldly, social and administrative duties. It is the state of his mind that brings on tranquillity and peace and advances him further on the path of spiritual progress, so the scriptures have ordained the practice of moral virtues in ordinary avocations of life and have condemned earnings and income with hands polluted by vicious habits as dishonesty, hypocrisy, fraud, &c.. The holy texts emphatically prescribed the observances of vows, pious reflections, austerities, regulations and rules to guide the followers to enable them to be blessed with spiritual elevation. Even the highest attainments in Science and miracles do not tend to spiritual progress.

In short, while material gain, worldly pleasures and social engagements occupy our attention, we

should not ignore the spiritual aspect. If with this ideal before us, we do our duty, we are in the end sure to reach the desired goal by slow and steady progress on the onward path of transcendental and spiritual elevation.

આત્મનઃ પ્રભુતા—

અનન્તશક્તિં દધદેષ ચેતનઃ પ્રવેદિતું તં યતતે મહોદયઃ ।

પ્રકાશિતેઽસ્મિન્ સકલં પ્રકાશતેઽપ્રકાશિતેઽસ્મિન્ સકલં તમોમયમ્

॥ ૧ ॥

This spirit is the receptacle of limitless powers; only the fortunate one endeavours to realize it. When this spirit shines, all the objects are illumined and when it does not, all the objects are enveloped in darkness. (1)

આત્માની પ્રભુતા—

“ આ ચેતન અનન્ત શક્તિઓને ધારણ કરનાર છે. આને (પોતાના આત્માને) જાણવા માટે, લવિષ્યમાં જોને મહાન્ ઉદય પ્રાપ્ત થવાનો છે, તેજ પ્રાણી પ્રયત્ન કરે છે. આ ચેતન પ્રકાશમાન થતાં સમગ્ર બ્રહ્માંડ પ્રકાશમાન થાય છે અને આ ચેતન જ્યાં સુધી અધારમાં છે, ત્યાં સુધી બધું અન્ધકારમય છે. ”—૧

આત્મતત્ત્વપ્રકાશસ્ય મુલ્યસાધનં તદ્દ્વારં ચિન્તનં ચાહ—

મોહપ્રણાશેન ચ તત્પ્રકાશનં મોહપ્રણાશોઽપિ ચ તત્ત્વચિન્તનાત્ ।

ચિન્ત્યં ચ નૈર્ગુણ્યમિદં ભવોદધર્જગત્ કિમેતત્ કિમિદં સુખાસુખમ્

॥ ૨ ॥

Intelligence shines when infatuation is totally destroyed. The destruction of delusion results from the contemplation of Truth (Tattvas); and to think of fruitlessness of the Ocean of worldliness, of what this universe is, and of what happiness and miseries are, is the contemplation of Truth (Tattvas). (2)

આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ શી રીતે થાય ?—

“ મોહનો વિનાશ થવાથી આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ થાય છે, અને મોહનો વિનાશ તત્ત્વચિન્તન કરવાથી થાય છે. તત્ત્વચિન્તન એજ છે કે— સંસારસમુદ્રની નિર્ગુણતા (વિચિત્રતા-નિઃસારતા-દુઃખરૂપતા) અને આ જગત્ તથા આ સુખ-દુઃખ શું છે, એ સંબંધી વિચારણા કરવી. ”—૨

ચિન્તનસ્ય મહત્ત્વં તદ્વિધિ ચ દર્શયતિ—

વસ્તુસ્વરૂપસ્ય વિચિન્તનાતો વિવેકભાસઃ પ્રકટીભવન્તિ ।

ભવપ્રપન્નાદ્ વિનિવૃત્ત્ય સુસ્થીભૂયાઽન્તરીક્ષાકરણેન ચિન્તા ॥૩॥

By the contemplation of the nature of the Truth, the light of discrimination manifests. To cognise truth by the inner light (internal introvision) with calmness after withdrawing one's mind from the phenomenal objects is what is called the contemplation of Truth (Tattvas). (3)

તત્ત્વચિન્તનની મહત્તા અને સ્થિતિ—

“ ઉપર કહ્યું તેમ વસ્તુતત્ત્વના સ્વરૂપને ચિંતવવાથી વિવેકની જ્યોતિ પ્રકાશમાં આવે છે; પરંતુ ચિંતા શી રીતે કરવી તે સમજવાનું છે. બાહ્ય પ્રપંચથી દુરસદ મેળવી સ્થિર હૃદયથી અન્તર્દષ્ટિએ જે નિરીક્ષણ કરવું, તેનું નામ ચિન્તા છે. ”—૩

કિં સર્વે સમતયા યોગમાર્ગાધિકારિણઃ ?—

एकस्वभावा न हि सर्वलोका विचित्रकर्मानुसृतेर्ध्रमन्तः ।

आयुष्क-धी-शक्तिविचित्रतायामर्हन्ति सर्वेऽपि न मार्गमेकम् ॥४॥

समग्रसामग्र्यनुकूलताया न सम्भवः सर्वशरीरभाजाय ।

न तेन सर्वेऽपि भवन्ति योग्याः साम्येन योगस्य पथेऽधिरोढुम् ॥५॥

कुर्याद् यथाशक्ति तथापि नूनं कर्त्तव्यमात्माभ्युदयानुपाति ।

शनैः शनैः सञ्चरणेऽपि मार्गे स्थानं चिरेणाऽप्युपलभ्यते हि ॥६॥

All people wandering (in this world) impelled by their varied Kārmic forces are of diversified natures; on account of the diversity in age, intellect and powers, all persons do not deserve to act in one and the same way. (4)

It is impossible to conceive that all embodied beings can command facility with regard to preparatory means. So all do not become equally fit to practise Yoga. (5)

Yet one should indeed strive to exalt his soul according to his abilities. He, though moving slowly on the right path, reaches the goal surely even after a long time. (6)

અધ્યાત્મો સરખી રીતે યોગના અધિકારી છે?—

“ વિચિત્ર કર્મસૃષ્ટિને અનુસાર જમણુ કરતા અધા લેણી એક સ્વભાવતા નથી. આયુષ્ય, બુદ્ધિ અને બળમાં વિચિત્રતા હોવાના કારણે અધ્યાત્મો એક સાથે એક માર્ગ ઉપર આવવાને અધિકારી નથી. ”—૪

“ સર્વ પ્રાણીઓને સમગ્ર સામગ્રીની અનુકૂળતા સંભરી શકે નહિ; એજ માટે અધ્યાત્મો સરખી રીતે યોગમાર્ગ ઉપર આવવાને યોગ્ય હોય શકે નહિ. ”—૫

“ આમ છતાં પણ દરેકે બનતી શક્તિએ આત્માની ઉત્થતિને લગતું કર્તવ્ય કરવુંજ જોઈએ. ધીરે ધીરે પણ માર્ગ ઉપર ચાલતા રહેવાથી વિલંબે પણ પ્રાપ્તવ્ય સ્થાન ઉપર પહોંચીજ નવાય છે. ”—૬

ચિન્તાયા અભાવે નાસ્તિ કલ્યાણમ્—

तत्त्वावबोधमविकासहेतोर्यस्य स्वभावो न विचारणायाः ।
यातानुयातस्य पृथग्जनस्य न तस्य वैराग्यमुदेति साधु ॥ ७ ॥
न साधुवैराग्यविवर्जितस्वेऽपवर्गमार्गे भवति प्रवेशः ।
एवं च मानुष्यमनर्थकं स्याद् विचारमभ्यस्यतु तेन सम्यक् ॥ ८ ॥

Renunciation does not arise in an ordinary man who is a mere imitator and who is not accustomed to contemplation, the cause of developing the knowledge of Truth. (7)

No one can enter the path of absolution without deep renunciation. Without striving for it, life would be wasted, so one should resort to good thoughts. (8)

ચિન્તા વગર કલ્યાણ નથી—

“ તત્ત્વજોષને વિકાસ થવામાં હેતુભૂત એવી ચિન્તા કરવાને જોનામાં સ્વભાવ નથી, તે ગતાનુગતિક પામર પ્રાણીને પ્રશસ્ત વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી; અને એથીજ કરીને મોક્ષના સાધનભૂત માર્ગમાં તેનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી; આમ થવાથી તેની મનુષ્યજિન્દગી નિર્થક બસાસ થાય છે; એ માટે ચિન્તા કરવાનો સારી પેઢે અભ્યાસ કરવો જોઈએ ”—૭, ૮.

स्थूलबुद्धीनामपि सुगमं मुद्घिज्ञानम्—

हिंसादिकं पापमिति प्रसिद्धं तत्र प्रवर्त्तत न चेत् कदापि ।
ईशस्य कुर्याद् भजनं च तर्हि संसाधितं निश्चितमात्मकार्यम् ॥ ९ ॥

Injury and such other sins are well known. No one should ever commit such sins. If he become a devoted votary, he will certainly accomplish the purpose after which his soul is striving. (9)

સ્થૂલસુદ્ધિવાળાઓથી પણ સમજી શકાય તેવું સુષ્ટિજ્ઞાન—

“ હિંસા, મૃપાવાદ વગેરે પાપ છે, એ સર્વજગત્પ્રસિદ્ધ વાત છે; તેમાં કદાપિ પ્રવૃત્તિ કરવામાં ન આવે અને ઇશ્વરની ઉપાસના યથાશક્તિ યથાસમય હમેશાં કરવામાં આવે, તો આત્મકલ્યાણનું કાર્ય ચોક્કસ સધાઈ ગયું. ”—૯

વાર્ત્તમાનિકદિજ્ઞાનમોહવતઃ શિક્ષયાતિ—

નવીનવિજ્ઞાનચમત્કૃતાનાં ન મોક્ષશાસ્ત્રેષુ ઘૃણા વિધેયા ।

ચિત્રપ્રયોગા વહ્નો ભવન્તુ ન યુજ્યતેઽધ્યાત્મપથસ્તુ હાતુમ્ ॥૧૦॥

Those, who are wonderstruck at the miraculous success of scientific experiments, should not look askance at the scriptures of absolute freedom. May the various experiments flourish but the spiritual path should not be abandoned. (10)

નવીન યુવકોને શિક્ષણ—

“ વર્તમાન નવીન વિજ્ઞાનના ચમત્કારોથી અંબાઈ ગયેલાઓએ પણ મોક્ષને પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો ઉપર ઘૃણા કરવી બોધતી નથી. ચિત્ર-વિચિત્ર આવિષ્કારો ગમે તેટલા બહાર આવે, પરંતુ એથી આધ્યાત્મિક માર્ગનો પરિત્યાગ કરવો યુક્ત નથી. ”—૧૦

પ્રસ્તુતમેવ—

જઠેઽધ્યનન્તા સમમાનિ શક્તિરેવં ચ સમ્યગ્વિહિતપ્રયોગૈઃ ।

આશ્ચર્યહેતુર્ઘટના ભવેચ્છેત્ કિં તર્હિ યુક્તા જડમોહલીલા ? ॥ ૧૧ ॥

સીમા ન સ્વસ્તિ ચમત્કૃતીનાં ભૂમણ્ડલે ચેત્ કુશલઃ પ્રયોક્તા ।
પરં ચ તાભિર્નહિ કર્મસૃષ્ટિર્વ્યાહન્યતે શુષ્યતિ નાપિ મોક્ષઃ ॥૧૨॥

અવશ્યમાવિષ્કૃતયો ભવન્તુ મહોપયોગા હિ જનસ્ય સન્તિ ।
સ્મૃતેર્બેહિઃ સ્યાદ્ ન તુ સાધ્યચિન્દુરાત્માભિમુખ્યં સ્વલુ સારમન્તે ॥૧૩॥

Even the inanimate objects are believed to possess endless powers. Thus if wonderful events take place by well devised experiments, is it proper to be ensnared in this sportive illusion of the nonintelligent ? (11)

If the scientist be clever, then, there is no end to wonder-working in this world but neither the Kārmic forces are destroyed by it nor does the absolution cease to exist. (12)

May the highly miraculous experiments come to light. They are indeed very useful to men, but one should not forget the aim and end of life; in short one should strive to realize one's self, in the end. (13)

પ્રસ્તુત હકીકત—

“ જડ પદાર્થોમાં પણ અનન્ત શક્તિઓ માનવામાં આવી છે, અને એથીજ કરીને, સારી રીતે સાધેલા પ્રયોગોથી આશ્ચર્યજનક અવિષ્કાર થઈ બહાર આવે, તો એથી જડવાદના મોહમાં ફસાઇ જવું શું ચુકત છે ? ”—૧૧

“ પ્રયોગ કરનાર જો કુશળ હોય, તો ભૂમંડળમાં ‘ચમત્કારોની’ અવધિ નથી; પરંતુ યાદ રાખવું જોઇએ કે એથી કર્મસૃષ્ટિને ધક્કો પહોંચતો નથી અને મોક્ષ સુકાતો નથી. ”—૧૨

“ નવા નવા આવિષ્કારો ભલે પ્રકટ થાઓ, અને જનસમાજને વ્યવહાર-પથમાં તે મહાન ઉપયોગી પણ છે, પરંતુ ચોક્કસ સાધ્યમિન્દુ કદાપિ ખ્યાલ બહાર ન જવું જોઈએ. આત્માની સમુખ થવું, એજ છેવટનો સાર છે. ”—૧૩

વ્યાખ્યા.

ધર્મશાસ્ત્રકારો મનુષ્યોના જે અનેક રીતે વિભાગો પાડે છે, તે તેઓના વર્તનની ભિન્નતા ઉપર આધાર રાખે છે. કાર્યોની વિચિત્રતાને લઈને મનુષ્યોના ભેદો પડે છે. એક સ્થળે મનુષ્યોના છ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તે છ વિભાગો—અધમાધમ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને ઉત્તમોત્તમ, એ પ્રમાણે છે. આ છ પ્રકારના મનુષ્યોને ટૂંકમાં જોઈ જઈએ—

અધમાધમ.

જેઓને, ધર્મ-કર્મનું તથા પરલોકનું નામમાત્ર પણ જ્ઞાન હોતું નથી, એવા-જંગલોમાં ભટકનારા, વૃક્ષોની છાલ પહેરનારા, ગિરિકન્દરાઓમાં રહેનારા પશુપ્રાય જંગલી મનુષ્યોને ‘ અધમાધમ ’ નામના પ્રથમ વર્ગમાં સ્થાન મળે છે. એ સિવાય કૂર કર્મના કરનાર કાળી, વાઘરી, ચાંડાલ, કસાઈ વગેરે પણ અધમાધમોની પંક્તિમાં ગણાય છે.

અધમ.

જેઓ પરલોકને માનતા નથી, માંસ-મદ્યના ભક્ષણમાં અતિલુબ્ધ છે, ધર્મને હાંસીમાં ઉડાવનારા અને ધિક્કારનારા છે, એવં બીજાના દુઃખ

૧ ટૂંકમાં છ પુરુષોના વિભાગ—

“ કર્માઢિતમિદ્ ચાસુત્ર ચાધમતમો નરઃ સમારમ્ભતે ।

ઇદ્ધ ફલમેવ ત્વધમો વિમધ્યમસ્તૂભયફલાર્થમ્ ” ॥

“ પરલોકહિતાયૈવ પ્રવર્તતે મધ્યમઃ ક્રિયાસુ સદા ।

મોક્ષાયૈવ તુ ઘટતે વિશિષ્ટમતિરુત્તમઃ પુરુષઃ ” ॥

“ યસ્તુ કૃતાર્થોઽપ્યુત્તમમવાપ્ય ધર્મં પરમ્ય ઉપદિશતિ ।

નિત્યં સ ઉત્તમેભ્યોઽપ્યુત્તમ ઇતિ પૂજ્યતમ એવ ” ॥

(ભગવદ્ ઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્રની પ્રારંભની કારિકાઓમાં)

તરફ નજર નહિ કરતાં પોતાનાજ સુખમાં ઉલ્લમશીલ છે, એવા નટ, ઇન્દ્રજાળી, જુગારી તરકર, વેશ્યા વગેરે નીચ માણસો, તથા ઉચ્ચજાતિમાં આવ્યા છતાં નાસ્તિકતાના પંખમાં ફસાઈને પુણ્ય, પાપ, પરલોકને નહિ માનનારાઓ પણ અધર્મ નામના ખીજ વર્ગમાં દાખલ થાય છે.

અહીં આપણે એ જોઈએ કે નાસ્તિક લોકો પણ (ભલે ઉંચા કુળના હોય) અધર્મોની પકિતમાં ગણાય છે. પરંતુ નાસ્તિક કોને કહેવો? અથવા નાસ્તિક કોણ હોઈ શકે? એ તટસ્થ બુદ્ધિ વિચારવા જેવી બાબત છે. ઘણી વખતે કેટલાકો પોતાનો ધર્મ નહિ માનનારાઓને ‘નાસ્તિક’ કહી દે છે, પરંતુ એ વ્યાજબી નથી. વેદધર્મને નહિ માનનારાઓને જો ‘નાસ્તિક’ કહેવામાં આવે, તો તેઓ વેદધર્મ-વાળાઓને કાં ‘નાસ્તિક’ નહિ કહે? બૌદ્ધ ધર્મવાળાઓ એમ કહેશે કે- ‘નાસ્તિકો બૌદ્ધનિન્દક:’- ‘બૌદ્ધધર્મ નહિ માનનારાઓ નાસ્તિક છે’, ત્યારે જૈનો કહેશે કે- ‘નાસ્તિકો જૈનનિન્દક:’- ‘જૈન ધર્મને નહિ માનનારાઓ નાસ્તિક છે’, સાંખ્યો કહેશે કે- ‘નાસ્તિક: સાંખ્યનિન્દક:’- ‘સાંખ્યમતને નહિ માનનાર નાસ્તિક છે’, અદ્વૈતવાદિઓ કહેશે કે- ‘નાસ્તિકોઽદ્વૈતનિન્દક:’- ‘અદ્વૈતવાદને નહિ મંજૂર કરનાર નાસ્તિક છે’, ન્યાયદર્શનવાદી કહેશે કે- ‘નાસ્તિકો ન્યાયનિન્દક:’- ‘ન્યાયદર્શનના સિદ્ધાન્તોને નહિ સ્વીકારનાર નાસ્તિક છે.’-આમ બધાઓ એક ખીજને ‘નાસ્તિક’ કહેવા કાં બડા નહિ થાય? અને જ્યારે આમ એક ખીજને ‘નાસ્તિક’ કહેવામાં આવે, તો દુનિયામાં કોઈ, આસ્તિક કહેવાઈ શકશે ખરો?, નહિજ, એક ખીજની દૃષ્ટિએ બધાઓ ‘નાસ્તિક’ થઈ જવાના.

પૂર્વોક્ત હકીકત ઉપરથી ખ્યાલ બાંધી શકાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાં વિચારોની સંકીર્ણતા કેટલી બધી વધી ગઈ છે. હિન્દુઓ મુસલમાનોને મ્લેચ્છ કહે, ત્યારે મુસલમાનો કહે કે-હિન્દુ સાલે કાફર હૈં. આ કેવી શાંતિય સ્થિતિ? આર્થો એમ સમજે કે અમેજ આયો છીએ, બાકીના બધા અનાય છે અને સત્સંગિઓ એમ માને કે અમેજ સત્સંગી છીએ, બાકીના સર્વ કુસંગી છે, તો એ કેટલી બધી હૃદયની સંકીર્ણતા કહી શકાય?

ઉપર્યુક્ત ભેદભાવો અને તેને લઈને થતી છિન્ન-ભિન્નતા, એજ દેશનું પરમ દુર્ભાગ્ય છે. સુવિચારક પુરુષો આવા ભયંકર ભેદભાવોથી

સર્વથા વેગળા રહે છે. એઓ એમ બરાબર સમજે છે કે-જે આત્મા, પુણ્ય, પાપ, પરલોક અને મોક્ષને માનતો નથી, તેજ વસ્તુતઃ નાસ્તિક છે, અને તેમાંજ 'નાસ્તિક' શબ્દ યથાર્થ થઈ શકે છે. તે સિવાય બાકીના, કે જેઓ પૂર્વોક્ત આત્મા વગેરે પરોક્ષ તત્ત્વોને માનનારા છે, એવાઓને 'નાસ્તિક' શબ્દથી ફટકો મારવો, એ સર્વથા અનુચિત છે.

હિન્દુ અને મુસલમાન, એ એક પ્રકારનો જાતિભેદ છે, અને એ જાતિભેદ કર્મનું પરિણામ છે. જ્યારે આમ હકીકત છે, તો પછી એક બીજા તરફ બરાબર કે હલકા શબ્દોથી વ્યવહાર કરવાનું કશું કારણ છે ખરું ? કોઈ પણ મનુષ્યને પાપથી નિવૃત્ત કરવો હોય, તો મધુર ઉપદેશની જરૂર છે. સરવ શબ્દોમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ કહી શકાય છે, તો પછી નિર્થક જોખમભરેલા કડક શબ્દોથી વ્યવહાર શાને કરવો જોઈએ ?

કોઈ પણ સમ્પ્રદાયનો કોઈ પણ મનુષ્ય, આત્મકલ્યાણના પથ ઉપર યથાશક્તિ યદિ ચાલતો હોય, તો તે બરાબર આર્ય છે. તેમજ કોઈ પણ સમ્પ્રદાયનો કોઈ પણ મનુષ્ય, લુગી-વૈરાગી-મહાત્મા-મહાપુરુષની સંગતિનો લાલ લપ પોતાનું શ્રેય સાધતો હોય, તો તે ખરેખરો સત્સંગી છે.

આ ઉપરથી એ સમજવાનું છે કે કોઈએ પણ ટૂંકી નજર નહિ રાખતાં દરેક વિશાલ દૃષ્ટિથી વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કરવું જોઈએ, અને આત્મોન્નતિને સમ્પાદન કરી આપનાર સત્ય ધર્મની અંદર બધાઓને શામિલ કરવા માટે બધાઓ સાથે પવિત્ર પ્રેમ અને સમુચિત પદ્ધતિથી વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

અધ્યમ પંક્તિના મનુષ્યોનો વિચાર કરતાં પ્રસંગતઃ બીજી બાબત પણ જોવાઈ. અસ્તુ. હવે પ્રસ્તુતમાં આવીએ.

વિમધ્યમ.

અર્થ અને કામની સાથે ધર્મની આરાધના કરવા છતાં પણ તે ધર્મની આરાધના જે ફક્ત સાંસારિક સુખો મેળવવા માટેજ કરવામાં આવતી હોય અને મોક્ષ તરફ અસિદ્ધિ ન હોય, તો તેવા મનુષ્યોનો વિમધ્યમ નામના ત્રીજા વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. આ વિભાગના મનુષ્યો મોક્ષ તરફ જેમ દ્વેષ ધારણ કરતા નથી, તેમ રાગ પણ ધારણ

કરતા નથી. જેઓ મોક્ષ તરફ તેવા ઉદાસીન હોય છે કે જેવા, નાલિ-કેરદીપમાં રહેનારાઓ—નાળિયેર ઉપરજી જીવન ચલાવનારાઓ અન્ન ઉપર ઉદાસીન હોય છે.

મધ્યમ.

જેઓ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોને માને છે, પરંતુ પરમ તત્ત્વ તો મોક્ષનેજ સમજે છે, અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન ઉત્કંઠા ધરાવે છે, આમ છતાં પણ પ્રૌઢ સત્ત્વના અભાવના કારણથી તથાવિષ પ્રતિજ્ઞા-ધકને લઈને મોહમત્તવને નહિ છોડી શકવાથી ગૃહસ્થ-દશામાં રહીને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું યોગ્ય રીતે સાધન કરે છે, તેઓ મધ્યમ નામના ચોથા વર્ગમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉત્તમ.

જેઓ મોક્ષનેજ માટે પ્રયત્ન કરે છે, જેઓ ક્રોધાદિ કપાયોના ક્ષય કરવા સતત ઉદ્યુક્ત છે અને જેઓનું હૃદય વૈરાગ્યરંગથી ખૂબ રંગાયેલું છે, એવા કાંચન-કામિ-ચાદ્યથી સર્વથા મુક્ત સંસારવિરક્ત તપાસ મહા-ત્માઓ ઉત્તમ કહેવાય છે.

ઉત્તમોત્તમ.

સકલ કર્મોથી નિર્મુક્ત થયેલ, સંસારમહાસાગરપારંગત, પરમ વીતરાગ, કેવલજ્ઞાનથી સમસ્ત લોકલોકને કરકમલામલકવત્ અવલોકન કરનાર અને પૂર્ણબ્રહ્મપ્રકાશરૂપ પરમાત્માઓ ઉત્તમોત્તમ કહેવામાં આવે છે.

એ આપણે જેમું કે-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોના બેદને લઈ પુરુષોના (મનુષ્યોના) છ વિભાગો પડે છે. આ ચાર પુરુષાર્થો પૈકી પ્રથમ ધર્મ પુરુષાર્થ બહુ અગત્યનો છે એનાથીજ મોક્ષ ના માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. અહીં એ પ્રસંગતઃ સમજાવું જરૂરનું છે કે ધર્મ એ પ્રકારનો છે—એક ધર્મ, વીતરાગરૂપ છે અને બીજો ધર્મ, પુણ્યોપાર્જનરૂપ છે. પુણ્યોપાર્જનરૂપ ધર્મ, અર્થ અને કામનું મૂળ કારણ છે, જ્યારે વીતરાગરૂપ ધર્મ, મોક્ષનું મુખ્ય કારણ છે. પુણ્યોપાર્જનરૂપ ધર્મ, અર્થ અને કામને સાધી આપવા ઉપરાંત, મોક્ષના સાધનશ્રૂત વીતરાગરૂપ ધર્મને પ્રાપ્ત કરવામાં પણ સહાયક થાય છે.

ધર્મના-ઉપર્યુક્ત પુણ્યોપાર્જનરૂપ અને વીતરાગરૂપ ધર્મ—એ બે

ભેદો—“ યતોઽબ્યુદય-નિઃપ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ”* એ સૂત્રથી પણ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે. આ સૂત્ર એમ બતાવે છે કે— એક ધર્મ તે છે, કે જે નાથી અબ્યુદય (સાંસારિક સમૃદ્ધિ) પ્રાપ્ત થાય અને એક ધર્મ તે છે, કે જેનાથી નિઃપ્રેયસ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય.

અહીં ધ્યાનમાં લેવાની વાત એ છે કે—ધર્મ અને મોક્ષ એજ બે વસ્તુતઃ પુરુષાર્થો છે; આમ હકીકત હોવા છતાં પણ ગૃહસ્થોને અર્થ અને કામની અપેક્ષા હોવાને લીધે તેઓને માટે યોગ્ય રીતે અર્થ અને કામને સાધવાનો રસ્તો બતાવવો જરૂરનો હોવાથી, અને એ રીતે તેઓને ધર્મના રસ્તે જાવવાના પવિત્ર ઇરાદાથી અર્થ અને કામને પણ પુરુષાર્થોની ગણનામાં મૂક્યા છે. બાકી તો હેવટનું સાધ્યમિન્દુ ધર્મદ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો, એજ છે.

અર્થ પુરુષાર્થ સાધવાને માટે ગૃહસ્થોને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે કે તેઓએ ‘ ન્યાયસમ્પન્નવિમવઃ ’—‘ ન્યાયથી પૈસો કમાવનાર ’ બનવું જોઈએ. અને તે સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“ સ્વામિદ્રોહ-મિત્રદ્રોહ-વિશ્વસિતવચ્ચન-ચૌર્યાદિપદ્ધર્થોપાર્જનપરિહારેણાર્થોપાર્જનોપાયમૂતઃ સ્વસ્તવર્ણાનુરૂપઃ સદાચારો ન્યાયઃ, તેન સમ્પન્નો વિમવઃ—સમ્પદ યસ્ય સ ન્યાયસમ્પન્નવિમવઃ ”—(યોગશાસ્ત્ર, હેમચન્દ્ર.)

—“ સ્વામિનો દ્રોહ, મિત્રનો દ્રોહ, વિશ્વસિતને ટગવું એથી અને ચોરી, બુગાર વગેરે દુષ્ટ રીતિઓથી ધનોપાર્જન નહિ કરતાં, પોત પોતાના વર્ણને અનુરૂપ જે સત્પ્રવૃત્તિથી ધન પેદા કરવું વ્યાજબી છે, તે સત્પ્રવૃત્તિને (સદાચારને) ન્યાય કહેવામાં આવે છે. અને તે ન્યાયથી જેણે પૈસો પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે ‘ ન્યાયસમ્પન્નવિમવઃ ’ કહેવાય છે. ”

નીતિપ્રાપ્ત દ્રવ્ય નિઃશંકપણે ભોગવી શકાય છે, તેનું સત્યાત્મમાં વપન કરી શકાય છે અને તેના આહારથી બુદ્ધિ સ્વચ્છ રહે છે. નીતિ-સમ્પન્ન દ્રવ્યથી ગૃહસ્થ તરીકે બળવવાનાં સર્વ કાર્યો ગૃહસ્થથી ઉત્તમ રીતે સાધી શકાય છે. એજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે—“ યતઃ સર્વવ્યોજનસિદ્ધિઃ સૌઽર્થઃ ” ।

કામનું સાધન પણ ઉચિત રીતિથી કરવાનું છે. અવિવાહિત અવસ્થામાં સમ્પૂર્ણ બ્રહ્મચારી રહેવુંજ જોઈએ, એ તો ઉઘાડી વાત છે,

* ‘ વેશેષિકદર્શનનું ’ પ્રારંભનું બીજું સૂત્ર.

પરન્તુ વિવાહિત થયા પછી પણ ગૃહસ્થે મર્યાદાપૂર્વકજ્ઞ કામનું સેવન કરવાનું છે. સાસ્ત્રવિહિતનિયમપૂર્વક કામનું સેવન કરવામાં આવે, તોજ ગૃહસ્થધર્મની દૃષ્ટિએ કામની સાધના કરી કહી શકાય; અન્યથા તો જીવનની અધોગતિ થવાનું પરિણામ આવે, એ દેખીતું છે.

આ પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોને વિવેકપૂર્વક સાધવામાંજ ગૃહસ્થોનું ગૃહસ્થપણું સમાયલું છે. અર્થ અને કામમાં લુબ્ધ થઇને ધર્મને ભૂલી જવો, એ બીજને ખાઇ જનાર ખેડુતના જેવી મૂર્ખતા છે. પ્રતિક્ષણ ધર્મને સાચવવા તરફ પૂરી કાળજી રાખવી જોઇએ. ધર્મની રક્ષામાંજ જીવનની રક્ષા રહેલી છે. ધર્મ સચવાયતો હશે, તો અર્થ, કામ પુનઃ પ્રાપ્ત થશે, પણ ધર્મપતિત જીવન હશે, તો સુખની પ્રાપ્તિ ક્યાંધર્થી નહિ થવાની.

કામની સેવા અર્થની સિદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. અર્થ વગરનો (નિર્ધન) યદિ કામ તરફ પ્રવૃત્તિ કરે, તો તેને ઘણી મુશ્કેલીઓમાં ઉતરવું પડે છે. એ માટે અર્થના પ્રમાણમાં કામની સેવના કરવાનું ખ્યાલમાં રાખવું.

જેઓ અર્થ અને કામ એ બંનેથી વિરક્ત છે, એવાઓને કાટીશઃ ધન્યવાદ છે; પરન્તુ એવાઓને માટે સાસ્ત્રકારો સંન્યાસબ્રહ્મણ્ય શ્રેયસ્કર ગતાવે છે; સંન્યાસબ્રહ્મણ્યી મોક્ષ-માર્ગની સાધના સરળ બને છે; અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો એટલે કૃતાર્થતાની ચરમ સીમા આવી ગઇ.

उपसंहरति—

इति सुबोधसुवासितमाशयं

કુરુત કાઢક્ષત ચાત્મસમુન્નતિમ્ ।

સતિ વલીયસિ તત્ર મનોરથે

પ્રયતનં સુલભીભવિતા સ્વતઃ ॥ ૧૪ ॥

Thus bearing this in mind, oh, you good men, enlighten (perfume) your hearts with good morals and awaken deep desire for self-exaltation. Such a desire being strengthened, efforts, themselves, (for self-illumination), will easily meet with success. (14)

ઉપસંહાર—

“ હે સજ્જનો ! એ પ્રકારે હૃદયને સુબોધથી સુવાસિત કરે અને આત્મોન્નતિની આકાંક્ષાને મજબૂત બનાવે. આત્મોન્નતિની આકાંક્ષા મજબૂત થતાં તેને માટે સુયોગ્ય પ્રયત્ન સ્વતઃ એવ સુવલ થઈ જશે.”—૧૪

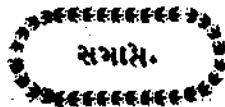
*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*
*	*	*	*

ગ્રન્થાવસાન ઉદ્ગાર : ।

તદેવં સદ્ગુણિયં ગદિતમિદમધ્યાત્મવિષયે
મયા સ્વલ્પજ્ઞેનાઽપિ પરિદ્ઢસસ્કારવિધયે ।
સમાલોકિષ્યન્તે કિલ સદ્વૃદયાઃ સાદરદશા
પ્રબુદ્ધેઽસ્માત્ કસ્મિન્ન મમ કૃતાર્થત્વમાધિકમ્ ॥

Thus I, possessed of a smattering of knowledge, have briefly described the above mentioned subject regarding the spiritual knowledge for strengthening my own impressions. The good and sympathetic will surely (I believe) view it with regard. I shall think myself as one who has performed his duty if some one is enlightened thereby.

“ એ રીતે અધ્યાત્મના વિષયમાં મેં અલ્પજ્ઞે પશ્ય પોતાના સંસ્કારોને દૃઢ કરવા વાસ્તે આ કાંઈક સંક્ષેપથી કહ્યું. આશા રાખું છું કે સદ્વૃદ્યવર્મ આ ગ્રન્થને આદરદષ્ટિએ અવલોકશે. આ ગ્રન્થથી કોઈ એક પશ્ય બદિ બોધનો લાભ ઉઠાવશે. તો હું મારી જાતને આલેખ કૃતાર્થ થયેલી માનીશ.”

OPINIONS.

Sir Prabhashankar D. Pattni, K. C. I. E.

*President of the Council of Administration, Bhavnagar State.
(Formerly) Member of the India Council.*

I have been asked to express an opinion on the work of Muni Maharaja and Mr. Motichand on the religion of the Jains. In all religions the goal is the same, though aimed at by different paths and the more this fundamental aspect of religions will come to be explained to mankind in general, this fact will come to be more and more generally understood and bring us closer together. The aim of the authors appears to be in this direction, in that they have endeavoured to make the work readable for Jains and Non-Jains.

The Hon. Mr. Lallubhai Samaldas Mehta, C. I. E.

I am thankful to my old friend Mr. Motichand J. Mehta, for having given me an opportunity of going through the proofs of "Spiritual Light." The author Nyāyatīrtha, Nyāyavishārada Muni Mahārāja Shri Nyāyavijayji, a learned disciple of His Holiness Shāstravishārada Āchārya Shri Vijaya Dharmasuriji, has written a work which gives to the readers a very clear idea of the principles of Jain philosophy—by philosophy I mean not only the theological and metaphysical but the ethical and practical side of *Life*. One has to open the book at any page and one is sure to find words of wisdom and sound advice.

The work treats of so many aspects of *Life* that it has naturally grown a very big book. Many persons may not care to read the whole book. They would like to read the chapters treating subjects with which they are most concerned and I think that if the chapters on Brahmacharya and other ethical subjects are printed separately they will prove very useful to the general reader.

As the principles of Jain philosophy are not well known to the majority of Hindus they have no idea how nearly allied is the Jain philosophy to the Vedanta philosophy. I gratefully acknowledge that I learnt this for the first time by reading this book.

The notes and exposition in English have been written by Mr. Motichand who has done this in a manner which will meet with the approval of all students of Jain philosophy. He has entered into the very spirit of the Masters, teaching, and we can see from the lucid manner and the excellent style in which he expounds them that here is a gentleman who knows what he is saying and also knows how best to say it. He is rendering a very great service to his religion and is also providing the reading public with a book which will prove of very great help in the study of philosophy and will also be of great use on its moral and intellectual side.

Tribhowandas K. Trivedi, Esquire.,
Dewan, Bhavnagar State.

It is very difficult for a layman and a non-Jain to express his opinion on a work dealing, among other things, with some of the abstruse and mystical aspects of the Jain religion. My friend, Mr. Motichand, however, asks me to

attempt one and although I undertake the task with an inward sense of natural misgiving, I have full confidence in the fact that whatever is projected from the mind and heart of so illustrious an author as Muni Maharaja Shri Nyaya Vijayaji, a worthy disciple of the renowned Acharya Shri Vijaya Dharma Suri, must have that perfection which his deep learning and high moral conception of life guarantee. All throughout the work (the text as well as English & Gujarati notes) there breathes a spirit of toleration, a rare virtue amongst religious controversialists. The author has undoubtedly realised that a religion is after all, a means to an end and the end is God, the Truth, the Absolute, the Brahman, the Final Cause, the Jina or whatever name we assign to that final spiritual condition which we try to attain. In the fundamental identity of all religions we must seek our refuge if we desire to advance spiritually. Time has now arrived when we have to recognise that through their various religions, men are aiming at the same thing, are seeking the same goal and are bound upon the same glorious quest, the realisation of Atman or Adhyatmic Tattva. The author has wisely called his work Adhyatmatattvāloka. We have to turn searching gaze on the inconstant flight of the phenomenal world in order to find out what is the unchangeable and the constant therein. There are three paths, the Hindu Shastras say, to do this, Gnānamarga, Bhaktimarga & Karmamarga or as our Jain brothers would say; Gnāna, Darshana and Chāritra. It is wrong to say we *have* souls or Atmas. The better way of putting it is that we *are* souls and *have* bodies and these bodies owing to the grossness of their atomic or molecular conditions hinder us from true realisation of our Being. What we have to do is to remove these obstacles by purifying our bodies. The book fully deals with these processes of purification current in all religions from their special Jain aspect. Yoga, Dhyāna, KashāyaJaya etc., which are simply names of these processes are admirably

handled by the authors. This is what makes the book attractive even to non-Jainas. I congratulate the author and his co-worker, Mr. Motichand, upon this successful effort and wish the book a very wide circulation which its merits deserve.

श्रीपरमात्मने नमः

श्रीयुत मैथिल पंडित व्याकरणभूषण श्यामसुन्दर झा.

इह खलु विविधविद्याविनोदरसलोलुपान्तःकरणाः प्रेक्षावन्तो निरन्तरमेवान्तरसुखाभीप्सव आध्यात्मिकादिवचनबुमुस्सवो नूतनकृतिजिज्ञासवो भवन्ति, तेषामयमतीवोपकारको निरतिशयानन्दजनकश्च स्यादिति भाति । अत्र च सरलतया विषयप्रतिपादनेन जिनमतजिज्ञासूनां प्राञ्जल-बुद्धीनामपि सुखावबोधो विषयो ग्रन्थकर्तुः सारल्यं निष्पक्षपाततांच प्रकटयति । आशास्महे, चायं ग्रन्थोऽन्तेवासिनां नीतिविषये बहुपकरिष्यति, जैनान् प्रहर्षयिष्यति, तटस्थांश्चानन्दयिष्यतीति शिवम् ।

लावनगरनरेशाश्रित,

शास्त्री नर्मदाशंकर दाभोडर याज्ञिक.

संस्कृत अध्यापक आलझेड हाउसकुल—लावनगर.

प्राचीन जैन तत्त्वज्ञानानुं सरलताथी रहस्य प्रकट करनारा अने वर्तमान नवयुगने उपयोगी अवे कल्याणपथ-दर्शक ग्रन्थोनी के उल्लेख जल्लाय छे ते आ अध्यात्मतत्त्वालोक नामना ग्रन्थे दूर करी छे अम भूहारे कहेवुं जेधअ. अनुविध-अनुयोगनी योजनाने आधारे रयाअेल, द्वयानुयोगना अध्यात्म विषयनु प्रतिपादन करनारा आ ग्रन्थनी रचना यथार्थनामा न छे.

આ ગ્રંથની વસ્તુ આઠ પ્રકરણોમાં વહેંચાયેલી છે. પ્રસ્તુત તત્ત્વને પોષનારા અનેક ઉપયોગી વિષયોની ચર્ચા એમાં ઉપદેશરૂપે કરવામાં આવી છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં આત્મા તરફ અભિમુખતા અને કર્મવૈચિત્ર્ય એ વિષયો ગ્રંથકાર અને ટીકાકારની વિદ્વતાનું ભાન સાફ કરાવે છે. દ્વિતીય અને તૃતીય પ્રકરણોમાં યોગવિદ્યારહસ્ય અને અધ્યાત્મ માર્ગની મુખ્ય દિશા તથા પરમ સમાધિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અતિચિતાકર્ષક રીતે વર્ણવેલાં છે. પછીના પ્રકરણોમાં કૃપાયજ્ઞ, ધ્યાનસામગ્રી, ધ્યાન-સિદ્ધિ અને યોગશ્રેણીનું સરલ અને રસિક વિવેચન ગ્રંથના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરે છે. અતિમ-શિક્ષા ભાવનાની ઉત્તમતા રાખવા પ્રેરે છે. એકંદર, વસ્તુ અને વિવેચન સહૃદય વાચકના હૃદયમાં ગ્રંથપ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે અને ધર્મશુદ્ધિ જાગૃત કરે છે.

સંસ્કૃત કવિતા બહુ પ્રાસાદિક અને ભાવપૂર્ણ છે. કાવ્યોત્તર્ગત માધુર્ય અને લાલિત્ય ખરેખર વાચકના હૃદયને અનુરંજિત કરે છે. ભાષાન્તરમાં મૂળ વસ્તુનો રસ અને અર્થ યથાર્થ જાળવી રખાયાં છે. સવિસ્તર અંગ્રેજી ટીકા પણ ગ્રંથની મહત્તા અને ઉપયોગિતામાં વૃદ્ધિ કરે છે. અંગ્રેજી ટીકાકારે પોતાની મનોહારિણી અને રસપ્રવાહિની લેખનશૈલીથી તત્ત્વ-જ્ઞાનના ગહન અને નીરસ વિષયને સુગમ્ય, સરલ અને મધુર ભાષામાં ઉતારીને સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાથી અનલિપ્ત વાચકોને અલબ્ધ લાભ આપ્યો છે, તે માટે એમને ધન્યવાદ ધટે છે.

આ ગ્રંથમાં અન્ય દર્શનોનાં પ્રમાણો માનપૂર્વક આપવામાં આવ્યાં છે અને વિધર્મી દર્શનો સાથેના વિરોધ વિવેકપૂર્વક દર્શાવ્યો છે, તેથી પ્રત્યેક જૈન અને જૈનેતર જિજ્ઞાસુને પણ આ ગ્રંથ સ્વીકાર્ય અને માનનીય થશે એવી આશા છે.

H. L. Lagu. Esquire, M. A.,

*Professor of Sanskrit & Assistant Professor of Mathematics,
D. J. Sindh College.*

I am glad to inform you that I found your edition of *अध्यात्मतत्त्वालोक* to be a very clear and interesting exposition of the subject-matter of the work. The translation is accurate, faithful and lucid and the notes instructive and sufficiently exhaustive. I am sure the book will be useful not only to a student but also to a general reader who will find it an easy, instructive and interesting reading both in English and Gujarati.

Bhaskarraï Vithaldas Mehta, Esquire, M.A. LL. B.,

Advocate, High Court, Bombay.

*(Formerly) Lecturer, Sydenham College of Commerce and
Economics, Ordinary Fellow of University of Bombay.*

I have gone through the work called *अध्यात्मतत्त्वालोक* or Spiritual Light. A cursory glance at the book will show that it covers an extensive and varied range of subjects. Primarily it is a valuable treatise on Jain Philosophy. It has been fully and ably expounded by Mr. Motichand who seems to have devoted considerable attention to the subject. The translations, notes and explanations are all very well done and reflect in my humble opinion, great credit on Mr. Motichand. It is evident from a perusal of the work that it will prove instructive and interesting both to the student of the Jain philosophy and also to the general reader.

Motichand G. Hapadia, Esquire, B.A., LL.B.,
Solicitor, High Court, Bombay.

I return today your dissertation on Driakati. I have gone through it carefully. I find it is very interesting and written in flowing language.....

The form in which the whole thing is written is appropriate and style extra-nice, diction fair and expression pointed.

Natwarlal Maneklal Surti, Esquire, B.A., LL.B.,
City Magistrate, Bhavnagar.

Through the courtesy of the English translator and joint editor Mr. Motichand J. Mehta, I was privileged to go through the proofs of the *अष्टांगतत्त्वार्थसंग्रह*, a work dealing with Spiritual life and the practical process of realisation of that life, from the peculiar standpoint of Jainism.

This is no dry theological work, written in a dialectic spirit, in which the author spends his learning and his intellect in barren and profitless controversies and faultfinding with systems other than his own. But it is the work of an earnest and practical student who himself has set out upon the glorious Voyage and is endeavouring, in his own life, to practise those virtues of self-discipline and self-denial &c., which he commends to others as being necessary for reaching the haven of Salvation. This it is, which invests the book with a living interest; and while the principles and practices of Jainism find a natural prominence in it, both the learned author and his able collaborator have missed no opportunity of emphasising the points of contact in essentials, which Jainism, has with other sister religious systems; and the differences where they exist, have been discussed in a respectful and

tolerant spirit. May I suggest to Mr. Motichand, if it is not too late to prefix a short biographical sketch of the author Munimahārāj Nyāyavijayji, as that will add greatly to the interest of the book. The modest author, in the concluding shloka, claims to be possessed of no more than a smattering of knowledge. But the success which has attended his efforts in presenting so difficult and abstruse a subject in graceful and easy flowing Sanskrit verse, shows not only the author's great proficiency in Sanskrit but also his long and close intimacy with the subject.

The English translation is well and accurately done and the exhaustive explanatory English and Gujarati notes, sketched with apt illustrations add distinctly to the value of the book which deserves to be widely read not only by Jains but also other students of religion and philosophy.

Vithaldas Khimji Patel, Esquire, M. A..

This book is well-written and marked by conscientious study. It takes a general wide survey of the field of Ethics, Religion and Philosophy especially from the Jains' stand point. Its object, as it is stated in the Introduction is to inquire carefully into necessary requisites which would equip a man to manfully fight the fierce battle of life in which Good and Evil try, each, to make him its own, and ultimately would lead him to Final Beatitude.

English notes are written with great care, lucidity and sympathy. The field which they traverse is so rich, extensive, instructive and interesting that they are calculated to impart much sound moral and religious philosophy of a kind and in a form that will be appreciated by a large number of English knowing readers. I notice as of special value the illustrations which are unusually numerous and evidently selected with

much care. The notes will surely prove a help to many who are earnest seekers after Truth.

The efforts made therein, to popularly philosophise the Jain Religion and to bring its great and magnificent teachings to light are altogether very laudable and creditable.

A. J. Sunavala, Esquire; B.A. LL. B.

The title of the book 'Adhyātma-Tattvā-loka' is itself suggestive of its intrinsic value and I must candidly confess my inability to give an adequate opinion on its merits. The work deals with the essential principles of Jain Religion, Philosophy and Ethics. The original Sanskrit shlokas, accompanied by easy and accurate translation into English and Gujarati, together with lucid and exhaustive explanatory notes, faithfully depict the great Truths offered by Jainism for the Redemption of Mankind. Adhyātma, Vairāgya and Yoga form the subject matter of this book, and hence the Jains as well as non-Jains can derive much advantage from its perusal. Such a work will, indeed, help a great deal in reconciling the differences between Hinduism and Jainism.

Professor, Tribhovandas P. Trivedi, M. A. LL. B.,

D. J. Sind College, Karachi,

I have read some portions of the work अध्यात्मतत्त्वलोका (Spiritual Light). The Verses in the original Sanskrit are beautifully written and nicely rendered into English and Gujarati. We also find an excellent introduction and a very exhaustive commentary which add considerably to the value of the book. It is not easy for a layman to give opinion

on the merits of a book dealing with Jaina philosophy. I venture to state, however, that it is possible to obtain a very lucid and comprehensive idea of the fundamental tenets of the Jaina philosophy from a perusal of the book. Though primarily meant for Jaina readers, the book will be read with interest and delight by non-Jainas. On merely turning over the pages one comes across illuminating discourses on *अहिंसा*, *सत्य*, *अज्ञान* etc; which will be read with absorbing interest by all classes of readers.

I congratulate the authors on their monumental production and wish them success in their laudable efforts.

ERRATA.

Here only such typographical errors are noted as are likely to mislead the readers. For other minor mistakes and defective transliteration, we have to crave their indulgence.

Page	XXII	line	29	Read—Scholiasts, for,—choliasts.
"	XXIII	"	28	Drop the last ' there '
Page	1	line	14	Read, Transcendental, before, spiritual
"	16	line	22	Read,—Man, for,—men.
"	44	"	26	Read,—the last three, for,—these three
"	45	"	1	Insert,—those of, after,—them.
"	122	"	21	Read,—bring, for,—being.
"	123	"	3	Omit,—they, after,—many be.
"	123	"	5	Read,—selfless, for,—selfish.
"	133	"	7	Read,—of, for,—on.
"	136	"	18	Read,—and, for,—but.
"	144	"	2	Read,—on, for,—in.
"	146	"	8	Read,—their, for,—his.
"	146	"	23	Omit,—of, after, body.
"	156	"	23	Insert,—may also bear some fruit, after,—fruit.
"	158	"	5	Read,—is, for,—as.
"	158	"	8	Insert,—not, before,—even.
"	171	"	20	Read,—vaunts, for,—wants.
"	212	"	25	Read,—reverential, for,—revered.
"	211	"	21	Omit,—but, after,—oh !
"	219	"	6	Insert,—are they, after,—preceptors.
"	219	"	16	Read,—serene, for,—severe.
"	221	"	18	Read,—nowadays, for,—new a day.
"	259	"	26	
"	221	"	25	Read,—hurl, for,—hurt.
"	223	"	30	Read,—towards, for,—drop.

„	260	„	7	Omit,—of, after,—affairs.
„	270	„	11	Omit,—others, after,—share.
„	275	„	14	Omit,—resulting.
„	281	„	21	Read,—sprung, for,—spring.
„	281	„	26	Read, provide, for—plan.
Page	283	line	10	Omit—drop.
„	289	„	19	Read,—Vyutsarga, for,—Nyutsarga.
„	300	„	15	Omit,—if.
„	321	„	9	Read,—longest, for,—largest.
„	399	„		Read,—its overflowing, for,—being over flowed.
„	402	„	3	Insert,—him, after,—asked; and read —himself. for,—him.
„	407	„	12	Insert,—from, after,—detract.
„	416	„	21	Read,—to, for,—in.
„	417	„	16	Insert,—in, after,—than.
„	419	„	12	Insert,—itself, after,—manifests.
„	423	„	6	Read,—it, for,—he.
„	445	„	9	Read,—unequalled, for,—unsigalled.
„	450	„	13	Read,—is derived for,—derives.
„	488	„	11	Read.—on or tearing away his mind from, for,—or tearing away his mind to er.
„	522	„	23	Read,—to, for,—on.
„	526	„	2	Read,—vichāra, for,—avichār.
„	538	„	16	Read,—seated, for,—sacred.
„	548	„	19	Read,—is based, for,—based.
„	570	„	4	Read,—had, for,—was.
„	625	„	16	Insert,—by itself, after,—Prāṇāyāma.
„	627	„	25	Read,—wind, for,—mind.
„	628	„	7	Read,—The nature of such higher soul and of spiritual world is indeed very difficult to grasp for,—The nature.....to seize.
„	662	„	28	Read,—right, for,—rights.

„	665	„	20	Read,—men, for,—man.
„	667	„	25	Read,—vanished, for,—banished.
„	694	„	12	Read,—Dharma, for,—Dhārnā.
„	694	„	20	Read,—discriminating vigilance, for,—discriminating and vigilance.
„	745	„	26	Read,—Other yogis even designate this knowledge as Rītambarā. (holding to the truth), Tāraka (spiritual clearness.)
„	765	„	4	Drop,—in.
„	766	„	19	Read,—gourd, for,—ground.
